

પ્રકાશકનું નિવેદન

પંડિત જવાહરલાલજી આરંભથી જ નવજીવન સંસ્થા પ્રત્યે મમતા રાખતા આવ્યા છે. તેમનાં લખાણો ગુજરાતી ભાષામાં એ સંસ્થા દ્વારા જ પ્રગટ થાય એવો આગ્રહ તેમણે હંમેશાં સેવ્યો છે. એટલે તેમની આત્મકથાથી શરૂ કરી તેમનું બીજું બાણીતું પુસ્તક જગતના ઇતિહાસનું રેલાદર્શન અને તેની પ્રસ્તાવના સમાન જિન્દુને પત્રો તથા હવે મારું હિંદનું દર્શન ગુજરાતી વાચક આગળ મૂકીને એક પ્રકારની કૃતાર્થતા લાગે છે. એ બધાં પુસ્તકો મૂળ અંગ્રેજીમાં લખાયેલાં છે. એને લીધે જગતના પ્રથમ પંક્તિના લેખક અને વિચારક તરીકે પંડિતજીની નામના થઈ છે.

પંડિતજીના ભગીરથ પુરુષાર્થ, જિંડા આત્મમંથન અને તલસ્પર્શી ચિંતનના પરિપાકરૂપ એ ગ્રંથો ગણાય. એક રીતે જોતાં તેમાં પંડિતજીનું સમગ્ર જીવનદર્શન પણ રજૂ થાય છે. મર્મગ્રાહી વાંચનાર જોઈ શકશે કે તેમનું એ જીવનદર્શન સર્વતોભદ્ર ગાંધી જીવનદર્શનના સુભગ પાસથી સારી પેઠે રંગાયેલું છે.

આ પુસ્તકમાં પંડિતજીએ યુગયુગાન્તરોમાં હિંદનું જે ભવ્ય દર્શન કર્યું છે તેને આજના જમાનાને અનુરૂપ આકાર આપવાનું મહાભારત અને ગૌરવશાળી કાર્ય તેમને માથે આવ્યું છે એ વિધિનો ભારે સુયોગ કહેવાય. તેવે વખતે એમને સમજભેર સહકાર અને મમતાભર્યો સાથ આપનાર દરેકે એમનું આ ભારતદર્શન નજર તળે કરવા જેવું ગણાય. આશા છે, આ ગ્રંથ તે રીતે આવકારપાત્ર થશે.

આ પુસ્તકમાં આવેલાં કાવ્યોનો અનુવાદ સંસ્થાના જ એક મેવક ભાઈ બાલમુકુન્દ દવેએ કર્યો છે.

૧૩ હિંદની તત્વદષ્ટિ	૨૩૬
૧૪ છ દર્શનો	૨૪૧
૧૫ હિંદ અને ચીન	૨૫૨
૧૬ અગ્નિ એશિયામા હિંદી વસાહતો અને સરૂતિ	૨૬૩
૧૭ પર્દેશોમા હિંદી કાળની અસર	૨૭૩
૧૮ પ્રાચીન હિંદી કળા	૨૭૭
૧૯ હિંદનો પરદેશો સાથેનો વેપાર	૨૮૩
૨૦ પ્રાચીન હિંદમા ગણિતવિદ્યા	૨૮૬
૨૧ વિકાસ અને અધોગતિ	૨૯૩

પ્રકરણ છઠ્ઠું નવા સવાલો	૩૦૧-૩૮૮
૧ આરબ તથા મોગોલ લોકો	૩૦૧
૨ આરબ સરૂતિનો વિકાસ અને હિંદ સાથેનો સંપર્ક	૩૦૭
૩ મહમુદ ગઝનવી અને અફઘાનો	૩૧૧
૪ હિંદના અફઘાનો દક્ષિણ હિંદ વિજયનગર બાબર દરિયાઈ સત્તા	૩૧૬
૫ સમન્વય અને મિશ્ર સરૂતિનો વિકાસ પર્દે કમીર ગુરુ નાનક અમીર ખુશરુ	૩૨૧
૬ હિંદની સમાજવ્યવસ્થા — સમૂહનું મહત્વ	૩૨૭
૭ મામત્સરાજ જુજનીનિતાર	૩૩૧
૮ જ્ઞાતિવ્યવસ્થા — શિક્ષાત અને વ્યવહારમા સુચુપ્ત કુટુંબ	૩૩૩
૯ બાબર અને અકબર હિંદીકરણની પ્રક્રિયા	૩૪૪
૧૦ યાત્રિક પ્રગતિ અને સર્જકશક્તિમા એશિયા અને યુરોપનો મુકાબલો	૩૪૭
૧૧ સહિયારી સરૂતિનો ઉદય	૩૫૪
૧૨ ઔરંગઝેમની પ્રગતિવિદેશી નીતિ હિંદુ રાષ્ટ્રીયતાનો ઉદય શિવાજી	૩૬૨
૧૩ આધિપત્ય માટે મરાઠાઓ અને અંગ્રેજો વચ્ચે ઝડપી અંગ્રેજોનો વિજય	૩૬૬
૧૪ હિંદનું પદ્ધતિમા અને અંગ્રેજોની સમઠન તેમજ કાર્યપદ્ધતિમા સરસાર્થ	૩૭૧
૧૫ રાષ્ટ્રિયસિદ્ધ અને જનસિદ્ધ	૩૭૮
૧૬ હિંદની આર્થિક ભૂમિકા જે હવે	૩૮૨

પ્રકરણ સાતમું છેલ્લો તબક્કો બ્રિટિશ અમલ સુદૃઢ થાય છે રાષ્ટ્રીયતાના આદેશનો ઉદય	૩૮૮-૪૮૦
૧ સામાજ્યની વિચારસરણી નવી જ્ઞાતિ	૩૮૯
૨ બંગાળની લૂટ હવેની ઔદ્યોગિક ક્રાંતિને સહાયમૂલ અને છે	૩૯૮
૩ હિંદના ઉદ્યોગોનો નાશ અને તેની ખેતીની અધોગતિ	૪૦૨
૪ રાજકીય અને આર્થિક દષ્ટિએ હિંદ પહેલી જ વાર બીજા દેશનું ગૌણ અંગ અને છે	૪૦૮
૫ હિંદના રજવાડા	૪૧૪

- ૬ બ્રિટિશ અમલની પરસ્પર વિરોધી વસ્તુઓ રામમોહન રાય છાપાઓ
સર વિનિયમ લેન્સ બગાજમા અંગ્રેજ કંગ્રેસીનો આગ્રહ ૪૨૨
- ૭ ૧૮૫૭નો મહાન બળવો અતિદ્રેષ ૪૩૫
- ૮ બ્રિટિશ અમલની કાર્યપદ્ધતિ ત્રાજવાના બને પા સરખા
રાખવાની નીતિ ૪૪૨
- ૯ ઉદ્યોગોનો વિકાસ પ્રાતિક લેદો ૪૪૭
- ૧૦ હિંદુ તેમ જ મુસલમાનોમા સુધારાની અને બીજી ચળવળો ૪૫૩
૧૧. કમાવ પાગા એરિયામા રાષ્ટ્રીયતાનો ઉદય છકળાવ ૪૭૩
- ૧૨ પાયાના ઉદ્યોગોનો આરભ ટિલક અને ગોખલે અનગ મતાધિકાર ૪૭૭

અકરણુ આઠમું છેલ્લો તપ્પકો (૨) રાષ્ટ્રવાદ વિં આસ્રાજ્યવાદ ૪૮૧-૫૬૪

- ૧ મધ્યમ વર્ગની લાચારી ગાંધીજીનું આગમન ૪૮૧
- ૨ ગાંધીજીની આગેવાની નીચે કોંગ્રેસ પ્રાણવાન સરખા બને છે ૪૮૭
- ૩ પ્રાતોમા કોંગ્રેસી સરકાર ૪ ૫
- ૪ હિંદમા હિંદીઓની પ્રગતિશીલતાં વિં બ્રિટિશરોની સ્થિતિચુસ્તતા ૫૦૨
- ૫ વધુમતીઓનો પ્રશ્ન મુસ્લિમ લીગ ઝીણાસાહેબ ૫૧૫
- ૬ રાષ્ટ્ર નિયોજન સમિતિ ૫૩૫
- ૭ કોંગ્રેસ અને ઉદ્યોગો મોટા પાયા પરના ઉદ્યોગો વિં શૂદ્રઉદ્યોગો ૫૪૬
- ૮ સરકાર ઉદ્યોગોનો વિકાસ રૂંધે છે યુદ્ધને અગેનું ઉત્પાદન બીજી
દિશામા વાળેનું સામાન્ય ઉત્પાદન છે ૫૫૬

અકરણુ નવમું છેલ્લો તપ્પકો (૩) બીજું મહાયુદ્ધ ૫૬૫-૬૫૨

- ૧ કોંગ્રેસ પરદેશો સાથેના સંબંધો અંગેની નીતિ ખીલે છે ૫૬૫
- ૨ યુદ્ધની બાબતમા કોંગ્રેસની દૃષ્ટિ ૫૭૪
- ૩ યુદ્ધ અંગે કોંગ્રેસનું વલણ ૫૭૮
- ૪ કોંગ્રેસની બીજી દરખાસ્ત અને બ્રિટિશ સરકારનો નકાર મિ ચર્ચિય ૫૮૭
- ૫ વ્યક્તિગત સુવિનયન ગ ૫ ૮
- ૬ પક્ષ હાજરની ધના પછી ગાંધીજી અને અહિંસા ૬૦૨
- ૭ તગ વાતાવરણ ૬૧૧
- ૮ સર રટેફ્ડ કિપ્સ હિંદ આને છે ૬૧૭
- ૯ નાસીપાસી ૬૩૨
- ૧૦ પડકાર હિંદ છોડોનો ઠરાવ ૬૩૮

અકરણુ દસમું ફરીથી અહમદનગરનો કિલ્લો ૬૫૩-૭૭૭

- ૧ ધનાની સાકળ ૬૫૩
- ૨ બે મનોદશા હિંદી અને બ્રિટિશ ૬૫૫
- ૩ આમજનતાનો વિષય ને તેનું દમન ૬૬૦

પરુ મારે મોલાના અણુના કામ આજાફ — તેમનું અગાધ પાશ્ર્વિક
મને દમેશાં આનંદપ્રદ હતું અને કેવીની વાગ દુ તેનાથી ડાઘાઈ જતો
હતો — ગોવિન્દ નામ પત, નરેન્દ્રદેવ અને અસ્પૃશ્યનીનો ખાસ ઉત્તેજ
હરેવો જોઈએ

આ પુસ્તક પૂરું પાંતે પદર મદિના થઈ ગયા અને જોના કેવીના લાગ
કર્મ વામી પણ થઈ ગયા છે મે એ લખ્યું પડી ઘણું ઘણું ગતી ગયું
મને એને ફરી તપામી જવાનો અને એમાં કેવીનાક ઉમેગ કરવાનો લોભ
થઈ આ-ઓ, પણ માગ એ લોભો મે દામી દાધે ગાવે ન, એથી બીનું
દુ જરી શકુ એમ નહોતું, કેમ કે, તુરગ ગદારનું જ્ઞાન જુદી જ નતનું હોય
છે અને એમા રિચાર કે લેખા મારે નગરા મળતી નથી મારું લખાણ
ફરીથી વાચી જવાનું પણ મારે મારે મુરકેન થઈ પડ્યું મૂળ મે એ દાથે
લખ્યું હતું, દુ જેનાથી છટકો ત્યાગ પડી એને દાષ્ય કરામા આપ્યું
એ દાષ્ય હરેની નમન વાચી જવા મારે દુ વખત દારી ન શક્યો અને
પુત્ર પ્રસિદ્ધ કરનામા વિનય થયા કરતો હતો પરુ એવામા મારી દીધરી
ધિરસ મારી નહારે આની અને મારા પરનો બોલને તેણે બચતી બીધો
છેવટના ભાગમા પૂર્તિ આપવામા આવી છે તે બાદ છતાં એ પુસ્તક જેના
જેવું લખાયું હતું તેવું જ ગણુ છે, કશા ફેરફાર કે ઉમેરા એમા કરામા
આ-આ નથી

બીજા લેખકો પોતાના લખાણો મારે કેવી લાગણી અનુભવના હશે ને
ભગવાન જણે પણ મે પહેલા લખ્યું હોય એવું કોઈ લખાણ પાછળથી
વાચતા હું વિચિત્ર લાગણી અનુભવું છું જેવના બધિવાગ અને અમામાન્ય
વાતાવરણમાં લખાયેનું મારું લખાણ બહાર આવીને ફરીથી વાચતી વખતે
એ લાગણી વધારે ઉત્પન્ન બને છે બેશક, હું એ પિંખની શકુ ખરો, પણ પૂરે
પૂરું નહીં મારી સ્મીપના, પણ માગથી લિન એવા કોઈ બીજાનું પરિચિત
લખાણ હું વાચતો હોઉં, એવો ભાવ લગભગ મને થાય છે એ મદાય, માગમા
થરેના ફેરફારનું માપ હોય એ સંભવિત છે

આ પુસ્તકની બામતમા પણ મે એવો જ ભાવ અનુભવ્યો છે એ
મારું છે ખરું પણ આજે દુ જેવો છું તે જોતાં એ સર્વથા મારું નથી,
થોડી નાર ટકી, પાછળ કેવળ પોતાની સ્મૃતિ મૂકીને લુપ્ત થઈ જતી ચિત્તની
અવસ્થાઓની લાખી હાગમાગમા લળી જતી મારા ચિત્તનો જૂનામગનો કોઈક
અવસ્થા એ રજૂ કરે છે

આનંદભવન અલ્હાબાદ,
ડિસેમ્બર ૨૪ ૧૯૪૫

જવાહરલાલ નેહરુ

અર્પણ

ઓગસ્ટ ૯, ૧૯૪૨થી માર્ચ ૨૮, ૧૯૪૫ સુધી .

અહમદનગર કિલ્લાની કેમ્પ જેલમાં

મારી સાથે બંદીવાન રહેલા

મારા સાથીઓને

મારું હિંદનું દર્શન

“જ્યારે જાણું મધુર મીઠા સુચિંતને હું
તાલું થતા સ્મરણ સૌ ગતકાલકેરાં. ...”

અક્ષર પહેલું અહમદનગરનો કિલ્લો

૧

વીસ મહિના

અહમદનગરનો કિલ્લો ૧૩ એપ્રિલ, ૧૯૪૪

અમને અહીં લાવનામા આવ્યા તે વાતને, મારા નનમા કારાવાસને વીસ માસ થઈ ગયા. અમે અહીં આવ્યા ત્યારે અધિકારમય બનતા જતા આકાશમા અર્ધગોળાકારે ઝાખા તેજથી પ્રકાશતી ખીજની ચદ્રલેખાએ અમારુ સ્વાગત કર્યું હતુ. શુક્રપક્ષનો આરભ થયો હતો અને ચંદ્રની કળામા વૃદ્ધિ થતી જતી હતી. સારથી ખીજનો પ્રત્યેક ચંદ્રોદય, મારા કારાવાસનો એક વધુ માસ પૂરો થવાની મને યાદ આપતો રહ્યો છે. આની આગળના કારાવાસના સળધમા પણ એમ જ બન્યું હતુ. એ પણ દિનાળી અથવા દીપોત્સવ પછીની ખીજથી જ શરૂ થયો હતો. આ જગતની સુદરતાની, જીવનની ભરતીઓટની, અધાર પછી આવતા પ્રકાશની અને નિરતર આવતા મૃત્યુ અને પુનર્જન્મની ઘટમાળની યાદ આપતો ચંદ્ર ગુરુગમા સદાયે મારો સાથી રહ્યો છે અને વધારે નિકટના પરિચયથી તે વધુ પ્રેમાળ બન્યો છે. વસ્તુમાત્રના પડછાયા લંબાય છે તે મધ્યાકાળે, રાત્રિની નીરવ શાન્તિમા અને ઊગતા ફિરસની ઓંધાણુ આપતા અને સૃષ્ટિને જાગ્રત કરતા પ્રાતઃકાળે — એમ ચંદ્રને તેની બિન્ન બિન્ન કળામા અને જુની જુની સ્થિતિમા મેં નિહાળ્યો છે. તે સદાયે બદલાતો રહે છે અને છતા હમેશા સ્વસ્વરૂપે કાયમ રહે છે. દિવસો અને મહિનાઓ ગણનામા ચંદ્ર કેટલો બવો મદદરૂપ છે ! કેમ કે, ચંદ્રદર્શન થઈ શકતુ હોય ત્યારે તેનું કદ અને તેનો આકાર ઠીકઠીક ચોક્કસાઈથી મહિનાની તિથિ દર્શાવે છે. આ એક મરળ પચાગ છે, જોકે વખતોવખત એનો મેળ બેસાડવાનો રહે છે. દિવસો તેમ જ ઋતુઓમા ધીમે ધીમે આવતો પવટો બતાવવાને ખેતરોમા કામ કરનારા ખેડૂતોને માટે તો એ ઘણું જ સગવડભર્યું છે.

બહારની દુનિયા માથેનો અમારો મંબધ મપૂર્ણપણે કપાઈ ગયેલ હતા એવી નિયતિમા અહીં અમે ત્રણ આવાડિયા ગાળ્યા મુતાકાન, પત્રો, છાપાઓ અને રેડિયો, દશાની અમને છૂટ નહોતી. અમને અહીં રાખવામા આવ્યા છે એ હખિમ્ત મુધ્યા ગળનની મુખત બાનમી તરીકે લેખવામા આવતી હતી અને અમને જેમને હવાને રાખવામા આવ્યા છે તે અધિકારીઓ મિવાય એનો બેદ કોઈ જાણતું નથી એમ માનવામા આવતું હતું પણ એ મુખતા તો કેવળ મનમનામણુ જ હતું કેમ કે અમે ક્યાં છીએ તે આખા હિંદની જાણમા હતું પછી અમને છાપા આપવામા આવ્યા અને સાર બાદ નજીકના સગાઓના ટ્રાફિક બામતો વિનેના કામગોની છૂટ મળી પણ આ વીમ મહિના દરમ્યાન ન તો કોઈ માથે અમારી મુનાકાન થઈ કે ન તો અમને ઠાઈ પણ પ્રકાગ્નો જાંને સમર્ગ થયો

છાપાઓમા ખમરો મરકારી ખમરનિયામગ્ની બાગીચ આજણીમા સારી પેકે ચળાઈને આવના આમ છતાં એ ખમરો અગ્ધી કરતાયે વધુ દુનિયાને બરખી રહેવા મુદ્દનો અને હિંદમા અમારા લોકો પર તેની શી અમર પડેલો છે તેનો કઈક ખ્યાલ આપતા હજારો તુરગમા કે મુદ્દમે ચનાબ્યા વિના અટકાયતની જાવણીઓમા પડ્યા છે, હજારોને ગોળાથી વીંધી નાખવામા આવ્યા છે, હજારોને શાગાઓ તથા કોબેનેમાથી કાઢી મુશ્વમા આવ્યા છે અને લશ્કરી કાયદાના અમવથી જુદુ તારવી ન શકાય એવું કઈક દેશબગમા ચાની રહેલું છે, તેમ જ ત્રામ તથા બયબીનતાએ મુનકમા અધકાર પાથરી દીધો છે, એ મિવાય બીજી કશું અમે બહારના લોકો વિશે જાણી શકતા નહોતા. અમારી જેમ મુદ્દમા વિના જેનમા પડેના હજારોની દશા ઘણી ખરામ હતી કેમ કે તેમને મુનાકાત આપવામા આવતી નહોતી એટલું જ નહીં, કામગપત્રો ને છાપાઓ પણ તેમને મળતા નહોતા અને પ્રુસ્ટકો મુધ્યા તેમને જવદને જ આપવામા આવતા. આરોગ્યદાયી ખોરામને અભાવે એમાના ઘણા મ્તાદ થઈ ગયા, યોગ્ય મબાળ અને સારવારને અભાવે અમારા કેટલાક પ્રીતિપાત્ર સ્વજનો મરણુશરણુ થયા

હજારો મુદ્દકેદીઓને હિંદમા રાખવામા આવ્યા હતા એમાના ઘણાખરા ઇટાલિયનો હતા અમે અમારા લોકોની દશાનો તેમની દશા માથે મુકામયો કરી જેયો અમને ડહેવામા આવ્યું કે જીનિનાના કરાર પ્રમાણે તેમની માથે નર્તાન રાખવામા આવે છે. પણ હિંદી કેવીઓ તથા અટકાયતીઓને કેવી ગીતે રાખવા એને માટે બ્રિટિશ રાજકર્તાઓ પોતાની મરજી મુજબ વખતોવખત ઓર્ડિનન્સો બહાર પાડે તે સિવાય કશો કગર, કાયદો કે નિયમ નથી

દુકાળ

દેશમાં દુકાળ પડ્યો, બધકર, દિનને હવમચાવી મૂકે એવો, વર્ણુબ્યો ન ગય એટલો કારમો દુકાળ પડ્યો મનમાર, વિળાપુર, ઓરિસ્સા અને ત્રિશે કરીને રમાળ અને મમૃદ બગાળ પ્રાતમાં સ્ત્રી, પુરુષો અને નાના આળકો ખોરાકને અભાવે રોજરોજ હળરોની સખ્યામાં મરવા લાગ્યા કનકતાની આનેશાન મહેનાતો આગળ ઢળી પડીને તેઓ મરણ પામ્યા તેમના શમો બગાળના અગણિત ગામોના માગીના ઝૂપડાઓમાં પડ્યા રહ્યા અને લાના ખેતરો તથા રસ્તાઓ તેનાથી ઢકાર્ ગયા એમ તો દુનિના બરમા માણસો મરતા હતા અને યુદ્ધમાં એ ખીજતો પ્રાણ લેતા હતા. આમાન્ય રીતે એ તત્કાળ મોત હતું, ઘણુખરુ ધ્યેયને માટેનું, કોઈક હેતુને અર્થે વીરતાબધુ મોત હતું, આપણી દીનાની દુનિયામાં ઘટનાઓના અટળ પરિણામ મમાન એ મોત હતું — આપણે જોયે યોગ્ય ઘાટ આપી ન શક્યા તથા અડુશમાં રાખી ન શક્યા તે જીવનનો એ તત્કાળ અંત હતો બરે જ મોતની ઘટના સર્વસામાન્ય હતી

પણ અહીં તો મોતને માટે નડોતો કશો દેતુ, નડોતુ કશું કારણ કે જલી આનસ્થતા એ માણસની અણાવજતનું — તેની નરોરતાનું પરિણામ હતું, એ મનુષ્યસર્જિત હતું, એની અમર હળવી કરનાર કોઈ પણ મારાશ વિનાતી, ધીમે પગે અને ગુપ્તગુપ્ત આનતી એ બીયણ વસ્તુ હતી જ્યાં દગુમગુ ગિચિતમાં જીવન હતું થોડા વખત માટે ટકી રહ્યું હતું તે હાડપિંજર સમા શરીરો અને જાડી જીતરી ગયેલી આખોમાથી મોત ડોકિયું જી રહ્યું હતું, એવો એ ઓસરતા જતા જીવનનો અંતે મૃત્યુ સાથેનો મયોગ હતો અને તેથી એનો ઉન્નેષ કરવાનું નાજમી કે યોગ્ય લેખવામાં આનતું નડોતુ અરુચિકર વિચોની વાત કરવી કે તે વિશે લખવું એમાં શિષ્ટાચાર ગણાતો નડોતો એમ કરવું એ કારમી અને દુર્દેવી પરિસ્થિતિને ‘આર્પિક’ રૌલીમાં આનેખના મમાન લેખાતુ હતું હિંદ તથા ઈંગ્લંડમાંના મતાધીશોએ ખોટા હેવાલો બહાર પાડ્યા પણ માનવીના શમોની સફેદ મુતગર્મથી અવગણના થઈ શકતી નથી, તે માર્ગમાં વચ્ચે આવીને ખડા થાય છે

બગાળ તથા ખીજ ગયેલા લોકોને નરકના અગ્નિની જ્વાળાઓ બરમી ગઈ હતી, ત્યારે મતાના ઉચ્ચ રથાનો પરથી અમને મહેવામાં આન્યુ કે યુદ્ધકાળની આત્માને લીધે હિંદના ઘણા ભાગોના ખેડૂતોના કામરોમાં

પાર વગરનું ધાન્ય પડ્યું છે. પછીથી એમ કહેવામાં આવ્યું કે દોપિત પ્રાંતિક સ્વરાજ છે, અને હિંદી સરકાર તથા લંડનમાંની હિંદી વચરની કચેરી બંધારણીય શિષ્ટાચારને વળગી રહેવાની પોતાની સ્વીચરને કારણે પ્રાંતિક બાબતોમાં વચ્ચે પડી શકતી નથી. પોતાની એકલાની અમર્યાદ સત્તાને આધારે, વાઇસરોય તરફથી રોજરોજ બહાર પડતાં દરમાનો અને ઓર્ડિનન્સો દ્વારા એ બંધારણ મોટું રાખવામાં આવતું હતું, તેના બંગ કરવામાં આવતો હતો તથા તેની અવગણના કરવામાં આવતી હતી. એ બંધારણ એટલે કે, છેવટે હિંદમાં જે કોર્ષને પણ જવાબદાર નથી અને દુનિયાના કોર્ષ પણ સરમુખત્યાર કરતાં જે વધુ સત્તા ધરાવે છે એવી એક જ વ્યક્તિની અનિયંત્રિત અને આપખુદ હકૂમત. એ બંધારણનો અમલ જુદી જુદી કાયમી નોકરીઓ અને ખાસ કરીને, જે ગવર્નરને જવાબદાર છે એવી હિંદી સનદી અને પોલીસની નોકરીના અમલદારો કરે છે. ગવર્નર વાઇસરોયનો એજન્ટ છે અને પ્રધાનો સત્તા પર હોય ત્યાં સહેલાઈથી તેમને અવગણી શકે છે. સારા કે નરસા પ્રધાનો તેની મહેરબાનીથી જ પોતાને રથાને ચાલુ રહે છે અને ઉપરથી આવતા હુકમો કે જુદાં જુદાં ખાતાઓના અમલદારોના નિર્ણયોમાં દખલ કરવાની હિંમત તેઓ કરી શકતા નથી. આ અમલદારો એ પ્રધાનોના હાથ નીચે છે, એમ માનવામાં આવે છે.

છેવટે કંઈક કરવામાં આવ્યું, કંઈક રાહત આપવામાં આવી. પણ દશ લાખ થા વીસ કે ત્રીસ લાખ માણસો મરી ગયાં. એ કારમા મહિનાઓ દરમિયાન બૂખમરણને કારણે કે રોગથી કેટલાં માણસો મરણ પામ્યાં તેની કોઈને કશી ખબર નથી. બૂખમરણને કારણે હાડપિંજર સમાં બની ગયેલાં નાનાં બાળકો, છોકરાઓ અને છોકરીઓને વિષે પણ કોઈને કશી ખબર નથી. જેમતેમ કરીને તેઓ મૃત્યુના મુખમાંથી બચી ગયાં હશે પણ તેમનો શારીરિક વિકાસ અટકી પડ્યો છે અને તેમનો આત્મા હણાયો છે. એમની સંખ્યા મરી ગયેલાંઓના કરતાં ઘણી વધારે હોવી નેહાં છે. અને દુકાળ તથા રોગચાળાનો ભય મુલકના બહેળા વિસ્તાર પર હજી અમૂમી રહ્યો છે.

પ્રમુખ ડુઝવેસ્ટની ચાર સ્વતંત્રતા પૈકી એક છે દારિદ્ર્યમાંથી મુક્તિ. છતાં, તવંગર ઇંગ્લંડ તથા એથીયે વધુ તવંગર અમેરિકાએ હિંદના લોકોને પીડી રહેલી આત્માની જલદ તરસની પરવા ન કરી તે જ પ્રમાણે દેહની બૂખ હિંદનાં લાખો માણસોના પ્રાણ હરી રહી હતી તેના તરફ પણ તેમણે કશું લક્ષ ન આપ્યું. કહેવામાં આવ્યું કે, નાણાંની તો જરૂર જ નથી અને

યુદ્ધકાળની જરૂરિયાતોને કારણે ખોરાક વહી લઈ જવા માટેનાં વહાણોની તાલુ છે. પણ સરકારનો અવરોધ તથા જંગાળની જાળરહસ્ય આપત્તિને નાના રૂપમાં બતાવવાની તેની ઇચ્છા હોવા છતાં ઇંગ્લંડ, અમેરિકા તથા ખીજા દેશોના સહૃદયી અને માનવચેત્રી લોકો આપણી વહારે ધાવા. ખાસ કરીને, ચીન અને આયર (આયર્લેન્ડ)ની સરકારની સાધનસંપત્તિ ઝાઝી નહોતી, તેમની મુશ્કેલીઓનો પાર નહોતો પણ દુકાળ અને આપત્તિનો કડવો અનુભવ તેમને પોતાને થયો હતો એટલે, અને હિંદના દેહ તથા આત્માને શી વસ્તુ પીડી રહી છે તે પિછાનીને તેમણે ઉદાર મદદ આપી. હિંદ ઉપકાર કદીયે વીસરવું નથી; ખીજું કશું તે બહે ભૂલી જાય કે યાદ રાખે પણ પરોપકાર અને મિત્રતાનાં આ કાર્યો તે કદી નહીં ભૂલે.

૩

લોકશાહી માટેનું યુદ્ધ

એશિયા, યુરોપ અને આફ્રિકામાં તથા પાસિફિક, આંદ્રાંટિક અને હિંદી મહાસાગરના અક્ષાંશ વિસ્તારો પર યુદ્ધનો દાવાનજ પોતાના સઘળા દારુણ સ્વરૂપમાં બહુમુખી રહ્યો છે. ચીનમાં લગભગ સાત વરસથી યુદ્ધ ચાલે છે. યુરોપ તથા આફ્રિકામાં સાડાચાર વરસ કરતાં વધુ સમયથી યુદ્ધ ચાલે છે અને બે વરસ ચાર માસથી જગદ્વ્યાપી યુદ્ધ ચાલી રહ્યું છે. ફાસીવાદ, નાઝીવાદ તેમ જ આખી દુનિયા પર આધિપત્ય જમાવવાના પ્રયત્ન સામેનું એ યુદ્ધ છે. યુદ્ધનાં આ વરસોમાં અત્યાર સુધીમાં અહીં અને હિંદમાં ખીજે મળીને લગભગ ત્રણ વરસ મેં તુરંગમાં ગાળ્યાં છે.

ફાસીવાદ તેમ જ નાઝીવાદનાં આરંભનાં વરસો દરમિયાન મેં — મેં એકલાએ જ નહીં, હિંદમાં ખીજા ઘણાઓએ કેવું વધણ દાખવ્યું હતું, એ મને યાદ છે. જાપાનના ચીન પરના આક્રમણે હિંદના દિલને કેવું હચમચાવી મૂક્યું હતું અને ચીન સાથેની તેની યુગજૂની મૈત્રી સજીવન કરી હતી; ઇટાલીના એથિસીનિયા પરના અલાચારે અમારામાં કેવો અણગમો પેદા કર્યો હતો; એકાદલોવાકિયાને દગો દેવાયો તેથી અમને કેવો આઘાત થયો હતો તથા અમારામાં કેવી કડવાશની લાગણી પેદા થઈ હતી; વીરોચિત સહનશીલતાભરી લડત પછી પ્રજાસત્તાક રૂપેનું થયેલું પતન કેવી કરુણ ઘટના હતી અને મારે માટે તથા ખીજાઓ માટે અંગત શોકની ઝિના હતી, એ બધું મને યાદ છે.

ફાસીવાદ તથા નાઝીવાદે આયરેલાં ફૂર અને હેવાનિયતભર્યાં આક્રમણનાં કૃત્યો કમકમાટી છૂટે એવાં હતાં, પરંતુ એકલી એની જ

અમારા પર અસર થઈ હતી એવું નથી જે સિદ્ધાંતો તેમણે અપનાવ્યા હતા અને જેનો તેઓ જ્ઞેરજ્ઞાત્રથી પોષક કરતા હતા તે સિદ્ધાંતો તથા જે પ્રમાણે તેઓ પોતાનું ઘડતર કરવા પ્રયત્ન કરતા હતા તે જીવનની દ્વિસહીની પણ અમારા પર અમર થઈ છે કેમ કે એ સિદ્ધાંતો અમારી વર્તમાન માન્યતાઓ તથા યુગયુગાન્તરોની અમે ધરાવતા આવ્યા છીએ તે માન્યતાઓથી વિરુદ્ધ છે પ્રાચીન કાળથી આના આવેના અમારી જાતિના એ વારસાનું અમને વિગ્ધરણ થયું હોત અને ભૂતકાળ સાથેનો અમારો સબધ તૂટી ગયો હોત તોયે, બળતે મ્વડપે અને શિષ્ટતાને ખાતર કર્ક અણુછતી રીતે આનતા હોવા છતાં અમારા પોતાના અનુભવો પ્રજ્ઞા જીવન અને રાજ્યને, અંગેના આ નાત્રી સિદ્ધાંતો અતે કયા દોરી નહીં જાય છે તે અમને શીખવવાને પૂરતા હતા કેમ કે, અમે લોકો એ જ સિદ્ધાંતો તથા સરકારની કાર્યપદ્ધતિઓના ઘણા બાના સમયથી ભોગ બનેના છીએ એથી કરીને શાસીવા તથા નાત્રીવાદ મામે અમે તરત જ તીન અને બીડો વિરોધ દર્શાવ્યો.

૧૯૩૬ના માર્ચ માસના આરભમા પોતાને મળવા માંગેના મુસોબિનીના આગ્રહભર્યા આમત્રણનો મે અસ્વીકાર કર્યો હતો તે મને ખ્યાલ છે. પાછના વરસોમા ઇટાલી સામે પક્ષે યુદ્ધમા જોડાયું ત્યારે શાસીવાદી સરમુખત્યાર વિષે આકરી બારામા બોનનારા ઈંગ્લંડના આગળ પડતા રાજપુરુષો એ દ્વિસોમા નરમાસથી અને પ્રશસાની બાપામા એનો ઉદ્ધેખ કરતા હતા તથા એના અમન અને કાર્યપદ્ધતિના વખાણ કરતા હતા.

એ વરસ બાદ, મ્યુનિકની વટના બની તે પહેલાના ઊનાગામા નાત્રી સરકાર તરફથી મને જર્મનીની મુનાકાત લેનાનું આમત્રણ મળ્યું હતું એ આમત્રણમા એવી નોધ ઉમેરવામા આવી હતી કે નાત્રીવાદ સામેના તમારા વિરોધી વનણની અમને જાણ છે અને તે છતાંયે જર્મનીની તમે મુનાકાત લો એવું અમે ઇચ્છીએ છીએ સરકારના મહેમાન તરીકે યા ખાનગી રીતે, તમારા નામથી જાહેર રીતે કે અઘાત વ્યક્તિ તરીકે તમે જેમ ઇચ્છો તેમ અહીં આનવાની અને મરજી પડે ત્યાં જવાની તમને પૂરેપૂરી છૂટ છે આ આમત્રણનો પણ મે સાબાર અસ્વીકાર કર્યો એને બદલે ઈંગ્લંડના તે વખતના વડા પ્રધાન જેને વિરે કશું જાણુના નહોતા એના 'દૂરના દેશ' એકારનોવાકિયાની મુનાકાતે જવાનું મે રાખ્યું.

મ્યુનિકની ઘટના પહેલા ઈંગ્લંડના પ્રધાનમંડળના કેનાક પ્રધાનો તથા ઈંગ્લંડના આગળપડતા રાજદારી પુરુષોને હું મળ્યો હતો અને શમીવાદ તથા નાત્રીવાદવિરોધી મારા વિચારો મે તેમને જણાવ્યા હતા.

મેં જોયું કે મારા વિચારો તેમને પસંદ નહોતા અને મને કહેવામાં આવ્યું કે આને અંગે બીજી અનેક બાબતો પણ લક્ષમાં રાખવાની જરૂર છે.

એકારસોવાકિયાની કટોકટીને સમયે પ્રાગ અને સુડેટનલેન્ડમાં, લંડન અને પેરીસમાં તેમ જ જીનિવામાં — જ્યાં તે વખતે રાષ્ટ્રસંઘની એકેક ચાલતી હતી — ફ્રેન્ચ અને બ્રિટિશ રાજનીતિને અંગે મેં જે કંઈ જોયું તેથી મને બારે અણગમો થયો અને હું આમો જતી ગયો. ‘મનામણીની નીતિ’ એ શબ્દપ્રયોગ મને એને માટે હળવો લાગે છે. એની પાછળ હિટલરનો ડર રહેલો હતો એટલું જ નહીં, તેને માટે છૂપા આદરની લાગણી પણ હતી.

છતાં નસીબની પણ બલિહારી છે કે, ફાસીવાદ અને નાઝીવાદ સામે યુદ્ધ ચાલી રહ્યું છે એ સમે આજે હું અને મારા જેવા લોકો કેદખાનામાં જીવન ગુજારીએ છીએ અને હિટલર તથા મુસોલિની આગળ શિર ઝુકાવનારાઓ અને જાપાનના ચીન પરના આક્રમણને મંજૂર રાખનારાઓમાંના ધણા સ્વતંત્રતા, લોકશાહી તથા ફાસીવાદના વિરોધનો ઝંડો ફરકાવી રહ્યા છે !

હિંદમાં પણ એ ફેરફાર એટલો જ નોંધપાત્ર છે. બીજાં સ્થળોની જેમ અહીં પણ ‘સરકારપરસ્ત’ લોકો છે. તેઓ સત્તાવાળાઓની આસપાસ બમ્બા કરે છે અને જેમની મહેરબાની તેઓ નિરંતર શોધના ફેરે છે તેમને પસંદ પડે એવા અભિપ્રાયો ઉઘાડી કરે છે. એક સમય એવો હતો, અને તેને બહુ વખત નથી થયો, જ્યારે તેઓ હિટલર અને મુસોલિનીનાં ગુણગાન કરતા હતા અને આદર્શ પુરુષો તરીકે તેમને આગળ કરતા હતા. એ જ વખતે સોવિયેટ સંઘને ગાળો દેતા હતા. પણ આજે તેઓ એમ કરતા નથી કેમ કે હવે પવન બદલાયો છે. તેઓ હિંદમાંની બ્રિટિશ સરકારના તથા હિંદનાં દેશી રાજ્યોના જિંદા દરજ્જાના અમલદારો બન્યા છે અને ફાસીવાદ તથા નાઝીવાદ સામેનો પોતાનો વિરોધ જોમે સાદે જાહેર કરે છે. તેઓ લોકશાહીની સુધ્ધાં વાતો કરે છે — જોકે હળવેથી અને એ કંઈક ધમ્મવા જોગ પણ દૂરની વસ્તુ હોય એ રીતે. બનાવોએ જુદી રીતે પધરો ખાધો હોત તો એ બધા શુ કરત એની અટકળ કરવાની તકલીફમાં પડવા જેવું નથી કેમ કે જેઓ સત્તા પર હોય તેમનું ફૂલહાર અને માનપત્રોથી તેઓ સ્વાગત કરવાના.

યુદ્ધ ફાટી નીકળ્યું તે અગાઉ ધણાં વરસથી નજીક આવતા જતા યુદ્ધ સંબંધમાં મારા મનમાં અનેક વિચારો ઉદ્ભવતા હતા. હું એને વિષે વિચાર કરતો હતો, લખતો હતો અને એને માટે મારા મનને ‘મેં તૈયાર કયું’ હતું. એ મહાભારત યુદ્ધમાં હિંદ ઉત્સાહભર્યો અને સક્રિય

ભૂમિદા તૈયાર કરેલી હોય છે. જાતિની મધ્યગી મૃતિઓ, વારમાની, વાનાવરણની તથા કેળવણીની અમરો, મુખત ચિત્તની ઝખનાઓ, બાધ્યાવગ્થા, શૈશવ અને તે પછીના અગ્રાઓ, વિચારો અને કાર્યો વગેરેની અન્ય પ્રકારની અને જમરદસ્ત ભેજસેજ અનિવાર્યપણે એ નવા કાર્યને ગ્રેરે છે બાવિને અમર કરનારુ એ વગી નવુ બળ બની રહે છે. આ રીતે બાવિ પર અમર થાય, તે અશન નિયન થાય, કદાચ મોટે ભાગે પણ નિયન થાય અને છતાંયે એ મપૂર્ણપણે પ્રારબ્ધ કે જડ નિયતિ નથી.

જે બવિધકાળથી જૂતકાળને જુદા પાડે છે અને જે છે છતાં તત્કાલ નથી એના કાળ તેમ જ હસ્તીના અસ્થાની ધાર મમા વર્તમાન વિષે કયાક લખના અરવિન્દ ધોય તેને 'શુદ્ધ અને અક્ષન કુમારિદા મમાન કલ્ય' કહે છે એ ઉક્તિ આકર્ષક છે પણ એનો અર્થ ગો? બવિધના ગર્ભમાથી બહાર આવતી પરમ નિર્મળ અને અક્ષન પગ આપણા સમર્ગમા આવે છે અને તત્કાળ મલિન તથા વામી જૂતકાળ બની જાય છે ત્યારે શુ આપણે એને મલિન અને બ્રહ્મ કરીએ જીએ? કે પછી જૂતકાળના સધળા દુષણો માથે મકળાયેલી હોનાથી તે નિર્મળ અને અક્ષન હોની જ નથી?

તાત્ત્વિક અર્થમા માનવી સ્વત્રતા જેની કઈ વસ્તુ હશે ખરી? કે પછી આ આપમેળે કાર્ય કરતી જડ નિયતિનુ માત્રાજ્ય છે? હુ એ નથી જાણતો જૂતકાળના અનેકવિધ બનાવોથી ઘણાખરા કાર્યો નિર્માણ થના હોર એમ ચોક્કમ જણાય છે એ બનાવો વ્યક્તિ પર અણુધાર્યા તૂટી પડે છે અને તેને અમહાય બનાવી દે છે. ઘણાખરુ, અતરમા પોતે અનુભવે છે તે ગ્રેરણાઓ, સ્વત્ર ભાસતી પોતાની સંકલ્પશક્તિ, એ પણ બાલ્ય કારણોને વશ છે. શોપેનહેર કહે છે તેમ, 'માણુમ ધારે તે કંગી શકે ખરે, પણ તે ચાહે તે ધારી શકતો નથી' સર્વોપરી નિયતિ પરની શ્રદ્ધા અનિવાર્યપણે સપૂર્ણ નિષ્ક્રિયતા અને જ્વના મૃત્યુ તરફ વર્ધ જાય છે એની સામે આરી પ્રકૃતિ જડ કરી જોડે છે જોકે ખુદ એ જડ પણ જૂતકાળની ઘટનાઓના બગે પેદા થયુ હોય એમ કેમ ન હોય.

જેનો કશો ઉકેન ખોળી શકતો નથી એના ક્ષિયમૂકી યા તત્ત્વજ્ઞાનના કોયડાઓ હુ મારા મનમા સઘરતો નથી કારાચામની લાખી શાન્તિમા કેટલીક વાર મારા મનમા અજાણપણે એ મવાનો જોડે છે, અથવા ત્રીન કાર્યને મમયે પણ જોડે છે અને કઈક કુખદ અનુભવને મમે અમુક પ્રકારની અનામકિત અને આધાસન બણે છે પણ સામાન્ય રીતે કાર્ય અને કાર્યના વિચારથી જ માનુ જ્વન ભરેલુ હોય છે, અને કાર્યને માટે બ્યારે

અનકાશ હોતો નથી ત્યારે હું કાર્ય માટેની તૈયારી કરી રહ્યો છું એમ કંઈપુ છું.

કાર્ય માટેનો આદેશ લામા વખતથી મને પ્રેરતો રહ્યો છે. વિચારથી અજાણ નહીં પણ તેના અતૂટ અને અખડ પ્રસાદમાથી ઉદ્ભવતું એ કાર્ય હોય છે અને કવચિત્, એ બને વચ્ચે પૂરો મેળ સધાય, એટલે કે, વિચાર કાર્યમાં પરિણમે અને તેમાં તે પોતાની પરિપૂર્ણતા યા સાર્થકતા ઓળે, કાર્યમાથી ની પાઠો વિચાર અને જીવનની વધારે ગહન મમજ ઉદ્ભવે — જીવનની એવી પગે હું અમુક અંગે જીવનની પૂર્ણતા બનકે જીવનનો માક્ષાત્કાર અનુભવ છું પણ આવી પળો ગિરન, અતિ ગિરન હોય છે બાકી આમાન રીતે તો, વિચાર અને કાર્ય એકબીજાને ઓગળી જાય છે અને જીવન સુમેળના અભાવ તથા એ બનેને એક હરોળમાં નાનનાના વચ્ચે પ્રયામ મધુ હોય છે વણા નરસો પર, એક સમય એવો હતો જ્યારે હું મને તન્મય કરી મૂકતા કાર્યમાં મશગૂલ થઈને બારનાના ઉછાગાની સ્થિતિમાં લામા રખત સુધી જીવતો હતો મારી જીનાનીના એ નિવસો આજે બહુ દૂર ચાલ્યા ગયેના ભાસે છે, કેવળ નરસો વીનનાને કાગળે નહીં, ખાસ તો, એ નિવસો અને આજના દિવસને અનુભવ તેમ જ હું ખદ વિચારોનો માગર જીવ પાડે છે તેથી એમ બાગે છે આજે પહેનાના જોડો ઉત્પાદ ઊભરાતો નથી, પહેનાના લગભગ અદ્ભુત લાગણીના આવેગો પણ આજે મદ પડ્યા છે તથા રાગદ્વેષો અને ભારનાઓ પણ આજે વધારે અકુશમાં છે વિચારનો બોલો આજે વણી વાર બાધાશ્પ બની જાય છે, ચિત્તમાં એક રખત નિશ્ચિતતા હતી ત્યાં આજે સશય પગપેમારો કરે છે જ્ઞાત્ય એ ઘડપણનું લક્ષણ હોય, સભન છે કે આપણા જમાનાનું સામાન્ય લક્ષણ હોય

અને છતાં, કાર્યનો આદેશ આજે મારા અતરના ઊડાણમાં અવનવી લાગણીઓ પેદા કરે છે અને વિચાર સાથે ખેચતાણ કરી પગી ભય તથા જોખમને ન ગણકારનાર અને મોત સાથે બાય ભીડી તેની હામી કરનાર કાર્ય દ્વારા જીવનનો આનંદ હું ફરીથી અનુભવના ચાહુ છું મૃત્યુનો મને મોહ નથી, જોકે એ મને ભયભીત કરી મૂકે છે એવું મને નથી લાગતું જીવનથી વિરુદ્ધ થનામાં અથવા તેનાથી અજાગા રહેવામાં હું માનતો નથી જીવનને મે ચાહુ છે અને હજી મને તેનું આકર્ષણ છે, અને જોકે મારી આમપામ અને અણજીતી દીવાલો બિભી થઈ છે તોપણ મારી પોતાની ગીતે જીવનનો અનુભવ કરવા ચાહુ છું પણ એ જ ઇચ્છા, જીવનનો ગુલામ ન બનતા તેની સાથે ખેલ કરનાર, મૃત્યુ તરફ

ડાકિયું કરવાને મને ગ્રેર છે, કે નેથી કરીને અમે એકબીજાની વિશેષ કદર ખૂજીએ. જીવનની મંદતા અને નીરસતા અને ઘેરી વળે સારે હું વાદળાંનાં તોફાનોમાં ધસી જઈ શકું અને મારી જાતને કદી શકું કે,

‘મેં કસી જોઈ, જોખી સદૃ વાતને,
વર્ષ વીત્યાં અને વીતશે જે —
બ્યર્થ સી; સામસામા તરાબૂ મહીં,
માત્ર મૃત્યુ અને નિંદગી છે.’

એટલા માટે મારે વિમાની થવું જોઈતું હતું.

૫

જૂતકાળ અને વર્તમાનનો સંબંધ

કાર્ય માટેની આ ગ્રેરણા, કાર્ય દ્વારા જીવનનો અનુભવ કરવાની આ કામનાએ મારા સમગ્ર વિચાર તથા પ્રવૃત્તિ પર અસર કરી છે. અવિરત ચિંતન પોતે જ કાર્ય હોવા ઉપરાંત ભાવિ કાર્યનો ભાગ બની જાય છે. વિચાર યા ચિંતન કાર્ય અને જીવનથી અજાગી એવી સર્વથા અસ્મિત વસ્તુ નથી. જૂતકાળ વર્તમાન તરફ, કાર્યની પણ તરફ દોરી જતી કંઈક વસ્તુ બને છે, ભવિષ્યકાળ એમાંથી ઉદ્ભવતી કંઈક વસ્તુ હોય છે; અને એ ત્રણે એકબીજાથી વિખૂટા પાડી ન શકાય એ રીતે પરસ્પર સંકળાયેલા હોય છે.

કાર્યરહિત ભાસતું કારાવાસમાંનું મારું જીવન પણ, વિચાર અને લાગણીની પ્રક્રિયાઓ દ્વારા કોઈક રીતે ભાવિ યા કાલ્પનિક કાર્યની દિશા તરફ પ્રયાણ કરતું હોય છે અને તેથી એમાં મને અમુક પ્રકારની કૃતાર્થતા લાગે છે. એના વિના એ સાવ પોણું અને બોમ્બરડા બની જાય. જ્યારે અમલી કાર્ય કરવાનો મને અવકાશ હોતો નથી ત્યારે આ રીતે મેં જૂતકાળ તથા ઇતિહાસનું શરણું શોધ્યું છે. મારા અંગન અનુભવોને ધણી વાર ઐતિહાસિક બનાવો સાથે સંપર્ક થયો છે અને મારા પોતાના હોંશમાં, કેટલીક વાર, એવા બનાવો પર અસર પાડવામાં પણ હું કારણજૂત થયો છું. તેથી, જેની સાથે હું કંઈક અંગે મારું તાદાત્મ્ય સાધી શકું એવી ચેતનયુક્ત પ્રક્રિયા તરીકે ઇતિહાસને કલ્પવામાં મને મુશ્કેલી નડતી નથી.

જીવનમાં ઇતિહાસના સંસર્ગમાં હું મોડો આવ્યો, અને તે પણ મારા જીવન સાથે સંબંધ ન હોય એવી દગલાખંધ હકીકતો તથા તારીખો

શીખવાના અને તે પરથી નિષ્કૃષ્ટિ અને અનુમાનો તારવવાના સામાન્ય અને સીધા માર્ગ દ્વારા નહીં. જ્યાં સુધી હું એમ કરતો રહ્યો ત્યાં સુધી ઇતિહાસ મને કશા મહત્ત્વનો ન લાગ્યો. પારલૌકિક અથવા પરભવના પ્રશ્નોમા મને એથીયે ઓછો રસ છે. વિજ્ઞાન અને આજના તથા આપણા આ જીવનના પ્રશ્નો તરફ મને વધુ આકર્ષણ છે.

જેતુ મને માત્ર ઝાણુ જ્ઞાન હતું એવા વિચાર, જ્ઞાનના તથા પ્રેરણાઓ એ બધાએ મળીને મને કાર્ય કરવાને પ્રેર્યો અને કાર્ય વળી પાછો મને વિચાર તથા વર્તમાનને સમજવાની ઇચ્છા તરફ વાળ્યો છે. એ વર્તમાનનાં મૂળ ભૂતકાળમાં રહેલાં હોય છે અને તેથી હું ભૂતકાળના મહાસાગરમા શોધખોળની સફરો કરું છું અને એમ કરતા કરતાં વર્તમાનને સમજવા માટેની કંઈ ચાવી હોય તો તે શોધવાનો નિરતર પ્રયત્ન કરું છું. હું કયા છું અને કોણ છું એનું જ્ઞાન ભૂતકાળના બનાવો તથા દૂર દૂરના પ્રાચીન કાળની વ્યક્તિઓના વિચારમા હું ગરકાવ થઈ જાઉં છું સારે પણ વર્તમાનનું મારા પરનું પ્રભુત્વ ઓછું થતું નથી. હું ભૂતકાળનો છું એવી લાગણી કોઈ કોઈ વાર મને થઈ આવે છતાં ત્યારે પણ મને લાગે છે કે વર્તમાનમા આખોયે ભૂતકાળ મારો બની જાય છે. ભૂતકાળનો ઇતિહાસ સમકાલીન ઇતિહાસમા ભળી જાય છે, આનંદ અને દુઃખની લાગણીવાળી જીવંત વસ્તુ બની જાય છે.

ભૂતકાળમા વર્તમાન બની જવાનું વળણ હોય તો વર્તમાન પણ કોઈક વાર દૂરના ભૂતકાળ તરફ ખસી જાય છે અને પૂતળાના જેવું નક્કર અને અપરિવર્તનશીલ સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. ખુદ કાર્યની તીવ્રતાની પળે પણ જાણે એ ભૂતકાળનો કોઈક બનાવ હોય, અને આપણે જાણે પાછા ફરીને તેના તરફ નિહાળતા હોઈએ એવી લાગણી એકાએક થઈ આવે છે.

વર્તમાનના અનુસંધાનમા ભૂતકાળનો સંબંધ શોધવાના આ પ્રયત્ને બાર વરસ પહેલાં મારી દીકરી પર પત્રના રૂપમા જગતના ઇતિહાસનું રેલાદર્શન લખવાને મને પ્રેર્યો હતો. એમા મેં કંઈક ઉપરછલ્લી રીતે અને મારાથી બની શકે તેટલી સરળતાથી લખ્યું હતું, કારણ કે હું બારચૌદ વરસની બાળાને ઉદ્દેશીને લખતો હતો. પણ એ લખાણની પાછળ ભૂતકાળની ખોજ અને શોધખોળની સફરનો પ્રયાસ રહેલો હતો. એ વખતે મારામા સાહસની લાગણી ઊભરાતી હતી અને એક પછી એક જુદા જુદા યુગો અને જમાનાઓમા હું જીવતો હતો તથા ઘણા લાખા

તે પ્રત્યેનો અણુમત્રો મારામાં ધર કરી બેઠો અને ઉત્તરોત્તર વધતો ગયો. હોઈ જીવન તરફના મારા સમગ્ર વલણમાં અને પરિવર્તન થયેલું લાગે છે.

ગર્ભ કાલનાં ધ્યેયો તથા આદર્શો આજનાં ધ્યેયો તથા આદર્શો તરીકે હજી આજ રહ્યાં છે. પણ તેમનું નર થોડું ઓછું થયું છે, અને માણસ તેમના તરફ જતો લાગે છે છતાં, હૃદયને ઉત્સાહથી ભરી દેનાર તથા શરીરને તાકાત આપનાર તેમનું દૈનિક્યમાન સૌંદર્ય ચાલ્યું ગયું છે. ધણી વાર અસહ્યો વિજય થાય છે, પણ એથીયે ખરાબ એ છે કે, જે સત્ય લાગતું હોય છે તે જાણું પડતું અને વિકૃત થતું જાય છે. ત્યારે શું મનુષ્યસ્વભાવ પાયામાં એટલો બધો ખરાબ છે કે યુગોના યુગો સુધી માતનાઓ અને વિપતોની તાવણીમાં તવાયા પછી જ તે સાનથી વની શકશે અને વાસનાઓ, હિંસા અને છગકપટ્ટી ભરેલા આજના માણસને તેની પાશવતામાંથી બહાર કાઢીને સાચા અર્થમાં માણસ બનાવી શકશે? અને હાલ અથવા નજીકના ભાવધ્યમાં શું તેને ધરમૂળથી બદલવાનો હરેક પ્રયાસ નિષ્ફળ જ નીવડશે?

સાધનો અને સાધ્યો : એકબીજાથી અજાણમાં પાડી ન શકાય એવી રીતે એ પરસ્પર સંલગ્ન છે? તેઓ સામમામી એકબીજા પર અસર કરે છે? અને ખોટાં સાધનો શું લક્ષિત સાધ્યને વિકૃત કરે અને કેટલીક વાર તેનો નાશ પણ કરે છે? પણ સાચાં સાધનો અખલાર કરવાનું પામર અને સ્વાર્થપરાયણ મનુષ્યસ્વભાવના જન્મની બહાર હોય એમ બને. ત્યારે માણસે કરવું શું? નિષ્ક્રિય થઈને બેસી રહેવું એટલે નિષ્ફળતાની પૂરેપૂરી કબૂલાત કરવી અને અનિષ્ટને વશ થવું; કાર્ય કરવું એટલે કાષ્ટિક પ્રકારના અનિષ્ટ સાથે બાંધછોડ કરવી અને એવી બાંધછોડનાં માઠાં પરિણામોને સહી લેવાં.

જીવનના પ્રશ્નો તરફનું મારું જીવનનીનું વલણ વતેઓછે અંગે વૈજ્ઞાનિક તથા ૧૬મી સદી અને ૨૦મી સદીના આરંભકાળના વિજ્ઞાનના સુલભ આશાવાદનું હતું. નિર્લેપ અને સુખસગવડભર્યા જીવન તથા મારી શક્તિ અને આત્મવિશ્વાસે આશાવાદની એ લાગણીમાં જલ્દિ કરી. એક પ્રકારના અરપટ માનવતાવાદનું મને આકર્ષણ રહેતું હતું.

મેં જોયેલા, આચરણમાં મુકાતા તથા વિચારશીલ લોકો પણ જેનો સ્વીકાર કરે છે એવા ધર્મ તરફ મને એવાજી નહોતું; પછી તે હિંદુ ધર્મ, ઇસ્લામ, બાહ્ય ધર્મ કે ખ્રિસ્તી ધર્મ એમાંથી ચાહે તે ધર્મ હો. ધર્મ મને વડેમજનનિન ડિલો તથા અધ માન્યતાઓ સાથે નિકટપણે સંકળાયેલો લાગે છે અને જીવનના પ્રશ્ને હાથ ધરવાની જે પદ્ધતિ એની પાછળ રહેલી

છે તે ખચીત વિજ્ઞાનની પદ્ધતિ નથી. જાદુનો અંશ, વિવેકશૂન્ય ભોળપણ તથા પરતત્વ પર આધારિત વગેરે એની સાથે સંકળાયેલાં હોય છે.

આમ છતાં ધર્મ માણસની અંતરતમ જરૂરિયાત પૂરી પાડે છે એ ઉધાહરણ છે અને દુનિયાભરમાં મોટા ભાગના લોકોને કોઈક પ્રકારની ધાર્મિક માન્યતા વિના ચાલતું નથી. ધર્મે ઉમદા પ્રકારનાં માણસો પેદા કર્યાં છે તેમ જ ધર્મોંધ, સંકુચિત મનના અને દૂર જુલમગારો પણ પેદા કર્યાં છે. એણે માનવી જીવનને કેટલાંક મૂલ્યો આપ્યાં છે, અને એમાંનાં કેટલાંક મૂલ્યો આજે કામના રજાં નથી અથવા હાનિકારક પણ છે, તોપણ ખીજાં કેટલાંક હજી પણ નીતિ અને સદાચારના પાયારૂપ છે.

વ્યાપક અર્થમાં, ધર્મ માનવી અનુભવના અણખેડાયેલા એટલે કે, આજના વિજ્ઞાનના પ્રત્યક્ષ એટલે ઇન્દ્રિયગમ્ય જ્ઞાનની બહારના ક્ષેત્રમાં વિહરે છે. એક રીતે એને જ્ઞાત અને ખેડાયેલા પ્રદેશના વિસ્તાર તરીકે લેખી શકાય; જોકે ધર્મ અને વિજ્ઞાનની કાર્યપદ્ધતિ એકબીજીથી સાવ નિરાળા છે અને ઘણું અંશે તેમને બિન્ન પ્રકારનાં સાધનો દ્વારા કામ લેવાનું હોય છે. આપણી આસપાસ સર્વત્ર અજ્ઞાત એવા વિશાળ પ્રદેશ પડેલો છે એ દેખીતું છે અને વિજ્ઞાને ભવ્ય સિદ્ધિઓ મેળવી છે છતાં તેને એની કશી જ જાણ નથી એમ કહી શકાય. એ દિશામાં જોકે પગપેસારો કરવાનો પ્રયાસ તે કરી રહ્યું છે ખરું. વળી ગોચર અથવા દૃશ્ય સૃષ્ટિ તથા જીવનની પ્રક્રિયાઓ સાથે કામ લેવાની વિજ્ઞાનની સામાન્ય પદ્ધતિ માનસિક, આધ્યાત્મિક, કળાત્મક તથા અગોચર સૃષ્ટિનાં ખીજાં તત્ત્વો માટે સંપૂર્ણપણે અનુકૂળ ન હોય એ સંભવિત છે. જીવન કંઈ આપણે જે જોઈએ છીએ, સાંભળીએ છીએ તથા સ્પર્શ કરીએ છીએ તેનું જ, એટલે કે સ્થળ અને કાળમાં પરિવર્તન પામતી ગોચર અથવા બાહ્ય સૃષ્ટિનું જ કેવળ બનેલું નથી. તે અગોચર સૃષ્ટિનાં ખીજાં અને કદાચ વધારે સ્થિર અથવા એટલાં જ પરિવર્તનશીલ તત્ત્વોને હમેશાં સ્પર્શ કરતું રહે છે. કોઈ પણ વિચારવાન માણસ આ અગોચર યા આંતરિક સૃષ્ટિની અવગણના ન કરી શકે.

વિજ્ઞાન જીવનના હેતુને વિશે બહુ કહેતું નથી અથવા કશુંયે નથી કહેતું એમ કહીએ તોયે ચાલે. તે પોતાની સીમા વિસ્તારી રહ્યું છે અને થોડા જ વખતમાં કહેવાતી અગોચર સૃષ્ટિના પ્રદેશમાં પહોંચી જાય અને વ્યાપક અર્થમાં જીવનના ધ્યેયને સમજવામાં આપણને મદદરૂપ થાય એમ બને અથવા કંઈ નહીં તો માનવી જીવનના કોયડા પર પ્રકાશ પાડે એવી કંઈક ઝાંખી આપણને કરાવે એમ પણ બને. વિજ્ઞાન અને ધર્મ વચ્ચેનો

મને સર્વથા ખોટી લાગે છે, અને તટસ્થ તથા નશ્વર પુરાવા પરથી તારવેલા નિર્ણયો ગેરવાજબી લાગે છે.

આ દુનિયા તરફ નજર કરું છું ત્યારે ઘણી વાર મને તે અતિગૂઢ અને અકળ લાગે છે. મારાથી બની શકે તેટલા પ્રમાણમાં એને સમજવાની, તેની સાથે એકનાન થવાની અને પૂર્ણ સ્વરૂપે એને અનુભવવાની કંખના મને થાય છે. પણ એ સમજ મેળવવા માટેની સાચી પદ્ધતિ વિજ્ઞાનની પદ્ધતિ, પ્રત્યક્ષ વા વસ્તુલક્ષી પદ્ધતિ છે એમ મને લાગે છે. નિર્ભેળ અથવા ખરી વસ્તુલક્ષિના જેવી કોઈ વસ્તુ હોઈ શકતી નથી એ હું બરાબર સમજું છું. એને માટે આત્મલક્ષિતાનું તત્ત્વ અનિવાર્ય હોય તો તે બની શકે ત્યાં સુધી વિજ્ઞાનની પદ્ધતિને અર્ધીન હોવું જોઈએ.

એ ગૂઢ વસ્તુ શી છે તે હું નથી જાણતો. એને હું ઈશ્વર નથી કહેતો કારણ કે, જેમાં હું માનતો નથી એવી ઘણી ઘણી વસ્તુઓ ઈશ્વરમાં આરોપવામાં આવી છે. ઈશ્વર અથવા કોઈ અગ્રાત પરમ શક્તિને હું મનુષ્યના સ્વરૂપમાં કંઈપી જ શકતો નથી અને ઘણા લોકો એવું ધારે છે એ હકીકત સદાયે મને આશ્ચર્યકારક લાગ્યા કરે છે. સાકાર અથવા મનુષ્યરૂપધારી ઈશ્વરનો કોઈ પણ ખ્યાલ મને બેહદો લાગે છે. બૌદ્ધિક દૃષ્ટિએ, એક પરમ-તત્ત્વનો ખ્યાલ હું કંઈક અંશે સમજી શકું છું. વેદાંતની અદૈતવાદની દિશ્વક્ષી તરફ હું આકર્ષાયો છું. જોકે એની આંદીધૂંટીઓ તથા ગંગાણુનો પાર પામ્યો છું એવો દાવો હું કરી શકું એમ નથી અને આવી બાબતોની કેવળ બૌદ્ધિક સમજથી ઝાઝો લાભ નથી એ પણ હું સમજું છું. એની સાથે સાથે જ વેદાંત તેમ જ પરમતત્ત્વનો વિચાર કરનાર બીજા સિદ્ધાંતો, અનંતતાના પ્રદેશ પરના પોતાના અનિશ્ચિત ને અવ્યવસ્થિત આક્રમણથી મને બડકાવી મૂકે છે. પ્રકૃતિની વિવિધતા અને વિપુલતા મારા અંતરને હલાવી મૂકે છે ને આત્માનો સુસંવાદ પેદા કરે છે. પ્રાચીન હિંદના અથવા મોક્ષના સમગ્ર સૃષ્ટિને જ ઈશ્વરરૂપ લેખના વાતાવરણમાં મહાસતો હું મારી જાતને કંઈપી શકું છું. તેની સાથે સંકળાયેલા દેવ વા દેવોનો ખ્યાલ જોકે એમાંથી બાદ કરવો જોઈએ.

જીવન વિષેની અમુક પ્રકારની નૈતિક દૃષ્ટિની મારા પર પ્રબળ અસર છે. તર્કશુદ્ધ રીતે જોકે એનું સમર્થન કરવાનું મારે માટે મુશ્કેલ છે. યોગ્ય સાધનો પર ગાંધીજી બાર મૂકે છે તે મને ગમે છે. આપણા જાહેર જીવનમાં એમનો જો કોઈ ચોટામાં ચોટા ફાળો હોય તો યોગ્ય સાધનો માટેનો એમનો આ આગ્રહ છે. બેશક, એ ખ્યાલ નવો નથી પણ નૈતિક સિદ્ધાંતને વિશાળ પાયા પરની સામાજિક પ્રવૃત્તિને લાગુ પાડવો

એ ખરેખર અવનવી વાત છે. એમાં અનેક મુશ્કેલીઓ રહેલી છે, અને કદાચ સાધ્યો તથા સાધનો ખરેખર જુદી ન પાડી શકાય એવી વસ્તુ હોય અને બંને મળીને જ એક સમગ્ર અને જીવંત વસ્તુ બનતી હોય. સાધનો તરફ દુર્લક્ષ કરીને કેવળ સાધ્યોનો જ વિચાર કરનાર આ દુનિયામાં સાધનો વિશેનો આ આગ્રહ કંઈક વિચિત્ર અને નોંધપાત્ર છે. હિંદમાં એને કેટલી સફળતા મળી છે તે હું કહી શકતો નથી પણ સંખ્યાબંધ લોકોનાં મન પર એની જાંડી અને કાયમી અસર થઈ છે એ વિશે લવલેશ શંકા નથી.

માર્ક્સ તથા લેનિનના અભ્યાસે મારા મન પર સખળ અસર કરી અને ઇતિહાસ તથા વર્તમાન બનાવોને નવે સ્વરૂપે જોવામાં મને મદદ કરી. ઇતિહાસ તથા સામાજિક વિકાસની લાંબી પરંપરામાં કંઈક અર્થ, કંઈક ક્રમ રહેલો જણાયો અને બિવિધકાળની ગૂઢતા કંઈક ઓછી થઈ. સોવિયેટ રાજ્યની વહેવારુ સિદ્ધિઓની પણ મારા મન પર જખરદસ્ત અસર થઈ. ત્યાંની કેટલીક બાબતો તરફ મને અલગમો પેદા થયો અથવા તેમને હું ન સમજી શક્યો અને એ બધું તત્કાલીન તકસાફુપણા સાથે અથવા સત્તાના રાજકારણ સાથે નિકટપણે સંકળાયેલું છે એમ મને લાગ્યું; પણ એ બધી બધીઓ છતાં અને માનવીની સ્થિતિ સુધારવા માટેની આરંભની ધગશમાં કંઈક વિકૃતિઓ થવા પામી હશે તે છતાં, સોવિયેટ ક્રાંતિએ માનવસમાજને એક મોટી છલંગ મારીને આગળ ધપાવ્યો છે તથા જૂઝઘી ન શકાય એવી તેજસ્વી જ્યોત પ્રગટાવી છે અને જે દિશામાં દુનિયા આગળ વધશે એવી એક 'નવી સંસ્કૃતિ'નો પાયો નાખ્યો છે એ વિશે મને કશી શંકા નથી. હું એટલો બધો વ્યક્તિવાદી અને માણસની અંગત સ્વતંત્રતામાં માનનારો છું કે સમાજને ધરકરી ઢોળે વધારેપડતા પ્રમાણમાં સંગઠિત કરવામાં આવે તે મને ગમતું નથી. આમ છતાં વિકસિત અને બદલાય સમાજમાં વ્યક્તિની સ્વતંત્રતા પર મર્યાદા મૂકવી પડે એ મને દીવા જેવું રૂપિય લાગે છે અને કદાચ સામાજિક ક્ષેત્રમાં આવી કંઈક મર્યાદા મૂકવામાં આવે એ જ વ્યક્તિની સાચી સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરવાનો એકમાત્ર માર્ગ હોય એમ બને. વ્યાપક સ્વતંત્રતાને અર્થે નાની નાની સ્વતંત્રતાઓ પર ઘણી વાર મર્યાદા મૂકવાની જરૂર પડે એ બનવા જોગ છે.

માક્રમનો અદ્વિતવાદ તથા મન અને પદાર્થની એકતા, પદાર્થનું ક્રિયાશાત્ર, અને એકધારા વિકાસ તેમ જ એકે દૃઢકે ચતા, ક્રિયા અને પ્રતિક્રિયાથી ચતા, કાર્ય અને કારણની પ્રક્રિયાથી તેમ જ પક્ષ, પ્રતિપક્ષ અને સમન્વયની પ્રક્રિયાથી ચતા નિરંતર પરિવર્તનની ક્રમિક ક્રિયાનો સિદ્ધાંત વગેરે તેની ફિલસૂફીની ઘણીખરી વસ્તુઓનો દૃ વિનામુશ્કેલીએ સ્વીકાર કરી શકે છે.

આપણને તેનો ખુલાસો મળે છે તે જોતા જુદાના ક્ષેત્રથી તે એટલું વેગળું છે કે કોઈ પણ નિશ્ચિત સિદ્ધાન્તના ચોક્કસમાં આપણે તેને મમાવી શકી નથી.

જીવનમાં સુખ-સાદ પે. કરવાના, વ્યક્તિના આત્મિક તેમ જ માથા જીવન રચ્યે યોગ્ય સમતા આપવાના, વ્યક્તિ વ્યક્તિ વચ્ચે તથા મમૂલ સમૂહ રચ્યેના સબ પ્રોમાં એકરાગ લાવવાના, જીવનસરિતાની નિરતર ચાલી જતી મુશ્કારણા તેમ જ ઉન્નતિના, સમાજના નિધનના, મનુષ્યના અવિરત સાહમના ઇત્યાદિ વ્યક્તિના જીવનને તેમ જ મમાજીજીવનને અપર્યાપ્તતા મવાનો મારે મન માથા મવાનો છે એ મધા મવાનોનો ઉકેલ વાવવામાં વિજ્ઞાનની પદ્ધતિ મુજબનો નિર્ગૂણ, ચોક્કસ જ્ઞાન અને વિચારપૂર્વકના તર્કનો માર્ગ આપણે અપભવાર મરવો જોઈએ મત્ય મારેની આપણી જોજમા એ પદ્ધતિ હમેશા વાણુ પાડી ન શકાન એમ મને કેમ કે, કળા, કાવ્ય તથા કેમનાક આધ્યાત્મિક અનુભવો જુગી જ કક્ષાની રસ્તુઓ હોય અને વિજ્ઞાનની રસ્તુનક્ષી પદ્ધતિની નજર ચૂકવી છટખી જતી હોય એમ લાગે છે એથી સત્ય અને પરમતત્ત્વને પામવા માટે સપ્રજ્ઞાન યા અત પ્રેરણા અને એવી ખીજ પદ્ધતિઓને ફેકી નહીં દર્ઝએ વિજ્ઞાનને માટે પણ એની જરૂર છે પરંતુ જુદાની અને વિશેરે કરીને પ્રયોગ અને અનુભવની મોગીમાથી પાર જીતરેના વસ્તુમત ચોક્કસ જ્ઞાનના આપણા આધારને આપણે હમેશા નળગી રહેવું જોઈએ તથા જીવનના રાજરોજના પ્રશ્નો તેમ જ સ્ત્રીપુરુષોની જરૂરિયાતો સાથે જોમને મો સમઘ ન હોય એના તરગી વિચારોના સાગરમાં આપણે ડૂબી ન જઈએ એ માટે આપણે હમેશા સાવધ રહેવું જોઈએ જીવત દિનમૂઝી આવાના સવાનોનો ઉકેલ મતાવે એવી હોવી જોઈએ.

પ્રાચીન મગના નોકો તથા મધ્યયુગના લોકો જોમ તે તે જમાનાના બદલાનો હતા તે જ પ્રમાણે આપણા જમાનાની સિદ્ધિઓ માટે અભિમાન રાખનારા નર્તમાન યુગના આપણે ઓ આપણા યુગના બદલાન હોઈએ એમ બને જગત તરફ જોવાની આપણી દષ્ટિ એ જ ખરી અને સત્ય તરફ લઈ જનારી દષ્ટિ છે, એમ આપણી પહેલાના લોકોની પેઠે આપણે માની લઈએ અને આપણી જાતને છેતરીએ એમ પણ બને એ બદલાનામાથી આપણે બહાર નીચી શકીએ અથવા જો તે બ્રમ હોય તો એ બ્રમમાથી આપણે મપૂર્ણપણે મુક્ત થઈ શકીએ તેમ નથી.

આમ છતાં લાખા ઇતિહાસકાગ દરમ્યાન માનવી જીવનમાં ક્રાંતિ કરી પનમે લાવવામાં વિજ્ઞાનની પદ્ધતિ તથા વિજ્ઞાનની દષ્ટિએ ખીજ કોઈ

પણ વસ્તુ કરતાં વધારે જાણો આપ્યો છે તથા લાંબા વખતથી જે અજ્ઞાત ગણાતું આવ્યું છે તેના દ્વાર સુધી લઈ જનારા વધારે મૂળભૂત અને ક્રાંતિકારી ફેરફાર માટેના માર્ગો ખુલ્લા કર્યા છે, એમ હું ખાતરીપૂર્વક માનું છું. વિજ્ઞાનની યાંત્રિક સિદ્ધિઓ આંધળો પણ જોઈ શકે એવી છે, તંગીની અર્થવ્યવસ્થાને વિપુલતાની અર્થવ્યવસ્થામાં ફેરવી નાખવાનું એનું સામર્થ્ય ઉદ્ધાહૃત છે, તથા આજ સુધી ફિલસૂફીના ધબ્બરા જેવા લેખાત્તા પ્રશ્નો અને સમસ્યાઓમાં પણ તેણે સારી પેઢે પગપેસારો કરવા માંડ્યો છે. સ્થળકાળનો તથા 'કવોન્ટમ'નો એ બે સિદ્ધાંતો ભાતિક સૃષ્ટિનું ચિત્ર સદંતર બદલી નાખ્યું છે. પદાર્થના ગુણો, પરમાણુનું બંધારણ, એક તત્ત્વનું બીજા તત્ત્વમાં થતું પરિવર્તન તથા વિદ્યુતનું પ્રકાશમાં અને પ્રકાશનું વિદ્યુતમાં થતું રૂપાંતર વગેરેને અંગેના તાજેતરના સંશોધને માણસના જ્ઞાનને ઘણું આગળ વધાર્યું છે. માણસ હવે કુદરતને પોતાનાથી અળગી અને નિરાળી વસ્તુ તરીકે લેખતો નથી. માનવીનું ભાવિ પ્રકૃતિની 'મુસંવાદી' શક્તિનો જ એક ભાગ હોય એમ લાગે છે.

વિજ્ઞાનની પ્રગતિને કારણે પેદા થયેલી વિચારની આ બધી ઊંચ-પાચે વિજ્ઞાનવેતાઓને તત્ત્વવિદ્યાની સીમા સુધી પહોંચતા નવા પ્રદેશ તરફ વાળ્યા છે. તેઓ ભિન્ન ભિન્ન અને ઘણી વાર તો પરસ્પર વિરોધી નિર્ણયો આંધે છે. કેટલાક એમાં અકસ્માતથી ઊંચડી એવી નવી એકતા ભાળે છે. બીજા કેટલાકની સાથે બર્ટ્રાન્ડ રસેસ કહે છે: 'છેક પરમેનીડાસના સમયથી પંડિત ફિલસૂફો જગતની સાંગોપાંગ એકતાને માનતા આવ્યા છે. મારી સૌથી મૂળભૂત માન્યતા એ છે કે, આ સાવ અર્થ વગરની વાત છે.' વળી તે કહે છે: 'જે ધ્યેય પોતે સાધી રહ્યા છે તેનું જેમને પૂર્વદર્શન નહોતું એવાં કારણોની માણસ પેદાશ છે; તેની ઉત્પત્તિ, તેનો વિકાસ, તેની આશાઓ અને ભયો, તેની ચાહનાઓ અને માન્યતાઓ એ બધું બીજું કશું નહીં' પણ પરમાણુઓના આકર્ષિક સમાગમની પેદાશ છે.' અને આમ છતાં, પદાર્થવિજ્ઞાનની છેલ્લામાં છેલ્લી શોધો પ્રકૃતિની પાછળ રહેલી મૂળભૂત એકતા પુરવાર કરવાની દિશામાં ઘણી આગળ વધી છે. 'વસ્તુમાત્ર એક જ તત્ત્વમાંથી બનેલી છે એ માન્યતા માનવ ચિત્તમાં પ્રથમ સ્ફુરેલા વિચાર જેટલી જ પુરાણી છે; પણ પ્રકૃતિની પાછળ રહેલી એકતાને નિરાધાર માન્યતા'યા વ્યર્થ આકાંક્ષા તરીકે નહીં, કોઈ જ્ઞાન વસ્તુના જેવી જ સચોટ અને સ્પષ્ટ સાબિતી પર રચાયેલા વિજ્ઞાનના સિદ્ધાંત તરીકે આપણી જ પેઢી ઇતિહાસમાં પહેલવહેલી પામી શકી છે.'^૧

૧. ડાહ્યા કે. રૂસો: ષ રેનેના બોઈલ ફિલોસોફ (પદાર્થવિજ્ઞાનની પુનર્નિર્મિતિ) ન્યૂયોર્ક, ૧૯૩૬, પા. ૩૦૧.

અને દેહરાદૂન જેવમા મળીને મારી ડેહની ચાર વરમગાંઠ મે તુરગમા ગાગી છે, અને એ પડેનાના મારા કારાનામો દરમ્યાન પણ મારી ધણી વરમગાંઠો મે જેનમા ગાગી હતી, એટલે એની કેળવી તે પણ દુ બૂલી ગયો છુ

આ બધા મહિનાઓ દરમ્યાન મે ધણી વાર નખવાનો વિચાર મ્યો, વખવાની મને ઇચ્છા થઈ અને માથે માથે જ એમ કરવાની અનિચ્છા પણ મે અનુભવી મિત્રો એમ માનીને ચાનના હતા કે મારા આગના જેનાસોની પેઠે આ રખતે પણ હું એકાદ પુત્ર લખી નાખીશ મારે માટે એ લગભગ આત્ત થઈ પડી હતી

અને છતાં મે કશું વખ્યું નહીં જેતું કઈ મદત્ત ન હોય એવું શુ પુત્ર ગસ લખવાને ખાતર જ લખવાનો મને અણુગમે છે તખવું એ મારે માટે મહેવી વાત હતી, પણ કર્મ નખવા જેવું, મારા પુત્રની હસ્તપ્રત તૈયાર કરી હું તુરગમા મેંડો હોઉં અને દુનિયા પનગની જતી હોય તે દરમ્યાન વામી ન થઈ જાવ એવું કઈક લખવું એ વળી શુની વાત થઈ હું વખુ તો આજને માટે કે આગની કાનને માટે નહીં પણ અગાત અને ઘણુખરુ દૂરના ભવિષ્યકાળને માટે લખુ હોને માટે વખુ ? અને ક્યા મમયને ઉદ્દેશીને લખુ ? વળી, હું વખુ તે મ્દાય મી પ્રસિદ્ધ નયે થાય, કેમ કે મારે મારામમા ગાગવા પડે તે વરમો દરમ્યાન, યુદ્ધના પૂરા થયેના વરમોમા થઈ તેના કરતા ઘણી મોગી જિયનપાથનો અને ઘણા મોગા બખેડાઓ થાય એ મ બખિત છે ખુ હિંદુસ્તાન પણ રણુક્ષેત્ર બની જાવ અથવા કદાચ અહીં મુલકી બગવો ફાગી નીકરે

જે બનવાનો મબવ હતો તે બધું બનવા ન પામ્યું અને આપણે તેમાથી જીગગી ગયા તે છતાં બ્યારે આજની સમમ્યાઓ મરી પરનાગી હશે અને દહનાવાઈ ગઈ હશે અને તેને મ્યાને નવી મમમ્યાઓ જીબી થઈ હશે, તે ભવિષ્યના સમય વિરે નખવું એ લેખમબખુ સાહમ છે આ જગદબ્યાપી યુદ્ધને એ પડેનાના યુદ્ધથી કેવળ વધારે મોગા એના એક મીજ યુદ્ધ તરીકે હું લેખી શકતો નથી એ ફાગી નીમ્યું તે દ્વિમથી, ના, તે અગાઉથી પણ, નિશાગ પાના પરના અને જમરત્ત પનગઓની, બના કે ખૂરાને માટે ઉદ્બળનાર નવી દુનિયા વિાની અનેક અગકો મારા મનમા યા કરતી ની અને એ વખતે વીતી ગયેના અને તુખ થયેના યુગ વિરેના મારા ર લખાણની ક્ષી મિમન રહેવાની હતી ?

આવા આવા વિચારો મારા મનને સતાપે છે અને મને તખવામાથી રાકી-રાખે છે, અને તેમની પાછળ મારા મનના જિડાણમા વધારે ગહન પ્રશ્નો જોડે છે, જેનો મને સહેનો જવામ જડતો નથી

૧૯૪૦ના ઓક્ટોબરથી ૧૯૪૧ના ડિસેમ્બર સુધીના આ પહેલાંના મારા કારાવાસ દરમિયાન પણ મને એવા જ વિચારો આવતા અને એવી જ મુશ્કેલી મેં અનુભવી હતી. છ વરસ પૂર્વે દેહરાદૂન જેલની જે ખોલીમાં મેં મારી આત્મકથા લખવી શરૂ કરી હતી ત્યાં જ મારો એ જેલવાસનો ઘણોખરો સમય મેં ગાળ્યો હતો. ત્યાં આગળ દસ મહિના સુધી તો લખવાની વૃત્તિ હું કેળવી જ ન શક્યો અને મારો બધો સમય મેં કાં તો વાંચવામાં અથવા યોદ્ધામાં અને જમીન તથા ફૂલો સાથે રમત કરવામાં ગાળ્યો. પણ છેવટે મેં લખવા માંડ્યું; મારા આત્મવૃત્તાંતની પુરવણીરૂપ એ થશે એમ મેં ધાયું હતું. થોડાં અકવાડિયાં મેં ઝડપથી અને સતત લખ્યા ક્યું પણ મારું કામ પૂરું થાય તે પહેલાં જ ચાર વરસની મારી સજાની મુદત પૂરી થવાને હજી ઘણી વાર હતી ત્યાં જ એકાએક મને છોડી મૂકવામાં આવ્યો.

સારું થયું કે મારું લખાણ મેં પૂરું ન કર્યું, કેમ કે એમ થયું હોત તો એ પ્રસિદ્ધ કરવા માટે પ્રકાશકને સોંપવાનો મને આગ્રહ થયો હોત. એમાંનું ઘણુંખરું લખાણ કેટલું કુલ્લક, કેટલું બહુ વાસી થઈ ગયેલું અને નીરસ છે તે હું આજે જોઈ શકું છું. જે બનાવેલાં એમાં બ્યાન કરવામાં આવ્યું છે તેમનું આજે કશું મહત્ત્વ રહ્યું નથી. એ બધા અર્ધા બુધ્ધિ ગમેલા ભૂતકાળના કાટમાળ જેવા બની ગયા છે અને એ પછી અનેક વાર ફોટો બ્યાગામુખીના લાવા નીચે દંકાર્ઈ ગયા છે. હવે મને એમાં નામનોયે રમ રહ્યો નથી. કેટલીક વ્યક્તિઓ તેમ જ કેટલાક બુનાવો સાથેના સંપર્કો, જેની વિવિધતાનો પાર નથી અને છતાં અજળ પ્રકારની એકતાના મૂત્રે જે પરોવાયેલી છે એવી હિંદની આમજનતાના મોટા મોટા એકત્રિત સમુદાય સાથેના સંપર્કો; ચિત્તાનાં કેટલાંક સાહસો; દુઃખ અને સંતાપનાં મોજાંઓ તથા તેમની માઠા અસરમાંથી મુક્ત થતાં થતી આનંદ અને રાહતની લાગણી; કાર્યની પજે થતો રોમાંચક અનુભવ — આ બધા અંગત અનુભવો મારા મનમાં આગળ તરી આવે છે અને એની તેના પર કાયમની અસર રહી ગઈ છે. આમાંની ઘણીખરી બાજતો વિશે માણસ ન લખે. માણસના આંતરિક જીવનને વિશે, તેની લાગણીઓ અને વિચારો વિશે અમુક પ્રકારની નાજુક નિકટતા હોય છે જે બીજાને ન જણાવાય, ન જણાવી શકાય. છતાં પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ આવા અમૂર્ત સંપર્કો ઘણા મહત્ત્વના હોય છે; વ્યક્તિ પર તે અસર કરે છે, તેને ઘટે છે અને જીવન, તેનો દેશ તથા બીજા દેશો વગેરે તરફના તેના વલણમાં ફેરફાર કરે છે.

ખીજી જોડોની પેઠે, અહમદનગરના કિલ્લામાં પણ મેં બગીચો બનાવવાનું કામ હાથ ધર્યું અને મૂર્ચ સખત તપતો હોય તે દિવસોમાં પણ રોજ ઘણા કઢાકો જમીન ખોદવામાં અને ફૂલોને માટે ક્યારા કરવામાં મેં ગાળ્યા. જમીન બહુ ખરાબ અને પથરાળી હતી અને આગળ બાંધકામ કરવામાં આવેલું તેના કાટમાળ તથા પ્રાચીન ઇમારતોના અવશેષોથી પણ ભરેલી હતી. કેમ કે આ સ્થાન ઐતિહાસિક છે અને જૂનકાળમાં અહીં ઘણી લડાઈઓ ચર્ચા છે તથા રાજમહેલના અનેક કાવાદાવા થયા છે. હિંદના ઇતિહાસની પ્રાચીનતાને મુકાબલે એ ઇતિહાસ બહુ પુરાણો નથી તેમ જ હિંદના વ્યાપક પ્રશ્નોની દૃષ્ટિએ એનું ઝાઝું મહત્ત્વ પણ નથી. પણ અહીં બનેલા બનાવોમાંથી એવો એક બનાવ તરી આવે છે અને હજી પણ તેને યાદ રાખવામાં આવે છે: એ બનાવ ચાંદખીથી નામની એક સ્વરૂપવાન સ્ત્રીને લગતો છે. શહેનશાહ અકબરની જન્મરક્ષા દોજ મામે તેણે આ કિલ્લાનું રક્ષણ કર્યું અને હાથમાં તરવાર ધારણ કરી રણક્ષેત્રમાં પોતાના સૈન્યની મરદારી લીધી. તેના પોતાના માથુસોમાંથી જ એકે તેનું ખૂન કર્યું હતું.

આ હતભાગી જૂમિ ખોદતાં પુરાણી દીવાલોના ભાગો તથા જમીનમાં દટાઈ ગયેલી ઇમારતોના ધૂમટોનાં શિખરો અમને હાથ લાગ્યાં. અમે બહુ જીંદું ન ખોદી શક્યા અને પ્રાચીન અવશેષો ખોદવાને અર્થે ખોદકામ કરવા દેવાનું સત્તાવાળાઓને મંજૂર નહોતું તેમ જ એમ કરવા માટે મારી પામે જરૂરી નાણાં તથા સાધનો પણ નહોતાં. એક વખતે એક દીવાલ પર પથ્થરમાં કાતરેલું સુંદર કમળ અમને મળી આવ્યું હતું. ઘણું કરીને એ દરવાજાની બારસાખની ઉપરની દીવાલ હશે.

એ વખતે, ખોદતાં ખોદતાં દેહરાદૂન જેલમાં હાથ લાગેલી અશુભ સીજ યાદ આવી. ત્રણ વરસ પૂર્વે દેહરાદૂન જેલની મારી ખોલીના નાનકડા આંગણમાં હું ખોદી રહ્યો હતો તેવામાં જૂતકાળની વસ્તુના વિચિત્ર અવશેષો મને હાથ લાગ્યા. જમીનમાં ઘણું જીંડેથી અમે પ્રાચીન સમયના ચાંબસાઓના પાયાના અવશેષો ખોદી કાઢ્યા અને કંઈક ઉત્તેજનાભર્યા કુતૂહલથી અમે તે નિહાળવા લાગ્યા. ત્રીસ કે ચાલીસ વરસ પરના ફાંસીના માંચડાના ચાંબસાના એ પાયા હતા. પણ ઘણા વખતથી એ જેલમાં ફાંસી આપવાનું બંધ કરવામાં આવ્યું હતું અને એ પુરાણા ફાંસીના માંચડાના દેખાઈ આવતા બધા ભૂતો સાંથી ખમેડી લેવામાં આવ્યા હતા. જેલના મારા ખીજા માધીઓ સાથે અમે એ પાથો ખોદીને બહાર કાઢ્યો અને ફેંકી દીધો. એની અશુભસૂચક વસ્તુનું નામનિશાન દૂર કરીને અમે રાજી થયા.

હવે મેં મારી કાઢાણી બાજુ પર મૂકી દઈ તેને બદલે કલમ હાથમાં લીધી છે. ઘણુંખરું તો અસારે હું જે લખું છું તેની દર્યા પણ દેહરાદ્દન જેલમાં અધૂરા, રહેલા મારા લખાણના જેવી જ થશે. કાર્ય દ્વારા વર્તમાનને અનુભવી ન શકું ત્યાં સુધી હું તે વિષે લખી નથી શકતો. વર્તમાનકાળમાં કાર્ય કરવાની જરૂરિયાત મારી સામે તેને પ્રત્યક્ષ કરે છે. એ પત્રી હું તેને વિષે સહેનાઈથી એકધારું લખી શકું છું. જેલમાં તે અસ્પષ્ટ, ભ્રામક, સંપર્ક ન માંધી શકું એવો અથવા તે ઘડીની લાગણી ન અનુભવી શકાય એવો બની જાય છે. પત્રી મારે માટે એ સાચા અર્થમાં વર્તમાનકાળ રહેતો નથી; જોકે જૂતકાળના જેવો સાત અને નિશ્ચળ જૂતકાળ પણ તે રહેતો નથી.

વળી, ભવિષ્યવેત્તા બનીને હું ભવિષ્યકાળ વિષે પણ લખી શકું એમ નથી એને વિષે હું ઘણી વાર વિચાર કરું છું, એનો પડોદો ભેદીને નજર નાખવા પ્રયાસ કરું છું તથા મને ગમતા વાઘા એને પહેરાવું છું. પણ આ બંધી બ્યર્થ કલ્પનાઓ છે અને ભવિષ્યકાળ, અનિશ્ચિત તેમ જ અગાત રહે છે; એક વાર ફરીથી પણ તે આપણી આશા ધૂળમાં ન મેળવી દે ને માનવજાતના સ્વપ્નાને ખોટા ન પાડે એની ખાતરી પડતી નથી.

બાકી રહે છે જૂતકાળ. પરંતુ જૂતકાળના બનાવો વિષે પણ હું ઇતિહાસકારો તથા વિદ્વાનોની પેઠે પડિતાઈભરી રીતે નથી લખી શકતો. મારી પાસે એવું જ્ઞાન, એવી તૈયારી કે એવી તાલીમ નથી, તેમ જ એવા પ્રકારનું કામ કરવા માટે મારી વૃત્તિ પણ નથી. જૂતકાળ મને કાં તો પીડે છે અથવા જ્યારે વર્તમાનને સ્પર્શે છે ને જાણે કે એ જીવંત વર્તમાનનું જ એક અંગ બની જાય છે ત્યારે કેટલીક વાર મને તેની પોતાની હૃદયી ભગી દે છે. જો એવું નથી થતું તો તે શુષ્ક, નિષ્કળ, નિષ્પ્રાણ અને નીરમ હોય છે. પડેલા મેં ક્યું હતું તેમ, મારા આજના વિચારો તથા પ્રવૃત્તિઓ સાથે એનો કંઈક મબધા જોડીને જ હું તેને વિષે લખી શકું અને ત્યારે ગટેએ એક વાર કહ્યું હતું તેમ ઇતિહાસનું આવેશન જૂતકાળના ભોળાની લાગણીમાં કંઈક રાહત આપે છે. મને લાગે છે કે એ મનોવિશ્લેષણને મળતી જ પ્રક્રિયા છે, ફેર એટલો કે વ્યક્તિને બદલે આખી જાતિ કે પ્રજા માનવજાતને તે લાગુ પાડવામાં આવે છે.

જૂતકાળનો ભોજ, દષ્ટ તેમ જ અનિષ્ટ બનેલો ભોજ, ખામ કમીને અમારા જેવા તથા ચીનાઓના જેવા પ્રાચીન સંસ્કૃતિના વારસાને માટે અતિ પ્રત્યગ અને મૂગાનાનારો હોય છે. નિત્યે કહે છે ‘આપણામાં કેળા, મરીઓનું હાપણ જ નહીં, મરીઓનું ગાંડપણ પણ જીતી આવે છે. વાગ્ય થતું ખરેખર જોખમનારું છે.’

મારો વારસો ગો છે? હું શેનો શેનો વાગ્મદાર છું? હજારો વરસો દરમ્યાન માનવજાતે પ્રાપ્ત કરેલી મિદ્ધિઓનો, એલે કરેલા વિચારો, અનુભવો, અનુભવો, સહેલી યાતનાઓ અને માણેલા આનંદોનો, તેના જીવ્યોનો તથા પરાજીવની કારખી વેદનાઓનો, યુગો પહેલા જેનો આરંભ થયો હતો અને હજી પણ જે ચાલુ જ છે તથા જે આપણને નોતરી ગયું છે એવા માનવીના આશ્ચર્યકારક પરાક્રમનો હું વારમદાર છું. આ બધાનો અને બીજી ઘણી ઘણી વસ્તુઓનો માનવમાત્રની માથે હું વારસદાર છું. પણ અમ હિંદીઓ માટે ખાસ વારસોયે છે. એ કેવળ અમારો એકલાનો વારસો નથી, કેમ કે કોઈ પણ વારસો કોઈ એક દેશ કે કોમનો નહીં પણ સારી માનવજાતનો હોય છે, પણ આ અમને વિશેષે કમીને લાગુ પડે છે અને જે કંઈક અમારા હાડ, માંસ અને રુધિરમાં ઓળંગેલ થઈને રહેલું છે તથા અમે આજે જેવા છીએ તે આગળ ઉપર જેવા થવાનો મબન છે તે એનું દળ છે.

આ ખાસ વારસાનો તથા વર્તમાન મમથને તે લાગુ પાડવાનો વિચાર લાગ્યા સમયથી મારા મનમાં ઘોળાયા કરે છે અને એ વિશે લખવાની મારી ઇચ્છા છે. જોકે, એ વિષયની મુશ્કેલી તથા તેની અનેકવિધતાની મને ખરાબર ખબર છે અને હું માત્ર એની ઉપરની સપાટીને જ સ્પર્શી શકું એમ છું. હું એને ન્યાય આપી શકું એમ નથી પણ એ પ્રયત્ન કરતા કરતા મારા મનની મૂલ્યો ઉઠીને તથા વિચાર અને કાર્યના બીજા તબક્કા માટે સ્ત્રા મનને તૈયાર કરીને મને પોતાને જ હું કંઈક ન્યાય કરી શકીશ.

અનિવાર્ય રીતે એને વિષેની મારી દૃષ્ટિ અગત્ય હશે. એ વિચાર મારા મનમાં કેવી રીતે ઉદ્ભવ્યો, એલે કેવા કેવા રૂપો ધારણ કર્યા, મારા પર એલે કેવી અમર કમી તથા માગ કાર્ય પર એની શી અમર થવા પામી એ બધી વાતોનો એમાં સમાવેશ થશે. એમાં મારા કેટલાક તદ્દન અગત્ય અનુભવો પણ આવી જશે. વ્યાપક અર્થમાં પ્રચલિત વિષય જોડે તેમને કશી લેવાદેવા નથી પણ તેમણે માગ વિચારોને અમુક રંગ આપ્યો છે અને એ આખા પ્રશ્ન પરત્વેની મારી દૃષ્ટિ પર અસર કરી છે. જુદા જુદા દેશો તથા જુગી જુગી પ્રજાઓ વિષેના આપણા અભિપ્રાયો ઘણી ઘણી બાબતોને આભારી હોય છે. એમાં અગત્ય સંપર્કોની, જે એના સંપર્કો થતા પામ્યા હોય તે, ઘણી અમર હોય છે. કોઈ એક દેશના લોકોનો આપણને અગત્ય પડિયય ન હોય તે આપણને તેમનો પરિચય થાય તે તેમને વિશે નિષ્કૃંષ્ણ બાધીએ તેના કરતા વધારે ખોટા નિષ્કૃંષ્ણો

બંધાવાનો તથા તેમને સંપૂર્ણપણે પરાયા તેમ જ આપણાથી સર્વથા બિન્ન લેખવાનો પૂરો સંભવ રહે છે.

પોતાના દેશની બાળકમાં માણસના અંગત સંપર્કો અગણિત હોય છે અને એવા સંપર્કો દ્વારા પોતાના દેશવાસીઓ વિશે માણસના મનમાં ઘણાં ચિત્રો ઊભાં થાય છે અથવા અનેક અંગોપાંગોવાળું એક સમગ્ર ચિત્ર ઉદભવે છે. એ રીતે મારા મનની છાજલીઓ પર એવાં અનેક ચિત્રો છે. કેટલાંક આબેહૂબ અને જીવતાંજીવતાં ચિત્રો પોતાના ઉચ્ચ સ્થાનેથી મારા પર નજર કરે છે અને જીવનનાં કેટલાંક ઊંચાં શિખરાંનું મને સ્મરણ કરાવે છે. આમ છતાં એ બધું ઘણાં લાંબા સમય પહેલાંનું અને મેં વાંચેલી કોઈ વાર્તા જેવું જાણે છે. ખીમ્ કેટલાંક એવાં ચિત્રો છે જેમની આસપાસ જૂની ખિરાદરીની તથા જીવનને મધુરું બનાવનાર મૈત્રીની સ્મૃતિઓ વીંટળાયેલી છે. વળી મારી સ્મૃતિમાં જનસમુદાયનાં અગણિત ચિત્રો પણ છે; હિંદનાં સ્ત્રી-પુરુષ અને બાળકોનો એકત્ર સમુદાય મારા તરફ નજર કરી રહ્યો છે અને હું તેમનાં અગણિત અક્ષુબ્ધોની પાછળ શું રહેલું છે તેનો પાર પામવાનો પ્રયત્ન કરું છું.

એક તદ્દન અંગત પ્રકરણથી હું આ વાતનો આરંભ કરીશ, કેમ કે મારી આત્મકથાના જેવટના ભાગમાં જે સમય વિશે મેં લખ્યું હતું તે પછીના તરતના મહિનાઓ દરમિયાનની મારી માનસિક સ્થિતિનો એ ચિત્રાર આપે છે. પણ આ કોઈ ખીજ આત્મકથા ચનાર નથી, નેકે એમાં ઘણી વાર અંગત બાબતો દાખલ થઈ જશે એવો મને ભય રહે છે.

બહાર વિશ્વયુદ્ધ ચાલી રહ્યું છે. બીપણ પ્રવૃત્તિ જગતને ભરખી રહી છે તે સમયે અહીં અહમદનગરના કિલ્લામાં કેદી તરીકે પરાણે નિષ્ક્રિય બનીને બેઠો બેઠો કેટલીક વાર હું ચિડાઈ છું અને આ બધાં વરસો દરમિયાન મારા મનમાં જે મોટી મોટી વાતો તથા વીરતાભર્યાં સાહસો ઊભરાતાં રહેતા હતાં તે વિશે વિચાર કરું છું. મોટા ધરતીકંપ કે મોટા જળપ્રલય જેવા કુદરતના કોઈ જબરદસ્ત ઉત્પાત તરફ આપણે જોતા હોઈએ તેમ તટસ્થતાથી હું આ યુદ્ધને નિહાળવાનો પ્રયત્ન કરું છું. ખેસક એમાં હું સફળ થતો નથી. જંગલી તથા સંહારક માનવપ્રકૃતિના આ પ્રયંડ આવિષ્કારમાં મારી પોતાની મુસીબતો તથા મારી જાન કેવી ક્ષુલ્લક બની જાય છે!

૧૯૪૨ના ઓગસ્ટ માસની ૮મી તારીખના યુગપ્રવર્તક સંધ્યાકાળે ગાંધીજીએ ઉચ્ચારેલા શબ્દો મને યાદ આવે છે : 'દુનિયાની આંખ આજે લાલચોળ બની ગઈ હોય છતાંયે આપણે તો શાંત અને નિર્મળ આંખે જ તેના તરફ જોવું જોઈએ.'

મકરજી બીજી બાડનવાઈલર : લેખમાં

૧

કમલા

૧૯૩૫ના સપ્ટેમ્બર માસની ચોથી તારીખે અહ્મોડાની પહાડ પરની જંગલમાંથી એકએક મને છોંડી મૂકવામાં આવ્યો, કેમ કે મારી પત્નીની સ્થિતિ ગંભીર છે એવા સમાચાર આવ્યા હતા. તે હિંદથી દૂર, જર્મનીના બ્રેક ફોરેસ્ટમાં આવેલા બાડનવાઈલર આગળના મેનેટોરિયમમાં હતી. મોટરમાં તથા આગબાડીમાં દોડતો હું બીજો દિવસે અલ્લાહાબાદ પહોંચ્યો અને તે જ દિવસે બપોર પછી હવાઈ માર્ગે યુરોપ જવા બિડાયો. વિમાન મને કરાંચી, બગદાદ તથા કેરા લઈ ગયું અને એલેક્ઝાંડ્રિયાથી બીજી દરિયાઈ વિમાન મને સિન્ડિયા લઈ ગયું. સિન્ડિયાથી રેલવેમાર્ગે હું સ્વિટ્ઝર્લેન્ડમાં આવેલા બેરલે શહેરમાં પહોંચ્યો. અલ્લાહાબાદ છોડ્યા પછી ચોથે દિવસે અને અહ્મોડા જંગલમાંથી છૂટ્યા પછી પાંચમે દિવસે સપ્ટેમ્બરની નવમી તારીખે હું બાડનવાઈલર પહોંચ્યો.

કમલાને હું મળ્યો સારે તેના મોં પર પહેલાંનું જ વીરતાબધુ સ્મિત દેખી રહ્યું હતું. પણ તે અતિશય દુખથી પડી ગઈ હતી ને તેને એટલી બધી પીડા થતી હતી કે તે ઝાઝું બોલી શકે એમ નહોતું. મારા આવવાથી તેની તબિયતમાં કંઈક ફેર પડ્યો હોય એમ લાગ્યું, કેમ કે બીજો દિવસે તેની સ્થિતિ સુધરેલી દેખાઈ અને થોડા દિવસ એ સુધારો ટકી રહ્યો. પણ એની સ્થિતિ ગંભીર ને ગંભીર ચાલુ રહી અને ધીમે ધીમે તેના જીવનનું ઝરણું સુકાતું ગયું. એના મૃત્યુનો વિચાર હું સહી શકતો નહોતો એટલે તેની તબિયત સુધરતી જાય છે તથા આ ધાંડીમાંથી તે બિગરી જાય તો સાજી થઈ જશે એમ મેં માન્યા કયું. દાકતરોએ પણ તેમની હમેશની રીત મુજબ મને આંશા આપ્યા કરી. તે વખતની કોલકટી તે બોળતી ગઈ અને તેની સ્થિતિ કંઈક સ્થિર પણ થઈ. લાંબી વાનચીન કરી શકે એવી સ્થિતિ તો કદી તેની હતી જ નહીં. અમે અમારી વાતો ટૂંકમાં પનાવતાં અને તેને શ્રમ પડવા માંડ્યો છે એમ જણાવતે નહું વાન બંધ કરી દેતા. કોઈ કોઈ વાર હું તેને કંઈક વાંચી સંબળાવતો એવી રીતે તેને વાંચી સંબળાવેલી ચોપડીઓમાંની

એક પંક્તિ બકની ઘ ગુઢ મર્થ હતી એવું મને સ્મરણ છે. આ રીતે હું વાંચી સંભળાવતો તે તેને ગમતું પણ અમારી પ્રગતિ બહુ ધીમી હતી.

નાની કસબાની હોટેલમાંથી દરરોજ સવારસાંજ હું સેનેટોરિયમમાં જતો અને કમલા સાથે થોડા કલાક ગાળતો. તેને કહેવાની ઘણી વાતો મારા મનમાં ઊભરાતી હતી પણ મારે એ બાબતમાં અંકુશ રાખવો પડતો હતો. કેટલીક વાર અમે જૂના સમય, જૂની સ્મૃતિઓ તથા અમારા બંનેના હિંદના મિત્રો વિષે વાતો કરતાં; કેટલીક વાર ભવિષ્યને વિષે તથા તે વખતે શું કરીશું તે વિષે અમે વાતો કરતાં. તેની સ્થિતિ ગંભીર હતી તોપણ ભવિષ્યની ઝંખના તેને રહેતી જ હતી. તેની આંખો સતેજ અને જીવંત હતી, તેનો ચહેરો સદાયે આનંદી હતો. તેની ખબર લેવા આવનારા જૂના મિત્રો પોતે ધારેલી તેના કરતાં તેની સ્થિતિ સારી દેખાતી જોઈને આશ્ચર્ય પામતા. તેની સતેજ આંખો તથા તેના મક્કકાતા ચહેરાથી એ બધા ભરમાતા.

પાનખર ઋતુની લાંબી સંધ્યાને સમયે હું મારી હોટેલના ઔરડામાં બેસી રહેતો અથવા કેટલીક વાર ખેતરોમાં યા જંગલમાં ફરવા જતો. એ વખતે મારા મનમાં કમલાનાં અનેક ચિત્રો એક પછી એક ખડાં થતાં, એના અનેકવિધ ગહન વ્યક્તિત્વની અનેક બાબતો મારી નજર સામે આવતી. અમને પરસ્પરને લગભગ વીસ વરસ થયાં હતાં છતાં પોતાના માનસિક તેમ જ આધ્યાત્મિક ઘડતરના કોઈક નવા જ લક્ષણોનું દર્શન કરાવી કેટકેટલી વાર તેણે મને તાજુબ કર્યો છે! અનેક રીતે મેં તેની પિછાન કરી હતી, અને પાછળનાં વરસોમાં તેને સમજવા માટે મારાથી બનતું બધું મેં કર્યું હતું. તેને હું નહોતો સમજી શક્યો એમ તો ન કહી શકું પણ હું તેને ખરેખર પિછાનું છું યા સમજું છું કે કેમ એની વિમાસણમાં હું ઘણી વાર પડી જતો. એનામાં કઈક ભરમાવનારું, કંઈક પરીના જેવું, જેની હસ્તી હોવા છતાં એટલું મુક્ત કે સમજવું સુશક્ય એવું કંઈક હતું. કેટલીક વાર, એની આંખોમાં જોતા મને લાગતું કે કોઈક પરાયું માણસ મારા તરફ જુએ છે.

શાળામાં થોડું ઘણું ભણી હતી તે બાદ કરતાં કમલાને વ્યવસ્થિત શિક્ષણ મળ્યું નહોતું; તેનું ચિત્ત શિક્ષણની પ્રચલિત પ્રક્રિયામાંથી પસાર થયું નહોતું. તે અમારે લાંબાં આવી ત્યારે ભલી સરળ છોકરી હતી. તરુણ સ્ત્રીઓમાં જે અંધિઓ આજે સામાન્ય હોવાનું મનાય છે તેમાંથી દેખીની રીતે જ તે મુક્ત હતી. છોકરી જેવો તેનો દેખાવ લગભગ છેવટ સુધી કાયમ રહ્યો હતો પણ તે પુખ્ત વયની ચર્ચ લાગે તેની આંખોએ ગહનતા અને પાવકતા

જેવી એક પ્રકારની તીવ્રતા ધારણ કરી. ઉપરથી શાંત લાગતો પણ જિંડાણમાં તુચ્છ તોફાન મચી રહ્યું હોય એવા જળાશયના જેવી તેની આંખો લાગતી હતી. તે ગાંભીર્યરહિત અને આજના જમાનાની બાળાઓની ટેવોવાળી આધુનિક ઢબની બાળા નહોતી. આમ છતાં આધુનિક જમાનાની રીતભાતો તેણે સહેજમાં અપનાવી હતી. પણ તત્ત્વતઃ તે હિંદી અને ખાસ કરીને કાશ્મીરી બાળા હતી—લાગણિવાળી અને ગર્વિષ્ઠ, બાળકતુલ્ય અને પ્રોદા, એવદૂર અને સમગ્ર. જેમનો પરિચય ન હોય તથા જેમના તરફ અણુગમે હોય તેમના સંબંધમાં તે અતડી રહેતી પણ જેમનો પરિચય હોય તથા જેઓ પોતાને ગમતાં હોય તેમની સાથેનું તેનું વર્તન પુશ્યમિગ્નજ અને નિખાલસતાથી ભરેલું રહેતું હતું. એકદમ પોતાના નિર્ણયો બાંધી દેવાનો તેનો સ્વભાવ હોઈ એ નિર્ણય હમેશ માયા જ હોય એવું પણ નહોતું. પણ પોતાના સ્વભાવગત ગમાઅણુગમાઓને તે ચીવટથી વળગી રહેતી. છગંકપટનું તેનામાં નામસરખું નહોતું. કોઈના તરફ તેને અણુગમે થાય તો તે દેખાઈ આવતો અને એ વાત ઠાંકવાનો પ્રયત્ન તે કદી પણ કરતી નહીં. એવું કરવાનો પ્રયત્ન ક્યો હોત તોયે ઘણું કરીને તે તેમાં સફળ ન થાત. સહેદયાની આવી અસર મારા પર પાડનાર બહુ ઓછા માણસોના પરિચયમાં હું આવ્યો છું.

૨

અમારું લગ્ન અને તે પછી

અમારા લગ્નજીવનના આરંભનાં વરસોના વિચાર મને આવ્યા. કમલા પર મને ઘણી પ્રીતિ હોવા છતાં એ વરસોમાં મેં તેને લગભગ વિસારી જ મૂકી અને જેની તે હકદાર હતી તે મારી સોજન મેં તેને અનેક રીતે ન આપી. કેમ કે, એ વખતે વળગાડનો ભોગ બન્યો હોય એવા માણસના જેવી મારી રિયલિટી હતી. મેં અપનાવેલા ધ્યેયની માથે હું સદંતર એકાકાર યર્થ ગયો હતો, મારી પોતાની જ સ્વખસ્ટિમાં જીવતો હતો અને મારી આસપાસનાં જીવનાંજમનાં માણસોને વસંતુચન્ય છાયા જેવાં લેખતો હતો. મારી બંધી શક્તિ અરચીને હું કામ કરતો હતો અને મને નન્મય કરી મૂકનાર વિષયથી મારું મન છલોછલ ભરેલું રહેતું હતું. મારી મઘળી શક્તિ એ ધ્યેયને મેં અપી હતી અને બીજી કોઈ વાતને માટે મારી પાસે તે શબ્દ નહોતી. અને છતાં હું તેને કેવી રીતે વીસરી શકવાનો હતો? એની પાસે અચૂક આશ્રય મળવાનો જ છે એવા વિશ્વાસથી હું વારંવાર તેની મમીપ

પહોંચી જતો. ઘણા દિવસો સુધી તેનાથી વિખૂટો પડતો તો એવે સમયે તેના વિચારથી મારા મનને શાતા વળતી અને ઘેર પાછા ફરવાને હું ઝંખ્યા કરતો. મને આશ્વાસન અને બળ આપવા માટે અને એ રીતે મારા થાકેલા મન અને શરીરમાં શક્તિનો ફરીથી સંચાર કરવાને માટે તે ત્યાં ન હોત તો હું શું કરી શકવાનો હતો ?

તેણે મને જે કંઈ આપ્યું તે મેં લઈ લીધું. પણ અમારા લગ્નજીવનનાં, એ આરંભનાં વરસોમાં એના બદલામાં મેં તેને શું આપ્યું હતું ? દેખીતી રીતે જ, એ બાબતમાં હું નિષ્ફળ નીવડ્યો હતો અને ઘણું કરીને એ દિવસોની જાંડી અસર તેના દિલ પર કાયમ રહી હતી. પાર વગરના તેના ગર્વ તેમ જ માનીપણને લીધે મારી મદદ માગવા ગાટે તે મારી પાસે આવવાને ચલાતી નહોતી. બીજા કોઈનાયે કરતાં જોડે, હું તેને એ મદદ વધારે પ્રમાણમાં આપી શકત. રાષ્ટ્રની લડતમાં તે પોતે સ્વતંત્ર રીતે ભાગ લેવા ચલાતી હતી; કેવળ પોતાના પતિની પાછળ પાછળ એવાનાર કે તેની છાયાઈપ બની રહેવા માગતી નહોતી. પોતાના મન સાથે તેમ જ દુનિયા આગળ તે પોતાની યોગ્યતા પુરવાર કરવા માગતી હતી. દુનિયામાં આના કરતાં બીજા કશાથી મને વિશેષ આનંદ થયો ન હોત, પણ હું કામમાં એટલો બધો ગૂંથાયેલો રહેતો હતો કે તેના અંતરમાં શી મંડમથલ ચાલી રહી છે તે ન જોઈ શક્યો અને તે શાને માટે ઝંખે છે તથા શું કરવાને તકસે છે એ સમજવા નરક મેં જરા પણ ધ્યાન આપ્યું નહીં. વળી, વારંવાર મારે જેલમાં જવાનું થતું અને એ રીતે હું તેનાથી વિખૂટો પડતો અથવા તો તે બીજાર પડી હોય. ગુરુદેવના નાટકની ચિત્રાની પેઠે તે મને કહેતી હોય. કે, હું ચિત્રા છું. પૂછ કરવા માટેની હું દેવી નથી કે સૌની દયાપાત્ર અને પતંગિયાની પેઠે એપરવાઈથી બાળુએ મૂકી દેવાય એવી ક્ષુલ્લક વસ્તુ પણ નથી. જોખમ અને સાહસભર્યાં તમારા જીવનમાર્ગમાં તમે મને તમારી પડખે રાખો, તમારા જીવનનાં મહાન કાર્યોમાં તમે મને બાગીદાર કરો તો જ તમે મારી સાચી ઓળખ કરી શકશો, એમ મને લાગતું. પણ કમલાએ મને આ મોઢેમોઢ ન કહ્યું; તેની આંખો દ્વારા વ્યક્ત થતો એ સંદેશ હું ધીમે ધીમે જ કળી શક્યો.

૧૯૩૦ની સાલના આરંભના મહિનાઓમાં તેની ઇચ્છા મેં વરતી લીધી અને અમે સાથે મળીને કામ કરવા લાગ્યાં. આ અનુભવથી મને નવો જ આનંદ મળ્યો. થોડા વખત સુધી તો અમે જાણે મૃત્યુની સમીપ રહીને જ જીવતાં હતાં કેમ કે, વાદળ ઘેરાતાં જતાં હતાં અને રાષ્ટ્રીય લડત પાસે આવી રહી હતી. એ મહિનાઓ અમારે માટે આનંદના હતા પણ

તે જ્ઞેનજ્ઞેનામાં પૂરા થયા અને એપ્રિય માસના આરંભમાં દેશભરમાં સવિનયભંગની લડત તથા સરકારના દમનનું મોઝું ફરી વળ્યું અને હું ફરી પાછો જ્ઞેનમાં પુરાયો.

અમારામાંના ઘણાખરા પુરુષ કાર્યકર્તાઓ જ્ઞેનના સળિયાની પાછળ પુરાઈ ગયા હતા. પણ એ પછી એક અપૂર્વ ઘટના બની. અમારી સ્ત્રીઓ મેદાને પડી અને તેમણે લડતનાં સૂત્રો હાથમાં લીધાં. બહેનો, બેશક લડતમાં હમેશાં અમારી સાથે હતી જ પણ આ પ્રસંગે સામુદાયિક રીતે તેઓ એમાં ભળી અને એ જ્ઞેનને કેવળ સ્થિતિ સરકાર જ નહીં, પણ અમારો પુરુષવર્ગ પણ આશ્ચર્યમાં પડી ગયો. એમાં ધરમાં નિશ્ચિંત અને આસાથેશભર્યું જીવન જીવનાર મધ્યમવર્ગના ઉપલા ચરની સ્ત્રીઓ હતી, ખેડૂતવર્ગની સ્ત્રીઓ હતી, મજૂર સ્ત્રીઓ હતી, ધનવાન સ્ત્રીઓ હતી અને ગરીબ સ્ત્રીઓ પણ હતી. સરકારના હુકમો તથા પોલીસોની લાડીનો સામનો કરવાને તેઓ હજારોની સંખ્યામાં બહાર પડી. તેમણે દાખવેલી હિંમત તથા જોખમ ખેડવાના તેમના સાહસની વાત તો બાળુએ રહી, તેમણે પ્રગટ કરેલી સંગઠનશક્તિ એથીયે વિશેષ આશ્ચર્યકારક હતી.—

નેની જ્ઞેનમાં બ્યારે અમને આ બધી વાતની ખબર પડેલી ત્યારે અમે સૌએ જો રોમાંચ અનુભવ્યો, હિંદની સ્ત્રીઓ માટેના અપાર ગર્વથી અમારું હૃદય છલકાયું તે હું કદી ભૂલી શકું એમ નથી. અંદર અંદર એ બધા વિષે અમે વાતો પણ બામ્હે જ કરી શકતા હતા કારણ કે અમારાં હૃદયમાં આનંદ સમાતો નહોતો અને અમારી આંખો હંધાશુધી બીની બની હતી.

પાછળથી મારા પિતા નેની જ્ઞેનમાં અમારી સાથે થયા હતા. અમને ખબર નહોતી એવું ધણું તેમણે અમને કહ્યું. બહાર તેઓ સવિનયભંગની લડતના સંવાદક તરીકે કાર્ય કરતા હતા અને તેમણે કોઈ પણ રીતે, હિંદભરમાં સ્ત્રીઓની ઉદ્ધામ પ્રવૃત્તિઓને ઉત્તેજન આપ્યું નહોતું. જીવાન તેમ જ વૃદ્ધ સ્ત્રીઓ હિનાળાના ધગધગતા તાપમાં મહોદ્ધાઓમાં એકી થાય અને પોલીસો સાથે અથડામણમાં આવે એ એક વડીલ અને જૂના જમાનાના માણસ તરીકે તેમને પસંદ નહોતું. પણ પ્રજાની રૂબ તેમણે પારખી લીધી અને એવી પ્રવૃત્તિ કરતાં કોઈને પણ તેમણે વાયાં નહોતાં. મારી મા, બહેનો તથા મારી પત્નીને સુધ્ધાં જો કરવું હોય તે કરવાની તેમણે છૂટ આપી હતી. તેમણે અમને કહ્યું કે, 'દેશભરની સ્ત્રીઓએ દાખવેલી હિંમત, તાકાત તથા કાર્યકુશળતા જ્ઞેનને મને સાનંદાશ્ચર્ય થયું.' પોતાના ધરની છોકરીઓ વિષે સ્નેહભર્યાં ગર્વથી તેમણે અમને વાતો કરી હતી.

મારા પિતાની સૂચનાથી ૧૯૩૧ની સાલના જાન્યુઆરીની ૨૬મી તારીખે, એટલે કે હિંદના વાર્ષિક સ્વાતંત્ર્યદિનને દિવસે દેશભરમાં લગ્નરે જાહેર સભાઓમાં સ્વાતંત્ર્યનો દરાવ પસાર કરવામાં આવ્યો. પોલીસે આ સભાઓ સામે મનાઈદુક્રમો કાઢ્યા હતા અને એવી ઘણી સભાઓને બળજબરીથી વિખેરી નાખવામાં આવી હતી. માંદગીને ખિજાને પણ પછા પિતાએ એ યોજના કરી હતી અને વ્યવસ્થાકિતની એ મોટી કોતેલ હતી. કેમ કે, અમે છાપાઓ, તાર-ટપાલ, ટેલિફોન તો શું, કોઈ છાપખાનાનો પણ ઉપયોગ કરી શકતા નહોતા ને તે છતાં આ વિશાળ દેશના એકેએક ભાગમાં, દૂર દૂરનાં ગામડાંઓમાં સુધ્ધાં, મુકરર કરેલે દિવસે અને સમયે તે તે પ્રાંતની ભાષામાં સભા ભરીને એ દરાવ વાંચવામાં અને પસાર કરવામાં આવ્યો. એ રીતે એ દરાવ પસાર થયા બાદ દેશ દિવસ પછી મારા પિતાનું અવસાન થયું.

એ દરાવ બહુ લાંબો છે, પણ તેમાંનો એક ભાગ હિંદની સ્ત્રીઓના સંબંધમાં છે. તે ભાગ આ રહ્યો: “માનૃજૂમિની જ્ઞેષ્ઠમની ધડીએ, પોતાનાં ધરતો આશ્રય છોડી લડતનાં બલિદાનો તથા વિગ્રયોમાં ભાગીદાર બનવાને અટળ હિંમત તથા સહનશીલતાથી પોતાના પુરુષવર્ગની સાથે ખત્રેખભા મિલાવીને હિંદના રાષ્ટ્રીય સૈન્યની આગલી હરોળમાં ઊભી રહેનાર હિંદની સ્ત્રીઓને માટેના પૂજ્યભાવ તથા પ્રસંશાની અમારી જાડી લાગણીની અમે નોંધ કરીએ છીએ. . . .”

એ લડતમાં કમલાએ આગળપડતો ને વીરતાભર્યો ભાગ લીધો હતો અને અલ્લાહાબાદ શહેરના અમારા કાર્યની વ્યવસ્થા કરવાનો બોલને તેના જેવી બિનઅનુભવી સ્ત્રી પર આવી પડ્યો હતો. કેમ કે એ વખતે અલ્લાહાબાદનો એકેએક કાર્યકર્તા જેલમાં ધકેલાઈ ગયો હતો. પોતાની ધગશ તથા શક્તિથી બિનઅનુભવની એ ખામી તેણે પૂરી કરી અને થોડા જ માસમાં તે અલ્લાહાબાદ શહેરના ગૌરવરૂપ બની ગઈ હતી.

મારા પિતાની છેલ્લી માંદગી તથા અવસાનની ઘેરી છાયામાં અમે પાછાં મળ્યાં. આ વખતે અમે સાથે કાર્ય કરનાર સાથીની તથા એક-બીજાના જાડા પરિચયની નવી જૂમિકામાં મળ્યાં હતાં. થોડા મહિના બાદ અમારી દીકરી સાથે આરામ માટે થોડો સમય જાળવાને અમે સિલોન ગયાં ત્યારે એકબીજાનો નવો ને સાચો પરિચય થયો હોય એવું અમને લાગ્યું. આરામ માટેની અમારી એ પહેલી ને છેલ્લી રજા હતી. આની પહેલાં અમે સાથે ગાજેલાં બધાં વરસો આ નવા અને વધારે નિકટના સંબંધની તૈયારી ૩૫ હતાં.

યોગ જ વખતમા જ્યે સિનોનથી પાછા ધ્યાં અને મને ડામનું તેડુ આપ્યું અને તે પછી જેનું એક પછી એક આવેના બે વગ્મના લાખા કાગળામ વચ્ચેનો ટૂંકો ગાગો માફ કરતા હવે પછી ગળાઓ ગાગવાની નહોતી, માથે મળીને કામ કરવાનું નહોતું એટલું જ નહીં, માથે રહેવાનું સુધ્વા નહોતું એમાના બીજા કાગલામની મુત પૂરી થાય તે પહેલા કમના મરણપથારી પર પડી

૧૯૩૪ના ફેબ્રુઆરીમા મનકતાથી કાઢવામા આવેના વોગન્ટવી માગી ધરપકડ કરવામા આવી તે વખતે કમના મારે માટે થોડા કપડા બેગા કરના અમારા ઓરડામા ગર્જાની વિદાય પેનાને દુ તેની પાછળ ગયેા. એ-એ-એ તે મને વગગી પડી અને બેભાન થઈને પડી તેને માટે આ ઈર્ષક અમાધાગણુ બીના હતી કેમ કે, જેનમનને આનદથી વધારી લેવાની અને એ બામનમા બને એટલી ઓગી ધાધન જરવાની અમે ટેન પાડી હતી સામાન્ય મનગોમા અમારુ આ ઠેકુ મિનન હતુ એવુ બામિન કર્ આગળથી સૂચન તેને મળ્યુ હશે ?

એકબીજાની બામનની અમને વધારેમા વધારે જરૂર હતી, અમે એકબીજાની વધુમા વધુ નિષ્ટ આપ્યા હતા તે જ વખતે બન્ને વરમની મુદતના બે લાખા કાગલાસ મારી તથા તેની વચ્ચે આપ્યા જેનના લાખા દિવસો દરમ્યાન એ વિરે એ વિચાર કયો હતો અને હું આશા રાખતો હતો કે અમારે ફરીથી સાથે રહેવાનો સમય અવશ્ય આવશે આ વગસો તેજે કેવી ગીતે મળ્યા હશે, એની અટકળ હું ખરી ચકુ છુ પણ મને સુધ્ધા એની ચોક્કસ ખબર નથી જેની મુનાકાતો વખતે અથવા એ બે કારાવાસની વચ્ચેના ટૂંકા ગાગામા હું બહાર હતો તે વખતે મનગો સામાન્ય નહોતો. એકનુ દુ ખ જાણીને રખેને બીજાને સતાપ થાય એ વિચારથી એ વખતે અમારે બનેને હમેશા સારો દેખાવ કરવો પડતો હતો. પણ ધણી બામતોને અમે તે ભારે દુ ખ અને બધા અનુભવની હતી તથા તેના મનને શાંતિ નહોતી એ ઉવાકુ હતુ દુ તેને કઈક રાહત આપી શકત, પણ જેમાથી એ બને એમ નહોતું

૩

માણસ માણસ વચ્ચેના સળધોનો કોયડો

બાડનવાઈવરના મારા લાખા એકાતવામ દરમ્યાન મને આવા બધાને બીજા અનેક વિચારો આન્યા જેના વાતાવરણમાથી દુ સહેનાઈથી નીકળી ન શક્યો ધણા વખતથી હું એથી ટેવાઈ ગયો હતો અને નવુ

વાતાવરણ પણ તેનાથી બહુ ભિન્ન નહોતું. હું નાઝી હકૂમત નીચેના પ્રદેશમાં અને જેમના પ્રત્યે મને ભારે અણગમો હતો એવા ત્યાં બનતા ચિત્ર-વિચિત્ર બનાવોની વચ્ચે રહેતો હતો. પણ નાઝીવાદ મને ત્યાં દબદરૂપ બનતો નહોતો. ખૂંદક ફોરેસ્ટના એક ખૂણામાં આવેલા એ શાંત ગામમાં તેનાં ઝાઝાં ચિહ્નો નજરે પડતાં નહોતાં.

અથવા કહો કે, મારું મન ખીણ બાબતોથી ભરેલું હતું. ભૂત-કાળના જીવનનો પટ મારી નજર સામે ખડો થયો અને એમાં કમલા હમેશાં મારી પડ્યો ઊભી હતી. મારે માટે તે હિંદી સ્ત્રીઓના, અથવા ખ્રુદ સ્ત્રીજાતિના પ્રતીક સમી બની ગઈ હતી. અનેક દોષો અને દુર્બળતાઓ છતાં જેના પર અમને આટઆટલો પ્રેમ છે, અને જે અનેક ગૂઢતાઓથી ભરેલી છે તથા જેનો પાર પામી શકતો નથી એવી અમારી ભારતભૂમિના મારા ખ્યાલો સાથે કેટલીક વાર કમલા વિચિત્ર રીતે સેજબેજ થઈ જતી હતી. કમલા શું હતી? મેં તેને પિછાની હતી? તેનું સાચું સ્વરૂપ હું સમજ્યો હતો? તે મને પિછાનતી હતી ના સમજતી હતી? હું પણ, ગૂઢતાથી ભરેલો અને જેનો હું પોતે પણ તાગ કાઢી શકતો નથી એવા અગાધ ઊંડાણવાળો અસામાન્ય માણસ છું. કેટલીક વાર મને લાગતું કે આ બધાને કારણે કમલાને મારો કંઈક ડર રહેતો હતો. લમને માટે હું બિલકુલ ચોગ્ય નહોતો. કમલા અને હું કેટલીક બાબતોમાં એકબીજાથી ભિન્ન હતાં અને છતાં ખીણ કેટલીક રીતે અમે બંને સમાન હતાં. અમે એકબીજાનાં પૂરક નહોતાં. ખ્રુદ અગાડું બળ અમારા પરસ્પરના સંબંધમાં દુર્બળતામાં પલટારી ગયું. જીવનમાં કાં તો એકબીજાની સંપૂર્ણ ઓળખ, મનનો સંપૂર્ણ સુમેળ હોય અથવા મુશ્કેલીઓના કુંગર હોય. વર્તમાન સંજોગોને નભાવી લઈને સામાન્ય કુટુંબ-જીવન અમારામાંથી એકે જીવી શકે એમ નહોતું.

હિંદનાં બજારોની ડુકાનોમાં જે અનેક ચિત્રો ટાંગવામાં આવતાં હતાં તેમાંના એકમાં મારું અને કમલાનું અલગ-અલગ ચિત્ર એકબીજાને પડખે રાખવામાં આવ્યું હતું અને તેને મથાળે 'આદર્શ જોડી' લખવામાં આવ્યું હતું. આમ, કેટલાક લોકો અમારે વિષે આવું ધારતા હતા પણ એ આદર્શ સમજવો કે તેને જીવનમાં ઉતારવો ઘણો કપરો છે. આમ છતાં સિલોનમાં ગાળેલા આરામના દિવસો દરમિયાન મેં કમલાને એવું કહાવું મને યાદ આવે છે કે, અનેક મુશ્કેલીઓ અને મતભેદો છતાં, જીવને આર્પણા પર બલતબલતની યુક્તિઓ અજમાવી હોવા છતાં આપણે કેટલાં બધાં ભાગ્યશાળી છીએ! લગ્ન એ વિચિત્ર વસ્તુ છે અને હજારો વરસના અનુભવ પછી પણ

ગોળી વિગાસણ થઈ પડી. કમના મને રાજનામુ આપના દે એમ હતું જ નહીં. 'એની તમિયન કઈક મુધારા પર હતી અને અમે નિયામુ' કે થોડા વખત બાદ હું પાઠા તેની પામે આવી થયીશ

૧૯૨૬ના બન્યુઆગીની આખરે કમતાએ બાનવારતર છાંયુ અને ગ્વિટ્ઝર્નેન્ડમા લોમા પામેના એક એનેટારિયમમા તેને સર્પ જવામા આવી

૫

મૃત્યુ

ગ્વિટ્ઝર્નેન્ડનો ધ્યાનફિગ કમનાને તેમ જ મને ગમ્યો. તે વધારે ખુશ મિત્રજ બની અને મને જેનો હીડ હીડ પરિચય હતો એવા ગ્વિટ્ઝર્નેન્ડના એ ભાગમા મને પણ મીક ગોમ્યુ કમનાની તમિયનમા મહેતે દેખાઈ આવે એવો ફેરફાર થયો નહોતો છતાં તરનમા જ તે કટોડીભરી થશે એવું પણ નાગવું નહોતું તેની એની એ. ગિયતિ લામે વખત ચાનું રહેશે અને મુધારો થશે તોપણ ધીમે ધીમે જ થશે એમ ભામતું હતું.

દરમ્યાન હિંદ પડોચી જવા માટેની આગ્રહભરી માગણી આપ્યા જ કરતી હતી અને લાના મિત્રો મને ત્યાં આનના મટે દેખાણ કરી રહ્યા હતા. મારું મન અસ્વસ્થ બન્યું અને અમારા દેશના મવાયોમા તે વધુ ને વધુ પરવાણુ ગયું જેન જવાને લીધે યા બીજા કારણોને લઈને થોડાક વરસથી દેશના બહાર જનનમા હું મકિય ભાગ લઈ ચક્રયો નહોતો અને કાર્યમા પડવાને કે અધીગ થઈ ગયો હતો. બન તથા પેગીમની મારી મુનાકાતે તથા હિંદથી આવના મમાયારોએ નિષ્ક્રિયાના માગ કવચમાથી મને બહાર આવ્યો હતો અને હવે હું પાઠા તેમા પુગઉ એવું નહોતું.

કમના સાથે મે એ વિષે ચર્ચા કરી અને દાકતરની મનાહ લીધી કમના તથા દાકતર બનેએ મમતિ આપી કે મારે હિંદ જવું અને કચ હવાઈ જહાજમા મે મારી ટિમિટ નોધાની ફેબ્રુઆરીની ૨૮મી તારીખે, હું લોમા ડોડનાર હતો આ બધું નક્કી થયા પછી, મને લાગ્યું કે હું કમવાને ઠોડી જાઉં એ તેને બિનકુન પસંદ નહોતું પણ એમ છતાં, મારા કાર્યક્રમમા ફેરફાર કરવાનું તે મને કહેવા માગતી નહોતી મે તેને કહ્યું કે, હિંદમા હાથે વખત નહીં રોકાઉં અને મે ત્રણ મહિનામા પાઠા આવી જઈશ જેનું ચાહે તો હું એથીયે વહેનો પણ આવી શકું. આનવાનો તાર મળનાની માથે એક અત્યાગિયા હું તરી પાસે આવી પડોચુ

હિંદ જીપડવા માટે ચુકર કરેલી તારીખને હવે ચારપાંચ દિવસ જ બાકી હતા. ઇંદિરા નજીકની બેકસની શાળામાં હતી. તે આ છેલ્લા દિવસો અમારી સાથે ગાળવાને આવવાની હતી. દાકતરે આવીને મને કહ્યું કે હિંદ જવાનું તમે આદેશ દિવસ મોકુફ રાખો. આથી વધારે તે કહેવા ચલાતા નહોતા. હું તરત જ સંમત થયો અને એ પછી જનારા ણીજ વિમાનમાં મેં મારી જગ્યા નોંધાવી લીધી.

આ છેવટના દિવસો દરમ્યાન કમલામાં કંઈક અકળ ફેરફાર થતો હોય એમ લાગ્યું. તેની શારીરિક સ્થિતિ લગભગ જેવી ને તેવી જ હતી-પણ તેની આસપાસની સ્થિતિ તરફ તેનું ચિત્ત આખું ચોંટતું હોય એમ જણાવા માંડ્યું. તે મને કહેતી કે મને કોઈક બોધાવી રહ્યું છે, અથવા કહેતી કે મારા ઓરડામાં કોઈક આકૃતિ પ્રવેશ કરતી મને દેખાય છે. મને પોતાને એવું કશું દેખાતું નહોતું.

ફેબ્રુઆરીની ૨૮મી તારીખે પ્રાતઃકાળે કમલાએ પ્રાણ છોડ્યો. ઇંદિરા ત્યાં હતી અને આ મહિનાઓ દરમ્યાન આજો વખત અમારી સાથે રહેનાર અમારા વિશ્વાસુ મિત્ર ડૉ. અતલ પણ હતા.

સ્વદ્ગર્વેન્દ્રનાં પાસેનાં શહેરોમાંથી થોડા મિત્રો આવ્યા અને કમલાના મૃતદેહને અમે લોસાંના ક્રિમેટોરિયમ એટલે કે સ્મશાનમાં લઈ ગયા. થોડી જ મિનિટમાં કમલાનો કોમળ દેહ અને મદાયે હસમુખો સુંદર ચહેરો ભરમીભૂત થઈ ગયો. એક વખત, જે અત્યંત ચેતનવંતી, તેજસ્વી અને શક્તિથી જીભરાતી હતી તેના એક નાનકડા કુંભમાં ભરાય એટલા જ અવશેષો રહ્યા!

૬

મુસોલિની : હિંદ તરફ પ્રયાણ

લોસાં તેમ જ યુરોપમાં મને રોકી રાખનાર બંધન તૂટી ગયું અને ત્યાં વધુ વખત થોભવાની હવે જરૂર નહોતી. સાચે જ, મારા અંતરમાં કંઈક તૂટી ગયું હતું, કંઈક ભાગી ગયું હતું, પણ એનું ખરું ભાન મને ધીમે ધીમે ચતુ ગયું કેમ કે મારા એ દિવસો અધકારમય હતા અને મારું મન બરાબર કાર્ય કરતું નહોતું. થોડા દિવસ શાંતિથી સાથે ગાળવા માટે હું તથા ઇંદિરા મોન્ટ્રેયો ગયાં.

મોન્ટ્રેયોના અમારા વસવાટ દરમ્યાન લોસાંના છટાલિયન ડોન્સલ મને મળવા આવ્યા. મને પડેલી ખોટ માટે સિનેાર મુસોલિનીની જાંડી

યયાં હતાં. કમલા ચાલી ગઈ, કમલા ચાલી ગઈ, આ શબ્દો મારું મન નિરંતર રટયા કરતું હતું.

મારા જીવનના જ્યાન સમી મારી આત્મકથા વિશે મને વિચાર આવ્યા. બેવાલીના સેનેટોરિયમમાં તે માંદગીને બિછાને પડી હતી ત્યારે મેં તેની સાથે એ વિશે ચર્ચા કરી હતી. એ જેમ જેમ હું લખતો ગયો તેમ તેમ કોઈ કોઈ વાર તેનાં એક એ પ્રકરણો તેને વાંચી સંભળાવતો. તેણે એનો થોડો ભાગ જ જોયો હતો અથવા કંડો કે સાંભળ્યો હતો : બાકીનો ભાગ હવે તે કદી જોનાર નહોતી, અને જીવનના પુસ્તકમાં અમે બંને સાથે મળીને હવે પછી નવાં પ્રકરણો પણ લખવાનાં નહોતાં !

હું બગદાદ પહોંચ્યો ત્યારે મેં મારી આત્મકથા પ્રસિદ્ધ કરનાર લંડનના મારા પ્રકાશકને ‘સ્મૃતિરોપ કમલાને’ એ મુજબની અર્પણપત્રિકા એ પુસ્તકમાં મૂકવાનો તાર કર્યો.

કરાંચી આવ્યું, મોટો જનસમુદાય અને કેટલાયે પરિચિત વ્યક્તિઓ જોવા મળ્યા. પછી અલ્લાહાબાદ આવ્યું. ત્યાં ત્વરિત ગતિથી વહેતી ગંગાને કિનારે અમે એ મહામૂલા કુંભને લઈ ગયા અને એ અવશેષો ભગવતી ભાગીરથીની ગોદમાં સમર્પણ કર્યો. અમારા કેટકેટલા પૂર્વજોને એ રીતે તે સમુદ્ર તરફ લઈ ગઈ છે અને અમારી કેટકેટલી ભાવિ પેઢીઓને પોતાની ગોદમાં લઈને તેમનો એ હેલ્થો પ્રવાસ કરાવશે !

પ્રકરણ ત્રીજું

ખોજ

૧

હિંદના ભૂતકાળની ચિત્રપરંપરા

ચિંતન અને પ્રવૃત્તિનાં આ વરસો દરમ્યાન મારું મન હિંદના વિચારોથી બરેલું રહેતું અને તેને સમજવાનો તથા તેને વિષેની મારી લાગણીઓનું પૃથક્કરણ કરવાનો પ્રયત્ન કરતું રહ્યું છે. મારા બાળપણના દિવસો ફરીથી યાદ કરી તથા તે વખતે મને એને વિષે શું લાગતું હતું, મારા વિકસના જતા મનમાં એ ખ્યાલો કેવો અરપણ આકાર ધારણ કર્યો તેમ જ નવા નવા અનુભવ થનાં એ આકારે કેવું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું એ બધું નજર આગળ ફરીથી તાજું કરવાનો મેં પ્રયાસ કર્યો. કેટલીક વાર એ ખ્યાલ પાછળ ખસી જતો પણ મારા ચિંતના પટ પર તે સદાયે હાજર રહેતો અને ધીમે ધીમે બદલાતો જતો હતો. પ્રાચીન કાળથી ચાલતી આવેલી પરંપરાઓ, પુરાણ-કથાઓ તથા ચાલુ જમાનાની હકીકત, એ બધામાંથી તારવેલું એ વિચિત્ર પ્રકારનું મિશ્રણ હતું. એ ખ્યાલ મારામાં ગૌરવની તેમ જ નામોશીની લાગણી પેદા કરતો. કેમ કે વહેમજનિત ફિલ્મો, જરીપુરાણો યથા ગયેલા વિચારો વગેરે મારી આસપાસ જોવામાં આવતી અનેક બાબતોની અને વિશેષે કરીને અમારી પરાધીન દશા અને ગરીબાઈની મને નામોશી લાગતી હતી.

હું મોટો થયો અને હિંદની સ્વતંત્રતા હાંમલ કરવા માટેની પ્રવૃત્તિઓમાં કામે લાગ્યો ત્યારે હિંદના વિચારોમાં જ હું તરબોળ રહેતો હતો. મને પાગલ બનાવી મૂકનાર અને નિરંતર પોતાના તરફ આકર્ષનાર તેમ જ અરપણ પણ અંતરના જિંડાણમાં અનુભવાતી કંઈક કામના અમે સિદ્ધ કરી શકીએ એટલા માટે કાર્ય કરવાને મને પ્રેરનારું આ હિંદ એ શું હતું? કાર્ય માટે મને પ્રેરનાર મૂળ પ્રેરક બળ વૈયક્તિક તેમ જ રાષ્ટ્રીય અભિમાન તથા બીજાના આધિપત્યનો સામનો કરવાની અને મરણ પ્રમાણે જીવન જીવવાની સ્વતંત્રતા મેળવવા માટેની માણસમાં રહેલી કામતા હતી એમ મને લાગે છે. જેનો ભૂતકાળ અતિ સમૃદ્ધ અને અનાદિ છે એવો અમારો દેશ એક દરના ટાપુના લોકોનો બંદીવાન હોય અને તેઓ અમારી

પાસે પોતાનું મનમાન્યું કરાવે એ વાત મને ભયંકર લાગતી હતી. બળાતકારે થયેલું આ બેગાણું પાર વગરની ગરીબાઈ અને અધોગતિમાં પરિણમ્યું એ તો વળી મને એથીયે ભયંકર લાગ્યું. મારે અને બીજાઓએ કાર્યપ્રવૃત્તિ થવા માટે આ પૂરતું કારણ હતું.

પરંતુ મારા મનમાં બિડતા પ્રશ્નોના સમાધાન માટે આ કારણ પૂરતું નહોતું. પોતાની ભૌતિક તથા ભૌગોલિક બાબતોથી નિરાળું એવું એ હિંદ શી વસ્તુ છે? જૂતકાળમાં એ શું વ્યક્ત કરતું હતું? એ વખતે એને કઈ વસ્તુ બળ આપતી હતી? તેનું એ પુરાણું સામર્થ્ય તે કેવી રીતે ગુમાવી બેલું? અને એ બળ તે સંપૂર્ણપણે ખોઈ બેલું છે? કાલ્પરશ્મિ માનવીઓનો મુક્તક હોવાં ઉપરાંત આજે તેનામાં કઈ જીવંત યા પ્રાણવાન વસ્તુ છે ખરી? આધુનિક જગતમાં આ બધું કેવી રીતે બંધબેસતુ ચાલે છે?

દુનિયાથી સાત અળગા રહેવું એ કાઈ પણ દેશ માટે અનિષ્ટ તેમ જ અશક્ય છે એ વાત હું વધુ ને વધુ સમજતો ગયો તેમ તેમ એ પ્રશ્નની વ્યાપક આંતરરાષ્ટ્રીય બાબત મારા લક્ષમાં આવતી ગઈ. હિંદ અને દુનિયાના બીજા દેશો વચ્ચે આર્થિક, રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક બાબતોમાં નિકટનો સહકાર હોય એવું ભાવિ હિંદનું ચિત્ર મારા મનમાં ઉદ્ભવ્યું હતું. પણ ભવિષ્યની પહેલા વર્તમાન સામે આવી બિભેા રહે છે અને એ વર્તમાનની પાછળ લાંબો અને સંકીર્ણ જૂતકાળ પડેલો છે. એના ઉદ્ભવમાંથી વર્તમાન ઉદ્ભવે છે. તેથી સાચી મમજ મેળવવા મેં જૂતકાળ તરફ નજર કરી.

હિંદ મારા લોહીમાં હતું અને મારામાં સ્વાભાવિક રીતે રોમાંચ પેદા કરે એવું તેનામાં ઘણું ઘણું હતું. આમ છતાં, ચાલુ જમાનાની હિંદની કેટલીયે વસ્તુઓ માટે તેમ જ મારા બેવામાં આવેલા જૂતકાળના તેના ઘણા અવશેષો માટે અણગમતી બિભેાતા એક લગભગ પરાયા દીકાકાર તરીકે પ્રથમ હું તેની પાસે પહોંચ્યો. થોડે અંશે પશ્ચિમને રસ્તે હું તેની પાસે આવ્યો અને સહાનુભૂતિભર્યા એક પશ્ચિમના દેશના પ્રજાજનની પેઠે હું તેના તરફ જોવા લાગ્યો. એની દૃષ્ટિ તથા એનો બાહ્ય દેખાવ બદલીને એને આધુનિકતાના વાધામાં સજ્જાને હું ઉત્સુક ને ઇતેજાર હતો છતાં મારા અંતરમાં અનેક સંકાઓ ઉદ્ભવી. તેના જૂતકાળના વારસાની ઘણી વસ્તુઓ ફેંકી દેવાનું કહેવાની હામ બીડનાર હું હિંદને ખરેખર ઓળખતો હતો કે? ફેંકી દેવા જેવું તેમાં ઘણું હતું, અને એ બધું ફેંકી દીધે જ છૂટકો; પણ તેનામાં આતંત્ર જીવંત, પ્રાણવાન અને સનાતન એવું કંઈક; કંઈક કુંદન જેવું ન હોત તો, હિંદ ખરેખર ને હતું

તે ન હોઈ શકત અને એક સંસ્કારી દેશ તરીકે હજારો વરસ સુધી તે ન ટકી શકત. ત્યારે હિંદમાં એ કંઈક શું હતું?

હિંદના વાયવ્ય તરફના પ્રદેશમાં સિંધુ નદીની ખીણમાં આવેલા મોહન-જો-દડોના ટેકરા પર એક વખતે હું જીભો હતો, અને મારી ચોપાસ પાંચ હજાર કરતાં વધુ વરસો પહેલાં જેની હસ્તી હતી એમ કહેવાય છે એના એ શહેરનાં ઘરો અને મકાનોએ વેરાયેલાં પડ્યાં હતાં. એ વખતે સુધ્ધાં તેની સંસ્કૃતિ પુરાણી અને સારી પેઠે વિકસેલી હતી. પ્રૌદ્ગમ્ય આદિ કાળે છે કે, 'સિંધુની સંસ્કૃતિ અનેક વરસોના ધીરજપૂર્વકના પુરુષાર્થને પરિણામે જ ઉદ્ભવી શકે એવા અમુક એક નિશ્ચિત પરિસ્થિતિ સાથેના માનવ-જીવનના સંપૂર્ણ મેળ વ્યક્ત કરે છે. વળી, એ ટકી રહી છે; એ ચોક્કસપણે હિંદી સંસ્કૃતિ છે અને હિંદની આધુનિક સંસ્કૃતિના પાયામાં રહેલી છે.' ઠાઈ પથુ સભ્યતા કે સંસ્કૃતિની પરંપરા પાંચ કે છ હજાર વરસ સુધી સળંગપણે ચાલી આવી હોય અને તે પથુ સ્થગિતતા કે અપરિવર્તનશીલતાના અર્થમાં નહીં, — કેમ કે હિંદ એ બધા સમય દરમિયાન પરિવર્તન પામતું અને પ્રગતિ કરતું રહ્યું હતું, — એ ખરેખર મનને ચકિત કરનારો વિચાર છે. ઈરાની લોકો, મિસરના લોકો, ગ્રીક લોકો, ચીના લોકો, આરબો, મધ્ય એશિયાના લોકો તથા જૂમધ્ય સમુદ્રના કાંઠા પર આવેલા દેશોના લોકોના સંપર્કમાં હિંદ આવતું રહેતું હતું. તે તેમના પર પોતાની અસર પાડતું હતું અને તેના પર પણ તેમની અસર થતી હતી એ ખરું, પરંતુ તેના સાંસ્કૃતિક પાત્રો બહુ ઘાંઘા કાળ સુધી ટકે એટલો સળંગ હતો. આ સળંગતા અથવા સામર્થ્યનું રહસ્ય શું? એ સામર્થ્ય શામાંથી પોવાતું રહેતું હતું?

મેં હિંદનો ઇતિહાસ વાંચ્યો તેમ જ તેના વિપુલ પ્રાચીન સાહિત્યમાંથી કેટલુંક વાંચ્યું. તેના વિચારનું વીર, તેમ જ તેની ભાષાની અસંદિગ્ધતા તથા એ બન્નેની પાછળ રહેલા માનવી ચિત્તના વૈવિધ્ય વગેરેની મારા મન પર પ્રબળ છાપ પડી. પ્રાચીન કાળમાં જગતદ્રસ્ત પ્રવાસો ખેડનાર મુસાફરોની સોજતમાં મેં હિંદનો પ્રવાસ કર્યો. ચીન, મધ્ય એશિયા તથા પશ્ચિમ એશિયામાં થઈને પોતાનો પ્રવાસ ખેડી હિંદમાં તેઓ આવ્યા હતા અને એ પ્રવાસોના હેવાલ પોતાની પાછળ ચૂકના ગયા છે. હિંદ પૂર્વ એશિયા, અંગકોર, બર્જુદર તથા બીજા અનેક સ્થળોએ મેળવેલી સિદ્ધિઓ વિશે પણ મેં વિચાર કર્યો. હિમાલય પર પણ મેં ભ્રમણ કર્યું. હિંદનાં પ્રાચીન મહાકાવ્યો તથા પુરાણો સાથે તે નિકટપણે સંકળાયેલો છે અને હિંદના વિચારો તથા સાહિત્ય પર તેની અપાર અસર થઈ છે. પહાડો માટેના મારા પ્રેમે અને ખાસ કરીને કાશ્મીર સાથેના મારા લોહીના

સંબંધે મને હિમાચલ તરફ આકર્ષ્યો અને ત્યાં મેં વર્તમાનકાળનાં જીવન, પુરુષાર્થ અને સૌંદર્યનું જ નહીં, અમે જેની સ્મૃતિ હજી જાળવી રાખી છે એવા વીની ગયેલા યુગોની મુખમનનું દર્શન કર્યું. એ પ્રયત્ન ગિરિમાળામાંથી નીકળીને હિંદનાં મેદાનોમાં વહેતી મોટી મોટી સરિતાઓએ પણ મને આકર્ષ્યો અને હિંદના ઇતિહાસની અગણિત અવસ્થાઓનું સ્મરણ કરાવ્યું. જેના પરથી અમારો દેશ હિંદુસ્તાન કહેવાયો અને જેનો ૫૮ ઓળંગીને હજારો વરસથી અનેક જાતિઓ, કૃષીકાઓ, વણજારો અને સૈન્યો આસ્તાં રહ્યાં તે સિંધુ; અમારા ઇતિહાસના મુખ્ય પ્રવાહથી વિખૂટી પડેલી પણ પુરાણો સાથે સંકળાયેલી ઈશાનના પર્વતોની મધ્યમાંથી જાડી ખાઈઓ પાડી રણિયામણો વળાંક લઈ પર્વતો તથા સપાટ જગતોની વચ્ચેથી મંદ ગતિથી વહેતી જલપુત્ર; જેની આસપાસ રાસકીકાની અને શ્રીકૃષ્ણના બાળજીવનનાં તોફાનો તેમ જ પરાક્રમેની અનેક વાતો સંકળાયેલી છે તે જમના; અને વિશેષ કરીને જે હિંદની નદી છે, જેણે પોતાના વશીકરણથી ભારતની હૃદયને વશ કરી રાખ્યું છે તેમ જ ઇતિહાસના ઉપકાળથી જે ક્રાંત્યવધિ લોકોને પોતાના કિનારા તરફ આકર્ષતી રહી છે, અને મૂળથી સમૃદ્ધ સુધીતો તથા છેક પ્રાચીન કાળથી આજ સુધીતો જેનો ઇતિહાસ એ હિંદની સભ્યતા અને સંસ્કૃતિનો, સામ્રાજ્યોના ઉદય અને અસ્તનો, મહાન અને ગૌરવશાળી નગરોનો, માનવીના સાહસ તથા હિંદના તત્ત્વચિંતકોને સદૈવ તન્મય કરી રાખનાર ચિત્તના પ્રદેશની ખોજનો, જીવનની સમૃદ્ધિ તથા તેની કૃતાર્થતા અને પરિપૂર્ણતા તેમ જ નિવૃત્તિ અને સંન્યાસનો, ચડતી અને પડતીનો, વિકાસ અને અધોગતિનો તથા જીવન અને મરણનો ઇતિહાસ છે તે ભાગીરથી ગંગા; ઇત્યાદિ લોકમાતાઓના જન્મને હું વશ થયો.

પ્રાચીન કાળનાં સ્મારકો, ખંડિયેરો તથા પ્રાચીન મૂર્તિઓ તેમ જ અજંતા, એલોરા અને એલીફંટાની શુદ્ધાઓમાંનાં અને બીજાં સ્થળોનાં બીંતચિત્રો મેં નિહાળ્યાં; અને જેમનો એકેએક પથ્થર હિંદના જૂનકાળનો ઇતિહાસ દેડેલો હતો એવી એ પછીના કાળની આગ્રાની અને દિલ્હીની મનોહર દેખાતો પણ મેં જોઈ.

મારું પોતાનું વન અશ્વાહાવાદ અથવા હરદ્વારમાં ભરાતા કુંભ મેળામાં હું જતો અને હજારો વરસથી ત્યાં આવતા રહેતા પોતાના પૂર્વજોની પ્રેરે ગંગામાં સ્નાન કરવાને અર્થે હિંદુઓમાંથી આવીને એકત્ર થયેલા યાત્રાળુઓને જોતો. તેરસો વરસ ઉપર ચીની મુસાફરો તથા બીજાઓએ કરેલાં એ મેળાઓનાં વર્ણનો મને એ પ્રસંગે યાદ આવતાં.

તે વખતે પણ એ મેળા. અજાતમાં લય પામના અતિ પ્રાચીન કાળથી ચાલતા આવેલા લેખાના હતા. હું વિસ્મયમાં પડી જતો કે, એવી તે કઈ જાણરહસ્ય શ્રદ્ધા અગણિત પેઢીઓથી હિંદના લોકોને એ મંથર નદી તરફ ખેંચતી રહી છે?

મારા એ પ્રવાસો તથા મારી મુલાકાતો તેમ જ એની સાથે મારા વાચનની ભૂગિકાએ ભૂતકાળને વિષે મને દષ્ટિ આપી. કંઈક અંશે જડ એવી ઐદિક સમજમાં ભાવનાની સચેતન પ્રતીતિનો ઉમેરો થયો અને મારા મનમાં ઊભું થયેલું 'હિંદનું ચિત્ર ધીમે ધીમે જીવંત થતું ગયું. મારા પૂર્વજોનો મુક્ક, હસતાં અને રડતાં, એકબીજાને ચહાતાં અને પાતનાઓ વેડતાં સ્ત્રીપુરુષોથી ઊભરાવા લાગ્યો. જીવનને આગળ્યું હોય અને તેના રહસ્યનો પાર પામ્યાં હોય એવાં માણસો તેમાં હતાં; પોતાના ડહાપણથી તેમણે એવી ઇમારત ચણી જેથી હિંદની સંસ્કૃતિ દર થઈ, તેમ જ હજારો વરસ સુધી ટકી રહી. આ ભૂતકાળનાં સંકટો તાદશ ચિત્રોથી મારું મન ભરાઈ ગયું અને તેમની સાથે સંકળાયેલાં સ્થળોની મુલાકાત વખતે મારા મનમાં એ આગળ તરી આવતાં વારાણસીની પાસે સારનાથમાં પોતાનો પ્રથમ ઉપદેશ આપતા બુદ્ધનું મને દર્શન થતું અને તેમના નોંધી રાખવામાં આવેલા કેટલાક ઉપદેશો પચીસસો વરસનો લાંબો ગાળો બેઠોને આવતા પડધાની પેઠે મારે કાને અથડાતા. અશોકના શિલાલેખો પોતાની ભવ્ય વાણીમાં મારી સાથે બોલતા, અને જે સમ્રાટ હતો છતાં રાજ્યો અને સમ્રાટો કરતાં મહાન હતો એવા પુરુષ વિષે મને વાતો કરતા. ક્ષેત્રપુર સીક્રી આગળ પોતાના સામ્રાજ્યને વિસારીને બિનબિન ધર્મોના ધર્મોચાર્યો સાથે ધર્મચર્ચા કરતા અને માનવજીવનના કાયડા વિષે કંઈક નવું જાણવાને ઉત્સુક તથા તેના રહસ્યનો પાર પામવાને મથતા અકબરનું મને દર્શન થતું.

આ રીતે, પોતાની ચડતી તથા પડતી, પોતાના વિજયો તથા પરાજયો સહિત હિંદના ઇતિહાસની લાંબી ચિત્રપરંપરા મારી નજર આગળ ખડી થઈ. અનેક હુમલાઓ તથા જીયદપાયલોથી ભરેલા પાંચ હજાર વરસોના ઇતિહાસ દરમ્યાન અતૂટપણે ચાલી આવેલી સંસ્કૃતિની પરપરાને વિષે કંઈક અદ્વિતીયતા, કંઈક અપૂર્વતા રહેલી હોતી જ જોઈ એ એમ મને લાગ્યું. એ પરંપરા હિંદુસ્તાનની આમજનતામાં વ્યાપક રીતે ફેલાયેલી હતી અને તેના પર તે સળંગ અસર કરતી રહેતી હતી. એક ચીનની જ સાંસ્કૃતિક પરંપરા એટલી લાંબી અને સળંગ હતી. ભૂતકાળની આ લાંબી ચિત્રપરંપરા ધીમે ધીમે ચાલુ જમાનાના દુઃખદ ચિત્ર સાથે મળી જાય છે. હિંદ

જૂનકાળમાં આટલું મહાન અને સુરિચન હોવા છતાં આજે તે પરાધીન હોઈ ઈંગ્લેન્ડનું યુક્તમ છે તથા દુનિયાભરમાં બીપણ ને વિનાશક યુદ્ધને દાવાનળ સળગી રહ્યો છે અને માણસને હેવાન બનાવી રહ્યો છે. પરંતુ પાંચ હજાર વરસના ઇતિહાસના દર્શને મને નવી દષ્ટિ આપી અને વર્તમાનનો બોજો મને હળવો થતો લાગ્યો. એકસો એંશી વરસની હિંદ પરની પ્રિટિય હકૂમત તેના લાંબા ઇતિહાસમાં એક દુઃખદ પ્રસંગ છે; ફરીથી તે પોતાનું સાચું સ્વરૂપ પિછાનશે; એ પ્રકરણનું છેલ્લું પાન પણ લખાઈ રહ્યું છે. દુનિયા પણ આજની બીપણાતામાંથી હેમખેમ પાર ઊતરશે અને નવા જ પાયા પર ફરીથી પોતાનું ચલનર ફરશે એમાં શક નથી.

૨

રાષ્ટ્રીયતાની ભાવના અને આંતરરાષ્ટ્રીયતાની ભાવના

આમ, હિંદ પ્રત્યેનું મારું વલણ સામાન્ય રીતે ભાવનામૂલક હતું, જોકે એમાં બીજી ઘણી વસ્તુઓએ ભાગ ભજવ્યો હતો અને ઉપરાંત અનેક રીતે તે મર્યાદિત હતું. રાષ્ટ્રીયતાનું સ્વરૂપ ધારણ કરે એવું એ વલણ હતું પણ ઘણા લોકોની બાબતમાં એ વલણ પેદા કરવામાં હિરસો આપનારી તથા તેને મર્યાદિત કરનારી લાગણીઓનો અભાવ હોય છે. મારા જમાનાના હિંદમાં રાષ્ટ્રીયતાની ભાવના અનિવાર્ય હતી અને છે; એ સ્વાભાવિક અને નીરોગ છે. કોઈ પણ પરાધીન દેશ માટે રાષ્ટ્રીય સ્વતંત્રતા પ્રથમ અને પ્રધાન ઝંખના હોવી જોઈએ અને પોતાની વિશિષ્ટતાની તીવ્ર લાગણી તથા પ્રાચીન વારસો ધરાવનાર હિંદને એ વિશેષે ફરીને હતી.

આંતરરાષ્ટ્રીયતાની ભાવના અને મજૂર ચળવળોની પ્રબળ અસરને લીધે રાષ્ટ્રીયતાની લાગણી શિથિલ થતી જાય છે એ ખ્યાલમાં ઝાઝું વળૂદ નથી એમ દુનિયાભરના તાજેતરના બનાવોએ દર્શાવી આપ્યું છે. રાષ્ટ્રીયતાની ભાવના પ્રબળોને પુરુષાર્થ કરવાને પ્રેરનારું આજે પણ એક સમર્થ બળ છે. એની સાથે ભાવનાઓ અને પરપરાઓ તથા સહિયારા જીવનની અને સમાન ધ્યેયની લાગણી સંકળાયેલી હોય છે. મધ્યમ વર્ગના બુદ્ધિજીવી લોકો ધીમે ધીમે રાષ્ટ્રીયતાની ભાવનાથી દૂર થતા જતા હતા અથવા કહો કે તેઓ એવું માનતા હતા ત્યારે વિચારપૂર્વક આંતરરાષ્ટ્રીયતાના પાયા પર રચાયેલી મજૂર ચળવળો રાષ્ટ્રીયતાની દિશા તરફ ખસતી જતી હતી. સુદ્ધ આત્મ્ય અને દુનિયાભરમાં સૌ લોકો એકે સપાટે રાષ્ટ્રીયતાની જગમાં જઈ પડ્યા. રાષ્ટ્રીયતાના આ નવા અવતારે અથવા તેના નવા દર્શન તેમ જ

તેના મહત્ત્વની નવી પ્રતીતિએ નવા નવા પ્રશ્નો ઊભા થયા છે તેમ જ જૂના સવાલોનું સ્વરૂપ તથા આકાર પલટી નાખ્યા છે. પુરાણી રૂઢ પરંપરાઓને સંકેદાધારી ફેંકી દઈ શકાની નથી અને તેમના વિના ચલાવી સર્વ શકાતું નથી. કટોકટીને પ્રસંગે તે ખડી યાય છે અને આજેના ગિત્તને વશ કરે છે અને આપણે જોયું છે તેમ ઘણી વાર, પ્રજાને ઉમ પુરુષાર્થ તથા બિજિદાનને માટે પ્રયત્ન કરવાને એ પરંપરાઓને ઉપયોગ કરવાનો ધરાદાપૂર્વક પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે. ઘણે અંશે પરંપરાઓને સ્વીકારી લેવાની હોય છે તથા નવા સંલેગો ને વિચારપ્રવાહો માથે બંધબેસતી કરવા માટે પલટવાની હોય છે અને સાથે સાથે જ નવી પરંપરાઓ ઊભી કરવાની હોય છે. રાષ્ટ્રીયતાનો આદર્શ મહત્ત્વ અને સખળ વસ્તુ છે; અવિધ્યમાં જેનું નકશું મહત્ત્વ નથી એવી એ ભૂતકાળની ચીજ નથી. ચાલુ જમાનાની ટાળી ન શકાય એવી હકીકતોના પાયા પર રચાયેલા નવા આદર્શો ઉદ્ભવ્યા છે; દાખલા તરીકે આંતરરાષ્ટ્રીય આદર્શ અને દુનિયા-ભરના મજૂરોની એકતાનો આદર્શ; અને આપણે જગદ્વ્યાપી મુક્તિ-શાંતિ સ્થાપવી હોય તથા દેશ દેશ વચ્ચેના સંઘર્ષો ઓછા કરવા હોય તો આ બધા ભિન્ન ભિન્ન આદર્શોનો ઠાઠક પ્રકારનો સમન્વય થવો જોઈએ. માનવીના આત્મા પરની રાષ્ટ્રીયતાની કાયમી અપીલનો સ્વીકાર કર્યો જ છૂટકો છે ને એને માટે જોગવાઈ કરવી જ રહી. પણ એનું ક્ષેત્ર મર્યાદિત કરવું જોઈએ.

નવા વિચારો તથા આંતરરાષ્ટ્રીય બળોની પ્રબળ અસર નીચે આવેલા દેશોમાંયે રાષ્ટ્રીયતાની આજી સર્વવ્યાપી હોય તો પછી હિંદના લોકોના માનસ પર તો એની અસર કેટલી જખરદસ્ત હશે એ વિચારો. કેટલીક વાર કહેવામાં આવે છે કે અમારી રાષ્ટ્રીયતાની ભાવના અમારા પછાતપણાની નિશાની છે અને પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય માટેની અમારી માગણી મુખ્યાં અમારી સંકુચિત વૃત્તિ સૂચવે છે. અમને એવું કહેનારા એવું ધારતા લાગે છે કે, અમે બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય અથવા બ્રિટિશ રાષ્ટ્રસંઘના એક ગૌણ ભાગીદાર તરીકે રહેવાનું કબજા રાખીએ તો દુનિયામાં સાચી આંતરરાષ્ટ્રીયતાનો વિનય થાય. આ ખાસ પ્રકારની કહેવાતી આંતરરાષ્ટ્રીયતા કશું નહીં પણ સંકુચિત રાષ્ટ્રીયતાનો જ વિસ્તાર છે એ હકીકત એ લોકો સમજતા હોય એમ લાગતું નથી, અને હિંદ-બ્રિટનના સંબંધના ઇતિહાસમાંથી ક્ષિત થતાં પરિણામોએ અમારા મનમાંથી એની શક્યતા સપૂર્ણપણે નિર્મૂળ કરી ન હોત તોયે આ દલીલ અમારા પર કશી અસર ન કરી શકત. આમ, હિંદ રાષ્ટ્રીયતાની તીવ્ર ભાવનાથી તરબોળ હોવા છતાં સાચી આંતરરાષ્ટ્રીયતાને અપનાવવામાં તથા

જગતના ખીન રાષ્ટ્રો સાથે મેળ સાધીને કાર્ય કરવાની તેમ જ અચૂક અંગ આજના રાષ્ટ્રમર્દિત મર્વોપરી સત્તાધારી રાજ્યને જગત સમગ્રતા રાષ્ટ્રોની બંને સરચાની આજી નીચે મૂકવાની દિશામાં ઘણા રાષ્ટ્રો કરતા તે સારી પેઠે આગળ ગયું છે

૩

હિંદુ સામર્થ્ય અને દુર્બળતા

હિંદુ સામર્થ્ય શામા રહેતું છે તથા તે ક્ષીણવીર કેમ થયું તેમ જ તેની અધાગતિ શાથી થઈ એની ખોજ બુદ્ધિ નાખી તેમ જ અટપટી છે પરંતુ એ અપ્રગતિ, એ દુર્દશાના તાજેતરના કારણો તો હિંદુ છે. યત્રવિદ્યાની કૃત્યમાં તે પાછળ પડી ગયું અને અનેક બાબતોમાં જે પછાત હતું તે યુરોપે એની પ્રગતિમાં આગેવાની લીધી. યત્રવિદ્યાની આ પ્રગતિની પાછળ વિજ્ઞાનની ભાવના નેમથી જિભરાતું જ્વન તથા અનેક પ્રવૃત્તિઓ અને નવા નવા પ્રદેશો ખોળવા માટેની માહસભરી દરિયાઈ સફરો દ્વારા વ્યક્ત થતી પુરુષાર્થની ભાવના રહેના હતા નવી નવી યાત્રિક સિદ્ધિઓએ પશ્ચિમ યુરોપના દેશોને સ્પર્શી સામર્થ્ય બદલ્યું અને પૂર્વના દેશોમાં ફરી વળવાનું તથા તેમના પર આધિપત્ય જમાવવાનું તેમને માટે સુગમ બની ગયું એ કેવળ હિંદો જ નહીં લગભગ આખાએ એશિયાનો દત્તિહાસ છે

આનુ શાથી બનવા પામ્યું એનું કોઠકું ઉઠેનવાનું વધુ મુશ્કેલ છે કેમ કે અગાઉના વર્ષોમાં હિંદુ પાસે માનસિક જગૃતિ તથા યત્રાને લગતી કુનેહની વાણી નહોતી અનેક મંત્રો દરમ્યાન ઉત્તરોત્તર તેની વધુ ને વધુ અનનતિ થતી ગઈ હોય એમ આપણને નાગે છે જીવન અને પુરુષાર્થ માટેની પ્રેરણા ઓછી થતી જાય છે, સર્વક્રશ્મિ ક્ષીણ થાય છે અને અનુકરણની ભાવના તેનું સ્થાન લે છે જ્યાં વિજયોન્મુખ અને ખજાનાખોર ચિત્તને પ્રકૃતિ તેમ જ નિશ્ચિના રહ્યોને બેટાને પ્રયામ આદર્યા હોય ત્યાં લાગ્યા વાળા ભાષ્યો તથા નીકાઓ સાથે શબ્દને વળગી રહેનારા અને વાર્ણ્ય કરનારા ભાષ્યકારો આજના બંધ સ્થાપત્ય અને કળાને ધ્યાને લેતા કદપના અથવા યોજના નિર્માણ અને પાર વિનાની નજીવી વિગતો અને આગીધૂગીઓનાગા કોનરકામ આવે છે ભારે અસરકારક છતાં સાગી તથા નેમ ૨૨ અને સમૃદ્ધ ભાગને ધ્યાને અત્યંત આપકારિ તથા અટપટી સાહિત્યિક પ્રણાલીઓ દાખલ થાય છે દૂર દૂરના પ્રદેશોમાં વસાહતો સ્થાપવાની તથા હિંદી સંસ્કૃતિ વર્ષ જવાની વિશાળ યોજનાઓને પ્રેરનાર સાહસની ભાવના તથા જ્વનનો તરતરત રંગેર ક્ષીણ થતા જાય છે અને

સમુદ્ર ઝોળંગવાની સુધ્ધાં મના કરનારી સંકુચિત, ભાવના પેદા થાય છે. આગળના સમયમાં સર્વત્ર નજરે પડતી અને જોજો વિજ્ઞાનનો વધુ વિકાસ સાધ્યો હોત એવી બુદ્ધિની શોધકૃત્તિને રથાને બુદ્ધિની જડતા તથા ભૂતકાળની અંધ છુપરસ્તી આવે છે. હિંદોના ક્ષીણપ્રાણુ જીવનપ્રવાહ ભૂતકાળમાં જીવવા લાગે છે. અને વીતી ગયેલી સદીઓનો બોળને સાથે લઈને મંદ ગતિથી વહે છે. ભૂતકાળનો ભાર બોળને તેને કચડી નાખે છે અને તે એક પ્રકારની મૂર્છાને વશ થાય છે. આવી માનસિક મૂર્છા તથા શારીરિક થાકની સ્થિતિમાં હિંદની અધોગતિ થાય તથા તે જડ અને સ્થગિત બની જાય અને હુનિયાના ખીખ દેશો આગળ વધે એમાં આશ્ચર્ય છે ખરું?

પણ આયે મૂળ સવાલની સંપૂર્ણ કે પૂરેપૂરી સાચી તપાસ નથી. માત્ર એકધારી જડતા અને સ્થગિતતાનો લાંબો ગાળો આપણા પ્રજાજીવનમાં આવી ગયો હોત તો એને પરિણામે ભૂતકાળ સાથેનો આપણો સંબંધ સંપૂર્ણપણે તૂટી ગયો હોત, એક યુગનો અંત આવ્યો હોત અને તેનાં ખંડિયેરો પર કંઈક નવું ચાલુનર થયું હોત. પણ પ્રજાજીવનના આપણા ઇતિહાસમાં આવી તૂટ પડી નથી અને એક સગંગ પરંપરા ચાલુ રહી છે. એટલું જ નહીં, વખતોવખત નવજીવનના ચમકારા આવતા રહ્યા છે અને એમાંના કેટલાક જ્વલંત હોઈ લાંબા કાળ સુધી ટકવા હતા. વળી નવી પરિસ્થિતિને સમજવાનો તથા તેને અનુકૂળ થવાનો અને જૂના વારસા સાથે અથવા જાળવી રાખવા યોગ્ય લાગતી એવી કેટલીક વસ્તુઓ સાથે તેનો સુમેળ સાધવાનો પ્રયત્ન સદાયે જોવામાં આવે છે. ઘણી વાર તો એ જૂની વસ્તુ એક પ્રકારનો પ્રતીક તરીકે પોતાનું બાહ્ય સ્વરૂપ જાળવી રાખી પોતાના આંતરિક સત્ત્વને બદલી નાખતી જોવામાં આવે છે. પણ કંઈક જીવંત અને પ્રાણવાન વસ્તુ ટકી રહી, સંપૂર્ણપણે સિદ્ધ ન થઈ શકેલી વસ્તુ સિદ્ધ કરવાને પ્રજાને પ્રયત્ન કરનારી પ્રેરણા ચાલુ રહી અને જૂના અને નવા વચ્ચે સમન્વય સાધવાની કામના હમેશાં મોજૂદ રહેલી દેખાય છે. એ પ્રેરણા તથા એ કામનાએ લોકોને ટકાવી રાખ્યા તથા જૂનામાંનું ધણુંખરું સાચવી રાખી નવા વિચારો અપનાવી તેમને પચાવવા શક્તિમાન કર્યાં. કેટલીક વાર તાદશ્ય અને જીવનાજગના તથા કેટલીક વાર વિશિષ્ટ નિદ્રાના ગણગણાટની કોટીએ ઊતરી પડેલા એવા યુગયુગાન્તરોથી ચાલના આવેલા હિંદના સ્વપ્ન જેવી કંઈક વસ્તુ હતી કે કેમ એ હું નથી જાણતો. દરેક પ્રજા અને દરેક રાષ્ટ્ર પાસે રાષ્ટ્રના ભાવિ વિષે એ જાતની માન્યતા અથવા કલ્પના હોય છે અને દરેક દાખલામાં ધણુંખરું એમાં સત્યાંશ હોય છે. હિંદી લોકોને

અને એનાથી અમારા કરો દહાડો વળવાનો નથી. વતેઓએ અંશે પહેલાંની રીતે જ પણ કંઈક સારી હાલતમાં પોતાનો વહેવાર ચલાવવાને તે શક્તિમાન થાય એવી કંઈક રાજકીય ગોઠવણ કરવામાં મને રસ નથી. દુર્ભાગને રહેલી શક્તિ અને કાર્યકુશળતાનો અખૂટ બંડાર તેનામાં પડેલો છે એમ મને લાગ્યું અને હું એ શક્તિ તથા કાર્યકૌશલને મુક્ત કરવા માગું છું તથા તેં કરીથી યોવન પ્રાપ્ત કરે અને પ્રાણવાન બને એમ હચમું છું. હિંદુ જેવો દેશ દુનિયામાં ગૌણ બામ ન બજવી શકે. કાં તો તે મહત્ત્વનું સ્થાન પ્રાપ્ત કરે યા તેની કશીયે ગણતરી નહીં હોય. કાંઈ વચલી રિયતિ શક્ય છે એમ પણ મને ન લાગ્યું, નથી લાગતું.

છેલ્લી પા સદીની હિંદની સ્વતંત્રતા માટેની લડત તથા બ્રિટિશ સત્તા સામેની અમારી બધી ઝુંબેશોની પાછળ મારા તેમ જ બીજા અનેકોના મનમાં હિંદના પ્રજાજીવનમાં કરીથી નવા પ્રાણનો સંચાર થાય એવી ઝંખના રહેલી છે. અમને લાગ્યું કે, કાર્ય કરીને, બસિદાનો આપીને અને યાતનાઓ નોતરી એખમેનો સ્વેચ્છાપૂર્વક સામનો કરીને, જેને અમે અનિષ્ટ અને અન્યાયયુક્ત લેખના ઢોર્ષએ તેને વશ થવાનો ઇન્કાર કરીને અમે હિંદના કલેવરમાં નવા પ્રાણ પૂરીશું તથા લાંબા કાળની નિદ્રામાંથી તેને જગાડીશું. હિંદમાંની બ્રિટિશ મરકાર જોડે અમે નિરંતર લડતા રહ્યા એ ખરું પણ અમારી નજર સદાયે અમારી પ્રજા તરફ જ હતી. રાજકીય લાભની કિંમત અમારા પેલા મૂળભૂત ધ્યેયમાં તે ઉપકારક થાય એટલા પૂરતી જ હતી. આ હેતુને લક્ષમાં રાખીને અમે ચાલના હતા તેથી રાજકારણના સક્રિય ક્ષેત્રમાં પડેલો ધધાદારી રાજદ્વારી ન વર્તે એવી રીતે અમે ઘણી વાર વર્તતા અને અમારી કાર્યપદ્ધતિની મૂખર્ષિ તથા ટૂંકીપણા પ્રત્યે વિદેશના તેમ જ હિંદી ટીકાકારો આશ્ચર્ય દર્શાવતા. અમે બેવકૂફ છીએ કે કેમ એનો નિર્ણય ભવિષ્યના ઇતિહાસકારો કરશે. અમારું લક્ષ્ય ઉભન હતું અને અમે દૂર દૂર સુધી નજર કરતા. તકમાધુ રાજકારણની નજરે અમે ઘણી વાર મૂખર્ષિ કરી હશે એમ બને પણ અમારું પ્રધાન ધ્યેય સમગ્ર હિંદી પ્રજાની માનસિક અને આધ્યાત્મિક તેમ જ બેશક રાજકીય અને આર્થિક ઉન્નતિ સાધવાનું છે એ વસ્તુ અમે કદી જૂલ્યા નથી. અમે તો પ્રજાની એ સાચી આંતરિક શક્તિ ખીલવવાની પાછળ પડ્યા છીએ. અને બીજી બધી વસ્તુઓ અનિવાર્ય રીતે એની પાછળ આવવાની જ છે એની અમને ખબર છે. કેટલીક પેઢીઓનું શરમજનક દામત્વ તથા મદોન્મત પરદેશી સત્તા આગળની પ્રજાની કાયર તાબેદારી અમારે જૂંસી નાખવી હતી.

૪

હિંદને ઓળખવાનો પ્રયાસ

પુસ્તકો, પ્રાચીન સ્મારકો અને જૂનકાળની સાંસ્કૃતિક સિદ્ધિઓએ હિંદને કંઈક અંશે સમજવામાં મને મદદ કરી ખરી પરંતુ તેમનાથી મને સંતોષ ન થયો કે હું ઓળખતો હતો તે જવાબ તેમની પાસેથી મને ન મળ્યો. તેઓ મને સંતોષી શકે કે મારે બેઠેલો જવાબ આપી શકે. એમ નહોતું કેમ કે એ બધાં તો વીતી ગયેલા યુગની, જૂનકાળની વાત જણાવતાં હતાં અને મારે એ જૂનકાળ તથા વર્તમાનકાળ વચ્ચે ફરો સાચો સંબંધ છે કે કેમ તે જાણવું હતું. વર્તમાન મારે અને મારા જેવા ખીજા ઘણાઓને મન જીનવાણી અથવા મધ્યયુગી મનોદશા, ભીયણ ગરીબાઈ અને હાડમારીઓ તથા મધ્યમ વર્ગના લોકોની છીછરી આધુનિકતાનું વિચિત્ર પ્રકારનું મિશ્રણ હતું. મારા પોતાના વર્ગના અથવા જાતિના લોકોનો હું પ્રસંશક નહોતો અને છતાં હિંદની મુકિતની હાલતની આગેવાની મારે મેં અનિવાર્યપણે તેમના પર મદાર બાંધી હતી. પોતે ચારે બાજુથી બંધાઈ ગયેલા છે એમ એ મધ્યમ વર્ગને લાગતું હતું પણ એ બંધનોમાંથી છૂટીને આગળ પ્રગતિ કરવા તથા પોતાનો વિકાસ સાધવા તે ચહાતો હતો. બ્રિટિશ હકૂમતના ચોક્કામાં પુરાઈ રહીને તે એ વસ્તુ સાધી શકે એમ નહોતું. એટલે એ હકૂમતની સામે બળવાની ભાવના તેનામાં જાગી! આમ છતાં એ બળવો અમને કચરી નાખનારા તંત્રની સામે તાકવામાં આવ્યો નહોતો. તેમને એ ચોક્કાને કાયમ રાખવું હતું અને બ્રિટિશરોને ખસેડીને તેનો કાબૂ પોતાના હાથમાં લેવો હતો. આ મધ્યમવર્ગી લોકો એટલે બધે અંશે એ તંત્રની પેદાશ હતા કે એને પડકારવાને કે એને નિર્મૂળ કરવાને તેઓ ખાસ ચહાતા નહોતા.

નવાં બળો પેદા થયાં અને તેમણે અમને ગામડાંઓમાં વસતી આમ-જનતા નરક વાળ્યા અને જેઓ તેની હસ્તી લગભગ જૂલી ગયા હતા અથવા તેને ઝાઝું મહત્ત્વ આપતા નહોતા તે તરુણ બુદ્ધિજીવીઓની સમક્ષ પહેલી વાર નવું અને બિન્ન પ્રકારનું હિંદ ખડું થયું. કેવળ એની કારમી ગરીબાઈ અને તેના જબરદસ્ત પ્રશ્નોને કારણે જ નહીં, અમારાં કેટલાંક મૂલ્યો તથા નિર્ણયોને બિંધાં વાળવા લાગ્યું હતું તે કારણે એ દૃશ્ય અમને અસ્વસ્થ કરી મૂકતું હતું. આમ હિંદના સાચા સ્વરૂપની અમારી શોધનો આરંભ થયો અને એણે અમારા અંતરમાં બિંદી સમજ તથા ગડમથલો પેદા કરી. અમારા પ્રત્યાઘાતો બિન્ન હતા અને આજની પરિસ્થિતિ તથા

પણ અભિમાન ધરાવનાર રજપૂત ખેડૂત અને નાના જમીનદારની, પોતાની ઝૂંપડીમાં બેસીને કામ કરનાર હિંદુ તથા મુસલમાન કુશળ દારીગરની તથા ખાસ કરીને અયોધ્યા અને પૂર્વના નિલ્લાઓમાંના પેઢીઓથી આવતા આવેલા દમન અને ગરીબાઈથી ચગદાયેલા અને પોતાની રિયતિમાં મુધારો ચાલ એવા ફેરફારની આશા સેવવાની પણ ભાગ્યે જ હામ લીડનાર અને છતાં આશા સેવતા તથા શ્રદ્ધાથી ભરેલા અસંખ્ય ગરીબ ખેડૂતો અને ગણતિયાઓની મેં ઓળખ કરી.

૧૯૩૦ અને '૪૦ની સાલ દરમિયાન મારા કારાવાસ વચ્ચેના ગાળા ઓમાં અને ખાસ કરીને ૧૯૩૬-૩૭ની ચૂંટણીની ઝુંબેશ દરમિયાન હિંદભરમ મેં લાંબા પ્રવાસ કર્યો અને કસબાઓ, શહેરો તથા ગામડાંઓની મુલાકાત લીધી. માત્ર બંગાળનાં ગામડાંઓમાં હું એ વખતે ન જઈ શક્યો દુભાંગે એ ભાગોની મુલાકાત મેં ઝાઝી લીધી નથી. દરેક પ્રાંતમાં જે પ્રવાસ કર્યો અને દૂર દૂરનાં ગામડાંઓની પણ મુલાકાત લીધી. એ વખતે લોકો આગળ હું રાજકીય અને આર્થિક પ્રશ્નો વિશે બોલ્યો અને મારા ભાષણો પરથી લાગે છે કે એ વખતે રાજકારણ અને ચૂંટણીઓ જ મારા મનમાં ભરેલાં હતાં. પણ એ બધા સમય દરમિયાન, મારા મનન ખૂણામાં કંઈક જોડી અને છવતીજગતી વસ્તુ રહેલી હતી અને ચૂંટણી અથવા તે સમય પૂરતી બીજી ધમાલો અને ઉત્તેજનાઓ એની આગળ કશી વિસાતમાં નહોતી. બીજી અને વધારે મોટી ઉત્તેજનાઓ મારા ચિત્તને કબજે લીધા હતા, ફરીથી હું હિંદની શોધ માટેની મહાન સફર નીકળ્યે અને હિંદની ભૂમિ તથા હિંદના લોકોનું દસ્ય મારી નજર આગળ ખડુ થયું. તેની અગણિત ખૂબીઓ અને વિવિધતાઓ સહિત હિંદનું મને વધુ ને વધુ દર્શન થતું ગયું અને છતાં જેમ જેમ હું તેને વધુ ને વધુ જોતો ગયો. તેમ તેમ તે શા શા વિચારો તેમ જ ભાવના વ્યક્ત કરતું હતું તે સમજવું મારે માટે તેમ જ બીજા કોઈને માટે પણ કેટલું મુશ્કેલ હતું એની મને વધુ ને વધુ પ્રતીતિ થતી ગઈ. એનો બહોળો વિસ્તાર અથવા એની વિવિધતાએ મને ભરમાવતી નહોતી પણ એના આત્માનાં જોડાણનો તાગ મને જડતો નહોતો. જોકે કદી કદી મને એની ઝાંખી થતી હતી પણ તે હાથનાગ દર્શને મારી નજર ચૂકવી જતી હતી. એક પર બીજું એમ વિચાર તથ ચિંતનોનાં અનેક પડો જેના પર આલેખવામાં આવ્યાં હોય અને જન પાછલા લખાણના ચરે આગળના લખાણને સંપૂર્ણપણે દાંટી દીધું કે જૂંગી નાખ્યું ન હોય એવી એક પ્રાચીન લેખનપાટીના જેવું તે હદ અમારા જગત તેમ જ અજગત અથવા સુખ ચિત્તમાં આ બધું મોજૂદ છે

ધામેની પણ મુલાકાત લીધી હતી. અથવા પુંડેવા મહાયુદ્ધમાં કે બીજી યુદ્ધોમાં પરદેશોમાં નોકરી કરી આવેના અને નોકરીમાંથી નિવૃત્ત થયેના મૈનિકો પણ એ મહાઓમાં આવતા હતા. ૧૯૩૦ની આન પત્રી શરૂ થયેથી ભારે આર્થિક મંદીનાં પરિણામેને કારણે પણ પગદેશો વિનાં મારા હિંદુઓ તેઓ મમજી શકતા હતા.

સભાના મ્યજે હું પહોંચતો ત્યારે કેટલીક વાર મારત માલકી જવના ગગનમેરી પોકાગથી મારું સ્વાગત કરનામાં આવતું કોઈક વાર અચાનક જ હું તેમને પૂછતો કે, એ પોકાગનો તમે શો અર્થ મમજો છો? જેનો જન થાય એમ તમે ધરજો છો તે ભાગના કાણુ છે? માગે પ્રશ્ન મામળાને તેઓ રમૂજમાં આવી જઈને હમતા અને આશ્ચર્ય પામતા અને એનો શો જવાબ આપવો તેની જરામગ ખમર ન હોનાથી તેઓ અદર અદર એકબીજાની તરફ અને પત્રી મારી તગ્ન જોઈ રહેતા. પણ હું પ્રશ્ન પૂછનાતુ આવું રાખતો છું, અનંત પેઢીઓથી જેના પૂર્વજો ભૂમિને ખોગે ઊછરના આગના હતા એવો એક કલાવર જન કહે કે એનો અર્થ આ ધરતી છે, એમ અમે મમજીએ ણીએ. પણ કંઈ ધરતી? તમાગ ગામની ધરતીનો કુડો કે તમારા જિંદના યા પ્રાતની ધરતીના એના બધા કુકડા કહે પત્રી આખા હિંદની ધરતી? આમ મનાસજવામેની પરપરા આવતી અને છેડે અધીરા થઈને તેઓ એને વિશે બધુયે કહેવાને મને જણાવના હું એમ કરવાનો પ્રયત્ન કરતો અને તેમને મમજાવતો કે, તમે જે વિચારો છો તે બવાનો હિંદમાં અથવા ભારતમાં મમાવેશ થાય છે પણ તે એનાથીયે વિશેષ છે હિંદના પર્વતો અને નગરો અને આપણને ખોગઃ પૂરો પાડનાગ જમનો તથા ખેતરો આપણને વહાનાં છે પણ આખરે તો આ વિશાળ દેશના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી વમતા તમાગ અને મારા જેવા લોકો એટલે કે સમસ્ત હિંદની પ્રજા એ જ મહત્વની વસ્તુ છે ભાનતમાના તત્ત્વનું હિંદની કરોડોની બનેલી આમ જનતા છે અને એનો જ્ય એટલે કે એ જનતાનો જ્ય. મે તેમને કહ્યું કે, એ ભાગનામાં તમાગે મૌનો મમાવેશ થાય છે અને એક ગીતે તમે પોતે જ ભારતમાતા છો અને આ વસ્તુ ધીમે ધીમે તેમને ગમે જિનરની અને એ વખતે પોતે જાણે કંઈ ભારે ગાથ ણી હોય એમ તેમની આખો મમજી જાતી.

૨ ૬

હિંદની વિવિધતા અને એકતા

હિંદની ભિન્નતા પાર વગરની છે; તે ઉઘાડી છે અને કોઈ પણ માણસ તે સહેજે જોઈ શકે છે. એ ભિન્નતાઓમાં શારીરિક દેખાવ તેમ જ કેટલીક માનસિક આદતો અને વિશિષ્ટતાઓનો સમાવેશ થાય છે. વાયવ્ય સરહદના પહાણ અને છેક દક્ષિણના તામિલ વચ્ચે બાહ્ય દેખાવમાં કર્ણ સમાન નથી. તેમનામાં કેટલાક સમાન અંશો હોવા છતાં તેઓ જુદી જુદી જાતિઓમાંથી જિતરી આવ્યા છે. તેમના ચહેરા જુદા છે, શરીરનો બાંધો જુદો છે, તેમના ખોરાક અને પહેરવેશ જુદા છે અને બેશક તેમની ભાષા પણ જુદી છે. વાયવ્ય સરહદના પ્રાંતમાં મધ્ય એશિયાની અસર જોવાની મળે છે અને કાશ્મીરની પેઠે ત્યાંની કેટલીકે રૂઢિઓ તથા પ્રથાઓ આપણને હિમાલયની પેલી બાજુના દેશોનું સ્મરણ કરાવે છે. પહાણ લોકોનાં નૃત્યો રશિયાના કોઝેક લોકોનાં નૃત્યોને આબેહૂબ મળતાં આવે છે. આ બધી ભિન્નતાઓ હોવા છતાં જોતાં જોતાં તામિલવાસી પર હિંદનો સંસ્કાર યા છાપ વરતાઈ આવે છે તે જ પ્રમાણે પહાણ પર પણ એ વરતાઈ આવે છે એમાં શક નથી. આમાં નવાઈ પામવા જેવું કંઈ નથી, કારણ કે, આ સરહદી પ્રદેશ અને સાચે જ અધ્ધાનિસ્તાન પણ, હજારો વર્ષ સુધી હિંદ સાથે જોડાયેલા રહ્યા હતા. અધ્ધાનિસ્તાન અને મધ્ય એશિયાના ભાગોમાં વસતી પુરાણી તુર્ક તેમ જ બીજી જાતિઓ ઇસ્લામના આગમન પહેલાં ઘણું અંશે બૌદ્ધર્મી હતા. અને એ પહેલાંના કાળમાં એટલે કે રામાયણ મહાભારત ઇત્યાદિ મહાકાવ્યોના સમયમાં તો એ બધી હિંદુધર્મી હતા. સરહદ પ્રાંતનો પ્રદેશ એક સમયે પ્રાચીન હિંદુ સંસ્કૃતિના એક મહત્ત્વના કેન્દ્ર સમાન હતો અને પ્રાચીન સ્મારકો તથા મંડોનાં અને ખાસ કરીને તક્ષશિલાની મહાન વિદ્યાપીઠનાં ખંડિયેરો હજી પણ ત્યાં જોવા મળે છે. બે હજાર વરસ પૂર્વે એ વિદ્યાપીઠની ખ્યાતિ પરાકાષ્ઠાએ પહોંચી હતી અને હિંદુધર્મમાંથી તેમ જ એશિયાના જુદા જુદા ભાગોમાંથી વિદ્યાર્થીઓ વિદ્યાભ્યાસ માટે ત્યાં આવતા હતા. ધર્મ બદલાવાને કારણે થોડો ફેર પડ્યો છે ખરો, પણ એ પ્રદેશના લોકોએ સતીઓ દરમ્યાન જે માનસિક ભૂમિકા ખીલવી હતી તે ધર્મપત્નિથી સદંતર બદલી શકાઈ નથી.

પહાણ અને તામિલવાસી એ બે સામસામા છેડાનાં ઉદાહરણો છે; બાકીનો બધા એની વચ્ચે ક્યાંક આવે છે. બધાના દેખાવ જુદા પડી આવે છે પણ બીજી પ્રજાઓથી તેમને જુદા પાડનારી હિંદની છાપ તે સૌ પર અચૂક તરી આવે છે. બંગાળી, મહારાષ્ટ્રી, ગુજરાતી, તામિલ,

હિંદમા પ્રવાસ

૧૯૨૬ની માનના અતમા ને ૧૯૩૭ના આગમના મહિનાઓમાં મારા પ્રાસની ઝડપ ઉતરોત્તર વધતી ગઈ, અને તે લગભગ ઝઝાવાન જેવો બની ગયો. એ વિશાળ દેશમાં હું ગત ને દિવસ વટોગની જેમ ધૂમરા લાગે. આખોયે વખત મ્થાક ને મ્થાક જવાનું હોય જ, કયાંયે માગે જ થોભવાનું હોય અને આરામની તો વાત જ રી? અને યોનાવવાને હિંદના બધા ભાગોમાંથી તાકીદની માગગી આપતી હતી અને મમર મર્યાદિત હતો કેમ કે આમાન્ય ચૂટણી નજીક આવી રહી હતી ને બીજાઓને ચૂટણીમાં જિત્તાડી આપનાર તરીકે માગી શાખ બધાર્થ હતી ધજોખરે પ્રવાસ હું મોડરમાં કરતો અને કેટલીક વખતે એરોપ્લેન તથા રેનવેનો પણ ઉપયોગ કરતો. કોઈ કોઈ વખતે દૂકા પ્રવાસો હું હાથી, જિટ કે ઘે. ૧ પર અથવા આગમો, મીમનોય કે નાનગા હો. આ બેમીને કરતો કોઈક વખત બાઈસિકલને ઉપયોગ કરતો કે પગપાળા પણ જતો પ્રાસની આ તરફ તરફની અને કોઈક નિશ્ચિત પ્રકારની રીતો દેશના છેક અંદરના ભાગોમાં તેમ જ મોગ રાજમાર્ગથી બ. દૂગના મ્થાનોમાં જડગી થઈ પડતી એ માર્કકોરોન તથા મે વાઉ મ્પીકરો માથે રાખી હું મરે કરતો મરણ કે મોગી સભાઓમાં બીજી ગતિ કામ લઈ સમાર એમ હવે જ નહીં, અને બીજી રીતે મારો અનાજ પણ કામ આપી સમ્પત નહીં દિમેગની સગ્લથી માડીને બલુચિસ્તાનની ગીમાં વચ્ચેના પ્રદેશમાં એ માર્કકોરોન તરફ તરફની જગ્યાઓએ માગી સાથે ર્થા કેટલીક જગ્યાઓ એવી હતી, જ્યાં નોકોએ એ પડેના આવી વસ્તુ નેઈ તો શુ સાબળી પણ નકોની

જ્યાં આગળ મોગી જનમમુલન મારી રાહ જોતો બેડો હોય એવા એ મ્થાગેથી બીજે રથગે હું વડેની સનારથી છેક મોડી રાત સુરી પ્રતીસ કરતો માગમાં વચ્ચે વચ્ચે અનેક જગ્યાઓએ થોભી જવું પડતું હતું કેમ કે કેટલાંકે મારુ મ્થાગત કરવાને લોકોના ટોળાઓ બહુ મજૂરીથી મારી રાહ નેઈને મેમ જ હોય આ ગણુતરી બહારના રોકાણો હતા અને એને કારણે એ પડીને ખીચોખીચ બંગો કાનકમ બિધો વગી જતો અને અગાઉથી મુકરર કરવામાં આવેના રોકાણો મોડા થતા આમ છતાં મારુ મ્થાગત કરવાને ઝખની એ ગરીબ આમજનતાની પરવા કર્યા વિના અને તમને થોડો વખત આપના વિના તેમની પાસે થઈને હું કેવી રીતે મ પથી હકારી જાઉં? આ રીતે વિવળ પર વિવળ થતો જતો અને ઉપરાંત ખુલામાં મોગેવી જખરદસ્ત સભાઓ આગળ પ્રચ.

માનવમેદનીમા થઈને વ્યાસપીઠ સુધી જતા અને સભા પૂરી થયે ત્યાંથી મહાર નીકળતા પણ સાગી મરખી મિનિટો જતી મિનિટ મિનિટની ડિમત હતી, આવી રીતે મિનિટ પર મિનિટ ઉમેરાઈને જવાડો થતા અને માજ પડતા સુધીમા તો મુઝરર મમય કરસા હુ કેટલાયે ક્વાક મોડો પડતો શિયાળાની ઋતુ આનતી હતી, અને પાસે પૂરતા કપડા ન હોના છતાયે એ બવો વખત મોટા માનસસમુદાયો ખુનામા ટાઢથી દૂનાના ભારે ખામોશીથી માગી રાહ જોતા બેસી રહેતા આ રીતે દિનમનો મારો કાર્યક્રમ અઢાર અઢાર કનાડ વખાતો અને પ્રવાસને અતે મારે મુકામે અમે મધરાતે કે કઢીક તે પગી પહોચતા ફેબ્રુઆરી માસની અધનયમા કણીટ ના પ્રવામમા તો એક દિનસ હદ થઈ ગઈ અને અમે બધી મયાદાઓ વઢાવી ગયા એ દિનસનો મર્પક્રમ ખૂબ ભરમડ હતો અને અમારે રૂળિયામણા હુ ગરાળ પ્રદેશમા થઈને જનાનુ હતુ રસ્તાઓ વાકાચૂના અને ખરાબ હતા એટલે ધીમે ધીમે જ પ્રવામ થઈ શકે એમ હતુ પ્રથમ સભાઓ અને બીજી કેટલીયે નાની નાની સભાઓમા મારે જવાનુ હતુ મનારે આઠ વાગ્યે એક પ્રસંગ મમેગીને અમે અમારા કાર્યક્રમનો આરંભ જ્યો અમારો છેલ્લો કાર્યક્રમ રાત્રે ચાર વાગ્યે પત્યો (મુકરર કરનામા આવેના સમય પ્રમાણે તે માત કનાક અગાઉ પશી જવો જોઈતો હતો) અને ત્યાર પછી આગમ માટે અમારે મુકામે પહોચવાને અમારે મીળ મિત્તર માર્દનની મજન કરવાની હતી તે દિવસે અનેક સભાઓ ઉપરાત એકઠે ૪૪૫ માર્દનની સદર કરીને અમે મનારે માત વાગ્યે મુકામે આવી પહોચના આમ એ ૨૩ ના નો દિનમ થયો અને એક ક્વાક પગી તરત મારે મારો બીજા દિનમનો કાર્યક્રમ શરૂ કરવાનો હતો

કોઈકે માચાટ કરી એવી ગણુતરી કાઢી છે કે, આ મહિનાઓ રશિયાન કુન એક કરોડ માણસોએ મારી મભાઓમા આવી મારો મોન માબબ્યો અને બીજા લગભગ દશ લાખ જેટલા માણસો સડમે પર થઈને જતા આનતા માગમા કોઈક ને કોઈક રીતે મારા સપર્મમા આ ના હતા મોગી મભાઓમા લગભગ એક લાખ જેટલા લોકો એકઠા થતા હતા અને ગીમ ત્તરની હાજરીની સભા બઠ મામાન્ય હતી અવારનવાર શકેરો અને કનયાઓમા થઈને પસાર થતા તેમને ખાનીખમ થઈ ગયેના અને તેમના મજરો મધ જોઈને મને આશ્ચર્ય થનું એ વિરે પૂછતા મને વળુદનાસા આવ્યુ કે, શકેરે યા કમયાની આખી વમતી, આમાનદદ ઓ શકેર ત્તારના મે નમમા મભામા જીનયા છે અને ત્યા માગ આગમનની રાજ જોતા ધીગજી બે । છ

આ અથાક પરિશ્રમમાં હું કેવી રીતે ટકી શક્યોં અને મારું શરીર ભાંગી કેમ ન પડ્યું એ આજે મારા ખ્યાલમાં આવતું નથી. કેમ કે, સાચે જ શારીરિક ખડનલપણનો એ અદ્ભુત કિસ્સો થઈ ગયો. મને લાગે છે કે, આ રખડાટના જીવનથી ધીમે ધીમે મારું શરીર ટેવાઈ ગયું હશે. એ સભાઓની વચ્ચે મોટરમાં હું અર્ધોક કલાક ઘસઘસાટ બેઠો અને પછી ભગવાનું મહામુસ્કેલ થઈ પડતું. પણ જગ્યા વિના છૂટકો નહોતો અને જયધોળથી વધાવી લેતી વિરાટ મેદનીનું દસ્ય જોઈને આખરે મારી બેઠ બેઠી જતી. મેં મારો ખોરાક છેક ઘટાડી નાખ્યો, હતો અને ઘણી વાર હું માંજનું બોજન જતું કરતો અને એથી મને સારું લાગતું. પણ મારી આસપાસ અને હું ત્યાં જઈ ત્યાં સર્વત્ર જોવામાં આવતા પાર વગરના ઉત્સાહ અને અખુટ રોજે જ મને ટકાવી રાખ્યો અને મારામાં શક્તિ રેડી. એનાથી હું ટેવાઈ ગયો હતો, અને છતાં સંપૂર્ણપણે એનાથી હું ટેવાઈ જઈ શકું એમ હતું જ નહીં કેમ કે રોજેરોજ કોઈ ને કોઈ નવા જ આધારનો અનુભવ થયા કરતો.

૮

સામાન્ય ચૂંટણી

હિંદુઓમાં સામાન્ય ચૂંટણી નજીક હતી અને તેને અંગે ખાસ કરીને મારો એ પ્રવાસ હતો. પણ ચૂંટણીની કુંભેશમાં સામાન્ય રીતે જે રીતરમમો અને તરફીઓ અજમાવવામાં આવે છે તે મને બિશકુલ પસંદ નહોતી. ચૂંટણીઓ એ લોકશાહી પદ્ધતિનો સહસ્ત્રનો અને તેનાથી અગગો ન પાડી શકાય એવો ભાગ છે અને એને ટાળવાનો કોઈ રસ્તો નથી. આમ છતાં, ચૂંટણી દરમિયાન ઘણી વાર માણસની ખૂરી બાળુ ખુલ્લી પડે છે અને એમાં હમેશાં વધારે સારા માણસની જ જીત થાય છે એવું નથી હોતું. સંસ્કારી અને આગળ વધવાને માટે સારીનરસી ગમે તેવી રીતો અખતાર કરવા ન ચાહનારા લોકો સામાન્ય રીતે એમાં કાવના નથી અને આવી હરીકાષ્ઠમાંથી અળગા રહેવાનું પસંદ કરે છે. તો શું લોકશાહી નફુસ અને ખૂમગરાડ પાડનારા તથા સારાસારના વિવેકની બાંજગડમાં પણ વિના ચાલતી ગાડીમાં બેસી જનારા લોકો માટે જ ખાસ અનામત રાખવામાં આવેલી પદ્ધતિ હશે?

મનદારોની સંખ્યા ઓછી હોય છે ત્યારે ખાસ કરીને ચૂંટણીની એ બીજી વધુ પ્રમાણમાં છતી થાય છે; મનદારોની સંખ્યા મોટી હોય ત્યારે

એમાંની ઘણીખરી બટ્ટીઓ અદસ્ત થાય છે અથવા કાંઈ નહીં તો એટલી બહાર પડી આવતી નથી. કોઈ ખોટા મુદ્દા પર કે ધર્મને નામે (જેનો અમને પાછળથી અનુભવ થયો) મોટામાં મોટી સંખ્યાના મતદારોની આંખમાં ધૂળ નાખીને તેમને એકસામટા અવગે રસ્તે દોરી જવાનું શક્ય નથી એમ નથી પણ એવા દાખલામાં એના મારણ જેવી કેટલીક સારી વસ્તુઓ હોય છે જે વધારે ખૂરી બટ્ટીઓને અટકાવવામાં મદદરૂપ નીવડે છે. આ બાબતમાં મારા અનુભવે વ્યાપકમાં વ્યાપક મતાધિકાર વિગેની મારી શ્રદ્ધા દૃઢ કરી છે. મિત્રકતના અથવા કેળવણીના અમુક ધોરણે નહીં કરવામાં આવેલા મર્યાદિત સંખ્યાના મતદારો કરતાં બહોળી સંખ્યાના મતદારો પર વિશ્વાસ રાખવાને હું વધારે તૈયાર છું. મિત્રકતનું ધોરણ તો સર્વથા ખરાબ છે; કેળવણીનું ધોરણ દેખીતી રીતે જ ઇચ્છવા જેગ અને જરૂરી છે. પરંતુ નિરક્ષર છતાં દુનિવાદારીની મર્યાદિત સમજથી ભરેલા ખડતલ ખેડૂત કરતાં લખીવાંચી જાણનાર અને અધિકચૂરી કેળવણી પામેલી વ્યક્તિના અભિપ્રાયો મને વધારે વજન આપવાને લાયક માલૂમ પડ્યા નથી. એ ગમે તેમ હો, જ્યાં મુખ્ય સ્ત્રાવ ખેડૂતોને લગતો હોય ત્યાં તેમનો અભિપ્રાય વધારે મહત્વનો હોવો જોઈએ. હું સ્ત્રીપુરુષ ઉભયને માટે પુંજન વયના મતાધિકાર આપવામાં માનનારો છું. એના માર્ગમાં રહેલી મુશ્કેલીઓની મને ખબર છે તે છતાં હિંદમાં એ અખત્યાર કરવાની સામે રજૂ કરવામાં આવેલા વાંધાઓમાં ઝાઝું વમૂદ નથી અને તેની પાછળ વિશિષ્ટ અધિકારો ધરાવતા વર્ગો નથા હિંતો રહેલાં છે એ બાબતમાં મને શંકા નથી.

પ્રાન્તિક ધારાસભાઓ માટેની ૧૯૩૭ની સાલની સામાન્ય ચૂંટણી મર્યાદિત મતાધિકાર પર ચવાની હતી. હિંદની પ્રજાના બાર ટકા જેટલા માણસોને એમાં મન આપવાનો હક મળ્યો હતો. એ જોડે આગળના મતાધિકારને મુકાબલે મોટા સુધારો હતો અને દેશી રાજ્યોને બાદ કરતાં હિંદખરમાં લગભગ ત્રણ કરોડ જેટલાં માણસોને હવે મન આપવાનો હક મળ્યો હતો. એ ચૂંટણીઓનું ક્ષેત્ર વિશાળ હતું અને દેશી રાજ્યો સિવાયના સમગ્ર હિંદનો તેમાં સમાવેશ થતો હતો. દરેક પ્રાન્તને પોતાની ધારાસભાના સભ્યો ચૂંટવાના હતા અને ઘણાખરા પ્રાન્તમાં તો એ ધારાસભા હોઈને એ રીતે ત્યાં એ ચૂંટણીઓ ચવાની હતી. ચૂંટણી માટે શિબા રહેનારા ઉમેદવારોની સંખ્યા હજારોની હતી.

આ ચૂંટણીઓ વિગેનું મારું વક્તવ્ય અને કંઈક અંશે ઘણાખરા કોંગ્રેસીઓનું વક્તવ્ય આવી બાબતોમાં સામાન્યપણે હોય છે તે વક્તવ્યથી

જીવું હતું. ઉમેદવારો વિશે વ્યક્તિગત મને ઝાઝી પડી નહોતી. એને બદલે હું કોંગ્રેસ દ્વારા ચલાવવામાં આવતી આઝાદી માટેની અમારી લડતની તરફેણમાં અને અમારા ચૂંટણીના દંદેરામાં રજૂ કરવામાં આવેલા કાર્યક્રમને અનુકૂળ દેશવ્યાપી વાતાવરણ પેદા કરવા માગતો હતો. મને લાગતું હતું કે, એમ કરવામાં જો અમે સફળ થયા તો સૌ સારા વાનાં થશે; જો એટલું ન બને તો કોઈ એક ઉમેદવાર હારે કે છતે તેથી કશો શુદ્ધરવાર વળવાનો નથી એમ મને લાગતું હતું.

મારી અપીલ અમુક એક વિચારસરણીને માટે હતી અને અમારા ધ્યેય માટે લડત લડનારા સૈનિકો તરીકે જ ઉમેદવારોનો હું ઉદ્દેશ્ય કરતો ને એ સિવાય બીજું કશું હું બાંધ્યે જ તેમને વિશે કહેતો. કેટલાક ઉમેદવારોને હું ઓળખતો હતો પણ ઘણાનો મને અંગત પરિચય નહોતો. અને હજારોનાં નામોનો બોલો મારા મનમાં ભરીને હું શાને ફરું? મેં કોંગ્રેસને માટે, હિંદની આઝાદીને માટે અને હિંદના સ્વાતંત્ર્ય માટેની લડતને માટે પ્રજાના મતોની માગણી કરી. આઝાદી મળતાં સુધી સતત લડત ચલાવ્યે રાખવાના વચન સિવાય બીજાં કશાં વચનો મેં ન આપ્યાં. લોકોને મેં કહ્યું કે, અમારું ધ્યેય અને અમારો કાર્યક્રમ તમે સમજતા હો અને તેને જીવનમાં ઉનારવા તથા તેનો અમલ કરવા માગના હો તો જ અમને મન આપજો, નહીં તો ન આપશો. કોંગ્રેસનું એ ધ્યેય અથવા તેનો એ કાર્યક્રમ તમને મંજૂર ન હોય તો તેને તમારો મત ન આપશો એમ પણ મેં તેમને જણાવ્યું. અમારે ખોટા મન નથી જોઈતા; તમને પસંદ હોય એવા અમુક માણસો માટે તમારા મત અમને નથી ખપના. મતો અને ચૂંટણીઓ આપણું દળદર થોડું જ ફેરવાનાં છે? હાંબા પ્રવાસની આ માત્ર ટૂંકી મજલો છે. અને એ શું સૂચવે છે તેની વિવેકભરી સમજ વિના અથવા એ પછીનાં કાર્ય માટેની તૈયારી વિના મન આપીને અમને ભરમાવવા એ અમને ઘોઠો દેવા જેવું અને દેશ પ્રત્યે બેવકા થવા સમાન છે. અમારા પ્રતિનિધિઓ સારા અને પ્રામાણિક માણસો હોય એમ અમે ઇચ્છીએ છીએ પણ વ્યક્તિ તરીકે તેમનું ઝાઝું મહત્વ નથી; મહત્વ છે માત્ર અમારા ધ્યેયનું, એ ધ્યેયની સિદ્ધિને અર્થે જૂઠલી સંસ્થાનું અને જેની આઝાદી હાંસલ કરવાની અમે પ્રતિજ્ઞા લીધી છે તે પ્રજાનું. એ આઝાદી ધી ધીજ છે તથા અમારી કરોડોની આગળજતાને માટે એ શું સૂચવે છે એ મેં લોકોને સમજાવ્યું. ગોરા માલિકોને બદલે તેમને સ્થાને ધરંવણી માલિકો આવે એ અમારે નથી જોઈતું. અમારે તો પ્રજા દ્વારા અને પ્રજાના હિતને અર્થે ચાલતું સાચા અર્થમાં પ્રજાનું રાજ્ય જોઈએ

છે અને તેની સાથે અમારી ગરીબાઈ અને અમારા દુ જોનો અંત આવે એમ અમે માગીએ છીએ.

મારા બાપણેના મુખ્ય મુદ્દાઓ આ હતા અને એ વ્યાપક દૃષ્ટિથી જ ચૂંટણીની જીએશ માથે હું મારો મેળ સાધી શક્યો કેાઈ અમુક ઉમેદવારની હારજીતની મને ઝાઝી પડી નહોતી. એથી ઘણા મોટા પ્રશ્નોને વિષે મને પડી હતી. વાસ્તવમાં, અમુક ઉમેદવારની જીતની મકુચિન દૃષ્ટિથી પણ એ વનણુ સાચુ હતુ. કારણ કે, આ રીતે તેને તથા તેની ચૂંટણીને એક મહાન પ્રશ્નની આઝાગી માટેની લડતની અને સ્ત્રીઓથી ચાનતા આવેના ગરીબાઈના શાપનો અત લાનવા માટે જૂઝતા દારિદ્ર્યમા ડૂબેના કરોડો લોકોની મથામણની ઉત્તત અને વ્યાપક ભૂમિતિ પર ચડાનરામા આનતા હતા કુડીબધ આગળપડતા કોએસીઓએ રજૂ કરેના આ વિચારો સમુદ્રની દિશામાંથી આનતા તાજા પ્રચડ નાયુની માન્ડ દેશભરમા ફેનાઈ ગયા અને બધાથે મકુચિન વિચારો તથા ચૂંટણીની બધીયે તરફીમેને તેમણે ઉડાડી મૂકી મારી પ્રશ્નને હું પિછાનતો હતો અને ચહાતો હતો અને તેમના અગણિત અમુઓએ મને લોન્માનસતુ ઠીક ઠીક દર્શન કરાવ્યુ.

ચૂંટણી વિષે હું રોજ રોજ વાતો કરતો હતો અને જના ચૂંટણીઓમા મારુ મન ખૂબી ગયુ નહોતુ તે મારા મનની કેળ મપાટી પર તરતી રહી વળી, કેવળ મતદારો પર મારુ વક્ષ નહોતુ. હ એથી ઘણી મોટી વગુનો અનુભવ કરી રહ્યો હતો — હિન્દી કરોડોની આમજનતા માથે મારો મપર્ક સાની રહ્યો હતો અને મારે જે કઈ સદેશો આપનાનો હતો તે સૌને મારે હતો, મનગ કે મિનમનદાર — હિન્દના પ્રત્યેક સ્ત્રી, પુરુષ અને બાળક માટે હતો આ સાકમના ઉત્સાહો, સખ્યાતીન લોધે માથેના શાગિરિડ તેમ જ ભાવનાના આ મપર્ક મને મુગ્ધ કરી મૂક્યો ટોળામા 'હોનાનો, અનેકોમાની એક જ વ્યક્તિ હોનાનો ને ટોળાની લાગણીથી દોગવાઈ જવાનો એ અનુભવ નહોતો મારી આખો પેલી હજારો આપોને મેંથી રાખતી, અમાગી નજરોનજર મળતી અને અમે એજીજની મામુ નેઈ રહેતા — પટેલી જ વાર મળતી અનગળી વ્યક્તિઓની પેકે નકી' પણ પુરાણા પરિચયને નાતે, નેકે એ પગિચય, એ પિછાન ચાની હતી તે કેઈ ક્કી ગદે એમ નહોતુ મારા એ હાથ નેડાને તેમને નમસ્કાર કરતો તે વખતે મારા નમસ્કારમા અનખ્ય હાથો િયા ચના અને તે ચડેગઓ પગ પ્રેમબધુ અને અગન પરિચયનુ ગિન કરતી િયુ. એવ થયેની એ રિગટ માનવ મેદનીમાંથી જિના મન્કાગના ઉમગકાજરી પોકારોથી ઘેરાઈ જતો. આ

લોકોને હિંદુઓને હું જોનારો અને મારો સાદ જો મદદો હું મારી માથે લા યો નો તે તેમને પકોચાતો મારા હાથો અથવા તેની પાછળ રહેવા વિચારો તેઓ કેટલા પ્રમાણમાં મમળ્યા હશે એ જાગવાનું જાણે મારુ કહેવું બહુ તેઓ મમળ્યા હશે કે નહીં એ હું ન કહી શકું પણ તેમની આમોમાં જાણી મમળતો પ્રમાણ દેખાતો અને એ મમળ જોનારોના શબ્દોની પાર જતી હોય એમ નાગવું હતું.

૯

આમજનતાની મરુતિ

હિંદી પ્રજાનું દિન જીવનનારુ દૃશ્ય મે વર્તમાનમાં નિહાળ્યું અને તેની નજર ભવિષ્ય તરફ વળેલી હતી ત્યારે તેના જીવનને જૂત પણ માથે માફળી રાખનાર તાત્કાલિક ધરુ પાર મોળી શક્યો તેમના જીવન પર સમગ્ર અમર કરનાર મમાન માનૃતિક ભૂમિકા સર્વત્ર મારા જેવામાં આવી લો સુનમ રિયસ્ટ્રી, પરપરા, ઇતિહાસ અને પુરાણ યાઓ વગેરેના મિશ્રણથી એ ભૂમિકા રચાઈ હતી અને એમાંની એકે વસ્તુને બીજીથી જુની પા નાનું બને એવું નહોતું તદ્દન બિનકેળાચેના અને નિરક્ષર લોકો પણ આ ભૂમિકામાં કેળનાયા હતા લોહસુનમ અનુસારો અને રૂપાન્તરો દ્વારા હિંદી પ્રાચીન મના જ્યો તથા પુરાણ વગેરે બીજા પ્રથેનો આમ જનતાને સાગી પેટે પરિચય હતો અને તેમાંના હરેક પ્રમગ હરેક વાનાં તથા હરેક બોધ લોખાનસ પર અકિન થયેના હતા અને તેને સમૃદ્ધ અને સારનાળા બનાવતા હતા એ પ્રથેના કેળાચે પ્રોત્કો અને કાન્યો નિરક્ષર ગામજિનાઓને જિહ્વાએ હોય છે અને તેમની વાતચીતમાં અનારનાર તેઓ તેમને છટથી ઉપયોગ કરે છે અથવા ઉપયુક્ત પ્રાચીન પ્રમાણ પ્રથેમાંથી પ્રમગાયિત કોર્ન બોધપ્ર વાનાં પણ ટાકે છે આનું જમાનાની સામાન્ય બામનને આ રીતનું માહિત્યિક નજી આપના આમવાગીઓને જોઈ ઘણી વાર એ ચકિત થયો છુ મારુ મન નોધારેના ઇતિહાસના અને વસાઓછા પ્રમાણમાં નિશ્ચિત ઝીકતોના ચિત્રોથી ભરેલું હતું તો આ નિરક્ષર આમવાગીઓના મનમાં પણ એવો ચિત્રપટ હતો એ હું સમજ્યો દર એટલો જ કે તેમના ચિત્રો મુખ્યત્વે કરીને પુરાણકથાઓમાંથી અને મલાકાઓના વીર પુરુષો તથા વીરાગનાઓના જીવનમાંથી લેવામાં આવ્યા હતા અને ઐતિહાસિક ચિત્રો એમાં નહીં જેવા જ હતા આમ છતાં એમના ચિત્રો જીવનામગના અને પૂરા તાદશ હતા

‘તેમના ચહેરા તથા તેમનાં શરીર મેં જોયાં તથા તેમના હૃદયનયનનું અવલોકન કર્યું’. એમાં ઘણાંયે કામળ ચહેરા હતા અને ટટાર તથા ધાટીનાં અડતલ શરીર હતાં; અને સ્ત્રીઓમાં લાલિત્ય, ચપળતા, ગૌરવ અને ગાંભીર્ય હતાં તથા ઘણી વાર તેમનો ચહેરો ગમગીન દેખાતો હતો. આર્થિક દૃષ્ટિએ જેમની સ્થિતિ કંઈક સારી હતી એવા ઉજળિયાન વર્ણના લોકોનાં શરીર સામાન્ય રીતે નાચુકે હતાં. કેટલીક વાર, ગ્રામપ્રદેશના રસ્તા પરથી યા કોઈક ગામમાંથી પસાર થતાં માણસનો સરસ નમ્રોત્તો જોઈને અથવા પ્રાચીન સમયના કોઈક ભીંતચિત્રનું અને સ્મરણ કરાવે એવી સ્વરૂપવાન સ્ત્રી જોઈને મને ભારે આશ્ચર્ય થતું. મને નવાઈ લાગતી કે હિંદને આટલાટલી બીવણનાઓ, આટલાટલી હાડમારી અને આટલાટલી આફતોમાંથી પસાર થવું પડ્યું છે છતાં યુગયુગાન્તરો દરમિયાન એ સુંદર નમ્રતાઓ કેવી રીતે ટક્યા અને ચાલુ રહ્યા! આના કરતાં સારી સ્થિતિમાં અને વધુ તકો. મળતાં એ લોકો દ્વારા શું ન સાધી શકાય!

સર્વત્ર ગરીબાઈનું અને તેમાંથી પેદા થતી અગણિત બીડીઓનું સામાન્ય છે. અને એ જીવનની નિરાશી પ્રત્યેક વ્યક્તિ પર કોનરાયેલી દેખાય છે. જીવન ક્યારાઈ ગયું છે અને વિકૃત થઈ ગયું છે અને તે કંઈક અનિષ્ટ વસ્તુ જેવું બની ગયું છે. આ વિકૃતિ, ચાલુ દારિદ્ર્ય તથા કામગી બિનસલામતીમાંથી અનેક દુર્ગુણો અને બીડીઓ પેદા થયાં છે. આ બધું જોવા ગમતું નથી, પણ હિંદમાં પાયાની હકીકત એ છે. અહીં ઉદાસીનતાની અને પ્રાપ્ત પરિસ્થિતિને મૂંગે મોંએ સહી જીવનની વૃત્તિ વધારે પ્રમાણમાં આવી ગઈ છે. પરંતુ અહીં માધુર્ય અને મૃદુતા તથા હજારો વરસનો સાંસ્કૃતિક વારસો પણ છે. આટલી આટલી આફતો પણ એને જૂસી શકી નથી.

૧૦

દ્વિવિધ જીવન

આમ અને બીજી અનેક રીતે હિંદનું, જૂતકાળના તેમ જ વર્તમાન હિંદનું દર્શન કરવા મેં પ્રયત્ન કર્યો. જીવનાં સ્ત્રીપુરુષો તથા ઘણા લાંબા કાળથી જે મરણને શરણ થયાં છે તેમની મારા પર પડતી છાપ તથા તેમના તરફથી આવતી વિચાર અને લાગણીઓની લહરીઓ હું પકડી શકું એવી મનોવૃત્તિ મેં રાખી. જેને એક છેડે હું પોતે જીવનસંગ્રામ ખેડી રહ્યો છું તે આ જૂતકાળની અનંત પરપરા સાથે એકઠપ થવા માટે મેં થોડા વખત માટે પ્રયત્ન કર્યો. પૃથ્વીથી હું તેનાથી અજાણ પડી

જાઉં અને ટેકરીની ટોચ પર બેઠો રહીને નીચે આવેલી તેની તથેડી પર નજર કરું.

આ લાંબી સફરનો હેતુ શો? આ અનંત માનવપરંપરા ક્યા લક્ષ્ય તરફ પ્રયાણ કરી રહી છે? કાઈ કાઈ વાર ચાકની અને ખરમ બાગ્યાની સાગણી મને યાદ આવે છે અને તે વખતે અમુક પ્રમાણમાં અનાસક્તિ કેળવીને એમાંથી બહાર નીકળવાને હું મથું છું. ધીમે ધીમે મારું મન એને માટે તૈયાર થયું હતું અને મારી જાનને અથવા મારી બાબતમાં કશું બનવા પામે તેને ઝાઝું મહત્ત્વ આપવાનું મેં બંધ કર્યું હતું, અથવા કહો કે હું એમ માનતો હતો. અને જોકે બહુ નહીં તોયે થોડા પ્રમાણમાં હું એમાં સફળ થયો હતો, કેમ કે, મારા દિલમાં બાવનાઓ અને સાગણીઓનો એવો જ્વાળામુખી ધૂંધવાઈ રહ્યો છે કે, સાચી અનાસક્તિ મને લાધી શકે એમ નથી. મેં જાતી કરેલી રક્ષણાત્મક દીવાલો અણચિંતવી તૂટી પડે છે અને મારી બાંધીએ અનાસક્તિનો ઘણી વાર લોપ થાય છે.

જાનાં એ બાબતમાં મજેલી થોડીઘણી સફળતા પશુ મને મદદરૂપ હતી અને બારે પ્રવૃત્તિની વચ્ચે હું તેનાથી અળગો થઈ શકતો અને તેના તરફ તદ્દત્ય દૃષ્ટિથી જોઈ શકતો. કદી કદી મારું મન રોટી રહેલી પ્રવૃત્તિઓને વિસારીને એક બે કલાક મારા અંતરના એકાંત ખૂણામાં ચૂપચાપ હું નિદ્રિતિ લેતો અને થોડા વખત માટે જીર્ણ પ્રકારનું જીવન અનુભવતો અને એમ, એકબીજાથી અળગાં ન પડી શકે એવી રીતે પરસ્પર સંકળાયેલાં અને જાનાં એકબીજાથી અલગ એવાં આ બંને પ્રકારનાં જીવન સાથે સાથે આગળ વાલતાં.

મકરણ ચોથું હિંદનું દર્શન

૧

સિંધુના પ્રદેશની સંસ્કૃતિ

સિંધમાં મોહન-જો-દડો આગળ અને પંજાબના પશ્ચિમ ભાગમાં હરપ્પા આગળ જેના લબ્ધ અવશેષો જોળી કાઢવામાં આવ્યા છે તે સિંધુ નદીના પ્રદેશની સંસ્કૃતિ હિંદના ધીતહાસનું આપણી પાસેનું જૂનામાં જૂનું ચિત્ર છે. એ જોદકામથી પ્રાચીન ઇતિહાસનો ખ્યાલ ધરમૂળથી પસંદાઈ ગયો છે. દુર્ભાગ્યે, આ પ્રદેશોમાં થોડાં વરસ જોદકામ ક્યાં પછી તે બંધ કરવામાં આવ્યું છે અને પાછલાં લગભગ તેર વરસથી ત્યાં આગળ કશું મહત્ત્વનું કામ થયું નથી. ૧૯૩૦ પછીનાં વરસોમાં શરૂ થયેલી આર્થિક મંદીને બહાને પ્રથમ એ કામ બંધ રાખવામાં આવ્યું હતું. નાણાંના અભાવને કારણે એ કામ બંધ કરવામાં આવ્યું છે એમ અમને જણાવવામાં આવ્યું પણ સામ્રાજ્યની દબલ્યા અને ઠાઠના પ્રદર્શન માટે નાણાંની ખોટ પડતી નહોતી. ખીજા મહાયુદ્ધને કારણે એને અંગેની બધી પ્રવૃત્તિ સદંતર બંધ કરી દેવામાં આવી એટલું જ નહીં, જે કંઈ જોદી કાઢવામાં આવ્યું છે તેને થોડા રીતે સાચવી રાખવાની બાબતમાં પણ દુર્લક્ષ કરવામાં આવ્યું. ૧૯૩૧ની સાલમાં અને ૧૯૩૬ની સાલમાં એમ બે વખત મેં મોહન-જો-દડોની મુલાકાત લીધી હતી. જોદી કાઢવામાં આવેલાં ઘણાં ખરાં મકાનોને વરસાદ તથા રેતીવાળા સૂકા પવને તુકસાન પહોંચાડ્યું છે, એમ મારી બીજી મુલાકાત વખતે મને માલૂમ પડ્યું. માટી અને રેતીના થર નીચે પાંચ હજારથી વધારે વરસો સુધી સચવાઈ રહ્યા પછી, ખુલ્લાં પડવાને કારણે એ મકાનો જર્જરિત થઈ અપાટન બંધ તૂટવા લાગ્યા છે, અને પ્રાચીન કાળના આ મહામૂલા અવશેષોને સાચવી રાખવાને કશું જ કરવામાં આવતું નથી એમ કહીએ તો ચાલે. આ સ્થાન જેને હવાલે સોંપવામાં આવ્યું છે તે સરકારી પુરાતત્ત્વ ખાતાના અમલદારે ફરિયાદ કરી કે, જોદી કાઢવામાં આવેલાં મકાનોને જેમનાં તેમ સાચવી રાખવાને માટે લગભગ કશી રકમ અથવા મદદ કે એને માટે જરૂરી વસ્તુઓ મને આપવામાં આવતી નથી. આ છેલ્લાં

આઠ વરસ દરમિયાન ત્યાં શું બન્યું હશે તેની મને ખબર નથી, પણ હું ધારું છું કે, મોઘ જળવળીને અભાવે એ બધા કીમતી અવશેષો કાળની અસરથી ઘસાતા જાય છે અને આવનાં થોડાં જ વરસોમાં મોહન-જો-દડોના વિશિષ્ટ પ્રકારના અવશેષો અદૃશ્ય થઈ જશે.

આ એક એવી ઠરુણ બાબત છે, જેને માટે કશું બદલાવું ચાહે એમ નથી. જોનો જોટો ફરીથી મળી શકે એમ નથી એવી અનન્ય વસ્તુ આપણે આ રીતે ગુમાવી બેસીશું. એ વસ્તુઓ શી હતી એનું આપણને સ્મરણ કરાવવા માટે પછીથી માત્ર તેમનાં ચિત્રો તથા નોંધી લેવામાં આવેલાં વર્ણનો જ આપણી પાસે રહેશે.

મોહન-જો-દડો અને હરપ્પા એકબીજાથી બહુ દૂર આવેલાં છે. બિલકુલ અલુધાર્યાં એ બંને જગ્યાઓએ એ ખંડિયેરો હાથ લાગ્યાં હતાં. આ બે પ્રદેશોની વચ્ચેના ભાગમાં ઘણાંયે શહેરો તથા ગ્રામીણ કાળના માનવીની હાથકારીગરીના નમૂનાઓના બીજા અવશેષો ભૂગર્ભમાં દટાયેલા પડ્યા હશે અને હકીકતમાં હિંદના મોટા પ્રદેશ પર અને ખાસ કરીને ઉત્તર હિંદમાં આ સંસ્કૃતિ વિસ્તરેલી હતી એ વિષે લેણ પણ શંકા નથી. હિંદના દરના જૂતકાળના અવશેષોને ખોદી છતાં કરવાનું આ કામ ફરીથી હાથ ધરવામાં આવે અને મોટાં પરિણામ લાવનારી શોધખોળો કરવામાં આવે એવો સમય આવશે ખરો. આ સંસ્કૃતિના અવશેષો પશ્ચિમે છેક કાઠિયાવાડ જેટલે દૂર અને પૂર્વમાં અંબાલા જિલ્લામાં પણ હાથ લાગ્યા છે અને એ ગંગા નદીના પ્રદેશ સુધી ફેલાઈ હતી એમ માનવાને કારણ છે. આ રીતે એ સંસ્કૃતિ કેવળ સિંધુ નદીના પ્રદેશમાં જ મર્યાદિત રહી નહોતી પણ એથી ઘણા બડોળા વિસ્તારમાં ફેલાઈ હતી. મોહન-જો-દડોમાં મળી આવેલા લેખો પૂરેપૂરા ઉકેલી શકાયા તથી.

પણ અત્યાર સુધીમાં આપણને એ વિષે જેટલું જાણવા મળ્યું છે તે ભારે મહત્ત્વનું છે. જોના અવશેષો આપણને મળી આવ્યા છે તે સિંધુ નદીના પ્રદેશની સંસ્કૃતિ સારી પેઠે વિકસેલી હતી અને એ સ્થિતિએ પહોંચનાં તેને હજારો વરસ લાગ્યાં હશે. અને તાજુબીની વાત એ છે કે પ્રધાનપણે એ બીનધર્મી સંસ્કૃતિ હતી, અને જોકે એમાં ધર્મનું તત્ત્વ હતું પણ તે ગોણું હતું. તે પછીના યુગોની હિંદની સંસ્કૃતિની, એ પુરાગામી હતી એ પણ સ્પષ્ટ છે.

સર જોન માર્શલ એ વિષે આપણને કહે છે : ‘મોહન-જો-દડો તથા હરપ્પાની બાબતમાં એક વાત બિલકુલ સ્પષ્ટતાથી અને નિર્વિવાદપણે તરી આવે છે તે એ કે, એ બંને સ્થળે આપણી આગળ જે સંસ્કૃતિ પ્રગટ-

ચાય છે તે પ્રાથમિક અવસ્થાની સંસ્કૃતિ નથી અનેક યુગોથી એ ચાલી આવી હતી અને અનેક સહસ્રાબ્દોના માનવી પુરુષાર્થને પરિણામે હિંદની ભૂમિ પર તેણે નિર્મિત સ્વરૂપ ધારણ કર્યું હતું આમ, ન્યા આગળ આદિ માનવસંસ્કૃતિઓનો આગળ થયો અને તે નિકસવા પામી એવા ઈરાન, મેસોપોટેમિયા અને મિસર જેવા દુનિયાના સૌથી મહત્ત્વના પ્રદેશોમાં હવે હિંદની પણ ગણના થતી જોઈએ.' વળી તે કહે છે કે, 'હિંદના ખીખ ભાગોની વાત જના દર્દીએ તોયે પગલ તથા મિંધમાં તો સારી પેઠે વિકસેલી અને એક જ નમૂનાની સંસ્કૃતિ પ્રવર્તતી હતી એ સંસ્કૃતિ મેસોપોટેમિયા અને મિસરની મમકાનીન સંસ્કૃતિઓથી ભિન્ન હતી પણ કેટલીક બાબતોમાં તેમનાથીયે અડિયાતી હતી '

સિંધુ નદીના પ્રદેશના લોકોને તે સમયની સુમેરિયન સંસ્કૃતિ સાથે ઠીક ઠીક સંપર્ક હતો અને અલ્લડ આગળ ઘણું કરીને હિંદી વેપારીઓની એક હિંદી વમાહત હોવાના થોડા પુરાવા પણ મળી આવે છે સિંધુના પ્રદેશના શંકોરોમાં બનેલી ચીજો નૈઘ્રીસ અને યુફ્રેસિસના પ્રદેશના બજારો સુધી જતી હતી એથી જિનદુ, કળાની થોડીક સુમેરિયન તરફથી, મેસો પોટેમિયાની અગસગવટ તથા શણગારની ચીજો તથા લાની નળાકાર સીલ યા મુદ્રાની સિંધુના પ્રદેશમાં નકન કરવામાં આવી હતી વેપાર કેવળ કાચો માન તથા વૈભવવિનાસની વસ્તુઓ પૂરતો જ મર્યાદિત નહોતો, મોહન-જો-દડોના ખોરાકસંઘમાં અરબી સમુદ્રના કાકાના પ્રદેશમાંથી નિયમિત રીતે આપાન કરવામાં આવતી માછલીનો પણ સમાવેશ થતો હતો *

છેક એ પ્રાચીન કાળમાં પણ હિંદમાં વસેા માટે રૂનો ઉપયોગ થતો હતો માર્શલ સમકાલીન મિસર તથા મેસોપોટેમિયાની સંસ્કૃતિ સાથે સિંધુ પ્રદેશની સંસ્કૃતિનો મુકામનો કરતા કહે છે 'આમ, ગણીગારી મુખ્ય મુખ્ય બાબતોનો જ નિર્દેશ કરીએ તો પહેલી વાત એ કે, એ કાળે કાપડ બનાવના માટે રૂનો ઉપયોગ માત્ર હિંદમાં જ મર્યાદિત હતો. ત્યાર બાદ બે કે ત્રણ હજાર વર્ષ પછીના સમય સુધી પશ્ચિમ તરફના દેશોમાં તેનો ઉપયોગ થના લાગ્યો નહોતો ખીજુ, મોહન-જો-દડોના શહેરીઓને રહેવા માટેના નિશાળ અને સુખસગવડમાં મકાનો તથા સુદર સ્નાનાગારોની સાથે તુનના કરી શકાય એવું કશું પ્રાગૈતિહાસિક કાળના મિસર, મેસોપોટેમિયા કે પશ્ચિમ એશિયામાં ખીજે કયાય હોય એવું આપણી જાણમાં નથી એ બધા દેશોમાં દેવોના ભવ્ય મંદિરો બાંધવામાં અને રાજાના મહેલો તથા

* ગાડન આર્ટિડ વોર્ટ્થ વિન રિસ્ટ્રી (ઇતિહાસમાં શું બન્યું?) પા ૧૧૨ (પેલિકન પ્રેસ)

કબરો ચણામા બેશુમાર નાણુ તથા વિનારચ્છિતો વ્યય કરવામા આયો હતો પણ બાકીના મવા લોકોને માગીના કમાન મૂખનાઓથી જ સતોત માનનાનો રહેતો મિથુના પ્રદેશની ગિચિ એથી માવ બનગી છે ત્યા નમરજનોની મુખમગવડ માટે બાવનામા આવેલા મખનો જ સોથી મરસ છે આ બહેર તેમ જ ખાનગી ગ્નાનામારો તથા મોહન-ને-દોમા મગી આવની વપરાયેના પાળીનો નિમત્ત કરવાની ઉત્તમ વ્યવસ્થા જેવુ કશુ હજી બીજો કચાયે મગી આપ્યુ નથી ત્યા આગળ પાળી છટના બાધેમા બે માગના મખનો પણ છે વળી તેમા નાહવાની ઓરડીઓ તથા નોકરની ઓરડી પણ છે

માર્શલના લખાણમાથી એક વધુ ઉતારો દુ અહીં દાખીય સિધુના પ્રદેશની મસ્તુતિ પ્રિે તેનો અભિગ્રાવ પ્રમાણુમૂત લેખાય છે મોહન-ને-દોમા ખોદામ તેજે જ કરાવ્યુ હતુ તે પહે છે કે, 'એ જ જીતે, સિધુના પ્રદેશના કળા તથા ધર્મ પણ વિશિષ્ટ પ્રખરનો છે અને બન્ને સોથી નિરાગી બાન પાડે છે ઘેગ, ફારા તથા ધનર પ્રાણીઓના માગીની બનાવટના નમૂનાની શૈલીની તોને આવે એવુ તે કાગનું બીજ દેગોતુ કશુયે ઉપનબ્ધ હાન એવુ આપણી જાણુમા નથી, અથવા છાપ પા વાની મુદાના કાનરકામની ઉત્તમ કૃતિઓ ને ખામ કરીને ખૂધનાગા અને દૂકા શીંગાવાગા આખનાઓ તેમની રચનાની વિચલતા અને રેખાઓની બાવપૂર્ણતામા નિરાગી પડી આવે છે કાનરણીની કળામા અને દર્પો જાણ એવુ બહુ ઓહુ છે વળી, હરપામા મગી આવેની મનુષ્યની બે મૂર્તિઓના ધડગની સુલગા અને નાશુમર્ત સાથે તુનના કરી ચકાવ એવા નમૂના ઓસના સુવર્ણુયુગ પરના મળવા અશબ્ધ છે અનમત, સિધુના પ્રદેશના લોકોના ધર્મમા બીજ દેગોની પ્રજના ધમ સાથે મગતુ આવે એવુ ઘણ છે પ્રત્યેક પ્રાગૈતિહાસિક તથા ઇતિહાસમાગના ધણુખરો ધર્મોની બામતમા પણ આ સાચુ છે પરતુ એ દરે જોતા એમના ધર્મમા હિંદની છાપ એટલી બધી માનુસ પડે છે કે આજે પ્રવર્તતા હિંદુ ધર્મથી તેને બાગ્યે જ નિરાગો પાડી ચકાવ

આમ આપણને જાણુના મળે છે કે, સિધુના પ્રદેશની આ મસ્તુતિને ઈરાન મેસોપોટેમિયા તથા યુરોપની મસ્તુતિઓ સાથે સબ્ધ હતો અને તેમની માથે તેનો વેપારરોજમાર પણ ચાનતો હતો વળી કેટલીક બામતોમા તે એમનાથી ચાિયાતી પણ હતી. એ શહેરી સસ્તુતિ હતી તેમા વેપારી વર્ગ તાનેનત હતો અને દેખીતી રીતે જ મહત્વનો ભાગ મજવતો હતો નાનીગોગી હારબધ દુકાનોરાગા મહો નાઓ

હિંદનાં આજનાં બજારો ખ્યાલ આપે છે. પ્રાદેસર ચાઈલ્ડ કહે છે :
 'એ પરથી એમ લાગે છે કે, સિંધુના પ્રદેશના કારીગરો મોટે ભાગે
 વેચવા માટેનો માલ તૈયાર કરતા હતા. વસ્તુઓની લેવડદેવડની સગવડ
 માટે સમાજે કોઈક પ્રકારના ચલણી નાણાની અને કિંમતના ધોરણની
 કંઈક જોગવાઈ કરી હોય તો તે શી હતી એ ચોક્કસપણે જાણી શકાતું
 નથી. મોટાં અને સુખસગવડોવાળાં ઘણાં ખાનગી મકાનોને લગતી માલ
 બરવાની વખારો પરથી લાગે છે કે, તેમના માલિક વેપારીઓ હોવા
 જોઈએ. એ મકાનોનાં કદ અને તેમની સંખ્યા સૂચવે છે કે, ત્યાં આગળ
 બજવાન અને સમૃદ્ધ વેપારી વર્ગ હોવો જોઈએ.' 'સોનું, રૂપું તથા
 હીરામાણિકનાં ધરણાં, તાંબાના પતરાનાં વાસણો તથા ધાતુનાં 'ઓળરો
 અને હથિયારો એ ખંડિયેરોમાંથી પાર વગરનાં મળી આવ્યાં છે.' પ્રાદેસર
 ચાઈલ્ડ વધુમાં જણાવે છે કે, 'યોજનાપૂર્વક રચવામાં આવેલા મહોલ્લાઓ
 અને વપરાયેલા પાણીનો નિકાલ કરવા માટેની ખાજની ઉત્તમ વ્યવસ્થા,
 તથા તેને નિયમિત રીતે સ્વચ્છ રાખવામાં આવતી, એ બધું સુધારાઈ જેવું
 શહેરની વ્યવસ્થા રાખનારું કંઈક જાત્ર તંત્ર સૂચવે છે. એ તંત્રની સત્તા નગર-
 રચનાની યોજનાના પેટા નિયમોનું પાલન કરાવવા તથા રેલ્વે કારણે કરવાં
 પડતાં અનેક નવાં બાંધકામ વખતે મહોલ્લાઓ તથા ગલીઓની નક્કી
 ક્યાં મુજબની હદ જાળવી રખાવવા જોઈથી અસરકારક હતી.'*

સિંધુના પ્રદેશની આ સંસ્કૃતિ અને વર્તમાન સમય વચ્ચે, જેને વિષે
 આપણે કશું જ નથી જાણતા એવા ઘણા ગાળાઓ અને યુગો પડેલા છે.
 એક યુગને બીજા સાથે જોડનારી કડીઓ હમેશાં માંડૂંમ પડતી નથી અને
 એ દરમિયાન અનેક બનાવો બની ગયા છે, અગણિત ફેરફારો થવા પામ્યા
 છે એમાં શંકા નથી. પરંતુ એ બધાં સમય દરમિયાન અખંડતાની, જે
 વખતે ઘણું કરીને સિંધુના પ્રદેશની સંસ્કૃતિનો ઉદય થયો તે છ કે સાત
 હજાર વરસ પહેલાંના દૂર દૂરના યુગ અને વર્તમાન સમયના હિંદ વચ્ચે
 અણુછતી સળંગસૂત્રના રહેલી છે એવી લાગણી હમેશાં કાયમ રહી છે. યુગ-
 યુગાન્તરોથી આવતી આવેથી પરંપરાઓ અને આદતો—ક્રિયાવિધિઓ,
 કારીગરી અને પોશાકની ફેશન સુધ્ધા—ઇત્યાદિનું આપણને સ્મરણ કરાવે
 એવું મોહન-જો-દડો અને હરપ્પામાં એટલું બધું છે કે તે જોઈને આપણને
 નવાઈ લાગે છે. એમાંની ધંધુખરી બાજતોની પશ્ચિમ એશિયા પર અસર
 પડી હતી.

* ગોડન ચાઈલ્ડ : બોટ હેપ્પન્ડ બિન દિલ્લી (ઇતિહાસમાં શું બન્યું ?)
 પા. ૧૧૩-૧૪

પોતાના ઇતિહાસના આ ઉપકાળે હિંદુ ધાતુનું બાળક નથી લાગતું પણ ધણી બાળતોમાં પુખ્ત વયની વ્યક્તિ લાગે છે એ નોંધને આનંદ થાય છે. અરપટ અને પ્રાપ્ત કરી ન શકાય એવી દેવી દુનિયાના સ્વપ્નમાં મદ્યગુલ બનીને જીવનના આવશ્યક વ્યવહારો પ્રત્યે દુર્લક્ષ ન કરતાં જીવનની કળાઓ તથા મુખસંગવડો ખીલવવામાં તેણે સારી પેઠે પ્રગતિ કરી અને કળાની ઉત્તમ કૃતિઓ નિર્માણ કરી એટલું જ નહીં, ઉપયોગની દૃષ્ટિએ મહત્ત્વનાં અને આધુનિક સંસ્કૃતિના ચિહ્નરૂપ સારાં રનાનાગારો તથા વપરાયેલા પાણીનો નિકાલ કરવા માટે સરસ ખાળો પણ તૈયાર કરી.

૨

આર્યોનું આગમન

સિંધુના પ્રદેશની સંસ્કૃતિવાળા આ લોકો કાણ હશે અને ક્યાંથી આવ્યા હશે? હજી મુધી આપણને એની ખબર પડી નથી. તેમની સંસ્કૃતિ આ ભૂમિમાં જ ઉદ્ભવી હોય એ શક્ય અને સંભવિત પણ છે અને તેનાં મૂળ તથા તેના દૃષ્ટાન્ત દર્શિયુ હિંદમાં પણ મળી આવે એમ બને. કેટલાક વિદ્વાનોને એ લોકો તથા દર્શિયુ હિંદની દ્રવિડ જાતિઓ તથા સંસ્કૃતિ વચ્ચે મૂળભૂત સામ્ય દેખાય છે. દૂર દૂરના પ્રાચીન કાળમાં બહારની કોઈ જાતિ હિંદમાં આવી હોય તોપણ તે મોહન-જો-દડોના નિર્ણય કરવામાં આવેલા કાળ પહેલાં હજારો વરસ અગાઉ આવી હોવી નોંધાવે. વ્યવહાર-દૃષ્ટિએ આપણે તેમને હિંદના મૂળ વતનીઓ લેખી શકીએ.

સિંધુના પ્રદેશની સંસ્કૃતિને શો અક્ષમાન નંદ્યો હશે? અને તેના અંત કૈવી રીતે આવ્યો હશે? કેટલાક વિદ્વાનો (ગોર્ડન ચાર્લ્સ એમનાં એક છે) કહે છે કે જેનો કશો ખુલાસો મળી શકતો નથી એવી કોઈક ભારે આપત્તિને લીધે તેનો એકાએક અંત આવ્યો હશે. શહેરો અને ગામોને જમીનદોસ્ત કરતાં પ્રચંડ પૂરોને માટે સિંધુ જાણીની છે. અથવા બદલાતી જતી આબોહવાને કારણે જમીન ઉત્તરોત્તર સૂકી થતી ગઈ હશે અને ખેડાણ જમીન પર ધીરે ધીરે રેતી પથરાઈ ગઈ હશે. ખુદ મોહન-જો-દડોનાં ખંડિયેરો પણ એક ઉપર એક ચડેલા રેતીના થરોની શાખ પૂરે છે. આ રીતે શહેરનું તળિયું ઉત્તરોત્તર જીંચું થતું ગયું હશે અને પરિણામે નગરવાસીઓને જૂતા પાયા પર નહું ચલતાર કરવાની ફરજ પડી. ખોદી કાઢવામાં આવેલાં ઘરોમાંથી કેટલાંક જે કે ત્રણ માળનાં હોય એવાં દેખાય છે. પણ ખરી રીતે તે કાળે કરીને જમીનની સપાટી જીંચી થવાને કારણે જૂતા પાયા પર નહાં મકાનનું ચલતાર કરવામાં આવ્યું હતું એમ બતાવે છે.

આપણે જાણીએ છીએ કે, પ્રાચીન કાળમાં સિંધનો પ્રાન્ત સમૃદ્ધ અને રસાળ હતો. પણ મધ્યયુગના સમય બાદ તે મોટે ભાગે રણમાં પલટાઈ ગયો છે.

આમોહવાના આ ફેરફારોની એ પ્રદેશના લોકો તેમ જ તેમની, રહેણીકરણી પર સારી પેઢે અસર થઈ હોય એ સંભવિત છે. પણ એ અસર બંધકર અકસ્માત રૂપે નહીં, ધીમે ધીમે જ થઈ હશે. કાંઈ પણ સંજોગોમાં, બહોળા વિસ્તારમાં ફેલાયેલી આ નગર સંસ્કૃતિના, પ્રમાણમાં નાના ભાગ પર જ આ આમોહવાના ફેરફારોની અસર થઈ હોવી જોઈએ. આપણને માનવાને કારણ છે કે, એ સંસ્કૃતિ ગંગા નદીના પ્રદેશ સુધી, અને કદાચ એથીયે આગળના પ્રદેશ સુધી ફેલાયેલી હતી. એ વિષે નિર્ણય કરવા માટે આપણી પાસે પૂરતી માહિતી જોઈ નથી. રેતીએ આ પ્રાચીન નગરોમાંથી કેટલાંકને જમીનદોસ્ત કર્યા હશે એ બનવા જોગ છે પરંતુ એ જ રેતીએ તેમને સાચવી પણ રાખ્યાં; ન્યારે બીજા નગરો અને એ પ્રાચીન સંસ્કૃતિની બીજી નિશાનીઓ ધીમે ધીમે ખવાઈ ગઈ અને કાળે કરીને નાશ પામી. ભવિષ્યની પુરાતત્ત્વની શોધખોળ, પછીના યુગો સાથે એ યુગને જોડતી વધુ કડીઓ છની કરે એમ બને.

સિંધુના પ્રદેશની સંસ્કૃતિ અને એ પછીના યુગો વચ્ચે ચોક્કસ પ્રકારની સળંગસૂત્રતા છે એ ખરું પણ સાથે સાથે એ બે વચ્ચે સમયની દૃષ્ટિએ નહીં તોયે એ પછી આવનાર સંસ્કૃતિના નમૂનાની દૃષ્ટિએ અમુક પ્રકારની તૂટ યા ગાળો છે. એ પાછળની સંસ્કૃતિ આરંભમાં ખેતીપ્રધાન સંસ્કૃતિ હતી. જોકે એના સમયમાં પણ નગરો હતાં અને અમુક પ્રકારનું નગરજીવન પણ હતું. સંસ્કૃતિની આ ખેતીની બાજુને નવા આવનારા આર્યોએ મહત્ત્વ આપ્યું હોય એમ પણ બને. હિંદના વાયવ્ય ખૂણા તરફથી આર્ય લોકોનાં એક પછી એક ઝુંડો આવતાં ગયાં હતાં.

સિંધુના પ્રદેશની સંસ્કૃતિના યુગ પછી હજારેક વરસ રહીને આર્યોનું હિંદમાં આવવાનું શરૂ થયું હોવાનું ધારવામાં આવે છે; અને છતાં એ બે વચ્ચે ક્ષાંબો ગાળો પડ્યો ન હોય અને પાછળના વખતમાં બન્યું તેમ વખતોવખત હિંદના વાયવ્ય ખૂણા તરફથી પ્રજાઓ અને જાતિઓના કબીલાઓ હિંદમાં આવતા રહ્યા હોય અને હિંદમાં સમાઈ ગયા હોય એવો ઘણો સંભવ છે. આપણે કહી ચકીએ કે, પહેલવહેલો મહાન સાંસ્કૃતિક સમન્વય તેમ જ એકીકરણ હિંદમાં આવના જના આર્યો અને જોઓ ધણું કરીને સિંધુના પ્રદેશની સંસ્કૃતિના પ્રતિનિધિઓ હતા તે દ્રાવિડ લોકો વચ્ચે થયું હશે. આ સમન્વય તેમ જ એકીકરણમાંથી હિંદની જાતિઓ અને પાયાની સંસ્કૃતિ ઉદ્ભવી, જેમાં જનેતાં વિચિષ્ટ તત્ત્વો મોજૂદ હતા. એ પછીના

યુગોમાં ધરાનીઓ, ગ્રીકો, પાશ્વરો, બેક્ટરિયનો, સીચિયનો, હુબો, તુર્કો (ઇસ્લામ પહેલાંના), આરબકાળના ખ્રિસ્તીઓ, યહૂદીઓ અને પારસીઓ વગેરે અનેક જાતિઓ જુદે જુદે સમયે હિંદમાં આવી ગયા. એ બધી જાતિઓ અહીં આવી, અહીંની સંસ્કૃતિમાં તેમણે પોતાના કંઈક ફાળો આપ્યો અને પડી. તેમાં સમાર્પ ગર્ભ. ડોડવેલના કહેવા પ્રમાણે હિંદમાં 'સૌને પોતાનામાં સમાવી લેવાની સામરના જેવી અનંત શક્તિ છે.' જાતિ-સંસ્થા અને કામ તથા ધર્મોના સંકુચિત વાડા ધરાવનાર હિંદ પાસે પરાઈ જાતિઓ તથા સંસ્કૃતિઓને પોતાની જમિ પર રથાન આપી પોતાનામાં સમાવી લેવાની અદ્ભુત શક્તિ હતી. એમ વિચારવું જરા વિચિત્ર લાગે છે. પરંતુ એને કારણે જ તે પોતાની જીવનશક્તિ જળવડી શક્ય અને વધતોવધત નવજીવન પ્રાપ્ત કરી શક્યું એમ લાગે છે. મુસલમાનો અહીં આવ્યા ત્યારે તેમના પર પશુ હિંદની જાંડી અસર પડી હતી. વિન્સેન્ટ સ્મિથ કહે છે કે, 'તેમના પુરોગામી શક તથા યુર્ધ્વચી શ્લેષિની પેઠે મુસ્લિમ તુર્ક લોકો પશુ હિંદુ ધર્મની મંમરસ કરવાની એટલે કે પોતાનામાં સમાવી લેવાની અદ્ભુત અને બજાવાન અસરને વશ થયા અને ઝડપથી હિંદુ બની ગયા.'

૩

હિંદુ ધર્મ શું છે?

ઉપરના ઉનારામાં વિન્સેન્ટ સ્મિથે હિંદુ ધર્મ અને હિંદુ એવા શબ્દો વાપર્યા છે. આ રીતે એ શબ્દોનો ઉપયોગ કરવો જરાજર નથી એમ મને લાગે છે. હિંદુ સંસ્કૃતિની વ્યાપકમાં વ્યાપક અર્થમાં એ વાપરવામાં આવ્યા હોય તો જુદી વાન છે. આજે એ શબ્દો એથી ઘણા સંકુચિત અને ખાસ કરીને સંસ્થાગત ધર્મના ખ્યાલ સાથે સંકળાયેલા છે તે વખતે એ શબ્દોનો આવો ઉપયોગ ગેરસમજ પેદા કરે છે. અમારા પ્રાચીન સાહિત્યમાં હિંદુ શબ્દ કયાંય આવતો નથી. મને કહેવામાં આવ્યું છે કે ઇશુની આત્મી સહીના હિંદના એક તાંત્રિક ગ્રંથમાં એ શબ્દ પહેલવહેલો વપરાયો છે. તેમાં હિંદુ શબ્દ પ્રજા અથવા જાતિ સૂચવે છે, કોઈ ધર્મના અનુયાયીઓ નહીં. પરંતુ એ શબ્દ અતિ પ્રાચીન છે એમાં શંકા નથી કેમ કે તે અવસ્થામાં અને જૂની કારમી ભાષામાં મળી આવે છે. પશ્ચિમ તેમ જ મધ્ય એશિયાના લોકો એ સમયે અને એ પછી હજાર કરતાં વધારે વરસો મુઘી એ શબ્દ હિંદને માટે અથવા કહો કે સિંધુ નદીની આ પારના પ્રદેશમાં રહેતા લોકોને માટે વાપરતા હતા. એ શબ્દ સિંધુ નદીના પ્રાચીન તેમ જ અર્વાચીન હિંદી નામ પરથી જનરી આવ્યો છે એ સ્પષ્ટ છે. આ સિંધુ પરથી જ

હિંદુ અને હિંદુસ્તાન શબ્દો તેમ જ હિંદવાચક શબ્દો અને હિન્દિયા શબ્દ બન્યા. ઇશુની સાતમી સદીમાં હિંદમાં આવનાર ઇત્સીંગ નામનો ચીની યાત્રી પોતાના પ્રવાસવર્ણનમાં લખે છે કે, 'ઉત્તરની પ્રજાઓ' એટલે કે મધ્ય એશિયાના લોકો એ પ્રદેશને હિંદુ કહેતા પણ પછીથી તે ઉમેરે છે કે, 'એ પ્રદેશનું એ મામાન્ય નામ હરગિજ નથી . . . અને એ ઉમદા દેશનું સૌથી યોગ્ય નામ આર્યદેશ છે.' અમુક એક ધર્મસંપ્રદાયને માટે હિંદુ શબ્દનો પ્રયોગ થયો પાછળથી ચવા લાગ્યો.

હિંદુમાં ધર્મ માટેનો સર્વસ્પર્શી પ્રાચીન શબ્દ આર્યધર્મ હતો. ધર્મ શબ્દનો સાચો અર્થ સામ્રાજ્યિક માન્યતા કરતાં વિશેષ છે: ધારણ, કરવું, ટકાવી રાખવું અને ભેગા પકડી રાખવું એવા અર્થના સંસ્કૃત શબ્દો પરથી એ શબ્દ બન્યો છે. ધર્મ વસ્તુનું હાર્દ છે, એના અંતરત્તમ વ્યવસ્થા નિયમ પા કારન છે. એ નૈતિક ખ્યાલ છે અને એમાં સદાચારના નિયમો, ન્યાયપરાયણતા અને માનવીની બધીયે દરજ્જે તથા જવાબદારીનો સમાવેશ થાય છે. આર્યધર્મમાં વેદનું પ્રામાણ્ય સ્વીકારનારા તેમ જ ન સ્વીકારનારા હિંદુમાં ઉદ્ભવેલા બધાંયે ધર્મોનો સમાવેશ થઈ જાય છે. બૌદ્ધો તથા જૈનો (જેઓ વેદનું પ્રામાણ્ય સ્વીકારતા નહોતા) તેમ જ વેદનું પ્રામાણ્ય સ્વીકારનારાઓ પણ એ શબ્દનો ઉપયોગ કરતા. બુદ્ધ ભગવાન નિર્ગુણપ્રાપ્તિ માટેના પોતાના માર્ગને હમેશાં આર્યમાર્ગ તરીકે ઓળખાવતા.

ખાસ કરીને, માત્ર વેદોમાંથી જ ઉદ્ભવેલી મનાતી તાત્ત્વિક વિચારણાઓ, નૈતિક ઉપદેશો, ધાર્મિક ક્રિયાઓ તથા વિધિનિષેધોને પ્રાચીન કાળમાં વેદધર્મના નામથી પણ ઓળખવામાં આવતાં હતા. આમ, મામાન્ય રીતે વેદોનું પ્રામાણ્ય સ્વીકારનારા સૌને વેદધર્મી કહી શકાય.

બૌદ્ધ ધર્મ તથા જૈન ધર્મ સહિત હિંદુના બધાંયે પ્રાચીન ધર્મસંપ્રદાયોને સનાતન ધર્મના નામથી ઓળખાવી શકાય. પણ કેટલાક શિવચરિત્ર હિંદુઓએ એ નામનો ઇજારો રાખ્યો છે. પરાપૂર્વથી આવના આવેલા સનાતન ધર્મનું પાલન માત્ર આજે જ કરીએ છીએ એવો એમનો દાવો છે.

બૌદ્ધ ધર્મ તેમ જ જૈન ધર્મ નથી હિંદુ ધર્મ કે નથી વેદ ધર્મ. પરંતુ એ ધર્મો હિંદુમાં ઉદ્ભવ્યા હતા અને હિંદુ જીવન, મસ્તૃતિ અને ક્ષિયમુક્તિ એ બધાના તે મહત્ત્વના અંગ છે. હિંદુમાં વસતો એક બૌદ્ધ યા જૈન મોએ મો ટડા હિંદી તત્ત્વજ્ઞાન અને હિંદી સસ્તૃતિનું ફરજદ છે અને તેમ છતાંયે ધર્મસંપ્રદાયે તે હિંદુ નથી. એથી હિંદુની મસ્તૃતિનો હિંદુ મસ્તૃતિ તરીકે ઉલ્લેખ કરવો એ મર્યાદા ગેરમમજ કરાવનારું છે. પાછળના જમાનામાં એ મસ્તૃતિ પર ઇસ્લામની બારે અમુર થઈ હતી અને

તેમ છતાં તત્ત્વતઃ તે નિરાળા હિંદી સંસ્કૃતિ તરીકે કાયમ રહી. આજે પશ્ચિમના દેશોમાં ઉદ્ભવેલી ઔદ્યોગિક મંસ્કૃતિની પ્રબળ અસર તેના પર અનેક રીતે થઈ રહી છે અને તેનું પરિણામ શું આવશે તે યોક્ષમ્યપણે કહેવું મુશ્કેલ છે.

એક ધર્મસંપ્રદાય તરીકે હિંદુ ધર્મ અસ્પષ્ટ, નિશ્ચિત સ્વરૂપ વિનાનો અને બહુવિધ છે. દરેક માણસની એને વિશે પોતપોતાની સમજ જુદી હોય છે. એનીં વ્યાખ્યા આપવાનું શક્ય નથી એટલું જ નહીં, પ્રચલિત અર્થમાં, એને 'ધર્મ' કહી શકાય કે કેમ એ કહેવું પણ મુશ્કેલ છે. એના આગેનાં તેમ જ ભૂતકાળના સ્વરૂપમાં સૌથી ઉમદાથી માંડીને હીનમાં હીન પ્રકારની અને ઘણી વાર તો પરસ્પર વિરોધી માન્યતાઓ તથા પ્રથાઓનો સમાવેશ થાય છે. અમુક પ્રકારની ઉઠાર દૃષ્ટિ અથવા પરમતસહિષ્ણુતા એ એની વિશિષ્ટ ભાવના હોય એમ લાગે છે. મહાત્મા ગાંધીએ એની વ્યાખ્યા આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે : "હિંદુ ધર્મની વ્યાખ્યા આપવાનું મને કોઈ કહે તો હું માત્ર આટલું જ કહું : અહિંસક સાધનો દ્વારા સત્યની શોધ. કોઈ માણસ ઈશ્વરને માનતો ન હોય અને છતાં પોતાને હિંદુ કહેવાડાની શકે. હિંદુ ધર્મ સત્ય માટેની અહિંસાના સાધન વડે અવિરત ખોજ છે. . . . હિંદુ ધર્મ એ સત્યનો ધર્મ છે. સત્ય એ ઈશ્વર છે. ઈશ્વરનો ઇન્કાર આપણે જાણ્યો છે. સત્યનો ઇન્કાર આપણે જાણ્યો નથી." ગાંધીજી કહે છે, સત્ય અને અહિંસા; પણ જોમના હિંદુત્વ વિશે શંકા ઉઠાવી ન શકાય એવા કેટલાયે મહાનુભાવ હિંદુઓ ગાંધીજીની અહિંસાને હિંદુ ધર્મનું મહત્ત્વનું અંગ લેખતા નથી. આમ હિંદુ ધર્મના વિશિષ્ટ લક્ષણ તરીકે માત્ર સત્ય બાકી રહે છે. એસક, આ કંઈ વ્યાખ્યા ન કહેવાય !

એથી, પ્રાચીન ગ્રંથોમાં સમાવવામાં આવેલી તત્ત્વચિંતનની ભિન્ન ભિન્ન શાખાઓ એ સંસ્કૃતિની ભાવનાને જ પ્રધાનપણે વ્યક્ત કરતી હતી છતાં દરેક ભૂતકાળના સંબંધમાં પણ હિંદી સંસ્કૃતિને માટે 'હિંદુ' થા 'હિંદુ ધર્મ' શબ્દનો ઉપયોગ કરવો એ ખોટું છે અને હજી નથી. આજે એ શબ્દોનો એવા અર્થમાં ઉપયોગ કરવો એ એથીયે વધારે ખોટું છે. જ્યાં સુધી એ પ્રાચીન ધર્મ અને ક્ષિયત્રી મુખ્યત્વે જીવનના માર્ગ અથવા જીવનની નીતિરીતિ અને જગત પરત્વેની દૃષ્ટિનાં ઘોનક હતાં ત્યાં સુધી એ ધર્મ અને હિંદી-સંસ્કૃતિ ધણે અંશે એક જ વસ્તુ સૂચવતાં હતાં; પણ કાળે કરીને અનેક પ્રકારના ક્રિયાકાંડ તથા માનભાતના વિધિનિર્દેશોવાળો વધારે જડ ધર્મ કેળવાયો ત્યારે તે આ બહુવિધ

સંસ્કૃતિથી કંઈક વિશેષ અને સાથે સાથે જ તેનાથી ઘણી સંકુચિત વસ્તુ બની ગયો. એક ખ્રિસ્તી અથવા મુસલમાન જીવનની હિંદની નીતિરીતિ તથા હિંદની સંસ્કૃતિ અપનાવી શકતો — અને ઘણી વાર તેમણે એમ ક્યું પણ હતું — અને છતાં ધર્મે તે ચુસ્ત ખ્રિસ્તી યા મુસલમાન રહી શકતો હતો. આ રીતે તે હિંદના સંસ્કારો ગ્રહણ કરતો અને પોતાનો ધર્મ બદલ્યા વિના હિંદી બનતો.

પ્રદેશ, સંસ્કૃતિ અથવા પરાપૂર્વથી એકધારી ઊતરી આવેલી આપણી બહુવિધ પરંપરા સૂચવવા માટે હિંદુસ્તાન નામના દ્વંકો-રૂપ હિંદ પરથી બનેલો હિંદી શબ્દ બરાબર અથવા યોગ્ય છે. હિંદુસ્તાનને માટે હજી પણ સામાન્ય રીતે હિંદ શબ્દ જ વપરાય છે. પશ્ચિમ એશિયાના દેશોમાં, ઈરાન, તુર્કી, ઈરાક, અફઘાનિસ્તાન, મિસર અને બીજા કેટલાંયે દેશોમાં હિંદુસ્તાનને હજી પણ હિંદ કહેવામાં આવે છે અને એ જ શબ્દથી તેને વિષે ઉલ્લેખ કરવામાં આવે છે. વળી, હિંદુસ્તાનની બંધીયે વસ્તુઓને હિંદી કહીને ઓળખવામાં આવે છે. ‘હિંદી’ શબ્દને ધર્મની સાથે કંઈ લેવાદેવા નથી અને હિંદમાં વસતો ખ્રિસ્તી ધર્મનો કે ઇસ્લામનો અનુયાયી હિંદુ ધર્મના અનુયાયી નેવો જ હિંદી છે. બધા જ હિંદવાસીઓને ‘હિંદુ’ કહેનાર અમેરિકનો બહુ મોટી ભૂલ કરતા નથી; એને બદલે તેઓ ‘હિંદી’ શબ્દ વાપરે તો તે સંપૂર્ણપણે યથાર્થ થાય. કમનસીબે, ‘હિંદી’ શબ્દ સંસ્કૃતની દેવનાગરી લિપિ સાથે સંકળાયેલો છે અને તેથી તેને તેના વ્યાપક અને વધારે સ્વાભાવિક અર્થમાં વાપરવાનું મુશ્કેલ બની ગયું છે. આજના વાદાવાદ શમી જશે ત્યારે કદાચ આપણે ફરીથી હિંદી શબ્દનો તેના મૂળ અર્થમાં અને વધુ સંતોષકારક રીતે ઉપયોગ કરી શકીશું. આજે હિંદને લગતી વસ્તુઓ માટે ‘હિંદુસ્તાની’ શબ્દ વપરાય છે; એ શબ્દ અક્ષત ‘હિંદુસ્તાન’ ઉપરથી બન્યો છે. પણ એ બેસલે વધારેપડતો મોટો શબ્દ છે. ‘હિંદી’ શબ્દની સાથે સંકળાયેલા છે તેવા ઐતિહાસિક અને સાંસ્કૃતિક સંબંધો એની સાથે સંકળાયેલા નથી. હિંદની સંસ્કૃતિના પ્રાચીન યુગનો ‘હિંદુસ્તાની’ તરીકે ઉલ્લેખ કરવો એ ખરેખર વિચિત્ર લાગે.

આપણી સાંસ્કૃતિક પરંપરાને માટે આપણે હિંદી અથવા હિંદુસ્તાની એ બેમાંથી ગમે તે શબ્દ વાપરીએ, એનું ઝાઝું મહત્ત્વ નથી પણ હિંદની તાત્વિક દૃષ્ટિમાંથી ઉદ્ભવેલી સમન્વય સાધવા તરફની આંતરિક પ્રેરણા એ જૂનકાળમાં આપણા સાંસ્કૃતિક તેમ જ જનનિના વિકાસનું પ્રધાન લક્ષણ હતું એમ જોવામાં આવે છે. વિદેશીઓનો પ્રત્યેક હુમલો આ સંસ્કૃતિને પડકારરૂપ હતો પણ નવા સમન્વય અને પારકાઓને પોતાનામાં

સમાવીને આત્મસાત્ કરવાની, પ્રક્રિયાથી તેણે એનો સફળતાપૂર્વક મુકાબલો કર્યો. આ નવજીવનપ્રાપ્તિની પ્રક્રિયા હતી અને એમાંથી સંસ્કૃતિનો નવો શ્રવણ થયો; જોકે એની ભૂમિકા અને મૂળ પાથો તો લગભગ તેનો તે જ રહેતો હતો. આ બાબતમાં સી. ઈ. એમ. જોડે લખ્યું છે : ‘કારણ ચાકે તે હો, પણ બિન બિન વિચારસરણીઓ તથા પ્રગ્નઓનો સમન્વય સાધવાની, વાસ્તવમાં, વિવિધતામાંથી એકતા નિર્માણ કરવાની હિંદીઓની શક્તિ તથા તત્પરતા એ માનવજાતને હિંદ આપેલી ખાસ ભેટ છે એ નક્કર હકીકત છે.’

૪

પ્રાચીન ધર્મગ્રંથો અને શાસ્ત્રો

સિંધુના પ્રદેશની સંસ્કૃતિ હાથ લાગી તે પહેલાં વેદો હિંદી સંસ્કૃતિની આપણી પાસેની જૂનામાં જૂની નોંધ તરીકે લેખાતા હતા. વેદના સમય વિષે ઘણો મતભેદ રહ્યો છે. સામાન્ય રીતે યુરોપિયન વિદ્વાનો એનો સમય પાછળ આંકનાં અને હિંદના વિદ્વાનો તેમને એથી ઘણા જૂના કાળના હોવાનું જણાવતા. બની શકે એટલા દૂરના જૂનકાળમાં જવાની અને એ રીતે પોતાની પ્રાચીન સંસ્કૃતિનું ગૌરવ પ્રધારવાની હિંદીઓની આ ઇચ્છા કુતૂહલ પેદા કરે એવી છે. પ્રોફેસર વિન્ટરનિટ્ઝ વૈદિક સાહિત્યનો આરંભ ઈ. સ. પૂ. બે હજારથી પચીસસો વરસ પહેલે થયો હશે એમ માને છે. આ આપણને-મોહન-જો દોના યુગની ઘણા નજીક લાવી મૂકે છે.

ઈસ્વી સન પૂર્વે ૧૫૦૦ વરસના સમયને ઘણાખરા વિદ્વાનો ઋગ્વેદ સંહિતાના યુગ તરીકે માન્ય રાખે છે. મોહન-જો-દોના ખોદકાર પછી જોકે હિંદના એ આરંભના ધર્મગ્રંથનો કાળ એથી પહેલાં મૂકવાનું વક્ષણ જણાય છે. એનો ચોક્કસ સમય જો હોય તે ખરો પણ આ સાહિત્ય ઘણું કરીને ત્રીસ તથા ચૌદીઓના આરંભકાળના સાહિત્ય કરતાં પુરાણ છે અને હકીકતમાં માનવ ચિત્તના વ્યાપારોની જૂનામાં જૂની નોંધ છે. એકસ-મુઠ્ઠરે વેદોને ‘આર્ય જાતિના પ્રથમ ગુપ્તોચ્ચાર’ તરીકે વર્ણવ્યા છે.

વેદો, આર્ય લોકો હિંદની રમાળે ભૂમિમાં પ્રવેશ કરીને આગળ ને આગળ વધતા ગયા તે વખતના તેમનો ભાવોદ્ગાર છે. ઇરાનમાં જેમાંથી અવસ્તાનો ઉદ્ભવ થયો તે જ સહિષારા બહાણમાંથી આર્યો પોતાના વિચારો લાવ્યા હતા. હિંદની ભૂમિમાં તેમણે એ વિચારોને ખીણવ્યા. વેદની ભાષા અને અવગ્યાની ભાષા વચ્ચે પણ અજબ સામ્ય છે. કહેવાય છે કે,

વેદની સંસ્કૃત ભાષા મહાકાવ્યોની સંસ્કૃત ભાષાને મળતી આવે છે તેના કરતાં અવસ્તાની ભાષા વેદની ભાષાને વધારે મળતી આવે છે.

ભિન્ન ભિન્ન ધર્મોનાં ધર્મશાસ્ત્રો યા ધર્મગ્રંથો વિષે કેવી રીતે વિચાર કરવો? કેમ કે, હરેક ધર્મના અનુયાયીઓ પોતાના ગ્રંથોને ઈશ્વરપ્રેરિત માને છે. એ ગ્રંથોનું પૃથક્કરણ કરવું, તેમનું વિવેચન કરવું અથવા તેમને માનવરચિત ગ્રંથો તરીકે લેખવા ઓછાથી વારંતે તે ધર્મનાં સાચા અનુયાયીઓની લાગણી દુભવના હોય છે. આમ છતાં તેમને વિષે વિચાર કરવાનો ખીજો માર્ગ નથી.

ધર્મગ્રંથો વાંચવા વિષે મને હમેશાં સંકોચ રહ્યો છે. બધું જ્ઞાન તેમાં જ સમાયેલું છે એવો તેમને વિષેનો દાવો મને રુચતો નથી. ધર્મ-અરણ્યનાં બાહ્ય લક્ષણો જોઈને ધર્મના ગ્રંથોમાં રહેલું તેમનું મૂળ સ્વરૂપ જોવાનો ઉત્સાહ મને ન રહ્યો. આમ છતાં એ ગ્રંથો જોવાનું હું ટાળી પણ ન શક્યો કારણ કે, તેમને વિષેનું અજ્ઞાન એ કંઈ ગુણ નથી; જિલ્દું ઘણું ખરું તે મોટો દોષ હોય છે. કેટલાક ધર્મગ્રંથોએ માનવજાત પર પ્રબળ અસર કરી છે એ હું જાણું છું અને જે કંઈ એ કરી શકે છે તેમાં કંઈક તાકાત, કંઈક ગુણ, કોઈક શક્તિનો અખૂટ ભંડાર હોવો જ જોઈએ. એ ગ્રંથોના ઘણા ભાગો વાંચવાનું મને મુશ્કેલ લાગ્યું કેમ કે ગમે એટલો પ્રયત્ન કરવા છતાંયે એ માટે મારા દિલમાં પૂરતો રસ ન જાગ્યો. પણ તેમના કેટલાક ભાગોનું અપાર સૌંદર્ય મને મંત્રમુગ્ધ કરી મૂકતું. વળી, એમાંનું કોઈક વચન કે વાક્ય એકાએક મારું લક્ષ્ય બેસતું અને મને આનંદથી પ્રસન્ન કરી મૂકતું, અને હું ખરેખર, કોઈક સાચા મહાપુરુષની હાજરી અનુભવતો. છુદ્ધ અથવા ઈશુના કેટલાક શબ્દો જોઈું રહસ્ય વ્યક્ત કરના અને લાગે છે અને જે હજાર કે એથી વધુ વરસ પર તે ઉચ્ચારાયા તે વખતે જેટલા ઇવનના રહસ્યને લાગુ પડના હતા તેટલા જ આજે, પણ લાગુ પડના મને લાગે છે. એમને વિષે કંઈક અત્યંત પ્રભાવશાળી તત્ત્વ, સ્થળ અને કાળ જેને સ્પર્શી ન શકે એવી શાશ્વતતા રહેલી છે. સોફિસ્ટિકેડે યીની દિલમુદ્દોનાં વચનો વાંચનાં અથવા ઉપનિષદો અને ગીતા વાંચતી વખતે પણ મને કેટલીક વખતે એવો જ અનુભવ થયેલો. એમની તત્ત્વવિદ્યા કે ક્રિયાવિધિ ઇત્યાદિનાં ઘણાં અથવા મારી સામે ખડા ચર્ચા પ્રશ્નો સાથે દેખીની રીતે જ જેમને કશો સંબંધ ન ન્હોતો એવી એમાંની ઘણી વાતમાં મને કરોડો રસ નડોતો. મેં જે વાંચ્યું તેમાંના ઘણાખરા ભાગનો જોડો મર્મ હું ન સમજ્યો હોઉં એ બનવાનું જ છે. અને સાથે જ, બીજી વાર વાંચનાં ઘણી વાર મને તેમાં વધારે સમજ પડતી. મૂંઝાતી ભરેલા કેટલાક શ્લોકોએ

રહસ્ય સમજવાનો મેં પ્રયત્ન ન કર્યો અને મારી દૃષ્ટિથી મને જે મહત્ત્વનું ન લાગ્યું તે હું માત્ર ઉપર ઉપરથી જ જોઈ ગયો. લાંબાં લાંબાં બાંધે તથા ટીકાઓમાં પણ મને રસ નહોતો. આ ધર્મગ્રંથોને અથવા બીજા કોઈ પણ ગ્રંથોને કશીયે શંકાકુશંકા કે મનભેદ વિના અથેતિ સ્વીકારી લેવા જેવી ધૈર્યવાળી વાણી તરીકે હું લેખી શકું એમ નહોતું. ખરેખર, ધૈર્યવાળી વાણી તરીકે લેખાના એ ધર્મગ્રંથોનું આ વલણ તેમાં શું કશું છે તે જાણવાની મારી ધૈર્ય નાશ કરી નાખતું. જેમને વિષે મને કશું જ્ઞાન કે ખાતરી ન હોય એવી દૈવી શક્તિના અવતાર કે પ્રતિનિધિ નહીં પરંતુ બહુ ડાહ્યા અને દૈરદર્શી પણ આ ધરતીના જ માનવીઓએ લખેલા ગ્રંથો તરીકે તેમને લેખતાં મારા મનમાં તેમને વિષે વધારે આદર પેદા થતો હતો.

એક સામાન્ય માનવી માનસિક તેમ જ આધ્યાત્મિક વિકાસની ઉચ્ચ ભૂમિકાએ ચડે અને પછી પોતાના બીજા માનવબંધુઓને પણ જોડે ચડાવવાનો પ્રયાસ કરે એ વસ્તુ તે દૈવી અથવા ચડિયાતી શક્તિનો પ્રતિનિધિ હોય એના કરતાં મને સદાયે વધારે ભવ્ય ને પ્રભાવશાળી લાગી છે. કેટલાક ધર્મસંસ્થાપકો અદ્વૈત વ્યક્તિત્વવાળા હતા. પણ તેમને આ ભૂમિ પર વસતા માનવીઓ તરીકે હું લેખી ન શકું ત્યારે મારી નજરે તેમનો મહિમા ઘટી જાય છે. માણસના ચિત્ત ને આત્માનો કેટલી હદ સુધી ઉત્કર્ષ થઈ શકે છે એ હકીકતની મારા મન પર જાંડી છાંપ પડે છે અને મને આશાવાદી બનાવે છે. કોઈક અચાંત શક્તિના સંદેશ-વાહકો તરીકેની તેમની હસ્તીની મારા પર ઝાઝી છાંપ પડતી નથી.

પુરાણોની કથાઓની પણ મારા પર એવી જ અસર થાય છે. એ કથાઓની હકીકતોને જેમની તેમ માની લેવામાં આવે તો એ આખી વસ્તુ બેહદી ને હાસ્યાસ્પદ બની જાય છે. પણ એ રીતે એમને સાચી માની લેવાનું આપણે છોડી દઈએ કે તરત તે નવે જ સ્વરૂપે, નવા જ સૌંદર્યથી, માનવી માટે બોધથી ભરેલા પ્રતિભાશાળી કલ્પનાશક્તિના અદ્વૈત પરિપાક તરીકે આપણાં ચક્ષુ સામે ખડી થાય છે. ગ્રીક દેવદેવીઓની વાતોને આજે કોઈ સાચી માનતું નથી અને તેથી કશી મુશ્કેલી વિના આપણે તેની પ્રશંસા કરીએ છીએ અને તે આપણા જ્ઞાનના વારસાનો એક ભાગ બની જાય છે; પણ એ વાતો જેમની તેમ સાચી માની લેવાની આપણને ફરજ પડતી હોત તો એ અંધ માન્યતાનો બોળો આપણને મૂંગળાવી મારત એને ઘણુંખડું એનું સાચું સૌંદર્ય આપણી નજરે ન પડત. હિંદની પુરાણકથાઓ વધારે સમૃદ્ધ, વિવિધતાવાળી, વ્યાપક,

સૌંદર્યશાળી અને રહસ્યથી ભરેલી છે. મને ઘંણી વાર કુતહલ થાય છે કે, આ ઉન્નત્ત્વ સ્વપ્નો તથા મનોહારી કલ્પનાઓ નિર્માણ કરનાર સ્ત્રીપુરુષો કેવાં હશે તથા વિચાર અને કલ્પનાની કઈ સોનાની ખાણમાંથી તેમણે એ બધી વાતો ખોદી કાઢી હશે?

તો પછી, શાસ્ત્રોનો માનવચિત્તના સર્જન તરીકે વિચાર કરતી વખતે તે રચાયાં તે જમાનો, તેમનો વિકાસ થયો તે વખતની સમાજ-સ્થિતિ અને મનોભૂમિકા તથા તેમની અને આપણી વચ્ચે રહેલું સમય, વિચાર અને અનુભવનું અંતર વગેરે બાબતો ખ્યાલમાં રાખવી જોઈએ. કર્મકાંડ તથા ધાર્મિક વિધિઓનું તેમના પરનું આચ્છાદન બૂકીને જે સામાજિક ભૂમિકામાં તેમનો વિકાસ થયો તે આપણે લક્ષમાં રાખવી જોઈએ. માનવી જીવનને સ્પર્શતા કેટલાક સવાલોને વિષે અમુક પ્રકારની નિત્યતા અને શાશ્વતતાનો અંશ રહેલો હોય છે અને તેથી જ એ પ્રાચીન ગ્રંથોને વિષે પણ સનાતન રસ રહેલો છે. ખીજા કેટલાક સવાલોનું મહત્ત્વ જોઈ અમુક યુગ કે જમાના પૂરતું જ હોય છે અને તેમને વિષે આજે આપણને જીવંત રસ નથી રહી શકતો.

૫

વેદો

ધણા હિંદુ વેદોને ઈશ્વરપ્રેરિત ધર્મગ્રંથો — શાસ્ત્રો લેખે છે. આ ખીના મને બહુ ખેદજનક લાગે છે કેમ કે એ રીતે તેમનું ખરું મહત્ત્વ — ચિંતનની પ્રાથમિક અવસ્થામાં માનવી ચિત્તનો આવિર્ભાવ આપણે જોઈ શકતા નથી. અને એ ચિત્ત કેવું અસૌકીક હતું! વેદો (વિદ્ એટલે જાણવું એ સંસ્કૃત ધાતુ પરથી એ શબ્દ બન્યો છે) ખીજું કશું નહીં પણ તત્કાલીન જ્ઞાનનો સંગ્રહ છે. સ્તુતિઓ, ઉપાસનાઓ, યગની વિધિઓ, જાદુ અને પ્રકૃતિસૌંદર્યનાં બળ્ય-કાવ્યોનો એ સંગ્રહોનો છે. એમાં મૂર્તિ-પૂજા નથી; દેવોને માટે મંદિરો નથી. એમાં જીવનનું જે વીર્ય તથા જીવન પ્રત્યેની જે નિષ્ઠા નજરે પડે છે તે ખરેખર અસાધારણ છે. વેદના આરંભ-કાળના આર્યો જીવન વિશેના ઉત્સાહથી એટલા ભરેલા હતા કે આત્માની ચિંતામાં પડ્યા જ નથી. કંઈક અરપષ્ટ રીતે તેઓ અમુક પ્રકારના મરણોત્તર જીવનમાં માનતા હતા.

ધીમે ધીમે ઈશ્વરનો ખ્યાલ ઉદ્ભવે છે : એ દેવો મનુષ્યની પેઠે જ રાગદ્વેષથી ભરેલા પણ તેમનાથી વધારે સક્રિયશાળી હોય છે. પછીથી

કદી પોતાનો માર્ગ જાહેર છે, કદી કદી મંદાયાર્ધ જતા લાગે છે પણ પોતાનું અસહ સ્વરૂપ તેઓ જાળવી રાખે છે. એ પ્રવાહોમાં મંગીન જીવનનિર્ગમ હોત તો તેઓ પોતાનું અસહ સ્વરૂપ ટકાવી રાખવાને અમર્થ ન થાત. ટકી રહેવાનું આ સામર્થ્ય હમેશાં ગુણ જ હોય છે એમ નથી; એ રચગિતતા અને મહાનું પણ સૂચક હોય અને મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે, જેમાં ઘણા વરમોથી હિંદમાં એ સામર્થ્ય રચગિતતા અને મહાનું જ સૂચક હતું. પરંતુ ઉપરાછાપરી આવતી કટોકટીઓ અને યુદ્ધો એક ગર્વિષ્ઠ અને આગળ વધેલી મંસ્કૃતિના પાયા હચમચાવી રહી હોય ત્યારે ટકી નીકળવાના સામર્થ્યની આ હકીકત ખાસ કરીને યંધારે મહત્ત્વની બની જાય છે. જેમાં ઘણી ઘણી વસ્તુઓ આગળવા લાગી છે તે યુદ્ધની તાવણીમાંથી માનવજાતની મહાન સહિષ્ણુતા કાયમ રાખે અને તેમની જિજ્ઞુસા પૂરી કરે એવી કંઈક મુંઝવીજ પૂર્વ તેમ જ પશ્ચિમને માટે ઉદ્ભવગે એવી આશા આપણે રાખીએ. પરંતુ કેવળ ભૌતિક સંપત્તિ જ નહીં, જીવનને મહેતુક બનાવનાર મૂળજૂત આદર્શોનો મોટા પાયા પર વારંવાર ચતો આ મંદાર સૂચક છે. અનેક દશામાં આશ્ચર્યકારક પ્રગતિ થયા છતાં અને એને પરિણામે આગળના જમાનામાં જેની કલ્પના સરખી પણ થઈ શકતી નહોતી એટલું બધું જીવનનું ધોરણ જિજ્ઞુસા યથુ હોવા છતાં આપણી અતિ ઉદ્યોગપ્રધાન આધુનિક મંસ્કૃતિમાં કંઈક મૂળજૂત જિજ્ઞુસા છે તથા એમાં આત્મવિનાશનાં ખીજ રહેલાં છે કે શું એવો મવાય મનમાં જિક્ષા વગર રહેતો નથી.

પરદેશી હકૂમત નીચે આવી ગયેલો દેશ વીતી ગયેલા યુગોનાં અપના સેવી પોતાની વર્તમાન દુર્દશાને વીસરવા ચાહે છે અને જૂતકાળની મહત્તાના કાર્પનિક દર્શનમાંથી અમાધાન ખાળે છે. આ એવકૂદીભરેલું તેમ જ જ્ઞેષ્ઠમકારક મનોરજન છે અને અમારામાંથી ઘણા એની માયામાં ફસાય છે. ખીજ બાજુમાં આમે દુનિયામાં ઘણા હેરા પડ્યા છીએ પણ આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ હજી મહાન પ્રગતિ છીએ એમ માનવું એ હિંદમાં અમારે માટે ખીજ એક એવી જ વાધાભરેલી લાંગણી છે. સ્વતંત્રતા ને તકોના અભાવ પર અથવા જૂષમરો, ગરીબાઈ ને વિપત્તિના પાયા પર આધ્યાત્મિક કે ખીજ કોઈ પણ મહત્તાનું ચણતર થઈ શકતું નથી. હિંદીઓ પારબૌદ્ધિક વૃત્તિના છે એવો ખ્યાલ ઘણા પશ્ચિમના લેખકોએ પેદા કર્યો છે. મને લાગે છે કે દરેક દેશના ગરીબ તથા હતભાગી લોકો ક્રાંતિકારી ન બને તો અમુક અમે પારબૌદ્ધિક વૃત્તિના થયા વિના રહેતા નથી કેમ કે દેખીતી ગીતે જ આ દુનિયામાં તેમને કશું પોતીકાપણું લાગતું નથી. પરાધીન દેશની પ્રજાઓની સ્થિતિ પણ આવી જ હોય છે.

માણસ પુખ્ત ઉંમરનો થાય છે ત્યારે તે બાહ્ય જગતના વિષયોમાં સર્વથા રચ્યોપચ્યો નથી રહેતો કે નથી તેને એનાથી પૂરું સમાધાન મળતું. તે કંઈક જીંડો મર્મ, કંઈક જીંડું રહસ્ય, કંઈક આનસિક અને આધ્યાત્મિક સમાધાન ખેળે છે. પુખ્ત અવસ્થાએ પહોંચેલી પ્રજાઓ તથા સંસ્કૃતિઓની આખતમાં પણ એવું જ બને છે. દરેક પ્રજામાં અને દરેક સંસ્કૃતિમાં બાહ્ય જીવન ને આંતરિક જીવનના આ બે સમાન્તર પ્રવાહો જોવાના મળે છે. જ્યાં તેમનો મેળ ખાય છે ત્યાં જ્યાં તેઓ એકબીજાને પડખે વહે છે ત્યાં સમતા અને સ્થિરતા હોય છે. જ્યાં તેઓ એકબીજાથી વિખૂટા પડે છે ત્યાં વિદેષ અને ચિત્ત તથા આત્માને ક્લેશ કરાવનાર વિષમતા પેદા થાય છે.

ઋગ્વેદ સંહિતાના કાળથી પ્રત્યક્ષ જીવનના અને ચિંતનના આ બે પ્રવાહોનો ઉત્તરોત્તર થતો વિકાસ આપણને જોવાનો મળે છે. આરંભના સમયના પ્રવાહો બાહ્ય જગતના વિષયોથી, પ્રકૃતિના સૌંદર્યથી ને ગૂઢતાથી તથા જીવનના આનંદથી અને જીભરાતી જીવનશક્તિથી ભરેલા છે. ઓલિમ્પસના દેવાની પેઠે એના દેવો પણ માનવસદૃશ છે; અવનિ પર જીતરીને સ્ત્રી-પુરુષો સાથે હળનાંમળતા તેમને કદપવામાં આવ્યા છે. માણસથી એમને જુદા પાડનારું કોઈ ખાસ લક્ષણ એમનામાં તરી આવતું નથી. પછી ચિંતનનો ઉદય થાય છે અને જિજ્ઞાસાવૃત્તિ જાગે છે તથા ઇન્દ્રિયાતીત જગતનો ભેદ ઘેરો લાગવા માડે છે. જીવનનો બાહ્ય ભરપૂરપણે ચાલ્યો જાય છે પરંતુ તેના બાહ્ય આવિર્ભાવોથી પરાડ્યુષ્ઠ થવાની વૃત્તિ જાગે છે. સામાન્ય રીતે જોને જોઈ, સાંભળી કે સ્પર્શી ન શકાય એવી અદૃશ્ય યા અગોચર વસ્તુઓ તરફ ચિત્ત વળતું થતાં અનાસક્તિ વધવા લાગે છે. આ બધાનો ઉદ્દેશ શો? આ વિશ્વની પાછળ કોઈ હેતુ રહેલો છે ખરો? અને જો એમ હોય તો, એની સાથે માનવજીવનનો સુમેળ કેવી રીતે સાધવો? અદૃશ્ય અને અદૃશ્ય વચ્ચે સુમેળ સાધીને જીવનનો સાચો આચાર શોધી શકાય ખરો?

જેમ બીજે બધે તેમ હિંદમાં ચિંતન અને પ્રવૃત્તિના, પ્રવૃત્તિપરાયણતાના અને વૈરાગ્યના સાથે સાથે વિકસતા પ્રવાહો જોવાના મળે છે; જુદા જુદા યુગમાં એમાંથી એક યા બીજું પર ભાર મુકાતો જોવા મળે છે. પરંતુ એ સંસ્કૃતિની મૂળભૂત ભૂમિકા પારલૌકિકતાની અથવા સંસારની અસારતાની નહોતી. ક્ષિત્તચક્ષુની ભાષામાં એ સંસ્કૃતિ દુનિયાને માયા તરીકે વર્ણવે છે ત્યારે પણ એ ખ્યાલ નિરપેક્ષ નહોતો, અંતિમ સત્યની તુલનામાં માપેક્ષ હોય છે (પરમનાત્ત્વની પ્લેટોએ કલ્પેલી છાયાના જેવું કંઈક), જગત જેવું છે તેવાનો જ સ્વીકાર કરે છે, તેનું જીવન જીવવાનો અને તેના બહુવિધ સૌંદર્યનો ઉપભોગ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. તેમાંથી

ઉદ્ભવેલા ધર્મો દ્વારા સૂચિત થતા સેમીટિક સંસ્કૃતિ ધણુંખરું અને આરંભના સમયનો ખ્રિસ્તી ધર્મ તો ખચીન અને મુદ્દાગલે વધારે પ્રમાણમાં પારસાકિક દૃષ્ટિવાળાં હતાં. ડી. ઈ. લોરેન્સ કહે છે કે, 'સફળ થયેલા કે નિષ્ફળ નીવડેલા બધાંયે સેમીટિક સંપ્રદાયોના મૂળમાં સંસારની અથવા જગતની અસારતાનો ખ્યાલ 'સદાયે મોજૂદ છે.' આમાંથી જ ધણુંખરું કોઈ વાર હદ બહારનો ભોગવિલાસ તો કોઈ વાર આકરા દેહત્તમની વૃત્તિઓ જાગે છે.

જ્યારે જ્યારે હિંદની સંસ્કૃતિ કાલીકૂલીને નવપદ્મવિન થઈ તે દરેક યુગમાં ત્યાં જીવન અને કુદરત વિશે તીવ્ર આનંદ, જીવન જીવવામાં રમ, કળા, સંગીત, સાહિત્ય, કાવ્ય, વૃત્ય, ચિત્રકળા અને રંગભૂમિ વગેરેનો વિકાસ તથા સ્ત્રીપુરુષના કામસંબંધની અતિ મુક્ત મીમાંસા પણ આપણને જોવા મળે છે. પારસીકિક વૃત્તિ અથવા જગતની અસારતાના પાપા પર રચાયેલી સંસ્કૃતિ કે જીવનદૃષ્ટિ વીર્યશાળી અને વિવિધતાભર્યા જીવનના આ બધાં આવિર્ભાવો પેદા કરી શકે એમ માની શકાતું નથી. ખરેખર, પાપમાં પારસાકિક વૃત્તિવાળાં મંસ્કૃતિ હજારો વરસ મુઠી ટકી શકી ન હોત એ ઉપાડું છે.

આમ છતાંયે કેટલાક લોકો એમ ધારે છે કે, હિંદની જીવનદૃષ્ટિ અને સંસ્કૃતિ તત્ત્વનઃ પ્રત્યાક્ત કે કમનો નહીં. પણ જીવનથી વિમુખ રહેવાનો સિદ્ધાંત રજૂ કરે છે. મારા ધારવા પ્રમાણે બધાંયે પ્રાચીન ધર્મો તથા સંસ્કૃતિઓમાં વત્તાઓછા પ્રમાણમાં એ અને સિદ્ધાંતો સ્વીકારવામાં આવેલા છે. પણ મને લાગે છે કે, એકંદરે જોતાં હિંદી સંસ્કૃતિએ જીવનના ધનકારની ભાવનાવાળા જીવન પર કદીયે ભાર મૂક્યો નથી. તેની કેટલીક દ્વિલક્ષીની શાખાઓએ જોકે એમ કયું છે, પણ ખ્રિસ્તી ધર્મ કરતાં બહુ ઓછા પ્રમાણમાં. બાદ તથા જૈન ધર્મ જીવનવહેવારથી વિમુખ જીવન પર વિશેષ ભાર મૂક્યો છે અને હિંદના ઇતિહાસના અમુક યુગોમાં ઘણા લોકો જીવનથી ભાગતા હતા. દાખલા તરીકે સંખ્યાબંધ લોકો બાદ વિહારમાં જોડાતા હતા. એનું સું કારણ હશે તેની મને ખબર નથી. યુરોપમાં મધ્યમ યુગ દરમિયાન એવા જ અથવા એથીયે વધારે સૂચક દાખલાઓ મળી આવે છે. એ સમયે ત્યાં એવી માન્યતા પ્રવર્તી હતી કે આ જગતનો નજીકમાં જ અંત આવનાર છે. રાજકીય અને આર્થિક કારણોથી પેદા થતી વિક્ષણના યા નાસીપાળીની લાગણીને પરિણામે સંન્યાસ અને વહેવારવિમુખ નિવૃત્તિપરાયણ જીવનના વિચારો પેદા થતા હોવા જોઈએ.

બૌદ્ધ ધર્મની જીવન પ્રત્યેની તાત્વિક દષ્ટિ અથવા કહો કે દષ્ટિઓ — કેમ કે તેની એવી અનેક દષ્ટિઓ છે — આની હોવા છતાં હકીકતમાં તે અંતિમ છેડાઓને ટાળે છે. બૌદ્ધ સિદ્ધાંત મધ્યમ માર્ગની હિમાયન કરનારો સિદ્ધાંત છે. નિર્વાણનો ખ્યાલ પણ, કેટલીક વાર ધારવામાં આવે છે એવી કેવળ શૂન્યતા નથી; એ જાવાત્મક સ્થિતિ છે. પણ માનવીના વિચારના ક્ષેત્રની એ બહારની સ્થિતિ હોવાથી તેને વર્ણવવા માટે અજાવાતમક શબ્દો વાપરવામાં આવ્યા છે. હિંદી તત્ત્વદષ્ટિ અને સંસ્કૃતિના વિશિષ્ટ પરિપાક સમાન બૌદ્ધ ધર્મ કેવળ જીવનવિમુખતા યા નિવૃત્તિ માર્ગનો સિદ્ધાંત હોત તો એને અનુસરનારા કરોડો લોકો પર ખમીન એની થોડીઘણી અસર થઈ હોત. પણ બૌદ્ધધર્મી દેગો એથી ઊંચકી જ ખીનાનો પુરાવો આપે છે અને ચીના લોકો જીવનના સ્વીકારવાળો જીવન-વહેવાર કેવો હોય એનું નમૂનેદાર દષ્ટાંત પૂરું પાડે છે.

હિંદી તત્ત્વદષ્ટિ જીવનના અંતિમ ધ્યેય યા હેતુ પર સદાયે ભાર મૂકતી આવી છે તેથી કરીને આ ગોટાળો પેદા થયો હોય એમ લાગે છે. એ તત્ત્વદષ્ટિ પોતાના બંધારણ યા ધડતરમાં રહેલા ઇન્દ્રિયાનીન યા અસૌકિક તત્ત્વને કદી ભૂલી શકી નથી, અને તેથી જીવનનો સંપૂર્ણપણે સ્વીકાર કરવા છતાં તે જીવનનો શિકાર યા ગુલામ બનવાનો ઇન્કાર કરે છે. તે કહે છે કે સમ્યક્ પ્રવૃત્તિ યા કર્મ જોઈએ તેટલું કરો પણ તેનાથી પર રહો અને એવા કર્મનાં ફળોને વિશે તો સાવ હિંદાસીન રહો. આમ એ જીવનવહેવાર-માંથી ભાગવાનો નહીં પણ જીવનમાં તેમ જ કર્મમાં અનાસક્તિ રાખવાનો માણસને અનુરોધ કરે છે; હિંદી તત્ત્વદષ્ટિ અને ક્ષિત્તસૂત્રીમાં અનાસક્તિનો આ ખ્યાલ સાદત રહેલો છે. બીજી ધાણીખરી ક્ષિત્તસૂત્રીઓનું પણ એવું જ છે. દૃશ્ય અને અદૃશ્ય સૃષ્ટિઓ વચ્ચે અથવા બાહ્ય અને આંતરિક જગત વચ્ચે સાચી સમતુલા એટલે કે સમતા જળવી રાખવી જોઈએ એમ કહેવાની આ એક ભિન્ન રીત છે, કેમ કે, બાહ્ય જગતના ક્ષેત્રમાં પ્રવૃત્તિ અથવા કર્મને વિશે વધારેપડતી આસક્તિ થવાથી બીજું એટલે કે આંતરિક જગત બુઝાઈ જાય છે તે લુપ્ત થતું જાય છે; વળી તે કર્મ સુધ્ધા અતિમ હેતુ યા ધ્યેય વિનાનું બની જાય છે.

હિંદી ગાનસના આ આરંભનાં પરાક્રમોમાં સત્યનું મહત્ત્વ, સત્ય પર અવલંબન અને સત્ય માટેનો પાર વગરનો ઉત્સાહ જોવામાં આવે છે. જડ ધર્મસિદ્ધાંત તથા ઇશ્વરપ્રેરિત ગાનપ્રકાશ એ તેમનાથી પર થઈ ન શકે એવા નીચકી ભૂમિકાના લોકો માટે છે એમ ગણીને તેમની હિંચેલા કરવામાં આવતી હતી. અંગત અનુભવ પર અવલંબનારું આ પ્રયોગમૂલક વલણ છે.

ભાવનાના અને આધ્યાત્મિક, બધાએ અનુભવેલી પેઠે અન્યકત્ર યા અંતઃસૃષ્ટિનો અનુભવ દસ્ય યાં બાલ જગતના અનુભવથી બુદ્ધ પ્રકારનો હોય છે. જેનું આપણને જ્ઞાન છે તે ત્રણ પરિમાણોવાળી સૃષ્ટિની બહારના કૌર્ષિક બિન્ન અને વધારે વ્યાપક ક્ષેત્રમાં એ અનુભવ પ્રવેશતો હોય એમ લાગે છે અને તેથી ત્રણ પરિમાણો જ જાણનાર માણસમાં તેને વર્ણવવાનું મુશ્કેલ બને છે. એ અનુભવ શો છે અને તે સત્ય કે પરમ તત્ત્વની કૌર્ષિક બાજુનું દર્શન યા સાક્ષાત્કાર હોય છે કે પછી કેવળ કલ્પનાનું ભૂત હોય છે એ હું નથી જાણતો. ઘણી વાર એ આત્મવચનનાં હોય છે. મને રસ છે તે આ દૃષ્ટિમાં, આ માનસિક વસ્તુમાં. એ અધિકારવાદી અથવા સિદ્ધાંતજડ વસ્તુ નથી પણ બાલ જીવનની પાછળ શું રહેલું છે તે પોતાને માટે જોળી લેવાનો પ્રયાસ કરવાની વૃત્તિ છે.

હિંદમાં દ્વિસમૂહી કેવળ ગણ્યામાંડ્યા દ્વિસમૂહો કે પડિતોનો જ વિષય રહ્યો નથી. દ્વિસમૂહી જનસમુદાયના ધર્મનું મહત્ત્વનું અંગ હતું; અમુક હળવા સ્વરૂપમાં તે તેમના સુધી પ્રસરે છે અને 'જે' ચીનના જેટલી જ હિંદમાં પણ સર્વસામાન્ય બને છે તે તાત્ત્વિક દૃષ્ટિ પેદા કરે છે. કેટલાકને માટે એ દ્વિસમૂહી ઘટનામાત્રનાં કારણો તથા નિષ્કર્ષો જાણવા માટેનો ગોડો અને જટિલ પ્રયાસ હતો, જીવનના અંતિમ ધ્યેય માટેની જોગ હતી, જીવનના અનેક વિરોધોમાં જીવંત એકતા શોધવાનો પ્રયત્ન હતો. પણ જનસમુદાયને માટે એ ઘણી સીધીસાદી વાત હતી. આમ છતાંયે તે એમને જીવનના હેતુ અથવા ધ્યેયની તથા કાર્યકારણની કંઈક સમજ તથા કસોટીના પ્રસંગો તેમ જ આપત્તિનો સામનો કરવાનું અને પ્રસન્નતા તથા સ્વસ્થતા ન ગુમાવવાનું ધૈર્ય આપતી હતી. ડો. તાર્ક ચી-તાઓને લખતાં ટાગોર જણાવે છે કે, હિંદ તથા ચીનની પ્રાચીન જીવનદૃષ્ટિ, તાઓ અથવા સન્માર્ગ, એ પૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરવા માટેનો, જીવનની બિન્ન બિન્ન પ્રવૃત્તિઓને જીવનના આનંદમાં તરબોળ કરવાનો માર્ગ છે. ચીનની નિરક્ષર અને અનાન આમજનના પર એ શાણપણ યા જીવનદૃષ્ટિની હજી પણ કંઈક અસર પડેલે છે અને આપણે જોઈએ છીએ કે સાત સાત વરમના બીણા યુદ્ધ પછી પણ ચીનના લોકોએ પોતાની શ્રદ્ધા અથવા પોતાના ચિત્તની પ્રસન્નતા ચળવા દીધી નથી. હિંદમાં અમારો કસોટી-કાળ ઘણો લંબાયો છે અને ગરીબાઈ તથા બારે હાકમારી તેમ જ દુઃખો લાંબા સમયથી અમારી પ્રજાના વિખૂટા ન પાડી શકાય એવા સાથી બની ગયા છે. આમ છતાંયે હિંદવાસીઓ હજી પણ ખેલે છે, રૂંદે છે અને ગાય છે તેમ જ નાચે છે અને નાસીપાસ થતા નથી.

સમન્વય અને મેળ : જ્ઞાતિવ્યવસ્થાનાં બીજ

આર્યોના આગમનથી હિંદમાં નવા પ્રશ્નો ઊભા થયા. એ પ્રશ્નો જુદી જુદી જાતિઓને લગતા તેમ જ રાજકીય સ્વરૂપના હતા. દ્રવિડ લોકોની પાસે સંસ્કૃતિની લાંબી પરંપરા રહેલી હતી પણ આર્યો પોતાને તેમનાથી અનેકગણા અડિયાતા લેખતા હતા એ નિર્વિવાદ છે અને એ બંને વચ્ચેનું અંતર મોટું હતું. આ ઉપરાંત હિંદમાં એ વખતે પછાત આદિવાસી જાતિઓ પણ હતી. એ લોકો ગોપ વ્યવસ્થાનું વનવાસી જીવન ગુમ્હારતા હતા. જાતિજાતિ વચ્ચેના આ સંઘર્ષ તથા ક્રિયાપ્રતિક્રિયામાંથી ધીમે ધીમે વર્ણવ્યવસ્થા ઉદ્ભવી. પછીની સદીઓમાં એ હિંદના જીવન પર જાંડી અસર કરનાર હતી. ઘણું કરીને આ વ્યવસ્થા મૂળે નહોતી આર્ય કે નહોતી દ્રવિડ. બિન્ન બિન્ન જાતિઓનું સામાજિક સંગઠન કરવાનો, તત્કાલીન મેળબૂદ હકીકતોનો મેળ સાધવાનો એ પ્રયાસ હતો. પાછળના વખતમાં એ વ્યવસ્થાથી સમાજની અધોગતિ થઈ અને હજી આજે પણ એ બોમ્બડ ને શાપડ છે. પરંતુ પાછળના વખતનાં ધોરણો અથવા પછીથી તેમાં થયેલા ફેરફારો પરથી આપણે એનું મૂલ્યાંકન ન કરી શકીએ. એ વ્યવસ્થા તે સમયની ભાવનાને અનુરૂપ હતી અને ઘણીખરી પ્રાચીન સંસ્કૃતિઓમાં આવી જાતનું વર્ગીકરણ ઉદ્ભવ્યું હતું. જોકે ચીનમાં એમ થવા પામ્યું નહોતું, સાસાની યુગમાં આર્યોની બીજી શાખાના વંશજ ધરાનીઓમાં પણ આર. વર્ગો હતા. ગ્રીસની સંસ્કૃતિ સહિત લગભગ બધી જ પ્રાચીન સંસ્કૃતિઓ સામુદાયિક ગુલામગીરીની પ્રથા પર નભતી હતી. હિંદમાં ઘરકામ કરનારા થોડા ગુલામો હતા પણ અહીં મજૂરી કરનારા ગુલામોનો સમુદાય મોટો નહોતો. પ્લેટો પોતાના રિપબ્લિક (આદર્શ નગર) નામના ગ્રંથમાં આતુર્વર્ણ્યને મળતા સામાજિક વર્ગોનો ઉલ્લેખ કરે છે. મધ્યકાલીન કેથલિક સમાજવ્યવસ્થામાં પણ આવા પ્રકારનું વર્ગીકરણ હતું.

આર્ય અને અનાર્ય વચ્ચેના કડક વિભાગથી જ્ઞાતિના વાડાઓનો આરંભ થયો. પછીથી અનાર્યોમાં દ્રવિડ જાતિઓ અને આદિવાસી જાતિઓ એવા બે વિભાગો પડ્યા. આરંભમાં આર્યોનો વર્ણ એક જ હતો. તે વખતે ગુણકર્મને આધારે તેમનામાં વિભાગો પડ્યા નહોતા. આર્ય શબ્દ ઋ એટલે ખેડવું એ ધાતુ પરથી બન્યો છે: બધા આર્યો ખેતી કરનારા ખેડૂતો હતા. ખેતીનો ધંધો ઉમદા લેખાતો હતો. ખેતી કરનાર ખેડૂત જ

પુરોહિતનું, મૈનિ નુ અને વેપારીનું કામ કરતો હતો અને વિચિત્ર હકો ધરાવનાર પુરોહિત યા બ્રાહ્મણ વર્ણ તે નખતે અતગ નડોતો મૂળે અનાયોથી આયોને જુદા પાડવા માટે યોજનામા આવેના વર્ણના વિભાગોની અમગ ખુ આયો પર થઈ અને ગુણ મના વિભાગો જેમ જેમ નવના ગયા તેમ તેમ નના નના નગો અથવા વર્ણો થતા ગયા.

આમ, નિજેતા જાતિએ પરાજિત જાતિઓના નિ-દન નાશવાને અથવા તેમને ગુલામ મનાવવાનો રિવાજ જે વખતે પ્રચલિત હતો ત્યારે વર્ણવ્યવસ્થા યા જાતિવ્યવસ્થાએ એ પ્રભનો નધારે શાન્તિભર્યો ઉકેલ આપ્યો એ ઉકેલ મમાજમા ગુણમના નવના જતા ખામ વિભાગોની માથે બધેમતો હતો. જનના વ્યવસ્થાના વિભાગો પાનામા આન્યા અને ખેડૂતોના અમુદાયમાથી ખેડૂતો, કાગીરો અને વેપારીઓ વગેરેના વૈશ્ય વર્ગ જિભો થયો, મોદાઓ તથા શામકોનો ક્ષત્રિય વર્ગ જિભો થયો અને પુરોહિતો તથા નિચારકોનો બ્રાહ્મણ વર્ગ પેદા થયો. બ્રાહ્મણોનું કાર્ય રાજનીતિમા દોરવણી આપવાનું તથા પ્રજાના આદર્શોને સાચવી રાખવાનું અને દમવવાનું હતું આ ત્રણ વર્ણોની નીચે અને અથવા ખેડૂતો સિવાયના શરીરશ્રમ કરનારા મનૂરો હતા આદિનામી જાતિઓમાથી ધણી જાતિઓને મમાજમા ધીમે ધીમે અતર્જીત કરી લેવામા આવી અને તેમને મમાજના ઉલ નીચેના એટલે કે શરૂ નગમા ધ્યાન આપવામા આન્યુ આ ગીતે અનાય જાતિઓને મમાજવ્યવસ્થામા મમાવી લેવાની પ્રક્રિયા નિરતર આસ્થા જ કરતી હતી આ વર્ણોમા પણ ઘણખરુ એકમાથી ખીજમા સંક્રાન્ત આના કરતી હોવી જોઈએ એમા જડના અથવા નાડામધી દાખવ થઈ તે પાછગથી ઘણખરુ શાસક નર્મને હમેતા ઘણી છૂટછાટો મળતી હતી અને જ મેળવીને કે ખીજ કોઈ રીતે મત્તા હાથ કરનાર માણુમ આડે તો ક્ષત્રિય નર્મમા જોડાઈ શકતો હતો તેના મોખાને છાન્ને એવી પરાપૂર્વના કોઈક આન વીરપુરુષ માથે તેને જોડી આપતી વશાનગી બ્રાહ્મણ પુરોહિતો પાસે તે તૈયાર રાવી લેતા

આર્થ શબ્દ કોઈ જાતિસૂચક મગી ગયો 'હિમદા' એવો તેના અર્થ થના નાગ્યો એ જ રીતે અનાર્થ શબ્દનો અર્થ હીન અથવા નીચુ એવો થના લાગ્યો અને તે સામાન્ય રીતે ગોપવૃત્તિની અને વનવાસી જાતિઓ વગેરેને માટે વપરાના લાગ્યો.

હિંદીઓ પૃથક્કરણની ખામ શક્તિ ધરાવના હતા અને વિચારો તથા ખ્યાલોનું અને જીવનની પ્રવૃત્તિઓનું સુધ્ધા વર્ગીકરણ કરવાની તેમને ધગશ

હતી આર્યોએ સમાજને ચાર મુખ્ય વિભાગોમાં — વણીમાં વડે ચી નાખ્યો એટલું જ નહીં, વ્યક્તિના જીવનને પણ ચાર ભાગમાં વડે ચી નાખ્યું પડેલો ભાગ મહત્ત્વશ્રીમ એટલે કે માણસના જીવનની વિદ્યાર્થી અવસ્થા. એમાં માણસ વિદ્યા સંપાદન કરે તથા આત્મનિગ્રહ અને ભાવિ જીવન માટે જરૂરી શિક્ષા કેળવે બીજો ભાગ ગૃહસ્થાશ્રમ અથવા સસારી જીવન, ત્રીજો ભાગ વાનપ્રસ્થાશ્રમ માણસે હવે અમુક પ્રકારની મમતા તેમ જ તટસ્થ વૃત્તિ કેળવેલી હોય છે અને તે કશા નાભ કે બદનાની આશા રાખ્યા વિના પોતાની શક્તિ મમાજસેનાના કાર્યોમાં ખરચે છે. છેલ્લો ભાગ સન્યાસાશ્રમ. જીવનની આ છેલ્લી અવસ્થામાં માણસ દુન્યવી પ્રવૃત્તિઓથી સાત અળગો થઈ નિવૃત્તિપરાયણ જીવન ગાળે છે આ રીતે આર્યોએ માણસમાં માથે માથે જ રહેલી નિવૃત્તિપરાયણતા અને પ્રવૃત્તિપરાયણતા એ પરસ્પર વિરોધી વૃત્તિઓનો સુયોગ માધ્યમ હતો.

ચીનની પેઠે હિંદુમાં પણ વિદ્યા તથા પડિતાર્થનું મમાજમાં બહુમાન કરનામાં આવતું, કેમ કે વિદ્યામાં શ્રેષ્ઠ પ્રકારનું જ્ઞાન તથા મદાયાર ગર્ભિત થીતે રહેના હોય છે એમ માનનામાં આવતું હતું એ બંને દેશોમાં વિદ્યાશ્રમ પત માણસ આગળ રાજકર્તાઓ તથા યરૂરીર યોદ્ધાઓ પણ સદાયે નમના આપ્યા છે અમનના વખતમાં હિંદુમાં એવી માન્યતા હતી કે જેમને મત્તાનો અમન કરનાનો હોન તેઓ તટસ્થતા જાળવી શકતા નથી ને નિષ્પક્ષ રહી ગમ્તા નથી તેમના અગત હિતો તથા તેમની વૃત્તિઓ તેમની પ્રજાકીય ફજ્જેની સાથે અથડામણમાં આવે છે. એથી ધ્યેયો તથા આદર્શો નહીં ડરનાનું અને મત્તારના મોરણો સાચી રાખનાનું કામ નિચારકોના વર્ગ અથવા સમ્રહને સોંપનામાં આવ્યું હતું એ વર્ગ આજીવિદાની ચિંતાથી મુક્ત હતો અને તેને બીજું કાંઈ કામ નહોતું એટલે જીવનના પ્રશ્નોનો તટસ્થતાથી અને નિષ્પક્ષપણે વિચાર કરી શકતો હતો નિચારકોનો યા દિનસરોનો આ વર્ગ સમાજમાં સૌથી ઉચ્ચ સ્થાને અને શ્રેષ્ઠ લેખાતો અને મૌ કેઈ તેમના તર્ક આદર ગમ્તા. ડર્મ જગનારા અથવા પ્રવૃત્તિપરાયણ લોકો — રાજકર્તાઓ અને ઐનિકો — એટલે કે ક્ષત્રિયો એ પછી આવના અને તેઓ ગમે એટલા બગવાન અને મમર્થ હોય તોયે તેમને પડેના વર્ગના લોકો એટલે કે જ્વાલણો કરતા ઓછું માન મળતું ધનદોલન ધરાવનારા વગને એટલે કે વૈરથેને એથી પણ ઓછું માન મળતું ક્ષત્રિયો એટલે કે ઐનિક વર્ગ પ્રથમ સ્થાને નહોતો પણ સમાજમાં તેના દરજ્જે વણો બિચો લેખાતો હતો ચીનની પેઠે તેમના પ્રત્યે અહીં ધૃણા દાખવનામાં આવતી નહોતી

હિંદની સમાજવ્યવસ્થાના મૂળમાં રહેલો આ સિદ્ધાંત છે. મધ્ય યુગમાં રોમન ચર્ચે આધ્યાત્મિક, નૈતિક અને સદાચારન બાળતોમાં અને રાજ્યમંચાલનના મૂળભૂત સિદ્ધાંતોની બ દોરવણી આપવાનું કાર્ય હાથ ધર્યું ત્યારે ખ્રિસ્તી સમાજરચનાન પણ આ સિદ્ધાંત નજરે પડે છે. ખ્રીસ્તે ઘણે કેકાણે પણ એ આવે છે. હકીકતમાં રોમ દુન્યવી સત્તામાં એટલે કે રાજ્યસત્તા બારે રસ લેવા લાગ્યું અને ચર્ચના અધિકારીઓ પોતાના હકથી રાજ હતા. હિંદમાં બ્રાહ્મણ વર્ગ વિચારકો અને દ્વિધર્મી આપવા પોતાનાં જામી ગયેલાં હિંદો જાળવી રાખવાને ઉત્ક્રાંત એવો અને મુમંગલિત પુરોહિતવર્ગ બની ગયો. આમ છતાં આ રિ હિંદી જીવન પર વત્તાઓછા પ્રમાણમાં જાંડી અસર થઈ છે વિદ્યા તથા ઉદારવૃત્તિથી ભરેલો, સદાચારી, આત્મનિઃશ્ચય અને ખ્રી માટે પોતાનું બંધિદાન આપવાને તત્પર એવા શ્રેષ્ઠ મનુષ્યને આદ્ય દષ્ટી રહ્યો છે. જૂનકાળમાં બ્રાહ્મણ વર્ગે વિશિષ્ટ અધિકારો ધરાવના સુરક્ષિત વર્ગોના બધાથે ફર્યુંલો દાખવ્યા છે. તેમનામાંના ધા માણુમેમાં નહોતી વિદ્યા કે નહોતી સદગુણો અને છતાં પોતા પ્રત્યેનો આદર તેમણે જાળવી રાખ્યો છે. તેમની પાસે રાજસત્તા અથવા ધ હોવાથી નહીં પણ એક પછી એક જુદિયાળા માણુસો પેદા કરીને એમ કરી શક્યા. પ્રજાની સેવામાં તથા સમાજના હિતને પોતાનું બંધિદાન આપવામાં તેમનો ફાળો નોંધપાત્ર છે. દરેક આગળપડતી વ્યક્તિઓના દષ્ટાંતથી આખા વર્ગે લાભ લે છે, અને છતાં પ્રજાને આદર કોઈ મોટા દરજ્જા માટે નહીં ગુણો માટે હોતો. રિવાજ તો જે કોઈ વ્યક્તિમાં વિદ્યા તથા સં હોય તેને માન આપવાનો હોતો. અબ્રાહ્મણો અને અદ્યુત વર્ગોની વ્યા પણ પ્રજાના આદરને પાત્ર બન્યાના અને સંતો તરીકે લેખાયાના અદ્ય દાખલાઓ મળી આવે છે. અધિકારના દરજ્જાને અને સત્તાને બધ સેવાયો હશે પણ પ્રજા તરફથી તેમને કદીયે આવું મળ્યું નથી.

આ નાણાના યુગમાં આજે પણ એ પરંપરાની અસર સારી જણાય છે. એને કારણે જ પોતે બ્રાહ્મણ ન હોવા છતાં ગાંધીજી સર્વોપરી આગેવાન થઈ શકે છે અને તેમની પાસે ધન કે કોઈ અધિક દરજ્જાનું પીઠબળ ન હોવા છતાં કરોડો હિંદુવાસીઓનાં હૃદય હલાવી છે. પ્રજા કેવા પ્રકારના આગેવાન પ્રત્યે પોતાની નિષ્ઠા દર્શાવે છે

ખીના કોઈ પણ પ્રજાની સંસ્કૃતિક પરંપરા તથા તેનાં જ્ઞાન અને અજ્ઞાત ધ્યેયોની પરીક્ષા કરવા માટેની કામ આપે તેવી કસોટી છે.

હિંદી સભ્યતા અથવા હિંદની આર્ય સંસ્કૃતિનો મધ્યવર્તી ખ્યાલ ધર્મ છે. ધર્મ એ કોઈ સંપ્રદાય કે પંથ તથા જીવનસિદ્ધાંતથીયે વ્યાપક ખ્યાલ છે. એ માણસના કર્તવ્યને લગતો, પોતા પ્રત્યે તેમ જ બીજાઓ પ્રત્યે તેણે બજાવવાની ફરજોને લગતો ખ્યાલ છે. આ ધર્મ એ આ આખું વિશ્વ તથા તેમાં અંતર્ગત થયેલી બધીયે વસ્તુઓ નીતિના જે મૂળભૂત નિયમને વશ વર્તે છે તે અંતરનો એક ભાગ છે. વિશ્વની પાછળ આવી સુવ્યવસ્થા રહેલી હોય તો માણસે એની સાથે પોતાનો મેળ સાધવો રહ્યો અને તેની સાથેનો સુમેળ જળવાઈ રહે એ રીતે તેણે આ જગતમાં આચરણ કરવું જોઈએ. માણસ પોતાના કર્તવ્યનું પાલન કરે અને તેનાં કાર્યો નીતિની દૃષ્ટિએ બરાબર હોય તો અનિવાર્યપણે તેનાં સારાં પરિણામ આવે. માણસના હકો પર ભાર મૂકવામાં આવતો નહોતો. પ્રાચીન કાળમાં સર્વત્ર અમુક અંશે આવી જ જીવનદૃષ્ટિ હતી. આજના જમાનાના વ્યક્તિઓના, સમૂહોના તથા રાષ્ટ્રોના હક માટેના આગ્રહને મુકાબલે એ તફાવત બિન્ન હતો.

૮

હિંદી સંસ્કૃતિનો અતૂટ પ્રવાહ

આમ, પૃથ્વીના યુગોમાં જે પુરબહારમાં કાલવાકૂલવાની હતી તથા અનેક ફેરફારો થવા છતાં જે આજ સુધી ટકી રહી છે તે સભ્યતા તથા સંસ્કૃતિનો આ અતિ પ્રાચીન સમયમાં આરંભ થતો આપણા જ્ઞેવામાં આવે છે. પાયાઉપ આદર્શો તથા નિયામક જીવનદૃષ્ટિ નિર્માણ થાય છે અને માહિત્ય તથા ક્ષિત્તિ, કળા અને નાટક અને જીવનની ખીજ બધી પ્રવૃત્તિઓ તથા વ્યવસાયો એ આદર્શો તથા જીવનદૃષ્ટિ પર અવલંબે છે. કાળાંતરે જે જડ અને જીવનને કુંડિત કરતા કવચ જેવાં બની ગયાં તે એકાંગિતા અને સુગાળવાપણાના મૂળ પણ એમાં આપણને જણાય છે. એ એકાંગિતા અને સુગાળવાપણું આજે જાતિવ્યવસ્થામાં પરિણમ્યું છે અને જીવનનાં બધાંયે ક્ષેત્રો પર તેની અસર પડેલી છે. તત્કાલીન સમાજવ્યવસ્થાને ગિર કરવાને તથા તેને સમજા અને સમતોલ બનાવવાને અર્થે અમુક સમય પૂરતી કરવામાં આવેલી એ યોજના કાળે કરીને સમાજવ્યવસ્થા તથા માનવી ચિત્તના કારાગાર જેવી બની ગઈ. પરિણામ જોતાં લાગે છે કે લાંબે ગાળે અંતિમ પ્રગતિને ભોગે સલામતી મેળવવામાં આવી.

ઉગ્રવવામાં આવે છે. છતાં એમાં ભૂતકાળ સાધેનો સંબંધ તોડી નાખવાનો પ્રયાસ કયાંયે જોવામાં આવતો નથી. આગળ પ્રયાણ કરવા માટે એને આરંભ સ્થાન યા પ્રસ્થાન તરીકે લેખવામાં આવે છે.

ઉપનિષદો બિગ્ગાસાટ્ટિ, ચિત્તની સાદસટ્ટિ અને વસ્તુમાત્રનું સત્ય જોળવા માટેની ધગસથી ભરપૂર છે. સત્યની આ શોધને માટે વિજ્ઞાનની બાજુ પરીક્ષણની પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરવામાં નથી આવતો પણ એમાંયે વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિનો અમુક અંશ હોય છે. એ જોળના માર્ગમાં કોઈ પણ જડ સિદ્ધાંતને આડે આવવા દેવામાં આવતો નથી. એમાં મુદ્દત્ક, અર્થ વગરનું અને આજે પ્રસ્તુત ન હોય એવું ઘણું છે. ભાર ખાસ કરીને આત્મ-સાક્ષાત્કાર પર, આત્મા અને પરમાત્માના જ્ઞાન પર મૂકવામાં આવે છે. આત્મા અને પરમાત્મા બંને તત્ત્વનઃ એક જ છે એમ કહેવામાં આવે છે. બાજુ જગતને કેવળ આભાસાત્મક કે અસત્ય નથી લેખવામાં આવતું. એને સાપેક્ષ દૃષ્ટિએ સાચી અને પરમ તત્ત્વની એક બાજુ તરીકે લેખવામાં આવે છે.

ઉપનિષદોમાં ઘણી સંદિગ્ધતા છે અને તેના બિન્ન બિન્ન અર્થો રચવામાં આવ્યા છે. પણ એ તો દ્વિધમ્બ કે પંડિતનું ક્ષેત્ર થયું. ઉપનિષદોનું વસણ એકંદરે અદ્વૈતવાદ તરફનું છે. તેમની સમગ્ર દૃષ્ટિ, જોને કારણે આવેશ-ભયો અનેક વાદવાદ થતા હતા એવા તે વખતના મતભેદો ઓછા કરવા તરફની હતી એ સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે. એ સમન્વયનો રસ્તો છે. જાદુ તથા એવા જ પ્રકારના પારલૌકિક જ્ઞાનને ધુતકારી કાઢવામાં આવે છે અને જ્ઞાનરહિત ક્રિયાવિધિઓને બ્યર્થ લેખવામાં આવે છે. એવા જ્ઞાન-રહિત કર્મકાંડમાં મશગૂલ રહેનારાઓને ઉપનિષદ આ રીતે વર્ણવે છે:

અવિદ્યાયામન્તરે ચર્તમાનાઃ સ્વયં ધીરઃ વૈકિર્તં મન્યમાનાઃ ।

જંચન્વમાનાઃ પરિચન્તિ મૃદાઃ અન્વેનૈવ નીચમાના યથાજ્ઞાઃ ॥

એમાં એટલે કે કર્મકાંડમાં રચ્યાપચ્યા રહેનારા મૂઢો પોતાને ડાહ્યા અને પંડિતો લેખીને આંધળાથી દોરાના આંધળાઓની જેમ દિશા વિનાના આમતેમ અચડાય છે અને પોતાના હૃદય સુધી પહોંચતા નથી. વેદોને મુધ્ધાં એમાં અપરા એટલે કે નીચલી કક્ષાની વિદ્યા તરીકે લેખવામાં આવ્યા છે; અધ્યાત્મવિદ્યા જ પરા એટલે કે શ્રેષ્ઠ વિદ્યા છે. આત્મનિમ્મલ વિનાની ગોતોપાસના સામે પણ એમાં સ્પષ્ટ રહેવાનું કહ્યું છે. સામાન્યિક પ્રવૃત્તિનો આધ્યાત્મિક પુરુષાર્થ સાથે મેળ સાધવાનો એમાં એકધારો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે. માનવજીવનને અંગેની ફરજો તેમ જ કર્તવ્યોનું પાલન તો કરવું જ રહ્યું પરંતુ અનાસક્ત રહીને.

ધણું કરીને ઉપનિષદોમાં વ્યક્તિની પૂર્ણતા પર વધારે ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે અને તેથી સામાજિક દષ્ટિ ભ્રેષ્ઠ એ તેટલી ખીલી નહીં. ઉપનિષદ કહે છે કે, પુષ્પાત્ ન પાં કિંચિત્ એટલે કે પુરુષ યા વ્યક્તિથી અદકું ખીજું કશું નથી. સમાજને સુરચિત લેખવામાં આવ્યો હોવો ભ્રેષ્ઠ એ અને તેથી માણસનું ચિત્ત વ્યક્તિની પૂર્ણતાના વિચારમાં જ નિરંતર રચ્યુંપચ્યું રહેતું, અને વ્યક્તિની એ પૂર્ણતાની ખોજની પાછળ અનંત આકાશથી માંડીને માનવી ચિત્તના અંતરતમ ખૂણા સુધી બધે ઉપનિષદો ફરી વળે છે. પ્રાચીન કાળના હિંદીઓની દષ્ટિ સંકુચિત રાષ્ટ્રીયતાની નહોતી, જોકે હિંદુસ્તાન જગતના નાભિ સ્થાને છે એવી લાગણી તે વખતે પ્રવર્તતી હતી. જુદે જુદે વખતે ચીન, ગ્રીસ તેમ જ રોમે પણ એવી જ જાતની લાગણી બતાવી છે. મહાભારત કહે છે કે, આ સમગ્ર નશ્વર જગત એકખીજા પર આધાર રાખતા જીવેનાં માળો છે.

ઉપનિષદોમાં વિચારવામાં આવેલા પ્રશ્નોની તાત્ત્વિક યા દાર્શનિક આજુઓ સમજવાનું મને પોતાને મુશ્કેલ લાગે છે. પરંતુ ઘણી વાર જે જડ સિદ્ધાંત અને અધ્યક્ષના આવરણ નીચે ઢંકાઈ ગયેલી હોય છે એવી સમસ્યા પ્રત્યેના તેના આ વલણની મારા મન પર બેંડી છાપ પડી. એ વલણ સાંપ્રદાયિક નહીં, તાત્ત્વિક હતું. એના પ્રયત્ન વિચારો, એમાં ઉઠાવવામાં આવેલા પ્રશ્નો તેમ જ એની પાછળની બૌદ્ધિક ભૂમિકા મને ગમે છે. એનું નિરૂપણ દ્રૂકું, અતિ દ્રૂકું છે, ઘણી વાર તે ગુરુશિષ્ય વચ્ચેના સંવાદના રૂપમાં છે અને એમ કહેવામાં આવે છે કે, ઉપનિષદો એ વ્યાખ્યાન માટે ગુરુએ તૈયાર કરેલી અથવા ગુરુના વ્યાખ્યાનની શિષ્યોએ લીધેલી નોંધો છે. પ્રોફેસર એફ. ડબ્લ્યુ. ટોમસ લિમ્સી ઓફ મિન્ડિયા (હિંદને વારસો) નામના પોતાના પુસ્તકમાં કહે છે: ‘ઉપનિષદોમાં જે અદિતીય ગુણ છે અને માણસના હૃદય પર તેની અચૂક અસર થાય છે તે કોઈ ગહન બાળતોને અંગે વાર્તાલાપ કરતા મિત્રોમાં હોય છે તેવી એની સવ્યાર્થ ને સહૃદયતાને કારણે છે.’ અને ચક્રવર્તી રાજગોપાલાચારી પોતાની છટાદાર વાણીમાં તેમને વિષે કહે છે: ‘સત્ય માટેની અદમ્ય તૃપ્તિ પ્રેરાર્થ, વિશાળ કલ્પના, ભવ્ય અને વ્યાપક ચિંતન તથા સત્યશોધન માટેની શિરસાટાની ધગશ દ્વારા ઉપનિષદના નકપિઓ તથા તેમના શિષ્યો સૃષ્ટિના ભેદ પામવાનો પ્રયત્ન કરે છે એ ઘટના જગતના આ સૌથી પ્રાચીન ધર્મગ્રંથોને હજી પણ જગતના સૌથી આધુનિક અને સૌથી વધારે સમાધાનકારક ગ્રંથોનું સ્થાન આપે છે.’

ઉપનિષદોનું પ્રધાન લક્ષણ તેમની સત્યનિષ્ઠા છે. સત્યમેવ જયતે નાનુત્તમ, સત્યં વંષા મિત્તનો દેવયાનઃ । એટલે કે, સત્યનો જ જય થાય છે, અસત્યનો નહીં. દિવ્યતા તરફ જવાનો માર્ગ સત્યથી જ ખુલ્લો થાય છે. અને ઉપનિષદની મુવિખ્યાન પ્રાર્થના પણ પ્રકાશ અને જ્ઞાન માટેની જ છે. અસતો મા સદ્ ગમય, તમસો મા જ્યોતિર્ગમય, મૃત્યોર્મૌમૃતમ્ ગમય ॥ અમત્ય-માંથી તું અમને સત્ય તરફ લઈ જા, અધકારમાંથી પ્રકાશ તરફ લઈ જા અને મૃત્યુમાંથી અમરત્વ તરફ લઈ જા.

ઉપનિષદમાં આપણને અતિ ઉત્સુક તથા શૂન્ય અને જંગતનો બેઠ પામવાને નિરંતર મથના જિજ્ઞાસુ માનવાચ્ચતનું વારંવાર દર્શન થાય છે : કેનેવિતમ્ પતતિ પ્રેવિતમ્ મનઃ, કેન પ્રાણઃ પ્રયમઃ પ્રેતિ યુક્તઃ । કેનેવિતમ્ ષાચ્ચિન્મામ્ વદમિત્, ચક્ષુઃ શ્રોત્રમ્ ક ડ દેવો યુન્કિ ॥ કોની ઇચ્છાથી અને કોનું પ્રેરણું મન પોતાના વિષયો તરફ જાય છે? કોની આજ્ઞાથી મુખ્ય પ્રાણ સંચરે છે? મનુષ્યો કોના પ્રેરણા આ વાણી બોલે છે? કયો દેવ આંખ અને કાનને, જોવાની ને સાંભળવાની શક્તિ આપે છે? વળી, 'વાયુ શાન્ત કેમ નથી રહેતો? માનવી ચિત્તને કદીયે એન કેમ નથી પડતું? શાને માટે અને શું બોળવાને પાણી નિરંતર વહેતું રહે છે ને ક્ષયભર પણ અટકતું નથી?' માણસ સાહસપૂર્ણ પ્રવાસે નીકળ્યો છે. અને માર્ગમાં ક્યાંયે વિસામો નથી ને એ બોજના પ્રવાસનો અંત નથી. એનરેય ધ્યાનશુભાં માનવીના એ અનંત પ્રવાસને વિષે એક સૂક્ત છે અને તેના દરેક શ્લોકને છેડે ચરેવેતિ, ચરેવેતિ એવું ધ્રુવપદ છે. એનો અર્થ એ છે કે; તેથી શૂન્યતા હે પ્રવાસી, તું ચાલ્યા જ કરજો, ચાલ્યા જ કરજો !

આ બધી બોજને વિષે કોઈ પણ પ્રકારની નમ્રતાની કે લધુતાની ભાવના નથી. મામાન્ય રીતે, સર્વશક્તિમાન ઈશ્વર પ્રત્યેની નમ્રતાની ભાવના ધર્મ સાથે સંકળાયેલી હોય છે. અહીં તો પરિસ્થિતિ પરનો ચિત્તનો વિજય છે. વાયુરનિલમૃતમયેદમ્ મસ્માન્તમ્ શરીરમ્, ઈન્ ક્રતો સ્મર કૃતમ્ સ્મર, ક્રતો સ્મર કૃતમ્ સ્મર ॥ મારો દેહ રાખ ધર્મ જશે અને મારા પ્રાણ આ ચંચળ અને અમર વાયુમાં મળી જશે પણ હું અને મારાં કર્મો નાશ નહીં પામીએ. હે મન, આ હમેશાં યાદ રાખ, યાદ રાખ. પ્રાતઃ સંધ્યામાં સૂર્યને આ રીતે સંબોધવામાં આવે છે : પુષ્પેર્કર્ણે યમ સૂર્ય પ્રાજ્ઞપત્ય વ્યૂદ રસ્મિન્ સમૂદ ॥ તેજો યત્તે રૂપમ્ ઋત્યાણતમમ્ તત્તે પશ્યામિ યોડ્ઞાવસી પુરુષઃ સોડ્ઢમસ્મિ ॥ હે દેહીપ્રમાન સૂર્ય, તને આવી બનાવનાર પુરુષ હું જાણું. કેવો મારે આત્મવિશ્વાસ !

આત્મા શું છે? 'નેતિ' 'નેતિ' કહીને નકારાત્મક રીતે જ એને વર્ણવી શકાય. અથવા તત્ત્વમસિ એટલે કે તે તું જ છે એમ કહીને એક રીતે એને હકારાત્મક રીતે પણ વર્ણવી શકાય. વૈયકિતિક આત્મા પરમાત્માના મહાઅનંદમાંથી છૂટી પડેલી અને પછીથી તેમાં પાછી સમોર્ધ જતી ચિનગારી છે. અમિયયેકો મુવનં પ્રવિદ્યો રૂપ રૂપં પ્રતિરૂપો મમૂવ । એકસ્તથા સર્વમૂતાન્તરાત્મા રૂપં રૂપં પ્રતિરૂપો મદિશ્વ ॥ જગતમાં વ્યાપેલો એક જ અગ્નિ બિન્ન બિન્ન પદાર્થ સાથે સંયોગ થતાં જેમ બિન્ન બિન્ન સ્વરૂપો ધારણ કરે છે તેમ એક જ સર્વવ્યાપી અંતરાત્મા બિન્ન બિન્ન વસ્તુઓના સંયોગમાં બિન્ન બિન્ન સ્વરૂપો ધારણ કરતો હોવા છતાં નિરાકાર છે. વસ્તુમાત્રમાં એક જ તત્ત્વ રહેલું છે એવી આ પ્રતીતિ વસ્તુમાત્ર અને આપણી વચ્ચે રહેલા ભેદ દૂર કરે છે અને માનવજાત તેમ જ પ્રકૃતિ વચ્ચે એકતાની ભાવના પેદા કરે છે. બાહ્ય જગતની બિન્નતા અને અનેકવિધતા પાછળ રહેલી એ એકતા છે.

યસ્ય સર્વાણિ ભૂતાનિ આત્મન્યેવાનુસયન્તિ ।

સર્વભૂતેષુ સ્વાત્માનમ્ તતો ન વિબ્રુગુપ્સવે ॥

જે બધી વસ્તુઓને આત્મામાં જુએ છે અને બધી વસ્તુઓમાં આત્માને જુએ છે એનાથી તે છૂપો રહેશે નહીં.

યસ્મિન્સર્વણિ ભૂતાનિ આત્મેવામૃદવિજાનતઃ ।

તત્ત્વ કો મોહઃ કઃ શોકઃ એકત્વમ્ અનુપસ્યતઃ ॥

બધી વસ્તુઓ આત્મસ્વરૂપ છે એમ જે જાણે છે તે સર્વત્ર એકત્વનું દર્શન કરનારને માટે મોહ કે શોક કેમ સંભવે ?

હિંદના આર્યોના તીવ્ર વ્યક્તિવાદ અને ચોકાપથી વૃત્તિનો વર્ણ, માતિ, વર્ગ કે બીજા આંતરિક યા બાહ્ય ભેદોને પાર કરી જનારી આ સર્વસ્પર્શી દૃષ્ટિ સાથે મુકાબલો રસપ્રદ થાય એવો છે. આ બીજી વસ્તુ એક પ્રકારની તાત્ત્વિક લોકશાહી છે. 'જે વસ્તુમાત્રમાં આત્માને અને આત્મામાં વસ્તુમાત્રને જુએ છે' તે કોઈ પણ પ્રાણી પ્રત્યે ધૃણા રાખતો નથી. આ કેવળ સિદ્ધાંત હતો એ ખરું, પરંતુ જીવન પર એની અસર પહોંચી હશે અને પરિણામે સહિષ્ણુતા અને સમભાવનું વાતાવરણ પેદા થયું હશે અને શ્રદ્ધાને વિષે વિચારસ્વાતંત્ર્યને માન્ય રાખવામાં આવ્યું હશે તેમ જ એકબીજાના જીવનવહેવારમાં દખલ કર્યા વિના જીવવાની અને બીજાઓને જીવવાનુંદેવાની વૃત્તિ અને શક્તિ પેદા થઈ હશે એ વિષે શંકા નથી. ચીની સંસ્કૃતિની પેઠે હિંદી સંસ્કૃતિનાં પણ એ પ્રધાન લક્ષણો છે.

ધર્મ કે સંસ્કૃતિને વિશે કોઈ પણ પ્રકારની જગરદસ્તી નહોતી અને એ વસ્તુ વિચારના અખૂટ ભંડારવાળી પુરાણી શાલુપણુભરી સંસ્કૃતિની શાખ પૂરે છે.

ઉપનિષદમાં એક પ્રશ્ન પુછાયો છે અને તેનો અનિ વિચિત્ર અને છતાં અર્થગંભીર જવાબ આપવામાં આવ્યો છે. પ્રશ્ન આ છે : યતો વા ઝિમાનો મૃતાનિ જાયન્તે, યેન જાતાનિ જીવન્તિ, યત્પ્રયન્ત્યમિત્થવિજ્ઞન્તિ તદ્દિ-જિજ્ઞાસસ્વ '। એટલે કે, 'આ જગત શામાંથી ઉદ્ભવે છે ? શાનાથી એ ટકે છે ? અને શામાં તે લય પામે છે ?' આનો જવાબ છે : 'વિમુક્તિના આનંદમાંથી એ ઉદ્ભવે છે, એ આનંદમાં ટકે છે અને પછી એ આનંદમાં જ સમાઈ જાય છે.' ઉપનિષદના દ્રષ્ટાઓ વિમુક્તિના આનંદની પ્રાપ્તિની પાછળ પડ્યા હતા અને બધી વસ્તુઓને તેઓ એ દૃષ્ટિથી જ નિહાળતા હતા એ સિવાય ઉપરનાં ઉપનિષદવાક્યોનો એકસ અર્થ શો હશે તે મને સમજાતું નથી. સ્વામી વિવેકાનંદ સદાયે આ વાત પર જ ભાર મૂકતા હતા.

એ પુરાણા યુગમાં જઈ તે સમયના માનસિક વાતાવરણમાં પ્રવેશ કરવાનું કાર્પનિક રીતે પણ આપણે માટે શક્ય નથી. ઉપનિષદની લેખન-શૈલી પણ આપણે માટે કંઈક અપરિચિત છે. એ ચિત્રવિચિત્ર લાગે છે અને તેને બીજી ભાષામાં ઉતારવાનું મુશ્કેલ છે. વળી, એની પાછળની જીવનની ભૂમિકા સર્વથા ભિન્ન છે. આજે આપણે કેટલીક વસ્તુઓને શૃલીત કરીને જ ચાલીએ છીએ. એ બધી જોડે ચિત્રવિચિત્ર અને સમજ વિનાની હોય છે પરંતુ આપણે તેનાથી ટેવાયેલા હોઈએ છીએ. પણ જેનાથી આપણે ટેવાયેલા નથી હોતા તેની કદર ખૂજવાનું કે તેને સમજવાનું બધું મુશ્કેલ હોય છે. આટલી બધી મુશ્કેલીઓ અને પાર વિનાની અડચણો હોવા છતાં હિંદુના ઇતિહાસમાં ઉપનિષદના આદેશને ઉત્તમુક્તાપૂર્વક અપનાવી તેને અનુસરનારાઓ યુગે યુગે પાક્યા છે. પ્રગ્નના માનસ તેમ જ ચારિત્ર્યના ઘડતર પર તેણે સળગ અસર કરી છે. બ્રમહિંદુ કહે છે : 'નિરીશ્વરવાદી બૌદ્ધ ધર્મ સહિત હિંદુ તત્ત્વચિંતનની એવી એક શાખા । નથી જેના મૂળ ઉપનિષદમાં ન હોય.'

પ્રાચીન કાળની હિંદુ ફિલસૂફી ધર્મ દ્વારા ઓસ પહોંચી હતી અને ત્યાંના કેટલાક વિચારકો તથા ફિલસૂફો તેની અસર નીચે આવ્યા હતા. એ પછી ઘણા સમય બાદ પ્લોટિનસ ધર્મની અને હિંદી ફિલસૂફીનો અભ્યાસ કરવા માટે પૂર્વના દેશોમાં આવ્યો હતો અને ઉપનિષદના રહસ્યવાદની તેના પર ઊંડી અસર પડી હતી. પ્લોટિનસ મારફતે એમાંના ઘણા વિચારો

સંત ઓગરટાઈન સુધી પહોંચ્યા હોવાનું કહેવાય છે. તેની મારફત તે સમયના ખ્રિસ્તી ધર્મ પર તેમની અમર થઈ હતી.*

છેલ્લી દોઢ સદી દરમિયાન હિંદની ક્લિસ્ટીયોના યુરોપને ફરીથી પરિચય થયો અને યુરોપિયન વિચારકો તથા ક્લિસ્ટીયો પર તેની ઘણી અમર થઈ. આ સબધમાં નિરાશાનાની ક્લિસ્ટીયો શોપનહોરને ઘણી વાર ટાકવામાં આવે છે. ‘ઉપનિષદના પ્રત્યેક વાક્યમાંથી ગહન, મૌલિક અને ઉમદા વિચારો ઉદભવે છે. તેમાં પહેલેથી છેલ્લે સુધી ઉત્તન, પવિત્ર અને સહૃદયતાની ભાવના ઓતપ્રોત થયેલી છે. . . આખી દુનિયામાં ઉપનિષદના જેવું શ્રેયસ્કર અને પાનકારી ખીજું અધ્યયન નથી . . . ઉપનિષદો સર્વોચ્ચ જ્ઞાનનો પરિપાક છે. . . આજે નહીં તો કાલે એ બહુજન-સમાજનો ધર્મ બનશે. . . ઉપનિષદનું અધ્યયન મારા જીવનનો વિભાગ બની રહ્યું છે, મારા મરણનો પણ એ વિભાગો થઈ રહેશે.’ આને વિશે લખતા પ્રોફેસર મેક્સમૂલર કહે છે, ‘શોપનહોર પૂરો વિચાર ક્યાં વિના મનમાં આવે તેમ લખી નાખે અથવા કહેવાના રહસ્યવાદી કે ગૂઢતાભર્યા ચિંતન પર વારી જાય એવો નહોતો. હું વિના સંકોચે કહું છું કે, વેદાત વિશે હું તેના જેવો જ ઉત્સાહ ધરાવું છું. મારી જીવનયાત્રામાં તે મને મદદગર થઈ પડ્યું એ માટે હું તેનો નણી છું.’

ખીજે એક પ્રસંગે પ્રોફેસર મેક્સમૂલર કહે છે ‘ઉપનિષદો વેદાતની ક્લિસ્ટીયોના મૂળમાં રહેના છે અને મને લાગે છે કે, માનવીનું ચિંતન એમાં પરાકાષ્ટાએ પહોંચ્યું છે ઉપનિષદો એક વાર સમજાય એટલે તે મારે મન પ્રાત કાળના પ્રકાશની પેઠે, ઝિરિફૂગો પરની નિર્મળ હવાની પેઠે અતિશય સરળ અને યથાર્થ છે’

પરંતુ ઉપનિષદો તથા એ પછીના કાળમાં લખાયેલી ભગવદ્ગીતાની સૌથી વધારે પ્રશસ્તિ આયરિશ કવિ જ્યોર્જ રસેલે કરી છે તે કહે છે, ‘નર્તમાન યુગના ગદ્ય, વર્ણન, એમર્સન, થોરો વગેરેમાં આ વીર્ય અને શાશ્વત્યનો કંઈક અંશ આપણને જોવા મળે છે, પરંતુ તેમણે જે કર્યું કહ્યું છે તે બધું અને તે ઉપરાંત ખીજું ઘણું આપણને હિંદના ગહન ધર્મશ્રોમાંથી મળી આવે છે ભગવદ્ગીતા તેમ જ ઉપનિષદોમાં બધી

* વિવેકાનંદના પોતે લખેલા જીવનચરિત્રમાં તેમાં તેલાએ પરિશિષ્ટ તરીકે આ સબધમાં એક લાખી નોંધ આપી છે. તે કહે છે કે, ઈસવી સનની ખીજ સદી દરમિયાન ગ્રીક તત્ત્વચિંતનમાં પૂર્વનું તત્ત્વચિંતન કેટલું બધું ભળ્યું હતું એ દર્શાવનારી સે કોડો હકીકતો ટાકી સકાય તેમ છે’

ખામતો વિશે એવું પરિપૂર્ણ અને દિવ્ય જ્ઞાન બરેલું છે, આત્માને એ એટલું બધું પ્રતીતિ કરે છે કે, આટલી બધી નિશ્ચિતતાપૂર્વક લખતાં પહેલાં એમના લેખકોએ અનાત્માં માટેના તથા અનાત્મા સાથેના અતિ તીવ્ર ગળગાહથી બરેલા રાજસપ્રધાન હજારો ગનભવોમાં સ્વચ્છતાપૂર્વક દષ્ટિપાત કર્યો હશે.*

૧૦

વ્યક્તિવાદી દિલસૂદીના લાભાલાભ

ઉપનિષદોમાં અસરકારક પ્રગતિની પ્રથમ શરત તરીકે દેહ તથા ચિત્તની શુદ્ધિ પર ને શરીર તથા મનના નિમ્મલ પર એકધારે ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. જ્ઞાનની સિદ્ધિ માટે તો શું, કોઈ પણ સિદ્ધિને માટે સંયમ, તપ તથા આપભોગની જરૂર હોય છે. હિંદની તત્ત્વદષ્ટિમાં ટોચ પરના વિચારકો તથા સૌથી નીચલા ચરના નિરક્ષર જનમમુદાયના માનસમાં કોઈ ને કોઈ પ્રકારની તપસ્યાનો ખ્યાલ અંતર્ગત રહેલો છે. હજારો વરસ પહેલાંના કાળમાં હતો તેવો જ આજે પણ તે મોજૂદ છે અને માંધીજની આગેવાની નીચે આખા હિંદને ખળભળાવી મૂકનાર સામુદાયિક હિંસચાલોની પાછળ રહેલું માનસ સમજવાં માટે આ વાત સમજી લેવી જરૂરી છે.

ઉપનિષદના દ્રષ્ટાઓના વિચારો તથા જોઈએ તેઓ વિહરતા હતા તે સ્વચ્છ માનસિક ભૂમિકા સમજી શકે એવી ગણીમાંડી વ્યક્તિઓ જ હોય એ ઉધાકું છે. મોટા આમ સમુદાયને માટે એ વસ્તુઓ સંપૂર્ણપણે સમજની બહારની હતી. સર્જક શક્તિ ધરાવનાર લઘુમતીની સંખ્યા હંમેશાં નાની હોય છે, પરંતુ બહુમતી સાથે તેનું અનુસંધાન હોય અને બન્ને વચ્ચેનું અંતર ઓછું કરી બહુમતીને ઉપર લાવી તેને આગળ ધપાવવાને લઘુમતી સદાયે પ્રયત્નશીલ હોય તો પરિણામે સ્થિર અને પ્રગતિશીલ સંસ્કૃતિ નિર્માણ થાય છે. સર્જક શક્તિ ધરાવનાર એવી લઘુમતી વિના કોઈ પણ સંસ્કૃતિની અનિવાર્યપણે અધોગતિ થાય. પરંતુ સર્જક પ્રતિભા

* છાદોચ્ચ ઉપનિષદમાં એક કંઈક વિચિત્ર અને મલ્લનો ફરો આવે છે : 'સૂર્ય' કદી આયમતો કે ભિગતો નથી. લોકોને સૂર્ય આયમતો લાગે, છ ત્યારે દિવસને અંતે તે કેવળ પોતાનું પાસું ફેરવે છે અને નીચે રાત કરે છે તથા બીજી જગ્યાએ જ કંઈ હોય ત્યાં દિવસ કરે છે. પછીથી સવારે લોકોને તે ભિગતો લાગે છ ત્યારે રાતને અંતે તે કેવળ પોતાનું પાસું ફેરવે છે અને અહીં નીચે દિવસ દરે છે અને બીજી જગ્યાએ જ કંઈ હોય ત્યાં રાત કરે છે. હજીકવર્ષમાં તે કદી આયમતો જ નથી.

ધરાવનાર લઘુમતી અને વધુમતીને એક સાથે બાંધી રાખનાર બંધ તૂટી જાય અને આખા સમાજમાં સામાજિક એકતાનો અભાવ હોય તોયે તેની અવનતિ થાય છે અને આખરે ખુદ એ લઘુમતી પણ પોતાની સર્જક શક્તિ ખોઈ બેસે છે ને નિષ્ફળ તથા વાંઝણી બની જાય છે. અથવા એવું બને કે સમાજ એને રચાને બીજું જ સર્જક યા હવંત બળ પેદા કરે છે.

ઉપનિષદકાળનું ચિત્ર નજર આગળ ખડું કરવાનું અને તે કાળે કાર્ય કરી રહેલાં બળોનું પૃથક્કરણ કરવાનું બીજા ધણાઓની પેઠે મને પણ મુશ્કેલ લાગે છે. પરંતુ હું માનું છું કે, વિચારશીલ નાની લઘુમતી અને અજ્ઞાન જનસમુદાય વચ્ચે માનસનો તેમ જ સંસ્કૃતિનો મોટો તફાવત હોવા છતાં બંનેને સાંકળી રાખનારું કોઈક બંધન હતું અથવા કંઈ નહીં તો તેમને એકબીજાથી અળગા પાડનાર અંતર નહોતું. જેમાં તેઓ જીવતા હતા તે ક્રમિક દરજ્જાવાળા સમાજની ચડતીઝીતરતી માનસિક કક્ષાઓ પણ હતી. એ બંને વસ્તુઓને સ્વીકારી લેવામાં આવી હતી તથા તેમને માટે ઘટતી જોગવાઈ કરવામાં આવી હતી. આને પરિણામે અમુક પ્રકારનો સામાજિક સુસંવાદ પેદા થયો અને સંઘર્ષો ટાળી શકાયા. ઉપનિષદની નવી વિચારસરણીનો પણ સામાન્ય લોકોને માટે તેમના પૂર્વગ્રહો તથા વહેમો સાથે બંધ બેસે તેવો અર્થ કરવામાં આવ્યો. પણ એથી તેનું સાચું રહસ્ય ઘણું અંશે ખાતું ગયું. ચડતાઝીતરતા દરજ્જાવાળી સમાજરચના જેમની તેમ રહેવા દેવામાં આવી; તેને સાચવી રાખવામાં આવી. અદ્વૈતવાદનો સિદ્ધાંત ધાર્મિક હેતુને અર્થે એકેશ્વરવાદમાં પલટાયો અને વિકાસની અમુક ભૂમિકા સાથે બંધબેસતી આવે છે એ દૃષ્ટિથી ઝીતરતી પંક્તિની શ્રદ્ધાઓ તથા આરાધનાનાં સ્વરૂપોને નબાવી લેવામાં આવ્યાં એટલું જ નહીં, તેમને ઉત્તેજન પણ આપવામાં આવ્યું.

આમ ઉપનિષદની વિચારસરણી જનસમુદાયમાં ઝાઝા પ્રમાણમાં ફેલાઈ નહીં અને સર્જક પ્રતિભાવાળી લઘુમતી અને વધુમતી વચ્ચેનું બૌદ્ધિક અળગાપણું વધારે દેખાઈ આવે એવું બન્યું. કાળે કરીને એમાંથી નવી વિચારધારાઓ પેદા થઈ. અજ્ઞેયવાદ, નાસ્તિકતાવાદ ઇત્યાદિ જડવાદી ફિલસૂફીઓનો સમજ પ્રવાહ પેદા થયો. એમાંથી વળી બૌદ્ધધર્મ તથા જૈનધર્મનો તેમ જ રામાયણ અને મહાભારત જેવાં સંસ્કૃત ભાષાનાં મહાકાવ્યોનો ઉદ્ભવ થયો. આ મહાકાવ્યોમાં વિરોધી સિદ્ધાંતો તથા વિચારસરણીઓનો સમન્વય કરવાનો વળી ફરીથી પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો. લોકોની સર્જક શક્તિ અથવા સર્જક શક્તિ ધરાવનાર લઘુમતીની પ્રતિભા આ યુગો દરમિયાન પણ જોવાની મળે છે અને એ લઘુમતી તથા બહુમતી

વચ્ચેનો સંબંધ ફરીથી સ્થાપિત થયેલો જણાય છે. એકંદરે જોતાં એ બંને પરસ્પર સહકારથી આગળ આવતાં લાગે છે.

આ રીતે તત્ત્વચિંતન અને પ્રવૃત્તિના ક્ષેત્રમાં, સાહિત્ય અને નાટકોમાં, મૂર્તિવિધાન અને સ્થાપત્યમાં તથા હિંદના કિનારાથી દૂર દૂર આવેલા પ્રદેશોમાં સાંસ્કૃતિક, મિશનરી તથા વસાહતો સ્થાપવા માટેનાં સાહસોમાં સર્જક પુરુષાર્થના આધિભાવનો એક પછી એક યુગ આવતો રહે છે. વચ્ચે વચ્ચે આંતરિક કારણો તથા બહારના દુઃખાઓને લીધે વિસંવાદ તેમ જ સંઘર્ષના યુગો પણ આવી જાય છે. આમ છતાં આખરે તેમનો પરાબલ થાય છે અને તેને સ્થાને સર્જક શક્તિનો નવો યુગ બેસે છે. વિવિધ દિશાઓમાં આવી પ્રવૃત્તિઓનો છેલ્લો મહાન યુગ ઇશુની ચોથી સદીમાં આરંભાયેલો શિષ્ટ સંસ્કૃત સાહિત્યની ઉન્નતિનો યુગ હતો. ઈ. સ. ૧૦૦૦ના અરસામાં અથવા એથી પણ પહેલાં આંતરિક સડાનાં લક્ષણો હિંદમાં દેખાવા લાગ્યાં હતાં; જૂના કાળની કળાની દૃષ્ટિ જોડે હજી ચાલુ રહી હતી અને કળાની સુંદર કૃતિઓ નિર્માણ થતી રહી હતી. બિન્ન પૂર્વપીઠિકાવાળી નવી જાતિઓના આગમને હિંદના ચાકી ગયેલા ચિત્ત તથા આત્મામાં નવા પ્રાણ પૂર્ણ અને એ આધાતમાંથી નવી સમસ્યાઓ તથા તેના ઉકેલ માટેના નવા પ્રયાસો પેદા થયા.

હિંદના આર્યોના ઉગ્ર વ્યક્તિવાદે કાળે કરીને તેમની સંસ્કૃતિમાં સારાં તેમ જ માઠાં એમ બંને પ્રકારનાં તત્ત્વો પેદા કર્યાં જણાય છે. એ વ્યક્તિવાદે ઇત્રિહાસના અમુક યુગમાં જ નહીં, યુગે યુગે ફરી ફરીને ઉચ્ચ કોટિના માણસો પેદા કર્યાં. એણે સમગ્ર સંસ્કૃતિને અમુક પ્રકારની ધ્યેયવાદી અને નૈતિક ભૂમિકા આપી. વ્યવહાર પર જોડે એ ઝાઝી અસર કરી શકી નહીં છતાં બધો વખત એ ટકી રહી અને હજી આજે પણ મોજૂદ છે. આ ધ્યેયવાદી તેમ જ નૈતિક ભૂમિકા તથા ટોચ પરનાં ઉત્કૃષ્ટ ઉદાહરણોની મદદથી હિંદના આર્યો સમાજજાત્રને સંગઠિત રાખી શક્યા અને જ્યારે જ્યારે તે છિન્નબિન્ન થવાની યા ભાગી પડવાની સ્થિતિમાં આવી પડ્યું ત્યારે હારે તેને પાછું સુદૃઢ કરી શક્યા. તેમણે સભ્યતા તેમ જ સંસ્કૃતિની અદ્ભુત ખિલવાણી કરી અને ઘણે અંશે તેમની સંસ્કૃતિ જોડે સમાજના ઉપલા થરના લોકોમાં જ મર્યાદિત હતી છતાં અનિવાર્યપણે તે અમુક અંશે આમજનના સુધી પહોંચી હતી. પોતાના સિવાયની અન્ય માન્યતાઓ તેમ જ જીવનની નીતિરીતિઓ પ્રત્યે પરમ ઉદારતા બતાવીને સમાજને ઘણી વાર છિન્નભિન્ન કરી નાખનારા કલહો તેમણે ટાળ્યા અને હમેશાં અમુક પ્રકારની સમતા તેઓ જળવી રાખી શક્યા. વિશાળ સમાજજાત્રની અંદર રહીને

પોતાની રુચિ પ્રમાણે જીવન ગાળવાની લોકોને કીડકીક પ્રમાણુમા છૂટ આપીને તેમણે પુરાણી ને અનુભવી જાતિનું શાણપણ દાખવ્યું આ જાતી સિદ્ધિઓ અપૂર્વ હતી

એ જ વ્યક્તિવાદથી આર્યો વ્યક્તિની સામાજિક બાજુ તરફ, માણસની સમાજ પ્રત્યેની ફરજો તરફ દુર્લ્લક્ષ કરવાને પ્રેરાયા ચડતાગિતરતા દરજ્જા વાળા સમાજની અંદર પોતાના સાકડા ફૂડાળામા દરેક વ્યક્તિ માટે અમુક ફરજો ને જવાબદારીઓના રૂપમા જીવનને વિભક્ત કરી બાધી લેવામા આવ્યું હતું સમગ્ર સમાજ એક ઘટક છે એવો કોઈને ખ્યાન નહોતો તેમ જ એ આખા સમાજ પ્રત્યેની વ્યક્તિની કરી ફરજ મનાતી નહોતી પોતે એ સમાજનો અગ્રજૂત છે એવું જ્ઞાન વ્યાકતને કરાનનામા આનતું નહોતું વ્યક્તિ સમાજનું અગ્ર હોઈ સમાજ પ્રત્યે તેની ફરજ તેમ જ જવાબદારી હોય છે ધણે અંશે આ આધુનિક વિચાર છે અને કોઈ પણ પ્રાચીન સમાજમા એ જોવાનો મળતો નથી. એથી પ્રાચીન કાળના હિંદમા એની અપેક્ષા રાખવી વાજબી નથી આમ છતાં જમિનવાદ, અગ્રગાપણ અને ચડતાગિતરતા દરજ્જાની જાતિઓને હિંદમા વધારે પ્રમાણુમા મહત્ત્વ અપાયેલું જોવામા આવે છે પછીના યુગમા જાતિવ્યવસ્થા અમારી પ્રજાના મનોવિકાસને માટે બધનકપ થઈ પડવાની હતી — જેમને એનાથી વધારેમા વધારે સોસલુ પડતું હતું તે નીચની જાતિઓને જ નહીં, ઉચ્ચ લેખાતી જાતિઓને પણ અમારા આખાએ ઇતિહાસકાળ દરમ્યાન એ વ્યવસ્થા અમને દુર્મંજ મરનારી જ રહી છે અને નોકોઈ પણ કહી શકે કે, જાતિ વ્યવસ્થા જેમ જેમ જડ થતી ગઈ તેમ તેમ સમાજમા માનસિક જડતા પણ આવવા લાગી અને પ્રજાની સર્જક શક્તિ પણ ક્ષીણ થઈ ગઈ

ખીજ એક ત્રિચિત્ર ખીના પણ તરી આવે છે હરેક પ્રકારની માન્યતા તથા રિવાજ, હરેક વહેમ તથા કુપ્રથા તરફ અતિ ઉદાર વનણુની હાનિમારક અસર પણ થઈ છે કેમ કે, એ ઉદારતાએ અનેક કુપ્રથાઓને પેઢી દર પેઢી સુધી જીવતદાન આપ્યું કુરિવાજો તથા વહેમોના પરપરાગત બોળને ફેકી દેતા લોકોને રોક્યા અને તેમના વિકાસને પણ રો ચો બળવાન થતા જતા પુરોહિત વર્ગે એ પરિસ્થિતિનો પોતાના કાયદાને અર્થે જેરનાજ ઉપાયો અને જનસમુદાયના વહેમોના પાયા પર પોતાના પ્રબળ સ્થાપિત હિનતુ ચણુતર ડ્યું એ પુરોહિત વર્ગ ખ્રિસ્તી ધર્મસમાજની કેટલીક શાખાઓના પુરોહિત વર્ગ જેટલો બળવાન મ્દી નહોતો કેમ કે તેની રીતરમમોને વખોડી ઝાઝનારા પ્રતિભાશાળી સાધુસતો હિંદમા હમેશા પામતા આવ્યા છે અને પસદગી માટે વિવિધ પ્રકારના પથો તથા સપ્રદાયો

પણ પેદા થયા કરતા હતા. પરંતુ જનસમુદાયના માનસ પર પોતાનો કબ્જો જમાવી તેનું શોષણ કરવા જેટલો બળવાન તો એ પુરોહિત વર્ગ હતો જ.

આમ આ મિત્રણમાં વિચારસ્વાતંત્ર્ય ને અંધશ્રદ્ધા એકબીજાને પડખે રહેતાં હતાં અને એમાંથી શુષ્ક પાંડિત્ય તથા મરજતી ક્રિયાવિધિઓ પેદા થયાં. પ્રમાણ હમેશાં પ્રાચીન ધર્મગ્રંથોનું ટાંકવામાં આવતું હતું પણ બદલાતી જતી પરિસ્થિતિને લક્ષમાં રાખીને તેમનો અર્થ કરવાનો કશો પ્રયત્ન કરવામાં આવતો નહોતો. સર્જક તથા આધ્યાત્મિક બ્રહ્મા મંદ પડ્યાં અને જે એક વખતે જીવતુજગતું અને રહસ્યથી ભરેલું હતું તેનું માત્ર બાહ્ય કવચ જ રહી ગયું. અરવિંદ થોડે લખ્યું છે કે, ‘ઉપનિષદ કાળનો, ગૌતમ બુદ્ધના સમયનો અથવા એ પછીના ઉત્તરજન યુગનો પ્રાચીન હિંદવાસી આજના હિંદમાં આવી ચડે તો . . . પોતાની જાતિને સૂતકાળની નિષ્પ્રાણ રીતરસઓ, બાહ્યાચારો તથા અનેક શુદ્ધક વસ્તુઓને વળગી રહેલી અને નવદશાશ જેટલા ઉમદા રહસ્યથી વંચિત જોશે . . . અત્યંત માનસિક દારિદ્ર્ય, જડતા, તેની તે વસ્તુનું નિષ્પ્રાણ પુનરાવર્તન, વિજ્ઞાનનો અભાવ, લાંબા કાળથી ચાલતું આવેલું કળાનું વંધ્યત્વ, તથા પ્રમાણમાં સર્જક અંતઃપ્રેરણાની મદત જોઈને તે આજો જ બની ગય.’.

૧૧

જડવાદ

હિંદ, ગ્રીસ તથા બીજા દેશોમાં દુનિયાનું ઘણું પ્રાચીન સાહિત્ય આપણે ખોઈ ખેદ છીએ એ આપણું એક મોટું દુર્ભાગ્ય છે. આમ અનિવાર્ય હતું કેમ કે, એ ગ્રંથો મૂળ તાડપત્રો પર અથવા લુન્પત્રો પર (અર્થ નામના ઝાડની છાત્રનું પાનણું પડ; એ મહેલાઈથી ઉતારી લઈ શકાય છે.) અને પછીથી કાગળ પર લખાયા હતા. તે વખતના સંજોગોમાં કોઈ પણ ગ્રંથની થોડી જ નકલો તૈયાર થઈ શકતી અને તે ખોવાઈ ગય અથવા નાશ પામે તો ગ્રંથનો લોપ થતો. બીજા ગ્રંથોમાં એવા ગ્રંથો વિશે આવતા ઉલ્લેખો યા તેના ટાંકવામાં આવેલા ઉતારાઓ પરથી જ એની હસ્તી કળી શકાતી. આજે, સંસ્કૃત ભાષામાં અથવા તેમાંથી ઉતરી આવેલી ભાષાઓમાં લખાયેલી લગભગ પચાસ માંડ હજાર જેટલી હાથપ્રતો હાથ લાગી છે તથા તેમની યાદી જનાનવામા આવી છે અને એવી નવી નવી હાથપ્રતોની બાળ હમેશાં મળતી રહે છે. હિંદમાં હજી સુધી હાથ નથી લાગ્યા એવા ઘણા હિંદના પ્રાચીન ગ્રંથોના ચીની તથા

તિબેટની ભાષાના અનુવાદો મંગી આવ્યા છે. પ્રાચીન ગ્રંથોની હાથપ્રતો જોળી કાઢવા માટે ધાર્મિક સંસ્થાઓ, મઠો તથા ખાનગી વ્યક્તિઓનાં પુસ્તકાલયોની તપાસ વ્યવસ્થિત રીતે ઉપાડવામાં આવે તો એમાંથી સારો સરખો ખજાનો હાથ લાગે એમ છે. એ, તથા આ બધી હાથપ્રતોની ત્રીજીવટ-ખરી તપાસ, યોગ્ય જણાય એવી હાથપ્રતો પ્રસિદ્ધ કરવી તથા તેમના અનુવાદો કરવા વગેરે આપણે આપણી બેઠીઓ તોડવામાં સફળ થઈએ તથા આપણો કારભાર આપણે કરના થઈએ ત્યારે કરવાનાં ઘણાં કામોમાંનાં કેટલાંક કામો છે. આવો અભ્યાસ હિંદના ઇતિહાસના ઘણાં તબક્કાઓ પર અને ખાસ કરીને ઐતિહાસિક ઘટનાઓ તથા બદલાના જતા વિચારોની પાછળની ભૂમિકા પર પ્રકાશ નાખ્યા વિના નહીં રહે. વખતોવખત નાશ પામ્યા છતાં અને જોળવાના કસાયે વ્યવસ્થિત પ્રયાસ વિના પ્રયાસ હજાર કરતાં વધારે હસ્તપ્રતો હાથ લાગી છે એ હકીકત પ્રાચીન કાળના સાહિત્યના, નાટકોના, દ્વિસૂત્રીના અને બીજા વિષયોના ગ્રંથોના શ્રદ્ધ કેટલો બધો વિપુલ હશે એ બતાવે છે. હાથ લાગેલી ઘણીખરી હસ્તપ્રતો ત્રીજીવટથી તપાસવાની હજી બાકી છે.

જોવાયેલા અથવા લુપ્ત થઈ ગયેલા ગ્રંથોમાં આરંભનાં ઉપનિષદો પછીના કાળના જડવાદના આખાયે સાહિત્યનો સમાવેશ થાય છે. જડવાદને વિષે કરવામાં આવેલી ટીકાઓમાં તથા તેના સિદ્ધાંતોને ખોટા ઠેરવવા માટેના વિવિધ પ્રકારના પ્રયત્નોમાં જ માત્ર એને વિષેના ઉલ્લેખો મળી આવે છે. પરંતુ સદીઓ સુધી હિંદમાં જડવાદની દ્વિસૂત્રી ઘણાં લોકો માનતા હતા અને એક કાળે લોકો પર તેની ભારે અસર હતી એ નિર્વિવાદ છે. રાજકીય તેમ જ આર્થિક સંગઠન વિષેના કૌટિલ્યના ઇશુ પહેલાંની ચોથી સદીમાં સખાયેલા અર્થશાસ્ત્ર નામના સુપ્રસિદ્ધ ગ્રંથમાં જડવાદનો હિંદની અગ્રગણ્ય દ્વિસૂત્રીઓમાંની એક તરીકે ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે.

આપણે જડવાદના ટીકાકારો તથા એ દ્વિસૂત્રીને ઉતારી પાડવામાં જેમનું હિત રહેલું હતું તેમના પર આધાર રાખવાનો રહ્યો છે અને તેઓ એની ઠેકઠી કરવાનો તથા એ કેવી બેઠ્ઠી છે એ બતાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. એ દ્વિસૂત્રી શી હતી એ જણાવવા માટે આપણે માટે આ કમનસીબ માર્ગ જ ખુલ્લો છે. આમ છતાં, એને ઉતારી પાડવાની તથા બદનામ કરવાની વિરોધીઓની ઈતેજારી જ તેમની નજરે એનું કેટલું બધું મહત્ત્વ હતું એ બતાવી આપે છે. ઘણું કરીને હિંદના મોટા ભાગના જડવાદના સાહિત્યનો પુરોહિતો તથા ૩૬ ધર્મમાં માનનારા બીજા લોકોએ પાછળના યુગોમાં નાશ કર્યો હશે એમ લાગે છે.

પ્રાચીન કાળનું હિંદુ તથા પ્રાચીન કાળનું ગ્રીસ અનેક બાબતોમાં એકબીજાથી સર્વથા ભિન્ન હોવા છતાં બંનેમાં એટલી બધી બાબતો સામાન્ય છે કે, તે બંનેની જીવનની જૂથિકા સમાન હોવી જોઈએ એવું માનવાને હું લક્ષ્યાઈ છું. જોને પરિણામે એથેન્સની લોકશાહી પડી બાગી તે પેલોપોનેસસના વિગ્રહને કેટલીક બાબતોમાં પ્રાચીન કાળના મહાભારતના યુદ્ધ સાથે સરખાવી શકાય. હેલન એટલે કે ગ્રીક સંસ્કૃતિ તથા રવનનગરરાજ્યોની નિષ્કળનાને પરિણામે સંશય અને નાસીપામીની લાગણી પેદા થઈ, લોકો ગૂંઘાઓ તથા દેવી પ્રેરણા જોળવાને પંથે વળ્યા અને અગાઉના વખતના પ્રજાના આદર્શોની અવનતિ થઈ. ઇહલોકને બદલે પરલોકનું મહત્ત્વ વધ્યું. પછીથી રોમીક અને એપીક્યુરિયનને નામે આજખાની દિલસૂદીની નવી શાખાઓ ખીલી.

બહુ જૂજ અને કેટલીક વાર પરસ્પર વિરોધી હકીકતો પરથી ઐતિહાસિક ઘટનાઓની તુલના કરવી એ જોખમકારક અને ગેરરસતે દોરવાનારું હોય છે. આમ છતાં એવી તુલના કરવાને આપણે લક્ષ્યાઈએ છીએ. હિંદો મહાભારતના યુદ્ધ પછીનો યુગ તથા તે વખતનું વિચારોનું દેખાડું અરાજક ગ્રીસની પડીના સમયના યુગની આપણને યાદ આપે છે. આદર્શોની અવનતિ થઈ હતી અને એ પછી નવી દિલસૂદીઓ માટેની જોજ-ચાલુ થઈ. કબીલા અથવા કુળનાં પ્રજાનંત્રો અને નગરરાજ્યોનું નબળા પડવું તથા સંગઠિત અને એકકેન્દ્રી રાજ્ય સ્થાપવા તરફનું વલણ વગેરે એક જ જાતના રાજકીય તેમ જ આર્થિક, આંતરિક ફેરફારો બને જગ્યાએ થવા લાગ્યા હોવા જોઈએ.

પણ આ સરખામણી યા તુલના આપણને બહુ આગળ લઈ જતી નથી. ગ્રીક સંસ્કૃતિ જૂમધ્યસમુદ્રના કિનારા પરના દેશોમાં થોડી વધુ સદીઓ સુધી ચાલુ રહી અને રોમ તેમ જ યુરોપ પર તેણે પોતાની અસર પાડી એ ખરું પણ આ આધાતોમાંથી ગ્રીસ ખરેખર પાછું કદી બેઠું ન થયું. હિંદમાં ફરીથી અપૂર્વ એનન આગ્યું અને મહાકાળ્યોના એટલે કે રામાયણ-મહાભારતના યુગ પછી અથવા જુદા સમય પછીનાં હજાર વરસનો સમય મર્જકચકિતથી બરેલો જોવા મળે છે. એ સમય દરમ્યાન દિલસૂદી, સાહિત્ય, નાટકો, ગણિત અને વિવિધ કળાઓનાં ક્ષેત્રોમાં સિદ્ધિ મેળવનાર અસંખ્ય મહાન વ્યક્તિઓનાં નામો આગળ તરી આવે છે. ઈશુની આરંભની સદીઓમાં હિંદની પ્રજામાં અપૂર્વ ચકિત પ્રગટ થાય છે અને તે સાગરપારના દેશોમાં વમાહતો સ્થાપવાનાં માહસોમાં પરિણમે છે. આ રીતે હિંદના લોકો તથા તેમની સંસ્કૃતિ પૂર્વના મહાસાગરમાં આવેલા ટાપુઓમાં પ્રવેશ કરે છે.

મહાકાવ્યો, ઇતિહાસ, પરપરા અને પુરાણકથાઓ.

પ્રાચીન હિંદના રામાયણ અને મહાભારત એ એ બન્ન મહાકાવ્યો ધણુખરુ અનેક મંીઓના ગાળા દરમ્યાન ગ્યાયા અને પત્રી પણ વખતોવખત તેમા ઉમેરા થતા રહ્યા એ બન્નેમા હિંદના આર્યોના આરભતા દિવસોના ને હિંમા તેઓ ફેનાતા જતા હતા તેમ જ પોતાની હૃદયમત સુદ્ધ વસ્તુ જતા હતા તે મમયના તેમના વિગતો તેમ જ આતર વિગતોના ખાતો છે પરંતુ એ પાછળથી લખાયા અને અથબદ્ધ થયા. જનમમુનાય પર આટના લાખા મમય મુધી આ બે ગ્રંથોના જોટની એકધારી ને વ્યાપક અમર કરી હોય એવો જગતનો ખીન્ને કોઈ ગ્રંથ મારી જાણુમા નથી. એ ગ્રંથો ઘણા પ્રાચીન મમયમા રચાયા હતા પરંતુ હિંની પ્રજાના જીવનમા આજે તેમની અમર જીવતીજગતી છે મૂડીભર ભણુના લોકો મિનાય મૂળ મનુષ્ય ગ્રંથોના ગ્રાંઓ પ્રચાર નથી પણ અનુનાદોમા તથા ઉપાન્તરો તેમ જ પરપરા અને કથાનાર્તાઓના રૂપમા એ બન્ને સર્વત્ર ફેનાયા અને પ્રજાના જીવનમા ઓતપ્રોત થયા.

અત્યંત શુદ્ધિશાળી વ્યક્તિથી મારીને અમોઘ, નિરક્ષર, બનાભોળા ગામડિયા મુધીના માનુષ્ય વિકાસની જુની જુની કક્ષાઓના બધા લોકોને ઉપકારક થવાની હિંદની નિશિષ્ટ પદ્ધતિ એ બન્ને મહાકાવ્યો રજૂ કરે છે તેઓ અનેક ગીતે વિભક્ત થયેના તથા અડતાજિતરતા વર્ણોમા વડે ચાચેના વિવિધરંગી અમાજને એ ત્ર રાખનાની, તેના અદર અદરના કલકોનુ સમાધાન કરવાની તથા તેને વીરનાભરી પરપરા અને મદાયારી જીવનની સમાન ભૂમિકા આપનાની પ્રાચીન લાગના હિંદવાસીઓની અકળ શક્તિની આપણને કંઈક ગ્રાખી કરાવે છે લાખા કાગ મુધી ટકી રહેનારી તથા બધીયે ભિનનાઓને લાકી દેનારી સમદષ્ટિ પ્રજામા પેદા કરવાનો તેમણે શુદ્ધિપૂર્વક પ્રયત્ન કર્યો હતો.

યુરોપ-અમેરિકાનુ બાળક બાલ્યાવસ્થામા પોતાના મોટરાઓ પાસેથી પરીકથાઓ તથા સાહસકથાઓ સાબળે છે તે જ પ્રમાણે મારી મા તેમ જ ધરની બીજી વૃદ્ધ સ્ત્રીઓ પાસેથી બાળપણમા મે સાબળલી આ મહાકાવ્યોમાની વાર્તાઓ મારા જીવનની જૂનામા જૂની સ્મૃતિઓ છે. એ વાર્તાઓમાથી મને પરીકથાઓ તથા સાહસકથાઓનુ તત્ત્વ મળી રહ્યું. પત્રી મને દર વરસે રામનીના જોવા લઈ જવામા આવતો એ જોવાને અને એના સરઘસોમા લોકોના ટોળેટોળા આવતા એ બંને તમારી.

અણુધડ હતો પણ એથી કશો વાંધો આવતો નહોતો કેમ કે રામાયણની વાત સૌ કોઈ બરાબર જાણતું હતું અને પ્રસંગ ઉત્પન્નનો હતો.

આ રીતે હિંદની પુરાણકથાઓ તથા જૂની પરંપરાના સંસ્કારો મારા મગજ પર પડ્યા અને કલ્પનાનાં બીજાં ચિત્રો સાથે બેળસેળ થઈ ગયા. એ વાર્તાઓને સાચી માનીને મેં કનીયે એમને ઝાઝું મહત્ત્વ આપ્યું હોય એવું મને યાદ નથી અને એમાં રહેલા જનકની તથા દેવી તત્ત્વની તો મેં ટીકા પણ કરી છે. પણ ઐરિયન નામીટ્સની અથવા પશુપક્ષીની વાર્તાઓના બંડાર અમાં તથા જેમાંથી પશ્ચિમ એશિયા તથા યુરોપે ઘણું ઘણું લીધું છે તે વચ્ચત્રની વાર્તાઓની પેટે કાલ્પનિક દૃષ્ટિએ મારે માટે એ કથાઓ પણ સાચી હતી.* મોટે થનાં બીજાં અનેક ચિત્રો મારા મનમાં ખડકાયાં : હિંદની તથા યુરોપની પરીકથાઓ, ગ્રીસની પુરાણ-કથાઓ, જોન આફ આર્કની વાર્તા, એલિસ ઇન ધ વન્ડરવેન્ડની વાત, અકબર તથા બિરબલની અનેક વાતો, શેરસોક હોમ્સની વાત, રામ આર્થર તથા તેના સરદારોની વાતો, ૧૮૫૭ના હિંદના બળવાની તરુણ વીરાંગના ઝાંસીની રાણીની વાત તથા રજપૂતોની શત્રુકથાઓ વગેરે. આ અને બીજી એવી ઘણી વાતોએ મારા મનમાં વિચિત્ર ગોટાળો પેદા કર્યો પણ મારી બાંધ્યાવસ્થામાં મેં જેનું પાન ક્યું હતું તે હિંદની પુરાણ કથાઓની બૃમિકા મારા ચિત્રમાં સદાયે જેવી ને તેવી ટકી રહી છે.

વિવિધ પ્રકારની અનેક અસરો નીચે હું આવ્યો છું છતાં મારી બાળતમાં આમ બન્યું તો બીજાઓ પર અને ખાસ કરીને અમારી નિરક્ષર આમજનતા પર પ્રાચીન પુરાણકથાઓ તથા પરંપરાની કેટલી

* વચ્ચત્રના યુરોપ તથા એશિયાની જુદી જુદી ભાષાઓમાં થયેલા અસંખ્ય અનુવાદો તથા રૂપાંતરોની વાત સાંબી, અટપટી, છતાં અદ્ભુત છે. જાણવામાં આવેલો એનો પહેલવહેલો અનુવાદ સંસ્કૃતમાંથી પહેલવીમાં ઈશુની છઠ્ઠી સદીના વચગાળામાં થયો હતો. તે ઈરાનના સહેનસાહ ખુસરુ અનુશીરવાને કરાવ્યો હતો. થોડા જ વખત પછી (ઈ. સ. ૫૭૦) સીરિયન ભાષામાં અને તે પછી અરબીમાં તેના અનુવાદ બહાર પડ્યો. અગિયારમી સદીમાં સીરિયન, અરબી અને ફારસીમાં તેના નવા અનુવાદો બહાર પડ્યા ફારસીનો એ અનુવાદ કાલીવદમનની વાતને નામે મરાહૂર થયો. આ અનુવાદો મારફતે વચ્ચત્ર યુરોપમાં પહોંચ્યું અગિયારમી સદીના છેવટના ભાગમાં સીરિયન પરથી મોંઠ ભાષામાં તેના અનુવાદ થયો અને થોડા વખત પછી હિબ્રુમાં થયો. ૧૬મી અને સોળમી સદીમાં લેટિન, ઇટાલિયન, સ્પેનિશ, જર્મન, સ્વિડીશ, ડેનિશ, ડચ, આઈસલેન્ડી, ફ્રેંચ, ઇંગ્લિશ, ડૉંગેરિયન, તુર્ક તથા રસાવ કુળની પછી ભાષાઓમાં તેના અનુવાદો થયા. આ રીતે વચ્ચત્રની વાર્તાઓ એશિયા તથા યુરોપનાં સાહિત્યોમાં સમાઈ ગઈ.

બધી અમર હશે તેની મને કંઈક મમળ પડી. મસ્કૃતિ તથા નીતિમતાની દૃષ્ટિએ એ મારી અસર છે અને એ વાર્તાઓ તથા ઉપક્રમા રહેતુ સૌંદર્ય તથા સૂચક યા લાક્ષણિક કલ્પનાઓ હ હરગિજ ફેકી ન દઉં કે તેમનો નાશ ન કરુ

હિંદની પુરાણમ્થાઓ માત્ર મહાકાવ્યોમા જ મર્યાદિત છે એવુ નથી એક વેદમળથી તે ઊતરી આવી છે અને અનેક અવરૂપે તથા રૂપરંગમા આખાયે મસ્કૃત સાહિત્યમા જોનાની મળે છે કવિઓ અને નાટકકારો એમનો પૂરેપૂરો લાભ ઉઠાવે છે અને તેમના કથાનકો તથા મનોરમ કલ્પનાઓ તેમની આસપાસ ગૂંથે છે સ્વરૂપના સ્ત્રીના પાદસ્પર્શથી અગોક વૃક્ષ એકાએક ફૂલોથી લચી પડે છે એમ કહેવાય છે કામદેવ તથા તેની સ્ત્રી રતિ અને તેમના સખા વસતના સાહસો વિશે નાચના મળે છે મોટુ સાહસ કરી કામદેવ ખુદ શિવ પર પોતાનુ પુષ્પ જોવુ કામળ બાણુ ઠોડે છે અને ગિવના ત્રીજા નેત્રમાથી પ્રગટ થયેના અગ્નિથી બળીને ખાખ થઈ જાય છે પરંતુ તે દેહ વિના જીવતા રહે છે અને તેથી અનગ નામથી ઓળખાય છે આવી અનેક મનોરમ કથાઓનો પાર નથી

ધણીખરી પુરાણકથાઓ તથા ઇતર વાર્તાઓના મૂળમા વીરતાનો ખ્યાન રહેલો છે અને તે બધી ગમે તે ભોગે સત્ત્વ પર અડગ રહેનાનુ, વચનનુ પાનન કરનાનુ, મરણપર્યંત તો શુ પણ તે પડીયે વફાદાર રહેનાનુ, હિંમત રાખવાનુ બનાઈના કામો કરવાનુ તથા લોક સમન્તા હિંમતે અર્થે અનિદાન આપનાનુ શીખવે છે કેટલીક વાર વાન તદ્દન કાલ્પનિક હોય છે અથવા તો કલ્પના અને હકીકતનુ મિશ્રણ એટલે કે, પરપરાએ જાળવી રાખેના કોઈક બનાવનુ અનિશ્ચયોક્તિમયુ વર્ણન હોય છે હકીકતો અને કલ્પના પરસ્પર એટલી બધી સેગભેજ થઈ ગયેલી હોય છે કે તેમને ધૂની પાડવાનુ અશક્ય છે પડી એ મિશ્રણ કાલ્પનિક ઇતિહાસ બની જાય છે ખરેખર શુ બનેલુ તે આપણને એ બલે ચોક્કસપણે ન કહેતું હોય પણ લોકો જે બન્યાનુ માનતા હતા તે તથા તેમના વીર પૂર્વજોના સામર્થ્ય વિશેની તેમ જ તેમને ટ્રેરણા આપનારા આદર્શો વિશેની તેમની સમજ વગેરે એટલુ જ મહત્ત્વનુ કંઈક એ આપણને કહે છે એટલે, કલ્પના કે હકીકત, એ તેમના રાજિદા જીવનની જિવેદ તથા કલ્પનામાથી બહાર કાઢીને વધારે ઉત્તર પ્રદેશો તરફ તેમને લઈ જનારુ, આદર્શ બહુ દૂર હોય અને ત્યાં સુધી પહોંચનાનુ મુશ્કેલ હોય તોપણ પુરુષાર્થ અને સત્તાચારી જીવનો માર્ગ ચીધનારુ તેમના જીવનમા રહેતુ જીવન્ત તત્ત્વ બન્યુ

યુકેશિયાની તથા વીરતાબરી એવી જ બીજી પ્રાચીન રામની વાર્તાઓને ઉપગ્નવી કાઢેલી તથા ખોટી કહેનાગઓને ગટેએ વખોડી કાઢ્યા હતા એમ કહેવાય છે. તેણે જણાવ્યું છે કે, જે કઈ ઉપગ્નવી કાઢેલું અને તત્ત્વન ખોટું હોય તે મનથી ખેદનું ને વિદ્ય જ હોય, મૌલ્યશાળી અને ગ્રેગણાદાયી કંઈ નહીં. અને 'રામનો જો એના જેવી વસ્તુઓ ઉપગ્નવવા જેટલા મહાન હતા તો આપણે કઈ નહીં તો એ વસ્તુઓને માનના જેટલા મહાન થવું ઘટે'

આમ આ કલ્પિત ઇતિહાસ, હકીકત અને કલ્પનાનું એ મિશ્રણ અથવા કેટલીક નાગ તો કેરળ કલ્પના, લાક્ષણિક ગીતે માયો બને છે અને તે તે યુગના લોકોના વિચારો, ભાવનાઓ તથા ધ્યેયો વિશે આપણને માહિતી આપે છે. વિચારણા અને કાર્ય માટેનો, ભાવિ ઇતિહાસ માટેનો એ પાયો બને છે એ દૃષ્ટિએ પણ એ માયો છે. પ્રાચીન હિંદમાં ઇતિહાસના સમગ્ર ખ્યાન પર ક્ષિત્સૂક્ષ્મ તથા ધર્મના ચિંતનાત્મક અને નૈતિક વલણની અસર થઈ હતી. તવારીખ લખવાના અથવા બનાવોની કેરળ નોંધ કરવાના કામને ઝાઝું મહત્ત્વ આપવામાં આવતું નહોતું. માનવી ઘટનાઓ તથા કાર્યોની માનવીના આચાર પર શી અમર થાય છે, શી પ્રભાવ પડે છે એની એ લોકોને વધારે પડી હતી. ગ્રીક લોકોની પેઠે તેઓ ભારે કલ્પનાપ્રધાન અને કળાના ઉપાત્તક હોઈ બિવિખ્યના વર્તન માટે તેમાંથી કઈક બોધપાઠ મેળવના ચહાતા હતા અને તેથી જૂતકાગના બનાવોનું ખ્યાન આપના પોતાની કનાટતિ તથા કલ્પનાને તેઓ છૂંતી મૂકી દે છે

ગ્રીકો, ચીનાઓ તથા આરબોની જેમ જૂતકાગના હિંદીઓ ઇતિહાસકારો નહોતા આ એક મોટી કમનમીની છે અને એને લીધે બની ગયેના બનાવોનો ચોક્કસ સમય નક્કી કરવાનું અથવા કમ પ્રમાણે તેમની યાત્રા તૈયાર કરવાનું મુશ્કેલ થઈ પડ્યું છે બનાવો એકબીજા સાથે બેળસેળ થઈ જાય છે અને બહુ ગોટાગો જોવા મળે છે. ખતીના વિદ્વાનો ઘણી ધીમી ગતિથી હિંદના ઇતિહાસના કોકડાને ઉકેલવાની ચાલીઓ જોવા રહ્યા છે ઈશુની બારમી મદીમાં લખાયેલો કલ્હણનો રાજતરંગિણી નામનો કાસ્મીરના ઇતિહાસનો એક જ અથ સાચા અર્થમાં ઇતિહાસનો અથ લેખી શકાય એમ છે. બાકીના ઇતિહાસ માટે કઈ ને કઈ મૂલ્યન મેળવના માટે તો મહાકાબ્યોમાં તથા ખીન્ન અથોમાં આવના કલ્પિત ઇતિહાસ, તે મમયના ઉપનબ્ધ દસ્તાવેજો, શિલાલેખો, તામ્રપત્રો, કળા તથા સ્થાપત્યના અનુગો, અને મોટા ભાગના સમૃદ્ધ સાહિત્ય પાસે જ જવું પડે છે એ માટે બેશક હિંદમાં આવી

ગયેલા પરદેશી મુસાફરોના અને ખાસ કરીને ગ્રીક તથા ચીની અને પાછળના સમયમાં આરબ મુસાફરોના પ્રવાસનાં ખ્યાનો પણ પૂરતાં ઉપયોગી છે.

ઐતિહાસિક દૃષ્ટિના આવા અભાવને લીધે આમજનતાને કશું ગુમાવના પૈણું નહોતું. કેમ કે બીજા દેશોની જનતાની પેઠે અને તેમનાથીયે વિશેષ કરીને પેઢી દર પેઢીથી અમારી જનતા પાસે બિનરી આવેલાં પરંપરાનાં ખ્યાનો, પુરાણકથાઓ તથા કલ્પિત વાતો હતી ને તે પરથી તે જૂનકાળ વિષેનો પોતાનો ખ્યાલ બાંધી લેતી હતી. આ કલ્પિત ઇતિહાસ તથા હકીકત અને પુરાણકથાઓના મિશ્રણનો લોકોમાં પૂરો પ્રચાર હતો અને તે તેમને પ્રબળ તેમ જ ટકાઉ સાંસ્કૃતિક ભૂમિકા પૂરી પાડતું હતું. પણ ઇતિહાસ પ્રત્યે દુર્લભ કરવાનાં માણં પરિણામો પણ નથી આવ્યાં એવું નથી. તેની માઠી અસરમાંથી અમે હજી છૂટ્યા નથી. એથી દૃષ્ટિની અસ્પષ્ટતા, વાસ્તવિક જીવનથી અળગાપણ તથા હકીકતોના સંબંધમાં ભુલ્લિની શિથિલતા પેદા થઈ. ક્લિસ્ટસ્ટ્રીના વધારે દુર્ગમ પણ અનિવાર્ય રીતે વધારે અસ્પષ્ટ ને અચોક્કસ પ્રદેશોમાં એ ભુલ્લિ લીધી પડતી નથી એટલું જ નહીં, પૃથક્કરણ તથા સમન્વય કરે છે, ઘણી વાર વિવેચન કરે છે અને કેટલીક વાર સશય પણ ઉઠાવે છે. પણ હકીકતોના સંબંધમાં એ ભુલ્લિનું વલણ એવું વિવેચક નહોતું, કેમ કે ધણુખરું કેવળ હકીકતને તે ઝાઝું મહત્ત્વ આપતી નહોતી.

વિજ્ઞાન તથા આધુનિક જગત સાથેના સંસર્ગે હકીકતોનું મહત્ત્વ વધારે પ્રમાણમાં પિછાનવાની, તેમની તુલના કરવાની તથા પરંપરા છે એટલા જ કારણસર તેને આંખ મીંચીને ન સ્વીકારી લેવાની વૃત્તિ તેમ જ વિવેકશક્તિ પેદા કર્યાં છે. અનેક સમર્થ ઇતિહાસકારો હવે કામે લાગી ગયા છે પણ ઘણી વાર તેઓ બીજે છેડે જઈને એસે છે અને તેમની કૃતિઓ વધુ-પ્રમાણમાં હકીકતોની ગ્રીણવટભરી કેવળ તવારીખ બને છે; જીવંત ઇતિહાસ નથી બનતી. પરંતુ આજે સુધ્ધાં પ્રાચીન પરંપરા અમને એકાએક અભિભૂત કરી મૂકે છે અને ભુલ્લિશાળી લોકોની વિવેકશક્તિ પણ થંભી જાય છે એ અજળ જેવું છે. અમારી આજની પરાધીન દશામાં અમારા રામે રામે વ્યાપેલી 'રાષ્ટ્રીયતાની' ભાવનાને એ થોડે અંશે આભારી છે. અમે રાજકીય તેમ જ આર્થિક સ્વતંત્રતા મેળવીશું ત્યારે જ અમારું મગજ સ્વાભાવિકતાથી અને સારાસારનાં વિવેકથી કાર્ય કરતું થશે.

વિવેકદૃષ્ટિ અને રાષ્ટ્રીય પરંપરા વચ્ચેના આ વિરોધનો સૂચક અને આંખ ઉઘાડનારો દાખલો હમણાં જ બની ગયો. હિંદના ઘણા ભાગોમાં

વિક્રમ સંવતનું પંચાંગ પ્રચારમાં છે; એ પંચાંગનું વરસ સૌર છે પરંતુ મહિનાઓ ચાંદ્ર છે. આ પંચાંગ પ્રમાણે ગયે મહિને (૧૯૪૪ની સાલમાં) એ સંવતનાં બે હજાર વરસ પૂરાં થયાં અને નવા સહસ્રાબ્દનો આરંભ થયો. એ પ્રસંગે હિંદુઓમાં ઉત્સવો ઝગવાયા. સમગ્રણુનામાં એ સંવત એક મોટું શીમાચિહ્ન હોવાથી તથા જેના નામ સાથે એ સંકળાયેલો છે તે વિક્રમ અથવા વિક્રમાદિત્ય ધણા લાંબા સમયથી લોકમાનસમાં એક મહાન નાયક તરીકે રથપાયેલો હોવાથી એ ઉજવણીઓ ઉચિત હતી. એના નામની આસપાસ અગણિત વાર્તાઓ સંકળાયેલી છે અને મધ્યયુગમાં ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપે એમાંની ઘણી વાર્તાઓ એશિયાના જુદા જુદા ભાગોમાં તેમ જ પાછળથી યુરોપ સુધી પણ પહોંચી હતી.

વિક્રમ લાંબા સમયથી રાષ્ટ્રપુરુષ તરીકે, 'આદર્શ' રાજ તરીકે લેખાતો આવ્યો છે. પરદેશી દુમલાખોરોને હાંડી કાઢનાર રાજ તરીકે પ્રગ્ન એને યાદ કરે છે. પણ એની સાચી કીર્તિ એના રાજદરબારની સાહિત્યિક અને સાંસ્કૃતિક પ્રતિભાને આભારી છે. પોતાના દરબારમાં તેણે તે જમાનાના સૌથી મથહર સાહિત્યકારો, કળાકારો તથા સંગીતકારોને એકઠા કર્યા હતા. તેઓ વિક્રમનાં નવ રત્ન તરીકે ઓળખાતા હતા. એને વિષેની ધુણીખરી વાર્તાઓ તેની પ્રજાવત્સલતા, તેની અપાર દાનશીલતા તથા બીજાઓના ભલાને અર્થે પોતાનું તથા પોતાના અંગત સ્વાર્થનું બલિદાન આપવાની તેની તત્પરતાને અંગેની છે. તેની ઉદારતા, તેની પરદુઃખભંજન વૃત્તિ, તેની હિંમત તથા તેની નમ્રતાને માટે તે મથહર છે. એક સદાચારી પુરુષ અને કળાના આશ્રયદાતા તરીકે ખાસ કરીને તે લોકપ્રિય છે. તે એક ચરવીર ચોદો અથવા વિજેતા હતો એ હકીકત તેને વિષેની વાર્તાઓમાંથી બહુ ઓછી તરી આવે છે. માણસની બલમનસાર્થ તથા તેની આત્મત્યાગદાનની વૃત્તિને અપાતું મહત્ત્વ એ હિંદી માનસ તથા હિંદી આદર્શોની વિશિષ્ટતા છે. સીઝરના નામની પેઠે વિક્રમાદિત્યનું નામ એ પ્રકારના લક્ષણનું તેમ જ પદ્ધતિનું સૂચક બન્યું અને એના પત્નીના ધણા રાજાઓએ પોતાના નામની પાછળ તે ઉમેર્યું હતું. આથી ગોટાળો ઘણો વધી ગયો, કારણ કે, ઇતિહાસમાં ધણા વિક્રમાદિત્યો ઉલ્લેખ આવે છે. પણ આ વિક્રમ હતો કોણ? અને તે ક્યે સમયે ચર્ચ ગયો? ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી જોતાં એ બહુ અરપષ્ટ છે. વિક્રમ સંવતનો આરંભ થાય છે ઇશુ પૂર્વેના ૫-૭ની સાલના અરસામાં. એ સમયે એવા કેઈ રાજકર્તાનું નામનિશાન જડતું નથી. પરંતુ ઇશુની ચોથી સદીમાં ઉત્તર હિંદમાં વિક્રમાદિત્ય નામનો રાજ થયો હતો. તે હિંદ પર ચડાઈ કરનારા હણ લોકો જોડે લડ્યો હતો અને તેમને તેણે હાંડી કાઢ્યા હતા.

એણે પોતાના દરબારમાં નવ રત્નો રાખ્યાનું ઠહેવાય છે અને એના નામની આસપાસ ઉપર મુજબની વાર્તાઓ વણાયેલી છે. તો પછી સવાલ આ ઊંડે છે : ઇશુની ચોથી સદીમાં થયેલા આ વિક્રમાદિત્યનો ઇશુ પૂર્વેની પછની સાલમાં આરંભાના સંવતની સાથે સંબંધ કેવી રીતે નેડવો ? એનો કંઈક સંભવિત ખુલાસો આવો હોય એમ લાગે છે : ઇશુ પૂર્વેની પછની સાલથી આરંભાતો સંવત મધ્ય હિંદમાં આવેલા માળવાના રાજ્યમાં પ્રચારમાં હતો અને વિક્રમ થઈ ગયો પછી ઘણા સમય બાદ એ સંવત તથા પંચાંગનો સંબંધ તેની સાથે નેડી દેવામાં આવ્યો અને વિક્રમાદિત્યના નામ પરથી તેનું ફરીથી નામ પાડવામાં આવ્યું. પણ આ બધું અસ્પષ્ટ અને અનિશ્ચિત છે.

સૌથી નવાઈની વાત એવી છે કે, કોઈ ને કોઈ રીતે પરંપરાના નાયક આ વિક્રમને ૨૦૦૦ વરસ પૂર્વે આરંભાતા સંવત સાથે નેડી દેવાને માટે બુદ્ધિશાળી માણસોએ ઇતિહાસ સાથે સારી સરખી રમન કરી છે. પરદેશીઓ સામેની તેની લડાઈ તથા હિંદમાં એકચક્રી રાજ્ય સ્થાપીને હિંદની એકતા સ્થાપિત કરવાની તેની ઇચ્છાને મહત્ત્વ આપવામાં આવે છે એ પણ રમૂજ પેદા કરે એવું છે; કેમ કે હકીકતમાં વિક્રમની આજી નીચેનો પ્રદેશ ઉત્તર અને મધ્ય હિંદમાં જ મર્યાદિત હતો.

માત્ર હિંદીઓ પર જ રાષ્ટ્રીયતાની ભાવનાની આવી અસર થઈ છે અને પોતાના દેશનો ઇતિહાસ લખવામાં અથવા તેને વિશે વિચાર કરવામાં માની લીધેલા રાષ્ટ્રીય હિનની દૃષ્ટિથી તેઓ એકલા જ પ્રેરાયા છે એવું નથી. પોતાના ભૂતકાળ પર ઢોળ ચડાવવાની તથા તેને રૂઝડપાળો દેખાડવાની અને પોતાને લાભકારક થાય એ રીતે તેને વિકૃત કરવાની કામનાની અસર દરેક રાષ્ટ્ર અને પ્રજા પર થયેલી નેવા મળે છે. ઘણું ખરું અંગ્રેજોએ લખેલા હિંદના ઇતિહાસો આપણામાના ઘણાખરા લોકોને વાંચવા પડે છે. તેમાં સામાન્ય રીતે ખ્રિષ્ટિય અમલનાં લાંબા લાંબાં સમર્થન તથા યશોગાન અને તેની પૂર્વેનાં હજારો વરસો દરમિયાન અહીં જે બન્યું તેના નગ્ન તિરસ્કારયુક્ત ભેદાલો બરેલા છે. ખરેખર, તેમને મન હિંદનો સાચો ઇતિહાસ અંગ્રેજોના અહીં આવ્યા પછી જ શરૂ થાય છે ! એ પહેલાં જે બધું બન્યું તે એ દિવ્ય સિદ્ધિ માટેની કંઈક ચૂંટાભરી તૈયારીરૂપ હતું ! ખ્રિષ્ટિય અમલનાં તથા ખ્રિષ્ટિય લોકોના સદ્ગુણોનાં યશોગાનને અર્થે ખ્રિષ્ટિય યુગના ઇતિહાસને પણ વિકૃત કરવામાં આવ્યો છે. હવે જોકે બહુ ધીમી ગતિથી વધારે સાચી દૃષ્ટિ પેદા થતી જાય છે. પણ અમુક હેતુ સાધવાને તથા પોતાની કલ્પનાઓ અને પૂર્વગ્રહોનું સમર્થન કરવાને અર્થે ઇતિહાસને મારીમચડીને ઉપયોગમાં લેવાના દાખલા શોધવા માટે આંખણે ભૂતકાળ સુધી જવાની જરૂર જ નથી.

વર્તમાન સમયમાં એવા દાખલા ઢગલાગંધ મળે છે. અને જેને આપણે જોયો તથા અનુભવ્યો છે તે વર્તમાન કાળને જ આવી રીતે વિકૃત કરી શકાય તો પછી જૂનકાળની તો વાત જ કી ?

આમ છતાં, અમે હિંદીઓ ત્રગર વિચાર્યે તથા પૂરતી તપાસ કર્યા વિના પરંપરા સ્વીકારી લઈને તેને ઇતિહાસ તરીકે વર્ણવવાને દોરવાઈ જાય છે એ વાત ખરી છે. આ અમારી ખાસિયત હોય એમ લાગે છે. વિચારની આ શિથિલતા તથા પૂરતી તપાસ વિના નિર્ણય બાંધી દેવાની આ સહેલી રીત અમારે છોડવી જોઈશે.

પણ હું બીજી જ વાત પર ચડી ગયો અને દેવદેવીઓના તથા પુરાણકથાઓના આરંભના સમયથી દૂર ચાલ્યો ગયો. એ એવો સમય હતો જ્યારે જીવન બધું 'માદ્યુ' હતું તથા જીવનવર્ણવારનો કુદરત સાથે એકરાગ હતો, જ્યારે માનવી ચિત્ત વિશ્વની ગૂંદતાને આશ્રય તથા આનંદની લાગણીથી નિહાળતું હતું; જ્યારે સ્વર્ગ અને પૃથ્વી એકબીજાની બધું જ નજીક લાગતાં હતાં તથા ઓસિમ્પસના દેવાની પેઠે સ્ત્રીપુરુષો સાથે રમવાને અને કેટલીક વાર તેમને શિક્ષા કરવાને અહીં ભારતમાં પણ દેવદેવીઓ કૈલાસમાંથી અથવા હિમાલયમાંનાં પોતાનાં બીજાં રહેઠાણોમાંથી અવનિ પર આવતાં હતાં. જીવનની આ વિપુલતા અને વૈવિધ્યશાળી કલ્પનામાંથી પુરાણકથાઓ તથા સમર્થ અને સૌંદર્યવાન દેવદેવીઓ ઉદ્ભવ્યાં, કેમ કે ગ્રીક લોકોની પેઠે પ્રાચીન કાળના હિંદીઓને પણ સૌંદર્ય અને જીવન પ્રત્યે જોડા અનુરાગ હતો. ગ્રોઈસર ગિફમર્ટ મરે આપણને ઓસિમ્પસના દેવાના પરમ સૌંદર્ય વિષે કહે છે તેમનું એ ખ્યાન આરંભ કાળની હિંદી માનસની કૃતિઓને પણ લાગુ પડે એવું છે : 'તે કળાવિદોનાં સ્વપ્નાં, આદર્શો અને ડપકો છે; તેમનાથી પર એવી કંઈક વસ્તુનાં પ્રતીકો છે. તે અર્ધત્વજ્જયેલી પરંપરાના, 'સુષુપ્ત આત્મચંચના તથા આકાંક્ષાઓના દેવો છે. ઉત્તમજન તેમ જ આત્મનિરીક્ષણ કરાવનારી અનેક કલ્પનાઓ અથવા વાદોની પેઠે દિલસૂઝને સુલભ સાવધાનીથી માણકે દિલસૂઝે જેમની ઉપામના કરી શકે એવા એ દેવો છે. નક્કર હકીકત તરીકે કોઈ પણ જેમને માને એ દેવો નથી.' એમને વિષે ગ્રોઈસર મરે વધુમાં જણાવે છે તે પણ દેવદેવીઓને એટલું જ લાગુ પડે છે. 'જેમ માર્થસે કોતરી કાઢેલી ત સુંદર પ્રતિમા દર્શનથી પણ દેવની કલ્પના કરવામાં મદદરૂપ બનનાર કેવળ પ્રતીક છે તે જ પ્રમાણે એ રીતે કલ્પેલો દેવ પોતે પણ અંતિમ સત્ય નથી પણ અંતિમ સત્યની કલ્પના કરવાની દિશામાં મદદરૂપ બનનાર કેવળ પ્રતીક છે . . . દરમ્યાન જ્ઞાનથી વિરુદ્ધ હોય એવા સિદ્ધાંતો તથા

પોતાના અંતરના અવાજની વિરુદ્ધ જઈને માણસ પાસે પાપાયરણ કરાવે એવી આજ્ઞાઓ તેમણે બહાર પાડ્યાં નથી.’

ધીમે ધીમે વેદનાં તેમ જ ખીખાં દેવદેવીઓનો સમય વીતી જાય છે અને માથું પકવનારી તથા દુર્બોધ દાર્શનિક દ્વિવસૂક્ષ્મો તેમનું સ્થાન લે છે. પરંતુ લોકમાનસમાં તો એ પ્રતિમાઓ સુખના સાથી અને દુઃખના બેરુઓ તરીકે તથા તેમના અંતરના અક્ષણ આદર્શો તથા આકાંક્ષાઓનાં પ્રતીકો તરીકે ટકી રહી. એમની આસપાસ કવિઓએ પોતાની કલ્પનાઓ વણી દીધી અને બારે શણગાર તથા મનોહર તરંગોથી બરેલી પોતાની સ્વપ્નસૃષ્ટિઓ રચી. હિંદની પૌરાણિક વાર્તાઓની પોતાની નાની નાની ‘ઓપડીઓમાં’ એકે કબલ્યુ. બેઈને કવિઓના એ કલ્પનાવિહારનું સરસ રૂપાન્તર કયું છે. ધ હિંગિટ’ઓફ ધ મૂન એટલે કે, ચંદ્રની કળા નામની એ જાતની તેમની પુસ્તિકામાં સ્ત્રીની ઉત્પત્તિ વિષેની વાત તેમણે આપણને કહી છે. ‘આરંભમાં ઘણદેવ સ્ત્રી ઘડવાને બેઠા ત્યારે તેમને જણાય કે પુરુષને ઘડવામાં જ બધો મસાલો પૂરો થઈ ગયો છે અને હવે જરા સરખો પણ ધન પદાર્થ બાકી રહ્યો નથી. આથી તે વિમાસણમાં પડ્યા અને પત્ની જોડા વિચાર કરી તેમણે આ પ્રમાણે કયું : તેમણે ગોળાકાર ચંદ્ર પાસેથી, વળાંકો લનાઓ પાસેથી, વળગવાની શક્તિ વેલાઓના તંતુઓ પાસેથી, કંપન ઘાસ પાસેથી; પાતળાપણું બરું પાસેથી, પ્રકુલ્લના પુષ્પો પાસેથી, તરલતા પાંદડાં પાસેથી, દષ્ટિ ફરણાં પાસેથી, રુદન વાદળાં પાસેથી, ચાંચલ્ય પવન પાસેથી, બીકણપણું સસલા પાસેથી, કઠોરતા વજ્ર પાસેથી, મૃદુતા પોપટના હૃદય પરની ત્વચા પાસેથી, આડંબર મોર પાસેથી, મીઠાશ મધ પાસેથી, કૂરતા વાધ પાસેથી, હૂંકાળો ઝળહળાટ અગ્નિ પાસેથી, ટાઢાશ જરફ પાસેથી, કલ્પઅલાટ કાબર પાસેથી, ફૂળન કોપલ પાસેથી, દંભ બગલા પાસેથી અને વફાદારી ચક્રવાક પાસેથી લીધાં; અને આ બધી વસ્તુઓને એકઠી કરીને તેમણે સ્ત્રી ઘડી પુરુષને સુપરત કરી.’

૧૩.

મહાભારત

મહાકાવ્યોનો કાળનિર્ણય કરવાનું કામ મુશ્કેલ છે. આર્યો હિંદમાં ઠરી-ઠામ થવા લાગ્યા હતા અને પોતાની સ્થિતિ સુદૃઢ કરી રહ્યા હતા તે દરના યુગોની વાત એ જન્મેમાં આવે છે. એ ઘણા લેખકોને હાથે લખાયાં હતાં અથવા યુગે યુગે તેમાં ઉમેરા થતા રહ્યા હતા. એકલા રામાયણના

મહાકાવ્યમા નિરૂપણની એકતા અમુક અંગે જળવાઈ છે, મહાભારત એ પ્રાચીનમાગની પરપરા, વિદ્યા અને બીજી અનેક પરચૂરણ વસ્તુઓનો મેળો સમૃદ્ધ છે. અને મહાકાવ્યો જુદાના મમય પડેના રચાયેલાં હોય છે, બેકે એ પછીથી એમાં ઉમેરાઓ થતા રહ્યા છે એ નિર્ણય છે

મિત્રેયે નામનો કેવળ ઇતિહાસકાર ૧૮૬૪ની માનમા રામાયણને વિશે લખના જણાવે છે 'જે કોઈએ વધારેપડતો પુરુષાર્થ માધ્યે હોય અથવા વધારેપડતી આકાંક્ષા સેવી હોય તે આ અખૂર જીવનસ્રોતમાની જીવન અને યૌવનનો એક સામો ઘૂટકો ભરે પશ્ચિમમા બધું જ મનસિન છે શ્રીમ નાનકડું છે અને તેથીજુ ગૂંચગાઈ જાડે ધુ યહીઓનો મુખ સૂકો ડોઈ તેથી હું તરસે મરુ હું ઉન્નત એશિયા અને ધીર ગભીર પૂર્વ તરફ હું થોડા વખત મારે મારી દૃષ્ટિ નજાવીશ ત્યાં આગળ માધુ મનગમતુ મહાન કાવ્ય છે—હિંદી મહાસાગર જેટલું વિશાળ, મ ગળમય, સવિનાનારાયણના સુમરુ રમથી રમાયેતુ, જેમા વિમવાદનું નામ નથી એવું દેવી સુમવાદનું પુત્રક તેમા પ્રમન્ન શાન્તિ પ્રવર્તે છે અને કનહની વચ્ચે અપાર માધુર્ય, જીવમાનને આવરી નેતુ અમીમ વિશ્વમધુત્વ, પ્રેમ, કરુણા તથા સૌજન્યનો અગાધ અને નિરવધિ સાગર એમા છે'

રામાયણ એક મહાન ગ્રંથ છે અને લોકોને એના પગ અપાર પ્રેમ છે છતાં જગતના અગ્રગણ્ય ગ્રંથમાનો એક તો મહાભારત જેટલો એ એક વિરાટ ગ્રંથ છે અને પ્રાચીન હિંદની સામાજિક તથા રાજનીય મંથાઓ તેમ જ પરપરા તથા પુરાણકથાઓનો સર્વસંગ્રહ છે એની પ્રમાણભૂત આદર્શ પ્રસિદ્ધ કરવાને ઉપનબ્ધ જુદા જુદા પાંડોની શીલુત્વ પૂર્વક સમીક્ષા તથા તુલના કરવાના કાર્યમા કેટલાય અધિકારી હિંદી વિદ્વાનો દશ શ્રેણીએ વધારે વરસોથી શ્રમ કર્યો છે તેમણે એ ગ્રંથના થોડાક ભાગ બહાર પાડ્યા છે પણ એ કામ હજી અધૂરું છે અને આગળ ચાને છે સર્વબક્ષી બીજી જુદાના આ દ્વિસોમ્ પછી રસિયાના પ્રાચ્ય વિદ્વાના અભ્યાસીઓએ મહાભારતનો રસિયન ભાષામા અનુવાદ બહાર પાડ્યો છે એ બીના રમપ્રદ તેમ જ નોંધપાત્ર છે

ધણ કરીને આ હિંદમા બહારના લોકોના આગમનનો કાળ હતો એ લોકો સાથે પોતાની રૂઢિઓ તથા પ્રથાઓ લેના આ વા હતા એમાની ધણીખરી રૂઢિઓ આર્યોની રૂઢિઓથી બિન્ન હતી અને તેથી પરસ્પર વિરોધી વિચારો તથા પ્રથાઓનું વિચિત્ર મિશ્રણ મહાભારતમા જોવા મળે છે આર્યોમા બહુ પતિ કરવાનો રિવાજ નહોતો છતાંયે મહાભારતની

નાયિકા પાંચ ભાઈઓની સહિયારી પત્ની છે. દરમ્યાન આગળથી દેશમાં આવીને વસેલી જાતિઓ તથા નવી આવનાર વિદેશી જાતિઓને સમાવી લેવાની પ્રક્રિયા ચાલુ હતી અને વેદધર્મમાં પણ એને અનુરૂપ ફેરફાર થતો જતો હતો. જેમાંથી આજનો હિંદુ ધર્મ પરિણમ્યો તે સર્વગ્રાહી અને વ્યાપક સ્વરૂપ વેદધર્મે ધારણ કરવા માંડ્યું હતું. સત્યનો કોઈનો ધનનો હોય નહીં અને તેનું દર્શન કરવાના તેમ જ તેને પામવાના અગણિત માર્ગો છે એવી દૃષ્ટિ એના પાયામાં રહેલી હોવાથી આ બની શક્યું. એટલે અનેક પ્રકારની ભિન્ન ભિન્ન અને પરસ્પરવિરોધી માન્યતાઓને પણ ઉદારતાપૂર્વક સહી લેવામાં આવી.

મહાભારતમાં હિંદની અથવા ભારતવર્ષની મૂળભૂત એકતા પર 'ભાર' મૂકવાનો ચોક્કસ પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. ભરત નામના આર્ય જાતિના વીર પુરુષની પૌરાણિક કથા પરથી પ્રાચીન કાળમાં હિંદને ભારતવર્ષ એવું નામ આપવામાં આવ્યું હતું. એથી પડેલાં હિંદનું આર્યવર્ત એટલે કે આર્યોની ભૂમિ એવું નામ હતું. પણ વિંધ્ય પર્વત સુધીના ઉત્તર હિંદનું જ એ નામ હતું. એ સમયે આર્યોએ ધણું કરીને એ ગિરિમાળાની દક્ષિણના પ્રદેશમાં પ્રવેશ કર્યો નહોતો. રામાયણ એ દક્ષિણના પ્રદેશમાં આર્યોના પ્રવેશની તથા ફેલાવાની કથા છે. એ પછીના સમયમાં થયેલો અને મહાભારતમાં વર્ણવાયેલો આંતરવિગ્રહ ઈશુ પડેલાંની ૧૪મી સદીમાં થયેલો માનવામાં આવે છે. એ હિંદ પર અથવા કંકો કે, ઉત્તર હિંદ પર આધિપત્ય સ્થાપવા માટેનો વિગ્રહ હતો અને આખા હિંદને ભારતવર્ષ ગણવાનો ખ્યાલ એ સમયથી શરૂ થાય છે. એ ખ્યાલમાં આજના અફઘાનિસ્તાનના મોટા ભાગનો સમાવેશ થતો હતો એ વખતે તે ગંધાર નામથી ઓળખાતો હતો (જેના ઉપરથી કંદહાર શહેરનું નામ મડ્યું છે) અને તે ભારતવર્ષનો એક ભાગ લેખાતો હતો. ધૃતરાષ્ટ્ર રાંજની રાણીનું નામ પણ ગાંધારી (એટલે કે ગંધાર દેશની સ્ત્રી) હતું. દિલ્લી અથવા દિલ્હી એટલે કે આજનું એ નામનું શહેર નહીં પણ તેના સ્થળની પાસે આવેલાં એ નામનાં નગરોની નજીક વસેલાં હસ્તિનાપુર અને ઇન્દ્રપ્રસ્થ હિંદની રાજધાની બને છે.

મહાભારત વિષે લખતાં ભગિની નિવેદિતા (માર્ગરેટ નોબલ) જણાવે છે કે, 'પરદેશી વાચકનું . . . એ વસ્તુ એકદમ લક્ષ્ય બેચે છે : એક તો વિવિધતામાં રહેલી એની એકતા, અને બીજી, પ્રજાનું ઘડતર કરનારા તથા તેનામાં એકતા લાવનારા બળ તરીકે કાર્ય કરતી પોતાની વીરતાભરી

પરંપરા ધરાવનાર ભારતવર્ષ અથવા હિંદ સમગ્રપણે એક જ દેશ છે એવો ખ્યાલ પોતાના શ્રોતાઓને આપવાનો તેનો મત પ્રયત્ન.*

કૃષ્ણની કથા તથા પ્રસિદ્ધ કાવ્ય ભગવદ્ગીતા મહાભારતમાં છે. ગીતાની ક્ષિપ્રસૂત્રી જવા દઈએ તોયે મહાભારત રાજકારણના ક્ષેત્રમાં તેમ જ સામાન્યપણે જીવનમાં સદાચાર અને નૈતિક સિદ્ધાંતો પર ભાર મૂકે છે. ધર્મના એ પાયા વિના સુખની પ્રાપ્તિ થતી નથી અને સમાજની એકતા ટકી શકતી નથી. આખા સમાજનું, કેવળ એક મમૂહનું નહીં પણ સમસ્ત જગતનું સુખ અને કલ્યાણ એ ધ્યેય છે. કેમ કે, 'મર્ત્યની સમગ્ર સૃષ્ટિ એ એક જ શરીર છે.' આમ છતાં પ્રુદ ધર્મ પણ સાપેક્ષ વસ્તુ છે અને સત્ય અને અહિંસા ઇત્યાદિ પાયાના સિદ્ધાંતો સિવાય રથજ-કાળની પ્રાપ્ત પરિસ્થિતિ પર અવલંબે છે. એ સિદ્ધાંતો શાશ્વત છે અને તેમાં વિકાર થતો નથી પણ તેમને બાદ કરતાં ધર્મ, કર્તવ્યો તથા જવાગદારીઓનું એ અખંડ મિશ્રણ, યુગે યુગે બદલાતું રહે છે. અહીં નથા બીજે અહિંસાને આપવામાં આવતું મહત્ત્વ રસપ્રદ છે, કેમ કે અહિંસા અને ન્યાયી ધ્યેય માટેના હિંસક યુદ્ધ વચ્ચે દેખીતો વિરોધ છે એનું ધ્યાન રહી લાગતું નથી આપ્રુયે મહાકાવ્ય જખરદસ્ત યુદ્ધની ઘટનાની આસપાસ વણાયેલું છે. દેખીતી રીતે જ અહિંસાને, શારીરિક હિંમા આવશ્યક અને અનિવાર્ય બને ત્યારે તે આચરતા અટકવાના કરતાં આશયો, હિંસાની વૃત્તિનો અભાવ, આત્મમંયમ અને ક્રોધ તથા રાગદ્વેષો પર કાબૂ વગેરે સાથે વધારે સબંધ હોય એમ સાગે છે.

મહાભારત એવો અખૂટ ખજાનો છે કે તેમાંથી આપણને ભાત ભાતની કીમતી વસ્તુઓ મળી આવે છે. વૈવિધ્યશાળી, વિપુલ અને જીજ્ઞાના જીવનથી એ ભરેલું છે. દેહદમન તથા નિવૃત્તિપરાયણતા પર ભાર મૂકનારી હિંદી તત્ત્વદષ્ટિની બીજી બાજુથી એ વસ્તુ સાવ જુદી છે. સદાચાર અને નીતિના બોધથી એ ભરેલું છે છતાં એ કેવળ નૈતિક સિદ્ધાંતોના મંથ નથી. મહાભારતનો બોધ એક જ વાક્યમાં આપી શકાય એમ છે : 'જે તને પોતાને નાપસંદ હોય તે તું બીજા પ્રત્યે આચરીશ નહીં.' એમાં સમાજના કલ્યાણ પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે એ વસ્તુ નોંધપાત્ર છે, કેમ કે હિંદી માનસનું વલણ સમાજના કલ્યાણ કરતાં વ્યક્તિની પૂર્ણતા સાધવા તરફ વધારે છે એવું મનાય છે. મહાભારત કહે છે : 'જે સમાજનું

* આ ઉતારો એ સર રાધાકૃષ્ણનના કિંતો કિચ્છનો નામના મંથમાથી લીધો છે. બીજા ઉતારાઓ મારે તથા આ અને બીજા પ્રકરણોમાંની ઘણી વસ્તુઓ મારે હું તેમને જાણી છું.

કલ્યાણ કરનારું નથી અથવા જેની તને નામોશી લાગે તેનું આચરણ કદી પણ ન કર.’

વળી, ‘જાતિ કે કુળ નહીં પણ સત્ય, સંયમ, તપ, દાન, અહિંસા અને ધર્મપરાયણતા સફળતા મેળવવા માટેનાં સાધનો છે.’ ‘અમરત્વ કે, જીવન કરતાં ધર્મ અદ્ધકો છે.’ એમાં ધનની પાછળ પડેલાઓની પણ દીકા કરવામાં આવી છે : ‘રેશમના કીડાની સંપત્તિ તેના મોતનું કારણ બને છે.’ અને છેવટે પ્રાણવાન અને આગળ પ્રગતિ કરતી પ્રજાના લક્ષણ સમું વિધાન કરવામાં આવ્યું છે કે ‘અસંતોષ પ્રગતિનો પ્રેરક છે.’

મહાભારતમાં વેદોમાં આવતી અનેક દેવોની ઉપાસના છે, ઉપનિષદો અદ્વૈતવાદ છે, તેમ જ દ્વૈતવાદ અને એકેશ્વરવાદ પણ છે. એની જીવનદષ્ટિ હજી સર્જક અને વત્તાઓના પ્રમાણમાં ભુદ્ધિવાદી છે અને અળગાપણાની વૃત્તિ હજી મર્યાદામાં છે. જ્ઞાતિઓ હજી જડ બની ગઈ નથી. હજી આત્મવિશ્વાસ કાયમ છે પણ બહારનાં બજોએ આક્રમણ કરીને ચાલુ સમાજવ્યવસ્થાની સલામતીને પડકારી એટલે એ આત્મવિશ્વાસ કંઈક અંશે ઘટવા પામ્યો અને આંતરિક એકતા અને બળ પેદા કરવા માટે વધારે એકરૂપતાની માગણી થવા લાગી. નવા નવા નિષેધો ઉદ્ભવ્યા. ગોમાંસ-ભક્ષણ પડેલાં નભાવી લેવામાં આવતું હતું તેના પછીથી સદંતર નિષેધ કરવામાં આવ્યો. આદરણીય મહેમાનોને ભોજનમાં ગોમાંસ તથા ‘વાછડાનું માંસ પીરસ્યાના ઉલ્લેખો મહાભારતમાં મળે છે.

૧૪

શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા

શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા મહાભારતનો એક ભાગ છે, એ વિરાટ નોટકમાંનો એક પ્રસંગ છે. આમ છતાં તે એક સ્વતંત્ર અને સંપૂર્ણ કૃતિ છે. સાનસો મ્લોકોનું એ એક નાનકડું કાવ્ય છે—‘સૌથી વધારે મનોહારી અને ઘણું કરીને જમનની જાત ભાષાઓમાં વિદ્યમાન કિલ્લસૂઝીનું તે એકમાત્ર માયુ કાવ્ય છે’ એમ વિલિયમ વૉન હમ્બોલ્ટે ગીતા વિષે કહ્યું છે. શુદ્ધ પડેલાંના કાળમાં એ રચાયું અને લખાયું ત્યારથી એની લોકપ્રિયતા અને એનો પ્રભાવ લવલેશ ઘટ્યો નથી અને આજે પણ હિંદના લોકમાનસ પર એની એવી જ પ્રતિજ્ઞા અસર છે. કિલ્લસૂઝીની બંધી શાખાઓ એનું શરણું શોધે છે અને પોતે પોતાની રીતે તેના અર્થ ઘટાવે છે. ૧ કટોકટીને પ્રસંગે માણસનું ચિત્ત મંગ્યગ્રસ્ત બને છે અને ધર્મસંકટના સંકલ્પવિકલ્પમાં

આવી પડે છે ત્યારે પ્રકાશ અને દોગ્ધવર્ણીને માટે વિગેરે કરીને તે ગીતાનો આગરો ગોધતો આવ્યો છે. કેમ કે ગીતા એ અણીના પ્રસંગનું, ગમકીય અને મામાનિક કટોકટીનું અને ખામ કરીને માનવી આત્માની આધ્યાત્મિક કટોકટીનું કાવ્ય છે. જૂનઢાળમાં ગીતા પર અગણિત બાબો તથા મીકાએ લખાયા અને યુગે યુગે નિર્મિત રીતે લખાતા રહ્યા છે. દિગ્ગજ, અરવિંદ ધોષ અને ગાધીજી જેવા આજના જમાનાના વિચાર તથા કાર્યના નાયકોએ એને વિશે લખ્યું છે અને દરેકે પોતપોતાની દૃષ્ટિએ એનો જુદો જુદો અર્થ આપ્યો છે ગાધીજી અહિંમા વિરેની પોતાની અટળ શ્રદ્ધા માટે એનો આધાર લે છે, જ્યારે બીજાએ એનો જ આધાર ટાકીને ન્યાયી ધ્યેયની મિદિને અર્થે હિંસા તેમ જ સુદ્ધનું મમર્થન કરે છે.

મહાભારતનો બીયજી સગ્રામ ગર થાય તે પહેલાં રણસેન પર જ અર્જુન અને કૃષ્ણ વચ્ચેના મવાદથી ગીતાનો આરભ થાય છે અર્જુનનું ચિત્ત ચગડોળે ચઢ્યું છે. સગ્રામના અને તેને પરિણામે થનારા મહા મહારેના વિચારથી તેનો અતરાત્મા બળવો કરી જોરે છે. મિત્રો તથા સગાસબ ધીએનો એ બવો સહાર શાને માટે? એ સહારમાથી, એ પાપમથી એવો તે શો વાબ મળવાનો હતો? પોતાના બધાએ જૂના ધોરણો તેને છેલ્લે છે, તેના આદરો વ્યર્થ બને છે. અર્જુન માનવીના વ્યથિત આત્માના પ્રતીક સમો બની જાય છે મકપવિકલ્પને ચગડોળે ચડાવનારા ધર્મસંકટો યુગે યુગે માણસની સામે ખડા થાય છે. એ વ્યક્તિ વચ્ચેના આ મવાદમાથી ધીમે ધીમે આપણને વ્યક્તિના કર્તવ્યના અને મામાનિક આચારના, માનવજીવનને લાગુ પાડવાના નીતિના સિદ્ધાંતોના અને એ બધા સિદ્ધાંતોએ જોને વશ વર્તવું જોઈએ તે આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિના વધારે ઉચ્ચ કક્ષાના તેમ જ વ્યાપક પ્રદેશમાં લઈ જવામાં આવે છે એમાં ઘણી તત્ત્વચર્ચા છે તેમ જ જ્ઞાનમાર્ગ, કર્મમાર્ગ અને ભક્તિમાર્ગ એવા માનવીની પ્રગતિ સાધવાના ત્રણ માર્ગોનો સમન્વય કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. ઘણું કરીને બીજા માર્ગો કરતા એમાં ભક્તિમાર્ગ પર વધારે ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. સાકાર ઈશ્વરની કલ્પના પણ બનાવી છે જોકે તેને નિરંજન નિરાકાર પરમતત્ત્વના આવિષ્કાર તરીકે જ લેખવામાં આવે છે. ગીતા ખામ કરીને માનવી જીવનની આધ્યાત્મિક ભૂમિકાની ચર્ચા કરે છે અને એના મદર્ભમાં રોજિંદા જીવનના વ્યવહારના જે પ્રશ્નો ઉદ્ભવે છે તેની ચર્ચા કરે છે. જીવનની દરેકે તથા તેના કર્તવ્યો બજાવવાને કાર્ય કરવા માટે એમાં હાકલ કરવામાં આવી છે. પણ એ કર્તવ્ય બજાવતા પેલી આધ્યાત્મિક ભૂમિકા તથા વિશ્વનું વ્યાપક પ્રયોજન સદાયે નજર સમક્ષ રાખવાનો તેનો

આદેશ છે. અકર્મણ્યતાને તે વખોડી કાઢે છે અને તે તે યુગના સર્વોચ્ચ આદર્શોને અનુરૂપ જીવન જીવવાને તથા કર્મ કરવાને જણાવે છે, કેમ કે એ આદર્શો યુગે યુગે બદલાતા રહે છે. યુગધર્મ સદાયે નજર સમક્ષ રાખવાને તે સૂચવે છે.

વર્તમાન હિંદના લોકોમાં જીવનની વ્યર્થતા તથા નાસીપાસીની લાગણી ધર કરી ખેડી છે તથા તેમનામાં વધારેપડતી નિવૃત્તિપરાયણતા આવી ગઈ છે તેથી કાર્ય અથવા પ્રવૃત્તિ-માટેની ગીતાની હાકલ વિશેષે કરીને અસરકારક બને છે. આજની બાબમાં એનો સમાજસુધારણા અને સમાજસેવા માટેની વ્યવહારુ, નિઃસ્વાર્થ, દેશભક્તિની અને માનવસેવાની પ્રવૃત્તિ એવો અર્થ કરી શકાય એમ છે. ગીતાના ઉપદેશ પ્રમાણે આવી પ્રવૃત્તિઓ ઇચ્છાવાન્નેગ છે પણ એની પાછળ આદર્શ આધ્યાત્મિક હોવો જોઈએ, પ્રવૃત્તિ અથવા કર્મ અનાસક્ત વૃત્તિથી કરવું જોઈએ અને તેનાં ફળની બાબતમાં માણસે નિરપેક્ષ રહેવું જોઈએ. સારાં કર્મોનાં ફળ અવશ્ય સારાં જ આવવાં જોઈએ. તત્કાળ એ ફળો જોઈ ન શકાય એમ બને પણ કાર્યકારણનો નિયમ બધા જ સંજોગોમાં લાગુ પડે છે.

ગીતાનો ઉપદેશ સાંપ્રદાયિક નથી અથવા કેઈ અમુક માન્યતા યા વિચારો ધરાવનારાઓને ઉદ્દેશીને કરવામાં આવેલો નથી. બ્રાહ્મણ શું કે અદ્વૈત શું, સૌના પ્રત્યે એ સમદ્રષ્ટિથી જુઓ છે. તે કહે છે, ‘બધા જ માગો મારા તરફ લઈ જાય છે.’ તેની આ સર્વસ્પર્શી અને ઉદાર દૃષ્ટિને લીધે જ બધા વર્ગના તથા બધા સંપ્રદાયના લોકો તેને માન્ય રાખે છે. નિત્ય નવીનતા પ્રાપ્ત કરનારી અને સમયના વહેવા છતાં વામ્ની ન થાય એવી કંઈક વસ્તુ એમાં રહેલી જણાય છે. સલસોધનનો, ચિંતન અને કાર્યનો, વિદેષ અને વિરોધોની વચ્ચે પણ સમતા અને સ્વરચતા ટકાવવાનો કંઈક અંતરતમ ગુણ એમાં રહેલો હોય એમ લાગે છે. એમાં સમત્વ છે અને વિષમતાની વચ્ચે એકતા છે, એની પ્રકૃતિ નિત્ય બદલાતી જતી પરિસ્થિતિ પર તેનાથી ભોગી છૂટીને નહીં પણ તેની સાથે મેળ સાધીને કાબૂ મેળવવાની છે. ગીતા રચાયાને અઢી હજાર વરસ થયાં તે દરમિયાન હિંદની જનતા પરિવર્તન, વિકાસ અને અવનતિની ઘટમાળમાંથી અનેક વાર પસાર થઈ છે; તેને એક પછી એક નવા નવા અનુભવો થયા છે, તેણે એક પછી એક નવા નવા વિચારો ખીલ્યા છે, પણ એ બધાં પરિવર્તનોમાં કંઈક જીવંત વસ્તુ, ઉત્તરોત્તર વિકસતા જતા વિચાર સાથે બંધ બેસે તથા માણસના ચિત્તને વ્યથિત કરતી આધ્યાત્મિક સમસ્યાને લાગુ પડી શકે એવું નિત્ય નવીન કંઈક હિંદને ગીતામાંથી હમેશાં સાંપડ્યું છે.

પ્રાચીન હિંદુનું સમાજજીવન તથા વ્યવસાયો.

પ્રાચીન હિંદુઓ દ્વિવસ્ત્રી તથા તત્ત્વચિંતનનો વિકાસક્રમ ખોળી કાઢવાને પડિતો તથા દ્વિવસ્ત્રીઓ સારી પેઢે પરિશ્રમ કર્યો છે; ઐતિહાસિક ઘટનાઓનો કાળક્રમ નક્કી કરવાની તથા તે તે યુગના રાજકીય નકલોઓની રૂપરેખા દોરવાની દિશામાં પણ ઠીક ઠીક કાર્ય થયું છે. પરંતુ તે તે યુગની આર્થિક તેમ જ સામાજિક સ્થિતિની અને લોકો કેવી રીતે જીવન માળતા હતા, પોતપોતાનાં કામો કરતા હતા, શી શી વસ્તુઓ બનાવતા હતા અને કેવી રીતે બનાવતા હતા તથા વેપારરોજગાર કેવી રીતે ચાલતો હતો વગેરે બાબતોની તપાસને અંગે જાઓ પ્રયાસ થયો નથી. આ મહત્ત્વની બાબતો પર હવે વધારે લક્ષ આપવામાં આવે છે અને હિંદી વિદ્વાનોએ એ અંગેના કેટલાક અંશે બહાર પાડ્યા છે. એ વિશે એક અમેરિકન લેખકનો અંશ પણ પ્રસિદ્ધ થયો છે. છતાં એ દિશામાં ઘણું ઘણું કરવાનું હજી બાકી રહે છે. ખુદ મહાભારત સામાજિક બાબતો અંગેની તેમ જ ખ્રીષ્ટ માહિતીનો મોટો ભંડાર છે. પ્રાચીન કાળના બીજા અનેક અંશેમાંથી પણ ઉપયોગી માહિતી મળી શકે એમ છે. પણ આ દૃષ્ટિથી એ બધાની ત્રીજીવટપૂર્વક સમીક્ષા કરવી જોઈએ. ઇશુની ચોથી સદીમાં લખાયેલો કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્રનો અંશ એ રીતે અમૂલ્ય છે. એ અંશ મૌર્ય સામ્રાજ્યના રાજકીય, સામાજિક, આર્થિક તથા લશ્કરી સંગઠનની વિગતો આપણને આપે છે.

એથીયે પહેલાંના સમયનું બ્યાન આપણને જાતકકથાઓના સંગ્રહમાંથી મળી આવે છે. જુદા પહેલાંના સમયની હિંદની સ્થિતિનું ચિત્ર તે ચોક્કસપણે આપણી આગળ રજૂ કરે છે. જુદા અવસાન પછી જનક-કથાઓનું તેમના આજના સ્વરૂપમાં નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. પણ દેખીતી રીતે જ, એ વાર્તાઓ એથી ઘણા જૂના કાળનો છે; તે બધી આપણને જુદા પહેલાંના સમયની વાત કહે છે અને તે સમયના હિંદના લોકજીવનની કીમતી માહિતી આપણને સારા પ્રમાણમાં પૂરી પાડે છે. ગ્રોફસર રાફસ ડેવિસ તેમને સૌથી પ્રાચીન, સાગોપાંગ અને સૌથી મહત્ત્વની ઉપજ્ઞાન લોકકથાઓ તરીકે વર્ણવે છે. એ પછીના સમયમાં હિંદમાં લખાયેલી અને પશ્ચિમ એશિયા તથા યુરોપ સુધી પહોંચેલી જનવરોની તથા ખ્રીષ્ટ વાર્તાઓના સંગ્રહોમાંની ઘણી વાર્તાઓનાં મૂળ જાતકમાંથી જડે છે.

જાતકકથાઓ દ્રવિડ અને આર્ય એ બે હિંદની પ્રધાન જાતિઓનું છેવટનું જોડાણ થતું હતું તે જમાનાની આપણને માહિતી આપે છે. 'જેવું

વર્ગીકરણ કરવાનો હરેક પ્રયાસ વત્તાઓછા પ્રમાણમાં નિષ્ફળ થાય છે તથા તે યુગમાં વર્ણના પાયા પર જેનું સંગઠન કરવાનો ખ્યાલ પણ ન હોઈ શકે એવા અનેકવિધ અને અરાજક સમાજનું દૃશ્ય* એ જાતકકથાઓ રજૂ કરે છે.

પુરોહિત વર્ગની અથવા બ્રાહ્મણોની અને ક્ષત્રિયો અથવા રાજકુટુંબ વર્ગની રૂઢિઓને મુકાબલે જાતકકથાઓ આમગ્રજના રીતરિવાજો રજૂ કરે છે એમ કહી શકાય.

જુદાં જુદાં રાજ્યોની કમવાર યાદી તથા તેમના રાજવંશોની વંશાવળી જાતકોમાં મળી આવે છે. મૂળ રાજપદ ચૂટણીને આધીન હતું તે પછીથી વંશપરંપરાગત બને છે અને રાજાના પહેલા પુત્રને તે મળે છે. આ રીતે સ્ત્રીઓને રાજગાદી મળતી નથી પણ એમાંયે કેટલાક અપવાદો મળી આવે છે. ચીનની પેડે અહીં પણ બધી જાતની આસમાની મુક્તતાની માટે રાજાને જવાબદાર લેખવામાં આવે છે. જો કંઈક અનિષ્ટ બને તો તેને માટે રાજાને દોષિત ગણવામાં આવે છે. રાજાને સલાહ આપવા માટે પ્રધાનો હતા તથા રાજસભાને મળતી કોઈક પ્રકારની પ્રજાકીય સંસ્થા વિશેના ઉલ્લેખો પણ મળી આવે છે. આમે જનાંયે રાજા આપખુદ શાસક હતો, જોકે તેને સ્થાપિત પ્રજાસભીની મર્યાદામાં રહીને રાજવહીવટ ચલાવવો પડતો. રાજાના મક્કાહકાર તરીકે તથા ધાર્મિક ક્રિયા કરાવનાર પુરોહિત તરીકે રાજદરબારમાં રાજયુરુનું મહત્ત્વ ઘણું હતું અન્યાયી તથા જુદામી રાજ સામે પ્રજાએ બળવો કર્યોના દાખલાઓ પણ એમાં મળી આવે છે. ગુનાઓને માટે કેટલીક વાર રાજાઓને મૃત્યુદંડ પણ દેવામાં આવતો હતો.

ગ્રામજનોની પંચાયત સારી પેઢે સ્વતંત્રતા ભોગવતી હતી. રાજ્યની મુખ્ય આવક જમીનમહેસૂલમાંથી થતી હતી. જમીનમહેસૂલ જમીનની નીપજનો રાજાનો ભાગ મનાતી હતી અને સામાન્ય રીતે—હમેશાં એ જ રીતે આપવામાં આવતી હતી એમ નહોતું—ખેતીની પેદાશમાં વસૂલ આપવામાં આવતી હતી. ઘણું કરીને એ નીપજના છઠ્ઠા ભાગ જેટલી રહેતી. એ વખતની સંસ્કૃતિ કૃષિપ્રધાન સંસ્કૃતિ હતી અને તેના પાયાનો ઘટક સ્વરાજ ભોગવતું ગામ હતો. આર્થિક તથા રાજકીય તંત્રની રચના આ ગ્રામઘટકોના પાયા પર કરવામાં આવી હતી. દશ દશ ગામોનાં તથા સો સો

* રિચાર્ડ ટીક : બુદ્ધકાળના હિંદના ઉત્તરપૂર્વના પ્રદેશના સમાજસંગઠન (કલકત્તા, ૧૯૨૦) પા ૨૮૬. બુદ્ધ પેલાનું હિંદ એ શ્રી રતીલાલ મહેતાનો જાતકકથાઓ પર રચાયેલો, તાજેતરનો ગ્રંથ છે (મુંબઈ, ૧૯૩૬). મારી કમ્પીબરી દર્શકોને માટે આ ખીમ પુસ્તકનો હું જાણી છું

ગામેનાં જૂથ બાંધવામાં આવ્યાં હતાં. શાકભાજીની ખેતી, દેરડાંખંરતી ઉછેર તથા ગોપાલન વગેરે મોટા પાયા પર કરવામાં આવતું હતું. વાડીઓ તથા બાગમગીયા કેકેકેકાણે હતાં અને લોકો ફળફળાદિ તથા ફૂલોનું મહત્ત્વ પિછાનતા હતા. ફૂલોની આપવામાં આવેલી યાદી ઘણી લાંબી છે અને કેરી, અંજીર, દ્રાક્ષ, કેળાં તથા ખજૂર વગેરે ફળો લોકોને વધારે પસંદ હતાં. શહેરોમાં શાકભાજી, તથા ફળો વેચનારાઓની તેમ જ માળીઓની ઘણી દુકાનો હતી. આજની પેઢે તે સમયે પણ હિંદુ લોકોને ફૂલોની માગણી શોખ હતો.

મુખ્યત્વે કરીને શિકારમાંથી ખોરાક મળતો હોવાને કારણે તે ધંધો પણ વ્યવસ્થિત રીતે ચાલતો હતો. માંસાહાર સર્વસામાન્ય હતો અને તેમાં મરઘાંબનકાં તથા માછલીનો સમાવેશ થતો હતો. હરણું માંસ શ્રેષ્ઠ લેખાતું હતું. માછીનો ધંધો વ્યવસ્થિત રીતે ચાલતો હતો તથા કતલખાનાં પણ હતાં. પરંતુ ચોખા, ઘઉં, બાજરી તથા બીજાં અનાજ ખોરાકની મુખ્ય વસ્તુઓ હતી. શેરડીના રસમાંથી ખાંડ બનાવવામાં આવતી હતી. દૂધ તથા દૂધમાંથી થતી વસ્તુઓ આજની પેઢે તે વખતે પણ ઉત્તમ લેખાતી હતી. દારૂનાં પીણાંઓ પણ હતાં અને ચોખા, ફળો તથા શેરડીમાંથી દારૂ બનાવવામાં આવતો હતો.

ધાતુઓ તથા હીરા ખાણોમાંથી ખોદી કાઢવામાં આવતાં હતાં. સોનું, રૂપ, ત્રાંબુ, લોહું, મીઠું, જસન અને પિત્તળ, આટલી ધાતુઓના ઉત્ક્રેષ્ણો એમાં મળી આવ્યા છે. હીરા, માણેક તથા પ્રવાળ અને મોતી જેવી કીમતી વસ્તુઓના ઉત્ક્રેષ્ણો પણ મળી આવે છે. સોનું, રૂપું તથા ત્રાંબાના સિંચાણોના ઉત્ક્રેષ્ણો પણ છે. વેપારમાં ભાગીદારીની તથા વ્યાજ નાણાં ધીરવાની પ્રથા પણ ચાલુ હતી.

હાથબનાવટની વસ્તુઓમાં રેશમી, બિની અને સુતરાઉ કાપડ, તથા ગાંધીયા, કામળા અને શેનરંજી મુખ્ય છે. કાંતવાવણવાના તથા રંગવાના ધંધા ધીકના ચાલે છે અને તેમનો બહોળો ફેલાવો થયેલો છે. ધાતુના ઉલોગોમાં યુદ્ધનાં શસ્ત્રો બને છે. મકાનો બાંધવામાં પથ્થર, લાકડું તથા ઈંટો વપરાય છે. સુધારો ગાડાં, રથો, વહાણો, પતંગો, ખુરસીઓ, પાટલીઓ, નાનીમોટી પેટીઓ અને રમકડાંઓ અહિં લાકડાંની બાતબાતની વસ્તુઓ બનાવે છે. નેતરકામ કરનારાઓ સાદડીઓ, ટોપકીઓ, પંખાઓ તથા તડકો રોકવા માટેની છતો બનાવે છે. દરેક ગામમાં ફૂલાર પોતાનો વ્યવસાય કરે છે. ફૂલો તથા મુખ્યમાંથી બાતબાતનાં અત્તરો તેમ જ મુખ્યના પાઉડર સહિત અનેક પ્રકારની શણગારની વસ્તુઓ બનાવવામાં

આવે છે. જુદી જુદી દવાઓ તથા માત્રાઓ જનાવવામાં આવે છે તથા કેટલીક વાર ઔષધિની મદદથી સગને પણ જાળવી રાખવામાં આવે છે.

જુદી જુદી જાતના કારીગરો તથા ધંધાદારીઓના કરવામાં આવેલા ઉદ્દેશ્ય ઉપરાંત, શિક્ષકો, વૈદો, શસ્ત્રવૈદો, છૂટક અને જથ્થાબંધ માલના વેપારીઓ, ગાયકો, જોષ જોનારાઓ, નટો, નૃત્ય કરનારાઓ, મદારીઓ, ફેરિયાઓ, બાજીગરો તથા કાઠિયાઓ વગેરે ધંધાદારીઓના ઉદ્દેશ્યો પણ મળી આવે છે.

ધરકામ માટે ગુલામો રાખવાની પ્રથા ઠીક ઠીક પ્રચલિત હોય એમ જણાય છે પણ ખેતીનું કામ તથા ખીજાં કામો મજૂરો પાસે દામ આપીને કરાવવામાં આવતાં. એ વખતે થોડા અરપૃથ્થ લોકો પણ હતા અને તેઓ અંડાળના નામથી ઓળખાતા હતા. તેમનું મુખ્ય કામ મુડદાંઓને ઠેકાણે પાડવાનું હતું.

વેપારીના તથા ધંધાદારીઓનાં મહાજનોએ કચારનું ચે મહત્ત્વ પ્રાપ્ત કર્યું હોય એમ જણાય છે. ફીક કહે છે કે, ‘કર્મક અંશે મૂડીનું વધારે સારી રીતે શિક્ષણ કરવાના, પરસ્પર સંપર્કની સગવડ કરવાના અને એવા જ ખીજા આર્થિક હેતુઓને અર્થે તથા કર્મક અંશે કાયદાની દૃષ્ટિએ પોતાના વર્ગના હિતની રક્ષાને અર્થે ઉદ્ભવેલા મહાજનોની હસ્તી હિંદી સંસ્કૃતિના આરબના યુગમાં પણ ખસૂમ મળી આવે છે.’ જુદા જુદા ધંધાના કારીગરોનાં અઢાર મહાજનો હોવાનું જાતકકથાઓમાં જણાવવામાં આવ્યું છે પણ મુથાર અને કડિયા, લુહાર, મોચી તથા ચિત્રાર એટલા ચાર ધંધાના કારીગરોના મહાજનોનો જ નામથી ઉદ્દેશ્ય કરવામા આવ્યો છે.

મહાકાવ્યોમાં મુધ્યાં વેપારીઓ તથા કારીગરોનાં મહાજનોના ઉદ્દેશ્યો મળી આવે છે. મહાભારત કહે છે : ‘મહાજનોની સલામતી સંપર્કમાં રહેલી છે.’ એવું કહેવામાં આવે છે કે, ‘વેપારીઓનાં મહાજનોની મત્તા એટલી અધી હતી કે, એ મહાજનોના હિત સાથે વિસંગત હોય એવો કાયદો રાજ્યને કરવા દેવામાં આવતો નહોતો. મહાજનના આગેવાનનું સ્થાન પુરોહિત અથવા રાજગુરુથી ખીજુ આવતુ હતું અને તેને રાજ રાખવા રાજ હમેશાં ઇતેજર રહેતો.’* વેપારીઓનો અગ્રણી શ્રેષ્ઠ કહેવાતો (જે પરથી શેઠ શબ્દ બન્યો છે) અને સમાજમાં તેનું મહત્ત્વ ઘણું હતું.

* પ્રોફેસર ઈ. વોરાગન દોપખીન્સ, કેમ્બ્રિજ હિસ્ટરી ઓફ બિન્ડિયામાં. પૃ. ૧૬૬, પા ૨૬૬.

જનતકકથાઓમાંથી એક નવી જ અને અસામાન્ય હકીકત જણવા મળે છે અને તે કોઈ એક જ ધર્મો કરનારા લોકોની અલગ વસાહતો અથવા ગામોની સ્થાપનાની છે. આ રીતે, કહે છે કે, સુથારોનાં હજાર કુટુંબો એક ગામ હતું, તેવું જ જુહારોનું, વગેરે. ઘણુંબધું, આવાં અમુક ખાસ ધર્મો કરનારા લોકોનાં ગામો શહેરોની નજીકમાં હતાં. શહેરોમાં તેમની કારીગરીની ખાસ બનાવટો ખપી જતી અને એ ધર્મોદારીઓને શહેરમાંથી જીવનની બીજી જરૂરિયાતો મળી રહેતી. દેખીતી રીતે જ એ આખું ગામ સહકારના ધોરણે કામ કરતું અને માત્ર પૂરો પાડવાના મોટા મોટા ઓર્ડરો લેતું. આ અલગ વસવાટ અને અલગ સંગઠનમાંથી ઘણું કરીને નાતિવ્યવસ્થા ઉદ્ભવી અને દેશવા પુખ્તી. આઠાણ તથા ક્ષત્રિય અમીર ઉમરાવોએ ખેસાડેલા દાખલાની ધીમે ધીમે કારીગરોનાં, મંડળો તથા વેપારીઓનાં મહાજનોએ નકલ કરી.

દેશના જુદા જુદા ભાગોને જોડતા મોટા રાજમાર્ગો ઉત્તર હિંદમાં ઠેકઠેકાણે હતા. થોડે થોડે અંતરે તેમના પર પ્રવામીઓના આરામ માટે ધર્મશાળાઓ હતી અને કોઈ કોઈ જગ્યાએ ઇસ્પતાલો પણ હતી. દેશના અંદરના ભાગમાં ધીકતો વેપાર ચાલતો હતો એટલું જ નહીં, હિંદ અને પરદેશો વચ્ચે પણ ચાલતો હતો. ઇશુ પૂર્વેની પાંચમી સદીના અરસામાં મિસરમાં મેન્દીસ આગળ હિંદી વેપારીઓની વસાહત હતી એ ત્યાંથી મળી આવેલા હિંદીઓનાં માથાનાં સ્થાપતનના નમૂનાઓ પરથી જણાય છે. ઘણું કરીને એશિયાના અગ્નિ ખૂણામાં આવેલા ટાપુઓ સાથે પણ હિંદનો વેપાર ચાલતો હતો. દરિયાપારના વેપાર માટે વહાણવટાનો તથા વહાણો બાંધવાનો ધર્મો આવશ્યક હતો અને દેશની અંદરના જળમાર્ગો માટે તથા દરિયાઈ માર્ગો માટે હિંદમાં વહાણો બાંધવામાં આવતાં હતાં. મહાકાવ્યોમાં 'દૂર દેશથી આવતા મોદાગરો' પાસેથી વસૂલ કરવામાં આવતી જકાતના ઉલ્લેખો મળી આવે છે.

વેપારીઓની દરિયાઈ સફરોનાં ઉલ્લેખો જાનકોમાં ઠેકઠેકાણે મળી આવે છે. પશ્ચિમ તરફ જમીન માર્ગે વલુજરો ભડચના બંદરે જતી હતી અને ઉત્તર તરફ ગંધાર અને લાંથી મધ્ય એશિયા તરફ જતી હતી. ભરચથી વહાણો બાબિલોન (બાબેલ) માત્ર પહોંચાડવા માટે ધરિાનના અખાનમાં જતાં. આ વાટે પણ માત્રની અચરજવર સારી પેઢે થતી હતી અને જાનકોમાં જુઓ પ્રમાણે બનારસ, પટના, ચંપા (ભાગલપુર) તથા બીજાં રથગોથી જો સમુદ્રમાં જતાં અને ત્યાંથી દક્ષિણનાં બંદરોએ અને સિલોન તથા પહોંચતાં. પ્રાચીન તામિલ કાવ્યો દક્ષિણમાં કાવેરી નદી પર આવેલા

કાવેરીપત્તિનમના વેપારથી ધીકતા બદરની વાત આપણને કહે છે. એ બંદર આતરરાષ્ટ્રીય વેપારનું મોટું મથક હતું. આ વહાણો કદમા સારી પેઠે મોટા હોના જોઈએ કેમ કે 'સેકડો વેપારીઓ તથા પરદેશ જનારાઓ વહાણુમા બેસીને જપાયા' એવું જાતકોમા વર્ણવનામા આવ્યું છે.

મિલિન્દ જાતકમા (આ ઇશુની પહેલી સદીની વાત છે. મિલિન્દ એ ભાવિક બૌદ્ધ બંનેલો ઉત્તર હિંદનો ત્રીક બેંકિટ્ટન રાજા હતો) કહેવામા આવ્યું છે કે, 'કોઈ પણ બદરમા વહાણુનટાનો ધવો કરીને ધનિક બનેલો વહાણુનો માલિક સાગરોની મહર કરી શકશે અને વગ (બગાજ) અથવા તાલ્લોના, ચીન યા સોવીરા, અથવા સુરત કે એલેક્ઝાન્ડ્રિયા અથવા કોરોમડન કાઠે અથવા હિંદના દૂર દૂરના ભાગોમા અથવા નવા અનેક વહાણો એકઠા થતા હોય એવે કોઈ પણ મથકે જઈ શકશે'.

હિંદમાથી પરદેશોમા નિકાસ થતી વસ્તુઓમા 'રેશમી કાપડ, મનમન, બીજી ઝીણુ કાપડ, છરીચપુ, બખ્તરો, જરીનું ભરત, બીજી ભરતકામ, ગાલીચા, અતરો, દવાઓ, હાથીદાંત અને હાથીદાંતની બનાવટો, ઝવેરાત તથા સોનું (કવચિત્ ૩૫) વગેરેનો સુખ્યત્વે કરીને મમાવેશ થતો હતો.'

હિંદુસ્તાન, અથવા કડો કે ઉત્તર હિંદુસ્તાન, યુદ્ધના શસ્ત્રો માટે અને ખાસ કરીને પોતાના ઉત્તમ પ્રગરના ગજવેન તથા તરનાર અને ખજરો માટે મશહર હતું. ઇશુ પહેલાની પાચમી સદીમા પાપલ્લ અને હયલ્લનું બનેલું મોટું હિંદી લશ્કર ઇરોનના લશ્કર સાથે ત્રીસ ગયું હતું. ફિરદોશીના શાહનામા નામના મહાકાવ્યમા જણાવનામા આવ્યું છે કે, મિકદરે ઇરાન પર ચડાઈ કરી ભારે ઇરાની લોકોએ હિંદમાથી તરવારો તથા યુદ્ધના બીજા હથિયારો તાકીદથી મંગાવ્યા હતા. ઇસ્લામ પહેલાના સમયનો તરવાર માટેનો અરબી શબ્દ મુહન્નદ છે અને તેનો અર્થ 'હિંદથી આવેલું' એવો થાય છે. એ શબ્દ આજે પણ પ્રચલિત છે.

લોદાની કેળવણીમા પ્રાચીન હિંદે મોની પ્રગતિ સાધી હોય એમ જણાય છે. દિલ્હીની પાસે એક રાક્ષસી કલ્લો લોહસ્તલ છે. આધુનિક જમાનાના વૈજ્ઞાનિકોને એ બહુ મૂઝવે છે એવી તે કઈ રીતે તેને બનાવનામા આવ્યો છે કે આટલા બધા વરસોમા કાટ ચડવાથી એ ખર્વાઈ નથી ગયો ને હજી પણ હવાની એના પર બીજી કોઈ જાતની અમર નથી થઈ.

૧ કેમિન દિલ્લી મોજ વિનિયામા (પુ ૧, પા ૨૧૨) રાઈસ ડેવિસે શકેલો ઉતારો.

૨ રાઈસ ડેવિસ કુદિલ વિનિયા પા ૬૮

પ્રસૂતિ, સ્નાન, આહારશાસ્ત્ર, આરોગ્યના નિયમો, બાળઉછેર તથા વૈદ્યકીય શિક્ષણ વગેરેનું નિરૂપણ છે. એમાં પ્રયોગની દૃષ્ટિ છે તથા શસ્ત્ર-ક્રિયાની તાલીમ દરમ્યાન મુડદાની વાદકાપ કરવામાં આવતી હતી. મુશ્તુત શસ્ત્રક્રિયાનાં વિવિધ પ્રકારનાં શસ્ત્રોનો તથા શરીરના કોઈ અંગને કાપીને કાઢી નાખવાની, પેટની, આંખનો મોતિયો કાઢવાની અને એવી જ જુદી જુદી જાતની શસ્ત્રક્રિયાનો ઉલ્લેખ કરે-છે. વરાળનો બાફ આપી ધાને જાંતુ-રહિત કરવામાં આવતો હતો. ઈશુ પહેલાંની ત્રીજી કે ચોથી સદીમાં ટોરને માટેની ઇસ્પિનાસો પણ હતી. એ ઘણું કરીને જૈન ધર્મ તથા બૌદ્ધ ધર્મની અસર તથા તેમણે અહિંસા પર મૂકેલા ભારને આભારી હતી.

ગણિતના ક્ષેત્રમાં પ્રાચીન કાળના હિંદીઓએ કેટલીક યુગપ્રવર્તક શોધો કરી છે. એમાં શૂન્યની સંજ્ઞાની, દશાંશ પદ્ધતિની, ઓછાના ચિહ્નની તથા બીજગણિતમાં અજ્ઞાત સંખ્યા દર્શાવવા માટે મૂળાક્ષરોના ઉપયોગની શોધો ખાસ કરીને નોંધપાત્ર છે. એ શોધોનો કાળનિર્ણય કરવાનું મુશ્કેલ છે કેમ કે કોઈ પણ શોધ અને તેનો વ્યવહારમાં ઉપયોગ એ એ વચ્ચે ઘણો ગાળો પડતો હતો. પણ અંકગણિત, બીજગણિત, તથા ભૂમિતિનો આરંભ ઘણા પ્રાચીન કાળમાં થયો હતો એ સ્પષ્ટ છે. ઋગ્વેદના સમયમાં પણ હિંદમાં ગણતરી કરવા માટે દશની સંખ્યાને પાપાના ઘટક તરીકે લેવામાં આવતી હતી. પ્રાચીન કાળના હિંદીઓની કાળ અને સંખ્યા અંગેની સૂઝ અસાધારણ હતી. ઉત્તરોત્તર વધતી જતી સંખ્યા દર્શાવવા માટે તેમણે અનેક નામો યોજ્યાં હતાં. ત્રીક લોકો, રામનો, હિરાનીઓ તથા આરબો પાસે હજારથી મોટી અથવા વધુમાં વધુ દશ હજારથી (૧૦^૪ = ૧૦,૦૦૦) મોટી સંખ્યા દર્શાવવા માટે શબ્દો નહોતા એ ઉઘાડું છે. હિંદમાં દશને અનુક્રમે તે ને તે જ રકમથી ૧૮ પરિમાણો સુધીના ગુણાકારની (૧૦^{૧૮}) રકમોને દર્શાવવા માટે શબ્દો યોજવામાં આવ્યા હતા અને એની એથીયે ઘાંબી યાદી મળી આવે છે. જુદાં આરંભ કાળના શિક્ષણની વાતમાં તેમને દશનોં ૫૦ પરિમાણો સુધીના ગુણાકારની (૧૦^{૫૦}) રકમોનાં નામ આવડતાં હતાં એવું જણાવવામાં આવ્યું છે.

બીજે છેડે, મમયના બહુ નાના ભાગ પાડવામાં આવ્યા હતા અને તેનો નાનામાં નાનો ઘટક સેકંડના લગભગ સત્તરમા ભાગ જેટલો હતો. લંબાઈનું નાનામાં નાનું માપ ઈંચના લગભગ ૧.૩ x ૭ - ૧૦ ભાગ જેટલું હતું. આ બધા મોટા અને નાના આંકડાઓ બેસક કેવળ શાસ્ત્રીય હતા અને તત્ત્વચિંતન થા ફિલસૂફીમાં તેમનો ઉપયોગ થતો હતો. આમ હતાં, પ્રાચીન કાળના હિંદીઓને સ્થળ તથા કાળની વિરાટ કલ્પનાઓ

હતી. પ્રાચીન કાળની બીજી પ્રબળઓમાં એ વસ્તુ નહોતી. પ્રાચીન કાળના હિંદીઓ સમગ્ર વિશ્વને નજરમાં રાખી વિચાર કરતા હતા. તેમનાં પુરાણો પણ કોટચવધિ વરસોના યુગોની વાતો કરે છે. આધુનિક ભૂસ્તરશાસ્ત્રના જાન્યરદસ્ત યુગો તથા ખગોળશાસ્ત્રનાં પ્રકાશવર્ષોથી મપાતાં તારાઓનાં અંતરોની વાતથી તેમને નવાઈ ન થતી. હિંદની આવી ભૂમિકા હોવાને લીધે ૧૬મી સદીના વચગાળાના સમયમાં યુરોપમાં ડાર્વિનના તથા એને મળતા બીજા સિદ્ધાંતોએ જે ખગોળગાટ મચાવ્યો અને માનસિક કલેશ પેદા કર્યો તેવું અહીં ન થયું હોય. યુરોપની જનતા કાળના જે પ્રમાણુ અથવા માપથી ટેવાયેલી હતી તે થોડાં હજાર વરસોથી લાંબું પડોંચતું નહોતું.

ઈશુ પહેલાંની ચોથી સદીમાં ઉત્તર હિંદમાં જે તોલમાપ વપરાતાં હતાં તે અર્ચશાસ્ત્રમાં આપવામાં આવ્યાં છે. બજારોમાં તોલવાનાં વજનોની ચીવટપૂર્વક તપાસ રાખવામાં આવતી હતી.

મહાકાવ્યોના કાળમાં, શહેરોથી બહુ દૂર નહીં એવાં તપોવનોના યા એક પ્રકારનાં વિદ્યાપીઠોના ઠેકઠેકાણે ઉત્સેજો આવે છે. ત્યાં આગળ કોઈક મથકર વિદ્યાગુરુની પાસેથી તાલીમ તથા શિક્ષણ લેવાને માટે વિદ્યાર્થીઓ એકઠા થતા હતા. એ તપોવનો અથવા આશ્રમોમાં અપાતી કેળવણીમાં લક્ષ્મી તાલીમ સહિત અનેક વિષયોનો સમાવેશ થતો હતો. નગરજીવનનાં પ્રલોભનો ટાળવાને તથા વિદ્યાર્થીઓ શિસ્તબદ્ધ અને શ્રદ્ધાચારી જીવન ગાળી શકે એટલા માટે આવાં તપોવનોને પસંદગી આપવામાં આવતી હતી. ત્યાં આગળ અમુક વરસ તાલીમ લીધા પછી વિદ્યાર્થીઓ ગૃહસ્થાશ્રમી અને નાગરિક તરીકેના જીવનમાં પ્રવેશ કરતા હતા. ઘણુંખરું આ આશ્રમવિદ્યાલયો નાનાં નાનાં હતાં; કોઈક સુવિખ્યાત વિદ્યાગુરુ પાસે વિદ્યાર્થીઓ મોટી સંખ્યામાં જોવાઈ આવતા એવાં સૂચનો જોકે મળી આવે છે.

વારાણસી હમેશાં વિદ્યાનું મોટું ધામ રહ્યું છે અને જુદા સમયમાં પણ તેની એક પ્રાચીન શહેર અને વિદ્યાના ધામ તરીકે ગણના થતી હતી. તેની જ નજીક આવેલા મૃગવિહાર આગળ જુદે પોતાનો પ્રથમ ઉપદેશ આપ્યો હતો. પણ એ સમયે અથવા તે પછીના સમયમાં હિંદના બીજા ભાગોમાં હવું એવું વિદ્યાપીઠ વારાણસીમાં કદી પણ હોવાનું જણાતું નથી. ત્યાં આગળ ગુરુ અને તેની પાસે વિદ્યા ભણના શિષ્યોનાં જુદાં જુદાં જૂથો હતાં અને હરીદ્ જૂથો વચ્ચે ઘણી વાર ઝડપી સંવાદો તથા વાદવિવાદો થતા.

પણ હિંદના વાયવ્ય તરફના પ્રદેશમાં આજના પેશાવર પાસે તક્ષશિલામાં પ્રાચીન અને મથહર વિદ્યાપીઠ હતું. ખાસ કરીને તે વિદ્યાન અને તેમાંથી વૈદક તથા જુદી જુદી કળાઓના શિક્ષણ માટે વિખ્યાન હતું. એ વિદ્યાપીઠમાં અભ્યાસ કરવાને હિંદના દૂર દૂરના ભાગોમાંથી વિદ્યાર્થીઓ આવતા હતા. સાથે નોકરચાકર કે કોઈ પણ પ્રકારના હથિયાર રાખ્યા વિના તક્ષશિલાના વિદ્યાપીઠમાં વિદ્યાભ્યાસ કરવાને જતા બ્રાહ્મણોના તથા અમીરઉમરાવોના છોકરાઓના દાખલાઓ જાતકોમાં ઠેકઠેકાણે મળી આવે છે. એ અનુકૂળ જગ્યાએ આવેલું હોવાથી ઘણું કરીને ત્યાં આગળ મધ્ય એશિયા તથા અફઘાનિસ્તાનમાંથી પણ વિદ્યાર્થીઓ આવતા હતા. તક્ષશિલાના સ્નાતક હોવું એ મોભા અને ગૌરવની વાન લેખાતી હતી. ત્યાંના વૈદક માટેના વિદ્યાલયમાં જેમણે અભ્યાસ કર્યો હોય તેમની નામના સારી હતી અને એમ જણાવવામાં આવે છે કે, શુદ્ધનું સ્વાસ્થ્ય જ્યારે જ્યારે બગડતું ત્યારે તેમના પ્રશંસકો હમેશાં તક્ષશિલામાં તાલીમ પામેલા મથહર વૈદને તેમની પાસે લઈ આવતા. ઇશુ પહેલાંની છઠી કે સાતમી સદીમાં થઈ ગયેલા મહાન વૈયાકરણી પાણિનિએ તક્ષશિલામાં અભ્યાસ કર્યો હતો એમ કહેવાય છે.

આમ તક્ષશિલા શુદ્ધ પહેલાંના સમયનું વિદ્યાપીઠ તથા બ્રાહ્મણવિદ્યાનું ધામ હતું. બૌદ્ધ કાળમાં એ બૌદ્ધશાસ્ત્રોના અભ્યાસનું ધામ બન્યું અને ત્યાં આગળ હિંદુઓમાંથી અને પરદેશોમાંથી બૌદ્ધ વિદ્યાર્થીઓ વિદ્યાભ્યાસ માટે આવતા હતા. તક્ષશિલા મૌર્ય સામ્રાજ્યના વાયવ્ય તરફના પ્રાંતનું પાટનગર હતું.

જૂનામાં જૂના સ્મૃતિકાર મનુના બતાવ્યા પ્રમાણે કાયદાની દૃષ્ટિએ સ્ત્રીઓની સ્થિતિ ચોક્કસ ખરાબ હતી. તે હવનભર પિતા, પતિ કે પુત્ર એમાંના કોઈના કોઈને અધીન હતી. કાયદામાં તેની લગભગ પણ જેવી ગણતરી કરવામાં આવી છે. આમ છતાં રામાયણ મહાભારતમાંની અનેક વાર્તાઓ પરથી જણાય છે કે એ કાયદાનો ટકકપણે અમલ કરવામાં આવતો નહોતો અને કુટુંબમાં તથા સમાજમાં તે માનવતું સ્થાન મેળવતી હતી. એ પ્રાચીન સ્મૃતિકાર મનુ પોતે પણ કહે છે કે, ‘સ્ત્રીઓનું જ્યાં સન્માન કરવામાં આવે છે ત્યાં દેવતાઓ રહે છે.’ તક્ષશિલામાં અથવા પ્રાચીન સમયના બીજા કોઈ પણ વિદ્યાપીઠમાં ભણતી વિદ્યાર્થીનીઓનો ક્યાંય ઉલ્લેખ મળતો નથી. પણ કેટલીક વિદ્યાર્થીનીઓ ક્યાંક ને ક્યાંક વિદ્યાભ્યાસ કરતી હોતી જેઈએ કેમ કે ખૂબ વિદ્યાસંપન્ન તથા વિદ્યાન સ્ત્રીઓના ઉલ્લેખો ઠેકઠેકાણે મળી આવે છે. પાછળના સમયમાં પણ

કેટલીયે ધુરંધર વિદ્યુષીઓ થઈ હતી. આજના ધોરણથી જોતાં પ્રાચીન હિંદમાં કાયદામાં સ્ત્રીઓનું સ્થાન ઘણું હલકું હતું એ ખરું પણ પ્રાચીન ગ્રીસમાં, રોમમાં, આરબ કાળના ખ્રિસ્તી ધર્મમાં, મધ્યકાલીન યુરોપના ચર્ચના કાયદામાં એટલું જ નહીં પણ આજના સમયની પાસે પાસેના ૧૯મી સદીના આરબના સમયમાં પણ યુરોપની સ્ત્રીઓની જે સ્થિતિ હતી તેના કરતાં અહીં તેમની સ્થિતિ કેટલીયે સારી હતી.

મનુ પંચીના સ્મૃતિકારો વેપારરોજગારમાં ભાગીદારીની પ્રથાનો ઉલ્લેખ કરે છે. મનુ મુખ્યત્વે કરીને પુરોહિતોની જ વાત કરે છે; યાગવલ્ક્ય પોતાની સ્મૃતિમાં વેપાર તથા ખેતીનો સમાવેશ કરે છે. એ પંચીનો સ્મૃતિકાર નારદ કહે છે કે, 'દરેક ભાગીદારને ભાગે આવતાં ખોટ, ખરચ તથા નફો તેજે રોકેલી મૂડી બીજા ભાગીદારોની મૂડી જેટલી, વધારે અથવા ઓછી હોય તે પ્રમાણે સંરખાં, વધારે અથવા ઓછાં હોય. માલ રાખવા માટેનો, ખોરાક માટેનો, જકાનનો, ખોટનો, ભાડાનો તથા સાચવવા માટેનો ખરચ દરેક ભાગીદારે ભાગીદારીની શરતો પ્રમાણે આપવો.'

રાજ્ય વિષેનો મનુનો ખ્યાલ એક નાના રાજ્યનો હતો. પરંતુ આ ખ્યાલ ઉત્તરોત્તર વિકસતો અને બદલાતો ગયો, તે ઇશુ પૂર્વેની ચોથી સદીના વિશાળ મૌર્ય સામ્રાજ્યમાં પરિણમ્યો તથા ગ્રીક જગત સાથે આંતરરાષ્ટ્રીય સંપર્ક સાધવા જેટલો વ્યાપક બન્યો.

ઇશુ પહેલાંની ચોથી સદીમાં ગ્રીક એલચી તરીકે હિંદમાં આવેલો મેગેસ્થનીસ અહીં ગુલામીની પ્રથાની હસ્તીનો સદંતર ઇનકાર કરે છે. પણ આ બાબતમાં તેનો અભિપ્રાય જૂલબરેલો હતો કેમ કે ધરકામ કરનારા ગુલામો અહીં, ખસૂમ હતા અને એ સમયના હિંદી ગ્રંથોમાં ગુલામોની સ્થિતિ સુધારવાને અંગેના ઉલ્લેખો મળી આવે છે. પણ અહીં ગુલામીની પ્રથા મોટા પાયા પર નહોતી તથા એ વખતે બીજા દેશોમાં હતાં તેવાં મજૂરી કરાવવા માટેનાં ગુલામોનાં મોટાં જૂથો નહોતાં એ સ્પષ્ટ છે અને એ ઉપરથી મેગેસ્થનીસ સમજ્યો હશે કે અહીં ગુલામી સર્વથા હતી જ નહીં. એવો નિયમ કરવામાં આવ્યો હતો કે, 'આપને કદી પણ ગુલામ બનાવી શકાશે નહીં.' આર્થ કેણુ હતો અને કેણુ નહોતો એ ચોક્કસપણે કહેવું મુશ્કેલ છે. પણ તે સમયે સામાન્ય રીતે આર્થ લોકોમાં યદ્ર સહિતના ચારે વર્ણોના સમાવેશ થતો હતો. અછૂતોનો એમાં સમાવેશ નહોતો થતો.

પ્રાચીન હિંદુ વંશના સમયમાં ચીનમાં પણ ગુલામોનો મુખ્યત્વે કરીને ધરકામમાં જ ઉપયોગ થતો હતો. ખેતીવાડીમાં અથવા મોટા પાયા પરનાં મજૂરીનાં કામોમાં તેમનું મહત્ત્વ નહોતું. હિંદ તેમ જ ચીનમાં ધરકામ

મટિના આ શુદ્ધાત્મા વસ્તીના પ્રમાણમાં બહુ ઓછા હતા અને આ મહત્ત્વની બાબતમાં તત્કાલીન હિંદી તથા ચીની સમાજ અને રોમન તથા ગ્રીક સમાજ વચ્ચે આ રીતે મોટો તફાવત હતો.

એ દૂર દૂરના જૂનકાગના હિંદુઓએ કેવા હતા? આપણાથી આટલા દૂરના અને આટલાટલા ભિન્ન જમાનાની કલ્પના કરવી આપણે માટે મુશ્કેલ છે અને આમ છતાં આપણને જે કંઈ છટીછવાઈ માહિતી મળે છે તે ઉપરથી આપણી આગળ ઠંધકે ઝાપ્પુ અને અસ્પષ્ટ ચિત્ર ખડુ થાય છે તેઓ ખુશમિજાજ લોકો હતા. તેઓ આત્મવિશ્વાસથી ભરેલા હતા અને પોતાની પરપરાને માટે અભિમાન રાખતા હતા, અગમ અગોચરની ખોજ પાછળ મંડ્યા હતા, પ્રકૃતિ તેમ જ માનવજીવન પરત્વે તેમના મનમાં અનેક પ્રશ્નો ઊભા હતા, પોતે નિર્માણ કરેલા જીવનના ધોરણો તેમ જ મૂલ્યો માટે આગ્રહી હતા પણ જીવનની ધુરા સહજભાવે અને પ્રસન્નતાથી વહન કરતા હતા તથા મરણને નિર્ભયતાથી અને નિશ્ચિતપણે ભેટના હતા. ઉત્તર હિંદની સિકંદરની ચડાઈના ઍરિયન નામના ગ્રીક ઇતિહાસકાર પર હિંદીઓની આ ખુશમિજાજ પ્રકૃતિની ભારે છાપ પડી હતી. તે લખે છે કે, ‘હિંદીઓના જેટલી સગીન તથા વૃત્ત્યની ગાંધીન પ્રજા બીજી કોઈ પણ નથી’

૧૬

બુદ્ધ અને મહાવીર જ્ઞાતિબ્યવસ્થા

મહાકાવ્યોના યુગથી બૌદ્ધ યુગના આરંભ સુધીના સમયમાં ઉત્તર હિંદમાં કંઈક આવી મહાજગ્નિવિતિ પ્રવર્તતી હતી રાજકીય અને આર્થિક દૃષ્ટિએ એમાં નિરંતર પરિવર્તન થયે જતું હતું અને સમન્વય તથા સમિશ્રણની તેમ જ અભિવિભાગની અનેક પ્રક્રિયાઓ શરૂ થઈ ચૂકી હતી વિચારના ક્ષેત્રમાં પણ એકધારી પ્રગતિ થયે જતી હતી અને કદી કદી વિચારોનું ધર્ષણ પણ પેદા થતા લાગ્યું હતું આરંભના ઉપનિષદો પછી અનેક દિશાઓમાં વિચાર તથા પ્રવૃત્તિનો વિકાસ થયો હતો, ખુદ ઉપનિષદો પણ પુરોહિતવૃત્તિ તથા કર્મકાંડ સામેના પ્રત્યાધાન હતા. તત્કાલીન ઘણી વસ્તુઓ મામે માનવી ચિત્તે બળવો પોકાર્યો અને એ બળવામાંથી જ આરંભના ઉપનિષદો તેમ જ થોડા વખત પછીથી જડવાદનો પ્રમળ વિચાર પ્રવાહ તથા જૈન અને બૌદ્ધ ધર્મ, અને ભગવદ્ગીતામાં જુની જુની

માન્યતાઓનો સમન્વય સાધવાનો પ્રયત્ન, વગેરે ઉદ્ભવ્યાં. વળી આ બધામાંથી હિંદી તત્ત્વજ્ઞાનનાં છ દર્શનો ઉદ્ભવ્યાં. આમ છતાંયે આ માનસિક સંઘર્ષ અને બળવાની પાછળ જીવંત અને વિકસતું જતું પ્રગળજીવન રહેલું હતું.

જૈન ધર્મ તેમ જ બૌદ્ધ ધર્મ એ બંને વેદધર્મ તથા તેના કાંટાઓમાંથી મુક્ત પડેલા ધર્મસંપ્રદાયો હતા; એક રીતે જોકે તે એમાંથી જ ઉદ્ભવ્યા હતા. વેદનું પ્રામાણ્ય તેઓ સ્વીકારતા નથી અને સૌથી મહત્ત્વની વાત એ છે કે, આદિકારણની હસ્તીનો કાં તો તેઓ ધનકાર કરે છે અથવા એ વિષે મૌન સેવે છે. બંને ધર્મસંપ્રદાયો અહિંસા પર ભાર મૂકે છે અને ખલ્લ્યારી સાધુઓ તથા બિશુઓના સંઘ રચે છે. તેમની દૃષ્ટિમાં અમુક પ્રકારનો વાસ્તવવાદ અને શુદ્ધિવાદ રહેલો છે; એ વસ્તુ જોકે, અદ્વૈત સૃષ્ટિ વિષેની આપણી વિચારણામાં આપણને બહુ આગળ લઈ જતી નથી. જૈન ધર્મનો એક મૂળભૂત સિદ્ધાંત એ છે કે, સત્ય એ આપણા દૃષ્ટિબિન્દુથી સાપેક્ષ છે. એ કડક નૈતિક તેમ જ આધિભૌતિક ધર્મસંપ્રદાય છે અને જીવન તેમ જ ચિંતનની બાબતમાં સંયમ પર ખાસ ભાર મૂકે છે.

જૈન ધર્મના પ્રવર્તક મહાવીર અને જુદ્ધ સમકાલીન હતા અને બંને ક્ષત્રિય વર્ગમાંથી આવ્યા હતા. જુદ્ધ ઈશુ પૂર્વે ૫૪૪ની સાલમાં ૮૦ વરસની ઉંમરે નિર્વાણ પામ્યા અને એ સમયથી બૌદ્ધ યુગનો આરંભ થાય છે. (આ પરંપરાગત સાક્ષ છે. ઇતિહાસકારો એ પછી ઈશુ પૂર્વે ૪૮૭ની સાલમાં તેમનું અવસાન થયાનું જણાવે છે. પણ હવે પરંપરાગત સાક્ષને વધારે સાચી માનવા તરફ તેમનું વલણ છે.) હું આ બૌદ્ધ સંવત ૨૪૮૮ની વૈશાખી પૂર્ણિમાને દિવસે લખી રહ્યો છું એ એક વિચિત્ર યોગ છે. વૈશાખી પૂર્ણિમા એ બૌદ્ધ સંવતના નવા વરસનો દિવસ છે. બૌદ્ધ સાહિત્યમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે, બૌદ્ધ વૈશાખી પૂર્ણિમાએ જન્મ્યા હતા, એ જ તિથિએ તેમને સાક્ષાત્કાર થયો હતો અથવા તે જુદ્ધ થયા હતા અને એ જ તિથિએ તેમનું અવસાન થયું હતું.

પ્રચલિત ધર્મ, વહેમ, ક્રિયાકાંડ અને પુરોહિતવૃત્તિ તથા તેમની સાથે સંકળાઈને રહેલાં બધાંયે સ્થાપિત હિંતો પર પ્રહાર કરવાની હિંમત જુદ્ધમાં હતી. તત્ત્વવિદ્યા તથા ઈશ્વરવિદ્યાની દૃષ્ટિ તથા ચમત્કારો, ઈશ્વરવાણી તથા પારલૌકિક બાબતો અંગેના બધા વહેવારો પણ તેમણે વખોડી કાઢ્યા. તે પ્રમાણુચામ્લ, તર્ક, શુદ્ધિ તથા અનુભવને અનુસરવાની હિમાયન કરતા હતા, સદાચાર તથા નીતિમત્તા પર ભાર મૂકતા હતા, તેમની પદ્ધતિ મનોવિશ્લેષણની અથવા ચિંતના સંશોધનની હતી અને તેમનું

મનોવિજ્ઞાન આત્માની હસ્તીનો સ્વીકાર કરતું નહોતું. તેમની આખીયે વિચારસરણી તત્ત્વવિદ્યાના ચિંતનની વાસી હવા પછી પર્વતોમાંથી આવતી તાજી હવાની લહરી સમાન હતી.

બુદ્ધે જ્ઞાતિવ્યવસ્થા પર સીધી રીતે પ્રહારો ન કર્યા પરંતુ પોતાના ધર્મસંઘમાં તેમણે તેને માન્ય ન રાખી, અને તેમના સમગ્ર વક્ષણ તથા તેમની પ્રવૃત્તિએ જ્ઞાતિવ્યવસ્થાને દુર્બળ બનાવી એમાં શંકા નથી. ધણું કરીને તેમના કાળમાં તથા તેમના પછી કેટલીક સદીઓ સુધી જ્ઞાતિવ્યવસ્થા જડ બની ગઈ નહોતી ને તેમાં અમુક પ્રકારની પ્રવાહિના હતી. જેમાં જ્ઞાતિનું પરિબળ વધી ગયું હોય તે સમાજ પરદેશ સાથેના વેપારમાં અથવા પરદેશોમાં સાહસો બેડવાનાં કાર્યોમાં મથગૂઢ બની શકે નહીં અને છતાં બુદ્ધના પછીનાં પદરસો કે તેથીયે વધારે વરસો સુધી હિંદો પાકોશના દેશો સાથેના વેપાર ખીલતો રહ્યો હતો તથા પરદેશોમાં હિંદનાં સંસ્થાનો ફાલીફલી રહ્યાં હતાં. વાયવ્ય તરફથી વિદેશી જાતિઓ હિંદમાં આવતી રહી અને તેમને અહીંના સમાજમાં સમાવી લેવામાં આવી.

પરાર્ધ જાતિઓને સમાવી લેવાની આ પ્રક્રિયા ઉપરથી તથા નીચેથી એમ બંને છેડેથી કાર્ય કરી રહી હતી એ જોઈને આપણને રમૂજ પડે છે. સમાજના છેક નીચલા થરમાં નવી જાતિઓ પેદા થઈ રહી હતી અને ચર્ચા કરનાર દરેક વિજ્ઞેતા જાતિ ક્ષત્રિય જ્ઞાતિ અથવા શાસકવર્ગમાં ફેરવાઈ જતી. એ યુગના, ઇશુની પહેલાંની તેમ જ તે પછીની તરતની જ સદીઓના સિદ્ધાંતો જે કે ત્રણ પેઢીઓ દરમિયાન થયેલો આ ઝડપી ફેરફાર દર્શાવે છે. પહેલા રાજકર્તાનું નામ વિદેશી છે. તેનો પુત્ર અથવા પૌત્ર સંસ્કૃત નામ ધારણ કરે છે અને ક્ષત્રિયોની પેઢે પરંપરાગત વિધિથી તેનો રાજ્યાભિષેક કરવામાં આવે છે.

ઇશુની બીજી સદીથી શરૂ થયેલી શકે અથવા સિથિયન લોકોની ચડાઈઓના સમયથી અથવા તે પછીથી થયેલી હજુ લોકોની ચડાઈઓના સમયથી ધણાંખરાં રજાપૂત ક્ષત્રિય કુળોનો આરંભ થાય છે. એ બધાં કુળો અથવા જાતિઓએ દેશના ધર્મ તથા સંસ્થાઓનો સ્વીકાર કર્યો અને પછીથી તેમણે મહાકાવ્યોના મથહર વીર પુરુષો સાથે પોતાની વંશનો સંબંધ બેડવાનો પ્રયામ કર્યો. આ રીતે, ક્ષત્રિય વર્ણ જન્મ કરતાં વિશેષે કરીને દરજ્જા અને ધંધા પર અવલંબતો હતો અને તેથી વિદેશીઓને તેમાં સમાવી લેવાનું ધણું સુગમ બની ગયું.

હિંદના લાંબા ઇતિહાસકાળ દરમિયાન પુરોહિતવૃત્તિ તથા જડ જ્ઞાતિવ્યવસ્થા સામે મહાપુરુષો વારંવાર ચેતવણી આપતા રહ્યા છે તથા તેમની

સામે પ્રબળ ચળવળો પેદા થઈ છે એ હકીકત કંઈક વિચિત્ર અને સૂચક છે અને તેમ છતાં ધીમે ધીમે, અણુજની રીતે, બાહ્ય કે વિધાનાના અનિ-વાર્ય લેખ હોય તેમ જ્ઞાતિઓ વધતી ગઈ, ઉત્તરોત્તર ફેલાતી ગઈ અને હિંદી સમાજજીવનની હરેક બાજુને પોતાના મૃત્યુપાશમાં તેમણે જકડી લીધી. જ્ઞાતિ સામે અંડ પોકારનારાઓની પાછળ સંખ્યાબંધ અનુયાયીઓ ટાળે વળ્યા છે પણ કાળે કરીને તેમની એક જુદી જ્ઞાતિ જ બની. જેમાંથી ઉદ્ભવ્યો તે હિંદુ ધર્મની સામે બળવો પોકારનાર તથા અનેક બાબતોમાં તેનાથી સદંતર ભિન્ન એવા જૈન ધર્મે પણ જ્ઞાતિવ્યવસ્થાને નભાવી લીધી અને તેની સાથે પોતાનો મેળ સાધ્યો; અને એ રીતે તે હિંદુ ધર્મના જ એક કાંટા તરીકે હિંદમાં ટકી રહ્યો છે. જ્ઞાતિવ્યવસ્થા સાથે પોતાનો મેળ ન સાધનાર તથા વિચાર અને દૃષ્ટિમાં વધારે સ્વતંત્ર એવા બૌદ્ધ ધર્મ આખરે હિંદમાંથી હુપ્ત થાય છે; હિંદ પર તથા હિંદુ ધર્મ પર જેને એની ભારે અસર રહી નય છે. અદારસો વરસ પર અહીં ખ્રિસ્તી ધર્મ આવે છે, ફરીદાંત્ર થાય છે અને ધીમે ધીમે પોતાની જ્ઞાતિઓ ઊભી કરે છે. હિંદમાંની મુસલમાની સમાજવ્યવસ્થાને સમાજની અંદરની આવી બાધાઓ સામે ઉગ્ર વિરોધ હતો તે છતાંયે એની તેના પર પણ અમુક અશે અસર થવા પામી.

આપણા સમયમાં પણ જ્ઞાતિનું જુલમી તંત્ર તોડવા માટેની ચળવળો મધ્યમ વર્ગના લોકોમાં ઉદ્ભવી છે અને એને લીધે પરિસ્થિતિમાં કંઈક ફેર પડ્યો છે પણ એથી કરીને આમજનતાના વલણમાં કશો મહત્ત્વનો ફેર પડ્યો નથી. એ ચળવળોની પદ્ધતિ જ્ઞાતિસંખ્યા પર સીધો હુમલો કરવાની હતી. પછીથી ગાંધીજી આવ્યા અને તેમણે પરાપૂર્વથી ચાલતી આવેલી હિંદની પદ્ધતિ પ્રમાણે આડકતરી અથવા પરોક્ષ રીતે, એ પ્રશ્ન હાથ ધર્યો તેમની નજર આમજનતા પર હતી. એ બાબતમાં તેમનું વલણ સારી પેઢે સીધા સામનાનું, સારી પેઢે આક્રમણનું અને મારી પેઢે આગ્રહી હતું પણ ચાર વર્ષોની પાછળ રહેલા ગુણકર્મના મૂળભૂત અને પાયાના સિદ્ધાંતને પડકાર્યા વિના અસંખ્ય જ્ઞાતિઓ અને વાડાઓના રૂપમાં એમાં પેદા થયેલી આંતરિક અને બાહ્ય વિકૃતિઓ પર તેમણે પ્રહારો કર્યા. એથી કરીને તેઓ જ્ઞાતિવ્યવસ્થાના આખાથે તંત્રને હચમચાવી રહ્યા હતા એ પોતે સારી પેઢે બાજુના હતા. જ્ઞાતિવ્યવસ્થાના

* જ્ઞાતિઓ પરંતુ ગાંધીજીનું વલણ ઉત્તરોત્તર કટક અને કેન્દ્રિત થઈ ગયું છે અને તેમણે વારંવાર સ્પષ્ટ કર્યું છે કે, જ્ઞાતિઓ આજે જે અવસ્થામાં છે તે જવી જ નહીં. રાષ્ટ્ર સંમક્ષ મૂકેલા રચનાત્મક કાર્યક્રમનો ઉદ્દેશ

પાંચા તેમણે દીક્ષા કરી મૂક્યા છે અને આમજનનાં પર તેની બારે અસર થવા પામી છે. તેની દૃષ્ટિએ તો કાં તો એ આખીયે વ્યવસ્થા જેમની તેમ ચાલુ રહે અથવા સંપૂર્ણપણે તૂટી પડે. પણ એ દિશામાં ગાંધીજી કરતાં વધારે પ્રયત્ન શક્તિ કાર્ય કરી રહી છે : એ શક્તિ તે આધુનિક જીવનની પરિસ્થિતિ, આદરપાત્ર તથા લાંબા કાળ સુધી ટકી રહેનાર આ જૂન-કાળના અવશેષનો આખરે અંત આવશે એમ હવે લાગે છે.

પણ હિંદમાં અમે જ્યારે યાત્રિની પ્રથા સામે (મૂળમાં તે વર્ણના પાંચા પર રચાઈ હતી) લડત ચલાવી રહ્યા છીએ ત્યારે પશ્ચિમના દેશોમાં નવી અને પોતાની સરસાઈ વિશે બારે ધર્મક ધરાવનારી યાત્રિઓ ઊભી થઈ છે. એ યાત્રિની સરસાઈ તથા અળગાપણાના સિદ્ધાંતો પર રચાયેલી છે. કદી કદી એ સિદ્ધાંતો રાજકીય અને આર્થિક સ્વાંગ પણ ધારણ કરે છે તેમ જ તે લોકશાહીની વાતો સુધ્ધાં કરે છે.

બુદ્ધ થયા તે પહેલાં, ઈશુ પૂર્વે સાતસી વરસ પર એક મહાન હિંદી, યાત્રવક્ત્ર્ય નામના ઋષિ અને સ્મૃતિકારે એમ કહ્યું હોવાનું જણાવવામાં આવે છે કે, 'આપણો ધર્મ, કે આપણો વર્ણ કરો સદ્ગુણ પેદા કરતો નથી; સદ્ગુણનું આચરણ કરવું જોઈએ. એટલા માટે માણસે બીજો કોઈ પોતાના પ્રત્યે જેવું વર્તન રાખે એમ ન ઇચ્છતો હોય તેવું વર્તન તેણે બીજાઓ પ્રત્યે ન રાખવું.'

૧૭

અંદ્રગુપ્તા અને ચાલુક્ય : મૌર્ય સામ્રાજ્યની સ્થાપના

બૌદ્ધ ધર્મનો ફેલાવો હિંદમાં ધીમે ધીમે થયો. મૂળે એ ક્ષત્રિય હિલચાલ હતી અને તે રાજકર્તા વર્ગ તથા પુરોહિત વર્ગ વચ્ચેનો સંઘર્ષ

કરતા તેઓ જણાવે છે કે, 'જેણે, એનું ધ્યેય રાજકીય, સામાજિક અને આર્થિક સ્વતંત્રતા છે. એક મોટી પ્રજાના જીવનમાં હરેક ક્ષેત્રમાં એ નૈતિક અને અદિ'સક ક્રાંતિ છે, જેને પરિણામે જ્ઞાતિઓ, અસ્પૃશ્યતા અને એવા બીજા વહેંચે દૂર થવા જોઈએ, હિંદુ મુસ્લમાન વચ્ચેના મતભેદો ભૂતકાળની વસ્તુઓ બની જવી જોઈએ, અમેને અને પુરોપિયનો સામેની દુરમનાવટની લાગણી સર્વથા બુલાર્ધ જવી જોઈએ.' વળી હમણાં જ તેમણે કહ્યું છે કે, 'આજે આપણા જીવમાં જે જ્ઞાતિ-વ્યવસ્થા આવે છે તે ભૂતકાળની જરીપુરાણી થઈ ગયેલી વસ્તુ છે. હિંદ તેમ જ હિંદુ ધર્મે જીવવું હોય તથા ઉત્તરોત્તર પોતાની પ્રજાને સાધવી હોય તો તે જવી જ જોઈએ.'

પ્રદર્શિત કરતી હતી. આમ છતાં તેના નૈતિક તેમ જ જિંચનીયના બેદોને કશું મહત્ત્વ ન આપનાર વક્ષણની અને ખાસ કરીને પુરોક્તિનિવૃત્તિ તથા કર્મકાંડ સામેની તેની લડતની ઘણા લોકોના મન ઉપર જોડી અસર થઈ. સમાજસુધારણાની હિલચાલ તરીકે એનો વિકાસ થયો અને તેના તરફ ઠેટલાક બ્રાહ્મણ વિચારકો પણ આકર્ષાયા. સામાન્ય રીતે જોડે બ્રાહ્મણ લોકોએ તેનો વિરોધ કર્યો અને બૌદ્ધધર્મીઓને તેઓ નાસ્તિક તથા સ્થાપિત ધર્મ સામેના બળવાખોર કહેતા. બૌદ્ધ ધર્મની બહારની પ્રગતિ કરતાં તે ધર્મ તથા ચાલતો આવેલો જૂનો ધર્મ, બન્નેની એકગીજ પર અસર થવા પામી તથા બ્રાહ્મણોની સ્થિતિ નિરંતર નબળી પડતી રહી એ વસ્તુ વધારે મહત્ત્વની છે. અઢી સદી પછી સમ્રાટ અશોકે બૌદ્ધ ધર્મ અંગીકાર કર્યો અને ધર્મપ્રચારકો દ્વારા હિંદમાં તેમ જ પરદેશોમાં તેનો ફેલાવો કરવાને અર્થે તેણે પોતાની સઘળી શક્તિ ખર્ચી.

આ બે સદીઓ દરમ્યાન હિંદમાં અનેક ફેરફાર થવા પામ્યા. જુદી જુદી જાતિઓને એકરૂપ કરવા માટેની તેમ જ નાનાં નાનાં રાજ્યો તથા પ્રજાતંત્રોને એકત્ર કરવાની ભિન્ન ભિન્ન પ્રતિષ્ઠાઓ લાંબા વખતથી ચાલી રહી હતી; નાનાં નાનાં રાજ્યોને સમેટી લેતું એકકેન્દ્રી મધ્યરથ રાજ્ય સ્થાપવા માટેની જૂની પ્રેરણા કામ કરી રહી હતી અને એ બધાને પરિણામે એક બળવાન અને સારી રીતે વિકાસ પામેલું સામ્રાજ્ય ઉદ્ભવ્યું. હિંદના વાયવ્યના પ્રદેશ પરની સિકંદરની ચડાઈએ આ સિદ્ધિની દિશામાં છેવટનો ધક્કો મારી આપ્યો અને બદલાતી જતી પરિસ્થિતિને લાભ ઉઠાવી શકે તથા પોતાની ધારણા પ્રમાણે તેને આકાર આપી શકે એવા બે અસાધારણ પુરુષો પેદા થયા. ચંદ્રગુપ્ત મૌર્ય અને તેનો મિત્ર, મંત્રી અને સલાહકાર બ્રાહ્મણ ચાણક્ય તે આ બે પુરુષો. આ જોડીએ બહુ સારું કામ આપ્યું. મગધના બળવાન નંદ રાજ્યમાંથી તેમને દેશપાર કરવામાં આવ્યા હતા. પાટલિપુત્ર (આજનું પટના) એ રાજ્યનું પાટનગર હતું. દેશપાર થઈને તે બંને વાયવ્ય તરફ આવેલી તક્ષશિલા નગરીમાં ગયા અને સિકંદરે ત્યાં આગળ મૂકેલા ગ્રીકોના મંપર્કમાં તેઓ આવ્યા. ચંદ્રગુપ્ત ખુદ સિકંદરને પણ મળ્યો; તેણે તેના વિજયોની વાત તથા તેની કીર્તિ સાંભળી અને તેનામાં તેનું અનુકરણ કરવાની મહત્ત્વાકાંક્ષા જાગી. ચંદ્રગુપ્ત તથા ચાણક્ય પરિસ્થિતિની બારીક તપાસ રાખતા રહ્યા તથા તેને પહોંચી વળવાની તૈયારી કરતા રહ્યા. તેમણે પોતાના મનમાં મોટી યોજનાઓ ઘડી અને તે સિદ્ધ કરવાની યોગ્ય તકની રાહ જોતા બન્ને બેઠા.

થોડા જ વખતમાં ઈશુ પૂર્વે ૩૨૩ની સાતમા બાબિયોન આગળ થયેલા મિકદરના મરણના સમાચાર આવ્યા, તત્કાલ ચક્રચુત તથા ચાલુક્યે પુરાણી છતાં નિત્ય નવીન રાષ્ટ્રીયતાની ઘોષણા જમાવી અને પરદેસી કુમત્તાખોર સામે લોકોને ઉચ્છેડી મૂક્યા. તદ્દશિર્વામાં રાખવામાં આવેલી ગ્રીક પત્ન્યને હાખી કાઢી તેનો કમળે લેવામાં આવ્યો. રાષ્ટ્રીયતાની હાકલ સાબળી ચક્રચુતને ઘણા મંદગારો આવી મળ્યા અને તેમની માથે ઉત્તર હિંદમાં થઈને ફર્ય કરતો તે પાટલિપુત્ર પહોંચ્યો. મિકદરના મરણ બાદ બે જ વરસની અંદર તેણે એ નગરનો તથા એના રાજ્યનો કમળે લીધો અને મૌર્ય સામ્રાજ્યની સ્થાપના થઈ.

મિકદરના મરણ બાદ તેના મૈનાપતિ સેલ્યુકસને એશિયામાર્ગનરથી હિંદ સુધીનો બધો પ્રદેશ વારસામાં મળ્યો હતો. તેણે હવે હિંદના વારસાના પ્રદેશ પર ફરીથી પોતાની મત્તા સ્થાપનાનો પ્રયત્ન કર્યો અને એટલા માટે પોતાના મૈન્ય માથે મિથુ નાં ઓગળી ચક્રચુતે તેને હરાવ્યો અને કાશુન તથા હેરાન સુધીનો અશ્વાનિન્દ્રાનનો ભાગ ચક્રચુતના રાજ્યમાં ભેડી આપનાની તેને દરજ પડી વળી ચક્રચુત સેલ્યુકમની પુત્રી માથે લગ્ન પણ કર્યું. દક્ષિણ હિં. બાદ કરતા ચક્રચુતના સામ્રાજ્યમાં અરબી મધુદ્રથી માટીને નગાગના ઉપમાગ સુધીના આખા હિંદનો સમાવેશ થતો હતો તથા ઉત્તરે તે એક કાશુન સુધી નિસ્તર્યું હતું ઇતિહાસમાં પહેલી જ વાર હિંદમાં આર્. મોહુ એકેન્દ્રી રાજ્ય બન્યું થયું હતું પાટલિપુત્ર એ મહાન સામ્રાજ્યનું પાટનગર હતું.

આ નવું રાજ્ય કેવું હતું? સદ્ભાગ્યે એને લગતા બે સપૂર્ણ હેવાનો આપણી પાસે મોજૂદ છે. એક હેનાય એક હિંદીએ અને બીજો એક ગ્રીકે લખેલો છે સેલ્યુકસ તત્કાલી એલચી તરીકે હિંદમાં આવેલો મેગેસ્થનિસ માર્ચ સામ્રાજ્ય વિશે પોતાનો હેરાન આપણે માટે મૂકતો ગયો છે પણ કૌટિલ્યનું અર્ચશાસ્ત્ર તે મમયનો એથીયે વધારે મકરનનો હેવાન છે એને વિશે હું આગળ ઉલ્લેખ કરી ગયો છું. કૌટિલ્ય ચાલુક્યનું બીજું નામ છે અને એ રીતે આપણી પાસે જે પુસ્તક છે તે એક ધુરધર પડિતે જ નહીં, મૌર્ય સામ્રાજ્યની સ્થાપના કરવામાં, તેને વિકસાવવામાં તથા તેને ટકાવી રાખવામાં મહત્વનો ભાગ ભજવનાર પુરુષે લખેલું છે ચાલુક્યને ઘણી વાર હિંદનાં મેકિયાવેલી તરીકે ઓળખાવવામાં આવે છે અને કુલેક અંગે એ તુનનાં વાજગી છે પરંતુ દરેક રીતે તે મેકિયાવેલી કરતા ઘણો મોટો માણસ હતો. જુદિમતા તેમ જ પુરુષાર્થ એ બંને બાગતોમાં તે મેકિયાવેલીથી ચડિયાતે હતો એ કેવળ રાજ્યો કેવળ અનુયાયી અથવા એક

અળવાનું સમ્રાટનો મામૂલી સલાહકાર નહોતો. એ સમયનું નિરૂપણ કરતા મુંદરાક્ષિ નામના પ્રાચીન નાટક પરથી એ પુરુષનું ચિત્ર આપણી સમક્ષ ખડું થાય છે. સાહસિક અને કાવાદાવા કરનાર, અભિમાની અને કિન્નાખોર, પોતાનું અપમાન કદી ન ભૂલનાર, પોતાનો ધારેલો હેતુ કદી ન વીસરનાર ચાલુક્ય પોતાના દુશ્મનને થાપ આપવા તથા પરાસ્ત કરવા માટે હરેક યુક્તિપ્રયુક્તિ યોજતો સામ્રાજ્યનાં સૂત્રો પોતાના હાથમાં લઈને બેસે છે અને સમ્રાટ ચંદ્રગુપ્તને પોતાના સ્વામી કરતાં વિશેષ કરીને પ્રીતિપાત્ર શિષ્ય તરીકે લેખે છે. તેનું જીવન માફુ અને સંયમી છે, રાજ્યના ઉચ્ચ દરજ્જાના દાસમાં અને ભપકામાં તેને જરા સરખો રસ નથી અને પોતાની પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ થતાં તથા પોતાનો ધાર્યો હેતુ પાર પડતાં એક બ્રાહ્મણને છાત્રે તેમ રાજખટપટમાંથી છૂટા થઈને નિર્વાત્તપરાયણ જીવન ગાળવા માંગે છે.

પોતાનો હેતુ પાર પાડવા માટે ચાલુક્ય કોઈ પણ વસ્તુ કરતાં અચકાય એવો નહોતો; તેમ છતાં ધ્યેયની સાથે બંધબેસનાં ન આવે એવાં સાધનોથી ખુદ ધારેલો હેતુ માર્યો જાય એ સમજવા જોઈતું હોવાથી તેનામાં હતું. કદોસવીડ પડેલાં ઘણા વખત અગાઉ તેણે કંઈ હોવાનું જણાવ્યું છે કે, યુદ્ધ બીજું કશું નહીં પણ ધત્તર સાધનો દ્વારા રાજ્યની નીતિ, આગળ ધપાવવાની એક પદ્ધતિ છે. પણ, તે ઉમેરે છે કે, વિગ્રહ સદાયે રાજ્યની નીતિના વ્યાપક ધ્યેયને પાપક હોવા જોઈએ, અને વિગ્રહ એ જ ધ્યેય બની જવું ન જોઈએ; રાજપુરુષનું ધ્યેય હંમેશાં વિગ્રહને પરિણામે રાજ્યની વૃદ્ધિ તથા આખાની સાધવાનું હોવું જોઈએ, કેવળ દુશ્મનનો પરાજય તથા નાશ કરવાનું નહીં. વિગ્રહને પરિણામે ઉભય પક્ષનો વિનાશ થવા પામે તો તે રાજ્યનીતિનું દેવાળું સૂચવે છે. યુદ્ધ તો સૈન્યથી ચલાવવાનું હોય છે એ ખરું પણ દુશ્મનના લડાયક જુસ્સાને શિથિલ કરી નાખે તથા તેના સૈન્યમાં ક્ષતકૃત પડાવી તેને જમીનદોસ્ત કરે અથવા લશ્કરનો દુમલો થાય તે પડેલાં તે જમીનદોસ્ત થવાની અણી પર આવી જાય એ પ્રકારની નીતિનું મહત્ત્વ લશ્કરી બળ કરતાં વધારે છે. પોતાની તેમ પાર પાડવામાં ચાલુક્ય નિષ્કુર અને કશું પણ કરતાં અચકાય એવો નહોતો એ ખરું, પણ શુદ્ધિશાળી અને ખાનદાન ચતુરને કચડી નાખવા કરતાં તેને મનાવીને પોતાનો કરી લેવા એ વધારે મારું છે એ વાત તે કદી ભૂલતો નથી. ચતુરપક્ષમાં ક્ષતકૃત પડાવીને તે પોતાનો જેવટનો વિજય મેળવે છે અને એ નાટકના વૃત્તાન્ત પ્રમાણે એ વિજયની પળે જ પોતાના પ્રતિસ્પર્ધી પ્રત્યે ઉદારતા દાખવવાનું તે ચંદ્રગુપ્તને સમજાવે છે. એ પ્રતિસ્પર્ધીના પ્રધાનને પોતાના ઉચ્ચ હોદ્દાની સન્દર્ભ ચાલુક્ય પોતે જ સુપરન કરે છે. તેની શુદ્ધિમત્તા તથા આગ્રહ

રાજ પ્રત્યેની તેની સ્વામીભક્તિની ચાલુક્ય પર ભારે અસર થઈ હતી. આ રીતે મુદ્રારાક્ષસ નાટકની વાતનો અંત કડવાશ, પરાજય અને નામોશીમાં નહીં, પણ સમાધાન અને જોજો પોતાના મુખ્ય ચતુરને માત્ર દરાવ્યો જ નથી, તેને પોતાનો પણ કરી લીધો છે એવા રાજ્યનો મજબૂત પાયો નાખવામાં આવે છે.

મૌર્ય સામ્રાજ્ય સેલ્યુકસ અને તેના વારસો તથા ટોલેમી દ્વિવાલેક્ષસ સાથે રાજદ્વારી સંબંધો રાખતું હતું. આ સંબંધો સામસામા વેપારી સંબંધોના મજબૂત પાયો પર નિર્ભર હતા. કાસ્પિયન સમુદ્ર તથા કાળા સમુદ્ર મારફતે જે લાંબે માર્ગે હિંદો માલ યુરોપ જતો હતો તેમાં મધ્ય એશિયાની અશુ નદી મહત્ત્વની કડીરૂપ હતી એમ સ્ટ્રેબો આપણને કહે છે. ઈશુ પહેલાંની ત્રીજી સદીમાં એ માર્ગ બહુ જાણીતો હતો. મધ્ય એશિયા તે સમયે સમૃદ્ધ અને રસાયં મુલ્યક હતો. એ પછી હજાર કરતાં વધારે વરસ બાદ એ પ્રદેશ વેરાન અને નિર્જન બનવા લાગ્યો. અર્ચશાસ્ત્રમાં એવો ઉલ્લેખ છે કે સમ્રાટની અશ્વશાળામાં અરબી ઘોડાઓ હતા.

૧૮

રાજ્યનું સંગઠન

ઈશુ પહેલાં ૩૨૧ની સાલમાં રથપાયેલું અને હિંદના ધણા મોટા ભાગ પર વિસ્તરેલું તથા ઉત્તરે છેક કાણ્વ સુધી ફેલાયેલું આ નવું રાજ્ય કેવું હતું? જૂતકાળમાં ધણાંખરાં સામ્રાજ્યો હતાં અને આજે પણ છે તેમ તે આપણુદ અને ટોચ પર એકલથ્યુ સત્તાવાળું રાજ્ય હતું. શકેર-ક્સથાઓમાં તથા ગામડાંનાં ઘટકોમાં ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં સ્થાનિક સ્વરાજ્ય હતું અને ચૂંટાયેલા વડીલ પુરુષો આ સ્થાનિક વહીવટ સંભાળતા. આ સ્થાનિક સ્વરાજ્યને લોકો મહામૂલી વસ્તુ તરીકે લેખતા હતા અને ઠોઈ પણ રાજ અથવા સમ્રાટ ભાગ્યે જ તેમાં દખલગીરી યા દરમ્યાનગીરી કરતો. આમ છતાંમ મધ્યસ્થ સરકારનો પ્રભાવ તથા તેની અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓની અસર આખા સામ્રાજ્ય પર પહોંચતી હતી અને કેટલીક બાબતોમાં આ માર્ચ રાજ્ય આધુનિક કાળની સરમુખત્યારશાહીનું રમરણ કરાવે છે. તે વખતના કેવળ કૃષિયુગમાં આજે આપણા જોવામાં આવે છે તેવી જાતના વ્યક્તિ પરના રાજ્યના કાજુ જેવું કશું નહોતું પરંતુ એ બધી મર્યાદાઓ છતાં જીવન પર અંકુશ રાખવાનો તથા અમુક રીતે તેનું નિયમન

કરવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો હતો. રાજ્યની અંદર અને બહાર સુલેહશાંતિ જાળવવાનું તથા મહેસૂલ વસૂલ કરવાનું જ જેનું 'કામ' હોય એવું એ કેવળ પોલીસ રાજ્ય નહોતું.

તેમાં સારી પેઠે વ્યાપક અને સખત હાથે કામ લેનારી નોકરશાહી હતી અને એમાં 'જનસૂચી' હતી એવા ઉલ્લેખો ધણા મળી આવે છે. ખેતીનું અનેક રીતે નિયમન કરવામાં આવતું હતું અને એ જ રીતે વ્યાજના દરો પણ મુકરગ કરવામાં આવતા હતા. ખાદ્ય પદાર્થો, ખજારો, તંપાર થયેલો માલ, કતલખાનાં, ઢોંગઉછેર, પાણીના હકો, રમતો, ગણિકાગૃહો અને પીણાઓ વગેરેનું નિયમન કરવામાં આવતું હતું તથા વખતોવખત તેમની તપાસ કરવામાં આવતી હતી. તોલ તથા માપનું નિશ્ચિત ધોરણ દરાવવામાં આવ્યું હતું. ખાદ્ય પદાર્થોની સંધરાખોરી તથા તેમાં બેળસેળ કરનારાઓને ભારે શિક્ષા કરવામાં આવતી હતી. વેપાર પરં કર નાખવામાં આવતો હતો અને તે જ પ્રમાણે કેટલીક બાજતોમાં ધર્મીયરણ પગ પણ કાયૂરખાતો. કોઈ નિયમનો ભંગ કરવામાં આવે અથવા કર્મચૂરવર્તણૂક થવા પામે. તો મંદિરનાં નાણાં જપ્ત કરવામાં આતાં. ધનિક લોકો લોકોનાં નાણાં ઓહિયાં કરી જવાનો અથવા રાષ્ટ્રીય આદતમાંથી અંગત લાભ ઉઠાવવાનો શુનો કરતા માન્ય પડતા તો તેમની માલમિલકત જપ્ત કરવામાં આવતી. સદાઈ માટેની તથા ધરિપતાકની જોગવાઈ કરવામાં આવી હતી તથા મુખ્ય મુખ્ય મથકોએ તખીઓ રાખવામાં આવ્યા હતા. વિધવાઓ, અનાથો, માંદાઓ તથા દુર્બળ અને અશક્ત લોકોને રાજ્ય તરફથી રાહત આપવામાં આવતી હતી. દુકાળમાં રાહત આપવી ને તેની સામે લોકોનું રક્ષણ કરવું એ રાજ્યની ખાસ દરજ્જા ગણતી હતી અને ગજ્યના બધા કોણરોમાં અનાજનો અધો જથ્થો દુકાળ તથા અનાજની તંગીના વખત માટે અનામત રાખવામાં આવતો હતો.

આ બધા નિયમો તથા ધારાધોરણો ધણુંખટું ગામડાંઓ કરતાં શહેરોને વધુ પ્રમાણમાં લાગુ પાડવામાં આવતાં તથા વ્યવહારમાં એ સિદ્ધતિનો અમલ થતો એાજ પ્રમાણમાં થતો હોય એ સંભવિત છે. એમ છતાંયે એ સિદ્ધતિ પણ મળના છે. ગામડાંઓ લગભગ સ્વતંત્ર હતાં.

ચાલુક્યના અર્થશાસ્ત્રમાં જુદા જુદા પાર વગરના વિષયોનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે અને ગજ્યનીના સિદ્ધતિ તથા વ્યવહારોની લગભગ બધીયે જાગુ એમાં સમાવી લેવામાં આવી છે. એમાં રાજ્યની, તેના મંત્રીઓ તથા સલાહકારોની, રાજ્યસભાની ખેડોની તથા સરકારી ખાતાંઓની દરજ્જેનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. વળી, રાજ્યનીતિ તથા યુદ્ધ અને

મુલેહની પણ એમા ચર્ચા કરવામા આની છે પાપદગ, હવદગ, રથો તથા હાથીઓની મનેવી ચદ્રગુપ્તની જગરદસ્ત ચતુગ મ મેનાનું * પણ તેમા વિગતવાર વર્ણન છે આમ છતાં ચાલુક્ય જણાવે છે કે કે-૧મ મખ્યાનુ ઝાઝુ મહાર નથી ગિસ્ત અને ચોગ્ય દારવણી વિના તે ભારતપ બની જનમ મન્યાવ માટેના સાધનો તથા કિંદનેમદીનુ પણ એમા વર્ણન કરવામા આવ્યું છે

આ ઉપરાંત એ પ્રથમા વેપારરોજગાર, મપદો અને અદાનતો, સ્થાનિ સ્વરાજ, સામાજિક રૂઢિ તથા પ્રથાઓ, લગ્ન તથા છૂટાછેડા, જીએના હકે કરવેરા તથા મહેસૂન, ખેતી, ખાણો તથા કારખાનાઓની કામગીરી, કાગિરો બજારો, શાકભાજીની ખેતી, મરખાનાઓમા તૈયાર થયેલો માન, ખેતીવાડીને પાણી આપવા માટે નહેરો વગેરેનો પ્રમંથ તથા જળમાગો, વહાણો તથા દરિયાઈ સફર, મડળો, વસ્તીગણતરી, માગીનો ધંધો, કનકખાના, પાસપોર્ટ તથા જેથે વગેરે બામતોની ચર્ચા કરવામા આરી છે નિધવાના પુનર્વર્તને માન્ય રાખવામા આવ્યું છે અને અમુક સન્નેગોમા છૂગઠેડાને પણ

એમા ચીનપદ એવે કે ચીની જ્ઞાનવટનાં રેગમી મપડનો ઉલેખ પણ આવે છે અને એની તથા હિંદમા મનેવા રેશમી કાપડ વચ્ચે ભેદ પાડવામા આવ્યો છે ધણુ કરીને હિંદુ રેશમી મપડ જાકુ હનુ ચીની રેશમી મપડની આખાત દર્શાવે છે કે કઈ નહીં તો ઈશુ પહેલાની ચોથી સદીમા હિંદ અને ચીન વચ્ચે વેપાર ચાલતો હતો

રાજાને તેના રાજ્યાભિષેક વખતે પોતાની પ્રજાની મેરા કરવાની પ્રતિજ્ઞા લેવી પડતી — તમને જો પી. તો મારી દુર્ગતિ થાઓ અને મારુ જીવન તથા મારી સતતિ નામ પામો ' 'પ્રજાના સુખમાં એનું સુખ રહેવું છે અને એના મ્હયાણુમા તેનું મ્હાણુ પોતાને જે ગમે તેને એ સારુ નહીં ગણે પણ તેની પ્રજાને જે ગમે તેને સારુ ગણશે ' 'રાજા જો શક્તિશાળી હશે તો તેની પ્રજા પણ શક્તિશાળી થશે ' જાડેર માં રાજાની મરજી પર અવનખી રહી શકે ની, તેણે એને માટે સારા તત્ત્વ પર રહેવ જોઈએ જે રાજા અવગે રસ્તે ચાલે તો તેને પદ્મપ્ર ખીને તેને સ્થાને મીળ રાજાને સ્થાપનાનો પ્રજાને અધિભાગ હતો

* હિંદમા ઉદ્ભવેલી શેતરજની રમત ધણુ કરીને ગ્રેન્થની ચતુર્વિધ સ્થાન પરથી મચિત થઈ હતી એ ચતુર્વિધ સેનાને ચતુર મ જોઈએ કે ચાર અંગોવાળી તરીકે ઓળખવામા આવતી હતી અને એ સખ્દ પરથી જ શેતરજ સખ્દ બન્યો છે અવગરની આ મમતોનો હેવાલ આપે છે અને જણાવે છે કે હિંદમા ચ ર ખેલાડીઓથી એ રમાતી હતી

અને નહેરો પૃ દેખરેખ ગણનારુ જગાશયેનુ ખાનું હતુ તથા મદરા, નાની હોડીઓ, પુનો તથા નીઓમા આવગ કરનારા તથા સમુદ્ર ઓગળીને યહદેશ તથા તેની પેરી માણુના દેગે મુધી જનારા વડાણોની સભા રાખનારુ નાંકખાનુ પચુ હતુ લરખના એમ અગ તરીકે અમુ પ્રખરનુ નીમમૈન્ય પચુ હતુ એ રપષ્ટ છે

સામ્રાજ્યમા વેપારરોજગાર ધીમ્તો આનતો હતો અને તેના જુદા જુદા ભાગોને જોડતા મોગ મર્ગો પચુ હતા એ માગો પૃ પ્રામીઓના આરામ માટે થોડે થોડે અતરે ધર્મશાળાઓ પચુ હતી રાજ્યના મુખ્ય માર્ગને રાજ માર્ગના નામથી ઓગખવામા આવતો હતો અને તે પાનગરથી નીમળા આખા દેશને બેઠી છેક વાયન્ય મહદ મુધી જતો હતો પરદેસી વેપારીઓને ખાસ ઉદ્દેશ્ય પ્રવામા આ રો છે તેમને મધી જતની સગવડ આપવામા આવતી હતી અને તેમને અમુક પ્રમાણમા પોતપોતાના દેશના ભદ્ર પ્રમાણે વર્તનાની છટ આપવામા આવતી હતી પ્રાચીન મગના મિસરવાગીઓ પોતાના મમીઓને હિંદની મનમમમા લપેગતા હતા તથા દિદ્ધી આણેની ગળીથી પોતાનું મપડ ગળતા હતા એમ મ્હેનામા આવે છે જૂના અવશેષોમાથી અમુક પ્રકારનો મય પચુ હાથ લાગે છે ગ્રીમ એનચી મેગેથનિસ આપણને કહે છે કે હિંદીઓ સૌદર્મપ્રિય છે અને આગી સરી નસુઓનો તેમને ગોખ છે પોતાની જિવાર્ક વધારવા માટે તેઓ જૂન વાપગતા હતા એની પચુ તે નોધ કરે છે

મૌર્ય સામ્રાજ્યમા વૈભવનિનામ વધવા પામ્યા હતા સમાજજીવન વધારે અપદુ સગમિ અને વૈનિધ્મશાળી મને છે નીશીઓ ધર્મશાળાઓ ઉતાગઓ અને જુગારખાનાઓ આરી સખમામા હોમ છે સપ્રદો તથા જુદા જુદા ધધા દારીઓને મગવા માટેના પોતપોતાના મુકગર આનો હોમ છે અને ધધાદારીઓ સાર્વજનિક જમણે પચુ કરે છે નર્તકે ગાયકો તથા નયોને તેમના મનોગજન ના મયમાથી આગ્રનિકા મગે છે તેઓ ધધાને અર્થે ગમડાઓમા પચુ જમ છે અને મુમજીવન તથા મેનીકામમ થી લોકોને ચગાનનાર મોગ પ્રલોભન તરીકે તેમના જલસા માટે રપરાના આર્જનિક રંગમડપો રાખવાને ઉત્તેજન ન આપવા તરફ અર્થશાસ્ત્રના લેખ નુ નનચુ છે સાથે સાથે જ પ્રગ્નના મનોરજનના ગાયકોમા ગોવવામા મદદ કરનાની ના પાડવાના ગના માટે સમજો પચુ રાખવામા આરી છે રાજ તેરા પ્રસગ માટે બાધેના અર્ધ ગોગાકાર ગગ મડપોમા પ્રગ્નના મનોરજનને માટે નાનક ઝરાવે છે કુસ્તીની દરીકા િઓ કરાવે છે બી ન પ્રાણીઓ સાથે માણુઓની સાહમારીના ખેનો ગોહવે છે નેમ જ અખયમીની વસ્તુઓના ચિત્રોના પ્રદર્શનો પચુ ગોહવે છે ઉત્સવોમા

ધણી વાર મહોત્સાઓમાં રાશની કરવામાં આવે છે.* રામના વરદોષ પથ નીકળે છે તથા તે સિકરે પથ જાય છે.

આ વિશાળ સામ્રાજ્યમાં મોટી ગીચ વસ્તીવાળાં ઘણાં નગરો હતાં પણ પાટનગર પાટલીપુત્ર તેમાં મુખ્ય હતું. એ ભવ્ય શહેર ગંગા ને શાણના સંગમ પર ગંગાને કિનારે (આજના પટનાના સ્થાન પર) વિસ્તરેલું હતું. મેગેસ્થનીસ તેનું વર્ણન કરતાં કહે છે, 'એ (ગંગા) નદીના બીજી નદી સાથેના સંગમ પર પાક્ષીમોથા આવેલું છે. એ નગરની લંબાઈ એંશી સ્ટેડિય (૯.૨ માઈલ) છે અને પહોળાઈ પંદર સ્ટેડિય (૧.૭ માઈલ) છે. એનો આકાર સમકોણ ચતુષ્કોણ જેવો છે અને શહેરની ફરતે લાકડાનો કોટ છે. તીર હોડવા માટે એમાં થોડે થોડે અંતરે ગાડોરાં રાખવામાં આવેલાં છે. જ્યાંવને માટે તેમ જ નગરના મેલા પાણીના નિકાલ માટે કોટની સામે મોટી ખાઈ ખોદવામાં આવી છે. નગરની ફરતે આવેલી આ ખાઈ છસો ફૂટ પહોળી અને ત્રીસ હાથ ઊંડી છે. કોટને ૫૭૦ મિનારા અને ૬૪ દરવાજા છે.'

આ કોટ લાકડાના ખંધવામાં આવ્યો હતો એટલું જ નહીં, શહેરનાં મેલા ભાગનાં મકાનો પણ લાકડાનાં હતાં. ધરતીકંપ સામે સલામતી લેખે આ ઇલાજ કરવામાં આવ્યો હતો એ ઉધાકું છે કારણ કે એ પ્રદેશમાં ધરતીકંપ વારંવાર થવાનો સંભવ રહેતો હતો. ૧૯૩૪ના બિહારના બીધલ ધરતીકંપે આપણને એ હકીકતની ફરી એક વાર યાદ આપી છે. ઘરો લાકડાનાં હતાં તેથી આગ સામે ખૂબ સાવચેતી રાખવામાં આવતી હતી. દરેક ધરમાલિકને નિસરણીઓ, આંકડીઓ તેમ જ પાણી ભરેલાં વાસણો કાયમ તૈયાર રાખવાં પડતાં હતાં.

પાટલીપુત્રમાં શહેરના વહીવટને માટે સુધરાઈ હતી. શહેરીઓ તેના સભ્યોને ચૂંટતા. સભ્યો ત્રીસ હતા અને તેમને પાંચ પાંચ સભ્યોની છ સમિતિઓમાં વહેંચી નાખવામાં આવતા. એ સમિતિઓને ઉદ્યોગધંધા, જન્મમરણની નોંધ, તૈયાર થયેલો માલ, મુસાફરો તેમ જ યાત્રાળુઓ વગેરેની બ્યવસ્થા ઇત્યાદિ આગતો સોંપવામાં આવતી હતી. આખી સુધરાઈસભા નાણાં, શહેરસંદર્ભ, પાણીનો જંદોગરન, જાહેર મકાનો તથા બાળમગીયાઓ વગેરેની સંભાળ રાખતી.

* વિ કેમ્બ્રિજ ઇસ્ટો એ.સ. ઇન્ડિયાના ૧ લા પુસ્તકને ૪૮૦મે પાને ટો. એફ. ડબલ્યુ. થોમસન.

બુદ્ધનો ઉપદેશ

હિંદની સૂરત પવની રહેતી આ રાજકીય અને આર્થિક ક્રાંતિઓની પાછળ બૌદ્ધ ધર્મનો જુનાગ, ચાનતા આવેલા ધર્મસંપ્રદાયો પર થયેલી તેની અમર તેમ જ ધર્મસંપ્રદાયોના સ્થાપિત હિત સામેની તેની લડત વગેરેની ભૂમિકા હતી. હિંદીઓને હમેશા વાદનાદ અને શાસ્ત્રાધોમા બા રસ પડે છે પણ આ જમાનામા એકે મહાસમર્થ પ્રતિભાશાળી પુરુષના વ્યક્તિત્વે પ્રજા માનસ પર ઊડી અસર કરી હતી અને તે પુન્યની સ્મૃતિ તેમના મન પર તાજી હતી તત્ત્વનિવાની સૂક્ષ્મ વ્યર્થાઓમા રચ્યાપચ્યા રહેનારાઓ માટે પુરાણ અને હતા અતિ નવા તેમ જ મૌનિય એવા તેમના સદેશે બુદ્ધિમાન વર્ગના ચિત્ત હરી લીધા એટલું જ નહીં, તે સામાન્ય પ્રજાના અતરના ઊંડાણમા ઊતરી ગયો બુદ્ધે પોતાના શિષ્યોને આદેશ આપ્યો હતો કે, 'મધા દેશોમા ફરી નગો અને આ અષ્ટાગ આર્થ માર્ગનો લોકોને ઉપદેશ કરો તેમને દહો કે ગરીમ ને તનગર, ઊચ ને નીચ સૌ સરખા છે અને સમુદ્રમા જેમ મધી નદીઓ સમાઈને એક થઈ જાય છે તેમ આ ધર્મમા જારી ન્યાતજતો એ થઈ જાય છે' તેમનો સદેશ પ્રાણીમાત્ર માટે પ્રેમ અને કન્યાનો હતો કેમ કે 'આ જગતમા વેરથી વેર નથી શમતું, અવેરથી શમે છે' અને 'માણ્યને કોવને અક્રોધથી ને બૂરાઈને ભનાયી છતવા જોઈએ.'

એ સદાચાર અને આત્મનિર્મલનો આદર્શ હતો 'માણ્ય સુદ્ધમા હમગ માણ્ય સામે બહે નિજ્ય મેળવે પણ જે પોતાની જાત પર નિજ્ય મેળવે છે તે સૌથી મોટો નિજેતા છે' 'જન્મથી નહીં પણ કેનગ કર્મથી જ માણ્ય સુદ્ધ કે બ્રાહ્મણ બને છે' પાપીને પણ મુક્તિ વેળુ ન મહેવા જોઈએ મરણ કે પાપ પ્રતારાઓને કડવા વેળુ હેનારાઓ તેમન પાપના વા પર જાણે કે મીઠું ભભરાવે છે પાપીજ પર મેળવેના નિજ્યના પરિણામે દુઃખ આવે છે 'નિજ્ય વેગ પેદા કરે છે, કેમ કે પરાજ્ય પામેનો અતરથી દુઃખી રહે છે'

આ મધુ કેઈ પણ પ્રખરના પ્રચલિત ધાર્મિક પ્રમાણ અથવા ઈશ્વર કે પરલોકનો ઉલેખ કર્યા નિના બુદ્ધ ઉપદેશ્ય તે બુદ્ધિ, તર્ક અને અનુભવ પર આધાર રાખે છે અને લોકોને બુદ્ધ પોતાના ચિત્તમા સ્વય શોધવાનું જણાવે છે તેમણે કહ્યું હોવાનું જણાવનામા આવે છે, 'પૂન્યભાનથી દોરવાઈને કોઈ મારો માર્ગ ન સ્વીકારશે સોનાની કસોટી અગ્નિમા કરવામા

આવે છે તેમ પ્રથમ મારા માર્ગની કસોટી કરી જોજો.' સત્ત્વ વિગેનું અચ્છાન દુઃખમાત્રનું કારણ છે. ઈશ્વર છે કે નહીં અથવા પરબ્રહ્મ છે કે નહીં એ વિગે બુદ્ધ કંથું નથી કહેતા. તે એનો સ્વીકાર કે અસ્વીકાર પણ કરતા નથી. જ્યાં જ્ઞાન મેળવવાનું બને એવું ન હોય ત્યાં આપણે નિર્ભય કરવાનું મોક્ષ રાખવું જોઈએ. એક પ્રશ્નના જવાબમાં બુદ્ધે કંથું હોવાનું જણાવ્યું છે કે, 'પરમ તત્ત્વ સઘળી જ્ઞાન વસ્તુઓથી સર્વથા ભિન્ન વસ્તુ હોય અને તેની સાથે તેનો કશો સંબંધ ન હોય તો કોઈ પણ જ્ઞાન તકંધી આપણે તેની હસ્તી સ્થાપિત કરી ગકતા નથી. મોખૂં વસ્તુઓ સાથે સંબંધ વગરની કોઈક વસ્તુની હસ્તી છે એમ આપણે કેવી રીતે જાણી શકીએ? આપણી આસપાસની સૃષ્ટિ સંબંધોની એક વ્યવસ્થા છે : એની સાથે જોના સંબંધ ન હોય એવું કંથું આપણે જોણતા નથી.' એથી, આપણે જોના અનુભવ કરી શકીએ અને જોને વિગે આપણને યોગ્ય જ્ઞાન હોય એટલામાં આપણે આપણી જાનને મર્યાદિત રાખવી જોઈએ.

એ જ રીતે બુદ્ધ આત્માની હસ્તી વિગે પણ સ્પષ્ટ જવાબ નથી આપતા. તે નથી તેનો ઇન્કાર કરતા, કે નથી સ્વીકાર કરતા. તે એ પ્રશ્નની ચર્ચા કરવાનો સદંતર ઇન્કાર કરે છે. આ બધું મોટી વાત કહેવાય કેમ કે તેમના જમાનાનું હિંદી માનસ આત્મા ને પરમાત્મા, અદૈતવાદ ને એકેશ્વરવાદ તથા બીજી તાત્ત્વિક કલ્પનાઓથી ઢાંભરાતું હતું. પરંતુ બુદ્ધ હરેક પ્રકારની ભૂખી તાત્ત્વિક ચર્ચાઓની વિરુદ્ધ હતા. પરંતુ તે કુદરતના અવિચલ કનૂનમાં, કાર્યકારણના સર્વવ્યાપી નિયમમાં ખસસ માને છે. વળા, એક પછી એક આવતી પ્રત્યેક વ્યવસ્થા પૂર્વની પરિસ્થિતિ અનુસાર નિર્માણ થાય છે તેમ જ સદાયાર અને સુખ ને દુરાચાર તેમ જ દુઃખ વચ્ચે જીવંત સંબંધ રહેલો છે એમ પણ તેઓ માને છે.

આ ગોચર સૃષ્ટિમાં આપણે જોના વાપરીએ છીએ અને વર્ણનો કરીએ છીએ; અમુક 'છે' અને અમુક 'નથી' એમ કહીએ છીએ. પરંતુ વસ્તુના આજ સ્વરૂપથી જોડે જોતરીને જોતાં એ જોમાંથી એકે સારું ન હોય એવો અનુભવ થાય છે અને જે વાસ્તવિક અને છે, તેને વર્ણવવાને માટે માણસની ભાષા અધૂરી જણાય છે. 'છે' અને 'નથી' એ જાનેની વચ્ચે ક્યાંક સત્ત્વ રહેલું હોય અથવા તે જાનેની પાર પણ હોય. સરિતા નિરંતર વહેતી રહે છે અને હરેક પળે તે તેની તે જ દેખાતી હોય. આમ છતાં તેનું જળ તો નિરંતર બદલાતું રહે છે. એવું જ અગ્નિનું છે. જવાગા જળતી રહે છે અને તેનો આકાર પણ તેનો તે જ જળવાઈ રહે છે. છતાં કદીયે તેની તે જવાગા ફોટી નથી અને કાઝે કાઝે પલટાયા કરે છે. એવી જ રીતે વસ્તુમાત્ર નિરંતર

બદલાતી રહે છે અને જીવન પોતાના એકેએક સ્વરૂપમાં પરિવર્તન અથવા વિદ્રાસનો પ્રવાહ હોય છે. અંતિમ તત્ત્વ કોઈ નિશ્ચય અને સ્થિર વસ્તુ નહીં પણ એક પ્રકારની દૈનિકપ્રમાણ શક્તિ, જગ્ન અને ગતિ તેમ જ ભિન્ન ભિન્ન અવસ્થાઓની પરંપરા છે. કાળ યા સમય એ કેવળ 'અભ્યાસથી તારવવામાં આવેલો એક ઘટનાથી બીજી ઘટના વિષેનો કાંઈપણ ખ્યાલ માત્ર છે.' એક વસ્તુ બીજી કાર્મિક વસ્તુનું કારણ છે એમ આપણે નથી કહી શકતા કેમ કે કાયમી વસ્તુ જેવું કંઈ છે જ નહીં; બધું બદલાતું રહે છે. વસ્તુનું હાલ, તેમાં રહેલો બીજી વસ્તુઓ સાથેના સંબંધનો નિયમ છે. આપણાં દેહ અને આત્મા પ્રતિક્ષણ બદલાતાં રહે છે; તે મટી જાય છે અને તેમના જેવું છતાં તેમનાથી ભિન્ન એવું કંઈક દેખાય છે અને પછી અદૃશ્ય થાય છે. એક રીતે આપણે સૌ પ્રતિક્ષણ મરીએ છીએ, પાછા જન્મીએ છીએ અને એ પરંપરા આપણને અખંડ જીવનનો ભાસ કરાવે છે. પરંતુ એ 'નિરંતર બદલાતી રહેતી વસ્તુનો એકધારો પ્રવાહ' છે. વસ્તુમાત્ર પ્રવાહ, ગતિ ને પરિવર્તન છે.

આ બધું સમજવાનું આપણા ચિત્તને માટે મુશ્કેલ પડે એમ છે કેમ કે ભૌતિક ઘટનાને વિચારવાની અને સમજવાની પદ્ધતિ ખોળવાને આપણે દેવાયા છીએ. છતાં બુદ્ધની આ ફિલસૂફી પદાર્થવિજ્ઞાનના કેટલાક આધુનિક ખ્યાલો અને આધુનિક તાત્ત્વિક ચિંતનની અતિશય નજીક પહોંચી જાય છે એ ખરેખર નવાઈ પમાડે તેવું છે.

બુદ્ધની પદ્ધતિ ચિત્તના વ્યાપારોના પૃથક્કરણની તેમ જ સંશોધનની હતી. આધુનિક શાસ્ત્રોમાંના છેલ્લામાં છેલ્લા શાસ્ત્ર માનસશાસ્ત્રને વિષેના તેમના જ્ઞાનનું કોંડાણ જોઈને આપણને અચંબો થાય છે. એમની પદ્ધતિમાં આત્માનો કશો ઉલ્લેખ ક્યાં વિના માનવજીવનનું અવલોકન તથા તેને વિષે વિચાર કરવામાં આવ્યો હતો કેમ કે આત્મા હોય તોયે તે આપણા પ્રત્યક્ષ આકલનની બહારની વસ્તુ છે. ચિત્તને શરીરના એક ભાગ તરીકે ને જુદી જુદી વૃત્તિઓના સમુદાય તરીકે લેખવામાં આવતું હતું. આ રીતે વ્યક્તિ માનસિક અવસ્થાઓના એક જૂથ સમાન અને છે અને આત્મા એ વિચારોનો પ્રવાહ મત્ત રહી જાય છે. 'આપણે જે કંઈ છીએ તે આપણે જે વિચાર્યું છે' તેનું પરિણામ છે.'

જીવનનાં દુઃખ અને યાતનાઓ પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે અને બુદ્ધ ઉપદેશોમાં 'ચાર આર્થ સત્યો' દુઃખ, તેનું કારણ, તે નિર્મૂળ કરવાની શક્યતા તથા તે માટેના ઉપાયો બતાવે છે. પોતાના શિષ્યો સાથે વાત કરતાં બુદ્ધ આમ કહ્યું હોવાનું જણાવવામાં આવે છે : 'અને લાંબા લાંબા યુગોના ગાળા દરમિયાન તમે આ (શોકની) યાતના વેસ્ટા હતી, આ (જીવનની) યાત્રાને માર્ગે રચીતા

હતા ને અપ્વાતા હતા ત્યારે તમને જે દુઃખતું નહોતું ને જેની તમને સૂચ હતી તે તમારે કાળે આનુ હવે અને જેના પર તમને પ્રીતિ હતી તેનાથી તમે વચિત ગયા હતા તે કારણે ચાર મહાસાગરોમા ઊભરાતા પાણીના ટ્રસ્ટિયે વધારે પાણી તમારી આખોમાથી વધ્યા હતા ને તેથીયે વધારે આનુ તમે લાગ્યા હતા'

આ દુ ખની ગિતિમાથી મુક્ત થતા નિર્વાણ પ્રાપ્ત થાય છે એ નિર્વાણ શું છે એ વિશે મતભેદો પ્રવર્તે છે કેમ કે આખા અપૂર્ણ ભાષા તથા આપણા મર્યાદિત ચિત્તના ખ્યાલોથી ઇન્દ્રિયાતીત અવગથા વર્ણવવાનું શક્ય નથી કેનામ્ સોડોના કહેના પ્રમાણે નિર્વાણની સ્થિતિ કેવળ ચતુર્થના છે, દીવાની જ્યોત ઓનનાઈ જાય તેના જેવી ગિતિ છે આમ ખ્યાલ બુદ્ધે નિર્વાણના એવા અર્થનો ઇન્દ્રિયો હોવાનું અને એ અતિ તીવ્ર પ્રમગ્ની પ્રવૃત્તિ છે એમ દર્શાવ્યું હોવાનું જણાવનામા આવે છે એ તુલ્યારદિતપણાની અવસ્થા છે અને માત્ર સમૂહગો ઉન્નત નથી પરંતુ નેતિ નેતિ એ શબ્દો સિવાય બીજી કોઈ રીતે આપણે તે દર્શાવવાની શક્તિ નથી

બુદ્ધને માર્ગ ભોગરિનામ અને દેહદમનના એ અતિમ હેડાઓ વચ્ચેનો મધ્યમ માર્ગ હતો. દેહદમનના પોતાના જનઅનુભવથી તેમણે મળ્યું હતું કે પોતાની શક્તિ શુભારી દેનાર માણસ સાચે માર્ગે ન જઈ શકે એ મધ્યમ માર્ગ સમ્યક્ ચર્યા, સમ્યક્ આમક્ષા, સમ્યક્ વાણી, સમ્યક્ આચાર, સમ્યક્ વૃત્તિ, સમ્યક્ કર્મ, સમ્યક્ વિચાર અને સમ્યક્ આનંદ એમ અષ્ટવિધ અથવા અષ્ટાંગ આર્ય માર્ગ હતો આખોયે સવાન આત્મોન્નતિનો છે, ઇશ્વરકૃપાનો નથી જે માણસ આ રીતે પોતાની ઉન્નતિ સારે અને પોતાની જાત પર વિજય મેળવે તેન માટે પગી કોઈ પગજીવ રહેતો નથી 'પોતાની જાત પર કાબૂ મેળવનાર માણસના નિગ્રહને દેવ પણ પરાજયમા પનગી નહી શકે'

પોતાના તિબ્ધે સમજી શકે અને જીવનમા ઉતારી શકે એમ બુદ્ધને લાગ્યું તે જ તેમણે તેમને કહ્યું હતું તેમના ઉપદેશનો આશય સત્યગી વસ્તુનો પૂરેપૂરો ખુલાસો આપવાનો સચળો ગદસ્ય રહેલો પ્રવાનો નહોતો એમ મટેવાય કે એક વેળા તેમણે થોડા સૂકા પાદડા પોતાના હાથમા લીધા અને તેમના હાથમા હતા તે ઉપગત બીજા પાદડા છે કે કેમ એનો જવાબ આપતા પોતાના ત્રિય શિષ્ય આનંદને મળ્યું આનંદે જવાબ આપ્યો 'શરદના પામ ખરેના પાન ચોતરફ વેરાય છે અને તે ગળ્યા ગણી શકાય એમ નથી' એટલે બુદ્ધે કહ્યું 'એ જ રીતે મે તમને થોડા સૂચો જ આપ્યા છે પરંતુ એ સિવાય બીજા અગણિત સૂચો છે અને તે ગળ્યા ગણી શકાય એમ નથી'

બુદ્ધની કથા

બુદ્ધશ્રાવ્યે છેક માળપણથી મને આ બ્યો હતો અને અનેક આતરિ-ગડમથન, મનોવેદના અને વ્યથા વેદ્યા પત્રી બુદ્ધ થનાર સિદ્ધાર્થ તરફ હું ખેચાયો હતો એકાગ્રિન આનો કનુ લાઝીમ ઓફ એશિયા નામનું મ પ માનુ પ્રિય પુ તક થર્ક પડ્યું હતું પત્રીના વરમોમા મારા પ્રાન્તમા ઠેકે છે હું ધૂમવા લાગ્યો ત્યારે બુદ્ધશ્રાવ્ય સાથે મળ્યાએના સ્થગોએ જવાનું મને ગમતું અને ઠેકની વાર લામો ફેરો ખાઈને પણ એવે સ્થગે જવાનું હું ચૂંતો નહીં એમાના ધણાખરા સ્થગો મારા પ્રાન્તમા કે તેની નજીક આવેલા છે અહીં નેપાળની સરહદ પર બુદ્ધનો જન્મ થયો હતો, અહીં તે રિચ્ચા હતા અહીં મિહારમા ગના વ્યાગળ બોધિવૃક્ષ નીચે ધ્યાનસ્થ થઈને તેઓ બેઠા હતા, ત્યાં તેમણે બુદ્ધત્વ પ્રાપ્ત કર્યું હતું, અહીં તેમણે પોતાનો પ્રથમ ઉપદેશ આપ્યો હતો અને અહીં જ તે નિવાણ પામ્યા હતા

મૈદ્ધ ધર્મ બધા હજી પણ જીવત અને પ્રધાન ધર્મ છે એના દેશોમા માનુ જવાનું થયું છે ત્યારે હું બૌદ્ધ મદિરો અને મંદિરોની મુનામતે ગયા વગર રહી નથી ત્યાંના લિખુઓ તથા સામાન્ય લોકોને મળ્યો છું અને બૌદ્ધ ધર્મે એ લોકોના ધડતરેમા શો ફાળો આપ્યો છે તે જાણના મે પ્રયત્ન કર્યો છે તેમના પગ એ ધર્મની કેની અસર થઈ, તેમના ચિત્ત અને ચહેરા પર તેની કેવી છાપ પડી અને આધુનિક સમયની રહેણીપણી સાથે સગપણતા તેમનું જીવન કેનું છે એ જોવાનો મે પ્રયત્ન કર્યો છે અને ન ગમે એવું ધણું મે ત્યાં જોયું બુદ્ધના બુદ્ધિશાલ્ય નૈતિ સિદ્ધાંત પર લાગના મિથ્યા આડમરના પારાવાર પ્રિધિઓના ધર્મ સંધના જડ માર્ગોના બુદ્ધની આજ્ઞાની નિહના એના પાર વિનાના નના નવા તાત્વિક સિદ્ધાંતોના અને જાદુના એવું જ નહીં મેની નિદાના સુધ્ધા થશે ચડી ગયેના મે જોયા વળી બુદ્ધ બુદ્ધની ચેતવણીની અમલગુના કરી આ લોકોએ તેમના પર દેવવનો આરોપ મ્યો હતો અને મદિરોમાથી તેમ જ બીજા સ્થગો પરથી તેમની મહાકાય મૂર્તિઓ જાણે કે મારા તરફ ઊંચેથી તુરંજમરથી નજર નાખતી હતી આવું જોઈ બુદ્ધના મનમા કેના લાવો પેલા થયા હોત એની વિમાનશુભા હું પડી ગયેલો મોળા લાગના લિખુઓ અજ્ઞાન અને ધમ્મડી હતા અને પોતાને નહીં તો પોતાના ચીતરને નમસ્કર કરવામા આવે એવી અપેક્ષા રાખતા હતા દરે દેશમા બુદ્ધના ઉપદેશ પર રાષ્ટ્રીય આસિયતનું પ

વચું હતું અને તે તે ગણના નિગળા રિવાજને અને ગહેમીગપ્પી પ્રમાણે તેને નિરાશું અરૂપ મળેલું દેખાતું હતું આ બધું સ્વાભાવિક હોય અને માનવમનાઈના વિદ્યમાન અન્યા મિના ગહેનું નહીં હોય એમ બને.

છતાં મને ગમે એનું પણ થાય એ મુવકામાં મેં જોયું કેટલાક મોં અને તેમની સાથે સંકળાયેલી પાછાગાઓમાં શાન્તિથી થતા અભ્યાસનું અને ચિંતનનું વાતાવરણ હતું ધણા સાંજોના મુખ પર સ્વચ્છતા, શાન્તિ, ગૌરવ, નમ્રતા જોવાનો મળતા હતાં અને તેમના ચહેરા પર દુનિયાદારીની ચિંતામાંથી મુક્તિનો તથા નિર્વેપનાનો ભાવ દેખાતો હતો મારા મનમાં સવાદ જાતો કે આગળના જીવન સાથે આ બંધાનો મેળ છે કે એમાંથી ભાગી છૂટવા માટે આ બધી સરચાઓ છે? જીવનના અવિરત સત્રામ સાથે સુમેળ સાધી માનવતાને સંતાપી રહેની આબ્યાના, પગિયદટ્ટિ અને હિંમ્મને કંઈક હળવી કરી શકાય કે નહીં એવો ખ્યાલ પણ મારા મનમાં એ બધું જોઈને જાડતો.

ઔદ્ધ ધર્મની નિગાસાવાદની તેમ જ જીવન ને તેના પ્રશ્નોથી દૂર ભાગી જવાની વૃત્તિનો જીવન વિષેની મારી દૃષ્ટિ સાથે મેળ ખાતો નથી મને લાગે છે કે જાડે જાડે હું નિસર્ગધર્મી છું, જીવન તેમ જ પ્રકૃતિની વિપુલ સમૃદ્ધિ મને ગમે છે અને જીવનના વહેવારમાં આવી મળતા સંબંધોનો મને અણગમો નથી. મેં જે કંઈ અનુભવ્યું, મારી ચોપાસ જે કંઈ મારા જોવામાં આવ્યું તે બધું હું ખદ અને પીડાકારી હતું છતાં મારી આ વૃત્તિ એથી ઘૂંટી શકી નથી.

ઔદ્ધ ધર્મ નિવૃત્તિમાંગી અને નિરાસાવાદી હતો ખરો? એના ભાષ્યકારો એમ કહે ખરા, એના મોટા ભાગના અનુયાયીઓએ એમાંથી એવો અર્થ ઘટાડ્યો હોય એવો પૂરો સંભવ છે ઔદ્ધ ધર્મની સૂક્ષ્મતાઓ અને પાછળથી તેમાં દાખલ થયેલા અટપટા તાર્ત્વિક વાદો વિષે અભિપ્રાય આપવાને હું અધિભરી નથી પરંતુ જુદના વ્યક્તિત્વ વિષે હું વિચાર કરું છું ત્યારે મને આવી લાગણી રહેતી નથી. વળી, ભાધાનપણે નિષ્ક્રિયતા અથવા નિવૃત્તિ અને નિરાસાવાદના પાયા પર સ્થાયેલો ધર્મ અગણિત માનવીઓ અને તેમણે કેટલાક અસંત પ્રતિભાશળી માનવીઓ પર પ્રમદ અસર જમાવી શકે એમ હું કહી નથી શકતો.

પાપાણ્ય, આરસપકાણ તથા ત્રાંચામાં ભક્તિભાવથી અગણિત લાથોએ જુદની કદપનાને જે મૂર્તસ્વરૂપ આપ્યું છે તે હિંદના તત્ત્વચિંતનની સમગ્ર ભાવનાને અથવા કંઈ નહીં તે તેના એક જીવંત અંગને વ્યક્ત કરે છે એમ મને લાગે છે કમળના ખીલેલા ફૂલના આસનચાળા, શાન્ત અને પ્રતિભાસપન્ન, રાગરૂપ ને તૃષ્ણાઓથી તેમ જ સત્કારના કવેરો ને અસાન્નિઓથી પર એવા તે આ દ્વર, અપ્રાપ્ય અને માહુરની ગતિ બદારના દેખાવ છે પરંતુ ખીજ નજરે

એ શાન્ત તથા નિશ્ચય મુખાકૃતિની પાછળ પ્રયત્ન આવેગ અને ઊંડા ભાવનો અનુભવ થાય છે અને આપણે જોયેલા જાણેલા ભાવો અને આવેગો કરતાં આ આવેગ અને ભાવ વગરે પ્રમદ તેમ જ અકળ છે. એ મર્તિની આખો બદલ છે, આદ્માની કેષિક શક્તિ તેમથી પ્રગટી ભાસે છે અને જીવનની શક્તિ તે આખી આકૃતિમાં વિનસે છે. યુગો વહ્યા જાય છે પણ બુદ્ધ આપણાથી બહુ દુર ગયેના ભાગતા નથી અને તેમની હાકલ જીવનના સગામભાથી ભાગી ન જતા સ્થિર, શાન્ત દૃષ્ટિ રાખી તેમાં જૂઠ્ઠા રહેવાની અને વિકાસ તેમ જ ઉન્નતિની વધુ ને વધુ તકો ખોળતા રહેવાની છે.

પ્રતિભાશાળી વ્યક્તિઓનું હમેશની જેમ આજે પણ મહત્વ છે અને તેથી જેમણે માનવજનના પિયારે પર આવી ઊડી અસર કરી છે અને જેમને વિષે પિયાર કરતા હજી આજે પણ કંઈક જીવન અને પ્રાણવાન વસ્તુનો અનુભવ થાય છે તે બુદ્ધ અદ્ભુત પુરુષ હોવા જોઈએ એમાં મને શક નથી બાઈના શબ્દોમાં વ્હીએ તો તે 'શાન્ત અને મધુર ગૌરવની, જીવમાત્ર પ્રત્યેના અમીમ પ્રેમ ને સરળ દીનદુષિયાં તેમ જ સત્ત્વો પ્રત્યેની અપાર ડુરુણી, પૂર્ણ નૈતિક સ્વતંત્રતા અને નિ શેષ પૂર્વગ્રહ રહિતતાની સર્વાંગ સપૂર્ણ મૂર્તિ' હતા' આના ભવ્ય પુરુષને પેદા કરી શકનાર રાષ્ટ્ર અને પ્રજા પાસે શાશ્વત્વ અને આતરિક સામર્થ્યનો અખૂટ ભાગ હોવો જોઈએ.

૨૧

અશોક

હિંદ અને પશ્ચિમની દુનિયા વચ્ચે ચન્દ્રગુપ્ત મૌર્યે સ્થાપેલો સંપર્ક તેના પુત્ર મિદુસારના રાજ્યકાળ દરમ્યાન આવું રહ્યો પૂર્વપુત્રના દરબારમાં મિત્રરથી ટોંચેલીના તથા પશ્ચિમ એશિયાના સેલ્યુક્સ નિકોટરના પુત્ર અને ગાદીવારસ એન્ટિઓના એવચીઓ આનતા. ચન્દ્રગુપ્તના પૌત્ર અશોકે આ સંપર્કમાં ઉમેરો કર્યો અને તેના સમયમાં હિંદ મુખ્યત્વે બૌદ્ધ ધર્મના ઝડપી ફેલાવાને પગિણામે મહત્વનું આતરરાષ્ટ્રીય કેન્દ્ર બન્યું.

ઈ સ. પૂ. ૨૭૩ની આવના અરસામાં અશોક મહાન મોર્ચ સામ્રાજ્યની ગાદી પર આવ્યો એ પહેલાં સામ્રાજ્યના ત્રાય્ય પ્રદેશના પ્રાન્તમાં તેણે સૂના તરીકે રાજગરભાર કર્યો હતો એ વખતે વિદ્યાપીઠનું કેન્દ્ર તક્ષશિલા તેનું પાટનગર હતું આ સામ્રાજ્યમાં દિંદના મોગ ભાગના પ્રદેશનો અભાવેશ થતો હતો અને છેક મધ્ય એશિયા સુધી તે વિસ્તર્યું હતું માત્ર હિંદના અગ્નિપૂજાનો પ્રદેશ અને દક્ષિણનો થોડો ભાગ તેની હકૂમતની મહાગ હતો સમગ્ર હિંદને એક

અકવતી' રાજ્યની આજુ નીચે લાનવાના પુરાણ સ્વપ્નાથી પ્રેરાર્થને રાજગદીએ આનતાવે ત અશોકે પૂર્વ દક્ષ પર આવેલા કનિગને છતી લેવાનું કામ ઉપાડ્યુ સામાન્ય રીતે આજના ઓરિસ્મા પ્રાન્તનો ને આપના યોદ્ધા ભાગનો એમાં સમાવેશ થાય છે કનિગના લોકોએ અડગ ને વીરતાભરે સામનો કર્યો છતાં અશોકના સૈન્યનો વિજય થયો આ યુદ્ધમાં બીનચુ સહાર થયો એની વત અશોકને અને પહોચી ત્યારે તેને પશ્ચાત્તાપ થયો અને યુદ્ધ પ્રયે તેના નિમા ઊડી ધૂણા ગંગી અપૂર્વ વિજયની પણ તેણે યુદ્ધ તજ દેવાનો નિશ્ચય કર્યો વિજયી રાજાઓ અને સેનાપતિઓના ઇતિહાસમાં આ કાર્યનો નોંધ રોાથો જડે એમ નથી દર્શાવતી અહીં સિનાય આખા હિંદુ તેનું આધિપત્ય સ્વીકાર્યું અને એ અહીં પણ તે ધારે ત્યારે સર શ્રી શકે એમ હતું પણ વધુ આક્રમણ કરવાનું તેણે છોડી દીધું અને તેનું મન બુદ્ધના ઉપદેશથી પ્રેરાર્થને હવે બીજા ક્ષેત્રોમાં સાહસો કરવા તથા વિજયો મેળવવા તરફ વળ્યું

અશોકને કેની લાગણી થઈ હતો અને તે કેની ગીતે વધ્યો હતો તે આપણે તેણે મહાર પાડેની અને ખડકો તથા ધાતુમાં કેતરાવેની અનેક આજ્ઞાઓમાંથી તેના પોતાના શબ્દોમાં જાણી શકીએ છીએ. હિંદુમાં કે દેખણે કેતરાવેની તેની એ આજ્ઞાઓ હજી પણ મોજૂદ છે અને તે તેની પ્રગ્નને જ નહીં ભવિષ્યની પેઢીઓને પણ આદેશ આપતી રહી છે એ- આજ્ઞામાં કહેવામાં આ વુ છે.

‘ પોતાના રાજ્યાભિષેક પછી આજ્ઞા વગરે ધર્મસંપ્રદાયે કનિગ દેશ છતી લીરો દોઢ લાખ માણસોને કેદ પકડવામાં આ મા, એ- લાખ માણસોની મૃત્યુ થઈ અને બીજા એથી અનેકગણા મરણ પામ્યા

‘ કનિગ દેશ ખૂનસા થ્યાં પછી તરત જ સંપ્રદાયે ધર્મનિ- મની ભારે ઉત્સહથી ધર્મરક્ષા અને ધર્મપ્રચારનું કાર્ય આરંભ્યું કનિગ દેશ છતવા માટે ધર્મસંપ્રદાયે પશ્ચાત્તાપ એવા માટે થયો કે કેમકે પણ અપરાધિત દેશને છતવામાં હયા અને માણસોના મરણ થાય છે તથા તે દેશના માણસોને કેદ પકડના પડે છે ધર્મસંપ્રદાયે આથી અચત કુખ ને ખેદ થાય છે !’

આજ્ઞામાં આગળ જણાવવામાં આવ્યું છે કે વિજયા જેટલા માણસો મરી ગયા કે કેદ પડ્યા તેના સોમાં કે હજારમાં ભાગના પણ મરી ગય કે કેદ પકડાય તે અશોકથી સંધુ જાય એમ નથી ધર્મ દ્વારા મનુષ્યોના હૃદયો પર વિજય મેળવવો એ જ સાચો વિજય છે અને અશોક આગળ આપણને જણાવે છે કે એવા સાચા વિજયો તેણે પોતાના આત્મજન્યમાં જ નહીં દૂરના બીજા રાજ્યોમાં પણ મેળ પા છે એ આજ્ઞા વધુમાં જણાવે છે

‘વળી, કોઈ ધર્મસમ્રાટ સાથે અન્યાયથી વર્તશે તો બની શકશે ત્યાં સુધી પોતે તે પણ સડી લેશે પોતાના સામ્રાજ્યની વનનામી જાતિઓ પર પણ ધર્મસમ્રાટ રહેમ રાખે છે અને તેમને સાચી રીતે રિયાર કરતા કરનાનો પ્રયાસ કરે છે, કેમ કે પોતે એમ ન કરે તો ધર્મસમ્રાટને પસ્તાવો થાય વળી, જીવમાત્ર સુરક્ષિત મને અને એ જાતિઓ આત્મસંયમ, શાન્તિ અને આનંદ પ્રાપ્ત કરે એમ તે ઇચ્છે છે’

હિંદુમાં તથા એશિયાના ખ્રીસ્ત ધર્મ લાગેલા લોકો હજી પણ જેને ચાહે છે એવા આ અમાવારણ સમ્રાટોએ સદાચાર અને લનાઈના બુદ્ધના ઉપદેશનો ફેલાવો કરવામાં તથા પ્રજાહિતના જાહેર કાર્યો કરવામાં પોતાનું આખું જીવન ખર્ચ્યું ધ્યાનધારણા તથા આત્મસુધારણામાં રચ્યોપચ્યો રહી તે બનાવોનો નિષ્ક્રિય સાક્ષી મન્યો નહોતો પ્રજાહિતના કાર્યમાં તે સખત પરિયમ ધરતો અને એ કાર્યને માટે પોતે હમેશા તત્પર હોય છે એમ તેણે જાહેર કહ્યું હતું ‘કોઈ પણ સમયે અને કોઈ પણ સ્થાને, પગી હું બોજન કરતો હોઉં કે અતપુરમાં હોઉં, શયનગૃહમાં હોઉં કે મંત્રીગૃહમાં હોઉં, ગાડીમાં બેસે હોઉં કે મહેનના મગીચામાં બેઠો હોઉં તોયે સમ્યક્ દૂતોએ પ્રજાના કાર્યથી મને માહિતગાર રાખવો જોઈએ કોઈ પણ પગે કે સ્થળે પ્રજાહિતનું કાર્ય મારે ધરતા રહેવું જોઈએ’

તેના અભિનંદન અને બુદ્ધનો અદેશ લઈને તેના દૂતો તથા એલચીઓ મીરિયા મિસર, મેસોડોનિયા, સીરીન અને એપીરસ ગયા હતા તેઓ મધ્ય એશિયા તેમ જ બાલ્તિસ્તાન અને સિયામમાં પણ ગયા હતા વળી દક્ષિણમાં આવેલા લંકામાં તેણે પોતાના પુત્રપુત્રી મહેન્દ્ર ને સંઘમિત્રાને મોકલ્યા હતા એ બંધા સ્થળોએ માણસના ચિત્ત અને હૃદયને ઉદ્દેશીને અપીન કરવામાં આવી હતી અને બાળજીવનીની વાત નહોતી પોતે ચુસ્ત બૌદ્ધ હતા પણ મંથા ધર્મો અને સમ્રાટો તરફ તેણે આદર અને હરની ભાવના બતાવી હતી એ આજામાં તેણે જણાવ્યું છે

‘એક યા ખ્રીસ્ત કારણે બંધા જ સમ્રાટો આવકારપાત્ર છે આ રીતે આચરણ કરવાથી માનસ પોતાના સમ્રાટને ઉન્નત કરે છે અને સાથે સાથે ખ્રીસ્ત લોકોના સમ્રાટોની પણ સેવા કરે છે’

બૌદ્ધ ધર્મ હિંદુમાં કાશ્મીરથી મારીને લંકા સુધી અપાટન ઇલાયો નેપાળમાં પણ તેણે પ્રવેશ થયો અને પગીયા તે તિબેટ, ચીન અને મેગોનિયામાં પહોંચ્યો હિંદુમાં એને પરિણામે નિરામિયા ૧૨ વધ્યો અને માદક પીણ્યોની લત પણ ઓગી ચી ત્યાર સુધી બાલ્તિસ્તાન તેમ જ દક્ષિણે મસહાર કરતા હતા અને મદિરાપાન કરતા હતા પશુચાલિની મનાઈ રવામાં આવી હતી.

પરદેશો અથેના મંપર્કો વધનાથી અને ધર્મોપદેશકોના સહકરને લીધે હિંદુ અને બીજા દેસો વચ્ચેનો વેપાર પણ વધ્યો હોવો જોઈએ. ખોનાનમા (મધ્ય એશિયામા આવેલા હાવના સિંકિયાગમાં) હિંદી વસ્ત્રોનું દની એવી નોંધ આપ્યુંને મળી આવે છે. હિંદની વિદ્યાપીથમા અને તેમણે તત્ત્વશિક્ષામા પરદેશોમાથી વિદ્યાર્થીઓ પણ વધારે પ્રમાણમાં આવવા લાગ્યા હતા.

અગાઉ પોતાનો રાજ્યમાં બાંધકામો પણ ખૂબ કરાવ્યાં હતાં અને પેતાની બાંધકામની મોટી મોટી યોજનાઓમાં મદદ કરવા માટે તેણે પરદેશી કારીગરો પણ રોક્યાનું જણાવવામાં આવે છે. આ અનુમાન પસંદગિસ્તી થાદ આપતા કેટલાક સ્થંભો પરની આકૃતિઓ પરથી કરવામાં આવે છે. પરંતુ આ પ્રાચીન ઇમારતો અને બીજા અનુદેશોમા પણ હિંદી કળાની વિશિષ્ટતા નજરે પડ્યા વિના રહેતી નથી.

પાટ્ટીપુત્રમાંના અરોકના મહેલનો અનેક સ્થંભોવાળા મરાહર ખંડનો થોડોક ભાગ ત્રીસેક વરસ પર પુરાતત્ત્વનું સંશોધન કરનારાઓએ ખોદી કાઢ્યો છે. હિંદના પુરાતત્ત્વ સંશોધન ખાતાના અમલદાર ડો સ્પુનરે પોતાના હેવલમા જણાવ્યું છે કે, 'માની ન શકાય એવી સારી સ્થિતિમા તે જળવાઈ રહ્યો છે. તેના ભારોટો બે હજાર વરસ કરતાયે વધારે વરસ પર નાખવામાં આવ્યા ત્યારે હતા એટલા જ સુવાળા અને જેવી ને તેવી ગિથિતિમાં છે' વળી તે જણાવે છે કે, 'એ પુરાણ લોકો' એવી અદ્ભુત રીતે કેળવવામા આવ્યું હતું કે તેની ધાર જરાયે ખાડી થઈ નથી અને સાધાની રેખા સુધ્ધાં કળી શકતી નથી ખોદકામ જોનાર સૌ એ જોઈને પ્રશંસા કરવા લાગ્યા હતા આખું બાંધકામ એવી જની એકસાઈ અને ત્રીજીવટથી કરનામાં આવ્યું હતું કે આજે પણ તેને ટપી જવાનું મુશ્કેલ છે. . . દેંકમાં એનું અણતર માધ્યમના સંપૂર્ણ નમના જેવું છે.'

દેશના જુદા જુદા ભાગોમા ખોદી કાઢવામા આવેલી બીજી ઇમારતોમા પણ બાંધકાના દુકામો અને ભારોટિયાઓ જેવી ને તેવી હાલતમા મળી આવ્યા છે દુનિયામા કેઈ પણ સ્થળે આ બિના આશ્ચર્યકારક લેખાન પણ હિંદમાં વિશેષ આશ્ચર્યકારક છે કેમ કે અહીંની આબોહવા અને અનેક પ્રમારના જંતુઓ લોકોને ઠેરી ખાવ છે એટલે કેઈક ખાસ પદ્ધતિથી એ લોકોને કેળવવામાં આવ્યું હોતું જોઈએ એ કેળવણી કેરી જાનની હતી એ માગી સમજ પ્રમાણે હજી અણજકળો કોવડો રહ્યો છે

પાટ્ટીપુત્ર (પટના) અને ગયાની વચ્ચે પાછળના સમયમાં પ્રસિદ્ધ યથેથી નાવંદાની વિદ્યાપીઠનાં ભવ્ય ખાંડિયેરો આવેલા છે એ વિદ્યાપીઠના કાર્યનો

આરંભ ક્યારથી થયો તે સ્પષ્ટ નથી અને અશોકના સમયમાં એના ઉદ્દેશો મળતા નથી.

એકતાળીસ વરસ પરિશ્રમપૂર્વક રાજ્ય કર્યા પછી ઈ. સ. પૂ. ૨૩૨ની સાલમાં અશોકનું અવસાન થયું. એવ. છ. વેલ્સ નામનો અંગ્રેજ લેખક આમુલ્લાગીન ઓફ હિસ્ટરી (ઇતિહાસની રૂપરેખા) નામના પોતાના પુસ્તકમાં અશોક વિષે લખે છે: ‘ હજારો સમ્રાટો, ચક્રવર્તીઓ, રાજરાજેશ્વરો, મહારાજા-ધિરાજો, સરદારો અને ધકોરો વગેરેનાં નામોથી ઇતિહાસનાં પાનાં ખીચોખીચ ભરેલાં છે પણ તે સૌમાં એક અશોકનું નામ તેજસ્વી તારાની પેઠે ઝગહગી રહ્યું છે. વોલ્ગા નદીના કાંઠાથી ઠેક જાપાન સુધીના પ્રદેશમાં આજે પણ તેના નામનો આદર થાય છે. ચીન, તિબેટ અને બુદ્ધના ધર્મનો ત્યાગ કરવા છતાં હિંદુ પણ અશોકની મહત્તાની પરંપરા જાગવી રાખી છે. કોન્સ્ટેન્ટાઈન અને શાક્ષમ્બેનનાં નામ જોટલા માણસોએ સાંભળ્યાં હશે તેના કરતાંયે વધારે માણસો આજે તેના નામનું સ્મરણ ભક્તિભાવથી કરે છે.’

પ્રકરણ પાંચમું

યુગયુગાન્તરોમાં

૧

શુભ અમલમાં રાખવાદ અને સામ્રાજ્યવાદ

મૌર્ય સામ્રાજ્ય હુપ્ત થયું તેનું ડયાન સુંગ વંશે લીધું. તેની હકૂમન મૌર્ય સામ્રાજ્ય કરતાં બહુ નાના પ્રદેશ પર આક્રમી. દક્ષિણમાં મોટાં રાજ્યોનો ઉદય થતો હતો અને ઉત્તરમાં બેક્ટ્રિયનો અથવા ભારતીય-ગ્રીકો કાણુકથી પંજાબ સુધી પથરાતા જતા હતા. મીનેન્ડરની સરદારી નીચે ખુદ પ્રાદેશીપુત્ર પર તેમણે હુમલો કર્યો પણ તેમને હરાવીને પાછા હાંફી છાદવામાં આવ્યા. ખુદ મીનેન્ડર પર હિંદની ભાવના અને વાતાવરણની ભારે અસર થઈ હતી અને તેણે બૌદ્ધ ધર્મ અગીકાગ કર્યો. બૌદ્ધ પરંપરામાં રાજા મિસિન્દના નામથી તે જાણીતો છે. બૌદ્ધ પૌરાણિક કથાઓમાં તેનો ઉલ્લેખ વારંવાર આવે છે અને તેને સંત લેખવામાં આવે છે. હિંદી અને ગ્રીક સંસ્કૃતિના સંગમમાંથી ગંધારની ગ્રીક-બૌદ્ધકળા પ્રગટ થઈ. મગદદ પ્રાંતનો અને અશ્વધાનિસ્તાનનો વિસ્તાર ગાંધાર નામથી ઓળખાતો હતો.

મધ્ય હિંદમાં સાંચી પામે આવેલા બેમનગરમાં ઈ સ. પૂ. પહેલી સદીનો એક પરચરનો સ્તંભ છે. એ હેમિયોડોરસના સ્તંભ તરીકે ઓળખાય છે અને તેના પર સંસ્કૃત ભાષામાં એ લેખ કાતરવામાં આવેલો છે. મગદદ પ્રાંતમાં આવેલા ગ્રીકોએ હિંદી બની હિંદી સંસ્કૃતિ અપનાવી તેની પ્રક્રિયાની આપણને આ શિલાલેખ જાણી કરાવે છે. એ શિલાલેખનો અનુવાદ આ પ્રમાણે છે :

‘દેવોના દેવ વાસુદેવનો (વિષ્ણુ) આ ગુરુ સ્તંભ કાપોનના પુત્ર તક્ષશિવાનિવાસી વિષ્ણુમકત હેમિયોડોરસે બોલો કરાવ્યો છે તે ગ્રીસના મહારાજ એન્ટિઆસ્તીડસના એકથી તરીકે મહારાજા કાણીપુત્ર ભાગ્યમદના દરબારમાં તેમના રાજ્યઅમલના ચૌદમા વરસમાં આવ્યો હતો.

‘આદ્યમનિયદ, આદ્યમખલિદાન (મન) અને સસનિષ્ઠા આ ત્રણ રાજ્યત સિદ્ધાંતોનું, યથાર્થ પાલન કરવાથી સ્વર્ગ મળે છે.’

મધ્ય એશિયામાં શક અથવા સીચિયન લોકોએ અક્ષુ નદીના કાંઠાના પ્રદેશમાં વસવાટ કર્યો હતો દૂર પૂર્વમાંથી યુધ્ધ ચી નામની જાતિએ આવેલી તેમને ત્યાંથી હાકી કાઢી ઉત્તર હિંદ સુધી ભગાડ્યા. આ શક લોકોએ બૌદ્ધ ધર્મ તેમ જ હિંદુ ધર્મ અગ્રીમર ય્યો યુધ્ધ ચી જાતિના કુશાન નામના એક કબીલાએ આખી જાતિ પર પોતાનું આધિપત્ય જમાવ્યું અને પછી તેણે ઉત્તર હિંદ પર પોતાની સત્તા જમાવી. તેમણે શકોને હરાવ્યા અને તેમને દક્ષિણ તરફ ટાડી કાઢ્યા. આમ શક લોકો કાશ્મીરના અને મહારાષ્ટ્ર તરફ જઈ વસ્યા. કુશાનોએ ત્યાર પછી ઉત્તર હિંદના આખા પ્રદેશમાં અને મધ્ય એશિયાના ઘણાખરા ભાગ પર નિશાળ અને સ્થિર સામ્રાજ્ય સ્થાપ્યું. કેટલાક કુશાનો હિંદુ થયા પણ તેમના ઘણા મોટા ભાગના લોકોએ બૌદ્ધ ધર્મ ગ્રહણ કર્યો તેમનો સૌથી મશહૂર રાજા કનિષ્ક બૌદ્ધ જાતક કથાઓનો એક નાયક છે અને તેમાં એના મહાન કાર્યો તથા લોકોપયોગી ૧૫૦ વર્ણવવામાં આવ્યા છે. કનિષ્ક પોતે બૌદ્ધ ધર્મી હોવા છતાં રાજ્યધર્મ કર્મ મિશ્ર પ્રકારનો હોય એમ જણાય છે અને તેમાં જરૂરોસ્તી ધર્મનો પણ કર્મક ફાળો હોય એમ લાગે છે. પેશાવર નજીક આવેલા તેના પાગનગરને કારણે તથા તેની સમીપ આવેલી તક્ષશિનાની પ્રાચીન વિદ્યાપીઠને કારણે કુશાન સામ્રાજ્યના નામથી ઓળખાતું આ સરહદી રાજ્ય અનેક રાષ્ટ્રોના લોકોનું સગમસ્થાન મન્યું હતું ત્યાં આગળ હિંદીઓને સીચિયનો, યુધ્ધ ચી, ઈરાનીઓ, બૈલ્કિયન ગ્રીકો, તુર્ક લોકો તથા ચીનાઓનો ભેરો થતો અને જુદી જુદી સંસ્કૃતિઓ પર એકબીજાની અસર પહોંચતી હતી. આ મધ્ય સંસ્કૃતિઓની પરસ્પર અસરને પરિણામે મૂર્તિનિધાન અને ચિત્રખાની એક વીર્યશાળી પદ્ધતિ નિર્માણ થઈ આ જ સમય દરમ્યાન હિંદ અને ચીન વચ્ચે પર્તિવહેલો ઐતિહાસિક સંપર્ક શરૂ થયો. ઈ.સ. ૬૪ની સાલમાં ચીનનું એન્ચીમકાંગ હિંદમાં આવ્યું આવું અને નારખીના ઝોડે એ જ અરમાંમાં ચીન પામેથી હિંદને મળ્યા. આ બે જગોણું છતાં મહા આક્રમકલાયક હતી છેક ગોમીના રણની મીમાં પણ તુરકાન અને દુઆ આગળ દિદી, ચીની અને ઈરાની સંસ્કૃતિઓનો અદ્ભુત સગમ થયો હતો.

કુશાન યુગ દરમ્યાન બૌદ્ધ ધર્મમાં બે પથ પડ્યા અને મહાપાન તથા દીનપાન નામના બે મોગ સંપ્રદયોમાં તે વહેચાઈ ગયો. એને અગે અને સંપ્રદયો વચ્ચે ભારે વાદવિવાદ થયો હતો અને હિંદની પરાપૂર્વથી આવતી આવેલી રીત પ્રમાણે વાદનો યુગે મહાપરિવ્રત આગળ ચર્ચા મારે મુખ્યામાં આ યો એ પરિવ્રતમાં દિદ્ભરમાંથી પ્રતિનિધિઓ આ જા દતા. કારમીર સામ્રાજ્યના કેન્દ્ર નજીક આવેલું હતું અને ત્યાં આ ધાર્મિક વાદવિવાદો અને સાર્વજનિક પ્રવૃત્તિઓ પૂર વેગમાં ચાલતી હતી. આ વાદવિવાદમાં નાગાર્જુન નામના

એક પુત્રનું નામ આગળ તરી આવે છે તે ઈસવી સનની પહેલી સદીના થઈ ગયો તે અત્યંત પ્રતિભાશાળી પુત્ર હતા અને જોઈએ તેમ જ હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાનનું તેને અગ્રાધ જ્ઞાન હતું ધનુષ્યુ તેને જ લીરે દિદમા મહાપાન સપ્રદાય વિન્યા નીનકચો ચીનમા પણ એ મહાપાન સપ્રદાય જ દેનારો જ્યારે લમ અને બ્રહ્મદેવ દીનપાનને વળગી રહ્યા

કુશાનો દિદી બની ગયા હતા અને દિદી સંસ્કૃતિના હિમાયની મન્દા આમ છતાં તેમના અમન મામે જોડે જોડે રાષ્ટ્રીય વિરોધની વાગળી મધ્યમ રહી હતી અને પાળ્યા દિદમા નવી જાનિઓના કબીનાઓ આવવા લાગ્યા ત્યારે રાષ્ટ્રીય ભાવનાની તેમ જ પરદેશીવિરોધી હિનચાલે ધ્રુવીની ચોથી સદીના આરભમા અમની સ્વરૂપ ધારણ થયું ચક્રગુપ્ત નામના બીજા એક મહાન રાજકર્તાએ એ નવા આવનારાઓને હાકી કાઢ્યા અને એક બળવાન તેમ જ વિસ્તૃત સામ્રાજ્ય સ્થાપ્યું

આ રીતે ઈ સ ૩૨૦ની સાનમા મુખ્ય સામ્રાજ્યના યુગનો આરભ થાય છે ગુપ્ત વંશમાં એક પછી એક મહાન રાજકર્તાઓ થયા અને તેમણે યુદ્ધમા તેમ જ શાન્તિમાળી કળાઓની ખિલારૂપીમા મુદ્દના મેળવી હતી ઉપરાજારી થયેના હમલાઓને લીરે પરદેશીવિરોધી પ્રમળ વાગણી પેદા થઈ હતી અને દેશના પુરાણ બ્રાહ્મણશ્રમિ તત્ત્વોને પોતાના મલક તેમ જ પેતાની સંસ્કૃતિની રક્ષાની દૃષ્ટિએ વિચાર કરવાની ફરજ પડી હતી જે પરદેશી તત્ત્વો દિદમા સમાઈ ગયા હતા તેમને સ્વીકારી લેવામા આન્યા પણ સૌ નવા આવનારાઓનો સખત મામનો કગવામા આ પો અને બ્રાહ્મણ આદરોના પાપા પર સમાને અથવા અનુકૂળ પ્રગળુ ગળન જીતુ કરવાનો પ્રયત્ન કરામા આન્યો આમ છતાં પુરાણો આત્મવિશ્વાસ ડગલા લાગ્યો હોઈ એ આદરો દિદીઓની મૂળ પ્રકૃતિ સાથે વિસગત એની જડતા પેદા કગવા લાગ્યા શારીરિક અને માનસિક દૃષ્ટિએ દિદ પોતાના જડ કવચમા ભરાઈ જતુ હોય એવું લાગતું હતું

આમ છતાં દિદે એકી લીધેલુ એ જ્વલ્ય ખૂબ જીતુ અને બદોળા અવધારવાગું હતું પહેલા, જેને આગે આપોનન અથવા બ્રહ્મવન કહેતા હતા એ પ્રદેશમા તેઓ આન્યા તે પછીના યુગોમા દિદ સામેનો પ્રશ્ન આ નવી જાતિ અને સંસ્કૃતિ તેમ જ મુનકમા નસી પુગણી જાનિ અને સંસ્કૃતિ વચ્ચે સમન્વય સાધવાનો હતો આ સવાનના ઉકેલમાં દિના રિચાગવાન લોકોએ પેતાનું ચિત્ત પરોવ્યું અને દિદીઆપ એની મિથ્ર સંસ્કૃતિના મજબૂત પાપા પર એનો મધ્યમ ઉકેલ મલક્યો બીજા જે પરિદેશી તત્ત્વો આન્યા તેમને પણ એમા સમારી લેવામા આન્યા તેમના આવશ્યકી એ સમૂહિના અસન સ્વરૂપમા કગો ફેર ન પડ્યો વેપાર દ્વારા અને બીજી રીતે દિદને બીજા દેશો સાથે સ્પર્શ સંપર્ક હતો પણ

તત્ત્વ તો પોતાની અતર્કિત ગામતોમાં પરાનાથેય રહેતું અને બીજે શુ અને છે તેના પર લક્ષ આપતું નહોતું આમ છતાં ચિત્રચિત્ર રિવાજો અને રૂઢિઓનાથી તરફ તરફની પ્રજાઓના વારવાર થતા હુમલાઓથી તે હવે હચમચી ગયું હતું અને એ આક્રમણો તરફ વધુ વખત બેપગા ગઈ શકે એમ નહોતું એ હુમનાઓથી તેનું રાજકીય તત્ત્વ તૂટી પડ્યું હતું એનું જ નહીં, તેમનાથી તેના સાંસ્કૃતિક આદર્શો અને સામાજિક તત્ત્વ પણ બેખંડાયા હતા એની સામેનો પ્રત્યાગ્રાહ અસલમાં રાષ્ટ્રીયતાનો હતો એ પ્રત્યાગ્રાહમાં રાષ્ટ્રીયતાનું સામર્થ્ય તેમ જ તેની સક્રિયતા બંને વરતી શકાય છે ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન, ઇતિહાસ અને પરંપરા, રૂઢિ અને સમાજવ્યવસ્થા વગેરેના હિંદના જીવનના બધા અંગો જેમાં સમાર્પિત જતા હતા અને જેને બ્રાહ્મણ ધર્મ અથવા પાછળથી જે હિંદુ ધર્મ નામથી ઓળખાયો તે હિંદની રાષ્ટ્રીયતાની ભાવનાનું પ્રતીક મન્યો આ ધર્મ ખરેખર રાષ્ટ્રધર્મ હતો અને આજે રાષ્ટ્રીયતાની ભાવનાના પાયામાં સર્વત્ર જોવાની મળે છે તે જાતીય અને સાંસ્કૃતિક બની જોડી લાગણીઓ પર તેની અચર પહોંચતી હતી હિંદની તત્ત્વવિચારણાના પરિપાક અમાન બૌદ્ધ ધર્મને પણ રાષ્ટ્રીયતાની ભૂમિમાં હતી જે ભૂમિમાં ભગવાન બુદ્ધ જન્મ્યા જન્મ્યા તથા તેમણે ઉપદેશ આપ્યો અને જેમાં તે નિવાસ પામ્યા, જે ભૂમિમાં સુરિખ્તાન પડિતો તથા આશ્રયતો અને અમલોએ એ ધર્મ ફેલાવ્યો હતો તે હિંદ તે ધર્મના અનુયાયીઓને મન પરિત્ર ભૂમિ હતી પરંતુ બૌદ્ધ ધર્મ અસનમાં આતરરાષ્ટ્રીય અથવા જગદ્ધર્મ હતો અને તે ફેલાતો ગયો તેમ તેમ તે વધુ ને વધુ આતરરાષ્ટ્રીય મનતો ગયો એથી હિંદમાં બ્રાહ્મણ ધર્મ જ વખતોવખત રાષ્ટ્રીય પુનરુત્થાનનું પ્રતીક અને એ સ્વાભાવિક છે

એ ધર્મ અને એની ફિનમૂડી હિંદમાંના બીજા ધર્મો તથા બીજા નનિઓ પ્રત્યે સંદિગ્ધ હતા, તેમના તરફ ઉદાર ભાવ રાખતા હતા અને પોતાના વિશાળ તત્ત્વમાં તેમને સમાવતા જતા હતા પરંતુ મહારથી આવનારાઓ તરફ તે વધુ ને વધુ હુમનાચોર થતા ગયા અને મહારની અચર સામે પોતાનું રક્ષણ કરવાની પેરની તેમણે કરતા માડી એમ કળા એ ધર્મ તેમ જ તત્ત્વજ્ઞાને જગાડેલી રાષ્ટ્રીયતાની ભાવના ધગી વાર સામ્રાજ્યવાદનો વ્યાગ વાળ્યું મરતી. રાષ્ટ્રીયતાની ભાવના પ્રમદ મને છે ત્યારે ધરૂં શરૂ એનું જ થતા પામે છે ગુપ્તોનો સુગ પ્રગતિ પિન, વીરશાળી, મુસમૃત અને ગકિતથી ઊભરાતો હોર્ષ આ સામ્રાજ્યવાદી જતિઓ તેમાં ઝડપથી ફાટી સમગ્રગુપ્ત નામના ગુપ્તવંશના એક સમ્રાટને હિંદનો નેપોલિયન મહેતમાં આ પો છે આદિત્ય અને જાતી બિનવગીની દૃષ્ટિથી એ ધગો પ્રતિભાસપન્ન સુગ હશે.

ચોથી સંદીના આરંભથી માંડીને લગભગ દોઢમો વરસ સુધી ગુપ્ત રાજકર્તાઓએ ઉત્તરના જગવાન અને સમૃદ્ધ રાજ્ય પર શાસન કર્યું. બીજાં લગભગ એટલા જ વરસો સુધી તેમના વારસોનું રાજ્ય ચાલુ રહ્યું પરંતુ તેઓ પોતાનો અચાવ કરવામાં પડ્યા હતા, તેમનું સામ્રાજ્ય સંકાપ્ત થયું હતું અને વધુ ને વધુ નાનું થતું જતું હતું. મધ્ય એશિયામાંથી નવા હુમલાખોરો હિંદમાં ટોળાખંધ આવ્યે જતા હતા અને આ રાજકર્તાઓ પર આક્રમણ કરતા હતા. આ નવા હુમલાખોરો ખ્રેત હજો હતા. તેમણે દેશને તારાજ કર્યો. એટલા નામના સરદારની આગેવાની નીચે તેઓ યુરોપને પણ તારાજ કરતા હતા. તેમનું જંગલી વર્તન અને હેવાનિયતભરી કૃરતાને લીધે આખરે પ્રજા તેમની સામે ઊઠી અને વશોવર્તનની આગેવાની નીચે બીજાં રાજ્યોએ એકત્ર થઈને તેમના પર હલ્લો કર્યો. હજોની સત્તા ભાગી પડી અને તેમના સરદાર મિહિરગુપ્તને કેદ પકડવામાં આવ્યો. ગુપ્તોના વંશજ બાલાદિત્યે દેશના રિવાજને અનુસરીને તેની સાથે ઉદાર વર્તીવ રાખ્યો અને હિંદ છોડી જવાની તેને છૂટ આપી. મિહિરગુપ્તે થોડા વખત આદ પાછા ફરીને પોતાના દિતકર્તા પર દગલખાણથી જપો મારી એ ઉદારતાનો બદલો વાળ્યો.

પરંતુ ઉત્તર હિંદમાં હજુ લોકોનો અમલ બહુ થોડો વખત એટલે કે લગભગ અડધી સદી, સુધી જ ચાલ્યો. તેમાંના ઘણાં હજો જોકે નાના નાનુ હાકોરો તરીકે દેશમાં રહી ગયા. પ્રસંગોપાત્ત તેઓ બખેડા કરતા પરંતુ આખરે હિંદના માનવસાગરમાં સમાઈ ગયા. એમાંના કેટલાક હાકોરો અથવા સરદારોએ સાતમી સદીના આરંભમાં આક્રમણ કરવાનો પ્રયાસ કર્યો પરંતુ તેમને ક્ષોભના રાજ હર્ષવર્ધનને કચરી નાખ્યા. એ પછી હર્ષે આખા ઉત્તર અને મધ્ય હિંદના પ્રદેશમાં જગવાન રાજ્ય સ્થાપ્યું. હર્ષવર્ધન અતિ ભાવિક બૌદ્ધ હતો પણ મહાપાન સંપ્રદાયનો હતો. એ સંપ્રદાય ઘણી બાજોમાં હિંદુ ધર્મને મળતો હતો. એ સંપ્રદાયે બૌદ્ધ ધર્મ તેમ જ હિંદુ ધર્મ અનેને ઉત્તેજન આપ્યું. એના રાજ્યઅમલ વખતે જ (ઈ. સ. ૬૨૯માં) સુવિખ્યાત ચીની યાત્રી હુએન ત્સાંગ હિંદમાં આવ્યો હતો. હર્ષવર્ધન પોતે કવિ અને નાટકકાર હતા અને પોતાના દગ્ગારમાં તેણે અનેક કવિઓ તથા કલાકારોને એકત્ર કર્યા હતા એ રીતે પોતાની રાજધાની ઉજ્જયિનીને તેણે સાંસ્કૃતિક પ્રગતિઓનું મશહૂર કેન્દ્ર બનાવ્યું. ૬૪૮ની સાલમાં હર્ષ મરણ પામ્યો. એ જ અરસામાં અરબસ્તાનના રણમાં ધસ્લામનો ઉદય થતો હતો અને એશિયા તથા આફ્રિકામાં તે ઝડપથી ફેલાવાનો હતો.

દક્ષિણ હિંદ

મૌર્ય સામ્રાજ્ય દક્ષિણ થતું થતું છેવટે લુપ્ત થયું ત્યાર પછી હજાર કરતાં વધારે વરસ સુધી દક્ષિણ હિંદમાં મોટાં મોટાં રાજ્યો ક્ષત્રિયાદિયાં હતાં. આંધ્ર લોકોએ શકોને હરાવ્યા હતા. પાછળથી તેઓ કુશાનોના સમકાલીન બન્યા હતા. ત્યાર પછી પશ્ચિમ તરફ ચાલુક્ય સામ્રાજ્ય ઊભું થયું અને તે પછી રાષ્ટ્રકૂટો આવીયા. છેક દક્ષિણમાં પલ્લવ લોકો હતા. એમણે મુખ્યત્વે પૂર્વ તરફના દેશોમાં લોકોને વસાહતો સ્થાપવા માટે હિંદ બહાર જવાને ઉત્તેજન આપ્યું હતું. એ પછી ચોક્કસ સામ્રાજ્ય આવ્યું. તે આખા દ્વીપકલ્પમાં વિસ્તર્યું હતું અને લંકા તથા દક્ષિણ ભ્રમરદેશ એ સામ્રાજ્યે જતી લીધાં હતાં. છેલ્લો મહાન ચોક્કસ રાજપૂત રાજેન્દ્ર ૧૦૪૪ની સાલમાં મરણ પામ્યો હતો.

દક્ષિણ હિંદ ખાસ કરીને પોતાની સારી સારી પેદાશ તથા દરિયાઈ વેપાર માટે મશહૂર હતું. આ બધી દરિયાઈ સત્તાઓ હતી અને તેમનાં વહાણો તેમાર માલ દૂરદૂરના દેશોમાં લઈ જતાં હતાં. એ રાજ્યોમાં ગ્રીક વસાહતો પણ હતી અને રોમન સિલ્કાઓ પણ એ પ્રદેશમાંથી મળી આવ્યા છે. ચાલુક્ય રાજ્ય તથા મરાઠાના સાસાની રાજ્યો એકબીજાના રાજદરબારમાં એલચીઓ પણ મોકલતા હતા.

ઉત્તર હિંદમાં વારંવાર ચડાઈ થઈ તેની દક્ષિણ હિંદ પર કશી સીધી અસર થઈ નહોતી. એ ચડાઈઓને પરિણામે જોકે ઉત્તર હિંદમાંથી ઘણા લોકો દક્ષિણ હિંદમાં જઈ વસ્યા. એમાં કારીગરો, શિલ્પીઓ તથા રથપતિઓ ખાસ હતા. આમ દક્ષિણ હિંદ કળાની પ્રાચીન પરંપરાનું કેન્દ્ર બન્યું અને ઉત્તર હિંદ પર બહારથી ચડી આવનારા લોકોની નવી ભાવનાઓની અસર થઈ. પાછળની સદીઓમાં આ પ્રક્રિયા ઝડપી બની અને દક્ષિણ હિંદ રિયુસ્ત હિંદુઓનું થાણું બન્યું.

સુલેહ દરમિયાન વિકાસ અને યુદ્ધની રીતિઓ

વારંવાર થયેલી ચડાઈઓનું અને એક પછી એક ઊભાં થયેલાં સામ્રાજ્યોનું આ દ્રષ્ટિ બ્યાન હિંદમાં જે બન્યું હતું તેના ખોટો ખ્યાલ પેદા કરે એવો સંભવ છે. જેનું બ્યાન પાછળ ક્યું છે, તે ગણો હજાર કરતાં વધારે વરસનો હતો અને એ દરમિયાન દેશે સુલેહશાંતિ અને સુવ્યવસ્થિત રાજ્યઅમલના

લાંબા યુગે અનુભવ્યા હતા. મૌર્યો, કુશાનો અને ગુપ્ત લોકો તથા દક્ષિણ હિંદમાં આંધ્રો, ચાલુક્યો, રાષ્ટ્રકૂટો અને ખીજ્જનો એ દરેકનો રાજ્યઅમલ બન્યા તથા સૌથી વધારે વરસ સુધી ટક્યો હતો. હિંદમાં આજ સુધી ટકતા ગ્રિચિશ અમલનો સમય ગણીએ તો તેના કરતાં એ ગણો સમેરાજ લાંબો છે. આ ધણીપરા રાજવંશો આ દેશની જૂમિમાં પેા થયેલા હતા અને ઉત્તર સરહદ તરફથી પ્રવેશ કરનારા કુશાન જેવા લોકોએ પણ થોડા વખતમાં આ દેશમાં જળી જઈ આ દેશની સાંસ્કૃતિક પરંપરા અપનાવી અને અહીંની જૂમિમાં દૃઢમૂલ થયેલા હિંદી રાજ્યકર્તાઓ તરીકે તેઓ વર્ણા હતા. સરહદ પર ઠાઈ ઠાઈ વાર કપાકપીઓ થતી ખરી અને પાડોશી રાજ્યો વચ્ચે કદી કદી ઝઘડાઓ પણ થતા પણ એક દેશમાં મુલેદશાંતિ ફેલાયેલી હતી અને મુખ્યવર્ણિય રાજવીવૃદ્ધ ચાલતો હતો. રાજકર્તાઓ કળાની તેમ જ સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓને ઉત્તેજન આપવામાં ગૌરવ લેતા હતા. આ પ્રવૃત્તિઓ તે તે રાજ્યની સીમાઓ ઓળંગી જતી કેમ કે હિંદુભરમા સાંસ્કૃતિક અને સાહિત્યિક જૂમિકા એક જ હતી. દરેક ધાર્મિક કે તાત્ત્વિક ચર્ચા તત્કાળ દેશભરમાં સર્વત્ર ફેલાઈ જતી અને ઉત્તર તથા દક્ષિણ હિંદમાં ઠેકઠેકાણે તેના પર વાદવિવાદો અને શાસ્ત્રાર્થો થતા.

એ રાજ્યો વચ્ચે લડાઈ થતી અથવા ઠાઈ રાજ્યમાં આંતરિક ક્રાંતિ થતી ત્યારે આમજનતાની પ્રવૃત્તિઓમાં ઝાઝી દખલ થતી નહોતી. લડાઈમાં પડેલા રાજ્યો અને સ્વરાજ ભોગવતી આમખંડાવતના મુખીઓ વચ્ચે ઠાઈ પણ સંભોગમાં ઊભા પાકેને તુકસાન ન કરવાના અને અમલપણે જમીનને થયેલા તુકસાન પેટે તુકસાની ભરી આપવાની બાંધધરીના કરારો થયેલા મળી આવ્યા છે. બેશક દેશની બહારથી આવેલાં હુમલાખોર લોકોને આવા કરાર લાગુ પડતા નહોતા. વળી સત્તા હાથ કરવા માટેની ખરેખરી લડાઈને પણ ધણુંખરું આવા કરારો લાગુ ન પડી શકે.

પ્રાચીન કાળના આર્યોની મુદ્દનીતિમાં ગેરવાજખી રીતો અખસાર કરવાની સખત મનાઈ કરવામાં આવી છે અને મુદ્દ ન્યાયપુરસ્કર તેમ જ ધર્મને રરતે ચલાવવું જોઈએ એમ જણાવવામાં આવ્યું છે. એ સિદ્ધાંતનો અમલ કેટલા પ્રમાણમાં થતો હશે તે વાત વળી જુદી છે. એર પાયેલાં બાણો વાપરવાની મનાઈ કરવામાં આવી હતી. એ જ રીતે છૂપાં હથિયારોની અને શરણે આવેલાઓને મારવાની મનાઈ કરવામાં આવી છે. લડતાં લડતાં સારી મંમારતોનો નાશ ન કરાય એમ પણ જણાવવામાં આવ્યું છે. પરંતુ ચાલકચના સમયમાં એ દષ્ટિમાં પક્ષડો આવેલો માલુમ પડે છે અને તે દુરમનને દરાવવાને માટે આવરયક જણાય તો વધારે વિનાશકારી અને છળની પદ્ધતિ અખસાર કરવાની વાતને મંજૂર રાખે છે.

માણસ પોતાના અર્થશાસ્ત્રમાં સુદ્ધનાં હથિયારોની ચર્ચા કરતાં એકીવત્તે સો માણસોને મારી નાખે એવાં યંત્રોનો ઉલ્લેખ કરે છે એ હકીકત મળતોમ જ નોંધપાત્ર છે. અમુક પ્રકારના રફાટક પદાર્થોનો પણ તે ઉલ્લેખ કરે. ખાઈમાં રહીને લડવાની રીતની પણ તે ચર્ચા કરે છે. એ બંધી વાતોનો અર્થ શો હતો એ આજે કદાપી શકાય તેવું નથી. માયાવી સુદ્ધપદ્ધતિની પરપરા ભિતરી આવેલી વાતોનો એ ઉલ્લેખ હોય એમ લાગે છે. આજની તોપો અખંડકોમાં વપરાતા રફાટક દારૂની આ વાતો છે એમ માનવાને કશું કારણ નથી.

હિંદની લાંબી તવારીખમાં આકૃતના યુગો પણ આવ્યા છે. એ વખતે આગ, શસ્ત્રાસ્ત્રો કે દુકાળથી એટલે કે આસમાની સુલતાનીથી લોકોની ખૂં રંગડ થયેલી અને આંતરિક વ્યવસ્થા પણ તૂટી પડી હતી. આમ છતાં હિંદ આખા ઇતિહાસને વ્યાપક દૃષ્ટિએ નિહાળતાં જણાય છે કે યુરોપ કરતાં હિંદ સળંગ સુલેહશાન્તિ અને સુવ્યવસ્થિત રાજ્યઅમલના ધણાં લાંબા ગાળા અનુભવ્યા છે. વળી, આ બીના તુર્ક અને અફઘાન લોકોની ચડાઈઓ પછી છેક મોગલ સામ્રાજ્યના પતન સુધીની સદીઓને લાગુ પડે છે. ખ્રિસ્તી ૦ હિંદમાં પહેલી વાર સુલેહશાન્તિ અને સુવ્યવસ્થા પ્રવર્તાવ્યાં એ એક સૌથી મોટી અને તરેહવાર ભ્રમણા છે. હિંદમાં ખ્રિસ્તિય અમલની સ્થાપના યુર્ષ ત્યાં દેશ વધારેમાં વધારે દુર્દશામાં સપડાયો હતો અને તેનું રાજકીય તથા આર્થિક તંત્ર ભાંગી પડ્યું હતું એ વાત સાચી છે. સાચું જોઈએ તો એથી જ કે અમલ હિંદમાં સ્થપાઈ શક્યો.

૪

સ્વતંત્રતા માટે હિંદની ઝંખના

વટોળ સામે અતિ તુચ્છભાવથી
નવ મરતકે પૂર્વ ખડું અલિખ્ત;
ચાહ્યું ગયું ઉપર થઈ રિપુદલ
ને એ પુનઃ ચિંતનમ ન બિલુ.

એક કવિએ ઉપર મુજબ ગાયું છે અને તેની એ લીટીઓ વારંવાર દાંડવામાં આવે છે. પૂર્વ અથવા કર્ષ નહીં તો તેના જે લાગતે હિંદ કહેવામાં આવે છે તેને ચિંતન પ્રત્યે ભારે આકર્ષણ છે એ સાચું છે. પોતાને વહેવારુ માણસો તરીકે લેખનારાઓને એ ચિંતન ધણી વાર વ્યર્થ તેમ જ અર્થશૂન્ય લાગતું હશે. પણ હિંદ તો હમેશા ચિંતનનો તથા ચિંતનશીલ માણસોનો આદર કરતું આવ્યું છે અને શરવીર યોદ્ધાઓ તથા ધનિકોને તેમના કરતાં ચડિયાતા

ગણવાનો તેણે સદૈવ ધન્ય કર્યો છે પોતાની અવનતિના દિવસોમાં પણ તે ચિંતનને વળી રહ્યું છે અને તેમથી તેણે સમાધાન મેળવ્યું છે

પગલું આક્રમણ કરનાર પરદેશી સૈન્યોના ધમ્મારા સામે દ્વિદ ચૂપચાપ નથી પડ્યું છે અથવા હાથપગ જોડીને બેસી ગઈ તેમને તેણે નિરિંદને પસાર થવા દીધા છે એ વાત સાચી નથી તેણે હમેશા તેમનો આગમનો કર્યો કે એમાં ધણી વાર તે સફળ થયું છે અને કેટલી- વાર નથી થયું તાત્પર્યથી એને નિષ્ફળતા મળી હશે ત્યારેયે એ પરાજય માદ રાખી બીજા હુમલા માટે તે તૈયારી કરતું રહ્યું છે એમાં તેની પદ્ધતિ દ્વિવિધ જણાઈ છે આક્રમણખોરા સામે લડી તેમને હાકી કાઢવા અને જેમને હાજી ન ગઈ સમય તેમને પોતાની અદર સમાવી લેવા સિકદરના લશ્કરની સામે ડીમ્બીક સફળતાથી તે મૂંઝવું અને તેના મરણ પછી તરત જ ઉત્તરમાં રાખવામાં આવેલી તેની ગ્રીક લશ્કરી પનખોને હાકી મઠી પછીથી તેણે ભારતીય ગ્રીમને અને ભારતીય સીધિયનોને પોતામાં સમાવી લીધા અને છેવટે ફરીથી પોતાનું રાષ્ટ્રીય પ્રભુત્વ સ્થાપિત કર્યું. ફક્તો સામે તે પેઢીઓ સુધી લડ્યું અને તેમને તેણે હાકી કાઢ્યા અને જે રહ્યા તેમને પોતાના ઉદરમાં સમાવી લીધા આગમે આવ્યા ત્યારે તેઓ સિંધુ તટ પાસે અડકી ગયા તુર્ક અને અફઘાનો આગળ ફેલાયા ખરા પણ ધીમે ધીમે દિલ્હીની ગાદી પર પોતાની મજબૂત સત્તા સ્થાપતા તેમને ધણી સદીઓ લાગી એ ક્યંક મતતપણે ધણા લાભ વખત સુધી ચાલુ રહ્યો પગલું એ દરમિયાન વિદેશી તત્વોને સમાવી લેવાની અને તેમના હિંદીશરની બીજી પ્રક્રિયા પણ ચાલ્યા કરતી હતી એને પરિણામે દમવાખોરા આખરે અસમ વતનીઓ જેટલા જ હિંદી મની ગયા. બિન્ન બિન્ન તત્વોનો અમન્યમ કરવાના અને તે બધાનો સુમેળ પેદા કરી એક પ્રજા નિર્માણ કરવાના હિ ના પ્રાચીન આદર્શોના અકમર મહાન પ્રતિનિધિ બન્યો દિલ્લે તેને પોતાકે બનાવ્યું એમ્લે તે નવો આવનાર હોવા છતાં હિંદ તેને અપનાવી લીધો એથી તે સારું ચલન કરી શક્યો અને તેણે એક મુદ્દર સામ્રાજ્યનો પાયો નાખ્યો એના વારમાં તેની એ નીતિને વળગી ગયા તેમ જ હિંદની પ્રકૃતિને અનુરૂપ રહ્યા ત્યાં સુધી તેમનું સામ્રાજ્ય ટક્યું તેઓ જીવે રહેતે વળ્યા અને રાષ્ટ્રવિમસના સમય પ્રસાદનો વિરોધ કરના ચાગ્યા ત્યારે દુર્મળ મન્યા અને તેમનું સામ્રાજ્ય તૂટી પડ્યું ત્યાર પછી નવી ચળવળ શરૂ થઈ એ પ્રગતિઓની દૃષ્ટિ સમચિત હતી પણ નવોદિત ગાંધીયતાની ઘોતક હતી અને જોકે કોઈ જનનું મધમી ચલન કરી શકે એની પ્રજા નહોતી તેપણ મોગનોના સામ્રાજ્યનો નાશ કરવા જેટલું સામર્થ્ય તેમણે જાણ્યું થોડા સમય માટે એ ચળવળ સફળ થઈ પરંતુ એમની નજર જૂઠાણ તરફ વધારેપડતી હોવાથી તેને પાછો સજીવન કરવાની

દૃષ્ટિથી તે નિચાર કરતી હતી પરંતુ તેમને ન સમજાય કે, જેની પોતે ઉપેક્ષા કે અવગણના ન કરી શકે એવું ઘણું વળું મની ગયું હતું, તેમને ન સમજાય કે, જૂતા જ કદી પણ વર્તમાનનું સ્થાન લઈ શકતો નથી, તેમને ન સમજાય કે, પોતાના સમયના હિંદનો ત્યારનો વર્તમાન કાળ પણ બધિયાર અને સ્થગિત મની ગયો હતો અને તેમાં સહે ધર કરી ગયો હતો. બદલાતી જતી દુનિયા સાથેનો હિંદનો સંપર્ક તૂટી ગયો હતો અને તેથી તે ઘણું પાછળ પડી ગયું હતું પશ્ચિમના દેશોમાં નહીં અને પ્રાચીન દુનિયાનો ઉત્થ થતો હતો એ પણ તેમને ન સમજાય એ નહીં દુનિયાના પાયામાં નહીં દૃષ્ટિ અને નવું યત્નિસ્થાન રહેલું હતું અને તેનાથી તેઓ સાન અજાણ હતા બ્રિટિશ સત્તા એ નહીં દુનિયાની હોતક હતી. બ્રિટિશરોનો વિજય થયો પરંતુ ઉત્તર હિંદમાં માડ તેઓ પગભર થતા હતા ત્યાં મોટો બળવો ફાટી નીકળ્યો તેણે સ્વાતંત્ર્ય યુદ્ધનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું અને બ્રિટિશ અમલનો લગભગ અત આપ્યો આઝાદી માટેની, સ્વાતંત્ર્ય માટેની ઝખના અને તેની જ રીતે પગદેશીઓના આધિપત્યને વશ ન થવાની ભાવના અતી સદાય કાયમ રહી છે

૫

પ્રગતિ અને સલામતી

અમે વાડો જાધીને રહેનારા ચોખપથી લોકો છીએ અમારા જૂતમળ તથા અમારા વારસાને માટે અમે મગરૂર છીએ અને એને સાચવી રાખવા માટે દીનાનો બાધવાના અને કિરલેમદી કરનાના પ્રયાસમાં રહીએ છીએ અમારી જાતિમાનતા આટલી બધી ઉચ્ચ હતી અને જ્ઞાતિ યવસ્થા વધારે ને વધારે જડ થતી જતી હતી છતાં, પોતાની જાતિની ગુહ્યતાને માટે અજિમાન લેનારા બીજાઓની બામતમાં મન્ય છે તેમ અમે પણ આર્થ, દ્રવિડ, તુરાની, સેમિટિક અને મોગોલ વગેરે અનેક જાતિઓના અગ્રમ સંબુદ્ધેશ જેવા આખરે મન્યા છીએ આર્યોના એક પત્રી એક એમ અનેક ધાડાઓ અહીં આ મા અને તેઓ દ્રવિડો જેડે ભળી ગયા એ પત્રી હજારો વરસના ગાળા દરમિયાન મીડિયનો ઈરાનીઓ, ગ્રીકો, મેકેડોનિયનો, પાર્થિયનો, શક અથવા મીથિયનો, કુશનો અથવા યુર્થ ચી લોકો, તુર્કો અને તુર્ક મોગોલો વગેરે અને બીજા એવી અનેક ગોપગ્રન્થઓ અથર્વા કમીનાઓ એક પત્રી એક નાના કે મોળ સમૂહોમાં અહીં આરીને વચ્ચા અને હિંદની ધરતીમાં તેમને વનન મળ્યું હિંદ નામના પેતાના પુરતકમાં ડોડવેન મ્હે છે 'જન્મી અને લગાયક જાતિની ટોળીઓએ ઉત્તર હિંદના મધ્ય પ્રદેશ પર એક પત્રી એક અનેક વાર હુમલા કર્યા, તેના રાજાઓને ઉઠાડી મૂક્યા, તેના

નગરોનો કબજો લઈ તેમનો નાશ કર્યો, નવાં ગઝલો રચાયાં, પોતાનાં નવાં પાટનગરો વસાવ્યાં, અને પછી એ બંધી દુમલાઓર જાતિઓ દિંદના વિશાળ માનવસાગરમાં લુપ્ત થઈ ગઈ, સમાઈ ગઈ. પગલા લેલીના માણસ એમાણસ પાસે તેમ જ પગઈ કડિઓની જૂજજૂજ નિશાનીઓ માત્ર તેમના વંશજોમાં વારસા તરીકે એ જાતિઓ મૂકતી ગઈ. છતાં એ નિશાનીઓ પણ તેમની આસપાસની સર્વસમર્થ વસ્તુસ્થિતિને અનુરૂપ ઘાટ થોડા જ સમયમાં ધારણ કરવાની હતી.

આ મર્વસમર્થ વસ્તુસ્થિતિ શાને આભારી હતી? અમુક જ્ઞાને તે ભૌગોલિક પરિસ્થિતિ અને આબોધવાને, ખુદ દિંદના વાનાવરણને આભારી હતી; પરંતુ એથીયે વિશેષ, દિંદી પ્રજા પોતાના ઇતિહાસના છેક ઉપકાગમાં જ્યારે તરુણ અને મુકુમાર હતી ત્યારે તેના સુખ ચિત્ત પર કાંઈક પ્રજ્વળ ભાવના, કાંઈક જાગૃત્વ પ્રેરણા અથવા જીવનના રહસ્યની કપનાના સંસ્કાર પડ્યા હતા તેને આભારી હતી. એ સંસ્કાર લાંબા કાળ સુધી ટકી શકે તથા તેના સંપર્ગમાં આવનારા સૌના પર અસર કરી શકે, તેઓ આજે એટલા લિન્ન હોય છતાં તેમને પોતાની સોડમાં સમાવી શકે એટલા પ્રજ્વળ હતા. આ ભાવના, આ કપના આ દેશમાં ઉદ્ભવેલી અને યુગયુગાન્તરોમાં દિંદની પ્રજાના માનસ પર વર્તાઓળ પ્રમાણમાં સતતપણે અસર કરતી ગહેલી સંસ્કૃતિને પ્રગટવનાર જીવંત તથાજીવ હતી?

દિંદી સંસ્કૃતિના વિકાસના મૂળમાં એક ભાવના અથવા એક જીવનદષ્ટિ રહેલી છે એમ કહેવું એ બેદુર અનિવાર્ય છે. એક બ્યક્તિનું જીવન પણ સંકેતો જગ્યાએથી પોપણ મેળવે છે; જ્યારે એક રાષ્ટ્રનું અથવા સંસ્કૃતિનું જીવન એનાથી કેટલુંયે વધારે અટપડું અને જટિલ હોય છે. મહાસાગરની સપાટી પર તરતી રહેતી અનેક ઘીએની જેમ દિંદની સપાટી પર કોટપવધિ ખ્યાલો — વિચારો તરતા રહે છે અને એમાંના કેટલાક તો પરસ્પર વિરોધી પણ છે. એમાંના થોડાકને ઉપાડી લઈને કોઈ એકાદ મતનું સમર્થન કરવાનું સહેલું છે, એનું ખંડન કરવા માટે એવા બીજા વિચારો પણ મહેવાઈથી મળી શકે છે. એમ કરવું અમુક અંશે સર્વજન શક્ય હોય છે; જ્યાં જીવતી વસ્તુઓને મરેલી વસ્તુઓના અવશેષો પણ સારી પેઠે ચોટેલા હોય છે ત્યાં એમ કરવું વિશેષ કરીને સહેલું હોય છે. અતિ જટિલ ઘટનાઓનું સીધુસાદું વર્ગીકરણ કરવામાં પણ જોખમ હોય છે. આચાર અને વિચારના વિકાસમાં પણ ઘણી વાર ભારે તફાવત હોય છે, એક વિચાર બીજામાં મળી જાય છે અને બદલનું સ્વરૂપ જેનું તે જાણી રાખનાર ખ્યાલો અથવા વિચારોનું હાઈ બદલાઈ ગયેલું હોય છે. અથવા એમ કહેવાય કે તેઓ બદલાવી જતી દુનિયાથી પાછા પડી જાય છે અને તેને ઓળખી શકી પડે છે.

યુગયુગાન્તરોમાં અમે નિરંતર બદલાતા રહ્યા છીએ અને ઠોઠ પણ યુગમાં તેની આગળના યુગના જેવા રહ્યા નથી. જાતિ અને સંસ્કૃતિની દૃષ્ટિએ આજે અમે પહેલાંના સમય કરતાં બહુ ભિન્ન છીએ અને દિંદમાં તેમ જ અન્યત્ર હુ મારી ચારે બાજુ બધે વિરાટને પગલે પરિવર્તન આગળ વધતું નિહાળું છું. આમ છતાં હિંદી અને ચીની સંસ્કૃતિએ ટકી રહેવાની તેમ જ સમન્વયની અસાધારણ શક્તિ બતાવી છે. તેમાં અનેકાનેક ફેરફારો થયા છે, અનેક કટોકટીમાંથી તે પસાર થઈ છે છતાં અતિ લાંબા કાળ સુધી પોતાનું મૂળભૂત સ્વરૂપ બાળવી રાખવામાં સફળ થઈ છે. જીવન અને પ્રકૃતિ સાથે સુમેળ સાધ્યા વિના તે અને આમ કરી શકી ન હોત. તેમને ધણે અંશે તેમના મૂળ પ્રાચીન સ્વરૂપમાં ટકાવી રાખનાર અમે તે વસ્તુ હો, એ વસ્તુ સારી, મારી યા એ બંનેનું મિશ્રણ હો, પણ એટલું ખરું કે તે કોઈક પ્રાણવાન વસ્તુ હોવી જોઈએ, નહીં તો તે આટલો બધો વખન ટકી શકી ન હોત. લાંબા સમયથી કદાચ તે પોતાની ઉપયોગિતા ખોઈ ખેરી હોય એમ અને અને ત્યારથી તે બોગરૂપ અને નડતરરૂપ બની ગઈ હોય અથવા પૃથ્વીના યુગની ખૂરી વાતોનાં તેના પર પડ ચડી ગયાં હોય, તેમાં રહેલા સારા તત્ત્વને તેમણે ગૂંચળાની માથું હોય અને તેના અવશેષોનું ખાલી ખોખું રહી ગયું હોય એમ પણ બને.

પ્રગતિના અને સલામતી તેમ જ સ્થિરતાના ખ્યાલ વચ્ચે સદા અમુક પ્રમાણમાં વિરોધ હોય છે. એ બંનેનો એકબીજા સાથે મેળ બેસતો નથી. પ્રગતિને ફેરફાર જોઈએ છે પણ સલામતી અને સ્થિરતાને જેખમ વગરનું, બદલાય નહીં એવું આશ્વર્યચક્ર તેમ જ વસ્તુઓ જેમની તેમ ચાલુ રહે એવું જોઈએ છે પ્રગતિનો ખ્યાલ આધુનિક સમયનો છે અને પશ્ચિમના દેશોમાં પણ તે પ્રમાણમાં નવો છે પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન સંસ્કૃતિઓ ભૂત કાળના સુવર્ણયુગની અથવા સત્યયુગની અને તે પૃથ્વી થયેલી અધિગતિની દૃષ્ટિથી વવારે વિચાર કરતી દિંદમાં પણ ભૂકાળના હમેશા યશોગાન ગતતાં આવ્યાં છે. અહીં ઉદ્ભવેલી સંસ્કૃતિ તત્ત્વતઃ સ્થિરતા અને સલામતીના પાયા પર રચાયેલી હતી, અને એ દૃષ્ટિથી જોતાં પશ્ચિમના દેશોમાં ઉદ્ભવેલી ઠોઠ પણ સંસ્કૃતિ કરતા તે ઘણી સફળ નીવડી છે. જ્ઞાતિ યવસ્થા અને સંયુક્ત કુટુંબના પાયા પર રચાયેલી સમાજરચનાએ એ હેતુ પાર પાડ્યો અને સમૃદ્ધ અથવા નૂથને સામાજિક સલામતી આપનામાં તેમ જ વય, અપંગતા અથવા શારીરિક ખોડખાપણ કે બીજી કોઈ અશક્તિને કારણે પોતાનું ભરણપોષણ કરવાને અસમર્થ એવી વ્યક્તિને માટે એક પ્રકારની વીમા જેની જોખનાઈ પૂરી પાડવામાં તે સફળ થઈ હતી. આની વ્યવસ્થા દુર્જનને માટે લાલ કરવાવાળી હોય છે

ખરી પણ સમજાને માટે અમુક અંશે નડનરૂપ હોય છે. તે અમાધારજીને બોલે સામાન્ય પ્રકારની અને પ્રતિભાષાગીને બોલે મામૂલી વ્યક્તિઓને ઉત્તેજન આપે છે. તે સૌને એક સપાટી પર લાવી મૂકે છે અને વ્યક્તિત્વને એમાં ઓછો અવકાશ મળે છે. એ પણ એક જાણવા જેવી વાત છે કે દિંદની દ્વિત્વમૂકી અને વ્યક્તિવાદી છે અને વ્યક્તિના એક પ્રકારના આંતરિક પૂર્ણત્વના વિકાસનો જ સર્વથા વિચાર કરે છે પણ દિંદની સમાજવ્યવસ્થા ઠેમી અથવા સામુદાયિક ધોરણની હતી અને તે કેવળ સમૂહની જાનનમાં લક્ષ આપતી હતી. વ્યક્તિને થાહે તે વિચારવાની અને માનવાની પૂરેપૂરી છૂટ હતી પણ તેને સામાજિક અને જાતિની રૂઢિઓ તેમ જ પ્રથાઓને અંપૂર્ણપણે અનુરૂપ થવું પડતું હતું.

આ બધી મર્યાદાઓની સાથે આખા સમૂહની અંદર ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં વૈવિધ્ય અને છૂટછાટ પણ રહેતાં હતાં અને બધા જ નિયમો અથવા સામાજિક ધારાઓ રૂઢિ દ્વારા ફેરવી શકતા હતા. વગો, નવા સમૂહો પોતપોતાનાં રૂઢિ, માન્યતાઓ અને પ્રથાઓ જાળવી શકતા હતા અને છતાં તેથી મોટા સામાજિક સમૂહતા એક ભાગ અથવા અંગ તરીકે રહેવામાં તેમને બાધા આવતી નહોતી. આ લવચીકતા તથા સુમેળ માધવાનો ગુણ દિંદો સંસ્કૃતિને વિદેશી તત્ત્વોને પોતાનામાં સમાવી લેવામાં મદદગાર નીવડ્યાં. એ બધાંની પાછળ કેટલાક પાયાના નૈનિક સિદ્ધાંતો, જીવન વિષેની તાત્વિક દૃષ્ટિ તેમ જ પરાયા લોકોના આચાર-વિચાર તથા રહેણીકરણી પ્રત્યે સહિષ્ણુતા અને આદર રહેલાં હતાં.

સ્થિરતા અને મનામની બધાં સુધી પ્રયાન થયેલો રહ્યાં ત્યાં સુધી આ સમાજરચનાએ વત્તાઓપ્ર પ્રમાણમાં સફળતાપૂર્વક કામ આપ્યું. આર્થિક ફેરફારોએ એને હલચલ આપી મૂકી ત્યારે પણ નરી પરિસ્થિતિ સાથે સુમેળ સાધવાની પ્રક્રિયા આગુ રહેતી અને એ રીતે તે ટકી રહી. એની સામે સામે પડકાર પુરાણ નિશ્વસ-ખ્યાલોમાં બંધબેસતા ન આવે એવા સામાજિક પ્રગતિના નવા ગતિશીલ ખ્યાલો તરફથી આવ્યો. પશ્ચિમના દેશોમાં તેમણે કમ્પુ હાલુ તેમ પૂર્વના દેશોની પુરાણી સ્થાપિત પદ્ધતિઓને એ ખ્યાલો નિર્મૂળ કરના જાય છે. પશ્ચિમના દેશોમાં પ્રગતિનો સર હજી પણ પ્રાધાન્ય બોગવે છે પણ ત્યાં આગળ સલામતીની માગણી ઉત્તરોત્તર વધતી જાય છે. દિંદમાં તો ખુદ સલામતીના અભાવે જ લોકોને તેમના પુરાણ ચીવામાંથી બહાર નીકળવાની ફરજ પાડી છે અને વધારે સલામતી આપે એવી પ્રગતિની દૃષ્ટિથી તેમને વિચાર કરતા કપા છે.

પરંતુ પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન દિંદમાં સલામતીના ખ્યાલ સમક્ષ પ્રગતિનો આવો કોઈ પડકાર ઉદ્ભવ્યો નહોતો. ફેરફારો કરવાની તથા નિરંતર સુમેળ

સાધતા રહેવાની આવશ્યકતા જોકે સ્વીકારવામાં આવી હતી અને તેથી સમન્વયની ભાવના પેદા થઈ હતી ખરી. એ સમન્વય કેવળ હિંદમાં આવેલાં લિન્ન લિન્ન તત્ત્વોનો જ નહીં, વ્યક્તિના બાહ્ય અને આંતરિક જીવન વચ્ચે, માનવ અને પ્રકૃતિ વચ્ચે સમન્વય સાધવાનો પણ પ્રયાસ હતો. આજે દેખાય છે તેવાં મોટાં ગામડાં તે વખતે નહોતાં. આ સમાન સાંસ્કૃતિક ભૂમિકાએ હિંદનું સર્જન કયું અને તેમાં પાર વિનાની વિવિધતા રહેલી હતી છતાં એકતા પેદા કરી. રાજકીય તંત્રના મૂળમાં સ્વરાજ ભોગવતી ગ્રામીણવસ્થા અથવા ગ્રામપંચાયતો હતી અને રાજકીય ઉચ્ચપાયાલના સમયમાં પણ પાયામાં તે ટકી રહી હતી. બહારની પ્રભુઓનું આગમન તથા બહારથી આવતી ચાર્જીઓ માત્ર એ તંત્રની ઉપરની સપાટી પર ખગલગાટ કરતી; એ ગ્રામવ્યવસ્થાના પાયાને તે સ્પર્શ કરતી નહીં. રાજાની સત્તા બહારથી ગમે એટલી આપખુદ દેખાતી હોય પણ રૂઢિ અને બંધારણની મર્યાદાઓના તેના પર અનેક અંકુશો હતા અને ઠાઈ પણ રાજકર્તા ગ્રામપંચાયતના હોઠા અને અધિકારોની બાબતમાં સહેલાઈથી દબલ કરી શકતો નહોતો. આ રૂઢિગત હોઠા અને અધિકારો સમૂહ તેમ જ વ્યક્તિ ઉભયને અમુક પ્રમાણમાં સ્વતંત્રતા આપતા હતા.

હિંદના લોકોમાં આજે રજપૂતો કરતાં વધારે વિશિષ્ટ રીતે હિંદી અથવા હિંદની સંસ્કૃતિ તથા પરંપરા માટે વધારે અભિમાન લેનારા ખીજા ઠાઈ લોકો નથી. જૂઠાગાનાં તેમનાં વીરતાભર્યાં પરાક્રમે ખુદ એ જ પરંપરાનાં જીવંત અંગ બની ગયાં છે. આમ છતાં ઘણા રજપૂતો હિંદી-સીંધિયો અને કેટલાક તો અહીં આવેલા હજોના વંશજો છે એમ કહેવાય છે. જાનના કરતાં વધારે ખડતલ અને વધારે સારો ખીજો ઠાઈ ખેડૂત હિંદમાં નથી. તે પોતાની જમીનને વરસો છે અને તેને અંગેની ઠાઈ પણ દબલગીરી તે સહી શકતો નથી. તે પણ સીંધિયન લોકોમાંથી ઊતરી આવેલો છે. કાઠિયાવાડના કદાવર અને સોહામણા કાઠી ખેડૂતનું પણ એવું જ છે. અમારી પ્રભુમાંથી કેટલાક લોકોનાં જાતીય મૂળ કંઈક ચોક્કસપણે ખોળી શકાય છે પણ ખીજાઓને વિષે એમ કહવું શક્ય નથી. એ મૂળ ગમે તે હો પણ સૌ ચોક્કસપણે હિંદી બની ગયા છે. એ બધા ખીજાઓ સાથે મળીને હિંદની સંસ્કૃતિને વ્યક્ત કરવામાં ભાગ ભરે છે અને તેની જૂઠાગાની પરંપરાને પોતાની ગણે છે.

હિંદમાં બહારથી આવેલી અને હિંદ પોતાના ઉદરમાં સમાવી લીધેલી પ્રત્યેક જાતિએ હિંદને કંઈક આપ્યું છે અને તેની પામેથી ઘણું લીધું છે એમ જણાશે. તેણે પોતાના તેમ જ હિંદના સમર્થમાં ફાળો આપ્યો છે. પણ જ્યાં તે અળગી રહી અથવા હિંદના જીવન તેમ જ તેની સમૃદ્ધ અને વૈવિધ્ય-શાળી સંસ્કૃતિમાં ભાગ ભરી ન શકી કે લઈ ન શકી ત્યાં તેની કાયમી અસર

કરે છે એમા પાપદગ, હમદગ તથા રચલ્લનો સમાવેશ થતો હતો પાળાથી હાથીઓનો હિંદુ સ્વેચ્છ પલ્લુ ગામા આ પો છે

ઈશુ પહેલાની આતમી સદીની આગળના અમલથી માડીને ત્યાં પડી યુગો સુધી ઇગ્ન અને હિંદુ વચ્ચે વેપાર દ્વારા સબધ ટોળાના કેન્દ્રાક પુગવા મળી આવે છે ખામ જરી પ્રાચીન અમલમા હિંદુ અને એમિનોન વચ્ચેના વેપાર મોટે ભાગે ઇરાની અખાત મારફતે ચાલતો હતો એમ માનવામા આવે છે* ઇશુ પૂર્વેની જૂની સદી પડી તે આર્મિસ અને દરાયમની ચળઈઓને પરિણામે એ બે દેશો વચ્ચે સધો સપર્ક ચાલુ થયો સિકંદરે ઇરાન જીતી લીધું ત્યાર પડી ઇરાની સદીઓ સુધી ત્યાં ગ્રીક લોકોનો અમલ રહ્યો હિંદુ સાથેનો સપર્ક ચાલુ રહ્યો હતો અને અગોમની ઇમારતો પર પરસેપોલિસના સ્થાપકની અસર થઈ હતી એમ મનાય છે હિંદુના નાનકડા તરફના પ્રદેશમા તથા અફઘાનિસ્તાનમા ગિલ્ગેરી ગ્રીક મૌલ મળા પર પલ્લુ ઇરાનની કળાની છાપ પડી હતી મળાની અને સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓ માટે નામામ્નિ થયેના હિંદુના ગુપ્ત યુગ દરમ્યાન એટલે કે, ઇશુની ચોથી અને પાંચમી સદીમા ઇરાન સાથેનો સપર્ક ચાલુ રહ્યો હતો /

કાશુન પ્રદ્યાર તેમ જ સીસ્તાનના હિંદુની સરહદ પરના પ્રદેશો — ઇશુ વાર રાજકીય દૃષ્ટિએ એ હિંદુના ભાગો હતા — હિંદીઓ અને ઇરાનીઓના મિલન સ્થાન હતા એ પડીના પાર્થિયન મળમા તેમને શ્વેત હિંદુ મહેવામા આવતા હતા આ પ્રદેશોનો ઉલ્લેખ કરતા જેન્સ ડામેરટેનર નામનો એક ફ્રેન્ચ પત્રિક મહે છે એ પ્રદેશમા હિંદુ સંસ્કૃતિ ફેનાઈ હતી હળકતમા ઇશુ પહેલાની અને પછીની બે સદીઓ દરમ્યાન તે શ્વેત હિંદુ તરીકે ઓળખાતા હતા અને મુમલમાનોએ જીતી લીધા ત્યાં સુધી તે ઇરાની કરતા વધુ પ્રમાણમા હિંદી રહ્યા હતા *

ઉત્તરે જમીનમાર્ગે વેપારીઓ તેમ જ મુસાફરો હિંદુમા આવતા હતા દક્ષિણ હિંદુના આધાર દરિયા પર વધારે હતો અને દરિયાઈ વેપાર દ્વારા ખીજ દેશો જોડે તેના સંબંધો મધ્યમા હતા દક્ષિણ હિંદુના રાજ્ય અને સાક્ષની મુગના ઇરાન વચ્ચે એનચીઓની આપલે થયાનો લેખો પુરાવો છે

તુર્ક અફઘાન તેમ જ મોગનોએ હિંદુ જીતી લીધું તેને પરિણામે મધ્ય અને પશ્ચિમ એશિયા જોડે હિંદુના સંબંધો ઝડપથી વધ્યા પદરમી સદીમા એટલે કે યુરોપના રેનર્સ અથવા નવજન્યૂતિના મુગ સમયે સમરકંદ અને શુબારામા તીમુરીદ રેનર્સ એટલે કે, તીમુર લેખના વશજોના અમલ દરમ્યાન કળા અને

૦ પિ કેમ્બ્રિજ હિસ્ટરી ઓફ ઈન્ડિયામા પ્રોફેસર એ વી વિલિયમ્સ જેક્સન

સંસ્કૃતિની નવનિર્મિતિનો યુગ ચાલતો હતો આ તીમુરીદ સમયની કળા અને સંસ્કૃતિની ઉન્નતિ પર ઈરાનની પ્રમુખ અસર થઈ હતી. બાબર પોતે તીમુરીદ વંશનો રાજા હતો. તે આ વાતાવરણમાંથી આવ્યો હતો અને તેણે દિલ્હીની રાજગાદી સર કરી. આ મોગમી સદીના આરંભમાં બન્યું. એ વખતે ઈરાનમાં સફારીઓના અમલ નીચે કળાની ખૂબ ઉન્નતિ થઈ હતી. ઈરાની કળાના સુવર્ણ યુગ તરીકે એ સમય જાણીતો છે બાબરનો પુત્ર હુમાયુ આ સફારી-વંશી ઈરાનના શાહને આશ્રયે ગયો હતો અને તેની મદદથી જ તે હિંદ પાછો આવ્યો હતો હિંદના મોગલ રાજાઓ ઈરાન સાથે ગાઢ સંપર્ક રાખતા હતા અને મહાન મોગલ સમ્રાટોના અતિ સમૃદ્ધ દરબારમાં કીર્તિ અને લક્ષ્મી પ્રાપ્ત કરવાને માટે ઉત્તરની સરહદ ઝાળગીને સંખ્યાબંધ વિદ્વાનો અને કળાકારો ત્યાં આવતા હતા.

હિંદમાં નીચે પ્રકારનું સ્થાપત્ય ખરૂંયુ. એમાં હિંદી આદર્શો અને ઈરાનની પ્રેરણાનું મિશ્રણ થયું હતું અને દિલ્હી તેમ જ આગ્રામાં ઉમદા અને સોહામણી અનેક ઇમારતો બની થઈ એમાંની સૌથી મરાહર ઇમારત તાજમહાલ વિશે મો. ઝુસે નામના એક ફ્રેન્ચ વિદ્વાન લખે છે કે એ 'હિંદના દેહમાં અવતરેલો ઈરાનનો આત્મા છે.'

હિંદના લોકો અને ઈરાનના લોકો જોડવા, મુળમાં તેમ જ સમગ્ર ઇતિહાસમાં દરમ્યાન એકબીજા સાથે નિકટતાથી સંકળાયેલા બીજા લોકો ભાગ્યે જ હશે દુર્ભાગ્યે આ કાળના કાળના ગાઢ અને ગૌરવયુક્ત સંબંધની છેત્રી સ્મૃતિ બમો વરસ પૂર્વે થયેલી નાદીરશાહની ચડાઈની છે. એની અસર દેકી પણ બીયણ હતી.

પત્રી બ્રિટિશરો આવ્યા તેમણે બધા દ્વારો વાસી દીધા અને એશિયાના આપણા પાડોશીઓ સાથે આપણને જોડતા બધા માર્ગો તેમણે બંધ કરી દીધા. દરિયાપારના નવા માર્ગો ખુલ્યા થયા એને લીધે આપણે યુરોપની અને ખાસ કર્ગને ઇંગ્લંડની વધારે સમીપ આવ્યા પણ જમીનમાર્ગે હવે હિંદને ઈરાન, મધ્ય એશિયા અને ચીન સાથે છેક વર્તમાન સમય સુધી કરોડો સંપર્ક રહેવાનો નહોતો આજે હજારો માર્ગોને લંધિ એ દેશો સાથેનો આપણો જૂનો સંબંધ ફરીથી તાજે થયો છે માત્રના એશિયા સાથેના બધા સંબંધો આમ એમએક કપાઈ ગયા એ હિંદમાના બ્રિટિશ અમલનું એક અત્યંત ધ્વજાન એવું અને કમનસીમ પરિણામ હતું.

* પ્રોફેસર ઈ. એ. રોસન લખે છે 'બીજી બધી આશિત સત્તાઓને જોડીને તેમણે એ મોટું વહીવટી તંત્ર પેદા કરવામાં સફળ થનાર સત્તા તત્ત્વતઃ દરિયાઈ સત્તા છે અને દરિયાઈ માર્ગો પર તેનો કાબુ હોવાથી સલામતીની દૃષ્ટિથી

પણ આધુનિક સમયના નડી, પ્રાચીન સમયના ઈગિપ્ત સાથે અમને જોડનારું એક બંધન હજી છે. તેરમો વરસ પર ઈગિપ્તમાં ઇસ્લામની ચઠાઈ થઈ ત્યારે પ્રાચીન જરથોસ્તી ધર્મના સંકેતો અલોકે દગ્ગરો અનુમાયીઓ દિંદ આપ્યા આપ્યા. તેમને અહીં સ્ફુટારવામાં આપ્યા અને હિંદના અશ્વિમ કિનારા પર તેમણે વસવાટ કર્યો. હજી દખ્ખ વિના તેઓ પોતાના આચાર-વિચારો તેમ જ ધર્મ પાળતા રહ્યા અને તેમણે પણ અહીંના લોકોના આચારવિચારો કે ધર્મમાં હજી દખ્ખ ન કરી. ઈગિપ્તથી આવીને અહીં વસનારા આ પારસીઓ શાન્તિપૂર્વક અને સ્વાભાવિક રીતે અહીં ભળી ગયા, હિંદને તેમણે પોતાનું વતન બનાવ્યું અને આમ છતાં પોતાના રીતરિવાજોને ચીવટપૂર્વક વળગી રહીને એક નાનકડી ઠામ તરીકેનું પોતાનું નિરાણું અસ્તિત્વ જાળવી રાખ્યું એ ખરેખર અસાધ્યારણ્ય ઘટના છે. ઠામ બહાર લામ કરવાની મનાઈ હતી અને આવા આંતર-ઠામી લામના બહુ જૂજ દાખલા છે—આ વસ્તુ એવા હિંદીઓને માટે નવી કે આશ્ચર્યજનક નહોતી કેમ કે અહીં પોતપોતાની ઠામમાં જ લામ કરવાનો રિવાજ પ્રચલિત હતો. તેમની વસ્તીમાં ખત્રી વૃદ્ધિ થતી નથી અને આજે પણ તેમની કુલ સંખ્યા એક લાખથી વધારે નથી. વેપારરોજગારમાં તેઓ સમૃદ્ધ થયા છે, અને તેમનામાંના ઘણા હિંદમાં ઉદ્યોગોના આગેવાન બન્યા છે. ઈરાન સાથે તેમને લગભગ કશો સંબંધ રહ્યો નથી અને તેઓ સંપૂર્ણપણે હિંદી છે. આમ છતાં તેઓ પોતાની પ્રાચીન પરંપરા તેમ જ પોતાના પુરાણ વતનની સ્મૃતિ તાજી રાખી રહ્યા છે.

તાજેતરમાં ઈરાનમાં ઇસ્લામ પૂર્વેની સંસ્કૃતિ તરફ નજર કરવાનું પ્રયત્ન વક્ષણ પેદા થયું છે. એને ધર્મ સાથે કશો લેવાદેવા નથી. એ સાંસ્કૃતિક અને રાષ્ટ્રીય જાતિ છે અને ઈરાનની લાંબી અને એકધારી સાંસ્કૃતિક પરંપરામાં તે ગર્વ શોધે છે ને અનુભવે છે.

હુનિયાની પરિસ્થિતિ અને સમાન હિતો એશિયાઈ દેશોને ફરીથી એકબીજા તરફ જોવાની ફરજ પાડતાં જાય છે. યુરોપિયનોના આધિપત્યને ખૂબ સ્વપ્ન તરીકે ગણીને ઉવેખવામાં આવે છે અને પ્રાચીનકાળની સ્મૃતિઓ પુરાણી મૈત્રી તેમ જ

જમીનમાર્ગો બંધ કરવાની તેને ફરજ પડી છે. અધ્યાનિસ્તાન, બહુચિન્તોન તથા બહુદેશ વગેરે હિંદી સામાજ્યની સીમાઓ પર આવેલા દેશોને અંગ્રેજિ દ્વારા નીતિને આ ઉદ્દેશ રહ્યો છે. આગ, રાજકીય અજગાપણું રાજકીય એકતાના એક અનિવાર્ય પરિણામ તરીકે દર્શિત થયું છે. પરંતુ આ રાજકીય અજગાપણું હિંદના ઇતિહાસનું તાજેતરનું અને બિલકુલ અવનતું વક્રણ છે એ યાદ રાખવું જોઈએ. વર્તમાન યુગને ભૂતકાળથી જુદો પાડનારું એ એક ગહાન સીમાચિહ્ન છે. (ધિ કેન્ગ્રાવ દિરેક્ટરી બોર્ડ મિનિટવા, પુ. ૧૬, પા. ૫૨)

સાથે મળીને આદરેલાં સાદસોની યાદ આપે છે. હિંદ ચીનનો સાથ કરી રહ્યું છે તેમ નજીકના ભવિષ્યમાં ઈરાન સાથે પણ ગાઠ સંબંધ બાંધશે એ વિષે શંકા નથી.

‘એ માસ પર હિંદમાં આવેલા ઈરાનના સાંસ્કૃતિક પ્રતિનિધિમંડળના વગર અસ્લાહાબાદમાં કહ્યું હતું કે, ‘ઈરાનની લોકકથા મુજબ ઈરાનીઓ અને હિંદીઓ એ ભાઈઓ જેવા છે. જુદા પડીને તેમનાં એક પૂર્વ તરફ ગયો અને બીજો પશ્ચિમમાં ગયો. તેમનાં કુટુંબો એકબીજાને ખિલકુલ જૂલી ગયાં હતાં. બંને વચ્ચે ઠાઈ સમાન બાબત રહી હોય તો તે ચોડાંક પુરાણાં ગીતો હતાં અને હજી પણ તેઓ તેમની વેલુ પર એ વગાડતા હતા. આ ગીતો પરથી અનેક સદીઓ વીસા બાદ બંને કુટુંબનાં માથુસોએ એકબીજાની ઓળખ કરી તેઓ પાછાં એકત્ર થયાં. એ જ રીતે અમે અમારાં જુગ જુગ જૂનાં ગીતો અમારી વેલુ પર વગાડવાને હિંદમાં આવ્યા છીએ અને તે સાંભળીને અમારા હિંદી પિતરાઈઓ અમને પોતીકા તરીકે ઓળખે અને તેમના ઈરાની પિતરાઈઓ સાથે ફરી પાછાં એકત્ર થાય.’

૭

હિંદ અને ગ્રીસ

પ્રાચીન ગ્રીસ યુરોપની સંસ્કૃતિનું હિમમસ્થાન લેખાય છે અને પૂર્વ તેમ જ પશ્ચિમ વચ્ચેના મૂળભૂત ભેદો વિષે ઘણું લખાયું છે. મને પોતાને એ સમજતું નથી; એમાંનું ઘણું મને અસ્પષ્ટ અને હકીકતોના ઝાઝા પાયા વિનાનું તેમ જ અશાસ્ત્રીય લાગે છે. છેક હમણાં સુધી યુરોપના વિદ્વાનો એમ માનતા હતા કે દુનિયામાં જે કંઈ સારું છે તે બધાંની ઉત્પત્તિ ગ્રીસ કે રોમમાંથી થઈ છે. સર હેન્રી મેઈને કયાંક કહ્યું છે કે, પ્રકૃતિનાં આંધળાં બળો બાદ કરતાં દુનિયામાં એવું બીજું કંઈ નથી, જેનું મૂળ ગ્રીસમાં ન હોય. ગ્રીક તથા લેટિન વિદ્વાઓના યુરોપના પડિતો હિંદ અને ચીન વિષે કશું જાણતા નહોતા. આમ છતાં પ્રોફેસર ઈ. આર. ડોડ્સ લારપૂર્વક જણાવે છે કે, ‘ગ્રીક સંસ્કૃતિ પૂર્વની ભૂમિકામાંથી ઉદ્ભવી છે અને તેનાથી તે કદી પણ સર્વથા અળગી પડી નથી; સિવાય કે ગ્રીક અને લેટિન વિદ્વાઓના પડિતોના વિચારોમાં.’

લાંબા સમય સુધી યુરોપના વિદ્વાનોના અભ્યાસનું ક્ષેત્ર ગ્રીક, લેટિન અને હિબ્રૂ પૂરતું જ મર્યાદિત રહ્યું હતું અને તેમાંથી દુનિયાનું જે ચિત્ર ઊભું થયું તેમાં માત્ર જૂમળ્ય સમુદ્રના કાંઠા પર આવેલા દેશોનો સમાવેશ થતો હતો. એના પાયામાં

રહેલો ખ્યાન પ્રાચીન કાળના રોમનોના ખ્યાનથી તત્ત્વન બિન્ન નહોતો તેકે અનિર્વાચ્ય રીતે તેમા સમયાનુકૂળ કેન્દ્રાક દેશ્વર અને સુસાર કરના પડ્યા હતા એ કંપનાને આધારે ઇતિહાસ તથા જિયોલોજિકલ્સના તેમના ખ્યાલો મધ્યમા હતા અને તેમની સંસ્કૃતિ અને સભ્યતા નિમ્ની હતી એમ કહી શકાય નહીં, પૈશાનિક પ્રગતિમાં પણ તે આડે આવી હતી તેમના ચિત્ત પર પ્લેટો અને એરિસ્ટોટલ સાર થયા હતા બૂનગમા એશિયાના લોકોએ મેગવેની સિદ્ધિઓ વિષે યુરોપના લોકોને કંઈક જાણ થતા લાગી ત્યારે પણ તેનો રાજ્યપ્રવીણ સ્વીકાર કરવામાં ન આવ્યો અમલપણે તેનો વિરોધ કરવામાં આવ્યો પાનેનાના ચિત્રમાં ગમે તેમ કરીને તેને ગોઠવી દેવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો ત્રિશ્વરો જ્યાં આમ વિચારતા હતા ત્યાં પૂર્વ અને પશ્ચિમ વચ્ચે કંઈક મૂળગત બેદ ગડેલો છે એમ નિરક્ષર જનસમૂહ વિશેષે કરીને માનતો હતો યુરોપના ઉદ્યોગીકરણ અને તેને પશ્ચિમમાં થયેલી ભ્રમણા પ્રગતિને લીધે આમજનનાના માનસ પર આ તફાવતની ખપ વધારે દૃઢ થઈ અને ગમે તે રીતે જુદિસમત ખુનામો ખોળવાની કંઈક નિયિત પ્રક્રિયાથી ગ્રીસ આધુનિક યુરોપ તથા અમેરિકાનું જનમ અને જનતા મની ગયું દુનિયાના બૂનકાળ વિષેના જ્ઞાનમાં થયેલી વૃદ્ધિથી ગવ્યાગાક્યા વિચારોના મનમાં આ નિર્ણયો હવેમથી ગયા પણ ભણેનાગણેના કે નિરક્ષર આખાએ જનસમૂહના ચિત્તમાં તો આ સદીઓજૂના ખ્યાલો મધ્યમ રજા જૂનાવળના ઓળાની પેઠે એ તેમના ચિત્તના પા ઉપર તરતા હતા અને પોતાને માટે તેમણે રચેલી ચિત્રસૃષ્ટિમાં લુપ્ત થતા હતા

યુરોપ તેમ જ અમેરિકાનું નાશિષ્ઠ ઉદ્યોગીકરણ થયું છે અને એશિયા એ બામતમાં પધત છે એ સિવાય બીજી રીતે પૂર્વ અને પશ્ચિમ શબ્દોનો ઉપયોગ કું સમજી શકતો નથી આ ઉદ્યોગીકરણ દુનિયાના ઇતિહાસમાં મધ્યમ નહીં વાત છે અને તેણે બીજી કોઈ પણ વાત કરતા વધારે પ્રમાણમાં દુનિયાને પનગી નાખી છે અને હજી પણ પનગતી જાય છે ગ્રીસની સંસ્કૃતિ અને યુરોપ તેમ જ અમેરિકાની આધુનિક સંસ્કૃતિ વચ્ચે કશો જીવંત સંબંધ નથી મુખસાહેબી ભોગવરી એ જ ખરી મહત્ત્વની વાત છે એવો આધુનિક ખ્યાન ગ્રીક કે બીજા કોઈ પણ પ્રાચીન સાહિત્યના પાયામાં રહેના ખ્યાલોથી તદ્દન જુદો છે ગ્રીક લોકો હિંદીઓ ચીનાઓ તથા ઈરાનીઓ પોતાની સઘળી પ્રવૃત્તિને સ્પર્શે તથા જીવનમાં સમતા અને એકાગ્રતાની વૃત્તિ પેદા કરે એના ધર્મની અને જીવનની દિનમુદીની ખોજ હમેશા કરતા હતા સાહિત્ય મળા તેમ જ સામાજિક સરચાઓ વગેરે જીવનના દરેક ક્ષેત્રમાં આ આદર્શ ઉદ્ભવે છે અને તે ઔચિત્ય તેમ જ પૂર્ણતાની ભાવના પે. રે છે આ છાપ પૂરેપૂરી સાચી ન હોય અને હકીકતમાં જીવન એનાથી તદ્દન બિન્ન હોય એ મનવા જોગ છે જ્યાં આધુનિક યુરોપ

તથા અમેરિકાના લોકો પોતાની આસપાસની પળોમાં જેની આવી બધી પ્રશંસા કરે છે તથા પોતાના અતરની કોઈક ઝખનાને સતોષવાને અથવા આધુનિક જીવનની બીજી કઠોરતામાં વીરગતી શીતગતાનો અનુભવ કરવાને જેમની સાથેનો પોતાનો દર દરનો સમર્થ જોગવાને પ્રયત્ન કરે છે તે ગ્રીક લોકોની સમગ્ર જીવનદષ્ટિ તેમ જ જીવનધ્યેયથી તેઓ કટના મધ્ય વેગમાં છે એ માદ રાખવું મહત્ત્વનું છે.

પૂર્વ તેમ જ પશ્ચિમના દરેક દેશ તથા પ્રજા પાસે નિરાશુ વ્યક્તિત્વ અને સદેશ હતો અને જીવનના પ્રશ્નો ઉકેલવાનો પોતપોતાની રીતે તેઓ પ્રયત્ન કરતા આવ્યા છે. ગ્રીસ પોતાની ગતિ કંઈક નિગળું, અપૂર્ણ છે, હિંદ પણ છે, ચીન ને ધ્રિયનું પણ એવું જ છે. પ્રાચીન હિંદ તેમ જ ચીન વચ્ચે ખૂબ ભિન્નતા હોવા છતાં તેમની વચ્ચે નિચ્ચારનું સામ્ય હતું તે જ પ્રમાણે પ્રાચીન હિંદ અને પ્રાચીન ગ્રીસ એકબીજાથી ભિન્ન હોવા છતાં તેમની વચ્ચે પણ સામ્ય હતું એ બધામાં એક જ પ્રકારની નિશાળ, સહિષ્ણુ જીવનનિહ દષ્ટિ, જીવન તેમ જ પ્રકૃતિ અપ્રતિમ સૌંદર્ય તથા અનંત નિરિધતા પરત્વેનો આનંદ પ્રાપ્તિ, તેમ જ પુરાણી જાતિના લાંબા કાળના સચિત અનુભવમાંથી ઉદ્ભવતું શાણપણ હતું એ દરેક પોતાની આસપાસની નૈસર્ગિક પરિસ્થિતિથી પ્રભવિત થઈને પોતપોતાની જાતિની પ્રતિભા અનુસાર પોતાનો નિકોસ માધ્યો અને જીવનની એક જાણને બીજી જાણીએ કરતા નિશ્ચિત પ્રાધાન્ય આપ્યું એક જાતિ તરીકે ગ્રીકો વર્તમાનમાં નિશ્ચે કરીને જીવ્યા અને પોતાની આસપાસ તેમણે નિકાળેના તેમ જ પોતે સર્જેલા સૌંદર્યમાંથી આનંદ અને જીવનનો સુસવાદ અથવા એકરાગ પ્રાપ્ત કરી હિંદીઓએ આ આનંદ તેમ જ જીવનનો સુસવાદ અથવા એકરાગ વર્તમાનમાંથીયે મેળવ્યો. પણ સાથે સાથે તેમની દષ્ટિ વધારે ગહન જ્ઞાન તરફ વળી હતી અને તેમનું ચિંતન અનન્ય પ્રશ્નો સાથે ગઢમથન થતું હતું. આ પ્રશ્નોની તેમ જ તેની ગૂંતાની ચીનાઓને પૂરેપૂરી જાણ હતી પણ હાપણપૂર્વક તેમાં ગૂંચવાનાનું તેમણે ટાળ્યું. પોતપોતાની ભિન્ન ભિન્ન રીતે એ દરેક પ્રજાએ જીવનની પરિપૂર્ણતા તેમ જ તેનું સૌંદર્ય વ્યક્ત કરવાનો પ્રયાસ કર્યો. હિંદ અને ચીનના પાયા વધારે મજબૂત હતા અને તેમની ટકવાની શક્તિ વધારે હતી એ ઇતિહાસે બતાવી આપ્યું છે. એ બંને દેશો પાયામાંથી સારી પેઠે હાલી ગયા છે અને તેમની અવનતિ ઘણી થઈ છે છતાં તેઓ આજ સુધી ટકી રહ્યા છે અને તેમનું ભાવિ કેવું હશે એની કોઈને ખબર નથી. પ્રાચીન ગ્રીસનું જીવન ઘણું પ્રતિભાશાળી પણ દૃઢ હતું તેની અપ્રતિમ સિદ્ધિઓ પગની સરકૂનિઓ પરનો તેનો પ્રભાવ અને ભાવિભાવ્યો જીવનના એ દૃઢ પણ ઉજ્જવળ મગની

સ્મૃતિ બાદ કરતાં પ્રાચીન ગ્રીક જીવન ન રહ્યું. વર્તમાનમાં વંશરેખાનું નિમજન થવાને કારણે કદાચ તે જૂનકાગમાં વિલીન થઈ ગયું હશે.

યુરોપની આગળની પ્રગતિઓ પોતાને ગ્રીક ભાવનાનાં ફરજિયાત દરેકને છે પણ ભાવના અને દૃષ્ટિમાં હિંદ પ્રાચીન ગ્રીસની વધુ અગ્રીપ છે. તર્કશુદ્ધ વિચાર કરતાં રોકે એવા રૂઢ ખ્યાલો આપણને વારસામાં મળેલા હોવાથી આપણે એ વાત જૂની જર્મીએ એમ અને એમ કહેવાય છે કે, હિંદ ધર્મપરાયણ, કિલ્લમુદી, ચિંતન તેમ જ તત્ત્વચર્ચામાં ગચ્ચુપચ્ચુ, ઇલ્લોલક વિગે ઉદાગીન અને મરણોત્તર જીવન ને પગલોકનાં અવસ્થામાં નિમજન છે. આમ અમને કહેવામાં આવે છે, અને અમને એમ કહેનારાઓ હિંદ ચિંતનમાં નિમજન અને વિચારમાં ગૂંચવાયેલું રહે એમ કદાચ ચાહતા હશે કેમ કે એ રીતે એ વિચારમાં તગ્મથી કથી દખલગીરી વિના તેઓ આ દુનિયાતથા તેની વિપુલ સમૃદ્ધિ પોતાને કબજે ગમી શકે અને તેનો આનંદ લાંટી શકે. હિંદ આ બધું હતું અને એથી અનેક ગણું વિશેષ તે છે. તેણે આત્માવસ્થાની નિર્ણયના અને ઉદ્યમીનતા, યોવનનું જોમ અને સાહસિકતા અને સુખદુઃખના સાંગા અનુભવમાંથી આવતું પુખ્તવયનું પરિપક્વ શાણપણ જાણ્યા છે, વળી પોતાની આત્માવસ્થા, યોવન તેમ જ વૃદ્ધાવસ્થા તેણે ફરી ફરીને નવેસરથી સજીવન કર્યાં છે. વય અને કેન્દ્રની જામગદસ્ત જડતાના બોજાએ તેને ઘાબી દીધું છે, હીન રૂઢિઓ તથા અનિષ્ટ પ્રથાઓએ તેને ઠેરી ખાધું છે, તેને વળગી ગયેલા અનેક પરોપજીવીઓ તેનો જીવનરમ ચૂસના રહ્યા છે. પણ આ બધાંની પાછળ યુગયુગાન્તરોનું સામર્થ્ય તેમ જ પ્રાચીન જાનિનું સદજ શાણપણ રહેલું છે કેમ કે અમે અત્યંત વયોવૃદ્ધ છીએ અને અગણિત મદીઓ અમારા કાનની આસપાસ ચુનરવ કરી રહી છે, છતાં અમારું નવયોવન ફરી ફરીને પ્રાપ્ત કરવાનું અમે જાણ્યું છે, એ વીતી ગયેલા યુગોની સ્મૃતિઓ અને સ્વપ્નાઓ જોડે અમારી મનોરુદ્ધિમાં ટકી રહે છે.

કેઈ ગુપ્ત સિદ્ધાંત કે અવૌકિક વિદ્યાએ નહીં પણ પોતાની કરુણામય માનવતા, વૈવિધ્યશાળી અને સમભાવયુક્ત મસ્કૃતિ તેમ જ જીવન અને તેના ગૂઢ માર્ગોની ઊઠી સમજે હિંદને પ્રાણુવાન ગણ્યું છે અને આ બંન્ના સાંગા સાંગા યુગો દરમ્યાન ટકારી રાખ્યું છે તેની વિપુલ શક્તિ એક યુગથી બીજા યુગમાં તેના ભવ્ય સંહિત્ય અને કળામાં વહેતી રહે છે. એનો થોડો જ ભાગ જોડે આપણી પાસે છે અને ધણું કાં તો કયાં છુપાઈને પડ્યું છે અથવા કુદરતે કે માણુસની પાશવતાએ તેનો નાશ કર્યો છે. એવિન્ડની ગુફામાંની સમર્થ, આશ્ચર્ય અને વેધક ચક્રુઓવાળી, ઊંઝ જ્ઞાન અને સમગ્રથી ભરેલી અને આપણા તરફ કંઈક નિરસ્કારથી જોઈ રહેતી ત્રિમૂર્તિની પ્રતિમા ખુદ હિંદની અનેકમુખી પ્રતિમા હોય એમ અને અજ્ઞતાનાં બીતચિત્રો માદવ

તેમ જ સૌંદર્યપ્રેમ અને જીવનપ્રેમથી ભરપૂર છે અને જ્યાં કઈક વધારે ગૂઢ, કઈક પારનીકિક તત્ત્વ તેમાં રહેલું છે એવી આપણને હમેશાં ઝાંખી થયા કરે છે.

ભૌગોલિક અને આમોહવાની દૃષ્ટિએ ગ્રીસ લિંદથી વિન્ન છે ત્યાં આગળ નથી જોને સાચા અર્થમાં કંઈ શમય એવી નદીઓ, નથી ઘાસ ઝોળે નથી મોટા તરુવરાં દિલમાં આ જાંખાની વિપુલતા છે દિલના દરિયામાં પર યસતા લોકો બાદ કરતાં ગ્રીકો પર નિરવધિ અને તરય સાગરની હિંદીઓ વરતા ધરૂં વધારે અમર પહોંચી હતી હિંદીઓનું જીવન વધુ પ્રમાણમાં અડગ હતું અને વિશાળ મેદાનો, પ્રચિડ ગિરિવરો, મહાન નદીઓ તેમ જ અકાદ જંગલો સાથે સંકળાયેલું હતું ગ્રીસમાં પણ થોડાં પર્વતો હતા, અને પોતાના દેવો તથા નિમિત્તો દિમાતપના શિખરો પર વસે છે એમ હિંદીઓ માનતા હતા તેમ ગ્રીકો ઓનિપ્સ પર્વતને તેમના દેવોનું નિવાસસ્થાન લેખતા હતા અને પ્રમ્નોએ નિર્માણ કરેલી પુરાણધ્યાઓ અળગી ન પાડી શમય એ રીતે ઇતિહાસ સાથે સંબંધ ધર્મ ગયેલી છે અને કંપના તેમ જ હમીકતોને છૂટા પાડવાનું શમય નથી ગ્રાચીન અમયના ગ્રીક લોકો મોજમજ માણવાની પાછળ નહોતા પડ્યા તેમ જ તપરની કે દેહદમન કરનારા પણ નહોતા એમ કહેવાય છે મોજમજને કઈ અનિષ્ટ અથવા અનીતિમાન વાત ગણીને તેને તેઓ દાગતા નહોતા તેમ જ આજના લોકોની બામતમાં મને છે તેમ ગણતરીપૂર્વક તેઓ મોજમજ માણવાની પાછળ પણ પડતા નહોતા આપણામાંના ધણાને કહે છે તેવા નિધિનિરેનના નિઘ્રહોની તથામાં પડ્યા વિના તેઓ સહજભાવે જીવન ગાગતા હતા, જે કઈ કરવાનું હોય તે તન્મય મનીને કરતા અને એ રીતે જીવન પ્રત્યે તેઓ આપણા કરતા વધારે નિઘવાળા હોય એમ જણાય છે આપણા ગ્રાચીન સારિય પરથી હિંદીઓના જીવન વિષે પણ આપણા પર કઈક એવી જ ધપ પડે છે દિલમાં જીવનની સમયગીન યા નિઘ્રહશીન બાણુ હતી પણ તે મૂરીભર લોભમાન્યમર્ષિત હતી અને સમગ્ર પ્રમજીવન પર તેની ઝાઝી અસર નહોતી પાછળના સમયમાં ગ્રીસમાં પણ આ નિઘ્રહશીન જીવન પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો હતો જૈન તેમ જ બૌદ્ધ ધર્મની અસર નીચે એ માણુને વધારે મહત્ત્વ મળવાનું હતું પણ જ્યાં જીવનની જૂમિકામાં એનાથી ધરમૂળનો ફેરફાર થયો નથી.

લિંદ તેમ જ ગ્રીસ ઉભય દેશોમાં જીવનને જેવું છે તેવું વ્યકારી લેવામાં આવતું હતું તથા તેના પૂરેપૂરો ઉપભોગ કરવામાં આવતો હતો આમ જતાં ત્યાં અમુક પ્રકારના આતંકિક જીવનની શ્રેષ્ઠતા વિષેની શ્રદ્ધા પણ હતી આમાંથી કુતૂહલ અને ચિંતન ઉદ્ભવે મા, પણ એ જિજ્ઞાસાવૃત્તિ ચત્ત સિદ્ધ

તરીકે સીમરી લેવામાં આવેના કેવાક નિશ્ચિન ખ્યાલોની તાકિદ વિચારણા પડે છે. યર્ષ હતી તેની દરમિયાન જનનના અનુભવોની વિચારણા તરફ વળી નહેતી. વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિનો ઉદ્ભવ થયો તે પહેલાં સાચે જ અરે એ સર્વસામાન્ય વનસ્તુ પ્રતર્થનું હતું ધણું કરીને આ જનનનું ચિત્તન મૂળભર શુદ્ધિથી લોકોમાં જ મર્યાદિત હતું પણ સામાન્ય માણસો પર પણ એની અમર યર્ષ હતી અને તેઓ જાહેર સભાસ્થાનોમાં બીજા મની વસ્તુઓની જેમ તાત્વિક કિનસૂત્રના પ્રશ્નોની પણ ચર્ચા કરતા હતા ખાસ કરીને ગામગામોમાં હજી આજે પણ દિ'દમાં જેવામાં આવે છે તેમ લોકોનું જીવન સામુદાયિક સ્વરૂપનું હતું ચોરેચોરે, મંદિર કે મસ્જિદના યોગાનમાં અથવા જ્યાં પચાસતર હોય ત્યાં લોકો તે દિનસના ખમરોની અને સર્વસામાન્ય જરૂરિયાતોની ચર્ચા કરવાને એક થતા આ રીતે પ્રજામન નિર્માણ થતો અને વ્યક્ત થતો આવી જતો, ચર્ચાઓ માટે લોકોને પૂરતી નવરાશ મળતી હતી.

આમ છતાં ગ્રીક લોકોની અનેક અપ્રતિમ સિદ્ધિઓમાં એક સિદ્ધિ અદ્વિતીય છે એ છે પ્રાયોગિક વિજ્ઞાનનો તેમણે કરેલો આરંભ ખુદ ગ્રીસની જૂમિ કરતાં એવે-ઝિક્કિયાના ગ્રીકોએ એમાં વધારે પ્રમાણમાં પ્રગતિ કરી હતી અને ઈ સ પૂ ૩૩૦થી ઈ મ પૂ ૧૩૦ સુધી એ મગ્રો વિજ્ઞાનની પ્રગતિ અને યાત્રિક શોધોએના ઇનિહાસમાં આગળ તરી આવે છે આની સાથે સરખામણી થઈ શકે એવું દિ'દમાં કશું નથી અથવા સાચું કહેના સત્તરમી સદી અને તે પછીના સમયમાં વિજ્ઞાન કૂંકે ને જૂંકે આગળ વધવા લાગ્યું તે પહેલાંના સમયમાં દુનિયામાં બીજા કયાં જોવામાં આવ્યું નથી રોમન સામ્રાજ્ય આપના મધ્ય પ્રદેશમાં નિસ્તપું હતું, ગ્રીક સંસ્કૃતિ સાથે તેનો ગાઢ સંબંધ હતો અને અનેક પ્રજાઓની વિદ્યા તેમ જ તેમના અનુભવોનો લાભ લેવાની તેને તક મળી હતી છતાં વિજ્ઞાન શોધોએ કે યત્નિયક પ્રગતિમાં તેણે કરેલ મહત્વનો ફાળો આપ્યો નથી યુરોપમાં ગ્રીસ રોમની સંસ્કૃતિ પડી ભાગી ત્યારે મધ્ય યુગના સમયમાં આરમ્ભ લોકોએ વિજ્ઞાનની જ્યોત જાગતી મળી હતી.

એનેઝ ડ્રિયાનો વિજ્ઞાનની પ્રગતિ અને શોધોએનો આ ફાલ બેશક તદ્દાનીન સમાજરિચિતિનું ફળ હતું ગણિત અને બીજગણિતની પદ્ધતિની પ્રગતિ, શયનો ઉપયોગ અને એકમ, દશક, શતક વગેરે સ્થાનોના અંકોની મૂલ્યપદ્ધતિની દિ'દમાં ચર્ચેની શોધ જેમ અર્દોની સામાજિક જરૂરિયાતો, વવતા જતા વેપાર તથા બહુમિત સમાજવ્યવસ્થાને આભારી હતી તે જ પ્રમાણે એનેકઝાડિયામાં ચર્ચેની શોધોએ તેમ જ વૈજ્ઞાનિક પ્રગતિ પણ વિશ્વતા જતા સમાજ તથા દરિયો ખેડવાની પ્રગતિને આભારી હતી પણ સમયપરો જોતા પ્રાચીન સમયના ગ્રીકોમાં વિજ્ઞાનની ભાવના કેવા પ્રમાણમાં મોજૂદ હતી એ

શંકારપદ છે અને તેમનું જીવન મનુષ્ય અને પ્રકૃતિમાં એકતા અને મુક્તિવાદ બોળતી પોતાની પુરાણી તાત્ત્વિક દૃષ્ટિના પાયા પર રચાયેલી પગપરાગત પ્રણાલી-ઓને અનુસરતું હોવું જોઈએ એમ વાગે છે. એ તાત્ત્વિક દૃષ્ટિ અથવા વલણ પ્રાચીન ગ્રીકો તથા હિંદીઓમાં સામાન્ય છે. હિંદની પેઠે શ્રીસમાં પણ પ્રગ્નપ્રાય ઉત્તમો દ્વારા વરમના ભાગ પાડામાં આવના હતા, એ ઉત્તમો બદલાતી ઋતુઓના આગમનની જાહેરાત કરતા અને પ્રકૃતિના પલટા સાથે માણસને એકતાન રાખના હતા હિંદમાં હજી પણ અમે વસતઋતુના તેમ જ લણણીની મોસમના ઉત્તમો જાળવીએ છીએ શરદઋતુના અંતમાં દિવાળીનો અને ઉનાળાની શરૂઆતમાં હોળીનો તેમ જ પુરાણકાળના વીર પુરોના ઉત્તમો પણ અમે જાળવીએ છીએ. ઠેરઠાક ઉત્તમોને પ્રસંગે હજી પણ અમે કૃષ્ણ અને ગોપીઓના નાચની પેઠે નાચગાન કરીએ છીએ, લોકગીતો ગાઈએ છીએ અને સંઘનૃત્યો કરીએ છીએ.

રાજનરગવાડો અને અમીરઉમરાવોમાં અમુક અંશે સ્ત્રીઓ પડદો રાખતી હતી તે સિવાય હિંદમાં પડદાનો રિવાજ નહોતો એ સમયે હિંદ કરતા શ્રીસમાં સ્ત્રીઓ ઘણું કરીને વધારે પ્રમાણમાં ધરમાં એકાંતમાં રહેતી હતી. હિંદના પ્રાચીન ગ્રંથોમાં આગળપડતી અને નિદુષી સ્ત્રીઓના ઉલ્લેખ આવે છે અને ઘણી વાર તેઓ જાહેર ચર્ચાઓમાં પણ ભાગ લેતી જણાય છે. શ્રીસમાં લગ્ન દેખીતી રીતે જ સપૂર્ણપણે સ્ત્રીપુરુષ વચ્ચેનો કરાર હતો. હિંદમાં તેને હમેશા ધાર્મિક સરકાર તરીકે લેખવામાં આવ્યું છે, લગ્નના ખીજા પ્રકારોનો ઉલ્લેખ પણ અહીં જોઈ મળી આવે છે.

ગ્રીક સ્ત્રીઓને હિંદમાં ખાસ કરીને આનંદરવામાં આવતી હતી. પ્રાચીન નાટકોમાં જેનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે તે રાજદરબારની પરિચારિકાઓ ઘણી વાર ગ્રીક સ્ત્રીઓ હતી શ્રીસમાંથી લગ્ન બદરેથી જે મહત્ત્વની ચીજો હિંદમાં આવતી હતી તેમાં 'ગાયક છોકરાઓ અને સ્વરૂપવાન કન્યાઓ'નો સમાવેશ થતો હતો એમ કહેવામાં આવે છે મૌર્ય રાજા ચન્દ્રગુપ્તનું જીવન વર્ણવના મેગેસ્થનિસ આપણને કહે છે કે, 'રાજાને માટે સ્ત્રીઓ રસોઈ તૈયાર કરતી, તેઓ ખોરાકની ખીજ વાળીઓ સાથે મદિરા પણ તેને પીરસતી બધા જ હિંદીઓ એનો સારી પેરે ઉપયોગ કરતા હતા' કેટલીક મતના દાડ શ્રીસની ભૂમિમાંથી અથવા તેની વસાહતોમાંથી અનરથ અહીં આવતા હતા કેમ કે એક પ્રાચીન તામિલ કવિ એ વિશે ઉલ્લેખ કરતા જણાવે છે કે, 'યવનો (ગ્રીક લોકો) પોતાના સરસ વહાણોમાં હોડે અને ખુશમોદગ દાડ લાવતા હતા' એક ગ્રીક હુનાવ જણાવે છે કે, પાશ્ચાત્યુત્તમ રાજાઓ (ઘણું કરીને અશોકનો પિતા નિહુસાર) મીઠો દાડ, સૂકા અજીર અને સોફિસ્ટ ફ્રિવલ્સ ખરીદીને પોતાના પર

મોખી આપવા માટે એન્ટિઓખને લખ્યું હતું એના જવાબમાં એન્ટિઓખે લખ્યું કે, 'અમે તમને દારૂ અને અછા તો મોહીશું પણ ત્રીસના વાપદા સોફિસ્ટને વેચવાની મનાઈ કરે છે'

ગ્રીક સાહિત્ય પરથી સ્પષ્ટપણે જણાય છે કે, સમ્પત્તિઓ વચ્ચેના અપદરતી સબધો પ્રત્યે નાપસદગી કે મૂઠા દર્શાવવામાં આવતી નહોતી અરે, એના પ્રત્યે કદાચ પમદગી દર્શાવવામાં આવતી હતી ઘણું ખરીને એ મુવાવરયામાં સ્ત્રીપુરુષોને એમ્પીગ્નથી અગામી ગખવામાં આવતા હતા તેને આભારી હતું ઈશનમાં પણ આરી જનનું વનશું જોવામાં આવે છે અને દારૂની સાહિત્યમાં એવા ૬ નેખો ટગનામધ મળી આવે છે પુરુષ સાથીને માથક તરીકે રજૂ કરવાની પ્રથા ત્યાં સાહિત્યમાં ૩૬ થઈ ગયેલી હોય એમ લાગે છે મસ્કૂત સાહિત્યમાં એનું નામનિશાન જોવા મળતું નથી અને સમ્પત્તિઓના અપદરતી સમ્બંધને હિંદમાં મજૂર રાખવામાં આવતા નહોતા અને એવા સબધો સામાન્ય નહોતા એ ઉધકુ છે

છેક પ્રાચીન મગધી ત્રીસ અને હિંદો એમ્પીગ્ન સાથે સપર્ક થયું થયે હતો અને પાછળના સમયમાં ગ્રીક સંસ્કૃતિની અસર નીચે આવેના પશ્ચિમ એશિયા અને હિંદ વચ્ચે ગાઢ સબધ મધાયો હતો મધ્ય હિંદમાં આવેલી ઉજ્જયિની (આજનું ઉજ્જન શહેર) નગરીની મહાન વેદશાળાને મિસરમાં આવેલા એલેક્ઝાંડ્રિયા શહેર સાથે સમ્બંધ હતો એકમીગ્ન સાથેના જોમના સપર્કના આ લાગા ગાળા દરમ્યાન એ બે પ્રાચીન સંસ્કૃતિઓ વચ્ચે વિચારો અને સંસ્કારોની ધગી આપણે થઈ હજે એક ગ્રીક પુસ્તકમાં એની એક પરપરાગત હકીકત નોંધવામાં આવેલી છે કે કેટલાક વિદ્વાન હિંદીઓ સોફિસ્ટને મગધા હતા અને તેને તેમણે સવાલો પૂછ્યા હતા પાર્થિયોગરાસ પર ખાસ ખરીને હિંદી મિલસૂફીની અસર પડી હતી અને પ્રોફેસર એચ જી રાનિન્મન જણાવે છે કે, પાર્થિયોગરાસના અનુયાયીઓ જે ધાર્મિક, તાત્વિક અને ગણિતના સિદ્ધાંતો શીખવતા હતા તે મધ્યકાલ પહેલાની છત્રી સદીમાં હિંદના લોકો જાણતા હતા 'યુરોપની પ્રાચીન મગધી વિદ્યાઓના ઉચ્ચ નામના પડિતે પ્લેટોના ધિ રિપબ્લિક નામના ગ્રંથની મોમસા હિંદી તત્ત્વજ્ઞાનને આધારે કરી છે * નોસ્ટ્રા સપ્રાવ્યને પ્લેટોની ફિનસૂફી અને હિંદી તત્ત્વજ્ઞાનનો સમ વધ કરવાના પ્રયાસ તરીકે લેખનામાં આવે છે ગિયાનાના એપોનેનિયસ નામના ફિનસૂફે ઇસવી સનના આરભમાં હિંદના વાયવ્ય તરફના પ્રદેશમાં આવેલી તક્ષ શિના નામની વિદ્યાપીઠની મુનાકાન લીધી હતી એમ માનવામાં આવે છે

* ગ્રીમરીન ધિ ટ્રાક ક મનવચ નામના પુસ્તકમાં હરવિન્ના ધિ મેનેજ બ્રાફ જેટો નામના ગ્રંથનો ઉલ્લેખ કરે છે (૧૯૨૦) એ એ ગ્રંથ જોયા નથી

આદ્યની નામનો મશ્હૂર પ્રવાળી અને પડિત ઈશુની અગિયારમી સદીમાં હિંદમાં આવ્યો હતો તે મૂળ ઈરાની હતો અને મધ્ય એશિયામાં આવેલા ખોરાસાનમાં જન્મ્યો હતો તેણે ગ્રીક ફિલસૂફીનો અભ્યાસ કર્યો હતો ઇસ્લામની આરભની કારકિર્દીના સમયમાં બગદાદમાં એ ફિલસૂફી લોકપ્રિય હતી હિંદી ફિલસૂફીનો અભ્યાસ કરવા માટે હિંદમાં તે સંસ્કૃત ભણ્યો એ બંનેના કેટલાક સામાન્ય લક્ષણો જોઈ તે અંતિ થયો હતો અને હિંદ વિશેના પોતાના પુસ્તકમાં એ બંનેની તેણે તુલના કરી છે ગ્રીક ખગોળશાસ્ત્ર અને શેમન ખગોળશાસ્ત્ર વિશેના સંસ્કૃત ગ્રંથોનાં પણ તે ઉલ્લેખ કરે છે

ગ્રીક અને હિંદી સંસ્કૃતિ અનિવાર્ય રીતે એકબીજા પર અસર ઢરતી આવી હતી એ ખરું હોવા છતાં પોતાનું નિરાશુ વ્યક્તિત્વ જાળવી રાખીને પોત પોતાની રીતે સ્વતંત્ર વિશ્વ સાધના જેટલી તે બંને સમર્થ હતી બધું જ ગ્રીક અને શેમન આભારી છે એમ માનનારુ જુનુ વનણ હાલ થોડા વગસથી બદલાના લાગ્યું છે અને સંસ્કૃતિની પ્રગતિમાં એશિયાએ અને ખાસ કરીને હિંદ આપેના ફાળા પર વધારે ભાર મૂકવામાં આવે છે ગ્રાઈસન ટાન' કહે છે 'બાપટ દષ્ટિથી જોતાં એશિયાનામીઓએ ગ્રીક પામેથી સામાન્ય રીતે વસ્તુઓનું બાહ્ય સ્વરૂપ લીધું છે, તેમણે નક્કર વસ્તુ કવચિત્ લીધી છે — પ્રગતીપ સંસ્થાઓ એમાં અપનાદ રૂપ હોય એમ બને — પણ બાનના તો હરગિજ નહીં કેમ કે બાનનાની બામતમાં પોતે ગ્રીકને પાછળ પાડી દઈ શકે એવો એશિયાનામીઓને વિશ્વાસ હતો અને તેમણે એમ કહ્યું હતું પણ ખરું' વળી તે કહે છે 'ગ્રીક સંસ્કૃતિની સામે ટક્કર ઝીલના જેટલી હિંદી સંસ્કૃતિ સમર્થ હતી, પણ ધાર્મિક ક્ષેત્ર બાદ કરતા બેબિલોનિયાની સંસ્કૃતિએ ગ્રીક સંસ્કૃતિ પર અસર કરી તેટલી અસર કરવા જેટલી તે સમર્થ નહોતી આમ જતા હિંદ એ બેમાં વધારે પ્રભાવશાળી લાગીદાર હતું એમ માનનારે આપણને મગ્યું મળે છે' 'ગ્રીસની હરતી ન હોત તોયે જુદની મર્તિ' બાદ કરતા મીજ બંધી મહત્ત્વની બામતમાં હિંદના ઇતિહાસમાં કશે ફેર પડત નહીં'

પ્રતિમાપૂજા અથવા મૂર્તિપૂજા ગ્રીકમાંથી હિંદમાં આવી હતી એ જાણવા જેવો ખાના છે વેદ ધર્મ હરકેઈ પ્રમરની પ્રતિમા યા મૂર્તિપૂજાની વિરુદ્ધ હતો તે વખતે દેવોના મંદિરો સુધ્ધા નહોતા હિંદના વધારે ગ્રામીણ ધર્મોમાં ધણુ ખરું પ્રતિમાપૂજાનો કઈ અંશ હતો ખરો જોકે તેનો પ્રચાર ઝાંઝો નહોતો એ નિર્વિવાદ છે આરભાગના બૌદ્ધ ધર્મનો એની સામે પ્રમળ વિરોધ હતો અને જુદ જગનાની પ્રતિમા કે મૂર્તિ બનાવવાનો ખાસ નિષેધ કરવામાં આવ્યો હતો પરંતુ અફઘાનિસ્તાન અને તેની આસપાસના હિંદની સરહદ પગના પ્રદેશોમાં ગ્રીક કળાની પ્રમળ અસર હતી અને ધર્મો ધર્મો તેણે હિંદમાં

તેમ જ તિબેટમાં તે લાંબા વખત સુધી લોકપ્રિય હતો. ગ્રાચીન કાળમાં એક હિંદી પંડિતે તેનો ચીની ભાષામાં અનુવાદ કર્યો હતો.

આ બધી શોધોએ ગ્રાચીન હિંદનાં નાટકોના ઇતિહાસ પર નવો પ્રકાશ પાડ્યો છે અને એ દિશાની વળી વધુ શોધો હિંદી સંસ્કૃતિની આ અદ્ભુત પ્રગતિને એથીયે વધારે પ્રગટ કરે એવો સંભવ છે. સિત્તવન લેવી જ વિચેત્ર ઇન્દિયાન એટલે કે માર્તીય નાટકો નામના પેતાના પુસ્તકમાં લખે છે: 'એ નાટકો જેણે તેમને નિર્માણ કર્યાં તે સંસ્કૃતિને હિંદુ સ્વરૂપે વ્યક્ત કરે છે. જીવનને તે જેવું છે તેવું ચીનરે છે. સારજૂ વસ્તુઓને ગોણ વસ્તુઓથી નિરાળા પાડી તે આપણી સમક્ષ પ્રતીકના રૂપમાં આકર્ષક રીતે મૂકે છે. હિંદી મૌલિકતા તેની નાટકકળામાં સંપૂર્ણપણે પ્રગટ થઈ છે. એમાંથી હિંદી શૈલિઓ, સિદ્ધાંતો તેમ જ સંસ્થાઓનો સારજૂત ખ્યાલ મળી રહે છે.'

સર વિલિયમ જેન્સે કરેલા કાલિદાસના શાકુન્તલ નાટકનાં અનુવાદ દ્વારા યુરોપના લોકોને હિંદના ગ્રાચીન નાટક વિષે પહેલવહેલી જાણ થઈ. આ અનુવાદ ૧૭૮૯ની સાલમાં પ્રસિદ્ધ થયો હતો. આ શોધથી યુરોપના ડેળવાયેલા અને કુદિજીવી લોકોમાં એક પ્રકારનો ખગલગાટ મચી ગયો અને એ નાટકની અનેક આદૃત્તિઓ બહાર પડી. જર્મન, ફ્રેંચ, ડેનિશ અને ઇટાલિયન ભાષામાં પણ એના અનુવાદો બહાર પડ્યા. આ અનુવાદો સર વિલિયમ જેન્સના અનુવાદ પરથી કરવામાં આવ્યા હતા. ગટે પર એ નાટકની જાંડી. અસર થઈ હતી. શાકુન્તલની તેણે મુક્તકંઠે પ્રશંસા કરી હતી. પેતાના કોલ્ટ નામના નાટકમાં નાન્દી દાખલ કરવાનો ખ્યાલ કાલિદાસની નાન્દી પરથી તેને આવ્યો હતો એમ કહેવાય છે. સંસ્કૃત નાટકોમાં આરંભમાં નાન્દી મૂકવાની પ્રથા પરંપરાગત હતી. *

જ યુરોપિયન વિદ્વાનોનાં લખાણોમાંથી હિંદના ગ્રાચીન સાહિત્ય તથા ફિલસૂફીની તારીફ કરતા ચૂંટી કાઢેલા હતારાઓ પેતાનાં લખાણોમાં ટાંકવાનો હિંદના લેખકોનો રિવાજ થઈ પડ્યો છે. હું પણ અમુક અંશે એ રિવાજને વશ થયો છું. એથી સાવ જલદો અભિપ્રાય વ્યક્ત કરતા હતારાઓ ટાંકવાનું એથીયે સહેલું થઈ પડે એમ છે. અદારમી અને એમણીસમી સદીના યુરોપી વિદ્વાનો હિંદી તત્ત્વજ્ઞાન અને ફિલસૂફીના પરિચયમાં આવ્યા ત્યારે એને વિષે તેમનામાં ખૂબ ઉત્સાહની લાગણી પેદા થઈ અને તેઓ એની મુક્તકંઠે પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. યુરોપી સંસ્કૃતિ જે નહેલી કરી રાખી એવી કંઈક જરૂરિયાત તેમણે પૂરી પાડી એવી લાગણી ત્યાં પ્રવર્તી હતી. પાણીથી એથી જલદે એટલે કે દીકા અને શંકારીલતાનું વલણ પેદા થયું. હિંદની ફિલસૂફી કરતા નિમિત્ત સ્વરૂપ વિનાની અને વેરજુવેરજુ છે એવી લાગણી પેદા થવાને લીધે તેમ જ બિન્ન બિન્ન દ્વારિઓના જટ વાટાઓવાળી હિંદની સમાજ-રચના પ્રત્યેના અણમૂળને પરિણામે આ વલણ પેદા થયું હતું. હિંદના ગ્રાચીન સાહિત્ય વિષેના બહુ અધૂરા જ્ઞાનમાંથી તેની તરફેણનાં અને વિરુદ્ધનાં આ બંને

નાનિદાસને સરકૃત સાહિત્યના સૌથી શ્રેષ્ઠ ડ્રામા અને નાટકકાર ગણવામાં આવે છે. પ્રો. સિન્ઝન લેવી કહે છે ‘કાલિદાસનું નામ ભારતના કાવ્ય તેમ જ સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં અમકરી રહ્યું છે. નાટક, મહાકાવ્ય અને વિરહમય્ય આજે પણ એ મહાન કલાકારની પ્રતિભા અને બહુશ્રુતતાનો પુરાવો આપે છે. સરસ્વતીના વરદ પુત્રોમાં એનો જોડો જડવો મુકેલ છે. હિંદ જેની પ્રશંસા કરે છે અને જગત જેની કદર બૂળે છે એવી સર્વોત્કૃષ્ટ મ્વાકૃતિ નિર્માણ કરવાનું સૌભાગ્ય એને જ પ્રાપ્ત થયું છે. શાકુન્તલના જન્મ વખતે ઉજ્જયિની મા જે પ્રમશ પેદા થયો હતો તેણે ધરુણી સદીઓ માદ વિલિપ્ત જોએ એ નાટ્યનો અનુનાદ કર્યો. ત્યારે પશ્ચિમના દેશોને પણ પ્રકાશિત કર્યા જ્યાં દરેક નામ માનવજાતના વિકાસનો એક યુગ વ્યક્ત કરે છે એના સપ્તર્ષિના મડામાં કાલિદાસે પોતાનું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે એ નામોની શ્રેણી ઇતિહાસ રચે છે અથવા મ્હો કે, પોતે જ ઇતિહાસ મને છે.’

કાલિદાસે બીજા નાટ્યો અને લામા માંયો પણ લખ્યા છે એના જીવનકાળ વિશે કંઈ ચોક્કસપણે મ્હી શક્ય એમ નથી પણ મ્હી શ્રીને તે ઇશ્વરી ચોથી મંદીના છેવટના ભાગમાં જેને ગપ્તવશના નિક્ષમાદિત્ય તરીકે ઓળખવામાં આવે છે તે અદ્રશ્ય બીજાના અમન દરમ્યાન ઉજ્જયિનીમાં થઈ ગયો એમ માનવામાં આવે છે. નિક્ષમાદિત્યના દરબારના નવ રત્નોમાંનો તે એક હતો એવી કત થા પ્રચલિત છે અને તેના જીવન દરમ્યાન જ તેની પ્રતિભાની દ્રઢ બૂજવામાં આવી હતી અને તેનું પૂરેપૂરું સન્માન કરવામાં આવ્યું હતું એ વિશે શક્ય નથી તે ખૂબ નસીમદાર હતો, જીવનનો લાડકારો હતો તેની પ્રોગ અને તીણી ધાર કૃતા તેની મુદરતા અને મુદ્રતાનો તેને વિશેષ અનુભવ થયો હતો તેના લખાણોમાંથી જીવન વિશેનો તેનો પ્રેમ તથા સૃષ્ટિસૌંદર્ય મારેનો તેનો અનુરાગ જણાઈ આવે છે.

વલ્લભ પેદા થયા હતા ગરબ પોતે પણ એ વિષેનો પોતાનો અભિપ્રાય વારંવાર બદલે છે. એને યુરોપની સરકૃતિ પર હિંદી વસ્તુજ્ઞાનની ધારી અસર થઈ છે એ વાત તે ન્વીસતો હતો એ ખરું પણ તેના પર તેની દરમ્યાની અસર થઈ હતી એ કબૂલ કરવા તેયાર નહોતો. હિંદ વિશે પણ આત્મ દ્વિવિધ અને પરસ્પર વિરોધી વલ્લભ એ યુરોપી માનસની આસિયત છે તેમાં શેલા એક મહાન યુરોપિયન અને સર્વોત્તમ યુરોપી સરકૃતિની વિશિષ્ટ પેદાશ છે. હમણાં માનવ વરમો દરમ્યાન તેઓ હિંદી વસ્તુજ્ઞાનના મૂળમાં રહેલી વસ્તુને મહાનુભૂતિપૂર્વક અને સમન્વયપૂર્વીક દૃષ્ટિથી મગજવાનો પ્રયત્ન કર્યા છે તેમને મન પૂર્વ અને પશ્ચિમ એ માનવઆત્માના અનાદિ અને અનંત સમાગમી મે બિન્ન અવસ્થાઓ છે. આ વિષય પર — હિંદી દ્વિસૃષ્ટી વિના પશ્ચિમના લોકોના વલ્લભ બાજત — શાન્ત નિકેતનના મિ. એલેક્સાન્ડર-સને ખૂબ વિદ્વાન અને અધિકારપૂર્વક લખ્યું છે.

મેષદૂત એ કાલિદાસનાં લાંબાં કાવ્યોમાંનું એક છે. એમાં પોતાની પ્રિયતમાથી વિખૂટો પડેલો અને દેશવરો વેદ્યો એક પ્રેમી વર્ષાઋતુના આરંભમાં વાદળાં મારફતે પોતાનો વિરહસંદેશ પોતાની પ્રિયતમાને મોકલે છે. ગયડર નામના એક અમેરિકન વિદ્વાને એ કાવ્ય તેમ જ કાલિદાસનાં મુક્તકો વખાણ કર્યાં છે. એ કાવ્યના બે ભાગોનો ઉલ્લેખ કરીને તે કહે છે: ‘પહેલો ભાગ સંનાતન પ્રકૃતિનું વર્ણન છે, આમ છતાં તેની સાથે માનવલાગણીઓ વધી લેવામાં આવી છે. બીજો ભાગ માનવહૃદયનું ચિત્ર ગૂઢ કરે છે, આમ છતાં એ ચિત્ર પ્રકૃતિના સૌંદર્યની ભૂમિકામાં ચીતરવામાં આવ્યું છે. એ એટલી સગસ રીતે કરવામાં આવ્યું છે કે, બેમાંનો કયો ભાગ શ્રેષ્ઠ છે એ કોઈ કહી શકે એમ નથી. મૂળ સંસ્કૃતમાં એ સર્વાંગસંપૂર્ણ કાવ્ય વાંચનાગઓ પૈકી કેટલાક પર પહેલા ભાગની ભારે અસર થાય છે અને કેટલાક પર બીજા ભાગની. આ દુનિયા એકલા માણસ માટે જ નથી, તેમ જ માનવ સિવાયનાં જીવનનાં અન્ય સ્વરૂપોનું ગૌરવ અને મહત્ત્વ સમજાવે જ તે પોતાનો પૂર્ણ વિકાસ સાધી શકે છે એ સ્વયં કાલિદાસ પાંચમી સદીમાં સમજ્યો હતો. યુરોપ ઓગણીસમી સદી સુધીમાં પણ એ શીખ્યું નહોતું અને હજી આજે પણ એ અંગેની એની સમજ અધૂરી જ છે. કાલિદાસ આ સ્વયં પામી શક્યો એ તેની અસાધારણ પ્રતિભાનો પુરાવો છે. મહાન કાવ્યસર્જન માટે તેમ જ તેના સર્વાંગસંપૂર્ણ સ્વરૂપ માટે એ શુભ અતિ આવશ્યક છે. કાવ્યનો અસ્ખલિત પ્રવાહ એ વિરલ વસ્તુ નથી; સારગ્રાહી બુદ્ધિ પણ એટલી વિરલ નથી, પરંતુ આ તબિયતી શરૂઆતથી આજ સુધીમાં એ બંનેનો સંગમ ડઝનેક કરતાં વધુ વખત થયેલો જાણ્યો નથી. તેનામાં એ બંનેનો સુમેળ સંધાયો હતો તેથી જ કાલિદાસ એનાકિઓન, હોરેસ કે શેકીની કોટિનો નહીં પણ સોફોક્લેસ, વર્ગિલ અને મિલ્ટનની કોટિનો કવિ હતો.’

ધણું કરીને કાલિદાસ પહેલાં ધણું સમય અગાઉ બીજું એક મરાઠ્ઠર નાટક — શદ્રકનું મૃત્ત્યુકટિક એટલે કે મારીનું ગાકું નામનું નાટક રચાયું હતું. એ કોમળ લાગણીથી ભરેલું કંઈક કૃત્રિમ નાટક છે. આમ છતાં એ વાસ્તવ-દર્શી નાટક છે. એ આપણને તે સમયની સંસ્કૃતિ તથા પ્રગતમાનસની જાંખી કરાવે છે. ઈ. સ. ૪૦૦ના અરસામાં, ચંદ્રગુપ્ત બીજા અથવા વિક્રમાદિત્યના જ રાજ્યઅમય દરમિયાન બીજું એક સુપ્રસિદ્ધ નાટક રચાયું હતું. એ હતું વિશાખાદત્તનું સુદારાસલ. એ કેવળ રાજકીય નાટક છે અને કોઈ પ્રણયકથા કે પૌરાણિક વાત તેમાં આવતી નથી. એમાં ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યના સમયની વાત આવે છે અને અર્ધશાસ્ત્રનો કર્તા ચંદ્રગુપ્તનો અમાત્ય ચાણક્ય તેનો નાયક છે. અમુક રીતે આજે પણ એ અપૂર્વ વાસ્તવદર્શી નાટક છે.

પ્રસિદ્ધી સત્તી સત્તી સદીના આરંભમાં એક નવું સામ્રાજ્ય સ્થાપનાર સમ્રાટ હર્ષ ચા હર્ષવર્ધન પણ નાટકકાર હતો અને તેનાં હાથેલાં ત્રણ નાટકો આપણી પાસે છે. ઈ. સ. ૭૦૦ના અરસમાં ભવભૂતિ ઈર્ષ થયો. સંસ્કૃત સાહિત્યનો તે ખીજો જાગૃતો તારો છે. એની કૃતિઓનો અનુવાદ કરવો સહેલો નથી કેમ કે તેની ખરી ખૂબી તેની ભાષામાં છે. પરંતુ હિંદમાં તે બહુ લોકપ્રિય છે અને માત્ર કાલિદાસને જ તેનાથી આગળ મૂકવામાં આવે છે. ઓક્સફર્ડ યુનિવર્સિટીનો એક વખતનો પ્રોફેસર વિલ્સન એ બનેને વિશે કહે છે: 'ભવભૂતિ અને કાલિદાસનાં કાવ્યોના જેવી સુમધુર અને સંગીતમય અથવા ભવ્ય ભાષાની કલ્પના કરવી પણ અશક્ય છે.'

સદીઓ સુધી, સંસ્કૃત નાટકોનું ઝરણું વહેતું રહ્યું હતું પણ નવમી સદીના આરંભમાં મુસરી પછી શુદ્ધમાં તે સાવ ઊતરી ગયેલાં દેખાય છે. જીવનનાં ખીજાં ક્ષેત્રોમાં પણ એ અવનતિ અને સડો ઉત્તરોત્તર વધારે ને વધારે પ્રમાણમાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે. આશ્વાનો તેમ જ મોગલોના રાજ્ય-અમલ દરમ્યાન રાજ્યાશ્રય ન મળ્યો તેમ જ મુખ્યત્વે કરીને તે રાષ્ટ્રના ધર્મ સાથે નિકટપણે સંકળાયેલાં હતાં અને ઇસ્લામને નાટકની કળા પસંદ નહોતી એ ખીના નાટકોની અવનતિને માટે કંઈક અંશે જવાબદાર હશે એમ કહેવામાં આવે છે, કેમ કે આ સાહિત્યિક નાટકો, તેમનામાં અમુક પ્રત્યક્ષ તત્ત્વ આહુ રંહ્યું હતું તે આદ કરતાં વિદ્વદ્ભોજ્ય હતાં અને અમીર વર્ગના આશ્રય પર નેબતાં હતાં. પરંતુ આ દલીલમાં ઝર્જી તથ્ય નથી. હા, યોગ્ય પરના રાજકીય ફેરફારોની તેમના પર કંઈક પરાક્ષ અસર થવા પામી હોય એમ બને. સાચી વાત એવી છે કે, એ રાજકીય ફેરફારો થયા તે અગાઉ ઘણા સમયથી સંસ્કૃત નાટકોની અવનતિ થયેલી સ્પષ્ટપણે દેખાય છે. વળી, એ રાજકીય ફેરફારો પણ કેટલીક સદી સુધી માત્ર ઉત્તર હિંદમાં જ મર્યાદિત હતા અને એ નાટકોમાં કંઈકે સર્જકશક્તિ રહી હોત તો દક્ષિણ હિંદમાં તેની પ્રગતિ આહુ રહેવી જોઈતી હતી. શુદ્ધતાના ચોડાક ટૂંકા ગાળાઓ બાદ કરતાં હિંદના આશ્વાન, તુર્ક તથા મોગલ રાજકર્તાઓ હિંદી સંસ્કૃતિને યોગ્યસ ઉત્તેજન આપતા રહ્યા હતા. એમાં તેમણે કેટલાક ફેરફાર તથા સુધારાવધારો પણ દાખલ કર્યાં હતા. મુસ્લિમ રાજદરબારો અને ઉમરાવ વર્ગે હિંદી સંગીતને સંગોપાંગ અપનાવી લીધું હતું અને તેના કેટલાક શ્રેષ્ઠ ઉત્તાદો મુસલમાન થઈ ગયા છે. સાહિત્ય તેમ જ કાવ્યના ઉત્કર્ષને પણ ઉત્તેજન આપવામાં આવ્યું હતું અને હિંદીના અગ્રગણ્ય કવિઓમાં કેટલાક મુસલમાન કવિઓ પણ છે. વિજયપુરના રાજા મહાદીપ આદીલશાહે હિંદી સંગીત પર હિંદી ભાષામાં એક ગ્રંથ લખ્યો હતો. હિંદી કાવ્યો અને સંગીતમાં હિંદુ દેવદેવીઓના દગલાશ્રય ઉલ્લેખો આવતા હતા છતાં તેને અપનાવી

લેવામાં આપ્યાં અને તેમાંનાં પ્રાચીન દર્શનો તથા રૂપો આતુ રહ્યાં હતાં. માત્ર મૂર્તિવિવાનની કળા બાદ કરતાં, યોગ્ય અપવાદો સિવાય મુખ્યમાન રાજકર્તાઓએ કળાના ઠોર્ષ પણ સ્વરૂપને ઘણી દેવાનો પ્રયાસ કર્યો નહોતો એમ કહી શકાય.

એ સમયે દિ'દમાં બીજી બધી બાબતોની પણ અવગણ બેઠી હતી અને સર્જકશક્તિ ઓસરતી જતી હતી તેને લીધે જ સંસ્કૃત નાટકોની પણ અવનતિ થઈ. અફધાનો અને મોગયો દિલ્હીની રાજગાદી પર મુદક થયા તે પહેલાં ઘણા વખતથી તેની અવનતિ થતી શરૂ થઈ ગઈ હતી. પછી નિદાન ઉમરાવ વર્ગની ભાષા તરીકે સંસ્કૃતને કારસી સાથે હરીફાઈમાં બિનરુપ પડ્યું. પણ સંસ્કૃત નાટકોની ભાષા અને રેખિંદ બ્યવહારની ભાષા વચ્ચે ઉત્તરોત્તર અંતર વધતું જતું હતું એ પણ તેની પડતીનું એક કારણ હોય એમ લાગે છે. ઈ. સ. ૧૦૦૦ના અરમ્મમાં બોલાતી ભાષાઓમાં સાહિત્ય નિર્માણ થવા લાગ્યું હતું. એ ભાષાઓમાંથી આપણી આજની ભાષાઓ ઉદ્ભવી છે.

આમ છતાં મધ્ય યુગના આખા સમય દરમ્યાન અને છેક હમણાં મુધી સંસ્કૃત નાટકો લખાનાં આતુ રહ્યાં એ ખરેખર આશ્ચર્યકારક બાબત છે. ૧૮૬૨ની સાલમાં શેક્સપિયરના મિલ્ડસમર નાટિકસ ક્લીમ નામના નાટકને સંસ્કૃત જાણવાદ બહાર પડ્યો હતો. પ્રાચીન નાટકોની હસ્તપ્રતો નિરતર હાથ લાગતી રહે છે. ૧૮૯૦ની સાલમાં પ્રેઈસર સિંગ્લન લેવીએ તૈયાર કરેલી યાદીમાં ૩૭૭ નાટકો અને ૧૮૯ નાટકકારોનો અભાવેશ થાય છે. એ પછી કરવામાં આવેલી યાદીમાં ૬૫૦ નાટકોનો સમાવેશ થાય છે.

પ્રાચીન કાળના (કાનિદામ અને એવા બીજા નાટકકારોનાં) નાટકોની ભાષા મિશ્ર છે એટલે કે તેમાં સંસ્કૃત અને એક યા વધારે પ્રાકૃત ભાષાઓ આવે છે આ પ્રાકૃત ભાષાઓ સંસ્કૃતમાંથી ઉદ્ભવેલી તે સમયની લોકભાષાઓ હતી. એક જ નાટકમાં કેળાવેલાં પાત્રો સંસ્કૃત બોલે છે અને અજોડળાવેલાં સામાન્ય વર્ગના પાત્રો અને ધણુખરું સ્ત્રીઓ — જોકે એમાં કેટલાંક અપવાદો છે — પ્રાકૃત બોલે છે. નાટકમાં આવના કાવ્યો સંસ્કૃતમાં હોય છે અને તેમનું પ્રમાણ ધણું હોય છે. ભાષાના આ જનના મિશ્રબુને લીધે એ નાટકો ધણું કરીને સામાન્ય કક્ષાના ઓનાજનોની વધારે નજીક આવનાં હતાં. સાહિત્યની ભાષા અને લોકભાષા કળા એ બે વચ્ચેનો એ મધ્યમ માર્ગ હતો. આમ છતાં પુરાણનાં નાટકોમાં તત્વત શિષ્ટભાષા કળા રમૂ થાય છે અને તે કેળાવેલા ઓતા વર્ગને અને સામાન્ય રીતે રાજદરબારો અને અમીર ઉમરાવોને ગાટે હતાં. પોતાના નિયંત્રણની પમદગીને લીધે જનસમૂહથી નિવકુચ અગા પડી

ગયેલાં કરુણાન્ત ક્રૈંચ નાટકો જોડે સિદ્ધવન લેવી કેટલીક રીતે તેમની તુલના કરે છે. એ ક્રૈંચ કરુણાન્ત નાટકો સાચા જીવનથી વિરુદ્ધ થયેલાં હતાં અને તેમણે રૂઢિપરામણ સમાજનું ચિત્ર નિર્માણ કર્યું હતું.

ઉચ્ચ કક્ષાનાં આ સાહિત્યિક નાટકો ઉપરાંત લોકભોગ્ય નાટકો પણ અહીં હતાં. પુરાણોની તેમ જ રામાયણ મહાભારતની વાર્તાઓ પર એ રચાયેલાં હતાં. સામાન્ય શ્રોતા વર્ગ નાટકોનાં એ વસ્તુથી પરિચિત હતો અને નાટ્યકળા કરતાં તેને ભજવવાની કળા સાથે તેમને વધારે લેવાદેવા હતી. એ નાટકો તે તે પ્રદેશની ભાષામાં લખાયેલાં હતાં અને તેથી તે તે પ્રદેશમાં જ તે સીમિત હતાં. સંસ્કૃત નાટકો હિંદુભરના ઈળવાયેલા લોકોની ભાષામાં લખાયેલાં હોવાને લીધે આખા હિંદમાં પ્રચલિત હતાં.

આ સંસ્કૃત નાટકોની પાછળ તેમને ભજવવાનો આશય બેશક રહેલો હતો અને તેમાં એને અંગેની વિગતવાર સૂચનાઓ આપવામાં આવેલી છે. શ્રોતા વર્ગે ઠેવી રીતે બેસવું એના નિયમો પણ તેમાં આપવામાં આવેલા છે. એની ભજવણીમાં નટીઓ અથવા સ્ત્રીપાત્રો પણ લાગ લેતાં. પ્રાચીન ગ્રીસમાં એવી પ્રથાનહોતી. સંસ્કૃત તેમ જ ગ્રીક એ બંને નાટકોમાં પ્રકૃતિ વિષેની જીવંત પ્રતીતિ અને તે પ્રકૃતિનાં જ એક અંગ હોવાની લાગણી દૃષ્ટિગોચર થાય છે. તેમાં ભૂમિનું પ્રબળ તત્ત્વ પણ છે અને કાવ્ય મર્મ અને રહસ્યથી ભરેલું જીવનનું એક અનિવાર્ય અંગ હોય એમ જણાય છે. સામાન્ય રીતે એ કાવ્યો ગાવામાં આવતાં હતાં. ગ્રીક નાટકો વાંચતાં પુરાણી હિંદી પ્રથાઓનું આપણને સ્મરણ કરાવે એવી અનેક પ્રથાઓ, વિચારપ્રણાલી અને રહેણીકરણી આપણી નજરે પડે છે. આમ છતાં ગ્રીક નાટકો સંસ્કૃત નાટકોથી તત્ત્વતઃ ભિન્ન છે.

ગ્રીક નાટકોના પાયામાં જીવનની કરજીતા — અનિષ્ટની સમસ્યા ચીતરેલી છે. માણસ દુઃખી કેમ થાય છે? દુનિયામાં અનિષ્ટની હરતી શા માટે છે? ધર્મ અને ધર્મશ્રેયો ગૂઢ કોમકો. ‘અવિચ્છાદ અને અકર એવા વિધિના સનાતન અને સર્વશક્તિમાન કામદાની સામે . . .’ અધપણે અને ઉદ્દેશરહિત મથામણ કરનાર ક્ષણભંગુર માનવી કેવું પામર પ્રાણી છે! માણસે દુઃખની અગ્નિપરીક્ષામાંથી પસાર થઈને જ શીખવું રહ્યું અને તે નમીમદાર દશે તો પોતાની મથામણમાંથી પર થશે:

‘સુખી તે છે જેણે સમદર વૃક્ષની સર કરી
પહોચાડી નોકા નિજ જીજ્ઞાસે જંદર લગી.
પિછાળીને ભૂકાં દરમ ધરખોની કાણિહતા
પ્રયત્નોની જે કો પર જઈ સહયો — ધન્ય જ થયે.

લેવામાં આવ્યાં અને તેમાંનાં પ્રાચીન દર્શનો તથા રૂપો આતુ રહ્યાં હતાં માત્ર ભૂતિવિધાનની કળા બાદ કરતાં, યોગ્યક અપવાદો સિવાય મુમુક્ષુમાન રાજકર્તાઓએ કળાના કોઈ પણ સ્વરૂપને દાખી દેવાનો પ્રયાસ કર્યો નહોતો એમ કહી શકાય.

એ સમયે હિંદમાં બીજી બધી બાબતોની પણ અવદશા બેઠી હતી અને સર્જકશક્તિ ઓસરતી જતી હતી તેને લીધે જ સંસ્કૃત નાટકોની પણ અવનતિ થઈ. અદ્ધાનો અને મોગલો દિલ્હીની રાજગાદી પર મુદ્દ થયા તે પહેલાં ધણી વખતથી તેની અવનતિ થવી શકે થઈ ગઈ હતી. પછી નિહાન ઉમરાવ વર્ગની ભાષા તરીકે સંસ્કૃતને કારમી સાથે હરીદ્વારમાં, જિતરવું પડ્યું. પણ સંસ્કૃત નાટકોની ભાષા અને રોજિંદા વ્યવહારની ભાષા વચ્ચે ઉત્તરોત્તર અંતર વધતું જતું હતું એ પણ તેની પડતીનું એક કારણ હોય એમ લાગે છે. ઈ. સ. ૧૦૦૦ના અરખમાં બેલાતી ભાષાઓમાં સાહિત્ય નિર્માણ થવા લાગ્યું હતું. એ ભાષાઓમાંથી આપણી આજની ભાષાઓ ઉદ્ભવી છે.

આમ છતાં મધ્ય યુગના આખા સમય દરમિયાન અને છેક હુમણાં મુધી સંસ્કૃત નાટકો લખાયાં આતુ રહ્યાં એ ખરેખર આશ્ચર્યકારક ખીના છે. ૧૮૬૨ની સાલમાં શેક્સપિયરના મિલ્ડસમ નાઝિલ્સ ટ્રીમ નામના નાટકનો સંસ્કૃત ધ્યાતુવાદ બદાર પડ્યો હતો. પ્રાચીન નાટકોની હસ્તપ્રતો નિરંતર હાથ લાગતી રહે છે. ૧૮૬૦ની સાલમાં પ્રોફેસર સિંઘવ લેવીએ તૈયાર કરેલી યાદીમા ૩૭૭ નાટકો અને ૧૮૬ નાટકકારોનો અભાવેશ થાય છે. એ પછી કરવામાં આવેલી યાદીમાં ૬૫૦ નાટકોનો સમાવેશ થાય છે.

પ્રાચીન કાળનાં (કાલિદાસ અને એવા બીજા નાટકકારોનાં) નાટકોની ભાષા મિશ્ર છે એટલે કે તેમાં સંસ્કૃત અને એક યા વધારે પ્રાકૃત ભાષાઓ આવે છે. આ પ્રાકૃત ભાષાઓ સંસ્કૃતમાંથી ઉદ્ભવેલી તે સમયની લોકભાષાઓ હતી. એક જ નાટકમા કેળાવેલાં પાત્રો સંસ્કૃત બોલે છે અને અણગણવાયેલાં સામાન્ય વર્ગનાં પાત્રો અને ધણુખરું સ્ત્રીઓ — જોકે એમાં કેટલાક અપવાદો છે — પ્રાકૃત બોલે છે. નાટકમાં આવતા કાવ્યો સંસ્કૃતમાં હોય છે અને તેમનું પ્રમાણ ધણું હોય છે. ભાષાના આ જનના મિશ્રણને લીધે એ નાટકો ધણું કરીને સામાન્ય દક્ષિણા શ્રોતાજનોની વધારે નજીક આવતાં હતાં. સહિત્યની ભાષા અને લોકબોલ્ય કળા એ બે વચ્ચેનો એ મધ્યમ માર્ગ હતો. આમ છતાં પુરાણનાં નાટકોમાં તત્વત શિષ્ટબોલ્ય કળા રમી થાય છે અને તે કેળવાયેલા શ્રોતા વર્ગને અને સામાન્ય રીતે રાજદરબારો અને અમીર હિમરાવોને માટે હતાં. પોતાના નિર્ણયોની પમદગીને લીધે જનમમુદથી નિવકુલ અગ્રગાં પડી

ફિલસૂફી અને વિચારકોને સતોષ થતો નહોતો અને એની પાસના અતિમ કારણો તેમ જ વધારે સમાધાનકારક ખુલાસા શોધવાને તેઓ નિરતર પ્રયત્ન કરતા હતાં પરંતુ જ્યન તો સામાન્ય રીતે આ માન્યતાઓને આધારે જ ચાલતુ હતુ અને નાટકકારો તેનો વિરોધ કરતા નહોતા સંસ્કૃત નાટકો અને કાવ્યો સામાન્ય રીતે હિંદી ભાષાના સપૂર્ણપણે અનુરૂપ હતા અને તેની સામે વિરોધની ભાવના નહીં જેવી જ જોવા મળે છે નાટકલેખનને માટે કરાવનામાં આવેલા નિયમો મહુ કડક હતા અને તેમનો ભંગ કરવાનુ સહેલુ નહોતુ આમ છતાં મૂંઝે મોઝે વિધિને વશ થવાની વાત એમાં આવતી નથી, નાટકનો નાયક હમેશા ખૂબ ધૈર્યવાળો હોય છે અને હરેક પ્રકારના જોખમોનો સામનો કરે છે મુદ્રારાક્ષસ નાટકમાં ચાણક્ય તિરસ્કારપૂર્વક કહે છે કે, 'અજ્ઞાનમાં ડૂબેલો માણસ જ નખીમ પર આધાર રાખે છે,' પોતાના સામર્થ્ય પર આધાર રાખવાને બદલે તેઓ ગ્રહો પર આધાર રાખે છે અમુક પ્રકારની કૃત્રિમતા એ નાટકોમાં આવી જાય છે વીર નાયક સદાયે વીર જ રહે છે અને દુષ્ટ પાત્ર હમેશા દુષ્ટપણે જ વર્તે છે એ વચ્ચેની સ્થિતિ ભાગ્યે જ જોવા મળે છે

આમ છતાં તેમાં રોમાન્સ પ્રસંગો અને દિવને હવાની મઠે એના દરથો તેમ જ રસનમાંની ચિત્રસૃષ્ટિ જેવી લાગતી સાર્થી અને છતાં બ્રામક એની જ્યનની ભૂમિદા જોવા મળે છે કવિની કલ્પના આ મધ્યને પ્રતિભાશાળી ભાષામાં વણી લે છે હિંદુ જ્યન તે સમયે વધારે સુખશાન્તિભર્યું અને વધારે સ્થિર હોય, પોતાના મૂળ જાણે તેણે શોધી કાઢના હોય અને બધા પ્રશ્નોનો ઉકેલ તેને જાડી ગયો હોય એમ આપણને લાગે છે એમ જોડે નયે હોય એ શાન્તિથી અને પ્રસન્નતાપૂર્વક નહ્યે જાય છે અને પાનના તોફાનો તેમ જ ઝઝા વાતો સુધ્ધા માત્ર તેની ઉપની સપાળી પર જ ઝડકે કોલ મચાવે છે ગ્રીક કરુણાન્ત નાટકોના બીજી તોફાનો એમાં જોવા મળતા નથી પણ તે માનની ભાવોથી ભરેલા છે અને તેમાં મૌદ્વર્ગનો એકરંગ અને તાર્કિક એકતા ગહેના છે સિન્ન લેની મ્હે છે કે, હિંદી નાટકો હજી પણ હિંદી પ્રતિભાની સૌથી ઉચિત સિદ્ધિ છે

પ્રેરિસર એ બેરીડેન ખીય પણ મ્હે છે કે, 'સંસ્કૃત નાટકોને હિંદી કાવ્યના સર્વોત્તમ દ્રગ તરીકે અને હિંદી સાહિત્યના અતિ જાગ્રત સજ્જાઓએ સિદ્ધ કરેલી સાહિત્યિક કલાની અતિમ કલ્પનાના સપૂર્ણ પગિષાક તરીકે લેખી શકાય

આમાં તેમ જ ખીજી મામતોમાં પણ જોવા મળેલા વરમાદ વરસાવનામાં આવ્યો છે તે જ્ઞાત્યુ હકીમતમાં દિલ્લી મોદ્દિન્ એટલાનું મૂળ હતો જેમ તેણે હિંદી દિનસૂચી નિર્માણ કરી તે જ રીતે પોતાની ભુમિમતાના ખીજા પ્રપાસથી તેણે નાટ્યનુ અસરમગ્ન અને વેલક સ્વરૂપ નિર્માણ કર્યું '

અહો કંડારેલી અગમ દલથી જીવનમ્ભા !
ચોડે કે સત્તા ને સ્વરણવિભને અન્ય જ યકી,
રહેતા આગોટી ધનદમ પરે કે લખપતિ,
અજ પા તુષ્ણાના અગણ્ય ધોડો, અત જ નથી

ફોડે હરગ દયારે, હદો મળતી ધૂળ, અથવા
હદી આરામૃત્યુ, હદીક સ્ફુરતા અકુર નવા,
પરનુ લે લખી સમય વહતા જે મરમ આ
જો જીવી નહુ અમયુ હઈ જોધુ સુખદ ના
તેને સાચું સ્વરગ મળિયુ, સૃષ્ટિમા તે સુભાગી *

માતનાઓની કમોગીમાથી પસાર થઈને જીવન સાથે મુકામનો કરતા
માણસ શીમે છે, પરંતુ અનિમ કોયડો અજુકકયો જ રહે છે એનું પણ
તેને જ્ઞાન થાય છે અને તેના ચિત્તમા જિજ્ઞાસા પ્રશ્નોનો અને ઇષ્ટ તેમ જ
અનિષ્ટનો અથવા પાપપુરુષના કોયડાનો હોંકેન તેને જડતો નથી

* રહમ્ય દૂધા બહુરૂપ છે, વળી
આશા અને બીક યદી અતિત
અનેક બીજા સરજ રહો વિષુ

જ્યા શોધતો અતિમ રાહ ત્યા તો
મજે મુને નવ માનવીને,
ને મનનાથે નવ કોઈને જ્યા
* યી ત્યહી શુષ્ક પડેવ વિસ્તરી **

બીક કરુણાન્ત જાગ્રોના સામંથ્ય અને ભવ્યતા માથે સરખાની શમય
એવું સસ્ફુટ નાટકોમા દૃશ્ય નથી આવે જ, સસ્ફુટમા કરુણાન્ત નાટકો જ
નથી મરણ કે નાટકોનો કરુણ અત નિષિદ્ધ હતો એમા એવા મૂળભૂત અથવા
તત્ત્વપર્યાય પ્રશ્નોની ચર્ચા કરનામા આવી જ નથી કેમ કે નાટકમરોએ પ્રચલિત
ધાર્મિક મા યતાઓ સ્ત્રીકારી લીની હતી પુનઃજન્મ અને કર્મના કાયદાનો
એમા સમાવેશ થતો હતો અમરમાત અથવા કારણરહિત અનિષ્ટ અસભવિત છે
એમ માનવામા આવતુ હતુ કેમ કે અમારે જે કષ્ટ અને છે તે પુનઃજન્મના
કાર્મિક કર્મનું અનિવાર્ય પરિણામ છે માણસની બધી મથામણ નિષ્ફળ નીવડે
તોયે તેને તેમની સામે ખૂંટતુ પડે એવા અધેપણે કાર્ય કરતા આંધળા
બળો તેના માર્ગમા અતરાયરૂપ નથી થતા આવા સંધિસદા પ્રુણસાથી

o આ બે ઉતારાઓ પ્રોફેસર જિલ્લન્ટ* મરેએ કરેલા શુરીપિડસના અનુવાદ
માંથી લીધા છે પહેલો પિ શાકીમાથી અને બીજો માલ્કસ્ટીસમાથી

૯

સંસ્કૃત ભાષાનું સામર્થ્ય અને ટકાઉ શક્તિ

સંસ્કૃત અત્યંત સમૃદ્ધ, વિવિધ પ્રકારના અલંકારોથી ભરપૂર, હરેક પ્રકારના વૈવિધ્યથી ભરેલી અને છતાં ચોક્કસ અને વ્યાકરણના નિયમોનું ચીવટ-પૂર્વક પાલન કરનારી ભાષા છે. એ વ્યાકરણ છબ્બીસ સો વગસ પૂર્વે પાણિનિએ ગ્રંથ્ય હતું. સમૃત બધે ફેલાઈ, પોતાની સમૃદ્ધિમાં તેણે વધારો કર્યો અને વગરે પરિપૂર્ણ અને અબદૂત બની પૃથુ તે સદા પોતાના મૂળ સ્વરૂપને વગગી ગઈ. સંસ્કૃત સાહિત્યની અવનનિનાં વરમોમાં તેનું સામર્થ્ય થોડુંક ઘટ્યું અને તેની શૈલીની સરળતા ઓછી થઈ તથા તે અતિ ઝીણવટભરી ઉપમાઓ તેમ જ રૂપકોથી ભરેલી અને ગટિલ બની ગઈ વ્યાકરણના જે નિયમોને આધારે શબ્દોને એકબીજા સાથે જોડી શકાતા હતા એટલે કે, તેમનો સમાસ કરી શકાતો હતો તે પડિતોના હાથમાં પાર વગરના શબ્દોને જોડીને લીંગાઓની લીટી સુધી લખાતા સમાસો ગંથીને પોતાની હોશિયારીનું પ્રદર્શન કરવા માટેની કેવળ એક યુક્તિ સમાર્થ ગયા.

છેક ૧૭૮૪ની સાલમાં મર મિવિયમ જોન્સે કહ્યું હતું, 'સંસ્કૃત ભાષા કેટલી પ્રાચીન છે તે જાગવાન નાણે, પણ તેની રચના અદ્ભુત છે. ગ્રીક ભાષા કરતા તે પૂર્ણ, લેટિન કરતા વગરે વિપુલ અને એ બને કરતા વધારે શિષ્ટ છે. આમ છતાં દ્વિયાપના ધાતુઓ અને વ્યાકરણના ગ્વરૂપ એ બને આમતોમાં એ ભાષાઓને તે એટલી મજાતી આવે છે કે એ કેમ અકસ્માતનું પરિણામ છે એમ ન કદી શકાય સાથે જ તેમની વચ્ચેનું એ સામ્ય એટલું મોટું છે કે, કેમ પચ ભાષાશાસ્ત્રી તેમનું નિરીક્ષણ કર્યા પછી મૂઠાં ફોગી એક જ માળામાંથી ■ વધી શુભન્ન થઈ છે અને એ મૂળ ભાષા આજે મોગૂદ નયે હોય એવા અનુમાન પર આવ્યા વિના ન રહે

મિનિયમ જોન્સ પછી અંગ્રેજ, ફ્રેંચ, જર્મન અને બીજા અનેક યુરોપિયન વિદ્વાનોએ સંસ્કૃતનો અભ્યાસ કર્યો અને તુલનાત્મક ભાષાશાસ્ત્ર નામના એક નવા શાસ્ત્રનો પાયો નાખ્યો. આ નવા શાસ્ત્રમાં જર્મન વિદ્વાનો ઘણા આગળ ગયા અને સંસ્કૃતમાં સંગ્રોધન કરવા માટેના મોટી વધારે યશ ઓગાનુંબી સદીના આ જર્મન વિદ્વાનોને કારે જાપ છે જર્મનીની લગભગ દરેક યુનિવર્સિટીમાં સંસ્કૃત મિત્ર ગણવામાં આવ્યો હતો અને એક મા એ અધ્યાપકો તેમાં દામ કરના દના દિદમાં પણ પુગય પડિતો દના પનુ તે જ્ઞની દમના દના અને

શુદ્ધતા મૃત્યુકલિંક નાટકનો અગ્રિય અનુવાદ ૧૯૨૪ની સાલમાં ન્યૂયોર્કમાં ભજવવામાં આવ્યો હતો. નેશન પત્રના મિ. જોમેઝ વૂડ દ્વારા નામના નાટકોના વિવેચકે એ વિષે આ પ્રમાણે લખ્યું હતું : 'સિદ્ધાંતવાદીઓ નાટકના જે 'શુદ્ધ સ્વરૂપ'ની વાતો કરે છે તેનું ઉદાહરણ જોનારને ક્યારે જોવા મળે એમ હોય તો અડી' મગરો. અડી' તેને પૂર્વના સાચા શાલુપણ પર વિચાર કરવાનો પણ મગરો. એ શાલુપણ કોઈ ગૂઢ કે દૈવી સિદ્ધાંતમાં નહીં પણ હિંદુ વિચારણાના કઠોર ઔચિત્યથી સંપૂર્ણપણે દૂરિત થયેલા પરંપરાગત પ્રિયતા ધર્મના કાનુબધથી વંચારે જિંદગી કાનુબધમાં રહેતું છે. . . . સર્વથા કૃત્રિમ હોવા છતાં એ નાટક આપણા પર જિંદગી અસર કરે છે. કેમ કે તે વાસ્તવદર્શી નહીં પણ વાસ્તવિક છે. . . . એનો લેખક ગમે તે હોય અને ઈસવી સનની આથી અઢીમાં થઈ ગયો હોય કે આઠમી સદીમાં થઈ ગયો હોય પણ તે ભલો અને શ્રેષ્ઠ માણસ હોવો જોઈએ અને તેનાં એ ડહાપણ તેમ જ ભક્તમનસાર્થ નીતિશાસ્ત્રીની કૃત્તમમાંથી વહેતાં કે તેના ઉપદેશમાંથી નીનરતાં ડહાપણ કે ભવમાનસાર્થ જેવાં નહોતાં પણ તે તેના હૃદયમાંથી નીનરતાં હતાં. યૌવન અને પ્રેમ તરફની તેની કેમજી સાકાનુભૂતિ તેના ગાંભીર્યને હળવું કરે છે અને સયુક્તિક ગોટાળાની રમૂજ વાતને કેમજી માનવતા ને આત્મવિશ્વાસયુક્ત ભક્તમનસાર્થનું વાહન બનાવી ગકાય એ મમજવા જેટલો તે વધોત્કૃષ્ટ હતો. . . . સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરી હોય એવી 'સંસ્કૃતિ જ આવું' નાટક પેદા કરી શકે. પોતાની સામે ખંડ થયેલા જંગ પ્રશ્નોનું નિરાકરણ વિચારી કાઢ્યા પછી જ કોઈ પણ સંસ્કૃતિ આ નાટકમાં પ્રતીત થતી. પ્રસન્નતા, ગાંભીર્ય અને નિર્બ્યાજતાની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી શકે. એકમેથ અને ઓથેલો ગમે પેટલા મહાન અને રોમાંચક હોય તોયે તે જંગવી નાપકો છે કારણ કે, શેક્સપિયરનો હિંમ સક્ષોભ એ નવી પેદા થયેલી સમજ અને જંગવી અવસ્થાના યુગ તરફથી વારસામાં મળેલા નૈતિક ખ્યાલો વચ્ચેના ધર્મલુમાંથી પેદા થવો સંક્ષોભ છે. આપણા પોતાના સમયનાં વાસ્તવદર્શી નાટકો પણ એવા જ સંક્ષોભનો પરિપાક છે. પણ ઉપસ્થિત થતા પ્રશ્નોનું નિરાકરણ શાપ છે અને છુદ્ધિના નિર્ણયો દ્વારા રાગદ્વેષોને શાન્ત પાડવામાં આવે છે ત્યારે માત્ર કલાનું સ્વરૂપ જ રહેવા પામે છે. . . . ગ્રીસ અને રોમ આદે કરતાં યુરોપના ઇતિહાસમાં એથી વધારે સંસ્કારી સાહિત્યિક કૃતિ જોવા મળતી નથી.'*

* આ લાગે ઉતારો એ આર. એસ. પંડિતના મુદ્રાસલ્પના અનુવાદની પ્રસ્તાવનામાંથી લીધો છે. એ અનુવાદમાં અનેક મૂલની ભોષો તથા પરિગીથો આપવામાં આવેલા છે. એ સિદ્ધવ લેનીના હિંદી નાટકો નામના ગ્રંથનો (ચેરિમ, ૧૮૬૦) તથા એ. બેરીડિવ પ્રીથના સમ્પૂર્ણ નાટકો નામના ગ્રંથનો (એક્સફર્ડ, ૧૯૨૪) આધાર લીધો છે અને એ બંને ગ્રંથોમાંથી કેટલાક ઉતારા ટાંક્યા છે.

૯

સંસ્કૃત ભાષાનું સામર્થ્ય અને ટકાઉ શક્તિ

સંસ્કૃત અત્યંત સમૃદ્ધ, વિવિધ પ્રકારના અલંકારોથી ભરપૂર, હરેક પ્રકારના વૈવિધ્યથી ભરેલી અને છતાં ચોક્કસ અને વ્યાકરણના નિયમોનુ ચાલત-પૂર્વક પાલન કરનારી ભાષા છે. એ વ્યાકરણ છઠ્ઠીસ સો વરસ પૂર્વે પાણિનિએ રચ્યું હતું. સંસ્કૃત બધે ફેલાઈ, પોતાની સમૃદ્ધિમાં તેણે વધારે કથો અને વધારે પરિપૂર્ણ અને અવકૃત બની પૃથુ તે સદા પોતાના મૂળ સ્વરૂપને વગળી રહી. સંસ્કૃત સાહિત્યની અવનતિનાં વરસોમાં તેનું સામર્થ્ય થોડુંક ઘટ્યું અને તેની શૈલીની સરળતા ઓછી થઈ તથા તે અતિ ઝીણવટભરી ઉપમાઓ તેમ જ રૂપકોથી ભરેલી અને ગઢિલ બની ગઈ. વ્યાકરણના જે નિયમોને આધારે શબ્દોને એકબીજા સાથે જોડી શકાતા હતા એટલે કે, તેમનો સમાસ કરી શકાતો હતો તે પડિતોના હાથમાં પાર વગરના શબ્દોને જોડીને લીટીઓની લીટી સુધી લખાતા સમાસો રચીને પોતાની હોશિયારીનું પ્રદર્શન કરવા માટેની કેવળ એક યુક્તિ સમાર્થ ગયા.

છેક ૧૭૮૪ની સાલમાં સર વિલિયમ જોન્સે કહ્યું હતું, ‘સંસ્કૃત ભાષા કેટલી પ્રાચીન છે તે જાગવાન જાણે, પણ તેની રચના અદ્ભુત છે. ગ્રીક ભાષા કરતાં તે પૂર્ણ, લેટિન કરતાં વધારે વિપુલ અને એ બંને કરતાં વધારે શિષ્ટ છે. આમ છતાં ક્રિયાપદના ધાતુઓ અને વ્યાકરણના સ્વરૂપ એ બંને જાતોમાં એ ભાષાઓને તે એટલી મજબૂત આવે છે કે એ કોઈ અકસ્માતનું પરિણામ છે એમ ન કદી શકાય સાચે જ તેમની વચ્ચેનું એ સામ્ય એટલું મોટું છે કે, કોઈ પણ ભાષાશાસ્ત્રી તેમનું નિરીક્ષણ કર્યો પછી મૂઠું કાંઝી એક જ માયામાયી તથા ઘણી હુત્વન્ન ઘણી છે અને એ મૂળ ભાષા આજે મોઘદ નધે હોય એવા અનુમાન પર આઘ્યા વિના ન રહે. .

વિવિધ જોન્સ પછી અંગ્રેજ, ફ્રેંચ, જર્મન અને બીજા અનેક યુરોપિયન વિદ્વાનોએ સંસ્કૃતનો અભ્યાસ કર્યો અને તુલનાત્મક ભાષાશાસ્ત્ર નામના એક નવા શાસ્ત્રનો પાયો નાખ્યો. આ નવા શાસ્ત્રમાં જર્મન વિદ્વાનો ઘણા આગળ પધ્યા અને સંસ્કૃતમાં મગોધન કરવા માટેનો એથી વધારે મગ એગર્ગીઓ બનીના આ જર્મન વિદ્વાનોને કાને જાય છે. જર્મનીની લગભગ દરેક હનિવર્ગિટીમાં સંસ્કૃત સિમગ ગણ્યમાં આવ્યો હતો અને એક થા બે અધ્યાપકો તેમાં કામ કરતા હતા. દિંદમાં પણ પુરુષો પડિતા હતા પણ તે જુની દબના હતા અને

તારતમ્યદષ્ટિનો તેમનામાં અભાવ હતો. વળી અરબી અને ફારસી સિવાય બીજી પઠદેશી પ્રાચીન ભાષાઓનો તેમને ભાગ્યે જ પગિચા હતો. યુરોપિયન વિદ્વાનોની પ્રેરણાથી હિંદમાં પણ નવીન પ્રકારનાં વિદ્વાનો પેદા થયા અને સંશોધનની તેમ જ વિવેચનાત્મક અને તુલનાત્મક અભ્યાસની નવી પદ્ધતિની તાંત્રીય સેવા માટે ઘણા દિંદીઓ યુરોપ અને ખાસ કરીને જર્મની ગયા આ વિદ્વાનોને યુરોપિયનો કરતા એક અનુદૂગતા હતી આમ છતાં તેમને એક પ્રતિદૂગતા પણ હતી એ પ્રતિદૂગતા તેમનામાં ધર કરી બેઠેલા કેટલાક ખ્યાલો અને તેમને વારંવાર મળેલી કેટલીક માન્યતાઓ અને પરંપરાઓને આભારી હતી એ વાત તટસ્થતાપૂર્વકના વિવેચનની આડે આવતી હતી. લખાણના દાર્દને પામવાની, જેમાં તે ઉદ્ભવ્યું તે વાતાવરણને નજર આગળ ખૂટ કરવાની અને તેની સાથે વધારે એકતાન ધરાવી શક્તિ એ તેમની અનુદૂગતા હતી, અને એ એક મોટી અનુદૂગતા હતી.

ભાષા એ વ્યાકરણ કે ભાષાશાસ્ત્ર કરતા અનેક ગણી મોટી ચીજ છે જાનિ તેમ જ સંસ્કૃતિનો એ કાવ્યમય વારસો છે અને તેમને ઘડનારા વિચારો તેમ જ કંપનાઓનું જીવંત સ્વરૂપ છે. યુગે યુગે શબ્દોના અર્થો બદલાય છે અને જૂના ખ્યાલો બદલાઈને નવું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે, એમ કરતા જોકે ઘણી વાર પોતાના જૂના વાધા તે રાખી મૂકે છે. જૂના શબ્દ કે ઉક્તિના અર્થ સમજવાનું મુશ્કેલ હોય છે અને તેમનો ભાવ પામવાનું તો વળી એથીયે મુશ્કેલ હોય છે એ જૂના અર્થની તેમ જ પ્રાચીન કાળમાં જેઓ એ ભાષાનો ઉપયોગ કરતા હતા તેમના માનસની કંઈક આખી કગવા માટે અમુક પ્રકારની ભાવના પ્રધાન અને કાવ્યમય દષ્ટિની જરૂર છે. ભાષા જેમ વધારે સમૃદ્ધ અને વિપુલ તેમ તે સમજાવી વધારે મુશ્કેલ પ્રાચીન કાળની બીજી શિષ્ટ ભાષાઓની પેઠે સંસ્કૃત ભાષા પણ કાવ્યમય અને અર્થધન શબ્દોથી ભરેલી છે અને તેમાં તેનાથી ભિન્ન પ્રતિતિની ભાષામાં ઉતારી ન શકાય એવા પૂર્વાપર સંબંધો સાથે સંકળાયેલા અનેક ખ્યાલ છે તેના વ્યાકરણ તથા તેની ફિલસૂફીમાં પણ કાવ્યનું તત્ત્વ મોટા પ્રમાણમાં રહેલું છે અને તેના એક પ્રાચીન શબ્દોષ કાવ્યમાં રચાયેલો છે.

અમારામાંથી જેમણે સંસ્કૃતનો અભ્યાસ કર્યો છે તેમને માટે પણ આ પુરાણી ભાષાનું દાર્દ પકડવાનું અને પ્રાચીન કાળની તેની દુનિયાનો ફૂટીથી અનુભવ કરવાનું મુશ્કેલ છે આમ છતાં અધ્યાપો અમે તેમ કરી શકીએ એમ છીએ મરણ કે પ્રાચીન કાળની પરંપરાઓના અમે વારસો છીએ અને એ પુરાણી દુનિયા અમારી કંપનાસૃષ્ટિમાં દષ્ટિએ ટકી રહી છે દિંદની અમારી આધુનિક ભાષાઓ સંસ્કૃતની પુત્રીઓ છે અને તેમનું સ્વરૂપ તથા તેમનો મોટા

ભાગનો શબ્દલેખ તેને આભારી છે પરદેશી ભાષાઓમાં ઉતારી ન શકાય એના સસ્કૃત કાવ્ય તથા દ્વિલસૂક્તિના ગહન અને અર્થવન શબ્દો હજી પણ અમારી લોકભાષાઓના જીવંત અગરૂપ છે અને સસ્કૃત લોકભાષા તરીકે લાના વખતથી મરી ગઈ છે છતાં એ હજી આજેયે અદ્ભુત પ્રાણશક્તિ ધરાવે છે પણ પરદેશીઓ ચાહે તેટલા વિદ્વાન હોય તોયે એ ભાષા સમજવાનું તેમને માટે એથી ઘણું વધારે મુશ્કેલ હોય છે દુભાંગે વિદ્વાનો અને પડિતો ભાષ્યે જ કૃતિઓ હોય છે અને ભાષાનું રહસ્ય સમજાવવા માટે પડિત અને કૃતિ બેનો સંયોગ થવો જોઈએ આ પડિતો પાસેથી તો મો. બાથે બતાવી આપ્યું છે તેમ 'ગોટા કહેવાની કૃત્ત પડે એવા શાસ્ત્રિક અનુવાદો' મળે છે

એટલે, જુનનાત્મક ભાષાશાસ્ત્રે ઘણી પ્રગતિ કરી હોવા છતાં અને સસ્કૃતમાં ઘણું સંશોધન થયું છે તેમ છતાં એ ભાષાને કાવ્ય અને ભાનનાની દૃષ્ટિથી સમજવાની દૃષ્ટિએ એ મધુ નિરર્થક અને મિથ્યા લાગે છે મૂળ કૃતિને શોધે અને વક્ષદાર કહી શકાય એવો સસ્કૃતનો એકે અનુવાદ અંગ્રેજીમાં કે બીજી કેઈ પરદેશી ભાષામાં નથી એ કામમાં જુદા જુદા કારણોસર હિંદીઓ તેમ જ પરદેશીઓ અને નિષ્ફળ નીવડ્યા છે એ ખરેખરે દુઃખદ બીના છે અને જે સૌ દર્ષ, કષ્ટના તેમ જ બીડી નિચારણાથી ભરેલું છે, જે કેનડા હિંદનો જ નહીં પણ આખી માનવજાતનો વારસો છે એની કંઈક વસ્તુથી દુનિયા વચિત રહે છે

બાહ્યવના પ્રમાણભૂત સસ્કૃતના અંગ્રેજ અનુવાદોના કડક શિસ્ત, ભક્તિ-ભાવ તેમ જ બીડી સમજને પરિણામે એક ઉમદા મથ નિર્માણ થયો છે એટલું જ નહીં, એને લીધે અંગ્રેજ ભાષા વધારે સમર્થ અને ગૌરવશાળી મની છે યુરોપિયન વિદ્વાનો તેમ જ કૃતિઓએ અનેક પેઢીઓ સુધી ચીક અને લેટિનના શિષ્ટ મથો પર ગ્રેમપૂર્વક પરિશ્રમ કર્યો છે અને યુરોપની જુદી જુદી ભાષા ઓમાં તેમના મુદર અનુવાદો તૈયાર કર્યા છે એથી સામાન્ય માણસો પણ અમુક અશે એ સસ્કૃતિઓનો આસ્વાદ લઈ શકે છે અને પોતાના નીરસ જીવનમાં સત્ય અને સૌ દર્ષની ઈર્ષક ગ્રાખી કરી શકે છે દુભાંગે, શિષ્ટ સસ્કૃત મથોની જામતમાં એ મર્થ કરવાનું માગી રહે છે એ કષ્ટારે કરવામાં આવરો અથવા કષ્ટારે કરવામાં આવશે કે કેમ તે ભગવાન નરો અમારા વિદ્વાનોની સખ્યા નધે જાય છે અને તેમનું જ્ઞાન પણ જરોગી થવું જાય છે વગી અમારી પાસે કૃતિઓ પણ છે, પણ એ બને વચ્ચે મોટું અંતર પડેલું છે અને તે નિરંતર વધતું રહે છે અમારી સર્ગકૃતિઓ જુગી જ દિશાઓમાં વગેરી છે અને અમારી દુનિયા અમારી પામેથી જે અનેક અપેક્ષાઓ ગમે છે તેને લીધે અમને શિષ્ટ મથોનો નિરંતર અભ્યાસ કરવા માટે ભાગ્યે જ સમય મળે

છે ખાસ ખરીને દિ'દમાં અમારે બીજી માનુષ્યો નગર કરવાની અને વ્યર્થ ગુમાવેના અમયની જોડ પૂરી થવાની છે, જ્ઞાનપ્રાપ્તિ અને શિષ્ટ ગ્રંથોના રચના દ્વારા વધારેપડતા નિમગ્ન રહેતા હતા અને એને અમારી પોતાની સર્ગદશાંતિ ગુમાવી બેસા હતા એમણે તેમનું આદ્ય મન મેન કરવાનો અને ઘણા પ્રતા હતા તેમ જતા એ શિષ્ટ ગ્રંથો અમને પ્રેરણા આપી રા ના નહોતા મને લાગે છે કે, દિ'દના શિષ્ટ ગ્રંથોના અનુનાદો હમેશા થતા રહેશે અને સમૃદ્ધ શાસ્ત્ર તથા નામેની શુદ્ધ જોણી કરવાની ઉચ્ચાગ્રભેદો મતાનના જરૂરી મવા ચિદ્વેત અરામ મૂખ્યાની અને તેમા લગભગ નોધો ખુનાસાઓ અને સરખામણીઓ આપવાની વિના પૂરેપૂરી મગજ ગમ્મજો, દ્રુકમા તેમા એ બનુ હશે, અનુવાદ પણ શાસ્ત્ર અને નક્ષત્રીપૂર્વક પ્રવામા આવ્યો હશે, તેમા નહીં હોય માત્ર મૂળ કૃતિની જીવંત જાનના જે આદરી મધી મગીનમય, મનોહર અને પના સામર્થ્યથી ભરેલી, જીવંતથી જાણાતી અને આનંદમય વસ્તુ હતી તે મૌલિક કે સાંદર્ભ-રહિત વૃદ્ધ, નીચ અને વાચી ચીજ બની જશે તેમા હશે માત્ર પડિતના અગમ્યની ધૂમ અને મોડી ગત સુરી માગેના દીવાના તેનની દુર્ગંધ

સસ્કૃત કેટલા વખતથી મૃતભાષા મની ગઈ છે એટલે કે ક્યારથી તે લોક ભાષા તરીકે મની ગઈ છે તેની મને ખબર નથી કાનિદસના સમયમા પણ તે લોકભાષા નહોતી જોકે તે વખતે એ દિ'દલગમા કેળવણેના લોકોની જાણ હતી ખરી એ રીતે એ સર્ગીઓ સુધી આગ રહી અને અગ્નિ ખૂણામા આવેલી દિ'દી વસાવતો અને મધ્ય એશિયામા પણ તે ખળેચી હતી કબોડિયામા ઈશ્વરી સતમી સદીમા સસ્કૃતનો વ્યવસ્થિત રીતે પાઠ પ્રવામા આવતો હતો અને ઘણા ખરીને નાટકો પણ ભજવવામા આવતા હતા એવા પુરાવા મળી આવે છે સિયામમા કેટલીક ધાર્મિક નિધિઓમા હજી પણ સસ્કૃતનો ઉપયોગ પ્રવામા આવે છે દિ'દમાં તો સસ્કૃતની જીવંતશક્તિ અનુભવ હોય એમ જણાય છે તેમની સદીના આરંભમા અશ્વમેધ યજ્ઞોમાં દિ'દની ગાદી પર અરામર સિંધર ધર્મ ગયા પછી દિ'દના મોટા ભાગમા ફારસી ગજલ પા બની અને ધીમે ધીમે ઘણા કેળવણેના લોકોએ સસ્કૃતને મને ફારસી શીખવાનું પસંદ થયું એ દરમિયાન લોકભાષાઓ પણ ખીની અને તેમા સાદિત્ય પણ વિમ્સય લાગ્યું આમ હોવા છતાં સસ્કૃત ચાતુ રહી જોકે ગુણમા તે જતરી ગઈ ૧૮-૧૭મા ત્રિવેન્દ્રમા ભરાયેલી ઓરિએન્ટલ કોલેજ સના પ્રમુખ તરીકેના ભાણુમા જે એક એક ટોમમે સસ્કૃત ભાષા દિ'દમા કેવ પ્રમગ એકતા આણનારું મગ છે અને આજે પણ તે કેવ નહોતા પ્રમાણમા વસાય છે તે દર્શાવુ હજી સાગી સસ્કૃતને એક પ્રખરની પાયાની સસ્કૃતને મમગ દિ'દ માટેની સમાય ભાષા તરીકે આજે ઉત્તેજન આપવુ જોઈએ એવી સચના તેમણે ખરી હતી પહેલા મેક્સમુરે પણ એને જ મગતું કહ્યું હતું તેનો

ઊતારો પણ તેમણે ટાંક્યો હતો: 'દિંદિમાં બૃહદ્ગણ અને વર્તમાન સમય વચ્ચે એવી તો સમાસનતા ચાલી આવે છે કે, વખતોવખત સામાજિક ઊદયપાથનો, ધાર્મિક સુધારણાઓ અને પગદેથી ચર્ચાઓ થયા છતાં હજી પણ એકમાત્ર સંસ્કૃત ભાષા જ એ આખા ગિરગ દેશમાં બોલાય છે એમ કહી શકાય. . . . એક સદી જેટલા સમયના મિશ્રિત અમલ અને અગ્રેષ્ઠ શિક્ષણ પછી દાંતેના સમયમાં લેટિન યુરોપમાં સમગ્રતી હતી તેના કરતાં મરુત ભાષા દિંદિમાં આજે વધારે બહોળા પ્રમાણમાં સમગ્રાય છે.'

દાંતેના સમયમાં યુરોપમાં લેટિન ભાષા કેટલા લોકો સમગ્રતા હતા તેનો મને ખ્યાલ નથી તેમ જ દિંદિમાં આજે કેટલા લોકો સરુત સમજે છે તેની પણ મને ખબર નથી. પણ સંસ્કૃત ભાષા સમજનાગઓની સખ્યા, ખામ કરીને દક્ષિણમાં આજે પણ ધણી મોટી છે દિંદિ, બગાળી, ગુજરાતી, મરાઠી વગેરે આજની આપ ભાષાઓમાંથી કેઈ પણ ભાષા આવી રીતે જેઓ બાલ્યતા હોય તેમને માટે બોલાતી સાદી સરુત ભાષા સમજવાનું મુશ્કેલ નથી. અરે, આજની ઉર્દૂ ભાષામાં પણ ધણું કરીને સરુત પરથી ઊતરી આવેલા ૮૦ ટકા જેટલા શબ્દો છે! ઉર્દૂ પોતે પણ સંપૂર્ણપણે આપ ભાષા છે અમુક શબ્દ ફારસીમાંથી કે સંસ્કૃત-માંથી ઊતરી આવ્યો છે એ કહેવું મુશ્કેલ છે કેમ કે ભલે ભાષાના ધાતુઓ એક જ છે અગ્રયજ્ઞીની વાત એ છે કે, દક્ષિણની દ્રવિડી ભાષાઓનું મૂળ સાવ ભિન્ન હોવા છતાં સરુત ભાષામાંથી તેમણે એટલા બધા શબ્દો અપનાવ્યા છે કે તેનો લગભગ પચાસ ટકા જેટલો શબ્દભંડોળ સંસ્કૃતમાંથી ઊતરી આવેલો છે.

આખા મધ્યયુગ દરમ્યાન અને છેક આધુનિક સમય સુધી નાટો સહિત જુદા જુદા વિષયો પર સરુત ભાષામાં ગ્રંથો લખાતા રહ્યા હતા સાચે જ, હજી આજે પણ સરુતમાં એવા ગ્રંથો વખતોવખત બહાર પડે છે. એ જ રીતે સરુત માસિકો પણ બહાર પડે છે. એમનું ધોરણ બહુ ઊંચું હોતું નથી અને સરુત ભાષામાં કરો કીમતી ઉમેરો તેમનાથી થતો નથી. પરંતુ આટલા બધા લાના સમય દરમ્યાન સરુતનો આ પ્રભાવ ચાલુ રહ્યો એ ખીના આશ્ચર્યકારક છે કેટલીક વાર જાહેરસભાઓમાં પણ સરુતમાં વ્યાખ્યાનો થાય છે, એવી સભાઓના ઓતાજનો જોકે સ્વાભાવિક રીતે જ કેળાવેલા વર્ગના હોય છે.

સતતપણે ચાલુ રહેલા આ સંસ્કૃતના ઉપયોગને લીધે દિંદિની આધુનિક ભાષાઓનો વિકાસ રૂધાથો એ નિરિવાદ છે. કેળાવેલા શુદ્ધિની ઉજ્જિયાત લોકો એ ભાષાઓને અસરગરી અને ગામડિયાઓની ભાષા લેખતા અને કેઈ પણ સર્જક કે વિદ્વાતપૂર્ણ કૃતિ રચાને માટે તે યોગ્ય નથી એમ માનતા એવા ગ્રંથો સરુતમાં લખાતા અથવા પાછળના સમયમાં ધણી વાર ફારસીમાં લખાતા. આ અંતરાય હોવા છતાં 'સદીઓ દરમ્યાન મહાન આંતિક ભાષાઓ

ધીમે ધીમે પિકસી, તેમનું સાહિત્યિક સ્વરૂપ ખીદ્યુ અને પોતપોતાના સાહિત્યો તેમણે નિર્માણ કર્યાં

આધુનિક થાઈલેન્ડ અથવા સિયામમાં યાત્રિક, વૈજ્ઞાનિક અને રાજ્ય તંત્રને અંગેના નવા શબ્દો યોગ્યતાની જરૂર પેદા થઈ ત્યાં ત્યાં ફેટવાક શબ્દો સંસ્કૃતમાંથી અપનાવવામાં આવ્યા એ હપીકત જોવા જેવી છે

પ્રાચીન કાળના હિંદીઓ^૧ ધર્મને મહુ મહત્ત્વ આપતા હતા અને તેથી તેમના ગદ્ય તેમ જ પદ્ય લખાણો તાનમક અને સુગીના હતા. શબ્દોના ઉચ્ચારણમાં જૂન ન થાય એવા માટે ખાસ પ્રયાત્ન કરવામાં આવતો અને એને અર્થે બહુ ત્રીજીવટમયો નિયમો કરવામાં આવ્યા હતા. પ્રાચીન કાળમાં શિક્ષણ મોટેથી આપવામાં આવતું હતું અને આખા ને આખા ગ્રંથો કાર્ય કરવામાં આવતા અને એ રીતે તે પેઢી દર પેઢી જતરી આવતા હતા. તેથી એમ કહવાનું વળી વગર જરૂરી બન્યું હતું. શબ્દોના ધર્મને અપાતા મહત્ત્વને લીધે ધર્મ સાથે અર્થનો યોગ સાધવાના પ્રયત્નો થયા અને એને પરિણામે કેન્દ્રીક વાર શબ્દો ને અર્થની મનોહર સંધિ થઈ અને કેન્દ્રીક વાર ગ્રામ્ય અને કૃત્રિમ મિશ્રણો પણ થયા. ઈ એવ જોરને એ જામતમાં આ પ્રમાણે લખ્યું છે 'હિંદના શિષ્ટ કવિઓ ધર્મના ફેફસાર સમજવાની શક્તિ ધરાવે છે. દુનિયાના ખીજ દેશોના સાહિત્યમાં એનો જોડો મળવો મુશ્કેલ છે. તેમણે ધર્મ અને અર્થનો સાધેલો નાજુક સુયોગ અતિ મનોરમ છે. પરંતુ ફેટલાક કવિઓ કદી પણ સમુક્તિપ્તા વિનાનો ધર્મ અને અર્થનો મુકામલો કરવાને પ્રેરાય છે અને બહુ મર્યાદિત સંખ્યામાં વ્યવહારો ઉપયોગ કરીને મધ્ય રચનામાં ખરેખર તેમણે અત્યાચારો જ કર્યા છે. કેન્દ્રીક વાર તો માત્ર એક જ વ્યવહારી કરિતા રચવાનો તેમણે પ્રયત્ન કર્યો છે.'*

આજે પણ વેદોના પાક પ્રાચીન મળમાં નક્કી કરવામાં આવેલા ઉચ્ચારણના નિયમોને અનુસરીને જ કરવામાં આવે છે.

" હિંદી-ઉર્દૂ, બંગાળી, મરાઠી ગુજરાતી, જોડિયા, આસામી રાજસ્થાની (હિંદીનો એક પ્રકાર) પંજાબી સિંધી પુસ્તુ અને કાશ્મીરી વગેરે આધુનિક ભાષાઓ સંસ્કૃતમાંથી જતરી આવેલી છે અને તેથી આખી ભાષાઓ તરીકે ઓળખાય છે. તામિલ, તેલુગુ મનડી અને મલવાનમ દ્રવિડી ભાષાઓ છે. આ પદ્ય ભાષાઓમાં અખૂ હિંદો સમાવેશ થઈ જાય છે અને તેમાં હિંદીના એક પ્રકાર ઉર્દૂ સહિત હિંદીનો પ્રચાર સૌથી વધારે છે. જ્યાં તે બોલાતી

* અશ્વમેધના મુદ્ધવર્તિના ઈ એવ જોરને કરેલા અનુવાદમાંથી (લાહોર, ૧૯૩૬)

નથી ત્યાં પણ તે સમજાય છે. આ ઉપરાંત થોડીક બોલીઓ અને અલ્પ-ખીલી ભાષાઓ બહુ નાના નાના પ્રદેશોમાં ફેટલીક પછત રાનીપરગ્જે તેમ જ પહાડી જાતિઓ બોલે છે. હિંદમાં પાંચસો કે તેથી પણ વધારે ભાષાઓ છે એવી જે વાત ઘણી વાર કહેવામાં આવે છે તે ભાષાશાસ્ત્રીના અને વસ્તી-ગણતરીના અમલદારના મગજના તુક્કા છે. તેઓ એક જ બોલીના જુદા જુદા પ્રકારને, આસામ-ખગાળની બ્રહ્મદેશ સાથેની સરહદ પરની પહાડી જાતિઓની હરેક નાની ઓકીને જુદી ભાષા તરીકે ગણે છે. ફેટલીક વાર જોકે એ ભાષા બોલનારની સંખ્યા માંડ હજારની અથવા થોડાક હજારની જ હોય છે. આ કહેવાતી સેંકડો ભાષાઓમાંની ઘણી ભાષાઓ હિંદની પૂર્વ સરહદના અને બ્રહ્મદેશ સાથે લાગેલા આ પ્રદેશમાં જ મર્યાદિત છે. વસ્તીગણતરીના આ અમલદારોએ અખ્યાત કરેલી પદ્ધતિ પ્રમાણે યુરોપમાં સેંકડો ભાષાઓ હશે અને મને લાગે છે કે એક જર્મનીમાં જ સાઠ જેટલી ભાષાઓ હશે.

ભાષા અંગેના હિંદના સાચા પ્રશ્નને આ વિવિધતા સાથે કશી લેવાદેવા નથી. એ પ્રશ્ન સામાન્ય રીતે હિંદી-ઉર્દૂ પૂરતો જ મર્યાદિત છે. હિંદી-ઉર્દૂ હકીકતમાં બે ભિન્ન સાહિત્યિક શૈલીઓ અને બે ભિન્ન લિપિઓવાળી એક જ ભાષા છે. બોલાતી ભાષા તરીકે એ બે વચ્ચે ભાગ્યે જ કશો તફાવત હશે. લેખનમાં ઊતરેલી ભાષા તરીકે, ખાસ કરીને સાહિત્યિક શૈલીમાં બે વચ્ચેનું અંતર વધી જાય છે. આ અંતર ઘટાડવા મારેના અને એક સામાન્ય શૈલી પેદા કરવાના પ્રયત્નો ભૂતકાળમાં થયા હતા અને હજી પણ કરવામાં આવે છે. એ સામાન્ય શૈલીવાળી ભાષાને હિંદુસ્તાની તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. એ ભાષા હિંદભરની સામાન્ય ભાષા તરીકે સ્થાન લેતી જાય છે.

સંસ્કૃતમાંથી ઊતરી આવેલી આર્ય ભાષાઓમાંથી એક પુરતુ ભાષા છે. તે સરહદ પ્રાન્ત તેમ જ અધ્યાનિસ્તાનની લોકભાષા છે. અમારી ખીજી કોઈ પણ ભાષા કરતાં એના પર ફારસીની સૌથી વધારે અસર થઈ છે. ભૂતકાળમાં આ સરહદી પ્રદેશ સંસ્કૃતમાં અનેક પ્રતિભાષાળી વિચારકો, પંડિતો તથા વૈયાકરણીઓ પેદા કર્યા છે.

સિલોનની ભાષા સિંહલી છે. એ પણ સંસ્કૃતમાંથી સીધી ઊતરી આવેલી આર્ય ભાષા છે. સિલોનના લોકોએ પોતાનો બૌદ્ધ ધર્મ હિંદ પાસેથી લીધો છે એટલું જ નહીં. જાતિ અને ભાષાની બાબતમાં પણ હિંદીઓ સાથે તેઓ સંકળાયેલા છે.

યુરોપની ગ્રીક અને લાટિન ભાષાઓ સાથે સંસ્કૃતનો સંબંધ છે એ વાત આજે માન્ય રાખવામાં આવે છે. યુરોપની સ્લાવ ભાષાઓમાં પણ તેમની અને સંસ્કૃત સાથે સમાન એવાં ઘણાં પદો અને ધાતુઓ છે. યુરોપની લિથુનિયન ભાષા સંસ્કૃતને સૌથી વધારે મળતી આવે છે.

બૌદ્ધ તત્ત્વજ્ઞાન

બુદ્ધ જે પ્રદેશમાં રહેતા હતા તે પ્રદેશની લોક-ભાષામાં બોલતા હતા એ ભાષા સંસ્કૃતમાંથી ઉદ્ભવેલી પ્રાકૃત ભાષા હતી તે સંસ્કૃત જણતા હશે એમાં શંકા નથી પણ પ્રજાના હૃદય સુધી પહોંચવા માટે તેમણે ત્યાંની લોક-ભાષામાં બોલનારું પસંદ કર્યું હતું એ પ્રાકૃત ભાષામાંથી આરભ મળતા બૌદ્ધ ધર્મગ્રંથોની પાંચ ભાષા ઉદ્ભવી તેમના અવમાન પત્રી લાગ્યા મમય બાદ બુદ્ધ ભગવાનના સવારો અને બીજાઓ સાથેની*તેમની ચર્ચાઓ પાંચ ભાષામાં લખી લેવામાં આવી હતા અને સિંચોન બ્રહ્મદેશ તેમ જ ચિંપામનો બૌદ્ધ ધર્મ તેમના પર અવનબે છે ત્યાં બૌદ્ધ ધર્મનો હીનયાન સમ્રદાય પ્રવર્તે છે

બુદ્ધના અવસાન પછી સદીઓ વીત્યા બાદ હિંદમાં ફરીથી સંસ્કૃતનો પ્રભાવ વધ્યો અને બૌદ્ધ નિદ્ધાનોએ તત્ત્વજ્ઞાનના અને બીજા ગ્રંથો સંસ્કૃતમાં લખ્યા બૌદ્ધ ધર્મના પ્રચારને માટે લખાયેલા અશ્વોરણના લખાણો અને તેના નાટકો (એ સૌથી જૂના નાટકો છે) સંસ્કૃતમાં છે હિંદના બૌદ્ધ વિદ્વાનોના સંસ્કૃત ભાષાના આ લખાણો ચીન, જાપાન તિબેટ ને મધ્ય એશિયામાં પહોંચ્યા ત્યાં આગળ બૌદ્ધ ધર્મનો મહાયાન સમ્રદાય પ્રચાર પામ્યો હતો

બુદ્ધ જન્મ્યા તે હિંદમાં મોટા માનસિક સંક્ષોભ અને તત્ત્વચિંતનનો યુગ હતો માત્ર હિંદમાં એ માનસિક સંક્ષોભ અને તત્ત્વચિંતનનો યુગ હતો એમ નથી કેમ કે લાઓત્સે કે ક્રિશ્ચિયમ, જરથુષ્ટર અને પાર્સિયોરાસ પણ એ જ યુગમાં યર્જાગ્યા એ યુગ દરમ્યાન હિંદમાં ભૌતિકના, ભગવદ્ગીતા, બૌદ્ધ ધર્મ અને જૈન ધર્મ ઉદ્ભવ્યા વળી છેવટે જેમણે હિંદી તત્ત્વજ્ઞાનનાં જુદા જુદા દર્શનોના રૂપમાં પોતાનું વ્યવસ્થિત અને નિરાગ્ર સ્વરૂપ ધારણ કર્યું તે બિન્ન બિન્ન વિચારપ્રવાહો પણ એ મળ્યા ઉદ્ભવ્યા હતા એ વિચારણા મોના બિન્ન બિન્ન થયેલા હતા એક યરમથી બીજી વિચારણા ઉદ્ભવતી હતી અને ઘણી વાર એમનીજમાં ભેગાઈ જતી હતી બૌદ્ધ ધર્મની સાથે ફિલસૂફી અથવા તત્ત્વજ્ઞાનની અને શાખાઓ વિષ્ણી બુદ્ધ બૌદ્ધ ધર્મમાં પણ ફાગ પડી ગયા અને તેમાં પણ તત્ત્વજ્ઞાનની જુગી જુગી શાખાઓ ઉદ્ભવી ધીમે ધીમે તત્ત્વજ્ઞાનના વળાંક પાસે થયા શુદ્ધ પાંચિય અને શાસ્ત્રાર્થે તેનું સ્થાન લીધું

બુદ્ધ ભગવાને તાત્ત્વિક પ્રશ્નોની પડિતાલિસી ચર્ચા અથવા વાદવિવાદ કરવા સામે લોકોને વારંવાર એત્યાં હતા 'જેને વિષે આપણે કશું મૂકી ન

ગળીએ તે વિષે આપણે મૂળ રહેવું ઘટે, આમ તેમણે કહ્યું હોવાનું કહેવાય છે. અત્યંત જીવનમાંથી રોગનું બેઠકું, જીવનના ક્ષેત્રની મજાની અને તેથી માનવીની શુદ્ધિથી પર એની જામતોની ચર્ચામાંથી નહીં તેમણે જીવનની નૈતિક માલુમ પડે છે. ભાર મૂક્યો તત્ત્વના ચૂંચણા ચૂંચણામાં મથગૂન રહેવાને લીધે એના તરફ દુર્લક્ષ કરવામાં આવતું હતું એમ તેમને લાગતું હતું. આગળ કાગળના મૌદ્ધ ધર્મમાં શુદ્ધની આ તાર્તિત્વ તેમ જ મૌદ્ધિક દષ્ટિનો અમુક અંગે પડે પડે હોતો અને તેની નિયામણા અનુભવમૂલક હતી અનુભવની સહિમા શુદ્ધ તત્ત્વનું આ લન ન મરી શકાય અને તેથી એ વાત બાળુએ ગમવામાં આવી હતી એ જ રીતે નાંહતાં એવા ઉશ્ચિગ્ના ખ્યાલને પણ તાર્કિક આમિતી ન આપી ગમય એવી પ્રપના તરીકે જ લેખનામાં આવતો હતો. આમ જતા અનુભવ બાકી રહે છે અને એક દષ્ટિએ તે આવે છે. એકમાંથી બીજી અવસ્થામાં એમ નિત્ય પરિવર્તન પામતા નિમ્મસના પ્રવાહ સિવાય એ બીજું શું હોઈ શકે? આમ સત્યની આ વચ્ચે અવગ્યાએને માન્ય ગમવામાં આવી હતી અને એ દિશામાં માનસિક ભૂમિકા પર અત્યંત ગોઠ આગળ આવે છે.

શુદ્ધ મગ્ગાભ્યાર હતા એ ખરું પણ દેશના પુરાણા ધર્મ સાથેનો પોતાનો સમય તેમણે તોડ્યો નહોતો. શ્રીમતી ચાર્લ્સ કેવિન્સ કહે છે 'ગૌતમ જન્મ અને ઉછેરથી હિંદુ હતા. વળી હિંદુ તરીકે જ તે જન્મ્યા અને મર્યા એક મા બીજા વૈદિક દર્શનમાંથી ન મળી આવે એવું ગૌતમના તત્ત્વજ્ઞાન કે સિદ્ધાંતોમાં ઝાઝું ન હતું અને તેમનો મોગ લાગેનો નૈતિક ઉપદેશ તેમની પહેલાના અને પછીના હિંદુ પ્રથેમાંથી મળી આવે છે. બીજાઓએ મારું સારું કહ્યું હતું તેને સુસંગત, વ્યાપક અને ઉમ. અરૂપ આપનામાં અને તેને સુચરિત પ્રવામાં, કેના અગગપના હિંદુ નિયામકોએ ન્યાય અને સત્યાગ્રહ જે સિદ્ધાંતો માન્ય ગણ્યા હતા તેને તર્કશૂન્ય અને પરિપૂર્ણ કવવામાં તેમની મૌનિતા રહેતી છે. તેમની અને બીજા ઉપદેશકો નચેનો મુખ્ય બેદ તેમની દિલની સન્માર્ગ તેમ જ લોકાદિત માટેની તેમની નિશાળ ભાવનામાં રહેલો છે.'*

આમ જાણ જુદે તે અમરના પ્રચલિત ધર્મના ગદ અને પરચગગન આચરણ સાથે મગ્ગના બીજા વાચા હતા અને વિશેષ પણ તેમના મિદ્ધાન કે દિનમૂકી સમે નગેનો કેમ કે જ્યાં સુધી માત્ર મિદ્ધાત જ ગદે ત્યાં સુધા મનાતન ધર્મના વા. મા ગદી દરકોર્ન પ્રમારના તત્ત્વજ્ઞાન અસ્ત્રા દિવસૂકીની દિમાયત મી

* આ ઉત્તરો તથા બીજી ઘણું સર એમ ૨ ધાકુપ્પનના મિલિવન કિયોલોને નામના પુસ્તકમાંથી લીધે છે (જ્યોર્જ એલન એન્ડ અનલોન, લંડન, ૧૯૪૦)

શમની હતી પણ વિરોધ હતો પ્રજના સમાજજીવન તથા મગનમા થી દખન સામે જૂની પદ્ધતિ મિત્યામા સ્વતંત્ર અને લવચીક હતી, હરકોઈ પ્રકારના મતને તે સ્થાન આપતી હતી પણ આચારમા તે મ્હં હતી અને આચારનુ ઉત્પાદન ચનાવી લેનામા આવતુ નહોતુ એથી બૌદ્ધ ધર્મ અનિવાર્ય રીતે જૂના ધર્મથી જુદો પડતો ગયો અને જુદના અવસાન પડી એ બે વચ્ચેનુ અંતર વધુ

આરભ મગના બૌદ્ધ ધર્મના વળતાર પાણી થતા તેના મતાવાન સંપ્રદાયનો ઉત્પ થયો અને જૂનો બૌદ્ધ ધર્મ હીનયાન તરીકે ઓળખાના લાગ્યો આ મહાયાન સંપ્રદાયમા જુદને ઈશ્વરને સ્થાને ગ્રાપનામા અભ્યા અને સામર ઈશ્વર તરીકે તેમની પૂજા થવા લાગી ગ્રીક સંસ્કૃતિની અસર નીચે આવેના વાપન્ય સગ્દના પ્રદેશમાથી જુદની મૂર્તિ પણ ઉદ્ભવી એ જ અરસામા હિંદમા બ્રાહ્મણ તેમ જ સંસ્કૃત વિદ્યાના અભ્યાસમા નવુ જોમ આ પુ મહાયાન અને હીનયાન સંપ્રદાયો વચ્ચે તીખા વાદનિવાદો ને શાસ્ત્રાર્થો થયા અને તેમનો એકબીજા સામેનો વિરોધ એ પડીના આખા ઇતિહાસ દરમ્યાન આનુ રહ્યો સિલોન બ્રહ્મદેશ અને સિયામ વગેરે હીનયાન સંપ્રદાયના દેશો થીન તેમ જ જાપાનના પ્રચલિત બૌદ્ધ ધર્મ તરફ મ્હં ધૂણા દર્શાવે છે અને મારા ધારવા પ્રમાણે થીન અને જાપાન પણ એ જ રીતે એનો જવામ વાળે છે

હીનયાન અમુક અશે ધર્મના અસન મિદ્ધાતને તેના શુદ્ધ રૂપમા વળગી રહ્યો અને પાનિ ધર્મપ્રથેમા મીમિત થઈ રહ્યો, જ્યારે મહાયાન ચોતરફ ફેલાયો લગભગ હરે વાતને તેણે નમાની લીધી અને પ્રત્યેક દેશની વિશિષ્ટ દષ્ટિ સથે તેણે પોતાનો સુમેગ સાધ્યો હિંદમા તે આમજનતાના પ્રચલિત ધર્મની સમીપ આનવા લાગ્યો અને થીન જાપાન તેમ જ નિમેષ વગેરે જુદા જુદા દેશોમા તે જુદી જુદી રીતે વિસ્તર્યો આત્માની હૃતીની બામતમા જુદે જે અનેકવાદી વનશ અખંદ્યાર ક્યુ હતુ તે આરભમગના કેનાક આગળપડતા બૌદ્ધ મિત્યારકોએ તજ દીધુ અને તેના તેમણે સર્વથા ઇન્કાર કયો હિંદમા જે અનેક પ્રતિભશાળી પુરુષો થઈ ગયા છે તેમા જુદિસમથર્થની દષ્ટિએ નાગાર્જુન પ્રથમ પકિતમા આવે છે તે ઈસરી સનના આરભમગમા મનિષ્કના સમયમા થઈ ગયો હતો અને મહાયાન સંપ્રદાય પ્રવર્તાવવામા મુખ્યત્વે તેણે કાળો આપ્યો છે તેના મિત્યારસામથર્થ અને સાદસિકતા અપૂર્વ છે અને ઘણા લોકોને અતિશય નિષ્ઠ અને ચોખવનારા લાગે એવા નિર્ણયો પર આવતા પણ તે અચમતો નથી કેવળ તર્કદષ્ટિથી તે પોતાનું વિવચનનિર્માપણે આગળ ચનાવે છે અને એમ કરતા આગળ જતાં પોતાની જ શ્રદ્ધાનો ઇન્કાર કરવો

પડે તેની પણ તે પરવા કરતો નથી. વિચાર પોતાને જાણી શકતો નથી, પોતાની બહાર જઈ શકતો નથી કે ખીન્ન વિચારને જાણી શકતો નથી. વિશ્વથી નિરાળો કોઈ ઈશ્વર નથી તેમ જ ઈશ્વરથી અતિરિક્ત કોઈ વિશ્વ નથી અને એ બંને એક સરખા જ આભાસ છે. આ રીતે કશું જ શેષ ન રહે, સત્ય અને અસત્ય યા ભ્રમ વચ્ચે કશો ભેદ ન રહે, કોઈ પક્ષે વસ્તુ વિશે સમજ કે ગેરસમજની શક્યતા ન રહે — કેમ કે અસત્ય અથવા આભાસને વિશે કોઈને પણ ગેરસમજ કેવી રીતે થઈ શકે? — ત્યાં સુધી તે પોતાનું વિવેચન આગળ ચલાવે છે. આ જગતમાં કશું જ સત્ય નથી. દુનિયા કેવળ આભાસ છે, શુણ્ય અને સંખ્યાની એ કેવળ મનોરસ્ટિ છે એને આપણે બ્રહ્મથી માનીએ છીએ પરંતુ તેની આપણે ભુદ્ધિપૂર્વકની સમજૂતી આપી શકતા નથી. આમ છતાં આ સંઘના અનુભવોની પાછળ રહેલી કોઈક વસ્તુનો — કોઈક પરમ તત્ત્વનો — ઇશ્વરો તે કહે છે. તે આપણા વિચારક્ષેત્રથી પર છે કેમ કે ખુદ વિચારની પ્રક્રિયામાં જ તે કંઈક સાપેક્ષ વસ્તુ બની જાય છે. *

* સોવિયેટ રશિયાના વિજ્ઞાન વિદ્યાલયના પ્રોફેસર શેરબટસકી બૌદ્ધ નિર્વાણ વિષેના પોતાના પુસ્તકમાં (લિનીનગ્રાડ, ૧૯૨૭) જણાવે છે કે, ‘નાગાર્જુનને-માનવ-જાતના સૌથી મોટા ફિલસૂફોની પંક્તિમાં મુકવો જોઈએ.’ તેની ‘અદ્ભુત શૈલી’ વિશે ઉલ્લેખ કરતા તેને તે ‘રસપ્રદ, સાહસપૂર્ણ, મૂંઝવનારી અને કેટલીક વાર ઉપર ઉપરથી ઉઘટુંબલ લાગે એવી’ તરીકે વર્ણવે છે. તે નાગાર્જુનના વિચારોને ઓડલી અને હેગલના વિચારો સાથે સરખાવે છે: ‘આમ નાગાર્જુનના શૂન્યવાદને પદાર્થો અને શુણ્ય, સંખ્યા, સ્થળ અને કાળ, પરિવર્તન, કાર્યકારણભાવ, ગતિ અને અહંકાર વગેરે દુનિયાના રોજિંદા વહેવારના લગભગ બધા જ ખ્યાલોના બહારથી કહેતા ખંડન વચ્ચે આશ્ચર્યકારક સામ્ય છે. હિંદીઓની દૃષ્ટિએ ઓડલીને એક સાચા માધ્યમિક તરીકે લેખી શકાય. પણ આ બધી સમાનતાઓ કરતાં પણ હેગલની આત્મીક્ષિકી પદ્ધતિ અને નાગાર્જુનની આત્મીક્ષિકી પદ્ધતિ વચ્ચેનું સામ્ય વિશેષ છે.’

શેરબટસકી બૌદ્ધ ફિલસૂફીની કેટલીક સાખાઓ અને આધુનિક વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિ, ખાસ કરીને ‘એન્ટ્રોપી’ના નિયમ અનુસાર વિશ્વની અતિમ સ્થિતિ વિષેના ખ્યાલ વચ્ચે કેટલીક સમાનતા બતાવી આપે છે. એના સંબંધમાં તે એક મનની વાત પણ કહે છે. સોવિયેટ રાજ્ય સંઘના ટ્રાન્સબેકાલિયામાં બ્યુરિયટાના નવા રથપાયેલા પ્રજાસત્તાક રાજ્યના કેળવણી ખાતાના અધિકારીઓએ ધર્મવિરોધી પ્રચાર કરવા માડ્યો ત્યારે આધુનિક વિજ્ઞાન વિશ્વને ભૌતિક ઘટના લેખે છે એ વસ્તુ પર તેમણે બાર મૂક્યો. એ પ્રજાસત્તાક રાજ્યના બૌદ્ધ ભિષ્મુઓએ — તેઓ મહાયાન સંપ્રદાયના હતા — એના ‘જવાબમાં’ એક ચોપાનિયુ બહાર પાડ્યું અને તેમાં દર્શાવી આપ્યું કે ભૌતિકવાદ તેમને મઠિ નવી વસ્તુ નથી અને હકીકતમાં તેમની એક સાખાએ ભૌતિકવાદી ફિલસૂફી ખીલવી છે.

બૌદ્ધ દ્વિસૂત્રીમા આ પગમ તત્ત્વને શૂન્યતા તરીકે વર્ણવવામા આન્યુ છે આમ છતાં અભાવના આપણા ખ્યાલથી એ સર્વથા મિન્ન વસ્તુ છે * આપણી અનુભવની સૃષ્ટિમા આપણે એનો શૂન્યતા તરીકે ઉલ્લેખ કરવો પડે છે પરંતુ તત્ત્વવિદ્યાની પરિભાષામા એનો વસ્તુમાત્રમા ઓતપ્રોત યર્થને રહેલું અને તે બધાથી પર એવું ઇન્દ્રિયાતીત કર્ષક તત્ત્વ એવો અર્થ ધામ છે એક સુપ્રસિદ્ધ બૌદ્ધ વિદ્વાન કહે છે 'શૂન્યતાને કારણે જ વસ્તુમાત્ર સભવે છે, એના વિના દુનિયામા કશુંયે સભવી ન શકે'

તત્ત્વવિદ્યા આપણને ડચા લઈ જાય છે અને એવા તત્ત્વચિંતન સામે સાવધાની રાખવાનો બોલ આપવામા શુદ્ધ ભગવાને કેવળી મધી દૂરદેહી બતાવી હતી તે આ પરથી જણાય છે આમ છતાં માનનીય ચિત્ત એક જ વાતમા પુરાઈ રહેવાનો ઇન્કાર કરે છે અને એ પોતાની પહેચની મહાર છે એની તેને પૂરેપૂરી ખબર હોવા છતાં લામા માણસથી જ પહોંચી શકાય એટલું જીયુ દ્વા મેળવવા માટે મિથ્યા પોતાના હાથ જીયા કરતા વામનની પે' એ જ્ઞાનદન પ્રાપ્ત કરવાનો મિથ્યા પ્રયાસ નિરતર ચ્યા કરે છે બૌદ્ધ દ્વિસૂત્રીમા પણ તત્ત્વવિદ્યાનો નિમસ થયો પણ વસ્તુ તરફ જોવાની એની પદ્ધતિ 'માનસ શાસ્ત્રની હતી ચિત્તની અવગ્યા વિષેની તેની ઊડી સમજ પણ આશ્ચર્યકારક છે આધુનિક માનસશાસ્ત્રના સુખ ચિત્તની પણ સ્પષ્ટ કલ્પના કરવામા આવી હતી અને તે વિષે વિવેચન પણ કરવામા 'આન્યુ છે એક પુરાણ પુસ્તકમનિ અસાધારણ ફકરો અને મનાવવામા આન્યો છે એ એક રીતે આપણને 'ધડીપસ' અધિના સિદ્ધાંતની યાદ આપે છે, એને વિશેની દૃષ્ટિ જોકે સાવ ભિન્ન છે *

૦ પ્રોફેસર શેરબર્ટમા આ વિષયના તજ્જ્ઞ અણય છે તિમેડી ભાષા સહિત જુદી જુદી બીજી બધી ભાષાઓના મૂળ લખાણો બંને જોઈ ગયા પછી તે કહે છે કે શૂન્યતા એ સાર્વત્રિકતા છે વસ્તુમાત્ર સાર્વત્રિક અને અન્યોન્યામથી હોવાને લીધે સ્વત નિરપેક્ષ નથી એથી તે શૂન્ય છે બીજી બાજુએ આ દર્શનજગતથી સંપર્ક પર પરંતુ તેની સાથે ઓતપ્રોત યર્થને રહેલું જોને નિરપેક્ષ કહી શકાય એવું કર્ષક તત્ત્વ છે પરંતુ આ અપૂર્ણ ગણવા સાન્ત અને દર્શનજગતની ભાષામા તે વર્ણવી કે કલ્પી શકાય એમ નથી અને તેથી એને તત્ત્વ એટલે કે તે વર્ણુ તરીકે વર્ણવવામા આવે છે આ નિરપેક્ષ તત્ત્વને શૂન્યતા તરીકે વર્ણવવામા આન્યુ છે

* આ ફકરો વસુંભુના અગ્નિપ્રવચનમા આવે છે હિંસની સનની પાંચમી સદીના આરભમા એ અથ લખાયેલ હતો અને એમા આગળના વિચારો તથા પર પરાનો સમર્થ કરવામા આવેલો છે મૂળ સરસ્વત અથ મળતો નથી પરંતુ તેના ચીની અને તિમેડી ભાષાનો અનુવાદો ઉપલબ્ધ છે ચીની અનુવાદ હિંદમા આવેલા મરાઠ્ઠર થાત્રી જીએનસાંગે કરેલો છે આ ચીની અનુવાદ પરથી એનો દેવ્ય

બૌદ્ધ ધર્મમાં દિલસહીની ચાર ચોક્કમ શાખાઓ વિદ્યમાન છે. એમાંની બે ધીનયાન સંપ્રદાયની અને બે મહાયાન સંપ્રદાયની હતી. બૌદ્ધ દિલસહી અથવા દર્શનની આ બધી શાખાઓનાં મૂળ ઉપનિષદમાં રહેલાં છે પણ તેઓ વેદનું પ્રામાણ્ય માન્ય કરતી નથી. વેદનું પ્રામાણ્ય માન્ય ગણવાના આ તેમના ઇન્કારથી બૌદ્ધ દર્શનની આ શાખાઓ કહેવાતાં દિદુ દર્શનથી જુદા પડે છે. એ દિદુ દર્શનો પણ લગભગ એ જ અગ્રસામાં વિદ્યમાન હતાં. એ દર્શનો સામાન્ય રીતે વેદનું પ્રામાણ્ય માન્ય ગણે છે અને એક રીતે તેના પ્રત્યે આદર દર્શાવે છે. પણ તેને અટગ કે અલ્પવાક્ય તરીકે લેખતાં નથી અને તેની ઝાઝી પરવા શાખા વિના યોનાને માગે આગળ વધે છે. વેદો તેમ જ ઉપનિષદોમાં અનેક મતમતાંતરો હતાં અને એમાંની એકાદ બાબત પર વધારે ભાર મૂકીને તેના પાયા પર નવું દર્શન રચવાનું પરીના અમયના વિચારકોને માટે હમેશાં શક્ય હતું.

બૌદ્ધ દર્શનની આ ચાર શાખાઓમાં પ્રતિમિમિત થયા પ્રમાણેનો બૌદ્ધ વિચારનો વિકાસક્રમ પ્રોત્સાહ રાધાદૃષ્ટિન આ પ્રમાણે વર્ણવે છે. એનો આરંભ હૈત તત્ત્વજ્ઞાનથી થાય છે અને તે જ્ઞાનને વસ્તુઓ અથવા પદાર્થોના પ્રત્યક્ષ બોધ તરીકે લેખે છે એ પરીની જૂમિકામા વિચારો વસ્તુઓના બોધ મારેનું માધ્યમ મને છે અને આ રીતે ચિત્ત અને વસ્તુઓ વચ્ચે એક પડદો ઊભો કરવામાં આવે છે આ બે જૂમિકાઓ ધીનયાનની દૃષ્ટિ રજૂ કરે છે. મહાયાન શાખાઓ એથી આગળ વધી તેમણે સ્વરૂપની પાછળ રહેલી વસ્તુઓનો છેદ ઉઘાડી દીધો અને અનુભવમાત્ર ચિત્તમા ઊભા વિચારતરંગોની શ્રેણી છે એમ જણાવ્યું. પછી સાપેક્ષતા અને સુપ્ત ચિત્તના વિચારો અથવા ખ્યાલો ઉદ્ભવે છે. ઉવટની જૂમિકામા પ્રુદ ચિત્ત કેવળ વિચારરૂપ બની જાય છે અને જેને વિષે આપણે ચોક્કસપણે કશું કહી ન શકીએ એવા વિચારો અને સવેદનોના તુટક તુટક ઘટકો આપણી પાસે રહી જાય છે. આ નાગાર્જુનનું માધ્યમિક દર્શન છે.

આ રીતે આપણે આખરે શૂન્યતા તરફ અથવા જેને સમજવાનું આપણા અપૂર્ણ ચિત્તની ગતિની બહાર છે અને જે વર્ણવી ન શકાય કે જેની વ્યાખ્યા ન થઈ શકે એવી કાર્મિક વસ્તુ તરફ આવી પહોંચીએ છીએ એને વિષે બહુ બહુ તો આપણે એટલું કહી શકીએ કે એ અમુક પ્રકારની ચેતના અને જેને બૌદ્ધ પરિભાષામા વિજ્ઞાન કહેવામા આવે છે તે છે.

બાધામા અનુવાદ કરવામા આવ્યો છે મારા સહમાર્ચકર તથા અટકાયતના સાથી આચાર્ય નરેન્દ્ર દેવ એ ત્રયનો દેવ્યમાથી હિંદી અને અંગ્રેજીમા અનુવાદ કરી રહ્યા છે. અને તેમણે એ ફકરા તરફ મારું ધ્યાન ખેંચ્યું હોય એ ફકરો પ્રસ્તુત પુસ્તકના ત્રીજા અધ્યાયમા આવે છે.

માનસિક અને તાત્વિક પૃથક્કરણ દ્વારા બૌદ્ધ ફિલસૂફી અદર્શ સૃષ્ટિ યા પરમ તત્ત્વને છેવટે શુદ્ધ ચેતના યા નિજ્ઞાનની અને એ ગીતે શૂન્યતાની ઠાટીએ લાવી મૂકે છે તેમ છતાં આપણે શમ્બે વાપરી શકીએ અથવા તેમને સમજી શકીએ ત્યાં સુધી આપણા અપૂર્ણ જગતમાં નૈતિક અમલોનું ચોક્કસ મહત્ત્વ છે એ વસ્તુ પર ખાસ જાર મૂકવામાં આવ્યો છે આમ, આપણા જીવનમાં અને માણસો સાથેના આપણા સબધોમાં આપણે નીતિના નિયમો પ્રમાણે ચાલવાનું છે અને સદાચારી જીવન ગાળવાનું છે તે જીવન અને આ દર્શન જગતને વિષે આપણે જ્ઞાન, શુદ્ધિ તેમ જ અનુભવનો ઉપયોગ કરી શકીએ અને કરવો જોઈએ અનંત તત્ત્વ, અથવા એને બીજા ઢાંઢાં પણ નામથી ઓળખવામાં આવે, એ મધ્યથી પર છે અને તેથી તેને વિષે એમનો ઉપયોગ ન કરી શકાય.

૧૧

બૌદ્ધ ધર્મની હિંદુ ધર્મ પર અસર

પુરાણા આર્થ ધર્મ પર તેમ જ હિંદુમાં તે વખતે પ્રચલિત લોકસંમુદાયની માન્યતાઓ પર શુદ્ધના ઉપદેશની શી અસર થઈ? ધાર્મિક તેમ જ રાષ્ટ્રીય જનનની ધણી બાબતોમાં પણ તેની સમગ્ર અને કાયમી અસર થઈ હતી એ વિષે લવલેગ શકા નથી પોતે એક નવા ધર્મના પ્રવર્તક છે એમ શુદ્ધને પોતાને ન લાગ્યું હોય એ સંભવિત છે, ધણુ કરીને તે પોતાને માત્ર ધર્મસુધારક તરીકે લેખના હતા પણ તેમના પ્રેરણાદારી વ્યક્તિત્વ અને અનેક સામાજિક તેમ જ ધાર્મિક રૂઢિઓ પર સખત પ્રકારે કરનારા તેમના ઉપદેશ તથા પોતાની આસપાસ કિલેમદી કરીને બેઠેલી પુરોહિતશાહી વચ્ચે અનિવાર્ય રીતે અચક્રમણ પેદા થઈ વર્તમાન સમાજવ્યવસ્થા અથવા આર્થિક વ્યવસ્થાને નિર્મૂળ કરવાને તે પ્રવૃત્ત થયા નહોતા, તેના પાયાના સિદ્ધાંતો તેમને માન્ય હતા અને તેમની બધામાં પેદા થયેલા અનિષ્ટો અને ખદીઓ પર જ તેમણે પ્રકારે કર્યા આમ છતાં અમુક અશે તેમણે સામાજિક ક્રાન્તિકાર તરીકે કાર્ય કર્યું અને એને લીધે જ બ્રાહ્મણવર્ગને તેમણે ઠોપાયમાન કર્યો કેમ કે પ્રચલિત સામાજિક પ્રથાઓ તેમ જ આચારો ચાલુ રહે તેમાં તેમનું હિત રહેતું હતું સારી પેઠે વ્યાપક એના હિંદુ વિતન સાથે મેળ ન ખાય એવું શુદ્ધના ઉપદેશમાં કશું નથી પરંતુ બ્રાહ્મણોના પ્રભુત્વ પર પ્રકારે થયા એને એ જુદી વાત બની

હિંદના જે ભાગમાં બ્રાહ્મણ ધર્મનું જોર ઓછું હતું એવા મગધમાં બૌદ્ધ ધર્મે પહેલવહેલાં મૂળ ધાર્મ્યાં એ હકીકત રસપ્રદ અને નોંધવા લાયક છે. ધર્મિ ધર્મિ તે પશ્ચિમે તેમ જ ઉત્તરે ફેલાયો અને ઘણા બ્રાહ્મણો પણ એમાં જોડાયા. આરંભકાળમાં એ પ્રધાનપણે દ્વિત્રિય દિલ્લ્યાલ હતી પણ તેની અપીલ પ્રજા-વ્યાપી હતી. દિલ્લસુદી અને તત્ત્વવિદ્યાની દિશામાં તેનો વિદ્રાસ થયો એ ઘણું કરીને પાછળથી તેમાં બ્રાહ્મણો જોડાયા તેને આભારી હોયું. મહાપાન સંપ્રદાયનો ઉદય પણ ધણે અંશે બ્રાહ્મણ-બૌદ્ધોને આભારી હોય એ બનવાજોગ છે કારણ કે, અમુક રીતે અને ખાસ કરીને તેની ઉદાર દષ્ટિ અને વૈવિધ્યમાં તે પ્રચલિત આર્ય ધર્મનાં ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપો સાથે ઘણો મળતો આવતો હતો.

હિંદુ જીવનપદ્ધતિ પર બૌદ્ધ ધર્મની અનેક રીતે અસર પહોંચી. અને એમ થાય એ અનિવાર્ય હતું કેમ કે એક હજાર વરસ કરતાંયે વધુ સમય સુધી તે હિંદને જીવંત, પ્રાણવાન અને સારી પેઢે ફેલાયેલો ધર્મ રહ્યો હતો. હિંદમાં એનાં વળતાં પાણી થયાં ત્યાં સુધીના લાંબા ગાળા દરમ્યાન અને પાછળથી એક નિરાળા ધર્મ તરીકેની તેની હસ્તી મટી ગઈ ત્યારે પણ હિંદુ ધર્મના એક ભાગ તરીકે અને પ્રજાની રહેણીકરણી તેમ જ વિચારોમાં તેનો સારોસરખો અંશ રહી ગયો; પ્રજાએ જોકે એક ધર્મ તરીકે તેને છોડી દીધો છતાં જૂસી નં શકાય એવી રીતે તેની છાપ તેના પર રહી અને પ્રજાનાં વિકાસમાં તેણે ઘણો ફાળો આપ્યો. આ કામગીરી અસરને તેના તાત્ત્વિક સિદ્ધાંત અથવા ધાર્મિક માન્યતા સાથે કશી લેવાદેવા નહોતી. ખ્રિસ્તી ધર્મના ૩૬ સિદ્ધાંતો તરફ ઝાટું લક્ષ ન અપાયું હોય છતાં તેના નૈતિક આદર્શોએ યુરોપ પર જેમ અસર કરી અને ઇસ્લામની ધાર્મિક માન્યતાઓ તેમ જ ધાર્મિક વિધિઓ તરફ જેમને કશું આકર્ષણ નહોતું એવા ઘણાં લોકો પર તેના માનવતાભર્યા તેમ જ સામાજિક અને વહેવાર વલણની અસર થઈ તે જ પ્રમાણે શુદ્ધતા અને તેના ધર્મના નૈતિક, સામાજિક તેમ જ વહેવાર આદર્શવાદની અમારી પ્રજા પર અસર થઈ છે.

હિંદમાંના આર્ય ધર્મ તત્ત્વતઃ રાષ્ટ્રીય ધર્મ હતો અને તે આ દેશમાં જ મર્યાદિત હતો. વળી, તેમાં જે વર્ણવ્યવસ્થા ઊભી થઈ જતી હતી તે તેની આ બાજુ પર ભાર મૂકતી હતી. એમાં ધર્મપ્રચારની પ્રવૃત્તિને અને વટાળ-પ્રવૃત્તિને સ્થાન નહોતું તેમ જ હિંદની સીમા બહાર નજર કરવાપણું નહોતું. હિંદમાં તે સહજ રીતે ફેલાયો, નવા આવનારા તેમ જ જૂનાઓને તેણે પોતાનામાં સમાવી લીધા અને ઘણી વાર તેમનામાંથી નવી ન્યાતો ઊભી કરી. બહારની દુનિયા પ્રત્યેનું આ વલણ તે દિવસોમાં સ્વાભાવિક હતું કેમ કે અર્ધરજવરનો વહેવાર બહુ મુશ્કેલ હતો અને પરદેશો સાથે સંપર્ક સાધવાની જરૂર લાગ્યે જ

પેદા થતી હતી. વેપારરોજગાર અને ખીજા હેતુઓને માટે એકબીજા દેશો વચ્ચે આવેા સંપર્ક માત્ર હતો એ વિશે શંકા નથી પણ હિંદના જીવનવહેવારમાં તેમ જ રહેણીકરણીમાં એનાથી કંઈ ફરક પડતો નહોતો. હિંદી જીવનનો સાગર સ્વયંપૂર્ણ હતો. તેના અનેક પ્રવાહોને પૂરતો અવકાશ આપવા જેટલો તે વિશાળ અને વૈવિધ્યશાળી હતો, પોતાનું મહત્ત્વ તે સારી રીતે પિચ્છનતો હતો, પોતાને વિશે જ નિમજ્જન હતો અને પોતાની મીમાની અંધાર શું ચાલે છે એ વિશે ઉદારીન હતો. ખુદ આ જ આગરના મર્મસ્થાનમાંથી સ્વચ્છ અને નિર્મળ જળ વહાવતો એક નરીન ઝરો ફૂટ્યો. એણે જૂની સપાટી પર ખગમગાટ મચાવ્યો અને જૂની સીમાઓ તેમ જ માચુસે અને કુદરતે રચેલી બધી દીવાલોની અવગચના કરી તેમને બેદીને તે વડેવા લાગ્યો. શુદ્ધતા ઉપદેશના આ ઝરણમાં પ્રગળે ઉદ્દેશને અપીલ કરવામાં આવી હતી પણ તે એટલાયે વધારે વ્યાપક હતી. એ સમગ્ર માનવજાતને ઉદ્દેશને કરવામાં આવેલી સદાચારી જીવન માટેની હાકલ હતી અને 'વર્ગ', જ્ઞાતિ કે પ્રજાના વાગ્દાઓને તે માન્ય રાખતી નહોતી.

તેમના સમયના હિંદ માટે આ નવી વાત હતી. પરદેશોમાં પોતાના એકબીજા તેમ જ ઈર્ષાપ્રેરણા મોકલીને અગાઉ એ વાનનો મોટા પાયા પર પહેલવહેલો અર્થઘટ્ટો. આ રીતે હિંદ બહારની દુનિયાનો પરિચય કરવા લાગ્યું અને ઈસવી સનની આરંભની સદીઓમાં પરદેશોમાં વસાહતો સ્થાપવાની પ્રવૃત્તિ શરૂ થઈ તે ધણું કરીને આ વાનને આભારી હતી. ઇરિયાપારના દેશોમાં વસાહતીઓ મોકલવાની પ્રવૃત્તિ હિંદુ રાજાઓની પ્રેરણાથી શરૂ થઈ હતી અને એ વસાહતીઓ ન્યાં જઈ વસ્થા ત્યાં જ્ઞાતિ ધર્મ તેમ જ આર્થ સંસ્કૃતિ પોતાની સાથે લેતા ગયા. ધીમે ધીમે એકાપથી જ્ઞાતિવ્યવસ્થા ખીચવતા જતા સ્વયંપૂર્ણ ધર્મ અને સંસ્કૃતિને માટે આ વાત અસાધારણ હતી. કેવળ સખળ પ્રેરણા અને તેમની મુગજૂત દષ્ટિમાં ફેરફાર કરનારી કોઈક વાત જ આ સાધી શકે એમ હતું. એ પ્રેરણા અનેક બાબતોને અને વિશેષે કરીને વેપારરોજગાર અને વિકસતા જતા સમાજની જરૂરિયાતને આભારી હશે પણ થયેલો દષ્ટિ-બદલો અમુક અંશે જોઈ ધર્મને અને તેને લીધે થયેલા પરદેશો સાથેના સંબંધોને આભારી હતો. હિંદુ ધર્મ તે વખતે પૂરતો પ્રાણવાન હતો અને શક્તિથી ભીરવતો હતો. પણ પહેલાં તેણે પરદેશોને વિશે જાણું લક્ષ આપ્યું નહોતું. આ પ્રાણશક્તિને પરદેશોમાં પહેલવધવાને ઉત્તેજન આપ્યું એ આ નવા ધર્મની સાર્વલોકિકતાની અનેક અસરોમાંની એક હતી.

વેદ ધર્મ અને તે ધર્મનાં વધારે પ્રાકૃત સ્વરૂપો સથે સંકળાયેલા ક્રિયાકાંડ તેમ જ વિધિઓ અને ખામ કરીને યજ્ઞમાં અપાતાં પશુઓના બલિદાન બંધ

થયાં. વેદ અને ઉપનિષદોમાં અહિંસાની કલ્પના હતી ખરી પણ બૌદ્ધ ધર્મે તેના પર ભાર મૂક્યો અને જૈન ધર્મે એથીયે વિશેષ ભાર મૂક્યો. જીવમાત્રને માટે નીતિ આદર અને પ્રાણીઓ પ્રત્યે માયા પેદા થયાં. અને આ બંધાંતી પાછળ સદાચારી જીવન, હિંસ્ય પંકિતનું જીવન ગાળવાનો સતત પ્રયાસ હતો.

જુદે દેહદમનની નીતિમત્તાનો ઇન્કાર કર્યો હતો. પણ એકંદરે તેમના ઉપદેશની અસર જીવન પ્રત્યે વૈરાગ્યની ચર્ચ ખાસ કરીને હીનયાન સંપ્રદાયની આ દૃષ્ટિ હતી અને જૈન સંપ્રદાયની એથીયે વિશેષ હતી. તેમાં પરલોક પર, મુક્તિ માટેની ઇચ્છા પર અને દુનિયાદારીના બોજમાંથી છુટકારો મેળવવા પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો હતો. બ્રહ્મચર્યને ઉત્તેજન આપવામાં આવ્યું અને શાકાહારનો આગ્રહ વધ્યો. આ બંધાંતે ખ્યાલો જુદા પહેલાં પણ હિંદુમાં મેળાઈ હતા પણ એમના પર એટલો ભાર મૂકવામાં આવ્યો નહોતો. પુરાણો આર્થ આદર્શ ભર્માભાદ્યાં અને બહુવિધ જીવન પર વધારે ભાર મૂકતો હતો. વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં બ્રહ્મચર્ય અને સંયમનું પાલન કરવાનું હતું. ગૃહસ્થ જીવનની બંધી પ્રવૃત્તિઓમાં પૂરેપૂરો ભાગ લેતો અને લગ્નસંબંધ એનો એક ભાગ ગણાતો હતો. પાછળથી ધીમે ધીમે તે જીવનના સુખોપભોગોમાંથી નિવૃત્ત થતો જતો અને સમાજસેવા અને આત્મસુધારણામાં પોતાનું લક્ષ કેન્દ્રિત કરતો. વૃદ્ધાવસ્થા આવે ત્યારે જીવનની છેલ્લી અવસ્થા સંન્યાસની હતી. એમાં જીવનની સામાન્ય પ્રવૃત્તિઓમાંથી નિવૃત્ત થઈ રાગમુક્ત થવાનું હતું.

પહેલાંના સમયમાં સંયમવૃત્તિના કેટલાક લોકો વનમાં આશ્રમે બાંધીને રહેતા અને વિદ્યાર્થીઓ ઘણુંખરું વિદ્યાભ્યાસ કરવાને ત્યાં આગમ જતા. બૌદ્ધ ધર્મના આગમન પછી ઠેકઠેકાણે બિશ્નુ તથા શિવભક્તોના મઠો ઊભા થયા અને લોકોનો પ્રવાહ તેમના તરફ વહેવા લાગ્યો. જુદા બિહાર પ્રાંતનું આગનું નામ વિહાર એટલે મઠ પરથી પડ્યું છે. એ વિશાળ પ્રદેશમાં તે સમયે કેટલા બધા મઠો ઊભા થયા હશે તે એ ઉપરથી જણાય છે. આ મઠો વિદ્યાનાં ધામે પણ હતાં અથવા તેમની સાથે શાળાઓ અને કેટલીક વાર વિદ્યાપીઠો જોડાયેલાં હતાં.

માત્ર હિંદુમાં જ નહીં પણ મધ્ય એશિયામાં પણ મોટા મોટા સંન્યાસી મઠો હતા. બલ્ખમાં એવો એક મથહર બૌદ્ધ મઠ હતો. એમાં એક હજાર બિશ્નુઓ રહેતા હતા. એ મઠને વિષે અનેકં હલ્લેખો મળી આવે છે. એનું નામ હતું નવવિહાર, પણ એનું ફારસી નામ નીબહાર થઈ ગયું.

ચીન, જાપાન અને બ્રહ્મદેશ વગેરે દેશોમાં બૌદ્ધ ધર્મ ઘણા લાંબા વખતથી ચાલતો આવ્યો છે પણ એ બધા દેશો કરતાં હિંદુમાં એને પરિણામે પારસૌકિક દૃષ્ટિ કેમ વિશેષ પ્રમાણમાં પેદા થઈ? અને એની ખજાર નથી. પણ મારા ધારવા પ્રમાણે એ દરેક દેશની રાષ્ટ્રીય બુદ્ધિ પ્રજા હતી અને પ્રત્યેક દેશમાં

એ ધર્મે તેને અનુરૂપ સ્વરૂપ ધારણ મ્યું દાખલા તરીકે, ચીનમાં કોન્ફુશિયસ, લાઓત્સે અને ખીન્ન દિનમૂકોની પ્રમુખ પરપરા ચાનુ હતી વળી ચીન તેમ જ જાપાને મૌદ્ધ ધર્મનો મહાધાન મપ્રદાય ગ્રંથજી કયો હતો અને તેની દૃષ્ટિ હીનધાન કરતા ઓગ્રી વૈરાગ્યવાની હતી હિંદુ પર જૈન સત્રધાપની પણ અમર થઈ હતી એ સત્રધાપ આ બધા મિલ્લતો અને ફિલસૂફીઓમાં ઔધી વધારે પારલૌકિક અને વૈરાગ્યવાની અથવા જીવનનિમુખ હતો

પણ મૌદ્ધ ધર્મની હિંદુમાં અગ્રીની સમાજ-ચવચ્ચા પર ધસી વિચિત્ર અને તેની સમગ્ર દૃષ્ટિથી સર્વથા વિરુદ્ધ અસર થયેલી જણાય છે આ જ્ઞાનિના સમયમાં હતી મૌદ્ધ ધર્મ જ્ઞાનિઓને માન્ય રાખતો નહોતો તેના મૂળમાં રહેલા મિલ્લતનો જોડે તે સ્વીકાર કરતો હતો

જુદના મળમાં વર્ણ-ચવચ્ચા અથવા જ્ઞાનિ ચવચ્ચા લક્ષ્યિક હતી અને પાછળના સમયની જગ્યા હજી તેમાં પેળી નહોતી વ્યક્તિના કુળ પ્રતા તેની શક્તિ ચારિત્ર તથા ધંધાને વધારે મહત્ત્વ આપવામાં આવતું હતું જુદ પોતે શક્તિશાળી, સફળી અને સમગ્રી માણસને માટે ધગી વાર બ્રાહ્મજી સન્દ વાપરે છે ઈંદોગ્ય ઉપનિષદમાંની એક સુપ્રસિદ્ધ વાર્તા જ્ઞાનિ અને સ્ત્રીપુરુષની ધૌન સમઘની જામનમાં તે સમયે કેરી માન્યતા પ્રવર્તતી હતી તે દર્શાવે છે

આ સત્યકામની વાર્તા છે તેની માતાનું નામ જગ્યાના હતું સત્યકામ ગૌતમ નામના (જુદ નહી) સપિને નિઘાથી થના માગતો હતો અને તે ગૌતમના આશ્રમમાં જવાને તૈયાર થયો ત્યારે તેણે તેની માને પૂછ્યું, 'મારું જોત્ર કયું?' તેની માતાએ જવાબ આપ્યો, 'બેગ, તારા જોત્રની મને ખમર નથી મારી જીવાનીમાં મારા પિતાને ઘેર આવના અનેક અતિથિઓની પરિચર્યા કરતી તે વખતે હું ગેર્ભવતી થઈ હતી એને તું મ્યા જોત્રનો છે એની મને કશી ખમર નથી મારું નામ જગ્યાના હતું અને તું અમકામ છે તારા ગુરુને કહેજે કે તું જગ્યાનાપુત્ર સત્યકામ છે

પછી સત્યકામ ગૌતમ સપિને આશ્રમે પહોંચ્યો અને તેમણે તેને તેનું જોત્ર પૂછ્યું તેણે પોતાની માતાએ કયું હતું તે પ્રમાણે જવાબ આપ્યો એ ઉપરથી સપિ બોલ્યા 'સત્યો બ્રાહ્મજી જ આવો સત્યો જવાબ આપી શકે જ સમિધ લઈ આવ હું તને દીક્ષા આપીશ તું સત્યથી ચલિત થયો નથી'

જુદના સમયમાં માત્ર બ્રાહ્મણોમાં જ્ઞાતિ થા વર્ણના મધનો સખત બન્યા હતા ક્ષત્રિયો અથવા ગામ્ત્તાં વર્ગના લોકો પોતાની કુળપરપરા માટે મહુ ગર્વ લેતા હતા એ ખ, પણ રાજ્યકર્તા બનનાર કુળે કે વ્યક્તિએને પોતાનામાં સમાવી લેના માટે એક વર્ગ થા સમૂહ તરીકે તેમના દ્વાર જુ ના હતા બાકીનાઓમાં ધણખરા વૈશ્ય હતા અને તેઓ ખેતીનો ગૌરવનો ધધો કરતા હતા આ

હિંદુ ધર્મે બૌદ્ધ ધર્મને કેવી રીતે પોતાના ઉદરમાં સમાવી લીધો ? ૨૩૩

ઉપરાંત બીજી ધર્માદ્યારી આતો પશુ હતી. વર્ણુરહિત અથવા અદ્વૃત જાતિના લોકો બહુ જૂનું હોય એમ લાગે છે. કેટલીક વનવાસી જાતિઓ અને મુઝદાં વગેરેનો નિકાલ કરવાનો જેમનો ધર્મો હતો તેમનો એ વર્ગમાં સમાવેશ થતો હતો.

જૈન તેમ જ બૌદ્ધ ધર્મ અહિંસા પર ભાર મૂકતા હતા તેનું પરિણામ એવું આવ્યું કે, ખેતીનો ધર્મો હલકો ગણાવા લાગ્યો, કેમ કે એમાં જીવહિંસા થતી હતી. હિંદના આર્યોના ગૌરવરૂપ આ ધર્મો દેશના કેટલાક ભાગોમાં હવે હલકો ગણાવા લાગ્યો અને આ પાયાનો તેમ જ ધણા મંદુરવનો ધર્મો કરનારાઓનો ઉદરજો સમાજમાં ઊતરી ગયો.

પુરોહિતશાહી અને કર્મકાંડ સામે તેમ જ માણસને હલકો પાડવા અને પોતાનો વિકાસ સાધવાની અને ઉચ્ચ જીવન ગાળવાની તોથી તેને વંચિત રાખવા સામે જગવો પોકારનાર બૌદ્ધ ધર્મ અમળપણે આમ જમીન ખેડનારા અને ખેતી કરનારા અસંખ્ય લોકોની અવનતિ કરનારો નીવડ્યો. એને માટે બૌદ્ધ ધર્મને દોષ દેવો બરાબર નથી કેમ કે બીજા દેશોમાં તેની એવી અસર થયેલી જણાતી નથી. જાતિઅવરથા અથવા વર્ણુવ્યવસ્થાના મૂળમાં જ કંઈક એવી વસ્તુ હતી જે તેને એ દિશામાં લઈ ગઈ. અહિંસા વિશેના પોતાના તીવ્રે રાગને પરિણામે જૈન ધર્મે પણ તેને એ દિશામાં આગળ ધકેલી અને બુદ્ધ ધર્મે પણ અમળપણે એ પ્રક્રિયામાં મદદ કરી.

૧૨

હિંદુ ધર્મે બૌદ્ધ ધર્મને કેવી રીતે પોતાના ઉદરમાં
સમાવી લીધો ?

આઠ કે નવ વરસ પર હું પેરિસમાં હતો ત્યારે આંદ્રે માલરોએ અમારી વાતચીતના આરંભમાં જ એક વિચિત્ર પ્રશ્ન પૂછ્યો. તેમણે મને પૂછ્યું કે, હિંદુ ધર્મમાં એવું શું હતું કે જેથી કેઈ પણ પ્રકારની મોટી અથગમણ વિના હનર કરતાંયે વધુ વરસ પર સંગઠિત બૌદ્ધ ધર્મને હિંદમાંથી તે હાંકી કાઢવાને સમર્થ થયો ? ધણા દેશોના ઇતિહાસને દ્રષ્ટિ કરનારા ધાર્મિક વિગ્રહો વિના આટલા મોટા અને આટલા બધા વિસ્તરેલા લોકપ્રિય ધર્મને પોતાના ઉદરમાં સમાવી લેવામાં, તેને આદરણ કરવામાં હિંદુ ધર્મ કેવી રીતે સફળ થયો ? તે વખતે હિંદુ ધર્મમાં એવી કઈ આંતરિક શક્તિ હતી કે જેને લીધે તે આ અમતકારિક કાર્ય પાર પાડી શક્યો ? અને હિંદમાં હજી એ આંતરિક શક્તિ છે ખરી ? જે હોય તો તેની આશ્રદી અને મદદતા અચૂક વિધિના લેખ જ છે.

જે સક્રિય કાર્યકર્તા હતો એવા એક કેંચ વિચારકની ખાસિયતરૂપ આ પ્રશ્ન હતો. અને આમ છતાં યુરોપ તેમ જ અમેરિકામાં ભાગ્યે જ કોઈ આવી ખાતનની ભાંગવડમાં પડે છે. તેમને રાજરોજના કેટલાયે સવાલોનો નિકાલ કરવાનો હશે. દુનિયાના એ વર્તમાન પ્રશ્નો માલશેના મનમાં પણ ઊઠના હતા અને તેમને અસ્વસ્થ કરતા હતા તેમ જ પોતાની સમર્થ અને તારતમ્યદર્શી શુદ્ધિથી કાં તો બુદ્ધિગામીથી અથવા વર્તમાનમાંથી, ન્યામી મજે ત્યાંથી, વિચાર, વાણી, લખાણ અને ખાસ કરીને કાર્ય દ્વારા જીવનમરણની ખાજીને વિશે જ્ઞાન મેળવવા તે મથતા હતા.

માલશેને માટે એ પ્રશ્ન દેખીતી રીતે કેવળ પાંચિયનો નહોતો. તેમના મનમાં હમેશાં તે ધોળાયા કરતો હતો અને અમે મળ્યા કે તુરંત જ તેમણે તે ઉઠાવ્યો. મારે માટે પણ એ મનગમતો પ્રશ્ન હતો અથવા એમ કહો કે મારા પોતાના ચિત્તમાં પણ તે વારંવાર ઊઠ્યા કરતો હતો. પુરંતુ માલશેને માટે કે મારે માટે મારી પાસે એનો સંતોષકારક જવાબ નહોતો. એના અનેક જવાબો અને ખુલાસાઓ છે ખરા પણ તે બધા એ પ્રશ્નના હાલને સ્પર્શતા નથી.

હિંદમાં બૌદ્ધ ધર્મીઓનું મોટા પાયા પર દમન કરવામાં આવ્યું નથી અથવા તો હિંસા સ્પર્શ સાધનોથી એ ધર્મને ઊભેલી નાખવામાં પણ આવ્યો નથી. હિંદુ રાજપૂતો અને કોઈ જગવાન બનેલા બૌદ્ધ સંઘ વચ્ચે કોઈ કોઈ વાર સ્થાનિક ઝગડા કે ધર્મણ્ય થતાં હતાં ખરાં. સામાન્ય રીતે એ ઝગડાઓ અથવા અથડામણોના મૂળમાં રાજકીય કારણો હતાં અને એને લીધે વસ્તુસ્થિતિમાં કશો ફેર પડતો નહોતો. બૌદ્ધ ધર્મ હિંદુ ધર્મને ક્યારેય સંપૂર્ણપણે હરાવી દીધો કે નિર્મૂળ કયો નહોતો એ વાત યાદ રાખવી જોઈએ. હિંદમાં બૌદ્ધ ધર્મ પરાક્રાંતિએ પડ્યો ત્યારેય હિંદુ ધર્મ બહોળો ફેલાયેલો હતો. બૌદ્ધ ધર્મ હિંદમાં કુદરતી રીતે જ મરણ પામ્યો અથવા એમ કહો કે ધીમે ધીમે તે લુપ્ત થતો જતો હતો અને કોઈક બીજી વસ્તુમાં તેનું રૂપાંતર થતું જતું હતું. કૃત્ય કહે છે, 'બહારથી મહણ કરેલી વસ્તુનું રૂપાંતર કરવાની અને પછીથી તેને આદમસાત કરવાની અદ્ભુત નૈસર્ગિક શક્તિ હિંદુ ધર્મને છે.' બહારથી મહણ કરેલી પરાઈ વસ્તુને માટે એ સૂચું હોય તો પોતાના જ ચિત્ત અને ચિંતનમાંથી ઉભવેલી વસ્તુને તો એ પ્રિય પ્રમાણમાં લાયક પડે છે. બૌદ્ધ ધર્મ સર્વથા હિંદની જ પેદાશ હતી એટલું જ નહીં તેની ફિલસૂફી પણ આગળના હિંદી ચિંતન તેમ જ વેદાન્ત અને ઉપનિષદોની ફિલસૂફીને અનુરૂપ હતી. કર્મકાંડ અને પુરોહિતના ધધાનો ઉપનિષદોએ હમેશાં ઉપહાસ કયો છે અને શતિઅવસ્થાને તેમણે બહુ ઓછું મહત્ત્વ આપ્યું છે.

હિંદુ ધર્મે જૌદ્ધ ધર્મને કેવી રીતે પોતાના ઉદરમાં સમાવી લીધો ? ૨૩૫

બ્રાહ્મણ ધર્મ અને જૌદ્ધ ધર્મ એકબીજા પર સામસામી અસર કરતા રહ્યા અને તેમની વચ્ચે શાસ્ત્રાર્થના ઝઘડાઓ થતા હતા છતાં અથવા તેને લીધે દ્વિલસુદ્રીના ક્ષેત્રમાં તેમ જ લૌકિક ધર્મની બાબતમાં તેઓ એકબીજાની નજીક આવ્યા. ખાસ કરીને મહાયાન સંપ્રદાય બ્રાહ્મણ ધર્મ અને તેની નીતિરીતિની ખુબ નજીક આવ્યો તેની નૈતિક ભૂમિકા કાયમ રહેતી હોય ત્યાં સુધી એ લગભગ દરેક બાબતમાં સમાધાન કરવા તૈયાર હતો. બ્રાહ્મણ ધર્મ અને એ જ રીતે જૌદ્ધ ધર્મે છુદ્ધને ઇશ્વરના એક અવતારને સ્થાને સ્થાપ્યા. મહાયાન સંપ્રદાય ઝડપથી ફેલાઈ ગયો પણ આમ વિસ્તાર સાધવામાં તેણે પોતાની ગુણવત્તા અને નિરાળાપણું ગુમાવ્યાં. ધર્મમંડો ધુનિક અને સ્થાપિત હિંદોનાં કેન્દ્ર બની ગયાં અને તેમની શિસ્ત શિથિલ થઈ ધર્મનાં લૌકિક સ્વરૂપોમાં મેલી વિદ્યા અને વહેમો દાખલ થયાં. તેની હસ્તીની પહેલી સહસ્રાબ્દી પછી હિંદમાં જૌદ્ધ ધર્મની ઉત્તરોત્તર અવનતિ થતી ગઈ. શ્રીમતી રાઈઝ ડેવીડ્ઝ એ સમય દરમ્યાનની તેની રોગગ્રસ્ત સ્થિતિનું વર્ણન કરે છે : ‘આ રોગગ્રસ્ત કલ્પનાઓની પ્રખ્યાત અસર નીચે ગૌતમને નૈતિક ઉપદેશ લગભગ અદૃશ્ય થઈ ગયો હતો. એક પછી એક નવા નવા સિદ્ધાંતો ઉદ્ભવે છે અને દરેક નવી ધારણા યા કલ્પના નવી ધારણાની આવશ્યકતા ઊભી કરે છે. આખરે સમગ્ર આકાશ ચિત્તની, ભ્રમણાઓથી ભરોઈ જાય છે અને પાર વગરની બલકબરી તાર્ત્વિક સૂક્ષ્મતા નીચે સંસ્થાપકના વધારે ઉમદા અને સાદા પાંડો ગૂંગાઈ જાય છે.’*

આ વર્ણન તે સમયના બ્રાહ્મણ ધર્મ અને તેના ફાંટાઓને પીડી રહેલાં અનેક ‘વ્યાધિગ્રસ્ત કલ્પનાઓ’ અને ‘ચિત્તની ભ્રમણાઓ’ને પણ સારી રીતે લાગુ પડી શકે એમ છે.

જૌદ્ધ ધર્મ હિંદમાં સામાજિક અને આધ્યાત્મિક જાગૃતિ તેમ જ સુધારણાને અમથે શરૂ થયો હતો. પ્રજામાં તેણે નવો પ્રાણ પૂર્યો, પ્રજાશક્તિના નવા પ્રવાહને તેણે ખુલ્લા કર્યા અને દોરવણી માટે નવી શક્તિ અને સામર્થ્યને માર્ગ આપ્યો, ચક્રવર્તી સમ્રાટ અશોકના આશ્રય નીચે તે ઝડપથી ફેલાયો અને હિંદનો સૌથી મહત્વનો ધર્મ બન્યો. બીજા દેશોમાં પણ તે ફેલાયો, અને હિંદમાંથી એ દેશોમાં જતા અને ત્યાંથી હિંદ પાછા આવતા જૌદ્ધ સાધુઓ તેમ જ પંડિતોના પ્રવાહ સતત ચાલુ રહેતો હતો આ પ્રવાહ ધણી સદીઓ સુધી ચાલુ રહ્યો. જુદા પછી લગભગ હજાર વરસ બાદ ઈસવી સનની પાંચમી સદીમાં ચીની યાત્રી ફાહિયાન હિંદમાં આવ્યો ત્યારે તેણે જૌદ્ધ ધર્મને અહીં ફાલતોફલતો જોયો હતો ઈસવી સનની સાતમી સદીમાં એનાથી પણ વધારે મશહૂર યાત્રી હુએનસાંગ (અથવા

* આ હવારો રાધાકૃષ્ણના ચિન્ડિયન ફિલોસોફી નામના પુસ્તકમાંથી લીધો છે.

યુગ્માન-ચાંગ) દિંદમાં આચ્યો ત્યારે બૌદ્ધ ધર્મની અવનતિનાં લક્ષણો તેના જોવામાં આવ્યાં હતાં. એ સમયે પણ જોકે દેસાક પ્રદેશમાં તે સારી પેઠે જોવામાં હતો. બૌદ્ધ સાધુઓ અને વિદ્વાનો ઠીક ઠીક સંખ્યામાં ધીમે ધીમે દિંદમાંથી ચીન આવ્યા ગયા.

દરમ્યાન ઈશ્વરી સનની યોથી અને પાંચમી સદીમાં ચક્રવર્તી ગુપ્ત સમ્રાટોના કાળમાં બ્રાહ્મણ ધર્મમાં નવું ચેતન પેદા થયું અને મહાન સાંમૃતિક નવજાગૃતિ થઈ. આ નવજાગૃતિ કાર્ત્ત પણ રીતે બૌદ્ધ ધર્મ વિરોધી નહોતી. પણ એને લીધે બ્રાહ્મણ ધર્મનું મદત્ત અને સામર્થ્ય ખસ્ય વંધવા પામ્યું અને એ બૌદ્ધ ધર્મની પારલૌકિકતા સામેનો પ્રત્યાધાત પણ હતો પછીના ગુપ્ત રાજ્યકર્તાઓએ હજોની ચકાઈનો લાંબા વખત સુધી સ્થાપનો કર્યો અને આખરે જોકે તેમણે તેમને હાંડી કાઢ્યા પણ એથી દેશ દુર્બળ બની ગયો અને અવનતિની પ્રક્રિયા શરૂ થઈ ગઈ એ પછી ઘણા ઉજ્જવળ યુગો આવ્યા, અનેક પ્રતિભાશાળી પુરુષો પણ પાડ્યા એ ખરું પણ બૌદ્ધ ધર્મ તેમ જ બ્રાહ્મણ ધર્મ બંનેની અવનતિ શરૂ થઈ ચૂકી હતી અને બંનેમાં અધમ પ્રકારની નીતિરીતિઓ દાખલ થઈ ચૂકી હતી. અને વચ્ચે બેદ ધરવાનું મશ્કેલ બની ગયું બ્રાહ્મણ ધર્મે બૌદ્ધ ધર્મને પોતાનામાં સમાવી લીધો એમ કહીએ તો એ પ્રક્રિયામાં બ્રાહ્મણ ધર્મમાં પણ અનેક રીતે પરિવર્તન થયું હતું.

આહમી સદીમાં સંકરાચાર્ય નામના હિંદના એક સૌથી મહાન ફિલસૂફે હિંદુ સંન્યામીઓના મઠોની સ્થાપના કરી. આ બૌદ્ધોના સંઘની પ્રથાનું અનુકરણ હતું. પહેલાં બ્રાહ્મણ ધર્મમાં આ પ્રકારની સંન્યામીઓની સંગઠિત સંસ્થાઓ નહોતી. એ વખતે પણ જોકે તેમનાં નાનાં જૂથો હતાં ખરા.

પૂર્વ અંગાજમાં અને વાયવ્ય તરફ સિંધમાં હીન સ્વરૂપેના બૌદ્ધ ધર્મ આબુ રશી. એ સિત્રાય બૌદ્ધ ધર્મ એક વિસ્તૃત ધર્મ તરીકે હિંદમાંથી ધામે ધામે લુપ્ત થઈ ગયો.

એક વિચારમાંથી બીજો^૧ વિચાર હિલલે છે, એ દરેક વિચાર જીવનના અદ્યતાતા જતા તાજાતાજા સાથે સંકળાયેલો હોય છે અને એમાંથી ટેટીક વાર માનની ચિત્તની પ્રતિનિધી ક્રમિકતા બોધ શકાય છે, છતાં વિચારો એકબીજા પર ચડી જાય છે અને નવા ને જૂના વિચારો એકબીજાના પડખામાં સાથે સાથે ચાલે છે. ટેટીક વાર તે વિચંગત અને પરસ્પર વિરોધી હોય છે, વ્યક્તિત્વ

ચિત્ત પણ પરસ્પર વિરોધી વિચારોનો શંભુભેળો હોય છે, અને તેનાં દાયોનો એકબીજા સાથે મેળ બેસાડવાનું મુશ્કેલ હોય છે. સાંસ્કૃતિક વિકાસની દરેક ભૂમિકા જેમાં જેવાં મળતી હોય એવી પ્રજા પોતાના ઘડતરમાં તેમ જ વિચારોમાં, માન્યતાઓ અને પ્રવૃત્તિઓમાં દૂરના જૂઠાકાળથી માંડીને છેક વર્તમાન સમય, સુધીના લુદા લુદા યુગો વ્યક્ત કરે છે. તેની પ્રવૃત્તિઓ ઘણુંખરું વર્તમાન સમયની સામાજિક તેમ જ સાંસ્કૃતિક જ્ઞાન અથવા સ્વરૂપને અનુરૂપ હોય છે. આમ ન અને તો તે એક જગ્યાએ ખૂંપી જાય અને જીવનના વહેતા પ્રવાહથી અગળી થઈ જાય. પણ તેની આ પ્રવૃત્તિઓની પાછળ પ્રાકૃત અવસ્થાની માન્યતાઓ તેમ જ મૂઢ પ્રહો હોય છે. જ્યાં આગળ દરેક વ્યક્તિ આધુનિક સમયની છેલ્લામાં છેલ્લી શોધખોળ અને છેલ્લામાં છેલ્લાં સાધનોનો આપોઆપ ઉપયોગ કરે છે એવા ઉદ્યોગોમાં આગળ વધેલા દેશોમાં પણ વિવેકદષ્ટિ જેનો છંકાર કરે ને લુદ્ધિ જેનો સ્વીકાર ન કરી શકે એવી માન્યતાઓ અને રૂઢ વિચારો પ્રચલિત હોય છે એ ખરેખર આશ્ચર્યકારક છે. એક રાજદારી પુરુષ બહુ લુદ્ધિશાળી વ્યક્તિ ન હોવા છતાંયે પોતાના ધંધામાં સફળ થાય એમ ખસસ ખને. એક વક્રીક અને કાર્પેદશસ્ત્રી પોતાના ધંધામાં ખૂબ પ્રતિભાશાળી હોય છતાં બીજા બામનોમાં સાવ બાધા જેવો હોઈ શકે. જેને આધુનિક જમાનાનો નમૂનેદાર પ્રતિનિધિ કહી શકાય એવો વૈજ્ઞાનિક પણ પોતાના અર્બંચાસખંડ અથવા પ્રયોગશાળાની બહાર નીકળે છે ત્યારે ઘણી વાર વિજ્ઞાનની કામપદ્ધતિ અને દષ્ટિ ભૂલી જાય છે.

આપણા જીવનની ભૌતિક બાજુને સ્પર્શતા રોજરોજના સવાલોની બામનોમાં પણ આજુ જ હોય છે. દ્વિલસૂકી અને તત્ત્વવિદ્યામાં એ પ્રશ્નો વધારે વેગળા, ઓછા ક્ષણિક તથા આપણા રોજિંદા જીવનવ્યવહાર સાથે ઓછા સંકળાયેલા હોય છે. અમુક પ્રકારની કડક શિસ્તમાંથી પસાર થયા વિના અને ચિત્તની કેળવણી વિના આપણામાંના ઘણા મોટા ભાગના લોકો માટે એ સમજ શકાય એવા નથી હોતા. આમ છતાં આપણુ સૌ પાસે કેઈ ને કેઈ પ્રકારની જીવનની દ્વિલસૂકી હોય છે, એની આપણને જાણ હોય કે નયે હોય; આપણે પોતે વિચારી કાઢેલી ન હોય તો તે વારસામાં મળેલી હોય છે અથવા બીજાઓ પાસેથી લીધેલી હોય છે અને તેને સ્વયંસિદ્ધ તરીકે લેખવામાં આવે છે. અથવા તો વિચાર કરવામાં રહેલાં જેખમોમાંથી જયવા માટે કેઈક ધાર્મિક સિદ્ધાંતમાં, રાષ્ટ્રના ભાવિમાં અથવા તો અસ્પષ્ટ અને મનનું સમાધાન કરનારા માનવતાવાદમાં આપણે શ્રદ્ધા મૂકીએ છીએ. ઘણી વાર આ બધું અને બીજું પણ કેટલુંક એક સાથે મેળાઈ હોય છે, પણ તે પરસ્પર અસંબદ્ધ હોય છે અને તેમને એકસૂત્રે સાંકળનાર કશું મુકો ન હોવાથી વિભક્ત મા ખર્જિત વ્યક્તિત્વ

પેદા થાય છે અને, એ દરેક ભાવના પોતપોતાના અલગ ક્ષેત્રમાં જુદી જુદી રીતે કાર્ય કરે છે.

પ્રાચીન કાળમાં ઘણું કરીને માનવીના વ્યક્તિત્વમાં વધારે એકતા અને સુમેળ હતાં. પણ ઠેટલીક ગણીગાંડી વ્યક્તિઓ દેખીતી રીતે જ ઘણી ઉચ્ચ કક્ષાએ પહોંચી હતી તે બાદ કરતાં પ્રત્યુત્ત એકતા અને સુમેળ માનવી વ્યક્તિત્વની નીચલી કક્ષા અથવા ભૂમિકા પરનાં હતાં. માનવજાત જેમાંથી પસાર થતી જાય છે તે પરિવર્તનના આ લાંબા મુગ દરમ્યાન આપણે એ એકતા ખંડિત કરી છે પણ ખીજ એકતા ખોળવામાં આપણે હજી સુધી સફળ થઈ શક્યા નથી. આપણે હજી પણ સિદ્ધાંતગત ધર્મની નીતિરીતિને વગગી રહીએ છીએ, જરીપુરાણી ધર્મ ગયેલી માન્યતાઓ તેમ જ વિધિનિષેધોને ઊડતા નથી અને છતાં વૈજ્ઞાનિક દબે જીવવાનો દાવો કરીએ છીએ. જીવન વિષેની વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિ બહુ સંકુચિત હોવાનો અને તેની મહત્વની ધણી બાબતો તરફ તેણે દુર્લક્ષ કર્યું હોવાનો સંભવ છે. અને તેથી નવી એકતા તથા સુમેળ માટેની યોગ્ય ભૂમિકા એ જીવન આપી શક્યું નથી. હમણાં તે પોતાનું ક્ષેત્ર ધીમે ધીમે વિસ્તારતું જણાય છે અને પહેલાના કરતાં ધણી ઉચ્ચ ભૂમિકા પર આપણે માનવી વ્યક્તિત્વ માટે નવી એકતા અને સુમેળ પ્રાપ્ત કરી શકીશું.

પણ એ પ્રશ્ન આજે વધારે મુરઝેલ અને જટિલ બન્યો છે કે તે વધારે વ્યાપક બન્યો છે અને માનવી વ્યક્તિત્વની સીમા ઓળંગી ગયો છે. પ્રાચીન કાળ અને મધ્યયુગના મર્યાદિત ક્ષેત્રમાં અમુક 'પ્રકારના સુમેળવાળું' અને સુસંવાદી વ્યક્તિત્વ ખીસવવાનું કદાચ વધારે સહેલું હતું. સામાજિક સંગઠન તેમ જ સામાજિક વહેવારના રૂઢ બની ગયેલા ખ્યાલોવાળી નગર અને ગામોની નાનકડી દુનિયામાં વ્યક્તિ તેમ જ સમૂહ પોતપોતાનું સ્વયંપૂર્ણ જીવન જીવતાં હતાં અને બહારનાં તોફાનો તેમ જ ઝંઝવાતોથી સામાન્ય રીતે સુરક્ષિત હતાં. આજે વ્યક્તિનું ક્ષેત્ર પણ જગદવ્યાપી બની ગયું છે; સામાજિક સંગઠનના લિન્ન લિન્ન ખ્યાલો એકબીજા સાથે અથગ્રમણમાં આવે છે અને તેમની પાછળ જીવનની લિન્ન લિન્ન ફિલસૂફીઓ હોય છે. ઠાઈ જગ્યાએ પેદા થયેલો પ્રયત્ન પવન એક જગ્યાએ વટોગ પેદા કરે છે અને ખીજ જગ્યાએ ઝંઝવાત, પેદા કરે છે. એટલે જગનભરમાં વ્યાપેલા સદૃશ સુમેળ અથવા એકરંગનો ટેકો મળે તો જ વ્યક્તિ પણ પોતાના જીવનમાં સુમેળ સાધી શકે.

સમાજસંગઠનનો પુરાણો ખ્યાલ અને તેના પાયામાં રહેલી જીવનની ફિલસૂફી ખીજ ઠાઈ પણ જગ્યા કરતાં હિંદમાં અમુક અંશે વિશેષ પ્રમાણમાં આજ સુધી ટકી રહ્યાં છે. સમાજને સ્થિરતા આપનાર અને તેને જીવનને અનુરૂપ બનાવનાર ઠાઈક ગુણ તેમાં હોય તે વિના તે એમ કરી શક્યાં ન હોત. અને

તેમનામાં રહેલા અનિષ્ટે તેમના એ ગુણને ઘણી દીધો ન હોત તો આખરે તેઓ નિષ્કળ નીવડ્યાં ન હોત અને જીવનથી અળગાં બનીને જીવનના માર્ગમાં નડતર અને બાધારૂપ બન્યાં ન હોત. છતાં કેઈ પણ સંજોગોમાં આવે તેમને પૃથક અને અળગી પડી ગયેલી ઘટનાઓ તરીકે ન લેખી શકાય; સમગ્ર દુનિયાને નજરમાં રાખીને તેમનો વિચાર કરવો જોઈએ અને તેની સાથે તેમનો સુમેળ સાધવો જોઈએ.

હેવેલ કહે છે, 'હિંદમાં ધર્મ એ સ્થાપિત અને ૩૬ બની ગયેલી માન્યતા નહીં પણ આધ્યાત્મિક વિકાસની લિન્ન લિન્ન કક્ષાઓ તેમ જ જીવનની લિન્ન લિન્ન પરિસ્થિતિ સાથે બધે બેસે એવા માનવી આચાર માટેનો વહેવારુ સિદ્ધાંત છે.' ૩૬ માન્યતાને જીવનથી અતિરિક્ત રીતે માન્ય રાખવાનું આજી રાખી શકાય પણ માનવી આચારનો વહેવારુ સિદ્ધાંત જીવનને અનુરૂપ બનીને કામ કરતો રહેવો જોઈએ, કેમ કે નહીં તો તે જીવનને અવરોધે છે. તે આચારી શકાય એવો હોય, જીવનને અનુરૂપ હોય અને બદલાતી જતી પરિસ્થિતિ સાથે પોતાનો સુમેળ સાધવાની તેનામાં શક્તિ હોય એ જ આ વહેવારુ સિદ્ધાંતનો હેતુ અને સાર્થકતા છે. જ્યાં સુધી તે એમ કરી શકે ત્યાં સુધી તે પોતાનો હેતુ પાર પાડે છે અને તેનું નિયત કાર્ય કરે છે. પરંતુ જીવનના ક્ષેત્રથી તે અળગો થાય છે, સમાજની જરૂરિયાતો પૂરી પાડવામાં તે નિષ્કળ નીવડે છે અને તેની અને જીવનની વચ્ચેનું અંતર વધી જાય છે ત્યારે તે પોતાની સંપૂર્ણ શક્તિ તેમ જ મહત્ત્વ ગુમાવે છે.

તાત્ત્વિક સિદ્ધાંતો અને ચિંતનો અનિત્ય જગત વિષે નહીં પણ તેની પાછળ રહેલા નિત્ય તત્ત્વ અથવા સત્યને વિષે વિચાર કરે છે, એક કો એવા સત્યની હસ્તી હોય તો. એથી તેમને વિષે અમુક પ્રકારની નિત્યતા અથવા અવિચળતા હોય છે અને આજી ફેરફારોની તેમના પર અસર થતી નથી. પણ એ તાત્ત્વિક સિદ્ધાંતો અને ચિંતનો અનિવાર્ય રીતે જેમાં તે ઉદ્ભવે છે તે વસ્તુસ્થિતિની અને તેમનો વિચાર કરનાર માનવી ચિંતોના વિકાસની અવરથાની પેદાશ હોય છે. તેમની અસર ફેલાય તો તેઓ પ્રજાના જીવનની સામાન્ય ક્ષિત્તિસૂઝી પર પોતાનો પ્રભાવ પાડે છે. હિંદમાં ઉચ્ચ કોટિની ક્ષિત્તિસૂઝી મૂલીસર પડિતો અને વિકાસોમાં મર્યાદિત છે છતાં બીજા કેઈ પણ સ્થાન કરતાં અહીં તે પ્રજામાં વધારે વ્યાપેલી રહી છે અને રાષ્ટ્રીય જીવનદષ્ટિ નિર્માણ કરવામાં અને ચિંતનું અમુક વિશિષ્ટ પ્રકારનું વલણ ખીલવામાં તે પ્રજા અસર કરતી આવી છે.

આ પ્રક્રિયામાં બૌદ્ધ ક્ષિત્તિસૂઝીએ મહત્ત્વનો ભાગ લગ્યો અને મધ્યયુગ દરમિયાન, હિંદુ ધર્મ અને ખ્રિસ્તાની સામાજિક તેમ જ ધાર્મિક વ્યવસ્થા

વચ્ચેનું અતર સાધવા માગતા નવા સપ્રદાયની ખિનવણી દ્વારા ઇસ્લામે રાષ્ટ્રીય જીવનદષ્ટિ પર પ્રત્યક્ષ તેમ જ પરોક્ષ રીતે પોતાની ધાપ પાડી હતી પણ એ રાષ્ટ્રીય જીવનદષ્ટિ પર ઔથી વધારે અગર છ દર્શનોની થઈ એમાનાં ટેન્સાક દર્શનો પર પણ બૌદ્ધ નિયારોની ખૂબ અસર થઈ હતી એ બંધા આસ્તિક એટલે કે વેદનું પ્રમાણ્ય માનનારા દર્શનો કહેનાય છે છતાં તેમના વનજ તથા નિર્ગુણોમા તેઓ એમ્બીજનથી જુદા પડે છે, તેમનામા નિયારસામ્ય પણ જોકે ધણું છે એમા અનેક દેવોની આરાધના છે, સામાર ઈશ્વરવાળો એકેશ્વરનાદ છે, અને શુદ્ધ એકેશ્વરવાદ પણ છે વળી એમાનું એક દર્શન ઈશ્વરની સર્વથા અવગણના કરે છે અને પોતાનું મગજલ વિકાસવાદના સિદ્ધાંત પર કરે છે એમા બેગવાદ છે અને વામ્તવવાદ પણ છે મનુષ્ય અને સર્વ માદી હિંદી ચિંતના લિન્ન લિન્ન પાસા તેમની વિવિધતા અને એકતાના સ્વરૂપમા મનાવવામા આન્યા છે, મેમ્બમૂલરે આ બંને બામતો તરફ લક્ષ્ય એચુ છે ' આ હકીકતની મારા મન પર બેડી ધાપ પડી છે કે છ દર્શનોની વિવિધતાની પાછળ જેને રાષ્ટ્રીય અથવા પ્રજામીય ફિલસૂફીનો સહિયારો બહાર કઢી શકાય તે રહેનો છે . દરેક નિયારમે પોતાના હેતુને અર્થે જે જોઈએ તે એમ્બીથી લેવાની છૂટ હતી '

આ નિશ્ચ એમ્બ યોજનામદ્દ રચના છે, નિયમને આધીન રહીને કાર્ય કરે છે અને એમા ભન્ય તાનમદ્દના રહેલી છે વગેરે બામતો બંધા દર્શનો ગૃહીત રાખીને ચાલે છે આની કાર્ષક સ્વીકૃતિ આન્યક હોય છે કેમ કે નહીં તો દર્શનો દ્વારા સમજાવવા જેવું કશું રહે નહીં આ જગતમા માર્ગકારણનો નિયમ પ્રવર્તે છે એ ખરું હોવા છતાં પોતાનું જાણિ ધડવાને માટે વ્યક્તિ અમુક પ્રમાણમા સ્વતંત્ર હોય છે તેમા પુનર્જન્મની માન્યતા છે અને નિસ્વાર્થ પ્રેમ તેમ જ પારમાર્થિક પ્રજ્ઞતિ પર જ્ઞાર મૂખ્યામા આવેલો છે તર્ક અને શુદ્ધિ પર આધાર રાખવામા આવે છે અને દનીલોને માટે તેમનો અસરકારક રીતે ઉપયોગ કરવામા આવે છે, પણ ધણી વાર એ બંને કરતા અત પ્રેરણાનું મહત્ત્વ વધારે છે એ વાતનો સ્વીકાર કરવામા આવે છે સામાન્ય ચર્ચા શુદ્ધિને ધોરણે આગળ ચાને છે અને ટેનીક વાર શુદ્ધિનો તેના ક્ષેત્રની બહાર પણ અમુક પ્રમાણમા ઉપયોગ કરવામા આવે છે પ્રેફેસર ક્રીથે દર્શાવી આપ્યું છે કે, 'દર્શનો આસ્તિક એટલે કે શાસ્ત્રપ્રમાણ્ય માન્ય રાખનારા છે એ ખરું પણ આ જગત મા સહિતા ઠાયકાનો ઉકેલ તેઓ માનવી સાધનો દ્વારા શોધવા પ્રયત્ન કરે છે અને શાસ્ત્રો કેવળ તેમની સહાય વિના જ નહીં પણ ધણી વાર તો તેમના સિદ્ધાંતોની સાથે પણ જેનો મેળ શકારપદ હોય એવા પરિણામોને પાવિત્ર્ય અર્પવાનું કાર્ય કરે છે '

૭ દર્શનો

દાર્શનિક ફિલસૂફીનો આરંભ ભુદ્ધ પહેલાંના સમયમાં થઈ ચૂક્યો હતો. બ્રાહ્મણ દાર્શનિક ફિલસૂફીની સાથે સાથે બૌદ્ધ દાર્શનિક ફિલસૂફીનો ધીમે ધીમે વિકાસ થાય છે. અને એકબીજાની ટીકા કરે છે અને ઘણી વાર એકબીજા પાસેથી કાંઈકનું કાંઈક લે છે. આવી અનેકવિધ દાર્શનિક વિચારણાઓમાંથી ઈસવી સનના આરંભના સમયમાં ૭ બ્રાહ્મણ દર્શનોએ વ્યવસ્થિત સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. પ્રત્યેક દર્શનની પોતાની સ્વતંત્ર દષ્ટિ છે, પોતાનો નિરાળો પક્ષ છે અને છતાં તેઓ એકબીજાથી વિભક્ત નહીં પણ એક નિરાળ યોગનાના ભાગ અથવા અંગરૂપ છે.

૭ દર્શનો આ છે : ન્યાય, વૈશેષિક, સાંખ્ય, યોગ, પૂર્વમીમાંસા અને ઉત્તરમીમાંસા અથવા વેદાન્ત.

ન્યાયદર્શનની પદ્ધતિ પૃથક્કરણની અને તાર્કિક છે. હકીકતમાં ન્યાયનો અર્થ જ પ્રમાણશાસ્ત્ર અથવા સાચી રીતે વિચાર કરવાનું શાસ્ત્ર છે. ન્યાયની પદ્ધતિ એરિસ્ટોટલની અનુમાનપદ્ધતિને મળતી આવે છે; એ અને વચ્ચે જોડે મૂળભૂત ભેદો પણ રહેલા છે. બધાં જ દર્શનો ન્યાયની પાછળ રહેલા સિદ્ધાંતોનો એક પ્રકારના માનસિક શિસ્ત તરીકે સ્વીકાર કરે છે. હિંદમાં પ્રાચીન સમયમાં તેમ જ મધ્યયુગમાં ન્યાયનું શિક્ષણ આપવામાં આવતું હતું અને આજે પણ શાળાઓ અને પાઠશાળાઓમાં તે શીખવવામાં આવે છે. હિંદની આધુનિક ડેગવણીએ તેને તિલાંજલિ આપી છે પણ જ્યાં જ્યાં જૂની પદ્ધતિથી સંસ્કૃત શીખવવામાં આવે છે ત્યાં ત્યાં ન્યાય અભ્યાસક્રમનું એક મહત્વનું અંગ હોય છે. ફિલસૂફીના અભ્યાસ માટે એને અનિવાર્ય પૂર્વતૈયારી તરીકે લેખવામાં આવતું હતું. એટલું જ નહીં, પ્રત્યેક ડેગવણેલા માણસ માટે જરૂરી માનસિક તાલીમ તરીકે પણ એને ગણવામાં આવતું હતું. હિંદની ડેગવણીની જૂની વ્યવસ્થામાં એનું કંઈ નહીં તો યુરોપની ડેગવણીમાં એરિસ્ટોટલના પ્રમાણશાસ્ત્રના જેટલું મહત્વનું સ્થાન હતું.

સંશોધનની આજની વિજ્ઞાનની પદ્ધતિ કરતાં એની પદ્ધતિ બેશક લિનન છે. આમ છતાં તે પણ તારતમ્યદર્શી અને પોતાની રીતે વૈજ્ઞાનિક છે અને શ્રદ્ધા પર આધાર રાખવા કરતાં દૃષ્ય જગતને વિવેચક દષ્ટિથી અવલોકવાનો પ્રયાસ કરે છે અને પ્રમાણપદ્ધતિથી એક પછી એક ડગલું આગળ વધે છે. એની પાછળ પાયામાં અમુક પ્રકારની શ્રદ્ધા, તકનીકી પર એવી કેટલીક સ્વયં-
હિં-૧૬

મિદ્ સ્વીકૃતિઓ રહેતી હોય છે અમુક માન્યતાઓ યા ધારણાઓ સ્વીકૃતી લીધા પછી એના પાયા પર આખું દર્શન અથવા ફિલસૂફી રચનામાં આવી છે જ્યન તેમ જ કુદરતમાં અમુક પ્રકારની તાત્કાલિકતા અને એમતા રહેતી છે એમ માની લેવામાં આવ્યું છે સામાર ઈશ્વર, અંગ આત્માઓ અને પરમાત્મોનું મનેતું વિશ્વ શ્રદ્ધાપૂર્વક માન્ય રાખવામાં આવ્યા છે જ્યાં કેવળ આ મા પશુ નથી અને કેવળ દેહ પણ નથી પણ બનેના મયોગનું ફળ છે પરમતત્ત્વ અથવા પરમાત્મા આત્માઓ અને પ્રકૃતિ ઉત્પત્તિ જગત સમાહાર છે એમ માનવામાં આવે છે

વૈશેષિક દર્શન ન્યાયદર્શનને ધણી રીતે મળતું આવે છે તે જવાદમાં એ તેમ જ પદાર્થોની ભિન્નતા પર ભાર મૂકે છે અને આ વિશ્વ પરમાત્મોનું બનેતું છે એવા સિદ્ધાંતનું પ્રતિપાદન કરે છે ધર્મ અથવા નીતિનો નિયમ એ આ સચરાચર વિશ્વની પાછળ રહેતી નિવાસ સત્તા છે એમ મહેવામાં આવ્યું છે અને એની આસપાસ આખા દર્શનને ઘણી લેવામાં આવ્યું છે ઈશ્વર વિત્તી માન્યતાનો સાફ સાફ શબ્દોમાં સ્વીકાર કરવામાં આયો નથી ન્યાય અને વૈશેષિક દર્શનો અને આરભ મળતી બૌદ્ધ ફિલસૂફી વચ્ચે ધણું મળતાપણું છે એક દરે તેઓ વાસ્તવનાદી વચણ અખંડ્યાર કરે છે

સાખ્ય એ એક અસાધારણ દર્શન છે ઈશુ પહેલાની સાતમી સદીમાં ધ્રુવ પહેલાના અને વિચારપ્રવાહોમાંથી કપિલ મનિએ તેની રચના કરી હતી એમ મહેવાય છે રિચર્ડ ગાર્ગના મહેવા પ્રમાણે ‘સપિનની ફિલસૂફીમાં માનવ ચિત્તની સ્વતંત્રતા સ્વાધીનતા તેમ જ પોતાની શક્તિ વિષેનો પૂરેપૂરો વિશ્વાસ જગતના ઇતિહાસમાં પહેલરહેતી વાર પ્રદર્શિત થયા હતા’

બૌદ્ધ ધર્મના ઉપ પછી સાખ્ય એક સાગોપાગ દર્શન મન્યું સાખ્યનો સિદ્ધાંત માનવીના ચિત્તમાંથી ઉદ્ભવેલો કેવળ તાત્ત્વિક ખ્યાન છે અને બાહ્ય સૃષ્ટિ અથવા દરમ જગતના અસંલોકન સાથે તેને કોઈ લેનાદેવા નથી સાથે જ તેની પહેલ્યની મહારની બામતોમાં એવું અવલોમન શક્ય જ નહોતું બૌદ્ધ ધર્મની ઠે સાખ્ય પણ શુદ્ધિનો આશરો લઈને તત્ત્વશોધનને માર્ગે આગળ ચાલે છે અને કોર્ન પણ પ્રકારના શબ્દપ્રમાણની મદદ લીધા વિના દાખનાદનીનોતી તેની પદ્ધતિથી જ બૌદ્ધ ધર્મનો મુખમલો કરે છે આ મૌદ્ધિક વચણને પરિણમે ઈશ્વરનો છેદ ઉઘાડી દેવો પડ્યો આમ સાખ્ય દર્શનમાં નથી સાકાર ઈશ્વર કે નથી નિરાકાર ઈશ્વર અથવા પરબ્રહ્મ તેમ જ નથી એકેશ્વરવાદ કે નથી અદ્વૈતવાદ તેનું વચણ નાસ્તિક અથવા અનીશ્વરવાદી હતું અને પારલૌકિક ધર્મના પાયા તેણે હવ્યમચારી મૂક્યા આ વિશ્વ ઈશ્વરની

રચના નથી પણ પુરુષ અથવા પુરુષો અને પ્રકૃતિના પરસ્પરના સબંધથી નિરતર ચાલ્યા કરતી વિકાસની પ્રક્રિયા છે, અને એ પ્રકૃતિ પોતે પણ શક્તિનું જ સ્વરૂપ છે આ વિકાસની પ્રક્રિયા અખડિતપણે ચાલ્યા કરે છે

સાખ્યની ફિલસૂફી દ્વિતત્ત્વ છે, કારણ કે તે પોતાની આખી રચના પુરુષ અને પ્રકૃતિ એ બે આદિ કારણોના પાયા પર કરે છે. પ્રકૃતિ શક્તિનું સ્વરૂપ છે, સદા ક્રિયાશીલ અને વિકારધર્મી છે અને પુરુષ ચેતનમાત્ર છે અને અનિર્ગરી છે એના અનેક પુરુષો અથવા ચેતનતત્ત્વની હરતી તે સ્વીકારે છે પુરુષ પોતે કર્તાહતારી નથી પણ તેના પ્રભાવથી પ્રકૃતિ પોતાનો વિકાસ કરે છે અને આ નિરતર બદલાતા જતા સસાર અથવા જગતની રચના કરે છે કાર્ય-કારણનો કાર્યદો માન્ય રાખવામા આવે છે પણ કાર્યકારણની અદર ગર્ભિત રીતે રહેલું હોય છે એમ કહેવામા આવ્યું છે કારણ અને કાર્ય એ એક જ વસ્તુની આનિર્ભૂત અને અનાનિર્ભૂત અવસ્થા છે. વ્યવહારદૃષ્ટિથી જોતા કારણ અને કાર્ય મને ભિન્ન અને નિરાળા વસ્તુઓ છે પરંતુ તત્ત્વત અને એક જ છે

આમ, પુરુષ અથવા ચેતન તત્ત્વના પ્રભાવથી તેમ જ કાર્યકારણના નિયમ દ્વારા પ્રકૃતિ યા શક્તિમાથી વિવિધ પ્રકારના પદાર્થોનાનું જગત ઉદ્ભવ્યું છે અને તે નિરતર પવટાતું અને વિકસતું રહે છે વિવિધા શ્રેષ્ઠ અને કનિષ્ઠ પદાર્થો વચ્ચે એક પ્રકારની સળગસૂત્રતા અને એકતા રહેલી છે આ સમગ્ર ખ્યાલ તાત્ત્વિક છે અને અમુક સ્વીકારી લીધેલી ધારણાઓ યા કલ્પનાઓ ઉપર રચાયેલું નિરૂપણ લાખું, જગિન અને સુદ્ધિપૂર્વકનું છે

પતંજલિનું યોગદર્શન એ તત્ત્વત ચિત્તશુદ્ધિ અને આધ્યાત્મિક ઉન્નતિની દિશામા લઈ જનારી શરીર અને મનની કેળવણીની પદ્ધતિ છે પતંજનિએ આ પુરાણી દર્શનને વ્યવસ્થિત સ્વરૂપ આપ્યું એટલું જ નહીં પાણિનિના સંસ્કૃત વ્યાખ્યાન પર સુપ્રસિદ્ધ ભાષ્ય પણ લખ્યું છે આ ભાષ્ય—એને મહાભાષ્ય કહેવામા આવે છે—પાણિનિના ગ્રંથ જોઈતું જ પ્રમાણભૂત મનાય છે લેનીનગ્રાહના પ્રેક્ષિત શૈરમટ્સકીએ લખ્યું છે કે, ‘પાણિનિનું વ્યાખ્યાન અને પતંજનિનું મહાભાષ્ય એ હિંદના આદ્ય શાસ્ત્રીય ગ્રંથો છે.’

૧ વૈવાકરણી પતંજલિ અને યોગસૂત્રોના કર્તા પતંજલિ એક જ હતા એ હકીકત પુરવાર યદી નથી વૈવાકરણી પતંજલિનો કાળ યોગસૂત્રપણે કહી રાકય છે તે ઈશુની બીજી સદીમા યદી ગયા કેટલાં લોકોનું એવું માનવું છે કે, યોગસૂત્રોના કર્તા બ્રહ્મા પતંજલિ હતા અને જસો કે ત્રણસો વરસ પછી યદી ગયા હતા.

મેળનાને માટે અને સામાન્ય રીતે જીડો અને દીર્ઘ શ્વાસ લઈ શકાય તે માટે શરીરના વ્યાયામની કેટલીક રીતો અને પ્રાણ્યાયામની કેટલીક રીતો સૂચવવામાં આવી છે એને વ્યાયામ કહેવો એ બરાબર નથી કેમ કે એમાં ઝાઝો શ્રમ કરનાપણ હોતુ નથી એ અમુક પ્રાણના અગમરોડ છે અને તેમને આસનો કહેવામાં આવે છે એ આસનો યોગ્ય રીતે કરનામાં આવે તો શરીરને રાહત આપે છે અને તેને ઝીવતનાળુ બનાવે છે અને એથી તેને જરા પણ થાક લાગતો નથી શરીરને સુરિયત રાખવા માટેની આ હિંદી પદ્ધતિ ધમપજડા, આચારા, દોડદોડ અને દાહદોડ જેમાં સમાવેશ થાય છે અને જેને પરિણામે આપણો શ્વાસ ચડી જાય છે, આપણે થાકી જઈએ છીએ એની વ્યાયામની વધારે પ્રચલિત પદ્ધતિઓને મુખ્યત્વે અદ્વિતીય છે એની બીજી પદ્ધતિઓ તેમ જ દ્વિસુદ્ધ વસ્તુ, તરવુ ઘોડા પર સવારી કરની તીરછજી, મગદળની કસરત અને જયુજયુનુને મળતી આસની કુસ્તીની પદ્ધતિ અને એની બીજી ઘણી રમતો સુધ્ધા હિંદમાં સારી પેઠે પ્રચલિત હતી પરંતુ આસનોની પુરાણી પદ્ધતિ વિશે જરૂરને હિંદી છે અને એ તેની ફિલસૂફીની બાબતને અનુરૂપ હોય એમ લાગે છે આસનો કરતી વખતે પણ માણસ અમુક પ્રકારની શાન્તિ અને સ્વસ્થતા અનુભવે છે એમાં શક્તિનો વ્યય કર્યા વિના તેમ જ કશાંયે માનસિક વિક્ષેપ વિના શક્તિ અને સુરિયત મેળની શકાય છે અને એ બધાને પરિણામે આસનો ઠોઈ પણ વધના માણસને અનુકૂળ આવે છે અને વૃદ્ધો પણ તે કરી શકે છે

આસનો ધણા છે અને જ્યારે પણ તક મળે ત્યારે એમાંના કેટલાક પસંદ કરેલા સહેલા આસનો ધણા વરમોથી હુ કરતો આવ્યો છુ અને એ દરમ્યાન હું અનેક વાર શરીર અને મનને અનુકૂળ ન આવે એવા વાતાવરણમાં મુકાયો હોવા છતાં એનાથી મને ધણો લાભ થયો છે એ વિષે શંકા નથી આ આસનો અને કેનાક પ્રાણ્યાયમો અથવા શ્વાસોચ્છવાસનો વ્યાયામ એનામાં શારીરિક યોગિય પ્રક્રિયાઓનો મારો અનભવ પૂરો થાય છે એની પ્રાથમિક શારીરિક ભૂમિગથી આગળ હું ગયો નથી મારુ ચિત્ત સદાયે યોગમાં રહ્યું છે અને વખતોવખત તે ઉચ્છ્વન મની જાય છે

ગરીરસયમના નિયમો સાથે — જેમાં પથ્ય વસ્તુઓ ખાતી અને અપથ્ય વસ્તુઓ ન ખાતી વગેરેનો પણ સમાવેશ થાય છે — યોગદર્શનમાં જેને યમો કહેવામાં આવ્યા છે તેમનું પાનન પણ કરવાનું હોય છે એમાં અદિસા, સત્ય, સ્વચ્છત્વ, અસ્તેય અને અપગ્રિહ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે અદિસા એ શારીરિક દિઆ કરવામાંથી અપના કરતા કઈક વિશેષ છે અદિસા એટલે દેય અને વેરવૃત્તિનો ત્યાગ

આ બંધા યમનિયમોથી ઇન્દ્રિયનિબ્ધ થાય છે એમ માનવામાં આવે છે; પછીથી ધ્યાનધારણા અને હેવટે આવે છે સમાધિ અને આત્મચક્ષુશક્તિની સ્થિતિ.

યોગ અને વેદાન્તના આધુનિક અમયના ચોથી મોટા પુરસ્કર્તા વિવેકાનંદ યોગની પ્રયોગશીલના તેમ જ બુદ્ધિ પર તેનું મંડાયુ કરવા પર ભાર મૂક્યો છે. 'આમાનો કેઈ પણ યોગ બુદ્ધિને તિલાંશિ આપતો નથી, કેઈ યોગ તપને આંધળા બનવાનું કે કેઈ પણ શુદ્ધના હાથમાં તમારી બુદ્ધિ સોંપી દેવાનું કહેતો નથી. . . . દરેક યોગ તપને તમારી બુદ્ધિને વજગી રહેવાનું, તેના પર અટકા રહેવાનું કહે છે.' યોગ અને વેદાન્તની ભાવના તેમ જ વિજ્ઞાનની ભાવના એક જ પ્રકારની હોવાનો સંભવ છે પણ તેમનાં સાધનો બુદ્ધિ છે અને તેથી તેમની વચ્ચે મહત્વનો ભેદ પડી જાય છે. યોગના કહેવા પ્રમાણે આત્મા બુદ્ધિથી મર્યાદિત નથી, અને 'વિચાર એ કાર્ય છે અને કાર્યને લીધે જ વિચારની કિંમત છે.' પ્રેરણા અને સંપ્રદા માન્ય રાખવામાં આવ્યાં છે પણ એ શ્રમ પેદા કરનારાં ન નીવડે કે? આના જવાબમાં વિવેકાનંદ કહે છે કે, પ્રેરણા બુદ્ધિની અવિરોધી હોવી જોઈએ. 'આપણે જેને પ્રેરણા કહીએ છીએ તે બુદ્ધિનો જ ઉત્કર્ષ છે. બુદ્ધિ દ્વારા જ પ્રેરણાની દિશામાં જઈ શકાય છે. . . . કેઈ પણ સાચી પ્રેરણા બુદ્ધિવિરોધી નથી હોતી. જ્યાં તે બુદ્ધિથી ઊભરી હોય ત્યાં જાણવું કે તે સાચી પ્રેરણા નથી.' વળી, 'પ્રેરણા વ્યક્તિ તેમ જ સમષ્ટિનું દિત કરનારી હોવી જોઈએ; નામના, કીર્તિ કે અંગત લાભને માટે તે નથી. તે હમેશાં દુનિયાના દિતને માટે અને સર્વથા પારમાર્થિક હોવી જોઈએ.'

વળી, 'અનુભવ એ જ્ઞાનપ્રાપ્તિ માટેનું એકમાત્ર દાર છે.' વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં તથા બાહ્ય જગતના જ્ઞાનને માટે સંશોધનની જે પદ્ધતિનો આપણે ઉપયોગ કરીએ છીએ તે જ પદ્ધતિ ધર્મની જાગૃતમાં પણ ઉપયોગમાં લેવી જોઈએ. 'આવા સંશોધનથી ધર્મ નાશ પામે તો જાણવું કે તે એક નકામો વહેમ હતો અને તે જેટલો વહેલો નષ્ટ થાય એટલું સારું.' 'અમને બુદ્ધિનું બંધન નથી એવો દાવો ધર્મો જ્ઞાને કરતા હશે એની કેઈને ખબર નથી. . . . કેઈના પણ વચન પર આધાર રાખીને વીસ કરોડ દેવાને વિષે અધે શ્રદ્ધા સેવવા કરતાં તો બુદ્ધિને અનુસ્તરિને માણસજાત નારિતક બની જાય એ વધારે સારું છે. . . . ઇન્દ્રિય-જ્ઞાનની મર્યાદાઓ ઝાળગીને તેની પાસની વસ્તુની ઝાંખી કદાચ પેગંબરોએ કરી હોય. આપણે પોતે એમ કરવાની સ્થિતિએ પહોંચીએ ત્યારે જ આપણે તે માનીશું, તે પહેલાં નહીં.' બુદ્ધિ પૂરતી સમર્થ નથી અને ધણી વાર તે ભૂલ કરી બેસે છે એમ કહેવામાં આવે છે. 'બુદ્ધિ જો કે દુર્જાળ હોય તો પુરોહિતોને વધારે સારા માર્ગદર્શકો જ્ઞાને જણવા જોઈએ? વિવેકાનંદ આગળ ચાલતાં

જણાવે છે, ‘હું મારી બુદ્ધિને જ અનુસરીશ કેમ કે એની અનેક બાબતો હોવા છતાં સત્ય પામવા માટેની કષ્ટકે શક્યતા એ દ્વારા જ છે એથી આપણે બુદ્ધિને અનુસરવી જોઈએ એમ જરૂરતા જોમને કોઈ પણ પ્રકારની શ્રદ્ધા પ્રાપ્ત ન થાય તેમના પ્રત્યે પણ આપણે સમભાવ રાખવો જોઈએ’ ‘રાજયોગના અભ્યાસમાં કશી શ્રદ્ધા કે માન્યતાની જરૂર નથી તમારામાં તે બેગે નહીં ત્યાં સુધી કશામાં શ્રદ્ધા ન રાખો’*

વિવેકાનંદ બુદ્ધિની વાન પર હમેશ ભાર મૂકતા રહ્યા અને કોઈ પણ વસ્તુ અવિચારપૂર્વક માની લેવાનો તેમણે ઇન્કાર કર્યો એનું જરૂર એ હતું કે ચિત્તની સ્વતંત્રતા પણ તેમને અગ્રણ્ય વિશ્વાસ હતો વળી, શબ્દપ્રમાણને વળગી રહેવાને લીધે પોતાના દેશમાં જે મારી અસર થઈ હતી તેની પણ તેમને ખરાબર જાણ હતી — ‘કેમ કે જ્યાં આગળ શબ્દપ્રમાણને અંતિમ સત્ય તરીકે માનવામાં આવે છે એના દેશમાં હું જન્મ્યો છું’ પુરાણ યોગદર્શનનું તેમ જ વેદાન્તદર્શનનું તેમણે આ વાત લક્ષમાં રાખીને નિરૂપણ કર્યું છે અને એમ કરવાને તે અધિકારી હતા તેમની જૂમિકામાં પ્રયોગ અને બુદ્ધિ ગમે એટલા રહેલા હોય પણ સામાન્ય માણસની ગતિ યા સમજની મદદ એવી માનસિક અને આધ્યાત્મિક અનુભવોની સૃષ્ટિમાં તે નિયરે છે એ સૃષ્ટિ જેનાથી આપણે માહિતગાર છીએ અને જેનો આપણને અનુભવ છે તે સૃષ્ટિથી સાવ ભિન્ન છે આવા અનુભવો અને પ્રયોગો કેવળ હિંદમાં જ મર્યાદિત નથી અને ખ્રિસ્તી રહસ્યવાદીઓ અને ઇશાનના સૂફીઓ તેમ જ બીજાઓના હેવાલોમાં એના જોઈએ તેજા પુરાવાઓ મળી આવે છે આ બધા અનુભવો વચ્ચેનું સામ્ય ખરેખર અદ્ભુત છે રોમાં રોમાં કહે છે તેમ, ‘સર્વ સ્થળે અને સર્વ કાળમાં જેવા મળતી ધાર્મિક અનુભવની મહાન ઘટનાઓ દેશ મળના ભિન્ન ભિન્ન વાધાઓ દૂર કરવામાં આવે તો એખીજીને બહુ જ મળતી આવે છે અને માનવઆત્માની એમતાનો અથવા કહે કે, માનવમત જે આદિ તત્ત્વમાંથી બની છે તે એક જ છે — કેમ કે તે માનવઆત્મા કરતા પણ મૂળભૂત વસ્તુ છે અને સદૈવ તે તેની બોજમાં રહે છે — એ વાતનો પુરાવો આપે છે’

આમ યોગ એ વ્યક્તિની પાછળ રહેલી આધ્યાત્મિક જૂમિકામાં યેકિય કરવાની અને એ રીતે અમુક પ્રકારની સવેદનશીલતા તેમ જ ચિત્તનો નિરોધ ખીંચવાની પ્રયોગાત્મક પદ્ધતિ છે આધુનિક માનસશાસ્ત્ર એનો કેવળ પ્રમાણમાં ઉપયોગ કરી શકે એ તું જાણતો નથી પણ એમ કરવાનો પ્રયત્ન કરી જેવા જેવો છે ખરો અરવિંદ ઘોરે યોગની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે કરી છે. ‘આપણા

* વિવેકાનંદના લખાણોના ધણેખરા ગદ્યાર રોમાં રોવાના વિવરણનું જીવન ચરિત્ર નામના પુસ્તકમાંથી લીધા છે

આંતરિક તત્ત્વો, તેમનાં લેખણો, કર્મો, શક્તિઓ વગેરેને છૂટા પાડી શકાય અથવા ઓગાળી દર્શ શકાય, નવેસરથી તેમને જોડી શકાય અને તેમની પામેથી નવી જ જનનનું અને પદ્ધતિમાં અશક્ય લાગતું કામ લઈ શકાય અથવા તો નિશ્ચિત આંતરિક પ્રક્રિયાઓ દ્વારા તેમનું રૂપાંતર કરીને એક નવો જ સર્વમાર્ગી સમન્વય કરી શકાય. એ પ્રતીતિ અને અનુભવ પર સમગ્ર રાજયોગ રચાયેલો છે.'

એ પંચીનું દર્શન મીમાંસા છે. એ કર્મકાંડપ્રવાન છે અને અનેક દેવોની માન્યતા તરફ દોગે છે. આધુનિક સમયના પ્રચલિત દિંદુ ધર્મ તેમ જ દિંદુ કાપલ, પર આ દર્શન અને તેના નિયમોની ભારે અસર થઈ છે. એ નિયમો ધર્મ શું છે અને યોગ્ય આચાર શું છે તે દર્શાવે છે. દિંદુઓના અનેકધરવાદ કંઈકે અવનરી વસ્તુ છે એ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે કેમ કે અથા દેવો, તેમનામાં વિશિષ્ટ શક્તિઓ રહેલી હોય છે તે છતાં, માણસ કરતાં જિનરતી પંક્તિના છે એમ માનવામાં આવે છે. દિંદુઓ તેમ જ બૌદ્ધો અને માને છે કે, આદ્ય-સાક્ષાત્કારની દિશામાં મનુષ્યજન્મ જીવાન્માની અનિમ અવસ્થા છે. દેવો મુખ્ય મનુષ્યજન્મ ધારણ કરીને જ આ મુક્તિ અથવા આદ્યસાક્ષાત્કાર સિદ્ધ કરી શકે. આ ખ્યાલ પ્રચલિત અનેકધરવાદથી તદ્દન ભિન્ન છે એ ઉઘાડું છે. બૌદ્ધો કહે છે કે માત્ર માણસ જ ભુદ્ધવની પરમ અવસ્થા પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

હકું અને હેલ્યું દર્શન વેદાંતદર્શન છે. એ ઉપનિષદોમાંથી ઉદ્ભવ્યું છે. પોતાના વિકાસકાળ દરમ્યાન એણે અનેક સ્વરૂપો ધારણ કર્યાં છે પણ હમેશાં તેના પાયામાં અદ્વૈતની ફિલસૂફી રહી છે. સાંખ્યના પુરુષ અને પ્રકૃતિને એમાં સ્વતંત્ર તત્ત્વો મા પદ્ધતિ તરીકે નહોં પણ એક જ પરમતત્ત્વના - પરબ્રહ્મના વિકાર તરીકે લેખવામાં આવ્યાં છે. આ પુરાણા વેદાંતના પાયા પર શંકરાચાર્યે અદ્વૈત વેદાંતની રચના કરી. આજના હિંદુ ધર્મની એ પ્રવાન તત્ત્વદષ્ટિ છે.

એ તત્ત્વદષ્ટિ કેવલાદ્વૈતના પાયા પર રચાયેલી છે. તાત્ત્વિક દષ્ટિએ જોતાં આદ્ય અથવા પરબ્રહ્મ એ જ એક આત્મતિક સ્વભ છે. એ જ એક દ્રશ્ય છે બીજું અધું દશ્ય છે. એ પરબ્રહ્મ આ સમગ્રચર જગતને વ્યાપીને કેવી રીતે રહ્યું છે, એ એક જ તત્ત્વ અનેક રૂપે કેવી રીતે દેખાય છે અને છતાં પોતાનું મૂળભૂત એકત્વ જાગવી રાખે છે એ અધું ભુદ્ધિ કે તર્કથી સમજવી શકાય એમ નથી કારણ કે આપણાં ચિત્ત અપૂર્ણ જગતથી મર્યાદિત છે. એને વર્ણન કહી શકાય તો ઉપનિષદે એને આવી રીતે વર્ણવ્યું છે :

ॐ પૂર્ણમદઃ પૂર્ણમિદં પૂર્ણાત્ પૂર્ણમુદચ્યતે ।

પૂર્ણસ્ય પૂર્ણમાદાય પૂર્ણમિવાવશિષ્યતે ॥

એટલે કે, આ પૂર્ણ છે, પેલું પણ પૂર્ણ છે; પૂર્ણમાંથી જ પૂર્ણ ઉદ્ભવે છે; પૂર્ણમાંથી પૂર્ણ કાઢી લેવામાં આવે તોયે પૂર્ણ જ બાકી રહે છે.

શકરાચાર્ય જ્ઞાનનો એક અતિ સૂક્ષ્મ અને જટિલ સિદ્ધાંત તારવે છે અને અમુક વસ્તુઓ સ્વતઃ સિદ્ધ તરીકે સ્વીકારી લઈ બુદ્ધિપૂર્વકની તર્કપરપરાથી ક્રમે ક્રમે અદ્વૈતની સમગ્ર દ્વિત્વસૂચી રચે છે વ્યક્તિગત આત્મા એ સ્વતંત્ર હસ્તી નથી પણ પરબ્રહ્મ જ છે, અમુક રીતે જોકે તે મર્યાદિત છે એને ધડામા સીમિત થયેના આકાશની ઊપમા આપનામા આવી છે આ સચગચર જગતને આનરીને રહેતું અનંત આકાશ તે પરમાત્મા અથવા પરબ્રહ્મ બ્યનહાર દૃષ્ટિએ ધડામાના આનશની પેડે વ્યક્તિગત આત્માઓને એકમીજથી અનગ લેખી રાકાય પણ આ અનગપણુ આબાસમાત્ર છે, સત્ય હખીન્ત નથી આ એમ્તા એમ્લે કે વ્યક્તિગત આત્મા અને સચરાચર પરબ્રહ્મની એમ્તા અનુભવની તે જ મુક્તિ છે

આપણી આસપાસ દેખાતું દૃશ્ય જગત પેના પરમતત્ત્વનો પડખો છે — અનુભવની સૃષ્ટિ પરની તેની છબામાત્ર છે એને માયા કહેવામા આવે છે બ્રમણ કે હંત્ત્વગી તરીકે એને વર્ણવનામા આવે છે તે નરાનર નથી તે અસભૂતિ નથી સભૂતિ અને અસભૂતિ એ બે વચ્ચેની એ અવસ્થા છે એ એક પ્રકારની સાપેક્ષ દરતી છે અને તેથી સાપેક્ષતાનો ખ્યાન માયાનો અર્થ સમજનામા આપણને કદાચ મદદરૂપ થાય એમ બને. તો પડી આ જગતમા સારુ અને નરસુ પાપ અને પુણ્ય, બનાઈ અને બૂરાઈ એ શુ છે? એ પણ ઠોઈ સગીન વસ્તુ નહીં પણ કેનગ છાયા અને પડછાયાઓ જ છે કે શુ? એમનું અતિમ સ્વરૂપ ગ્મિ તે હો, પણ આપણા આ નામરૂપાત્મક જગતમા આ સારા નરસાના, બલામૂરાના તેમ જ પાપપુણ્યમા મક બેહે મહત્ત્વના અને વાજબી છે વ્યક્તિઓ વ્યક્તિ તરીકે વહેનાર કરતી હોય ત્યારે તે પ્રસ્તુત હોય છે

આ અપૂર્ણ વ્યક્તિઓ પ્રણે તેમ જ અનંત તત્ત્વને મર્યાદિત કર્યા વિના સમજી શકતી નથી તેઓ તેને મર્યાદિત અને નામરૂપના ચોખ્ખામા જ સમજી શકે છે આમ છતાં છેવટે આ નામરૂપાત્મક અપૂર્ણ જગત પણ આ પૂર્ણ અને અનંત તત્ત્વમા જ પ્રતિષ્ઠિત થયેતું છે એથી ધર્મન સ્વરૂપ પણ સાપેક્ષ છે અને પોતાના સ્વભાવ અનુસાર ધાર્મિક ખ્યાલો નિઃસાવવાને પ્રયેશ વ્યક્તિ સ્વતંત્ર છે

શમ્રાચાર્યે જ્ઞાતિ યા નર્ણના પાયા પર રચાયેલી સામાજિક હનનની બ્રાહ્મણ વ્યવસ્થા સમગ્ર જાતિના અનભવ અને શાણપણના પરિપામરૂપે છે એમ ગણીને તેને માન્ય રાખી પણ ઠોઈ પણ જ્ઞાતિ કે વર્ણનો માણસ પ્રત્નજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાને અધિકારી છે એની તેમની માન્યતા હતી

શમ્રાચાર્યની દ્વિત્વસૂચી અને તેમના વનચુમા આ જગતના સામાન્ય વ્યવહારમાથી નિવૃત્ત થઈને આત્માની મુખ્તિની શોધની પાછળ પડવાનો ભાવ રહેલો છે તેમને મન હરેક વ્યક્તિને માટે એ અનિમ લક્ષ્ય છે વળી તેમની

• દ્વિસસ્રીમાં લાગ અને વૈરાગ્ય અથવા અનાસક્તિ માટે પણ હમેશાં આગ્રહ રાખવામાં આવ્યો છે.

અને આમ છતાં શંકરાચાર્ય અસાધારણ શક્તિશાળી અને બહુ પ્રવૃત્તિ-પરાયણ પુરુષ હતાઃ જ્ઞાતિઓની દયા વિશે ઉદ્ધમીન બની પોતાની વૈયક્તિક મુક્તિને અર્થે આ જગતના વહેવારની જગજગમાંથી ભાગી જઈ પોતે રચેલા કવચમાં બા જગતના કેઈકે એકાંત ખૂણામાં આશરો ખોળનારા પુરુષ નહોતા. પોતે હિંદની છેક દક્ષિણમાં આવેલા મલ્લનારમાં જન્મ્યા હતા પણ હિંદબરમાં તેમણે નિરંતર પ્રવાસ કર્યો કર્યો અને એ રીતે તેઓ અસંખ્ય લોકોના સમાગમમાં આવ્યા, તેમની સાથે તેમણે ચર્ચાઓ કરી, વાદવિવાદો કર્યા, શાસ્ત્રાર્થો કહ્યા, તેમને પોતાની દૃષ્ટિ સમજાવી અને કંઈક અંશે પોતાના જ જેવી ધગશ અને જમરદસ્ત શક્તિ તેમનામાં પ્રગટાવ્યાં. પોતાના મિશનનું તેમને તીવ્ર ભાન હતું. હિમાલયથી માંડીને કન્યાકુમારી સુધી વિગતરેલા સમગ્ર હિંદને તે પોતાની કર્મશ્રુતિ લેખના હતા અને તેનાં બાહ્ય સ્વરૂપો ગમે એટલાં બિન્ન હોય છતાં સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ તેમ જ ભાવનાની દૃષ્ટિએ તે એક જ ઘટક છે એવી તેમની માન્યતા હતી. તેમના સમયના હિંદના ચિત્તને સંતાપી રહેલા બિન્ન બિન્ન વિચારપ્રવાહોનો સમન્વય કરવા માટે અને એ વિવિધતાઓમાંથી દૃષ્ટિની એકતા નિર્માણ કરવા માટે તેમણે અચાક પ્રયત્ન કર્યો. માત્ર બત્રીસ વરસના ટૂંકા જીવન દરમિયાન તેમણે એથી ઘણાં લાંબાં અનેક જીવનનું કાર્ય કર્યું અને હિંદ પર પોતાના સમર્થ ચિત્ત અને પ્રતિભાશાળી વ્યક્તિત્વની જોડી જાપ તેઓ મૂકતા ગયા. તેમની એ જાપ હજી આજે પણ સારી પેઠે જોવામાં આવે છે. દ્વિસસ્રક અને પંડિત, અરેષપવાદી અને અધ્યાત્મવાદી, કવિ અને સંતપુરુષ ઇત્યાદિનું અજબ જેવું મિશ્રણ તેમનામાં થયું હતું. અને આ બધા ઉપરાંત તે વ્યવહારદક્ષ સુધારક અને બાહોશ સંગઠનકાર હતા. બ્રાહ્મણ ધર્મમાં પહેલી જ વાર તેમણે દસ ધાર્મિક સંધોની રચાપના કરી અને એમાંના ચાર તો આજે પણ સુવ્યવસ્થિત રીતે ચાલે છે. તેમણે ચાર મોટા મંડોની પણ રચાપના કરી અને તેમનાં મધ્યે એકબીજાથી ખૂબ દૂર અને લગભગ હિંદના ચાર ખૂણાઓમાં રાખ્યાં. એમાંનો એક મઠ દક્ષિણમાં મેસરમાં શૂગરીમાં હતો, બીજો પૂર્વ કિનારા પર પુરીમાં હતો, ત્રીજો પશ્ચિમ કિનારા પર કાશિવાડમાં દ્વારકામાં હતો અને ચોથો ઉત્તરે હિમાલયની વચ્ચેવચ્ચ બંદીનાથમાં હતો. દક્ષિણ હિંદના ઉપર પ્રદેશોના આ બ્રાહ્મણ હિમાલયના હિમાચલદિત પ્રદેશમાં આવેલા - કેદરનાથમાં મરણ પામ્યો.

મુસાફરી જમારે મુશ્કેલ હતી અને અવરજવર માટેનાં વાહનો ધીમાં અને પ્રાથમિક દેશનાં હતાં એવે સમયે શંકરાચાર્યે એડેલા આ લાંબા લાંબા પ્રવાસો

સૂચક અને મહત્વપૂર્ણ છે આના પ્રવાસોનો ખુદ ખ્યાલ તેમ જ ઠેકઠેકાણે પોતાના જેવા લોકો સાથેની તેમની મુલાકાત અને હિંદુસ્થાનના વિદ્વાનોની સામાન્ય ભાષા સંસ્કૃતમાં તેમની સાથેના તેમના વાર્તાલાપ, વાદવિવાદ અને શાસ્ત્રાર્થો એ દૂરના સમયમાં પણ હિંદના પાયામાં રહેલી એકતા સ્પષ્ટ કરે છે એ સમયે અને તે અગાઉ પણ એવા પ્રાચીન સાવ અસામાન્ય નહીં હોય અન્ય રાજકીય વિભાગો હોવા છતાં લોકો એક ઠેકાણેથી બીજે ઠેકાણે છૂટથી જતા હતા, નવા ગ્રથોનો અર્થ ફેલાવો થતો હતો અને દરેક નવો નિયમ કે નવો કાર્યક્રમ કે નવો સિદ્ધાંત ઝડપથી આખા દેશમાં ફેરી વળતો હતો અને રસપ્રદ ગ્રંથો અને ઉગ્ર સ્વરૂપના વાદનિવાદનો વિષય બનતો હતો કેળાવેલા લોકોમાં બૌદ્ધિક તેમ જ સાંસ્કૃતિક જીવનનું સમાન ધોરણ વર્તતું હતું એવું જ નહીં, રામાયણ કે મહાભારતના સમયથી મશહૂર થયેલા અને આખા દેશમાં પથરાયેલા યાત્રાના અનેક ધામોમાં જવા માટે સામાન્ય વર્ગના અગણિત લોકો નિરતર પ્રવાસ કરતા રહેતા હતા આ બધી અનરજવરે અને દેશના બુદ્ધ બુદ્ધ ભાગના લોકો સાથેના સમાગમે એક દેશ અને સમાન સંસ્કૃતિના ખ્યાલને તીવ્ર કર્યો હશે માત્ર ઉપના વર્ગના લોકો જ યાત્રા માટેના આ પ્રાસો કરતા હતા એવું નથી, બધી શાંતિઓ અને સમાજના બધા વર્ગના લોકો યાત્રાએ જતા હતા લોકોને મન આ યાત્રાઓનું ધાર્મિક મહત્વ ગમે તે હશે પણ આજની પેઠે તે સમયે પણ યાત્રાઓને ઉત્સવ, આનંદ, વિનોદ તેમ જ દેશદર્શન માટેના પ્રસંગ તરીકે લેખવામાં આવતી હતી દરેક તીર્થસ્થાનમાં હિંદના દરેક ભાગના અને વર્ગના લોકો જેવા મળતા હતા તેમના રીતરિવાજો, પહેરવા ઓડવાની રીતો તેમ જ ભાષાઓમાં પાર વગરની મિલિતા હતી અને જતા તે સૌમાં રહેના સમાન લક્ષણો અને તેમને એકત્ર રાખનારા અને પરસ્પર મેળાપ માટે એક જ સ્થાને ખેંચી લાવનારા અનેક બંધનો તેઓ બરાબર જાણતા હતા ઉત્તર અને દક્ષિણ વચ્ચેના ભાષાના ભેદ પણ આ સમાગમમાં યોગ્ય બાધારૂપ થતા નહોતા.

તે વખતે પણ આમ જ હતું અને શકરાચાર્ય એક એનો મર્મ મરામર પિંજનતા હતા રાષ્ટ્રીય એકતા અને સાંસ્કૃતિક સમાનતાની આ ભાવનામાં શકરાચાર્ય વર્તે. પ્રત્યે આજના હવા એવું જણાય છે તેમણે બૌદ્ધિક, સાંસ્કૃતિક તેમ જ ધાર્મિક ભૂમિમાં પર નાઈ ક્યું અને દેશભરમાં વિદ્યાગની વધારે એકતા લાવવા પ્રયત્ન કર્યો લૌકિક ભૂમિમાં પર પણ તેમણે કાપ ક્યું, અનેક જડ ધાર્મિક મતોનો નાશ કર્યો અને જે તેમના દિનસહીના મંદિરમાં પ્રવેશ કરવાને સમર્થ હતા તે સૌને માટે તેના દ્વાર તેમણે ખુલા કર્યા. પોતાના આગ મહાન મરો હિંદના ઉત્તર, પૂર્વ, પશ્ચિમ અને દક્ષિણ ભાગમાં સ્થાપીને હિંદની સાંસ્કૃતિક એકતાના ખ્યાલને તે ઉત્તેજન આપવા માગના હતા એ ઉદ્ધાક

દ્વિસસ્રીમાં ત્યાગ અને વૈરાગ્ય અથવા અનાસક્તિ માટે પણ દર્શનાં આગ્રહ રાખવામાં આવ્યો છે.

અને આમ છતાં શંકરાચાર્ય અસાધારણ શક્તિશાળી અને બહુ પ્રવૃત્તિ-પરાયણ પુરુષ હતાઃ જીવજોની દશા વિશે ઉદાસીન અને પોતાની વૈયક્તિક મુક્તિને અર્થે આ જગતના વહેવારની જગજગમાંથી ભાગી જઈ પોતે રચેલા કવચમાં યા જગતના કેષિક એકાંત ખૂણામાં આશરો ખોળનારા પુરુષ નહોતા. પોતે હિંદની ઉંચ દક્ષિણમાં આવેલા મલખારમાં જન્મ્યા હતા પણ હિંદઅરમાં તેમણે નિરંતર પ્રવાસ કર્યો કર્યો અને એ રીતે તેઓ અસંખ્ય લોકોના સમાગમમાં આવ્યા, તેમની સાથે તેમણે ચર્ચાઓ કરી, વાદવિવાદો કર્યા, શાસ્ત્રાર્થો કહ્યા, તેમને પોતાની દૃષ્ટિ સમજાવી અને કંઈક અંશે પોતાના જ જેવી ધગશ અને જમરદસ્ત શક્તિ તેમનામાં પ્રગટાવ્યાં. પોતાના મિશનનું તેમને તીવ્ર ભાન હતું. હિમાલયની માંડીને કન્યાકુમારી સુધી વિસ્તરેલા સમગ્ર હિંદને તે પોતાની કર્મભૂમિ લેખતા હતા અને તેનાં બાહ્ય સ્વરૂપે ગમે એટલાં ભિન્ન હોય છતાં સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ તેમ જ ભાવનાની દૃષ્ટિએ તે એક જ ઘટક છે એવી તેમની માન્યતા હતી. તેમના સમપના હિંદના ચિત્તને સંતાપી રહેલા ભિન્ન ભિન્ન વિચારપ્રવાહોનો સમન્વય કરવા માટે અને એ વિવિધતાઓમાંથી દૃષ્ટિની એકતા નિર્માણ કરવા માટે તેમણે અથાક પ્રયત્ન કર્યો. માત્ર બત્રીસ વરસના ટૂંકા જીવન દરમિયાન તેમણે એથી ઘણાં લાંબાં અનેક જીવનનું કાર્ય કર્યું અને હિંદ પર પોતાના સમર્થ ચિત્ત અને પ્રતિભાશાળી વ્યક્તિત્વની જાંડી છાપ તેઓ મૂકતા ગયા. તેમની એ છાપ હજી આજે પણ સારી પેઠે જોવામાં આવે છે. દ્વિસસ્રક અને પંડિત, અરોપવાદી અને અખ્યાતવાદી, કવિ અને સંતપુરુષ ધ્યાનિનું અજગ જોડું મિશ્રણ તેમનામાં થયું હતું. અને આ જવા ઉપરાંત તે વ્યવહારક્ષ્મ સુધારક અને બાહ્યેશ સંગઠનકાર હતા. બ્રાહ્મણ ધર્મમાં પહેલી જ વાર તેમણે દસ ધાર્મિક સંધોની સ્થાપના કરી અને એમાંના ચાર તો આજે પણ સુવ્યવસ્થિત રીતે ચાલે છે. તેમણે ચાર મોટા મઠોની પણ સ્થાપના કરી અને તેમનાં મથકો એન્જીનીયરી ખૂબ દૂર અને લગભગ હિંદના ચાર ખૂણાઓમાં રાખ્યાં. એમાંનો એક મઠ દક્ષિણમાં મૈસૂરમાં શુગરીમાં હતો, બીજો પૂર્વ કિનારા પર પુરીમાં હતો, ત્રીજો પશ્ચિમ કિનારા પર કાશ્મિરમાં દારકમાં હતો અને ચોથો ઉત્તરે હિમાલયની વચ્ચેવચ્ચ બટીનાથમાં હતો. દક્ષિણ હિંદના ઉચ્ચ પ્રદેશોના આ બ્રાહ્મણ હિમાલયના હિમાચલદિત પ્રદેશમાં આવેલા કેદરનાથમાં મરણ પામ્યો.

મુસાફરી જગ્યાએ મુસ્કેલ હતી અને અવરજવર માટેનાં વાહનો ધીમાં અને પ્રાથમિક દશાનાં હતાં એવે સમયે શંકરાચાર્યે જોડેલા આ લાંબા લાંબા પ્રવાસો

સૂચક અને મહત્વપૂર્ણ છે આના પ્રવાસોનો ખુદ ખ્યાલ તેમ જ ઠેકઠેકાણે પોતાના જેવા લોકો સાથેની તેમની મુનાકાત અને હિલ્લરના વિદ્વાનોની સામાન્ય ભાષા સંસ્કૃતમાં તેમની સાથેના તેમના વાર્તાલાપ, વાદવિવાદ અને શાસ્ત્રાથો એ દૂરના સમયમાં પણ હિંદના પાયામાં રહેલી એકતા સ્પષ્ટ કરે છે એ સમયે અને તે અગાઉ પણ એવા પ્રાસો સાવ અસામાન્ય નહીં હોય અન્ય રાજકીય વિભાગો હોવા છતાં લોકો એક ઠેકાણેથી બીજે ઠેકાણે દૈનિક જતા હતા, નવા ગ્રંથોનો બધે ફેલાવો થતો હતો અને દરેક નવો વિચાર કે નવો ધર્મક્રમ કે નવો સિદ્ધાંત ઝડપથી આખા દેશમાં ફરી વળતો હતો અને રસપ્રદ વચ્ચા અને ઉગ્ર સ્વરૂપના વાદવિવાદોનો વિષય બનતો હતો કેળવણીના લોકોમાં બૌદ્ધિક તેમ જ સાંસ્કૃતિક જીવનનું સમાન ધોરણ વર્તતું હતું એટલું જ નહીં, રામાયણ કે મહાભારતના સમયથી મશહૂર થયેલા અને આખા દેશમાં પથરાયેલા યાત્રાના અનેક ધામોમાં જ્યાં માટે સામાન્ય વર્ગના અગણિત લોકો નિરતર પ્રવાસ કરતા રહેતા હતા આ બધી અવરજવરે અને દેશના જુદા જુદા ભાગના લોકો સાથેના સમાગમે એક દેશ અને સમાન સંસ્કૃતિના ખ્યાલને તીવ્ર કર્યો હશે માત્ર ઉપના વર્ગના લોકો જ યાત્રા માટેના આ પ્રવાસો કરતા હતા એવું નથી, બધી જ્ઞાતિઓ અને સમાજના બધા વર્ગના લોકો યાત્રાએ જતા હતા લોકોને મન આ યાત્રાઓનું ધાર્મિક મહત્વ ગમે તે હશે પણ આજની પેઠે તે સમયે પણ યાત્રાઓને ઉત્સવ, આનંદ, વિનોદ તેમ જ દેશદર્શન માટેના પ્રસંગ તરીકે લેખવામાં આવતી હતી. દરેક તીર્થસ્થાનમાં હિંદના દરેક ભાગના અને વર્ગના લોકો જેવા મળતા હતા તેમના રીતરિવાજો, પહેરવા ઓડવાની રીતો તેમ જ ભાષાઓમાં પાર વગરની નિવિધતા હતી અને છતાં તે સૌમાં રહેલા સમાન લક્ષણો અને તેમને એકત્ર રાખનારા અને પરસ્પર મેળાપ માટે એક જ સ્થાને ખેંચી લાવનારા અનેક બંધનો તેઓ બરાબર જાણતા હતા ઉત્તર અને દક્ષિણ વચ્ચેના ભાષાના ભેદ પણ આ સમાગમમાં ઓછા બાધારૂપ થતા નહોતા.

તે વખતે પણ આમ જ હતું અને શકરાચાર્ય એક એનો મર્મ મરામર પિંજનતા હતા રાષ્ટ્રીય એકતા અને સાંસ્કૃતિક સમાનતાની આ ભાવનામાં શકરાચાર્ય વહિ કરતા આજના હતા એમ જણાય છે તેમણે મૌલિક, તાત્ત્વિક તેમ જ ધાર્મિક ભૂમિકા પર કાર્ય કર્યું અને દેશભરમાં વિચારની વધારે એમના લાનવા પ્રયત્ન કર્યો લૌકિક ભૂમિકા પણ પણ તેમણે કાર્ય કર્યું, અનેક જડ ધાર્મિક મતોનો નાશ થયો અને જે તેમના ફિલસૂફીના મંદિરમાં પ્રવેશ કરાને મમર્ષ હતા તે સૌને માટે તેના દ્વાર તેમણે ખુલા કર્યા પોતાના ચાર મહાન મંત્રો હિંદના ઉત્તર, પૂર્વ, પશ્ચિમ અને દક્ષિણ ભાગમાં સ્થાપીને હિંદની સાંસ્કૃતિક એકતાના ખ્યાલને તે ઉત્તેજન આપવા માગતા હતા એ ઉધાક

છે. એ ચાર સ્થળો પહેલાં પણ દેશભરના લોકોને માટે યાત્રાનાં ધામ હતાં પણ હવેથી તેમનું માહત્ત્વ વિશેષ પ્રમાણમાં વધી ગયું.

પ્રાચીન કાળના હિંદીઓએ પોતાનાં યાત્રાનાં પવિત્ર ધામોની પસંદગી કેટલી સરસ કરી હતી! એ જ્યાં જ મનોહર સ્થાનો છે અને તેમની આસપાસનું કુદરતી સૌંદર્ય અપ્રતિમ છે. કારમીરમાં અમરનાથ બરફથી ઘેરાયેલી ગુફા છે, હિંદની છેક દક્ષિણની અણી પર રમેશ્વરમ આગળ કન્નાડુમારીનું મંદિર છે. વળી બનારસ છે અને પહાડી પ્રદેશની વાંઝીચૂડી ઘાટીઓમાંથી બહાર નીકળીને ગંગા સપાટ પ્રદેશમાં વહેવા લાગે છે ત્યાં હિમાલયની તળેટીમાં આવેલું હરદ્વાર છે, ગંગા અને જમનાના સંગમ પર ત્રયાગ અથવા અદલાહપાદ આવેલું છે, ગોપાલકૃષ્ણની કથાઓ જેની આસપાસ વણાયેલી છે તે મથુરા અને વૃંદાવન જમના નદીના કાંઠા પર આવેલાં છે, અનુબુદ્ધ ભગવાને બોધિ અથવા જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું હોવાનું કહેવાય છે તે બુદ્ધ ગયા છે. એ જ રીતે દક્ષિણ હિંદમાં પણ અનેક તીર્થસ્થાનો આવેલા છે. ખામ કરીને દક્ષિણનાં પ્રાચીન મંદિરોમાં સુવિખ્યાત મૂર્તિઓ તથા ખીજા કાળના અવશેષો જેવા મળે છે. એ રીતે ધર્મખરો માત્રાનાં ધામોની મુલાકાત લેવાથી આપણને પ્રાચીન હિંદી કળાની કંઈકે જાંખી થાય છે.

હિંદમાં મોટા પ્રમાણમાં વિસ્તરેલા બૌદ્ધ ધર્મને અડીચી નાબૂદ કરવામાં શંકરાચાર્યે કાળો આપ્યો હતો અને પછીથી બ્રાહ્મણ ધર્મે તેને પોતાનામાં સમાવી લીધો એમ કહેવામાં આવે છે. પણ શંકરાચાર્યના સમય પહેલાં જ બૌદ્ધ ધર્મ હિંદમાં ફીણ થઈ ગયો હતો. શંકરાચાર્યના કેટલાક બ્રાહ્મણ વિરોધીઓ તેને પ્રચલ્ન બુદ્ધ કહેતા હતા. તેમના પર બૌદ્ધ ધર્મની ભારે અસર થઈ હતી એ વાત સાચી છે.

૧૫

હિંદ અને ચીન

બૌદ્ધ ધર્મ મારફતે હિંદ અને ચીન એકબીજાની સમીપ આવ્યાં અને તેમની વચ્ચે અનેક પ્રકારના સંબંધો ઊભા થયા. અશોકના રાજ્યઅમલ પહેલાં એ બે દેશો વચ્ચે એવો કશો સંપર્ક હતો કે કેમ એની મને ખબર નથી. ધણું કરીને દરિયામાર્ગે અને વચ્ચે વેપાર ચાલતો હતો અને ચીનમાંથી રેશમ અહીં આવતું હતું. આમ છતાં છેક પ્રાચીન કાળથી જમીનમાર્ગે પણ એ અને વચ્ચે વહેવાર ચાલુ હતો અને એક દેશમાંથી ખીજા દેશમાં લોકો આવતા જતા હશે એમ લાગે છે કેમ કે હિંદના પૂર્વ તરફના સરહદી પ્રદેશમાં

આમાન્ય રીતે મેગિન સુરતના લોકો જોનાના મળે છે નેપાનમા એ બહુ મોટા પ્રમાણમા નજરે પડે છે પ્રાચીન કાળમા જોને કામડપ તરીકે ઓળખ વીર્મા આવતો હતો તે આસામ પ્રાંત તથા બંગાળમા પણ ધણી વાર તે જોયા મળે છે પણ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ અગોપના ધર્મપ્રચારકોએ એ બે દેશ વચ્ચેનો માર્ગ ખુલ્લો કર્યો અતઃ ચીનમા જૌદ્ધ ધર્મ ફેલાયો ત્યારથી ચીની યાત્રીઓ અતઃ વિદ્વાનોનુ હિંદમા આનનાનુ શરૂ થયુ અને એ લામ્યા પ્રવાસ ખેડીને સતત એક હજાર વરસ સુધી તેઓ હિંદમા આવતા રહ્યા તેઓ જમીનમાર્ગે પ્રવાસ કરતા હતા અને ગોળીનુ રણ વટાવી તેમ જ મધ્ય એશિયાનો પહાડી તેમ જ સપાટ મુલક ઓગળી હિમાનપમા થઈને હિંદમા આવતા હતા એ ધણો લામો, કષ્ટદાયી અને ભારે જોખમકારક પ્રવાસ હતો અનેક હિંદી અને ચીનીઓ જતા આનતા માર્ગમા જ મરણશરણ થતા અને એક હેનાનમા જળ્યાબા પ્રમાણે એ યાત્રીઓમાના લગભગ નેવુ ટકા જેટલા માર્ગમા જ પૂરા થઈ જતા જેમ તેમ કરીને પોતાનો પ્રવાસ પૂરો કરી ઇચ્છિત સ્થાને પહોંચનારાઓમાના ધણા પત્રીથી ત્યારથી પાછા ફરતા નહોતા અને પોતે અપનાવેલા મુનકમા જ હમેશને માટે વસના કરતા હતા ખીજે પણ એક માર્ગ હતો તે પહેલા માર્ગે જતા બહુ સલામત ન હતો પણ ટૂંકો હતો ખરો એ દરિયાર્ માર્ગ હતો અને એ માર્ગે આનનાગઓ હિંદી ચીનમા થઈ, જવા સુમાત્રા, મનામા અને નિકોબારના ટાપુઓમા થઈને હિંદમા આનતા આ માર્ગનો પણ ધણો ઉપયોગ થતો હતો કેવીક વાર યાત્રીઓ જમીનમાર્ગે આનતા અને પત્રીથી દરિયાર્ માર્ગે પોતાને દેશ પાછા ફરતા આખા બે મધ્ય એશિયામા તેમ જ ઇન્ડોનેશિયાના અમુક ભાગોમા જૌદ્ધ ધર્મ તેમ જ હિંદી સંસ્કૃતિ ફેલાયા હતા અને એ વિશાળ પ્રદેશમા ઢેકઢેમણે સંખ્યામધ મંદો અને વિદ્વાના ધામો આવેલા હતા આમ, હિંદ કે ચીનથી આવતા જતા યાત્રીને જમીન કે દરિયાર્ રસ્તે સર્વત્ર આવમર મળતો ચીનથી આનનારા વિદ્વાનો ઠેટલીક વાર ઇન્ડોનેશિયાની કોઈક હિંદી વસાહતમા જેટલા પ્રવાસ સુધી રોકાઈ જતા અને હિંદ આવતા પહેલા ત્યાં આગળ સંસ્કૃત ભાષા શીખી લેતા

હિંદી પંડિત ચીન ગયો હોવાનો પહેલપહેલો લેખિત પુરાવો ૧૪૫૫ માત્ર વિષે મળે છે ૧૬૫૧ સાલમા સમ્રાટ મિંગનીના રાજ્યઅમત દરમ્યાન તે ચીન પહોંચ્યો હતો ધણુ કરીને તે એ સમ્રાટના આમત્રણથી ત્યાં ગયો હતો લોં નદીના કાણ પર આવેલા લોન્ગ નામના સ્થળે તેણે વસવાટ કર્યો હતો તેની માથે ધર્મરક્ષક ત્યાં ગયો હતો અને તે પછીના સમયમા ચીન જનારા નામોંખિત વિદ્વાનો શુદ્ધભદ્ર, ગિનભદ્ર, કુમારજીવ પરમાર્થ, ગિનગુપ્ત અને બોધિધર્મ વગેરે હતા એમાનો દરેક વિદ્વાન પોતાની સાથે ભિક્ષુઓ

અથવા ગિરો લઈ ગયો હતો એક વખતે (ઈશ્વરી છટી સદીમાં) એવા લે
યગ પ્રાતમા જ ત્રણ હમ્મર કરતા વધારે હિંદી સિમુઓ અને દમ હમ્મર
હિંદી કુટુંબો વસતા હતા

ચીનમાં જનારા આ હિંદી પડિતો અનેક સરકૃત પ્રધેની હસ્તપ્રતો
પોતાની સાથે લઈ ગયા હતા અને એ પ્રધેનો તેમણે ચીની ભાષામાં અનુવાદ
કર્ચો હતો એમનું જ નહીં, તેમાંના કેટલાક પડિતોએ તો ચીની ભાષામાં
મૌનિક પ્રધે પણ લખ્યા હતા ચીની સાહિત્યમાં તેમણે સારોસરખો ફાગો
આપ્યો હતો અને તેમાં મળ્યોનો પણ સમાવેશ થતો હતો ૪૦૧ની સાનમાં
ચીન જનાર કુમારજીવ સમર્થ લેખક હતો અને તેણે લખેલા ૪૭ જેટલા
પ્રધે હજી આજે પણ ઉપનમ્ધ છે એની ચીની લેખી બહુ સારી ગણાય છે
તેણે મહાન હિંદી પડિત નાગાર્જુનના જીવનચરિત્રનો ચીની ભાષામાં અનુવાદ કર્યો
હતો જિનશુપ્ત ઈશ્વરી છટી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં ચીન ગયો હતો તેણે સરકૃતના
૩૭ પ્રધેનો ચીની ભાષામાં અનુવાદ કર્યો હતો એના યાન નિષે લેણીમાં
એણે બધા આદર હતો કે તગ વચનો સમ્રાટ તેનો સિધ્ધ બન્યો હતો

ચીન અને હિંદ વચ્ચે આવા પડિતોની અવરજવર સામસામી આલતી
હતી અને અનેક ચીની નિહાનો પણ અહીં આવતા એમાંથી ફાહિયાન, સુગ
યુન, હુએન-ત્સાંગ અને ઈસીંગ સૌથી વધારે મશહૂર છે અને તેઓ પોતાના
પ્રવાસના હેવાલો પોતાની પાછળ મૂકતા ગયા છે ફાહિયાન પાંચમી સદીમાં હિંદમાં
આ યો હતો તે ચીનમાં ગયેના કુમારજીવનો સિધ્ધ હતો હિંદ જ્યાં નીકળવાને
વખતે તે પોતાના શુની રગ લેવા ગયો ત્યારે કુમારજીવે તેને જે કંઈ કંથુ
તેનું મગનું વર્ણન મળી આવે છે કુમારજીવે તેને માત્ર ધાર્મિક જ્ઞાન મેળવવામાં
જ પોતાના પ્રવાસનો મધ્ય વખત ન ગણતા હિંદના લેણીના જીવન તથા
તેમની ટેવો અને રીતરિવાજોનો ધર્મિક નિયતે અભ્યાસ કરવાનો આદેશ આપ્યો
હતો, જેથી ચીન તેમને તેમજ તેમના દેશને સમગ્રપણે મમજી શકે ફાહિયાને
પાંચવિપુત્રની નિવાપીદમાં અભ્યાસ કર્યો હતો

હિંદ આવેલા યાત્રીઓમાં સૌથી મશહૂર હુએન-ત્સાંગ સાતમી સદીમાં
અહીં આવ્યો હતો એ સમયે ચીનમાં મહાન તગ વચનો અર્થત આતો હતો
અને ઉત્તર હિંદમાં સમ્રાટ હર્ષવર્ધન રાજ્ય કરતો હતો હુએન-ત્સાંગ જમીન
માર્ગે હિંદ આવ્યો હતો ગોમીનું રણ વગેરી પુરધાન અને કૂચ તારકદ અને
સમરકંદ તેમ જ બખ, ખોતાન અને ચારકંદ ર્ક હિંદમાંથી ઓગંગીને
તે હિંદમાં આવ્યો હતો તે પોતાના અનેક સાહસોની, પાર કરેલા અનેક
જોખમોની મધ્ય એશિયાના મોટા રાજકર્તાઓ તથા મરેની તેમ જ બારે
આરથાવાગા મોટા પુરોની વાતો આપણને મહે છે. હિંદલમાં બધે તે ફર્ચો

હતો અને જ્યાં ગયો તે સ્થળો તથા ત્યાંના લોકોનું તેણે ગ્રીણવટભર્યું અવલોકન કર્યું હતું અને તેના સંલગ્નવામાં આવેલી મગ્ગની અને કેટલીક ચિત્રવિચિત્ર વાતોની તેણે નોંધ કરી છે. તે જ્યાં ગયો ત્યાં તેનો આદરસત્કાર કરવામાં આવ્યો હતો. તેણે પાટલિપુત્રની નજીક આવેલી નાલંદાની મહાન વિદ્યાપીઠમાં રહીને ધણી વરસો સુધી વિદ્યાભ્યાસ કર્યો હતો. એ વિદ્યાપીઠ જ્ઞાન અને વિદ્યાની અનેક શાખાઓની ઉપાસનાને માટે મથક હતી, ને દેશના દૂરમાં દૂરના ખુશ્માયી પણ ત્યાં આગળ વિદ્યાર્થીઓ આવતા હતા. ત્યાં આગળ દસ હજાર જેટલા વિદ્યાર્થીઓ અને સંધુઓ વસવાટ કરીને રહેતા હતા એમ કહેવામાં આવે છે. હુએન-ત્સાંગે ત્યાં આગળ ન્યાયના આચાર્યની ઉપાધિ મેળવી હતી અને છેવટે તે એ વિદ્યાપીઠનો ઉપાચાર્ય બન્યો હતો.

હુએન-ત્સાંગનું પુસ્તક સી-યુ-કી બહુ જ રસપ્રદ છે. સી-યુ-કીનો અર્થ પશ્ચિમના રાજ્યનો (એટલે કે હિંદનો) હોવાનું એવો થાય છે. જ્યારે ચીનનું પાટનગર સી-આન-કુ વિદ્યા ને કળાનું મહાન કેન્દ્ર હતું એવે સમયે એક અતિ સંસ્કારી દેશમાંથી આવનારા આ પ્રવાસીની હિંદની તે સમયની પરિસ્થિતિ વિશેની નોંધો અને તેનાં વર્ણનો બારે કીમતી છે. અહીંની શિક્ષણવ્યવસ્થા વિશે તે આપણને કહે છે : બાલ્યકાળથી તેનો આરંભ થતો હતો અને ધીમે ધીમે તે વિદ્યાપીઠની કોટિ સુધી પહોંચતું હતું. વિદ્યાપીઠમાં (૧) વ્યાકરણ, (૨) શિષ્ય તેમ જ કળા કારીગરી, (૩) વૈદક, (૪) ન્યાય, અને (૫) તત્ત્વજ્ઞાન વગેરે વિષયો શીખવવામાં આવતા હતા. ખાસ કરીને હિંદીઓનો વિદ્યાપ્રેમ જોઈને તે હક થઈ ગયો હતો. બધા ભિક્ષુઓ અને સાધુઓ શિક્ષકનું કામ કરતા હોવાથી અમુક પ્રકારનું પ્રાથમિક શિક્ષણ પણ બહોળા પ્રમાણમાં ફેલાયેલું હતું. હિંદના લોકો વિશે તે કહે છે : ‘સામાન્ય લોકો સ્વાભાવિક રીતે જ મોજાલા હોવા છતાં પ્રામાણિક અને ખાનદાન છે નાણાવ્યવહારમાં તેઓ સરળ છે અને ન્યાયનો અમલ કરવામાં ઉદાર વલણવાળા છે. . . . વ્યવહારમાં તેઓ છેતરપિંડી કે દોષદોષો કરતા નથી અને પોતાના કાલ તથા વચનનું વફાદારીથી પાલન કરે છે. તેમના શાસનધારાઓમાં ખૂબ વિવેકદષ્ટિ અને પ્રામાણિકતા દેખાઈ આવે છે અને તેમના વર્તનમાં અત્યંત નમ્રતા અને મીઠાશ છે. ત્યાં આગળ મુનેગારો અને બ્રમ્મજ્ઞોરોનું પ્રમાણ બહુ જૂનું છે અને પ્રગતે તેમનો ત્રાસ કવચિત જ વેધો પડે છે.’ વળી તે જણાવે છે : ‘રાજ્યતંત્ર ઉદાર સિદ્ધાંતો પર રચાયેલું હોવાથી વહીવટી તંત્ર પણ સાદું છે. . . . લોકો પાસે વેદ કરાવવામાં આવતી નથી. . . . આ રીતે લોકો પરનો કરનો બોળે પણ બહુ હળવો છે. વેપારોજગ્યારમાં પડેલા વેપારીઓ ધંધાર્થે એક સ્થળેથી બીજે સ્થળે સુખેથી જઈ શકે છે.’

હ્યુએન-ત્સાંગ જે ૨૨તે આવ્યો હતો તે જ ૨૨તે એટલે કે મધ્ય એશિયાને માર્ગે ચીન પાછો ફર્યો. પોતાની સાથે તે ધણી સંસ્કૃત મયોની હસ્તપ્રતો ચીન લેતો ગયો ખોરાસાન, ઈરાન, મોસલ અને છેક સીરિયાની સરહદ મુ'રીના વિશાળ પ્રદેશમાં બૌદ્ધ ધર્મનો ફેટલો મોટો પ્રભાવ હતો એનો તાદૃશ પ્થપ્તિ આપણને તેના જ્ઞાન-ઉપરથી આવે છે. આમ છતાં ત્યાં આગળ એ સમયે બૌદ્ધ ધર્મની અવનતિ શરૂ થઈ ગઈ હતી. અરબગઠાનમાં ઇસ્લામનો ઉદ્ભવ થઈ ચૂક્યો હતો અને એ જ્યાં પ્રદેશમાં તે થોડા જ વખતમાં ફેલાવાનો હતો. ઈરાનીઓને વિષે હ્યુએન-ત્સાંગ એક મગની વાત લખે છે : 'વિદ્યાની તેમને ઝાઝી પડી નથી, પણ પોતાનું સવગું લક્ષ્ય તેઓ કળાકારીગરીની વસ્તુઓ બનાવવામાં આપે છે. તેઓ જે વસ્તુ બનાવે છે તેની પડોશના દેશોમાં ખૂબ કદર કરવામાં આવે છે.'

તે પહેલાના અને તે પછીના અમળની પેઠે એ વખતે પણ ઈરાને પોતાનું સવગું લક્ષ્ય જીવનની સુધરતા તેમ જ તેના લાલિત્યમાં વૃદ્ધિ કરવામાં પરાવ્યું હતું. અને તેની અસર એશિયામાં દૂર સુધી પડેલી હતી. એમીના રજીની સીમા પર આવેલા તુરકાનના નાનકડા પણ અગત્ય પ્રકારના રાજ્ય વિષે પણ હ્યુએન-ત્સાંગ આપણને કહી રહે છે ત્યાં આગળ બોદ્ધકામ કરવામાં આવ્યું છે તે પરથી હમણાંના થોડા વરસોમાં આપણે તેને વિશે થોડું વધારે જાણી શકીએ. અનેક સંસ્કૃતિઓ આરીને એકઠી મળી હતી અને તે જાંબીના સંગમમાંથી એક સમૃદ્ધ સંસ્કૃતિ વિકસી હતી. એ સંસ્કૃતિ ચીન, હિંદ, ઈરાન અને છેક ગ્રીસ-માધી પણ પ્રેરણા મેળવતી હતી. ત્યાંની ભાષા આર્યકુળની હતી, તે હિંદની તેમ જ ઈરાનની ભાષામાંથી બીનરી આવી હતી અને અમુક અંશે તે યુરોપની ફેટ ભાષાઓ સાથે મળતી આવતી હતી. ત્યાંના ધર્મ હિંદમાંથી આવ્યો હતો અને આચારવિચાર ચીની હતા કળાની વસ્તુઓ ત્યાંના લોકોએ ઈરાન પામેથી લીધી હતી. બુદ્ધ અને ખ્રીસ્ત દેવતાઓની મનોરમ મૂર્તિઓ તેમ જ બીજાં ચિત્રોનો પોશાક ઘણી વાર હિંદના જેવો અને માથાના આભૂષો બ્રીસના જેવાં હોય છે અને કહે છે કે, આ દેવતાઓ 'હિંદુ આપત્ત્ય, બ્રીસનું સૌંદર્ય અને ચીનનું લાલિત્ય વ્યક્ત કરે છે.'

હ્યુએન-ત્સાંગ પોતાના વતનમાં પાછો ફર્યો ત્યારે ત્યાંના સમ્રાટ તેમ જ પ્રજાએ તેનું સન્માન કર્યું. પછી તે પોતાના પ્રવાસનું પુસ્તક લખવાના તેમ જ પોતાની સાથે તે જે અનેક મંથો લાવ્યો હતો તેનો અનુવાદ કરવાના કામે વળગ્યો. ધણી વરસ ઉપર તે હિંદ જવા મારેના પોતાના પ્રવાસે નીકળ્યો ત્યારે એમ કહેવાય છે કે તગ વશી સમ્રાટે પાણીમાં મૂકી ધૂળ નાખીને તેને પીવા આપતાં કહ્યું કે, 'તું આ પ્થપ્તિ પીએ એ ઇચ્છવા જોગ છે, કેમ કે

પોતાના દેશની એક મૂઢીભર માટી પરદેશના દસ હજાર રતલ સોના કરતાં અદકી છે એમ કહેવાતું નથી કે ?

હુએન-ત્સાંગેના હિંદનો પ્રવાસ તેમ જ હિંદ અને ચીન એ બંને દેશોમાં તેની ભારે પ્રતિષ્ઠા હતી તેને પરિણામે ઉભય દેશના રાજકર્તાઓ વચ્ચે રાજકીય સંબંધ શરૂ થયો. કનોજના હર્ષવર્ધન અને તંગચશી સમ્રાટે પરસ્પર એકબીજાના દરબારમાં એલચીઓ મોકલ્યા હતા. હુએન-ત્સાંગે પોતે પણ હિંદ સાથેના પોતાનો સંપર્ક જાળવી રાખ્યો હતો. હિંદમાંના પોતાના મિત્રો સાથે તે પત્રવહેવાર કરતો હતો અને તેમની પાસેથી સંસ્કૃત ગ્રંથોની હસ્તપ્રતો મંગાવતો હતો. મૂળ સંસ્કૃતમાં લખાયેલા એવા એ પત્રો ચીનમાં સાચવી રાખવામાં આવ્યા છે. એમાંના એક પત્ર હિંદના બૌદ્ધ પંડિત સ્થવિર પ્રતાપેવે ૬૫૪ની સાલમાં હુએન-ત્સાંગ પર લખ્યો હતો. આરંભમાં અભિવંદન કર્યા પછી તે ઉભયના મિત્રો અને તેમની સાહિત્યિક પ્રવૃત્તિઓ વિષે લખે છે. પછી તે જણાવે છે, 'અમે તમને જૂઠ્યા નથી એના પુરાવામાં સફેદ કપડાંની બે જોડ અમે તમને મોકલીએ છીએ. માર્ગ ધણો લાંબો છે. એટલે તમે અમારી આ નજીવી બેટની ઉપેક્ષા કરશો નહીં અને તેને સ્વીકારી લેશો. તમને જે કંઈ સૂત્રો તેમ જ શાસ્ત્રો જોઈતાં હોય તેની યાદી કરીને અમને મોકલી આપજો. અમે તેમની નકલ કરીને તમને મોકલી આપીશું.' હુએન-ત્સાંગ આના જવાબમાં કહે છે : 'હિંદમાંથી તાજેતરમાં અહીં પાછા આવેલા એલચી પાસેથી જાણ્યું કે ગુરુવર્ષ શીલમદ્ર વિદેહ થયા છે. એ ખબર જાણીને મને અપાર દુઃખ થયું. . . . હું, હુએન-ત્સાંગ મારી સાથે જે સૂત્રો અને શાસ્ત્ર-ગ્રંથો લાગ્યો હતો તેમાંથી મેં યોગાચાર્યના મૂમિશાસ્ત્રના ગ્રંથનો તેમ જ બીજા ગ્રંથોના મળીને કુલ ત્રીસ ગ્રંથોના અનુવાદ કર્યા છે. મારે આપને નમ્રનાપૂર્વક જણાવવું જોઈએ કે સિંધુ નદી પાર કરતાં શાસ્ત્ર-ગ્રંથોનું એક પેટલું મેં મુમાચું હતું. આ પત્રની સાથે કેટલાક ગ્રંથોની યાદી હું મોકલું છું. આપની અનુમતિથી તે મોકલી આપવાને હું આપને વિનંતી કરું છું. કેટલીક નજીવી ચીજો હું આપને બેટ મોકલું છું તે સ્વીકારીને મને આભારી કરશો.'*

હુએન-ત્સાંગે નાલંદાની નિઘાપીડ વિશે પણ આપણને ઘણું કહ્યું છે અને તેને વિશે બીજા વૃત્તાંતો પણ મળ્યા આવે છે. આમ છતાં ચોર્જક વરસો પર હું ત્યાં ગયો અને નાલંદાનાં ખોદી કાદવામાં આવેલાં ખડિયેશ મેં જોયાં

* મિનિયા એન્ટ વાયના નામના ડૉ. જી. સી. બાગચીના પુસ્તકમાંથી (લંકાના, ૧૯૪૪).

ત્યારે તેનો વિસ્તાર અને જે મોટા પાયા પર તેની યોગના કરવામાં આવી હતી તે જોઈને હું વિસ્મય પામ્યો હતો. માત્ર એનો થોડો ભાગ જ ખોદીને ખુલ્લો કરવામાં આવ્યો છે અને બાકીના ભાગ પર લોડો વમે છે. પણ એટલા ભાગમાંયે મોટા મોટા ખડો છે અને તેમની આસપાસ પથ્થરની બન્ધ ધમારતો છે.

હ્યુએનત્સાંગના મરણ બાદ થોડા વખત પછી બીજો એક ચીની યાત્રી દિંદમાં આવ્યો હતો. તેનું નામ ઈર્ત્સીંગ હતું. ૬૭૧ની સાલમાં તે ચીનથી નીકળ્યો હતો અને હુગડીના મુખ પર આવેલા તાઝલિખી નામના દિંદના બંદરે પહોંચતાં તેને લગભગ બે વરસ લાગ્યાં હતાં. કેમ કે તે દરિયામાર્ગે આવ્યો હતો અને શ્રીભોગ (આજનું સુમાત્રાનું પાલેમખંગ) કેટલાક માસ સંસ્કૃત શીખવા માટે રોકાયો હતો. તેની આ દરિયામાર્ગેની ખુસાફરી સ્વચ્છ છે કેમ કે તે વખતે મધ્ય એશિયામાં પરિસ્થિતિ ધણું કરીને અશાન્ત હતી અને ત્યાં આગગ રાજકીય ફેગફારો થતા હતા. વળી એ પ્રદેશમાં કેઠકેઠાણે આવેલા અને દિંદ જતા આવતા યાત્રીઓનું સ્વાગત કરનારા બૌદ્ધ મઠો પણ બંધ થઈ ગયા હોવા જોઈએ. ઇન્ડોનેશિયામાં કિંદી વસાહતો સ્થપાવાને લીધે તેમ જ દિંદ અને આ દેશો વચ્ચે કાયમ વેપાર ચાલતો હતો તથા તેમની વચ્ચે બીજા સંબંધો પણ ચાલુ થયા હતા, તેથી સમુદ્રનો રસ્તો વધારે સગવડભર્યો થઈ પડ્યો હોય એવો સંભવ છે. ઈર્ત્સીંગના અને બીજાઓના હેવાલ પરથી માલુમ પડે છે કે એ વખતે ઈર્ન, દિંદ, મલાયા, સુમાત્રા અને ચીન વચ્ચે વડાણવડું ચાલતું હતું. ઈર્ત્સીંગે ક્વાંગતુંગથી ઈર્નની વડાણમાં સફર કરી હતી અને પહેલો તે સુમાત્રા ગયો હતો.

ઈર્ત્સીંગે પણ નાલંદા વિદ્યાપીઠમાં લાંબા વખત સુધી વિદ્યાભ્યાસ કર્યો હતો અને તે ખેતાની સાથે સેંકડો સંસ્કૃત શ્રવે ચીન લઈ ગયો હતો. ખાસ કરીને તેને બૌદ્ધ ધર્મક્રિયાઓ અને ત્રિધિઓની ઝીણી ઝીણી વિગતો વિષે ખુબ રસ હતો અને તે વિષે તેણે વિસ્તારથી લખ્યું છે. પણ તે અહીંનાં રીતરિવાજો, પ્રથાઓ, પહેરવાઓ, ઢવાના રિવાજો તેમ જ ખોરાક વિષે પણ ઘણું કહે છે. આજની પેઠે તે વખતે પણ ઉત્તર દિંદનો સામાન્ય ખોરાક ધર્મિનો અને દક્ષિણ તથા પૂર્વ દિંદનો ચોખ્ખો હતો. કદી કદી લોડો માંસાહાર પણ કરતા. પણ એકંદરે માંસાહારનું પ્રમાણ બહુ ઓછું હતું. (ઘણું કરીને ઈર્ત્સીંગ બીજાઓ કરતાં બૌદ્ધ ભિક્ષુઓ વિષે આપણને વધારે કહે છે) લી, 'તેલ,' દૂધ અને મલાઈ સર્વત્ર જોવામાં આવતાં હતાં અને મીઠાઈઓ તથા ફળફળાદિ ત્રિપુષ પ્રમાણમાં હતાં. આચારની શુદ્ધતાને દિંદીઓ હમેશાં મહત્ત્વ આપતા આવ્યા હતા એ વાતનો ઈર્ત્સીંગે ઉલ્લેખ કર્યો છે. 'પંચ પ્રાન્તના દેશ દિંદ અને બીજા દેશો વચ્ચે પ્રથમ અને મુખ્ય તફાવત એ છે કે દિંદના લોડો પવિત્રતા અને અપવિત્રતા

વચ્ચે વિશિષ્ટ પ્રકારનો ભેદ પાડે છે.' વળી, 'ખાતાં વધેલું રાખી મૂકવાનો ચીનમાં રિવાજ છે તે હિંદના આચારના નિયમોથી વિરુદ્ધ છે.' :

ઈર્ત્સીંગ સામાન્ય રીતે હિંદનો ઉલ્લેખ ઓરિજન ઓફ ઇન્ડિયા કે પશ્ચિમ દેશ તરીકે કરે છે પણ એ આર્થિક દેશને નામે ઓળખાતો હતો એમ તે આપણને જણાવે છે : 'આર્થિક દેશ - આર્થિક એટલે ઉમદા અને દેશ એટલે મુલક — એટલે કે ઉમદા દેશ એવું પશ્ચિમ દેશનું નામ છે. તેનું એવું નામ પડ્યું છે એનું કારણ એ છે કે, હાં હરહમેશ ઉમદા ચારિત્ર્યના માણસો પાડે છે અને લોકો એ નામથી એ દેશનાં ગુણગાન ગાય છે. એને મધ્યદેશ પણ કહેવામાં આવે છે કારણ કે, તે સંકટો દેશોની વચ્ચે આવેલો છે. એ નામથી બધા જ લોકો સુપરિચિત છે. ઉત્તમની જાતિઓ માત્ર (હુ અથવા મેગિસ્ટ્રેટ કે ટુકડાં જાતિઓ) એ આર્થિક દેશને હિંદુ (સિન્ટુ) કહે છે પણ એ નામ બહુ પ્રચલિત નથી. એ કેવળ દેશી નામ છે અને એનું કાંઈ મહત્ત્વ નથી. હિંદના લોકો એ નામ જાણતા નથી અને હિંદનું સૌથી યોગ્ય નામ આર્થિક દેશ છે.'

ઈર્ત્સીંગે કરેલો હિંદુ શબ્દનો ઉપયોગ મજબૂત છે. વળી તે કહે છે : 'કેટલાક કહે છે કે ઇન્ડુ એટલે ચંદ્ર અને હિંદ માટેનું ચીની નામ ઝિન્ડુ (પીન્ટુ) એના પરથી પડ્યું છે. એનો એવો અર્થ થતો હોય તોયે એ પ્રચલિત નામ નથી. મહાન ચાઉ (ચીન) માટેનું હિંદી નામ ચીન છે. એ કેવળ વિશેષ નામ જ છે અને એનો કશો ખાસ અર્થ થતો નથી.' હારિયા તેમ જ બીજા દેશોનાં સંસ્કૃત નામોનો પણ તે ઉલ્લેખ કરે છે.

હિંદ માટે તેમ જ ધર્મી હિંદી વસ્તુઓ માટે ઈર્ત્સીંગને બહુ આદર હતો પણ પોતાના દેશ ચીનને તે પ્રથમ સ્થાન આપતો હતો એમ સ્પષ્ટપણે જણાવે છે. હિંદ આર્થિક દેશ અથવા 'ઉમદા ભૂમિ' હોય તો ચીન તેને માટે દેવી ભૂમિ હતી. 'હિંદના પંચ પ્રદેશના લોકો પોતાની વિશ્વદ્રિ અને ઉમદાપણા માટે ગૌરવ લે છે. પણ ઉચ્ચ કોટિની સંસ્કારિતા, સાહિત્યિક સૌન્દર્ય, ઔચિત્ય, ઓદાય, સ્વાગત અને વિદાયને અંગ્રેજી વિધિઓ, ખોરાકની સુમધુરતા તથા ખૂબ પર-ગજુપણ અને ન્યાયપ્રણયણા તો ચીનમાં જ જોવામાં આવે છે અને એ બધી જાણતોમાં બીજો કોઈ પણ દેશ ચીનને ટપી જઈ શકે એમ નથી.' 'રાત્રિક્રિયા કરીને તેમ જ ડામ ઈર્ત્સીંગે રોજ મદ્યાન્તમાં અને નાહ્યાનમાં હિંદનો કોઈ પણ ભાગ ચીન કરતાં કદી પણ ચડી ગયો નથી; જ્યન લંબાવવા માટેની દવાઓ તો ચીનમાં જ મળી આવે છે. . . . માણસોનાં ચારિત્ર્ય અને વસ્તુઓના ગુણો પરથી ચીનને દેવી ભૂમિ કહેવામાં આવે છે. હિંદના પંચ પ્રાંતોમાં ચીનની પ્રશંસા ન કરનાર કોઈ છે ખરો?'

ચીની સમ્રાટને માટે સંસ્કૃત ભાષામાં દેવપુત્ર શબ્દ વાપરવામાં આવ્યો છે.

ઈર્સીંગ પોતે સંસ્કૃતનો સારો વિદ્વાન હતો. તે સંસ્કૃત ભાષાની પ્રથંસા કરે છે અને કહે છે કે ઉત્તર તેમ જ દક્ષિણના દૂર દૂરના દેશોમાં એના પ્રત્યે આદર વ્યક્ત કરવામાં આવે છે. . . 'તો પછી દેવી જૂમિના (ચીન) અને સ્વર્ગીય ભંડારના (હિંદ) લોકો એ ભાષાના સાચા નિયમો શીખે એ કેટલું મહું જરૂરી છે! '* ચીનમાં પણ સંસ્કૃતનો ખૂબ અભ્યાસ થતો હોવો જોઈએ. કેટલાક ચીની વિદ્વાનોએ સંસ્કૃતના ઉચ્ચારના નિયમો ચીની ભાષામાં દાખલ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો એ જાણીને આનંદ થાય છે. એનો સૌથી જરૂરીતો દાખલો શાઉ-વેન નામના મિત્રનો છે. તે તંગ વંશના સમયમાં થઈ ગયો છે. તેણે એ ઢબની વર્ણમાળા ચીનમાં આણુ કરવાનો પ્રયાસ કર્યો હતો.

હિંદમાંથી બૌદ્ધ ધર્મ નજીક યતાં હિંદ અને ચીન વચ્ચેની પડિતોની અવરજવર લગભગ બંધ થઈ ગઈ. હિંદમાંનાં બૌદ્ધ તીર્થોની મુલાકાતે જોકે ચીની યાત્રીઓ પ્રસંગોપાત્ત હજી પણ આવતા હતા. અગિયારમી સદી અને તે પછીની રાજકીય ક્રાંતિઓ દરમ્યાન સંખ્યાબંધ બૌદ્ધ સાધુઓ પુરાણા મંથોની હસ્તપ્રતોનાં ગાંસડાપોટલાં ખાંધીને નેપાળ આશ્રય ગયા અથવા હિમાલય ઓળંગીને તિબેટમાં જઈને વસ્યા. હિંદના પ્રાચીન સાહિત્યનો સારો સરખો ભાગ આ રીતે અને એ પહેલાં પણ ચીન અને તિબેટમાં આશ્રય ગયો અને હમણાંનાં વરસોમાં એ મૂળ મંથો અથવા ધણુંખડું તેમના અનુવાદો ત્યાંથી શોધી કાઢવામાં આવ્યા છે. કેવળ બૌદ્ધ ધર્મને લગતા જ નહીં, બ્રાહ્મણ ધર્મને લગતા તેમ જ ખગોળશાસ્ત્ર, ગણિતશાસ્ત્ર, વૈદક વગેરેના હિંદના પ્રમાણભૂત મંથો પણ ચીની અને તિબેટી ભાષાના અનુવાદોમાં જળગવી રાખવામાં આવ્યા છે. ચીનમાંના સુંગ-પાઓના સંગ્રહમાં આવા આઠ હજાર જેટલા મંથો હોવાનું ધારવામાં આવે છે. તિબેટમાં પણ એવા ધણા મંથો છે. હિંદી, ચીની તથા તિબેટી પડિતો ધણી વાર સહકારથી કુપ કરતા હતા. બૌદ્ધ પરિભ્રાષાનો સંસ્કૃત-તિબેટી-ચીની શબ્દકોશ આવા પ્રકારના સહકારનો નોંધપાત્ર દાખલો છે અને હજી તે મોગૂં છે. એ શબ્દકોશ નવમી કે દસમી સદીનો છે અને તેનું નામ મહાવ્યુત્પત્તિ છે.

ચીનમાંથી મળી આવેલા સૌથી પ્રાચીન કાગેલા મંથોમાં સંસ્કૃત મંથોનો સમાવેશ થાય છે. એ મંથો હેઠ આઠમી સદીથી માંડીને મળી આવે છે અને તે લોકડાનાં ખીનાંથી ધપવામાં આવ્યા હતા. દસમી સદીમાં ચીનમાં રાજ્ય

• આ જગ્યાં અવતરણો જે. તાકાકુસુએ ઈર્સીંગના મંથના કરેલા અનુવાદ-માંથી દેવામાં આવ્યા છે.

તરફથી જપકામ કરનારા મંડળની સ્થાપના કરવામાં આવી હતી અને તેથી સુગ યુગ સુધીમાં જપવાની કળા ઝડપથી ખીલી હતી. હિંદી અને ચીની વિકાસો વચ્ચે ગાઢ સંપર્ક હતો અને સેંકડો વરસ સુધી તેઓ પુસ્તકો અને હસ્તપ્રતોની પરસ્પર આપલે કરતા હતા. છતાં એ ગાળા દરમ્યાન હિંદમાં જપેલાં પુસ્તકોની કંથી નિશાની મળતી નથી એ ખરેખર આશ્ચર્યકારક છે અને એનું નિરાકરણ કરવું મુશ્કેલ છે. લાકડાનાં ખીખાંથી જપવાની કળા ધણી જૂના સમયમાં ચીનમાંથી તિબેટમાં ગઈ હતી અને મારા ધારવા પ્રમાણે હજી પણ ત્યાં પ્રચલિત છે. મોગલ અથવા યુઆન વંશના સમયમાં (૧૨૬૦થી ૧૩૬૮) ચીની જપવાની કળા યુરોપ પહોંચી હતી. પહેલવહેલી તે જર્મનીમાં દાખલ થઈ અને પંદરમી સદી દરમ્યાન તે ત્યાંથી ખીજ દેશોમાં પ્રસરી.

હિંદમાંના અફઘાન અને મોગલ અમલ દરમ્યાન પણ હિંદ અને ચીન વચ્ચે પ્રસંગોપાત્ત રાજદ્વારી સંપર્ક સંધાતો હતો. દિલ્હીના સુલતાન મહમદ બિન તઘલખે (૧૩૨૬-૫૧) મરાઠ્ઠર આરબ પ્રવાસી ઇબ્ન બતૂતાને પોતાના એકચી તરીકે ચીનના રાજદરબારમાં મોકલ્યો હતો. તે સમયે બંગાળે દિલ્હીનું આધિપત્ય ફગાવી દીધું હતું અને તે સ્વતંત્ર રાજ્ય બન્યું હતું. ચૌદમી સદીના વચગાળામાં ચીનના સમ્રાટે બંગાળના સુલતાનના દરબારમાં હુ-શીન અને ફીન શીન નામના પોતાના બે એકચીઓ મોકલ્યા હતા. આને પરિણામે સુલતાન ગયામુદ્દીનના અમલ દરમ્યાન બંગાળમાંથી ચીનમાં એક પછી એક ધણી એકચીઓ મોકલવામાં આવ્યા હતા. ચીનમાં આ મીંગવંશી સમ્રાટોનો કાળ હતો. ૧૪૧૪ની સાલમાં સૈયદુદ્દીને મોકલેલું એકચીમંડળ પોતાની સાથે ચીની સમ્રાટને માટે કેટલીક બેટો લઈ ગયું હતું. એ બેટોમાં એક ગિરાફ પણ હતું. એ વખતે હિંદમાં ગિરાફ કેવી રીતે આવી પહોંચ્યું એ એક કૌમડો છે ધળું કરીને એ આફ્રિકાથી બેટમાં આવ્યું હશે અને એક વિરલ પ્રાણી તરીકે ત્યાં એની કદર ધરી એમ ધારીને તે મીંગ સમ્રાટને મોકલવામાં આવ્યું હશે. સાચે જ, ચીનમાં એની ભારે કદર થઈ કેમ કે ત્યાં કોન્ફ્યુશિયસના અનુયાયીઓ ગિરાફને શુભ ચિહ્ન તરીકે લેખતા હતા. એ પ્રાણી ગિરાફ જ હતું એ વિષે શંકા નથી કારણ કે તેનું લાંબું વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે, તે ઉપરાંત રેશમ પર તેનું ચીની ચિત્ર પણ મોજૂદ છે. એ ચિત્ર ચીનરનાર સમ્રાટના ચિત્રકારે તેની લંબાઈથી તારીફ કરી છે અને તેમાંથી નીપજતાં શુભ પરિણામો પણ વર્ણવ્યાં છે. ‘તેને જોવા માટે પ્રધાનો તેમ જ લોકો એકઠા મળ્યા હતા અને તે જોઈને તેમના આનંદનો પાર ન રહ્યો.’

બીજા યુગ દરમ્યાન હિંદ અને ચીન વચ્ચે ધમધાકાર વેપાર ચાલતો હતો. હિંદમાંના અફઘાન અને મોગલ અમલ દરમ્યાન પણ એ ચાલુ રહ્યો

હતો અને બંને દેશો વચ્ચે સનત માલની આપલે ચાલુ રહી હતી. માલની આ અવરજવર દિમાલવના ઉત્તરના ધાટોમાં થઈને તેમ જ મધ્ય એશિયામાં થઈને જતા પુરાણા વણખરને માર્ગે ચલી હતી. દરિયામાર્ગે પણ એ બંને દેશો વચ્ચે વેપાર ચાલતો હતો. અગ્નિ એશિયાના ટાપુઓ થઈને ખાસ કરીને દક્ષિણ દિંદના અંદરે સાથે એ વેપાર ચાલતો હતો.

હિંદ અને ચીન વચ્ચેના આ એક હજાર વરસ કે તેથીયે વધારે સમય સુધીના સંપર્ક દરમિયાન દરેક દેશ એકબીજા પાસેથી માત્ર ધર્મ અને ફિલસૂફીના ક્ષેત્રમાં જ નહીં, જીવનને સ્પર્શતી કળાઓ અને વિદ્યાઓ વિશે પણ કંઈક ને કંઈક શીખ્યા. પણ ઘણું કરીને ચીનની હિંદ પર અસર ધર્મ તેના કરતાં ચીન પર હિંદની વધારે અસર ધર્મ. આ એક દુઃખદ બીના છે કેમ કે હિંદ ચીન પાસેથી તેનું સંગીન વહેવારુ શાણપણ શીખ્યું હોત તો તેને ઘણો લાભ થાત અને તેની મદદથી તે પોતાના વધારેપડતા ગગનચિહ્ન પર કંઈક અંકુશ મૂકી શકત. ચીને, હિંદ પાસેથી ઘણું ઘણું લીધું, પણ તે પોતાની રીતે લઈને તેને પોતાના જીવનના તાણાવાણામાં ક્યાંક સારી રીતે ગોઠવી દેવા જોઈતું સમર્થ અને આત્મવિશ્વાસ ધરાવનારુ હોયે રહ્યું હતું * બૌદ્ધ ધર્મ તેમ જ તેની જટિલ ફિલસૂફીને પણ કોન્ફુશિયસ અને લાઓ-ત્સેના સિદ્ધાંતોના પાસ લાગ્યો હતો. બૌદ્ધ ફિલસૂફીની આ સંસાર અસાર છે એવી નિરાશાવાદી દૃષ્ટિ પણ ચીની લોકોનો જીવન માટેનો પ્રેમ તેમ જ તેમની વિનોદવૃત્તિને બદલી કે દાબી દઈ શકી નહોતી. ચીનની એક પુરાણી કહેવત જણાવે છે કે: 'સરકારના હાથમાં તમે સપડાયા તો તે તમને ફટકા મારીને મારી નાખશે; જો તમે બૌદ્ધોના પંજામાં સપડાયા તો તેઓ તમને ઉપવાસ કરાવીને મારી નાખશે!'

સોગમી સદીની મઠી એટલે કે વાંદર નામની મશહૂર નવલકથામાં — વુ ચેન એન નામના માણસે એ લખી હતી અને આર્થર વેન્નીએ તેનો અંગ્રેજીમાં અનુવાદ કર્યો છે — હિંદ આવતાં માર્ગમાં જુએન-સાંગનાં પૌરાણિક અને અદ્ભુત પરાક્રમની વાત આવે છે. હિંદને કરવામાં આવેલા અપહરણથી એ નવલકથા પૂરી થાય છે: 'બુદ્ધ ભગવાનની પવિત્ર જૂમિને હું આ મધ્યે અપહરણ કરું છું. આશ્રયદાતા અને ગુરૂની કરુણાના કંઈક વળતરૂપ એ થાઓ, નિરાધાર અને દુઃખિયાઓના દુઃખનું તે નિવારણ કરો. . . .'

ઘણી સદીઓ સુધી હિંદ અને ચીન વચ્ચેના સંબંધ તૂટી ગયો હતો, પણ એ બંને દેશો કંઈક અગમ્ય ભાવિના પ્રેર્યા પ્રિટિશ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના

* ચીનની નવી પુનર્જાગૃતિના અગ્રણી પ્રેમ હુ ચીફે જૂલકાળના ઐતિહ્ય-નાનિર્દેશન એક ચાલના વિશે લખ્યું છે.

પ્રભુત્વ નીચે આવી પડ્યા હિંદને એની ધૂસરી નીચે લામા વખત સુધી સહન કરવું પડ્યું. ચીનનો તેની સાથે સંપર્ક ટૂંકો હતો પણ એને લીધે ત્યાં અફીણ અને ગિરહ આવ્યા

અને હવે ભાગ્યવ્યક આખો ફેરો પૂરો કરી રહ્યું છે, હિંદ અને ચીન ફરીથી એકબીજા તરફ નજર કરવા લાગ્યા છે અને જૂનાગાની અગણિત સ્મૃતિઓ તેમના ચિત્તમાં ઊભરાય છે તેમની વચ્ચે આપ પડેલા પહાડો, જમીન અથવા હવાઈ માર્ગ, જોગાની નવીન પ્રકારના યાત્રીઓ આશ્વાસન અને શુભેચ્છના સંદેશો લઈને ફરીથી આવના લાગ્યા છે એ રીતે એ બે દેશો વચ્ચે કાયમી મૈત્રીના નવા બંધનો નિર્માણ થતા જાય છે

૧૬

અગ્નિ એશિયામાં હિંદી વસાહતો અને સંસ્કૃતિ

હિંદને બરાબર જોગખવા અને સમજવા માટે તાલપૂરતી, તેની આજની દુર્દશા, તેના સમગ્ર દુખો અને હાડમારીઓ, તથા તેની સકૃચિતતા અને બીપણ સ્થિતિ જૂનીને સ્થળ અને માનના પ્રદેશોમાં આપણે લામા લામા પ્રવાસ કરવા જોઈએ અને જૂનાગામાં તેની સ્થિતિ ઠેવી હતી અને તેણે શું કયું હતું તેની રાખી કરવી જોઈએ રાનીન્દનાથ ટગોરે લખ્યું છે, ‘મારા દેશને જોગખવા માનનારા ગિજાસુએ જ્યારે તે પોતાની આસપાસ સાકડી દીનાલો ખડી કરી એમતમેન કરી રહ્યો છે, એમગીતાનો કૃપણ ગર્વ અનુભવનામાં પડ્યો છે, જે પોતાનો પ્રકાશ જોઈ બેઠો છે અને ભવિષ્યના યાત્રીઓ માટે જોની પાસે કરો સંદેશ નથી એના જૂનાગાનું મિથ્યા રખ કરનારા મનોદોર્મંદ્યનો ભોગ થઈ પડ્યો છે એવા આજના સમયમાં નહીં પણ જ્યારે તેણે પોતાના આદમાનો સાક્ષાત્કાર મેળો હતો અને એ રીતે પોતાની ભીતિ રીમાઓથી પર થયો હતો, જ્યારે તેણે પૂર્વની ક્ષિતિજને પ્રમાણિત કરનાર તેમ જ જીવનને વિરે એકાએક જાપત થયેના પાગમ દેશોના લોકો પામે પોતાની તરીકે તેનો સ્વીકાર કરાવનાર દૈવીધમાન ઔદાર્યથી પોતાનું સ્વરૂપ પ્રગમ્યું હતું તે યુગમાં પ્રવાસ કરવો જોઈએ’

એને માટે આપણે જૂનાગામાં જવું જોઈએ એટલું જ નહીં, જ્યાં હિંદ અનેક રીતે પોતાની અસ્પૃશ્યતા હતી અને જ્યાં તેણે પોતાની ભવિષ્યની, પોતાના સામર્થ્યની અને પોતાના ઔદાર્યપ્રેમની અનગમન નિશાનીઓ રાખી મૂકી છે એવા એશિયાના બિન્ન ભિન્ન દેશોમાં પણ આજે સંદેહે નહીં તો માનસિક પ્રવાસ કરવો જોઈએ અમારા જૂનાગાની આ મહાન સિદ્ધિઓ વિશે કેટલા

ઓછાને કશી પણ માહિતી છે? હિંદુ ચિંતન અને ક્વિસસ્ટ્રીમા મહાન હતું તે કાર્યના ક્ષેત્રમા પણ એટલું જ મહાન હતું એ કેટલા ઓછા સમજે છે? પોતાના વનનથી દૂર દૂરના પ્રદેશોમા હિંદુના નરનારીઓએ સગળેલો ઇતિહાસ હજી લખાવાનો છે. દુનિયાનો આગીન ઇતિહાસ ભૂમધ્ય સમુદ્રના કાગ પર આવેલા મુનકોર્માજ મર્યાદિત છે અને મધ્યમનીન તેમ જ આધુનિક ઇતિહાસ પર પ્રગિયોપોર નાનકે. યુરોપ ખડનું પ્રમુખ છે એમ પશ્ચિમના મોગ લાગના લોકો હજી પણ માને છે, અને હજી પણ તેઓ જાણે એમના યુરોપનું જ મહત્ત્વ હોય અને બ્રાહ્મીની દુનિયાને ગમે તેમ ગોઠવી શકાય એવી રીતે ભવિષ્ય માટેની યોજનાઓ ઘડે છે.

સર આત્મક ઇતિહાસ લખ્યું છે, 'હિંદુ પર ચર્ચ કરનારાઓએ કરેલા રજાડનું વર્ણન કરનારા યુરોપી ઇતિહાસોએ દુનિયામાના તેના સ્થાનને શોધ્યાય ક્યો નથી અને તેના લોકો દુર્મજ અને સ્વપ્નલુષ્ટિમા રાચનારા હતા તેમ જ સમુદ્ર અને પર્વતોની સરહદોથી તેઓ બ્રાહ્મીની માનવજાતથી સાવ વિખૂટા પડી ગયેલા હતા એની અસર આપણા મન પર એ વર્ણનો કરે છે. આવું ચિત્ર ભુદ્ધિના ક્ષેત્રમા હિંદુઓએ મેળવેના વિજયોનો કશો ખ્યાલ આપતું નથી તેમના રાજકીય વિજયો પણ કંઈ નાનાસૂના નહોતા અને તેમણે કમળે કરેલા પ્રદેશોનો વિસ્તાર નહીં તો તેમનું અંતર જોતા એ વિજયો અસાધારણ છે. પરંતુ હિંદુના વિચારોના થયેના ફેલાવાને મુખમલે એની લરકરી અને વેપારી ચર્ચાઓ મુત્લક છે *.

ઇલિયટ ઉપર મુજબનું લખ્યું ત્યારે તાજેતરમા અગ્નિ એશિયામા થયેલી અનેક શોધોની તેને માહિતી નહોતી એ શોધોએ હિંદુ તેમ જ એશિયાના ભૂતકાગ વિષેના ખ્યાલમા ક્રાંતિગરી પનડો આણ્યો છે એ શોધો વિષેના જ્ઞાને તેની દીનને સમગ્ર બનાવી હોત અને પોતાના વિચારોના ફેલાવા સિવાયની પરદેશોમાની બીજી હિંદી પ્રવૃત્તિઓ પણ મલ્લક નહોતી એ બતાવી આપ્યું હોત પદરેક વરસ પર અગ્નિ એશિયાના ઇતિહાસનો અમુક રીતનો વિગતવાર હેવાલ મારા વાચવામા આવ્યો ત્યારે હું કેનો બધી ચમ્તિ થયો હતો તથા મેં કેલો રોમાય અનુભવ્યો હતો એ મને મરામર માદ છે નવા જ ચિત્રપટો ઇતિહાસ વિષેના ના જ દષ્ટિપથો હિંદુના જ્ઞાનમા વિશેના ના જ ખ્યાલો મારી નગર સમક્ષ ખડ થયા અને મારા સધળા વિચારો તેમ જ તેમને વિષેના પહેલાના ખ્યાલો મારે તેમની સાથે બંધમેયતા કરવા પાયા અપા કબોડિયા અને અગોર તથા શ્રી વિજય અને મગનપદિત શત્રુમાથી જાણે એમને

બહાર આવ્યા અને જૂનાગઢનો વર્તમાન આદ્યે યોગ અધનાગ એવનથી તરવગતો દેહ ધારણ કર્યો

મદાન રિજેતા અને ખીજ પણ અનેક મિદિઓ મેળવનાર શૈલેન્દ્ર વિખે યે. એય છ-કેરીય વેનીમે લખ્યુ છે, 'જેની સિદ્ધિઓ પશ્ચિમના ઇતિહાસના મોટામાં મોટા જ્ઞાત મોદાઓની સાથે જ સરખાની શકાય એમ છે અને જેની કૃતિ' ઇશનથી માડીને ચીન સુધી ગાજતી હતી એના આ મદાન રિજેતાએ એક કે બે દસમ જેટલા સમયમાં નિશાગ દર્શિયાર સામ્રાજ્ય ઉભું કર્યું' એ સામ્રાજ્ય પાંચ સદીઓ સુધી ટક્યું અને તેણે જ્યાં તેમ જ ક્યોડિયામાં હિંદી કળા ને સંસ્કૃતિનો અદ્ભુત ફાન શક્ય બનાવ્યો. આમ છતાં આપણા જ્ઞાનકોષો અને ઇતિહાસોમાં . આ નિશાગ સામ્રાજ્ય વિષે કે તેના ઉમદા સંસ્થાપકનો ઉલ્લેખ સરખો શોધ્યો જડતો નથી . આણું એક સામ્રાજ્ય જૂનાગઢમાં ધર્મ ગયું હતું એ હકીકત સુધ્ધા ગણ્યાગાંધ્યા પ્રાન્ધ વિદ્યાના અભ્યાસીઓ સિવાય ખીજું કંઈ જાણ્યું નથી * આરંભના સમયના આ હિંદી વસાહતીઓની અપૂર્વ લશ્કરી સિદ્ધિઓ પણ મહત્વની છે એ સિદ્ધિઓ આજ સુરી જે પિંજનવામાં નથી આવી એની હિંદના લોકોના સ્વભાવ તેમ જ પ્રતિભાની કેનીક ખાતુઓ પ્રગટ કરે છે પણ તેમની વસાહતો અને સંસ્થાનોમાં તેમણે જે સમૃદ્ધ અને ગૌરવશાળી સંસ્કૃતિ બની કરી હતી તેનું એના કરતાં અનેક ગણું મહત્વ છે એ સંસ્કૃતિ હજાર કરતાં વધારે વરસ ટકી હતી

છેત્તી પાંચ સદી દરમ્યાન અગ્નિ એશિયાના આ નિસ્તૂત પ્રદેશનો ધણો ઇતિહાસ બહાર આવ્યો છે અગ્નિ એશિયાના એ આખાં પ્રદેશનો ધણી વાર બૂદ્ધ હિંદ તરીકે પણ ઉલ્લેખ કરવામાં આવે છે એનો સગગ ઇતિહાસ હજી નથી મળતો. તેમાં હજી અનેક ગામડાઓ છે, ધણી પરસ્પર નિરોધી ખાનતો પણ છે અને નિદાનો એના સબધમાં પોતાના બિન્ન બિન્ન અને એક-ખીજથી નિરોધી અનુમાનો રજૂ કરે છે પણ એની સામાન્ય રૂપરેખા મિલકુલ સ્પષ્ટ છે અને કદી કદી ખાર વગરની મિળતો મળી આવે છે વળી એ ઇતિહાસને અજેની સાધનસામગ્રીનો પણ તોટો નથી કારણ કે હિંદના યુધોમાં પણ તેને અજેના ઉલેખો મળી આવે છે ઉપરાત, એને નિખેના આરમ પ્રવાસીઓના જતા-તો પણ છે ચીની ઐતિહાસિક હેવાલો એ સબધમાં સૌથી મહત્વના છે. પુરાણા શિલાલેખો અને તામ્રલેખો વગેરે પણ હીક હીક સખ્યામાં છે અને જ્યાં તેમ જ બાલીમાં હિંદના સાહિત્યના જથ્થો પગથી અને નિરોધે કરીને હિંદના મહાકાવ્યો રામાયણ અને મહાભારત, તેમ જ પુરાણો પરથી

રચાયેલું મમુદ્દ માહિત્ય પણ છે. ગ્રીક અને લેટિન = દિવ્યમાંથી પણ ઘોડી માહિતી મળે છે. પણ ખાસ કરીને અન્ધાર અને બર્ષુદરમાનાં પ્રાચીન માર્ગોનાં ભ્રમ્ય ખડિયેગે એ બધા કરતાંયે વધારે મહત્ત્વના છે. *

ઈસુની પહેલી સદીથી માડીને દિંદી વસાહતીઓનાં ઝુટે એક પછી એક પૂર્વ અને અગ્નિ ખૂણામાં આવેલા પ્રદેશોમાં જ્યાં લાગ્યા અને સિલોન, મલદેશ, મયાયા, જાવા, સુમાત્રા, બોર્નિયો, સિયામ, કમ્બોડિયા તેમ જ દિંદીચીન વગેરે દેશોમાં તેમજે વમરાટ ક્યોં એમાના કેટલાક તો છેક ફોર્મોસા, ફિનિપાઈન ટાપુઓ અને મેલેમેય મુઘી પહોંચ્યા. છેક માગ્યારકર સુરીના પ્રદેશની પ્રચલિત ભાષા મરફત શબ્દના મિથજુવાળી ધ્રુવેનેશિયન ભાષા છે. તેમને આ મધ્ય પ્રદેશોમાં ફેલાતાં ધરણી સદીઓ લાગી હશે અને આમાના કેટલાક સ્થળોએ તેઓ સીધા દિંદમાથી નહીં પણ વચ્ચેની તેમની કૌર્મિક વસાહતોમાંથી પણ ગયા હોવાનો સભવ રહે છે. ઈસુની પહેલી સદીથી લગભગ ૯૦૦ની સાલ સુધીમાં મોટે ભાગે ચાર દખ્તામાં તેઓ પરદેશોમાં વસાહતો આપવા માટે નીકળ્યા હતા અને એ વચ્ચેના ગાળાઓમાં પણ છૂટક છૂટક તેઓ પૂર્વ તરફના દેશોમાં જઈને વસ્યા હતા પણ આ પ્રવૃત્તિની નોંધવા જેવી ખીના એ હતી કે રાજ્ય તરફથી તે આદરનામાં આવી હતી એકબીજાથી દૂર દૂરના પ્રદેશોમાં લગભગ એકી વખતે વસાહતો સ્થાપનામાં આવી હતી અને ઘણુખરુ એ બધી યુદ્ધની બહુદરચનાની દૃષ્ટિએ મહત્ત્વની જગ્યાઓએ અને મહત્ત્વના વેપારી માર્ગો પર આવેલી હતી આ બધી વસાહતોને દિંદી નામે આપવામાં આવ્યા હતા. આમ જેને આજે આપણે કમ્બોડિયા કહીએ છીએ તેનું મૂળ નામ કમ્બોજ હતું. અસલ કમ્બોજ પ્રાચીન હિંદુ ગાંધારમાં અથવા કાણુવની ખીણમાં આવેલું મશહૂર શહેર હતું ખુદ આ હકીમત વસાહતો સ્થાપવાની આ પ્રવૃત્તિના કાળનો આપણને સામાન્ય ખ્યાલ આપે છે કેમ કે તે વખતે ગાંધાર (અફઘાનિસ્તાન) આખું દિંદનો મહત્ત્વનો ભાગ લેતો જોઈએ

શા કાગણે વસાહતો સ્થાપના માટેની આ જોખમીમારક દરિયાઈ સફરો ખેડવામાં આવી હતી ? એમની પાછળ કયું જખરદસ્ત પ્રેરક જળ રહેલું હતું ? અનેક પેઢીઓ યા સગીઓ અગાઉ છૂટક છૂટક વ્યક્તિઓ અથવા વેપાર કરનારી ટોળાઓ તે તે પ્રદેશોમાં જઈને વળી હોવા સિવાય એવી વસાહતો સ્થાપવા

* ડૉ. આર સી. મન્ડસહારના બેન્દિવ મિન્ડિવન લોનોનિસ મિન કાર મિસ્ટ (કલકત્તા ૧૯૨૭) તથા તેના સ્વર્ણકોપ (કલકત્તા, ૧૯૩૭) નામના પુસ્તકોને લક્ષ્યે પણ કરવો જોઈએ વળી એટલે ઈન્ડિયા સોસાયટી (કલકત્તા) ના પ્રકાશનોને લક્ષ્યે પણ પ્રસ્તુત છે

માટેનો વિચાર અથવા તે માટેની પ્રવૃત્તિ ઉદ્ભવી ન શકે સસ્કૃતના પ્રાચીનમા પ્રાચીન પ્રથેમા આ પૂર્વના દેશોના અમ્પટ ઉવેમો મળી આવે છે એ નામો કયા દેશોનો ઉત્તેજ કરે છે એ હમેશા નિશ્ચયપૂર્વક જી રાખતું નથી, પણ કેટલીક વખત એ નક્કી કરવાનું મુશ્કેલ ટોતું નથી જવા એ ચઢઢાપ એલે કે જવનો ટાપુ છે પ્રાચીન પ્રથેમા મળી આવના બીજા નામો સામાન્યપણે ખનીજ પાથો, ધાતુઓ અથવા કોઈક દુન્નર ઉદ્યોગની કે ખેતીની ચીજ સાથે સંકળાયેલા છે ખુદ આ નામો પરથી પણ આપણને વેપારનો ખ્યાલ આવે છે એ આર જી મજૂમદે દ્વારાની આધુ છે કે, 'સાલિસને લોખ્ખાનસના સાચા પ્રતિનિધિ તરીકે લેખી શકાય તો ઈશુના યુગની તરતની આગળની અને પછીની થોડીક સદીઓ દરમ્યાન વેપારસાગર એ હિંદના લોકોનો સર્વોપરી વ્યવસાય હોવો જોઈએ એમ કહી શકાય ' આ બધા પરથી સ્પષ્ટિત થાય છે કે, અહીંની અર્થવ્યવસ્થાનું ક્ષેત્ર ઉત્તરોત્તર મહોગુ થતું જતું હતું અને દૂર દૂરના બજારો માટે નિરતર ખોજ ચાલ્યા કરતી હતી

આ વેપાર ઈશુ પહેલાની ત્રીજી અને બીજી સદીઓમા ધીમે ધીમે વલતો ગયો અને આ સાહસિક સોદાગરો અને વેપારીઓની પાછળ પછીથી ધર્મોપદેશો ત્યા ગયા હશે, કેમ કે એ અશોકના રાજ્યઅમલ પછી તરતનો સમય હતો સસ્કૃત ભાષાની પ્રાચીન વાર્તાઓમા જોખમખરક દરિયાઈ સફરો તેમ જ વહાણો ડૂમનાના અનેક વર્ણનો મળી આવે છે કંઈ નહીં તો છેક ઈશુની પહેલી સદીમા આ પૂર્વના દેશો અને હિંદ વચ્ચે દરિયામાર્ગે વ્યવસ્થિત રીતે વહેવાર ચાલતો હતો એ ગ્રીક તેમ જ આરમ લોકોના હેવાનો પરથી પણ માલૂમ પડે છે મલય દ્વીપકપ અને ઇન્ડોનેશિયાના ટાપુઓ ચીન, હિંદ, ઈરાન, અરબસ્તાન અને જૂમખ્ય સમુદ્રના કાલ પર આવેલા દેશો વચ્ચેના ધોરી વેપારી માર્ગ પર આવેલા છે તેમના ભૌગોલિક મહત્ત્વ ઉપરાંત આ મધ્ય દેશોમા કામતી ખનીજ દ્રવ્યો, ધાતુઓ તેમજના અને હમારતી લોકકુ વગેરે મળતા હતા આજની પેઢે તે વખતે પણ મલાયા તેની જસતતી ખાણો માટે મરાહર હતું ઘણું કરીને સૌથી આરભની દરિયાઈ સફરો હિંદને પૂર્વ દિશાએ એટલે કે કલિંગ (ઓરિસા), બંગ્લા, અને બ્રહ્મદેશને કાંઠે મઠે થઈ હશે અને પછી મલય દ્વીપકપ અને ત્યાંથી આગળ ચાલી હશે પછીના વખતમા પૂર્વના દેશો અને દક્ષિણ હિંદને જોડતા સીધા દરિયાઈ માર્ગો શરૂ થયા હશે એ દરિયાઈ માર્ગે જ ઘણા ચીની યાત્રીઓ હિંદ આવ્યા હતા. ઈશુની પાંચમી સદીમા ફાલ્ગિયન જવા થઈને ચીન ગયો હતો તે દરિયાઈ કરે છે કે જવામા તે વખતે ઘણા નાસ્તિકો એલે કે બોદ્ધધર્મ નહી પણ બ્રાહ્મણ ધર્મ પાળનારા લોકો હતા

દિંદમાં પ્રાચીન કાગમાં વડાજો બાંધવાનો ઉદ્યોગ ઘણો ખીચો હતો અને ધીકતો ચાકતો હતો તે સમયે બાંધવામાં આવેલાં વડાજોને લગી ડેટલીક વિગતો મળી આવે છે. ઘણા દિંદી બંદરોના ઉદ્દેશો મળી આવે છે ઇશુની ખીજ અને ત્રીજ સદીના આંધ્રના મિક્કાઓ પર બે શદવાળા વડાજોની ધપ છે અગતીનાં ખીંતચિત્રોમાં સિલોનની જ્ઞાનાં અને હાથીઓ ભરીને જતાં વડાજોના દરયો ચીનરવામાં આવેલાં છે. મૂળ દિંદી વમાદતોમાથી જાંબી થયેના મોળ મોટાં રાન્થો અને સામ્રાજ્યો તત્ત્વન દરિયાઈ સત્તાઓ હતી અને વેપારરોજગાર તેમ જ દરિયાઈ માર્ગો પડેના કાપૂ જાળવી રાખવામાં તેમનું કિત સમાયેલું હતું તેઓ દરિયા પર એકબીજા સાથે અથડામણમાં આવ્યા અને એક વખતે તેમાંના એકે દક્ષિણ હિંદના ચોવ રાજ્યને પડકાર્યું હતું પરંતુ ચોલ લોકો પણ દરિયા પર બળવાન હતા. તેમણે દરિયામાર્ગે અડાઈ કરી અને થોડા સમય માટે રૌલેન્દ્રના સામ્રાજ્યને હરાવ્યું.

૧૦૮૮ની સાનનો એક મળનો તામિલ લિખાલેખ મળી આવે છે તેમાં પદરસોના મઢલો ઉદ્દેશ છે એ વેપારીઓનું મંડળ હતું એ ૨૫૪ છે ૬૦૦માં તેમનું આવું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. 'તેઓ બહાદુર પુરુષો હતા અને કૃતયુગથી અનેકાનેક દેશોમાં ભ્રમણ કરવાને જન્મ્યા હતા જ ખડોના પ્રદેશમાં તેઓ જમીન અને દરિયામાર્ગે ફરી વળ્યા હતા અને ત્યાં થોડા, હાથી, હીરામોતી, સુગંધી દ્રવ્યો અને ફવાઓ વગેરે અનેક પ્રમરની વસ્તુઓનો છૂટક તેમ જ જ્યાનુધ વેપાર કરતા હતા.'

હિંદના લોકોની વસાહતો સ્થાપવાની આરભની પ્રવૃત્તિઓની આ પૂર્વ-ભૂમિકા હતી વેપારરોજગાર અને સાદસ તેમ જ પોતાની પ્રવૃત્તિઓનું ક્ષેત્ર વિસ્તારવાની ઇચ્છાના પ્રેરણા તેઓ આ પૂર્વ તરફના દેશોમાં ગયા હતા એ આખાપે પ્રદેશને જૂની સંસ્કૃત ગ્રંથમાં સુવર્ણભૂમિ અથવા સુવર્ણદ્વીપ એવું નામ આપનામાં આવ્યું છે એ પ્રદેશના નામમાં જ મોદિની રહેલી હતી આરભના વસાહતીઓ વચીને દ્વીપમ થયા, પડી ખીજઓ તેમની પાછા ત્યાં ગયા અને એ રીતે સુલેહશાન્તિથી હિંદીઓ ધીમે ધીમે એ બધા પ્રદેશોમાં ફરી વળ્યા હિંદીઓ જ્યાં જ્યાં ગયા ત્યાંની સ્થાનિક જાતિઓ સાથે તેઓ લગી ગયા અને એને પરિણામે ત્યાં મિત્ર સંસ્કૃતિ પણ પેદા થઈ ઘણું કરીને આ પડી જ દિંદમાથી રાજકીય તત્ત્વ ત્યાં દાખન થયું અને દક્ષિણ રાજકુળોના ડેટલાક લોકો સાહસની ખોજમાં અને પોતાની સત્તા સ્થાપવાને માટે ત્યાં ગયા નામોના સામ્ય પરથી એમ જણાય છે કે આની રીતે ત્યાં ગયેનાઓમાં મોટા ભાગના લોકો હિંદમાંની બહોળી કૃષ્ણચર્મી માતૃજાતિના હતા. એથી જ આખા ઇન્ડોનેશિયામાં મતૃજાતિના લોકોએ ઘણો મહત્ત્વનો

ભાગ ભગ્નો છે. મધ્ય હિંદનો અમુક પ્રદેશ હજી પણ માગવાના નામથી ઓળખાય છે. સૌથી પહેલા વસાહતીઓ હિંદના પૂર્વ કિનારા પર આવેલા કલિંગ (ઓરિસા) દેશમાંથી ગયા હતા એમ ધારવામાં આવે છે. પણ વસાહતો સ્થાપવા માટેની પ્રવૃત્તિ વ્યવસ્થિત રીતે દક્ષિણ હિંદના પલ્લવ હિંદુ રાજ્યે છપાડી હતી. અમિ એશિયામાં ખૂબ ખ્યાતિ પામેલા શૈલેન્દ્ર રાજવંશ ઓરિસામાંથી આવ્યો હોવાનું મનાય છે. એ વખતે ઓરિસા બૌદ્ધ ધર્મનું મોટું મથક હતું, પણ ત્યાંનો રાજવંશ બ્રાહ્મણધર્મી હતો.

આ બધી હિંદી વસાહતો હિંદ અને ચીનના બે મહાન દેશો અને એ દેશોની બે મહાન સંસ્કૃતિઓની વચ્ચે આવેલી હતી. એશિયાની ખંડસ્થ ભૂમિમાં આવેલી એમાંની ઠેટલીક વસાહતો ખરેખાર ચીની સામ્રાજ્યની સરહદને અડીને આવેલી હતી અને ખીણ હિંદ અને ચીન વચ્ચેના વેપારી માર્ગ પર આવેલી હતી આમ તેમના પર આ જને દેશોની અસર થઈ હતી અને ત્યાં હિંદી-ચીની મિશ્ર સંસ્કૃતિ પેદા થઈ. પણ એ બે સંસ્કૃતિઓની પ્રકૃતિ એવા પ્રકારની હતી કે તેમની વચ્ચે કશો ખટરાગ કે ધર્ષણ પેદા ન થયું અને જુદા જુદા આકાર અને તરવોવાળી મિશ્ર આકૃતિઓ તેમાંથી ઉદ્ભવી. બ્રહ્મદેશ, સિયામ તેમ જ હિંદી ચીન વગેરે ખંડસ્થ દેશો પર ચીનની અસર વધારે થઈ અને મલય દ્વીપકંપ તેમ જ ટાપુઓ પર હિંદના સંસ્કારો વધારે પડ્યા. સામાન્ય રીતે રાજ્યપદ્ધતિ અને જીવનવહેવારની ફિલસૂફી ત્યાં ચીનમાંથી આવી અને ધર્મ તેમ જ કળા હિંદમાંથી આવ્યાં. ખંડસ્થ દેશોના વેપારનો આધાર મોટે ભાગે ચીન પર હતો અને તેમની વચ્ચે પરસ્પર એલચીઓની આપલે વારંવાર થતી હતી. પરંતુ કંબોડિયા અને અંગ્કોરનાં ભવ્ય ખંડિયેશમાં સુધ્ધા હજી સુધી કેવળ હિંદની કળાની અસર માલૂમ પડી છે. પણ હિંદી કળા વિકાસશીલ અને પ્રાપ્ત પરિસ્થિતિ સાથે પોતાનો સુયોગ સાધી શકે એવી હતી અને હમેશા હિંદનો પોતાનો મૂળ સંસ્કાર જળવી રાખી દરેક દેશમાં તે નવેસરથી અને અનેક નવી રીતે ફાલીફૂલી. સર જોન માશ્ફેલે હિંદી કળાને 'અદ્ભુત વીયંશાળી અને વિકાસશીલ' તરીકે વર્ણવી છે અને હિંદી તેમ જ ગ્રીક એ ખતે કળામાં 'જેમની સાથે તે સંપર્કમાં આવી તે દરેક દેશ, જાતિ અને ધર્મની જરૂરિયાતોને અનુરૂપ થવાનો' સામાન્ય ગુણ હતો એમ બતાવી આપ્યું છે.

હિંદી કળા હિંદની ધાર્મિક અને તાત્વિક દૃષ્ટિ સાથે સંકળાયેલા ઠેટલાક આદર્શોમાંથી મૂળભૂત પ્રેરણા મેળવે છે. આ પૂર્વ, તરફના બધા દેશોમાં જેમ ધર્મ હિંદમાંથી ગયો હતો તે જ રીતે કળાની મૂળભૂત કલ્પના પણ અહીંથી જ ગઈ હતી. ધણું કરીને આરબની વસાહતો યોગ્યસંપૂર્ણ બ્રાહ્મણધર્મી હતી

અને મૌદ્ધ ધર્મ ત્યા પાછળથી ફેલાયો અને એકબીજાના પડખામાં સહોદર તરીકે ચાલુ રહ્યા અને તેમાંથી લોકિક ધર્મના મિશ્ર સ્વરૂપો ઉદ્ભવ્યા આ મૌદ્ધ ધર્મ પ્રાચીનપણે રથાનિક પરિસ્થિતિ સાથે સંબંધિત પોતાનો મુળેય સ્થાવી રહે એવા મહાપાન સપ્રદાયનો હતો અને આનિક કેવો તેમ જ પરંપરાઓની અમર નીચે યાદીયુ ધર્મ તથા જૈન ધર્મ તેમના અસતતા શુદ્ધ સ્વરૂપથી ધણા જુના પડ્યા હતા પાછળના વરસોમાં જૈન ગાંધ્ય અને યાદીયુ ગાંધ્ય વચ્ચે મહાભારત લગ્ન ઓ થઈ પછુ એ લગ્ન ઓ દરિયાઈ માગો પગના કાપૂ માટેની તત્ત્વન રાજકીય અને આર્થિક લગ્ન ઓ હતી

ઈશ્વરી પડેની કે બીજી સદીમાં તેમનો આરભ થયો ત્યારથી માડીને મદરમી મદીમાં તેમનો અત આ યોત્યા મુખીનો આ દિદી વસાહતોનો ઇતિહાસ લગભગ તેર કે તેથી વધુ સદીનો ગાળો આવગી લે છે આરભની સગીઓનો ઇતિહાસ અસ્પષ્ટ છે અને નાના નાના અનેક રાજ્યો જિભા થયા હતા તે મિત્રાય એ સમય વિષે બીજી કશું જાણીમાં નથી ધીમે ધીમે તે સુસંગતિ અને બગવાન બને છે અને પાચમી સદીના અરસામાં મોટા મોટા નગરો જિભા થાય છે આખી સદીમાં દરિયો ખેડનારા સામ્રાજ્યો જિભા થાય છે અમુ અશે તે કેન્દ્રીય સામ્રાજ્યો હતા પછુ બીજા દેરો પર પછુ તેમનું અસ્પષ્ટ આધિપત્ય હતું કેન્દ્રીય વાર આ તામાના મુલકો પછુ સ્વતંત્ર થઈ જતા અને કેન્દ્રીય વાર તેઓ મધ્યસ્થ સત્તા પર હુમલો કરવાની હામ પછુ બીડતા અને એને લીધે એ યુગો સમજવામાં આપણને કઈક ગૂંચવણ નડે છે

રૌનેન્દ્ર સામ્રાજ્ય અથવા શ્રી વિજયનુ સામ્રાજ્ય એમાંનું સૌથી વધારે ગૌરવશાળી રાજ્ય હતું આખી સદીના અરસામાં તે આખા મહાદેશિયામાં દરિયા તેમ જ જમીન પરનું સૌથી વધારે સત્તાધારી રાજ્ય બન્યું એ સુમાત્રામાં ઉદ્ભવ્યું હતું અને તેનું પાટનગર પછુ ત્યા હતું એમ છેક હમણા સુધી માનવામાં આવતું હતું પછુ પાછળથી થયેની શોધખોળો પરથી માલૂમ પડ્યું છે કે તેનો આરભ મધ્ય દ્વીપકલ્પમાં થયો હતો તેની સત્તા પરકાષ્ટાએ પહોચી હતી તે વખતે એ સામ્રાજ્યમાં મવાયા, સિનેન સુમાત્રા, જવાનો થોડો ભાગ, બોનિયે, સેનેમેઝ, ફિનીપાર્તન ટાપુઓ, ફોર્મોસાનો થોડો ભાગ વગેરે પ્રદેશોનો સમાવેશ થતો હતો ધણુ કરીને કબોડિયા અને ચપા (અન્નામ) પર પછુ તેની આચુ વર્તતી હતી એ મૌદ્ધ સામ્રાજ્ય હતું

પછુ રૌનેન્દ્ર રાજ્યશ સત્તા પર આવ્યો અને આ સામ્રાજ્યને તેણે શુદ્ધ અને સુસંગતિ મ્યું તે અગાઉ ધણુ વખત પહેલાં મતાયા મ્બોડિયા અને જવામાં જગવાન ગાંધ્યો જિભા થયા હતા મધ્ય દ્વીપકલ્પના ઉત્તરના ભાગમાં સિયામની નજીક ધણુ મોટા પ્રદેશમાં ખડિયેરો પડેનાં છે

આર. જે. વિલ્કીન્સન કહે છે, ‘એ ખડિયેરો, જૂઠાકાળમાં ત્યાં આગળ બગવાન રાજ્યો હસ્તી ધરાવતાં હતાં અને તે ખૂબ સમૃદ્ધ હતાં તેમ જ ત્યાંના લોકોનું જીવનધોરણ બહુ જિંદગી હતું એમ સૂચવે છે.’ ચંપામાં (અન્નામ) ઈસવી સનની ત્રીજી સદીમાં પાંકુરગમ નામનું શહેર હતું અને પાંચમી સદીમાં કંબોજ મહાન નગર બન્યું. નવમી સદીમાં જયવર્મન નામના એક મહાન રાજકર્તાએ નાનાં નાનાં રાજ્યોને એકત્ર કરીને કંબોડિયાના સામ્રાજ્યની સ્થાપના કરી. અંગકોર એનું પાટનગર હતું. કંબોડિયા વખતોવખત શૈલેન્દ્રોની આણુ નીચે ધણું કરીને આવતું હતું પણ એ આધિપત્ય નામનું હોતું જોઈએ અને નવમી સદીમાં ફરીથી તે સ્વતંત્ર બન્યું. જયવર્મન, યશોવર્મન, ઇન્દ્રવર્મન, સૂર્યવર્મન વગેરે એક પછી એક થયેલા મહાન રાજકર્તાઓના શાસને નીચે કંબોડિયાનું રાજ્ય લગભગ ચારસો વરસ સુધી ટક્યું. એ રાજ્યોએ મોટી મોટી ઇમારતો પણ બંધાવી છે. તેમનું પાટનગર એશિયામાં મશહૂર બન્યું અને તે મન્વ અંગકોરને નામે ઓળખાતું હતું. તેની વસ્તી દસ લાખની હતી અને તે રોમન સમ્રાટોના સમયના રોમ નગર કરતાં વધારે મોટું અને રમણીય હતું. શહેરની નજીક અંગકોર વાટનું વિશાળ મંદિર હતું. કંબોડિયાનું સામ્રાજ્ય તેરમી સદીના અંત સુધી આણુ રહ્યું અને ૧૨૯૭ ની સાલમાં ત્યાં ગયેલા ચીની એલમીએ તેના પાટનગરની સમૃદ્ધિ અને લલકારતું વણું કહ્યું છે. પણ એકએક તે ભાંગી પડ્યું. એનો અંત એટલો અચાનક આવ્યો કે તેની કેટલીક ઇમારતો અધૂરી જ રહી ગઈ. તેના પર બહારથી હુમલા થયા અને આંતરિક મુશ્કેલીઓ પણ પેદા થઈ હતી. પણ મેંગો નદીનું મુખ પુરાર્થ ગયું એ આપત્તિ સૌથી મોટી હતી. એને લીધે નગરની આસપાસ બધે પાણી ફરી વળ્યું અને એ બધી જગ્યા બેજવાળી અને કાદવડીચડવાળી થઈ ગઈ. એને પરિણામે લોકોને એ શહેર છોડી દેવાની ફરજ પડી.

નવમી સદીમાં શૈલેન્દ્ર સામ્રાજ્યમાંથી જવા પણ છૂટું પડી ગયું. છતાં પણ શૈલેન્દ્ર સામ્રાજ્ય અગિયારમી સદી સુધી ઇન્ડોનેશિયામાં સૌથી આગળ-પડતા રાજ્ય તરીકે ચાલુ રહ્યું. અગિયારમી સદીમાં તે દક્ષિણ હિંદના ચોલ રાજ્ય સાથે અથડામણમાં આવ્યું. એમાં ચોલ રાજ્યનો વિજય થયો અને લગભગ પચાસ વરસ સુધી ઇન્ડોનેશિયાના ઘણા મોટા પ્રદેશ પર ચોલ લોકોનો અમલ ચાલુ રહ્યો. ચોલ લોકો ત્યાંથી ખસી ગયા પછી શૈલેન્દ્ર સામ્રાજ્ય ફરી પાછું બેઠું થયું અને લગભગ ત્રણસો વરસ કે તેથીયે વધારે સમય સુધી તે સ્વતંત્ર રાજ્ય તરીકે ચાલુ રહ્યું. પણ હવે તે પૂર્વના પ્રદેશોમાંનું આગળ-પડતું રાજ્ય રહ્યું નહોતું અને તેરમી સદીમાં એ સામ્રાજ્ય તૂટવા લાગ્યું. એ નખતું પડતાં જવાનું રાજ્ય તેમ જ સિયામ અથવા ચાર્લ બગવાન બન્યાં.

ચોદમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં શ્રી નિગ્મના સૈયેન્દ્ર સામ્રાજ્યને જનવાએ સંપૂર્ણ પહે છૂટી લીધું

હવે આગળ આવેલા આ જનના રાજ્યનો પાછળનો ઇતિહાસ લખી છે મૂળ એ બ્રાહ્મણધર્મી રાજ્ય હતું. મૌર્ય ધર્મનો ફેલાવો થતા છતાં તે પોતાના ધર્મને વગળી રહ્યું હતું શ્રી નિગ્મના સૈયેન્દ્ર સામ્રાજ્યે ખુદ જનના અરધા ટાપુનો કબજો લીધો ત્યારે પણ જનવાનું રાજ્ય એ સામ્રાજ્યના રાજકીય તેમ જ આર્થિક આધિપત્યનો સામનો કરતું હતું તે દરિયો ખેડનારી અને વેપાર કરનારી પ્રજાનું રાજ્ય હતું પરંતુ મોળી મોળી ધમારતો મહાવવાનો તેમને બહુ શોખ હતો મૂળ તે સિંધસરીનું રાજ્ય કહેવાતું હતું પણ ૧૨૯૨ ખ્રી. અંકમાં મળપદિત નામના નવા શહેરની સ્થાપના કરવામાં આવી અને એમાંથી મળપદિતનું સામ્રાજ્ય ઊભું થયું અગ્નિ એશિયાના આગળપડતા રાજ્ય તરીકે હવે તેણે શ્રી નિગ્મનું સ્થાન લીધું મળપદિતે કુમારધર્માને મોકલેલા કેટલાક ચીની એનચીઓનું અપમાન કર્યું કુમારધર્માને ચીની હાકર મોઝી એ અપરાધ માટે તેને શિક્ષા કરી જનવાવાસીઓ ધણું કરીને ચીન પાસેથી રોટક દારૂનો ઉપયોગ શીખ્યા અને એ વસ્તુ ઉંચકે શૈલેન્દ્રોને હરાવવામાં તેમને મદદરૂપ થઈ પડી

મળપદિત અતિ કેન્દ્રિત અને વધતું જતું સામ્રાજ્ય હતું તેની કરતી પદ્ધતિ બહુ જ સુબ્યવસ્થિત હતી અને વેપારરેજીસ્ટ્રાર પર તેમ જ પોતાની વેસાહતો પર ખાસ લક્ષ આપનામાં આવતું હતું એમ કહેવાય છે ત્યાંની સરકારમાં વેપારખાતું, વેસાહતખાતું, જહોર આરોગ્યખાતું, યુદ્ધખાતું, ગૃહખાતું વગેરે ખાતાઓ હતા ત્યાં ધણું ન્યાયાધીશોની ખનેરી વડી અદાનત પણ હતી આ સામ્રાજ્યવાદી રાજ્ય આટલું બહુ સંગઠિત અને સુબ્યવસ્થિત હતું એ જોઈ ખરેખર આશ્ચર્ય થાય છે હિંદમાં ચીન સુધીના પ્રદેશોમાંનો વેપાર એ તેનો મુખ્ય વ્યવસાય હતો સુહિતા નામની રાણી તેની એક સુવિખ્યાત શાસક હતી

મળપદિત અને શ્રી નિગ્મ વચ્ચેનો વિગ્રહ અત્યંત કારમો અને ધાતકી હતો એમાં મળપદિતનો વિજય થયો એ ખરું પણ તેણે નરી લડાઈનાં ખી વાળ્યા શૈલેન્દ્ર સામ્રાજ્યના ખડિયેરોમાંથી સુમાત્રા તથા મલાક્કામાં આરબો અને નવા થયેલા મુસ્લમાનોનું મળવાનું સામ્રાજ્ય ઊભું થયું દક્ષિણ હિંદ અને હિંદી વેસાહતોને હાથ પૂરના સમુદ્રનો કબજો હતો તે હવે આરબોના હાથમાં ગયો વેપારના મોટા મથક તેમ જ રાજકીય સત્તાના કેન્દ્ર તરીકે મલાક્કા હવે આગળ આવ્યું અને મનવ દીપદ્વિપ તેમ જ આસપાસના ટાપુઓમાં ધરવામનો ફેલાવો થયો ૧૬૨૩મી સદીના છેવટના ભાગમાં આ નવા રાજ્યે આખરે

મજબૂતિની સત્તાનો અંત આપ્યો. પરંતુ થોડાં જ વરસમાં આદ્યુકર્ષની સરદારી નીચે ફિરંગીઓ ત્યાં આવ્યા અને ૧૫૧૧ની સાલમાં તેમણે મલાક્કાનો કબજો લીધો. પોતાની નવી વિજ્ઞાતી જતી દરિયા પરની સત્તા દ્વારા યુરોપ દર પૂર્વના દેશો સુધી પહોંચી ગયું.

૧૭

પરદેશોમાં હિંદી કળાની અસર

પ્રાચીન કાળનાં સામ્રાજ્યો અને રાજવંશોના આ વૃત્તાન્તો પુરાતત્ત્વવિદને માટે રસનો વિષય છે, પણ સંસ્કૃતિ અને કળાના ઇતિહાસમાં તેમનો વધારો વ્યાપક રસ રહેલો છે. હિંદી દૃષ્ટિએ તેમનું ખાસ મહત્ત્વ છે, હિંદ જ ત્યાં આગળ કાચું કરતું હતું અને પોતાની શક્તિ અને પ્રતિભા અનેક રીતે તેણે ત્યાં પ્રગટ કરી હતી. આપણે તેને ત્યાં આગળ શક્તિથી ઊભરાતું અને ચોતરફ દૂર દૂર સુધી ફેલાતું જોઈએ છીએ. અને આ રીતે તે પોતાના વિચારો જ નહીં, પોતાના આદર્શો, પોતાની કળા, પોતાનો વેપાર, પોતાની ભાષા અને સાહિત્ય તેમ જ પોતાની રાજ્યપદ્ધતિ પણ ત્યાં લઈ ગયું. તે સ્થગિત થઈ ગયું નહોતું કે દુનિયાથી અળગું રહ્યું નહોતું; દુનિયા સાથે સંપર્ક સાધવામાં તેને પર્વતો કે સમુદ્રની આધા નડતરરૂપ થતી નહોતી. તેના લોકોએ એ ઉત્તુંગ ગિરિમાળાઓ એકાગ્રી હતી, જોખમકારક સાગર પાર કર્યો હતો અને રેને ઝુસેટ કહે છે તેમ, ‘બૃહદ ગ્રીસની પેઠે રાજકીય દૃષ્ટિએ સુસંગઠિત નહીં પણ નૈતિક દૃષ્ટિએ તેના જેટલું જ સુસંવાદી બૃહદ ભારત નિર્માણ કર્યું.’ હકીકતમાં આ મલેશિયાનાં રાજ્યોનું રાજકીય સંગઠન પણ ઉચ્ચ કોટિનું હતું હિંદના રાજતંત્રના એક ભાગરૂપ જોકે તે નહોતું. પરંતુ ઝુસેટ એથીયે વધારે બહોળા પ્રદેશમાં હિંદી સંસ્કૃતિ ફેલાઈ હોવાનું જણાવે છે: ‘પૂર્વ ઈરાનના ઉચ્ચ પ્રદેશમાં, સેરિન્દિયાના રણની વચ્ચે આવેલા ક્ષણરૂપ પ્રદેશમાં, તિબેટના વેરાન અને નિર્જન પ્રદેશમાં, મોંગોલિયા અને મંચૂરિયામાં, ચીન અને જાપાનની પ્રાચીન સંસ્કૃતિવાળી ભૂમિમાં, જીવનની પ્રાથમિક અવસ્થામાં જીવતા મોન અને ખમેર લોકોના પ્રદેશમાં તેમ જ હિંદી ચીનની બીજી જાતિઓમાં મલયો-પોલીનેશિયન લોકોના દેશોમાં, ઇન્ડોનેશિયા તેમ જ મલયમાં હિંદે પોતાની ઉચ્ચ કોટિની સંસ્કૃતિની ભૂસી ન શકાય એવી અસર ફેલાવવાના ધર્મ પર જ નહીં, ત્યાંનાં કળા અને સાહિત્ય પર અથવા દૂકમાં જીવનની બધી ઉદાત્ત બાબતો પર પણ કરી હતી.’*

* સિલિગમિશ્વર-ડ બોફ જિ મિટ : ઇ. ૨, પા. ૨૭૬.

હિંદી સંસ્કૃતિએ ખાસ કરીને અગ્નિ એશિયાના દેશોમાં ૧/૨ ધાવી અને એ આખાથે પ્રદેશમાં તેની નિશાનીઓ આજે મળી આવે છે. ચંપા, અંગોર, શ્રી વિજય, મગનપહિત અને બીજાં સ્થાનોમાં સંસ્કૃત વિદ્વાનાં મોટાં મોટાં કેન્દ્રો હતાં. ત્યાં આગળ જુદાં જુદાં અનેક રાજ્યો અને સામ્રાજ્યો હતાં. યથા તે બધાંના રાજકર્તાઓનાં નામો શુદ્ધ હિંદી અને સંસ્કૃત છે. એનો એવો અર્થ નથી કે તેઓ શુદ્ધ હિંદી હતા, પરંતુ એટલું ખરું કે તેઓ હિંદી સંસ્કૃતિનાં ફરજદ હતાં. રાજ્યની બધી વિધિઓ હિંદી હતી હતી અને તે સંસ્કૃતમાં કરવામાં આવતી હતી. રાજ્યના બધા અધિકારીઓ પ્રાચીન સંસ્કૃત પદ્ધતિઓ ધારણ કરે છે અને એમાંની કેટલીક પદ્ધતિઓ તેમ જ સંગ્રાઓ કેવળ ધર્મ-લેખમાં જ નહીં, મલાયાનાં મુસ્લિમ રાજ્યોમાં હજી આજે પણ ચાલુ રહ્યાં છે. ઇન્ડોનેશિયાના આ બધા પ્રદેશોનાં સાહિત્યો હિંદી પુરાણકથાઓ તેમ જ લોકકથાઓથી ભરપૂર છે. જવા અને બાલીનાં મહાદેવ નૃત્યોનાં મૂળ હિંદી નૃત્યકળામાં રહેલાં છે. સ્વયં જ, નાનકડા બાલી ટાપુએ છેક આજ સુધી પોતાની હિંદી સંસ્કૃતિ ધણે અંશે ટકાવી રાખી છે અને હિંદુ ધર્મ સુધાં ત્યાં આગળ હજી સુધી ટકી રહ્યો છે. ક્વિલિપાઇન્સમાં લેખનકળા હિંદમાંથી ગઈ હતી.

કંબોડિયામાં મૂળાક્ષરો દક્ષિણ હિંદમાંથી લેવામાં આવ્યા છે અને નજીક ફેરફાર સાથે ધણી સંસ્કૃત શબ્દો પણ ત્યાં અપનાવવામાં આવ્યા છે. ત્યાંના ફોજદારી અને દીવાની કામદારો હિંદના પુરાણ સ્મૃતિકાર મનુની સ્મૃતિ પરથી ધડવામાં આવ્યા છે અને બૌદ્ધ અસરને લીધે તેમાં થોડાધણી ફેરફારો કરીને કંબોડિયાની આધુનિક ધારાપોથીમાં તેમનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

પણ એ બધા કરતાં હિંદી વસાહતોની લગ્ન કળા તેમ જ સ્થાપત્યમાં હિંદી અસર સૌથી વધારે જણાય છે. કળાની મૂળ ભાવનામાં ઘટતા સુધારા-વધારા થયા, સ્થાનિક પ્રતિભા સાથે તેનો સુમેળ સાધવામાં આવ્યો અને એ સુમેળમાંથી અંગોર અને બર્મુદરનાં સ્મારકો અને અદ્ભુત મંદિરો હતાં થયાં. જવામાં આવેલા બર્મુદરમાં જુદાં આખું જીવન પથ્થરમાં કોતરવામાં આવેલું છે. બીજાં સ્થળોએ વિષ્ણુ, રામ અને કૃષ્ણની કથાઓ ખીતી પર ચીતરવામાં આવેલી છે. અંગોર વિશે ઓસ્મટ્ સીટવેલે લખ્યું છે: ‘તદાગ કહેવા દો કે, જેવું છે તેવું અંગોર આજે દુનિયાની પ્રથમ પકિતની અગમચળી છે. પાયાજીમાં માનવી પ્રતિભાએ સાધેલી સિદ્ધિની એ પરાકાષ્ઠા છે. ચીનમાં જે કંઈ જેવા મળે છે તેના કરતાં એ વધારે લગ્ન, મનોહર તેમ જ ગ્રેમ-શૌર્યની ભાવનાથી તરબોળ છે.’ ‘... જે ઉત્કલ્પના સંસ્કૃતિ ૭ સદી સુધી ટકી અને પછીથી આ ધરતીના પડ પરથી એવી ઊખડી ગઈ કે તેવું

નામ સરખું પણ માનવીના હોઠ પરથી જૂસાઈ ગયું છે તેના એ ભૌતિક અવશેષો છે.*

અંગોર વાટના મહાન મંદિરની આસપાસ મોટા વિસ્તારમાં પ્રચંડ ખડિયેરો પડેલાં છે. એમાં કૃત્રિમ સરોવરો અને ઝરણાંઓ છે તેમ જ નહેરો છે અને તેમની ઉપર પુલો છે. એક મોટા દરવાજા પર પથ્થરમાં ‘‘ મનુષ્યના માથાની એક જખરદસ્ત આકૃતિ કોતરવામાં આવેલી છે. એ એક સુંદર, હસતી પણ રહસ્યમય કંબોડિયન મુખાકૃતિ છે અને જે સામર્થ્ય અને સુંદરતામાં દેવની કોટિની છે.’* આ અતિ મોહક અને અસ્વસ્થ કરી મૂકનારા સ્મિતવાળા — જેને ‘અંગોરનું સ્મિત’ કહેવામાં આવે છે — મુખાકૃતિ અનેક વાર દુહસવામાં આવી છે. આ દરવાજામાં થઈને મંદિર તરફ જવાનો રસ્તો છે: ‘પડોશનું એથોન દુનિયામાં સૌથી કદપનાપૂર્ણ અને અદ્વિતીય છે એમ કહી શકાય. અંગોર વાટ કરતાં તે વધારે મનોહર છે કેમ કે કદપનાની દૃષ્ટિએ તે વધારે અભૌતિક છે અને જાણે કોઈ દૂરના ગ્રહમાં આવેલા શહેરમાંનું મંદિર હોય એમ લાગે છે. . . . કોઈ મહાન કાવ્યની પંક્તિઓમાં અનુલ્લાસ એવી અકળ અને ગૂઢ સુંદરતા તેની આસપાસ વિલસે છે.’*

અંગોરને પ્રેરણા હિંદ પાસેથી મળી પણ ખમેર પ્રતિભાએ એને ખીલવી હતી અથવા કહો કે એ બંનેએ એકબેકમાં મળી જઈને આ અમૂલ્ય નિર્માણ કરી. જેણે આ મંદિર બંધાવ્યું હોવાનું માનવામાં આવે છે તે કંબોડિયાના રાજાનું નામ જયવર્માન (સાતમો) હતું. આ ખાસ હિંદી નામ છે. ડૉ. ક્યોરિશ વેલ્સ કહે છે, ‘હિંદનું માર્ગદર્શન બંધ થયું ત્યારે પણ તેની પાસેથી મળેલી પ્રેરણા જૂલી જવામાં આવી નહોતી; બલકે ખમેર પ્રતિભા પ્રકટ થઈ અને તેણે વિશાળ નવી અને અદ્ભુત શક્તિશાળી કદપનાઓને મૂર્ત સ્વરૂપ આપ્યું. શુદ્ધ હિંદી વાતાવરણમાં નિર્માણ થયેલી કોઈ પણ વસ્તુ સાથે એની તુલના કરવી એ ખરાખર નથી કેમ કે તે તેનાથી ભિન્ન છે. . . . ખમેર-સંસ્કૃતિનું મંગાણ તત્ત્વતઃ હિંદની પ્રેરણાના પાયા પર થયેલું છે. એના વિના તેમણે મધ્ય અમેરિકાના મય લેડોની જખર સંસ્કૃતિની ભણક કરતાં વધારે સારી વસ્તુ નિર્માણ કરી ન હોત. પણ બૃહદ ભારતના ખીજા કોઈ પણ ભાગ કરતાં અહીં એ પ્રેરણા વધારે રસાળ જમીનમાં પડી હતી એ હકીકત કબૂલ કર્યા વિના ચાલે એમ નથી.’*

* આ બધા અવતરણો ઓસ્કર્ સીટવેલના ઝેસ્કેવ ડોથ મી-એન બોરિમેન્ટલ સ્કેચ બુક (૧૯૪૧) નામના પુસ્તકમાંથી લીધા છે.

* ડૉ. એચ. જી. ક્યોરિશ વેલ્સના ટોલેન્સ બેંગકોર (હેરપ, ૧૯૩૩)માંથી.

આ ઉપરથી આપણને જણાય છે કે ખુદ હિંદુમાં પણ એ મૂળ ગ્રેરણા ધીમે ધીમે નષ્ટ થતી જતી હતી કારણ કે તેના ચિત્ત તેમ જ ભૂમિને પ્રાપ્તો વધારેપડતો ધસારો લાગ્યો હતો અને નવા પ્રવાહો તેમ જ નવા વિચારોનું પૂરતું પોષણ તેને મળતું નહોતું હિંદુ પોતાના ચિત્તના દ્વાર દુનિયાને માટે ખુલા રાખ્યા, પોતાની સમૃદ્ધિ તે બીજાઓને છૂટે હાથે આપતું રહ્યું અને પોતાની પામે નહોતી તે વસ્તુઓ તેમની પાસે ગ્રહણ કરતું રહ્યું ત્યાં સુધી તે પ્રકુલન, સમર્થ અને પ્રાણવાન રહ્યું પણ પોતાની રક્ષાને અર્થે જેમ જેમ તે જડ કવચમાં પેસતું ગયું અને બહારની અસરોથી અરપૃષ્ટ રહેતું ગયું તેમ તેમ તેનું જીવન વધુ ને વધુ પ્રમાણમાં ભૂતપ્રાણમાં કેન્દ્રિત અને મિથ્યા પ્રવૃત્તિઓના જડ ચમરાવા જેવું થતું ગયું સૌદર્યના સર્જનની કળા, જૂની ગયેલા તેના ફરજદો સૌદર્ય ઓળખનાની શક્તિ સુધ્ધા ગુમાવી બેઠા

જવા, અગર અને બૃહદ ભારતમાં અન્યત્ર જે ખોદકામ થયા છે તેમ જ જે શોધખોળો થઈ છે તે યુરોપિયન અને ખાસ કરીને ફ્રેન્ચ અને ડચ વિદ્વાનો તથા પુરાતત્ત્વવેત્તાઓને આભારી છે પણ શ્રીને ત્યાં આગળ હજી મહાન નગરો અને સ્મારકો જમીનમાં દટાયેલા પડ્યા છે અને શોધાવા બાકી છે દરમ્યાન એમ મહેવામાં આવે છે કે, મનાયામાં પ્રાચીન અવશેષોના મહત્વના સ્થાનોનો ખાણો ખોદવાની પ્રવૃત્તિઓ તેમ જ સડકો બનાવવા માટેનો મસાલો મેળવવાને માટે નાશ કરવામાં આવ્યો છે આ યુદ્ધ એ વિનાશમાં ઉમેરો કરશે એમાં શંકા નથી

થોડાં વરસ પર મને એક સિયામી વિદ્યાર્થીનો પત્ર મળ્યો હતો ટાગોરના શાન્તિનિકેતનમાં તે આ યો હતો અને પોતાને દેશ પાછા ફરતા તેણે એ પત્ર લખ્યો હતો તેણે આ પ્રમાણે લખ્યું હતું ‘આ મહાન અને પ્રાચીન આર્યાવર્તની ભૂમિમાં આનવાનો અને માનામહી હિંદને ચરણે મારો નમ અર્ધ્ય અર્પવાનો સુયોગ મને પ્રાપ્ત થયો એ મારું પરમ ભાગ્ય સમજું છું એ ભૂમિને ખોળે મારી માતૃભૂમિને પ્રેમથી ઉઠેરનામાં આવી હતી અને સર્જિત તેમ જ ધર્મમાં જે કર્ષણન્ય, ઉદાત્ત અને સૌંદર્યયુક્ત હોય તે પિંજનવાનું તેને શીખવવામાં આ યુ હતું’ આ સર્વસામાન્ય દાખનો ન હોય એ બન્યા જોગ છે પણ હિંદ તરફ જે લાગણી પ્રવર્તે છે એનો કર્ષક ખ્યાન એ ખસસ આપે છે એ લાગણી અરપૃષ્ટ છે અને તેના પર બીજી ચીજોના થરો પણ બાઝેલા છે એ ખરું પણ અગ્નિ એશિયાના ઘણા દેશોમાં તે હજી પણ ચાડી રહી છે સર્વત્ર તીવ્ર અને સક્રિય રાષ્ટ્રીયતા પેદા થઈ છે, તે કેવળ પોતાનો જ ખ્યાન રાખે છે અને બીજાઓને નિષે ચકાશીન રહે છે યુરોપિયનોના પ્રભુ વેરે ડર અને દોષ સેવામાં આવે છે અને જતા યુરોપ તેમ જ અમેરિકાનું

અનુકરણ કરવાની કામના પણ નજરે પડે છે; હિંદની પરાધીન દશાને લીધે તેના તરફ કેઈક ધૂણા પણ વ્યક્ત. કરવામાં આવે છે; — આમ છતાં એ બધાંની પાછળ સર્વત્ર હિંદ પ્રત્યેના આદર અને ઐત્રીની ભાવના પ્રવર્તે છે, કેમ કે પુરાણી સ્મૃતિઓ હજી ટકી રહી છે અને એક વખતે હિંદ તેમની માતૃભૂમિ હતી અને પોતાના અપ્પટ ભંડારમાંથી તે તેમનું પાલનપોષણ કરતી હતી એ વાત એ લોકો જૂઠ્ઠા નથી. ગ્રીક સંસ્કૃતિ જેમ ગ્રીસમાંથી જૂમધ્ય સમુદ્ર પર આવેલા દેશોમાં અને પશ્ચિમ એશિયામાં પ્રસરી તેમ હિંદની સાંસ્કૃતિક અસર પણ ધૂણા દેશોમાં ફેલાઈ અને તેમના પર તેની જાંડી છાપ પડી.

સિલ્વન લેવી લખે છે, ‘ઈરાનથી માંડીને ચીની સમુદ્ર સુધી, સાર્ધખીરિયાના ખરફવાળા પ્રદેશથી માંડીને જાવા અને બોર્નિયોના ટાપુ સુધી, ઓસેનિયાથી માંડીને સોકોટ્રા સુધી હિંદ પોતાની આન્વતાઓ, કથાવાર્તાઓ તેમ જ સંસ્કૃતિ ફેલાવી છે. અનેક સદીઓના લાંબા ગાળા દરમ્યાન એથા ભાગની માનવજાત પર તેણે જૂંસી ન શકાય એવી છાપ પાડી છે. અત્યંતને લીધે જગતના ઇતિહાસમાં જે પદ તેને લાંબા વખત સુધી નકારવામાં આવ્યું છે તે માગવાનો તેમ જ માનવઆત્માના પ્રતીક અને હાઈ સમી જગતની મહાન પ્રજ્ઞાઓમાં પોતાનું સ્થાન લેવાનો તેને હક છે.’*

૧૮

પ્રાચીન હિંદી કળા

હિંદી સંસ્કૃતિ તેમ જ કળાનો પરદેશોમાં અદ્ભુત ફેલાવો થયો હતો એને પરિણામે એ કળાની કેટલીક સર્વોત્તમ કૃતિઓ હિંદ બહાર મળી આવે છે. દુર્ભાગ્યે, ખાસ કરીને ઉત્તર હિંદમાંનાં અમારાં અનેક પ્રાચીન સ્મારકો અને મૂર્તિઓ યુગયુગાન્તરોના ગાળામાં નાશ પામ્યાં છે. જોન માર્શલ કહે છે, ‘કેવળ હિંદમાં જ હિંદી કળાને જાણવી એ તેની અરધી કથા જાણવા ખરાબર છે. એને સાગોપાંગ સમજવા માટે આપણે બૌદ્ધ ધર્મની સાથે સાથે મધ્ય એશિયા, ચીન અને જાપાનમાં જવું જોઈએ; તિબેટ, બહારદેશ અને સિયામમાં ફેલાઈને તે જે નવાં રૂપો ધારણ કરે છે અને નવું સૌંદર્ય પ્રકટ કરે છે તે નિહાળવું જોઈએ તેમ જ જાવા અને કમ્બોડિયામાંનાં તેનાં ભવ્ય અને બેનમૂન સર્જનો જોવાં જોઈએ. એ દરેક દેશમાં હિંદી કળા ભિન્ન ભિન્ન જાતિની

* આ ઉતારો યુ. એન. ધોશાવના પ્રોફેસર બોફ ગ્રેટર મિન્ડિયન રિસર્ચ ૧૯૧૭-૧૯૪૨ (૬૯૬-૭૩, ૧૯૪૩) નામના પુસ્તકમાંથી લેવામાં આવ્યો છે.

પ્રતિમા અને ભિન્ન સ્થાનિક વાનાવરણના સંપર્કમાં આવે છે અને તેની વિશિષ્ટ અસર નીચે ભિન્ન ભિન્ન સ્વાંગ સળે છે.*

હિંદી કળા હિંદના ધર્મ અને દિલ્લમુદ્રી સાથે એટલી નિકટપણે સંકળાયેલી છે કે, હિંદીઓના ચિત્તને પ્રેરણા આપતા આવેલા આદર્શો વિશેના થોડાક જ્ઞાન વિના તેને સંગીતમાં સમજવાનું મુશ્કેલ છે. સંગીતની પેઠે કળાની આખતમાં પણ પૂર્વ અને પશ્ચિમના ખ્યાલો વચ્ચે ધણું અંતર રહેલું છે. રેનેસાં અથવા પુનર્જન્મચિંતના કાળ અને તે પછીના સમયમાંથી કંઈ નહીં તો અંશતઃ પ્રેરણા મેળવનારા ચાલુ જમાનાના યુરોપિયન કલાકારોના કરતાં યુરોપના મધ્યકાલીન મહાન કલાકારો તેમ જ સ્થપતિઓએ હિંદી કળા અને શિલ્પ સાથે ધણું કરીને વધારે એકરાગ અનુભવ્યો હોત. કેમ કે, હિંદી કળામાં સદા ધાર્મિક પ્રેરણા, પારલૌકિક દૃષ્ટિ જોવા મળે છે તેવી જ કંઈક પ્રેરણાથી યુરોપનાં મહાન દેવળો બાંધનારાઓ ધણું કરીને પ્રેરણા હતા. કળાને મનોગત કંપવામાં આવી હતી, વસ્તુગત નહીં; એ કંઈક આત્માને સ્પર્શતી વસ્તુ છે, જોકે એ નામ-રૂપધારી મનોરમ આકારો પણ ધારણ કરે છે. ગ્રીક લોકો સૌંદર્યના ઉપાસક હતા અને તેમાંથી તેઓ આનંદ અનુભવતા હતા એટલું જ નહીં, સ્વમર્તું દર્શન પણ કરતા હતા; ગ્રાવીન કાળના ભારતવાસીઓ પણ સૌંદર્યના ઉપાસકો હતા પણ પોતાની કૃતિઓમાં કોઈક ગૂઢ રહસ્ય, તેમણે કરેલા ગહન સત્યદર્શનનો કંઈક અંશ આરોપવાનો પ્રયાસ તેઓ કરતા હતા. તેમની સર્વોત્તમ સર્જક કૃતિઓ બાળીને તેમનો ચરિતાર્થ અથવા તેમને પ્રેરણા આપનારા વિચારો આપણે ન સમજી શકીએ તોયે આપણા ચિત્તમાં પ્રશ્નસાનો ભાવ પેદા થયા વિના રહેતો નથી. કળાની એનાથી ઊંચતરતી પંક્તિની કૃતિઓમાં આ સમજનો, કલાકારના ચિત્ત સાથેના આવા એકરાગનો અભાવ એ જાતની કદરને બાધક નીવડે છે. આપણે સમજી નથી શકતા એવી કોઈક વસ્તુ જોઈને કંઈક અસ્પષ્ટ અસ્વસ્થતાની લાગણી પેદા થાય છે. અરે, ચીઠ પણ ચડે છે અને એના પરથી આપણે એવા નિર્ણય પર આવીએ છીએ કે કલાકારને પોતાના કામની આવડત નથી અને તે નિષ્ફળ નીવડ્યો છે. કેટલીક વાર તો ધૂણા પણ પેદા થાય છે.

હું પૂર્વની કે પશ્ચિમની કળા વિષે કશુંયે જાણતો નથી અને એને વિષે કશું પણ કહેવાનો મને અધિકાર નથી. કળાની કૃતિઓ જોઈને કોઈ પણ અનભિદા માણસના જેવા જ ભાવો મારા અંતરમાં જીએ છે. કેટલાંક ચિત્રો,

* રેનિનલ્ડ લે મેના મુદ્રિસ્ટ આર્ટ બિન સિયાન (કેમ્બ્રિજ, ૧૯૩૮) નામના પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાંથી થોડાકે થોડાકે બેક ટ્રેસર બિન્ડિંગન રિપર્ચ (લંકા, ૧૯૪૩) માં ટાંકેલા હતા.

મૂર્તિઓ અથવા પ્રમારતો લાળીને હું આનંદથી છત્રકાંડે છું અથવા ગદ્ગદિત થઈ જાઉં છું અને કંઈક અવનવી લાગણી અનુભવું છું; અથવા મને સહેજસાજ આનંદ થાય છે અથવા મારા મન પર તેમની સહેજ પણ અસર થતી નથી; અને તેના પર નજર નાખ્યા વિના જ હું આગળ ચાલ્યો જાઉં છું, અથવા તે જોઈને મને ઘૂણા પણ થાય છે. આ બધા ભાવોનો હું ખુલાસો આપી શકું એમ નથી કે કથાની કૃતિઓના ગુણદોષો વિષે વિદ્વાજીવાલો વાતો કરી શકું એમ પણ નથી. સિલોનમાંના અનુરાધપુર આગાની બુદ્ધની મૂર્તિ જોઈને મારા મન પર ઊંડી અસર થઈ હતી અને તેની છબી કેટલાયે વર્ષોથી હું મારી સાથે રાખું છું. જ્યારે દક્ષિણ હિંદનાં કાતરકામથી ખીચોખીચ ભરેલાં કેટલાંક સુપ્રસિદ્ધ મંદિરો જોઈને હું અસ્વસ્થ અને એવેન બની જાઉં છું.

ગ્રીક પરંપરામાં કેળવણીના યુરોપિયનોએ પહેલાં હિંદી કલાનું ગ્રીક દૃષ્ટિથી અવલોકન કર્યું. ગાંધાર તેમ જ સરહદ પ્રાન્તની ગ્રીક અસરવાળી બૌદ્ધ કલામાં તેમને જેનો પરિચય હતો તે વસ્તુ કંઈક અરો તેમણે નિહાળી અને હિંદી કથાની ખીજ કૃતિઓ તેના જ ઉત્તરતી કેટલેક નમનાઓ છે એમ તેમણે માની લીધું. ધીમે ધીમે નવી દૃષ્ટિથી તેનું અવલોકન કરવામાં આવ્યું અને હિંદી કલામાં કંઈક મૌલિક અને જીવંત તત્ત્વ રહેલું છે, તે ગ્રીક અસરવાળી બૌદ્ધ કલામાંથી ઉદ્ભવી નથી પણ તે તેનું આંખું પ્રતિબિંબ માત્ર છે એમ દર્શાવી આપવામાં આવ્યું. હિંદી કલા વિષેની આ નવી દૃષ્ટિ ઇંગ્લંડ કરતાં વિશેષ કરીને યુરોપ ખંડમાંથી આવી હતી. હિંદી કથાની કદર — સંસ્કૃત સાહિત્યને પણ આ વાત લાગુ પડે છે — ઇંગ્લંડ કરતાં યુરોપ ખંડમાં વધારે ખૂબ વામાં આવી એ કંઈક વિચિત્ર લાગે છે. આમ થવામાં હિંદ અને ઇંગ્લંડ વચ્ચે જે કમનમીય રાજકીય સંબંધ પ્રવર્તે છે તે કેટલે અંશે જવાબદાર છે એ કહેવું મુશ્કેલ છે. એમાં કંઈક તથ્ય છે ખરું પણ એ તફાવતનાં ખીળાં અને વધારે તપસ્પર્શી કારણો પણ હેવાં જોઈએ. હિંદની ભાવના તેમ જ દૃષ્ટિ પ્રમાણમાં સારી રીતે પિંજનનારા બેશક ધણા અંગ્રેજો છે. એમાં કલાકારો, વિદ્વાનો અને ખીળઓનો પણ સમાવેશ થાય છે. અમારો પુરાણો વારમો ખોળી કાઢવામાં તેમ જ દુનિયાને તેનું રહસ્ય સમજાવવામાં પણ તેમણે પોતાનો ફાળો આપ્યો છે. એવા પણ ધણા અંગ્રેજો છે જેમની ગાઢ મૈત્રી અને સેવાને માટે હિંદ તેમનું ગણ્ય છે. આમ છતાં હિંદીઓ અને અંગ્રેજો વચ્ચે મોટું અંતર રહેલું છે અને તે ઉત્તરોત્તર વધતું જાય છે એ વિશે શંકા નથી. હિંદને પહે એ વાત સમજવી કંઈ નહીં તો મારે માટે મુગમ છે કેમ કે અમારા અંતરમાં જિંઝા ધા કરે એવું હમણાં થોડાં વર્ષોમાં ઘણું બની ગયું છે. સામે પક્ષે પણ એવી જ અસર થઈ છે પણ તેનાં કારણો

જુદા છે તેમના અભિપ્રાય પ્રમાણે તેમની કસૂ ન દેવા છતાં દુનિયા આગળ તેમને બદનામ કુનામા આ મા તેને માટે તેઓ ગુસ્સે થાય છે પણ એ સાગળી રાજકારણ કરતા વધારે જિડી છે અને તે અનુભવજ્ઞ વ્યક્ત થાય છે તેમ જ ઇગ્નના જુદિજીવી લોભ પર તેની મોંથી વધુ અગર થતી દોષ એમ લાગે છે તેમને મન એક દિદી આદિ પાતખનો નિશિષ્ટ આર્થિક છે અને તેના સવળા કામો એની ખપથી દૂષિત થયેલા હોય છે જેને અગ્રેજ વિચારમરણી અને જુદિમતાનો ભાગ્યે જ પ્રતિનિધિ ઠીકી રાખ્ય એવા એ લોકપ્રિય અગ્રેજ લેખકે હમણા જ એક પુસ્તક લખ્યું છે જેમા તેણે દિદની હરેક વસ્તુ માટે ભારેભાર દેવ, ધિક્કાર અને ધૂણા ફાલગ્યા છે એસ્મની સીન્વેન નામનો એનાથી મોટો અને અગ્રેજ પ્રજાનું માનસ પ્રિયે કરીને વ્યક્ત કરનાર લેખક અસ્કેવ વીચ મી (૧૯૪૧) નામના પોતાના પુસ્તકમા કહે છે 'તેની પામે અનેક અને વિવિધ પ્રકારની અદ્ભુત વસ્તુ છે છતાં દિદનો ખ્યાન ધૂણાજનક જ રહે છે' વળી તે 'દિદુ કગાની કૃતિઓની ખૂબીને મારી નાખનારા ધૂણાજનક અને ચીકાશના ગુણનો' પણ ઉલ્લેખ કરે છે

દિદની કળા વિષે અથવા સામાન્ય રીતે દિદ વિષે એ અભિપ્રાયો ધરાવવાનો મિ સીન્વેનને પૂરેપૂરો હક છે તેઓ એની જ લાગણી અનુભવે છે એની મને ખાતરી છે દિદની ધણી વસ્તુઓ પ્રત્યે મને પોતાને પણ ધૂણા લીપળે છે, પણ એક દરે જોતા દિદ વિષે મને એની લાગણી થતી નથી એ સ્વાભાવિક છે, કેમ કે હું દિદી છું અને હું ગમે એમ્લો નાવાયક હોઉં તોયે હું મારી પોતાની જાનને સડેનાઈથી ધિક્કારી શકું નહીં. પણ એ કળા વિષેના અભિપ્રાયો કે વિચારોનો સવાલ નથી, ખાસ કરીને એ એક આખી પ્રજા પ્રત્યેના શાત કે અશાત અણગમો અને વૈમનસ્ય છે જેમને આપણે હાનિ પહોંચાડી હાથ તેમને આપણે ધિક્કારીએ છીએ અને તેમના પ્રત્યે અણગમે બતાવીએ છીએ એ સાચું છે?

દિદી કગાની કદર ખૂજનારા તથા તેને સમજવા માટે નના ધારણો અખબાર કરનારા અગ્રેજોમા લારેન્સ મિનગોન અને ઈ બી હવેલનો સમાવેશ થાય છે દિદી કગાના આદર્શો અને તેમની પાછળ રહેલી ભાવનાને વિશેષ ખાસ કરીને ઉત્સાહ ધરાવે છે રાષ્ટ્રની મદાન કળા રાષ્ટ્રનું માનસ અને સ્વભાવ તાદરશ રીતે વ્યક્ત કરે છે એ વાત પર તે ભાર મૂકે છે પણ તેની પાછળ રહેના આદર્શો સમજવામા આવે તો જ તેની કદર ખૂજી શકાય એમ કહે છે નિદેલી રાજકર્તા જાતિ એ આદર્શોને ખોળી રીતે સમજીને તેમ જ તેમને વખોડી મઠીને બૌદ્ધિક વૈમનસ્યના ખીજ વાવે છે તે કહે છે કે, દિદી કળા મૂઢીભર કેગવાયેના અને ભણેલાગણેલા લોકોને માટે નથી તેનો આશય ધર્મ

અને તત્વજ્ઞાનનું હાર્દ આમજનતાને સમજાવવાનો છે. ‘પશ્ચિમના લોકોની દૃષ્ટિએ હિંદના ખેડૂતો નિરક્ષર અને અભણ ગણાય પણ જગતભરના ખેડૂતોમાં તેઓ સૌથી વધારે સંસ્કારી છે—હિંદના નિકટના પરિચયમાં આવેલા સૌ કોઈ આ હકીકતથી માહિતગાર છે—, એ પરથી જોઈ શકાય એમ છે કે હિંદી કળા લોકકેળવણીનું પોતાનું ધ્યેય પાર પાડવામાં સફળ થઈ હતી.’*

કુદરત અને વિશ્વ સાથેનો માણસનો મૂળજૂતો એકરાગ વ્યક્ત કરવા માટે કળાના ક્ષેત્રમાં તેમ જ સંસ્કૃત કાવ્યો અને હિંદી સંગીતના ક્ષેત્રમાં કળાકાર કુદરતના હરેક સ્વરૂપ સાથે તન્મય થઈ જતો હતો એમ માનવામાં આવતું હતું સમગ્ર એશિયાની કળાનો આ સૂર રહ્યો છે અને એને લીધે જ તેમાં પાર વિનાની વિવિધતા અને આગળ તરી આવતા રાષ્ટ્રીય ભેદો હોવા છતાં એશિયાઈ કળાને વિશે અમુક પ્રકારની એકતા જણાઈ આવે છે. અજંતાનાં મનોહર બીંતચિત્રો બાદ કરતાં હિંદમાં પ્રાચીન સમયનાં ઝાંઝાં ચિત્રો જોવા મળતાં નથી. ઘણાંખરાં ચિત્રો નાશ પામ્યાં હોય એ બનવા જોગ છે. ચીન અને જાપાન જેમ ચિત્રોમાં તેમ હિંદ તેની મૂર્તિઓ અને સ્થાપત્યમાં સૌથી મોખરે હતું.

હિંદી સંગીત યુરોપિયન સંગીતથી તદ્દન ભિન્ન છે. પોતાની રીતે તેણે ખૂબ વિકાસ સાધ્યો હતો. આમ સંગીતના ક્ષેત્રમાં હિંદ મોખરે હતું અને ચીન તેમ જ દૂર પૂર્વના દેશો બાદ કરતાં એશિયાઈ સંગીત પર તેણે પોતાની ખૂબ અસર પાડી છે. સંગીત આમ ઈરાન, અફઘાનિસ્તાન, અરબસ્તાન, તુર્કસ્તાન અને અમુક અંશે જ્યાં આગળ અરબી સંસ્કૃતિ ફેલાઈ હતી એવા ઉત્તર આફ્રિકા જેવા પ્રદેશોને હિંદ સાથે જોડતી બીજી કડી બની. હિંદનું શિષ્ટ સંગીત ઘણું કરીને આ બધા દેશોમાં આવકાર પામશે.

કોતરી કાંદેલી પ્રતિમાઓ સામેના ધાર્મિક અણગમાએ એશિયાના બીજા દેશોની પેઠે હિંદમાં પણ કળાના વિકાસમાં મહત્વનો ફાળો આપ્યો છે. વેદો મૂર્તિપૂજનની વિરુદ્ધ હતા અને બૌદ્ધ ધર્મમાં પ્રમાણમાં ઘણા પાછળના સમયમાં છુદ્દની મૂર્તિઓ બનાવવામાં આવી તેમ જ તેમનાં ચિત્રો ચીતરવામાં આવ્યાં. મથુરાના સપ્તહર્યાનમાં બોધિસત્ત્વની સામર્થ્ય અને શક્તિથી જિભરાતી પ્રત્યંક પાપાણ્ડી મૂર્તિ છે. એ ઈસવી સનના આરંભકાળની કુશામ સમયની છે.

આરંભકાળની હિંદી કળામાં પ્રતૃતિવાદની અસર ઘણી જોવામાં આવે છે. અમુક અંશે એ ચીનની અસરને આભારી છે. હિંદી કળાના વિકાસની જુદી જુદી ભૂમિકાઓ પર અને ખાસ કરીને આ પ્રતૃતિવાદના વિકાસમાં ચીની અસર દૃષ્ટિગોચર થાય છે. આ જ રીતે હિંદનો આદર્શવાદ પણ ચીન અને

જનપાનમાં પહોંચે છે અને કળાના ઉત્કર્ષના તેમના કેવલાક મહાન યુગોમાં તેની પ્રમુખ અસર થાય છે

ગુપ્ત યુગ દરમ્યાન એને કે ઈસવી સનની એથી સદીથી છઠી સદીના સમયમાં — એ કાળને 'હિંદનો સુવર્ણ યુગ' મહેનામાં આવે છે — અજંતાના ગુફાઓ ખોદવામાં આવી હતી અને ત્યાંનાં બીતચિત્રો ચીતરવામાં આવી હતા. બાગ અને બગીચાની ગુફાઓ પણ એ જ સમયની છે. અજંતાના બીત ચિત્રો જોકે અત્યંત સુંદર છે અને તે જડી આ યા ત્યારથી આપણા આધુનિક સમયના કળાકાંડો પર પ્રમુખ અઘર કરતા રહ્યા છે પણ તેના પરિણામો સારાં આવી નથી તેઓ જીવન વિમુખ થઈ ગયા અને અજંતાની શૈલીની નમૂના જરવામાં પડ્યા.

અજંતા આપણને કૌર્મિક દૂરની અને સ્વપ્નસમી અને છતાં અત્યંત વાસ્તવિક દુનિયામાં લઈ જાય છે. એ બીતચિત્રો બૌદ્ધ મિત્રુઓએ ચીતરેલા છે. સ્ત્રીઓથી દૂર રહો, તેમના તરફ નજર સરખી પણ ન કરો કેમ કે તેઓ ગંદ જોખમગ્રસ્ત છે એ ધણી વખત પૂર્વે તેમના ગુણો મધુ હવુ અને તેમ છતાં અહીં રાજકુમારીઓ, ગણિમઓ, નર્તિત્રીઓ ઇલાહિ દગનામધે સ્વરૂપવાન સ્ત્રીઓ, આમનરથ શણગાર સજ્જતી કે સરધમના રૂપમાં આપણા જોવામાં આવે છે. અજંતાની સ્ત્રીઓ મશહૂર બની છે. આ સાધુ ચિત્રમણે આ દુનિયાનું તેમ જ આ સંસારના પનગના જતા નાખનું કેવું જીવન હવું! જે પ્રેમથી તેમણે સૌમ્ય અને પારનૌકિં ભવ્યતાવાળી તેમના બોધિસત્વની છબી ચીતરી છે તેના જ પ્રેમથી તેમણે એ ચિત્રો પણ ચીતર્યા છે.

માતમી તેમ જ આમી સદીમાં એલોરાની પ્રમુખ ગુફાઓ નક્કર ખડખડાથી કોતરી મઢવામાં આવી હતી એની વચ્ચેવચ્ચ કૈલાસનું જમરદસ્ત મંદિર છે. માણસોએ એની કંપના કરી જ કેની રીતે અને મદપના ક્યાં પડી પણ તેમની એ કંપનાને તેમણે મૂર્તિ સ્વરૂપ કેની રીતે આપ્યું એ સમજવું ખરેખર મુશ્કેલ છે. સમર્થ અને કર્મક અકળ એવી ત્રિમૂર્તિની મૂર્તિવાળી એવીક યાની ગુફાઓ પણ એ જ મળતી છે. દક્ષિણ હિંદમાં આવેલા મામલ્લા પુરમના રમારકો પણ એ જ સમયનાં છે.

એવીક-યાની ગુફામાં નટરાજ શિવની ખડિત મૂર્તિ છે. હવેન મહે છે કે તેની બાગેરી સ્થિતિમાં પણ તે આપણને ભવ્ય કંપના અને મૂર્તિમત રાક્ષસી સામર્થ્યનો ખ્યાલ આપે છે. 'નૃત્યની તાનમદ્ ગતિથી ખુદ ખડક સુધ્ધા ધમકતો ટોમ એમ જણાય છે. પગ તુ તેના હિમલય મુખ પર હુદના મુખ પર વિનસે છે તેની જ પરમ શાંતિ અને નિરક્તિ જોવામાં આવે છે!'

બ્રિટિશ મ્યુઝિયમમાં નટરાજ શિવની બીજી પથ્ર એક મૂર્તિ છે. ઇપ્સીને તેને વિષે લખ્યું છે: ‘નૃત્ય કરતાં કરતાં શિવ સૃષ્ટિ સરજે છે અને તેનો સંહાર કરે છે, તેના વિશાળ લયો કાગના નિરવધિ કપો પેદા કરે છે અને તેની ગતિઓમાં અચૂક અને જાદુઈ મંત્રશક્તિ રહેલી છે. બ્રિટિશ મ્યુઝિયમમાંનું નાનકડું જૂથ ગ્રેમને અર્થે વહોરેલા મુસુનો સૌથી કરુણ સમારોપ છે અને તે માનવીના આવેગો તેમ જ રાગદ્વેષોમાં રહેલા જીવલેણ તત્ત્વ બીજી ઠોઈ પથ્ર કૃતિ કરતા વિશેષ સૂચકતાથી વ્યક્ત કરે છે. આ અર્થગંબીર, ઠોઈ પથ્ર પ્રધારની લાક્ષણિક સમગ્ર રહિત, તેમ જ વસ્તુના હાર્દ પર જ બંધુ લક્ષ કેન્દ્રિત કરનારી કૃતિઓને મુકામને આપણા યુરોપિયન રૂપકો ક્ષુદ્ર અને વ્યર્થ છે.’*

જાનામાં બહુ દર આગળથી મળી આવેલું બોધિસત્ત્વનું માથું ઠાપનહેગનમાં ઝીપ્સોટોકમાં લઈ જવામાં આવ્યું છે સૌંદર્યની વ્યાખ્યાની દૃષ્ટિએ એ રમણીય છે. પરંતુ હંવેવ દહે છે, આરસાની પેઠે બોધિસત્ત્વના વિશુદ્ધ આત્માને પ્રતિમિખિત કરતું કઈંડ ગૂઢ તત્ત્વ એમાં રહેલું છે. ‘એ મુખ સાગરનાં લાક્ષણીક નિશ્ચયતા, નિરજ નીચ આકાશની પરમ શાન્તિ અને માનવચક્ષુ પામી ન શકે એનું સૌંદર્ય મૂર્તિમત કરે છે.’

હંવેવ ઉમેરે છે, ‘જાનામાંની હિંદી કાગાનું પોતાનું નિરાળું વ્યક્તિત્વ છે અને જ્યાંથી તે આવી હતી તે દેશની કળાથી તેને જુદી પાડે છે. એ અનેમાં એક જ પ્રધારની ગૂઢ પ્રસન્નતા જોવા મળે છે પણ જાનાના દેરી આદર્શમાં એવીકંટા અને મામત્વપુરમના દિદુ શિંપમા જોવા મળતો ગાંબીરનો ભાવ આપણને જોવા મળતો નથી. જાનાની હિંદી કળામાં માનની સતોષ અને આનંદ તેમ જ હિંદમાં તેમના પૂર્વજોએ સદીઓ સુધી તોણનો અને મુખીમતો વેચ્યા પછી આ ટાપુના સુખદવાસમાં હિંદી વસાહતીઓએ અનુભવેલી સુલેહશાંતિ અને સનામતીની ભાવના વધુ પ્રમાણમાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે.’+

૧૯

હિંદનો પરદેશો સાથેનો વેપાર

ઈસવી સનનો પહેલા હજાર વરસના આખા ગાળા દરમ્યાન હિંદનો વેપાર-રાજગાર બહોળા પ્રદેશમાં ફેલાયેલો હતો અને પરદેશોના ઘણાં અગ્રરો હિંદી વેપારીઓના કમળમાં હતા પૂર્વ તરફના સમુદ્રના પ્રદેશોમાં તેનું પ્રમુખ હવું અને પશ્ચિમે તે છેક જૂમધ્ય સમુદ્રના કાશ પરના દેશો સુધી વિસ્તર્યો હતો. મરી

* ઇપ્સીન: લેટ થેર નો સ્કલ્પર (૧૯૪૨), પા. ૧૯૩.

+ હંવેલ' થિ આર્મીલિવલ્સ બોફ બિન્ડિયન આર્ટ (૧૯૨૦), પા. ૧૧૯.

ધર્મ કરીને તેને બીજો પણ એક લાભ હતો. આ લાભ તે ગુલામી પ્રથાનો અભાવ. એ પ્રથા મીઠા તેમ જ બીજા પ્રાચીન સંસ્કૃતિને વિનયપૂર્વક પડી હતી અને તેની પ્રગતિના માર્ગમાં બાધરૂપ ધર્મ પડી હતી. ગ્રાતિવ્યવસ્થામાં અનેક અનિષ્ટ તરવેા હતાં અને તે ઉત્તરોત્તર વધતી ગયાં પણ છેક નીચલા ચરની શાંતિના લોકોની સ્થિતિ પણ ગુલામોના કરતાં અનેક ગણી સારી હતી. દરેક શાંતિની અંદર સમાનતા અને અમુક પ્રમાણમાં સ્વતંત્રતા હતી. દરેક શાંતિને પોતાનો ધર્મ હતો. એ વિશિષ્ટ ધર્મને અંગેના કામમાં જ તે પોતાનો સધળો વખત આપતી હતી. એને લીધે કળા-કારીગરીનાં લિન્ન લિન્ન ક્ષેત્રોમાં લોકોએ ખૂબ હસ્તકૌશલ્ય ખીસવ્યું.

૨૦

પ્રાચીન હિંદમાં ગણિતવિદ્યા

અત્યંત શુદ્ધિપરાયણ તેમ જ તાર્ત્વિક ચિંતનમાં રચાપરચા ગહેનારા પ્રાચીન કાળના હિંદીઓ ગણિતવિદ્યામાં સૌને ટપી નાખ એવી અપેક્ષા ઠોઠ્ઠાં પણ રાખે. આરંભમાં યુરોપને અંકગણિત તેમ જ બીજાગણિત આરમ્ભ લોકો પાસેથી મળ્યાં હતાં. એથી જ ભરણી બંકો એવું પ્રચલિત અંગ્રેજી નામ પડ્યું છે, પણ આરમ્ભ પેતે એ બંને વિદ્યાઓ હિંદમાંથી લઈ ગયા હતાં. ગણિતવિદ્યામાં હિંદીઓએ કરેલી અસાધારણ પ્રગતિ આજે સુવિદિત છે અને આધુનિક અંકગણિત તેમ જ બીજાગણિતના પાયા ધણી લાંબા સમય પૂર્વે હિંદમાં નાખાયા હતા એ હકીકત સૌ ઠોઠ્ઠાં સ્વીકારે છે. ગણનાનો કોઠો વાપરવાની અણધારી પદ્ધતિ તેમ જ શામન અને એવા જ બીજા અંગ્રેજી લાંબા સમય સુધી પ્રગતિ અટકાવી રાખી હતી એ વખતે શ્વેત સહિતના હિંદી અંગ્રેજી માનવચિત્તને એ બધાં બધેનોમાંથી મુક્ત કર્યું અને અંગ્રેજીના સ્વરૂપ પર સારી પેઠે પ્રકાશ નાખ્યો. આ અંગ્રેજી સંજ્ઞાઓ અદ્વિતીય હતી અને બીજા દેશોમાં વપરાતી બીજા બધી સંજ્ઞાઓ કરતાં સર્વથા લિન્ન હતી. આજે એ અંગ્રેજી સૌ ઠોઠ્ઠાં જાણે છે, આપણે તેમને શ્રદ્ધા કરી લઈને જ ચાલીએ છીએ છતાં તેમની અંદર ક્રાંતિકારી પ્રગતિનાં બીજા રહેલાં હતાં.

હોઝો વરસ પર, નેપોલિયનના સમયમાં, લા પ્લેસે લખ્યું હતું : ‘દસ સંજ્ઞાઓ દ્વારા હરકોઈ સંખ્યા વ્યક્ત કરવાની અતિ ચતુરાઈભરી પદ્ધતિ હિંદીઓએ આપણને આપી છે. એ દરેક અંગ્રેજી પોતાના સ્થાનનું મૂલ્ય હોય છે તેમ જ તેનું પોતાનું અસલ મૂલ્ય પણ હોય છે. એ વસ્તુ રહસ્યપૂર્ણ અને મહત્વની છે. એ આજે આપણને એટલી સીધીસાદી લાગે છે કે આપણે તેની સાચી કદર

કરી શકતા નથી. પણ એની એ સરળતા તેમ જ હરકોઈ પ્રકારની ગણતરી કરવામાં એણે આણેલી મોટી સુગમતાએ આપણા અંગગણિતને પ્રથમ પંક્તિની ઉપયોગી શોધોની હરોળમાં મૂક્યું છે. અને આર્કિમિડિઝ તેમ જ એપોલોનિયસ જેવા પ્રાચીન સમયના આપણા સૌથી મહાન અને પ્રતિભાશાળી પુરુષોને પણ એનો ખ્યાલ ન આવ્યો એ વસ્તુ ખ્યાલમાં લેતાં એ સિદ્ધિની ભવ્યતા આપણે પિછની શકીએ છીએ.*

હિંદમાં ભૂમિતિ, અંગગણિત તેમ જ બીજગણિતનો આરંભ ઘણા પ્રાચીન સમયમાં થયો હતો. ઘણું કરીને આરંભમાં વૈદિક વેદીઓ માટેની આકૃતિઓ બનાવવા માટે અમુક પ્રકારના ભૌમિતિક બીજગણિતનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો હતો. ચોરસને આપેલી ભુજાઓવાળા ઝણ=ક કાટખૂણ ચતુષ્કોણમાં ફેરવી નાખવાની રીતોનો ઉલ્લેખ પ્રાચીનમાં પ્રાચીન ગ્રંથોમાં મળી આવે છે. હજી આજે પણ હિંદુ ધાર્મિક વિધિઓમાં ભૂમિતિની આકૃતિઓનો ઘણો ઉપયોગ થાય છે. હિંદમાં ભૂમિતિની પ્રગતિ યદ્ય હની એ ખરું પણ એ ક્ષેત્રમાં ગ્રીસ અને એલેક્ઝાન્ડ્રિયા ઘણાં આગળ વધ્યાં. બીજગણિત તેમ જ અંગગણિતમાં હિંદ સૌને મોખરે રહ્યું હતું. દશાંશ પદ્ધતિ તેમ જ શૂન્યનો શોધક અથવા શોધકો જાણમાં નથી. શૂન્યની સંજ્ઞાનો વહેલામાં વહેલો ઉપયોગ ઈ. સ. પૂ. ૨૦૦ની સાલના ધાર્મિક ગ્રંથોમાં થયેલો જાણવામાં આવ્યો છે અને તેના સ્થાનોના મૂલ્યની પદ્ધતિ ઈસવી સનના આરંભના સમયમાં શોધી કાઢવામાં આવી હોય એવો સંભવ છે. શૂન્ય પહેલાં તો ટપકાથી દર્શાવવામાં આવતું હતું પણ પછીથી ટપકાને બદલે નાના વર્તુળનો ઉપયોગ થવા લાગ્યો. બીજા અંકોની પેઠે એને પણ એક અંક લેખવામાં આવતો હતો ગ્રોઈસર હેન્ડેડ એ શોધતું મહત્ત્વ આ રીતે વ્યક્ત કરે છે : ‘શૂન્યની સંજ્ઞાની શોધનું મહત્ત્વ ભારે છે. શૂન્યત્વને માત્ર સ્થાન, નામ આકૃતિ અને સંજ્ઞા જ નહીં પણ ઉપયોગી શક્તિ આપવામાં આવી એ ન્યાયી તેનો ઉદ્ભવ અથો તે હિંદુ જાતિની વિશિષ્ટતા છે. એ નિર્વાણને શક્તિપુર્ણમાં ફેરવી નાખવા સમાન છે. શુદ્ધિ અને શક્તિની પ્રગતિમાં ગણિતની બીજ કોઈ પણ શોધે આટલો ભારે ફાળો આપ્યો નથી’†

આધુનિક સમયનો બીજો એક ગણિતશાસ્ત્રી આ ઐતિહાસિક ધટના વિશે છત્રાદાર ભાષામાં વર્ણન કરે છે. કેન્ટ્રીંગ પોતાના નવરમાં લખે છે : ‘આ લગભગ

* હોગનેને મેથેમેટિક્સ ફોર મીલિયન નામના પોતાના પુસ્તકમાં ટાકેલો ઉતારો (૯૮૧, ૧૯૪૨).

† બી. ૬૧ અને એ એન સિંહના હિસ્ટરી ઓફ હિંદુ મેથેમેટિક્સ (૧૯૩૫) નામના પુસ્તકમાં જી. બી. હેલ્ડેડ : એન ‘બ્રાહ્મિયન એન્ડ ટેક્નિકલ ઓફ એરિથમેટિક, પા. ૨૦ (વિકાગો, ૧૯૧૨)ના ઉતારામાથી.

પાંચ હજાર વરસના લામા ગાળામાં ઘણી સંસ્કૃતિઓ ખીલી અને અસ્ત પામી અને તે દરેક પોતાની પાછળ સાહિત્ય, કળા, ફિલસૂફી તેમ જ ધર્મનો વારસો મૂકી ગઈ છે. પરંતુ માણસે જેનો સૌથી પ્રથમ ઉપયોગ કરવા માંડ્યો હતો તે ગણતરી કરવાની કળામાં તેણે સરવાળે ટેકરી પ્રગતિ કરી હતી? ગણતરી કરવા માટેના અઢે એટલા જડ અને અણુર્ધડ હતા કે એ દ્વારા પ્રગતિ કરવાનું લગભગ અશક્ય હતું. વળી ગણતરી કરવા માટેની પદ્ધતિનું ક્ષેત્ર એટલું મર્યાદિત હતું કે સહેલી ગણતરી કરવા માટે પણ એ નિયમના નિબંધાતની મદદ જરૂરી થઈ પડતી હતી. . . . માણસ એ પદ્ધતિનો હજારો વર્ષ સુધી ઉપયોગ કરતો હતો પણ તેમાં તે મહત્વનો કરો સુધારો કરી શક્યો નહીં. . . . અધકારયુગમાં વિચારોની પ્રગતિ બહુ ધીમી ગતિથી થઈ હતી તેને મુકાબલે પણ આ ગણતરી કરવાની પદ્ધતિનો ઇતિહાસ સ્થગિતતાનું ચિત્ર રજૂ કરે છે. આ બધી વસ્તુઓનો ખ્યાલ કરતા, ઈસવી સનની આરબની સદીઓમાં અંકના સ્થાનના મૂલ્યનો સિદ્ધાંત ખોળી કાઢનાર અમ્માત હિંદુની સિદ્ધિ જગદ્વ્યાપી ઘટનાનું મહત્વ ધોરણ કરે છે.”

ગ્રીસના મહાન ગણિતશાસ્ત્રીઓને એ શોધ હાથ ન લાગી એ હકીકત કેન્ટગીને મૂંઝવણમાં નાખે છે ‘ગ્રીક લોકોને વહેવાડુ અથવા વિનિયુમ્ન વિજ્ઞાન પ્રત્યે ધૂણા હતી અને પોતાનાં બાળકોનું એને લગતું શિક્ષણ તેઓ ગુલામોને સોંપતા હતા એથી એમ નન્યુ હશે? પણ એમ હોય તો, જે પ્રજાએ આપણને ભૂમિતિ આપી અને એ શાસ્ત્રને આટલું બધું ખીનવ્યું તેણે આધારિક ખીનગણિત પણ ન નિર્માણ કર્યું એનું શું? આધુનિક ગણિતવિજ્ઞાના પાયારૂપ ખીનગણિત પણ હિંદુના ઉદ્ભવનું અને તે પણ સ્થાનને મૂલ્ય અપનારી અંકપદ્ધતિ જન્મી તે જ અરસામાં, એ વાત પણ એટલી જ વિચિત્ર નથી?’

આ પ્રશ્નનો જવાબ પ્રોફેસર હોગમેન આમ આપે છે : ‘બૌદ્ધિક પ્રગતિનો ખુલાસો ભારેમાં ભારે પ્રતિભાશાળી બ્યક્તિની જીવિતમતાને કુગિત કરનારાં સમાજતત્ત્વ, રૂઢિઓ તેમ જ વિચારોને બદલે ગણીગાળી શક્તિશાળી બ્યક્તિઓની પ્રતિભામાં શોધવાનો પ્રયત્ન કરવા જઈએ તો હિંદુઓએ જ એ પગલું શાથી ભર્યું, પ્રાચીન કાળના ગણિતશાસ્ત્રીઓએ એ કેમ ન ભર્યું, પહેલવહેલું વહેવાડુ માણસે એ કેમ ભર્યું વગેરે સમજવાની મુશ્કેલી પાર ન કરી શકાય એવી નથી બાક છે. ઈસવી સનની પહેલી સદીનાં છેવટના ભાગમાં હિંદુમાં જે બન્યું તે એ અગાઉ પણ બનના પામ્યું હતું સોવિયટ રશિયામાં આજે એ બની રહ્યું હોય એ બનનાજોગ છે. . . . એ સસનો સ્વીકાર કરવો એનો અર્થ એ છે કે

૦ હોગમેને મેથેમેટિકલ ફોરિષ મિલિયન (૯૩૫, ૧૯૪૨) નામના પોતાના પુસ્તકમાં ટાંકેલા હતાં.

પ્રત્યેક સંસ્કૃતિ અસાધારણ શક્તિશાળી વ્યક્તિઓને કેળવવામાં આવે છે તેટલું જ લક્ષ આમગ્નનાની કેળવણીમાં પણ ન આપે તો તેના વિનાશનાં મૂળ તેની અંદર રહેલાં જ હોય છે.*

તો પછી આપણે એમ માનવું જોઈએ કે આ અપૂર્વ શોધા તેના જમાનાથી ઘણી આગળ એની કોઈ મહાન પ્રતિભાશાળી વ્યક્તિની ક્ષણિક પ્રેરણાને આભારી નહોતી પણ તત્વતઃ તેઓ વર્તમાન સામાજિક પરિસ્થિતિના પરિપાકરૂપ હતી અને તત્કાલીન કોઈક અતિ આવશ્યક માગને તે પૂરી પાડતી હતી. એ માગ ખોળી કાઢવા અને તેને પૂરી પાડવા માટે અત્યંત પ્રતિભાશાળી વ્યક્તિની ખસસ જરૂર હતી, પણ એ માગ ન હોત અને એ શોધા થઈ હોત તોપણ તે ભુવાર્ધ ગર્ભ હોત અથવા તેના ઉપયોગ માટેના અનુકૂળ સંજોગો પેદા થાય ત્યાં સુધી તે ખાતુએ મૂકવામાં આવી હોત આરંભકાગના ગણિતવિદ્યાના સંસ્કૃત ગ્રંથો પરથી સ્પષ્ટપણે જણાય છે કે, એની માગ સમાજમાં પેદા થઈ હતી, કેમ કે ગૂંચવણભરી ગણતરીઓ કરવી પડે એવા વેપાર અને સામાજિક સંબંધોને લગના દાખલાઓથી એ ગ્રંથો ભરપૂર છે. એમાં કરવેરા, દેવું તેમ જ વ્યાજને લગના દાખલાઓ છે, ભાગીદારી અને માલના સાદા તેમ જ વિનિમયને લગતા દાખલાઓ છે તેમજ મોનાની શુદ્ધતા ગણવાના દાખલાઓ છે સમાજ ખીચીને બહુશાખ થયો હતો, અને રાગવહીનત તેમ જ વેપારના બહોળા ક્ષેત્રમાં સંખ્યાબંધ માથા શેરકાયા હતા. ગણતરી કરવાની મીઠીસાદી પદ્ધતિ વિના એ બધા વહેવાર અવાવવાનું અશક્ય હતું.

હિંદમાં શૂન્યની મંજા તથા દર્શાવ પદ્ધતિ અંગીકાર કરવામાં આવી તેથી અંગ્રેગણિત અને ખીગ્રગણિતની દિશામાં ઝડપી પ્રગતિને માટે દ્વાર ખુલ્લાં થયાં. પછીથી અપૂર્ણાંક અને અપૂર્ણાંકના ગુણકાર તેમ જ ભાગાકારની પદ્ધતિ શોધાઈ, ત્રિરાશીની રીત શોધીને તેને પૂર્ણ બનાવવામાં આવી, વર્ગ તથા વર્ગમૂળ અને વર્ગમૂળ સૂચક $\sqrt{\quad}$ ચિહ્ન, ધન અને ધનમૂળ, ઓછાનું ચિહ્ન, ત્રિગુણમિતિના ગુણોત્તરોનો કોઠો વગેરે ગોધાયાં, ૪ ની કિંમત ૩ ૧૪૧૬ કાઢવામાં આવી, અજ્ઞાત મંખ્યા સૂચવવા માટે મૂળાક્ષરના અક્ષરો વપરાવા લાગ્યા, સદાં વર્ગીય સમીકરણોને ઉકેલવાની રીત શોધાઈ તેમ જ શૂન્યનું મૂલ્ય કાઢવાની ગણિતપદ્ધતિ પિરે મિયાર થયો. શૂન્યની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે આપવામાં આવી: $ક-૪=૦$, $ક+૦=૪$, $૪-૦=૪$, $ક\times ૦=૦$ કને શૂન્યથી ભાગનાં અનંત સંખ્યા આવે છે કશું સંખ્યાનો ખ્યાલ પણ અસ્તિત્વમાં આવે છે. ધ ત, $\sqrt{૪}=+૨$.

* હોપ્કિન્સ: નેચેમેટિક્સ ફોર ધિ મીલિયન (લંડન, ૧૯૪૨), પા. ૨૮૫.

ગણિતનિધામા થયેની આ અને એવી બીજી પ્રગતિઓ ઈસવી સનની પાચમીથી મારમી સદી સુધીમા એક પછી એક થયેના સમર્થ ગણિતશાસ્ત્રીઓના પ્રયોગમા અપાયેની છે જૂમિતિને લગતી જ્ઞાનતો વિષે અને ખાસ કરીને ત્રિકોણો, કાન્ધુલ્ય, ચતુષ્કોણ તેમ જ ચોરસ વિષેના પ્રશ્નોની ચર્ચા કરતા એથી પહેલાના સમયના પ્રયોગ પછી છે (બૌદ્ધાયન ઈ પૂ આશરે આઠમી સદી, અપરતબ અને કલ્યાણન, બને ઈ પૂ આશરે પાચમી સદી) પગતુ બીજાગણિત વિષેના જૂનામા જૂનો ઉપનિષદ અથ મશહૂર ખગોળવેત્તા આર્યભટ્ટનો છે તે ૪૭૬ની સાનમા જન્મ્યો હતો ખગોળશાસ્ત્ર અને ગણિત પગનો આ અથ તેણે તેત્રીસ વરસની ઉંમરે લખ્યો હતો કેનીક વાર જેને બીજાગણિતનો શોધક કહેવામા આવે છે તે આર્યભટ્ટે કર્ષ નહી તે થોડે અશે પછુ તેના પુરોગામીઓના પ્રયોગો આવાર લીવો હશે એ પછીનો હિંદો મોટો ગણિતશાસ્ત્રી ભાસ્કર પહેલો હતો (ઈ સ ૧૨૨) અને તેના પછી બ્રહ્મગુપ્ત થયો (ઈ સ ૬૨૮) બ્રહ્મગુપ્ત પછુ સુપ્રસિદ્ધ ખગોળશાસ્ત્રી હતો અને તેણે શન્યના ઉપયોગના નિયમો અને બીજી પછુ કેનીક શોધો કરી હતી એ પછીથી અગણિત અથવા બીજાગણિત વિષે લખનારા એક પછી એક ઘણા ગણિતશાસ્ત્રીઓ થઈ ગયા છે ઉત્તરો મોટામા મોટો ગણિતશાસ્ત્રી ભાસ્કર બીજો હતો તે ૧૧૧૪ની સાનમા જન્મ્યો હતો ખગોળશાસ્ત્ર, બીજાગણિત અને અગણિત વગેરે વિષયો પર તેણે ત્રણ પ્રયોગ લખ્યા છે અગણિત વિષેના એના અથનુ નામ લીલાવતી છે ગણિતના નિયમના અથનુ આ નામ વિચિત્ર છે કેમ કે તે સ્ત્રીનુ નામ છે અથમા એ કુમારિકાને હે લીલાવતી! એ રીતે અને વાર ઉદ્દેશનામા આવી છે અને પછીથી રજૂ કરવામા આવેલા પ્રશ્નો તેને સમજૂતી આપવામા આવી છે લીલાવતી ભાસ્કરઆર્યની પુત્રી હતી એમ માનવામા આવે છે એનો જોકે કશો ચોક્કસ પુરાવો મળતો નથી અથની ફ્રી સ્પષ્ટ અને સરળ છે અને તરુણોને સમજવાને અનુકૂળ છે સરકુત પાશ્ચાળાઓમા એ અથનો હજી પછુ ખાસ કરીને એની રીતોને ખાતર ઉપયોગ કરવામા આવે છે

એ પછીના સમયમા પછુ ગણિતને વિષે પ્રયોગ પ્રકટ થતા રહ્યા (નારાયણ ૧૧૫૦, ગણેશ ૧૫૪૫) પછુ એમા આગળ એ નિયમમા જે કર્ષ પ્રગતિ થઈ હતી તેનું કેવળ પુનરાવર્તન છે ખાસમી સગી પછીથી માડીને છેક આધુનિક સમયમા આરીએ ત્યા સુધી એ નિયમમા અહી કયુ મૌનિક કાપ્ થયુ નથી

આઠમી સદીમા ખનીફ અન મનસરના અમલ દરમ્યાન (૭૫૩-૭૭૪) સખ્યામંથ દિદી નિદાનો જણાદ ગયા હતા અને તેઓ પેતાની સાથે જે પ્રયોગ લખ ગયા હતા તેમા ગણિતનિધા અને ખગોળશાસ્ત્રના પ્રયોગ પછુ હતા દિદી આઠો ઘણુ કરીને આ પડેના પછુ મળા પડેગયા હતા પછુ અવસ્થિત

રીતે પહેલવહેલી વખત આ જ સમયે તે ત્યાં દાખલ થયા હતા અને આયર્લેન્ડના તેમ જ ખીન્ન ગ્રંથોના અરખી ભાષામાં અનુવાદ પણ કરવામાં આવ્યા હતા. ગણિતવિદ્યા અને ખગોળશાસ્ત્રની આરખ પ્રજ્ઞઓમાં ખિલવણી કરવામાં તેમ જ હિંદી અંકે ત્યાં દાખલ કરવામાં એ અનુવાદોએ ફળો આપ્યો. એ સમયે ખગદાદ વિદ્યાનું મોટું કેન્દ્ર હતું અને ગ્રીક તેમ જ મુઘલ વિદ્વાનો ત્યાં એકઠા થતા હતા. તેમણે ત્યાં આગળ ગ્રીક દિલસૂઝી, ભૂમિતિ અને વિશ્વન દાખલ કર્યાં. ખગદાદની સાંસ્કૃતિક અસર મધ્ય એશિયાથી માંડીને સ્પેન સુધીના સમગ્ર આરખ દેશોમાં પહોંચી હતી અને અરખી ભાષાના અનુવાદો દ્વારા હિંદી ગણિતવિદ્યા આ વિશાળ પ્રદેશમાં ફેલાઈ હતી. આ અંકને આરખો હિંદી અંકો તરીકે ઓળખતા હતા; સંખ્યાને માટેનો અરખી શબ્દ હિંદસાહ છે અને તેનો અર્થ હિંદમાંથી એવો થાય છે.

આ આરખ દેશમાંથી આ નવી ગણિતવિદ્યા યુરોપના ખીન્ન દેશોમાં પહોંચી અને યુરોપી ગણિતવિદ્યાનું ચતુરત્ર એના પાયા પર થયું. યુરોપમાં તેનો ફેલાવો ઘણું કરીને સ્પેનની મૂર લોડોની વિદ્યાપીઠો દ્વારા થયો હતો. આ નવા અંકના ઉપયોગ સામે યુરોપમાં વિરોધ જાગ્યો કારણ કે તેમને નાસ્તિક સંસ્થાઓ તરીકે લેખવામાં આવતી હતી અને સદીઓ વીત્યા પછી તેનો ખહેળો પ્રચાર થઈ શક્યો. તેનો પહેલવહેલો ઉપયોગ સિસિલીના ૧૧૩૪ના સિદ્ધામાં થયેલો જાણીતો છે; બ્રિટનમાં એનો પહેલવહેલો ઉપયોગ ૧૪૯૦ની શાલમાં થયો હતો.

ખગદાદ ગણેશ હિંદના પડિતો વ્યવસ્થિત રીતે ગણિતવિદ્યાના ગ્રંથો ત્યાં લઈ ગયા તે પહેલાં હિંદી ગણિતનું કંઈક જ્ઞાન અને ખાસ કરીને અંકના સ્થાનના મૂલ્યની પદ્ધતિનું જ્ઞાન પશ્ચિમ એશિયામાં પહોંચ્યું હતું એ સ્પષ્ટ છે. એક સીરિયન સાધુ પડિત કરેલી ફરિયાદમાં એક મળનો ફકરો મળી આવે છે. સીરિયનો તરફ તુલકાર બતાવતા કેટલાક ગ્રીક પડિતોના ઘમંડથી તેનું સ્વાભિમાન ધવાયું હતું. તેનું નામ સેવેરસ સેજોખા હતું અને યુદ્દેસિસ નદી પરના એક મઠમાં તે રહેતો હતો. તે ૬૬૨ની સાલમાં લખે છે અને એમ બતાવવાનો પ્રયાસ કરે છે કે સીરિયનો ગ્રીકો કરતાં ઠાઈ પણ રીતે ઊતરતા નથી. ઉદાહરણ તરીકે તે હિંદીઓનો ઉલ્લેખ કરે છે: 'હિંદુઓની વિદ્યા વિનેની સધળી ચર્ચા હું ટળીશ. તેઓ સીરિયનોથી ભિન્ન પ્રજ્ઞ છે. ખગોળ-શાસ્ત્રની તેમની સૂક્ષ્મ શોધો ગ્રીકો તેમ જ બેબીલોનિયનોની શોધોના કરતાં વધારે વિચક્ષુ છે અને તેમની ગણતરી કરવાની પદ્ધતિ તો અવશ્યનીય છે. હું એટલું જ કહેવા માગું છું કે એ ગણતરી નવ સંસ્થાઓ દ્વારા કરવામાં આવે છે. ગ્રીક ભણા બોલતા હોવાને લીધે પોતે વિજ્ઞાનની પરમ ઠાઠિએ પહોંચ્યા

છે એમ માનીને ચાલનારાઓ જો આ જમીન વસ્તુઓ જાણે તો તેમને ખાતરી થાય કે તેમના સિવાય બીજાઓ પણ કંઈક જાણે છે. **

દિલની ગણિતવિદ્યાની વાત કરતાં અનિવાર્ય રીતે હમણાંના સમયમાં ચર્ચા ગમેથી એક અમાધારણ વ્યક્તિનું સ્મરણ થાય છે. એ વ્યક્તિ તે શાનિગમ રામાનુજમ તે દક્ષિણ દિલ્લા એક ગરીબ બ્રાહ્મણ કુટુંબમાં જન્મ્યો હતો યોગ્ય જગવણી માટે તેને તક ન મળવાથી મદ્રાસના પોર્ટ ટ્રસ્ટમાં તેણે કારકુનની નોકરી લીધી પણ તેનામાં સફળ પ્રતિભાની અદૃશ્ય શક્તિ જમરાતી હતી અને નવરાત્રના વખતમાં તે આકર્ષ અને સમીકરણો સાથે રમત રમતો હતો. દૈવ-યોગે એક ગણિતશાસ્ત્રીનું લક્ષ તેના તરફ અડગપણે ખેંચાયું અને તેણે ગણિત અંગેનું તેનું કામ ઇંગ્લંડની કેમ્બ્રિજ યુનિવર્સિટીમાં મોકલી આપ્યું. ત્યાંના લોકો એ જોઈને છક થઈ ગયા અને તેને માટે સિધ્ધાંતનો પ્રમથ કરવામાં આવ્યો આથી કારકુનની નોકરી છોડીને તે કેમ્બ્રિજ ગયો અને ત્યાં થોડા સમય રહી તે દરમિયાન તેણે ભારે મહત્વપૂર્ણ અને અપૂર્વ મૌનિકતા બધું કાર્ય ક્યું ઇંગ્લંડની રોયલ સોસાયટીએ પોતાનાં ધારાધારણોને ખાતુએ મૂકીને તેને પોતાનો સભ્ય બનાવ્યો પરંતુ બે વરસ બાદ, ઘણું કરીને ક્ષમણ રોગથી તેની સ વરસની ઉંમરે તે મરણ પામ્યો. મારા ધારવા પ્રમાણે પ્રૌદ્ગિક જીવનિયન હકૂસ્તીએ તેને આપુ સદીના સૌથી મહાન ગણિતશાસ્ત્રી તરીકે વધુવ્યો છે

રામાનુજમનું દ્રેકું જીવન અને તેનું મરણ દિલની પરિસ્થિતિનાં સૂચક છે આપણી ડરોડોની આમજનતામાંથી કેટલા ઓછા લોકોને કંઈક જાણણી મળે છે, કેટલા જૂમમરાની અણી પર જીવે છે ? અને જેમને કંઈક જાણણી મળી હોય છે તેમને માટે પણ કેટલકે આદિસમાં કારકુનની નોકરી કરવા સિવાય બીજા કશા અવકાશ મળતો નથી અને તેમનો પગાર ઇંગ્લંડમાં બેકાર લોકોને રાજ્ય તરફથી લઈયુ આપવામાં આવે છે તેના કરતાં પણ સામાન્ય રીતે ઓડો હોય છે જીવને પોતાના દાર તેમને માટે ખુલા મૂક્યા હોત અને તેમને પૂતો ખોરાક અને જીવનની આરોગ્યદારી સ્થિતિ તેમ જ જોગવણી અને વિકાસ સાધવાની તક આપી હોત તો નવા દિલ અને નવી દુનિયાનું ચલતક કરવાને માટે કરોડો લોકોમાંથી કેટલા બધા પ્રતિભાશાળી વૈજ્ઞાનિકો, જોગવણીકારો, મત્રગાઓઓ, ઉદ્યોગપતિઓ, લેખકો તથા કળાકારો પાક્યા હોત ?

• બી દત્ત અને એ એન સિલ્લા ડિસ્ટ્રી બેંક ડિંડુ જેએમેટિવ નામના અથમાંથી હતારો (૧૯૩૩) આ વિષેની ઘણી માહિતી માટે હું એ અર્થનો જાણી છ

વિકાસ અને અધોગતિ

ધર્સવી સનનાં પહેલાં હજાર વરસ દરમ્યાન હિંદમાં અનેક વાર ચડતી-પડતી આવી, ગદારથી આવીને હુમલા કરનારાઓ જોડે અનેક વાર યુદ્ધો થયાં અને દેશની અંદર અનેક મુશીબતો પેદા થઈ. આમ છતાં એ શક્તિથી ઊભરાતા અને ચોમેર ફેલાતા જતા શક્તિશાળી પ્રજાજીવનનો કાળ હતો. સંસ્કૃતિની સારી પેઠે ખિલવણી થાય છે અને ફિલસૂફી, સાહિત્ય, નાટક, કળા, વિજ્ઞાન અને ગણિતવિદ્યા ફાલેફૂલે છે. હિંદની અર્થવ્યવસ્થા વિસ્તૃત બને છે, હિંદની દૃષ્ટિમર્યાદા વિશાળ થાય છે અને બીજા દેશોનો તેના વર્તુળમાં સમાવેશ થાય છે. ધર્માન, ચીન, ગ્રીક સંસ્કૃતિવાળા દેશો, મધ્ય એશિયા વગેરે પ્રદેશો જોડે તેનો સંપર્ક વધે છે અને વિશેષ તો એ કે, પૂર્વના સમુદ્રમાં આવેલા દેશો તરફ જવાની પ્રયત્ન આકાંક્ષા જાગે છે અને એને પરિણામે હિંદથી દૂર દૂર આવેલા દેશોમાં હિંદની વસાહતો સ્થપાય છે અને હિંદી સંસ્કૃતિ ફેલાયાય છે. એ હજાર વરસના વચગાળાના સમયમાં, ઈશુની ચોથી સદીના આરંભથી જૂની સદી સુધીના ગાળામાં ગુપ્ત સામ્રાજ્ય ફાલેફૂલે છે, અને બૌદ્ધિક તેમ જ કળાની આ વ્યાપક પ્રગતિઓનું તે આશ્રયદાતા અને પ્રેરનાર બને છે. એને હિંદનો સુવર્ણયુગ કહેવામાં આવે છે અને એ યુગનાં લખાણોમાં — એ સંસ્કૃત લખાણું શિષ્ટ સાહિત્ય લેખાય છે — ધીરગંધીર પ્રસન્નના, પોતાને વિ આદર્શવિદ્યાસ તેમ જ સંસ્કૃતિના મધ્યસ્થકાળે જીવવાનો લક્ષણો તે માટેનો ગર્વ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. અને એની સાથે સાથે પોતાની મોટી બૌદ્ધિક અને કળાની શક્તિનો વધુમાં વધુ ઉપયોગ કરવાની ધગશ પણ જોવામાં આવે છે.*

પણ એ સુવર્ણયુગ પૂરો થયો તે પહેલાં જ નજીક અને પાતળાં ચિદ્રૂપો દેખાવા લાગ્યાં હતાં. વાયવ્ય તરફથી એક પછી એક શ્વેત દુર્જોમાં ધાકડો ધાકડો આવવા લાગ્યાં અને ફરી ફરીને તેમને પાછાં ધોવી કાઢવામાં આવ્યાં. પણ તેઓ ફરી ફરીને પાછા આવ્યા અને ધીમે ધીમે તેમજો ઉત્તર હિંદમાં પગથેપરો ફેર્યો. અરબી ગદી સુધી તો તેમજો ઉત્તર હિંદમાં પાંચાની રાજસત્તા પણ જમાવી. પણ પછીથી છેલ્લો મદાન ગુપ્ત મહાદેવ મધ્ય હિંદના ગાળ મહેશ્વરના સાથે મળીને બગીચ પ્રવેશ કરે છે અને દુર્જોને હિંદમાંથી દાંડી કાઢે છે. લાંબા વખત સુધી ચાલેલા આ સામ્રાજ્યને પરિણમે હિંદ રાજકીય અને લોકીય દૃષ્ટિએ નજીક પડ્યું. અને આખા ઉત્તર હિંદના પ્રદેશમાં

મખ્યાનમાં દુષ્ટો દરીયામાં ધર્મને વસ્ત્રા હતા તેને લીધે ત્યાંના લોકોની પ્રતિમા ધર્મને ધર્મને આતરિક ફેરફાર થયો આજ મુધી બધાએ વિદેશી તરવેને સમાવી લેનામાં આવ્યા હતા તેમ તેમને પણ સમાવી લેવામાં આવ્યા પણ તેમની અસરને લીધે હિંદની આર્થિક જાતિઓના પુગણ આદર્શો દુર્બળ બન્યા દુષ્ટ લોકો નિરેના પુરાણો બધાનો તેમની પાસવાર ફૂટ્યા અને જગતની વર્તાવના વર્ણનોથી ભરેલા છે યુદ્ધ અને રાજવંશીવર્ના હિંદના ધારણોથી એ તદ્દન પરાઈ નસતું હતી

સાતમી સદીમાં હર્ષના અમન નીચે રાજકીય તેમ જ સાંસ્કૃતિક પુનર્જાગૃતિ ધર્મ ગુપ્તોત્તુ દેદીપ્યમાન પાનનગર ઉજ્જયિની (આજનું ઉજ્જયન) ફરીથી બળા અને સંસ્કૃતિનું ધામ અને બળવાન રાજ્યનું મથક બને છે પણ એ પછીની સદીઓમાં એ રાજ્ય પણ નમન પડે છે અને ધર્મને ધર્મને હુલ્લ આમ છે નમી સદીમાં ગુજરાતનો મિહિર બોજ ઉત્તર અને મધ્ય હિંદમાં એક સુદૃઢ અને બળવાન રાજ્ય સ્થાપે છે કોળ તેનું પાટનગર હતું ફરીથી સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં જાગૃતિ આવે છે અને રાજશેખર એમાં કેન્દ્ર સ્થાને હોય છે અગિયારમી સદીના આરંભમાં બીજા એક બોજ બળવાન અને આર્થિક વ્યવસ્થિત તરીકે આગળ તરી આવે છે અને ઉજ્જયિની ફરી પાછું મહાન રાજ્યનું પાનનગર બને છે આ બોજ અસાધારણ પુરુષ હતો અને અને ક્ષેત્રોમાં તેણે નિશિષ્ટતા પ્રાપ્ત કરી હતી તે વૈભવશી અને કોષખર હતો વળી વૈદ્યશાસ્ત્ર અને ખગોળનિવાસો પણ તેને રસ હતો તેણે અનેક ઇમારતો ચણાવી હતી અને કળા તેમ જ સાહિત્યનો તે આશ્રયદાતા હતો તે પોતે મંત્રિ અને લેખક પણ હતો અને ધણી મથો તેણે લખ્યા હોવાનું મનાય છે તેનું નામ મહતા નિશ્તા અને ઔદાર્યના પ્રતીક તરીકે લોકવાર્તાઓનું એક અર્ગ બની ગયું છે

આ બધા જિજ્ઞાસા ધામાઓ દેખાય છે તેમ છતાં હિંદના મમ્માં નમનગર આવેની જણાય છે અને તે કેવળ તેના રાજકીય દરજ્જાને જ નહીં, સર્વેક પ્રવૃત્તિઓને પણ અસર કરે છે આ નમનગર ક્યારથી લાગુ પડી એનો ચોક્કસપણે મગનિર્ણય રૂઢી શકે એમ નથી કેમ કે એ પ્રક્રિયા ધર્મની ગતિથી અને ચૂપચાપ ચાલી રહી હતી અને દક્ષિણ કરતા ઉત્તર હિંદ પર તેની અસર વહેની થઈ હતી દક્ષિણ હિંદ તો રાજકીય તેમ જ સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ જિન વચ્ચે મહત્વનું બને છે ઘણું મૂળે એ એક પછી એક ચડી આવતા હુમનામોરોના ધાગ્યો સામે સતત લડ્યા કરવાની તાણમાંથી બચી ગયું અથવા ઉત્તર હિંદની જીવનપાથની સ્થિતિમાંથી નવના માટે ત્યાંના લેખકો કળાકારો તેમ જ નિષ્ણાત સ્થપતિઓ દક્ષિણમાં જર્મને વચ્ચે તેને આભારી હતું દક્ષિણના બળવાન રાજ્યો તેમ જ તેમના દેદીપ્યમાન રાજદરબારોએ એ

લોકોને આકર્ષ્યા હશે અને અન્યત્ર નહોતી, મળતી એવી સર્જક કામ માટેની તકો તેમણે તેમને આપી હશે.

પણ જૂતકાળમાં ઘણી વાર બન્યું હતું તેમ હિંદ પર ઉત્તરનું વર્ચસ હવે રહ્યું નહોતું અને તે નાનાં નાનાં રાજ્યોમાં વહેંચાઈ ગયું હતું. એમ છતાં ત્યાં આગળ જીવન હજી સમૃદ્ધ હતું અને સાંસ્કૃતિક અને ફિલસૂફીની પ્રવૃત્તિ માટેનાં ઘણાં કેન્દ્રો ત્યાં હતાં. પરાપૂર્વથી ચાલતું આબુ હતું તેમ બનારસ ધાર્મિક અને તાત્ત્વિક ચિંતનનું કેન્દ્ર હજી પણ હતું અને કોઈ નવો સિદ્ધાંત પ્રવર્તાવનાર અથવા જૂના સિદ્ધાંતનું નવી રીતે નિરૂપણ કરનારને ત્યાં જઈને તેનું સમર્થન કરી ખતાવવું પડતું હતું. કાશ્મીર ઘણાં હાંખા સમય મુધી બૌદ્ધ અને બ્રાહ્મણ વિદ્યાઓનું અને સંસ્કૃત ભાષાનું મહાન કેન્દ્ર હતું. ઠેકઠેકાણે મોટી મોટી વિદ્યાપીઠો હતી, નાલંદાની વિદ્યાપીઠ એમાં સૌથી મશહૂર હતી અને તેની વિદ્યાની ઉપાસના માટે હિંદુસ્થાનમાં તે આદરપાત્ર બની હતી. વિદ્યાભ્યાસ માટે નાલંદા જઈ આવવું એ સંસ્કારિતાનું પ્રમાણપત્ર લેખાતું હતું. એ વિદ્યાપીઠમાં ઘણાં ચરાનું સહેલું નહોતું કેમ કે અમુક પ્રમાણમાં વિદ્યાભ્યાસ જેણે કર્યો હોય તેને જ ત્યાં પ્રવેશ મળી શકતો હતો. ત્યાં આગળ ખાસ કરીને સ્નાતક થયા પછીનો અભ્યાસ કરાવવામાં આવતો હતો અને ચીન, જાપાન તેમ જ તિબેટના વિદ્યાર્થીઓ ત્યાં આવતા હતા. છેક કોરિયા, મોંગોલિયા અને જુખારાથી પણ વિદ્યાર્થીઓ ત્યાં આગળ અભ્યાસને અર્થે આવતા હતા એમ કહેવાય છે. ધાર્મિક અને તાત્ત્વિક વિષયો (બૌદ્ધ તેમ જ બ્રાહ્મણ બંને) ઉપરાંત ઐદિક અને વ્યવહારોપયોગી વિષયો પણ ત્યાં શીખવવામાં આવતા હતા. ત્યાં આગળ કળાશાળા અને સ્થાપત્ય વિભાગ, વૈદકશાળા અને કૃષિ વિભાગ તેમ જ ગેશાળા વગેરે હતાં. વિદ્યાપીઠમાં અત્યંત વિદ્યાપરોપણ વાતાવરણ હતું અને ત્યાં તીવ્ર ચર્ચા અને વાદવિવાદ સતત ચાલ્યા કરતાં હતાં એમ કહેવાય છે. પરદેશમાં હિંદી સંસ્કૃતિનો ફેલાવો કરવામાં નાલંદાના પંડિતોનો મોટો ફાળો હતો.

આ ઉપરાંત બ્રિહદ્રમાં આજના ભાગલપુર નજીક વિક્રમશીલા વિદ્યાપીઠ હતી અને કાશ્મિરમાં વલ્લભીની વિદ્યાપીઠ હતી. ગુપ્તોના અમલ દરમ્યાન ઉજ્જયિનીની વિદ્યાપીઠ મહત્વની બની હતી. દક્ષિણમાં અમરાવતીની વિદ્યાપીઠ હતી.

આમ છતાં ઈશુના પહેલા સહસ્ત્રાબ્દના છેવટના ભાગમાં આ બધું સંસ્કૃતિની સંધ્યા સમાન લાગે છે; ઉપકાળની પ્રભા ક્યારનીયે નજીક હતી અને મધ્યાહ્નનો સમય વીની ગયો હતો. દક્ષિણ હિંદમાં શક્તિ અને કૌવત હજી ટકી રહ્યાં હતાં અને એ થોડીક સદી મુધી ચાલુ રહ્યાં. પરદેશમાંની હિંદી વસાહતોમાં જીવનનું જોમ ઈશુના બીજા સહસ્ત્રાબ્દના છેક વચગાળાના સમય

સુધી ટકી રહ્યું હતું. પરંતુ હૃદયમાં જડતા આવી ગયેલી જણાય છે, તેના ધ્યક્ષારા મંદ પડ્યા છે અને આ જડતા તેમ જ સડો તેનાં બીજાં અંગોમાં ફેલાય છે. શંકરાચાર્ય પછી અનેક લાઘ્યકારો અને નૈયાયિકો થયા પરંતુ દ્વિલસુધીના ક્ષેત્રમાં તેમના પછી બીજો કોઈ મહાન વિચારક પાડ્યો નહીં. શંકર પણ દક્ષિણમાંથી આવ્યા હતા. કોર અને વ્યર્થ તાકિફતા તેમ જ વિતંગવાદ વિગ્રાસ તથા માનસિક સાદસની ભાવનાનું સ્થાન લે છે. બ્રાહ્મણ ધર્મ અને બૌદ્ધ ધર્મ બંનેની અવનતિ થય છે અને આરાધનાનાં હિન સ્વરૂપો, ખાસ કરીને તાંત્રિક પૂજના ફેટલાક પ્રકારો અને યોગનાં વિકૃત સ્વરૂપો પેદા થાય છે.

સાદિસતા ક્ષેત્રમાં ભવ્યૂનિ (આમી સદી) છેલ્લી મહાન વિભૂતિ છે. એ પછી અનેક ગ્રંથો લખાના રહ્યા પણ તેમની શૈલિ વધારે ક્ષિપ્ત અને અટપટી બની જાય છે, તેમાં વિચાર કે નિરૂપણની નવીનતા હોતી નથી. ગણિતવિદ્યામાં ભાસ્કરાચાર્ય બીજો (બારમી સદી) એ વિષયનો છેલ્લો પુરંધર છે. કળાના ક્ષેત્રમાં હવેલ આપણને એથીયે આગળ લઈ જાય છે. તે કહે છે કે, સાતમી અને આમી સદીમાં હિંદમાં મોટા ભાગનાં અપ્રતિમ મૂર્તિઓ અને ચિત્રો નિર્માણ થયાં ત્યાં મુધી અભિવ્યક્તિ અથવા રજૂઆતની શૈલિ કળાની દૃષ્ટિએ પૂર્ણત્વને પહોંચી નહોતી. તેના અભિપ્રાય પ્રમાણે સાતમી કે આમી સદીથી ચૌદમી સદી સુધીનો ગાળો દિંદી કળાનો મહાન યુગ હતો. એ જ વખતે યુરોપમાં ગોથિક કળા પરાકાષ્ટાએ પહોંચી હતી. તે વધુમાં જણાવે છે કે, સોળમી સદીમાં પુરાણી હિંદી કળાની સર્જકશક્તિમાં દેખાઈ આવે એવો ઘટાડો થતો જોવામાં આવે છે. હવેકનો આ અભિપ્રાય ફેટલા પ્રમાણમાં સાચો છે એની મને ખબર નથી. પણ મારા ધારવા પ્રમાણે કળાના ક્ષેત્રમાં પણ ઉત્તર કરતાં દક્ષિણ હિંદે પુરાણી કળાની પરંપરા વધારે લાંબા સમય સુધી ચાલુ રાખી હતી.

દક્ષિણ હિંદમાંથી વસાહતો સ્થાપવા માટે પરદેશોમાં જવાનો છેલ્લો મોટો પ્રયાસ નવમી સદીમાં થયો પણ દક્ષિણના ચોલ લોકો દરિયા પરની મહાન સત્તા તરીકે અગિયારમી સદી સુધી ચાલુ રહ્યા હતા. એ સદીમાં તેમણે શ્રી વિજયને દરારીને જતી લીધું.

આમ આપણે જોઈએ છીએ કે હિંદુનું જીવનઝરણું સુખાતું જતું હતું અને તેની સર્જક પ્રતિભા અને શક્તિ ઘટતી જતી હતી. એ પ્રક્રિયા ધીમી ગતિથી થતી હતી અને તે ધણી સદીઓ સુધી ચાલુ રહી. એનો આરંભ ઉત્તરમાં થયો હતો અને છેવટે તે દક્ષિણ હિંદમાં પહોંચી હતી. આ રાજકીય અવનતિ અને સાંસ્કૃતિક સ્થગિતતાનાં કારણો શા હતાં? વ્યક્તિની જેમ જ

સંસ્કૃતિ પણ જેની ભોગ ખનતી જણાય છે તે જદાવસ્થાને કારણે એ બન્યું કે પત્રી એક પ્રકારની ભગતીઓટના નિયમને તે આધીન છે? અથવા ખાણ કારણે અને દિંદ પર થયેલા હુમલાઓ એને માટે જવાબદાર હતા? સંધાકૃષ્ણન કહે છે કે, રાજકીય સ્વતંત્રતા નહીં થયા પત્રી દિંદી કિલમકી પોતાનું કીંગ ગુમારી બેસે છે.

એ ખંડુ સાચું છે કેમ કે રાજકીય સ્વતંત્રતાનો અભાવ અનિવાર્ય રીતે આંસકૃતિક અધોગતિમાં પરિણમે છે. પણ એ અગાઉ ઈર્ષ્ય પ્રધાનને સડો અથવા અધોગતિ શરૂ થઈ ગઈ ન હોય તો રાજકીય સ્વતંત્રતા શાને નાશ પામે? વધારે અજવાન મત્તા નાનકડા દેગને દગનીને જમીનદોસ્ત કરી શકે પણ દિંદ જેવા મોટા, સારી પેઢે આગળ વડેલા અને ભારે સંસ્કારી દેશ તેમાં અંદરથી મોટા પેટા હોય અથવા હુમલો કરનાર યુદ્ધની વંચારે કાર્યમાં પદ્ધતિ જાણતો હોય તે સિવાય બહારના આક્રમણને વગ થઈ શકે નહીં. આ હજાર વરસના છેવટના ભાગમાં દિંદમાં આ આંતરિક સડો અપહૃષ્ણો નેત્રમાં આવે છે

દરેક સંબંધતાના જીવનકાળ દરમિયાન અધોગતિ યા પતન અને ઊન્ન-ભિન્નતાના ગાળાઓ વારંવાર આવે છે અને દિંદના ધનિદાસમાં પણ એ પહેલાં એવા ગાળાઓ આવી ગયા હતા પરંતુ દિંદ એમાંથી હેમખેમ પાગ ઊભા થઈ હતું અને તેણે કરી કરીને નવયૌવન પ્રાપ્ત કર્યું હતું કેટલીક વાર તે થોડા વખત માટે પોતાના કવચમાં ધુગઈ જતું અને વધારે તાકાતવાન બનીને તેમાંથી મહાર આવતું તેના હાર્દમાં કંઈકે પ્રાણવાન વસ્તુ રહેલી હતી જે નવા સસર્જોથી નવયૌવન પ્રાપ્ત કરી શકતી હતી અને પોતાનો વિકાસ સાધી શકતી હતી આ રીતે તે તેના જૂનાકાળના સ્વરૂપથી ભિન્ન બનતી અને છતાં તેની સાથે તે નિકટપણે સંકળાયેલી હતી નહીં પરિસ્થિતિ સાથે સુમેળ સાધવાની એ શક્તિ, જૂનાકાળમાં અનેક વાર દિંદને ઉગારનાર ચિત્તની એ વિકાસતાવતા આજે જતી રહી છે કે શું? તેની કદ માન્યતાઓ અને તેની સમાજવ્યવસ્થાની ઉત્તરોત્તર વધતી જતી જડતાએ તેના ચિત્તને પણ જડ કરી મૂક્યું છે કે શું? કેમ કે જીવન જો વિકસતું બધું થઈ જાય તો વિચારનો વિકાસ પણ અટકી જાય છે દિંદ સદા વ્યવહારમાં સ્થિતિચુસ્તતા અને સ્ટેટિક વિચારોના અજબ જેવા સયોગરૂપ રહ્યું છે એ વિચાર અનિવાર્ય રીતે વ્યવહાર પર અસર કરતો હતો જોકે પોતાની રીતે અને જૂનાકાળ પ્રત્યે અનાદર દાખવ્યા વિના તે એમ કરતો હતો

પરંતુ એ વિચાર, તેની સ્ટેટિકતા અને સર્જકશક્તિ ગુમાવી બેસે, તથા જૂનાં સૂત્રો અરપહપણે ગણુગણુતો અને હરેક નવી વસ્તુથી ડરતો જરીપુરાણી

અને અર્થહીન રૂઢિઓનો કલાગરો પરિચારક થઈ ગયો ત્યારે જીવન રથગિન થઈ ગયું અને પોતે જ અનાવેલા કારાગારમાં પુરાઈ ગયું.

સંસ્કૃતિ અથવા સમ્યક્તાના પતનના અનેક દાખલાઓ આપણી પાસે છે અને રોમના પતન સાથે જેનો અંત આવ્યો તે યુરોપની શિષ્ટ અથવા ગ્રીક-રોમન સંસ્કૃતિનો અંત કદાચ એ જગ્યામાં સૌથી વિશેષ નોંધપાત્ર છે. ઉત્તરથી ચડી આવેલા હુમલાખોરો આગળ રોમ પડ્યું તે પહેલાં ઘણા વખતથી પોતાની આંતરિક નબળાઈને લીધે તે જમીનદોસ્ત થવાની તૈયારીમાં જ હતું. એક વખતે જે સંવર્ધનશીલ હતી એવી તેની અર્થવ્યવસ્થા સમીચાર્થ ગઈ હતી અને એને પરિણામે ત્યાં અનેક પ્રકારની મુશ્કેલીઓ પેદા થઈ. શહેરના ઉલોગો ભાગી પડ્યા, સમૃદ્ધ નગરો ઉત્તરોત્તર નાનાં અને ગરીબ થતાં ગયાં અને જમીનની રક્ષાગતા સુધ્ધાં ઝડપથી ઘટવા લાગી. રોમના સક્ષતોએ તેમની ઉત્તરોત્તર વધતી જતી મુશ્કેલીઓ પાર કરવાને અનેક ઉપાયો અજમાવી જોયા. વેપારીઓ, કારીગરો તેમ જ મજૂરોનું રાજ્ય તરફથી ફરજિયાત રીતે નિયમન કરવામાં આવ્યું અને તેમને તેમનું કામ મુકરર કરી આપવામાં આવ્યું. ઘણા મજૂરોને તો પોતાના સમૃદ્ધની બહાર પરણવાની પણ મનાઈ કરવામાં આવી. આ રીતે અમુક ધંધાઓને તો લગભગ શાંતિઓમાં ફેરવી નાખવામાં આવ્યા. ખેડૂતો ગુલામની સ્થિતિમાં આવી પડ્યા. પરંતુ પડતી અટકાવવાના આ ખંધા ઉપર-ચોટિયા ધલાળે નિષ્ફળ નીવડ્યા એટલું જ નહીં, તેમણે બહાદી પરિસ્થિતિ વધારે ખગમ કરી મૂકી અને રોમન સામ્રાજ્ય ધૂળ ભેગું થઈ ગયું.

હિંદી સંસ્કૃતિ આમ એકાએક અને સદંતર ભાંગી પડી નથી. તેને અનેક તડકીઠાંચડીમાંથી પસાર થવું પડ્યું છે છતાં તેણે અદ્ભુત ટકાઉપણું દાખવ્યું છે. પણ તેનું ઉત્તરોત્તર પતન થતું માત્રમ પડે છે. ઈશુના પહેલા શહસ્રાબ્દના છેવટના ભાગમાં હિંદી સામાજિક પરિસ્થિતિ ઠેવી હતી તે ચોક્કસપણે અને વિગતે જાણી શકાય એમ નથી. પરંતુ હિંદી સંવર્ધનશીલ અર્થવ્યવસ્થાનો અંત આવ્યો હતો અને તેના સક્રિય તરફનું અજાણ વક્ત્રુ પેદા થયું હતું એ અમુક અંશે ખાતરીપૂર્વક કહી શકાય. ખાસ કરીને, શાંતિવ્યવસ્થા દ્વારા વ્યક્ત થતી હિંદી સમાજવ્યવસ્થા વધુ ને વધુ જડ અને એકાંતિક અથવા ચોકાપથી થતી જતી હતી તેનું એ ઘણું કરીને અનિવાર્ય પરિણામ હતું. અમિ એશિયાની જેમ હિંદીઓ પરદેશમાં ગયા હતા ત્યાં તેઓ માનસમાં, રૂઢિઓમાં અથવા તેમની અર્થવ્યવસ્થામાં જડ થઈ ગયા નહોતા અને પોતાનો વિકાસ તેમ જ વિસ્તાર સાંપવા માટે તેમને તકો હતી. એ વસાહતોમાં તેઓ જીભ ચારસો કે પાંચસો વરસ કાવ્યાકૂળ્યા અને તેમણે કૌવત તેમ જ સર્જકશક્તિ દાખવ્યાં. પણ ખુદ હિંદમાં તો એકાપથી ભાવનાએ સર્જકશક્તિ હણી અને સંકુચિત

તેમ જ નાનકડા સમૂહમાં જ મર્યાદિત એવી દૃષ્ટિ પેદા કરી. જીવન વિભક્ત થઈ ગયું અને જુદાં જુદાં ચોકડાંઓમાં જકડાઈ ગયું. એમાં દરેક જણનું કામ નિશ્ચિત અને કાચમી હતું અને ખીજાઓ સાથે તેને કશી લેવાદેવા નહોતી. દેશના સંરક્ષણને અર્થે લડવાનું કામ ક્ષત્રિયોનું હતું. ખીજાઓને એ કામની કશી પડી નહોતી અથવા તેમને એમાં માથું મારવાની છૂટ નહોતી. બ્રાહ્મણ તેમ જ ક્ષત્રિયો વેપારશોજગારને હલકો ધધો ગણતા હતા. નીચલી વરણના લોકોને કેળવણી તેમ જ પોતાનો વિકાસ સાધવાની તકો આપવામાં આવતી નહોતી. તેમને ઉપલા વર્ણના લોકોના દાસ રહેવાનું શીખવવામાં આવતું. શહેરની અર્થ-વ્યવસ્થા તેમ જ શહેરના ઉદ્યોગો સારી પેઠે ખીજા હતા. છતાં રાજ્યતંત્ર ધણી બાબતોમાં રજવાડી ઢબનું હતું. ઘણું કરીને યુદ્ધકળાની બાબતમાં પણ હિંદ પાછળ પડી ગયું હતું. આવી પરિસ્થિતિમાં એ સમાજતંત્રમાં ફેરફાર કરીને કાર્યદક્ષતા તેમ જ શક્તિના નવા ભંડારો ખુલ્લા કર્યા વિના નોંધવા જેવી પ્રગતિ શક્ય નહોતી. આવો ફેરફાર કરવામાં સ્થિતિવ્યવસ્થા આડે આવતી હતી. હિંદના સમાજને અનેક સારી સારી વસ્તુઓ તથા સ્થિરતા એણે આપી હતી એ ખરું પણ તેની સાથે સાથે જ વિનાશનાં મૂળો પણ તેમાં રહેલાં હતાં.

હિંદની સમાજવ્યવસ્થા (પાછળના ભાગમાં હું એની વધારે વિગતે ચર્ચા કરવાનો છું.) હિંદી સંસ્કૃતિને ભારે સ્થિરતા આપનારી નીવડી હતી. એણે સમૂહને બળ અને એકતા આપી હતી પણ વિકાસ અને વ્યાપક એકતાને તે બાધારૂપ થઈ પડી. એણે હુન્નરઉદ્યોગ, કળાકારીગરી અને વેપારશોજગાર ખીજાઓ પણ તે હમેશાં પ્રત્યેક સમૂહના અલગ વાડાની અંદર જ. આમ, અમુક વિશિષ્ટ પ્રકારની પ્રવૃત્તિ વંશપરંપરાગત બની ગઈ અને કામ તેમ જ પ્રવૃત્તિના નવા પ્રકારો ટાળવાની, ચાલતા આવેલા જૂના ચીજામાં જ પડી રહેવાની વૃત્તિ પેદા થઈ; તેમ જ આગળ પડીને આપણુદ્ધિથી નવી કાર્યપદ્ધતિ અખત્યાર કરવાની અને ફેરફાર કરવાની ભાવના કુદિત થઈ ગઈ. અમુક મર્યાદિત ક્ષેત્રમાં તેણે થોડી સ્વતંત્રતા આપી પણ તે વધારે વ્યાપક સ્વતંત્રતાના વિકાસને ભોગે અને સંખ્યાબંધ લોકોને પોતાનો વિકાસ સાધવા માટેની તકોથી વંચિત કરીને, તેમને સદાને માટે સમાજના છેક નીચલા થરમાં રાખી મૂકવાની ભારે કિંમત ચૂકવીને જ. એ વ્યવસ્થા વિકાસ અને વૃદ્ધિને માટેનો અવકાશ આપી શકી ત્યાં સુધી તે પ્રગતિથીસ રહી. પણ વૃદ્ધિ માટેની શક્યતાની અવધિએ પહોંચતાં તે સ્થગિત બની ગઈ, તેની પ્રગતિ અટકી પડી અને પછીથી અનિવાર્ય રીતે તે પાછી પડવા લાગી.

એને પરિણામે બૌદ્ધિક, તાત્વિક, રાજકીય, યુદ્ધકળા અને યુદ્ધની પદ્ધતિ તેમ જ અકારની દુનિયા વિષેના જ્ઞાન તેમ જ તેની સ્થથેના સંપર્ક ઇત્યાદિ બધી

આત્મોમાં તેની પડતી થઈ. સમગ્ર દિ'દના વ્યાપક ખ્યાલને ભોગે સ્થાનિક મમત્વની ભાવના અને રજવાડી તેમ જ નાના સમૂહોની સંકુચિત લાગણી પેદા થઈ. તેની અર્થવ્યવસ્થા સંકેતાર્થ ગઈ. આમ છતાં એ પુરાણી વ્યવસ્થામાં હજી પ્રાણશક્તિ અને અદ્ભુત ચીવટ તેમ જ અમુક પ્રમાણમાં વિદ્યારથીલતા અને નવા સંજોગો સાથે સુયોગ સાધવાની શક્તિ ટકી ગઈ હતી એ હવે પછીનાં યુગો દર્શાવી આપવાના છે. એને લીધે એ ટકી રહી અને નવા સંપર્કો તેમ જ વિચારના પ્રવાહોનો લાભ ઉઠાવીને અમુક રીતે પ્રગતિ પણ કરી શકી. પરંતુ એ પ્રગતિ ભૂતકાળનાં અનેક અવશેષો સાથે જટિલચેત્રી હતી અને તેમનાથી તે રૂધિર હતી.

મકરણ છું .

નવા સવાલો

૧

આરબ તથા મેંગોલ લોકો

હવે ઉત્તર હિંદના બગવાન રાજ્ય પર શાસન ચલાવતો હતો અને ચીનનો પડિત યાત્રી હુએન-ત્સાંગ નાલંદાની વિદ્યાપીઠમાં વિદ્યાભ્યાસ કરતો હતો તે વખતે અરબસ્તાનમાં ઇસ્લામનું ધડતર થવા માંડ્યું હતું. ઇસ્લામ હિંદમાં ધાર્મિક તેમ જ રાજકીય બળ તરીકે આવીને અનેક નવા સવાલો પેદા કરનાર હતો. પણ હિંદની ભૂમિ પર મોટો ફેરફાર કરતાં તેને ધણો વખત લાગ્યો એ ખીના લક્ષમાં રાખતી જોઈએ. હિંદના મધ્ય ભાગ સુધી પહોંચતાં તેને લગભગ છસો વરસ લાગ્યાં. રાજકારણના ક્ષેત્રમાં જીત કરીને અહીં આગ્યો ત્યારે તે ધણો બદલાઈ ગયો હતો અને તેના ઝંડધારીઓ પણ જુદા હતા. ઉત્સાહથી ઊભરાતા અને શક્તિશાળી આરબો પોતાની જાનવલ્લભ માન સંસ્કૃતિ લઈને મુલકો જીતતા રપેનથી મેંગોલિયાની સરહદ સુધી ફરી વળ્યા હતા. એ આરબો હિંદમાં નહોતા આવ્યા. હિંદની પાપલ્ય સરહદ આગળ તે અટકી ગયા અને ત્યાં જ રોકાઈ રહ્યા આરબ સંસ્કૃતિ ધીમે ધીમે ક્ષીણપ્રાણ થઈ અને મધ્ય તેમ જ પશ્ચિમ એશિયામાં જુદી જુદી ટુકડાં જાતિઓ આગળ આવી. આ ટુકડાં લોકો અને હિંદની ઉત્તર સીમા પર આવેલા મુલકના અધ્યાન લોકો ઇસ્લામને રાજકીય બળ તરીકે હિંદમાં લાવ્યા.

આ ખીના ખરાબર સમજવા માટે કેટલીક તારીખો આપણને મદદરૂપ થાય એમ છે. ઈ. સ. ૬૨૨ની સાલમાં પેગંબર સાહેબ મક્કાથી મદીના દિજરત કરી ગયા ત્યારથી ઇસ્લામનો આરંભ થયો કહી શકાય. એ પછી દસ વરસ બાદ તેમનું અવસાન થયું. એ પછી અરબસ્તાનની સ્થિતિ થાળે પાડી તેને મજબૂત પાયા પર મૂકતાં થોડો સમય ગયો. ત્યાર બાદ હેમતાવી મૂકે એવા બનાવો એક પછી એક જાન્યા. આરબો ઇસ્લામનો ઝંડો ધારણ કરી પૂર્વમાં મધ્ય એશિયા ખૂંદી વળી મેંગોલિયા સુધી અને પશ્ચિમે આખો ઉત્તર આફ્રિકા ખંડ ખૂંદી વળાને ઠેક રપેન અને ફ્રાંસ સુધી પહોંચી ગયા. સ્થાતમી સદીમાં અને આઠમી સદીના આરંભના સમય સુધીમાં તેઓ ઇરાક, ઇરાન અને મધ્ય

એશિયામાં ફરી વળ્યા હતા. ઈ. સ. ૭૧૨ની સાલમાં હિંદની વાયવ્યમાં આવેલા સિંધમાં તેઓ પહોંચ્યા અને તેનો તેમણે કબજો લીધો. પણ તેઓ ત્યાં જ અટકી ગયા. એ પ્રદેશ અને હિંદના વધારે ફળદ્રુપ મુલક વચ્ચે મોટું રણ આકું પડેલું હતું. પશ્ચિમ તરફ આરબોએ આફ્રિકા અને યુરોપ વચ્ચે આવેલી જિબ્રાલ્ટરની સામુદ્રધુની ઓળંગી અને ઈ. સ. ૭૧૧ની સાલમાં તેમણે સ્પેનમાં પ્રવેશ કર્યો. આખું સ્પેન તેમણે કબજે કર્યું અને પિરીનીઝની ગિરિમાળા ઓળંગી તેઓ ફ્રાંસમાં દાખલ થયા. ૭૩૨ની સાલમાં ચાર્લ્સ માર્ટેલે ફ્રાંસમાં ટૂર્સ આગળ તેમને હરાવ્યા અને આગળ વધતા અટકાવ્યા.

ઇતિહાસમાં જેણે ત્યાર સુધીમાં નોંધવા લાયક ભાગ ભજવ્યો નહોતો એવી આ અરબસ્તાનના રણમાં વસનારી પ્રજાની વિજયની કારકિર્દી અત્યંત અદ્ભુત છે. તેમની આ અપાર શક્તિ તેમણે તેમના પ્રાણવાન અને ક્રાંતિકારી પેગંબર પાસેથી તેમ જ તેમના માનવ મિનાદરીના સદ્દેશમાંથી મેળવી હોવી જોઈએ. આમ છતાં, આરબ સંસ્કૃતિ શત્રુતામાંથી એકએક બહાર નીકળી આવી અને ઇસ્લામના ઉદય પછી તેણે મૂત્ સ્વરૂપ ધારણ કર્યું એમ ધારણ જીવભરેલું થાય. ઇસ્લામી સંસ્કૃતિનો અભ્યાસ કરનારા વિદ્વાનો આરબ પ્રજાના ઇસ્લામ પૂર્વેના કાળને ઉતારી પાડવાનું વલણ રાખતા આવ્યા છે. એ કાળને તેઓ જાહિલિયત એટલે કે અજ્ઞાન અને વહેમોથી ભરેલા એક પ્રકારના અધકારમય યુગ તરીકે વર્ણવે છે. બીજી સંસ્કૃતિઓની પેઠે આરબ સંસ્કૃતિ પણ લાંબા કાળથી જીતરી આવી હતી અને ફિનિશિયન, ફેટન, એફિઝયન અને હિબ્રુ વગેરે સેમિટિક જાતિની પ્રજાઓ સાથે તે ધાણ સંબંધથી સંકળાયેલી હતી. યહૂદી લોકો પોતાની આસપાસ ફંદણું વાળીને બેઠા, વધારે સંકુચિત બન્યા અને એફિઝયન તેમ જ બીજી વધારે ઉદાર વૃત્તિની પ્રજાઓથી ભુદા પડી ગયા તેમની અને બીજી સેમિટિક પ્રજાઓ વચ્ચે લગભગ ઝઘડા ચાલ્યા કરતા હતા. આમ છતાં સેમિટિક પ્રદેશમાં વસતી બધી પ્રજાઓ વચ્ચે પરસ્પર સંપર્ક ચાલુ હતો, વિચારોની આપલે થયા કરતી હતી અને અમુક પ્રમાણમાં એ બધી પ્રજાઓના માનસની પાછળ સમાન જૂમિકા હતી. ઇસ્લામ કાળની પૂર્વેની આરબ સંસ્કૃતિ ખાસ કરીને યમનમાં ખીલી હતી. પેગંબર સાહેબના કાળમાં અરબી સારી રીતે વિકસી ચૂકેલી ભાષા હતી. તેના શબ્દભંડોળમાં ફારસી તેમ જ હિંદી શબ્દો પણ હતા. આરબ લોકો ફિનિશિયન લોકોની પેઠે વેપારની શોધમાં દરિયો ઓળંગીને દૂર દૂરના પ્રદેશોમાં જતા હતા - ઇસ્લામ પૂર્વેના કાળમાં દક્ષિણ ચીનમાં કેન્ટનની પાસે એક આરબ વસાહત હતી.

આમ છતાં ઇસ્લામના પેગંબરે પોતાની પ્રજામાં નવું ચેતન પાડ્યું અને તેને શ્રદ્ધા તેમ જ ઉત્સાહથી ભરી. પોતે એક નવા ખ્યેવના ઝંડાધારી છે

એમ માની આર્યોએ પોતાનામાં ભારે ઉત્સાહ અને આત્મનિશ્વાસ ખીલવ્યા કેટલીક વાર આખી પ્રજામાં આવેા ઉત્સાહ અને આત્મનિશ્વાસનો સચાર થાય છે અને તે ઇતિહાસને પનની નાખે છે ' તેમને મળેલી સફળતાનું એક કારણ પશ્ચિમ તેમ જ મધ્ય એશિયાના અને ઉત્તર આફ્રિકાના રાજ્યો નમના પડી ગયા હતા એ પણ હતું, એ જામતમાં શકા નથી ઉત્તર આફ્રિકામાંના ખ્રિસ્તીઓમાં ભાગના પડી ગયા હતા અને હરીફ પક્ષે એકબીજા સામે લડ્યા કરતા હતા વંશી વાર આગ્રિપત્ય મેગનવા માટે તેમની વચ્ચે ખૂનખાર યુદ્ધો પણ થતા હતા આમ ઉત્તર આફ્રિકા અદર અદરના કલહોથી ખેદાનખેદાન થઈ ગયેા હતા ત્યાં આગળ તે વખતે પગાતો ખ્રિસ્તી ધર્મ સક્રિય અને અસહિષ્ણુ હતો તેમ જ એની અને માનવી મિરાદરીનો પોતાનો સદેશો લઈ જનારા મુસનમાન આર્યોની અર્ધસાધારણ સહિષ્ણતા વચ્ચેનો તફાવત સહેજે તરી આવે એવો હતો ખ્રિસ્તીઓના માહોમાંહેના ઝવડાઓથી ત્રાસી ગયેલી આખી ને આખી પ્રજાઓને આર્યોને પક્ષે ખેંચી જનાર જામત આ હતી

આર્ય લોકો દૂર દૂરના દેશોમાં જે સસ્કૃતિ પોતાની સાથે લઈ ગયા તે પણ હંમેશા બદલાતી અને નિમ્સતી જતી હતી ઇસ્લામના નામ વિચારોની તેના પર ઊડી છાપ પડી હતી, છતાં એને ઇસ્લામી સસ્કૃતિ તરીકે ઓળખવી એ બ્રામક અને ઘણે અરો ખોટું છે દમાસ્કસને પોતાનું પાટનગર મનાયા પછી તરત જ આર્યોએ પોતાનું અસલનું સાદુ તેમ જ સ્વચ્છ જીવન તજી દીધું અને વતારે પ્રમાણમાં કૃત્રિમ સસ્કૃતિ ખીનની એને આર્ય-સીરિયન સસ્કૃતિનો કાળ કની શાય માઈએન્ટાર્કનની સસ્કૃતિની અસર પણ તેના પર પડી આર્યોએ બગદાદમાં વમવાટ ક્યો ત્યારથી ખાસ કરીને તેઓ પ્રાચીન ઈગનની પરપરાની અમર નીચે આન્યા અને તેમણે આર્ય ક્ષરમી સસ્કૃતિ ખીનવી તેમની હકૂમત નીચેના વિશાળ પ્રદેશો પર આ સસ્કૃતિની આણુ ચાલી

વિશાળ પ્રદેશ પર અને દેખીતી રીતે જ રમત વાતમાં આર્ય લોકોએ ઝૂતો મેગની હતી એ ખરું, પણ એ વખતે કે તે પછી પણ તેઓ હિંદમાં સિંધથી આગળ ન વધ્યા હજી પણ હિંદ હુમનો કરનારનો અસરમારક રીતે સામનો કરી શકે એવું મગાન હતું, તેથી એમ જન્યુ હરો ધણખરું એમ જ હરો કેમ કે હિંદ પર ખરેખરી ચડાઈ એ પછી ઘમી સદીઓ વીત્યા માફ થઈ, એ હકીકતનો ખુનાસો ખીજી રીતે આપવો મુશ્કેલ છે અમુક પ્રમાણમાં આર્યોના માહોમાંહેના ઝવડાઓને લીધે એમ થયું હોય એમ જને મગદાદની મધ્યસ્થ સત્તાથી સિંધ છુટું પડી ગયું અને તે નાનકડું સ્વતંત્ર મુસનમાની રાજ્ય નન્યુ પયુ દિંદ પર ચડાઈ ન થઈ છતાં દિંદ અને આર્ય જગત સાથેના સંપર્કો વધતા ગયા, જને દેશમાંથી મુગલોએ એખીજામાં આવળ કરના

લાગ્યા, અરસપગમ રાગદ્વારી મમરો ચાનુ થયા, ખાસ કરીને ગણિત તેમ જ ખગોળના વિદી મથો મગલદ લઈ જવામાં આવ્યા અને તેમના અરની બાંધા અનુસાર રાગમાં આવ્યા ધણી દિદી વેલો બગલદ જઈને વસ્ત્રા આ વેપારી તેમ જ સમૂહિના સબધો કેનગ ઉત્તર દિદમા મરોલિત નહોતા દિદના દક્ષિણના રાજ્યોએ પણ એમાં ભાગ લીધો દિદના પશ્ચિમ દિનારા પરના રાષ્ટ્રકૂટોએ વેપારને ખાતર ખાસ મરીને એમાં ભાગ લીધા હોતો

આ ચાનુ સપકને પગિણાને અનિનાય રીતે દિદીઓને નવા ઇસ્લામ ધર્મનો પરિચય થયો આ નવા ધર્મનો પ્રચાર કરવાને ધર્મોપદેશકો પણ દિદમા આવના અને તેમને અહીં આનમર આપવામાં આવતો મસ્જિદો પણ બાંધવામાં આવી રાજ્યે કે લોકોએ એ ધર્મ સામે શો નિરોધ ન ઉઠાવ્યો અને એને નીધે અહીં ધાર્મિક ઝઘડા પણ ન જાગ્યા બધા ધર્મો તેમ જ ઇશ્વરની આરાધનાના બધા રવરૂપો તરફ ઉદારતાભર્યું વનજી રાખવાની દિદની પ્રાચીન કાગથી ઊતરી આવેલી પરંપરા હતી આ રીતે ઇસ્લામ દિદમા રાજસત્તા તરીકે આ યો તે પહેલા ધણી સદી પૂર્વે ધર્મ તરીકે આવ્યો હતો

ઉમ્મયા ખનીફીના અમન નીચેના નવા આરમ સમ્રાજ્યનું કેન્દ્ર તેમ જ પાટનગર દમાકસ હતું એમના અમલ દરમ્યાન એ એક રમણીય શહેર બન્યું પણ બહુ થોડા વખત પછી જીવંતી ચાલના અરસામાં અખાસી ખનીફીએ બગદાદને પોતાનું પાટનગર મનાયું ત્યાર પછી માહોમાહે ઝવડા પેદા થયા અને રપેન સામ્રાજ્યમાંથી છૂટું પડી ગયું ધણી લાગ્યા સમય મુધી જોડે તે સ્વનત્ર આરમ રાજ્ય તરીકે ચાનુ રહ્યું ધીમે ધીમે મગલદનું સામ્રાજ્ય પણ નમનું પડ્યું અને તેના ભાગના પડી ગયા પછી મધ્ય એશિયામાંથી સેનુકુ તુકો આવ્યા અને તેઓ બગદાદમાં સર્વસત્તાધીશ થઈ પડ્યા તેમની મહેરબાનીની રાહ જોડે ખનીફીનો નામનો અમલ હજી ચાલુ રહ્યો હતો પછી અરધા નિસ્તાનમાં સુનતાન મહમુદ ગઝની જીઓ થયો તે તુકો જાતિનો હતો તે મહાન યોદ્ધો અને પ્રભાવશાળી સેનાપતિ હતો તેણે ખનીફીની અવગણના કરી અને તેને મહેશા મુધ્યા માયા બગલ ઇસ્લામી જગતના સંસ્કૃતિ કે દ્ર તરીકે હજી ચાનુ રહ્યું હતું અને દૂર દૂર આવેલું રોન પણ પ્રેરણા માટે તેના તરફ નગર મરું હતું યુરોપ તે સમયે વિદ્યા કળા વિજ્ઞાન તેમ જ જીવનની નુખ સગવડોની ખાતમા પાછા હતું યુરોપના આખરે અધકાર યુગ દરમ્યાન રપેન અને ખામ મરીને મેરડોવાની વિદ્યાપીઠે વિદ્યા તેમ જ બૌદ્ધિક જિજ્ઞાસાની જોગ જનતી રાખી અને તેના થોડાક પ્રમશે યુરોપ પર ઇલાઈ રહેતા અધકારને પણ બેલો હતો

૧૦૯૫ની સાલથી આરબોએ કુસેડો (ધાર્મિક મુદ્દો) દોઢ સદી કરતાં વધુ વખત ચાલુ રહી. કુસેડો કેવળ આક્રમણકારી ધર્મો અથવા કુસ ધારણ કરનારાઓ તેમ જ બીજાના ચાંદનું ચિહ્ન ધારણ કરનારાઓ વચ્ચેની લડાઈ નહોતી. મશહર ઇતિહાસકાર પ્રોફેસર ટ્રેવેલિયન કહે છે, ‘કુસેડો યુરોપમાં જે નવજીવનનો સંચાર થતો જતો હતો તેના પૂર્વની દુનિયા તરફના આકર્ષણની ધાર્મિક અને લશ્કરી બાબત હતી. કુસેડને પરિણામે યુરોપને મહામોલા પુરસ્કાર તરીકે પવિત્ર સમાધિની કાથમી મુક્તિ ન લાધી કે ન તો ખ્રિસ્તી જગતની એકતા લાધી. એ રીતે કુસેડ તેનું મૂળ ધ્યેય પ્રાપ્ત કરવામાં સાવ નિષ્ફળ નીવડી હતી. એને બદલે યુરોપ ત્યાંથી જેને સાધુ પીટરે તીવ્રપણે ધિક્કારી કાઢી હોત એવી લલિત કળાઓ, કારીગરી, વૈભવવિલાસ, વિમાન તથા બૌદ્ધિક જિજ્ઞાસા જેવી ચીજો લાવ્યું.’

છેલ્લી કુસેડનો નામોશીભરી રીતે અંત આવ્યો તે પહેલાં એશિયાના મધ્ય ભાગમાં કંઈક ઝંઝવાત જેવી, કુદરતના કોઈક મહા પ્રક્રોધ જેવી ઘટના બની હતી. ચંગીઝખાને પોતાની પ્રલયકારી ફૂચ પશ્ચિમ તરફ શરૂ કરી હતી. ૧૧૫૫ની સાલમાં તે જ-રૂએ હતો. એણે આરબોની આ મહાન ફૂચ ૧૨૧૯ની સાલમાં મધ્ય એશિયાને બાળીને ખેદાનખેદાન કરી મૂકનાર હતી. એ વખતે કંઈ તે કાચો જુવાનિયો નહોતો. જુખારા, સમરકંદ, હેરાત અને બદખ્શ વગેરે મોઠાં મોઠાં શહેરોને બાળીને તેણે ભસ્મીભૂત કરી નાખ્યાં. એ દરેક શહેરની વસ્તી દસ લાખ કરતાં વધારે હતી. ચંગીઝખાન રશિયામાં આવેલા કીવ સુધી પહોંચ્યો અને ત્યાંથી પાછો ફર્યો. બગદાદ કોઈ ને કોઈ રીતે આ સંહારમાંથી બચી ગયું કેમ કે તે તેના માર્ગમાં આવતું નહોતું. ૧૨૨૭ની સાલમાં ૭૨ વરસની ઉંમરે તે મરણ પામ્યો તેના વારસો યુરોપમાં એથીયે આગળ પહોંચ્યા. ૧૨૫૮ની સાલમાં હુલાયુએ બગદાદનો કબજો લીધો અને ત્યાં આગળ પાંચમો વરસ કરતાં વધારે સમયથી દુનિયાના બધા ભાગોમાંથી ધનસંપત્તિ આણીને એકઠી થઈ હતી તે કળા અને વિદ્યાના મશહર ધામનો અંત આવ્યો. એ બીનાથી એશિયાની વિશિષ્ટ આરબ-કારસી સંસ્કૃતિને ભારે ફટકો પડ્યો પડ્યો. મોંગોલ લોકોના અમલ દરમિયાન પણ જોકે તે ટકી રહી એ સંસ્કૃતિ વિશેષે કરીને ઉત્તર આફ્રિકાના કેટલાક ભાગોમાં તેમ જ સ્પેનમાં ચાલુ રહી. વિદ્યાના ઉપાસકોનાં ટોળેટોળાં પોતાનાં પુસ્તકો લઈને બગદાદથી ભાગી છૂટી ફેરો અને સ્પેનમાં જઈ પહોંચ્યાં અને ત્યાં આગળ વિદ્યા તેમ જ કળાના નવજીવનના યુગનો આરંભ થયો. છતાં ખુદ સ્પેન પણ આરબોના હાથમાંથી સરી જવા લાગ્યું હતું અને ૧૨૩૬ની સાલમાં કારાગેવા પાંચ બીજી અઢી સદી સુધી સ્પેનમાંનું એનેણું રાજ્ય આરબ સંસ્કૃતિના

ત્વલ કેન્દ્ર તરીકે ચાલુ રહ્યું. ૧૪૬૨ની સાલમાં ફિઝનાહ ને ઇસાબેલાએ ખોલે. પણ કબજે લીધો અને રખેનમાંના આરબ આધિપત્યનો અંત આવ્યો. પછી કેરો, તુકોના પ્રભુત્વ નીચે આવ્યું હોવા છતાં, આરબ સંસ્કૃતિનું મ મધ્યક આવ્યું. ૧૪૫૩ની સાલમાં ઉરમાની તુકોએ કોન્સ્ટાન્ટિનોપલનો ખે લીધો અને એ રીતે તેમણે યુરોપના પુનર્ગઠિતના યુગને જન્મ નાનાં બળોને ફૂટાં કર્યાં.

યુરોપ તેમ જ એશિયામાંની મેગિસ્ટેની જતો યુદ્ધકળામાં દાખલ થી કંઈક નવી ખાખખ બનાવે છે. સિડેલ હાર્ટ જણાવે છે, 'વિસ્તાર અને માં, અચાનક ઇપો મારવામાં અને ચપગતામાં, શત્રુને ખજાર ન પડે એવી રચના તેમ જ દાવપેચોમાં તેમની (મેગિસ્ટેની) લડાઈએ ઇતિહાસની ા ઇર્ષ પણ લડાઈઓ કરતાં ચડી ગય છે.' ચંગીઝખાન દુનિયાએ પેન કરેલા પનિઓમાં સર્વશ્રેષ્ઠ નહીં તો ઘણા મોટા સેનાપતિ હતો એમાં શક નથી. તેમ જ તેના પ્રતિભાશાળી વારસો આગળ યુરોપ અને એશિયામાંના સામંતો । સરદારો કરી વિસાતમાં નહોતા. વળી, મધ્ય અને પશ્ચિમ યુરોપ તેમણે ન લીધો એ કેવળ અકસ્માત ગણાય. આ મેગિસ્ટ લોકો પાસેથી યુરોપ રચના અને યુદ્ધકળાના નવા પાઠો શીખ્યું. બંદૂકમાં ફાડવાના દારૂનો યોગ પણ ચીનમાંથી મેગિસ્ટો મારફતે જ યુરોપમાં દાખલ થયો.

મેગિસ્ટો હિંદમાં ન આવ્યા. સિંધુ નદી આગળ તેઓ અટકી ગયા અને થી ખીખ મુકકો જીતવા તરફ વળ્યા. તેમનું મહાન સામ્રાજ્ય ભાગી પડ્યું ત્યારે શેખામાં નાનાં નાનાં અનેક રાજ્યો ઊભાં થયાં. અને પછી ૧૩૬૯ની સલમાં જાનિના તૈમુરે ચંગીઝની વિજયકૃત્યનું અનુકરણ કરવાનો પ્રયાસ કર્યો. ૧૫૫૦ પેને ચંગીઝખાનનો વંશજ છે એવો તેના દાવો હતો. તેનું પાટનગર રકંદ ફરીથી સામ્રાજ્યનું મધ્યક બન્યું. પણ તેનું સામ્રાજ્ય બહુ થોડો કાળ યું. તૈમુરના મરણ બાદ તેના વંશવારસોને લશ્કરી વિજયો મેળવવા કરતાં તપશ્ચર્ય જીવન ગાળવામાં તેમ જ કબાલી ખિલ્તવણી અને ઉપાસનામાં વધારે હતો. જેને તીમુરીદ નવજન્યૂતિના કાળ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે તેના ય એશિયામાં આરંભ થયો. એ વાંઘાવણમાં તૈમુરનો વંશજ બાબર જન્મ્યો ને મોટો થયો. બાબરે હિંદમાં મેગિસ્ટ વંશની સ્થાપના કરી હતી; હિંદના કાન મેગિસ્ટ સમ્રાટોમણિ તે પહેલો સમ્રાટ હતો. ૧૫૨૬ની સાલમાં તેણે હીનો કબજે લીધો હતો.

આજે ચંગીઝખાનનું નામ ઇસ્લામ સાથે સંકળાઈ ગયેલું હોવાને લીધે કાક લેગો ધરે છે તેમ તે મુસલમાન ન હતો. તે શામા ધર્મ નામના આકાશના નિ માનતો હતો એમ કહેવામાં આવે છે. એ ધર્મ કેવા પ્રકારનો હતો

તેની મને ખબર નથી પણ શામા શબ્દ બૌદ્ધોને માટે વપરાતા અરબી શબ્દ સામની શબ્દનું આપણને અચૂક સ્મરણ કરાવે છે. એ શબ્દ સંસ્કૃત શ્રવણ શબ્દ પરથી બન્યો છે. 'મેગોસિયા સહિત મધ્ય એશિયાના ઘણા ભાગોમાં જુદે જુદે નિકૃષ્ટ સ્વરૂપે બૌદ્ધ ધર્મ' એ વખતે પ્રચલિત હતો અને ચંગીઝખાન તેના વાતાવરણમાં ઊઝ્યો હોય એ સંભવિત છે. પ્રતિહાસનો મોટામાં મોટો લશ્કરી વિજેતા ઘણું કરીને કેલ્કિક પ્રકારના બૌદ્ધ ધર્મનો અનુયાયી હતો એ વિચાર જરૂર જરા વિચિત્ર લાગે એવો છે.

પૌર્ણણિક પાત્ર જેવા બની ગયેલા સિકંદર, સુલતાન મહમુદ, ચંગીઝખાન અને તૈમુર એ ચાર મહાન વિજેતાઓને મધ્ય એશિયામાં આજે પણ સંભારવામાં આવે છે. આ ચારમાં હવે પાંચમી વ્યક્તિન ઉમેરવી જોઈએ. એ તેમનાથી નિન્ન પ્રકારનો પુરુષ છે. તે ચોક્કો હોવા છતાં જુદા જ પ્રદેશના વિજેતા છે. અને તેના નામની આસપાસ ક્યારનીયે લોકકથાઓ રચાવા લાગી છે. એ પુરુષ તે લેનિન.

૨

આરબ સંસ્કૃતિનો વિકાસ અને હિંદ સાથેનો સંપર્ક

આફ્રિકા તેમ જ એશિયાનો મોટો ભાગ અને યુરોપનો થોડો ભાગ છતાં લીધા પછી આરબોએ પોતાનું ધ્યાન ખીજાં ક્ષેત્રોમાં વિજયો મેળવવા તરફ દોડાવ્યું. સામ્રાજ્યને સુસંગઠિત કરવામાં આવ્યું હતું અને અનેક નવા દેશો તેમના પ્રભાવ તુલે આવ્યા હતા. આરબો હવે આ દુનિયા અને તેના વહેવારો વિશે જ્ઞાન મેળવવાને ઉત્સુક બન્યા હતા. આઠમી અને નવમી સદીના આરબોમાં

શામા ધર્મ ઉત્તર યુવની નજીક આવેલા સાઈગરિયાના પ્રદેશમાં, મેગોસિયા તેમ જ સોલિયેટ મધ્ય એશિયાના તત્કાલિન દુવામાં હજી પણ રહી રહ્યો છે. એ કેળવણીપ્રેતોની માન્યતા પર રચાયેલા હોવાનું જણાય છે અને બૌદ્ધ ધર્મ સાથે એનો ઠરાયે સંબંધ હોય એમ લાગતું નથી. પછીથી ધીમે ધીમે એ રચાઈ જંગલી દશાના વહેમોમાં ડૂબી ગયાં એવાં બૌદ્ધ ધર્મનાં નિકૃષ્ટ સ્વરૂપોની ઘણાં લાખા સમય પર તેના પર અસર થઈ હોય એ સંભવિત છે. સુસ્ત બૌદ્ધ ધર્મ દેશ તિબેટ બૌદ્ધ ધર્મનો પોતાનો જ એક વિશિષ્ટ પ્રકાર ખીલ્યો છે અને તેને લામા ધર્મ કહેવામાં આવે છે. મેગોસિયાના શામા ધર્મમાં પણ જીવંત બુદ્ધની પરંપરા છે. આમ ધીમે ધીમે ઉવટે તે પ્રાથમિક દશાના વહેમો સાથે બળી નય એવી બૌદ્ધ ધર્મના ચક્રીબિતસ્તી અનેક કક્ષાઓ ઉત્તર તથા મધ્ય એશિયામાં હોય એમ જણાય.

પેદા થયેલાં બૌદ્ધિક કુતુહલ, શુદ્ધિપ્રધાન સાદસિક ચિંતનો અને વૈજ્ઞાનિક સંશોધન માટેની જિજ્ઞાસા આપણને આશ્ચર્યચકિત કરે એવાં છે. સામાન્ય રીતે, નિશ્ચિત ખ્યાલો અને માન્યતાઓ પર ચર્ચાએલા ધર્મના આરંભના સમયમાં શ્રદ્ધાનું બળ વધારે હોય છે અને ફેરફારોને માન્ય રાખવામાં નથી આવતા અથવા તેમને ઉત્તેજન આપવામાં આવતું નથી. એ શ્રદ્ધાએ આરંભેને સારી પેઠે કામ આપ્યું અને તેમને ઉત્તરોત્તર મજેલા વિજયોએ તેમની શ્રદ્ધા વધારે દૃઢ કરી હોવી જોઈએ. છતાં આપણે તેમને ૩૬ સિદ્ધાંતો તેમ જ માન્યતાઓની મર્યાદા વટાવીને અગ્રેયવાદની ચર્ચામાં પડેલા અને પોતાનાં ઉત્સાહ તેમ જ શક્તિને વિચારનાં સાદસો તરફ વાળતા જોઈએ છીએ, જેમની ગણતરી દુનિયાના મશહૂર મુસાફરોમાં થાય છે એવા આરમ પ્રવાશીઓ દુનિયાની ખીણ પ્રાંતો શું કરે છે અને વિચારે છે તે જાણવાને, તેમની ફિલસૂફી, વિજ્ઞાન તેમ જ જીવનની નીતિરીતિ સમજવાને અને પછી એ ઉપરથી પોતાના વિચારો ખીલવવાને ફર દૂરના દેશોમાં પહોંચે છે. પરદેશોમાંથી વિદ્વાનોને બગદાદમાં બોલાવવામાં આવ્યા, પુસ્તકો પણ લાવવામાં આવ્યાં અને ખલીફ અલ-મનસૂરે (આઠમી સદીના વચગાળાના સમયમાં) સંશોધન તેમ જ પરબાણાના અંથોના અનુવાદ કરવા માટે એક સંસ્થા સ્થાપી. ત્યાં આગળ ગ્રીક, સીરિયન, ઝંદ, લેટિન અને સંસ્કૃત ભાષાના અંથોના અનુવાદો કરાવવામાં આવ્યા. હસ્તપ્રતો મેળવવા માટે સીરિયા, એશિયામાધનર અને સેવન્ટમાં આવેલા પુરાણા મકાને ફેંદી કાઢવામાં આવ્યા. ખ્રિસ્તી ધર્મીઓએ એલેક્ઝાંદ્રિયાની પ્રાચીન વિદ્યાપીઠને બંધ કરી દીધી હતી અને ત્યાંના વિદ્વાનોને ત્યાંથી હાંકી કાઢવામાં આવ્યા હતા. આ રીતે દેશપાર કરવામાં આવેલા ધણા વિદ્વાનો ધ્રુવન અને ખીલન દેશોમાં પહોંચ્યા. બગદાદમાં હવે તેમને મનગમતું અને સલામત આશ્રયસ્થાન મળી ગયું અને તેઓ પોતાની સાથે ત્યાં ગ્રીક ફિલસૂફી, વિજ્ઞાન અને ગણિતવિદ્યા—પ્લેટો, એરિસ્ટોટલ, ટોલેમી અને યુક્લિડ વગેરે લઈ ગયા. ત્યાં આગળ નેસ્ટોરિયન સંપ્રદાયના તેમ જ યહૂદી વિદ્વાનો અને હિંદી વૈદ્યો, ફિલસૂફો અને ગણિતશાસ્ત્રીઓ પણ હતા. હુનુ અલ-રશીદ અને અલ-મામુન ખલીફના અમલ દરમ્યાન (આઠમી અને નવમી સદી) આ બધું ચાલુ રહ્યું ને ખીલતું ગયું અને બગદાદ સુધરેલી દુનિયાનું મોટામાં મોટું વિદ્યાનું ધામ બન્યું.

એ કાળ દરમ્યાન હિંદ સાથે પણ આરબ સંસ્કૃતિને ઘણો સંપર્ક હતો અને હિંદી ગણિત, ખગોળશાસ્ત્ર તેમ જ વેદકમાંથી આરબો ઘણું શીખ્યા. આમ છતાં આપણને જણાય છે કે, આ બધા સંપર્કો સમયવામાં મુખ્યત્વે આરબોએ જ પહેલ કરી હતી અને સક્રિય ભાગ લીધો હતો. વળી આરબ લોકો હિંદ પાસેથી ઘણું શીખ્યા ખરા પણ હિંદીઓ આરબો પાસેથી યામું

શીખ્યા નહીં હિંદીઓ પોતાના ધર્મક્રમ જેવા રહી અગામી રહ્યા અને બની શકે ત્યાં સુધી પોતાની આસપાસ રહેના જડ કવચની અદર પુરાર્થ રજા આ એક કમનસીબી હતી જેમ કે હિંદીઓ પોતાની ધર્મીપરી સર્જનશક્તિ ગુમાવતા જતા હતા તે જ વખતે બગદાદ ની બૌદ્ધિક જગૃતિ તેમ જ આરબોની પુનર્જાગૃતિની અગવળે તેમનામાં એના પુરુષ હોત અને તેમની ઊંચ ઉઝડી હોત, પ્રાચીન કાળના હિંદીઓએ આરબોની બૌદ્ધિક ગ્રિસાસાની એ ભાવનામાં માનસિક સામ્ય બાબત હોત

હિંદી રિવાજો તેમ જ વિજ્ઞાનના અભ્યાસને બગદાદના સમર્થ ખરબાક કુટુંબે ખૂબ ઉત્તેજન આપ્યું એ જ કુટુંબે હરુન અલ રશીદને વશરો પછી આખા ધર્મ કરીને એ કુટુંબ મૂળ બૌદ્ધધર્મી હતું પણ પત્રીથી તેણે ઇસ્લામ ધર્મ અગીયાર કથો હતો હરુન અલ રશીદની માદગી વખતે મનાક નામના વેદને હિંદમાંથી બોનાવવામાં આવ્યો હતો મનાકે બગદાદમાં વસવાટ કર્યો અને તેને ત્યાંની એક મોટી દરિયાકાંઠાનો વડો નીમવામાં આવ્યો એ સમયે મનાક ઉપરાંત બીજા ૭ હિંદી વેદો મગદાદમાં રહેતા હોનાનો આરમ લેખકો ઉલેખ કરે છે ખગોળના ક્ષેત્રમાં આરબો હિંદીઓ તેમ જ એલેક્ઝાન્ડ્રિયાનાસીઓ કરતાંયે આગળ વધ્યા આરમ ખગોળવેત્તાઓમાં ગણિતશાસ્ત્રી અને ખગોળશાસ્ત્રી અલ ખવારીઝમી અને કનિ તેમ જ ખગોળશાસ્ત્રી ઉમર ખયામના નામો આગળ તરી આવે છે અલ ખવારીઝમી નગમી સદીમાં અને ઉમર ખયામ બારમી સદીમાં થઈ ગયો વેદકમાં આરમ હકામો તેમ જ સલ્મનદો એશિયા અને યુરોપમાં મરહૂર હતા તેમણે યુખારાનો કબ્જા સીના સૌથી વધારે મરહૂર હતા ૧૦૩૭ની સાલમાં તે મરણ પામ્યો અણુ નસ્ટ ફરાળી એક મહાન આરમ વિચારક અને ફિલસૂફ હતો

ફિલસૂફીના ક્ષેત્રમાં હિંદની ઝંઝી અસર થઈ હોય એમ જણાતું નથી ફિલસૂફી તેમ જ વિજ્ઞાન એ બંને માટે આરબો ગ્રીસ અને એલેક્ઝાન્ડ્રિયા તરફ નજર કરતા રહેતા અને ખાસ કરીને એરિસ્ટોટલની આરમ માનસ પર પ્રભાવ અસર થઈ હતી અને ત્યાર પછી આજ સુધી એ બંનેના મૂળ ગ્રંથો કરતા વિશેષે કરીને તેમના ઉપરના અરબી ભાષ્યો ઇસ્લામી વિદ્યાલયોમાં અભ્યાસ માટેના પ્રમુખ વિષયો બન્યા છે નવરહેતાનાદ એટલે કે રહેતાની ફિલસૂફી પરથી તેના અનુયાયીઓએ ખીનવેની નવી ફિલસૂફીની પણ આરબ માનસ પર અસર થઈ હતી એ ફિલસૂફી એલેક્ઝાન્ડ્રિયાથી ત્યાં આવી હતી ગ્રીક ફિલસૂફીની જડનાદ અથવા ભૌતિકવાદની શાખાની અસર પણ આરબોમાં પહોંચી હતી અને તેને પરિણામે આરબ લેખકોમાં પણ જડવાદ અને બુદ્ધિવાદનો ઉદય થયો બુદ્ધિવાદીઓ ધાર્મિક સિદ્ધાંતો તથા આચાર્યોનો બુદ્ધિસમત અર્થ કરવા પ્રયત્ન કરતા હતા જડવાદીઓ તો ખુદ ધર્મનો બંધી તરફથી ઇન્કાર કરતા હતા એમ કહી

શકાય. આ બધા પરસ્પર વિરોધી અને 'પ્રતિરૂપધર્મ' સિદ્ધાંતોની ચર્ચાની બગદાદમાં સંપૂર્ણ છૂટ આપવામાં આવતી હતી એ ખીના ખરેખર નોંધવા જેવી છે. આ ચર્ચાઓ, વાદવિવાદો તેમ જ શ્રદ્ધા અને શુદ્ધિ વચ્ચેનો આ અધોડો બગદાદથી આખા આર્ય જગતમાં ફેલાયા અને રૂપેન સુધી પહોંચ્યાં. ઈશ્વરના સ્વરૂપ વિષે ચર્ચા થતી હતી અને એમ કહેવામાં આવતું કે, સામાન્ય રીતે ઈશ્વરમાં જે ગુણોનું આરોપણ કરવામાં આવે છે તે તેનામાં હોઈ શકે નહીં. એ બધા તો માનવી ગુણો છે. ઈશ્વરને પરવરદિગ્દર અથવા રહીમ કહેવો એ તેને દાદી એમ કહેવા જેટલું હીન અને નાસ્તિકતાથી ભરેલું છે !

શુદ્ધવાદમાંથી અગ્રેયવાદ અને નાસ્તિકતા ઉદ્ભવ્યાં. બગદાદનાં વર્ગતાં પાણી થતાં અને તુકં સત્તાનો ઉદય થતાં આ બૌદ્ધિક જિજ્ઞાસાની ભાવના ધટતી ચાલી. પણ આર્ય અમલ નીચેના રૂપેનમાં જિજ્ઞાસાની એ ભાવના ચાલુ રહી અને રૂપેનનો એક સાંથી વિખ્યાત આર્ય દિલસૂઝ ધર્મમાત્રનો ઇન્કાર કરવાની દૃઢ સુધી પહોંચ્યો હતો. એનું નામ ઇબ્ન રશદ હતું. તે જારમી સદામાં ચર્ચાગયો. પોતાના સમયના જુદા જુદા ધર્મોના સંબંધમાં તેણે એમ જણાવ્યું હોવાનું કહેવાય છે કે, કાં તો તે બાળકોને માટે અથવા બેચક્ર લોકોને માટે છે અથવા અમલમાં મૂકી શકાય એવા નથી. તેણે ખરેખર આમ કહ્યું હતું કે નહીં એ સંકારપદ છે પણ તેને નામે આવી વાન પ્રચલિત થઈ છે એ ખીના તે કેવી જાતનો માણસ હતો તે ખત્રાવે છે. પોતાના અભિપ્રાયોને માટે તેણે સહન પણ કયું હતું. ધર્મી રીતે તે અસાધારણ પુરુષ હતો. જાહેર પ્રવૃત્તિઓમાં ભાગ લેવાની સ્ત્રીઓને તક આપવાની તેણે ખૂબ દિમાગત કરી હતી અને તે માનતો હતો કે એ માટે પોતાની લાયકાત પુરવાર કરવાની સ્ત્રીઓમાં પૂરેપૂરી શક્તિ છે. તેણે એવી પણ સૂચના કરી હતી કે, અસાધ્ય રોગથી પીડાતા અને એવી જ જાતના બીજા માણસોના જીવનનો અંત આણવો જોઈએ, કેમ કે તેઓ સમાજ પર બોજરૂપ છે. રૂપેન તે વખતે યુરોપનાં વિદ્યાનાં બીજાં કેન્દ્રો કરતાં ઘણું આગળ વધેલું હતું અને કોરડોવાના યદ્દો તેમ જ આર્ય પંડિતોનું પેરિસમાં ને અન્યત્ર બહુમાન થતું હતું. બીજા યુરોપિયનો વિષે એ આરબોનો બહુ સારો અભિપ્રાય નહોતો ટોલેડોનો સૈયદ નામનો એક આર્ય લેખક પિરિનીઝ પર્વતની પેલી બાજુ રહેતા યુરોપિયનોનું આવું વર્ણન કરે છે : 'તેઓ લાગણીશીલ છે અને કદી પણ પાકા સમજ પ્રાપ્ત કરતા નથી. તેમના શરીરનું કાઠું બહુ મોટું છે અને વળે તેઓ ગોરા છે. પણ તેમનામાં વાદ્યાતુલ્ય કે તીક્ષ્ણ શુદ્ધિ નથી.'

પશ્ચિમ તેમ જ મધ્ય એશિયામાં ફાસેલી આર્ય સંસ્કૃતિ તેમ જ સમ્યતાએ આર્ય અને ઈરાની એ બે પ્રવાહોમાંથી પ્રેરણા મેળવી હતી. એ બે પ્રવાહો એકબીજાથી અળગા પાડી ન શકાય એવા એકરૂપ થઈ ગયા અને

તેણે વીયંશાળી વિચારો તેમ જ ઉપદ્રા વર્ગના લોકોને માટે જીવનનું જીવ્યું ધોરણ પેદા કર્યું. આરબોમાંથી વીયં અને ગિજાસાદૃતિ આવ્યાં; ઈરાનીઓ પાસેથી જીવનની સંસ્કારિતા, કળા અને વૈભવવિલાસ આવ્યાં. તુકોના આધિપત્ય નીચે ખગદાદની પડતી થતાં ગિજાસાદૃતિ તેમ જ શુદ્ધિવાદનાં પણ વળતાં પાણી ધર્મા. અંગીકરણ અને મોંગોલ લોકોએ એ બધાંનો અંત આણ્યો. એક સદી પછી મધ્ય એશિયા ફરીથી જાગ્રત થયો અને સમરકંદ તેમ જ હેરાત મિત્રકળા અને સ્થાપત્યનાં કેન્દ્રો બન્યાં. તેમણે આરબ-ઈરાન સંસ્કૃતિની પુરાણી પરંપરા કંઈક અંશે ફરીથી સજીવન કરી. પણ આરબોનો શુદ્ધિવાદ અને વિજ્ઞાન માટેનો રસ ફરીથી જાગ્રત ન થયો. ઈસ્લામ વધારે રૂઢિપુસ્ત ધર્મ બની ગયો અને શુદ્ધિના ક્ષેત્રમાં વિજય મેળવવા કરતાં લશ્કરી વિજયો મેળવવા માટે તે વધારે યોગ્ય બન્યો હતો. એશિયામાં તેના મુખ્ય પ્રતિનિધિઓ હવે આગળે રહ્યા નહોતા. તેમનું એ સ્થાન હવે તુર્કોએ* તેમ જ મેંગોલોએ (પાછળથી હિંદમાં તેઓ મોંગલ તરીકે ઓળખાયા) અને થોડે અંશે અફઘાનોએ લીધું. પશ્ચિમ એશિયાના આ મેંગોલ લોકો મુસલમાન થયા હતા; એશિયાના છેક પૂર્વના તેમ જ મધ્યના પ્રદેશમાં તેમણે બૌદ્ધ ધર્મ અંગીકાર કર્યો.

૩

મહમુદ ગઝનવી અને અફઘાનો

આફઘાની સદીના આરંભમાં ૭૧૨ની સાલમાં આરબો સિંધ પહોંચ્યા હતા અને તેનો તેમણે કબજો લીધો હતો. તેઓ ત્યાં જ અટકી ગયા. આશરે અઢી સદીમાં સિંધ પણ આરબ સામ્રાજ્યમાંથી છૂટું પડી ગયું; તે જોડે નાનકડા સ્વતંત્ર મુસ્લિમ રાજ્ય તરીકે ચાલુ રહ્યું. એ પછી લગભગ ત્રણસો વરસ સુધી હિંદ પર ચડાઈ કે બહારનો હુમલો ન થયો. ૧૦૦૦ની સાલના અરસામાં અફઘાનિસ્તાનના સુલતાન મહમુદ ગઝનવીએ હિંદ પર ચડાઈએ કરવા માંડી. તે તુર્ક જાનિનો હતો અને મધ્ય એશિયામાં તેણે પોતાની સત્તા જમાવી હતી. તેણે હિંદ પર ઘણી ચડાઈઓ કરી. એ ચડાઈઓ ઘણી કૂરતાભરી હતી અને તેમાં ભારે ખુનામરડી થઈ અને દરેક ચડાઈ વખતે મહમુદ હિંદમાંથી અટળાક

* એ ધર્મી વાર લોક અથવા તુર્કી શબ્દ વાપર્યો છે. આથી ગ્રંથવાડો ભ્રમો થવાનો સંભવ છે કારણ કે તુર્ક શબ્દ હરમાની તુર્કોમાંથી બીતરી આવેલા તુર્કોના લોકોને માટે વપરાય છે. તુર્કોની બેકે બીજી જાતો પણ છે. દાખલા તરીકે સેલ્જુક તુર્ક. મધ્ય એશિયા તેમ જ ચીની તુર્કસ્તાનની બધી તુરાની જાતિઓને તુર્ક અથવા તુર્કી કહી શકાય.

ખખનો પોતાની સાથે લેતો ગયો તેનો સમકાલીન વિદ્વાન ખીવાનો આબ્બેરની એ ચઝાર્ઝાનું આવું વર્ણન કરે છે 'દિદુઓ ધૂળના રજડોની પેઠે દસે દિશાઓમા વેરાઈ ગયા અને લોકોના ત્વિમાં તેઓ પુરાણી કથાના અવશેષ બન્યા તેમના આ વિખેરાઈ ગયેના અવશેષોમા અલગત, બધા મુસલમાનો સામે અલગ તીવ્ર અને જોડી ધૂણાની વાગણી છે ' આ કાવ્યમય વર્ણન મહમુદે કરેલા વર્ણસાડ અને ખાનાખરામીનો આપણને કર્ષક ખ્યાન આપે છે, અને છતાં યાદ રાખવું જોઈએ કે, મહમુદ ઉત્તર દિદના થોડા ભાગને જ અને તે પણ ખાસ કરીને તેની લશ્કરી કૃત્યોની આગુનાણુના પ્રદેશને જ ખૂબી વર્ણ્યો હતો અને તેને તેણે લૂટ્યો હતો આખુલે મધ્ય, પૂર્વ અને દક્ષિણ દિદ તેણે કરેલા સદ્દારમાથી સંપૂર્ણપણે જમી ગયું હતું

દક્ષિણ દિદ પર તે વખતે અને તે પછી બગવાન એન સામ્રાજ્યની આજુ વર્તતી હતી એ સામ્રાજ્યનો દરિયાર્ધ માર્ગો પર પણ કાબૂ હતો અને તે ઠેક જગામા આવેલા શ્રીનિગ્ધ તેમ જ સુમાત્રા સુધી પહોંચ્યું હતું પૂર્વના સમુદ્રોમાં આવેલી દિદની વસાહતો પૂર બહારમા ખીનીને બગવાન બની હતી એ વસાહતો અથવા સસ્થાનો અને દક્ષિણ દિદ બનેએ મળીને દરિયા પર સત્તા જમાવી હતી પણ એથી ઉત્તર દિદ પર જમીનમાર્ગે થતી ચઝાર્ઝ રોકી ન શકાઈ

મહમુદે પખમ અને સિંધને પોતાના સામ્રાજ્યમા જોડી દીધા વળી દરેક ચઝાર્ઝ પછી તે ગિજની આ થો જતો તે કારમીર છતી શક્યો નહોતો એ પહાડી મુનક તેને આનંદો અમ્મવવામા અને નસાડી મૂકવામા સંકુળ થયો કાઠિયાવાડમા આવેના સોમનાથ મહાદેવનું મંદિર લૂટીને પાછા ફરતા રજપૂતાનાના રણમા પણ તેને મોની હાર મળી હતી * આ તેની છેલ્લી ચઝાર્ઝ હતી અને એ પછી તે પાછો દિદ આવ્યો નહી

* સારીલ-ફ-સોરઠ નામના (રણુછાડછ અમરછએ તેનો અનુવાદ કર્યો છે, મુબઈ, ૧૮૮૨) એક ભૂના ફારસી ગ્રંથમા આ પરાજયના સંબંધમા એક વિચિત્ર કથનો છે પા ૧૧૨ 'શાહ મહમુદ નાસીપાસ થઈને ભાગી ફર્યો અને એ રીતે તેણે પોતાની નિંદગી બચવી પણ તેના સાથીઓમાથી ઘણા પકડાઈ ગયા તેમા સ્ત્રી અને પુરુષ બનેના સમાવેશ થતો હતો' 'તુર્ક', અફઘાન અને મોગલ સ્ત્રી કેદીઓમાથી અપરિણિત સ્ત્રીઓને હિંદી સૈનિકોએ પત્ની તરીકે સ્વીકારી પરતુ ખીલ કેદી સ્ત્રીઓને સખત જુલાળ આપી તેમના પેટ સાફ કરી એ રીતે તેમને શુદ્ધ કરીને તેમને તેમના સમાન દરજ્જાના માણસો સાથે પરણાવવામા આવી ' નીચલા વચની સ્ત્રીઓને નીચલા વચના લોકો સાથે પરણાવવામા આવી પ્રતિષ્ઠિત માણસોને તેમની દલી મૂડાવી નાખવાની ફરજ પાડવામા આવી અને તેમને રોખાવત અને વઢેલ રજપૂત ભવિઓમા દાખલ કરવામા આવ્યા નીચલા વચના લોકોને કોળી, ખાટ બાળરિયા તેમ જ ચેર જાતિઓમા દાખલ કરવામા

મહમુદ ધાર્મિક વૃત્તિનો હોવા કરતાં વધારે પ્રમાણમાં એક સમર્થ યોદ્ધો હતો અને ખીજા ધણા વિજેતાઓની પેઠે પોતાની જીતો મેળવવા માટે તેણે ધર્મના નામનો દુરુપયોગ કર્યો હતો. હિંદ તેને મન કેવળ ધનદોલત અને ખીજા વસ્તુઓ પોતાના મુલકમાં ઊપાડી જવા માટેનું સ્થાન હતું. હિંદમાં પણ તેણે સૈન્યની ભરતી કરી અને તિલક નામના તેના એક જાણીતા સેનાપતિની સરદારી નીચે તેને મૂક્યું. તિલક હિંદવાસી અને હિંદુ હતો. આ લશ્કરનો ઉપયોગ તેણે મધ્ય એશિયામાં પોતાના સહધર્મીઓ સામે પણ કર્યો. પોતાના શહેર ગિજનીને મધ્ય તેમ જ પશ્ચિમ એશિયાના મહાન શહેરોની ખરાબરી કરી શકે એવું બનાવવાને તે ઉત્સુક હતો અને એટલા માટે તે હિંદમાંથી સંખ્યાબંધ કારીગરો તેમ જ સિદ્ધહસ્ત સ્થપતિઓ અને શિક્ષીઓને પોતાની સાથે ગિજની લઈ ગયો. બાંધકામનો તેને ભારે શોખ હતો અને દિલ્હી નજીક આવેલું મથુરા શહેર જોઈને તે જક થઈ ગયો હતો. એ વિષે તેણે લખ્યું છે : 'ત્યાં આગમ (મથુરામાં) મુસલમાનોના ઈમાન જેવી મજબૂત એક દુનિયા ધમારતો છે. કરોડો દીનાર (એક સિલ્કો) એની પાછળ ખરચાયા પછી જ એ શહેર તેની આગની સ્થિતિએ પહોંચ્યું હશે. એના જેવું ખીજું શહેર ખસો વરસથી ઓછા સમયમાં બાંધી શકાય એમ નથી.'

પોતાની અઝાઈઓની વચ્ચેના ગાળાઓમાં પોતાના મુલકમાં સંસ્કૃતિને લગતી પ્રવૃત્તિઓને ઉત્તેજન આપવામાં તે રસ લેતો હતો અને પોતાના પાટનગરમાં તેણે સંખ્યાબંધ નામાંકિત માણસોને એકઠા કર્યા હતા. શાહનામાને કર્તા ફારસી કવિ ફિરદોસી તેમનો એક હતો. પાછળથી તેને મહમુદ સાથે અણબનાવ થયો હતો. પંડિત અને પ્રવાસી આલ્મોરની મહમુદનો કામકાલીન હતો અને પોતાના પુસ્તકોમાં તે મધ્ય એશિયાના તે સમયના જીવનની ખીજા બાજુઓની આપણને ઝાંખી કરાવે છે. તે ખીવા પાસે જન્મ્યો હતો પણ તેનાં માતાપિતા ઈરાની હતાં. તે હિંદમાં આવ્યો હતો અને અહીં તેણે લાખા પ્રવાસો કર્યા હતા. દક્ષિણ હિંદના ચોલ રાજ્યની મોટી મોટી નહેરો વિષે તે આપણને માહિતી આપે છે; દક્ષિણ હિંદમાં જોકે તે પોતે ગયો હતો કે કેમ એ શંકાસ્પદ છે. કાશ્મીરમાં તે સંસ્કૃત ભણ્યો અને હિંદનાં ધર્મ, ફિલસૂફી, વિજ્ઞાન તેમ જ

બાબ્યા.' તાગેલ-દ-સોરઠનો મને પોતાને પરિચય નથી અને એને કેટલા પ્રમાણમાં વિશ્વાસપાત્ર અણી શકાય તેની મને ખબર નથી. એ હિવારો ૬૦ માં મુનશીના પિ મ્લોગિ ઘેટ વેંજ ગુર્જર દેશનામના પુસ્તકમાંથી લીધો છે (ભાગ ત્રીજો, પા. ૧૪૦). ખાસ જાણવા અને નોંધવા જેવી બીજા તો જે રીતે વિદેશીઓને રત્નપત્ર કુળોમાં દાખલ થયાં હોવાનું અને તેમની સાથે લગ્નો કરવાનું દહેવાય છે તે છે. શુદ્ધ કરવાની ક્રિયાને હલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે તે રસિક છે.

કળા વગેરેનો તેણે અભ્યાસ કર્યો હતો એ પટેલાં ગ્રીસની ફિલસૂફીનો અભ્યાસ કરના માટે તે ગ્રીક ભાષા શીખ્યો હતો તેણે લખેના પુસ્તકો કેના માલિકીના ભંડાર નથી, યુદ્ધ, લૂટફા, સહાર અને ખુનામરફાની પાછળ પણ ખતપૂર્ક રિવાની ઉપાસના ચાલુ રહી હતી તેમ જ રાગદ્વેષથી એધ્વીજન સાથેના સમઘો ખગડ્યા હતા તે સમયે પણ એક દેશના લોભ બીજા દેશના લોકોને સમજવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા, એનો ખ્યાન તેઓ આપણને આપે છે એ રાગદ્વેષની બંને પક્ષના માનસ પર અસર થઈ હતી એ નિર્ણય છે અને દરેક જાણ પોતાની પ્રગતે મીઠા પ્રગ કરતા ચડિયાતી લેખતો હતો હિંદીઓને વિષે આત્મેક્ષની મહે છે કે તેઓ 'ધમડી, મિથ્યાભિમાની, આત્મસત્તી અને જડસુ છે' અને તેઓ માને છે કે, 'દુનિયામા તેમના જેવા બીજા કોઈ દેશ નથી, તેમના જેવી બીજા પ્રજા નથી, તેમના રાજ્યો જેવા બીજા રાજ્યો નથી, તેમના જેવું વિજ્ઞાન બીજા નથી' ધણુ કરીને એ પ્રજાના સ્વભાવનું આ ધણું અશે સાચું વર્ણન છે

હિંદના ઇતિહાસમા મહમુદની ચડાઈઓ એક મોટો બનાવ છે રાજકીય દૃષ્ટિએ જોકે આખા હિંદ પર એની આગ્રી અસર થઈ નહોતી અને મધ્ય હિંદ તો એનાથી સાવ અસ્પૃષ્ટ રહ્યું હતું એ ચડાઈઓએ હિંદની નમગાર્ધ અને તેમા પેડેલો સડો ઉઘાડા પાડ્યા, અને આત્મેક્ષની ઉત્તર અને પશ્ચિમ હિંદની રાજકીય કાનૂટ વિષે આપણને વગી વધારે માલિકી આપે છે વાયવ્ય તરફથી ઉપરાજાપરી આવેની આ ચડાઈઓએ હિંદની રિચાર અને અર્થવ્યવસ્થાની વાગ્યાંધીમા ધણા નુન તરવો દાખન કર્યા ખાસ કરીને એ ચડાઈઓએ ખસ્લામને પહેલી વાર ઘણુ લશ્મરી વિજય સાથે હિંદમા દાખન કર્યો એમ તો ત્રણસો વરસ કરતાયે વધારે સમયથી એક ધર્મ તરીકે ઇસ્લામ શાન્તિપૂર્વક હિંદમા આ યો હતો અને કોઈ પણ પ્રકારની મુશ્કેલી કે ધર્મી વિના હિંદના બીજા બધા ધર્મોની સાથે તેણે પોતાનું સ્થાન લીધું હતું તેના આ નવી રીતે થયેના આગમનથી હિંદની પ્રજાના માનસ પર પ્રમુખ અસર થઈ અને પરિણામે તેના દિનમા કડગાશની તીવ્ર લાગણી પેદા થઈ નવા ધર્મની સામે તેમનો વિરોધ નહોતો પણ પોતાની જીનનપ્રજ્ઞાનીમા તે જબરદસ્તીથી દાખન કરે અને તેને ઉચલાની નાખે તેની સામે તેમનો સખન વિરોધ હતો

હિંદુ ધર્મ તેન જુદે જુદે સ્વરૂપે અહીનો પ્રધાન ધર્મ હતો તે છતાં હિંદ એ અનેક ધર્મોને આશરે આપનાર દેશ છે એ દખીખત હમેશાં યાદ રાખવી જોઈએ જેન ધર્મ અને મૌદ ધર્મ ધણું અશે અલગ ધર્મ રહ્યા નહોતા અને હિંદુ ધર્મમા સમાઈ ગયા હતા. તે ઉપરાત અહીં ખિસ્તી તેમ જ મહદી ધર્મ મોગદ્દ હતા એ બને ધર્મો ધણુ કરીને ઇસ્તી પહેલી સદીમા

હિંદમાં આવ્યા હતા અને એ મનેને અહીં રથાન મન્યુ હતું દક્ષિણ દિશામાં સારિયન ખ્રિસ્તીઓ તેમ જ નેસ્તેરિયનો યોગી મખ્યામાં હતા અને તેઓ બાંગ્લાઓના જેટલા જ આ દેશના વતની હતા એ જ રીતે ખોના જેટલા જરથોસ્તી ધર્મી પારગીઓ પણ સાતમી સદીમાં ઈરાનથી અહીં આવ્યા અને આ દેશના વતની મન્યા હિંદના પશ્ચિમ અને વાયવ્ય કાંઠા પર વસતા ધણા મુસનમાનોની માનતમાં પણ એન જ મન્યુ હતું

પણ મહમુદ અહીં રિજેતા તરીકે આ યો અને પગ્ગન માત્ર તેના સાત્રાજ્યની સરહદ પરનો એક પ્રાન્ત મન્યો આમ જતા જ્યારે તેણે એ પ્રદેશનો રાજવહીન પોતાને હસ્તક લીધો ત્યારે એ પ્રાન્તની પ્રજાને થોડેધણે અશે પણ મનાવી લેના માટે તેણે પોતાની આગમની રીતરસમો હળવી કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો તેમના જીવનનિયમમાં ગાંધી દરમ્યાનગીરી મરવામાં ન આવી અને રાજવહીનદમાં તેમજ લસ્મરમાં ઊંચા હોદ્દાઓ પર હિંદુઓને નીમવમાં આવ્યા મહમુદના સમયમાં આ પ્રક્રિયાનો આરંભ જ થયેલો દેખાય છે, પછીના વખતમાં એની પ્રગતિ થવાની હતી

૧૦૩૦ની સાલમાં મહમુદ મરણ પામ્યો એના મરણ બાદ એમ્મે સાઠ વર્ષ કરતાં વધારે સમય સુધી હિંદ પર કેઈ પણ ચક્રર્થ ન થઈ અથવા તુર્ક રાજ્યઅમન પગ્ગમથી આગળ વધારવાનો કેઈ પ્રયાસ પણ ન થયો પછીથી શાહસુદીન ઘોરીએ ગિર્ગનીનો કમળે લીધો અને તેના સાત્રાજ્યનો અંત આવ્યો તે પોતાનું સૈન્ય લઈને લાહોર આવ્યો અને ત્યાંથી દિલ્હી પહોંચ્યો પણ દિલ્હીના રાજા પૃથ્વીરાજ ચૌહાણે તેને સખત દાર્ આપી શાહસુદીન અફઘાનિસ્તાન પાછો ફર્યો અને બીજે વરસે બીજા લસ્મર લઈને ફરીથી આવ્યો આ વખતે તેની જીત થઈ અને ૧૧૬૨ની સાલમાં તે દિલ્હીની ગાદી પર બેઠો

પૃથ્વીરાજ એક વીર યોદ્ધા તરીકે આજે પણ પ્રજામાં મરહૂર છે અને તેને રિષે અનેક કાન્યો તેમ જ વીરરસથી ભરેલી કથાઓ રચાઈ છે કેમ કે પ્રેમને ખાતર કુના થઈ જનારાઓ હમેશા પ્રજાના પ્રીતિપાત્ર બને છે જેને તે ચાહતો હતો અને તેને જે ચાહતી હતી તે કન્યાને તેના સ્વયંવરના સમારંભમાં ત્યાં આગમ એમ્મા થયેના અનેક રાજાઓની પરવા કર્યા વિના તેના પિતા કનોજના રાજા જયચંદ્રના ખુદ મહેનમાંથી પૃથ્વીરાજ ઉપાડી ગયો હતો થોડા વખત માટે તે પોતાની પ્રિયતમાને મેળવી શક્યો ખરો પણ એ માટે તેને મોટો ભોગ આપવો પડ્યો એને કારણે તેને એક મળવાન રાજા સાથે સુદમાં જીતરવું પડ્યું અને એમાં મને પક્ષના શરવીર લોકોએ પોતાના જીવ ગુમાવ્યા આ માહોમાહેના સુદમાં દિલ્હી અને મધ્ય હિંદના નાનામોટા રાજાઓ તેમ જ સામંતોએ ભાગ લીધો અને ઘણા લોકો એકબીજાને હાથે કપાઈ મૂક્યા એ રીતે પૃથ્વીરાજે કેવળ

એક સ્ત્રીના પ્રેમને ખાતર પોતાના પ્રાણ તેમ જ રાજગાદી ખોવા અને સામ્રાજ્યનું પાટનગર દિલ્હી બહારના હુમલાખોરને હાથ જઈ પડ્યું. પણ એની પ્રેમ-કથાનું કાવ્ય હજીયે ગવાય છે અને તેની એક વીર પુરુષ તરીકે ગણના થાય છે; જ્યારે જયચંદ્રને લગભગ એક દેશદોહી જેવો લેખવામાં આવે છે.

દિલ્હી આ રીતે ગિતાયુ. તેથી કંઈ બાકીનું હિંદ પરાધીન બન્યું એવું નથી દર્શાવ્યું. એક લોકો હજીયે બગવાન-હતા અને બીજા સ્વતંત્ર રાજ્યો પણ હતાં. દર્શિયુ હિંદના ઘણાખરા ભાગ પર અધ્યાન અમલ ફેલાતાં હજી દોઢ સદી જેટલો સમય લાગ્યો. પણ દિલ્હી એ નવા યુગના આગમનનું સૂચક અને પ્રતીક હતું.

૪

હિંદના અધ્યાનો : દર્શિયુ હિંદ, વિજયનગર : બાબર :
હરિયાઈ સત્તા

ખ્રિષ્ટિય ઇતિહાસકારો તેમ જ કેટલાક હદી ઇતિહાસકારો પણ હિંદના ઇતિહાસને પ્રાચીન અથવા હિંદુ યુગ, મુસનમાની યુગ અને ખ્રિષ્ટિય યુગ એવા ત્રણ મુખ્ય ભાગોમાં વહેંચી નાખે છે. આ રીતના ભાગો નથી જુદાપણ કે નથી સાચા, એ આપણને બામક અને ખોટી દૃષ્ટિ આપે છે. એ હિંદી પ્રજાના રાજકીય, આર્થિક અને સાંસ્કૃતિક નિકાસમાં થયેલા મહત્વના ફેરફારો કરતાં ખાસ કરીને મથાળે થયેલા ઉપર ઉપરના ફેરફારોનું વિવરણ કરે છે. કહેવાતો પ્રાચીન યુગ અતિ નિશાળ ફેરફારો, ઉત્કર્ષ, અવનતિ અને વળી પાછ થયેલા ઉત્કર્ષની ઘટનાઓથી ભરપૂર છે જેને મુસનમાની યુગ અથવા મધ્ય યુગ કહેવામાં આવે છે તેમાં વળી એક બીજો અને મહત્વનો ફેરફાર થયો અને છતાં તે વત્ત એણે પ્રમાણમાં મથાળે જ મર્યાદિત હતો અને તેણે હિંદની જીવન-પ્રણાલીની પરાપૂર્વથી અરખવિનપણે ચાલી આવતી મૂળજૂત પરપરા પર ઝાઝી અસર ન કરી વાચવ્ય તરફથી હિંદમાં આવેલા હુમલાખોરો પ્રાચીનમાળના પોતાના અનેક પુરોગામીઓની પેઠે હિંદમાં સમાઈ ગયા અને તેના જીવનના એક ભાગ જેવા બન્યા તેમના રાજવશો હિંદી રાજવશો બન્યા વળી, આંતરવિવાહને લીધે જુદી જુદી જાતિઓનું સારી પેઠે મિશ્રણ થયું ગણમાગાચા અપવાદો માદ કરતા પ્રજાના જીવનવહેવાર, આચારવિચાર, તેમ જ રૂઢિઓમાં દેશી દખન ન કરવાનો નિયારપૂર્વનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો હતો હિંદને તેઓ પોતાનું વતન અથવા માનુષ્યમ ગણતા હતા અને તેમને બહારનું કંઈ અરથ મન નહોતું. તેમના આવવા છતાંયે હિંદ સ્વતંત્ર દેશ રહ્યો હતો.

બ્રિટિશરોના આગમનથી મહત્વનો ફેર પડ્યો અને જૂની વ્યવસ્થા અનેક રીતે ઊખડી ગઈ પશ્ચિમમાંથી તેઓ સર્વથા લિન્ન પ્રેરક બળ લાવ્યા એ પ્રેરક બળ યુરોપમાં પુનર્જાગૃતિના, ધર્મસુધારણાના તેમ જ ઇંગ્લેન્ડની રાજકીય ક્રાંતિના કાળથી ધીમે ધીમે નિકસવા લાગ્યું હતું અને ઔદ્યોગિક ક્રાંતિના આરંભમાં તે મૂર્તસ્વરૂપે પ્રગ્મ થતા લાગ્યું હતું અમેરિકાની તથા ફ્રાંસની ક્રાંતિઓ તેને વળી વધારે આગળ લઈ જનાર હતી બ્રિટિશરો હિંદમાં વિદેશી, પરાયા તેમ જ અતડા રહ્યા અને અહીંના લોકો સાથે ભાગનાનો તેમણે પ્રયત્ન કર્યો જ નહીં અને વિશેષમાં હિંદના ઇતિહાસમાં પહેલી જ વાર રાજવહીવટ બહારથી ચલાવાતો થયો તેની અર્થવ્યવસ્થાનું કેન્દ્ર દરના મુલકમાં જઈ પડ્યું બ્રિટિશ લોકોએ હિંદને આધુનિક જમાનાની વિશિષ્ટ પ્રકારની વસાહત બનાવી દીધી, તેના લાગ્ય ઇતિહાસમાં તેને પહેલી જ વાર પરાધીન દેશ બનાવવામાં આવ્યો

મહમુદ ગઝનવીની હિંદ પરની ચડાઈ ખસસ પરદેશી તુર્ક લોકોની ચડાઈ હતી અને એને પરિણામે પશ્ચિમ થોડા વખતને માટે બાકીના હિંદથી છૂટ પડી ગયું મારમી સદીના અંતમાં આવેલા અફધાનો તેમનાથી લિન્ન હતા તેઓ આખી જાતિના હતા અને હિંદના લોકો સાથે નિકટપણે જોડાયા હતા સાથે જ, અફધાનિસ્તાન ધણી લાગ્યા વખત સુધી હિંદનો જ એક ભાગ હતું અફધાનોની પુરતુ ભાષા મૂળ સસ્કૃતમાંથી ઊતરી આવી હતી હિંદી સસ્કૃતિનાં અને ખાસ કરીને જુદાના યુગના પ્રાચીન સ્મારકો તેમ જ અવશેષો જેટલાં અફધાનિસ્તાનમાં છે તેટલા હિંદમાં કે ખીજે મહુ જુગ રચણાએ મળી આવે છે સાચું કહેતા અફધાનોને હિંદી અફધાનો મહેવા જોઈએ કાશ્મીરના પહાડી પ્રદેશના લોકો વધારે ગરમ અને સપાટ પ્રદેશના લોકોથી જુદા પડતા હતા અને મેદાનોમાં વસતા લોકોથી ધણી રીતે જુદા પડતા હતા પણ આ લિન્નતા હોવા છતાં કાશ્મીર હમેશ હિંદી રિવાજો તેમ જ સસ્કૃતિનું એક મહત્વનું કેન્દ્ર રહ્યું છે વધારે સરકારી અને સ્વભાવની સરળતા ગુમાવી ખેડેલા આરમો અને ઇરાનીઓ કરતા પણ અફધાનો લિન્ન હતા. તેમના પહાડી કિંદનાઓના જેવા તેઓ ખડતલ અને ઝનૂની હતા પોતાના ધર્મની ખામતમાં ખૂબ મદદ હતા અને શરવીર થોદાઓ હતા જુદીની પ્રવૃત્તિઓ અથવા જુદીના સાપ્તે તરફ તેમનું વલણ નહોતું આરંભમાં તેમણે બળનાખોર પ્રગ્મ સાથે વિજેતાઓના જેવું નર્તન રાખ્યું અને તેઓ કૂર તેમ જ ઘાતકી હતા

પણ થોડા જ વખતમાં તેમનું વલણ હળવું થયું હિંદ તેમનું વતન બન્યું અને મહમુદના સમયની પેઠે દૂર આવેલું ગિજની નહીં પણ હિંદી તેમનું પાટનગર હતું જ્યાંથી તેઓ આવ્યા હતા તે અફધાનિસ્તાન કેવળ તેમના

રાજ્યની સરહદ પરનો એક ભાગ હતો. તેઓ ઝડપથી દિંદી થતા જતા હતા અને તેમનામાંથી ઘણા આ દેશની સ્ત્રીઓને પરણ્યા. તેમનો એક મહાન રાજકર્તા અનાઉદ્દીન ખિલજી પોતે દિંદુ સ્ત્રીને પરણ્યો હતો અને તેના પુત્રે પણ એમ જ કયુ હતું. કુતબુદ્દીન, રઝિયા બેગમ અને અલ્તમશ જેવા એ પછીના કેટલાક રાજકર્તાઓ તુર્ક જાતિના હતા. પણ અમીર વર્ગ તેમ જ લશ્કર પ્રધાનપણે અફઘાન રહ્યાં. સામ્રાજ્યના પાટનગર તરીકે દિલ્હી ખુબ આખાદ થયું. જેણે અનેક દેશમાં પ્રવાસ કર્યા હતા અને જેણે કેશમી કાન્દહારિનોપલ અને ચીન સુધીનાં ઘણાં શહેરો જોયાં હતાં તે ધખ ખટના નામના મોરોક્કોના મશહર આરબ પ્રવાસીએ ચૌદમી સદીમાં એને ‘જગનના એક મોઝામાં મોટા શહેર’ તરીકે વર્ણવ્યું છે. આ વર્ણનમાં કદાચ થોડીધણી અતિશયોકિત હોવાનો સંભવ ખરો.

દિલ્હીની સત્તનત દક્ષિણ તરફ પણ વિસ્તરી. ચોક્કસ રાજ્યની પડતી થઈ ‘લાગી હતી પણ તેને રથાને એક નવું દરિયો ખેડનાર રાજ્ય બાહુ થયું હતું. આ પાંડચ રાજ્ય હતું અને મદુરા તેની રાજધાની હતી. પૂર્વ કિનારા પર આવેલું કાયસ તેનું બંદર હતું. એ નાનકડું રાજ્ય હતું પણ વેપારનું મોટું મથક હતું. ચીનથી પાછા ફરતાં ૧૨૮૫ની અને ૧૨૯૩ની સાક્ષમાં એમ બે ચાર માઝોપોમોએ કાયસની મુક્તકાત લીધી હતી અને અરબસ્તાનનાં તેમ જ ચીનનાં વહાણોથી ખીચોખીચ ભરેલા બંદરવાળા ‘ઉમદા અને મહાન શહેર’ તરીકે તેણે તેને વર્ણવ્યું છે. હિંદના પૂર્વ કિનારા પર બનતી અને ‘કેશગિયાના જગા જેની દેખાતી’ અને ખારીક મક્કમસનો પણ તે ઉલ્લેખ કરે છે. માઝોપોમો આપણને ખીંછ એક મજબૂત દફતર પણ જણાવે છે. દક્ષિણ હિંદમાં અરબસ્તાન અને ઈરાનમાંથી સમુદ્રમાર્ગે મોટી સંખ્યામાં ધોડાઓની આવાત ફરવામાં આવતી હતી. દક્ષિણ હિંદની આબોહવા ધોડાની ઉછેર માટે અનુકૂળ નહોતી અને ધોડાઓ તેમના બીજા ઉપયોગ ઉપરાંત લશ્કરી હેતુને માટે જરૂરી હતા ધોડાના ઉછેર માટે સારામાં સારું મથક મધ્ય એસિયા તેમ જ પશ્ચિમ એસિયા હતું અને મધ્ય એસિયાની જાનિઓના મુદ્દના ક્ષેત્રમાં અડિયાનાર્પણાને એ બીના પરથી કંઈક અંશે ખુલાસો મળી રહે છે. ચંગીઝખાનના મેગિસો પ્રથમ પક્તિના ધોડેસ્તવાર સૈનિકો હતા અને તેમને તેમના ધોડાઓ પર અપાર પ્રીતિ હતી. તુર્ક લોકો પણ સરસ ધોડેસ્તવાર હતા અને આરબનો પોનાના ધોડા પરનો પ્રેમ જગજગર છે. ઉત્તર ને પશ્ચિમ હિંદમાં અને ખાસ કરીને કાડિયાવાડમાં ધોડાની ઉછેર માટેનાં કેટલાંક સારાં મથકો છે. અને રજપૂતો ધોડાના ભારે શોખીન છે. નાખીયા ધોડાને માટે નાખી નાખી અનેક લાડખો ઘણેથી નોંચાવેલી છે. દિલ્હીના સુલ્તાનને એક રજપૂત રાજાનો ધોડો

ગમી ગયાની અને તેની પાસેથી તેણે એ ઘોડાની માગણી કર્યાની એક વાત પ્રચલિત છે. હારાના રાજ્યએ લોગ સુવત્તાને જ્યાં આખો : 'ઘોડો, તેની પ્રિયતા અને તેની શમશેર — આ ત્રણ વસ્તુની રંગપૂત પાસે માગણી કરવી નહીં' અને પછી તેણે પોતાનો ઘોડો મારી મૂક્યો. પછીથી એને અગે મુશ્કેલી ઊભી થઈ હતી.

ચોદમી સદીના છેવટના ભાગમાં તુર્ક અથવા તુર્ક મોગલ જાતિનો તૈમુર ઉત્તર તરફથી હિંદ પર ચડી આવ્યો અને દિલ્હીની સત્તાનતને તેણે જમીન દોરન કરી હિંદમાં તે થોડા જ મામ રહ્યો, ને દેશી આખો અને ત્યાંથી ખાઝે ફર્યો. પણ પોતાની ફૂચના માર્ગની આસપાસનો બધો પ્રદેશ તેણે નારાજ કરી મૂક્યો અને પોતે મારી નાખેલા માણસોની ખોપરીના ઠેકઠેકાણે મિનારા ઊભા કર્યા. ખુદ દિલ્હી પણ મુઠાંઓનું નગર બની ગયું. સદ્ભાગ્યે દેશમાં-તે વચ્ચે આગળ ગયો નહીં અને આ બીજા આપત્તિ માત્ર પંતમ, અને દિલ્હીના થોડા ભાગોને જ સહેલી પડી.

આ મુસુનિદામાથી જગનાં દિલ્હીને ધણી વરસ લાગ્યાં અને એમાપદિ જાગ્યું સારે તે એક મહાન સામ્રાજ્યનું પાટનગર રહ્યું નહોતું તૈમુરની ચડાઈ અ એ સામ્રાજ્યને ઊંનભિન્ન કરી નાખ્યું હતું અને એ ભગારમાથી દક્ષિણમાં ધણી રાજ્યો ઊભા થયા એ મહેલા 'ધણી વખત અગાઉ ચોદમી સદીના આરંભમાં એ મોટા રાજ્યો ઊભા થયા હતા. એક ગુલમર્ગનું બ્રાહ્મણી* રાજ્ય અને ખીજું વિજયનગરનું હિંદુ રાજ્ય. પછી ગુલમર્ગ પાંચ રાજ્યોમાં વહેચાઈ ગયું અહમદનગરનું રાજ્ય એ પાંચમાંનું એક હતું. ૧૪૬૦ની સાલમાં અહમદનગરના રાજ્યની સ્થાપના કરનાર અહમદ નિઝામરાહ બ્રાહ્મણી સુબતાનોના વજીર નિઝામ-ઉલ મુલક ભૈરીનો પુત્ર હતો આ નિઝામ-ઉલ-મુલક ભૈરુ નામના (જેના પરથી તેનું નામ ભૈરી પડ્યું) બ્રાહ્મણ દિસામનીસનો પુત્ર હતો. આમ, અહમદનગરનો રાજદંશ મૂળે દેશી રાજદંશ હતો અને અહમદનગરની વીરાગના ચાદખીમી મિત્ર લોહીની હતી દક્ષિણના બધા મુસલમાની રાજ્યો દેશી રાજ્યો જ હતા અને તેમણે હિંદી સંસ્કૃતિ અપનાવી હતી.

તૈમુરની દિલ્હીની વૂટ પછી ઉત્તર હિંદ નમગું રહ્યું અને તેના ભાગલા પડી ગયા દક્ષિણ દિલ્હી સ્થિતિ વધારે સારી હતી અને વિજયનગર દક્ષિણના

* દક્ષિણના બ્રાહ્મણી રાજ્યના ઉદય તથા તેના નામ વિષે એક મતની હપ્તકત છે. આ રાજ્યનો સ્થાપક એક અફઘાન મુસલમાન હતો તેની દારકિર્દીના આરંભમાં મગુ નામના બ્રાહ્મણે નેને આશ્રય આપ્યો હતો તેના ઉપહારના ગમરનું તરીકે તેણે પોતે એ બ્રાહ્મણનું નામ અહલ્યુ હતું અને પોતાના રાજ્ય રાને તેણે બ્રાહ્મણીવંશ નામથી આજનાયા

રાજ્યોમા સૌથી બગવાન હતું આ રાજ્ય તેમ જ શહેર ઉત્તર દિલ્હા ધણી દિ'દુ નિશ્ચિતોને પોતાના તુરક ખેત્રમા તદ્દમનીન હોવાલો પરથી જાણ્ય છે કે વિજયનગર ધનિક અને અત્યંત રમણીય શહેર હતું મધ્ય એશિયાથી આવેલો અન્દુર રાજક કહે છે, 'દુનિયાબરમા આવુ શહેર હોવા વિષે સાબ્યુ મથી કે એવુ શહેર નગરે જોયું નથી' બગરોમા ઠેકઠેકાણે કમાનો અને બન્ય ઝડપાઓ હતા અને તે સૌથી ઊંચે રાખેલો મહેન હતો તેની આસપાસ 'પથરોમાથી કાપી કાઢેની સુવાગ નીકોમાથી નાના નાના અનેક ઝરણાઓ તેમ જ વહેણાઓ વહેતા હતા' આખા શહેરમા ઠેકઠેકાણે અનેક બગીચાઓ હતા અને ૧૪૨૦ની સાનમા ત્યા આગળ આવેલો નિકોલો કેન્તી નામનો ઇટાલીનો પ્રવાસી લખે છે તેમ અને લાંબે એ શહેરનો ઘેરાવો સાક માર્મયનો હતો એ પગથી રેનેસાં એને કે પુનર્જાગૃતિના યુગના ઇટાલીના શહેરોની મુનામત લઈને ૧૫૨૨ની સાનમા વિજયનગર આવેલો પાએઝ નામનો ફિરંગી મુસાફર કહે છે, 'વિજયનગર શહેર રોમ જેટલું મોટું છે અને દેખાવે બહુ જ રમણીય છે' શહેરની અન્તમખી ભરેની વસ્તુઓનું તેમ જ તેના અગણિત સરોવરો જળમાગો અને બાગમગીચાઓની શોભાનુ તે વિસ્તારથી વર્ણન કરે છે અને જણાવે છે, 'દુનિયામા એ સૌથી વધારે ભયુ'ભાદયુ' શહેર છે' અને 'દરેક વસ્તુની ત્યા રેલમહેલ છે' રાજમહેનના ઓરડાઓ જાણે હાથીદાતમા જ હતા અને ભારતને ટેકવનારા ચાલમાઓને મથાળે હાથીદાતમા શુનામ અને કમળના ફૂલો ઝોતરેના હતા — 'એ મધુ એન્ધુ તો સમૃદ્ધ અને મનોરમ છે કે બીજે કયાય તેનો જોટો નહી જડે' ત્યાના રાજ કુબ્જદેવ રાય વિષે પાએઝ લખે છે 'સૌને તેનો ખૂબ ધાક છે અને તે સકળયુક્તપન્ન રાજ છે તે ધણી પ્રુથમિજગ અને હસમુખો છે વિદેશીઓનું તે સન્માન કરે છે, તેમને હેતથી અવકાર આપે છે અને તેમની સ્થિતિ આહે તેવી હોય તોયે તેમને અગેની બધી પૂછપરછ કરે છે'

દક્ષિણમા વિજયનગર પૂર જાહોજલાલીમા હતુ એ વખતે દિલ્હીના નાનકડા રાજ્યને એક નવા દુરમનનો સામનો કરવો પડ્યો ઉત્તરના પહાડો ઓગળીને વળી એક બીજો હુમલા મોર ચડી આ ચો અને જ્યા આગળ અનેક વાર દિલ્હા ભાવિનો નિર્ણય થયો છે તે દિલ્હી પાસેના પાણીપતના રણમેદાન પર ૧૫૨૬ની સાલમા તેણે દિલ્હીની રાજદી જીતી લીધી એ બાગર હતો એ તુર્ક-એગિય જાતિનો હતો અને મધ્ય એશિયાના તિમુરીદ વંશનો નાનકડો રાજા હતો એનાથી દિલ્હા મોગલ સામ્રાજ્યનો આરંભ થાય છે

બાગરને મળેની સ્થળતા ધણું મીને કેવળ દિલ્હીની સત્તનતની નમજાઈને જ નહી, તેની પાસે દારૂગોળા કે ક્યાના નશા અને વધારે સારા સાધનો હતાં

તેને પણ આભારી હતી હિંદમાં તે વખતે એના સાધનો વપરાશમાં નહોતા. આ સમયથી માંડીને હિંદ યુદ્ધની કળાની ખિન-પણીમાં પાળી પડતું જણાય છે એમ કહેવું વધારે સાચું થાય કે, યુદ્ધની એ કળા યા શસ્ત્રમાં યુરોપ આગળ વધ્યે જતું હતું ત્યારે આખો એશિયા જ્યાંનો ત્યાં જ રહ્યો મહાન મોગલ સામ્રાજ્ય હિંદમાં બે સદી સુધી બગાડતું રહ્યું એ ખરું પણ સત્તરમી સદીમાં અને તે પછી યુરોપિયન સૈન્યોની સાથે સમાન ધોરણે મુકાબલો કરી શકે એવું ધણું કરીને તે નહોતું પણ યુરોપનો દરિયાઈ માર્ગો પર કાબૂ હોય તે સિવાય તેનું લશ્કર હિંદમાં આવી શકે એમ નહોતું યુરોપની દરિયાઈ સત્તાની ખિન-પણી એ સદીઓ દરમિયાન ચલો જતો મુખ્ય ફેરફાર હતો તેરમી સદીમાં દક્ષિણના એલ રજ્યની પડતી થયા પછી હિંદની દરિયા પરની સત્તા અપાટબધ તૂટી ગઈ નાનકડું પાંડ્ય રાજ્ય દરિયા સાથે નિકટપણે સંકળાયેલું હતું એ ખરું પણ તે પૂરતું મગાડતું નહોતું પરંતુ હિંદની વસાહતોએ પદરમી સદી સુધી હિંદી મહાસાગર પર પોતાની સત્તા ટકાવી રાખી એ પછી આરબોએ તેમને ત્યાંથી ડુબસાડ્યા આખી થાડા જ વખત પછી પોર્ટુગાલના ફિરંગી લોકોએ આરબોને ત્યાંથી હાકી કાઢ્યા.

૪

૫

સમન્વય અને મિશ્ર સંસ્કૃતિનો વિકાસ • પડદો કબીર :

શુરુ નાનકે : અમીર ખુશરુ

બ્રિટિશ લોકોના હિંદમાંના આગમનને ખ્રિસ્તી ધર્મીઓની ચડાઈ તરીકે વર્ણવતું અથવા હિંદમાંના બ્રિટિશ અમલના કાળને ખ્રિસ્તી યુગ કહેવો એ જેમ બોલું છે તેવું જ મુસલમાનોની હિંદ પરની ચડાઈની અથવા હિંદમાંના મુસલમાની યુગની વાત કરવી એ બોલું અને ગેરસમજ પેદા કરનારું છે ઇસ્લામે ઇ હિંદ પર ચડાઈ કરી નહોતી કેટલીક સદીઓ અગાઉ તે હિંદમાં આવ્યો હતો હિંદ પર તુર્ક લોકોએ (મહમુદે) ચડાઈ કરી હતી, પછી અફઘાનોએ ચડાઈ કરી હતી અને તે પછી તુર્કોએ ગોલ અથવા મોગલોએ ચડાઈ કરી અને આમાં છે ની બે ચડાઈઓ મહત્ત્વની હતી અફઘાનોને સરહદ પરના હિંદોએ લેખી શકાય તેમને હિંદમાં પરાયા ભાવે જ મહી શકાય અને તેમના રાજ્યઅમનના યુગને હિંદી અફઘાન યુગ કહી શકાય મોગલો હિંદમાં મહારથી આવેના લોકો હતા અને પરાયા હતા એ ખરું પણ અસાધારણ ઝડપથી તેઓ હિંદની વ્યવસ્થામાં ગોઠાઈ ગયા અને તેમણે હિંદી મોગલ યુગનો આરંભ કર્યો

સ્વેચ્છાપૂર્વક કે સંલેગોપશાત્ અથવા એ મને કાળે અધ્યાન રાજ્યતાઓ અને તેમની માથે આવનારાઓ દિદમા લાગી ગયા તેમના રાજ્યગો સ્પર્શ પછે દિદી મની ગયા, હિદની ભૂમિમા તેમણે પોતાના મૂળ નાખ્યા અને હિદને તેઓ પોતાનું વતન અને ખાગીની દુનિયાને પગથા મુન તરીકે લેખવા લાગ્યા તેમની માથે રાજ્યની અધરા અને વિખરાતે દોવા છતા, સામાન્ય રીતે તેમને દિદીઓ અધ્યામા આનતા દના અને દેટલાં રજપૂત રાજ્યોએ સુધ્યા તેમનું આધિપત્ય સ્વીકૃત હનુ પણ ખીજા દેનાક રજપૂત રાજ્યોએ તેમને વશ થાના ઇન્નર ક્યો અને તેને મરણે ખૂનખાર લાગ્યો થઈ દિદીગશાહ નામના હિદીના એક મહા સુનતાનની મા હિદુ હતી અજ રીતે આસુરીન તપનખની મા પણ હિદુ હતી અધ્યાન તુર્ અને હિદુ ઉમરાવ વર્ગમા આરા લગો યાગ થતા નડેતા એ ખુરુ પરતુ એના લગો થતા પણ હતા એ નિર્વિના છે દિદીમા સુનમર્ગનો મુનમાન રાજ્યતા વિજયનગરની હિદુ રાજકુવરી વેરે ભારે ધામધૂમ અને દમ્બાથી પરબો હતો

મધ્ય અને પશ્ચિમ એશિયાના મુસ્લિમ દેશોમા હિદીઓની શાખ બહુ સારી હતી એમ જણાવ છે છેક અગિયારમી સદીમા એટલે કે હિદ પર અધ્યાનોની ચર્ચા થઈ તે પહેલા ઇસ્લિ નામના એ મુસ્લિમ જૂઓળવેતાએ લખ્યું છે 'હિદીઓ રાજાસિક રીતે ન્યાયને રસ્તે આલનાર છે અને પોતાના વ્યવહારોમા એ માર્ગ પગથી ચલિત થતા નથી ખીજાઓ સાથેના તેમના સંબંધોમા તેમની શુભનિદા, નેમ્દિની તેમ જ વફાદારી જગત્તહેર છે અને એ શુણેને માટે તેઓ એના મશહર છે કે, ચારે દિશામાથી આવીને લોભ તેમના દેશમા ટોળે વગે છે'

કામેન રાજકીય ઊભો થયો અને ખાસ કરીને લરકરી હેતુઓ માટે અનરજવરના સાધનોમા ખાસ સુધારો થયો વળી, હવે રાજસતા વધારે દેન્દ્રિત અને એમ્દશ્ય ખની સ્થાનિક ક્રિઓ તેમ જ રીતરિવાજોમા ઇખન ન ડરનાની જોડે કાગજી રાખવામા આવતી હતી શેરશાહ (મોગલ મુગલા આરબના સમયમા થોડા વખત માટે તે સત્તા પર આ યો હતો) અધ્યાન રાજકનાઓમા સૌથી કામેન રાજકતા હતો તેણે જમામધીનો પાયો નાખ્યો પાછળથી અકબરે તેને વિસ્તારી અધ્યરના મશહર મહેસૂરી પ્રધાન રાજ ટોડરમલને પ્રથમ શેરશાહે નોકરીમા રાખ્યો હતો 'અધ્યાન રાજકતાઓ શક્તિશાળી હિદુઓને ઉત્તરેતર વધુ ને વધુ પ્રમાણમા કામમા લેવા લાગ્યા હતા

અધ્યાનોની હતાની હિદ પર અને હિદુ ધર્મ પર દિવિધ અસર થઈ, અને એ મને પરસ્પરવિરોધી અસર હતી તાત્કાલિક અસર એ થઈ કે લોભ

પોતાના ધરમાર જોડીને અધ્યાન અમત નીચેના પ્રદેશથી દૂર દક્ષિણમાં ચાલ્યા જ્યાં લાગ્યા જ્યાં ત્યાં ને ત્યાં રહ્યા તેઓ વધારે અક્કડ, રૂદિયુસ્ત અને ચોખ્ખાથી મન્યા, પોતાની આસપાસ કન્ય રચીને તેમાં ભરાઈ ગયા અને જ્ઞાનિ-ન્યસ્થાને વધારે કડક બનાવીને તેમણે નિદેશીઓની જીવનપ્રજ્વાલી તેમ જ અસરોથી મુક્તિનો પ્રયત્ન કર્યો બીજા માણુ, નિચાર તેમ જ જીવનમાં ધીમે ધીમે આ નિદેશી પ્રજ્વાલીને અપનાવના તરફ વળ્યું પેલ થયું એ વળ્યું જોકે નિચારપૂર્વક હતું એમ લાગ્યે જ મ્હી શકાય આપોઆપ જ સમન્વય ઉદ્ભવ્યો સ્થાપત્યમાં નવી શૈલી પેદા થઈ ખોરાક અને પહેરવેશમાં ફેરફાર થયો અને જીવનમાં એના એવા બીજા અને ફેરફારો થયા સંગીતના ક્ષેત્રમાં થયેનો આ સમન્વય ખાસ તરી આવતો હતો અને પ્રાચીન હિંદી પ્રજ્વાલીને વફાદાર રહીને હિંદી સંગીતે અનેક દિશાઓમાં પોતાનો વિગત સાધ્યો ફારમી બારા રાજભાષા બની અને સખ્યામધ ફારસી શબ્દો લોકોની બોલીમાં દાખલ થયા સાથે સાથે જ જુદી જુદી લોકભાષાઓના પણ વિકાસ થયો.

પડદો અથવા સ્ત્રીઓએ ધરમાં પુરાઈ રહેનાનો રિવાજ એ હિંદમાં થયેના કમનસીમ ફેરફારોમાંનો એક હતો આમ કેમ મન્યુ એ સ્પષ્ટપણે જાણી શકાતું નથી પણ જૂના તત્ત્વો પર નવાની અસરને પરિણામે એ રિવાજ કોઈ ને કોઈ રીતે પ્રચલિત થયો એ ચોક્કસ છે બીજા અને દેશો અને ખાસ કરીને ગ્રીસની પેઠે હિંદમાં પણ પહેલા ઉમરાવ વર્ગના લોકોમાં સ્ત્રીપુરુષના વહેવાર વચ્ચે અમુક પ્રકારનું અંતર અથવા અગાપણું હતું કેઈક એવા જ પ્રકારનું અગાપણું પ્રાચીન ક્ષણના ઇરાનમાં અને થોડે અંશે આખા પશ્ચિમ એશિયામાં પણ મોજૂ હતું પરંતુ ક્યાંયે સ્ત્રીઓને માટે સર્વથા વરમાં પુરાઈ રહેવાનું નહોતું બધું કરીને માર્કઝેન્ડાર્ઝનના દરબારી મહાગામાં એની શરૂઆત થઈ હતી ત્યાં આગળ સ્ત્રીઓના રજવાસ અથવા જનાનખાના પર ચોકી કરવાને કેસુકીઓ રાખવામાં આવતા હતા માર્કઝેન્ડાર્ઝનની અસર રશિયા સુધી પહોંચી અને મહાન પીટરના સમય સુધી સ્ત્રીઓ ત્યાં કડક પડદો રાખતી હતી તાત્કાલે લોકો સાથે એ રિવાજને મેંશો સમઘ નહોતો તેઓ પોતાની સ્ત્રીઓને એવી રીતે પડદામાં ચા ધરમાં પૂરી રાખતા નહોતા એ સારી રીતે પુરનાર થઈ ચૂક્યું છે અરબી ફારમી મિત્ર સંસ્કૃતિ પર માર્કઝેન્ડાર્ઝનના રીનરિવાજોની અનેક રીતે અસર થઈ હતી અને ઉપના વગેરેમાં સ્ત્રીઓને મહારના વહેવારોથી અગ્રી ગણવાનો આન અમુક અંશે શરૂ થયો હતો, આમ જના અરમખાનામાં કે પશ્ચિમ અથવા મધ્ય એશિયાના ભાગોમાં સ્ત્રીઓને પડદામાં રાખવાનો રિવાજ ક્યાંયે નહોતો હિન્દીના કન્યને લીધા પછી ઉત્તર હિંદમાં ફેનાઈ જનાર અફઘાનોમાં પણ કડક પડદાનો રિવાજ નહોતો છુક અને

અધ્યાન શાદગ્નનીઓ તેમ જ ઉમરાવગદીઓ ધ્રુવી વાર ધોડા પર સવારી કરતી, શિકારે જતી અને એકબીજાને ત્યાં આવતી જતી હતી. મહાની દગ્ગ દરમ્યાન સ્ત્રીઓએ પોતાનો ચહેરો ખુલ્લો રાખવો જોઈએ એ ઇસ્લામનો પુરાણો રિવાજ હતો અને દશ પચ્ચ એ રિવાજ પગાય છે. મોગલ યુગમાં દિંદમાં પડદાનો રિવાજ દાખલ થયાનું જણાય છે. એ સમયે દિંદુ તેમ જ મુસ્લમાનો એ બંનેમાં પડદો રાખવો એ પ્રતિજ્ઞા અને ગૌરવનું લક્ષણ થઈ પડ્યું. જ્યાં આગળ મુસ્લિમ રહેણીની અસર વિશેષ થઈ હતી એવા દિલ્હી, લુકા પ્રતો, રજપૂતાના, બિહાર અને બંગાળ વગેરે ભાગોમાં ઉપસા વર્ગના લોકોમાં ખાસ કરીને પડદાનો રિવાજ પ્રચલિત થયો. અને આમ છતાં, જ્યાં આગળ મુસલમાનોની વસતી વધારે છે એવા પંજાબ અને સરહદ પ્રાંતમાં પડદાનો રિવાજ એટલે કડક નથી એ વિચિત્ર છે. દક્ષિણ તેમ જ પશ્ચિમ દિંદમાં થોડાક મુસલમાનો સિવાય ખીજા લોકોમાં પડદો બિલકુલ નથી.

દેશી મદીઓમાં થયેલી દિંદની અધોગતિનાં કારણોમાં પડદાના રિવાજે મહત્ત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે એ વિષે મને લવલેશ શંકા નથી. દિંદમાં પ્રગતિ-શીલ સમાજજીવન ખીલે એ માટે આ જંગલી રિવાજને જૂઠમૂળથી દૂર કરવો જોઈએ એ વિષે પણ મને રજાવાર શંકા નથી. એથી સ્ત્રીને નુકસાન થાય છે એ તો ઉઘાડી વાત છે પણ એને લીધે પુરુષને, જેને ઘણાખરે વખત એકલા પડદાનશીન સ્ત્રીના સહવાસમાં 'રહેવું' પડે છે તે બીજરતા, બળ-ને અને એકંદરે આખા સમાજજીવનને પણ એટલું જ નુકસાન થાય છે. સહભાગ્યે આ કુરિવાજ દિંદુઓમાંથી ઝપાટાપધ અદશ્ય થતો જાય છે; મુસલમાનોમાંથી એ ધીમે ધીમે નાબૂદ થતો જાય છે. પડદાની પ્રથાને નાબૂદ કરવામાં સૌથી મોટો ફાળો કોંગ્રેસની રાજકીય અને સામાજિક દિલચાલેએ આપ્યો છે. એને પરિણામે મધ્યમ વર્ગની સ્ત્રી દળરેની સંખ્યામાં ઠોઈ ને ઠોઈ પ્રકારની જાહેર પ્રવૃત્તિમાં ભાગ લેતી થઈ. ગાંધીજી પડદાના કટા દુશ્મન છે. તેમણે એને 'અનિષ્ટ અને જંગલી પ્રથા' તરીકે વર્ણવી છે અને કહ્યું છે કે એણે સ્ત્રીઓને પક્ષત રાખી છે અને તેમનો વિકાસ કુલિત કર્યો છે. 'એ જંગલી પ્રથાને વગગી સ્ત્રીને પુરુષો દિંદની સ્ત્રીઓને જે અન્યાય કરી રહ્યા છે તેનો વિચાર મેં કર્યો. જૂનાકાળમાં પહેલવહેલી એ પ્રથા દાખલ થઈ ત્યારે એનો ભલે ગમે તે ઉપયોગ હશે પણ આજે એ નિરૂપયોગી બની છે અને દેશને ધારાવાર નુકસાન કરી રહી છે.' ગાંધીજી કહે છે કે, પોતાનો વિકાસ સાધવાની સ્ત્રીઓને પુરુષોના જેવી છૂટ અને તક હોવી જોઈએ 'સ્ત્રીપુરુષ વચ્ચેના સંબંધો સમજપૂર્વકના હોવા જોઈએ. તેમની વચ્ચે કશી ખાધાઓ બની કરવી ન ઘટે. તેમનું એકબીજા સાથેનું વર્તન સહજ અને સ્વાભાવિક હોવું જોઈએ.' પોતાનાં લખાણો અને

બાપજી દ્વારા ગાંધીજીએ સ્ત્રીઓની સમાનતા અને સ્વતંત્રતાને માટે સખા હિમાયત કરી છે અને ઘરમાં તેમની પરાધીન સ્થિતિને તેમણે કડક શબ્દોમાં વખોડી કાઢી છે.

હું બીજી વાત પર ચડી ગયો અને એકાએક જલંગ ભરીને આધુનિક જમાતાની વાત પર ઊતરી પડ્યો. હવે મારે અરધાનોએ દિલ્હીમાં પોતાની રાજ્ય-સત્તા સ્થાપી તે પછી જૂની અને નવી જીવનપ્રણાલી વચ્ચે જે સમન્વય પેદા થતો જતો હતો તે મધ્ય યુગના સમયમાં પાછા પહોંચી જવું જોઈએ. એમાના ધણીખરા ફેરફારો મથાળાના ઉમરાવ વર્ગના તેમ જ ઉપલા વર્ગના લોકોમાં થયા અને આમજનતા પર, ખાસ કરીને ગ્રામ્યમાં વસતા જનસમુદાય પર, એની કશી અસર ન થઈ. એ ફેરફારો મૂળ રાજદરબારી મંડળોમાં ચાલુ થયા અને શહેરો તેમ જ કસબાઓમાં તેમનો ફેલાવો થયો. ઉત્તર હિંદમાં મિશ્ર સંસ્કૃતિના વિકાસની પ્રક્રિયા આ રીતે શરૂ થઈ અને તે ધણી સદીઓ સુધી ચાલવાની હતી. દિલ્હી અને આજે જે યુક્ત પ્રાંતો તરીકે ઓળખાય છે તે પ્રદેશ પહેલાંના વખતમાં જેમ પ્રાચીન આર્ય સંસ્કૃતિના કેન્દ્ર બન્યાં હતાં અને હજી પણ એના કેન્દ્ર તરીકે ચાલુ રહ્યાં હતાં, તેમ આ નવા સમન્વયનાં પણ કેન્દ્રો બન્યાં. પણ સોટાં ભાગની આ આર્ય સંસ્કૃતિ ધીમે ધીમે દક્ષિણ તરફ ચાલી ગઈ અને દક્ષિણ હિંદ સનાતન અથવા રૂઢિચુસ્ત હિંદુ ધર્મનું મથક બન્યું.

તૈમુરની ચડાઈને લીધે દિલ્હીની સત્તાનત નમળી પડી તે પછી જૈન-પુરમાં (યુક્ત પ્રાંતોમાં) એક નાનકડું મુસલમાની રાજ્ય ઊભું થયું. આખી પંદરમી સદી દરમિયાન એ રાજ્ય કબ્જા, સંસ્કૃતિ અને ધર્મસહિષ્ણુતાનું કેન્દ્ર રહ્યું. વિકસતી જતી લોકભાષા હિંદીને ત્યાં ઉત્તેજન આપવામાં આવ્યું અને હિંદુ ધર્મ તથા ધરલાભનો સમન્વય કરવાનો પ્રયાસ સુધ્ધાં કરવામાં આવ્યો. એ જ અરસામાં દૂર ઉત્તરે આવેલા કાશ્મીરમાં ઝૈનુલામાદીન નામનો એક સ્વતંત્ર મુસલમાન રાજકર્તા પોતાની ધર્મસહિષ્ણુતા તેમ જ સંસ્કૃત વિદ્યા અને પુરાણી સંસ્કૃતિને આપેલા ઉત્તેજન માટે મશહૂર થયો.

હિંદુઓમાં આ નવું મંથન ચાલુ થયું હતું અને નવા નવા વિચારો લોકોના મનમાં ગડમથત પેદા કરતા હતા. પડેલાના વખતની જેમ હિંદુ અગ્નિ-પણે નવી પરિસ્થિતિ સાથે મેળ સાધવાનો, વિદેશી તત્ત્વને અપનાવી લેવાનો પ્રયત્ન કરતું હતું અને એમ કરતાં કરતાં ચોરેઘણે અંશે પોતે પણ બનવાનું જતું હતું. આ મનોમંથનમાથી નવીન પ્રકારના સુધારકો બન્યા તેઓ વિચાર-પૂર્વક આ સમન્વયની હિમાયત કરવા લાગ્યા અને જ્ઞાતિવ્યવસ્થાને તેમણે કાં તો વખોડી કાઢી અથવા તેના પ્રયે દુર્લક્ષ કર્યું. દક્ષિણમાં પંદરમી સદીમાં થઈ ગયેલો હિંદુ રામાનંદ અને તેનાથીયે વધારે મશહૂર તેનો મુસલમાન

શિષ્ય કમીર આવા સુધારકો હતા કમીર બનારસનો વણ-ર હતો તેના બન્ને સારી પેઢે લોકપ્રિય છે ઉત્તરમાં ગુરુ નાનક થયા તે શીષ્ય ધર્મના સરથાર મનાય છે આ સુધારકોની અસર તે દરેકની પાછળ ઉભા થયેલા પથોની બહાર ધણી બટોગા ક્ષેત્રમાં થઈ આ નવા વિચારોની અસર અમઝ દિ'દુ ધર્મ પર પડેલી અને દિ'દમાનો ઇસ્લામ ધર્મ પણ બીજા રથાનોના ઇસ્લામ કરતા કંઈક ભિન્ન બ-યો ઇસ્લામના કદર એકેશ્વરવાની અસર દિ'દુ ધર્મ પર થઈ અને દિ'દુના અસ્પષ્ટ સર્વેશ્વરવાદ એટલે વર્તુમાત્રમાં ઇશ્વરનું દર્શન જવાના વળણની દિ'દના મુસલમાનો પર પણ અસર પડેલી મોટા ભાગના દિ'દના મુસલમાનો દિ'દુમાંથી મુસલમાન થયા હતા તેઓ પ્રચીન પરંપરામાં ઊર્ધ્વા હતા અને તેના વાતાવરણમાં રહેતા હતા, બહારથી તો ખોખા જેટલા મુસલમાનો આવ્યા હતા, મુસ્લિમ અધ્યાત્મવાદ અથવા સફીવાદની પણ વૃદ્ધિ થઈ ધણી કરીને એનું મૂળ નવખેટોવાદમાં રહેતું હતું

વિદેશી પ્રજા દિ'દમાં ઉત્તરોત્તર સમાતી અને એકપક્ષ થતી જતી હતી એનું સૌથી મહત્વનું સૂચન ફ્રાન્સી રાજભાષા તરફથી આવું રહી હોવા ખતા તેમણે કરના માટેલો લોકભાષાનો ઉપયોગ છે આરભમળના મુસલમાનોએ દિ'દી ભાષામાં લખેનાં નોંધના જેવા પુસ્તકો ધણી છે એ લેખકમાં અમીર ખુશરુ સૌથી વધારે મશહૂર હતો તે ઓદમી સદીમાં થઈ ગયો અને તેના જીવનકાળ દરમ્યાન ધણી અધ્યાત્મ સુલતાનો થઈ ગયા તે છુક જાનિનો હતો અને તેનું કુટુંબ બેત્રણ પેઢીથી ચુક્ત પ્રતોમાં આવીને વસ્યું હતું તે ફારસી ભાષાનો પ્રથમ પકિતનો કરિ હતો અને સરકૃત ભાષા પણ જાણતો હતો તે મહાન સંગીતગર પણ હતો અને દિ'દી સંગીતમાં તેણે ધણી ફેરફારો કર્યા તેમ જ તેમાં નવા તરવો દાખલ થયાં તેણે સંતારના તત્ત્વવાદની તોષ કરી હોવાનું પણ કહેવાય છે તેણે ઘણા વિષયો પર લખ્યું છે અને ખાસ કરીને દિ'દ જે જે ખામતે માં એક હતું તે ગણ્યાનીને તેણે દિ'દના યોગ્યાન ગાયા છે એમાં ધર્મ, ફિલસફી, પ્રમાણશાસ્ત્ર, સરકૃત ભાષા અને વ્યાકરણ, સંગીત, ગણિત વિજ્ઞાન અને ટેરી વગેરેનો સમાવેશ થાય છે ।

પણ એ સૌ કરતા, લોકોની પ્રચલિત ભાષા દિ'દીમાં તેણે લખેના બજનોને લીધે તેની ખ્યાતિ વિશેષ કરીને છે માત્ર ગણ્યાગણ્યા લોકો જ ને સમજી શકે એ ભાષાનો તેણે સમગ્રપૂર્વ પોતાના સાહિત્યસર્જનમાં ઉપયોગ ન થયો કેવળ ભાષા માટે જ નહીં પણ વૃદ્ધિઓ અને જીવનના આચારવિચાર માટે પણ તે ગ્રામરામીઓ પામે પડેલો જુદો જુદો ઝગુઓને વિષે તેણે કાં યો રચ્યા છે અને દિ'દની પ્રચીન શિષ્ટ શૈલી પ્રમાણે દરેક ઝગુ માટે તેને બદખેસતા ચોક્કસ રાગો અને સંદેહો નિશ્ચિત હતા કુવંધનું આગમન, પ્રેમીઓનો વિયોગ,

જમારે સૂઝી જમીનમાં જીવન તરારી હો છે તે વર્ષા ઋતુ વગેરે જીવનની લિ ન લિન્ન અવસ્થાઓ વિશે તેણે કા યો રચ્યા છે એના કા યો અને લગ્નનો હજી આજે પણ દેશના મોટા ભાગમાં ગનાય છે, અને ઉત્તર તેમ જ મધ્ય હિંદના કેઈ પણ ગામ કે શહેરમાં તે સાલળના મગે છે વર્ષા ઋતુનો આરંભ થાય છે અને પ્રત્યેક ગામમાં આના કે પીપળાના ઝડની ડાળીઓ પર ફીચકા માધીને એ પ્રસંગ જન્મવા માટે ગામની કન્યાઓ તથા છોકરાઓ એમાં મળે છે ત્યારે ખાસ કરીને એ ગીતો ગવાય છે

અમીર ખુશ, એ પાર વગરના ઉખાણા તેમ જ સમસ્ત્યાઓ રૂચ્યા છે બાળકો તેમ જ મોટેરાઓને એમાં ખૂબ રસ પડે છે તેના એ ઉખાણા તેમ જ સમસ્ત્યાઓ અને મ યોએ તેના લાખા જીવનકાળ દરમ્યાન જ તેની ખમાતિ ચોપામ ફેલાવી હતી તેની એ નામના ચાલુ રહી એવું જ નહીં, કાળે મરીને પછતી ગઈ છે જ્યો વરસ પર લખાયેના મ યો એટના ને એટલાં લોકપ્રિય રહે અને લોખાનસ પર એટલી ને એની અસર મરતા રહે તેમ જ એ સમ્રાટમાત્રના પણ ફેરફાર નિના હજી ગવાતા રહે એવો ખીજો દાખલો ક્યારે હોય તો મારી જાણમાં નથી

૬

હિંદની સમાજવ્યવસ્થા—સમૂહનું મહત્ત્વ

હિંદ નિંદે કઈકે જાણનાર દરેક જણે જ્ઞાતિ વ્યવસ્થા નિંદે સામંજ્ય હોય છે ખાતરની લગભગ હરેક વ્યક્તિ અને હિંદમાં પણ મેટલાક લોકો તેને ધખોડે છે અથવા એ સમગ્ર પ્રધાની ટીકા કરે છે એના પાયામાં રહેલા સિદ્ધાંતનો સ્વીકાર મરનારા હજી પણ ઘણા છે અને અસખ્ય હિંદુઓ પોતાના જીવનમાં તેને અનુમરે છે એમાં શક નથી પણ જ્ઞાતિ વ્યવસ્થાની અનેક શાખા ઉપશાખાઓ સહિત તેના હાનના સ્વરૂપમાં તને મજૂર રાખે એવો હિંદમાં પણ જન્મલે કેઈ દરો જ્ઞાતિ સમ્રાટ ઉપયોગને અગે મધ્ય ગોટાળો પેદા થાય છે કેમ કે, જુદા જુદા લોકો એમાં જુદા જુદા અર્થ આપે છે સ્વમાય યુરોપિયન અથવા તેના જેવી દષ્ટિ અને નિચાર ધરાવનાર હિંદી એને કેવળ જડ ચર્ચ ગયેના વાઙ્મયધીના મધિયાર વર્ગો તરફ અને વર્ગના અતઉત્તરતા દરજ્જા સાચવી રાખના માટેની, ઉપના વર્ગને સદા મધ્યમાં પર ને નીચના વર્ગને સદા હેઠ નીચતા પાચિયા પર રાખના માટેની અનુચ્છલકરેની પદ્ધતિ તરીકે લેખે છે એમાં કઈકે સ્ત્ય છે અને મગમાં ઘણુ મરીને એ આર્થ નિજેતાએને જિતાયેના લોકોથી અગમ્ય અને તેમની ઉપરાંત રાખના માટેની યુક્તિ જ દરો

એના વિદ્યાર્થી દરમ્યાન તો બેચક એણે એવો જ ભાગ ભજવ્યો છે, આરભમાં જોકે એમાં સવચીકનાનું તત્ત્વ ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં હતું. આમ છતાંયે એ વાત અંશતઃ જ સાચી છે અને એનાથી જ્ઞાતિ સંસ્થાના સામર્થ્યનો, એની સંધાન-શક્તિનો તેમ જ છેક અધ્યાર સુધી જે રીતે એ ટકી રહી છે તે બીનાનો ખુલાસો આપણને મળતો નથી. એ બોદ્ધ ધર્મના પ્રજ્ઞા આધાર અને અધ્યાત્મિક તેમ જ મોગલોના ધર્મી સદીઓના રાજ્યઅમલ અને ઇસ્લામના ફેલાવા પછી ટકી રહી એટલું જ નહીં, એની સામે પોતાનો અવાજ ઉઠાવનાર અસખ્ય હિંદુ સુધારકોના જહેમતભર્યા પ્રયાસો છતાં પણ તે ટકી છે. માત્ર આજને વખતે જ એની દરતી ગંભીર જોખમમાં આવી પડી છે અને ખુદ એના પાયા પર પ્રહાર થવા માંડ્યા છે. હિંદુ સમાજમાં સુધારણા માટેની પ્રજ્ઞા ધરાવતી જાગૃતિ લીધે મુખ્યત્વે એમ બનવા માંડ્યું છે એવું નથી. હિંદુ સમાજમાં જોકે એવી ધારા મોજૂદ છે એમાં શંકા નથી. વળી, પશ્ચિમના વિચારોને દારણે પણ એમ થયું નથી; એ વિચારોની અસર જોકે ખસૂસ થઈ છે. આપણી નગર આગળ જે પદ્ધતિ ચાલી રહી છે તે તત્ત્વતઃ સમગ્ર હિંદી સમાજનું વર્ણન જે હથ-મચાવી રહ્યા છે તેમ જ જે તેને સંપૂર્ણપણે ઉચ્છાદી પાડે એવો પણ સંભવ છે એવા પાયાના આર્થિક ફેરફારોને આધારી છે. જીવનની પરિસ્થિતિ બદલાઈ છે અને વિચારપ્રણાલીઓ પણ એટલી બધી બદલાતી ગય છે કે એ સ્થિતિમાં જ્ઞાતિઅવસ્થા ટકી રહે એ અસંભવિત જેવું લાગે છે. એને સ્થાને શું આવશે એ કહેવું મારા ગળ ઉપરવટની વાત છે, કેમ કે જ્ઞાતિઅવસ્થા કરતાં કંઈક વિશેષ હોડમાં મુકાયું છે. અંધારે સમાજસંઘર્ષના પ્રશ્ન અંગેની બે પરસ્પરવિરોધી દૃષ્ટિ વચ્ચે છે : પ્રાચીન હિંદી ખ્યાલ પ્રમાણે સમૂહ એ સામાજિક સંગઠનના પાયાનો ઘટક છે; જ્યારે પશ્ચિમનો નિરંકુશ વ્યક્તિવાદ સમૂહ કરતાં વ્યક્તિને વિશેષ મહત્ત્વ આપે છે.

આ અંધારે અથવા સંઘર્ષ કેવળ હિંદ પૂરતો જ નથી; એ પશ્ચિમના દેશોમાં તેમ જ સમગ્ર દુનિયામાં ઉપસ્થિત થયો છે. ત્યાં આગળ જોકે એ બિન્ન સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. લોમ્બાર્ડસનવાદી ઉદારમતવાદમાં મૂર્ત સ્વરૂપ ધારણ કરનાર યુરોપની ઓગણીસમી સદીની સંસ્કૃતિ એ વ્યક્તિવાદની પરમાવધિ રજૂ કરે છે. એ લોમ્બાર્ડસનવાદી ઉદારમતવાદ આર્થિક તેમ જ સામાજિક ક્ષેત્રમાં પણ વિસ્તર્યો હતો. ઓગણીસમી સદીની એ વિચારગરણી તેના ગળકાંચ અને સામાજિક સંગઠન સદિત વીચી સદીમાં પણ સંક્રાન્ત થઈ છે. પણ અત્યારે તે જરીપુગણી થઈ ગયેલી અને તેની વેળા વીતી ગઈ હોય એવી લાગે છે, અને કટોકટી તેમ જ યુદ્ધના બોમ્બ નીચે તે તૂટવા લાગી છે. સમૂહ અને સમાજના મહત્ત્વ પર આજે વધારે ભાર મૂકવામાં આવે છે અને પ્રશ્ન હવે

વ્યક્તિના અને સમૂહ અથવા સમાજના દાના વચ્ચે મુમેળ સાધનાનો છે એ સનાયનો ઉકેલ જુદા જુદા દેશોમાં જુદા જુદા સ્વરૂપો ધારણ કરે એમ બને પણ મધાને લાગુ પડી શકે એવા પાયાના અથવા મૂળભૂત ઉકેલ માટેનું વલણ ઉત્તરોત્તર વધતું જશે.

શાંતિ-વ્યવસ્થા કઈ ઇલામદી વસ્તુ નથી સનાયસગમનની એથી ઘણી વિશાળ યોજનાનો એ એક ભાગ અને તે પણ મહત્વનો ભાગ છે એની દેખાતી બદીઓ દૂર કરી અને એનું અક્કડપણું ઠીક કરી એ પ્રથા જેમની તેમ રાખવાનું કદાચ શક્ય બને એમ હોય પણ એમ થવાનો સબબ એટો છે, કેમ કે કાયદું કરી રહેના આર્થિક અને સામાજિક બળોને એ ઇમારતની કચી પડી નથી એ બળો એના પાયા પર હુમલો કરી રહ્યા છે અને તેને આધાર આપનાર ટેકાઓને પણ હુલ્લમચારી રહ્યા ૭ સાચ જ એનો એ આધાર ધણોખરો કચારનો જતો રહ્યો છે અથવા હવે ઝપાટામધ જવા લાગ્યો છે, અને શાંતિ-વ્યવસ્થા હવે કશાંચે આધાર કે ટેકા વિના અટલી પડી ગઈ છે શાંતિ-વ્યવસ્થા આપણને ગમે કે ન ગમે એ પ્રશ્ન આજે રહ્યો નથી અપણા ગમાઅણગમાની પરના કયાં વિના ફેરફારો થઈ રહ્યા છે પણ તેણે નિર્માણ કરેલી સમાજસગમનની સ્થિરતા અને સદ્ગતશક્તિ દ્વારા સારી રીતે વ્યક્ત થતી સમગ્ર હિંદી પ્રજાની પ્રકૃતિ તથા પ્રતિભાનો આપણે પૂરેપૂરો લાભ ઉઘાડી શકીએ એ રીતે એ ફેરફારોને યોગ્ય ઘાટ આપવાનું અને તેમને યોગ્ય દિશામાં વાળવાનું ખસૂસ આપણા હાથમાં છે.

સર જમોર્ગ બર્ડવુડે કયાક કહ્યું છે ‘હિંદીઓ શાંતિ વ્યવસ્થાને વાગળી રહેશે ત્યાં સુધી હિંદુસ્તાન સાચા સ્વરૂપમાં હિંદુસ્તાન હશે, પણ જે દિવસે તેમણે તેનો ત્યાગ કરી ત્યારથી હિંદુસ્તાનનો હોપ થશે મશરવી દ્વીપમંડપ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના ઝિરક અન્દની કક્ષા પર ઊતરી જશે’ શાંતિ સાથે અથવા તે વિના બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં ધણા લાગા સમયથી આપણે એની અધોગતિમાં આવી પડ્યા છીએ અને ભવિષ્યમાં આપણી સ્થિતિ જે થવાની હોય તે થાઓ પણ ઠાઈ પણ સંભોગોમાં તે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની સગદરની અદર નહીં પરંતુ સર જમોર્ગ બર્ડવુડના કથનમાં કઈક તથ્ય છે ખરું તેમણે જોકે એ બાબત ઘણું કરીને આ દિગ્ગંથી નથી જોઈ આ સમાજવ્યવસ્થાને દેખણે આજના મમ્બને તેમ જ પ્રજાની પ્રકૃતિને વધારે અનુગ્રહ આવે એવી બીજી દોષક વ્યવસ્થા આવે તે સિવાય આ મિગટ અને લાગા માગથી આનતી આવેલી વ્યવસ્થા તૂટી પડવાને લીધે સમાજજીવન સપૂર્ણપણે ઇન્નલિન્ન થઈ જાય અને પરિણામે સમાજની અધાનરક્તિનો હોપ દાય, સમગ્ર પ્રજાને પારાવાર માતનાઓ વેહી પડે અને વ્યક્તિના આચારમાં પાર વગરની વિદ્યુતિ

પેદા થાય એમ અને. સંકાંનિષ્ણામાં એવું વિશ્લેષણ એટલે કે વેગલખેરણ થવાની ક્રિયા અનિવાર્ય હોય એમ અને; આજે દુનિયામાં આ જાતનું વિશ્લેષણ સારી પેઢે ચાલી રહ્યું છે. આવા વિશ્લેષણથી પેદા થતાં દુઃખ અને પ્રાતનાઓની તાવણીમાથી પસાર થતાં થતાં જ પ્રજા કદચ પોતાનો વિકાસ સાધતી હશે, જીવનના પાઠો શીખતી હશે અને પદ્યગ્રાતી પરિરચનિ સાથે નવેસરથી પોતાનો સુમેળ સાધતી હશે.

આમ છતાં, જેને માટે આપણે કાપ કરી રહ્યા હોઈએ તે ભાવિ વ્યવસ્થાની કંઈક કલ્પના કર્યા વિના — પછી ભલેને એ અસ્પષ્ટ કલ્પના હોય — માત્ર ભાંગેફાડ કરીને, હવે કંઈક સારી વ્યવસ્થા પેદા થશે એવી આશામાં આપણે બેઠી રહી શકીએ નહીં. આપણે કેવળ પોલાણ પેદા કરીને બેઠી રહીએ એ ન ચાલે; નહીં તો એ પોલાણ, જેને માટે આપણને પાઘળથી પરતાવું પડે એ રીતે, આપોઆપ ભરાઈ જાય. આપણે જે રચનાત્મક યોજનાઓ કરીએ તેમાં આપણે જેની સાથે કામ લેવાનું છે તે પ્રજા, તેના વિચારો તેમ જ કંપનાઓની પૂર્વપીઠિકા અને જેમાં રહીને આપણે કાપ કરવાનું છે તે વાતાવરણ વગેરે બાબતો બાનમાં રાખવી જોઈએ. એ બધા તરફ દુર્લક્ષ કરીને મનોરથોની કોઈ ધ્યેયવાદી યોજના ઘડી કાઢવી અથવા બીજા દેશોમાં બીજાઓએ જે કયું હોય તેની કેવળ નકલ કરવાનો વિચાર કરવો એ મૂર્ખાઈમરેણુ કામ. એથી જોણે આપણા ભોડા પર આટલી પ્રજા અસર કરી છે તે દિંદની પુરાણી સમાજવ્યવસ્થાની સમીક્ષા કરવી તથા તેને સમજી લેવી એ ઇષ્ટ છે.

એ વ્યવસ્થા સ્વાધીન આમસમાજ, જ્ઞાતિ અને સંયુક્ત કુટુંબની પ્રથા, આ ત્રણ બાબતો પર રચાયેલી છે. આ ત્રણેમાં સમૂહનું મહત્ત્વ છે; વ્યક્તિનું સ્થાન ગૌણ છે. અલગ અલગ રીતે જોતાં એ બધામાં અપૂર્વ જેવું કશું નથી. અને એ ત્રણે સાથે મળતું આવતું કંઈક બીજા દેશોમાં પણ, ખાસ કરીને મધ્ય યુગના સમયમાં, સહેલાઈથી મળી આવે છે. પ્રાચીન કાળનાં દિંદનાં પ્રજાતંત્રો જેવાં પ્રાથમિક અવસ્થાનાં પ્રજાતંત્રો બીજે પણ હતાં. ત્યાં પ્રાથમિક અવસ્થાની સામ્યવાદી સમાજવ્યવસ્થા પણ હતી. પ્રાચીન રશિયન મીરને અમુક રીતે દિંદના આમસમાજ સાથે સરખાવી શકાય. જ્ઞાતિઓ તત્ત્વતઃ ધંધાના ધોરણ પર રચાયેલી હતી અને યુગોપનાં મધ્ય યુગના કાળનાં ધંધાનાં મહાજનોને તે મળતી આવતી હતી. ચીનની કુટુંબવ્યવસ્થા દિંદની સંયુક્ત કુટુંબની પ્રથા સાથે ઘણે અંશે મળતી આવે છે. એથી વચારે સરખામણી કરવા બટકી મને એ બધાં વિષે માહિતી નથી અને મારા હેતુને માટે એ કોઈ પણ રીતે મહત્ત્વનું પણ નથી. સમગ્રપણે જોતા દિંદની આખીયે સમાજવ્યવસ્થા બેશક અદિતીય હતી અને તેનો વિકાસ થતાં તે વિશેષે કરીને અદિતીય બની.

આમસ્વરાજ : શુક્રનીતિસાર

આપણી પાસે દસમી સદીનો એક જૂનો ગ્રંથ છે જે તુર્ક અને અફઘાન આગ્રહ પહેલાં રચાયેલો હોઈ હિંદી રાજ્યશાસ્ત્રનો આપણને કંઈક ખ્યાલ આપે છે. એ ગ્રંથ શુદ્ધાચાર્યનો નીતિસાર છે. એ મધ્યસ્થ સરકારના તેમ જ નગર-જીવન અને આમજીવનના સંગ્રહનની અને રાજ્યને સલાહ આપનારી રાજસભા તેમ જ રાજ્યનાં ભિન્ન ભિન્ન ખાતાઓની ચર્ચા કરે છે. આમપંચાયત પાસે વહીવટી તેમ જ ન્યાયની સત્તા સારા પ્રમાણમાં હતી અને તેના સભ્યો સાથે રાજ્યના અમલદારો ધણી અદ્યત્થી વર્તતા. ગામની જમીનની વહેંચણી પણ એ જ પંચાયત કરતી; પાકેલા પાકનો રાજભાગ પણ એ જ ઉધરાવતી અને ગામની વતી તે સરકારને પહોંચાડતી. આવી અનેક પંચાયતો પર એક મહાપંચાયત પણ હતી. તે આમપંચાયતોના કામ પર દેખરેખ રાખતી અને જરૂર પડે તો તેમાં દરમ્યાનગીરી પણ કરતી.

આમપંચાયતના સભ્યોની ચૂંટણી કેવી રીતે થતી અને તેમની લાયકાત તેમ જ બિનલાયકાત શી હતી એ વિષે દક્ષિણ દિંદના કેટલાક લેખો પરથી આપણને માહિતી મળે છે. જુદી જુદી સમિતિઓ પણ ચૂંટવામાં આવતી અને સ્ત્રીઓ પણ તેની સભ્ય થઈ શકતી. એ સમિતિઓની ચૂંટણી દર વરસે કરવામાં આવતી. કોઈ સભ્ય ગેરવાજબી વર્તન કરે તો તેને કાઢી મૂકવામાં આવતો. કોઈ સભ્ય પ્રજાના નાણાનો દિસાખ આપવામાં નિષ્ફળ નીવડે તો પંચાયતના સભ્ય તરીકે રહેવાને તે નાલાયક હતો. પક્ષપાત થતો તાજવાં માટે એક મજબૂત નિયમ એ હતો કે પચાયતના સભ્યના સગાસંબંધીઓને કોઈ પણ જાહેર કામમાં નોકરીએ રાખવા નહીં.

આ આમપંચાયતો પોતાની સ્વતંત્રતાની બાબતમાં ખૂબ જાગૃત ગણાતી અને ખુદ રાજ્યની પરવાનગી વિના કોઈ પણ સૈનિક ગામમાં દાખલ થઈ ન શકે એવો નિયમ કરવામાં આવ્યો હતો. વળી નીતિસાર જણાવે છે કે, કોઈ પ્રજાજનન અમલદાર સામે ફરિયાદ કરે તો ‘રાજ્યએ અમલદારનો નહીં પણ પ્રજાજનનો પક્ષ લેવો જોઈએ.’ અને કોઈ અમલદાર સભ્યે ધણી ભ્રષ્ટાચાર કરે તો રાજ્યએ તેને જરતરફ કરવો જોઈએ, કેમ કે ‘સત્તાની મદિરા પીને ઠાને નશો નથી ચડતો?’ રાજ્યએ પ્રજાની બદમાશીના અભિગ્રામ પ્રમાણે ચાલવાનું હતું. ‘ધણીં તાતજાનું અનેલું દોરડું’ જેમ સિંહને પણ ખેંચવાને સમર્થ થાય છે તેમ પ્રજામત રાજ્યના કરતાં વધારે સમર્થ છે.’ ‘નોકરીમાં નિમણૂક કરતી

વખતે ઉમેદવારની સ્થિતિ કે કુળ નહીં પણ તેનું કામ, તેનું ચારિત્ર્ય અને તેની યોગ્યતા ક્ષત્રમાં રાખતી જોઈએ. વર્યુથી કે આહ્વાજકુળમાં જન્મવાથી આહ્વાજને શોભે એની ભાવના પેદા થતી નથી.'

મોટાં શહેરોમાં કારીગરોનાં અને ધંધાધરીઓનાં અનેક મહાજનો તેમ જ વેપારીઓનાં મંડળો અને નાણાંની ધીરધાર કરનારી પેઢીઓ હતી. એ દરેક પોતપોતાના અંતર્ગત વહેવારમાં સ્વતંત્ર હતાં.

આ બંધી ખખરો તૂટક તૂટક પશુ આના પરથી તેમ જ બીજે ટેકાજોથી મળતી માલિકી પરથી એટલું સ્પષ્ટ લાગે છે કે, શહેરો તેમ જ ગામડાંઓમાં સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાનો બેઠોજો દેખાવો હોય અને મધ્યસ્થ સરકારને તેનો નિયંત્ર કર મળી રહે ત્યાં સુધી તે લાગ્યે જ દરમ્યાનગીરી કરતી. રૂઢિગત કાયદો પ્રમાણ હતો અને રૂઢિથી પ્રાપ્ત થતા હોમાં રાજકીય અથવા લશ્કરી સત્તા લાગ્યે જ દબાવ કરતી. આરંભમાં જમીનના ઓગવટાની પદ્ધતિ સહકારને ધોરણે ખેતી કરનારાં ગામોના પાયા પર રચાયેલી હતી. વ્યક્તિઓ તેમ જ કુટુંબોને અમુક હોડા હતા તેમ જ અમુક ફરજો પણ હતી. રૂઢિગત કાયદો એ બંને નક્કી કરતો અને તેમની રક્ષા કરતો.

હિંદમાં રાજ ધર્મનો વડો નહોતો. હિંદના રાજ્યસામ્રાજ્યમાં રાજ અન્યાયી અને જુલમી હોય તો તેની સામે બંધ પોષ્ટરવાનો પ્રગળો હક માન્ય રાખવામાં આવેલો છે એની કિલસક્ત મેન્સિયસે બે હજાર વગસ પર કહેલું તે હિંદને પણ લાગુ પાડી શકાય : 'રાજ જ્યારે પોતાની પ્રગળને ધાસ અને મેક્ષના જેવી ગણે ત્યારે પ્રગળે તેને ધાડપાકુ અને દુરમન લેખવો જોઈએ.' રાજની સત્તાનો સમગ્ર ખ્યાલ યુરોપની ફૂચડલ જમાનાના રાજની સત્તાના ખ્યાલથી તદ્દન જુદો હતો. યુરોપમાં તે વખતે ગળની સત્તા તેના અમલ નીચેના પ્રદેશમાં રહેતી બધી વ્યક્તિઓ તેમ જ વસ્તુઓ પર પ્રવર્તતી હતી. તેના પ્રયે અંગત વફાદારીની પ્રતિષ્ઠા લેનાર નાનામોટા સૌ તેના સામનો તેમ જ સરદારોને તે એ સત્તા આપતો. આ રીતે સત્તાની ચક્તી ઊતરતી ઊંચી ચાલી હતી. જમીન તેમ જ તેના પર વમના લોકો એ બંને ફૂચડલ સરદારની માલકીનાં હતાં અને તેના દ્વારા તે રાજની માલકીનાં હતાં. રાજ્યસત્તા વિષેના રોમન લોકોના ખ્યાલમાંથી આ વસ્તુ ઉદભવી હતી. હિંદમાં આવું કશું નહોતું. રાજને જમીન પર અમુક મહેસુલ ઉધરાવવાનો હક હતો અને તે કેવળ આ મહેસુલ ઉધરાવવાનો હક જ બીજાઓને આપી શકતો. હિંદમાં ખેડૂત લોકો એટલે કે રાજના પ્રતિનિધિનો સર્વ એટલે કે ઘસ નહોતો. જમીન એટલી બધી હતી કે તે જોને જોઈએ તેને મળી શકતી હતી અને ખેડૂત પાસેથી તે લઈ લેવામાં કશો લાભ નહોતો. આ

રીતે હિંદમાં પશ્ચિમના દેશોના જેવી જમીનદારી પ્રથા નહોતી, તેમ જ એક વ્યક્તિ તરીકે તે તેની જમીનના દુકાનો સંપૂર્ણ માનિક પથ નહોતો એ અને ખ્યાલો બ્રિટિશરોએ ધણા પાછળના વખતમાં દાખલ કર્યા અને તેના વિનાશક પરિણામો આપ્યાં છે.

પરદેશીઓની જીતેને પશ્ચિમી યુદ્ધ અને સહાર, જમીન અને તેનું નિર્દય હમન તેમ જ પ્રાચીનપણે વરમરી ના પર આધાર રાખના નવા શાસક વર્ગો પેદા થયા આ શાસક વર્ગ દેશના રૂઢિગત કાયદાના હમેશા ભાગરૂપ હોય એના બધારૂપી અકુશોની વાર વાર અગણ્ય કરી શકતા હતા એના મહત્ત્વનાં પરિણામો આપ્યા સ્વરાજ ભાગના આમસમાજોની સત્તા ધરી અને પાછળથી જમીનમહેસુલની પદ્ધતિમાં અનેક ફેરફારો દાખલ થયા આગ છતાં અકધાન તેમ જ ભાગન રાજકર્તાઓએ પ્રાચીન કાયદાથી આનંદી આવેલી રૂઢિઓ તેમ જ પ્રથાઓમાં દખલગીરી ન કરવાની ખાસ કાગળ રાખી અને ઠોઠ પથ ભૂળભૂત ફેરફાર કરનામાં આપો નહીં અને હિંદી જીવનની આર્થિક તેમ જ સામાજિક વ્યવસ્થા પહેલાની પેઠે જ ચાલુ રહી આમુદીન તકનખે રૂઢિગત અથવા પરપરાગત કાયદાને આચરી રાખવાની તેમ જ ધર્મ વ્યક્તિની અગત પસંદગીની મામત હોવાથી તેને રાજમાત્રી અગ્રો રાખવાની પોતાના અમનદારોને ચોક્કસ સૂચના આપી હતી પણ બદલાતા જતા સમય તેમ જ ક્રમકાળોને અને ઉત્તરોત્તર વધતા જતા રાજસત્તાના કેન્દ્રીકરણને લીધે પરપરાગત કાયદા માટે રાખનામાં આનંદુ માન ધામે ધીમે પણ દિન-નિદિન વધારે ને વધારે ઓછું થતું ગયું આમ છતાં આમસ્વરાજ આનંદુ રહ્યું બ્રિટિશ અમલ નીચે જ તેના પતનના પગરણ મકાયા.

૮

જાતિવ્યવસ્થા — સિદ્ધાંત અને વ્યવહારમાં સંયુક્ત કુદૃબ

લેવેલ હે છે, હિંદમાં ધર્મ ઠોઠ જડ માન્યતા છે એમ ભાગ્યે જ કહી શકાય પણ એ આધ્યાત્મિક નિમગ્ની લિન્ન લિન્ન કોટિઓ તેમ જ જીવનની જુદી જુદી અવસ્થાઓ સાથે જેનો સુમગ સાધનામાં આપો હોય એવો મનુષ્યના આચારનો સિદ્ધાંત છે ' પ્રાચીન સમયમાં, હિંદની આર્થિક સંસ્કૃતિ નિર્માણ યર્ષ ત્યારે ધર્મને સંસ્કૃતિની તેમ જ બૌદ્ધિક અને આધ્યાત્મિક નિકાસની દૃષ્ટિએ એષ્ટીમયથી સાન લિન્ન કોટિના માણ્યાની જરૂરિયાત પૂરી પાડવાની હતી તે સમયે પ્રાથમિક અવસ્થાન જીવન જીવતી વનવસી જાતિઓ હતી જૂનાપૂર્ણ કરનારા, પ્રતીકપૂર્ણ કરનારા, તેમ જ તરેહતરેહના વહેમોમાં

આવ્યો હતો અને કદપના એવી હતી કે પોતપોતાના ક્ષેત્રમાં દરેક જ્ઞાનિ પોતાનું કાર્ય સફળતાપૂર્વક કરે તો આખાં સમાજનો વહેવાર એકરાગ્યથી ચાલે. અને આ ઉપરાંત સમાન સંસ્કૃતિ, સમાન પરંપરા, સોના સમાન કર્મવીરો તેમ જ સંત પુરુષો અને જેના ચારે છેડાઓ પર આવેલાં તીર્થોની લોહો પાત્રાએ જતા તે સોના સમાન મુલકની સાંસ્કૃતિક ભાવનાના પાયા પર એ અર્થ જ્ઞાનિસમૂહને એકત્ર રાખે એવું રાષ્ટ્રીયતાની ભાવનાનું સર્વસામાન્ય અંધન નિર્માણ કરવાનો પ્રયત્ન પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો હતો અને તે હીક હીક પ્રમાણમાં સફળ થયો હતો. રાષ્ટ્રીયતાનું આ સર્વસામાન્ય અંધન બેસક આજના રાષ્ટ્રવાદથી ખિલકુલ ભિન્ન હતું. રાજકીય દૃષ્ટિએ એ હુર્મળ હતું પણ સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ પ્રમળ હતું. હિંદની રાજકીય શિથિલતાને લીધે પરદેશીઓની ચક્રવર્તી સુગમ બની; એની સામાજિક સમગતાએ પાછી અસહ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવાનું તેમ જ નવાં તરવોને પોતાનામાં સમાવી લઈ એકરૂપ કરવાનું સુગમ બનાવ્યું. એને એટલાં બધાં માથાં હતા કે તે કાર્યાં કપાય એમ નહોતું. અને પરાગમ્ય તેમ જ ભારે આર્પાતિઓની તાવણીમાંથી પણ તે હેમખેમ પાર ઊતરતું.

આમ જ્ઞાતિઅવસ્થા સમાજસેવાનાં કાર્યો તેમ જ ઉદ્યોગધંધાના પાયા પર રચાયેલી સમૃદ્ધઅવસ્થા હતી. કોઈ પણ પ્રકારના સર્વમાન્ય રૂઢ સિદ્ધાંત વિનાની અને પોતાના હરેક સમૂહને પોતાનો વિકાસ સાધવાની પૂરેપૂરી છૂટ આપતી સર્વગ્રાહી વ્યવસ્થા એ બને એવો આશય એની પાછળ રહેલો હતો. એના વ્યાપક ક્ષેત્રમાં એકબીજાનો રિવાજ હતો, બહુપત્નીનો રિવાજ હતો અને બ્રહ્મચર્યનો રિવાજ પણ પ્રવર્તતો હતો; બીજા રાતરિવાજો, માન્યતાઓ અને પ્રથાઓ જેમ નબાવી લેવામાં આવતાં હતાં તેમ એ અધી આખતોને પણ નબાવી લેવામાં આવતાં હતી. જીવનને તેની હરેક કક્ષાએ નબાવવાનું હતું. કોઈ પણ લઘુમતીને વધુમતીને તાબે રહેવાનું નહોતું, કેમ કે તેને ગમે ત્યારે તે પોતાની નિરાળી અને સ્વાધીન જ્ઞાતિ રચી શકે એમ હતું. એની એક જ કસોટી હતી અને તે એ કે, લઘુમતીનો એ સમૂહ નિરાળી જ્ઞાતિ રચવા નેટલો મોટો છે? બે જ્ઞાતિઓ વચ્ચે જ્ઞાતિ, ધર્મ, વર્ણ, સંસ્કૃતિ અને માનસિક વિકાસ વગેરેના ગમે એટલા બેદો હોઈ શકતા હતા.

વ્યક્તિની ગણના કેવળ કોઈ એક જ્ઞાતિના સભ્ય તરીકે થતી. જ્ઞાતિના વ્યવહાર અર્થથી તેની પ્રવૃત્તિમાં તે દખલ ન કરે ત્યાં સુધી તે ગમે તે કરી શકે એમ હતું. જ્ઞાતિના વ્યવહાર કે કાર્યને ઉચલાવી પાડવાનો હક વ્યક્તિને નહોતો એ સાચું પણ તેનામાં જરૂરી સમર્થ હોય અને પ્રતી સંજ્ઞામાં લોકોને તે પોતાને પણ એકત્ર કરી શકે તો બીજી જ્ઞાતિ તે રચી શકતો હતો. કોઈ પણ જ્ઞાતિમાં તે પોતાનો મેળ ન સધી શકે તો દુનિયાની સામાજિક

પ્રવૃત્તિઓને માટે સમાજ સાથેનો તેનો મેળ તૂટી ગયો છે એમ લેખાતું એવો માણસ ન્યાતમત તેમ જ પ્રવૃત્તિની દુનિયાનો ત્યાગ કરીને સંપારી થઈ શકતો, મરણ પડે ત્યા હરીફરી શકતો તેમ જ ચાહે તે કરી શકતો

જ્ઞાતિ કે સમાજના ઘવાઓ આગળ વ્યક્તિના ઘવાને ગૌણ લેખનાનું હિંદીઓનું સામાજિક વલણ હતું એ ખરું પણ ધાર્મિક વિચારણા અને આધ્યાત્મિક યોગ સદાયે વ્યક્તિ પર ભાર મૂકતી આવી છે એ હકીકત આપણે યાદ રાખવી જોઈએ મુક્તિ તેમ જ સત્યના અતિમ સાક્ષાત્કારના દ્વાર સૌને માટે ખુલ્લા હતા, પછી માણસ ઊંચી જ્ઞાતિનો હોય કે નીચી જ્ઞાતિનો હોય આ મુક્તિ અથવા અતિમ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ સમૂહનો વિષય ન હોઈ શકે એ કેવળ વ્યક્તિનો વિષય હતો આ મુક્તિ મેળવવાને માટે પણ કેઈ ફક્ત સિદ્ધાંતોને અનુસરવાની જરૂર નહોતી. બધા માર્ગો એ એક જ ધ્યેય તરફ દોરી જાય છે એમ મનાતું હતું.

સમાજના સગવડમાં સમૂહ વ્યવસ્થાનું પ્રાધાન્ય હતું અને એમાથી જ્ઞાતિઓ બંધાતી હતી એ ખરું પણ હિંદમાં પહેલેથી વ્યક્તિવાદી વનણ પણ કિતરી આવ્યું છે એ બે વલણ વચ્ચેની ખેચતાણ ધણી વાર દેખાઈ આવે છે અમુક અંશે એ વ્યક્તિનાદ વ્યક્તિ પર ભાર મૂકનારા ધાર્મિક સિદ્ધાંતોનું પરિણામ હતું જ્ઞાતિવ્યવસ્થાની દીકા કરનારા તેમ જ તેને વખોડી કાઢનારા સમાજ-સુધારકો સામાન્ય રીતે ધાર્મિક સુધારકો હતા અને જ્ઞાતિના વાઙ્મયો આધ્યાત્મિક વિકાસની આડે આવે છે તથા ધર્મ ઉત્કટ વ્યક્તિવાદનો માર્ગ ચીધે છે એ તેમની મુખ્ય લક્ષણ હતી બૌદ્ધ ધર્મે આ જ્ઞાતિસમૂહના આદર્શ સામે બંડ ઉઘારીને અમુક પ્રકારના વ્યક્તિનાદ તેમ જ સમષ્ટિવાદને અપનાવ્યો હતો પણ આ વ્યક્તિનાદ સામાન્ય સામાજિક પ્રવૃત્તિમાંથી અગા થવાના વધણ સાથે એટલે કે સસારવિરક્તિ અથવા નિવૃત્તિપરામણ્યતા સાથે સંકળાયેલો હતો જ્ઞાતિવ્યવસ્થાને બદલે તે બીજી કેઈ કાર્યસાધક સમાજવ્યવસ્થા ન આપી શક્યો અને તેથી જ્ઞાતિવ્યવસ્થા તેના સમયમાં અને તે પછી પણ કાયમ રહી.

મુખ્ય જ્ઞાતિઓ કઈ હતી? અસ્પૃશ્યો, જેઓ જ્ઞાતિવ્યવસ્થાની બહાર લેખાતા હતા તેમને છોડી દઈએ તો પુરોહિતો, શિક્ષણગુરુઓ અને નિચારકો એટલે કે બ્રાહ્મણો, શાસકો અને યોદ્ધાઓ અથવા ક્ષત્રિયો, વેપારીઓ, સોદાગરો અને શાહુકારો વગેરે અથવા વૈશ્યો, અને ખેતીમાં મગ્ગૂરી કરનારા તથા ધરકામ કરનારાઓ અથવા શૂદ્રો એમ મુખ્ય ચાર જ્ઞાતિઓ હતી. ઘણું કરીને માત્ર બ્રાહ્મણોની જ્ઞાતિ જ સુસ્પષ્ટ હતી અને તેમાં બીજા કોઈને પ્રવેશવાન નહોતું. ક્ષત્રિયો પરદેશથી આવતી જ્ઞાતિઓમાંથી કેવલાક લોકોને તેમ જ દેશના સત્તા તથા

અધિપતને સ્થાને ચડેના લોકોમાંથી કેટલાંને લઈને પોતાની સખ્યામાં વંચારો કરતા હતા વૈરથો મુખ્યત્વે વેપારીઓ અને શાહુખરો હતા તેમ જ ખીજા કેટલાક ધધાઓ પણ કરતા હતા શ્વેતો મુખ્ય કામ ખેતીમાં મજૂરી અને ઘરમમ કરાંનું હતું. નવા નવા ધધાઓ ઊભા થતા જતા તેમ તેમ અને ખીજા કાગણોને લીધે પણ નવી નવી શાંતિઓ અંધારાની પ્રક્રિયા નિરતર ચાલ્યા કરતી હતી, અને પુરાણી જાનિઓ સમાજની સીડી પર હમેશા ગિચે ચડવાનો પ્રયાસ કરતી રહેતી આ પ્રક્રિયાઓ છેક આપણા સમય સુધી ચાલુ રહી છે કેવીક નીચલી શાંતિઓ એનાએ જનોઈ પહેરવા લાગે છે જનોઈ ઉપતી શાંતિઓને માટે જ ખાસ નિયત કરવામાં આવેલી છે એમ મનાય છે પણ આ અંધારી ખરેખર કાંઈ ફેર પડતો નહોતો કેમ કે દરેક શાંતિ પોતપોતાના વર્ગમાં રહીને જ પોતાનો વ્યવહાર ચલાવતી હતી અને પોતાનો ધધારોજીવાર કરતી હતી એ તો કેવળ પ્રતિજ્ઞાનો સવાલ હતો પ્રમગોપાત નીચની વચ્ચેના માથાએ કેવળ પોતાની મર્યાદાક્ષતાને લીધે રાજ્યમાં સત્તા અને અધિપતના સ્થાન પ્રાપ્ત કરતા પણ એવું કલ્પિત જ મનતુ

એકદરે જોતા સમાજનું સગવડ સહાર અને અપરિમિતના પાયા પર ધ્રુવેતુ હોવાથી જાનિઓના વિભાગોથી કાંઈ ફેર ન પડ્યો એથી જીનગ સન્નેઓ મા આમ ન થાત આજ્ઞા સમાજમયવચ્ચના સૌથી ઉપના પગથિયા પર હતો તે પોતાની શુદ્ધિમત્તા તેમ જ નિઘાધન માટે ગૌરવ લેતો અને સૌનો આદરપાત્ર હતો પણ દુન્યવી વસ્તુઓનો સમદ તેની પાસે હોય એમ કલ્પિત જ મનતુ વેપારી સમૃદ્ધ અને ધનાઢ્ય હતો ખરો પણ સમાજમાં એકદરે જોતા તેની કાંઈ પ્રતિજ્ઞા નહોતી

વસ્તીનો મોટો ભાગ ખેડૂતનો હતો અહીં જમીનતરી પદ્ધતિ નહોતી તેમ જ જમીનની માનકી ધરાવનાર ખેડૂતો પણ નહોતા મમદાની દૃષ્ટિએ જમીનની માનકી ઠેલી હતી એ કહેવ મુશ્કેલ છે ખેડૂતને પોતાની જમીન ખેડવાનો હક હતો અને ખરો મત્ર જમીનની પેદારાની વહેંચણીનો હતો એનો મોટો ભાગ ખેડૂત પાસે રહેતો રાજ્ય અથવા રાજ્યને એમાંથી (સામાન્ય રીતે ૫૦%) ભાગ મળતો અને આજ્ઞા પુરોહિત તેમ જ શિક્ષક, વેપારી હુદાર, સુધાર, મોચી, કુબાર, મડિયો, હજમ અને જાડુ કાદનાર ભગી વગેરે ગામનું કાર્ક ને કાર્ક મમ મનાર ધધાધરીઓને પણ એમાંથી ભાગ મળતો આમ એક રીતે રાજ્યથી માડીને ભગી સુધીના દરેક શાંતિમયુદને ખેડૂતની પેદારામાંથી દિરસો મળતો

દલિત વર્ગો અને અહતો ઠાણ હતા? ‘દલિત વર્ગો’ સમાજના છેક નીચના થરની અને શાંતિઓને કષ્ટક અરપણ રીતે લાગ પડતું નું નામ

છે. બીજાઓથી તેમને બુદ્ધ પાડનારું કાર્ષ્ણ્યોક્તિ ધોરણ નથી. અદ્યતો અથવા અસ્પૃશ્યો વધારે નિશ્ચિત ધોરણ છે. ઉત્તર હિંદમાં ઝાડુ કાઢવાનું તેમ જ બીજું મેલું કામ કરનારા થોડાક લોકોને અદ્યતો ગણવામાં આવે છે. દક્ષિણ આપણને જાણાવે છે કે, તે અહીં આઝ્યો ત્યારે જમરૂ સાફ કરનારા લોકો અદ્યત હતા. દક્ષિણ હિંદમાં તેમની સંખ્યા ઘણી મોટી હતી. અસ્પૃશ્ય વર્ગનો આરંભ કેવી રીતે થયો તેમ જ તેમની સંખ્યા આટલી બધી કેવી રીતે વધી ગઈ એ કહેવું મુશ્કેલ છે. ઘણું કરીને ગંધ ધંધામાં રોકાયેલા જમને અદ્યતો લેખવામાં આવતા હતા; પાછળના વખતમાં ખેતીમાં કામ કરનારા જમીન વિનાના મર્મરોનો પણ એ વર્ગમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હતો.

હિંદુઓમાં આચારશુદ્ધિનો અથવા ધાર્મિક વિધિની શુદ્ધિનો ખ્યાલ ઘણો જ પ્રમુખ હતો. એનાં કેટલાંક સારાં પરિણામો આવ્યાં અને ઘણાં ધૂરાર્પ પરિણામો પણ આવ્યાં. શરીરની શુદ્ધતા એ એનું સારું પરિણામ છે. રોજ નહાવું એ હિંદુના જીવનનું સદાયે મહત્વનું અંગ રહ્યું છે. મોટા ભાગના દક્ષિત વર્ગોને પણ એ લાગુ પડે છે. આ ટેવ ઇંગ્લંડમાં તેમ જ દુનિયાના બીજા દેશોમાં હિંદુઓથી પ્રસરી હતી. એક સામાન્ય હિંદુ અને ગરીબમાં ગરીબ એટલે પણ પોતાનાં વપરાશનાં વાસણૂકસણૂક સ્વચ્છ અને ચક્રચક્રિત રાખવામાં ગૌરવ લે છે. સ્વચ્છતાનો એ ખ્યાલ વિજ્ઞાનશુદ્ધ નથી અને દિવસમાં બે વખત સ્નાન કરનાર માણસ અસ્વચ્છ અને જંતુઓથી ભરેલું પાણી વિના-સકાયે પીએ છે. વળી, એ સ્વચ્છતા સામુદાયિક નથી. કંઈ નહીં તો આજે તો નથી જ. માણસ પોતાની ઝૂંપડી હીક હીક સ્વચ્છ રાખશે પણ બધા કચરા તે મહોલ્લામાં પોતાના પડોશીના ઘરના આગળમાં નાખવાનો. સામાન્ય રીતે ગ્રામ ઘણું ગંદું હોય છે અને દેકરેકાણે કચરાના ઉકરડા પડેલા હોય છે. વળી એમ પણ જોવામાં આવે છે કે, સ્વચ્છતા સ્વચ્છતાને ખાતર નહીં પણ ધર્મની આશાને કાળે ગણવામાં આવે છે. એની પાછળનો આ ધાર્મિક આગ્રહ જતો રહેતાં સ્વચ્છતાનું ધોરણ ઘણું નીચું પડે છે.

આચારશુદ્ધિનું માહું પરિણામ એ આવ્યું કે, એને લીધે અમુક પ્રકારની વાઝાબંધી, સુગાગવાપણું આવી ગયું અને બીજી જ્ઞાતિના લોકો સાથે ન ખાવા-પીવાની પ્રથા દાખલ થઈ. દુનિયામાં બીજે કયાંયે જોવાનજણવા ન મળે એટલા બધા બેદર પ્રમાણમાં એ કુપ્રથા વધી ગઈ. એમે જ પરિણામે, ગંદું લેખવામાં આવતું પણ અતિ મહત્વનું કામ કરવાનું દુર્લભ્યે જમને માથે આવ્યું એવા સમાજના કેટલાક વર્ગના લોકોને એટલા જ કારણસર અદ્યત અથવા અસ્પૃશ્ય ગણવામાં આવ્યા સામાન્ય રીતે પોતાની જ્ઞાતિના લોકો સાથે જ ખાવાપીવાની પ્રથા બીજી જ્ઞાતિઓમાં પણ દાખલ થઈ. એ સામાજિક પ્રતિજ્ઞાનું લક્ષણ થઈ

પણ અને નીચલી જ્ઞાતિઓ કેટલીક ઉપલી-જ્ઞાતિઓ કરતાં પણ વધારે સુખ-પણે તે શિવાજીને વગગી રહી. ઉપલી જ્ઞાતિઓમાં તો હવે એ પ્રથા તૂટી નય છે પણ દક્ષિણ વર્ગો સહિત નીચલી જ્ઞાતિઓમાં તે હજી પ્રચલિત છે.

ખીજી જ્ઞાતિઓ જેકે ખાવાપીવાનો વહેવાર નિષિદ્ધ હતો તો આંતરજાતીય લગ્નો તો એથીય વિશેષ નિષિદ્ધ હતાં. કેટલાંક આંતરજાતીય અથવા મિત્ર લગ્નો બેશક થયાં પણ એકંદરે દરેક જ્ઞાતિ પોતાના વાગ્રમાં જ પુરાઈ રહી અને પોતાનો વંશવેલો વિસ્તારતી ગર્ભ એ ખરેખર અસાધ્ય બીના છે. કેઈ પણ જ્ઞાતિ કરી બેગસેગ થવા દીધા વિના લાંબા કાળ સુધી જેમની તેમ આપુ રહે એ ભ્રમ છે અને છતાં જ્ઞાતિવ્યવસ્થા હિંદમાં, ખાસ કરીને ઉપલી જ્ઞાતિઓમાં જ્ઞાતિના નિરાગા નમૂના સાચવી રાખવામાં અમુક અશે સફળ થઈ છે.

છેક નીચલા ધરના કેટલાક સમૂહો જ્ઞાતિવ્યવસ્થાની બહાર છે એમ કેટલીક વાર કહેવામાં આવ્યું છે. પણ હકીકતમાં, કેઈ પણ સમૂહ, અસ્પૃશ્યો સુધ્ધાં જ્ઞાતિવ્યવસ્થાના ચોકડાની બહાર નથી. દક્ષિણ વર્ગો તેમ જ અસ્પૃશ્યોની પણ પોતાની જુદી જુદી જ્ઞાતિઓ છે અને તેમનો વડીલટ ચલાવવાને માટે તેમની પંચાયતો અથવા તેમનાં મહાજનો પણ છે. પરંતુ ગામના સામાન્ય જીવનથી અગગા રાખીને પારાવાર દુર્દશાની સ્થિતિમાં તેમને ધોક્કી દેવામાં આવ્યા હતા.

સ્વાધીન અથવા સ્વગજ બોગવતો ગ્રામસમાજ અને જ્ઞાતિવ્યવસ્થા એ બે હિંદની સમાજવ્યવસ્થાનાં વિશિષ્ટ અંગો હતાં. એ વ્યવસ્થાનું ત્રીજું અંગ સંયુક્ત કુટુંબ હતું. એમાં કુટુંબનાં બધાં માણસો કુટુંબની માલમિલકતનાં સહિયારાં ભાગીદાર હતાં અને તેનો વારસો કુટુંબના જીવતા સભ્યોને વંશ-પરંપરાગત મળ્યે જતો હતો. પિતા અથવા બાળે કેઈ વડીલ કુટુંબનો વડો ગણ્યો. પણ તેની ફરજ વ્યવસ્થાપક તરીકેની હતી. રોમન વેટર કેમિલિયસ એટલે કે કુટુંબના વડાના જેવી આપણને સત્તા તેની પાસે નહોતી. અમુક સંજોગોમાં અને લાગનાવગના પક્ષોની ધ્રુજ હોય તો મિલકતની વહેંચણી કરવાની છૂટ હતી. સહિયારી મિલકતમાંથી કામ કરનારાં તેમ જ કામ ન કરનારાં કુટુંબનાં બધાં માણસોનું ભરણપોષણ તેણે કરવું જોઈએ એવી અપેક્ષા રખાતી હતી. એનો અર્થ એ કે, યોગ્ય માણસોને ધણો વધારે લાભ મળવાને બદલે સૌને ઓછામાં ઓછું અમક તો અચૂક મળતું. સામાન્ય કરતાં ઊંચતી ક્ષેત્રીનાં તેમ જ શરીર તથા મનની દુર્ગંજતાવાળાં સહિત કુટુંબના બધાં જ માણસોના નિર્વાહની જોળાધરી અથવા એક પ્રકારના વીમા જેવું એ હતું. આમ સંયુક્ત કુટુંબમાં સૌને માટે સલામતી હતી અને કુટુંબના સભ્યો પાસેથી રખાતી

સેવાની અપેક્ષાનું તેમ જ તેમને મળતા બદલાનું ધોરણ પણ અમુક પ્રમાણમાં નીચું અને સમાન હતું. વ્યક્તિના લાભ કે મદત્વાકાંક્ષા પર નહીં પણ સમૂહના એટલે કે કુટુંબના લાભ પર ભાર મૂકવામાં આવતો હતો. બાળક મોટા કુટુંબમાં રહીને બિહારતુ ને જીવન ગાળતું એથી એકલપેદાપણાની તેની વૃત્તિ ઓછી થતી અને સમૂહમાં સૌની સાથે સહિયારું જીવન ગાળવાની તેની યોગ્યતા ખીલતી.

પશ્ચિમની અતિ વ્યક્તિવાદી સંસ્કૃતિમાં અને વિશેષ કરીને અમેરિકામાં જે બને છે તેનાથી આ સાવ બિલકું છે. ત્યાં આગળ વ્યક્તિની મદત્વાકાંક્ષાને ઉત્તેજન આપવામાં આવે છે, વ્યક્તિનો લાભ એ લગભગ સૌ કોઈનું લક્ષ્ય હોય છે, દુનિયાની સારી ચારી બંધી વસ્તુઓ શકિતશાળી અને આગળ વધનારાઓને બાગે જાય છે અને દુર્બળ, સંકોચપૂર્વક પાછળ રહેનારા તેમ જ બિતરતી દક્ષાના લોકોની દુર્દશા થાય છે. સંયુક્ત કુટુંબની પ્રથા હિંદમાં ઝડપથી તૂટતી જાય છે અને વ્યક્તિવાદી વલણ પેદા થતું જાય છે. એને પરિણામે જીવનની આર્થિક ભૂમિકામાં ફરગામી ફેરફાર થાય છે એટલું જ નહીં, વ્યવહારના નવા પ્રશ્નો પણ પેદા થાય છે.

હિંદની સમાજરચનાના ત્રણે સ્તરોએ આમ વ્યક્તિના નહીં પણ સમૂહના પાયા પર રચાયેલા હતા. સામાજિક સલામતી સ્થિરતા તેમ જ સમૂહ એટલે કે સમાજ ટકી રહે એ ધ્યેય હતું. પ્રગતિ એ ધ્યેય નહોતું અને તેથી પ્રગતિ તરફ દુર્લક્ષ થયું. ગ્રામસમાજ હોય, કોઈ એક જ્ઞાતિ હોય કે મોટું સંયુક્ત કુટુંબ હોય, પણ પ્રત્યેક સમૂહની અંદર, સૌ સહિયારું જીવન, જીવતાં હતાં, સમાનતાની ભાવના વર્તતી હતી અને લોકશાહીની પદ્ધતિથી વ્યવહાર ચાલતો હતો. આજે પણ જ્ઞાતિની પંચાયતો અથવા મહાજનો લોકશાહી પદ્ધતિથી કામ કરે છે. એક વખતે રાજકીય અથવા ખીજા હેતુને માટે ચૂંટણીથી રચાયેલી સમિતિઓમાં કામ કરવાની લગભગ નિરક્ષર આમવાસીઓની ઉત્સુકતા જોઈને મને નવાઈ લાગી હતી. થોડા જ વખતમાં તેઓ એ કામમાં પાવરધા થઈ જતા. જ્યારે તેમના જીવન સાથે સંબંધ ધરાવતો પ્રશ્ન વિચારવાનો આવતો ત્યારે તેઓ સમિતિના ખીજા સભ્યોને મદદરૂપ થઈ પડતા અને પોતાનો મુદ્દો સહેલાઈથી જતો કરતા નહીં. પણ નાના સમૂહોમાં અંદર અંદર ફાટફૂટ પાડવાનું અને પરસ્પર ઝગઝગાતું કંઈ નહીં જાય છે.

લોકશાહીની રીતથી સૌ કોઈ પરિચિત હતા એટલું જ નહીં, સમાજમાં, રથાનિક રાજવહીવટમાં, વેપાર રાજગારનાં મહાજનોમાં તેમ જ ધાર્મિક સભાઓ વગેરેમાં કામ કરવા માટેની એ સર્વસામાન્ય પદ્ધતિ હતી. જ્ઞાતિ-વ્યવસ્થામાં અનેક અનિષ્ટો છે એ ખરું, પણ તેણે દરેક સમૂહની અંદર લોકશાહી પદ્ધતિનો આગ્રહ જાળવી રાખ્યો. કાર્યપદ્ધતિ તેમ જ ચૂંટણી અને ચર્ચા

વગેરેને અંગેના ત્રીજાવટખર્ચા નિયમો હતા. આરંભના સમયની જોઈ સમાજોને વિશે લખતાં માર્કિસ આફ્રેડેએ એના ઉલ્લેખ કર્યો છે : “અને એ ત્રીજીને ધરતી આશ્વ યજ્ઞે કે, એ હનર કે તેથીયે વધારે વરમો પહેલાંની દિ'દના જોઈની સમાજોમાં આપણી આગની પાલ્કમેન્ટની પદ્ધતિના મુળભૂત અંશો મૂળી આવે છે. ખાસ અધિકારીની નિમણૂક કરીને સમાનું ગૌરવ જનજીવનામાં આવતું હતું. એને આપણી આમની સમાના સ્વીચરનો (આમની સમાનો પ્રમુખ) પુરોગામી કંડી શકાય. બીજી પડ એક અધિકારી નીમવામાં આવતો હતો. એનું કાર્પ જરૂર પડે ત્યારે સજ્યોને આવરવક સંખ્યામાં સજ્જામાં હાજર ગણવાનું હતું. તે પાલ્કમેન્ટના આગના આપણા મુખ્ય વિષ્ણુ જેવો હતો. સમા સમસ કામ રજૂ કરનાર સજ્ય ફોર્ગેના રૂપમાં તેમ કરતો. પછીથી તેના પર ચર્ચા ચાલતી. કેટલાક દાખલાઓમાં આ રીતે એક વાર ફગવ રજૂ કરીને કામ પાર પાડવામાં આવતું. બીજા કેટલાક દાખલાઓમાં તે દરવ ત્રણ વાર રજૂ કરવામાં આવતો. આમ, પાલ્કમેન્ટમાં ત્રણ વાર પસાર થયા પછી જ કાર્પ પછુ ખરેખર કાપદો ખને છે તેવી જ જાતની પ્રથા તે વખતે પ્રચલિત હતી એમ આપણને જોવા મળે છે. ચર્ચા પરથી મુતમેદ હોવાનું માન્ય પડે તો એ આખતો નિર્ણય, વધુમતીથી થતો અને મત બેલતથી એટલે કે ગુપ્ત પદ્ધતિથી અપાતો.”*

આમ, દિ'દની પ્રાચીન સમાજરચનામાં કેટલાંક સારાં તત્ત્વો હતાં અને સાચે જ એના વિના તે આટલા સાચા વખત મુખી ટકી શકી ન હોત. અને એની પાછળ પરિમદને બાંહે માનવીની પૂર્ણતા તેમ જ સ્વ, શિવ અને સુંદરની ઉપાસના જેવા દિ'દી સંસ્કૃતિના તાત્ત્વિક આદર્શો રહેલા હતા. વગી, પ્રતિષ્ઠા, સત્તા અને ધનસંપત્તિ એ ત્રણનું જોડાણ થતું અટકાવવાનો પ્રયાસ પણ કરવામાં આવ્યો હતો. વ્યક્તિ અને સમષ્ટિ અથવા સમુદના હોડા પર નહીં પણ ધર્મ કે કર્મ પર ભાર મૂકવામાં આવતો હતો. સ્મૃતિઓમાં દરેક વર્ણ અથવા જાતિના ધર્મો એટલે કે કર્તવ્યો અને કર્મો વર્ણવવામાં આવ્યાં છે; તેમના હોડાનું વર્ણન એકે સ્મૃતિમાં નથી. સમુદને માટે અને ખાસ કરીને ગામને માટે સ્વર્ગપૂર્ણતાનું ધ્યેય રાખવામાં આવ્યું હતું અને લિન્ન અર્થમાં જાતિ માટે પણ એ જ ધ્યેય હતું. એ ચારે બાજુથી બધે વ્યવસ્થા હતી અને એના વાંડાની અંદર સુમેળ, ફેરફાર તેમ જ સ્વતંત્રતા માટે અમુક પ્રમાણમાં અવકાશ હતો, પણ અનિવાર્ય રીતે તે ઉત્તરોત્તર વધારે ને વધારે સંકુચિત અને જડ થતી

* પ્રો. રોલીન્સનના જિ લિમ્સી બોફ જિન્ડિયા નામના પુસ્તકમાંથી આ ઉત્તરો લીધો છે.

જતી હતી. પોતાનો વિકાસ સાધવાનું તેમ જ કાર્યશક્તિના નવા નવા ભાંડારો જોળી કાઢી તેને ઉપયોગમાં લેવાનું સામર્થ્ય તે દિન પ્રતિદિન ગુમાવતી ગઈ. પ્રખ્યાત સ્થાપિત હિંદોએ ધરમગના ફેરફારો થતા રાકી રાખ્યા અને ડેંગવણીને બીજા વર્ગોમાં પ્રસરતી અટકાવી. પુરાણ વહેમોને ઉપજા વર્ગના લોકોમાંથી ધણા વહેમ તરીકે પિછનતા હતા છતાં તેમને સાચવી રાખવામાં આવ્યા અને તેમાં નવા વહેમોનો ઉમેરો કરવામાં આવ્યો. ડેવગ રાષ્ટ્રની અર્થવ્યવસ્થા જ નહીં, ખુદ વિચારવ્યાપાર સુધ્ધા સ્થગિત, પરંપરાગત, જડ, અપ્રગતિશીલ અને કુદ્ધિત થઈ ગયો.

જ્ઞાતિના ખ્યાલ તેમ જ વ્યવહારમાં અમીરીનો આદર્શ મૂત્ત થયેલો હતો અને દેખીતી રીતે જ તે લોકશાહીના ખ્યાલોથી વિરુદ્ધ હતો. લોકો પોતાનાં વારસાગત સ્થાનોને વળગી રહે અને સ્થાપિત વ્યવસ્થા સામે 'માથું ન ઊંચકે' ત્યાં સુધી અધિકારોની સાથે ફરજો અને જવાબદારીઓ સંકળાયેલી જ છે એવી પ્રખ્યાત વૃત્તિ એમાં હતી. હિંદની સફળતા અને સિદ્ધિઓ એકંદરે જોતાં ઉપલા વર્ગોમાં જ મર્યાદિત હતી; સમાજના નીચલા ઘરના લોકોને પોતાની શક્તિ અજમાવવાના નહીં જેવા જ પ્રસંગો મળતા અને તેમને મળતી તકો પણ બહુ મર્યાદિત હતી. ઉપલા વર્ગોના લોકોનો સમૂહ કંઈ નાનો નહોતો. તેમની સંખ્યા સારી સરખી હતી અને સત્તા, અધિકાર તેમ જ લાગવગ વગેરે તેમાં વહેંચાયેલાં હતાં. એથી તેઓ લાંબા વખત સુધી પોતાનો કારભાર સફળતાપૂર્વક ચલાવી શક્યા. પણ જ્ઞાતિવ્યવસ્થા અને સમાજરચનાની મૂળભૂત કચાશ અને જીલ્લપ એ હતી કે તેમણે મોટા જનસમુદાયની અધોગતિ કરી અને તેની એ સારિકૃતિક, આર્થિક અને ડેંગવણી વિષયક અવનતિમાંથી બહાર નીકળવા માટેની તકો તેને ન આપી. એ અધોગતિને પરિણામે આખો સમાજ નીચો પડ્યો અને ઉર્ણા વર્ગો પણ એ અસરમાંથી બચી ન શક્યા. એને પરિણામે સમાજમાં અમુક પ્રકારની જડતા આવી ગઈ અને તે હિંદની અર્થવ્યવસ્થા તેમ જ હિંદના જીવનનું પ્રધાન લક્ષણ બની ગયું. આ સમાજરચના તેમ જ ભૂતકાળની બીજા દેશોની પ્રચલિત સમાજરચના વચ્ચે આજે તફાવત નહોતો. પરંતુ છેલ્લી થોડી પેઢીઓ દરમ્યાન દુનિયાભરમાં થયેલા ફેરફારોને લીધે એ તફાવત વધારે તીવ્ર બન્યો છે. આજના સમાજના સંલભમાં જ્ઞાતિવ્યવસ્થા અને એને આનુષંગિક બીજી ઘણી બાબતો સંપૂર્ણપણે નિસંગત, પ્રગતિવિરોધી અને એ દૃષ્ટિએ બાધારૂપ છે. એના ચોક્કસમાં દરજ્જા તથા તકોની સમાનતા ન સંભવી શકે તેમ જ આર્થિક લોકશાહી તો શું પણ રાજકીય લોકશાહી પણ સંભવી ન શકે. આ બે ખ્યાલોના મૂળમાં સંઘર્ષ રહેલો જ છે અને એમની એક જ ટકી શકે એમ છે.

બાબર અને અકબર : હિંદીકરણની પ્રક્રિયા

‘ હવે મૂળ વાત પર પાછા આવું. અરધાનો દિલમાં ફગીયામ થઈને વરણ અને દિંદી જન્મા તેમના રાજકર્તાઓને પ્રથમ પોતાની સામેની પ્રતીતિ દુરંમનાઈની લાગણી ઓગ્રી કરાના અને પછી તેનું મન મનાવીને તેને પોતાની કરી સેવાના પ્રમતો ઉકેલ કરવાનો હતો એથી એમ વિચારપૂર્વકની નીતિ તરીકે તેમણે આગળની પોતાની નિષ્ફૂટ પદ્ધતિ દ્વારા કરી, વગર સદ્વિધુત કેળવી, પ્રજાનો સદમર નોનયો અને પગદેશી વિગ્નેતાઓ તરીકે નહીં પણ આ મુનકમા જ જન્મેના અને જીઠેના દિંદીઓ તરીકે વર્તવાનો પ્રયત્ન કર્યો વાપવ્ય તરફથી આવેલા આ લોકો પર દિલની જુમિ અને વાતાવરણની અમર થતા તેમ જ એમા તેઓ એકરૂપ થઈ જતા શરૂઆતમા જે તેમની નીતિ હતી તે ધીમે ધીમે તેમના આ અનિવાર્ય વનણુના રૂપમા ફેરનાઈ ગઈ એ પ્રક્રિયા સમાજની ટોચ પરના લોકોમા આવી રહી હતી તે અસામા વિચાર અને જીવનપ્રણાલીનો સમન્વય નિર્માણ કરના માગના વગરે પ્રમગ પ્રવાહો પ્રજામાંથી આપોઆપ પેદા થયા એક મિશ્ર સમૃત્તિના ઉદયના ચિહ્નો દેખાવા લાગ્યા અને જેના પર અકબર અચૂતર કરનાર હતો તેના પાયા ન ખાયા

અકબર દિલના મોગન વશનો ત્રીજો બાદશાહ હતો પણ હકીમતમા મોગન સામ્રાજ્યને સુદૃઢ અને સમર્થિત તેણે જ કર્યું તેના દાદા બાબરે ૧૫૨૬ની સાનમા દિલ્હીની ગાદી જીતી લીધી હતી પણ દિલમા તે પરાયો હતો અને છેલ્લે સુધી તેને અહીં અડવું અડવું લાગ્યું તે એ વખતે જ્યાં તિમુરિદ નામના ગજવશના અમલ દરમ્યાન વિલાકળા તેમ જ સરૂતિની ઉન્નતિ થઈ રહી હતી તથા જ્યાં ઈરાનની કળા ને સરૂતિની અસર પ્રમગ હતી એવા ઉત્તરના મધ્ય એશિયામા આવેલા પોતાના વતનમાંથી આવ્યો હતો. જેનાથી તે ટેવાયેનો હતો તે મૈત્રીમયો સમાજ, વાર્તાનાપનો આનંદ તેમ જ બગદાદ અને ઈરાનની આવેલી જીવનની સુખસગવડો અને સરસરિતા વગેરેની ખોઈ અહીં તેને હમેશા સાધ્યા કરી ઉત્તરના ઉચ્ચ પ્રદેશના ખરફ તેમ જ ફરધાના સરસ માસ, સુંદર ફૂલો અને ફગાઈદિની તે ઝખના કર્યો કરતો આમ, તેના જોડામાં જે આવ્યું તેનાથી નિરાશ થવા છતાં તે કહે છે કે, દિલુસ્તાન અતિ મનોહર દેશ છે દિલમા આવ્યા પછી ચાર વરસની અંદર બાબર મરણ્ય માંઓ અને એનો ધણોખરો સમય લગાઈ લડવામા અને આમામા સુંદર રાજધાની બાંધવામાં ગયો એને માટે તેણે કોન્સ્ટેન્ટિનોપલના એ

મશહર સ્થપતિને બોલાવ્યો હતો. કોન્સ્ટન્ટિનોપલમાં એ ભવ્ય મુલેમાનનો શાસનકાળ હતો અને એ શહેરમાં તે વખતે સુંદર ધમારતો બંધાઈ હતી.

બાબર હિંદ નહીં જેવું જ બોલવા પામ્યો હતો. તેની ચોપાસ દુશ્મનાંવટની લાગણીથી ભરેલી પ્રજા હતી એટલે હિંદની ધણી ધણી ચીજો તેને જોવા મળી નહોતી. આમ છતાં તેનાં સંસ્મરણો ઉત્તર હિંદમાં જે સાંસ્કૃતિક દારિદ્ર્ય આવી ગયું હતું તે વિષે આપણને કહે છે. આ ખીના કંઈક અંશે તૈમુરે કરેલા વિનાશને અને કંઈક અંશે અનેક વિદ્વાન પુરુષો, કલાગરો, તેમ જ મશહર કારીગરો ત્યથી દક્ષિણમાં ચાલ્યા ગયા હતા તેને આભારી હતી. પણ એ પરિસ્થિતિ હિંદી પ્રજાની સર્ગિક પ્રતિભાનું ગરજું સુકાઈ ગયું હતું તેને પણ આભારી હતી. બાબર કહે છે કે, કુશળ કારીગરો અને શિલ્પીઓની વાણી નથી પણ યાંત્રિક શોધમાં ઊંચું પણ પ્રકારનું શુદ્ધિચાતુર્ય કે નિપુણતા જણાતાં નથી. વળી, જીવનની સુખસગવડો તેમ જ વૈભવવિલાસમાં હિંદ ઈરાન કરતાં ઠીક ઠીક પછાત હતું. આ બાબત જીવનની આ બાજુ વિરોધા હિંદીઓના રસના અભાવને આભારી હતી કે પછી પાછળથી થયેલા ફેરફારોને આભારી હતી તેની મને ખબર નથી. ધણું કરીને ઈરાનીઓની સરખામણીમાં તે કાળના હિંદીઓને એ સંસ્કારિતા અને વૈભવવિલાસ પ્રત્યે એટલું આકર્ષણ નહોતું. તેમને વિષે એટલી પરવા હોત તો તેઓ એ ઈરાન પાસેથી સહેજાઈથી લઈ શકત, કેમ કે એ બંને દેશો વચ્ચે સારી પેઠે સંપર્ક હતો: પણ એ પાછળથી થયેલો ફેરફાર હોય, સાંસ્કૃતિક જડતા અને હિંદની પડતીનું બીજું લક્ષણ હોય એ વધારે સંભવિત છે. શિષ્ટ યુગનાં સંસ્કૃત સાહિત્ય અને ચિત્રો પરથી સૂચિત થાય છે કે આગળના સમયમાં સંસ્કારિતા સારી પેઠે હતી અને તે કાળના પ્રમાણમાં જીવનનું ધોરણ જીવું અને બહુવિધ હતું ઉત્તર હિંદમાં બાબર આવ્યો તે સમયે પણ દક્ષિણમાં વિજયનગરમાં ઉચ્ચ કક્ષાની કળા, સંસ્કૃતિ, સંસ્કારિતા અને વૈભવવિલાસ વર્તતાં હતાં એની ધણી મુરોબી પ્રવાસીઓ સાખ પૂરે છે.

પણ ઉત્તર હિંદમાં સાંસ્કૃતિક અવનતિ સ્પષ્ટપણે દેખાઈ આવે છે. ૩૬ બની ગયેલી માન્યતાઓ અને જડ થઈ ગયેલી સમાજરચના સામાજિક પુરુષાર્થ અને પ્રગતિને રોજી રાખતી હતી. ઇસ્લામ આવ્યો અને બિન્ન બિન્ન જીવનપ્રણાલી તેમ જ વિચારસરણીના લોકો મોટી સંખ્યામાં બહારથી આવ્યા તેથી આ માન્યતાઓ અને સમાજરચના પર અસર થઈ. પરદેશીઓની જીતનાં અનેક માણં પરિણામો આવે છે પણ તેથી એક લાભ પણ થાય છે: લોકોની દૃષ્ટિને એ વ્યાપક બનાવે છે અને તેમની આસપાસના જડ કવચની બદાર નગર કરવાની તેમને ફરજ પાડે છે. તેમને સમજાય છે કે, દુનિયા તેમની ધારણ કરતાં ધણી વિશાળ અને અનેક વિવિધતાઓથી ભરેલી છે. આ રીતે અકબરોની

જીવનની હિંદ પર અસર થઈ અને તેને પરિણામે ધણી ફેરફારો થયા. મેઘવૈના આગમને હિંદમાં એથીયે વિશેષ ફેરફારો કર્યા. તેમની જીવનપ્રણાલી અધ્યાત્મના કરતાં વધારે મુગ્ધરૂપ અને આગળ વધેલી હતી. ખાસ કરીને તેમણે ઈશ્વરને માટે મશરૂફ હતું તે સંસ્કારિતા અને કૃત્રિમ અને નિશ્ચિત વિધિનિયંધોવાળા દરબારી જીવનમાં તખલ્લ કરી. એની અમીર વર્ગની જીવનપ્રણાલી પર અસર થઈ. કાલીકટ મારફતે દક્ષિણના બ્રાહ્મણી રાજ્યને ઈશ્વર સાથે સીધો સંપર્ક હતો.

હિંદમાં ધણી નવા ફેરફારો થયા અને નવાં પ્રેરક બળોએ કળા, સ્થાપ્ત્ય તેમ જ બીજી સાંસ્કૃતિક રચનાઓમાં, તાજગી અને ચેતન આપ્યાં. અને જ્યાં પુરાણી દુનિયાની જે જીવનપ્રણાલીઓ એકબીજાના સંપર્કમાં આવવાને લીધે એ બનવા પામ્યું હતું. એ બને જીવનપ્રણાલીઓએ આરંભકાગતું પોતાનું ચેતન અને સર્જકશક્તિ ગુમાવ્યાં હતાં અને તેઓ જડ ચોક્કસમાં જડકાયેલી હતી. હિંદી સંસ્કૃતિ અતિ પ્રાચીન અને યાદેશી હતી, અરબ દ્વારથી સંસ્કૃતિનો મધ્યાહન કયાગનોયે વીતી ગયો હતો અને આરબોના વિશિષ્ટ લક્ષણ સમાં — પહેલેની તેમની જિજ્ઞાસાશક્તિ અને માનસિક સાદસની ભાવના હવે દેખાતાં નહોતાં.

આમર આકર્ષક પુરુષ હતો. નવજાગૃતિના યુગનો એ એક નમૂનેદાર રાજકર્તા હતો. તે બહાદુર અને સાદસિક હતો તેમ જ કળા, સાહિત્ય અને સંસ્કારી જીવનનો ગસિયો હતો. તેનો પૌત્ર અકબર એના કરતાયે વિશેષ આકર્ષક પુરુષ હતો અને ખામર કરતાં તેનામાં વધારે મુજો હતો. તે બારે હિંમતવાળો, સાદસિક અને કુશળ સેનાપતિ હતો અને જ્યાં તેનામાં પાર વગરની નરમાશ અને કુરુણા ભરેલી હતી. તે ધ્યેયવાદી અને સ્વપ્નસેરી હતો તેમ જ બ્યવહારદક્ષ પુરુષ તથા પોતાના અનુયાયીઓમાં વફાદારીની જાંડી ભાવના જગાડનાર લોકનેતા પણ હતો. એક ચોક્કસ તરીકે તેણે હિંદનો મોટો પ્રદેશ જીતી લીધો. પણ તેની મુશાદ બીજી અને વધારે કામગીરી જીત મેળવવાની — પ્રજાના હિલ્લ અને મન જીતી લેવાની હતી. તેના દરબારના એક ફિરંગી નેસ્સુદિન પાદરીના જણાવવા પ્રમાણે તેની પ્રભાવશાળી આંખો ‘સર્વપ્રકારમાં દિલોળા ખાતા સાગર જેવી હતી’. એનામાં હિંદની એકતાનું પુરાણું સ્વપ્ન દરીથી મૂર્ત થયું. એ સ્વપ્ન એક રાજ્યના છત્ર નીચે ઈશ્વર રાજકીય એકતા નહીં, એકરૂપ બનેલી પ્રજામાં જીવંત એકતા સાધવાનું હતું. ૧૫૫૬ની સાલમાં ગાદી પર આવ્યો ત્યારથી માંડીને લગભગ પચાસ વરસના લાંબા રાજ્યઅમલ દરમ્યાન એ ધ્યેય સાધવાને તે મથતો રહ્યો. બીજા કેઈ પણ પુરુષને વરા ન થાય એવા અનેક ગર્વિષ્ટ રજપૂતોને તેણે પોતાના કરી લીધા. તે રજપૂત રાજકીયને પરણ્યો અને એ રીતે તેનો પુત્ર અને વારસ જહાંગીર અધીં મેળસ અને અધીં રજપૂત હિંદુ હતો. જહાંગીરનો પુત્ર શાહજહાં પણ રજપૂત માનાતો

યાંત્રિક પ્રગતિ અને સર્જકશક્તિમાં એશિયા-યુરોપનો મુકાબલો. ૩૪૭

પુત્ર હતો. આમ જાતિની દૃષ્ટિએ આ તુર્ક-મોગલ રાજવંશ તુર્ક અથવા મોગલ કરતાં હિંદી વંશારે બન્યો. અકબર રજપૂતોનો પ્રસંશક હતો, તેમની સાથે એને પોતાપણું લાગતું હતું અને તેની લગ્ન અંગેની અને બીજી નીતિ દ્વારા તેણે રજપૂત શાસક વર્ગો સાથે સમજૂતી કરી. એને લીધે તેનું સામ્રાજ્ય વધારે સુદૃઢ બન્યું. એ પછીના રાજ્યઅમલમાં પણ ચાલુ રહેલા આ મોગલ-રજપૂત સહકારની અસર સરકાર, રાજવહીવટ અને લશ્કર પર ધર્મ એટલું જ નહીં, કળા, સંસ્કૃતિ અને જીવનપ્રણાલી પર પણ ધર્મ. મોગલ અમીર વર્ગ ઉત્તરોત્તર હિંદી બનતો ગયો અને રજપૂતો તેમ જ બીજાઓ પર ઈરાની સંસ્કૃતિની અસર ધર્મ.

અકબરે ધણાના દિલ જીતીને તેમને પોતાના પક્ષના કરી લીધા પણ મેવાડ અને રજપૂતાનાના રાજકર્તા રાણા પ્રતાપના ગર્વિષ્ઠ અને અણનમ જીતવાને દુઆવામાં તે નિષ્ફળ નીવડ્યો. જેને તે પરદેશી વિજેતા તરીકે લેખતો હતો તેની નામની પણ આજી સ્વીકારવા કરતાં હલો કરવાને ટાપી રહેલા શત્રુઓની પરવા કર્યા વિના વનવગ્ધામાં રહેવાનું તેણે બહેતર માન્યું.

પોતાને તેમ જ પોતાના ધ્યેયને વરેલા શક્તિશાળી માણસો અકબરે પોતાની આસપાસ એકઠા કર્યા હતા. એમાં અણુલ ફઝલ અને ફૈઝી નામના એ મશહૂર ભાઈઓ, બિરબલ, રાજા માનસિંહ અને અબદુલ રહીમ ખાનખાનાનો સમાવેશ થતો હતો. તેનો રાજદરબાર હરેક ધર્મના લોકોનું તેમ જ નવા વિચારો અથવા કંઈક નવી શોધખોળો કરનારા સૌનું મિલનસ્થાન બન્યો. બિન વિચારો પ્રત્યેની તેની સહિષ્ણુતા અને હરેક પ્રકારની માન્યતાઓ અને અભિપ્રાયોને તેણે આપેલા ઉચ્ચગતને લીધે કેટલાક વધારે ધર્મચુસ્ત મુસલમાનો તેના પર ચિડાયા. એના રાજ્યઅમલ દરમ્યાન જ હિંદુઓ તેમ જ મુસલમાનોની સાંમૃતિક એકતાની દિશામાં ઉત્તર હિંદમાં એક મોટું પગલું આગળ ભરાયું. સાચે જ, અકબર પોતે મુસલમાનો જેટલો જ હિંદુઓમાં પણ પ્રિય હતો. મોગલ રાજવંશ હિંદના એક રાજવંશ તરીકે અહીં બેઠા મૂળ નાખ્યાં.

૧૦

યાંત્રિક પ્રગતિ અને સર્જકશક્તિમાં એશિયા અને
યુરોપનો મુકાબલો

પારલૌકિક તેમ જ ઐદિક બાબતોનું રહસ્ય પામવાની તીવ્ર જિજ્ઞાસા અકબરમાં હતી. યાંત્રિક શક્તિપ્રકૃતિઓ તેમ જ યુદ્ધના શાસ્ત્રમાં તેને રસ હતો. યુદ્ધની તાલીમ પામેલા હાથીઓને તે કીમતી લેખતો હતો અને ગજદળ એ તેના સૈન્યનું મહત્ત્વનું અંગ હતું. તેના દરબારમાં રહેલો ફિરંગી જેસુઈટ

પાદરી જણાવે છે, 'અનેક જાગૃતોમાં તેને રસ હતો અને તે શીખવાને તે ઉત્સુક રહેતો. લશ્કરી અને રાજકીય જાગૃતોનું તેને ઊંડું જ્ઞાન હતું એટલું જ નહીં, ધર્મી યત્રોને લગતી કાળાઓમાં પણ તે પાવરધો હતો.' જ્ઞાન માટેની 'તેની તરસ એવી તીવ્ર હતી કે જૂઓ માણસ જેમ પેતાનો ખોરાક એકે કાગિયે ખાઈ જતા મધે છે તેમ તે જુઓ એકી સાથે શીખી લેવા પ્રયત્ન કરતો હતો.'

અને એ પણ એક અજાણ્યની વાત કે છે તેની એ વિશાલ અમુક જગ્યાએ અગ્રી જતી હતી અને તેની સામે પડેલા કેનાક સદને નજરે ચડે એવા ક્ષેત્રો તરફ તેનું લક્ષ્ય ગયું નહોતું એમ મહાન મોમન તરફ અને એક બાગવાન સાંત્રાન્યના સંપ્રદાય તરફ તેની આટલી મધી પ્રતિગ હોવા છતાં દરિયા પર તેનું કશું જ નહોતું વારકોગ્રીમામાં કેપ ઓફ શુડ હોપ ધર્મને ૧૪૯૮ની સાનમાં કાનીકટ પહોંચ્યો હતો, આનુકે ૧૫૧૨ની સાનમાં મલાક્કા સર ક્યું અને હિંદી મહાસાગરમાં ફિરંગી દરિયાઈ મત્તા સ્થાપી હિંદના પશ્ચિમ કાંઠા પર આવેલું ગોવા પોર્ટુગલના કબજામાં ગયું હતું આ મધ્યથી ફિરંગીઓ અકબર સાથે સીની અથડામણમાં ન આવ્યા પણ મક્કે હજ કરવા જતા હિંદી યાત્રાગુઓને—જેમાં બાદશાહના કુટુંબીજનો તેમ જ અમીર ઉમરાવોનો પણ સમાવેશ થતો હતો—ધણી વાર ફિરંગીઓ પૈસા પડાવવાને ખાતર પકડી રાખતા હતા જમીન પર અકબર ગમે એવો બાગવાન હોય પણ ફિરંગીઓ દરિયા પર સરોવરી હતા એ ઉપાકુ હતું જમીન પરની મજાવાન સત્તા દરિયાઈ સત્તાને ઝાઝું મહત્વ ન આપે એ સમજનું મુશ્કેલ નથી. હકીકતમાં જો ભૂતકાળની હિંદની મહત્તા તેમ જ હિંદનું મહત્વ અમુક અર્થે દરિયાઈ માર્ગો પરના તેના મળ્યું આવેલા હતા અકબરને એક વિશાળ ખડ જીતવાનો હતો અને ફિરંગીઓ પર લક્ષ આપવાનો તેની પામે સમય નહોતો કદી મ્હી તેઓ તેને કબજા હતા છતાં તે તેમને ઝાઝું મહત્વ આપતો નહોતો જહાજો બાધવાનો એક વખતે તેણે વિચાર પૈથ્ય કર્યો હતો પરંતુ એ બાગતમાં તેનું વલણ એક પ્રમરના મનોરજન જેવું હતું, નોકાદળી ઊંચું કરવા માટેની એ કોઈ ગંભીર યોજના નહોતી.

વળી, મોગન સૈન્ય તેમ જ તે સમયના હિંદના બીજા રાજ્યોના સૈન્યો દારૂગોળાને લગતી સુદામમત્રીની બાગતમાં ધણુખડુ રિદેશી નિષ્ણાતો પર આધાર રાખતા હતા મોટે ભાગે એ નિષ્ણાતો ઉરમાની સાંત્રાન્યના તુર્કો હતા દારૂગોળો અને તોપખાનાનો વરો રૂમીખાનના ઇનકામથી એળખાતો રૂમ એવે પૂર્વનું રોમ એવે કે કોન્સ્ટન્ટિનોપલ આ પરદેશી નિષ્ણાતો રથાનિક માણસોને તારીમ આપતા પણ અકબર કે બીજા કોઈ રાજાએ પેતાના માણસોને

તાલીમ લેના માટે પરદેશ કેમ ન મોકલ્યા અથવા સરોધનકાર્યને ઉત્તેજન આપીને એ ખામતની સુધારણામાં રસ કેમ ન લીધો?

ખીજી પણ એ સમજવા જેવી ખીના છે જેસ્કુર્ટ પા રીઓએ ધ્રુપેડુ ખાઇમલ ને ખીગ થોડા પુસ્તકો અકમરને ભેટ આપ્યા હતા છપનાની કળાની ખામતમાં તેની જિજ્ઞાસા જ્યથત કેમ ન થઈ? તેની રાજકીય પ્રવૃત્તિઓ તેમ જ તેના હાથ ધરેના જમરદસ્ત માર્યોમાં એ વાત તેને ખહુ લાભ રક થઈ હોત

વળી ધડિયાળની વાત લો મોગન ઉમરાવોમાં એનો ધણો પ્રચાર હતો શરૂઆતમાં પ્રથમ ફિરંગીઓ અને પાછળથી અંગ્રેજો એ યુરોપમાંથી લાન્ના હતા પણ તે વખતે એ ધનિકોની વૈભવની ચીજ હતી સામાન્ય લોકો ધટિમયત્ર રેતીની શીશી અને સમય જાણ્યાની ખીજ સામાન્ય યુક્તિઓથી સતોષ માનતા હતા આ કમાનવાળા ધ્યાયો ડૂબી રીતે મને છે તે સમજવાનો કે એના ધડિયાળો અહીં મનાવનાનો શ્રેષ્ઠ પ્રયાસ કરવામાં ન આ યો દ્વિદમા છોચી પકિતના કારીગર હોવા છતાં યાંત્રિક ક્ષેત્રમાં સૂઝનો અભાવ ખાસ કરીને આશ્ચર્યકારક છે

સર્જકશક્તિનો તેમ જ શોધકશક્તિનો આ પદ્ધતિવાત એ સમયે એકના દ્વિદમા જોવાનો મળે છે એવું નથી આખાથે પશ્ચિમ અને મધ્ય એશિયાને એથીય વધારે પ્રમાણમાં એ વ્યાધિ લાગુ પડ્યો હતો ચીનને વિષે મને ખબર નથી પણ હું ધારુ છું કે કઈ અવા જ પ્રકારની રચનાના ચીનમાં પણ આવી હતી એ પહેલાના સમયમાં હિંદ તેમ જ ચીન એ બંને દેશમાં વિશાળના જુદા જુદા ક્ષેત્રોમાં સારી પેઢે પ્રગતિ થઈ હતી એ વાત યાદ રાખી જોઈએ વહાણો બાધનાનો ઉદ્યોગ તથા ઈન્ધાઈ માર્ગે ચલતો મહોળો વેપાર યાંત્રિક સુધારણાને વેગ આપતા હતા એ બેમાંથી એક દેશમાં અથવા ખીજ કોઈ દેશમાં પણ એ સમયે કોઈ મેરી યાંત્રિક રોષ થઈ નહોતી એ વાત સાચી છે એ દૃષ્ટિથી જોતા પદરમી સદીની દુનિયા હજાર કે એ હજાર વરસ પહેલાની દુનિયાથી મધુ મિન્ન નહોતી

અમુક પ્રમાણમાં પ્રાયોગિક નિર્માણનો પામે નાખનાર અને ઘોડેઘણે અશે તેને ખીનવનાર તેમ જ મધ્યયુગના અધકારમય જમાનામાં યુરોપમાં અનેક રીતે શાનતી વૃદ્ધિ અને પ્રગતિ થનાર આરમોનું મહત્ત્વ હવે રશ્યુ નડોનુ તેઓ પાછળ પડી ગયા હતા એમ મહેસૂસ છે કે, તદ્દન શરૂઆતના કેટલા ધ્યાયો સાતમી સદીમાં આગમેએ જના યા હતા દમાગમમાં એ મરાહર ધડિયાળ હતું અને હાનુન-અન-ગશીદના મળમાં જળદાદમાં પણ એવું એ ધડિયાળ હતું પણ આરબોની પતી થતા ધ્યાયો જનાવનાની એ કળા પણ એ

દેગેમાંથી બપૂં થઈ ગઈ, યુરોપના કેટલાક દેગેમાં જોકે એની પ્રાંતિ થી જતી હતી અને ધડિયાગે હવે નનાર્મની ચીજ ગટી નહોતી

ફેરફારની પેનાં ધણી વખત અગાઉ સ્પેનના મૂર આરમો લાંકાના બ્લૉક અથવા ખીનાંથી બપના દેના સરકારી દેખોની વધુ નકવ કરવાને રાન્સ તરફથી બપવાની એ પદ્ધતિને ઉપયાગ થયો હતો ત્યા અગાળ બપવાની કાગ આ બ્લૉક અથવા ખીનાની પદ્ધતિથી આગળ વધી તેવા એમ લાગતુ નથી અને એ પણ પગીથી હુત થઈ ગઈ યુરોપમા છેક તેમની સમીપ બપેલા પુસ્તકો થોકમથ તૈવાર થના હનાવતે છતાં ઉમાની છોએ ધણી સદીઓ સુધી બપવાની કાગની માનવમા સમુદાય દ્વારા કર્યું. યુરોપ અને પશ્ચિમ એશિયામાં તેઓ ધણી વખત સુધી ચક્રવર્તી મુરિનમ સત્તા તરીકે ગત્યા હતા એ વિષે તેમણે મનુષ્ય દરો પણ એ રોડોને ઉપયોગ કરવાની પ્રેરણાને તેમનામાં સદતર અભાવ હતો અમુક અરો ક્રામિક બાવના પણ એની નિર્દહ હતી કેમ કે કુરાન જેના પોતાના પવિત્ર ગ્રંથને બાવના એ દુષિન લેખાતું હતું બપેલા કાગોને હદાય અગટિત ઉપયોગ કરવામા આવે અથવા તેના પગ પગ મૂકવામા આવે અને કચરાના હમવામા ફેફા દેવામા આવે તો નેપોનિયને મિસરમાં પહેલવહેલુ બપખાનુ દાખન કર્યું અને ત્યાંથી અતિ મદ ગતિથી ખીજ આરમ દેશમા તેનો ફેલાવો થયો

એશિયા જૂનાગમા પોતે કરેના પ્રયામોને લીધે યાકીને જાણે નિષ્ક્રિય ખની ગયો હતો ત્યારે ધણી જાનતોમા પ તા યુરોપ મોગ મોગ ફેરફારો થવાની અણી પર આવીને બીના હતો ત્યા અગાળ નવો જુસ્મો, નવી બાવના મથ ફરી રહી હતી અને યુરોપના આહસિક ફેરફારોને અમુરપારના મુન્કોમા મોખી રહી હતી, તથા તેના વિચારોને વિચારના નવા ક્ષેત્રો તરફ પ્રેરી રહી હતી રેનેમા અથવા નવજાગૃતિના મુગે વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમા ઝીઝી પ્રગતિ કરી નેતીની કષ્ટક અરે તેણે લોકોને વિજ્ઞાનની દિશામાંથી પાછા વાળ્યા અને વિદ્યાપીઠમા તેણે દાખન કરેની ગ્રીમ અને રોમની વિદ્યાઓએ વિજ્ઞાનના પ્રચલિત વિચારોને ફેલાવો પણ અટકાવ્યો યુરોપમા કોપરનિસ ગેલિલિયો ને ન્યૂટન જેવા વૈજ્ઞાનિકો થઈ ગયા અને સારા દરખાનો પણ મનાવવામા આવ્યા હતા તે છતાં એક અગારમી સદીના વચગાળાના સમય સુધી ઇંગ્લેન્ડમા મોગ લાગના કેગસપેટ

• બાપવાની આ રીત સ્પેનના આરમો સુધી ફેલી રીને પહોચા એની મને ખબર નથી ઉત્તર અને પશ્ચિમ યુરોપમા એ પદ્ધતિ પહોચી તે પહેલાં ધણી વખત અગાઉ ધણી દરિને ચીનના મોખડો મારફત તે તેમની પાસે પહોચી હતી મોગોલ લોકો દત્તિકાસના તખ્ત પર આવ્યા તે આગ પલ કોરડોવાધી કેરો, કમલસ અને બજદા સુધીની આરબ દુનિવાને ચીન સાથે ધણી સંપર્ક હતો

લોકો સુધ્ધા પૃથ્વી-પોતાની ધરી પર અને સૂર્યની આસપાસ ફરે છે એ માનનાનો ઇન્કાર કરતા હતા એમ કહેવાય છે ગ્રીક અને લેગિન મથોની ફળગી પામેના એ લોકો પૃથ્વી નિશ્ચય કેન્દ્ર છે એના ટોચેમીના ખ્યાલને વળગી રહ્યા હતા કેમકે ઈ એક્સ્ટન જેવો ઓર્ગેનીસમી સદીનો વિદ્વાનો સમર્થ રાજપુરુષ મોટો વિદ્વાન હોના છતાં વિદ્યાનના નિયમમાં તેને નગેતી ગતાગમ કે નહોતું આકર્ષણ

વિદ્યાનના વિનિયોગથી આનતી દુનિયામાં પોતે જીવે છે અને મોગ પાયા પર કતન અને સહાર કરવાને અર્થે તેઓ પોતે પણ વિદ્યાનો ઉપયોગ કરે છે છતાં વિદ્યાન કે સ્વેચ્છાનિક પદ્ધતિ વિશે સ્વચ્છલગ મુશ્કેલી ન જાણનારા કેટલાયે રાજપુરુષો તેમ જ જાહેર માર્ગકર્તાઓ અજે પણ છે અને કેના હિંદમાં જ નહીં દુનિયાના બીજા દેશોમાંયે એવું જોવાનું મળે છે

આમ છતાં રેનેસા અથવા નવજાગૃતિના યુગે યુરોપની પ્રજાનાં માનસને જકડી રહેલી અનેક પુરાણી જર્જરામાંથી મુક્ત કર્યું અને પોતાના ચિત્તમાં તેણે સારી રામેના અનેક ભુતોનો નાશ કર્યો અમુક અશે અને પરાજી રીતે એ નવજાગૃતિના યુગને આભારી હતું કે પછી તેની ઉપરવળગીને એ બન્યું તે જાગૃત જાણે, પણ સ્વાસ્થી યુરોપમાં ભૌતિક શોધમોગ માટેની નવી ભાવના નવી ધમશ પ્રગમ થતા લાગી હતી એ ભાવના પેરેપરાથી ચાલતા આવેના પ્રામાણ્ય સામે જ નહીં પણ વસ્તુશય મા તાર્કિક ખ્યાલો અને અસ્પષ્ટ ચિત્તોની સામે વિરોધ ઉગરતી હતી ક્રાસિસ બેકને લખ્યું હતું ‘માનની સત્તા અને માનની જ્ઞાનના માર્ગો એકબીજાની બહુ જ નિમ્ન પડેલા છે એટલું જ નહીં, લગભગ એ જ છે આમ છતાં તાર્કિક કપતાઓમાં રચ્યાપચ્યા રહેવાની નિવાનક અને બિડી જડ ધાતી બેલી દેને તીધે, વ્યવહાર સાથે જેને સમજ હોય એના પાયા પર વિદ્યાનનું અચૂતર કરવું અને સક્રિય અશને ચિત્તના મધ્ય અશની પ્રતિકૃતિ પાડનાર તેમ જ તેનું સ્વરૂપનો નિર્ણય કરનાર બીજા તરીકે જનારો એ સલામતીભરેલું છે’ અને એ પછી સત્તરમી સદીમાં સર ટોમસ બ્રાઉને કહ્યું હતું, ‘કેઈ પણ પ્રમાણને અધપણે વગગી રહેવાની અને ખાસ કરીને પરાપૂર્ણથી આનતી આવેલી આશાઓને આનારે આપણી મા યનાઓ રચવાની વૃત્તિ જ્ઞાનનો દ્રામાં કટો ક્ષત્રુ છે એ વસ્તુએ સલાને પારાનાર હાનિ પહોંચાડી છે કેમ કે, ચાલુ જમાનાના ઘણાખરા માણસા વીતી ગયેના યુગોને વિષે એવું રહેમી વલણ ધરાવે છે કે, એકની ભુદ્ધિમત્તા કરતા બીજાના પ્રમાણો તેમને ચડિયાતા લાગે છે આપણા જમાનાથી દૂર દૂરના પ્રાચીન સમયના એ પ્રમાણરૂપ બની ગયેના પુરુષો તેમ જ તેમના સમકાલીને અથવા નજીકના અનુગામીઓથી ભાગ્યે જ અસ્પષ્ટ રહેલા

એવા આપણા મુશી ઊતરી આવેતા તેમના મ થો લાગો વખત વીતવાને મરણે રાગદેવનો રિયમ રચ્યા હોતા નથી અને આજથી તે જોટલા વધારે પ્રાચીન તેટલા તે સત્યની વધારે નજીક એમ માનવામાં આવે છે મને લાગે છે કે એ રીતે આપણે આપણી જાતને છેતરીએ છીએ અને સત્યથી વધારે વેગળા જઈએ છીએ.

અમર મોઝમી સદીમાં થઈ ગયો એ સદીમાં યુરોપમાં નવા જ પ્રખરતું પ્રેરક મગ પ્રગટ થયું, માનવજાતના જીવનમાં ક્રાંતિકારી પ્રતિ થઈ એની પ્રેરણાથી યુરોપ આગળ ચાલના લાંબુ પ્રથમ એની ગતિ મંદ હતી પણ પછી એનો વેગ ઉત્તરોત્તર વધતો ગયો અને ઓગણીસમી સદીમાં તો તે ખુબ જ આગળ વધી ગયું અને તેણે નવી દુનિયાનું સર્જન કર્યું યુરોપે જે સમયે પ્રતિનિધ બોનો લાલ લેનાનું ચાતુ કર્યું હતું અને પોતાના હિતમાં તેણે તેનો ઉપયોગ કરના માંડ્યો હતો તે વખતે સુન્ન અને નિષ્ક્રિય એશિયા માણસના શ્રમ અને મજૂરી પર આધાર રાખીને પરાપૂર્વથી ચાલતી આવેલી રીતે હજી પોતાનો વ્યવહાર ચલાવતો હતો.

આમ કેમ બન્યું? એશિયા એટલો વિશાળ અને વિવિધતાઓથી ભરેલો ખડક છે કે એનો એક જ જવામ ન હોઈ શકે તેના દરેક દેશને, ખાસ કરીને ચીન અને હિંદ જેવા તેના વિશાળ દેશોને અલગ અલગ તપાસવા જોઈએ તે સમયે અને તે પછી ચીન વધારે સરખારી દેશ હતો અને યુરોપના ઠાંઈ પણ દેશના કરતા તેના લોકો વધારે સભ્ય જીવન ગુજારતા હતા એ નિર્મિત છે ઉપર ઉપરથી જોતા હિંદનો રાજદરનાર પણ જનજીવનમાં હતો એમ જ નહીં તેનો વેપારશોજમાર તેમ જ તેના હુન્નરકોશો પણ ધીકતા ચાલતા હતા તે સમયે હિંદનો કોઈ પ્રાચીન યુરોપ જઈ ચડત તો તેને ત્યાંના દેરો ધગી ગામતોમાં પળત અને અણગમ જણાયા હોત અને જતા યુરોપમાં તે સમયે જે પ્રેરકમગ પ્રગટ થતું હતું જણાતું હતું તેનો હિંદમાં લગભગ અભાવ હતો.

સંસ્કૃતિની અવનતિ બહારના હુમલાઓ કરતા વધારે તો આંતરિક નિષ્ફળતાથી થાય છે એક રીતે એણે મરનાનું એ કરી ચૂકી હોય અને બાતલી જતી દુનિયામાં ખીજી વિશેષ આપનાનું એની પાસે માફી રહ્યું ન હોય તેથી અથવા જે દારા એ પ્રગટ થાય છે તે પ્રજા મુજબા ઊતરી જાય ને એનો બોલો ધગતી રીતે વહન કરનાનું સામર્થ્ય તેનામાં ન રહે તેથી એ નિષ્ફળ નીવડે એમ મને અથવા સમાજની સંસ્કૃતિ જ એવા પ્રકારની હોય કે અમુક હતી આગળ પ્રગતિ માટે તે વિનંત્ર નીવડે અને એ વિધન યા બાધા દૂર કર્યા પછી જ અથવા એ સંસ્કૃતિમાં મહત્વનો તાત્વિક ફેરફાર ઘખત કર્યા પછી જ

યાંત્રિક પ્રગતિ અને સર્જકશક્તિમાં એશિયા-યુરોપનો મુકાબલો ૩૫૩

આગળ પ્રગતિ કરવાનું શક્ય અને એમ પણ હોય. હિંદ પર તુર્ક અને અફઘાન લોકોની ચડાઈ થઈ તે પહેલાં પણ હિંદી સંસ્કૃતિની અવનતિનાં લક્ષણો મોટા પ્રમાણમાં જણાવા લાગ્યાં હતાં. એ હુમલા કરનારાઓ તેમ જ તેમના નવા વિચારોના પુરાણ હિંદ પર થયેલા આઘાતોએ નવા સામાજિક સંબંધો પેદા કર્યા અને એ રીતે યુદ્ધિની જંગલો તોડીને નવી અને તાજી શક્તિ મુક્ત કરી ખરી ?

થોડે વર્ષો એમ. જન્યુ ખરું અને સ્થાપત્ય, ચિત્રકળા, સંગીત અને પ્રગતિ જીવનપ્રણાલી પર એની અસર થઈ. પણ એ અસર ઊંડે સુધી ન પહોંચી; ઘણું અંશે તે ઉપર ઉપરની જ રહી અને સમાજની સંસ્કૃતિ લગભગ પહેલા જેવી હતી તેવી જ રહી. અને ઠેરઠેક બાબતોમાં તો ઊલટી તે વધારે અક્કક બની. અફઘાનો પોતાની સાથે પ્રગતિનું ઠોઈ નહું તત્વ નહોતા લાવ્યા. તેમની સમાજવ્યવસ્થા ટોળીના અથવા કમીસાના ધારણીની, પછાત અને જેને ફચૂડલ એટલે કે રજવાડી કહી શકાય એવી ભલતની હતી. હિંદની સમાજવ્યવસ્થા યુરોપિયન અર્થમાં ફચૂડલ યા રજવાડી હતી નહોતી પણ હિંદના સંસ્કૃતિના આધારરૂપ રજપૂત કુળો અમુક પ્રકારની ફચૂડલ યા રજવાડી પદ્ધતિથી સંગઠિત થયેલાં હતાં. મોગલોની સામાજિક સ્થિતિ પણ અર્ધફચૂડલ હતી પણ તેના કેન્દ્રમાં બળવાન રાજસાહી હતી. રજપૂતાનાની શિથિલ ફચૂડલ વ્યવસ્થા પર આ રાજસાહીએ વિજય મેળવ્યો.

અકબરનું ઉત્સુક અને જિજ્ઞાસુ ચિત્ત આ દિશામાં વળ્યું હોત અને દુનિયાના ખીજા ભાગોમાં શું ચાલી રહ્યું છે તે જાણવા તેણે પ્રયત્ન કર્યો હોત તો સમાજના પરિવર્તન માટેના પાયા તે નાખી શક્યો હોત. પણ પોતાના સામ્રાજ્યને સુદૃઢ કરવાના કાર્યમાં જ તે સારી પેઠે ગૂંથાયેલો હતો અને ધરલામ જેવા વિધર્મીઓનું ધર્મપરિવર્તન કરવાના મિશનવાળા ધર્મનો હિંદમાં પ્રગટીય ધર્મ તેમ જ રૂઢિઓ સાથે કેવી રીતે સુમેળ સાધવો અને એ રીતે રાષ્ટ્રની એકતા નિર્માણ કરવી એ મહા પ્રશ્ન તેની સામે પડેલો હતો. તેણે યુદ્ધિની સાથે સુસંગત હોય એ રીતે ધર્મનો અર્થ ઘટાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો અને હિંદમાં અસાધારણ પલટો આણ્યો હોય એમ તાત્પર્ય તો લાગ્યું. પણ આ રીતની સીધી દરમ્યાનગીરી સફળ ન થઈ — દુનિયામાં કયારે તે સફળ થઈ નથી.

આમ, હિંદની સમાજરચનામાં અકબરે પણ કરો મૂળભૂત ફેરફાર કર્યો નહીં, તેની પાછળ તેણે ધામ્ય કરેલું ફેરફારો તેમ જ માનસિક સાહસનું વાતાવરણ વિખેર્યું ગયું અને હિંદ ફરી પાછું પોતાનું સ્થિતિશીલ અને અપરિવર્તનશીલ જીવન જીવવા લાગ્યું *

* અમુલ કૃત્ય આપણને જણાવે છે કે, કોલંબસે કરેલી અમેરિકાની શોધ વિશે અકબરે સાંભળ્યું હતું. તેના પછીના જહાંગીરના અમલમાં યુરોપ યઈને

સહિયારી સંસ્કૃતિનો ઉદય

અકબરે એવું સરસ ચણતર કયું હતું કે, તેણે ઊભી કરેલી સામ્રાજ્યની ધમારત તેનાથી ઊતરતી મોગિના વારસોના અમન નીચે પણ સો વગસ સુધી ટકી રહી સમગ્ર દરેક મોગન બાદશાહનો અમલ પૂરે થતા રાજગાદી માટે તેના શાહગદાઓ વચ્ચે યુદ્ધો થતા અને એ રીતે મધ્યસ્થ સત્તા નમગી પડતી જતી હતી પણ રાજદરબારની જાહોજનાની એવી ને એવી જ ચાતુ રહી તથા બ ય મોગન બા શાહોની ખ્યાતિ એશિયા તેમ જ યુરોપમાં અધિ પ્રસરી આપ્યા તેમ જ દિલ્હીમાં મનોહર ધમારતો ઊભી થઈ એમાં સ્થાપત્યના દિલ્લ પુરાણા આદર્શો સાથે નનીન પ્રકારની સાદાર્થ તેમ જ રેખાના ગૌરવનો મેગ સાધવામાં આ થો હતો ઉત્તર અને દક્ષિણ દિલ્લા કળાની દૃષ્ટિએ હવડી કોણિયા અને શણગારની અતિ સજાવવાળા મદિરા તેમ જ ખીલ મમનો પ્રતા આ હિદીમોગન સ્થાપત્ય તદ્દન નિરાગુ હતું પ્રેરણા પામેના સ્થપતિઓ તેમ જ શિ પીઓએ પોતાના દિનના ઉમગમથી આપામાં તાજમદાન બાધ્યો

જેમને મલ્લ માગત વાદજાહો તરીકે ઓળખવામાં આવે છે તેમાંના છે ના ઔરંગઝેમે પ્રાનિના ધડિયાગેનો કટો પાછળ ફેરવવાનો પ્રયત્ન કર્યો

અમેરિકાનો તબાકુ હિદ પહોચ્યો એને દાગી દેવાને જહાંગીરે પ્રયાસ કર્યો તે હતા હિદમાં તેનો અપાઠાબધ અને અસહ્યારણ પ્રચાર થયો

આખાથે મોગલ યુગ દરમ્યાન મધ્ય એશિયા સાથે હિદને નિકટનો સંપર્ક આશુ રહ્યો હતો આ સંપર્કો રશિયા સુધી વિસ્તર્યા હતા અને રશિયા સાથેના રાજદ્વારી અને વેપારી સંબંધોના ઉલ્લેખો પણ મળ્યા આવે છે રશિયાની એક તવારીખમાં આવતા એવા ઉલ્લેખો તરફ એ રશિયન મિત્રે મારું ધ્યાન દોર્યું હવ ૧૫૩૨ની સાલમાં બાબર બાદશાહને ખોલ હસન નામનો એલચી મિત્રતાની સધિ કરવાને માટે મેરકો ગયો હતો જાર મહમ્મદ ફેડોરોવિચના અમલ દરમ્યાન (૧૬૧૩-૧૬૪૫) હિદના વેપારીઓ વોલગાના પ્રદેશમાં રહેતા હતા ૧૬૨૫ની સાલમાં લરદરી ગવનરના હુકમથી અસાખાનમાં હિદીઓને મટે ધમશાળા બાધવામાં આવી હતી હિદી કારીગરો અને ખાસ કરીને વણકરોને મેરકો ખોલાવવામાં આવ્યા હતા ૧૬૬૫ની સાલમાં સેમીન મેલેન્કી નામનો રશિયન વેપારના પ્રતિનિધિ તરીકે દિલ્હી આવ્યો હતો અને ઔરંગઝેમે પોતાના દરબારમાં તેને આવકાર આપ્યો હતો ૧૭૨૨ની સાલમાં મહાન પીટરે અસાખાનની મુલ કાલ લીધી હતી અને હિદી વેપારીને તેણે મુલાકાત આપી હતી ૧૭૪૩ની સાલમાં હિદી સાધુઓનું એક ગ્રંથ અસાખાન આવ્યું હવ એમાંના બે સાધુઓ રશિયામાં જ વસ્યા અને તેઓ રશિયાના નાગરિકો બન્યા હતા

અને એમ કરવા જતા તેણે તેને બધે પાડ્યું અને ભાગી નાખ્યું મોગન રાજકર્તાઓ રાષ્ટ્રની પ્રકૃતિને અનુભૂત બનીને આજ્ઞા તેમ જ દેશના જુદા જુદાં તરવોનો સમન્વય કરવાનો અને હિંદીઓની એક સમાન પ્રજા નિર્માણ કરવાનો પ્રયત્ન કરતા રહ્યા ત્યાં સુધી તેઓ બગવાન રહ્યા ઔરંગઝેમે આ પ્રક્રિયાનો વિરોધ કરના માડ્યો, તેને ઘણી દેવાના પ્રયત્નો આરંભ્યા, અને પોતે એક હિંદી રાજકર્તા તરીકે નહીં પણ મુસલમાન રાજકર્તા તરીકે મમ કરવા લાગ્યો ત્યારે મોગન સામ્રાજ્ય તૂટવા લાગ્યું, અકબરનું તેમ જ થોડે અંશે તેના વારસોનું કાર્ય ધૂળમાં મળી ગયું, અકબરની રાજનીતિને લીધે દુર્ભાર રહેલા જુદા જુદાં ભાગોની નીચળા અને તેમણે એ સામ્રાજ્યને પડકાર કર્યો, નવી નવી ચળવળો ઉદ્ભવી એમની દૃષ્ટિ સકુચિત હતી પણ નવી જાગૃતી રાષ્ટ્રીયતાની ઘોતક હતી કાયમી ચલતર કરવા જેટલી તે પ્રવળ નહોતી તેમ જ સંજોગો પણ તેમની વિરુદ્ધ હતા એ ખરું, પણ મોગન સામ્રાજ્યને જમીનદોસ્ત કરતા જેટલી તે શક્તિશાળી હતી

વાયવ્ય તરફથી ચડી આવનારાઓની તેમ જ ઇસ્લામની હિંદ પર ધણી અસર થઈ જડ બની ગયેની જ્ઞાતિ-મનસ્થા અસ્પૃશ્યતા તેમ જ હદ બહારની વાડામધી વગેરે હિંદુ સમાજમાં ઘણા થયેની મદીઓ એણે બતાવી અને ઉઘાડી પાડી ઇસ્લામની માનવમાત્રની મિરાદરીની બાંધનાની અને સિદ્ધાંતની દૃષ્ટિએ તેના અનુયાયીઓની સમાનતાની, ખાસ કરીને હિંદુ સમાજમાં જેમના તરફ સમાન વર્તી રાખનામાં આવતો નહોતો એના લોકો પર જોડી અસર થઈ વિચાર સરણીના આ સસર્ગને પરિણામે ધાર્મિક સમન્વય સાધના માગતી બન્ન બિન્ન ચળવળો ઉદભવી ધણી લોકોએ પોતાનો ધર્મ પણ બદલ્યો એ રીતે ધર્મ પનટો કરનારા મોગ ભાગના લોકો, ખાસ કરીને મગાળમાં નીચની વરણના હતા ઉચ્ચ વરણની કેટલીક વ્યક્તિઓએ પણ મ તો સાચી શ્રદ્ધાથી પણ મોટે ભાગે રાજકીય અને આર્થિક મારણોથી દોરવાઈને નવો ધર્મ - ઇસ્લામ - અંગીકાર કર્યો રાજકર્તાઓના ધર્મ સ્વીકારવામાં દેખીતા લાભો રહેલા હતા

બહોળા મિસ્તારમાં આ ધર્મપનટ થયા છતાં નક્કર, વાડામધીવાળો, સ્વયં પૂર્ણ અને આત્મસંતુષ્ટ હિંદુ ધર્મ દેશના પ્રધાન ધર્મ તરીકે ચાલ રહ્યો ઉચ્ચ જ્ઞાતિઓને વિચાર અને ચિંતનના ક્ષેત્રમાં પોતાની સરસાઈને વિષે દૃઢ નિશ્વાસ હતો અને ઇસ્લામને ફિલસૂફી તેમ જ તત્ત્વવિદ્યા અથવા દર્શનશાસ્ત્રની ખામતમાં અણબધ મા શિખાઉ વિચારદૃષ્ટિ તરીકે તેઓ લેખતા હતા તેમની મોગ ભાગની ફિલસૂફીનું જેના પર મગજ હતું તે અદ્વૈતવાદની સાથે સાથે ઇસ્લામનો એકેશ્વરવાદ પણ તેમને પોતાના ધર્મમાંથી મળી રહ્યો દરેક વ્યક્તિ આમાંથી અથવા ઉપાસનાના મીઝ વધારે સાદા અને પ્રચલિત સ્વરૂપો મા

પ્રકારોમાંથી પસંદગી કરી શકે એમ હતું સામર્ય સંધિની આગ્રહના પ્રસાર અને તેના પર પોતાની શ્રદ્ધાશક્તિ વડે ગમનનાર વૈષ્ણવ તે ધર્મ શકે અથવા, વધારે તાત્વિક મનોગતિવાળો હોય તો દ્વંદ્વનશાસ્ત્રો અને ઉચ્ચ શક્તાના તત્ત્વ ચિંતન અને હિતચૂકીના સૂક્ષ્મ પ્રદેશોમાં તે વિહાર કરી શકે તેમની સમગ્ર સમાગરચના સમૂહના પાયા પર રચાયેલી હતી એ ખરું પણ ધર્મની જાળમાં તેઓ ત્રીન વ્યક્તિવાદી હતા ત્રિધર્મીઓને વડાગાને પોતાના ધર્મમાં લાવવામાં તેઓ માનના નહોતા અને પોતાનામાંથી કેટલાક લોકો ખીજે ધર્મ અગીયાર કરે એ વિષે તેમને ઝગમગ પરના નહોતી તેમની સમાગરચના તથા તેમની જીવનપ્રણાલીની મામતમાં દખલ કરવામાં આવે એની સામે તેમને વાધો હતો કેમકે ખીજ સમૂહને પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે આચરણ કરવું હોય તો તેમ પ્રવાને તે સપૂર્ણપણે મુખત્યાર હતો અને એ હકીકત નોંધવા જેવી છે કે ધર્મપલ્લગની મામતમાં પણ સામાન્ય રીતે આખો ને આખો સમૂહ ધરનામ ધર્મ અગીયાર કરતો — સમૂહની અસર એટલી પ્રમળ હતી ઉપરી શાંતિઓમાં છૂટીજાયે વ્યક્તિઓ પોતાનો ધર્મ બંધી ખીજે ધર્મ અગીયાર કરે એમ બનતું પણ નીચની શાંતિઓમાં તો અમુક રથાનની આખી ને આખી શાંતિ અથવા સગમમ આખુ ગામ પોતાનો ધર્મ બંધીને ખીજે ધર્મ અગીયાર કરતું આમ ધર્મ પનદો પ્રના હતા તેમનું સમૂહજીવન તેમ જ તેમના ધર્માશોચાર પહેલાની જેમ જ ચાલુ રહેતા કેવળ ઉપાસના વગેરે મામતોમાં જુજગમ કરકે પડતો આને કારણે અમુક ધર્મો અને દુન્નરો મુસનમાનોના ઇગરો જેવા ધર્મ ગોના આગે આપણા જેવામાં આવે છે આ રીતે મોટે ભાગે અને કેટલાક પ્રદેશોમાં મોઝે સો ટક વણકરો મુસનમાન છે મોટીઓ અને ખાદકીઓની મામતમાં પણ એમ જ હતું દરજીઓ તો ધણખરુ મુસનમાનો જ હોય છે જુદા જુદા હાથધરીગરીના ધર્મા કરમાગઓ મુસનમાનો હોય છે આ સમૂહ બ્યનરથા તૂટી પડવાને લીધે ધણા લોકો પરાપૂર્વથી ચાલના આવેના ઉદ્ધોમ ધર્મા હોડીને ખીજા ધર્મો તરફ વળ્યા છે અને એથી જુદા જુદા ધર્માધરી સમૂહોને જુદા પાડનારી રેખા કેઈકે અરો જૂસાર્કર્ક છે સિગિશ અમનના આરભના સમયમાં ગણતરીપૂર્વક અખંડમાર પ્રનામાં આવેલી નીતિને મરણે અને પછીથી સામાજિકચાલી નવી આર્થિક નીતિને પરિણામે દિદના ગૃહઉદ્યોગો તેમ જ હાથધરીગરીના ઉદ્યોગો નાશ પામ્યા અને એને લીધે એ ધર્મામાં રોમયેક્ષ સખ્યામધ મરીગરો અને ખાસ કરીને વણકરો ધર્મા વિનાના અને જીવન નિર્વાહના સાધન વિનાના ખની ગયા આ મરમી આક્રમકમાંથી જેઓ જેમતેમ ઊગરી નીચળ્યા તેઓ ખેતી તરફ વળ્યા અને જમીન વિનાના ખેતીના મજૂર બન્યા અથવા પોતાના કુટુંબમાંથી સાથે નાનકડા જમીનના ટુકડા પર નજવા લાગ્યા

તે સમયે વ્યક્તિ માં સમૃદ્ધ પોતાનો ધર્મ બદલીને ઇસ્લામ ધર્મ સ્વીકારે તેની સામે ખાસ નિરોધ કરનામા આવતો નહોતો સિનાય કે, ધર્મપત્રો કરાવનામા બગજમરી કે જમરદસ્તી વાપરવામા આવે મિત્રો કે સગાસમઘીઓ એને માન્ય ન રાખે એમ મનતુ ખરુ પણ હિંદુ સમાજ સમાજ તરીકે તેને ઝાઝુ મહત્વ આપતો નહોતો. આ જાતના આ ઉદાસીનતાના વનથુને મુઠામલે આજે ધર્મપલટા સામે — પછી પોતાનો ધર્મ છોડીને માથુસ ઇસ્લામનો સ્વીકાર કરતો હોય કે ખ્રિસ્તી ધર્મનો — સર્વત્ર ભારે ઊદાપોહ મચે છે અને એની સામે રોડ પણ પ્રજા કરવામા આવે છે આવુ મોટે ભાગે રાજકીય ખામતોને અને વિશેષે કરીને ધર્મના ધોરણ પર રચાયેલા અન્ય મતાધિકારને આભારી છે ધર્મ બદલીને આનનાર દરેક વ્યક્તિને કેમી સમૂહનુ મહત્વ વધારનાર તરીકે લેખનામા આવે છે અને છેવટે એને લોધે તે ઠામને રાજ્ય-વડીનટમા વધારે પ્રતિનિધિત્વ અને વધારે રાજકીય સત્તા પ્રાપ્ત થાય છે એમ મનાય છે આ હેતુ સાધનાને અનેક પ્રકારની યુક્તિપ્રયુક્તિઓ અને વસ્તી-ગણતરીમા પણ ઘાલમેલ કરનામા આવે છે રાજકીય કારણો સિનાય પણ, મિનહિંદુઓને વટાળીને હિંદુ ધર્મમા લાવવાનુ વલણ હિંદુ ધર્મમા પેદા થયુ છે ઇસ્લામની હિંદુ ધર્મ પર થયેલી આ એક સીરી યા પ્રત્યક્ષ અસર છે, વ્યવહારમા જોકે એને પરિણામે હિંદુ ઇસ્લામ સાથે એને અથડામણ પેદા થઈ છે સનાતની હિંદુઓ મિનહિંદુઓને વટાળીને હિંદુ ધર્મમા આણનાની પ્રવૃત્તિને હજી પણ પસંદ કરતા નથી

કારમીરમા પોતાનો ધર્મ બદલીને ઇસ્લામ અંગીકાર કરવાની આ પ્રક્રિયા ઘણા લામા વખત સુધી ચાલુ રહી અને એને પરિણામે ત્યાના ૯૫ ટકા જેટલા લોકો મુસનમાન બન્યા પોતાની ધર્મીખરી પુરાણી હિંદુ શ્રદિઓ જોકે તેમણે જાગવી રાખી ઓગણીસમી સદીના વચગાળાના સમયમા કારમીરના હિંદુ ગણતને ખમર પડી કે ધણી મોટી સખ્યામા લોકો એકસામગ હિંદુ ધર્મમા પાછા આનનાને ઉત્સુક અથવા ઇચ્છનાગા છે આમ ચર્ચ શકે કે કેમ એની પૂછપરછ કરનાને જનારસના પડિતો આગળ તેણે એક પ્રતિનિધિમ ડળ મોકલ્યુ એ પડિતોએ આ રીતનો ધર્મપત્રો માન્ય રાખનાની સાક્ષ ના પાડી અને એ વાત એલેથી જ અટકી

બહારથી હિંદુમા આવનારા મુસનમાનો કશી નવી ઉલોગખળા અથવા રાજકીય અને આર્થિક વ્યવસ્થા પોતાની સ્થથે લા મા નહોતા સૌ મુસનમાનો ભાઈ ભાઈ છે એરી જાતની તેમની ધાર્મિક માન્યતા હોના છતા તેમનામા વર્ગના વા ઓ હતા અને તેમની દષ્ટિ રજનાડી હતી ઉલોગખળા ઉપાદનની પદ્ધતિઓ તેમ જ ઔદ્યોગિક સગમની ખાખતમા તેઓ હિંદુના તે સમયના

લોકો કરતાં ઊતરતા હતો. આ રીતે હિંદના આર્થિક જીવન પર તેમ જ સમાજ વ્યવસ્થા પર તેમની અસર નહીં જેવી જ થઈ. હિંદુ સમાજજીવન પરેસાંતી જેમ જ આજુ રહ્યું અને હિંદુ શું કે મુસલમાન શું સૌ તેને અનુકૂળ દર્શન રહેના લાગ્યા.

સ્ત્રીઓની સ્થિતિ ખરાબ. વારસાદક તેમ જ કુટુંબમાં તેના દરજ્જાની ખામતમાં પ્રાચીન કાયદાઓ સુધ્ધાં તેમના પ્રત્યે અન્યાયી હતા; જોકે, એમ છતાં ઓગણીસમી સદીના એ ખામતના ઇંગ્લેન્ડના કાયદા કરતાં એ વધારે ન્યાયી હતા. હિંદુ સંયુક્ત કુટુંબની પ્રથામાંથી ઉદ્ભવેલા વારસાને લગના એ કાયદાઓનો આશય સંયુક્ત મિલકત ખીળ કુટુંબમાં જતી અટકાવવાનો હતો. લગ્નથી સ્ત્રી પોતાનું કુટુંબ બદલે છે. આર્થિક દષ્ટિએ સ્ત્રીને તેના પિતા, પતિ અથવા પુત્રને આધીન લેખવામાં આવતી હતી પણ તેને મિલકત ધરાવવાનો હક હતો અને તે મિલકત ધરાવતી પણ હતી. અનેક રીતે તેના મોઝો ખાગવામાં આવતે તેમ જ તેનો આદર કરવામાં આવતો હતો અને તે ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં સ્વતંત્ર હતી સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓમાં તે ભાગ લેતી હતી. હિંદનો ઇતિહાસ નામાકિત સ્ત્રીઓનાં નામથી ભરેલો છે અને તેમાં વિચારકો, ફિલસફો, રાજકર્તાઓ તેમ જ યોદ્ધાઓનો સમાવેશ થાય છે. સ્ત્રીઓની આ સ્વતંત્રતા ઉત્તરોત્તર ઘટી ગઈ. ઇસ્લામનો વારસાને અંગેનો કાયદો સ્ત્રીઓની ખામતમાં વધારે ન્યાયી હતો. પણ હિંદુ સ્ત્રીઓના સંબંધમાં એની કશી અસર ન થઈ. તેમના પર અસર થઈ પડવાના રિવાજની. પડવાનો રિવાજ વધારે કડક બન્યો અને તેને લઈ તેમને ભારે ગેરલાભ થયો. મુસલમાન સ્ત્રીઓ પર તો એની અસર એના કરતાયે ઘણી વધારે થઈ. આ રિવાજ આખાંધે ઉત્તર હિંદ અને બંગાળમાં ત્યાંના ઉપલા વર્ગના લોકોમાં પ્રસર્યો પણ દક્ષિણ અને પશ્ચિમ હિંદ આ અધોગતિને પચે લઈ જનારી પ્રથામાંથી અડી ગયું. ઉત્તર હિંદમાં પણ ઉપલા વર્ગના લોકોમાં જ પડવાનો રિવાજ પળાતો હતો અને સહુભાગ્યે આમસમુદાય એમાંથી મુક્ત હતો. હવે સ્ત્રીઓને માટે પ્રજાવણીની તકો એછી ધર્મ ગર્ભ અને તેમની પ્રવૃત્તિઓ મુખ્યત્વે કરીને ઘર અને કુટુંબમાં મર્યાદિત બની ગઈ. * પોતાનું હીર બતાવીને આગળ પડવાના ધણખરા માર્ગો બંધ થઈ ગયા હતા અને તેઓ બંધ બારણું કંઈક જીવન જીવતી હતી. એટલે તેમને કહેવામાં આવ્યું કે તેમનું શિખ

* આમ છતાં આ તથા એ પછીના સમયમાં વિદ્વાન તેમ જ નામાકિત સ્ત્રીઓના ઘણા દાખલા મળી આવે છે. અદારમી સદીમાં મધ્ય કુત્રના સમયના 'મિતાક્ષર' નામના સુપ્રસિદ્ધ કાયદાના અંશ પર લદમીદેવીએ કાયદાની સમાલોચના કરતો એક મહાન અંશ લખ્યો હતો.

એ તેમનો પરમ ધર્મ છે અને તેનો જગ એ તેમને માટે મોગમા મોટું પાપ છે પુરુષે રચેલો આ સિદ્ધાંત હતો પણ તેણે એ સિદ્ધાંત પોતાની જાતને લાગુ ન પાડ્યો જહાંગીરના સમયમા તુનસીદસે રચેલા રામાયણ નામના મશહૂર હિંદી ગ્રંથમા તેણે ઓનું જે ચિત્ર દોધું છે તે ભારે અન્યાયી અને પૂર્વનહથી ભરેલું છે

કર્ષક અશે હિંદના મોટા ભાગના મુસલમાનો હિંદુમંથી બન્યા હતા તેથી અને કર્ષક અશે લામા કાળના સદવાસને કારણે હિંદના હિંદુઓ તેમ જ મુસલમાનોએ અનેક સમાન આસિધતો, ટેવો, જીવનપ્રણાલી અને ખાસ કરીને ઉત્તર હિંદમા સગીત, ચિત્રકળા, સ્થાપત્ય, ખોરાક, પોશાક વગેરેમા સમાન અભિરુચિ તથા સમાન પરપરા કેળવ્યા તેઓ એક પ્રજા તરીકે હળીમળીને સાથે રહેતા હતા, એકબીજાના ઉત્સવો તેમ જ સમારંભોમા ભાગ લેતા હતા, એક જ ભાષા બોલતા હતા, વત્તેઓડે અશે એક જ રીતે જીવન જીવતા હતા અને એક જ પ્રકારના આર્થિક પ્રશ્નો સામે ઝૂકતા હતા અમીરઉમરાન વર્ગ, જમીનદાર વર્ગ તેમ જ તેમના આશ્રિતો રાજદરબારના રીતરિવાજોનું અનુકરણ કરતા હતા (આ લોકો જમીનના માલિક નહોતા તેઓ ગણેાત લેતા નહોતા પણ અમુક પ્રદેશનું રાજ્યનું મહેસૂલ ઉવરાવીને પોતાની પાસે રાખવાની તેમને છૂટ આપવામા આની હતી સામાન્ય રીતે મહેસૂલ ઉવરાવી ખાવાનો આ હક જીવનપર્યંતનો હતો) તેમણે અનેક નિધિનિષેધો રીતભાત તેમ જ વિનયરિવેકના કડક નિયમોવાળી અતિ કૃત્રિમ સહિયારી સંસ્કૃતિ રચી તેઓ એક જ પ્રકારનો પોશાક પહેરતા, એક જ જાતનો ખોરાક ખાતા, યજ્ઞા પ્રિથેની તેમની પ્રવૃત્તિઓ તેમ જ શિકાર, રમતગમતો, લશ્કરી કસાવત અને દાનપ્રેયના મેલો વગેરે પણ એક જ પ્રકારના હતા પોલોની રમત અને દાથીઓની સાહમારી બહુ લોકપ્રિય હતા

બંને કોમોના સગમ અથવા તેમનું એકીકરણ અટકાવનારી જ્ઞાતિન્યયરચ્યા મોજૂદ હોવા છતાં પરસ્પરનો આ જાતનો સંસર્ગ તથા સમાન જીવનન્યયનહાર ઉદ્ભવ્યા હતા જૂજ દાખલાઓ માદ કરતા બંને કોમ વચ્ચે લગનનહેવાર નહોતો અને જે જૂજ દાખલાઓમા એવા લગન થવા પામ્યા ત્યાં પણ એ એ કોમના સગમના સૂચક નહોતા સામાન્ય રીતે આમ એક હિંદુ સ્ત્રી પોતાના સમાજમયી નીકળીને મુસલમાન સમાજમા જતી હતી એ જ રીતે બે કોમો વચ્ચે રોગીનહેવાર પણ નહોતો પણ આ જામતમા એટની બધી કડકાર્થ નહોતી સ્ત્રીઓમા પડદાના રિવાજને લીધે સમાજજીવનનો વિકાસ અગ્રી ગયો મુસનમાનોને આ જામત ખાસ કરીને લાગુ પડતી હતી કેમ કે તેમનામા પડદાનો રિવાજ વધારે કડક હતો હિંદુ અને મુસનજાન પુરુષોને એકબીજાને મગવાનું

વારંવાર થતું પરંતુ જને કામની સ્ત્રીઓને એકબીજાને મળવાની એવી તક મળતી નહોતી. અમીરઉમરાવોની તેમ જ ઉપલા વર્ગની જને કામની આ સ્ત્રીઓ આમ એકબીજાથી વધારે અગતી પડી ગઈ હતી અને તેમનાં સાવ સિન્ન વિચારસરણીઓ ધરાવનાર જૂથ અથવા વાક્યો બન્યા. જને જૂથો એકબીજાથી સાવ અગત્ય હતાં.

ગામડાંના સામાન્ય લોકોનું, એટલે કે, દેશની ઘણા મોટા ભાગની વસ્તીનું સમાજજીવન વધારે એકતા અને પરસ્પર મેળના પાયા પર રચાયેલું હતું. ગામના મર્યાદિત વર્તુળમાં હિંદુઓ અને મુસલમાનો વચ્ચે શાંત સંપર્ક હતા. એમાં ન્યાતજાતના વડાઓ વચ્ચે આવના નહોતા અને હિંદુઓ મુસલમાનોને એક જુદી જાતિના જેવા ગણતા. ઘણાખરા મુસલમાનો તો હિંદુઓમાથી જ થયા હતા અને હજી પણ તેઓ તેમની પુરાણી પરંપરાથી આતમિત હતા. હિંદુ ભૂમિકા, હિંદુ પુરાણો તેમ જ હિંદુઓનાં મદ્દકાવ્યોની વાતોનો તેમને સારી પેઠે પરિચય હતો. તેઓ એક જ જાતનું કામ કરતા, એક જ જાતનું જીવન જીવતા, એક જ જાતનાં કપડાં પહેરતા તેમ જ તેમની ભાષા પણ એક જ હતી. એકબીજાના ઉત્સવોમાં તેઓ ભાગ લેતા અને ઉત્સવના કેટલાક અર્ધ ધાર્મિક ઉત્સવો સમાન હતા. ઉત્સવનાં લોકગીતો પણ સમાન હતાં. આ લોકોમાં મોટે ભાગે ખેડૂતો અને જુદા જુદા કારીગરોનો સમાવેશ થતો હતો.

અમીરઉમરાવો તેમ જ ખેડૂતો અને કારીગરોની વચ્ચે 'વેપારીઓ'ની ત્રીજી મોટી વર્ગ હતો. એ વર્ગ મોટે ભાગે હિંદુઓનો જન્મેલો હતો અને જોકે તેમના હાથમાં કંઈ રાજકીય સત્તા નહોતી એ ખરું પણ આખુલે આર્થિક તંત્ર ધણે અંશે તેમના કાબૂ નીચે હતું. આ વર્ગને તેની ઉપરના કે તેની નીચેના વર્ગો કરતાં મુસલમાનો સાથે ધણો ઓછો સંપર્ક હતો. દેશની બહારથી આવેલા મુસલમાનોનું માનસ કષ્ટકષ્ટ એટલે કે, રજવાડી હતું અને વેપારશોજગાર તેમને ગમતો નહોતો. બ્યાજ લેવાની ધરવામની મનાઈ પણ વેપારમાં તેમને મોટે નડતરરૂપ હતી. તેઓ પોતાને શાસક વર્ગ તેમ જ અમીરઉમરાવો તરીકે લેખતા હતા, રાજ્યના વહીવટદારની કે લશ્કરના અમલદારની કામગીરી બજાવતા હતા અને એમાંના કેટલાક ગાંજના અમીરદારો પણ હતા. વળી બીજા કેટલાક રાજદરબાર સાથે સંકળાયેલા ઉલેમાઓ હતા અને કેટલાક ધાર્મિક મંદિરાઓ તેમ જ વિદ્યાની બીજી સંસ્થાઓનું સંચાલન કરતા હતા.

મોગલ યુગ દરમ્યાન ઘણા હિંદુઓ કાસ્તી ભાષામાં પુસ્તકો લખતા હતા. કાસ્તી જો વખતની રાજભાષા હતી. એમાંનાં કેટલાંક તે તે વિષયનાં પ્રમાણભૂત બની ગયાં છે. એ જ રીતે મુસલમાન વિદ્વાનો સંસ્કૃત મંથના કાસ્તીમાં પુસ્તકો કરતા હતા તથા હિંદી ભાષામાં પોતાનું લખાણ લખતા હતા. મલીક

મહમદ જૈસી અને અબ્દુર રહીમ ખાનખાના એ બે હિંદીના કવિઓ સૌથી વધારે જાણીતા છે. મલીક મહમદ જૈસીએ પદમાવત નામનું પુસ્તક લખ્યું છે. અબ્દુર રહીમ ખાનખાના અકબરના દરબારનો આગલી હરજોનો ઉમરાવ અને તેના વાલીનો પુત્ર હતો. ખાનખાના અરબી, ફારસી તેમ જ સંસ્કૃતનો વિદ્વાન હતો અને તેનાં હિંદી કાવ્યો ઉચ્ચ કોટિનાં છે. થોડા વખત માટે-તે સામ્રાજ્યની સેનાનો વડો સેનાપતિ હતો અને છતાં અકબરની સાથે નિરંતર મુજબાન અને કઠી પણ તેને વંશ ન થનાર મેવાડના રાણા પ્રતાપનાં તેણે ખૂબ ગુણગાન કર્યાં છે. રાણા પ્રતાપની દેશભક્તિ તેમ જ તેની ઉચ્ચ કોટીની ખાનદાનીની અને રણરૂપ પર પોતાના દુરમને બતાવેલી વીરતાની ખાનખાના તારીફ કરે છે.

ખાનદાની અને મિત્રતાભર્યા આ વલ્લર્થ પર અકબરે પોતાની રાજનીતિનો પાયો રાખ્યો હતો અને તેના ઘણા સલાહકારો તેમ જ વજીરો તેની પાસેથી એ શીખ્યા હતા. રજપૂતો પ્રત્યે તેને ખાસ અનુરાગ હતો કેમ કે જે તેનામાં પણ હતા એવા મરણિયાપણું, સ્વભાવની ખાનદાની તેમ જ વચનપાલન વગેરે તેમના ગુણોની તે પ્રશંસા કરતો હતો. રજપૂતોને મનાવિને તેમને તેણે પોતાના કરી લીધા. રજપૂતોમાં વખાણવા લાયક આ બધા ગુણો હતા એ ખરું, પણ નવાં બંધો પેદા થવાને પરિણામે જે જરીપુરાણો થઈ ચૂક્યો હતો એવા મધ્યયુગી સમાજના તેઓ પ્રતિનિધિ હતા. આ નવાં બંધોની જાણ અકબરને પણ નહોતી કેમ કે તે પોતે પણ પોતાના સામાજિક વારસાનો બંદીવાન હતો.

અકબરને મળેલી સફળતા આશ્ચર્યકારક છે કેમ કે ઉત્તર અને મધ્ય હિંદની પ્રજાનાં બિન્ન બિન્ન તત્ત્વોમાં તેણે એકતાની ભાવના પેદા કરી. એકતાના માર્ગમાં મુખ્યત્વે પરદેશી ઉમમના શાસક વર્ગની બાધા હતી તેમ જ ધર્મ અને રાતિઓની બાધાઓ હતી. એક ધર્મ વલગપંથી હતો અને તેની સામે સ્થગિત બની ગયેલો છતાં ઘણા કૌતવવાળો ધર્મ હતો. આ બાધાઓ કંઈ અદ્યત્ત ન થઈ પણ તેમ છતાં એકતાની એ ભાવના પેદા થઈ. એ કેવળ અકબર પ્રત્યેનો નહીં પણ તેણે જે તંત્રની રચના કરી હતી તેના પ્રત્યેનો અનુરાગ હતો. તેના પુત્ર તથા પૌત્ર, જહાંગીરે અને શાહજહાંને એ તંત્ર અથવા વ્યવસ્થા માન્ય રાખી અને એના ચોક્કસમાં સહિત તેમણે કાર્ય કર્યું. એ બંને કંઈ અસાધારણ કાર્યક્ષમતા ધરાવનારા માણસો નહોતા પણ અકબરે જેનો મજબૂત પાયો નાખ્યો હતો તે નીતિને અનુસરીને તેઓ ચાલ્યા તથા તેમનો રાજ્યઅમલ સફળ નીવડ્યો. એમની પછી ગાદીએ આવનાર એ બંને કરતાં વધારે શક્તિશાળી પણ તેમનાથી બિન્ન પ્રકૃતિનો માણસ હતો. તેણે એ રાજ્યમાર્ગ તત્ત્વો અને અકબરનું ક્યુકારવ્યું ધૂગભેરું ક્યુ. પણ એમ છતાંયે તે કંઈક અંશે ટકી રહ્યું, કેમ કે ઔરંગઝેબે અવળો રસ્તો લીધો અને

મોગન સામ્રાજ્યના નિશાળ પ્રદેશમાં સર્વત્ર સક્ષોભ મચ્યો અને નવ જાગૃતિની ભાવના પેદા થઈ એમાં ધર્મની અને રાષ્ટ્રીયતાની ભાવનાનું મિશ્રણ થયું હતું એ આગળ જોવી ઔદિક પ્રમંદની રાષ્ટ્રીયતા ખમ્મસ નહોતી વળી, સામાન્ય રીતે તે સમય હિંદુઓ પણ નહોતી એ રજવાડી મનોદશા, સ્થાનિક વફાદારીની ભાવના તેમ જ સાંપ્રદાયિક લાગણીના પાશથી રંગાયેલી હતી રજવાડી મનોદશાના રજપૂતો સૌથી વિરોધ પોતાના કુળ પ્રત્યેની વફાદારીનો નિચાર કરતા, પગલમના મૂકીને શીયો પોતાની રક્ષા કરવામાં પડ્યા હતા અને તેઓ પગલમની મદાર નજર કરી શકે એમ નહોતું. આમ છતાં ખુદ ધર્મની પાછળ પ્રમંદ રાષ્ટ્રીય જૂથો રહેતી હતી અને તેની સંખ્યા પરપરા હિંદુ સાથે સંકળાયેલી હતી ગ્રેટિસર મેંકોનન લખે છે, 'ઇન્ડો-યુરોપિયન આર્ષકુળની શાખાઓમાંથી માત્ર હિંદુ આર્યોએ જ એ પ્રમંદ રાષ્ટ્રીય ધર્મ — બ્રાહ્મણ ધર્મ — અને એક મહાન વિશ્વ ધર્મ — મૌદ ધર્મ — પેદા કર્યો છે, બાકીના બધા લોકોએ એ ક્ષેત્રમાં કંઈયે મૌનિકતા નતારી નથી એવું જ નહીં લામા કાગથી તેમણે વિદેશી ધર્મ પણ અગીકર કર્યો છે ' ધર્મ અને રાષ્ટ્રીયતાના એ જોડાણને એ મને તરવોમાંથી મળ અને એકતા લાપ્ત અને તેમ છતાં તેની ટેન્ડેન્સી નમગાર અને ઊણપ પણ એ મિશ્રણમાંથી જ પેદા થઈ કેમ કે એવી રાષ્ટ્રીયતા એકાગ્રી અને અધૂરી જ હોય ધાર્મિક ક્ષેત્રની બહારના હિંદુ બીજા અનેક તરવોનો એમાં સમાવેશ થતો નહોતો હિંદુ રાષ્ટ્રીયતા એ હિંદુ ધર્મનું રાષ્ટ્રીયિક રૂપ હતું પરંતુ ધર્મ અને કામના વાડાઓથી પર એવી વ્યાપક રાષ્ટ્રીયતાના આર્મમાં એ વિદ્યમાન બને છે

જ્યારે એક મહાન સામ્રાજ્ય ખેરવિખેર થયું હતું હતું અને હિંદી તેમ જ પરદેશી નમીમ અજમાવનારા સાહસખોરો પોતપોતાનું નાનકડું રાજ્ય સ્થાપવાનો પ્રયાસ કરતા હતા તે પ્રમંદ આગળ જોવી રાષ્ટ્રીયતા ભાગ્યે જ જોવા મળે એ સાચું છે પ્રત્યેક સાહસખોર પોતાની સત્તા વધારવાને તાકતો હતો, પ્રત્યેક સમૂહ પોતાનું સમાવશમાં પડ્યો હતો આપણી પામે જે કંઈ ઇતિહાસ છે તે કેનગ આ સાહસખોરોની નાન આપણને મહે છે, અને ધર્મના સપાની નીચે જે રહસ્યપૂર્ણ બીનાઓ મ્ની રહી હતી તેના પ્રતા તેમને તે વધારે મદદ આપે છે ટેકેકાણે સાહસખોરો પોતાનો અફો જમાવતા હતા છતાં સર્વત્ર એકથી સાહસખોરોનું સામ્રાજ્ય પ્રતર્તું નહોતું તેની આખી કસરનારા સ્વયને પણ મળી વે છે ખામ કરીને મરાઠાઓની દૃષ્ટિ કમ્ક નિશાળ હતી અને તેમની સત્તા ગર્ભ તેમ તેમ તે વધુ ને વધુ વ્યાપક મનતી ગઈ ૧૭૮૪ની સ્વમા હેરિટ એ લખ્યું હતું, 'હિંદુસ્તાન અને દખ્ખણના બધા લોકોમાંથી

માત્ર મરાઠાઓમાં જ રાષ્ટ્રીયતાની ભાવના છે: એ ભાવના પ્રત્યેક મરાઠા વ્યક્તિના માનસ પર પ્રભાવપૂર્ણ અંકિત થયેલી છે અને તેમની સામે ઠાઠ સર્વસામાન્ય જોખમ આવી પડે તો એક સહિષ્ણુ ભ્રેમની આગનમાં બને છે તેમ ઘણું કરીને તે તેમના બધા સરદારોને એકત્ર કરશે.' તેમની આ રાષ્ટ્રીયતાની ભાવના ઘણુંખરું માત્ર મરાઠી ભાષા બોલનારા પ્રદેશ પૂરતી મર્યાદિત હતી. આમ જતાં મરાઠાઓ પોતાની રાજકીય અને લશ્કરી વ્યવસ્થાની આખતમાં તેમ જ પોતાની ટેવોમાં ઉદાર દૃષ્ટિવાળા હતા અને તેમના આંતરિક વહેવારમાં અમુક પ્રકારની લોકશાહી પદ્ધતિ પ્રવર્તતી હતી. આ બધું તેમને બગદાવી થયું. શિવાજી ઔરંગઝેબ સામે ઝૂક્યો હતો એ ખરું પરંતુ તે મુસલમાનોને છૂટથી પોતાની નોકરીમાં રાખતો હતો.

આર્થિક વ્યવસ્થા તુટી પડી એ ખીનાએ પણ મોગલ સામ્રાજ્યના પતનમાં એવો જ મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો. વારંવાર ખેડૂતોના બળવા થવા લાગ્યા અને કેટલાક તો મોટા પાયા પરના હતા. ૧૬૬૬ની સાલ પછી પાટનગરની આસપાસના પ્રદેશમાં વસતા જન લોકોએ દિલ્હીની સરકાર સામે ઉપરાધાપરી બળવા કર્યાં. વળો, ગરીબ લોકોએ કચેલા બળવાઓમાં એક સતનામીઓનો બળવો હતો. એક મોગલ ઉમરાવે તેમને, 'સોની, સુધાર, લંગી, ચમાર અને ખીન્ન હલકી વચ્ચેના ટોળાના હલ્કારા બળવા' તરીકે વર્ણવ્યો છે. આજ સુધી સરદારો, અમીરઉમરાવો અને ખીન્ન સારી સ્થિતિના લોકો બળવો કરતા હતા. હવે ખીન્ન જ વર્ગના લોકોએ એ પ્રયોગ શરૂ કર્યો હતો.

ઝઘડા અને બડોને કારણે મોગલ સામ્રાજ્ય હયમચી ગયું હતું, જ્યારે મરાઠા સત્તા વધતી જતી હતી અને પશ્ચિમ હિંદમાં તે પોતાનો અમલ સુદૃઢ કરતી જતી હતી. ૧૬૨૭ની સાલમાં શિવાજીનો જન્મ થયો હતો. તે ખડતલ પહાડી લોકોનો ગેરીલા પદ્ધતિથી લડનાર આદર્શ સરદાર હતો. તેનું હૃદય જોનાર દૂર દૂર ફરી વળ્યું અને મોગલ સામ્રાજ્યની આજ નીચેના દૂર દૂરના મુલકોમાંથી તે ગ્રેથ ઉધરાવવા લાગ્યું તેણે જ્યાં આગળ અંગ્રેજોની ઠાકી હતી તે સુરત શહેરને પણ લૂંટ્યું. શિવાજી નવજન્યત હિંદુ રાષ્ટ્રીયતાના પ્રતીક સમાન હતો. તેણે હિંદુ ધર્મશાસ્ત્રમાંથી પ્રેરણા મેળવી હતી. તે શરવીર અને હિંમતવાળો હતો તેમ જ સરદાર તરીકેના ઉચ્ચ ગુણો તેનામાં હતા. તેણે મરાઠાઓનું એક બળવાન અને સંગઠિત લડાયક દળ બનાવ્યું, તેમને રાષ્ટ્રીયતાની ભાવનાથી રંગ્યા અને તેમનામાં એવી શક્તિ પ્રગટવી જેણે મોગલ સામ્રાજ્યને જમીનદોસ્ત કયું. ૧૬૮૦ની સાલમાં શિવાજી મરણ પામ્યો પણ આખા હિંદ પર પોતાનું પ્રભુત્વ જમાવે ત્યાં સુધી મરાઠી સત્તાની શક્તિ થતી રહી.

આધિપત્ય માટે, મરાઠાઓ અને અંગ્રેજો વચ્ચે ઝઘડો :
અંગ્રેજોનો વિજય .

૧૭૦૭ની સાલમાં ઔરંગઝેબનું અવસાન થયું ત્યાર પછીનાં સો વરસ દરમ્યાન હિંદ પર પોતાની સત્તા જમાવવા અનેકપક્ષી અને ખટપટી લડાઈઓ થાતી. મોગલ સામ્રાજ્ય જોનજોનામાં તૂટી પડ્યું અને દેશના જુદા જુદા ભાગના તેના સૂબાઓ અને દાકેમે અર્ધસ્વતંત્ર રાજકર્તાઓ બની ગયા. દિલ્હીના મોગલ બાદશાહોના વંશજની પ્રતિજ્ઞા એટલી મોટી હતી કે તે જોડે સ્વ દુર્બળ તેમ જ બીજાઓનો બંદીવાન બની ગયો હતો છતાં ઔપચારિક રીતે તેની આજુ માન્ય રાખવામાં આવતી હતી અને તેના તરફ વફાદારી બંધત કરવામાં આવતી હતી. સત્તા હાથ કરવાને બદલ પડેલા મુખ્ય પક્ષોને એ સૂબાઓ કે અર્ધસ્વતંત્ર દાકેમો મદદરૂપ કે નડતરરૂપ થઈ પડે તે સિવાય તેમની પામે સાચી સત્તા નહોતી તેમ જ તેમનું મદત્ત પણ નહોતું. નિઃશમનું રાજ્ય દક્ષિણમાં લશ્કરી દૃષ્ટિએ મદત્તના પ્રદેશમાં આવેલું હોવાથી આરંભમાં દેદરાબાદના નિઃશમનું કેષિક મદત્ત જણાતું હતું. પણ થોડા જ વખતમાં જલ્દી ગયું કે તેનું એ મદત્ત સર્વથા કામ્પનિક હતું, તે રાજ્ય 'સાવ પાંગળું' હતું અને બહારનાં બળોએ તેને 'ઊંચું' રાખ્યું હતું. જેવડી ચાલખાજી તેમ જ હરકોઈ પ્રકારના ભય અને જોખમથી દૂર રહીને બીજાઓની દુર્દશાનો લાભ લેવાની વિશિષ્ટ કામોચિત્ત તેણે બતાવી છે. સર જોન શોરે તેને 'સર્વથા નીનિશ્ચય, નમારું... અને પરિણામે ખંડિયું બનવાને લાયક' તરીકે વર્ણવ્યું છે. મરાઠાઓ નિઃશમને પોતાને ખંડણી, ભરનારા પોતાના એક ખડિયા રાગ તરીકે લેખના હતા. ખંડણી ટાળવાનો અને પોતે સ્વતંત્ર હોવાનો દેખાવ કરવાનો પ્રયત્ન કરવા જતાં મરાઠાઓએ તરત જ તેને પરચો બનાવ્યો અને તેના નમાવા સૈન્યને લગાડી મૂક્યું. તેણે જેની સત્તા વધતી જતી હતી તે ધંરટ ધડિયા કંપનીનો આશરો લીધો અને તેની જગજગ નીચે જ એક રાજ્ય તરીકે તે ટકાવેલું. એટલું જ નહીં પણ મૈસૂરના ટીપુ સુલતાન પર અંગ્રેજોએ વિજય મેળવ્યો તેને પરિણામે, પોતે એમાં કશો ખાસ પ્રયત્ન કર્યો નહોતો તે છતાં દેદરાબાદ રાજ્યે પોતાનો પ્રદેશ સારી પેઠે વધારી લીધો.

વૉરન હેસ્ટિંગ્સ ૧૭૮૪ની સાલમાં લખનાં દેદરાબાદના નિઃશમ પ્રિયે આ રુ ઉલ્લેખ કરે છે : 'તેના તાજાનો મુલક થોડો છે અને તેની મહેસૂલ... છે; તેનું લશ્કરી બળ અત્યંત ઘૂણપાત્ર છે તેમ જ તેના જીવનમાં ક્યારેયે તેણે હિંમત કે સાહસની લાવના બતાવ્યાં હોય એ, જાણમાં નથી.'

આધિપત્ય માટે મરાઠાઓ ને અંગ્રેજો વચ્ચે ઝઘડો : અંગ્રેજોનો વિજય ૩૧૭

એથી જીનડુ, તેના પાડેશીઓ વચ્ચે લડાઈ ટાળી જાવવાનો, તેમની દુર્મજતાઓ અને મૂઝવણોનો ગેરવાલ ઊઠાવવાનો પણ તેમની અદર અદરની લડાઈઓમાં પોતે મેદાનો પણ પક્ષપર મનમાં ટાળવાનો અને યુદ્ધના જોખમમાં જીતવા કરતા ભારે ખોટા ખમની પડે એવી નામોશીભરી શરતોને પણ વશ થવાનો જાણે તેનો જીવનસિદ્ધાંત હોય એમ લાગે છે.*

અદારમી સદીમાં સત્તા હાથ ધરવાને નીમળી પડેલાં હિંદમાં ખરેખર ચાર પક્ષો હતા એમાંના એ હિંદી અને એ વિદેશી હતા હિંદીઓમાં મરાઠાઓ તેમ જ દક્ષિણમાં હૈદરઅલી ને તેનો પુત્ર ટીપુ સુનતાન અને વિદેશીઓમાં અંગ્રેજો ને ફ્રેંચો હતા આ ચારમાંથી, મરાઠાઓ આખા હિંદ પર પોતાનું આધિપત્ય જમાવશે અને મોગન સામ્રાજ્યના વારસ જનશે એમ અદારમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં લગભગ નિશ્ચયપૂર્વક લાગતું હતું છેક ૧૭૩૭ની સાલમાં તેમના સૈન્યો દે દિલ્હીના ફરવાજા સુધી પહોંચી ગયા હતા અને તેમનો સામનો કરી શકે એવી બીજી કોઈ મળવાન સત્તા હતી નહીં

એ જ અરસામાં, ૧૭૩૯ની સાલમાં વાયવ્યના પ્રદેશમાંથી નવી જ આકૃત આવી પડી અને ઈરાનનો નાદીરશાહ લૂટફાટ ને કતલ કરતો દિલ્હી પર ચડી આવ્યો પાછા ફરતા તે પોતાની સાથે મરાઠા મથૂરાસન સહિત અદામ જાનનો લઈ ગયો એ ચઢાઈ તેને માટે રમત વાત હતી કેમ કે દિલ્હીના રાજકર્તાઓ દુર્મજ અને નમાલા બની ગયા હતા અને લાંબા લડતા તેમને આનડતુ જ નહોતું વળી નાદીરશાહ મરાઠાઓ સાથે અચકામચકા આવ્યો નહોતો એમ રીતે જોતા તેની ચઢાઈએ મરાઠાઓને માટે માર્ગ મોકળો કરી આપ્યો એ પછીના વરસોમાં તેઓ પગપાળા ફરી વળ્યા હિંદનું આધિપત્ય મરાઠાઓને હાથવેતમાં આવી ગયેલું ફરીથી જાણવા લાગ્યું

નાદીરશાહની ચઢાઈના એ પરિણામો આવ્યા દિલ્હીના મોગન રાજકર્તાઓ પોતાની સત્તા અને આધિપત્યનો જ દાવો કરતા હતા તેનું પોખળ તેણે મહાર પાડ્યું હવે પછી તેઓ એમને કાબૂમાં રાખી શકે એટલું સામર્થ્ય ધરાવનાર કોઈ પણ પુરુષના હાથમાં રમકડા જેવા મની ગયા અને તેમની રાજસત્તા કેવળ છયા રૂપ બની ગઈ નાદીરશાહની ચઢાઈ પહેલા જ ધણે અંશે તેમની એવી સ્થિતિ થઈ ગઈ હતી પણ તેણે એ પ્રક્રિયાને પૂર્ણ કરી અને આમ છતાં પરપરા અને લાંબા કાળથી ચાલતી આવેલી પ્રથાની પકડ એટલી મજબૂત હોય છે કે, બ્રિટિશ ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની તેમ જ બીજાઓ પણ છેક

* ટોમસનના પિ મેથીફિંગ બોપ લિલિયન પ્રિન્સિપ નામના પુસ્તકમાંથી આ હતાં લીધા છે

પક્ષારીના સુદના સમય સુધી તાબેદારીના એક ચિહ્ન તરીકે નમ્રતાપૂર્વક તેમને નજરાણા મોખ્ખતા રહ્યા હતા એ પછી પણ ઘણા લાંબા વખત સુધી ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની પોતાને દિલ્હીના બાદશાહના એજન્ટ અથવા આદિત્ય તરીકે લેખતી હતી અને એ રીતે જ કાર્ય કરતી હતી ૧૮૩૫ની સાલ સુધી તેના નામના સિક્કા પાડવામાં આવતા હતા

અફઘાનિસ્તાન હિંદથી છૂટ પડી ગયું એ નાદીરશાહની ચામતુ બીજી પરિણામ આન્યુ યુગેથી અફઘાનિસ્તાન હિંદના એક ભાગ રૂપ હતું તે હવે હિંદથી છૂટ પડી ગયું અને નાદીરશાહના રાજ્યનો ભાગ બની ગયું થોડા વખત પછી ત્યાં આગળ મગવો થયો અને નાદીરશાહના જ અમલદારોના એક જૂથે તેનું ખૂન મ્યુ, પરિણામે અફઘાનિસ્તાન સ્વતંત્ર રાજ્ય બન્યું

નાદીરશાહની ચામતુને કારણે મરાઠાઓ ઠોઠ પછી રીતે નમગા પડ્યા નહોતા અને પાંચમર્મા તેમનો ફેલાવો ચાલુ રહ્યો. પણ અહમદશાહ દુરાની નામના હિંદ પર ચડાઈ કરનાર એક અફઘાન રાજકર્તાએ પાણીપતના યુદ્ધે પર તેમને મખત હાર આપી અહમદશાહ તે વખતે અફઘાનિસ્તાન પર રાજ્ય કરતો હતો એ સુદમાં મરાઠા લશ્કરના યુનુસ સૈનિકો મરાઠા અને થોડા વખત માટે તો સામ્રાજ્ય માટેના તેમના સ્વપ્ના ઊડી ગયા તેઓ એ આફતમાથી ધીમે ધીમે પાછા ભેગ થયા અને મરાઠી સત્તા નીચેના મુનક જુલુફ જુલુફ રૂપતંત્ર રાજ્યોમાં વહેચાઈ ગયો એ બધા રાજ્યોએ પુનાના પેશ્વાઓની આગેવાની નીચે એક સઘ રચ્યો ગ્વાલિયરના શિવે, હંદોરના હોદ્દર અને વડોદરાના ગાયકવાડ એ મોળા રાજ્યોના રાજકર્તા હતા આમ આ સઘમાં એકત્ર મળેના રાજ્યોની આણુ પશ્ચિમ અને મધ્ય હિંદના વિશાળ પ્રેશ પર વર્તતી હતી પણ એક બ્રિટિશ વેપારી કંપની હિંદની એક મહત્વની પ્રદેશિક સત્તા તરીકે આગળ આવતી હતી તે જ વખતે અહમદશાહને ફાથે પાણીપતમાં મરાઠાઓનો પરાજય થવાથી તેઓ નમગા પડ્યા હતા

નહી જેવી જ લડાઈ, પણ દેશનોહ, કાવાદવા તેમ જ હેતરપિડીથી બગાડમાં કનાઈ ૧૭૫૭ની સાનમાં પ્લાસીના સુદ હત્યો એ સાનથી હિંદમાં બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનો આરંભ થયો એમ કેનીક વાર કહેવામાં આવે છે એ કડવાસથી ભરેલો આરંભ હતો અને એની કંઈ કડવાસ ત્યારથી માંડીને એ સામ્રાજ્યની હદમત સાથે સત્તા સકળાયેલી રહી છે થોડા જ વખતમાં અંગ્રેજોએ બગાડ અને મિહારનો મુખ્ય લીધા અને એમના અમલનું એક પરિણામ એ આન્યુ કે ૧૭૭૦ની સાનમાં આ મને પ્રતિમાં ભીષણ દુખળ પડ્યો અને આ સમુદ્ધ, વિશાળ તેમ જ ગીચ વસ્તીવાળા પ્રદેશની ત્રીજા ભાગના મરતો વધારે વસ્તી નાશ પામી

દક્ષિણ હિંદમાં અંગ્રેજો અને ફ્રેંચો વચ્ચેની લડાઈમાં — એ વખતે આ બે પ્રજાઓ વચ્ચે દુનિયામાં ઘણું સ્થળે લડાઈ ચાલતી હતી અને આ લડાઈ તેના એક ભાગરૂપ હતી — અંગ્રેજોનો વિજય થયો અને ફ્રેંચો હિંદની ધરતી પરથી લગભગ બૂસાર્થ ગયા.

આ રીતે હિંદમાંથી ફ્રેંચોની સત્તા દૂર થતાં મરાઠાઓનો રાજ્ય-સંઘ, દક્ષિણમાં હૈદરઅલી, અને અંગ્રેજો એમ હિંદ પર પોતાની હકૂમત જમાવવા તાકતા ત્રણ પક્ષો આક્રી રહ્યા. અંગ્રેજોએ પ્લાસીનો વિજય મેળવ્યો હતો ને બંગાળ અને બિહારમાં તેઓ ફેલાઈ ગયા હતા છતાં ભવિષ્યમાં આખા હિંદ પર પોતાની હકૂમત જમાવવાને નિમંત્રેલી એક આગળપડતી સત્તા તરીકે હિંદમાં અંગ્રેજોને તે વખતે ભાગ્યે જ ડોઈએ લેખ્યા હશે. ડોઈ પણ નિરીક્ષક તે વખતે એ માટે મરાઠાઓને જ યોગ્ય ગણત. આખા પશ્ચિમ હિંદનો તેમ જ દિલ્હી સુધીનો મધ્ય હિંદનો બધો પ્રદેશ તેમના કબજા નીચે હતો. અને મરાઠાઓની હિંમત તેમ જ સૈનિક તરીકેના તેમના શુભો જગત્તહેર હતા. હૈદરઅલી અને ટીપુ મુસ્લમાન બાવાન પ્રતિસ્પર્ધીઓ હતા. તેમણે અંગ્રેજોને સખન હાર આપી હતી અને તે ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીની સત્તા તોડવાની અશી પર હતા પણ તેમની પ્રવૃત્તિ દક્ષિણમાં જ મર્યાદિત હતી અને સમગ્ર હિંદના ભાગી પર તેમની સીધી અસર થઈ નહીં. હૈદરઅલી અસામાન્ય પુરુષ હતો અને હિંદના ઇતિહાસની મહત્ત્વની વ્યક્તિઓમાંનો એક છે. એની પામે અમુક પ્રકારનો રાષ્ટ્રીય આદર્શ હતો અને પોતાના ધ્યેયને વિષેની દૃષ્ટિ ધરાવનાર આગેવાનના શુભો તેનામાં હતા. નિરંતર પીડા આપનારો બાધિ તેને લાગુ પડ્યો હતો છતાં તેનો આત્મસંયમ અને કાર્પશક્તિ આશ્ચર્યકારક હતાં. બીજાઓને સમજાયું તે પહેલાં ઘણા અગાઉથી દરિયા પરની સત્તાનું તેમ જ નૌકાદળ પર આધાર રાખના બ્રિટિશરોના ઉત્તરોત્તર વધતા જતા બળનું મહત્ત્વ તેને સમજાયું હતું. તેમને હાંડી કાઢવાને માટે બધાએ મળાને એકત્ર પ્રયાસ કરવાની તેણે મથામણ કરી અને એ હેતુ પાર પાડવાને માટે તેણે મરાઠાઓ, નિઝામ તેમ જ અયોધ્યાના સુગન્દૌલાખાસે પોતાના પ્રતિનિધિઓ મોકલ્યા. પણ તેના આ પ્રયાસનું કશું પરિણામ ન આવ્યું. તેણે પોતાનું નૌકાદળ ઊભું કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો અને માલદીવ બેટાનો કબજો લઈ તેમને તેણે જહાજો આંધવાનું તેમ જ નૌકાદળની પ્રવૃત્તિઓ માટેનું મથક બનાવ્યું. પોતાના સૈન્ય સાથે દૂર કરતો હતો ત્યારે માર્ગમાં જ તે મરણ પામ્યો. તેના પુત્ર ટીપુએ તેના નૌકાદળને મજબૂત બનાવવાનું ચાલુ રાખ્યું.

રાખ્યું. દીપુએ નેપોલિયનને તેમ જ કોન્સ્ટન્ટિનોપલના સુલતાનને સંદેશો પણ મોકલ્યા હતા.

ઉત્તરમાં રશ્ચિતસિંહની સરદારી નીચે પંજાબમાં શીખ રાજ્યનો વિકાસ થતો જતો હતો. તે આગળ જતાં કાશ્મીર અને વાલ્મીય સરહદના પ્રાન્ત સુધી વિસ્તરવાનું હતું. પરંતુ એ પણ હિંદની એક બાજુ પર આવેલું રાજ્ય હતું અને હિંદમાં સર્વોપરી સત્તા જમાવવા માટેની સાકમારી પર એની અસર પહોંચતી નહોતી. એ સાકમારી અથવા લક્ષ્મી મરાઠાઓ અને અંગ્રેજો એ બે જ આગળપડતી સત્તાઓ વચ્ચે થનાર છે એમ અઢારમી સદી પૂરી થવા આવી ભારે સ્પષ્ટપણે જણાવા લાગ્યું. એ સિવાયનાં બીજાં બધાં નાનમોટાં રાજ્યો એ બેના જ આધિપત્ય નીચે હતાં અથવા તેમને મદદકર્તા હતાં.

૧૭૬૮ની સાલમાં મેસરના દીપુ સુલતાનને છેવટે અંગ્રેજોએ હરાવ્યો અને એથી હિંદની સત્તા હાથ કરવાની અંતિમ લક્ષ્મી માટે મરાઠાઓ તેમ જ બ્રિટિશ ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની એ બે માટે મેદાન ખુલ્લું થયું. હિંદમાં એક સૌથી કુશળ બ્રિટિશ અમલદાર આર્થર્ મેટકાફ ૧૮૦૬ની સાલમાં લખે છે, 'હિંદમાં મરાઠાઓ અને બ્રિટિશરો એ બે જ મુખ્ય સત્તાઓ છે, બીજાં બધાં રાજ્યો એક મા બીજાના આધિપત્યનો સ્વીકાર કરે છે. આપણે એક ધ્રુવ પણ પાછા હડીએ તેનો કબજો મરાઠાઓ લેશે' પરંતુ મરાઠા સરદારોમાં અંદર અંદર સ્પર્ધા હતી અને તેઓ મહિમાંહે લડ્યા તેમ જ અંગ્રેજોએ તેમને એક પછી એક છૂટા છૂટા હરાવ્યા એ મરાઠા સરદારોએ ડેટલાક નોંધપાત્ર વિજયો પણ મેળવ્યા અને ખાસ કરીને ૧૮૦૪ની સાલમાં આઝા આગળ તેમણે અંગ્રેજોને સખત હાર આપી. પણ ૧૮૧૮ની સાલ સુધીમાં મરાઠા સત્તાને છેવટની ચગદી નાખવામાં આવી અને મધ્ય હિંદના મોટા મોટા સરદારો ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીને તાબે થયા અને તેમણે તેનું આધિપત્ય સ્વીકાર્યું. એ પછી અંગ્રેજો હિંદના મોટા ભાગના ગિનહરીફ સર્વોપરી શાસકો બન્યા ને પૂર્ણા જેવા તેમ જ તાબેદાર રાજ્યો મારફતે દેશ પર સીધી રીતે પોતાનો અમલ ચલાવવા લાગ્યા. પંજાબ અને સરહદ પરના બીજા ડેટલાક ભાગો હજી પણ તેમના અંકુશની જહાર હતા એ ખરું પણ હિંદમાં બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની સ્થાપના યર્ષ યૂધી અને ગીજો, ગુરખાઓ તેમ જ જલદેઈ સાથેની તેમની લડાઈઓથી આખા હિંદ પર તેમની હકૂમત સ્થપાઈ.

હિંદુ પછાતપણું અને અંગ્રેજોની સગઠન તેમ જ

કાર્યપદ્ધતિમા સરસાર્થ

એ સમય તરફ નજર કરતા, ભાગ્યવિવાતાની મહેર તેમ જ એક પછી એક ઊભા થયેના આકસ્મિક સંજોગોને કારણે બ્રિટિશરો હિંદ પર પોતાની હકૂમત જમાવવામા ફાળ્યા હતા એમ જણાય છે તેમને જે મદદમૂલી અને અગદગતી ચીજ લાધી તે જોતા, એક મહાન સામ્રાજ્ય અને અગદગ સપત્તિ તેમજો રમત વાતમા મેળાયા એમ કહેવાય આ સામ્રાજ્ય અને આ સપત્તિ મનેએ મળાને તેમને દુનિયાની મોખરાની સત્તા બનાવવામા મદદ કરી બનાવો સહેજ જુદી રીતે બનવા પામ્યા હોત તો તેમની આશાઓ અને મદત્વાકાંક્ષાઓ ધૂળમાં મળી જતી હોદરઅની તેમ જ દીપુએ, મરાઠાઓએ, શીખોએ અને ગુરખાઓએ તેમને અનેક વાર હરાયા હતા તેમના નખીમે સહેજ પલટો ખાધો હોત તો હિંદમાથી તેમની જડ ઊખડી અત અથરા બહુ મહુ તો દરિયાકાંઠા પરનો થોડોક પ્રદેશ તેમના હાથમા રહ્યો હોત

અને જતા ઝીણુનટપૂર્વક નિરીક્ષણ કરતા જણાય છે કે, જે બન્યુ તે તે વખતના સંજોગોમા અનિવાર્ય હતુ ભાગ્યવેદીની તેમના પર મહેર હતી એમા શક નથી પણ એનો લાભ લેનાની શક્તિ પણ માણસમા હોવી જોઈએ મોગન સામ્રાજ્યના પતન પછી હિંદ લગભગ અરાજકતાની સ્થિતિમા આવી પડ્યુ હતુ, એ પહેલા કેનીએ સદીઓ દરમિયાન તે આટલુ દુર્નિર્ણ કે લાચાર નહોતુ સગણિત રાજ્યસત્તા તૂટી પડવાને મરણે નખીમ અજમાવનારા સાહસખોરો તેમ જ રાજ્યસત્તા હાથ કરવાના નવા દાવાદારો ઊભા થયા હતા આ બધા સાહસખોરો અને દાવાદારોમા સફળતા માટે જરૂરી ધણીખરા શુભો તે વખતે એક માત્ર અંગ્રેજોમા હતા તેઓ દૂર દેશથી આવેના પરદેશી હતા એ તેમને એક મોટો ગેરલાભ હતો પરંતુ તેમનો એ ગેરલાભ જ તેમને માટે લાભમાં ઘર્ષ પડ્યો કેમ કે સૌએ તેમના પ્રત્યે દુર્નિશ રાખ્યુ અને દિલ્લી રાજ્યસત્તા હાથ કરના આદત્ત પહેલાના તેઓ પણ એક છે એમ કહેઈએ ધાયુ નવી પ્લાસીના મુદ્દ પછી પણ ઘણા સમય સુધી આ લમ આતુ ગલ્લો એ એક અસાધ્યગળ્લ બીના છે અને ઔપચારિક બાનતેમા તેઓ દિલ્લીના જવાકપ બની ગયેના આદત્તાદના એજન્ટ થા આનિયા તરફિ મમ મરતા હતા એ દકીમન આ ખોની જમ આતુ રાખવમા મ દરૂપ બની બગાડમા તેમજો જે લૂટ અથવી તેથી અને વેપાર મરવાની નેમની વિશિષ્ટ પ્રકારની રીત પરથી અઢી એરી મનના પેદા થઈ હતી કે આ પરદેશીઓને તો ગમે તે બોલે પેશ કમાય છે

ને ખળનો મેળવવો છે અને રાજસત્તા હાથ કરવાની તેમને પડી નથી; તેમજ તેમ જ નાદીરશાહ અહીં આવ્યા અને લૂંટફાટ કરીને પાછા પોતાને દેશ આત્મા ગયા તેમની પેઠે જ આ લોકો પણ દુઃખદાયી પણ થોડા વખત માટેની આશ્વત્થ છે.

મૂળ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની વેપારને માટે સ્થપાઈ હતી અને તેની લશ્કરી સાધનસામગ્રી તેના વેપારનું રક્ષણ કરવા પૂરતી હતી. ધીમે ધીમે અને ડાઘની પણ નજરે પડ્યા. વના, મુખ્યત્વે દરિયા સ્થાનિક લગ્ન આમાં એક હરીફને ખીજની સામે મદદ કરી તેણે પોતાના તાજા નીચેના પ્રદેશ વધાર્યો હતો. કંપનીનું લશ્કર વધારે સારી તાલીમ પામેલું હતું, તે જે પહેલાં તેને બારે મોટા ટેકારા ધર્મ પડ્યું હતું અને કંપની આ મદદ માટે મોટું ધામ ભેટી. એથી કંપનીની સત્તા વધતી ગઈ અને તેની લશ્કરી સાધનસામગ્રી પણ વધતી ગઈ. એ લશ્કર ભાડૂતી છે અને તેની સેવા ખરીદી શકાય છે એમ લોકો તેને વિશે માનવા લાગ્યા. બ્રિટિશરો ખીજ ડાઘની નહીં પણ પોતાની જ ખાજી રમે છે અને તેઓ હિંદ પર પોતાની રાજસત્તા જમાવવા આજે છે એમ જવાબે સમજાયું ત્યારે તેઓ આ દેશમાં સારી પેઠે અડો જમાવી ચૂક્યા હતા.

પરદેશીઓ સામે વિરોધની લાગણી ખસસ અહીં હતી અને પાછળનાં વરસોમાં તે વધીયે ખરી. પરંતુ એ કંઈ સર્વસામાન્ય કે વ્યાપક રાષ્ટ્રીયતાની લાગણી નહોતી. એની પાછળ રજવાડી મનોદશા રહેલી હતી અને લોકોની વફાદારી સ્થાનિક રાજા કે દોકર પ્રત્યે હતી. ચીનમાં લગ્ન ખોર સરદારોના સમયમાં ખન્યું હતું તેમ સર્વત્ર વ્યાપેલી હાડમારીને કારણે નિર્મિત પગાર અથવા લૂંટફાટ કરવાની તો આપે એવા લશ્કરી સરદારના દગમાં જોડવાની લોકોને ફરજ પડતી. ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીનું લશ્કર મોટે ભાગે હિંદી સિપાઈઓનું અનેક હતું. એકમાત્ર મરાઠાઓમાં લશ્કરી સરદાર કે નાયક પ્રત્યેની વફાદારીથી કંઈક વિશેષ એવી રાષ્ટ્રીયતાની ભાવના અમુક પ્રમાણમાં હતી. પરંતુ એ પણ સંકુચિત અને મર્યાદિત હતી. રજપૂતો પ્રત્યેના તેમના વર્તાવથી તેમણે તેમને દૂલખ્યા પોતાના મદદગાર તરીકે તેમને મેળવી લેવાને બદલે તેમને તેમની સાથે પ્રતિસ્પર્ધાઓ તરીકે અથવા અસંતુષ્ટ અને નારાજ માણલોકો તરીકે કામ લેવું પડ્યું. પેશ્વાની આગેવાની નીચે મરાઠા સરદારો એક પ્રકારના નિષિદ્ધ રાજસંઘમાં જોડાયા હતા છતાં તેમનામાં અંદર અંદર કટ્ટર સ્પર્ધા ચાલતી હતી અને કદી કદી તેમની વચ્ચે લગ્ન પણ થતી. કટોકટીની ઘડીએ તેઓ એકબીજાને મદદ કરવામાં ચૂક્યા અને અલગ અલગ તેમને હરાવવામાં આવ્યા.

આમ છતાં મરાઠાઓએ નાના ફકતવીસ, પહેલો બાજરાવ પેશ્વા, વાલિપરનો મહાદેવ સિંહે અને ઇંદોરનો યશવંતરાવ હોલકર વગેરે મોટા મોટા

કામેન પુરુષો, મુસદ્દીઓ અને ચોદાઓ પેદા કર્યા ઈશિરની અસાધારણ મદિરાણી અલ્પમાર્ગીનો પણ એમા સમાવેશ થાય છે સામાન્ય વર્ગના મરાઠા પણ કાર્યનિર્હ હતા તેઓ પોતાની ફરજમાથી ભાગ્યે જ ચડતા અને સામે પથેના મરણને બેટતા તેમનું રવાકુ સરખું ફરકતું નહોતું પરંતુ આ બંધિમનની પાછળ, શાંતિગ્રામા તેમ જ યુદ્ધને પ્રસંગે, તેમનામા અમુક પ્રમાણાપરનાર્થ તેમ જ અવિચારીપણું હતું એ આશ્ચર્યકારક છે દુનિયા વિષેનું તેમ અજ્ઞાન આપણને આખા કરી મૂકે એવું હતું અને 'હિંદની ભૂગોળ વિષેનું તેમ જ્ઞાન સુધ્યા અતિ મર્યાદિત હતું સૌથી ખરાબ વાત એ છે કે, ખાત્રી રચનાર શુ મની રહ્યું હતું અને તેમના દુશ્મનો શી પેરવી કરે છે તે જાણવાની પ તેમણે તકવીફ ન લીધી આ બધી મર્યાદાઓમા દીર્ઘદર્શી રાજનીતિ કે અસરકાર વ્યૂહરચના ન સભરી શકે તેમની ઝડપી દૂચ તેમ જ અપગતા ધણી વા દુશ્મનોને ગમરાશી અને નાહિ મત મરી મૂખી. પણ ગ્રિમહને તત્વત માત્ર ઉપર જાપરી વીરતાભર્મી હુમનાઓ તરીકે લેખનામા આવતો હતો ગેરિલા યુદ્ધમા તેઓ ખૂબ પાવરધા હતા પાછળના વખતમા પ્રચલિત પદ્ધતિ અનુસાર - તેમ પોતાની મેનાનું અગમન થયું. એનું પરિણામ એ આવ્યું કે, મખ્તગ વગે સાધનોને લીધે તેમને લાભ થયો ખરો પણ એને કારણે તેમની ગતિની ઝડ અને અપગતા ધરી ને તેઓ આ નવી પરિસ્થિતિની સાથે સહેનાઈથી પોતાને મેળ ન સાધી શક્યા તેઓ પોતાને ચતુર માનતા હતા અને તેમનામા ચતુરતા હતી પણ ખરી પરંતુ શાંતિગ્રામા કે યુદ્ધને પ્રસંગે તેમને થાપ આપના મુશ્કેલ નહોતું કેમ કે તેમની દષ્ટિ સત્ક્રિય હતી અને તેની બહાર તેઓ જોઈ શકતા નહોતા.

પરદેશીઓને હાથે તાલીમ પામેના સૈયોના શિસ્ત અને યુદ્ધકોશનની ખામતમા તેમનું અડિમાતાપણું હિંદના રાજકર્તાઓ બેશકે ધ્યાનનાયે જોઈ ગયું હતા તેમણે પોતાના વશકરોને તાલીમ આપવા માટે ફ્રેંચ તેમ જ બ્રિટિશ અમલદારો શેકયા હતા અને એ બે વચ્ચેની હરીફાઈ દિદી સૈન્યો રચવામા મદદરૂપ નીવડી હૈદરઅલી ને ટીપુને દરિયાઈ સત્તાના મહત્ત્વ વિષે પથ્થ કંઈક ખ્યાન હતો અને બ્રિટિશરોનો સમુદ્ર પર સામનો કરવાને માટે મોઝા મોઝા પણ તેમણે નૌકાદળ ઊભું કરવા પ્રયત્ન કર્યો પણ એમા તેઓ કાબ્યા નહી મરાઠાઓએ પણ એ દિશામા નજીવો પ્રયત્ન કરી જોયો હતો તે વખતે હિંદમા જહાજો માધારાને રોજગાર ધીકતો ચાલતો હતો પણ ટૂંક સમયમા નિરંતર થતા હુમનાને સામનો કરતા કરતા, નૌકાદળ ઊભું કરવાનું કામ સહેલું નથી હોતું ફ્રેંચોની સત્તા હિંદમાથી દૂર થતા હિંદના રાજ્યોના સૈન્યમા મમગીરી મળવતા ધણાખરા ફ્રેંચ અમલદારોને જર્ણુ પડ્યું જે પરદેશી અમલદારો રહ્યા તેમાના

ધજ્જખરા સિદ્ધિશરે દના અને તેઓ અણીને વખતે તામે ઈર્ષ નર્ઈને અથવા લરકર અને ખાનના સદિન દુરમનોના (અગ્નિનેના) પશુમાં બગી નર્ઈને પોતાના માલિકોને દોષ દેતા. પરદેશી અમલદારો પગનું આ અવલંબન દિંદી-રાજકર્તાઓના લરકરી સંગઠનનું પચતપણું સૂચવે છે એટલું જ નહીં, તેઓ વિશ્વાસપાત્ર ન હોવાને કારણે એ વસ્તુ સદાને માટે જોખમકારક પણ હતી. ધણી વાર અદિશરે દિંદી રાજકર્તાઓના વહીવટી તંત્રમાં તેમ જ લરકરમાં પોતાના જાણુમેદુઓ રાખના હતા.

મરાઠા લોકોમાં અમુક પ્રકારની સમાનતા હતી અને તેમનામાં પોતાની જાતિને વિશે અસ્મિતાની લાગણી પ્રવર્તતી હોવા છતાં મુલતી અને લરકરી સંગઠનની બાબતમાં તેઓ પચત હતા. દિંદના બીજા રાજકર્તાઓ તો એ બાબતમાં તેમનાથીયે વધારે પછાત હતા. રજપૂતો ઘણા દિંમતવાળા હતા એ ખરું પણ તેઓ પુરાણી રજવાડી પદ્ધતિથી કાયમ કરતા હતા. તેઓ શરવીર હતા પણ તેમનામાં આવડતનું નામ નહોતું અને મોઢોમાંહિ લડતા હોવાને-કારણે તેમનામાં અનેક પક્ષો પડી ગયા હતા. પોતાના સ્વામી પ્રત્યેની જૂની રજવાડી વફાદારીની ભાવનાને લીધે તેમ જ અમુક અંશે ભૂતકાળની અકબગની રાજનીતિને પરિણામે ધજ્જખરા રજપૂતો દિલ્હીની લુપ્ત થતી જતી સ્થાને પક્ષે રચ્યા. પણ દિલ્હીની રાજસત્તા એટલી બધી ખખડી ગઈ હતી કે તેનાથી એનો લાભ લઈ શકાય એમ નહોતું અને રજપૂતો પણ પોતાનું સત્ત્વ ગુમાવી બેઠા હતા ને બીજાઓના હાથમાં રમકડાં જેવા બની ગયા હતા. આખરે તેઓ મરાઠા શિંદના પ્રભુત્વ નીચે આવી પડ્યા. કેટલાક રજપૂત રાજાઓ પોતાની જાતને ખ્યાવવા માટે ખંધા પેણેને સમતોલ રાખવાનો ઘણ સંભાળપૂર્વક રમવા લાગ્યા. ઉત્તર તેમ જ મધ્ય હિંદમાંના મુસલમાન /રાજકર્તાઓ અને સરદારો રજપૂતો જેટલા જ પચત ને રજવાડી માનસવાળા હતા. અરાજકતા અને જનસમુદાયનાં દુઃખો તેમ જ ત્રિટંબલુઓમાં ઉમેરો કરવા સિવાય તેઓ બીજા કશા કામના નહોતા. એમાંના કેટલાકોએ મરાઠાઓના આધિપત્યનો સ્વીકાર કર્યો હતો.

નેપાળના શુરખાઓ અનુષ્ઠમ અને ગિસ્તખદ સૈનિકો હતા. તેઓ ઈર્ષ ધનિયા કંપનીના સારામાં સારા સૈન્યો કરતાં ચડિયાતા નહીં તો તેના જેવા તો હતા જ. તેમનું સંગઠન રજવાડી પદ્ધતિનું હતું એ ખરું પણ સરદાર માટે તેમને અચાગ ગ્રેમ હતો અને તેથી તેનો ખ્યાવ કરવામાં તેઓ જીવની પરવા કર્યા વિના લડનારા સૈનિકો હતા. તેઓ અધિદિશરોની સામે લડ્યા પણ દિંદની સત્તા હાથ કરવા માટેની મુખ્ય લક્ષ્યના પરિણામમાં એથી કશો ફેર ન પડ્યો.

મરાઠાઓ ઉત્તર અને મધ્ય હિંદના વિશાળ પ્રદેશોમાં ફરી વળ્યા હતા પણ ત્યાં તેમણે તેમની સત્તા સુદૃઢ કરી નહોતી. તેઓ ત્યાં આવ્યા અને

પાછ ગંધા પત્થ ત્યાં આગળ તેઓ પોતાની જડ ધાલી શક્યા નહીં. યુદ્ધમાં ઠાઈ પડનાર એક વીર વિજય તો બીજી વાર પરાજય થતો એવી અસ્થિર પરિસ્થિતિમાં તે સમયે ઠાઈ પત્થ પોતાની જડ ધાલી શકે એમ નહોતું અને બ્રિટિશરોના કાબૂ નીચેના અથવા તેમનું આધિપત્ય સ્વીકારનારા ધણા પ્રદેશોમાં તો વળી પરિસ્થિતિ એથીયે ખૂરી હતી; ત્યાં આગળ બ્રિટિશરોએ અથવા તેમના રાજવહીવટે હજી જડ ધાલી નહોતી.

મરાઠાઓની (અને હિંદના બીજા રાજકર્તાઓની તો વિશેષે કરીને) કાર્ય-પદ્ધતિ સાહસિક, ગણતરી વિનાની અને કંઈક ઉદાસીન વૃત્તિથી પ્રેરાયેલી હતી. પત્થ હિંદમાંના અંગ્રેજો સંપૂર્ણપણે ગણતરીબાજ ધધાધરીઓ હતા. ધણા બ્રિટિશ આગેવાનો પૂરા સાહસિક હતા એ ખરું પત્થ તેમની રાજનીતિમાં તેઓ પૂરેપૂરા ગણતરીબાજ હતા અને એને જ નજર આગળ રાખીને તેઓ પોતાનાં અલગ અલગ ક્ષેત્રોમાં કાર્ય કરતા જતા હતા. એડવર્ડ ટોમસન લખે છે, 'દેશી રાજાઓના રાજદરબારોમાંની ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીની કચેરીઓમાં એક પછી એક જેવા કાર્યદક્ષ માણસોએ કામગીરી બજાવી હતી તેવા માણસો બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં પત્થ ઠાઈ બીજે વખતે એક સાથે હતા નહીં.' એ રાજદરબારોમાં રહેતા બ્રિટિશ રેસિડન્ટોનું એક મુખ્ય કામ તે રાજદરબારોના પ્રધાનો તેમ જ બીજા અમલદારોને લાંચ આપીને ફેડવાનું હતું. એક ઇતહાસકાર જણાવે છે કે, તેમનું મસૂમીખાતું સંપૂર્ણ હતું. તેમના વિરોધીઓના રાજદરબારની અને તેમનાં લોકરોની તેમને પૂરેપૂરી માહિતી હતી, જ્યારે અંગ્રેજો શું કરે છે અથવા કરવા ધારે છે એ વિષે એ વિરોધીઓ સાવ અધારામાં રહેતા હતા. એથી ઊલટું, બ્રિટિશરોના સ્વામીદોહી પક્ષકારો ત્યાં આગળ નિરંતર કાર્ય કરતા હતા, કરોડોની ધંપીએ અથવા ખૂનખાર મુદ્દા આણતું હોય તે દરમિયાન પોતાના સ્વામીને છોડીને તેઓ બ્રિટિશરોને મળી જતા અને તેને લીધે આખીયે બાજી પક્ષદાર જતી. ખરેખર લડવાનું શરૂ થાય તે પહેલા જ અંગ્રેજો પોતાની ધણીખરી લડાઈઓ જીત્યા હતા. પક્ષાસીની લડાઈમાં એમ જ બન્યું હતું અને છેક શાંતિ સાથેના વિગ્રહોના સમય સુધી ફરી ફરીને એમ જ બનવા પામ્યું હતું. જ્વાલિ-યરના શિદ્દની નોકરીમાં રહેલો એક ઉચ્ચ દરજ્જાનો અમલદાર પોતાના સ્વામીને છોડીને શત્રુપક્ષે મળી ગયો હતો તે એનો એક નોંધવા લાયક દાખલો છે. તે અમલદારે ગુપ્ત રીતે અંગ્રેજો સાથે સમજૂતી કરી હતી અને યુદ્ધની પળે તે પોતાના આખા લોકર સહિત તેમને મળી ગયો હતો. આ માટે પાછળથી, જેને તેણે દોષ દીધો હતો તે શિદ્દના મુલકમાંથી તેને થોડો પ્રદેશ કાઢી લઈને એક નવા રાજ્યનો રાજા બનાવી બદલો આપવામાં આવ્યો હતો.

એ રાજ્ય હજી પણ મોઝદ છે, પણ તેનું નામ આજના ક્વિંગ્સિંગની પેઠે દગાખોરી અને રાજદ્રોહનું સ્વયં જની ગયું છે.

અગ્રેજી રાજકીય તેમ જ લશ્કરી દૃષ્ટિએ વધારે મુસંગતિ હતા અને તેમના આગેવાનો ધણી કાર્યકુશળ હતા. તેમની આસપાસની પરિસ્થિતિથી તેઓ તેમના પ્રતિસ્પર્ધીઓના કરતાં વધારે વાકેફ હતા અને દિંદના રાજ્યરજવાડાંઓના કુસંપ અને હરીફાર્થી તેમણે પૂરેપૂરો લાભ લીધો. ઈરિયા પરના તેમના કાબૂને લીધે સલામત મથકો તેમ જ ખેતાની સાનસામગ્રીમાં વૃદ્ધિ કરવા માટેની તકો તેમને મળી. ઠાઠ વખતે તેમની દાર થતી તોયે એ ફટકામાથી તેઓ પાછા બેસા થઈ શકતા અને ફરીથી હુમલાખોર વક્તવ્ય અખત્યાગ કરતા હતા. પ્લાસીના યુદ્ધ પછી બંગાળનો કબજો તેમના હાથમાં આવ્યો અને એને લીધે મરાઠાઓ સાથે લડત ચલાવવાને માટે અટળક સંપત્તિ અને સાધનસામગ્રી તેમને મળી. અને દરેક નવા વિજયથી તેમની આ સાધનસામગ્રીમાં ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ થતી ગઈ. દિંદના રાજ્યરજવાડાંઓ માટે દાર ભયંકર આપત્તિરૂપ હતી અને તેમાંથી ઊગરવાનો ઠાઠ આરો તેમને માટે નહોતો.

લડાઈ, જીત અને લૂંટફાટના આ જમાનાએ મધ્ય દિંદ, રજપૂતાના તેમ જ દક્ષિણ અને પશ્ચિમ દિંદના કેટલાક ભાગોને નંધણિયાતા અને ઉન્નત બનાવી મૂક્યા. ત્યાં આગળ લોહોને પારાવાર દુઃખ, દિસાખોરી તથા હાડમારી વેઠવાં પડ્યાં. એ પ્રદેશોમાં થઈને લશ્કરોની અવરજવર આંધ્યા કરતી અને તેમની પાછળ લૂંટાદુઓ તેમ જ ધાડપાકુઓ આવતા અને તેમનાં નાથાં ને માલમત્તા લૂંટી લેવા સિવાય ત્યાં વસતા દુઃખમાં ડૂબેલા લોહોની ઠાઈને કશી પડી નહોતી. દિંદના કેટલાક ભાગોની દશા ત્રીસ વરસના વિષદ દરમ્યાન મધ્ય યુરોપની થઈ હતી તેવી થઈ ગઈ. પરિસ્થિતિ બધે જ ખરાબ હતી પરંતુ બ્રિટિશરોના કાબૂ અથવા આધિપત્ય નીચેના પ્રદેશોમાં તે સૌથી ખરાબ હતી. '... મદ્રાસ અથવા અયોધ્યા તેમ જ દેદરાગાદના ખંડિયાં રાજ્યોના ચિત્તાર કરતાં વધુ ભયંકર ચિત્તાર મળવો મુશ્કેલ છે. પાર વગરની વિદખણ અને હાડમારીઓને કારણે ત્યાં આગળ સન્નિપાતના જેવી સ્થિતિ પ્રવર્તતી હતી. એને મુકાબલે નાના ફઝલવીસના (મરાઠા મુસ્દદી) અમલ નીચેના પ્રદેશ આ દુઃખના દાવાનગમાં સલામતીના શીતળ વીરડા જેવો હતો,' એમ એડવર્ડ ટોમસન લખે છે.

આ અગાઉ થોડા જ વખત પર મોગલ સામ્રાજ્ય ભાંગી પડ્યું હતું છતાંયે દિંદના મોટા ભાગો અચ્ચવગ્યા કે અધાધૂધીમાથી તદ્દન મુક્ત હતા. અર્ધસ્વનંત્ર મોગલ સત્તા અજ્ઞાતવાર્તીના હાંના શાસનકાળ દરમ્યાન બંગાળમાં સુલેદશાન્તિભર્યો અને સુવ્યવસ્થિત રાજવહીવટ ચાલતો હતો. તેમ જ

ધંધારાજગાર ધીકતા ચાલતા હતા. એને લીધે પ્રાંતની ધનસંપત્તિમાં ઉત્તરોત્તર ધણો ઉમેરો થતો જતો હતો. અહલાવદીના મરણ બાદ થોડા વખત પછી (૧૭૫૭ની સાલમાં) પ્લાસીનું યુદ્ધ થયું અને ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની કોર્મને પણ પૂછ્યા-ગાછ્યા વિના દિલ્હીના બાદશાહની એજન્ટ બની બેઠી. હકીકતમાં જોકે તે પૂરેપૂરી સ્વતંત્ર હતી અને મનમાન્યું કરી શકતી હતી. એ પછી એ કંપની ને તેના એજન્ટોને હાથે બંગાળની લૂંટનો આરંભ થયો. પ્લાસીના યુદ્ધ પછી થોડાં વરસ બાદ મધ્ય હિંદમાં ઇદારની અહલ્યાબાઈનો રાજ્યઅમલ શરૂ થયો અને તે ૧૭૬૫થી ૧૭૮૫ની સાલ સુધી એટલે કે ત્રીસ વરસ ચાલુ રહ્યો. અહલ્યાબાઈનો એ રાજ્યકાળ પૌરાણિક કથા જેવો થઈ ગયો છે, કેમ કે તે દરમ્યાન એ પ્રદેશમાં સંપૂર્ણ સુલેહશાન્તિ અને સુરાજ્ય પ્રવર્તતાં હતાં અને પ્રજા આબાદ થઈ હતી. અહલ્યાબાઈ કુશળ રાજકર્તા હતી અને તેનામાં ખૂબ વહીવટી આવડત હતી. તેના જીવનકાળ દરમ્યાન લોકો તેના પ્રત્યે ખૂબ આદર રાખતા હતા અને મરણ બાદ આભારવશ પ્રજા તેને એક દેવી તરીકે લેખવા લાગી. આમ જે કાળમાં બંગાળા તેમ જ બિહારમાં ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના નવા રાજ્યઅમલ દરમ્યાન પરિસ્થિતિ છેક કથળી ગઈ હતી અને ત્યાં આગળ વ્યવસ્થિત લૂંટફાટ તેમ જ આર્થિક અને રાજકીય અધેર પ્રવર્ત્યું ને એને પરિણામે બીજા કુકળો પડ્યા તે વખતે મધ્ય હિંદને તેમ જ દેશના બીજા ધણા ભાગો આબાદ સ્થિતિમાં હતા.

અંગ્રેજો પાસે સત્તા અને સંપત્તિ હતાં પરંતુ સારો રાજવહીવટ અથવા જેવોતેવો રાજવહીવટ ચલાવવા માટે પણ પોતાની જવાબદારી છે એવું તેમને લાગ્યું નહીં. ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના વેપારીઓને શેરોના બાજુ તેમ જ ધનદોલતમાં રસ હતો. પોતાના અમલ નીચે આવેલા લોકોની સ્થિતિ સુધારવામાં અને કંઈ નહીં તો તેમનું રક્ષણ કરવામાં તેમને રસ નહોતો. ખાસ કરીને ખંડિયાં રાજ્યોમાં રાજસત્તાને પ્રજાના સંરક્ષણ તેમ જ પ્રજાના હિતની કશી પડી નહોતી.

અંગ્રેજોએ મરાઠાઓ સાથે છેવટનો સોદો પતાવ્યો અને પોતે જીતેલા મુલકો સલામત છે એવી લાગણી તેઓ અનુભવવા લાગ્યા ત્યારે મુલકી રાજ-વહીવટની દિશામાં તેમણે લક્ષ આપવું શરૂ કર્યું અને અમુક પ્રકારની વ્યવસ્થા બની કરવામાં આવી. પરંતુ ખંડિયાં અથવા કંપનીના આશ્રય નીચેનાં રાજ્યોમાં એ ફરકાર બહુ મંદ ગતિથી થયો, કેમ કે કહેવાના સંરક્ષિત પ્રદેશોમાં રાજસત્તાને પ્રગરક્ષણ કે પ્રજાના હિત માટે જરાયે પડી નહોતી.

રખેને આપણે જૂલી જર્મીએ, એટલા માટે આપણને વારંવાર યાદ આપવામાં આવે છે કે, અંગ્રેજોએ હિંદને અધેર અને અરાજકતામાંથી ઉગાર્યું.

મરાઠાઓએ જેને 'ત્રાસનો સમય' કહીને ઝોળાખાઓ છે તે પછી તેમણે વ્યવસ્થિત રાજ્યવહીવટની સ્થાપના કરી તેટલા પ્રમાણમાં આ હકીકત સાચી છે. પરંતુ એ અધેર અને અરાજક કંઈ નહીં તો અમુક અશે ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની અને હિંદુમાંના તેના પ્રતિનિધિઓની નીતિને આભારી હતાં. એ પણ કદાચી શકાય એમ છે કે, સર્વોપરી સત્તા પ્રાપ્ત કરવાના ઝંખનાના અંત પછી અંગ્રેજોએ આતુરતાપૂર્વક પોતાની લાગવગ વાપરી તે વિનાયે હિંદુમાં સુલેહશાન્તિ અને સુવ્યવસ્થિત રાજ્યતંત્ર સ્થાપી શક્યા હોત. બીજા દેશોની જેમ પાંચ હજાર વરસના પોતાના ઇતિહાસ દરમ્યાન હિંદુમાં અગાઉ આમ ઘણી વાર બન્યું હતું.

૧૫

રજુજિતસિંહ અને જયસિંહ

પોતાની પ્રજાની ઊણપોને કારણે તેમ જ અંગ્રેજોની સમાજવ્યવસ્થા ઉચ્ચતર તેમ જ પ્રગતિશીલ હોવાને લીધે હિંદુનો પરદેશીઓને હાથે પરાજય થયો એ સ્પષ્ટ જણાય છે. બંને પક્ષના આગેવાનો વચ્ચેનો તફાવત સહેજે દૂરબાઈ આવે એવો છે; હિંદીઓ શક્તિશાળી હતા ખરા પણ વિચાર અને કાર્યના સંકુચિત અને મર્યાદિત ક્ષેત્રમાં તેઓ પ્રવૃત્તિ કરતા હતા. બીજાં સ્થાનોમાં શું ચાલે છે તેનાથી તેઓ છેકે અજાણ હતા અને તેથી બળ્લાતી જતી પરિસ્થિતિ સાથે મેળ સાધી શકતા નહોતા. વ્યક્તિઓની નિરાસના જાગ્રત થાય તોયે તેઓ પોતાને તેમ જ પોતાની પ્રજાને રૂંધી રાખનાર કવચને તોડી શકતા નહોતા. એથી ઊલટું, અંગ્રેજોમાં દુનિવાદારીનું કદાપણ વધારે પ્રમાણમાં હતું; પોતાના દેશમાં તેમ જ અમેરિકા અને ફ્રાંસમાં બનેલા બનાવોએ તેમની સુસ્તી ઉઘાડી દીધી હતી અને વિચાર કરવાની તેમને ફરજ પાડી હતી. યુરોપ અને અમેરિકામાં જે મહાન ક્રાંતિઓ થઈ હતી. ફ્રાંસનાં ક્રાંતિકારી સૈન્યો તેમ જ નેપોલિયનનાં સૈન્યોની લાઝર્સોએ યુદ્ધનું આખું શાસ્ત્ર બદલી નાખ્યું હતું. હિંદુમાં આવનાર મૂઠમાં મૂઠ માણસે પણ પોતાના પ્રવાસ દરમ્યાન દુનિયાના જુદા જાગો જોયા હતા. ખુદ ઇંગ્લંડમાં પણ ઔદ્યોગિક ક્રાંતિના આગાહી કરનાર મોટી મોટી શોધો થઈ હતી. એ ખરું છે કે, સમયે એ શોધખોળોનું મહત્ત્વ જાગ્યે જ ઇર્ષાની સમજમાં આવ્યું હશે. પણ પરિવર્તનને ઉત્તેજિત કરનાર પ્રમાણ ખમીર કાર્ય કરી રહ્યું હતું અને પ્રજાના માનસ પર અસર કરી રહ્યું હતું. આ બધાંની પાછળ અંગ્રેજોને દૂર દૂરના દેશોમાં મોકલનાર ઉત્તરોત્તર વધતી જતી શક્તિ રહેલી હતી.

દિવનો ઇતિહાસ લખનારાઓએ તત્કાલીન યુદ્ધો, ખળભળાટો, ઉત્પાતો અને ધમાલો તેમ જ રાજકીય અને લશ્કરી અગ્રણીઓ વિષે પાનાના પાના ભરીને લખ્યું છે, હિદીઓના ચિત્રમા શુ ચાવી રહ્યું હતું તેમ જ સામાજિક અને આર્થિક બળો કેની રીતે કામ કરી રહ્યા હતા એ વિષે તેમણે કશું લખ્યું નથી આ હીન અને મલિન તવારીખમાથી કવચિત્ કવચિત્ સાચી પરિસ્થિતિની કાખી આપણને થાય છે એમ જણાય છે કે, જોરજુલમ અને ત્રાસના આ યુગમા પ્રજા કચડાઈ ગઈ હતી અને નિર્નીય બની ગઈ હતી, અને બેમાફળી બનીને રૂઠેના ભાવિને નિષ્ક્રિયપણે વશ થઈ હતી. જિજ્ઞાસાતુ તેનામાં નામ નિશાન રહ્યું નહોતું કામ નરી રહેના નવા બળોને સમજવાની જિજ્ઞાસા ધરાવનારા છૂટાછવાયા ધણા લોકો દરો એ ખરું પણ ધનાઓની અડતી ભરતીના વેગ આગળ તેઓ પરાસ્ત થઈ ગયા અને તેના પર તેઓ પોતાની અસર ન પાડી શક્યા

મહારાજ રણજિતસિંહ જિજ્ઞાસાથી ઊભરાતા લોકોમનિ એક હનો તે પોતે જાલ શીખ હતો અને પંજાબમા તેણે પોતાનું રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું પાછળથી એ રાજ્ય કાશ્મીર અને સરહદ પ્રાન્ત સુધી વિસ્તર્યું હતું તેનામા અનેક દોષો અને દુર્ગુણો હતા છતાંયે તે એક અમાધારણ પુરુષ હતો જેકામે નામને એક ફ્રેન્ચ તેને 'અત્યંત બહાદુર' તરીકે બુલે છે અને કહે છે, 'જિજ્ઞાસા ધરાવનારો મારા જોવામા આવેલો એ પહેલો હિદી હતો પરંતુ તેની જિજ્ઞાસાની સામે આખીયે પ્રજાની ઉદ્ધસીનતા પડેલી છે' તેનો વાર્તાલાપ આશ્ચર્યના જેવો છે * એ માદ રાખવું જોઈએ કે હિદીઓ સામાન્ય રીતે મિતભાષી અને બીજાઓના સપકથી દૂર રહેવાની વૃત્તિવાળા લોકો છે શુદ્ધિપ્રધાન હિદીઓ વિરોધી આ વગી વધારે પ્રમાણમાં સાચું છે હિદમાના તે વખતના પરદેશી સેનાનાયકો તેમ જ સાહસજોરોના સપકમા આવવાનું એમનામાથી ભાગ્યે જ ઠીક ઇચ્છે એમ હતું એમનામાના ધણાઓની કરસીથી તેઓ ત્રામા ઊઠ્યા હતા એથી આ શુદ્ધિપ્રધાન લોકોએ પોતાની પ્રતિજ્ઞા જાળવવા માટે આ પરદેશી લોકોથી બની શકે ત્યાં સુધી અગળ રહેનાનો પ્રયત્ન કર્યો અને સન્તોગોનશાત્ ૧૨૪૪ પડે ત્યારે જ ઔપચારિક પ્રસંગોએ તેઓ તેમના સમાગમમા આવતા અંગ્રેજો તેમ જ બીજા પરદેશીઓ સામાન્ય રીતે તેમની આસપાસ વીટળાઈને રહેતા તકસાધુઓ તેમ જ પરાપજવી વૃત્તિના હિદીઓના અથવા હિદી રાજવંશવાળાઓના ધણુખડું લાગિયા અને કાનતગમ્ના પ્રધાનોના સમાગમમાં આવતા

રણજિતસિંહ જિજ્ઞાસાથી ભરેલો હતો એટલું જ નહિ, જે સમયે હિંદુ તેમ જ દુનિયામાં સર્વત્ર નિષ્કુરતા અને નિર્દયતા વ્યાપેલાં હતાં ત્યારે માનવતાની લાગણીથી તે ઊભરાતો હતો. તેણે એક રાજ્ય સ્થાપ્યું અને બળવાન સરકર ઊભું કર્યું છતાં ખુનામરુદ્ધી પ્રત્યે તેને અણગમો હતો. પ્રિન્સેપ કહે છે, ‘આટલી ઓછી નિર્દયતાથી એક માણસે આવડું મોટું સામ્રાજ્ય કદીયે સ્થાપ્યું નહોતું.’ જે સમયે ઇંગ્લેન્ડમાં નજીવી ચોરીના ગુના માટે પણ મોતની સજા કરવામાં આવતી હતી તે સમયે તેણે ગમે તેવા દિવ્યક્રશ ગુના માટે પણ દંડાંત દંડની શિક્ષા રદ કરી. તેની મુક્તાકાન લેનાર ઓપરશ્યોન^૧ લખે છે, ‘તેનો જન લેવા માટે અનેક વાર પ્રયત્નો થયા હોવા છતાં, ખરેખાત મુક્ત ચાલુ હોય તે સિવાય તેણે કોઈનો જન લીધાનું જાણ્યામા નથી. અને તેનાથી વધારે સુધરેલા અનેક રાજ્યઓના રાજ્યઅમલ કરતાં તેના રાજ્યઅમલમાં કૂરતા અને દમનના ચોંકાવનારાં કૃત્યો ધણાં ઓછાં નજરે ચડશે.’*

રજપૂતાનામાં આવેલા જયપુરનો સર્વાર્ધ જયસિંહ એક ખીજો પણ ભિન્ન પ્રકારનો હિંદી રાજદારી પુરુષ હતો. તે કંઈક આગામી સમયનો માનવી હતો; ૧૭૪૩ની સાલમાં તેનું અવસાન થયું હતું. ઔરંગઝેબના મરણ બાદ જે શાહુદ અને અંદર અંદરના ભાગલાનો યુગ શરૂ થયો તે દરમ્યાન તે જાઈ ગયો. તેના જીવનકાળ દરમ્યાન ઉપરાજપરી એક પછી એક ધણા આધાતો અને ફેરફારો થયા તેમાં ટકી રહીને હેમખેમ પાર જિતવા જેટલો તે ચતુર અને સમયપારખુ હતો. દિલ્હીના બાદશાહનું આધિપત્ય તેણે રેવીકાપું હતું. જ્યારે તેણે જોયું કે આગળ વધતા જતા મરાઠાઓનો ધસારો ખાળી શકાય એમ નથી ત્યારે બાદશાહની પત્ની તેણે તેમની સાથે સમજૂતી કરી. પરંતુ તેની રાજકીય કે સરકરી કારકિર્દીમાં અને ઝાઝો રસ નથી. તે શરવીર ચોદો અને બાહોશ મુત્સદ્દી હતો પણ તે કરતાયે કંઈક વિશેષ લાખકાન તેનામાં હતી. તે એક ગણિતશાસ્ત્રી, ખગોળવેત્તા, વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી અને નગરનિયોજક હતો અને ઇતિહાસના અભ્યાસમાં તે રસ ધરાવતો હતો.

જયસિંહ જયપુર, દિલ્હી, ઉજ્જન, બનારસ અને મથુરામાં મોટી મોટી વેધશાળાઓ ખાંધી હતી. પોટુગલમાં ખગોળશાસ્ત્રની ચચેની પ્રગતિ વિષે ફિરંગી મિશનરીઓ પાસે જાણીને તેણે એક મિશનરી સાથે પોટુગલના રાજ ઈર્મિ-મુઅલના જરૂરખારમાં પોતાના માણસો મોકલ્યા હતા. ઈર્મિ-મુઅલે દલાદાખરનો ઠોઠો લઈને ઝેવિયર-દસિવા નામના પોતાના પ્રતિનિધિને જયસિંહ પાસે મોકલ્યો. આ ઠોઠાની પેટે બનાવેલા ઠોઠા સાથે સરખામણી કરતાં જયસિંહ એવા અનુમાન

પર આવ્યો કે પોદુંગીઝ કોકો પ્રમાણમા ઓઝો ચોક્કસ છે અને તેમાં અનેક જૂનો રહેતી છે પોદુંગીઝોના યત્રોના 'ઊતરતા પ્રકારના વ્યાસ'ને કારણે એ જૂનો રહી ગઈ હતી એમ તેનું કહેવું હતું.

જયસિંહને હિંદી ગણિતનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન હતું એટલું જ નહીં, તેણે પ્રાચીન ગ્રીક ગ્રંથોના પણ અભ્યાસ કર્યો હતો તેમ જ તે સમયે યુરોપમા ગણિતના નિયમમા થયેલી પ્રગતિથી પણ તે માહિતગાર હતો. યુક્લિડ વગેરે ગણિતના ગ્રીક ગ્રંથો તેમ જ સમ અને ગોળીય ત્રિકોણમિતિના તેમ જ હોગેરીધમ એટલે કે સઘુળણકોની રચના અને ઉપયોગ વિષેના યુરોપી ભાષાઓના ગ્રંથોના તેણે સરકૃતમા અનુવાદ પણ કરાવ્યો હતો ખગોળના અરબી ગ્રંથોના પણ તેણે અનુવાદ કરાવ્યો હતો.

તેણે જયપુર શહેર વસાવ્યું નગરનિયોજનમા તેને રસ હોનાથી તે સમયના યુરોપના ધણી શહેરોની યોજના તેણે એકરી કરી અને પરીથી નગર-રચનાની પોતાની યોજના તૈયાર કરી તે સમયના યુરોપના પુરાણ શહેરોની આ યોજનાઓમાની ધણી જયપુરના સમઘટસ્થાનમા સધરી રાખવામા આવી છે. જયપુર શહેરની યોજના એની સરસ અને હ્રાપલ્યથી તૈયાર કરવામા આવી હતી કે હજી પણ તે નગરરચનાના એક આદર્શ નમૂના તરીકે લેખાય છે.

પોતાના પ્રમાણમા દ્રુક જીવનકાળ દરમ્યાન અત્રે જેમા પોતે પણ સંક્રાંતિઓ હતો એવા નિરંતર આનંદા યુદ્ધો અને રાજદરબારના કાવાવાઓની વચ્ચે જયસિંહ આ મધુ અને ખીજી પણ ધણી જરી શક્યો જયસિંહના મરણના આર જ વરસ પહેલા નાદીરશાહની અગ્રાઈ થઈ હતી કોઈ પણ કાળે અને કોઈ પણ પ્રદેશમા જયસિંહ અસાધારણ પુરુષ નીવડ્યો હોત રજપૂતાનાના નિર્મિત પ્રકારના રજવાડી વાતાવરણમા અને જ્યારે કાટફૂટ, યુદ્ધ અને ઊધનપાથન રોજની ખીના મની ગઈ હતી એવા હિંદના ઇતિહાસના સૌથી અધકારમય યુગમાં તે પેઢા થયો અને એક વૈજ્ઞાનિક તરીકે તેણે કાર્ય કર્યું એ હકીકત મનુ સૂચક છે એ વસ્તુ એમ દર્શાવે છે કે, વૈજ્ઞાનિક સંરોધનની ભાવના હિંદમા મરી પરવારી નહોતી અને અડી આગળ એવું ખમીર માર કરી રહ્યું હતું જેને ફત્તેહ થવા માટે તક સાપડી હોત તો તેમાંથી મનવક પાક ઊતરત જયસિંહ કર્ષ પ્રતિભૂજ અને ઉદારતા તેમ જ અનભિદ વાતાવરણમા પે. થયેનો એક-દોષન વિચારક અથવા વીતી ગયેના યુગનો ચિત્રનિચિત્ર પ્રતિનિધિ નહોતો જયસિંહ પોતાના યુગનો જ પરિપાક હતો અને પોતાની સાથે કાર્ય કરવા માટે તેણે ધણી વૈજ્ઞાનિક કાર્યકર્તાઓ એકઠા કર્યા હતા એમાંથી કેટલાકને તેણે પોતાના પ્રતિનિધિ તરીકે પોદુંગતના રાજદરબારમા મોકલા હતા સમાજની કલ્પિત કે નિર્ધારિત તેને એમ કરતા રોકી થક્યા

નહોતાં. કાર્પ કરવા માટે તક મળી હોત તો વૈજ્ઞાનિક સંશોધન માટે સિદ્ધાંતના ક્ષેત્રની તેમ જ વ્યવહારમાં તેનો વિનિયોગ કરવા માટેની સામગ્રી દેશમાં સારી પેઠે પડેલી હતી એમ લાગે છે. પણ લાંબા વખત સુધી એવી તક ન સાંપડી. અચાતિ અને અવ્યવસ્થાનો કાળ પૂરો થયો ત્યાર પછી પણ જેઓ સત્તાને રચાને બેસા હતા તેમણે વિજ્ઞાનના કાર્યને ઉત્તેજન ન આપ્યું.

૧૬

હિંદની આર્થિક ભૂમિકા : બે ઇંગ્લંડ

આ બધા દ્વિગામી રાજકીય ફેરફારો થતા હતા તે વખતે હિંદની આર્થિક ભૂમિકા શી હતી? વી. એન્ડ્રીએ લખ્યું છે કે, છેક અઘરમી સદી સુધી 'હિંદની ઉત્પાદનની પદ્ધતિ તેમ જ ઉદ્યોગો અને વેપારનું તેનું સંગઠન તે સમયના દુનિયાના કોઈ પણ ભાગની ઉત્પાદનની પદ્ધતિ અને ઉદ્યોગો તેમ જ વેપારના સંગઠનની તુલનામાં ટકી શકે એવાં હતાં.' હિંદમાં પાકો માલ તૈયાર કરવાના ઉદ્યોગો સારી પેઠે ખીલેલા હતા અને તેનો તૈયાર માલ યુરોપ તેમ જ ખીજા દેશોમાં જતો હતો. હિંદની શરાફી વ્યવસ્થા કાબેલ હતી, આખા દેશમાં તે સુસંગઠિત હતી અને મોટી મોટી શરાફી પેઢીઓની ફાંદીઓ હિંદનારમાં તેમ જ ઈરાન, કાબુલ, હેરાત, તારકંદ તેમ જ મધ્ય એશિયાના ખીજા ભાગોમાં સ્વીકારાતી હતી. ધંધાદારી મુઝીનો ઉદ્ભવ થયો હતો અને હલાલો, આક્રતિયાઓ, શુમાસ્તાઓ તેમ જ મારફતિયાઓ વગેરે વેપારરોજગારને અંગે જુદી જુદી કામગીરી ખજાવનારાઓના વર્ગો પણ અસ્તિત્વમાં આવ્યા હતા. વહાણો ખાંધવાનો ધંધો ધીકતો ચાલતો હતો અને નેપોલિયન સાથેના વિગ્રહો દરમિયાન એક નૌકા સેનાપતિનું એક લશ્કરી જહાજ હિંદી પેઢીએ હિંદમાં ખાંધ્યું હતું. હકીકતમાં, ઔદ્યોગિક ક્રાંતિ પહેલાંના સમયના ખીજા કોઈ પણ દેશ જેટલો જ ઉદ્યોગોમાં, વેપારરોજગારમાં તેમ જ નાણાંકીય દૃષ્ટિએ હિંદ આગળ વધેલો દેશ હતો. દેશે લાંબા ગાળા સુધી સ્થાયી રાજતંત્ર અને સુરાન્યનો અનુભવ કર્યો હોય તેમ જ માલની અવરજવર ને વેપારરોજગાર માટે દેશના રાજમાર્ગો સલામત હોય તે વિના આમ બનવું શક્ય નહોતું.

પરદેશી સાહસખોરો મૂળ તો હિંદના ઊંચી જાતના તૈયાર માલથી ખેંચાઈને અહીં આવ્યા હતા યુરોપમાં એ માલની મોંઢી માગ હતી. અરબના સમયમાં ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીનો મુખ્ય ધંધો હિંદના માલનો યુરોપમાં વેપાર ખેડવાનો હતો. એ ધંધો ધણો ફાયદાકારક હતો અને કંપનીના સૌર ધરાવનારાઓને એમાંથી મોટું વ્યાજ મળતું હતું. હિંદની ઉત્પાદનની પદ્ધતિ એટલી તો

કાર્યદક્ષ અને સુસંગઠિત હતી તથા હિંદના કારીગરોનું હસ્તકૌશલ્ય એમનું બધું હતું કે, ઇંગ્લંડમાં ઉત્પાદનની વધારે ઉચ્ચ કક્ષાની પદ્ધતિ દાખન થતી જતી હતી તે છતાં ત્યાંના લોકો તેની સાથે સફળતાપૂર્વક હરીફાઈ કરી શકતા હતા. ઇંગ્લંડમાં પ્રચલિત યંત્રોનો યુગ દાખન થયો ત્યારે પણ હિંદના માલનો પ્રવાહ ઇંગ્લંડમાં ચાલુ રહ્યો અને ભારે જકાત નાખીને અને ટેન્ડાક દાખનાઓમાં તો સખત મનાઈ ફરમાવીને એ ધસારો અમવામાં આવ્યો.

ક્યારેક ૧૭૫૭ની સાલમાં એટલે કે પ્લાસ્ટીના યુદ્ધના વરસમાં બંગાળના મુશિંદાનાદ શહેરને 'નિશાગ, ગીચ વસ્તીવાળું અને લડન જેટલું ધનાઢ્ય' વર્ણવ્યું છે. 'બે વચ્ચે તફાવત એટલો છે કે મુશિંદાનાદમાં એના કેટલાક શ્રીમતો છે જે લડનના શ્રીમતો કરતા અનેક ગણા માનદાર છે' પૂર્વ બંગાળમાં આવેલું ઢાકા શહેર તેની બારીક મનમન માટે 'પ્રસિદ્ધ હતું એ બંને શહેરો મહત્વના હતા એ ખરું પણ તે હિંદુસ્તાનની સરહદ પર આવેલા હતા આ નિશાગ મુનકમાં ઠેકરેકાણે એથીયે મોટા રહેશે તેમ જ પાકો માલ તૈયાર કરનારા અને વેપારરોજગારના મોળા મોળા અનેક મથકો હતા બજારભાવ તેમ જ બીજી ખમરો એ ઠેકાણેથી બીજે ઠેકાણે પહોંચાડના માટેની ખૂબ ચતુરાઈભરી અને ઝડપી પદ્ધતિ યોગ્યતામાં આની હતી દેશમાં ચાલતા મુદ્દોની ખમરો પણ ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના અમનદારોને પહોંચે તે અગાઉ ધણી વખત પહેલાં મોળી મોળી વેપારી પેઢીઓને ધણી વાર મળતી હતી આમ હિંદની અર્થવ્યવસ્થા ઔદ્યોગિક ક્રાંતિ પહેલાં પહોંચી શકે એટલી ઉચ્ચ કક્ષાએ પહોંચી હતી વધુ પ્રગતિ કરના માટેના બીજા એમાં રહેના હતા કે પછી જડ મની મથેલી સમાજ વ્યવસ્થા સાથે એ વધારેપડતી સફળાઈની હતી એ કહેવું મુશ્કેલ છે પણ સામાન્ય સંજોગોમાં તેમાં એ ફેરફાર થના પામ્યો હોત અને નવી પેઢી થયેલી ઔદ્યોગિક પરિસ્થિતિ સાથે પોતાની રીતે પોતાનો મેળ સાધનાનો તેણે આરભ કર્યો હોત એ સંભવિત લાગે છે વળી, પરિવર્તન માટે જોકે તે પરિપક્વ થયેલી હતી તે છતાં ખુદ એ પરિવર્તન સાધના માટે પણ તેના બધાંજામાં ક્રાંતિ આવશ્યક હતી એ ફેરફાર અથવા પરિવર્તન કરવા માટે પરિવર્તનની પ્રક્રિયાને ત્વરિત કરે એના ઠેકાંકે તત્ત્વની જરૂર હતી એમ મ્હી શકાય ઔદ્યોગિક યુગ પહેલાંની હિંદની અર્થવ્યવસ્થા ચાહે તેની આગળ વધેલી અને સંગઠિત હોય છતાં ઔદ્યોગિક દેશોની પેદારા સાથે લાગા વખત સુધી તે સ્પર્ધા કરી શકે એમ નહોતું એ સ્પષ્ટ છે. મ તો હિંદ પેતે યંત્રોદ્યોગ અપનાવે અથવા પરદેશના આર્થિક આક્રમણને વશ થાય અને એમાંથી રાજકીય દાખનો પણ ઉદ્ભવ થાત પણ જન્યુ એમ કે પરદેશી રાજકીય આધિપત્ય પહેલું આ યુ તેને પરિણામે હિંદે ઊભી કરેલી અર્થવ્યવસ્થા અપાટન થ

તૂટી પડી અને તેને સ્થાને ઠાઈ રચનાત્મક વ્યવસ્થા ઉદ્ભવી નહીં. ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની સિટિશ રાજસત્તા તેમ જ સિટિશ સ્થાપિત દિતો અને આર્થિક સત્તા એ બંનેની પ્રતિનિધિ હતી. તે સર્વસત્તાધારી હતી અને વેપારીઓની કંપની હોવાથી પૈસા કમાવાની તેની નેમ હતી. તે અસંત ત્વરાથી અદ્યગ્રક નાણાં કમાતી જતી હતી. તે સમયે ધ વેલ્થ ઓફ નેશન્સ નામના પોનાના પુસ્તકમાં ૧૭૭૬ની સાલમાં એંડમ સ્મિથે તેને વિશે લખ્યું હતું, 'કેવળ વેપારીઓની બનેલી કંપનીની સરકાર એ ઠાઈ પણ દેશ માટે બૂરામાં બૂરી સરકાર છે.'

હિંદના વેપારીઓ તેમ જ ઉદ્યોગપતિઓ ધનિક હતા અને દેશભરમાં તે દેશાધેશા હતા તેમ જ અર્થતંત્રનો કાબૂ તેમના હાથમાં હતો પણ તેમની પાસે ગજસત્તા નહોતી. દેશની સરકાર આપખુદ અને હજી પણ ઘણે અંશે રજવાડી પદ્ધતિની હતી. હકીકતમાં તે હિંદના ઇતિહાસના એની આગળના તબક્કામાં હતી તેના કરતા પણ ઘણુંબધું વધારે રજવાડી હતી હતી. એથી કેટલાક પશ્ચિમના દેશોની જેમ રાજસત્તા હાથ કરે એટલે બળવાન અથવા રાજસત્તા હાથ કરવા માટે જાગૃતિપૂર્વક વિચાર કરનારો મધ્યમ વર્ગ અહીં નહોતો. પ્રજા સામાન્ય રીતે ઉભાની અને પરાની મનોદશાવાળી બની ગઈ હતી. આમ અહીં એક ગાળો પડેલો હતો અને એ પૂરવામાં આવે તો જ ક્રાંતિકારી ફેરફાર થઈ શકે એમ હતું. જેમાં નિરંતર ફેરફાર થવા રહે છે એવી દુનિયામાં પાતાનામાં ફેરફાર કરવાનો ઇન્કાર કરનાર હિંદના સમાજની નિષ્ક્રિય અથવા અચળ પ્રકૃતિને લીધે આ ગાળો પડ્યો હતો, કેમ કે પરિવર્તનનો સામનો કરનાર સંસ્કૃતિની અધિગતિ થાય છે. એવા એ સમાજ પાસે દુનિયામાં સર્જક ભાગ ભજવવા જેવું કશું નહોતું. એને માટે પરિવર્તન ક્યારનુયે આવશ્યક બન્યું હતું.

એ સમયે અંગ્રેજ લોકો રાજકીય દૃષ્ટિએ વધારે આગળ વધેલા હતા. તેમણે રાજકીય ક્રાંતિ કરી હતી અને રાજની સત્તા પર તેમણે પાવમેન્ટની સત્તા સ્થાપિત કરી હતી. પોતાના હાથમાં આવેલી આ નવી સત્તાના ભાનવાળો તેમનો મધ્યમ વર્ગ પોતાનો બહેલો દેશવો કરવાની ધગશથી ભિભરાતો હતો. ઉત્તરોત્તર વિકસતા જતા અને પ્રગતિશીલ સમાજના લક્ષણરૂપ આ કોવત અને શક્તિ ઇંગ્લંડમાં મોટા પ્રમાણમાં જોવામાં આવે છે. એ કોવત અને શક્તિ અનેક રીતે પ્રગટ થતી જોવામાં આવે છે અને ઓછો ગત કાલિના આગમનની આગાહી કરનાર બધી શોધખોળોમાં એ વસ્તુ વિશેષે કરીને દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

અને આમ છતાં એ સમયનો સિટિશ રાજકત વર્ગ કેવો હતો? અમેરિકાના સિટનના રાજના આધિપત્ય નીચેના પ્રતિભાંથી સ્વયં નીચેલી અમેરિકાની ક્રાંતિએ સિટિશ રાજકતી વર્ગને એકાએક કેવી રીતે દૂર ક્યો તે વિશે આસ્ટ અને મેરી ગિપ્સ નામના નૌમાંકિત અમેરિકન ઇતિહાસકારો આપણને કહે છે:

‘બ્રિટિશ રાજકર્તા વર્ગ’ જમીની ફાજદારી કાયદાથી, સંકુચિત અને અસદ્વિશ્વ યુનિવર્સિટીની પદ્ધતિથી, નોકરીઓ અને હકોના મોટા સમુદાય સમાન દ્રવ્યવામા આવેના રાજ્યતંત્રથી, ખેતરો અને દુકાનોમા મજૂરી કરનારના સ્ત્રીપુરુષો પ્રત્યેની તિરસ્કારની ભાવનાથી, આમજનતાને શિક્ષણથી વચિત રાખવાથી, કેથલિકો તેમ જ કોઈ પણ શાસ્ત્રપ્રમાણને ન માનનારાઓ પર એકસરખી રીતે ઠોકરી બેસાડવામા આવેના રાજ્યે સ્થાપિત કરેલા ધર્મથી, પરગણાઓ તેમ જ ગામોમા જમીનદારો અને પાદરીઓના પ્રભુત્વથી, લશ્કર તેમ જ નૌકાસૈન્યમા નિજીર પાસનાથી જમીનદાર વર્ગના શાસનને સુદૃઢ કરનારી વડા પુત્રને વારસાહક આપનારી પ્રથાથી, કશું કામ કર્યા વિના આર્થિક લાભ મળે એવી પદ્ધતિ તેમ જ પેન્શન મળે એટલા માટે રાજની પ્રશામત કરનારા નોકરિયાતોના મોટા સમૂહથી તેમ જ ‘ધમડ અને લૂટનો આ જખર દસ્ત બોળે’ આમજનતા પર પડે એવી રીતે યોજવામા આવેલા અર્થ તેમ જ રાજ્યના મધ્યગણથી દેરાયેલો છે અમેરિકાના ક્રાંતિકારોએ બ્રિટિશ તાજના આ જખરદસ્ત બોળખાથી સરચાનોની પ્રગ્નને ઉઘારી કાયદો અને રાજનીતિ સમધી જે સુધારાઓ કરવા માટે ઇચ્છામા સો કે તેથીયે વધારે વરસો સુધી સતત ચર્ચા કરવાની જરૂર પડી અને એ સુધારાઓ કરાવના માટેનું આદેશન ચનારનાની આગેવાની લેનાર રાજપુરુષો ઇચ્છાના ક્ષતિહાસમા અમર બની ગયા તે સુધારાઓ પરાધીનતામાથી મુક્ત થમા પડી અમેરિકનોએ એક કે બે દાયકાઓમા કર્યા’ *

સ્વતંત્રતાના ક્ષતિહાસમા એ સીમાચિહ્ન સમુ અમેરિકાનું સ્વતંત્રતાનું જાહેરનામું ૧૭૭૬ની સાલમા બહાર પાડવામા આ પુ હવું છે વરસ પછી અમેરિકાના સરચાનો ઇચ્છાથી છૂટા પડી ગયા અને તેમણે પોતાની સાચી આર્થિક, રાજકીય તેમ જ સામાજિક ક્રાંતિ આરંભી અંગ્રેજોની પ્રેરણા નીચે ઇચ્છાના નમૂનાની ઊભી થયેની જમીન અંગેની પ્રથા સંપૂર્ણપણે ફેરવી નાખવામા આવી ચાલતા આવેના ધણા હક લાગાઓ નાબૂદ કરવામા આવ્યા, મોની મોની જમીનદારીઓ જપ્ત કરવામા આવી અને તેના નાના નાના દુકા પાડીને વહેચી દેવામા આયા એ પછી જાગૃતિ તેમ જ બૌદ્ધિક અને આર્થિક પ્રગતિનો રોમાચક યુગ શરૂ થયો રજવાડી જમાનાના અવશેષો અને પરદેશી ધૂસરીમાથી મુક્ત બનેલુ સ્વાધીન અમેરિકા વાલુ વેગે આગળ વધવા લાગ્યું

* ધિ રાખીડ બોફ અમેરિકન સિવિલિઝેશન (૧૯૨૮), પુ. ૧, પા. ૨૬૨.

કાસમા મહાન ક્રાંતિએ જૂની સમાજવ્યવસ્થાના પ્રતીક સમા ઔરટાઈનના કારાગારને જમીનદોરત કર્યું, ગંગા તેમ જ રજવાડી વ્યવસ્થાને નિર્મૂળ કર્યા અને જગત સમક્ષ મનુષ્યના હકોની ઘોષણા કરી.

અને ઇંગ્લંડમા તે રખતે થી ગિચ્છિત હતી? અમેરિકા તેમ જ કાસમા થયેલા આ ક્રાંતિારી ફેરફારથી લડકીને ઇંગ્લંડ વગી ત્યારે પ્રગતિવિરોધી મન્યુ અને તેનો ૨ અને જંગની ફાજદારી મમલો વગી વધારે જંગની મન્યો ૧૭૬૦ની સાનમા ત્રીજો જ્યોર્જ ઇંગ્લંડની માદી પગ આજ્યો ત્યારે લગભગ ૧૯૦ પ્રમારના ગુનાઓ માટે સીપુરુપ તેમ જ માગને મોતની શિક્ષા કરનામા આવતી હતી ૧૮૦૦ની સાનમા એનો લામો ગભ્યઅમન પૂરો થયો ત્યા મુધીર્મા આ બીપણ માદીમા મોતની શિક્ષા મરી શમય એના બીજ્ય લગભગ સો ગુનાઓ ઉમેરવામા આનમા હતા બ્રિટિશ હર રના સામાન્ય સૈનિક પ્રત્યે ખેતરમાના એક પશુ કરતાયે ધૂરુ — આપણને કમડમાની ઊપજો એનુ પાશવી અને હેવાનિયતમથુ — વર્તન રાખનામા આનતું હતુ મોતની સજા સામાન્ય અને ફટકા મારવાની સજા તો એથીયે નિરોસ સામાન્ય હતી ફટકાની સજા જાહેરમા કરનામા આવતી અને ગુનેગારને સકડો ફટકા મારવામા આવતા ટેટનીક વાર તો ફટકા ખાતા ખાતા તે મરણશરણ થતો અથવા બેગે બેગે જીવના રહેનારના ધામન થયેના શરીર પગ મરણપર્વત તેની અસર રહેતી

આ મામતમા તેમ જ માણસાઈ અને વ્યક્તિ તેમ જ સમક્ષ પરવેની અદમ સમધી બીજી અનેક મામતોમા હિંદ ઘણુ આગળ વધેલુ હતુ અને તેની સરકુતિ વધારે ઉચ્ચ મ્હાની હતી ઇંગ્લંડમા કે માકીના યુરોપમા તે વખતે હતી તેના મરતા હિંદમા વધારે સાક્ષરતા હતી, એ ગિફલુ જોકે સુસ્ત પણે પરપરાગત હતું ઘણુ કરીને લોકોને નાગરિક તરીકેની સુખસગરો પશુ અડી વધારે પ્રમાણમા હતી યુરોપમા આમજનતાની ગિચ્છિત ઘણી પછત અને દુખદ હતી અને તે સમયની હિંદની આમજનતાની રિચિત કરતા ઘણી ખરામ હતી પણ એ મે વચ્ચે મદદરનો તફાવત આ હતો પશ્ચિમ યુરોપમા નના મળો અને જીવત પ્રવાહો અણુ ત્રા કાર્ય કરતા હતા અને પરિસ્થિતિમા ૧. આજી રહ્યા હતાં હિંદમા વસ્તુરિચિત વતાઓધ પ્રમાણમા રિચગ અચગ હતી

ઇ લડે હિંદમા પ્રવેશ કર્યો ૧૬૦૦ની સાલમા ખનિઝમેય માણીએ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીને પરગનો આપ્યો ત્યારે રોઝમપિયર જીવતો હતો અને તેનું લેખનકાર્યા માતુ હતું ૧૬૧૧ની સાનમા જાહમનનો પ્રમાણજી અનુવાદ બહાર પડ્યો ૧૬૦૮ની સાનમા મિટન જન્મ્યો એ પછી હોમ્પ ન અને

કોમવેલ થયા અને રાજકીય ક્રાંતિ થઈ. આગળ ઉપર વિજ્ઞાનના ધ્યેયને જે સારી પેઠે આગળ ધપાવવાની હતી તે ઇંગ્લંડની રોયલ સોસાયટીની ૧૬૬૦ની સાલમાં સ્થાપના થઈ. સો વરસ પછી ૧૭૬૦ની સાલમાં ફટકસાળની શોધ થઈ અને ત્યાર પછી સ્પિનિંગ જેની એટલે કે એકા સાથે વધારે તાર કંતાય એવા રેડિયાની, વરાળની શક્તિથી ચાલતા એન્જિનની અને સાગની — એમ એક પછી એક શોધ થઈ.

આ બેમાંથી કયું ઇંગ્લંડ હિંદમાં આગ્યું ? શેક્સપિયર અને મિલ્ટનનું, ઉમદા વાણી અને લેખનવાળું તેમ જ પરાક્રમી, રાજકીય ક્રાંતિ કરનારું અને સ્વતંત્રતાની લડત લડનારું, વિજ્ઞાન અને યંત્રવિદ્યામાં પ્રગતિ કરનારું ઇંગ્લંડ, કે જંગલી ફોજદારી કાયદાવાળું અને હેવાનિમતભર્યાં આચરણ કરનારું તેમ જ પોતાની આસપાસ દીવાલ ચણીને સારી પેઠે સુરક્ષિત બનેલું રજવાડી અને પ્રગતિવિરોધી ઇંગ્લંડ ? કેમ કે, દરેક દેશમાં રાજકીય પ્રકૃતિ અને સંસ્કૃતિની બે બાજુઓ હોય છે તેમ ઇંગ્લંડ પણ આવા બે પ્રકારનું હતું. એડવર્ડ ટોમસન લખે છે, 'અમારી સંસ્કૃતિની સર્વોચ્ચ કક્ષા અને સામાન્ય કક્ષા વચ્ચે ઇંગ્લંડમાં હંમેશાં ભારે વિષમતા રહી છે; જેની સાથે અમારી વૃદ્ધતા થાય એમ અમે આહીએ એવું કશું બીજા દેશમાં છે કે કેમ એ વિષે મને શંકા છે. અને એ એટલી બધી મંદ ગતિથી ઝાઝી થનારી વિષમતા છે કે ઘણી વાર એમ લાગે છે કે એ ઝાઝી થતી જ નથી.*'

બંને ઇંગ્લંડ એન્જીનીયરીના પર પોતપોતાની અસર પાડતાં એકબીજાના પડખામાં રહે છે અને તેમને અળગાં પાડી શકાય એમ નથી; તેમ જ બીજાને સંપૂર્ણપણે વિસારીને એમાંનું એક હિંદમાં આવી શકે નહીં. આમ છતાં પ્રત્યેક મોટા કાયદા એક બીજા પર સરસાર્થ જમાવીને આગળપડતો ભાગ ભજવે છે અને ખોટું ઇંગ્લંડ હિંદમાં એ ભાગ ભજવે તેમ જ ખોટા હિંદ સાથે સંપર્કમાં આવે અને એ પ્રક્રિયામાં તેને ઉત્તેજન આપે એ અનિવાર્ય હતું.

યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સની સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તિ અને હિંદના સ્વાતંત્ર્યનો લોપ એ ઘણો અંશે સમકાલીન ઘટના છે. છેલ્લી દોઢ સદી પર નજર કરતાં એ સમય દરમિયાન યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સે કરેલી ભારે પ્રગતિ તરફ એક હિંદી કબ્રજ આતુર અને ઝંખનાભરી દૃષ્ટિથી નિહાળે છે. પોતાના દેશમાં શું કરવામાં આગ્યું છે અને શું નથી કરવામાં આગ્યું તેની એની સાથે તે વૃત્તના કરે છે. અમેરિકામાં ઘણા ગુરૂ છે અને અમારામાં ધણા દોષે ભર્યા છે; વળી અમેરિકાએ તેમને અણબેઝાયેલું ક્ષેત્ર આપ્યું

અને ત્યાં તેમને નવેસરથી જ આરંભ કરવાનો હતો ત્યારે અમારી આસપાસ પુરાણી સ્મૃતિઓ અને પરંપરાઓ ખડકપણી હતી એ બેશક સાચું છે. તેમ છતાં, ક્ષિત્તે હિંદમાં આ ભારે બોળે પોતાને માથે ન ઉઠાવ્યો હોત અને તેના કહેવા પ્રમાણે, જેનાથી અમે સાવ અગ્નિ હતા તે સ્વરાગની મુરકેલ કળા અમને શીખવવાને આટલા બધા લાંબા કાળ સુધી તેણે પ્રયત્ન ન કર્યો હોત તો હિંદ વધારે સ્વનંત્ર અને સમૃદ્ધ હોત એટલું જ નહીં, વિજ્ઞાન, કળા તેમજ જે ચીજો જીવનને મધુરું બનાવે છે એવી બીજી બધી બાબતોમાં પણ તે બધું આગળ વધ્યું હોત એ ન કદી સંકાય એવું નથી.

છેલ્લો તખ્તો

બ્રિટિશ અમલ સુદૃઢ થાય છે : રાષ્ટ્રીયતાના
આંદોલનનો ઉદય

૧

સામ્રાજ્યની વિચારસરણી : નવી જ્ઞાતિ

હિંદ તેમ જ તેના ઇતિહાસથી સારી રીતે પરિચિત એવા એક અંગ્રેજ લખે છે કે, 'આપણે કરેલી બીજી ઈર્ષ પણ વસ્તુ કરતાં આપણે લખેલા હિંદના ઇતિહાસ તરફ વધારે રોષ દર્શાવવામાં આવે છે.' હિંદમાંના બ્રિટિશ અમલની કારકિર્દી દરમિયાન ઈર્ષ વસ્તુ માટે હિંદીઓના મનમાં સૌથી વધારે રોષ પેદા થયો છે એ કહેવું મુશ્કેલ છે; એની યાદી ઘણી લાંબી અને બહુવિધ છે. પણ અંગ્રેજોએ લખેલા હિંદના ઇતિહાસ તરફ, ખાસ કરીને જેને બ્રિટિશ યુગ કહેવામાં આવે છે તેના ઇતિહાસ તરફ ઊંડા રોષની લાગણી પ્રવર્તે છે એ વાત સાચી છે. ઇતિહાસ મોટે ભાગે વિજેતાઓના હાથે લખાય છે અને તે માત્ર તેમની દૃષ્ટિ રજૂ કરે છે. અથવા ઈર્ષ નહીં તો તેમના વિજેતાઓની દૃષ્ટિને પ્રાધાન્ય આપવામાં આવે છે અને તે જ પ્રચલિત બને છે. હિંદમાં આયો આઘ્યા તે સમયનાં આજે આપણી પામે ઉપલબ્ધ છે તે શરૂઆતનાં ગ્યાનો, તેમનાં મહાકાવ્યો અને પરંપરાઓ ઘણુંખરું આયોનાં સ્તુતિગાન કરે છે અને તેમણે હરાવેલા દેશના આદિવાસીઓને અન્યાય કરે છે. ઈર્ષ પણ માણસ પોતાની જાનની દૃષ્ટિ અને સાંસ્કૃતિક મર્યાદાઓમાંથી સર્વાંશે મુક્ત થઈ શકે તે નથી અને જ્યારે ભિન્ન ભિન્ન જાતિઓ અને દેશો વચ્ચે કલહ પેદા થાય છે ત્યારે ખાસ કરીને નિષ્પક્ષ જનવાના પ્રયત્નને સુધ્ધાં પોતાની પ્રજાનો દ્રોહ કરવા સમાન લેખવામાં આવે છે. યુદ્ધ જે આ કલહનું સૌથી ઉચ્ચ સ્વરૂપ છે તે ચાલતું હોય ત્યારે તો દુશ્મન પ્રજાના સંબંધમાં અધીર ન્યાયદૃષ્ટિ અને નિષ્પક્ષતાને ગચ્છીવર્તક ફેંકી દેવામાં આવે છે; માણસનું મન રીઠું જમી જાય છે અને વસ્તુરિચિ પિંજનવાનાં એક સિવાય તેનાં બીજાં જાં દાર અંધ ઈર્ષ જાય છે. પોતાનાં કાર્યોનું વાજબીપણું પુરવાર કરવું અને દુશ્મનનાં કાર્યો વખોડી દાવવાં ને કાળા રંગે ચીતરવાં એ યુદ્ધના

સમયની ધણી મોટી જરૂરિયાત જની જાય છે. સત્ય છેઃ બીતરમાં હુપાર્ક જાય છે અને નાન તેમ જ નિર્ણય અસત્ય સર્વોપરી જની જાય છે.

જ્યારે ખરેખર યુદ્ધ ચાલુ ન હોય ત્યારે પણ દરીદ્ર દેશો અને દિલો વચ્ચે ધણી વાર ગર્ભિત રીતે યુદ્ધ અને ક્ષત્રિ આપા કરતાં હોય છે. વિદેશી સત્તાના આધિપત્ય નીચેના દેશમાં એ ક્ષત્રિ પાયામાં રહેલો જ હોય છે, તે નિરંતર આપ્યાં કરે છે અને પ્રજાના વિચારો તેમ જ કાર્યોને વિકૃત કરી મૂકે છે; યુદ્ધનું માનસ કદી પણ સર્વાંગે હ્રાપ્ત થતું નથી. પ્રાચીન સમયમાં યુદ્ધ તેમ જ પાશવતા, પરાજય અને ગુલામી વગેરે તેનાં પરિણામોને દુઃસ્વસ્તી સ્વાભાવિક ધટના તરીકે સ્વીકારી લેવામાં આવતાં હતાં. એટલે તેમના પર હાંકપિછોડો કરવાની અથવા બીજી કોઈ દૃષ્ટિથી તેમને વાજબી દરાવવાની ખાસ જરૂર નહોતી. પણ ધોરણો વધારે જોયાં થતાં મોટી વાતોનો ખચાવ કરવાની અથવા તેમને વાજબી દરાવવાની જરૂર જાની થઈ છે અને એને લીધે ફેટલીક વાર જાણી-જોઈને અને ધણી વાર અગાળપણે હકીકતોને વિકૃત સ્વરૂપે રજૂ કરવામાં આવે છે. આ રીતે દંભ મા પાખંડ સદ્ગુણનાં ગુણગાન કરે છે અને દુષ્કૃત્યો તરફ મોટી તેમ જ ધુણાનક, કડુણા દર્શાવવામાં આવે છે.

કોઈ પણ દેશમાં અને ખાસ કરીને અટપટા ઇતિહાસ અને મિશ્ર સંસ્કૃતિવાળા દિંદ જેવા દેશમાં અમુક ખાસ માન્યતા કે મતનું સમર્થન કરવા માટે હાવતી આવે એવી હકીકતો અને પ્રવૃત્તિઓ હમેશાં શોધી શકાય એમ છે. અને પછી એ નવી દલીલ માટે સ્વીકૃત ભૂમિકા સમાન બને છે. અમેરિકા સમાન ધોરણો અને સમાનતાવાળો દેશ હોવા છતાં ત્યાં આગળ વિષમતાઓ ધણી પ્રમાણમાં છે એમ કહેવાય છે, તો પંજી દિંદ જેવા દેશમાં વિષમતાઓ અને પરસ્પર વિરોધી વાતો ફેટલી બધી ભરેલી હોવી જોઈએ ? બીજા દેશની જેમ દિંદમાં પણ આપણને જે જોઈએ તે મળી રહે એમ છે અને આ આગળથી માની લીધેલી ભૂમિકા પર આપણે માન્યતાઓ અને અભિપ્રાયોની ઇમારત ચણી શકીએ. અને છતાં એ અસત્યના પાયા પર ચણાયેલી ઇમારત હશે અને ખરી વસ્તુનું જુદું ચિત્ર રંગૂ કરશે.

દિંદનો આધુનિક ઇતિહાસ, એટલે કે બ્રિટિશ યુગનો ઇતિહાસ આગના બનાવો સાથે એટલો બધો સંકળાયેલો છે કે, આગના સમદેવો અને પૂર્વગ્રહેની આપણા તેના નિરૂપણ પર મોટી અમર પડે છે. અંગ્રેજો અને દિંદોએ બંને એ બાજનામાં ભૂલ કરે એ સંભવિત છે; તેમની ભૂલો જોડે સામસામી દિશામાં થઈ દશે. જેના પરથી ઇતિહાસ રચાય છે અને લખાય છે એવા મોટા બાજના ફસ્તાવેજો અને બીજા કાળો બ્રિટિશરો તરફથી મળે છે અને અનિવાર્ય રીતે તે બ્રિટિશ દૃષ્ટિ રજૂ કરે છે. ઇતિહાસની દિંદની બાજુ યોગ્ય રીતે.

નોંધવામાં ખુદ પરાજય અને કાટકૂટના સંજોગો જ આડે આવ્યા અને જે કંઈ દસ્તાવેજ પુરાવાઓ મોજૂદ હતા તેનો ૧૮૫૭ના મહાન યજ્ઞવા દરમ્યાન નાશ કરવામાં આવ્યો. એમાંથી પણ જ્યો ગયેલા કાગળો ઘરને ખૂણેખાંચરે સંતાડી દેવામાં આવ્યા અને પરિણામનાં ડરથી તે પ્રસિદ્ધ કરી શકાયા નહીં. આમ તે છૂટાછવાયા અને લગભગ અગાત સ્થિતિમાં પડ્યા રહ્યા. એમાના ધણાખરા હસ્તપ્રતની સ્થિતિમાં જ નાશ પામ્યા; આ દેશમાં જેનો પાર નથી એવી જિજ્ઞાસુ અને ટૂંવા જેવી જવાતો તેમને ખાઈ ગઈ. પાછળના વખતમાં એમાંના કેટલાક કાગળો હાથ લાગ્યા ત્યારે તેમણે ધણા ઐતિહાસિક બનાવો પર નવીન પ્રકાશ નાખ્યો. અંગ્રેજોને હાથે લખાયેલા હિંદના ઇતિહાસમાં પણ થોડો ફેરફાર કરવો પડ્યો અને ઘણી વાર બ્રિટિશરોના ખ્યાલથી સાવ ભિન્ન એવો હિંદી ખ્યાલ નિર્માણ થયો આ ખ્યાલની પાછળ પરંપરાઓ અને સ્મૃતિઓનો મોટો સમૂહ પણ રહેલો છે. એ પરંપરાઓ અને સ્મૃતિઓ કંઈ પ્રાચીન જૂતકાળની નહીં પણ જે ઘટનાઓ અમારા પિતામહો અને પ્રપિતામહોએ નજરે બાળી હતી ને ઘણી વાર જેના તેઓ ભોગ ખન્યા હતા તે સમયની છે. ઇતિહાસ તરીકે આ પરંપરાની ઝાઝી કિંમત ન હોય એમ બને પરંતુ તે મહત્વની છે, કેમ કે આજના હિંદી માનસની જૂમિકા સમજવામાં તે આપણને સહાયજૂત થાય છે. હિંદમાંના અંગ્રેજો જેને દુષ્ટ અને હરામખોર તરીકે લેખે છે તે ઘણી વાર હિંદીઓની નજરમાં વીર પુરુષ બને છે અને અંગ્રેજોએ જેમને માનપાન અને બદલો આપીને નવાખ્યા હોય છે તેઓ હિંદીઓના ધણા મોટા ભાગની નજરે અમીર-દો અને દેશપ્રેમીઓ હોય છે. એ કલંક તેમના વંશજોને પણ વારસામાં મળે છે.

અમેરિકન ક્રાંતિનો ઇતિહાસ અંગ્રેજો તેમ જ અમેરિકનોને હાથે ભિન્ન ભિન્ન રીતે લખાયો છે. અને આજે પહેલાંના રાગદોષો શમી ગયા છે તથા બંને પ્રજા વચ્ચે મૈત્રી થઈ છે તે વખતે પણ એકના નિઃપણ્ય પ્રત્યે ખીન્ને પક્ષ અણગમો વ્યક્ત કરે છે. આપણા પોતાના જીવનકાળમાં જ કેટલાક ધણા નામાંકિત રાજદ્વારી પુરુષોની નજરે લેનિન-એક રાક્ષસ અને લૂંટારો હતો ત્યારે કરોડો લોકોએ તેને ઉદ્ધારક અને વર્તમાન યુગનો સૌથી મહાન પુરુષ ગણ્યો છે. હિંદના જૂતકાળને હરેક રીતે જે ઉતારી પાડે છે, જેમની સ્મૃતિ અમે ભક્તિભાવથી જાળવી રાખી છે તેમની નિંદા કરે છે તેમ જ હિંદમાંના બ્રિટિશ અમલની સિદ્ધિઓનાં જે મુક્ત કંઠે ગુણગાન કરે છે એવા કહેવાતા ઇતિહાસો શાળાકોલેજોમાં શીખવાની હિંદીઓને ફરજ પાડવામાં આવે છે તેની સામે તેમના મનમાં અણગમતી કેવી લાગણી પેદા થાય છે, તેનો આખો ખ્યાલ આ તુલનાઓ આપશે.

ગોપાળ કૃષ્ણ ગોખલેએ પોતાની અત્યંત હળવા કટાક્ષવાળી શૈલીમાં શ્વિટનનો હિંદ સાથે સંબંધ જોડનાર વિધિના અંકળ શાસ્ત્રપણ વિષે એક વાર લખ્યું હતું. એ બીના વિધાતાના અંકળ શાસ્ત્રપણને અથવા કોઈક ઐતિહાસિક પ્રક્રિયાને આભારી હતી કે પછી કેવળ અકસ્માત હતો તે તો ભગવાન ભણે, પણ હિંદમાં શ્વિટિશરોનું આગમન થયું તેથી બે બિલકુલ ભિન્ન પ્રત્યક્ષો ભેગી થઈ. અથવા, એથી એ બંને પ્રત્યક્ષો ભેગી થવી જોઈતી હતી, પણ બન્નું એવું કે, બંને ભાગ્યે જ એકબીજાની નજીક આવી અને તેમનો પરસ્પરનો સંપર્ક પ્રત્યક્ષ નહીં પણ પરોક્ષ રીતે થયો. અંગ્રેજ સાહિત્ય તેમ જ રાજકીય વિચારોની અંગ્રેજ ભણેલા હિંદી પ્રજાના બહુ નાનકડા ભાગ પર અસર થઈ. આ રાજકીય વિચારોની આસપાસની ભૂમિકા ક્રિયાશીલ હતી પણ તે સમયે હિંદમાં એ વિચારો કેવળ હવાઈ તરંગના રૂપમાં જ રહ્યા હતા. હિંદમાં આવેલા અંગ્રેજો રાજકીય કે સામાજિક ક્રાંતિકારીઓ નહોતા; તેઓ સ્થિતિસ્થિત અને ઇચ્છાના સૌથી વધારે પ્રગતિવિરોધી વર્ગના પ્રતિનિધિ હતા. ઇચ્છાંડ તે સમયે અમુક રીતે યુરોપનો એક સૌથી વધારે સ્થિતિસ્થિત દેશ હતો.

હિંદ પરનો પશ્ચિમની સંસ્કૃતિનો આઘાત પોતાના હાડમાં રહેલી જે મર્યાદાઓને લીધે પ્રગતિ કરી શકે એમ નહોતું એવી મધ્યયુગી વિચારની ટેવોને વરેલા સ્થિતિશીલ અને નિષ્ક્રિય બની ગયેલા સમાજ — પછી પોતાની રીતે ભલે તે ગમે એટલો આગળ વધેલો અને સંસ્કારસંપન્ન હોય — પરનો ગતિશીલ સમાજ અને 'આધુનિક' ચેતનાનો આઘાત હતો. આમ છતાં, વિચિત્ર વાત એ છે કે, આ ઐતિહાસિક પ્રક્રિયાના કાર્યવાહકો હિંદમાંના પોતાના મિશન વિષે સર્વથા અજાણ હતા એટલું જ નહીં, એક વર્ગ તરીકે ખરેખર આ પ્રક્રિયાના પ્રતિનિધિઓ નહોતા. ઇચ્છાંડમાં તેમનો વર્ગ આ ઐતિહાસિક પ્રક્રિયાની સામે લડ્યો હતો પણ તેમની સામેના બળો એટલા બધાં પ્રબળ હતાં કે તેઓ તેને ખાળી કે થંભાવી શકે એમ નહોતું. હિંદમાં તેમને મોકળું ક્ષેત્ર મળી ગયું અને વ્યાપક દૃષ્ટિથી જોતાં જેના તેઓ પ્રતિનિધિ હતા તે જ પરિવર્તન અને પ્રગતિની પ્રક્રિયા પર ચાંપ દબાવવામાં તેઓ સફળ થયા. હિંદમાંના સામાજિક જાગૃતોમાં પ્રગતિવિરોધી વલણ રાખનારા સમૂહોને તેમણે ઉત્તેજન આપ્યું, અને તેમણે તેમની સ્થિતિ મજબૂત કરી તથા રાજકીય તેમ જ સામાજિક પરિવર્તન કરવાને કાર્ય કરનારા બધા લોકોનો તેમણે વિરોધ કર્યો. કોઈક ફરકાર થયો તો તે તેમની મરજી વિરુદ્ધ અથવા તેમની બીજી પ્રવૃત્તિઓના અણધાર્યા પરિણામના રૂપમાં થયો. વંશાવધારો તેમ જ રેલવે દાખલ કરવામાં આવી એ મધ્યયુગી સમાજ-રચના બદલવાની દિશામાં એક મોટું પગલું હતું. પણ એ તેમનો રાજ્યઅમલ મજબૂત બનાવવાને અને પોતાના લાભને માટે દેશના અંદરના ભાગને ચૂસવાને

માટે કરવામાં આવ્યું હતું. હિંદમાંના બ્રિટિશ રાજકર્તાઓની ગણતરીપૂર્વકની રાજનીતિ અને તેનાં કેટલાંક અણધાર્યાં પરિણામો વચ્ચેના આ વિશેષ અમુક પ્રકારનો ગોટાળો પેદા કરે છે અને ખુદ એ રાજનીતિ પરં દાંકપિછોડા કરે છે. પશ્ચિમના આ આધાતને પરિણામે હિંદની પરિસ્થિતિમાં પરિવર્તન થયું; પણ હિંદમાંના અંગ્રેજોની ઇચ્છા વિરુદ્ધ અને તેમની ઉપરવટ જઈને એ બન્યું. એ પરિવર્તનની ગતિ ધીમી પાડવામાં-તેઓ એટલે સુધી ફતેહમંદ નીવડ્યા કે હજી આજે પણ એ પરિવર્તન પૂરું થયું નથી.

હિંદમાં રાજ્યવહીવટ અસાવવાને માટે ઇંગ્લંડથી આવનારા રજવાડી જમીનદારો અથવા જાગીરદારો અને તેમના જેવા બીજાઓ દુનિયાને જમીનદારની દૃષ્ટિથી નિહાળતા હતા. તેમને મન હિંદ ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીની માલકીની એક મોટી જમીનદારી અથવા જાગીર હતી. અને જમીનદાર પોતાની જાગીર તેમ જ તેના ગણોત્તિયાઓનો સ્વાભાવિક અને શ્રેષ્ઠ પ્રતિનિધિ હતો. ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીએ હિંદને ખરચે પાર વગરનું વળતર લઈને હિંદની પોતાની જાગીર બ્રિટિશ નાજને આપી દીધી ત્યાર પછી પણ એ દૃષ્ટિ કાયમ રહી. (હિંદનું સરકારી દેવુ આ રીતે શરૂ થયું. આ પોતાના વેચાણ માટે ખુદ હિંદે ચૂકવેલાં નાણાં હતાં.) પછીથી હિંદમાંની બ્રિટિશ સરકાર જમીનદાર યા જાગીરદાર (અથવા કહો કે જાગીરદારની એજન્ટ) બની. બચકારને અર્થે હિંદમાંની એ બ્રિટિશ સરકાર પોતાને જ હિંદ લેખતી હતી; હોવેનશાયરના ડચૂકના સમોત્ક્રિયાઓ એ ડચૂકને જ હોવેનશાયર ગણે એના જેવું એ થયું. હિંદમાં ગહેતા અને જીવન ગાળતા કરોડો લોકો એ જમીનદાર અથવા જાગીરદારના અમુક પ્રકારના કેવળ ગણોત્તિયા હતા. તેમને પોતાનું ગણોત્ત તેમ જ બીજા કરો બરવાના હતા અને સ્વાભાવિક રજવાડી સમાજવ્યવસ્થામાં તેમણે પોતાનું સ્થાન ગળવવાનું હતું. એ રજવાડી વ્યવસ્થા સામે માથું ઝીંચકવું એ તેમને માટે સંજિના નૈતિક પાયા સામે ઘુનો કરવા અને દૈવી વ્યવસ્થાનો ઇન્કાર કરવા સમાન હતું.

હિંદમાંના બ્રિટિશ અમલ વિષેનો આ તાત્ત્વિક ખ્યાલ આજે જોકે જુદી રીતે રજૂ કરવામાં આવે છે એ ખરું પણ તેના પાયામાં કશો ફેરફાર નથી. મરજમાં આવે એટલું ગણોત્ત હડેએક વચ્ચે કરવાની જૂની પદ્ધતિને ખાલે હવે આંદીધ્વીટીવાળી અને અટપટી રીતો અખ્ત્યાર કરવામાં આવી. જાગીરદાર પોતાના ગણોત્તિયાઓ તરફ રહેમનજર રાખવી જોઈએ અને તેના હિતોને આગળ કરવાં જોઈએ એ વાત માન્ય કરવામાં આવી ગણોત્તિયા માં જેઓ વધારે વફાદાર અને નિમકહલાસ હોય તેમની જાગીરની કચેરીમાં નિમણૂક કરવી જોઈએ અને રાજ્યવહીવટમાં પણ તેમને થોડો મોજી ભાગ આપવો જોઈએ એ વાત પણ કપૂલ રાખવામાં આવી. પણ જમીનદારી યા જાગીરદારી પ્રથા સામે માથું ઝીંચકવામાં આવે

તે કેઈ પણ રીતે ચવાી લઈ શકાય એમ નહોતું. જાગીરના વહીવટ કરનારાઓ બદલાય તોયે તેનું કાર્મ તો પહેલાની જેમ ચાલુ રહેતું જ જોઈએ. ઘટનાઓના દબાણને પરિણામે આવે જ કંઈક ફેરફાર અનિવાર્ય બન્યો ત્યારે એવી શરત કરવામાં આવી કે, જાગીરની કચેરીમાં કામ કરતા ગંધાચે વફાદાર નોકરો ચાલુ રહેવા જોઈએ, જાગીરદારના બધાચે જૂના તેમ જ નવા મિત્રો, બગલિયાઓ તેમ જ આશિતોને માટે જોગવાઈ કરવી જોઈએ, જૂના પેન્શનરોનું પેન્શન ચાલુ રહેવું જોઈએ, પેસો નિયત થનાર જાગીરદાર પોતે પણ જાગીરના હિતેથી આશ્રયદાતા અને સલાહકાર તરીકે ચાલુ રહેવા જોઈએ અને આ રીતે ધર-મૂળના ફેરફારો કરવાના બધાચે પ્રયત્નો વિકળ થવા જોઈએ.

પોતાના હિતને હિંદુનું હિત ગણી લેવાની આ ભાવના ઉચ્ચ દરજ્જાની વહીવટી નોકરીઓમાં સૌથી પ્રથમ હતી અને એ નોકરીઓ સંપૂર્ણપણે સિટિશ હતી. પાછળનાં વરસોમાં તેમનો ઇન્ડિયન સિવિલ સર્વિસ અથવા હિંદી સન'દી નોકરી નામથી ઓળખાતા એક સુસંગઠિત સંઘના રૂપમાં વિકાસ થયો. એક અંગ્રેજ લેખકે તેની 'દુનિયાના સૌથી સમગ્ર મહાગન' તરીકે ઓળખ આપી છે. હિંદો રાજવહીવટ તેઓ ચલાવતા હતા, તેઓ પોતે જ હિંદુસ્તાન હતા અને તેમના સ્વાર્થ અથવા હિતોને જે કંઈ નુકસાનકારક હોય તે અવશ્ય હિંદને પણ નુકસાન કરનારું હોવું જોઈએ. હિંદી સન'દી નોકરી મારફત અને જે જાતનો ઇતિહાસ તેમ જ તત્કાલીન બનાવોનાં ખ્યાન સિટિશ પ્રજા આગળ રજૂ કરવામાં આવ્યાં તે ઉપરથી સિટિશ પ્રજાના જુદા જુદા થરોમાં વતાઓજ પ્રમાણમાં આ જાતનો ખ્યાલ ફેલાયો. રાજકર્તા વર્ગ સ્વાશયિક રીતે એવો ખ્યાલ પૂરેપૂરી રીતે ધરાવતો હતો પણ મજૂરો અને ખેડૂતોના માનસ પર પણ થોડે અંશે એની અસર થઈ હતી. અને પોતાના દેશમાં તેમનું સ્થાન ગૌણ હતું તે છતાં સાધાજન્યની માલકી ધરાવવા માટે તેઓ ગર્વ અનુભવતા હતા. એ જ મજૂર કે ખેડૂત હિંદમાં આવતા તો અનિવાર્ય રીતે અહીં તે રાજકર્તા વર્ગની બની જતો હિંદના ઇતિહાસ તેમ જ સંસ્કૃતિથી તે સર્વોચ્ચ અગત્ય હતો અને તે હિંદમાં સિટિશરોની પ્રચલિત વિચારપ્રણાલી સ્વીકારી લેતો, કેમ કે સ્વતંત્ર નિર્ણય આપવા માટેનાં કે પરિસ્થિતિનો ક્યાસ કાઢવા માટેનાં જરૂરી ધોગણો તેની પાસે નહોતાં. બહુ બહુ તો કંઈક અરુપિત પરાપકારશક્તિ તેમનામાં હતી પણ તેયે એ ચોક્કસની અંદર મર્યાદિત થયેલી હતી. સો વરસ સુધી સિટિશ પ્રજાના સઘળા વિભાગોમાં આ વિચારસરણી પ્રચલતી રહી અને જાણે કે એક રાષ્ટ્રીય વારસા જમાન બની ગઈ. એ વિચારસરણી નિશ્ચિત અને લગભગ અક્ષર ખ્યાલ સમાન બની ગઈ. હિંદ વિશેની તેમની દૃષ્ટિ એના પર નિર્ભર હતી અને અવ્યક્તપણે તેમના દેશને સ્પર્શતી દૃષ્ટિ પર પણ તેની અસર થતી હતી. જેની

પાસે કોઈ પણ પ્રકારનાં નિશ્ચિત ધોરણો, સિદ્ધાંતો કે બહારની દુનિયા વિશે કાંઈ જ્ઞાન નથી એવું એક જૂથ — બ્રિટિશ મજૂર પક્ષના આગેવાનો — આજે સામાન્ય રીતે હિંદની વર્તમાન રાજવ્યવસ્થાના સૌથી ચુસ્ત પુરસ્કર્તા રહ્યા છે. તેમની આંતરિક નીતિ તેમ જ સામ્રાજ્યને અંગેની નીતિ વચ્ચે, તેમના વિચારો અને વ્યવહાર વચ્ચે ઉપર-ઉપરથી દેખાતા વિરોધને લીધે કેટલીક વાર દંધક અસ્પષ્ટ પ્રકારની એવેની તેઓ અનુભવે છે. પણ ખાસ કરીને પોતે દુન્યવી હકાપણ ધરાવનારા વ્યવહારકુશળ પુરુષો છે એમ માનીને અંતરાત્માની આ બધી ગડબાંગને તેઓ સખતાઈથી દબાવી દે છે. વ્યવહારકુશળ માણસોએ રૂઢ અને સુપરિચિત વ્યવહારને અને વર્તમાન પરિસ્થિતિને લક્ષમાં રાખીને પોતાના નિર્ણયો બાધવા જોઈએ; કેવળ કોઈ સિદ્ધાંત કે કસોટી પર ન ચડેલા નિયમથી દોરવાઈને તેમણે અશાંત અને અધકારમય ખાઈમાં દૂદી પડવું જોઈએ નહીં.

ઇંગ્લંડથી સીધા હિંદમાં આવનારા વાર્ષિકરોયોને હિંદી સિવિલ સર્વિસ સાથે મેળ સ્થાપવાનો હોય છે અને તેના પર આધાર રાખવાનો હોય છે. તેઓ ઇંગ્લંડના મુડીપર અને રાજકર્તા વર્ગના હોઈ આગ્રી. સી. એસ.નું દૃષ્ટિબિંદુ સ્વીકારી લેવામાં તેમને કશી મુશ્કેલી નહતી નથી અને બીજે કયાય જોતો જોટો ન જડે એવા નિર્ગુણ સત્તાના રથને સ્થાપિત થયેલા હોવાથી તેમના વર્તન અને બોલવાચાલવાની રીતમાં અકળ પ્રકારનો ફરકાર થાય છે. સત્તા માણસને દૂપિન કરે છે, નિર્ગુણ સત્તા તેને સુવાંશે દૂપિત કરે છે અને હિંદમાંના બ્રિટિશ વાર્ષિકરોય જેટલી મોટી જનસંખ્યા પર નિર્ગુણ સત્તા બોગવે છે તેટલી સત્તા દુનિયામાં બીજે કયાયે પહેલાં કદી કોઈએ બોગવી નથી કે આજે કોઈ બોગવતું નથી. વાર્ષિકરોય જે રીતે બોલે છે તે રીતે ઇંગ્લંડનો કોઈ પણ વડો પ્રધાન કે યુનિયન રેટરોનો પ્રમુખ ન બોલી શકે. એનો જો કોઈ જોટો બોગવે હોય તો હિટલર હોઈ શકે. અને વાર્ષિકરોય જ નહીં, તેની કાઉન્સિલના બ્રિટિશ સભ્યો, ગવર્નરો અને ખાતાના સેક્રેટરીઓ તરીકે કામ કરનારાઓ તેમ જ મેજિસ્ટ્રેટો જેવા નાના અમલદારો સુધી એ રીતે બોલે છે. તેઓ કોઈથી કદી પટ્ટાવી ન શકાય એવી ગળગળી બિચારીઓ બોલે છે અને જે કંઈ બોલે કે કરે તે સાચું હોય છે એટલું જ નહીં, આ મૃત્યુ લોકનાં પામર માનવીઓએ, તેમની ચાહે તે માન્યતા હોય તોયે, એનો સાચા તરીકે સ્વીકાર કરવો જ પડે એવી તેમને ગળા સુધી ખાતરી હોય છે; કેમ કે તેમની સત્તા છે અને નામના છે.

વાર્ષિકરોયની કાઉન્સિલ અથવા કારોબારી સભાના કેટલાક સભ્યો ઇંગ્લંડથી સીધા નીમવામાં આવે છે અને તેઓ આગ્રી. સી. એસ. હોતા નથી. સિવિલ સર્વિસમાંથી આવેલા સભ્યોના અને તેમના વર્તન તેમ જ બોલવાચાલવા

વચ્ચે સામાન્ય રીતે દેખાઈ આવે એવો તફાવત હોય છે. એ એકબીજામાં તેઓ સુગમતાથી કાયમ કરે છે પણ શ્રેષ્ઠતાનું અને અગ્રાધિત સત્તામાંથી પેદા થતું કૃતકૃત્યતાનું વલણ તેઓ સર્વાંશે ધારણ કરી શકતા નથી. કારોબારી સભાના હિંદી સભ્યો (દમણીં ઘોડા વખતથી તેમને એમાં દબાવ કરવાનું શરૂ કરવામાં આવ્યું છે.) તો એથીયે ઓછા પ્રમાણમાં એમ કરી શકે છે. તેમની સંખ્યા અને શુદ્ધિમત્તા ગમે તેટલી હોય તોયે તેમનું સ્થાન દેખાતી રીતે જ ગૌણ હોય છે. સિવિલ સર્વિસના હિંદી સભ્યો ગમે એટલા જાંચા હોદ્દા પર હોય તોયે આ સત્તાધારી મંડળમાં તેમનો સમાવેશ થતો નથી. કેટલાક હિંદી સભ્યો તેમના બ્રિટિશ સાથીઓની વાનરનકસ કરે છે પણ તેમાં તેઓ ઝગા સફળ થતા નથી; તેઓ આડંબરી ને હારમારપદ જની જાય છે.

હિંદી સિવિલ સર્વિસના નવી પેઢીના બ્રિટિશ સભ્યો મારા મત પ્રમાણે તેમના પુરોગામીઓના કરતાં કંઈક ભિન્ન માનસવાળા હોય છે. જૂના ચોકામાં તેમનો સહેલાઈથી મેળ બેસતો નથી પણ અધી સત્તા અને રાજનીતિનાં સ્ત્રોત સિવિલ સર્વિસના જૂના સભ્યોના હાથમાં હોય છે અને નવા આવનારાઓથી એમાં કશો ફેર પડતો નથી. તેમણે કાં તો સ્થાપિત વ્યવસ્થા સ્વીકારી લેવી રહી અથવા કેટલીક વાર ખન્યું છે તેમ પોતાની નોકરીનું રાજીનામું આપી પોતાના દેશમાં પાછા ફરવું ગ્રહ્યું.

હું નાનો હતો ત્યારે હિંદીમાંનાં બ્રિટિશ માલકીનાં છાપાંઓ સરકારી ખખરો તેમ જ સરકારના સભ્યોનાં ભાષણો, સરકારી નોકરોની ફેરબદલી તેમ જ તેમના દરજ્જાની ચડતી, પોલો, ઘોડોડાની શરતો, નૃત્યના જલસા અને નાટ્યપ્રયોગો વગેરે અંગ્રેજ સમાજની પ્રગતિની ખખરોથી ભરપૂર રહેતાં તે મને યાદ છે. હિંદીના લોકો વિશે તેમ જ તેમના રાજકીય, સંસ્કૃતિક, સામાજિક અથવા આર્થિક જીવન વિશે ભાગ્યે જ એક શબ્દ પણ તેમાં આવતો. એ છાપાં વાંચીને તેમની હસ્તીની પૃથ્થુ ભાગ્યે જ જાણ થતી.

મુંબઈમાં હિંદુ, મુસલમાન, પારસી તેમ જ યુરોપિયનોની ટીમો વચ્ચે ચતુરંગી ક્રિકેટ મેચ રમાતી યુરોપિયનોની ટીમ બોમ્બે પ્રેસિડન્સી એટલે કે મુંબઈ ઇલાકાની ટીમને નામે ઓળખાતી ત્યારે બીજી ટીમો ડેવન હિંદુ, મુસલમાન પારસી ટીમ તરીકે ઓળખાતી. આમ કાર્ત્તને પણ લાગે કે યુરોપિયનો ખાસ ના પ્રતિનિધિઓ હતા, જ્યારે બીજાઓ પરાયા હતા અને ડેવન એ મેચ રમવા પૂરતા જ તેમને માન્ય રાખવામાં આવ્યા હતા. આ ચતુરંગી મેચે દજી પણ રમાય છે; એ વિશે જોકે આજકાલ ઘણો વાદવિવાદ ચાલે છે અને મેચ રમનારી ટીમો ધર્મને ધોરણે ન જનાવવી જોઈએ એવી માગણી કરવામાં આવે છે. મારા ધારવા પ્રમાણે બોમ્બે પ્રેસિડન્સી ટીમને હવે યુરોપિયન ટીમ કહેવામાં આવે છે.

હિંદમાંની બ્રિટિશ ક્લમોના પશુ સામાન્યપણે પ્રાદેશિક નામો હોય છે બગાળ કનમ, અ લાલાલાદ કનમ વગેરે એના સભ્યો માત્ર અંગ્રેજો અથવા કહો કે કેવળ યુરોપિયનો હોય છે આ જાતના પ્રાદેશિક નામો સામે અથવા અમુક વ્યક્તિઓનો સમૂહ પોતાની કનમ કાઢે અને તેમાં બીજાઓને દાખલ કરવાનું પસંદ ન કરે એ સામે પણ વાધો લેવાની જરૂર નથી પણ આ જાતના નામો, ગણતરીમાં લેવાને લાયક ખરું હિંદ, ખરું બગાળ, ખરું અલ્લાહાબાદ તેઓ જ છે એવું માનવાની પહેલાના અંગ્રેજોની ટેવમાંથી ઉદ્ભવ્યા છે બીજાઓ માત્ર ઝાડ પરના વાદ્ય જેવા છે, તેઓ પોતાનું સ્થાન સમજે તો તેમનો કંઈક ઉપયોગ છે બાકી તેઓ સાવ નકામા છે સમાન સંસ્કૃતિના લોકો નવરાજાના સમયમાં રમતગમત અને એમ્પીઝના સંપર્ક માટે એકલા મળે અને પોતાનાથી લિ ન સંસ્કૃતિના લોકોના આક્રમણ સામે અણગમો બતાવે એ સમજી શકાય એવી ખામત છે પણ એવી ક્લમોમાં મિન્યુરોપિયનોને દાખલ કરવામાં નથી આવતા એનું કારણ રગબેદ યા જાતિદ્વંષની ભાવના છે મારી વાત મુ તો કેવળ બ્રિટિશ કે યુરોપિયન ક્લમો સામે મારો કશો વાધો નથી, અને ભાગ્યે જ કોઈ હિંદી તેમાં જોડાવાની પરવા રાખશે પણ આ જાતની સામાજિક વાડામધી સ્પર્ધાપણે રગબેદ યા જાતિદ્વંષ તેમ જ રાજકર્તા વર્ગના લોકો તરફથી હર્મશા દર્શાવાતી અડિયાતાપણાની ભાવના, અને તુડમિજનજના પાયા પર રચાયેલી હોય ત્યારે વસ્તુસ્થિતિ મદનાર્થ જાય છે મુનર્મની એક જાણીતી કનમ પોતાના દીવાનખાનામાં સુધ્ધા નોકર સિવાયના કોઈ હિંદીને દાખલ કરતી નહોતી અને મારી જાણ પ્રમાણે બહેને તે કોઈ દેશી રાજા કે મોટા ઉદ્યોગપતિ કેમ ન હોય તોયે હજી દાખલ કરતી નથી

હિંદમાં રગબેદની ભાવના કેવળ અંગ્રેજો અને હિંદીઓ વચ્ચેની નથી પણ એશિયાનાસીઓ વિરુદ્ધ યુરોપિયનો વચ્ચેની ખામત છે હિંદમાં અત્યેક યુરોપિયન, તે જર્મન પોત કે ડુમાનિયન હોય તોયે રાજકર્તા જાતિનો સભ્ય છે રેલવેના કમ્પાઓમાં, સ્ટેશનો પરના વેષ્ટિંગ રૂમોમાં તેમ જ મગીચાઓમાંની પાટનીઓ પર માત્ર યુરોપિયન માટે એવું લખવામાં આવેલું હોય છે દક્ષિણ આફ્રિકામાં કે બીજે આમ થાય તે પણ મહુ જ ખરામ છે, પણ પોતાના જ દેશમાં આવી વાતોની મરદાસ કરવી પડે એ અમારી ગુનામી દશાનું સ્મરણ કરાવનારી તેમ જ અકળાવનારી અને અમને નીચું નેવડાવનારી બીજા છે

જાનિની શ્રેયતા અને સામ્રાજ્યવાદી ટુમાખીના આ જાણ લક્ષણોમાં ધીમે ધીમે ફેરફાર થવા લાગ્યો છે એ વાત સાચી છે પરંતુ એ ફેરફાર અતિ મદ ગતિથી થાય છે અને એ કેટલો બધો ઉપરઉપરનો છે તે દર્શાવનારા દાખલાઓ વારંવાર જન્યા કરે છે રાજકીય દગ્ગણ તેમ જ ઉદ્ગમ રાષ્ટ્રીયતાની ભાવના

એવો ફરકાર કરવાની ફરજ પાડે છે અને એને લીધે આગળની રંગબેદ અથવા જનતિરેખાની ભાવના તેમ જ તુમાખીભયું વલણ સૌમ્ય કરવાનો નિયારપૂર્વકનો પ્રયત્ન થાય છે. આમ છતાં એ જ રાજકીય ચળવળ ટોચકીની સ્થિતિએ પહોંચે છે અને તેને કચરી નાખવાનાં ચગલાં ભરાવા માટે છે ત્યારે જૂની સામ્રાજ્યવાદી અને જનતિની તુમાખી ઉગ્રમાં ઉગ્ર સ્વરૂપે પાછી પ્રગટ થાય છે.

અંગ્રેજી સમજદાર અને ઝીણા લોકો છે, પણ પરદેશી જન છે ત્યારે તેઓ અજ્ઞ મરીતે બેસાવધ બની જાય છે. હિંદમાં રાજકીય અને રૈયતના સંબંધને પરિણામે એકબીજાની દૃષ્ટિ સમજવાનું મુશ્કેલ બની જતું હોવાથી સાવધાનીનો આ અભાવ આસ કરીને ઉવાડે પડી આવે છે. પોતાને જોવું હોય તે જ જોવું અને ખાડીના તરફ આંખઆગ્ર કાન કરવા માટે ગણતરીપૂર્વક આવું બેસાવધપણું રાખવામાં આવતું હોય એમ આપણને લાગે છે. પણ આંખ-આગ્ર કાન કરવાથી કે ઉપેક્ષા કરવાથી હકીકતો અદૃશ્ય થઈ જતી નથી, અને જ્યારે તેમના તરફ લક્ષ આપવાની ફરજ પડે છે ત્યારે જાણે કે કંઈ મેક્ષી રમત રમવામાં આવી હોય તેમ અણકદખ્યા બનાવ તરફ અંજુગમે અને રાષ દર્શાવવામાં આવે છે.

અનેક શાંતિઓના આ મુસકમાં અંગ્રેજો અને ખાંસ કરીને રિદી સનદી નોકરીવાળાઓએ પોતાની એક મજબૂત વાગજધીવાળી શાંતિ બનાવી દીધી છે. સનદી નોકરીના હિંદી સભ્યો તેનાં બાહ્ય લક્ષણો ધારણ કરે છે અને તેના બંધા નિયમોનું પાલન કરે છે છતાં તેઓ પણ એ શાંતિના બની શકતા નથી. એ શાંતિએ પોતાના સર્વોપરી મદદત્વના સંબંધમાં એક પ્રકારની ધાર્મિક માન્યતા જોવું કંઈક ઊભું ક્યું છે એ માન્યતાની આસપાસ તેને અનુરૂપ પુગાણકથાઓ પેદા થઈ છે, જે તેને ટકારી રાખવામાં મદદરૂપ થાય છે. ધાર્મિક માન્યતા અને સ્થાપિત હિંતોનું જોડાણ બહુ પ્રબળ હોય છે અને તેની સામેનો પડકાર જોડામાં જોડા રાગદોષો અને બીજાણી દોષ પેદા કરે છે.

૨

ખંજાળની ચૂંટ ઇંગ્લંડની ઔદ્યોગિક ક્રાંતિને

સહાયભૂત બને છે

સત્તરમી સદીના આરંભમાં ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીને મોગલ આદેશ તરફથી નમાં દેવી બાધવાની પરવાનગી મળી હતી. થોડાં વરસ પછી દક્ષિણમાં મળે એક જમીનનો ટુકડો ખરીદ્યો અને ત્યાં આગળ મદાસની સ્થાપના કરી. ૧૬૨૧ની આગમાં ઇંગ્લંડના રાજા બીજા ચાર્લ્સને પોર્ટુગલ તરફથી પહેરાણીમાં મુર્ખનો દાણ મળ્યો. ચાર્લ્સે એ દાણ ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીને આપી

દીધો ૧૬૯૦ની સાનમાં કલકત્તા શહેર સ્થાપનામાં આવ્યું આમ સત્તરમી સદીના અત સુધીમાં અંગ્રેજોએ હિન્દમાં લેખા રહેના માટેના મેટનાક થાણા તેમ જ પગડો જમાના માટે હિન્દના દરિયાકાંઠા પર કેન્દ્રાક નાના જમાવ્યા હતા ધીમે ધીમે તેઓ દેશના અંદરના ભાગમાં પણ પસારના લાગ્યા ૧૭૫૭ના પ્લાસીના યુદ્ધથી પહેલાંહેલો તેમના કાબૂ નીચે ત્રિતાગ પ્રદેશ આવ્યો અને થોડા જ વરસોમાં બંગાળ, મિહાર, ઓરિસ્સા અને પૂર્વના દરિયાકાંઠાનો પ્રદેશ તેમની હાથમાં નીચે આ થો ખીજી મોટું પગડું ચાળીસ વરસ બાદ બોગણીસમી સદીના આરંભમાં ભગનામાં આ યુ એથી તેઓ છેક દિલ્હીના દ્વાર સુધી આવી પહોંચ્યા ૧૮૧૮ની સાલની મરાઠાઓની છે ની હાર પછી ત્રીજી મોટું પગડું ભરનામાં આ યુ અને શીમો સાથેના ત્રિતાગ પછી ૧૮૪૯ની સાલના ચોથા પગનાથી આખું પ્રદેશ પૂરું થયું

આમ, મદ્રાસ શહેરમાં બ્રિટિશરો ૩૦૦થી વધારે વરસથી છે, મગાળ અને મિહાર વગેરે પ્રદેશો પર તેઓ ૧૮૭ વરસથી રાજ્ય કરતા આ યા છે, દક્ષિણ પર તેમણે પોતાની સત્તા ૧૪૫ વરસ પર જમાવી, યુક્ત પ્રાંતો નામથી આજે જે પ્રદેશ બોગણાય છે તેના પર, તેમ જ મધ્ય અને પશ્ચિમ હિંદ પર લગભગ ૧૦૫ વરસ પર તેમણે પોતાની આજીવ વર્તાવી અને ૬૫ વરસ પર તેઓ પગમમાં ફેલાયા (આ હકીકત ૧૯૪૪ની સાનમાં લખાય છે) મહુ નાનો પ્રદેશ ગણીને મદ્રાસ શહેર છોડી દઈએ તો તેમણે કરેલા મગાળ અને તમના કમળ વચ્ચે લગભગ સો વરસનો ગાળો પડે છે એ ગાળા દરમ્યાન બ્રિટિશ રાજનીતિ અને વહીવટી પદ્ધતિમાં વારંવાર ફેરફાર થતા રહ્યા ઇંગ્લેન્ડમાં નવા નવા ફેરફારો થતા તેમ જ હિન્દમાં બ્રિટિશ અમન મળ્યૂત બન્યો તેથી આ ફેરફારો કરવામાં આવ્યા નવા કમળે કરેલા દરેક પ્રદેશ સાથેનો વર્તવ આ ફેરફારો પ્રમાણે મદનાતો રહ્યો વળી બ્રિટિશરોએ હરાવેના તે તે પ્રદેશના રાજકર્તા વર્ગના પ્રકાર પર પણ એ વર્તાવનો આધાર રહેતો આમ, જ્યાં તેમને ગડું મળેનાઈથી રિજ્ય મળ્યો હતો તે બંગાળમાં મુસ્લમાન જમીનદાર વર્ગને રાજકર્તા વર્ગ તરીકે લેખનામાં આવ્યો અને તેમની સત્તા તોડી પાડવાની નીતિ તા અખત્યાર નરનામાં આવી એથી લેખ, પગમમાં શીમોના હાથમાંથી સત્તા છીનવી લેવામાં આવી હતી અને આરંભના સમયમાં લા આગળ અંગ્રેજો અને મુસલમાનો વચ્ચે વેમનસ્ય નહોતું હિન્દના મોળા ભાગમાં મરાઠાઓ બ્રિટિશરોના વિરોધીઓ હતા

હિન્દના જે પ્રદેશો બ્રિટિશ અમન નીચે લાગામાં લાગા વખત સુધી રહ્યા તે આજે ગરીબમાં ગરીબ છે એ સૂચક દર્શાવત આગળ તરી આવે છે સાચે જ, જેટલા પ્રમાણમાં બ્રિટિશ અમન લાગો તેટલા પ્રમાણમાં તે પ્રદેશની

ગરીબાઈ વધારે એમ એ બે વચ્ચે નિષ્કટનો અંબધ દર્શાવતો એક પ્રકારનો આલેખ દોરી શકાય એમ છે. ગણ્યાગણ્યાં મોટાં સહેરા તેમ જ નવાં ઔદ્યોગિક કેન્દ્રોથી આ તપાસમાં કરી મહત્વનો ફેર પડતો નથી. નોંધલાયક તો સમગ્ર આમજનનાની સ્થિતિ છે અને જંગાગ, બિહાર, ઓરિસ્સા તેમ જ મદ્રાસ પ્રકાશનો કેટલોક ભાગ હિંદના ગરીબમાં ગરીબ પ્રદેશો છે એ વિશે કશી શંકા નથી. આમજનનાની સ્થિતિ તેમ જ જીવનધોરણ પંજાબમાં સૌથી વધારે સારું છે. સિટિશરો આત્મા તે પહેલાં જંગાગ ધણે જ ધનાઢ્ય અને સમૃદ્ધ પ્રાન્ત હતો એ નિર્વિવાદ છે. આ તકાવતો અને વિષમતાઓ બીજાં ધણાં દાગણોને આભારી હોય એમ બને. પણ જંગાગ પ્રાન્ત જે એક વખતે ધનાઢ્ય અને આત્મિક હતો તેની પ્રજા ૧૮૭ વરસના સિટિશ અમલ શ્રાદ્ધ અને અંતને કહેવામાં આવે છે તે પ્રમાણે તેની સ્થિતિ સુધારવાને તેમ જ તેની પ્રજાને સ્વરાજની કળા શીખવવાને માટે સિટિશરોએ અથાક પરિશ્રમ ઉદ્ધવ્યો છે તે છતાં આજે ગરીબાઈમાં ડુબી ગઈ છે અને જૂબમરણને કારણે મરવા પડી છે એ હકીકત સમજી શકાય એવી નથી.

હિંદમાં અંગાળને સિટિશ અમલનો પહેલવહેલો પૂરેપૂરો અનુભવ થયો. એ અમલનો આરંભ નગન લૂંટ અને જીવતા ખેડૂતો પાસેથી જ નહીં, મરણ પામેલા ખેડૂતો પાસેથી પણ તેમના હાથમાં જે કંઈ આવે તે બધું છીનવી લેનારી મહેસૂલપદ્ધતિથી થયો. એડવર્ડ ટોમસન અને જી. ટી. ગેરેટ નામના હિંદના સિટિશ ઇતિહાસ-લેખકો જણાવે છે કે, ‘અંગ્રેજોને સોનાનો જે લોભ લાગ્યો હતો તેનો જોડો કોટેસ અને પિત્તારોના સમયના સ્પેર્નવાસોંઓની સોના માટેની પ્રેલબ પત્રી મળી શકે એમ નથી. ખાસ કરીને અંગાળના લોકોનું ‘હેલ્ડ ટીપું સુસાર્થ જાય નહીં’ ત્યાં સુધી તેને ફરીથી શાંતિ મળવાની નહોતી.’ ‘આ પત્રીનાં ધણાં વરસો સુધી હિંદમાંના અંગ્રેજોએ નાણાંની ખામતમાં જે બંધકર અનીનિ આવરી તેને માટે મોટે ભાગે કષાર્થ જવાનદાર હતો.’* સાત્રાજ્યના મહાન સિદ્ધી આ ક્ષાર્થવનું પૂતળું લંડનમાં હિંદી કચેરીની સામે આજે ઊભું છે. આ નિર્ભેજ લૂંટ હતી. અંગાળ પ્રાત્ વારંવાર બીયલ દુકાળોનો ભોગ બન્યો ત્યાં સુધી આ પેગોલા રક્ષને ફરી ફરીને હીડોંગવામાં આવ્યું. ‘પાછળના વખતમાં આ પ્રયોગને વેપારનું નામ આપવામાં આવ્યું’ પણ તેથી ‘કેશો ફેર પડ્યો નહીં’ આ કહેવાતો વેપાર સંસ્કાર કરતી હતી. એ વેપાર એક લૂંટ હતી. ઇતિહાસમાં એના જેવા દુષ્પલા મળવા મુશ્કેલ છે. અને એ યાદ રાખવું જોઈએ કે જુદા જુદા નામથી અને જુદે જુદે સ્વરૂપે

* રામોશ મેન્ડ પુલ્કિન્કેન્ટ બેન્ક નિર્દિષ્ટ રૂઠ જિત નિર્ણય, એડવર્ડ ટોમસન અને જી. ટી. ગેરેટ (લંડન, ૧૯૩૫).

અંગાળની લૂંટ ઇંગ્લંડની ઔદ્યોગિક ક્રાંતિને સહાયભૂત બને છે ૪૦૧

આ પ્રયોગ થોડાં વરસો માટે નહીં પણ પેઢીઓ સુધી ચાલુ રહ્યો. નરી લૂંટ ધીમે-ધીમે કાયદેસરના શોષણનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. એ ગોપણ લૂંટની જેમ સહેજે દેખાઈ આવે એવું નહોતું પણ વસ્તુતાએ એથીયે ખૂંટું હતું. હિંદમાંના બ્રિટિશ અમલની આરંભની પેઢીઓની નીતિબદ્ધતા, હિંસા, ધનલોભનુપતા અને પ્રકાષાતીપણું વગેરેની કદવનાં પણ અર્થ શકે એમ નથી. હિંદુસ્તાની ભાષાનો અંગ્રેજી ભાષામાં રૂઢ અર્થ ગયેલા એક શબ્દ 'લૂંટ' છે એ હકીકત સ્પષ્ટ છે. એન્ડર્સ ટોમસન કહે છે, અને એ વસ્તુ કેવળ અંગાળને જ લાગુ પડે છે એમ નથી, 'બ્રિટિશ હિંદનો આરંભકાળનો ઇતિહાસ આપણે યાદ કરીએ તો રાજકીય ગેરરીતિનો દુનિયાનો તે ખરાબમાં ખરાબ દાખલો છે.'

આ બધાને પરિણામે, બ્રિટિશ અમલના આરંભના સમયમાં જ ૧૭૭૦ની સાલમાં દુકાળ પડ્યો અને તેમાં અંગાળ તેમ જ ગિહારની ત્રીજા ભાગથીયે વધારે વસ્તી નાશ પામી. પણ આ બધું પ્રગતિના ખ્યેખને 'અર્થે' હતું અને ઇંગ્લંડમાં ઔદ્યોગિક ક્રાંતિને જન્મ આપવામાં તેણે મોટો ફાળો આપ્યો, એ હકીકત મોટે અંગાળ મગરૂરી લઈ શકે એમ છે. આ કેવી રીતે બન્યું તેના બ્લૂક એન્ડર્સ નામનો એક અમેરિકન લેખક આપણને તાદરશ ખ્યાલ આપે છે, 'ઇંગ્લંડમાં આવતા ગિહારનાં નાણાના ધોધે રાષ્ટ્રની રોકડ મૂડીમાં વધારો કરીને તેના શક્તિસંચયમાં વધારો કર્યો એટલું જ નહીં તેની લવચીકતા અને ગતિ પણ સારી પેઠે વધાર્યાં. પ્લામીના સુદ પછી તરત જ અંગાળની લૂંટનાં નાણા લંડનમાં આવવા લાગ્યાં અને તેની તાદ્કાલિક અસર જણાયા માડી હોય એમ લાગે છે.' કેમ કે, ઔદ્યોગિક ક્રાંતિનો આરંભ ૧૭૭૦ની સાલથી થયો એ બાબતમાં બધા તજજ્ઞો સમત છે. . . . પ્લામીનું સુદ ૧૭૫૫ની સાલમાં થયું અને એ પછી જે ઝડપથી ફેરફાર થયા તેનો જોટો ક્યાંયે શોધ્યો જડે એમ નથી. ૧૭૬૦ની સાલમાં ફટકાસાળ આવી અને ધાતુ ગાળવામાં હવે લાકડાને બદલે કાચસાનો અગતણ તરીકે ઉપયોગ થવા લાગ્યો. ૧૭૬૪ની સાલમાં હાર્મીએ રિપનિંગ જેની એટલે કે એકી વખતે ઘણા તાર 'કાતી શકાય એવું' યંત્ર ગોપ્યું. ૧૭૭૬ની સાલમાં કોમ્પટને મ્યૂલ એટલે કે સૂતર કંતાય અને આગોઆપ કાંદણ પર વીંટાય એવું યંત્ર શોધ્યું. ૧૭૮૫ની સાલમાં કાર્ટરે વગાળાયેલી આસતી-સાગની શોધ સરકારમાં નોંધાવી, અને એને માટેના પેનાના હક સુરક્ષિત કર્યા અને ૧૭૬૮ની સાલમાં વોટે વરાળથી ચાલતા પેતાના એજિનને સંપૂર્ણ બનાવ્યું. આ બધાં યંત્રોએ તે સમયની ઉત્તરોત્તર વધતી જતી ગતિને માટે માર્ગ મોકળો કરી આપ્યો એ ખરું પણ એ ગતિનો વેગ કંઈ તેમણે નિર્માણ કર્યો નહોતો. શેષના સ્વતંત્ર તો નિષ્ક્રિય હોય છે. . . તેમને ચાલુ કરી શકે એટલી શક્તિનો સચ્ચ મતાં, સુધી તે જેમની

તેમ પડી રહે છે. એ શક્તિનો સંયમ નાણાંના રૂપમાં હોવો જોઈએ અને તે પણ તિમેરીમાં પડી રહેલાં કે દાદી રાખેલાં નહીં, પણ ફરતાં નાણાં. દિ'દનાં નાણાં ધોધમાર આવ્યાં અને એ પછી લેણદેણ માટેની શખ વધી તે પહેલાં એને માટે જોઈતી શક્તિ ખૂટતા પ્રમાણમાં નહોતી. ધણું કરીને, (દિ'દની લૂટમાંથી જોડેલો નફો મળ્યો તેટલો નફો સહિના આરંભકાળથી આજ સુધીમાં બીજા કોઈ પણ રોકાણમાં નહીં મળ્યો હોય) કારણ કે, લગભગ પચાસ વરસ સુધી ઇંગ્લંડનો કોઈ દરિદ્ર નહોતો.*

૫૩

દિ'દના ઉદ્યોગોનો નાશ અને તેની ખેતીની અધોગતિ

આરંભના સમયમાં ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીનું મુખ્ય કામ કાપડ વગેરે દિ'દનો તૈયાર માલ, તેમ જ પૂર્વના પ્રદેશોમાંથી તેમના અને એવી બીજી વસ્તુઓ યુરોપ પહોંચાડવાનું હતું. એ હેતુને માટે જ એની આપના ચર્ચ હતી અને ઉપર જણાવેલી વસ્તુઓની મુગેપમાં ખૂબ માગ હતો. ઇંગ્લંડમાં ઉદ્યોગોમાં યાંત્રિક પદ્ધતિનો નિકાસ થયાથી ત્યાં આગળ ઔદ્યોગિક મૂડીદારોનો નવો વર્ગ ઊભો થયો. એ વર્ગ ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીની આ નીતિમાં ફેરફાર કરવાની માગણી કરી દિ'દનો માંધ ઇંગ્લંડના બજારોમાં આવતો બંધ કરવો અને ઇંગ્લંડમાં બનેલા તૈયાર માલ માટે દિ'દનાં બજારો ખુલ્લાં મૂકવાં એ તેમની માગણી હતી. આ નવા વર્ગની અસરને લીધે સિટિશ પાર્લમેન્ટ દિ'દમાં તેમ જ ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના કામકાજમાં વધારે રસ લેવાં લાગી. રાજઆતમાં કાયદા મારફતે દિ'દના માંધ માટે ઇંગ્લંડનાં દાર બંધ કરવામાં આવ્યાં. દિ'દનો માંધ નિકાસ કરવાના વેપારનો ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની પાસે બજારો હોવાથી દિ'દના માંધની આયાત સામેના આ પ્રતિબંધની અસર ખીંજી પરદેશી બજારો પર પણ થઈ. આ પછી દેશની અંદરના ભાગમાં પણ દિ'દમાં બનેલા માંધની અવરજવર અટકાવી દેવા માટે ઠેર ઠેર કરવાંમાં આવેલી નાકાજોઈ તેમ જ બીજાં બિન્ન બિન્ન અનેક ઉપાયો દ્વારા દિ'દના પાકો માંધની ઉત્પાદનને ડોધવાનો અને તેને કચરી નાખવાનો ભાર પ્રવચન કરવામાં આવ્યો. બીજા બાજુ સિટિશ માંધના પ્રવેશ માટે, બંધાં દાર મોકળાં કરી દેવામાં આવ્યાં. દિ'દના કાપડનો ઉદ્યોગ નાશ પામ્યો અને સંખ્યામય વેણકરો તેમ જ બીજા દારીગરો પર

* મૂકમ એડમ્સ: ધિ લે બોન્ડ નિવિલ્લેજેશન બેન્ટ હોંગ (૧૯૨૮), પાન ૨૫૬-૬૦. મિન્ડિયા નામના પુસ્તકમાં કેટ મિએથે ગ્રંથો દ્વારા (૧૯૪૩).

એની માફી અસર પહોંચી. મંગાળ તેમ જ બિહારમાં આ દુર્દશા બહુ ઝડપથી થઈ; દેશના બીજા ભાગોની પણ બ્રિટિશ હકૂમતનો ફેલાવો થતાં તેમ જ રેલવે બંધાતી ગઈ તેમ તેમ પ્રાંતો ધીમે ધીમે એ દશા થઈ. આખીયે ઓગણીસમી સદી દરમ્યામ એ પ્રક્રિયા ચાલુ રહી અને તેને પરિણામે વહાણો બાંધવાનો, ધાતુનો, કાચનો, કાગળ બનાવવાનો વગેરે અને એવા જ બીજા અનેક પુરાણા ઉદ્યોગો નાશ પામ્યા.

પુરાણી દબના ઉદ્યોગો યંત્રપદ્ધતિના નવા ઉદ્યોગો સાથે અથક્રમણમાં આવવાથી, અમુક અંશે તો એમ બનતું અનિવાર્ય હતું. (પણ રાજકીય તેમ જ આર્થિક દબાણને લીધે વધારે ઝડપથી એમ બનવા પામ્યું અને ઉદ્યોગોમાં નવી યંત્રપદ્ધતિ દાખલ કરવાનો કશો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો નહીં એટલું જ નહીં, આમ થતું અટકાવવાનો હરેક પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો. એ રીતે હિંદના આર્થિક વિકાસ રોકવામાં આવ્યો અને નવા ઉદ્યોગો જોલા થતા અટકાવી દેવામાં આવ્યા. હિંદમાં બહારથી યંત્રસામગ્રી મંગાવી શકતી નહોતી. હિંદમાં એક પ્રકારનું પોતાનું પેદા થયું. એ બ્રિટિશ માણની આપાતથી જ ભરી શકાય એમ હતું. અને એમાં ઉત્તરોત્તર વધતી જતી બેકરી અને ગરીમાઈ પેદા થઈ. એક નમૂનેદાર આધુનિક જમાનાની વસાહતી અર્થવ્યવસ્થા નિર્માણ કરવામાં આવી — હિંદ ઉદ્યોગપ્રધાન ઇંગ્લંડને કાચો માલ પૂરો પાડનારી તેમ જ ઇંગ્લંડના તૈયાર માલને માટે ખર્ચરનો પ્રમુખ કરનારી ખેતીપ્રધાન વસાહત બની ગઈ.

કારીગર વર્ગના ધંધારોગગ્રસ્ત નાશ પામવાથી જખરદસ્ત પાપા પર બેકારી પેદા થઈ. ઉદ્યોગવંધાઓમાં આજ સુધી રોકાયેલા આ કરોડો લોકોએ હવે શું કરેલું? હવે તેમણે ક્યા જવું? તેમનો જૂનો ધંધો તો હવે તેમને માટે રહ્યો નહોતો અને નવા ઉદ્યોગવંધાઓ માટેનાં દારૂબંધ કરી દેવામાં આવ્યાં હતાં. હા, તેઓ મરી ગઈ શકે એમ હતું; પરિસ્થિતિ અસહ્ય બની જાય છે ત્યારે માણસ માટે એ ઉગારો હમેતાં હોય છે. અને કરોડોની સંખ્યામાં તેઓ મેંઝણ પાડ્યા પણ ખરા. હિંદની બ્રિટિશ ગવર્નમેંટ જનરલ લાંડ બેન્ટિન્કે ૧૮૩૪ની સાલમાં લખ્યું હતું, ‘વેપારરોગગ્રસ્તના ઇન્દિયસમાં આવી દુર્દશાનો જોરો જડવે મુકેલ છે. સુરોડિ કાપડ વણનારા વેચકોનાં દાડકાંઓથી હિંદનાં મેદાનો સંદેહ ખામી ગયાં છે.’

આમ છતાંયે આ વર્ગના લોકો મોટી સંખ્યામાં જીવતા રહ્યા તથા બ્રિટિશરોની નીચીની દેશના દર દરના ભાગે પર અચર થતી ગઈ અને તેથી બેકારી વધતી ગઈ તેમ તેમ તેમની સંખ્યામાં વધારો થતો ગયો. કારીગરોના આ મોટા મોટા સમુદાયો પાંચે નહોતો કોઈ ધંધો, કે નહોતું કશું કામ અને તેમનું

પરાપૂર્વથી ઊતરી આવેલું હસ્તકૌશલ નકામું થઈ પડ્યું. પછી તેઓ જમીન તરફ વળ્યા, કેમ કે જમીન, હજી મોજૂદ હતી, પણ જમીન પૂરેપૂરી રોકાઈ ગયેલી હતી અને તેમનો યુગ્મનો ચાંલી શકે એ રીતે તેમાં તેમનો સમાવેશ થઈ શકે એમ નહોતું. આથી તેઓ જમીન પર બેઠાં પડ્યા અને એ બેઠાં ઉત્તરોત્તર વધતો ગયો. એની સાથે દેશની ગરીબાઈ પણ વધતી ગઈ અને લોકોનું જીવનધોરણ માની પણ ન શકાય એટલું નીચું ઊતરી ગયું. કારીગર વર્ગની આ પરાણે જમીનનો આશરો ખોળવાની પ્રવૃત્તિને લીધે ખેતી અને ઉદ્યોગો વચ્ચેની વિષમતા ઉત્તરોત્તર વધતી ગઈ. ખીજા ધંધાઓ તેમ જ સંપત્તિ ઉત્પન્ન કરનારી પ્રવૃત્તિઓને અખાલે ખેતી વધારે ને વધારે પ્રમાણમાં લોકોનો એકમાત્ર ધંધો થઈ ગયો.

હિંદુ વધારે ને વધારે પ્રમાણમાં ગામડાંનો દેશ બનતો ગયો. ગઈ સદી દરમ્યાન દરેક પ્રગતિશીલ દેશમાં ખેતીમાથી ઉદ્યોગો તરફ, ગામડાંમાંથી શહેરો તરફ — એમ વચ્ચેની ફેરફારી થઈ ઇંગ્લિશ નીતિને કારણે હિંદુમાં એથી ઊંડાઈ ગઈ વહી. એના આકાશ બોધદાયી અને સૂચક છે. ઓગણીસમી સદીના વચગાળાના સમયમાં દેશની લગભગ પચાસ ટકા વસ્તી ખેતી પર આધાર રાખતી હતી એમ કહેવાય છે; એ પ્રમાણ વધીને સિતરે ટકાનું થયું છે એવો તાજેતરમાં અંદાજ કાઢવામાં આવ્યો છે. (આ આકાશ લક્ષ્ય પહેલાંના સમયના છે.) યુદ્ધ દરમ્યાન લોકોને ઉદ્યોગોમાં વધારે પ્રમાણમાં કામગીરી મળી એ ખરું પણ વસ્તી વધી નથી. ૧૯૪૨ની વચ્ચેના સમયમાં ખેતી પર આધાર રાખનારાઓની સંખ્યા ખરેખર વધી ગઈ. થોડા મોટાં શહેરો જોયા થયાં છે તે પરથી ઉપયોગ નજરે જોનારને હિંદુની પરિસ્થિતિ વિશે ખોટો ખ્યાલ આવે એ બનવાનું છે. એ બધાં શહેરો મુખ્યત્વે ફરીને નાના નાના કસબાઓને ભોળે જોવાં થયાં છે.

ત્યારે, હિંદુની પ્રજાની લખાંદર ગરીબાઈનું આ સ્થળ અને મૂળભૂત કારણ છે અને એ ગરીબાઈ પ્રમાણમાં બહુ લાંબા વખતની નથી ખામોશી અને નિરક્ષરતા જેવાં એ ગરીબોમાં વધારો કરનારાં ખીજાં કારણો પણ આ ગંદાની, કાપમી જૂપમરો અને અપૂરતું પોષણ વગેરેનાં જ પરિણામો છે વધારેપડતી વસ્તી ઇચ્છવા જોઈ નથી અને જરૂર જણાય ત્યાં તેને અંકુશમાં રાખવાનાં પગલાં લેવાં જોઈએ. પણ-ધણા. ઉદ્યોગપ્રધાન દેશો જેટલી ગીચ વસ્તી હજી પણ અમારે ત્યાં નથી. ખેતીપ્રધાન દેશને માટે એ વધારેપડતી ગણાય, યોગ્ય આર્થિક વ્યવસ્થા નીચે એ આખીયે વસ્તીને ઉપાદેશ કરી શકાય અને એ રીતે દેશની સંપત્તિ વધારી શકાય વાત તો એવી છે કે માત્ર ખંડાગ અને ગંગા નદીની ખીણ જેવા અમુક પ્રદેશોમાં જ વસ્તી વધારેપડતી ગીચ છે.

અને ઘણા મોટા પ્રદેશોમાં તો વસ્તી હજી પણ આછી છે. ઇંગ્લેન્ડની વસ્તી હિંદથી અમણી કરતાં પણ વધારે ગીચ છે એ વાત માદ રાખવા જેવી છે.

ઉદ્યોગની કટોકટી ઝડપથી જમીન પર પણ ફેલાઈ ગઈ અને ખેતીમાં એ કાયમની કટોકટી ખીની ગઈ. ખેડૂતની જમીનના ઘટકો ઉત્તરોત્તર નાના થતા ગયા અને તેના માન્યમાં પણ ન આવે એટલા નાના ટુકડા થઈ ગયા. ખેડૂનોતો દેવાનો બોજો વધી ગયો અને ઘણા દાખલાઓમાં શાહુકારો ખેડૂતની જમીનના માલિક બની ગયા. જમીન વિનાના મજૂરોની સંખ્યા વધીને કરોડોની થઈ ગઈ. હિંદ ઔદ્યોગિક મૂડીદારોના અમલ નીચે હતુ પણ તેની અર્થવ્યવસ્થા ઘણે અંશે મૂડીવાદી યુગ સરૂ થયો તે પહેલાની હતી. ફેર એટલો કે, તેમાં મૂડીવાદી યુગ પહેલાનો એ અર્થવ્યવસ્થાનાં સંપત્તિ પેદા કરનારાં ઘણાં તત્ત્વોની હસ્તી નાખૂદ થઈ હતી. હિંદ આધુનિક જમાનાના ઔદ્યોગિક મૂડીવાદનું શુભામ બની ગયું. તેણે એનાં બધાં અનિષ્ટો સલા પણ એનો કશો લાભ એને ન મળ્યો.

ઔદ્યોગિક યુગ પહેલાંની અર્થવ્યવસ્થામાંથી મૂડીવાદી ઉદ્યોગોની અર્થવ્યવસ્થામાં સંક્રાંતિ થાય છે ત્યારે આમજનતાને કપરી હાડમારી, મુસીબતો અને માનનાઓ વેલી પડે છે. ઔદ્યોગિક યુગના આરંભના સમયમાં ખાસ કરીને આમ અન્યુ હતુ કેમ કે એવી સંક્રાંતિ અથવા ફેરફાર વ્યવસ્થિત રીતે અને યોજનાપૂર્વક થાય એને માટે અથવા તેનાં માણં પરિણામો હળવાં, કઠવા માટે કશો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો નહોતો. બધું જ વ્યક્તિના પ્રયત્ન પર છોડી દેવામાં આવ્યુ હતુ. સંક્રાંતિના આ સમય દરમ્યાન ઇંગ્લેન્ડમાં પણ લોકોને આવી હાડમારી વેલી પડી હતી પણ એકંદરે જોતાં એ હાડમારી ખુદ નહોતી કેમ કે ત્યાં આગળ ફેરફાર ખુદ ઝડપથી થયો અને પેદા થયેલી બેકારી નવા ઉદ્યોગોએ દૂર કરી પણ એક અર્થવ્યવસ્થામાંથી બીજી અર્થવ્યવસ્થામાં થયેલી સંક્રાંતિ માટે માનવી હાડમારી અને માનનાઓના રૂપમાં કિંમત ચૂકવવી ન પડી એવો એનો અર્થ નથી. એની કિંમત ખમુસ ચૂકવવી પડી અને તે પણ પૂરેપૂરી. પણ તે ખીજઓએ, ખાસ કરીને હિંદના લોકોએ દુકાન, મગફળી અને જામગરસ્ટ બેકારીના રૂપમાં ચૂકવી. પશ્ચિમ યુરોપમાં ઔદ્યોગિક અર્થવ્યવસ્થામાં સંક્રાંતિ થઈ તે માટેની મોટા ભાગની કિંમત હિંદ અને ચીન તેમ જ ખીજન વસાહતો મા પરાધીન દેશોએ ચૂકવી એમ કહી શકાય. એ બધા દેશોની અર્થવ્યવસ્થા યુરોપની રાજસત્તાઓના કાબૂ નીચે હતી.

(એ બધા સમય દરમ્યાન, વ્યવસ્થાશક્તિ, હસ્તકૌશલ્ય, યાંત્રિક નિપુણતા, સિદ્ધદસ્ત કારીગરો તથા હિંદમાંથી સતત નાણાનો પ્રવાહ ઇંગ્લેન્ડ તરફ વહેતો રહ્યો,

છતાં થોડી મૂડીના રૂપમાં ઉદ્યોગોના વિકાસને માટે હિંદમાં પૂરતી સામગ્રી પડી હતી એ ઉઘાડું છે. બ્રિટિશ પાર્લમેન્ટની તપાસ સમિતિ સમક્ષ ૧૮૪૦ની સાલમાં જુઆની આપતાં મોન્ટગોમેરી માર્ટિન નામના ઇતિહાસકારે કહ્યું હતું, 'હિંદ જેટલો ખેતી કરનારો દેશ છે તેટલો જ પાકો માલ તૈયાર કરનારો ઔદ્યોગિક દેશ પણ છે. અને જે કાંઈ તેને કેવળ ખેતી કરનાર દેશની સ્થિતિમાં ઉતારી પોડવા પ્રયાસ કરશે તે તેને સંસ્કૃતિની દૃષ્ટિએ પણ નીચો પાડશે.' ખરાબર આ જ પ્રયોગ કરવાનો બ્રિટિશરો હિંદમાં સતત અને એકધાગે પ્રયત્ન કરતા રહ્યા અને લગભગ દોઢ સદીના તેમનો આપખુદ અમલ જાદ હિંદની આજે જે દુર્દશા થઈ છે એ પરથી એમાં તેમને મજેલી સફળતાનું માપ મળે છે. હિંદમાં આધુનિક જ્ઞાના ઉદ્યોગો ખીલવવા માટેની માગણી થવા લાગી. (અને મારા ધારવા પ્રમાણે આવી માગણી કંઈ નહીં તો સો વરસથી થવા લાગી છે.) ત્યારથી અમને કહેવામાં આવે છે કે હિંદ મુખ્યત્વે કરીને ખેતીપ્રધાન દેશ છે અને ખેતીના ધધાને વગગી રહેવામાં જ તેનું દિત રહેલું છે. ઉદ્યોગોના વિકાસ કલ્પ્ય સમજૂલા ઉઘવાવી નાખે અને તેના મુખ્ય વ્યવસાય ખેતીને હાનિકારક નીવડે. બ્રિટિશ ઉદ્યોગપતિઓ તેમ જ અર્થશાસ્ત્રીઓએ હિંદના ખેડૂત માટે જે હમ્ફરી દેખાડી છે તે ખરેખર સંતોષની વાત છે. આ હકીકત તેમ જ હિંદમાંની બ્રિટિશ સરકારે તેના દિત માટે જે ભારે કાગળ રાખી છે તે જોતાં અમે એક જ અનુમાન પર આવી શકીએ એમ હીએ કે, કોઈક સર્વસમર્થ અને દુષ્ટ ભાવીએ, કોઈક દેવી સક્રિતએ વચ્ચે પડીને તેમના શુભ ઇરાદાઓ અને પગલાંઓને વિકૃત કર્યાં અને એ ખેડૂતને આ પૃથ્વી પરનો સૌથી મરીખ, કંગાળ અને દુઃખી માનવી બનાવી દીધો.

આજે હિંદમાં થતા ઉદ્યોગોના વિકાસનો વિરોધ કરવાનું કોઈને માટે પણ મુશ્કેલ છે. આમ છતાં, કોઈ વિશાળ અને દરગંभी યોજના તૈયાર કરવામાં આવે છે ત્યારે હજી આજે પણ અમારા બ્રિટિશ મિત્રો અમને એતવે છે અને ખેતીની ઉપેક્ષા ન કરવી જોઈએ તેમ જ તેને પ્રથમ સ્થાન આપવું જોઈએ એવી સલાહ અમને આપવાનું આજુ રાખે છે. જોગેતરા પણ જુદી જોનામાં હોય એવો કોઈ પણ હિંદી ખેતીની ઉપેક્ષા કે અવગણના કરી શકે ખરો? અથવા ખેડૂતને નિસારી શકે ખરો? બીજા કોઈના પણ કરતાં દિંદનો ખેડૂત એ જ વિશેષે કરીને હિંદ છે અને તેની પ્રગતિ તેમ જ તેની સ્થિતિની સુધારણા જ હિંદની પ્રગતિ અવલગે છે. પરંતુ ખેતીને અંગેની અમારી ગંભીર કટોકટી ઉદ્યોગો અંગેની કટોકટી માથે સંજ્ઞાપેલી છે. એમાંથી જ તે ઉદ્ભવી છે. તેમને બેને જુની પાડીને અલગ અલગ તેના ઉપાયો થઈ શકે એમ નથી. એ જે વચ્ચેની વિષમતાનું નિવારણ એ મહત્વનો મુદ્દો છે.

જ્યારે પણ ઉદ્યોગો ઊભા કરવાની તક હિંદને મળી છે ત્યારે તેમાં તેણે મેળવેલી સફળતા પરથી આધુનિક ઉદ્યોગો ખીલવવાની તેની શક્તિ જોઈ શકાય છે. અને સાચે જ, હિંદમાંની બ્રિટિશ સરકાર તેમ જ બ્રિટનમાંનાં સ્થાપિત હિંદોનો સખત વિરોધ હોવા છતાં આવી સફળતા મેળવવામાં આવી છે. ૧૮૧૪-૧૮ની લડાઈ દરમ્યાન હિંદમાં બ્રિટિશ માલ આવતો બંધ પડ્યો ત્યારે હિંદને પહેલી ખરેખરી તક મળી. એમાંથી એણે લાભ મેળવ્યો; બ્રિટિશ નીતિને કારણે જોકે પ્રમાણમાં એને બહુ ઓછો લાભ મળ્યો. ત્યારથી હિંદી ઉદ્યોગોના માર્ગમાં આવતી જુદી જુદી બાધાઓ અને ખાસ હિંદોને દૂર કરીને તેનાં વિકાસ માટેનો માર્ગ મોકળો કરી આપવા માટે સરકાર પર સતત દબાણ થતું રહ્યું છે. અને પોતાની નીતિ તરીકે ઉપર ઉપરથી માન્ય રાખીને સરકાર ઉદ્યોગોના અને ખાસ કરીને પાયાના ઉદ્યોગોના સાચા વિકાસમાં બાધાઓ નાખતી રહી છે. ૧૮૩૫ના રાજ્યપ્રધારણના કાયદામાં સુધ્ધાં ચોક્કસ શબ્દોમાં એવી જોગવાઈ કરવામાં આવી છે કે, હિંદની ધારાસભાઓ હિંદમાંના બ્રિટિશ ઉદ્યોગોનાં સ્થાપિત હિંદોની બાબતમાં કશી દરમ્યાનગીરી કરી શકે નહીં. ગયા યુદ્ધ પહેલાંનાં વરસોમાં પાયાના અને ભારે ઉદ્યોગો ઊભા કરવાના સખળ પ્રયત્નો ઉપરાજપરી થયા હતા પણ સરકારી નીતિને લીધે એ બધા વિકળ નીવડ્યા. પણ સરકારી દબાવ-ગીરીના સૌથી વધારે આશ્ચર્યકારક દાખલાઓ આજુ લડાઈના સમયમાં, યુદ્ધને મટિ ઉત્પાદન કરવાની જરૂર સોધી વધારે હતી તે વખતે બનવા પામ્યા. હિંદના ઉદ્યોગો સમીતો બ્રિટિશરોનો આ અણગમો દૂર કરવા માટે યુદ્ધ સમયની તાકીદની જરૂરિયાતો પણ પૂરતી ન નીવડી. એ ઉદ્યોગો ઘટનાઓને બળે વિકસવા પામ્યા. પણ આમ ન હોત તો એ જેટલા વિકસ્યા હોત તેની, અથવા બીજા અનેક દેશોમાં તેના થયેલા વિકાસની સરખામણીમાં એ વિકાસ મામૂલી છે.

જેમ પહેલાં છઠ્ઠે ચોક્ક અંગ્રેજી લેવામાં આવતી હતી તેને બદલે પછીના સમયમાં હિંદને ભેગો ઇંગ્લેન્ડને લાંબ થાય એ રીતે આપાત પરવી જકાત તેમ જ મુકાફા જકાત તથા નાણાંકીય અને ચલણને અંગેની નીતિની કરામતો અજમાવવામાં આવી તે જ રીતે આરંભના સમયમાં હિંદી ઉદ્યોગોના વિકાસ સામે ખુદેખુદો વિરોધ દર્શાવવામાં આવતો હતો તેને બદલે એ વિરોધ કરવાની આડકતરી રીતો અખત્યાર કરવામાં આવી, પણ તે એટલી જ અસરકારક હતી.

લાંબા ગાળાની પગખીનના અને સ્વતંત્રતાના અભાવને કારણે પ્રજામાં અનેક પ્રકારનાં અનિષ્ટો પેદા થાય છે પણ એથી પ્રગ્તનું ખમીર હણાય છે તેમ જ તેના તેજેવધ થાય છે એ એનું સૌથી મોટામાં મોટું અનિષ્ટ છે. એ વાત દીવા જેવી સ્પષ્ટ હોવા છતાં એનું માપ કઠી શકાતું નથી. રાષ્ટ્રના આર્થિક ધ્વાસનાં કારણો શોધવાનું તેમ જ તેનું માપ કાઢવાનું પ્રમાણમાં

સહેતું છે અને હિંદુમાંના ખ્રિસ્તિયોની આર્થિક નીતિ પર નજર કરતા આપણને લાગે છે કે હિંદુની પ્રગતી આગતી ગરીમાઈ આ આર્થિક નીતિનું અચૂક અને અનિવાર્ય પરિણામ છે એ ગરીમાઈની આસપાસ દલીલ ગૂઢતા રહેતી નથી એના કારણે આપણે જોઈએ છીએ અને જોઈ લીધે આગતી સ્થિતિ પેદા થઈ છે તે આખીયે પ્રક્રિયા આરભથી છેવટ સુધી આપણે ભણી શકીએ છીએ.

૪

રાજકીય અને આર્થિક દૃષ્ટિએ હિંદુ પહેલી જ વાર બીજા દેશનું ગૌણ અંગ બને છે

હિંદુમાં ખ્રિસ્તિય અમનની સ્થાપના થઈ એ હિંદુ માટે બધી રીતે અવનરી ધનના હતી એના પગની બીજા કોર્ન પછી અર્થાત્ અથવા અહીં થયેના બીજા રાજકીય કે આર્થિક ફેરફાર સાથે એની તુલના થઈ શકે એમ નથી. 'પહેલા પછી હિંદુને જીવનમાં આનંદ હતું પણ એ રિજેક્ટાઓ આ દેશમાં જ વસ્યા અને હિંદુના રાષ્ટ્રજીવનના એક ભાગ બન્યા' (ઇંગ્લેન્ડમાં નોમનો, અથવા ચીનમાં મચુઓની જેમ) 'તેણે મદી પોતાની સ્વતંત્રતા ખોઈ નહોતી, કદી પણ તે કોર્નનું શુભ મન્યુ નહોતું એને કે, જેનું વડીની ગુરુત્વ કેન્દ્ર મુનમની મદદ હોય એની કેઈ રાજકીય કે આર્થિક વ્યવસ્થામાં તેને કંઈ પણ ધસડામ આનંદ નહોતું તેમ જ જે મૂળમાં અને પ્રકૃતિથી વિદેશી હોય અને છેવટ સુધી એવો જ રહ્યો હોય એવા શાસક વર્ગની હકમત નીચે પણ તે પહેલા કંઈ આ મુ નહોતું' * મૂળ બદારથી આવેના કે સ્થાનિક પણ પહેલાના દરેક શાસક વર્ગે હિંદુના સામાજિક અને આર્થિક જીવનની પાયાની એકતા સ્વીકારી લીધી હતી અને તેની સાથે પોતાનો મેળ સાધવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો તે હિંદી બની ગયો હતો અને આ દેશની ભૂમિમાં તેણે પોતાના મૂળ નાખ્યા હતા નરા રાજકર્તાઓ બની રીતે બિન્ન પ્રકારના હતા તેમનું રહેણાં બીજે હતું અને તેમની તથા એક સામાન્ય હિંદીની વચ્ચે પરપરા, જીવનદૃષ્ટિ, ૧૬ તેમ જ રહેણાંપરથી વચ્ચે ન પૂરી શકાય એવો ગાંઠો હતો શરૂઆતમાં ૧૬માં આવેલા અંગ્રેજોએ, ઇંગ્લેન્ડથી કેઈકે અંગ્રેજ અગા પડી જવાને લીધે હિંદીઓની રહેણાંકરણી અમુક અંશે પ્રદલ્ય કરી હતી પણ એ કેવળ બાહ્યાર

* કે એસ રોક્વાનકર પિ પ્રોવેલ્સ ઓફ ઈન્ડિયા (ચેન્નઈ રેસિડેન્સ, ૧૯૪૦)

હતો અને ઇંગ્લંડ તેમ જ હિંદ વચ્ચે આવવાજવાની વધારે
થતાં એને પણ ઇરાદાપૂર્વક તિલાંજલિ આપી દેવામાં આવી. એ
આવતું કે હિંદીઓથી સાવ અગમ્ય બનીને અને પોતાની ચડિમાતી દુનિયામાં
અનડા રહીને બ્રિટિશ શાસક વર્ગે હિંદમાં પોતાની પ્રતિષ્ઠા જાળવવી જોઈ એ.
હિંદમાં બે દુનિયા હતી : એક બ્રિટિશ અમલદારોની દુનિયા અને બીજી હિંદની
કરોડોની આમજનતાની દુનિયા. અને એકબીજા વિષે પરસ્પર અણગમા સિવાય
એ બે વચ્ચે ઠોઠ પણ સમાન લાગણી નહોતી. પહેલાં જુદી જુદી જાતિઓ
એકબીજામાં મળી જતી અથવા કંઈ નહીં તો પરસ્પર આધાર રાખતી ઠોઠકે
જીવંત વ્યવસ્થા ઊભી કરી તેની સાથે પોતાનો સુમેળ સાધીને રહેતી. પણ
હવે રંગબેદ અથવા જાતિગત માન્ય જીવનસિદ્ધાંત બન્યો અને અધિકાર
ભોગવતી જાતિ પાસે ઠોઠ પણ પ્રકારના અંકુશ કે દબાવ રહિત રાજકીય તેમ
જ આર્થિક સત્તા હોવાથી તેણે વધારે ઉચ્ચ સ્વરૂપ ધારણ કયું.

મૂડીવાદી વ્યવસ્થા દુનિયાબાપી બળરો નિર્માણ કરતી જતી હતી તેની
ઠોઠ પણ રીતે હિંદની અર્થવ્યવસ્થા પર અસર થવા વિના ન રહેત. સ્વયંપૂર્ણ
ગામ તેમ જ તેની પરંપરાગત શ્રમવિભાગની વ્યવસ્થા તેને જૂનો સ્વરૂપે ટકી
શક્યાં ન હોત. પણ જે ફેરફાર થયો તે સ્વાભાવિક નહોતો. અને તેણે હિંદની
સમાજરચના તેમ જ અર્થરચનાના સમગ્ર તંત્રને છિન્નભિન્ન કરી નાખ્યું.
જે વ્યવસ્થાની પાછળ સમાજના વિધિનિયંધો તેમ જ અંકુશ રહેલા હતા અને
જે પ્રજાના સાંસ્કૃતિક વારસાના એક અંગરૂપ હતી તેને એકાએક અને
જામરજસ્તીથી ખદલી નાખવામાં આવી અને જેનું સંચાલન સમૂહની બહારથી
થતું હતું એવી બીજી વ્યવસ્થા પરાણે તેના પર લાદવામાં આવી. હિંદ
દુનિયાના અગ્રમાં ન દાખત થયું પણ બ્રિટિશ વ્યવસ્થાનું પરાધીન અને ખેતી
કરનારું એક ગૌણ અંગ બની ગયું.

અભ્યાર મુખી જે હિંદની અર્થવ્યવસ્થાના પાયારૂપ હતું તે ગામડું ભાંગી
ગયું અને પોતાની આર્થિક તેમ જ વહીવટી કામગીરી ગુમાવી બેઠું. સર
આર્સ્ટ મેટકાફ નામના હિંદમાંના એક સૌથી બાહેશ બ્રિટિશ અમલદારે
૧૮૩૦ની સાલમાં ગામડાંઓનું કરેલું વર્ણન ધણી વાર ટાંકવામાં આવે છે :
'ગામડાંઓ નાનાં નાનાં પ્રજાતંત્રો છે; તેમને જરૂરી લગભગ બધી જ વસ્તુઓ
તેમની પાસે છે અને ગદારના સંબંધોથી લગભગ તેઓ સ્વતંત્ર છે. જ્યાં બીજી
ઠોઠ વસ્તુ ટકતી લાગતી નથી ત્યાં એ કામમ ટકી રહ્યાં હોય એમ લાગે છે.
જેમાં દરેક ગામ પોતે એક સ્વતંત્ર ગણ્ય જેનું છે એવો આ ગામડાંઓનો
સંપ તેમની મુખશાનિ, સ્વાધીનતા અને સ્વતંત્રતાના ઉપભોગ મારે
પણે અંગે ઉપકારક છે.'

ગામડાંના ગૃહઉદ્યોગોનો નાશ થવાથી તેમના પર ભારે ફટકો પડ્યો. ઉદ્યોગો અને ખેતી વચ્ચેની સમગ્રતા નાબૂદ થઈ, પગપૃથ્વી ચાલતી આવેલી શ્રમવિભાગની વ્યવસ્થા તૂટી પડી અને છૂટાં પડી ગયેલાં અસંખ્ય માણસો કાર્મ પણ સામુદાયિક પ્રયત્નમાં સહેલાઈથી ગોઠવાઈ શક્યાં નહીં. જમીનદારી પ્રથા દાખલ થઈ તેથી એના પર વધારે સખત અને સીધો ફટકો પડ્યો. એણે જમીનની માલકી વિષેનો આખોયે ખ્યાલ બદલી નાખ્યો. આજ સુધી ચાલતા આવેલા ખ્યાલ પ્રમાણે જમીન ગામલોકોની સહિમારી માલકીની હતી, અને તે પછી જમીનની માલકી કરતાં વિશેષે કરીને જમીનમાં થતી પેદાશની માલકી હતી. કદાચ આ વાત પૂરેપૂરી સમજ્યા વિના, પણ ઘણું કરીને પોતાનાં કારણોસર ધરાદાપૂર્વક પગલું ભરીને બ્રિટિશ રાજકર્તાઓએ બ્રિટિશ પદ્ધતિને મળતી પદ્ધતિ દિ'દમાં દાખલ કરી. કેમ કે એ રાજકર્તાઓ પોતે ઇંગ્લંડના જમીનદાર વર્ગના હતા. રાજ્યાનમાં તેમણે દૂંડી મુદત માટેના જમીનની મહેસૂલના ઉધરાતદારો નીખ્યા. તેઓ ખેડૂતો પાસેથી મહેસૂલ વસૂલ કરીને સરકારમાં ભરતા. પાછળથી મહેસૂલના આ જ ઉધરાતદારો જમીનદાર બન્યા. જમીન તેમ જ તેની પેદાશ પરનો ગામલોકોનો બધો કાળુ છીનવી લેવામાં આવ્યો. આજ સુધી જે ગામલોકોના પ્રધાન હિત અને ચિંતાની આગત લેખાતી હતી તે નવાં ઊભા કરવામાં આવેલા જમીનદારોની માલકીની વસ્તુ બની. એને પરિણામે ગામનું સહકારના પાયા પર રચાયેલું સામુદાયિક હવન તૂટી પડ્યું અને સહકારને ધોરણે ચાલતા ગામના જુદા જુદા ધંધાઓ ધીમે ધીમે ભાંગના ગયા.

આ જાતની જમીનની માલકી દાખલ કરવામાં આવી એ એક મોટો આર્થિક ફેરફાર હતો એટલું જ નહીં, એની અસર ઊંડે સુધી પહોંચી અને સહકારના પાયા પર રચાયેલી સામુદાયિક સમાજરચનાના દિ'દી ખ્યાલ પર તેણે ઘા કપ્યો, જમીનની માલકી ધરાવતો એક નવો વર્ગ ઊભો થયો. બ્રિટિશ સરકારે એ વર્ગ પેદા કર્યો હતો અને તેથી ઘણું અંશે તે તેની સાથે મળી ગયો. જૂની વ્યવસ્થા તૂટી પડવાથી નવા પ્રશ્નો ઊભા થયા અને નવા પેદા થયેલા દિ'દમુસલમાનના પ્રશ્નનાં મૂળ કદાચ એમાંથી મળી આવે એમ છે. જમીનદારી વ્યવસ્થા પ્રથમ બંગાળ અને મિહારમાં દાખલ કરવામાં આવી. કાચમી જમાબંધી તરીકે ઓળખાતી પદ્ધતિ નીચે ત્યાં આગળ મોટા મોટા જમીનદારો ઊભા કરવામાં આવ્યા. પાછળથી સમગ્રયુ કે સરકારને માટે એ પ્રથા કાયદાકારક નથી કેમ કે જમીનમહેસૂલ મુકરર કરવામાં આવેલું હતું અને તેમાં વધારો કરી શકાય એમ નહોતું. એથી દિ'દના ખીજ ભાગોમાં નવી જમાબંધી અમુક સમય પૂરતી કરવામાં આવી અને ત્યાં આગળ જમીન-મહેસૂલ વખતોવખત વધતું રહ્યું. કેટલાક પ્રાંતોમાં મહેસૂલની એક પ્રકારની

રેમતવારી પદ્ધતિ દાખલ કરવામાં આવી. જમીનમહેસૂલ વસૂલ કરવાની સખ્તાઈને લીધે, ખાસ કરીને અંગામમાં, પહેલાંનો ખેડૂત વર્ગ અરબાદ થઈ ગયો. શ્રીમંત વર્ગના તેમ જ વેપારી વર્ગના નવા લોકોએ તેનું સ્થાન લીધું. આ રીતે અંગામ મુખ્યત્વે કરીને હિંદુ જમીનદારોના પ્રાન્ત બન્યો. તેમના ગણતિયાઓમાં હિંદુ અને મુસલમાન બને હતા પણ મોટે ભાગે તે મુસલમાન હતા.

પોતાના ખ્રિદિશ જમીનદારોના નમૂનાના મોટા મોટા જમીનદારો અંગ્રેજોએ અહીં પેદા કર્યા એનું મુખ્ય કારણ એ હતું કે મોટા ખેડૂત વર્ગ સાથે કામ લેવા કરતાં ગણીગારી વ્યક્તિઓ સાથે કામ લેવાનું સુગમ હતું હેતુ જમીનમહેસૂલના રૂપમાં બની શકે તેટલાં વધારે નાણાં બની શકે એટલી ઝડપથી એકઠાં કરવાનો હતો. મુકરર કરવામાં આવેલી મુકતમાં માલિક નાણાં લેવામાં નિષ્ફળ નીવડે તો તેને તત્કાળ કાઢી મૂકવામાં આવતો અને તેની જગ્યાએ બીજો આવતો. વળી, જેનાં હિતો અને ખ્રિદિશોનાં હિતો સમાન હોય એવો વર્ગ પેદા કરવાનું જરૂરી માનવામાં આવ્યું હતું. હિંદમાંના ખ્રિદિશ અમલદારોના મનમાં બળવાનો ભય હમેશાં રહેતો હતો અને તેમના કામોમાં એના વારંવાર ઉલ્લેખ થયેલા છે. ગવર્નર જનરલ લોડ વિલિયમ બેન્ટિને ૧૮૨૬ની સીસમાં કહ્યું હતું, ‘સામુદાયિક ઊંચલપાચલ અથવા ક્રાંતિની સામે સલામતી કશી નથી એમ કહેવાતું હોય તો મારે જણાવવું જોઈએ કે, કાયમી જમાબંધી ધણી રીતે નિષ્ફળ નીવડી છે એ ખરું પણ કંઈ નહીં તો તેનો એક મોટામાં મોટો લાભ એ છે કે ખ્રિદિશ અમલ આપુ રહે એમાં જેનો ઊંડો સ્વાર્થ રહેલો છે તેમ જ આમસમુદાય પર જેનો પૂરેપૂરો કાબૂ છે એવા ધનિક જમીનદાર વર્ગનો મોટો સમૂહ તેણે પેદા કર્યો છે.’

આમ, નવા વર્ગો અને નવાં સ્થાપિત હિતો પેદા કરીને ખ્રિદિશ અમલને મજબૂત બનાવવામાં આવ્યો. એ વર્ગ અને એ સ્થાપિત હિતો ખ્રિદિશ અમલ સાથે બંધાયેલાં હતા. અને તે ચાલુ રહે તેના પર તેમના ખાસ અધિકારો અવલંબતા હતા. એમાં જમીનદારો, દેશી રાજાઓ તેમ જ પટેલ અને તલાટીથી માંડીને સરકારી ખાતાંઓની જુદી જુદી શાખાઓના નીચલા દરજ્જાના અમલદારોનો સમાવેશ થતો હતો. મહેસૂલી ખાતુ અને પોલીસ ખાતુ એ સરકારની બે મહત્વની શાખાઓ હતી. દરેક જિલ્લામાં આ બંને ખાતાંઓનો વડો કલેક્ટર અથવા ડિસ્ટ્રિક્ટ મેજિસ્ટ્રેટ હતો. તે રાજવહીવટની ધરી સમાન હતો. જિલ્લામાં તે આપખુદ સત્તા બેગબતો હતો અને વહીવટી, ન્યાયની, મહેસૂલી અને પોલીસની સત્તા તેનામાં કેન્દ્રિત થયેલી હતી. એ પ્રદેશની આસપાસ

નાનાં દેશી રાજ્યો આવેલાં હોય તો તેમને માટેનો ચિટ્થિ એજન્ટ પણ તે જ હતો.

એ ઉપરાંત ચિટ્થિ અને દિલ્લી મૅનિફેસ્ટો બંનેનું દિલ્લી લશ્કર હતું. તેના બંધા અમલદારો અંગ્રેજ હતા ખાત્ર કરીને ૧૮૫૭ના બળવા પડી તેની અનેક વાર પુનઃવિદ્યા કરવામાં આવી હતી અને છેવટે વ્યવસ્થાની દૃષ્ટિએ તેને બ્રિટિશ સૈન્ય સાથે જોડી દેવામાં આવ્યું હતું. દિલ્લી લશ્કરનાં જુદા જુદા તરવો વચ્ચે સમતુલ્ય જળાય અને ચિટ્થિ સૈન્ય કેન્દ્રસ્થાને રહે એ રીતે તેની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી હતી. દિલ્લી લશ્કરની પુનઃવિદ્યા અંગેનો ૧૮૫૮ની સાનનો સરકારી હુકમ જણાવે છે, 'એક પબ્લામાં પૂગતા પ્રમાણમાં મુરોપિયન લશ્કર અને બીજા પંજામાં જુદા જુદા તરવો વચ્ચે સામસામી સમતા જળાય એ રીતે ગોઠવેલું દેશી લશ્કર છે.' એવું મુખ્ય કાર્ય કમળે રાખનારા લશ્કરનું હતું એને 'આંતરિક સલામતી માટેના સૈન્ય' તરીકે ઓળખવામાં આવતું હતું અને એનો મોટો ભાગ ચિટ્થિશાનેનો હતો. સરહદ પ્રાન્ત દિલ્લીને ખરચે ચિટ્થિ લશ્કરને તાલીમ આપવાનું સ્થાન બન્યો. ફિઝ આર્મી એટલે કે પ્રાદેશિક લશ્કર (એ મુખ્યત્વે કરીને દિલ્લીઓનું બનેલું હતું) પરદેશી કામગીરી બજાવવાને માટે હતું અને તેણે ચિટ્થિની અનેક સામ્રાજ્યનાદી લડાઈઓ તેમ જ ચડાઈઓમાં કામગીરી મળવી છે. એનો ખર્ચ ખરચ હમેશા દિલ્લી ઉપર થોડો છે. દિલ્લી લશ્કરને બાકીની વસ્તીથી સાવ અગ્રણી રાખવાના પગલા લેવામાં આવ્યા હતા.

આમ, પોતાને જીતી લેવામાં આવ્યું તેના ખરચ દિલ્લી બોગસવો પડ્યો અને તે પડી ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની પાસેથી લઈને ચિટ્થિશ તાજને તે સુપરત કરવામાં આવ્યું. અથવા કહો કે વેચવામાં આવ્યું તેનો, બ્રહ્મદેશ અને બીજા ભાગોમાં ચિટ્થિ સામ્રાજ્ય વિસ્તારવામાં આવ્યું તેનો, આફ્રિકા અને ઈરાન પર કરવામાં આવેલી ચડાઈઓ વગેરેનો તેમ જ ખુદ દિલ્લીઓ સામે જ તેનું રક્ષણ કરવાનો ખરચ તેને ઉપયોગ પડ્યો એને અંગે કરવામાં આવેલો ખરચ આપ્યા પિતા જ દિલ્લી સામ્રાજ્યના હેતુઓ માટેના મથક તરીકે ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો એવું જ નહીં, ઇંગ્લંડમાંના અમુક ભાગના ચિટ્થિ લશ્કરને તાલીમ આપવાનો ખરચ પણ તેને આપવો પડતો હતો. સાચું જ ચીન અને ઈરાનમાં ચિટ્થિ એન્ટીખાનાઓ તેમ જ કોન્સનો રાખવાનો ખરચ, ઇંગ્લંડ અને દિલ્લી વચ્ચેની તારની વાર્ષિક ખર્ચા ખરચ જૂલમ્ સમગ્રમાંના ચિટ્થિ નૌમસૈન્યના ખરચનો અમુક દિરમો વગેરે અને એના બીજા અનેક પ્રકારના ઇન્વેસ્ટ કરેલા ખર્ચે દિલ્લી પામેથી વસૂલ કરવામાં આવ્યા લડનમાં તુર્કીના સુલતાનનું સ્વાગત કરવાનો ખરચ સુધ્ધા દિલ્લી પામેથી લેવામાં આવ્યો હતો.

હિંદમા રેલવેઓ બાધવામા આવી એ બેશ્વર ઇંગ્લેન્ડ અને જર્મની હાલ પાલ્ય અદ્યક નાણા વેડફી નાખીને એ કરવામા આ યુ રેલવેમા રોકવામા આવેની બધી મૂડી પર પાલ્ય ટકાનુ વ્યાજ આપવાની હિંદી સરકારે બાધધરી આપી અને ટેલ્ફોન મૂડીની જરૂર છે એની તપાસ કરવાની કે એનો અદ્યજ કાલવાની પરવા રાખવામા આવી નહોતી બધી ખરીદી ઇંગ્લેન્ડમા કરવામા આવી હતી

સરકારનું મુનકી વહીવટનું તત્ર પલ્ય અલત ખરચાગ અને ઉ હિ રીતે ચલાવવામા આવતુ હતુ અને મોટા પગારનાળા બધી જગ્યાઓ યુરોપિયનો માટે અનામત રાખવામા આવી હતી વહીવટી તત્રને હિંદીમય બનાવવાની પ્રક્રિયા ગોકળગાધની ગતિથી ચાલતી હતી અને એ પ્રક્રિયા ચાલે છે એ છેડે વીસમી સદીમા જળ્યાના લાગ્યુ આ પ્રક્રિયાએ હિંદીઓના હાથમા સત્તા સુપરત ન કરી એનું જ નહીં બ્રિટિશ અમલને સમજ બનાવના માટેની એ નવી પદ્ધતિ નીવડી ખરી મહત્વની અને ચારીડપ જગ્યાઓ અંગ્રેજોના હાથમા રહી અને વહીવટી તત્રમાના હિંદીઓ બ્રિટિશ અમલના ડેનગ એજ ટો તરીકે કામ કરી શકતા હતા

આ મધી પદ્ધતિઓમા હિંદીઓમા અદર અદર લાગલા પાડવાની અને એક સમૂહને બોગે બીજા સમૂહને ઉત્તેજન આપવાની અખતમાર કરવામા આવેલી નીતિનો ઉમેરો કરવો જોઈએ આ નીતિ બ્રિટિશ અમલના આખાએ સમય દરમિયાન અજમાનાતી રહી છે તેમના અમલના આરભના સમયમા એ નીતિને ઇડેઓક એકરાર કરવામા આવેતો હતો અને સામ્રાજ્યવાદી સત્તા માટે એ ખરેખર સ્વાભાવિક હતી રાષ્ટ્રીય આદેશનનો નિમસ થતો ગયો તેમ તેમ એ નીતિ વધારે સૂક્ષ્મ અને વધારે બીપલ્ય સ્વરૂપ ધારણ કરતી ગઈ અને જોકે તેનો હવે ઇન્કાર કરવામા આવેતો હતો છતાં પહેલાના કરતા વધારે તીવ્રતાથી તે કાયમ કરના લાગી

દેશી રાજ્યો લઘુમતીઓનો પ્રશ્ન, પરદેશી તેમ જ નિ સ્થાપિત હિંદો, ઉદ્યોગોનો અભાવ અને ખેતી પ્રયે દુર્લક્ષ, સમાજસેવા કરનારી સંસ્થાઓનુ અતિશય પછતપાલુ અને સૌથી નિરોધ હિંદી પ્રજાની કરુણ ગરીબી વગેરે આજના અમારા લગભગ બધા જ મોટા સલાહી બ્રિટિશ અમલ દરમિયાન અને બ્રિટિશ રાજનીનિના સીમા પરિણામ તરીકે પેદા થયા છે ઇંગ્લેન્ડના અંગેનુ બ્રિટિશરોનુ વનણ્ય સૂચક છે કેના એમમફના જીવનચરિત્રમા જળ્યાવામા આવ્યુ છે, 'રાનનો છૂટથી ફેલાવો થાય એની લાડક કાયમી માનસિક રોગ જેવી બની સરકારના સંબોધને એ રોગ લપકર દીનાસ્વખો અને ઓથાર દ્વારા નિરંતર પીડ્યા કરતો એ દીનાસ્વખો અને ઓથારમા તેઓ ઇપખાનાઓ

તેમ જ માધ્યમનાં દર્શન કરતા, તેના બરાબરી તેમના શરીરે અરેરાઈ છૂટતી અને તેમના રુદાગ બીજા થઈ જતા તે વખતે આપણી નીતિ હિંદુઓને બીજા અધકાર અને જગતી દશામાં રાખી મૂકવાની હતી, જાનનો પ્રયત્ન ફેલાવવાના આપણા પોતાના કે સ્વતંત્ર ગત્યોના હરે પ્રયાસનો જનનથી સામનો કરવામાં આરો અને તેના તરફ અણખો દર્શાવવામાં આરતો *.

સામ્રાજ્યશાહી આ જ રીતે, માથું કરે છે નહીં તો તે સામ્રાજ્યશાહી મળી જાય છે આધુનિક ઢાળની નાણાની સામ્રાજ્યશાહીએ આર્થિક શોષણના નવા પ્રયત્નોનો ઉમેરો કર્યો છે શોષણના એ પ્રકારો પહેલાના યુગોમાં હસ્તીમાં નહોતા એંગરૂસીસમી સદીના દિવસના ક્રિશ્ચિ અમલની મરદિદાં દિદીને હનારા અને કોપાયમાન કર્યાં રિના નહીં રહે અને છતાં અનેક ક્ષેત્રોમાં તે ક્રિશ્ચિરોની શ્રેયના દર્શાવે છે અમારા માહોમાંહેના ઝડપ તેમ જ અમારી નમણાંઓનો લાભ ઉઠાવવાની શક્તિમાં પણ તેઓ બીજાતા નથી નજાગા અને સમયના વહેણમાં પાછળ પડી ગોના લોકો મસીમતો નોતરે છે અને એને માટે આખરે તેઓ પોતે જ દુષકાને પાત્ર છે ક્રિશ્ચિ સામ્રાજ્યશાહી અને તેના મત પરિણામો એ સજોગોમાં રસબારિક ધગના હતી તો તેની સામે નિરોધ પે. થાય અને છેવટે એ વચ્ચે કટોળી પેદા થાય એ વસ્તુ પણ એ જ રીતે અનિવાર્ય હતી.

૫

હિંદના રજવાડા

આજે અમારા મોળા સત્તાનોમાનો એક દેશી રાજ્યો અથવા દેશી રાજ્યોનો છે દુનિયામાં આવા રાજ્યોનો જોડો જડે એમ નથી અને તેમના કદ અને રાજકીય તેમ જ સામાજિક સ્થિતિમાં ઘણો મોટો તફાવત છે આવા દેશી રાજ્યો દિવસ ૧૦૧ છે એમાંથી લગભગ પંદર મોટા ગણી રામય હૈદરાબાદ, મરાઠી, મૈસૂર નાણુકોડ વડોદરા મદ્રાસ, કોચીન, જયપુર, જોધપુર, મિમનેગ, બોપાલ અને પનિયાગ એમાં સૌથી મોટા છે એ પછી મધ્યમ કદના ગત્યો આવે છે અને બાકીના સેન્ડ્રે બહુ જ નાના છે એમાંના કેટલાક તો નમ્શા પર ટાકડીની અણી જેટલા છે આ નાનકડાં રાજ્યોમાંના ઘણા મરિયાસ, પશ્ચિમ દિવ અને પત્તમમાં છે.

આ રાજ્યોમાં કદનો તફાવત છે એનું જ નહીં પણ બીજી અનેક બાબતોમાં પણ તેમની વચ્ચે ભિન્નતા રહેલી છે મોળામાં મોળા રાજ્યનું ક્ષેત્રફળ

• દોમસને ટાકેલો ઉતારે.

ફ્રાન્સના ક્ષેત્રફળ જેટલું છે અને કેટનાક નાના રાજ્યો પાસે એક સામાન્ય ખેડૂત પાસે હોય તેના કરતાં સ્વાધીન જમીન નથી ઉદ્યોગોની માનવમા મેસુર સૌથી મોખરે છે મેસુર કેપ્પીન અને ત્રાવણકોર કેપ્પીની માનવમા બ્રિટિશ હિંદ કરતાં ઘણા આગળ છે * પણ મોટા ભાગના રાજ્યો ઘણા જ પવિત્ર છે અને કેટલાક તો હજી સંપૂર્ણપણે રાજવાડી દશામાં છે જ્યાં જ આપણે રાજાશાહીનો અમલ છે કેટનાક રાજ્યોમાં ચૂંટણીથી ચલાયેલી ધારાસભાઓ છે પણ તેમની પાસે મહુ મર્યાદિત સત્તા છે હૈદરાબાદના હિંદના પહેલા નમરના દેશી ગજબમાં રાજવાડી જમાનાના જેવો વહીવટ ચાલે છે નાગરિક સ્વાતંત્ર્યનું ત્યાં નામ સરખું પણ નથી અને એને લીધે જ એ વહીવટ ટકી રહ્યો છે રાજપૂતાના અને પત્તનના ઘણાખરા રાજ્યોમાં પણ એ જ સ્થિતિ છે નાગરિક સ્વાતંત્ર્યનો અભાવ એ મધ્ય દેશી રાજ્યોનું સર્વસામાન્ય લક્ષણ છે

આ બધા દેશી રાજ્યો એક જ પ્રદેશમાં આવેલા નથી એ હિંદના આખા પ્રદેશ પર પથરાયેલા છે અને મિનરજવાડી પ્રદેશની વચ્ચે ટાપુઓની પેઠે આવેલા છે એમાના ઘણા મોટા ભાગના રાજ્યો અર્ધસ્વતંત્ર અર્ધવ્યવસ્થા ટકાવી રાખવા માટે પણ તદ્દન અસમર્થ છે એમાના સૌથી મોટા પણ એની જગ્યાએ આવેલા છે કે તેમની આસપાસના પ્રદેશના પૂરેપૂરા સહકાર વિના તેઓ ભાગ્યે જ વ્યવસ્થા જાળવી શકે કોઈ દેશી રાજ્ય અને મિનરજવાડી પ્રદેશ વચ્ચે ઝઘડો થાય તો જાતની દીવાલો ઊની કરીને તેમ જ મીઠા આધિક પ્રતિપદો મારફતે એ દેશી રાજ્યને વડા કરી શમય રાજકીય તેમ જ આર્થિક એ મને દૃષ્ટિથી આ દેશી રાજ્યોને — તેમાંના સૌથી મોટાને પણ — ભુદા પાડીને સ્વતંત્ર રાજ્યો લેખી નહીં શકાય એ ઉધાકુ છે એ રીતે એ લાભો વખત ન ટકી શકે અને એથી માફીના હિંદને પણ મોટું નુકસાન થાય હિંદભરમાં તેઓ પારખ રાજ્યના પ્રદેશથી વીટાયેલા વિરોધી એકમા મની જમ અને રક્ષણ માટે તેઓ કોઈ મહારની સત્તા પર આધાર ગણે તો ખુદ એની એક જ મીના સતત હિંદને માટે કાયમી અને ગંભીર જોખમરૂપ

* પ્રમુખીય પ્રવચીની માનવમા ત્રાવણકોર, કેપ્પીન મેસુર અને વડોદરા બ્રિટિશ હિંદ કરતાં ઘણા આગળ વચેલા છે ત્રાવણકોરમાં પ્રબળી કેપ્પીની માનવમા વ્યવસ્થિત પ્રથમ ૧૮૦૧ની સાલથી શરૂ થયેલ હતો (આની ઉલ્લેખ સામે જુલના ૬૦૧ ત્યાં આગળ ૧૮૭૦ની સાલથી આવા પ્રયાગ શરૂ થયેલ હતા.) ત્રાવણકોરમાં લખીવાયી શકે એવા સ્ત્રી અને પુરુષોનું પ્રમાણ અનુક્રમે ૪૧ અને ૫૦ હતાં છે બ્રિટિશ હિંદના પ્રમાણ કરતાં આ ચારણ વધાર છે ત્રાવણકોરમાં પ્રબળ આરોગ્ય માર્ટિનો પ્રજા પલ વધાર સાદો ■ ત્રાવણકોરમાં બહેર નોમી તેમ જ બહેર પ્રવૃત્તિઓમાં સ્ત્રીઓ મહત્વનો ભાગ ભજવે છે

બની જાય દેવી રાજ્યો સહિત આખું દ્વિદ રાજકીય તેમ જ આર્થિક દૃષ્ટિએ એક જ સર્વોપરી રાજસત્તાની હકૂમત નીચે ન આન્ય હોત તો સાચે જ દેવી રાજ્યો આજ સુધી ટકી રહ્યા ન હોત એ રાજસત્તા તેમનું ગદ્ય ક્ષુદ્રગતી આની છે દેવી રાજ્યો અને મિનરવનાડી દ્વિદ વચ્ચે ઝડપે થવાની શક્યતા આજુએ મૂકીએ તોયે દેવી રાજ્યના આપણુદ રાજ સમ્રે તેની પ્રજા તરફથી નિરતર દબાણ થઈ ગયું છે દેવી રાજ્યોની પ્રજા તેમના રાજ્યો પામેથી પ્રજાનીય ધારાસભ્યો જેની મધ્યસ્થીય સંસ્થાઓની માગણી કરે છે આ જાતની સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરવાના પ્રયાસો સિંગિશ સત્તાની મદદથી આગી રાખવામાં અને દનારી દેનામાં આવે છે

ઓગણીસમી સદીમાં કુપ્રધા આવા દેવી રાજ્યો નવા જમાનામાં જૂના જમાનાના બેદરદાર અનરો જોના નવા હતા આગની પરિસ્થિતિમાં દિવને કૂડીમથ અનર અનર સ્વતંત્ર રાજ્યોમાં વહેચાયેલા અપવાનુ મુશ્કેલ છે. એ સ્થિતિમાં નિરતર કનહ અને ગ્રધાઓ થયા કરે એનું જ નહીં, યોજનાપૂર્ન ની બધી અર્થિક તેમ જ સાંસ્કૃતિક પ્રગતિ અશક્ય બની જાય ઓગણીસમી સદીના આરંભમાં આ દેવી રાજ્યો ઉદ્ભવ મા અને ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની સાથે તેમણે સહિ કરી ત્યારે યુરોપ અનેક નાના નાના રાજવાડાઓમાં વહેચાયેલ હતા, એ વાત આપણે માફ રાખી જોઈએ ત્યાર પછી અનેક યુદ્ધો અને ક્રાંતિઓએ યુરોપની સૂરત મદની નાખી છે અને હજી પણ મદની રહ્યા છે પણ દિવની સૂરતને તેના પર લાદવામાં આવેના મહારના દમણે આમર આપ્યો, તેણે તેને જડ બનાવી દીધી અને તેમાં કશો ફેરફાર ન થયો દીધો એકસો આનીસ વરસ પૂર્વે સામાન્ય રીતે રથમેત્ર પર કે તે પછી તરત જ સામસામા પક્ષના સેનાપતિઓ અથવા તેમના સ્વામીઓ વચ્ચે થયેલી કોઈ સહિ આગળ ધરીને કહેતું કે એ તાલપુરતુ સમાધાન કાયમને માટે ચાલુ રહે જોઈએ એ માવ બેદર લાગે છે દેવી રાજ્યની પ્રજાને એ સમાધાનમાં અલગત મશે અવાજ નહોતો અને સમ્રે પક્ષ તે રખતે એક વેપારી પેઢી હતી, જેને માત્ર પોતાના સ્વાર્થ અને નફાની પેઢી હતી ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની નામની આ વેપારી પેઢી સિંગિશ તાજ કે પાલમે ના એજન્ટ તરીકે કામ નહોતી કરતી પણ સિદ્ધાંતની દૃષ્ટિએ તે દિવની માદશાદના એજન્ટ તરીકે કામ કરતી હતી તેના હાથમાં જોડે મશી જ મત્તા રહી નહોતી એ ખુરુ પણ કાયમની દૃષ્ટિએ બધી સત્તા તેના તરફથી જ પ્રાપ્ત થતી હતી સિંગિશ તાજ કે પાનમેન્ટને એ સહિઓ સાથે મશી લેનારેવા નહોતી ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીનો પટો વખતોવખત ચર્ચા માટે આવતો ત્યારે જ પાનમેન્ટ દિવના અમલો રિપે રિવાર ચલાવતી મેગન બાદશહે ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીને દીવાની સત્તા આપી હતી તે અધિભરની રૂએ તે દિવમાં

કાર્ય કરતી હતી એટલી એક જ હકીકત ખિટિશ તાજ મા પાર્લમેન્ટની ઠાઠ પથ પ્રકારની સીધી બખલગીરીમાંથી તેને સ્વતંત્ર બનાવતી હતી. પાર્લમેન્ટ આહે તો આડકતરી રીતે કંપનીનો પટો રદ કરી શકતી હતી અથવા પટો બદલતી વખતે નવી શરતો લાદી શકતી હતી ઇંગ્લંડનો રાજ અથવા પાર્લમેન્ટ કાયદાની દૃષ્ટિએ પણ દિલ્હીના કથી સત્તા વિનાના બાદશાહના એજન્ટ તરીકે અને તેથી તેના તાબેદાર તરીકે કાર્ય કરે એ ખ્યાલ ઇંગ્લંડમાં લોકોને નુચતો નહોતો અને તેથી તેઓ ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીની પ્રવૃત્તિઓથી ગણતરી-પૂર્વક અળગા રહ્યા હતા. હિંદમાંનાં યુદ્ધોમાં ખરચવામાં આવેલાં નાણાં હિંદનાં હતાં. એ નાણાં ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીએ ઉઘરાવ્યાં હતાં અને વાપર્યાં હતાં.

પાછળથી ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના કાબૂ નીચેનો પ્રદેશ વધ્યો અને તેનો રાજવહીવટ મજબૂત બન્યો ત્યારે હિંદની ખાખતમાં ખિટિશ પાર્લમેન્ટ વધારે રસ લેના લાગી. હિંદી બજવાના આઘાત પછી ૧૮૫૮ની સાલમાં ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીએ હિંદમાંનો પોતાનો મુલક (અને મારેનાં નાણાં હિંદ પાસેથી વસૂલ કરવામાં આવ્યાં હતાં.) ખિટિશ તાજને સોંપી દીધાં. આ સોંપણી વખતે હિંદનાં દેશી રાજ્યોને બાકીના હિંદથી જુદાં પાડીને ખિટિશ તાજને સોંપવામાં આવ્યા નહોતા. આખા હિંદને એક ઘટક તરીકે લેખવામાં આવતો હતો અને ખિટિશ પાર્લમેન્ટ હિંદી સરકાર દ્વારા હિંદમાં કાર્ય કરતી હતી. એ હિંદી સરકાર દેશી રાજ્યો પર આધિપત્ય ભોગવતી હતી. દેશી રાજ્યોને ખિટિશ તાજ કે પાર્લમેન્ટ સાથે અલગ સંબંધો નહોતા. હિંદી સરકાર જેની પ્રતિનિધિ હતી એવા રાજતંત્રના તે બધા પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ રીતે અંગૂઠ પહોં હતાં. આ સરકાર પાછળનાં વરસોમાં તેની બદલાતી રહેતી નીતિ અનુસાર તેને કાવતું આવે ત્યારે આ જૂટી સંધિઓની અવગણના કરતી અને દેશી રાજ્યો પર બહુ અસરકારક આધિપત્યનો અમલ કરતી.

“આ રીતે, હિંદનાં દેશી રાજ્યોને લાગેજાગે છે ત્યાં મુઠી ખિટિશ તાજ કથાયે વચ્ચે આવતો નથી. છેક હમણાંના વરસોમાં જ દેશી રાજ્યોની વતી અમુક પ્રકારની સ્વતંત્રતાનો દાવો રજૂ કરવામાં આવ્યો છે અને વધારામાં એવો દાવો કરવામાં આવ્યો છે કે, હિંદી સરકારથી અલગ ખિટિશ તાજ સાથે તેમને અમુક ખાસ સંબંધો છે. આમાંનાં બહુ થોડાં જ રાજ્યો સાથે આ સંધિઓ થયેલી છે. આવાં સંધિવાળાં દેશી રાજ્યો આળીસ છે, બાકીનાંનિ માત્ર સનદો મળેલી છે. આ આળીસ દેશી રાજ્યોની વસ્તી હિંદનાં દેશી રાજ્યોની

કુલ વસ્તીના પોણા ભાગ જેટલી છે અને એમાંનાં છ દેશી ગજાઓની વસ્તી આ વસ્તીના ત્રીજા ભાગ કરતાં ઘણી વધારે છે. *

૧૯૩૫ના હિંદને અંગેના કાયદામાં પહેલી જ વાર દેશી રાજ્યો તેમ જ બ્રિટીશ હિંદના બ્રિટિશ પાર્લિમેન્ટ સાથેના સંબંધમાં થોડો બેદ પાડવામાં આવ્યો છે. દેશી રાજ્યોને હિંદી સરકારની દેખરેખ રાખવાની અને દોરવણી આપવાની સત્તામાંથી બહાર કાઢીને સીધાં વાર્ષિકરોયની સત્તા નીચે મૂકવામાં આવ્યાં. આ હેતુને માટે વાર્ષિકરોયને તાજનો પ્રતિનિધિ એવું નામ આપવામાં આવ્યું. સાથે સાથે વાર્ષિકરોય હિંદી સરકારના વડા તરીકે ચાલુ રહ્યો. દેશી રાજ્યોને માટે જવાબદાર હિંદી સરકારના રાજકીય ખાતાને હવે સીધું વાર્ષિકરોયની સત્તા નીચે મૂકવામાં આવ્યું અને હવે તે તેની કારોબારી સલાની સત્તા નીચે રહ્યું નહોતું.

આ દેશી રાજ્યો કેવી રીતે ઉદ્ભવ્યાં? એમાંનાં કેટલાંક તો નવા જ છે અને તે બ્રિટિશરોની કૃતિ છે. બીજા કેટલાંક મોગલ બાદશાહનાં ખંડિયાં હતાં અને તેમને બ્રિટિશ સોબાએ ખંડિયાં રાજ્યો તરીકે ચાલુ રહેવા દીધાં હતાં. વળી બીજાં કેટલાંક દેશી રાજ્યોને, ખાસ કરીને મરાઠા રાજ્યોને, બ્રિટિશ હાકરોએ હરાવ્યાં હતાં અને પછી તેમને ખંડિયાં રાજ્ય બનાવવામાં આવ્યાં હતાં. લગભગ એ બધાંના જ મૂળ બ્રિટિશ અમલના આરંભના સમયમાં ખોળી શકાય છે, એથી જૂનો તેમનો ઇતિહાસ નથી. એમાંનાં કેટલાંક થોડા સમય માટે સ્વતંત્ર રીતે અમલ ચલાવતાં હતાં એ ખરું, પરંતુ તેમની એ સ્વતંત્રતા અત્યંત જ ઓછી હતી. મુદ્દમાં પરાજય પામતાં અથવા મુદ્દની ધમકીથી એ સ્વતંત્રતાને અંત આવ્યો. દેશી રાજ્યોમાંનાં ગણ્યાગાંઠ્યાં મોગલ પહેલાંના સમયનાં છે. અને મુખ્યત્વે કરીને એ રજપૂતાનામાં આવેલાં છે. ત્રાવણકોર રાજ્યની હસ્તી લગભગ હમર વરસ જેટલા ગ્રામીણ સમયથી અત્યંત પહેલે આવી આવી છે. કેટલાંક ગર્વિષ્ઠ રજપૂત કુળો પોતાની વંશાવળીનાં મૂળ છેક ઇતિહાસ પૂર્વેના સમય સુધી લખાવે છે. ઉદેપુરના સૂર્યવંશી મહારાજાની વંશાવળી ગતપાનના મિકાડોની વંશાવળી સાથે સરખાવી શકાય એવી છે. પણ આ બધા રજપૂત રાજ્યો મોગલ બાદશાહના ખંડિયા બન્યા, પછી મરાઠાઓને અને છેવટે બ્રિટિશ સત્તાને તાબે થયા. એડવર્ડ ટૉમસન લખે છે, 'ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના પ્રતિનિધિઓએ અધાધૂંધીમાં ફૂળી ગયેલા રાજ્યોને તેમથી બહાર કાઢી પોતપોતાને સ્થાને સ્થાપીને સ્થિર કર્યાં. આ રીતે તેમને ઉપાડી લઈને પુનઃસ્થાપિત કરવામાં આવ્યા

* એ છ દેશી રાજ્યો આ છે: હૈદરાબાદ ૧,૨૦,૦૦,૦૦૦ થી ૧,૩૦,૦૦,૦૦૦; મૈસૂર ૭૦,૫૦,૦૦૦; ત્રાવણકોર ૧૦,૨૫,૦૦૦; વડોદરા ૪૦,૦૦,૦૦૦; હાસમીર ૩૦,૦૦,૦૦૦, આસિયર ૩૦,૦૦,૦૦૦; કુલ ૩,૧૦,૦૦,૦૦૦ કરતાં વધારે. હિંદનાં દેશી રાજ્યોની કુલ વસ્તી ૧૫,૦૦,૦૦,૦૦૦ ની છે.

ત્યારે એ 'રામ્સે' એટલા તો અસહાય અને દુર્બળ બની ગયા હતા કે સંજ્ઞાના આરંભ કાગથી આજ સુધીમાં તેનો જોડો મળવો મુશ્કેલ છે. બ્રિટિશ સરકાર વચ્ચે પડી ન હોત તો રાજપૂત રાજ્યો પૃથ્વીના પટ પરથી બૂસારા ગયાં હોત અને મરાઠા રાજ્યો ભાંગીવટી ગયાં હોત. અયોધ્યા અને નિઝામના રાજ્યની વાત કરીએ તો તેમની ખુદ હસ્તી જ બોગસ હતી. રક્ષક સત્તા* તેમનામાં શ્વાસ પૂર્યા કરતી હતી તેથી જ તે જીવતાં હોવાનો ભાસ થતો હતો.'

આજના પહેલા નંબરના દેશી રાજ્ય હૈદરાબાદનું ક્ષેત્રફળ રાજસ્થાનમાં નાનું હતું. અંગ્રેજોએ દીપુ સુલતાનને હરાવ્યો ત્યાર પછી અને મરાઠાઓ સાથેના તેમના વિગ્રહો પછી એમ એ વખત તેના પ્રદેશ વધારવામાં આવ્યો હતો. નિઝામે અંગ્રેજોના ખડિયા રાજ તરીકે કામ કરવું એવી સ્પષ્ટ શરતે તેમણે આમ ક્યું હતું. ખરી વાત એવી છે કે, દીપુ હારી ગયો પછી તેના પ્રદેશનો અમુક ભાગ આપી દેવાની દરખાસ્ત મરાઠાઓના અગ્રણી પેશ્વાને કરવામાં આવી હતી પણ ઉપર મુજબની શરતે એ સ્વીકારવાની તેણે ના પાડી હતી.

બીજું સૌથી મોટું દેશી રાજ્ય કાશ્મીર ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીએ શીખો સાથેના વિગ્રહો પછી હાલના રાજના પ્રપિતામહને વેચી દીધું હતું. ખરામ રાજકારભારના બદલા નીચે પાછળથી તેને સીધા બ્રિટિશ અમલ નીચે મૂકવામાં આવ્યું હતું. એ પછી રાજને તેની સત્તા ફરીથી સોંપવામાં આવી હતી. મૈસુર રાજ્ય દીપુ સાથેની બ્રિટિશરોની લડાઈએ પછી તેમણે ઊંચું ક્યું હતું. એ રાજ્ય પણ ઘણા વખત સુધી સીધી બ્રિટિશ હકૂમત નીચે રહ્યું હતું.

હિંદની ઈશાન સરહદ પર આવેલું નેપાલનું રાજ્ય સાચા અર્થમાં હિંદનું એકમાત્ર સ્વતંત્ર રાજ્ય છે. એની સ્થિતિ અધ્યાનિસ્તાનને લગભગ મળતી છે. હિંદથી જોડે એ કર્ષક અંશે અળગું પડી ગયેલું છે. બાકીનાં બધાં દેશી રાજ્યો જેને 'સહાયકારી પદ્ધતિ' તરીકે ઓળખાવવામાં આવે છે તેના અમલ

* પિ મેઝીફિંગ બોફ પિ જિન્ડિયન પ્રિન્સિપ્લ પા. ૨૭૦-૭૧. આ પુસ્તકમાં તેમ જ ટોમસનના લોડ' મૅટકાફના જીવનચરિત્રમાં હૈદરાબાદ અને તેના ઉપરનો બ્રિટિશરોનો કાબુ તેમ જ ત્યાં આજળના તેમના છળકપટનું આભિરૂપ ચિત્ર આપવામાં આવ્યું છે. દિલ્હી તેમ જ રણનિર્તાસિંહના પબ્લનું પણ તેમાં એવું જ ચિત્ર આપવામાં આવ્યું છે. હિંદના દેશી રાજ્યોના પ્રજાનો વિચાર કરવાને માટે બ્રિટિશ સરકારે નીમેલી બટલર કમિટીએ (૧૯૦૮-૧૯) પોતાના હેવાલમાં કહ્યું છે કે, હિંદના દેશી રાજ્યો બ્રિટિશ સત્તાના સંપર્કમાં આવ્યા ત્યાર સ્વતંત્ર હતા એ હકીકત ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિએ સાચી નથી. કેટલાકને બ્રિટિશ સત્તાએ ઉતારી લીધાં હતા અને બીજાં તેણે પેદા કર્યાં હતા.

નીચે આવી ગયાં. એ પદ્ધતિ નીચે મધીયે સત્તા બ્રિટિશ સરકાર પામે રહેતી હતી અને પોતાના રેસિડેન્ટ કે એજન્ટ મારફતે તે તેનો અમલ કરતી હતી ધણી વાગ બ્રિટિશ અમલદારોને પોતાના પ્રધાન તરીકે રાખવાની દેશી રાજ્યોને ફરજ પડી પાડવામાં આવતી હતી પરંતુ પોતાના તામા નીચેના પ્રદેશમાં સારો રાજવહીવટ ચલાવવાની તેમ જ સુધારાઓ કરવાની જવાબદારી રાજની હતી એ રાજ પોતાની ગમે એની ઇચ્છા હોય તેણે આવી પરિસ્થિતિમાં કશું કરી શકતો નહીં (અને સામાન્ય રીતે તેનામાં એવી ઇચ્છા કે આવડતનો અભાવ હતો) હિંદના દેશી રાજ્યો વિષે ૧૮૪૬ની સાનમાં હેનરી લોરેન્સે લખ્યું હતું, 'ખરામ રાજવહીવટ ચલાવવાને માટેની ઠાઈ તબ્દીલ હોય તો તે નિર્દેશી લશ્કર પર આધાર રાખતા અને બ્રિટિશ રેસિડેન્ટથી દોરવાતા દેશી રાજ્ય અને પ્રધાનની છે ત્યાં મધ્ય કુશળ, સદાચારી અને પ્રજા પ્રત્યે સહાનુભૂતિવાળા હોય તેણે રાજ્યનું તત્ત્વ ભાગ્યે જ સરળતાથી ચાલી શક્યું હોય. સારો રાજવહીવટ ચલાવવા માટેની મધ્ય યોગ્યતાવાળો દેશી કે બ્રિટિશ એક માણસ પણ બોગવો મુશ્કેલ છે તો પછી હળીમળીને કામ કરી શકે એવા આ જાતના ત્રણ માણસો ક્યાંથી લાવવા? એ ત્રણમાનો પ્રત્યેક પાસાનાર બદમાશી કરી શકે પણ જે બીજાને એમાં દખલ કરે તો એમાનો એકે મૃત્યુ સારું મમ ન કરી શકે'

એથીયે અગાઉ ૧૮૧૭ની સાનમાં ટોમસ મનરોએ મનરો જનરલને લખ્યું હતું, 'સહાયકારી વશકર દાખલ કરવા સામે અનેક સમગ્ર વાધાઓ છે જે દેશમાં તેની હસ્તી હોય તેની સરખર દુર્ગજ અને જીલમી બનાવવાનું, સમાજના ઉચ્ચ વર્ગોમાંથી ઉદ્ભવેલ ભાવના નષ્ટ કરવાનું અને આખીયે પ્રજાની અધોગતિ કરવાનું તેમ જ તેને ગરીબ મનાવવાનું એનું સ્વાભાવિક વલણ હોય છે રાજમહેનની નિરુપવી ક્રાંતિ અથવા બગનાથી થોરી હિંસા ક્રાંતિ કે પર-દેશીઓને હાથે પરાજય એ ત્રણ ઉપાયો હિંદમાં ખરામ રાજવહીવટ ટાળવા માટે હોય છે પણ બ્રિટિશ ફોજની હસ્તી આવરના કે બદારના શત્રુઓ સામે ગાદી પરના રાજાનું રક્ષણ કરીને એ ઉપાયો અજમાવવાની હરેક તક નાખૂંદ કરે છે પોતાની સનામની માટે પારકાઓ પર વિશ્વાસ રાખવાનું તેને શીખરીને એ તેમને પ્રમાદી મનાવે છે અને પોતાની પ્રજાની વેરની લાગણીથી તેને ડરવાનું કશું કારણ નથી એ મતાનીને તેને ફૂર અને લોખી બનાવે છે જ્યાં જ્યાં સહાયકારી પદ્ધતિ દાખલ કરવામાં આવી છે ત્યાંનો રાજકર્તા અલગ બાહોશ મણસ ન હોય તો થોડા જ વખતમાં ક્ષીણ થતા જતા ગામડાઓ અને ધનતી જતી વસ્તીના રૂપમાં તેના મુલકમાં એની હસ્તીની નિશાનીઓ દેખાવા લાગશે રાજ પોતે બ્રિટિશોને પછે દેશને વગગી રહેવાના વલણવાળો દશે તેણે તેના મુખ્ય અમલદારોમાંથી ઠાઈ ને ઠાઈ તેને એમાંથી છૂટા થવાને પ્રેરનારો હશે'

નીકળવાનો જ પારકાઓની ધૂસરી ફેંકી દેવા ઇચ્છતી સ્વાતંત્ર્ય માટેની ઉદાત્ત ભાવના કાયમ રહી હશે ત્યાં સુધી એની સનાહ આપનારાઓ મળવાના જ. એ ભાવના તેમનામાથી સપૂર્ણપણે નિર્મૂળ થશે એમ માનના જેટલો દલકો અભિપ્રાય હિંદવાસીઓ વિષે હું ધરાવતો નથી એથી, સહાયકારી પદ્ધતિ સર્વત્ર છેવટના તમકડા સુધી પહોંચશે અને જેનું રક્ષણ કરવાનું તેણે માથે લીધું છે તે દરેક સરકારનો તે નાશ કરશે એ વિષે મારા મનમાં ક્વલેશ શક્ય નથી *

આના આવા વિરોધો છતાં દેશી રાજ્યોમાં સહાયકારી પદ્ધતિ ચાલુ કરવામાં આવી અને એને પરિણામે અનિવાર્ય રીતે નીતિબ્રહ્મતા, જુલમ અને સડો પ્રાપ્ત થયા આ રાજ્યોની સરકારો આમાન્ય રીતે ધણી ખરામ હતી પણ તેની પાસે લગભગ કશીયે સત્તા નહોતી એ રાજ્યોમાંના જૂજ એજન્ટો અથવા રેસિડેન્ટો મેંટકાફની પેઠે પ્રામાણિક અને શુદ્ધ જીદના હતા પણ સામાન્ય રીતે તેમનામાં એમાંનો એકે શુભ નહોતો કશી જવાબદારી વિનાની સત્તા ભોગવનાનો ગણિતને અધિભર તેઓ ધરાવતા હતા પોતે અગ્રેજ બચ્ચા છે અને સરકારી અમનદારોનું અમને પીદમળ છે એવી સમજથી નિશ્ચિત બનેલા મિનસરકારી અગ્રેજ સાહસખોરોએ રાજ્યના નાણા બેંકમાં બનીને ગમે તેમ વેડફી નાખ્યા છે ૧૯મી સદીના પૂર્વાર્ધમાં આ દેશી રાજ્યોમાં અને ખાસ કરીને અયોધ્યા અને હૈદરાબાદમાં જે બનવા પામ્યું હતું તેના કેટલાક હેવાલો માન્યામાં પણ ન આવે એવા છે ૧૮૫૭ના બગવા પહેના થોડા વખત અગાઉ અયોધ્યાને ખાલસા કરીને બ્રિટિશ હિંદ સાથે જોડી દેવામાં આવ્યું હતું

તે વખતની બ્રિટિશ રાજનીતિ આવી રીતે મુલક ખાનસા કરવાની હતી અને દેશી રાજ્યને બ્રિટિશ હકુમતમાં જોડી દેવા માટે ટ્રાર્ક પણ બહાનાનો લાભ ઉઠાવનામાં આનંદો હતો પણ ૧૮૫૭ના મહાન વિપ્લવથી સહાયકારી પદ્ધતિ નીચેના દેશી રાજ્યોની કિમત બ્રિટિશ સરકારને સમગ્ર ધોડા નજીવા અપવાદો બાદ કરતા દેશી રાજ્યો એ વિપ્લવથી અગા રહ્યા એટલું જ નહીં, કેટલાકે તો એને કચરી નાખવામાં બ્રિટિશરોને મદદ પણ કરી આથી દેશી રાજ્યો પ્રત્યેની બ્રિટિશ નીતિમાં ફેરફાર થયો અને તેમને ટકાવી રાખવાનો જ નહીં પણ સમગ્ર બનાવવાનો પણ નિર્ણય કરવામાં આવ્યો

બ્રિટિશ સત્તાની સર્વોપરીતાના સિદ્ધાંતની ઘોષણા કરવામાં આવી અને વ્યવહારમાં હિંદી સરકારના રાજકીય ખાતાનો દેશી રાજ્યો પરનો મળ્યું કડક અને મયમી બન્યો રાજ્યોને તેમને સ્થાનેથી દૂર કરવામાં આવ્યા અથવા તેમની સત્તા છીનવી લેવામાં આવી છે અને બ્રિટિશ અમનદારોને તેમના

દીવનો તરીકે રાખવાની તેમને ફરજ પાડવામાં આવી છે. દેશી રાગ્યોમાં સારી સંખ્યામાં આવ્યા દીવાનો કાપ કરે છે અને પોતે નામના પોતાના વધ દેશી રાગના કરતાં શ્રિદિશ સત્તાને વધારે જવાબદાર છે એમ માને છે.

કેટલાક દેશી રાગ્યો સાગ છે અને કેટલાક ખગમ છે. સારા ગમના વહીવટમાં પણ ડાલે ને પાલે જમવા કરવામાં આવે છે અને તેને તેનું ધાર્યું કરવા દેવામાં આવતું નથી. એક વર્ગ તરીકે સ્વભાવિક રીતે જ તેઓ પહાત છે, તેમની દૃષ્ટિ રજવાડી અને શ્રિદિશ મરકાર સાથેના વહેવાર બાદ કરતાં તેમની કાપપદ્ધતિ અધિકારવાદી છે. શ્રિદિશ સરકાર સાથેના વહેવારમાં તેઓ ઘટની દાસજતિ દાખવે છે. દેશી રાગ્યોને શેઠવનકરે 'દિંદમાંની શ્રિદનની પાંચમી કનાર' તરીકે વર્ણવ્યા છે તે ઉચિત જ છે.

૬

શ્રિદિશ અમલની પરસ્પર વિરોધી વસ્તુઓ : રામમોહન રાય :
છાપાંઓ : સર વિલિયમ જોન્સ : બંગાળમાં અંગ્રેજી
કેળવણીનો આરંભ

દિંદમાંના શ્રિદિશ અમલની કારકિર્દીનો વિચાર કરતાં એક પરસ્પર વિરોધી વાત અથવા વિષમતા આપણને ડાલે ને પાલે જોવ મળે છે. શ્રિદિશરો પ્રચંડ યંત્રોત્થાણી નથી ઔદ્યોગિક સંસ્કૃતિના પ્રવર્તક હોવાથી દિંદમાં તેઓ સત્તાધારી બન્યા અને ઇંગ્લંડ દુનિયાની મોખરાની સત્તા બન્યું આગળ ઉપર જે દુનિયાને પસંદી નાખનાર હતું તે નવા ઐતિહાસિક બળના તેઓ ઘોતક હતા અને એ રીતે પરિવર્તન તેમ જ ક્રાંતિના પુરોગામી અને પ્રતિનિધિ હતા. આમ છતાં, પોતાની સ્થિતિ સુદૃઢ કરવા માટે તેમ જ પોતાના લાભને અર્થે દેશ તેમ જ તેની પ્રજાનું શોષણ કરવામાં મદદરૂપ નીવડે એ માટે જેટલા પ્રમાણમાં જરૂરી હોય તે સિવાય પરિવર્તનને અટકાવવાનો તેમણે ઇરાદાપૂર્વક પ્રયત્ન કર્યો. અમુક અંશે અહીં આવનારા વર્ગની સામાજિક જૂમિકાને લીધે, પણ પ્રધાનપણે પ્રગતિની દિશામાં થતા ફેરફારો અટકાવવાની ગણતરીપૂર્વકની ઇચ્છાને લીધે, તેમની દૃષ્ટિ તેમ જ તેમનાં હેતુઓ પ્રગતિવિરોધી હતાં કેમ કે ત્યાં ફેરફારો દિંદીઓને સમજા બનાવે અને આખરે દિંદ પરની શ્રિદિશ મનને નમણી પાડે એમ હતું. તેમની બંધીયે વિચારણાઓ તેમ જ નીતિમાં પ્રગતો તેમને લાગતો ભય દેખાઈ આવે છે, કેમ કે તેઓ તેમની સાથે લગ્ના જવા માગતા નહોતા અને તેમનાથી સર્વથા જિન્ન અને વેરભાવ સેવતી જનતાની

વચ્ચે એક અલિપ્ત શાસકસમૂહ તરીકે રહેવાને સરળથેલા હતા. સામાન્ય ફેરફારો અને પ્રગતિની દિશામાં કેટલાક ફેરફારો ખસત્ર થયા પણ તે તેમની એ નીતિની ઉપરવટ જઈને થયા. એ ફેરફાર પાછાનું ટ્રેરક બળ જોડે બ્રિટન મારફતે થયેલી નવીન પશ્ચિમની અસર હતું.

કેંગવણીકારો, ગ્રામ્યવિદ્યા અથવા પૂર્વની સંસ્કૃતિના અભ્યાસીઓ, ખત્રકારો અને મિશનરીઓ તરીકે એએએએ વ્યક્તિગત રીતે હિંદમાં પશ્ચિમની સંસ્કૃતિ દાખલ કરવામાં મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે અને એમ કરવાના તેમના પ્રયાસોમાં ધણી વાર તેઓ પોતાની સરકાર સાથે અથડામણમાં આવી છે. આધુનિક શિક્ષણના ફેલાવાની અસરથી એ સરકાર ડરતી હતી અને તેણે એના માર્ગમાં ધણી મુશ્કેલીઓ જાળી કરી. અને છતાં આહોરથ અને સાચા હિંસના અંગ્રેજોના અણખેડયા હેતુમાં નવો યોદ્ધો પાડવાના પ્રયાસોને — તેમણે ઉત્સાહી હિંદી વિદ્યાર્થીઓનાં જૂથોને પોતાની આસપાસ એકત્ર કર્યાં હતાં — પારંપરિક દંડિત તત્ત્વચિંતન, સાહિત્ય તેમ જ રાજકીય પરંપરા હિંદમાં દાખલ થયાં. (હું અંગ્રેજો કહું છું ત્યારે એ શબ્દમાં આખાએ ગ્રેટબ્રિટનના અને આયર્લેન્ડના લોકોનો સમાવેશ કરું છું. એ જોડે ખોટું છે એની મને ખબર છે. બ્રિટિશ શબ્દનો મને અણખો છે અને એમાં પણ ધણુંખરું. આયર્લેન્ડવાસીનો સમાવેશ થતો નથી. આયર્લેન્ડવાસી, સ્કોટલેન્ડવાસી તેમ જ વેલ્સવાસીની હું માફી માગું છું. હિંદમાં એ સૌએ એક જ રીતે કાયું કયું છે અને હિંદીઓ તે બધાને એક જ જાતના ગણે છે.) બ્રિટિશ સરકારને કેંગવણી પ્રત્યે અણખો હોવા છતાં સંજોગોવશાત્ પોતાના વધતા જતા તંત્રને માટે કારકુનો પેદા કરવાનો તેમ જ તેમને તાલીમ આપવાનો બદાખસ્ત કરવાની તેને ફરજ પડી. આવા ગૌણ સ્થાને કામ કરવા માટે સંખ્યાબંધ લોકોને ઇંગ્લંડથી લાવવાનું તેને પાલવે એમ નહોતું. એથી કેંગવણી ધીમે ધીમે વધતી ગઈ અને એ કેંગવણી જોડે મર્યાદિત અને વિકૃત હતી તેમ છતાં નવા ખ્યાલો અને ક્રિયાશીલ વિચારો માટે એણે ચિત્તનાં દાર ખુલ્લાં કર્યાં.

છપખાનાં તો શું પણ ખીર્જાં યંત્રોને પણ હિંદીઓના ચિત્તને માટે જોખમકારક અને રોટક લેખવામાં આવતાં હતાં અને રખેને તે રાજદ્રોહ તેમ જ હિંદોગ્રેને ફેલાવે કરે એટલા માટે કાઢી પણ રીતે તેમને ઉત્પાદન અપાતું નહોતું. એવી એક વાત છે કે, હૈદરાબાદના નિઝામે એક વખત મુરોપિયન યંત્રો જોવાની ઇચ્છા દર્શાવી તે પરથી બ્રિટિશ રેસિડેન્ટે તેને માટે હવાનો પંપ અને છપખાનું મેગમાં. નિઝામનું દૈનિક કુલ્લલ સંતોષાયા પછી ખીજા બેરો અને અમલખીની વસ્તુઓ સાથે એ વસ્તુઓ પણ ખાનુએ મૂકી દેવામાં આવી. પણ કલકત્તાની સરકારને કાને આ વાત પહોંચી ત્યારે પોતાના

રેસિડેન્ટ તરફ તેણે ખૂબ નારાજી દર્શાવી અને દેશી સંસ્કૃતિમાં ખાસ કરીને જાપાનનું ઘાખન કરના માટે તેને કપડો આપ્યો. રેસિડેન્ટે સરકાર ઇચ્છે તો ગુપ્તપણે તેને ભાગી નખાવવાની વ્યવસ્થા કરાવવાનું જણાવ્યું.

ખાનગી જાપાનનાઓ કાઢવાને ઉત્તમન આપવામાં આવતું નહોતું એ ખરું પણ જાપાન વિના સરકાર પોતાનું કામ ચલાવી શકી નહીં અને તેથી કેનમ્તા, મદ્રાસ તેમ જ બીજા સ્થાનોમાં સરકારી જાપાનનાઓ મદ્રાસમાં આપ્યા પહેલવહેતું ખાનગી જાપાનનું ઍપિસ્ટ સંપ્રદાયના મિશનરીઓએ મેરમપોરમાં અને પહેલવહેતું જાપુ એક અગ્રેજે ૧૭૮૦ની આસપાસ કલકત્તામાં મદ્ય હાલુ

આ બધા અને બીજા ફેરફારો ધીમે ધીમે અને ગુપ્તપૂર્ણ થવા લાગ્યા હિંદીઓના ચિત્ત પર તેની અસર થઈ અને એ રીતે અહીં બાધુનિક માનસને જન્મ થયો. યુરોપના વિચારોની સીધી અસર એક મહુ જ નાનમ્ડા સમૂહ પર થઈ કેમ કે પોતાની તાર્કિક ભૂમિમને પશ્ચિમની તાર્કિક ભૂમિકા કરતા અડિયાતી ગણીને હિંદ તેને વગગી રહ્યું. પશ્ચિમની ખરી અસર જીવનની વ્યવહારિક બાબતુ પર થવા પામી પૂર્વની એ જ વસ્તુ કરતા તે દેખીતી રીતે જ અડિયાતી હતી. રેનવે ગાડી જાપાનનું બીજા યત્રો, યુદ્ધની વધારે અસરમારક રીતો ધોરે નવી યત્રકળાની નમુઓની અગત્યના ન થઈ શકી વિચારની પુગણી પદ્ધતિઓનો વિરોધ હોવા છતાં પરાક્ષ રીતે અને ખચર ન પડે એ રીતે એ વસ્તુઓ ઘાખન થઈ અને હિંદીઓના માનસમાં તેમણે સક્ષોભ પેદા કર્યો. જમીનના ભોગવવાની જૂની પદ્ધતિ વૂઠી પડી અને ખાનગી મિલખત તેમ જ જમીનદારી પ્રધાના ખ્યાલો ઘાખન થયા, એ સૌથી મોટો અને દુરગામી ફેરફાર હતો. નાણાની અર્થ-વ્યવસ્થા ગુપ્તપૂર્ણ ઘાખન થઈ ગઈ અને 'જમીન ખરીદ-વેચાણની એગેન્ડે કે મળ, ચીજ બની ગઈ' રૂઝિને લીધે પહેલાં જે વસ્તુને વજીનેપ લેખવામાં આવતી હતી તેને નાણાએ ઓગાળી નાખી.

બગાળે હિંદના બીજા કોઈ પણ મોટા ભાગ કરતા ઘણા વખત અગાઉ જમીનને અગેના, યત્રોને લગતા, કેળવણી વિષય તેમ જ મૌલિક — આ બધા ફેરફારો ભાલ્યા અને અનુભવ્યા કેમ કે બ્રિટિશ અમન હિંદના બીજા કોઈ પણ બહોળા વિસ્તાર કરતા બંગાળમાં લગભગ અર્ધી સદી જેટલો વહેતો સ્થપાયો હતો. અદ્યતન સદીના ઉત્તરાર્ધ અને ઓગણીસમી સદીના પૂર્વાર્ધ દરમિયાન બ્રિટિશ હિંદના જીવનમાં બગાળે તેથી મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો. મગાગ બ્રિટિશ ગભ્ય વડીવના કેન્દ્ર અને નાભિ સમાન હતું એટલું જ નહીં, અગ્રેજ કેળવણી પામેલા હિંદીઓનું પણ પ્રથમ જૂથ તેણે પેદા કર્યું. અગ્રેજ કેળવણી પામેલા આ લોકો બ્રિટિશ સત્તાની જાયા નીચે હિંદના બીજા ભાગમાં ફરી વળ્યા. ઓગણીસમી સદીમાં બંગાળમાં સ્થરી સંખ્યામાં અસંખ્ય પુરુષો પાંચા તેમણે

સાંસ્કૃતિક અને રાજકીય બાબતોમાં આકીના હિંદને દોરવણી આપી અને તેમના પ્રયાસોને પરિણામે નવી રાષ્ટ્રીય ચળવળ છેવટે નિર્માણ થઈ. અંગાળને બ્રિટિશ અમલનો ઘણો લાંબો પરિચય હતો એટલું જ નહીં, તેની આરંભની અવસ્થામાં જ્યારે તે વધારે કડક અને જોમથી ઊભરાતો હતો, જ્યારે તેણે હજી પોતાનું છેવટનું સ્વરૂપ પૂરેપૂરું ધારણ કર્યું નહોતું ત્યારે તેનો અનુભવ કર્યો હતો મધ્ય અને ઉત્તર હિંદ તેના તાબા નીચે આવ્યું તે પહેલાં ઘણા સમયથી તેણે એ અમલનો સ્વીકાર કર્યો હતો અને તેની સાથે પોતાનો મેળ બેસાડ્યો હતો. ૧૮૫૭ ના મહાન બગવાની અસર અંગાળ પર નહીં જેવી જ થઈ હતી; તેનો પહેલો તણખો જોકે આકસ્મિક રીતે કલકત્તા પાસે ડમડમ આગળ દેખાયો હતો.

બ્રિટિશ અમલ પહેલાં અંગાળ મોગલ સામ્રાજ્યનો સરહદ પરનો પ્રાંત હતો. તે મહત્વનો પ્રાંત હતો છતાં કેન્દ્રી કંઈક અળગો પડી ગયેલો હતો. મધ્ય યુગના આરંભના સમય દરમિયાન ત્યાંના હિંદુઓમાં ઉપાસનાના તેમ જ તાંત્રિક ફિલસૂફી તથા તાંત્રિક આચારનાં હીન સ્વરૂપો પ્રચલિત અન્યાં હતાં. ત્યાર પછી હિંદુ સુધારણાની ધણી ચળવળો પેદા થઈ. આ ચળવળોએ સામાજિક પ્રથાઓ અને કાયદાઓ પર અસર કરી અને બીજાં સ્થાનોમાં પ્રચલિત વારસાને લગતા સર્વાન્યાય નિયમોમાં પણ તેણે ફેરફારો કર્યા. ચૈતન્ય નામના ધુરંધર પંડિતે ભક્તિમાર્ગ અંગીકાર કર્યો, ભક્તિ પરુ રચાયેલા એક પ્રકારના વૈષ્ણવ સંપ્રદાયની સ્થાપના કરી અને એ રીતે અંગાળના લોકમાનસ પર તેણે જાંડી અસર કરી. મોટી બૌદ્ધિક સિદ્ધિ અને પ્રજા ભાવનાશીલતા એ બેનું વિચિત્ર પ્રકારનું મિશ્રણ અંગાળી લોકોએ પેદા કર્યું. આગણીસમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં રામકૃષ્ણ પરમહંસ નામના બીજા એક અસાધારણ અને સાધુચરિત પુરુષ અંગાળમાં પ્રેમપૂર્વકના ભક્તિભાવ તેમ જ માનવજાતની સેવાની આ પરંપરાના પ્રવર્તક અન્યા. એમના નામથી સેવા કરનારા એક સંઘની સ્થાપના કરવામાં આવી. સામાજિક તેમ જ માનવદયાના ક્ષેત્રમાં તેણે કરેલું કાર્ય અજોડ છે. ગ્રામીન સમયના સંત ક્રાંસિસના સંઘના સાધુઓની પેઠે પ્રેમપૂર્વકની સેવાની ભાવનાથી ઊભરાતા અને શાન્ત, આડંબરરહિત તેમ જ કાર્યકુશળ, રામકૃષ્ણ મિશનના સભ્યો કંવેક્ટોની પેઠે પોતાની ધરિષતાલો અને ડેગવણીની સંસ્થાઓ ચલાવે છે અને હિંદુઓ અને હિંદી અહાર પણ જ્યાં આપાતિ આવી પડે ત્યાં રાહતનાં કામો કરે છે.

રામકૃષ્ણ પરમહંસ હિંદી ગ્રામીન પરંપરાના પ્રતિનિધિ હતા. એમના પહેલાં અદારમી સદીમાં અંગાળમાં રામમોહન રાય નામના બીજા એક મહાપુરુષ પેદા થયા હતા. તે નવીન પ્રકારના પુરુષ હતા અને તેમનામાં ગ્રામીન તેમ જ નવી વિદ્યાઓનો સંયોગ થયો હતો. હિંદી તત્ત્વવિચાર અને

દ્વિલક્ષ્મીનું તેમને ઊંડું જ્ઞાન હતું અને સંસ્કૃત, ફારસી તેમ જ અરબીના તે અહો પંડિત હતા. આમ તે દિંદુ-મુસ્લિમ મિશ્ર સંસ્કૃતિની પેદાશ હતા. હિંદના અંરકારી વર્ગોમાં તે વખતે એ સંસ્કૃતિનું પ્રાધાન્ય હતું. બ્રિટિશરોના હિંદના આગમન પછી ઘણી જાગતોમાં તેમની શ્રેષ્ઠતા પરથી તેમનું ગિરજાસુ અને સાહસિક ચિત્ત તેમના સાંસ્કૃતિક મૂળો ખોળવા તરફ વળ્યું. તે અગ્રેજી શીખ્યા. પણ એટલેથી જ તે અટક્યા નહીં. પશ્ચિમના ધર્મ તેમ જ સંસ્કૃતિના મૂળ ખોળવાને માટે તે ગ્રીક, લૅટિન અને હિબ્રુ ભાષા ભણ્યા. પશ્ચિમની સંસ્કૃતિની યંત્રકળાને લગતી જાગતો અને પશ્ચિમના વિજ્ઞાન તરફ પણ તેઓ આકર્ષાયા, તે વખતે જોકે યંત્રકળાના એ ફેરફારો એ પગથી થયા તેટલા દેખીના નહોતા. દ્વિલક્ષ્મી અને વિદ્યાના ઉપાસક હોઈને રામમોહન રાય અનિવાર્યપણે વધારે પ્રાચીન સાહિત્યોના અભ્યાસ તરફ વળ્યા. પ્રાર્થવિદ્યાના અભ્યાસી મોનિયર વિલિયમ્સે એમને વિશે કહ્યું છે, ‘ધર્મખરું એ તુલનાત્મક ધર્મશાસ્ત્રના દુનિયાના પ્રથમ નિર્ધારાન અભ્યાસી હતા.’ અને આમ છતાં, કેગલ્સ્ટીને જૂની શુદ્ધ પડિત પદ્ધતિના સકળમાર્થી કાઢી તેને આધુનિક દર્શની ગનાવાને તે ઉત્સુક હતા. એટલા જૂના સમયમાં પણ તે વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિના દિમાયતી હતા અને તેમણે ‘ગણિત, પદાર્થવિજ્ઞાન, રસાયણ, શરીરશાસ્ત્ર તેમ જ ખીજાં ઉપયોગી શાસ્ત્રો ની કેગલ્સ્ટી આપનાની જરૂરિયાત મર ભાર મૂકતો પત્ર ગવર્નર જનરલને લખ્યો હતો.

રામમોહન રાય કેવળ પંડિત અને અભ્યાસી નહોતા. એથીયે વિશેષ તે સુધાગ્રહ હતા. પોતાની યુવાવસ્થામાં તેમના પગ ઇસ્લામ અને કર્ષક અશે ખ્રિસ્તી ધર્મની અસર થઈ હતી પણ એમ છતાં તે પોતાના ધર્મના પાયાના સિદ્ધાંતોને વગગી રહ્યા. પણ એ ધર્મને સુધારાનો ‘તેમ જ તેમાં પેની ગયેલી બઢીઓ અને કુપ્રધાઓને દૂર કરવાનો તેમણે પ્રયત્ન કર્યો. ધણે અશે સતી થવાનો રિવાજ બંધ કરવા માટેની તેમની ચવચાને પરિણામે જ બ્રિટિશ સરકારે તેની મનાઈ કરી સતી થવાનો અથવા મરણ પામેલા પતિ સાથે ચિતા પર સહગમન કરવાનો રિવાજ કદી પણ બહોળા પ્રમાણમાં પ્રચલિત નહોતો. પરંતુ ઉપવા વર્ગોમાં એના જૂજ દાખલાઓ જન્યા કરતા હતા. ધણુ કરીને આ પ્રથા મૂળ સ્થિતિન કે તાત્કાલિક લોહા દિદમા લાખ્યા હતા. પોતાનો જ્યામી મરી જાય સારે તેના આગ્રિત ઉમરાવોએ પોતાનો વધ કરવો એવી પ્રથા તેમનામાં પ્રચલિત હતી. આરબ કાગના સંસ્કૃત સાહિત્યમાં સતીની પ્રથાને વખોડી કાઢવામાં આવી છે. એ અટકાવવાને અકબરે ભારે પ્રયત્ન કર્યો હતો અને મરાઠાઓ પણ એ પ્રથાની વિરુદ્ધ હતા.

રામમોહન રાય દિદી ધાર્પાઓના પણ એક આદિ સરથાપક હતા. ૧૭૮૦ની સાલ પછી અંગ્રેજો તરફથી દિદમાં ધણું ધાપાઓ કાઢવામાં આવ્યાં

હતાં. સામાન્ય રીતે એ જાપાંઓ સરકારની સારી પેઠે ઝટકણી કાઢતાં હતાં. એને પરિણામે સરકાર અને તેમની વચ્ચે અથડામણ પેદા થઈ અને તેમના પર સખત અંકુશો મૂકવામાં આવ્યા. જાપાંઓની સ્વતંત્રતાની હિંદમાં પહેલવહેલી હિમાયત કરનારાંઓ અંગ્રેજો હતા અને જેમ્સ સિલ્ક બ્રિગ્ગહામ નામના એક પત્રકારને તો અહીંથી હદપાર કરવામાં આવ્યો હતો. એને હિંદમાં હજી પણ યાદ કરવામાં આવે છે. હિંદની માલકીનું અને હિંદીના તંત્રીપણા નીચેનું જીપું (અંગ્રેજીમાં) ૧૮૧૮ની સાલમાં બહાર પાડવામાં આવ્યું અને એ જ સાલમાં સેરામપોરના બેન્ટિસ્ટ પંથના મિશનરીઓએ બંગાળી ભાષામાં એક માસિક અને અઠવાડિક બહાર પાડ્યું. હિંદની ભાષામાં પ્રગટ થયેલાં આ પ્રથમ સામયિકો હતાં. એ પછી કલકત્તા, મદ્રાસ તેમ જ મુબઈમાં અંગ્રેજી ભાષામાં તેમ જ દેશી ભાષાઓમાં ઉપરાજપરી સંખ્યાબંધ જાપાંઓ તેમ જ સામયિકો પ્રકટ થવા લાગ્યાં.

દરમ્યાન જાપાંઓની સ્વતંત્રતા માટેની લડત શરૂ થઈ ચૂકી હતી અને અનેક તકીર્દીઓ વેડીને તે આજ સુધી ચાલુ રહેવાની હતી. ૧૮૧૮ની સાલમાં મશહૂર ત્રીજું રેગ્યુલેશન પણ બહાર પડ્યું. એમાં અદાલતમાં કામ ચલાવ્યા વિના માણસને અટકાયતમાં રાખવાની પહેલી જ વાર જોગવાઈ કરવામાં આવી હતી. એ રેગ્યુલેશન હજી આજે પણ અમલમાં છે અને એ ૧૨૬ વરસ જૂના હુકમની રૂએ કેટલાયે લોકોને જેલમાં પૂરી રાખવામાં આવ્યા છે.

રામમોહન રાય ઘણાં જાપાંઓ સાથે જોડાયેલા હતા. તેમણે અંગ્રેજી અને બંગાળી એ બે ભાષામાં એક માસિક કાઢ્યું. અને હિંદુઓમાં ફેલાવો થાય એટલા માટે પાછળથી ફારસી ભાષામાં માસિક કાઢ્યું. ફારસી તે વખતે હિંદુઓના ફેળવાયેલા વર્ગના લોકોની ભાષા લેખાતી હતી. પણ ૧૮૨૩ની સાલમાં જાપાંઓના નિયમન માટેના નવો કાયદો થયો ત્યાર પછી તે બંધ પડી ગયું. રામમોહન રાય તેમ જ બીજાઓએ એ કોષ્ટકની સામે સખત વિરોધ ઉઠાવ્યો હતો અને ઇંગ્લંડમાં રાત્ર પર પણ એ સંબંધમાં અરજી કરી હતી.

રામમોહન રાયની પત્રકાર તરીકેની પ્રવૃત્તિઓ તેમની સુધારા માટેની ચળવળ સાથે નિકટપણે સંકળાયેલી હતી. તેમની સમન્વયકારી અને સર્વસ્પર્શી દૃષ્ટિ તરફ સનાતનીઓ અથવા જૂના વિચારોને વળગી રહેનારા લોકોએ અણખો દર્શાવ્યો અને તેમણે સૂચવેલા ઘણાખરા સુધારાઓ સામે વિરોધ ઉઠાવ્યો. પણ એમના મુસ્ત ટેકેદારો પણ હતા. એમાં પાછળના વખતમાં બંગાળની નવ-જાગૃતિમાં આગળપડતો ભાગ ભજવનાર ટાગોર કુટુંબ પણ હતું. રામમોહન રાય દિલ્હીના બાદશાહની વતી ઇંગ્લંડ ગયા અને એમણે સમી સદીના ત્રીજા દસકાના આરંભમાં ક્ષિસ્તલ શહેરમાં તેમનું અવસાન થયું.

રામમોદન રામ તેમ જ ટાગોર દુરુમના માણ્યો અને ખીજા કેટલાક ખાનગી રીતે અંગ્રેજી શીખ્યા હતા તે વખતે અંગ્રેજી શાળાઓ કે કોલેજો નહોતી અને સરકારની નીતિ હિંદીઓને અંગ્રેજી ભણાવવાની મિનમમ પ્રિયુદ્ધ હતી ૧૭૮૧ની સાલમાં મરમરે સરકૃતના અભ્યાસ માટે હિંદુ કોલેજ અને અરબીના અભ્યાસ માટે કંનમ્તા મદ્રેસા કાઢ્યા હતા ૧૭૯૧ની સાલમાં બનારસમાં એક સરકૃત કોલેજ નાઠામાં આવી હતી ઓગણીસમી સદીના ખીજા દસમાં કેન્દ્રીક મિશનરી શાળાઓ ધંધું કરીને અંગ્રેજી શીખવતી હતી ઓગણીસમી સદીના ત્રીજા દસમાં સગમરી મંગ્રોમાના કેન્દ્રીક લોકો અંગ્રેજીનું શિક્ષણ આપવાની તરફેણના હતા પણ એનો વિરોધ કરવામાં આવ્યો આમ છતાં, એક પ્રયોગ તરીકે દિલ્હીની અરબી શાળામાં તેમ જ કંનકતાની કેન્દ્રીક સરથાઓમાં અંગ્રેજીના વર્ગો શરૂ કરવામાં આયા હિંદીઓને અંગ્રેજી શિક્ષણ આપવાની તરફેણનો છેવટનો નિર્ણય ૧૮૩૫ની સાલની મેકેલેની રાવણી અંગેની નોંધમાં રજૂ કરનામાં આવ્યો છે એ પછી કલકત્તામાં પ્રેસિડન્સી કોલેજની સ્થાપના કરવામાં આવી ૧૮૫૭ની સાલમાં કલમ્તા, મદ્રાસ અને મુમ્બઈની યુનિવર્સિટીઓએ પોતાની કારકિર્દીનો આરંભ કર્યો

હિંદુમાંની ખ્રિષ્ટિ સરખર હિંદીઓને અંગ્રેજી ભણાવવાને નારાજ હતી તો અંગ્રેજોને સરકૃત શીખવવા સામે ખાલ્લણ પડિતોનો વિરોધ એથીરે સખજ હતો પણ તેમના એ વિરોધના મરણો વળી જુદા હતા વિનિયમ જોન્સ મુખિમ ઠાટ (વડી અદાનત)ના ન્યાયાધીશ તરીકે હિંદુ આયો ત્યારે તેણે સરકૃત ભણવાની પોતાની ઇચ્છા દર્શાવી તે મોટો વિદ્વાન અને ભાષાશાસ્ત્રી હતો પણ સારુસરખુ વગરતર આપવાનું જણાવવામાં આવ્યું તે છતાં પરદેશી તેમ જ આ દેશમાં ઘૂમી જનારને એ પરિત્ર ભાષા શીખવવા ઠાઈ ખાલ્લણ તૈયાર ન થયો જોન્સે મદામહેનતે આખરે એક ખાલ્લણેતર રે ખોગી કાઢ્યો એણે તેને સરકૃત શીખવવાનું કબૂન કર્યું પણ પોતાની વિશિષ્ટ પ્રમરની અને કકક શરતે હિંદી પ્રાચીન ભાષા શીખવાને જોન્સે એટલો બધો આગુર હતો કે તેણે તેની બધી શરતો કબૂન રાખી સરકૃત ભાષાથી અને ખાસ કરીને હિંદનાં પ્રાચીન નાટકોના તેને થયેના પરિચયથી જોન્સે આશ્ચર્યકિત થઈ ગયો તેના લખાણો અને અને અનુવાદો મારફતે જ યુરોપને સરકૃત ભાષાના સમૃદ્ધ ખખનાની પહેન-પહેની કકકે રાખી થઈ ૧૭૮૪ની સાલમાં સર વિલિયમ જોન્સે બેંગાલ એશિયાટિક સોસાયટીની સ્થાપના કરી પાછળથી તે રોમલ એશિયાટિક સોસાયટી ખી પોતાના પ્રાચીન સાહિત્યની કૃતિઓ ફરીથી હાથ લાગી તે માટે હિંદુ જોન્સ તેમ જ ખીજા યુરોપિયન વિદ્વાનોનું ખૂન ઝણી છે એમાંની ઘણીખરી કૃતિઓ બેશક એ બધાયે સમય દરમ્યાન જણમાં હતી

પણ એ જાણ્યું અમુક યુનિટ્સ જૂથોમાં વધુ ને વધુ પ્રમાણમાં મર્યાદિત થતી ગઈ હતી અને રાજભાષા તરીકે ફારસીને પ્રજાત્ય મળ્યું તેથી લોકોનું તેના તરફ દુર્લક્ષ થતું ગયું હતું. હસ્તપ્રતો ખોળી કાઢવાની પ્રવૃત્તિને પરિણામે જેમને વિષે અહીં એકાદી જાણ હતી એવા અનેક ગ્રંથો બહાર આવ્યા અને અભ્યાસની આધુનિક દબની વિવેચનાત્મક પદ્ધતિથી ફરવામાં આવેલા તેમના સંસ્કરણે એ મળી આવેલા સાહિત્યને નવી ભૂમિકા અપી.

છપખાનાંના આગમને તેમ જ તેના ઉપયોગે હિંદની પ્રાંતિક ભાષાઓના વિકાસને મોટો વેગ આપ્યો. હિંદી, અંગ્રાળી, ગુજરાતી, મરાઠી, ઉર્દૂ, તામિલ, તેલુગુ વગેરે હિંદની કેટલીક ભાષાઓ ધણી સમયથી ચાલતી આવી હતી એટલું જ નહીં, તેમનાં સાહિત્ય પણ સારી પેઢે ખીલેલાં હતાં. એ ભાષાઓના ધણી ગ્રંથો જનતામાં સારી પેઢે પ્રચલિત હતા. સામાન્ય રીતે એ બધા સહેલાઈથી મોઢે કરી શકાય એવા કાવ્યગ્રંથો હતા. ત્યારે એ ભાષાઓમાં ખાસ કરીને ગદ્ય સાહિત્ય નહોતું. ગંબીર પ્રકારનું લખાણ લગભગ સંસ્કૃત અને ફારસીમાં જ મર્યાદિત હતું અને પ્રત્યેક કેળવણેલો માણસ એ જેમાંથી એક ભાષા જાણતો હતો એમ માનવામાં આવતું હતું. આ બે પ્રાચીન અને શિષ્ટ ગણાતી ભાષાઓએ વડપણનો ભાગ ભજવ્યો અને પ્રાંતોની લોકભાષાઓનો વિકાસ અટકાવ્યો. છપાંઓ તેમ જ પુસ્તકો છપાવા લાગ્યાં તેથી શિષ્ટ ગણાતી આ પ્રાચીન ભાષાઓનું વચસ વૃદ્ધિ ગયું અને તત્કાળ પ્રાંતિક ભાષાઓનાં ગદ્યસાહિત્ય ખીલવા લાગ્યાં. આરંભ કાળના ખ્રિસ્તી મિશનરીઓ અને ખાસ કરીને સિરામપોરના બેપ્તિસ્ટ મિશનરીઓએ એ દિશામાં મોટી મદદ કરી. ખાનગી માલકીનું પહેલવહેલું છપખાનું તેમણે ૧૩૬૫ અને બાબખાનું હિંદની પ્રાંતિક ભાષાઓમાં ગદ્યમાં અનુવાદ કરવાના તેમના પ્રયાસોને સારી સફળતા મળી.

સુપરિચિત અને રૂઢ થઈ ગયેલી ભાષાઓ સાથે કામ લેવામાં કશી મુશ્કેલી નહોતી. પણ મિશનરીઓ એથી પણ આગળ વધ્યા અને કેટલીક ગૌણ અને અણવિકસી ભાષાઓનું કામ તેમણે હાથમાં લીધું, અને તેમનાં બપાકરણો તેમ જ શબ્દકોશો તૈયાર કરી એ ભાષાઓને નિશ્ચિન સ્વરૂપ આપ્યું. પહાડો અને જંગલોમાં વસતી આદિવાસી જાતિઓની બોલીઓના સંબંધમાં પણ તેમણે પ્રયાસો કર્યા અને તેમને લખાણમાં ઉતારી. બાબખાને શક્ય એટલી બધી ભાષાઓમાં ઉતારવાની ખ્રિસ્તી મિશનરીઓની કામના આ રીતે હિંદની ધણી ભાષાના વિકાસમાં પરિણમી. ખ્રિસ્તી મિશનરીઓનું હિંદમાંનું કાર્ય દમેશાં આદરપાત્ર કે પ્રશંસનીય નહોતું પણ આ બાબતમાં તેમ જ લોકગીતોનો સંગ્રહ કરવામાં તેમણે ખસસ હિંદની મોટી સેવા બજાવી છે.

કેળવશીનો પ્રચાર કરવાની ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીની નામરજી વાસ્તવિક હતી. કેમ કે છેક ૧૮૩૦ની સાનમાં કલકત્તાની હિંદુ કોલેજના કેટલાક વિદ્યાર્થીઓએ (ત્યા આગળ સરકૃત બચાવતું હતું અને નવી કે અંગ્રેજી) અમુક સુધાગઓની માગણી કરી તેમણે કંપનીની રાજકીય સત્તા પર મથક મૂકવાની તેમ જ મફત અને ફરગિયાન શિક્ષણનો બદોમત કરવાની માગણી કરી ઘણા પ્રતીક સમયથી દિલ્લા શિક્ષણ મંત્ર આપવામાં આવતું હતું એ વિના સુવિદિત છે. એ શિક્ષણ પર પરાગત હતું અને મહુ સારું કે કાયદામરક નહોતું પણ મોર્ષ પણ પ્રકારનું આર્થિક વગતર આપ્યા વિના ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને પણ તે મળી શકતું હતું જા નિદ્યાર્થીઓને શિક્ષકનું અગત કઈ મમમજ મરુ પડતું હતું ખરું એ બામતમાં હિંદુ તેમ જ મુસ્લિમ બને પરપરા સમાન હતી

નવી કેળવણી ફેલાતી ગયતરીપૂર્વક અમમવવામાં આવતી હતી, ત્યારે બગામમાં જૂની કેળવણીનું પણ મોટે ભાગે નિકદન મઢવામાં આયુ હતું બગામમાં ધિરિશરોએ સત્તા હાથ કરી ત્યારે ત્યા મોળી સખ્યામાં માફી જમીનો હતી એમાંની કેટલીક વૈપક્તિક માનકીની હતી પણ મોળ ભાગની માફીની જમીનો કેળવણીની સસ્થાઓ માટે પસાયતા તરીકે આપવામાં આવેલી હતી જૂની દમની સખ્યામધ પાસાગાઓ એના પર નમતી હતી વળી ઉચ્ચ શિક્ષણની કેટલીક સખ્યાઓ પણ એના પર નમતી હતી મુખ્યદે કરીને ઉચ્ચ શિક્ષણ કારમી મારદતે અપાતુ હતું ઇંગ્લડમાંના પોતાના રોરહે ડરોને બાગ આપવાને માટે ઝડપથી નાણાં એમ્લા કરના ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની ઇતેમર હતી અને તેના ડાયરેક્ટરો સતત અને ભારપૂર્વક એલી માગણી મ્યો કરતા હતા એથી એ માફી જમીનો લઈ લેવાની અને જપ્ત કરવાની નીતિ ધરાવતી પૂર્વક અખત્યાર મરવામાં આવી એ જમીન અક્સિસ આપવામાં આવી હતી તેની ચાક્કસ સામિતી માગવામાં આવી પણ એની સ્વત્તે તેમ જ એને અગેના કાગિયા જીવાતો કખારનીરે ખાઈ ગઈ હતી અથરા તે ખોવાઈ ગયા હતા એમ્લે માફીની જમીનો લઈ લેવામાં આવી શાળા તેમ જ કોલેજોએ પોતાના પસાયતા ગુમાવ્યા આ નીનિની ઘણા મેટા પ્રદેશ પર અસર પહોચી અને અનેક પુગાણા મુમો તાગજ થઈ ગયા આ માફીની જમીનને આધારે ચાલતી ઘણી કેળવણીની સસ્થાઓ બંધ થઈ ગઈ અને તેમની સ્થાયે સબંધ ધરાવતા સખ્યામધ શિક્ષકો બેમર મળી ગયા

મગામના હિંદુ તેમ જ મુસલમાન જૂના રજવાડી વર્ગના લોકો તેમ જ તમને આસરે રહેનારા વર્ગના લોકોને ધૂગબેગા મરવામાં એ પ્રકિયા મદદરૂપ નીવડી એની અસર મુસલમાનો પર ખાસ મરીને પહોચી કેમ કે એક સમઢ તરીકે તેઓ હિંદુઓ કરતાં વધારે રજવાડી હતા તેમ જ મોટે ભાગે માફીની

જમીન તેમને જ મળેલી હતી. હિંદુઓમાં વેપારશોજગાર અને ખીજા ધંધાઓમાં શેકાયેલા મધ્યમ વર્ગના લોકો ઘણી મોટી સંખ્યામાં હતા. નવી પરિસ્થિતિમાં ગોદાવર્ધ જવાની શક્તિ એમનામાં વધારે પ્રમાણમાં હતી અને તેથી તેઓ અંગ્રેજી શિક્ષણ તરફ વધારે તત્પરતાથી વળ્યા. અંગ્રેજોને હલકી નોકરીઓ માટે તેઓ વધારે ઉપયોગી પાણુ હતા. મુસલમાનોએ અંગ્રેજી કેળવણીની ઉપેક્ષા કરી. બંગાળમાં બ્રિટિશ રાજ્યકર્તાની તેમના પર રહેમનજર નહોતી. તેમને એવો ડર લાગતો હતો કે જૂના રાજકર્તા વર્ગના એ અવશેષો કદાચ તત્લીકરૂપ થઈ પડે. આ રીતે આરંભના સમયમાં બંગાળી હિંદુઓએ નીચલા દરજ્જાની સરકારી નોકરીઓનો લગભગ ધ્વજારો કરી લીધો અને તેમને ઉત્તરના પ્રાંતોમાં પણ મોકલવામાં આવ્યા. જૂનાં કુટુંબોના અવશેષો રૂપ થોડા મુસલમાનોને પાછળથી એ નોકરીમાં લેવામાં આવ્યા હતા.

અંગ્રેજી કેળવણીએ હિંદીઓની દૃષ્ટિમર્યાદા વિસ્તૃત કરી, અંગ્રેજી સાહિત્ય તેમ જ રાજકીય સંસ્થાઓ માટે આહવા પેદા કરી, હિંદી જીવનની કેટલીક બાબતો તેમ જ રૂઢિઓ સામે વિરોધની લાગણી ઉત્પન્ન કરી અને રાજકીય સુધારાઓ માટે ઉત્તરોત્તર વધતી જતી માગણી પેદા કરી. નવા ધંધાદારી વર્ગે રાજકીય આદેશનમાં આગળપડતો ભાગ લીધો એમાં મુખ્યત્વે સરકારને અરજીઓ કરવાનો જ સમાવેશ થતો હતો. અંગ્રેજી કેળવણી પામેલા ધંધાદારી લોકો તેમ જ સરકારી નોકરી કરનારાઓનો હકીકતમાં એક નવો વર્ગ બન્યો. આગળ ઉપર આખા હિંદમાં બધે એ વર્ગ પેદા થવાનો હતો. એ પાશ્ચાત્ય વિચારો અને રહેણીકરણની અસર નીચે આવેલો વર્ગ હતો અને આમજનતાથી સાવ અળગો પડી ગયો હતો. ૧૮૫૨ની સાલમાં કલકત્તામાં બ્રિટિશ ઇન્ડિયન એસોસિયેશનની સ્થાપના કરવામાં આવી આ હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભાની એક પુરોગામી સંસ્થા હતી અને છતાં રાષ્ટ્રીય મહાસભા યા કોંગ્રેસની સ્થાપના થતા એ પછી એક પેઢી જેટલો સમય પીતી ગયો. ૧૮૮૫ની સાલમાં કોંગ્રેસની સ્થાપના થઈ આ ગાળો ૧૮૫૭-૫૮ના બગવાનો તેને કચરી નાખવામાં આવ્યો તેનો તેમ જ તેનાં પરિણામોના યુગનો ગાળો છે. આગળથી સહીના વચગાળાના સમયમાં બંગાળની સ્થિતિ અને ઉત્તર તેમ જ મધ્ય હિંદની સ્થિતિ વચ્ચે મોટો તફાવત એ હતો કે બંગાળમાં નવેક બુદ્ધિજીવી વર્ગ (મુખ્યત્વે કરીને હિંદુઓનો) અંગ્રેજી સાહિત્ય તેમ જ વિચારોની અસર નીચે આવ્યો હતો અને રાજકીય તેમ જ બંધારણી સુધારાઓ માટે ઇંગ્લંડ તરફ નજર કરતો હતો ત્યારે ખીજા ભાગોમાં બંગાળની ભાવના બેભારતી હતી.

બ્રિટિશ અમલની તેમ જ પશ્ચિમના પ્રભાવની પ્રથમ અસર દિંદુના બીજા ઝોર્જ પંચ બાગ કરતાં અંગ્રાજમાં આપણને વધારે રૂપદપણે દેખાય છે. ત્યાં ખેતીની અર્થવ્યવસ્થા સંપૂર્ણપણે તૂટી પડી હતી અને જૂના જમાનાના રગત્યાડી જમીનદારોનો વર્ગ લગભગ બિખરી ગયો હતો. જમીન સાથેનો જેમનો જીવંત અને પરંપરાગત સંબંધ પ્રમાણમાં બહુ ઓછો હતો અને જેમનામાં પડેલાના સમયના જમીનદારોનો ઓછો ગુણ નહોતો પણ તેમના લગભગ અર્ધ જ દોષો હતા એવા જમીનદારો તેમને સ્થાને આવ્યા. ખેડૂત વર્ગને દુકાળો વેઠવા પડ્યા હતા, તથા અનેક રીતે તે લૂંટનો ભોગ બન્યો હતો અને તેથી તે અનિશ્ચય ગરીબાર્થમાં આવી પડ્યો હતો. કારીગર વર્ગ તો લગભગ સાફ થઈ ગયો હતો. આ બાંખાતુરના પાપા પર નવા સમૂહો અને વર્ગો બાધા થયા. એ અર્ધા બ્રિટિશ અમલની પેદાશ હતા અને અનેક રીતે તેની સાથે સંકળાયેલા હતા. વેપારી વર્ગના લોકો હકીકતમાં બ્રિટિશ વેપાર અને ઉદ્યોગોના દલાલ હતા અને એ ઉદ્યોગોના બાકી રહેલા ઇંદ્રમાંથી થોડાંકજો આર્થિક લાભ મેળવતા હતા. ત્યાં આગળ નીચલા દરજ્જાની નોકરીઓમાં તેમ જ વહીવટાકતર વગેરે અંગ્રેજીના બહુતર પર આધાર રાખતા ધંધાઓમાં રોકાયેલા વર્ગના લોકો પણ હતા. આગળ વધતા માટે એ બંને બ્રિટિશ સત્તા તરફ નજર રાખતા હતા અને વત્તાઓજ પ્રમાણમાં બંને પર પાશ્વર્ય વિચારોની અસર થઈ હતી. હિંદુ સમાજની કડક પ્રથાઓ તેમ જ સામાજિક તંત્ર સામે એ વર્ગના લોકોમાં બગવાની ભાવના જાગી. પ્રેરણા માટે તેઓ ઇંગ્લિશ ઉદ્યમતવાદ તેમ જ ઇંગ્લિશ રાજકીય તેમ જ સામાજિક સંસ્થાઓ તરફ નજર કરતા હતા.

આ બંધી અસરો ઉપસા વર્ગના હિંદુઓ પર થઈ હતી. હિંદુઓના જનસમુદાય પર એની મીઠી અસર થઈ નહોતી. અને હિંદુ આગેવાનો પણ આ આમજનતાનો ભાગ્યે જ વિચાર કરતા હતા. ગણીગાંડી વ્યક્તિઓ બાદ કરતાં મુસલમાનો પર એની જરા પણ અસર થઈ નહોતી. નવી કેળવણીથી તેઓ જાણીએઈને અગાધ રહ્યા. આર્થિક દૃષ્ટિએ પહેલાં પણ પછત હતા અને હવે તેઓ એથીયે પછત પડ્યા. ઓગણીસમી સદીમાં અંગ્રાજમાં કેટલાક ખૂબ પ્રતિભાશાળી હિંદુઓ પાશ્ચા. આમ હતાં એ સમય દરમિયાન અંગ્રાજમાં એક પણ નોખવા જેવો મુસ્લિમ આગેવાન ભાગ્યે જ જોવા મળે છે. આમજનતાની વાત કરીએ તો હિંદુ અને મુસલમાન વચ્ચે ભાગ્યે જ કશો તફાવત હતો. ટેવા, રહેણીકરણી, લાખા તેમ જ સર્વસામાન્ય ગરીબાર્થ અને દુર્દશામાં એ વચ્ચે કશો ભેદ નહોતો. સાચે જ, હરેક વર્ગનાં હિંદુ તેમ જ મુસલમાનો વચ્ચે ધાર્મિક અને બીજા બેદા અંગ્રાજ જેટલા ઓછા હિંદુમાં બીજા કયાંયે જણાતા નહોતા. ધણું કરીને ૯૯ ટકા જેટલા મુસલમાનો સામાન્ય રીતે

નીચલા વર્ણોના હિંદુઓ વટલીને થયા હતા. ત્યાં હિંદુઓ કરતાં મુસલમાનોની વસ્તી કંઈક વધારે હતી. (આજે બંગાળની વસ્તીનું પ્રમાણ આ પ્રમાણે છે : મુસલમાનો ૫૩ ટકા, હિંદુઓ ૪૬ ટકા અને ૧ ટકા ખ્રીષ્ઠ.)

બ્રિટિશરો સાથેના સંબંધનાં આ અર્થાં આરંભનાં પરિણામો તેમ જ બંગાળમાં તેમણે આર્થિક, સામાજિક, બૌદ્ધિક અને રાજકીય ધત્યાદિ જુદી જુદી ચળવળો પેદા કરી તે હિંદુમાં ખીજે ઠેકાણે પણ નજરે પડે છે પણ એથી ઓછે અંશે અને વતીઓછી માત્રામાં. હિંદુના ખ્રીષ્ઠ ભાગોમાં જૂની રજવાડી વ્યવસ્થા અને જૂનું અર્થતંત્ર કંઈક ઓછા પ્રમાણમાં તૂટી પડ્યું હતું અને તે પણ વધારે ધીમી ગતિથી. હકીકતમાં એ વ્યવસ્થા નીચે રહેતા લોકોએ બળવો પોકાર્યો અને તેમને કચરી નાખવામાં આવ્યા ત્યારે પણ અમુક અંશે તેઓ ટકી રહ્યા. સાંસ્કૃતિક અને આર્થિક દૃષ્ટિએ ઉત્તરના ભાગના મુસલમાનો બંગાળના મુસલમાનો કરતાં ધણા ચડિયાતા હતા. પણ એ લોકો સુધ્ધાં પાશ્ચાત્ય ડેળવણીથી અગ્રગા રહ્યા. હિંદુઓએ વધુ તકપરતાથી એ ડેળવણી અપનાવી અને તેમના પર પશ્ચિમના વિચારોની અસર વધુ પ્રમાણમાં થઈ. નીચલા દરજ્જાની સરકારી નોકરીઓ તેમ જ ધંધાઓમાં મુસલમાનો કરતાં હિંદુઓ ધણા વધારે હતા. એકમાત્ર પંજાબમાં આ તફાવત પ્રમાણમાં ઓછો હતો.

૧૮૫૭-૫૮નો બળવો ભખ્તી જિંદો અને તેને કચરી નાખવામાં આવ્યો, પણ બંગાળ પર તેની નહીં જેવી જ અસર થઈ. આખીયે ઓગણીસમી સદી દરમ્યાન અંગ્રેજી ડેળવણી પામેલો મુખ્યત્વે કરીને હિંદુઓનો વર્ગ ઇંગ્લંડ તરફ આદરભાવ રાખતો હતો અને તેની સહાયથી અને તેની સાથે સહકાર કરીને આગળ વધવાની આશા સેવતો હતો. ત્યાં આગળ સાંસ્કૃતિક નવજાગૃતિ પેદા થઈ અને બંગાળી ભાષાનો ધણો વિકાસ થયો તથા બંગાળના આગેવાનો રાજકીય હિંદુના આગેવાનો બન્યા.

તે સમયે બંગાળી લોકોના દિલમાં ઇંગ્લંડ વિષે જે અદ્દા ઊભરાતી હતી તેની તેમ જ પરાપૂર્વથી ચાલતી આવેલી સામાજિક પ્રથાઓ સામે તેમના દિલમાં જે બળવાની ભાવના જાગી હતી તેની કંઈક ઝાંખી પોતાના અવસાન પહેલાં થોડાક માસ અગાઉ પોતાની ૮૦મી વરસગાંઠે જિવસે (૧૯૪૧, મે) રવીન્દ્રનાથ ટાગોરે જે હૃદયપ્રાવક સંદેશો આપ્યો હતો તેમાંથી મળી શકે છે. તેઓ કહે છે : 'મારા જીવનનાં પાછલાં વરસોના લાંબા પટ પર નજર કરું છું, મારી તરુણ વયના ઘડતરને સ્પષ્ટપણે નિહાળું છું ત્યારે મારા પોતાના વલણમાં તેમ જ મારા દેશવાસીઓના માનસમાં થયેલા ફેરફાર જોઈને મને ભારે અચંબો થાય છે.' એ ફેરફારની અંદર ગંભીર કરુણ ઘટનાનાં કારણો રહેલાં છે. હિં-૨૮

‘મહાગની દુનિયા સયેનો આપણે સમઘ અગ્રેજ લોકોના તદ્દાલીન ધનિદાસ સાથે મળ્યાયેલો છે એ મમયમા આપણે અગ્રેજ લોકોના પગિયમમાં આવ્યા આપણી જમિમા આ નસા આવનાનઓ વિષે આપણે તેમના મહાઆગન સદિત્ય પરથી ખ્યાલ ઝાંખ્યો તે વખતે આપણને જે કેગવાણી આપણમાં આવતી હતી તે ત્રિપુલ કે ત્રિવિધાબરી નહોતી તેમ જ વૈશાલિ સંશોધનની જાનના પય તે વખતે બહુ દેખાતી નેતી આમ એ કેગવાણીનું ક્ષેત્ર અતિશય મર્યાદિત હોવાથી તે સમયના કેગવાણેના લોકોએ અગ્રેજ જાણ તેમ જ અગ્રેજ સદિત્યનો આગરો લીધો. બર્ડના બચ્ચદાર બાપણે અને મેકાલેના લાનાં લાંબા વાક્યોના રટણમાં તેમના રાનદિંસ વીનના શેખરપિયરના નાખે તેમ જ જાપરનની મિતા અને વિજે મરીને ઓગચીસમાં સદીના ઇઝઅનું ઉદાર જાનનાનાનું વિનીત રાજકારણ આ તેમના હમેશના ચર્ચાના નિયો હતા.

‘આપણી માનુષ્યમિની જ્વલતતા હામન કરવા માટેના પ્રયત્નો એ વખતે આરભાયા હતા એ ખરું, પણ અગ્રેજ પ્રજાના ઔદાર્ય વિષેની શ્રદ્ધા અમે દિનમાથી યુમારી બેઠા નહોતા આપણા અગ્રેજોનાના દિવમાં એ શ્રદ્ધા એની તો ધર કરી બેઠી હતી કે વિજેતા અગ્રેજને ખુ પોતાની ઉદાર વૃત્તિથી પ્રેરણને પરાગિત ભારતની આજ્ઞા માટેનો માર્ગ મોકલો કરી આપણે એવી જાણા તેઓ મેવના હતા આ શ્રદ્ધા જમાનાનું કારણ એ હતું કે, દમનને કારણે જે દેશભક્તોને પોતાના દેશમાથી નામી છૂટવુંબધું હતું તેમને ઇજ્જતે તે સમયે આશરો આપ્યો હતો તેમ જ પોતાની પ્રજાનું ગૌરવ સાચવવા માટે યાનનાઓ સદન કરનાર અને પોતાના પ્રાણ હોડમાં મૂકનાર રાષ્ટ્રવીરોને અગ્રેજોએ પોતાના દેશમાં ખુલ્લા દિલથી આરમમાં હતા અગ્રેજ પ્રજાના આરિખમાં રહેલા આ ઉદાર જાનુભાવની મારા પર જીડી જાપ પડી અને એથી તેમને વિષે મારા દિલમાં ધણો આદર પેદ થયો એક પ્રજા તરીકે તેમના સ્વભાવમાં રહેતી આ ઉદારતાની ભાવના સામ્રાજ્યમાં મદથી તે વખતે ફિલિત થયેતી નહોતી એ સમયે કિંગ્ડમ અવસ્થામાં હું ઇંગ્લંડ ગયો હતો ત્યારે પાર્લમેન્ટમાં તેમ જ બહાર જોન આર્મના લાખણો માલજવની તક મને સાપડી હતી એ લાખણોમાં વ્યક્ત થતી રાષ્ટ્રીય સક્રિયતાની મર્યાદાઓ ઓગળી જતી હામની વિશાળતા અને ઉદાર ભાવનાની મારા ચિત્ત પર એટલી તો જીડી જાપબધી હતી કે, આજે જ્યારે અગ્રેજોને વિષેનું મારું પહેનાનું સ્વપ્ન જીડી ગયું છે ત્યારે પણ એનો કંઈક અંશ હજી ટકી રહ્યો છે.

‘બેસક, રાજકત ઓના ઔદાર્ય પર આધાર રાખવાની ઝંમરી એ અધમ પરાધીનતાની મનોદશા અમારે માટે શેજારપદ નહોતી પરંતુ માણસની મોર્ગ પરદેશીઓમાં પ્રગટ થયેતી જોવામાં આવી તે ક્રિયા અમે મોકળા દિલથી તેની

કદર કરી, એ વસ્તુ નોંધના જેવી છે માણસાઈના એક ગુણો એ કંઈ કંઈ જાતિ કે દેશનો ધર્મનો ન હોઈ શકે એનું ક્ષેત્ર મર્યાદિત નથી તેમ જ એ કંઈ જમીનમાં ઘેરી રાખેના કળસના ખમ્બના જેવી ચીજ પણ નથી તેથી મુશ્કાળમાં જે અગ્રેજ સાહિયે અમારા ચિંતને પોપણ આપ્યું હતું તેનો ઘેરો નાદ અમારા હૃદયના ઊડાણમાંથી હજી પણ ઊડે છે.

પરીથી ટાંગોર દિ હુ જાતિના સદાચારના પરપરાગત આચારનો ઉલ્લેખ કરે છે 'એક માનુષ્યે સરસ્વતી અને બીજી બાજુએ દશદુતી એ બે નદીઓ વચ્ચેની સાંકડી પગી, જેને બ્રહ્માવર્ત એવું નામ આપનામાં આપ્યું હતું તે નાનકડા પ્રદેશમાં પરાપૂર્ણતા આવતા આવેના આ સંકુચિત આચારોનો ઉદ્ભવ થયો હતો, અને ત્યાં એ પ્રચલિત હતા એ રીતે પ્રચલિત બાહ્યચારે ધીમે ધીમે ચિંતની સ્વાધીનતાને ગૂંચળાવી નાખી અને સદાચારનો જે આદર્શ મનુષ્યે બ્રહ્માવર્તમાં દૃઢમૂલ થયેલો જોયો હતો તે નીચે ઊતરતો ઊતરતો સામાજિક જીવનમાં પરિણમ્યા.

'મારી બાલ્યાવસ્થાના દિવસોમાં બગાળના અગ્રેજ કેળવણી પામેના લોકોમાં સમાજના આ કડક બંધનોની સામે બગાળની ભાવના પેદા થઈ હતી. આચારના આ ૩૬ નિયમોને બદલે અગ્રેજ શબ્દ સિવિલીઝેશનથી સૂચિત થતો આદર્શ અમે ગ્રહણ કર્યો હતો.

'આ નવી ભૌતિક તર્કશુદ્ધ અને નીતિના પાયા પર રચાયેલી હોવાને લીધે જ અમારા કુટુંબે તેને આવકારી અને અમારા જીવનના હરેક ક્ષેત્રમાં તેની અસર જણાના લાગી આ વાતાવરણમાં—જે અમારા કુટુંબના સાહિત્ય માટેના પ્રકૃતિસહજ પ્રેમથી રંગાયેલું હતું—તું જન્મ્યો હોનાથી સ્વાભાવિક રીતે જ મેં અગ્રેજોને મારા હૃદયના સિંહાસને ચડાવ્યા મારા જીવનનો પ્રથમ ભાગ આ રીતે વીત્યો. પરીથી જ્યારે વધુ ને વધુ પ્રમાણમાં મને દેખાતું ગયું કે સરકૃતિના સર્વોચ્ચ આદર્શોની વાત મારા લોકો પોતાના દેશના સ્વાર્થની વાત આવે છે ત્યારે તત્પરતાથી એને લાત મારે છે ત્યારે મારો માર્ગ જુદો પડ્યો અને 'ભરમ ભાગ્યાની દખલ લાગણી હું અનુભવવા લાગ્યો.'

૭

૧૮૫૭નો મહાન યજ્ઞ : જાતિદેષ

લગભગ એક સદી સુધી બ્રિટિશ અમલ નીચે રજા પડી મગાળ તેની સાથે ગોઠવાઈ ગયું ખેડૂત વર્ગ દુનિયા તેમ જ કચરી નાખનારા નવા આર્થિક યોગ્યને પરિણમે ખેતનભેદન થઈ ગયો હતો, નવા કેળવણીના વર્ગના લોકો પશ્ચિમ તરફ નજર રાખતા હતા અને ઉદ્ધરમતવાદી અગ્રેજો દ્વારા પ્રગતિ સાધી

રાકાશે એવી આશા સેવતા હતા. દક્ષિણ અને પશ્ચિમ દિંદમાં, મદ્રાસ અને મુંબઈ-માં પણ વતેઓછે અંશે એ જ સ્થિતિ હતી. પણ ઉત્તરના પ્રાંતોમાં આવી જતની શરણાગતિ અને પ્રાપ્ત પરિસ્થિતિમાં ગોડવાઈ જવાની શક્તિ નહોતી અને ખાસ કરીને રજવાડી સરદારો તેમ જ તેમના આશ્રિતોમાં બળવાની ભાવના વધતી જતી હતી. જનસમુદાયમાં પણ અસંતોષ અને તીવ્ર-અંગ્રેજ વિરોધી લાગણી સારી પેઠે પ્રસરેલી હતી. ઉપલા વર્ગના લોકોને પરદેશીઓનો અપમાનગ્રનક ને મિત્રજી વર્તાવ સારી પેઠે ડખતો હતો અને સામાન્ય જનસમુદાયના લોકોને ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના અમલદારોના લંદારુપણા તેમ જ અત્યાચારને લીધે ભારે હાડમારીઓ વેઠવી પડતી હતી. એ અમલદારો પરાપૂર્વધી ચાલતી આવેલી પ્રથાઓની અવગણના કરતા અને દેશના લોકો શું વિચારે છે તેની ભેદ પણ પરવા રાખતા નહોં. ધણી મોટી સંખ્યાના લોકો પર અમલ ચલાવવાની નિરંકુશ સત્તા મળવાથી તેમનાં મોંમાં ફરી ગમાં હતાં અને કોઈ પણ પ્રકારનો અંકુશ કે દરમ્યાનગીરી તેઓ સહી શકતા નહોતા. તેમણે દાખલ કરેલી ન્યાયની નવી પણ અટપટી કાયદેપદ્ધતિ ન્યાયાધીશોના દેશની ભાષા તેમ જ પ્રચલિત રૂઢિના અત્યાચારને લીધે ત્રાસપ ધર્મ પડી હતી.

છેક ૧૮૧૭ની સાલમાં ગવર્નર જનરલને લખતાં સર ટોમસ મનરો સિટિશ અમલના હાયદા દર્શાવ્યા પછી જણાવે છે, ‘પરંતુ, આ હાયદાઓને માટે ભારે કિંમત ચૂકવવી પડે છે. સ્વતંત્રતા, રાષ્ટ્રીયતાનું જ્ઞાન તેમ જ જે કોઈ પ્રજાને ગૌરવશાળી બનાવે તે બધી વસ્તુઓનો ભોગ આપીને એ હાયદાઓ મેળવવાના હોય છે. . . . એથી સિટિશરોએ દિંદ જીતી લીધુ તેને પરિણામે પ્રજાની ઉન્નતિ થવાને બદલે આખીયે પ્રજાની અધોગતિ થશે. સિટિશ દિંદમાં દેશીઓને પોતાના દેશના રાજવહીવટમાંથી સંપૂર્ણપણે ગાદ રાખવામાં આવ્યા છે. નિતાયેલા મુલકનો બીજો કોઈ આવો દાખલો કદાચ નહોં મળે.’

મનરો રાજવહીવટમાં દિંદોઓને રાખવાની હિમાયત કરતો હતો. એક વરસ બાદ તેણે ફરીથી લખ્યું, ‘પરદેશી વિજેતાઓએ નિતાયેલા દેશના લોકો તરફ દિંસક અને ધણી વાર ખૂબ કૂરતાબરો વર્તાવ રાખ્યો છે, પણ કોઈએ તેમના તરફ આપણા જેટલો તિરસ્કાર નથી દાખલ્યો; તેઓ નિશ્ચય રાખવા લાયક નથી, પ્રમાણિકપણે તેમની પ્રકૃતિમાં છે જ નહોં અને ન છૂટે જ તેમને નોકરીમાં રાખવા જેવા છે, એવું વલણ રાખીને બીજા કોઈએ આખીયે પ્રજાને બદનામ કરી નથી. આપણી રાજસત્તા ત્રીજી આવી પડેલી પ્રજાના ચારિત્ર્યને હલકું પાડવું એ કેવળ અનુદાર જ નહોં, અવિચારી પણ લાગે છે.’

એ શીખ ત્રિગ્લો બાદ ૧૮૫૦ની સાલ સુધીમાં પંજાબમાં પણ બ્રિટિશ સત્તા વિસ્તરી પંજાબમાં શીખ રાજ્યને વિસ્તારનાર મલારાજ રણજિતસિંહ ૧૮૩૯ની સાલમાં મરણ પામ્યો હતો ૧૮૫૬માં અયોધ્યાને ખાલસા કરવામાં આવ્યું લગભગ અર્ધ સદીથી અયોધ્યા હકીકતમાં બ્રિટિશ અમલ નીચે જ હતું કેમ કે તે ખંડિય રાજ્ય હતું તેનો નામનો રાજા સાન નમાલો ને અસહાય હતો અને ત્યાં આગળના બ્રિટિશ રેસિડન્ટના હાથમાં બંધી સત્તા હતી તે પારાવાર દુખમાં આવી પડ્યું હતું અને સહાયકારી પદ્ધતિના બધાંયે અનિષ્ટો ત્યાં મોટા હતા

૧૮૫૭ના એ માસમાં મેરઠના હિંદી લશ્કરે બળવો પોકાર્યો ગુપ્તપણે બળવાની યોજના મહુ સારી રીતે ડગવામાં આવી હતી પણ તે નક્કી કરેલા વખત પહેલાં ફાગી નીકળ્યો તેથી આગેવાનોની બંધી બાજુ બંધી વળી ગઈ એ ઠેવળ લશ્કરનો મુખ્યવો નહોતો તે કપાળાનંદ ફેલાઈ ગયો અને તેણે પ્રજાક્રોધ મગાવતું તેમ જ હિંદના આત્મચુદ્ધન સંસ્થા ધારણ કર્યું દિલ્હી, સુક્ત પ્રાન્તો (આજે જેને એ નામથી ઓળખવામાં આવે છે) તેમ જ મધ્ય હિંદ અને મિહારના ઠેલકાક ભાગોમાં તેણે આનું પ્રજાક્રોધ બળવાનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું તત્વત તે રજવાડી બળવો હતો રજવાડી સરદારો તેમજ તેમના આશિરોએ તેની આગેવાની લીધી અને બડોળા પ્રમાણમાં ફેલાયેલી પરદેશી વિરોધી ભાવણી એમાં સહાયભૂત થઈ આમ હોઈને, મોગન વશના અવશેષરૂપ દિલ્હીના બાદશાહ તરફ અનિયતપણે બળવો કરનારાઓની નજર ગઈ તે હજુ પણ દિલ્હીના પોતાના મહેનમાં વિરાગતો હતો પણ નયોગ્રહ, સાન કાગા અને દુબાઈ હતો હિંદુ તેમ જ મુસલમાન અને એ બંનેમાં પૂરેપૂરો ભાગ લીધો

એ બળવાએ બ્રિટિશ રાજસત્તાને પાયામાંથી હલચલચારી મૂકી અને છેવટે હિંદીઓની મદદથી તેને દબાવી દેવામાં આવ્યો પરદેશી રાજસત્તાને હાકી કાઢવાને છતાં પર જીતીને છેવટેનો પ્રયત્ન કરી રહેલી આ જૂની રાજવ્યવસ્થાના મૂળમાં રહેલી મધી નમણાઈઓ આ બળવા વખતે બહાર આવી રજવાડી સરદારો તરફ ધણા મોગ પ્રદેશની આમગનતાની સહાનુભૂતિ હતી પણ તેઓ નમાના હતા અને સગૃહિત નહોતા તેમ જ તેમની પામે કોઈ રચનાત્મક આદર્શ કે સમાન હિતની ભાવના નોતી ઇતિહાસમાં તેઓ પોતાનો ભાગ ભજવી ચૂક્યા હતા અને ભવિષ્યમાં તેમને માટે કશું સ્થાન રહ્યું નહોતું તેમનામાંના ધણાઓ બળવા તરફ સહાનુભૂતિ ધરાવતા હતા પણ તેમાં તૂટી પડવાને બદલે કયો પક્ષ જીત પર છે એની તપ્સ કરીને સંદેહનેવા લાગ્યા ધણાઓએ તો દેશદ્રોહીઓનો ભાગ ભજવ્યો પોતે જે મેગન્યુ હતું તે ગુમારી બેચ્છાન થશે એમ વિચારીને બધા જ દેશી રાજાઓ મળવાથી અગ્રણી રહ્યા અથવા તેમણે બ્રિટિશરોને મદદ

કરી અને પોતાની પાસે જે હતું તે સાચવી રાખ્યું. જાગવાના આગેવાનોમાં રાષ્ટ્રપતાની કે એકતા પેદા કરનારી ભાવના નહોતી. કેવળ પગેલાવિરોધી લાગણી અને તેની સાથે રજવાડી દહો જાગવી રાખવાની ઇચ્છા એ રાષ્ટ્રપતાની ભાવનાનું સ્થાન ન લઈ શકે.

બ્રિટિશરોને શરૂઆતેનો ટેકો મળ્યો અને તેમને શીખોનો પણ ટેકો મળ્યો એ એથીયે વધારે તાજુબીની વાત છે. કેમ કે શીખો તેમના દુશ્મન હતા અને થોડાં જ વરસો પર બ્રિટિશરોએ તેમને હરાવ્યા હતા. આ રીતે શીખોને અંગ્રેજો પોતાના પક્ષમાં લઈ શક્યા એ તેમને માટે ખૂબ ગૌરવ લેવા જેવું છે; તે સમયના શીખોને માટે આ ગૌરવ લેવા જેવું કે હીણપતમયું હતું એ જોનારની દૃષ્ટિ પર આધાર રાખે છે. પણ એટલું સ્પષ્ટ છે કે, હિંદના લોકોમાં એકનાની લાગણી પેદા કરે એવી ગૌરવીયતાની ભાવનાનો તે વખતે અભાવ હતો. આધુનિક દમની રાષ્ટ્રીયતાની ભાવના હજી હંમે પેદા થવાની હતી; પોતાને સાચી સ્વતંત્રતા અપાવી શકે એવા પાક લખવા પહેલાં હિંદને હજી ઘણાં દુઃખો ભોગવવાનાં હતાં, હજી ઘણી તાવણીઓમાંથી પસાર થવાનું હતું. જેની વેગા નીની ઝડ હતી એવી રજવાડી વ્યવસ્થાના ધ્યેયને માટે લડવાથી સ્વતંત્રતા લાધે એમ નહોતું.

જાગવાએ કેટલાક ગેરીલા પદ્ધતિથી લડનારા સરસ નાયકો પેદા કર્યા. હિંદીના બહાદુરરાદનો સગો ફિરોજશાહ એમાંનો એક હતો. પણ સૌથી પ્રતિભાશાળી તાત્કાલિકે હતો. પરંતુ જમની સ્થિતિમાં આવી પડ્યા છતાંયે તેણે મહિનાઓ સુધી અંગ્રેજોને પગલ્યા. આખરે તેણે નમંદ નડી પાર કરી અને પોતાના લોકો પામેથી મદદ મેળવવાની અને પોતાને વધારી લેવામાં આવશે એવી આશાએ મરાઠા પ્રદેશમાં દાખલ થયો ત્યારે તેને મદદ આપવાની તેમ જ વધારી લેવાની વાત તો આજુએ રહી પણ વિશ્વાસઘાત કરીને તેને પકડાવી દેવામાં આવ્યો. આ સૌમાં લક્ષ્મીનાર્દન નામ આગળ તરી આવે છે અને આજે પણ પ્રજા તેને ભક્તિભાવથી યાદ કરે છે તે વીસ વરસની ઉંમરની યંગીની રાણી હતી. તે લગ્ની લગ્ની મરણ પામી. તેની સામે લડનારા બ્રિટિશ સેનાપતિએ તેને જાગવાના જવા આગેવાનોમાં 'સર્વશ્રેષ્ઠ અને સૌથી વધારે બહાદુર' તરીકે વર્ણવી છે.

કાનપુરમાં તેમ જ બીજે કેટલે જાગવાનાં સમારકો ઊભાં કરવામાં આવ્યાં છે. એમાં મરણ પામેલા હિંદીઓ માટે એક પંજી સમારક નથી. જાગવામાં ભાગ લેનારા હિંદીઓએ કેઈ કેઈ વાર ભારે કૂરતા અને જંગનીપણું દાખવ્યું છે. પણ તેઓ અસંગઠિત તેમ જ દમનનો ભોગ બનેલા લોકો હતા અને

બ્રિટિશરોના ભારે અત્યાચારોની વાત ઘણી વાર તેમના સાંભળવામાં આવી હતી પણ એ ચિત્રની બીજી બાજુએ છે. હિંદીઓનાં મન પર એની જાંડી અસર થઈ છે અને ખાસ કરીને મારા પોતાના પ્રાન્તમાં શહેરો તેમ જ ગામડાંઓમાં એની સ્મૃતિ હજી ટકી રહી છે. ઠાઈ પણ એ બધું ભૂલી જવા માગે કેમ કે નાઝીવાદ તેમ જ આધુનિક યુદ્ધે અચ્છિત કરેલાં જંગલીપણાનાં નવાં ધોરણો પ્રમાણે પણ એ ચિત્ર અત્યંત બીપણ અને કારમુ છે તથા માણસને તે તેના હીનમાં હીન સ્વરૂપમાં ચીતરે છે. પણ એ ખરેખર ભૂતકાળની બીના બની જાય અને વર્તમાન સાથે તેને જોડનાર એકે કડી બાકી ન રહે ત્યારે જ એ ભૂલી શકાય અથવા ઠાઈ પણ પ્રકારના રાગદોષ વિના તટસ્થ દૃષ્ટિયા તેને માદ કરી શકાય. વર્તમાન સાથે તેને જોડનારી કડીઓ તેમ જ તેની માદ આપનારી ચીજો મોજૂદ હોય અને એ બનાવો પાછાની ભાવના કાયમ રહી હોય એટલું જ નહીં, તેનું પ્રદર્શન થયા કરતું હોય ત્યાં સુધી એ સ્મૃતિ ચાલુ રહેવાની અને અમારી પ્રજાના ચિત્ત ઉપર તે અસર કરતી રહેવાની. એ ચિત્રને દાખી દેવા માટેના પ્રયાસો તેનો નાશ નથી કરતા પણ એથી તો બિલકુલ તે માણસના ચિત્તમાં જાંડું જીતરે છે. એની સાથે સ્વાભાવિક રીતે કામ લેવામાં આવે તો જ એની અસર ઓછી થાય એમ છે.

બળવાનો તેમ જ તેને દબાવી દેવામાં આવ્યો તેનો સારી પેઠે જૂઠો અને વિદ્યુત ઇતિહાસ લખવામાં આવ્યો છે. હિંદીઓ એ વિષે શું માને છે તે એ ઇતિહાસમાં આવતું નથી. ત્રીસેક વરસ પર થી સાવરકરે હિંદી સ્વાતંત્ર્ય યુદ્ધનો ઇતિહાસ લખ્યો હતો પણ તેમના પુસ્તક સામે તરત જ મનાઈલુકમ ફરમાવવામાં આવ્યો હતો અને હજીયે તે ચાલુ છે. થોડાક સપ્તવ્રક્તા અને પ્રામાણિક અંગ્રેજ ઇતિહાસકારોએ પ્રસંગાપાત પડેલો જાંચકો છે અને તે વખતે રંગભેદની ભાવના તેમ જ પાશ્વ વેરવૃત્તિ બહોળા પ્રમાણમાં પ્રવર્તી હતી તેની કંઈક ઝાંખી આપણને દરાવી છે. કે અને મેલેસનના હિસ્ટરી ઓફ ધિ રિવ્યૂટની નામના પુસ્તકમાં અને ટોમસન અને ગેરેટના રામીસ એન્ડ ફુલ્ફિન્ડમેન્ડ ઓફ બ્રિટિશ ફ્લ ઝિન ઇન્ડિયા નામના પુસ્તકમાં આપવામાં આવેલાં બંનેનો આપણને કમકમાડી ઉપજાવે છે. “બ્રિટિશને પહે રહીને ન લડનાર દરેક હિંદી ‘સ્ત્રી તથા બાળકોનો ખૂની’ બની ગયો. . . . હિંદીના લોકોની સામટી કતલ કરવાનો દુક્રમ ખુલ્લું-ખુલ્લું આપવામાં આવ્યો. એમાંના મોટા ભાગના લોકો તો આપણો વિજય થાય એ જ ચાહતા હતા એવું જાણમાં હતું.” તેમજ અને નાદીરશાહના દિવસો માદ કરવામાં આવ્યા. પણ આ નવા ત્રાસના સમ્રાજ્યે તેમના જીવલેખોને ઝાંખા પાડી દીધા. તેમના જીવલેખો કરતાં આ જીવલેખ ઘણા મોટા વિસ્તારમાં અને ઘણા લાંબા વખત સુધી ચાલુ રહ્યો. એક અકલાંકિયા સુધી લૂંટફાટ કરવાની

સત્તાવાર ફૂટ આપનામા આવી પણ તે ખરેખર એક માસ સુધી ચાલી અને સાથે સાથે સામુદાયિક દત્તન પણ ચલાવવામા આવી

અત્તાદાતાદના મારા પોતાના શરેર તેમ જ જિલ્લામા તથા તેની આસ પાસના પ્રદેશમા જનરત નીને પોતાની બ્લદી એમાઝીયાદ એન્લે કે લે નિરમી અદાનતની બેઠા ભરી “દરખરનાં માણુમો તેમ જ મિનનરમી લોહો પણ આવી બ્લદી એમાઝીયાદ એન્લે કે અદાનત ભરતા હતા અથવા અમામાજ્ઞાન ભયાં વિનાયે જાનિ કે ઉમરના મ્શા બેદમાન વિના દેલીઓને મારી નાખના હતા ગર્વનર જનરત-ખનિ-મહિન્સિને ઇચ્છડ મોકલેના મગમોમા આપણી પાર્નમેન્ડા દ્વતરમા નોધાયેતુ છે કે, ‘મગવો ઉઘવવા માટે મુનેગાર તરીકે આગ્રેઝી સીઓ તેમ જ વૃદ્ધોને મારી નાખનામા આન્યા હતા’ તેમને ધરાવપૂર્વક ફારસીએ લખવામા આ પા નરેતા પણ ગામડાઓમા હવતા આગી મુશ્વામા આન્યા હતા, કેન્લામ અનારનવાર અમરમાત ગોળી વાગવાથી મન્ય પામ્યા હતા” “ફામી દેનારાઓની સ્વયસેવમ ટોગીઓ જિલ્લાઓમા જતી હતી અને એ વખતે જોઈએ તેન્લા મિનધધાદારી ફાસિયાઓ મળતા હતા એક મૂદરથ તો આપના ઝાડોને ફારસીના માચડા તરીકે અને હાથીઓનો શિક્ષાપાત્રને તેના પર ઉભા રાખીને પગથી ખમેડી લેવાના મન્ય તરીકે ઉપયોગ કરીને અને લેકોને ‘કગાપૂછુ’ રીતે’ ખનાસ કર્યાની મગથ હામ્તા હતા” આ જ રીતે મનપુર લખનો અને ખીજા સ્થાનોમા આ મુ

જનરલ નીલના આર્મારવશ દેશવામીઓએ, બેશક દિ'દને ખરવે ઉચુ કરેતું તેતુ પૂતગુ હજી પણ અમારા તરફ તિરર ૧૨ વેરસાવે છે તે બ્રિટિશ અમનનું સાચુ પ્રતીક હતું અને હજી આજે પણ આતુ રહ્યું છે એવેથી તનવાગવાગુ નિમ્મસનનુ પૂતગુ હજી પણ જૂના દિ'દીને પડખર આપી રહ્યું છે

આ જૂનાગના ઇતિહાસનો ઉત્પેષ કરવાનુ સારુ નથી લાગતુ પણ એ ખનાવોની પાછા રહેતી ભાવના તેની સથે લુપ્ત નથી થઈ તે હજી ટકી રહી છે અને જ્યારે જ્યારે કટોમી આવે છે અથવા મગજનું સમતોનપણ જતુ રહે છે ત્યારે ફરીથી તેના દર્શન થાય છે અમૃતસરના દર્યાકાડ અને જનિયાનવામા આગતી ઘટના વિષે દુનિયા જાણે છે પણ મગવાના સમય પગી જે ધણ ધણ બન્યુ છે તેમ જ છે હમણાના વરમોમાં અને આપણા જ જીવનમગ દરમ્યાન જે બન્યુ છે તેમ જ જેને લીધે આતુ પેટીના લેકોના મનમાં ભારે કડવાશની લાગણી પેદા થઈ છે તે વિષે તેને કશી ખબર નથી સામ્રાજ્યશાસી તેમ જ એક પ્રજા પર ખીજા પ્રજાનું આધિપત્ય એ ખરામ વસ્તુ છે તેમ જ જાનિદ્વેષની ભાવના પંજુ ખરામ છે પણ સામ્રાજ્યશાહી સાથે જાતિદ્વેષની ભાવના ઉમેરાય છે ત્યારે તેને પરિણામે અતિ ભયાનક પરિસ્થિતિ પેદા થાય છે અને ઉવટે

લાગતાવળગતા સૌનો અંધ પાત થાય છે ઇંગ્લેન્ડ તેના ગૌરવભર્યા ઉચ્ચ સ્થાન પરથી પતન થયું તે સામ્રાજ્યશાહી તેમ જ રાજભેદ કે જાતિદ્વેષની ભાવનાને કેમલા પ્રમાણમાં આભારી છે એનો ઇંગ્લેન્ડના લખિયના ઇતિહાસખર્ચેને વિચાર કરવો પડશે એ બે વસ્તુઓએ તેના જાહેરજનનને પ્રવૃત્તિ કર્યું અને તેના પોતાના ઇતિહાસના તેમ જ સાહિત્યના પામે તેની પાસે જુલાની દીધા

હિન્દુ સત્તા પર આ યો અને જર્મનીનો સરમુખત્યાર મન્થો ત્યારથી જાતિદ્વેષ તેમ જ જર્મનીના શ્રેષ્ઠ જનિના સિદ્ધાંત વિષે સારી પઠે આપણા સામળ વામાં આ યુ છે એ સિદ્ધાંતને જૂનાગામાં વમોડી કા નામાં આ યો છે અને મિત્ર ગાજ્યોના આગેનાનો આજે પર્યુ તેને વખોડી મઢે છે હવશાસ્ત્રીઓ આપણને જણાવે છે કે, જાતિની સરસાર્થ એ કેનગ ક પના છે અને શ્રેષ્ઠ જાતિ જેવી કોઈ વસ્તુ નથી પણ અી બિગિશ અમન શરૂ થયો ત્યારથી હિન્દુમાં અમને જાતિની શ્રેષ્ઠતા અથવા જાતિદ્વેષનો તેના હરેક સ્વરૂપમાં અનુભવ થયો છે એ રાજ્યઅમનની આખીરે વિચારમરણી જાતિની સરસાર્થની છે અને રાજ્યતત્ત્વ એના પામાં પર રચાયેલું હતું ખરેખર, શ્રેષ્ઠ જાતિનો ખ્યાલ સામ્રાજ્યશાહીના મૂળમાં ગર્ભિતપણે રહેલો જ હોય છે એ વિશે જો લામ્પિછોડો જરનામાં આવતો નહોતો સત્તાધારીઓ અસદિગ્ધ ભાગમાં તેની પ્રેમજી કરતા હતા શમ્લો પ્રતા પણ વધારે પ્રમળ તેના આનુષંગિક કાર્યો હતા અને પેઢી દર પેઢી તેમ જ વરસોના વરસ સુધી એક રાષ્ટ્ર તરીકે હિંદ તરફ અને બાકિઓ તરીકે હિંદીઓ તરફ અપમાનજનક, નામોલાકારક તેમ જ તિરસ્કારભર્યો વર્તવ રાખવામાં આવ્યો છે અમને કહેનામાં આવ્યું કે, અંગ્રેજો અમારા પર ગાજ્ય પ્રનાનો તેમ જ અમને પરાધીન રાખવાનો ઇશ્વરદત્ત હક ધરાનનાર ગાજ્યતા પ્રજા છે અમે વિરોધ ઉઠાવીએ તો ‘એ ગાજ્યતા પ્રજાના વાઘના જેવા શુણ્ણોની’ અમને યાદ આપવામાં આવી આ બંધુ લખતા એક હિંદી તરીકે મને શરમ આવે છે કેમ કે એની સ્મૃતિ હપે છે અને એથીયે વિરોધ તો આપના બધા લાગા વખત સુધી અમે આ અગમ રિયલિતા પડ્યા રહ્યા એ વાત હપે છે અમારા લોકો આ જાતનો વર્તવ સાખી ગયા તેના પ્રતા કોઈ પ્રચરના પરિણામ આવે તોયે એની સમેનો કોઈ પણ પ્રારનો પ્રતિખર મે પસંદ કર્યો હોત અને હતા અંગ્રેજો તેમ જ હિંદીઓ બંને એ વસ્તુ બરાબર જાણે એ સારું કે કેમ કે એ ઇંગ્લેન્ડા દિંદ સમ્બેના સમ્બે પાછાની માનમિક ભૂમિમ છે, અને મનોરતિ એ મહત્ત્વની વસ્તુ છે અને પ્રજાની સ્મૃતિ લાગા માગ સુધી ટકી રહે છે

ધણખરા અંગ્રેજોની લગગી કેની હતી તેમ જ તેઓ કેવી રીતે વર્તતા હતા એનો ખ્યાન આપણને એક નમૂનેતર ઉનારા પરથી આવમે ઇત્તમ મિલની

ચાગવળ વખતે ૧૮૮૩ની સાલમાં સેટન કેર હિંદી સરકારનો વિદેશમંત્રી હતો. તેણે મહેર કુચું હતું, 'સર્વોચ્ચ સ્થાને ગિરાજતાથી માંડીને છેક નીચલા દરજ્જાના હિંદમાં વસતા પ્રત્યેક અંગ્રેજના મનમાં, પોતાના નાનકડા અંગણમાં વસતા અગીચાવાળાઓના મદદનીશ તેમ જ છલાકાના પાટનગરમાં વસતા તંત્રીથી માંડીને મદદત્વના પ્રાંતના ચીફ કમિશનર તેમ જ રાજ્યાસન પર ગિરાજતા વાઈસ-રૉય સુધીના દરેક જાણના મનમાં ખીજાઓ પર હુકમત ચલાવવાને તેમ જ ખીજાઓનો પરાજય કરવાને ઈશ્વરે જેને સરજી છે એવી જાતિનો હું સભ્ય છું એવી માન્યતા રૂઢ થયેલી છે તેની એ બિન્ન ફેક્ટરી કરે છે.'

૬

૮

બ્રિટિશ અમલની કાર્યપદ્ધતિ: રાજવાનાં બંને પક્ષાં સરખાં રાખવાની નીતિ

૧૮૫૭-૫૮નો જંગવો તત્ત્વતઃ રજવાડી વિધ્નવ હતો. એમાં રાષ્ટ્રીયતાનું પણ કંઈક તત્ત્વ જોડે મોજૂદ હતું. અને છતાં દેશી રાજાઓ તેમ જ રજવાડી સરદારો તેનાથી અલગ રહ્યા ને અંગ્રેજોને તેમની સક્રિય મદદ મળી એને લીધે તેઓ તેને માખી દઈ ચકા. જેમનો મુલક ખાલસા કરવામાં આવ્યો હતો તેમ જ જેમના હોઠા અને વિશેષ અધિકારો પડાવી લેવામાં આવ્યા હતાં તેઓ તેમ જ આપણી પણ જ્યારે ત્યારે એવી જ દશા થયતી છે એવો, જેમને ડર હતો તેવા લોકો જ અંગવામાં બળ્યા હતા. થોડા સંકટપરિકલ્પ બાદ અંગ્રેજોએ ધીમે ધીમે દેશી રાજાઓને દૂર કરી સીધા બ્રિટિશ અમલ સ્થાપવાની નીતિ અખત્યાર કરવાનો નિર્ણય કર્યો હતો. અંગવાને પરિણામે આ નીતિ બદલાઈ અને કેવળ દેશી રાજાઓને જ નહીં, તાલુકદારો તેમ જ મોટા જમીનદારોને પણ આપવાની નીતિ અખત્યાર કરવામાં આવી. આમજનનાને કમજનમાં રાખવાનું આ રજવાડી અને અર્ધરજવાડી સરદારો મારફતે વધારે સુગમ પડ્યો એમ અંગ્રેજોને લાગ્યું. અયોધ્યાના એ તાલુકદારો મોગમ આદેશાહોના કર ઉઠરાવનારાઓ હતા, પણ કેન્દ્ર સત્તા નજાળી પડતાં તેઓ જાગીરદારો તરીકે વર્તવા લાગ્યા. લગભગ એ બધા અંગવામાં જોડાયા, કેટલાકેએ જોડે એમાંથી છટકી જવાની ખારી રાખવાની સાવધાની રાખી હતી. તેમણે જાગવો પોકાયો હોવા છતાં 'વફાદારી અને સ્પરી. નોકરી' અખતવાની સરતે અમુક અપવાદો સિવાય બાકીના બધાને પોતપોતાની જાગીર પર પુનઃ સ્થાપિત કરવામાં આવ્યા. આમ, પોતાને 'અયોધ્યાના જાગીરદાર' કહેવડવવામાં આવે લેનારા આ તાલુકદારો બ્રિટિશ અમલના સ્તંભ બની ગયા.

ખજાનાની સીધી અસર જોડે દેશના થોડા જ ભાગમાં થઈ હતી પણ તેણે તગમગ આખા હિંદને અને ખાસ કરીને બ્રિટિશ રાજ્યતંત્રને હાયમયાવી મૂક્યું હતું. સરકારે પોતાના આખાથે રાજ્યતંત્રની પુનરુચના કરવાનો આરંભ કર્યો. બ્રિટિશ તાજે એટલે કે પાર્લામેન્ટે દેશનો રાજ્યપદ્ધતિ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની પાસેથી પોતાના હાથમાં નીધો. પોતાના બહુથી ખર્ચાનો આરંભ કરનાર હિંદી સૈન્યની પણ નવેસરથી રચના કરનામાં આવી બ્રિટિશ અમલની કાયદાવિધિ કચારનીયે સ્થાપિત થઈ ચૂકી હતી તેને વધારે સ્પષ્ટ અને નિશ્ચિત સ્વરૂપ આપવામાં આવ્યું અને ગણતરીપૂર્વક તેનો અમલ કરનામાં આ થોડા તરત તે આ હતી. બ્રિટિશ અમલ સાથે સંકળાયેના સ્થાપિત હિંદો જિલ્લા ધરવા અને તેમનું રક્ષણ કરવું બિન્ન બિન્ન તરવોને સમતોલ રાખવા તેમ જ તેમાં ફાટફૂટ અને ભાગના પાડનારા વચલુને ઉત્તેજન આપવું.

દેશી રાજ્યો તેમ જ મોગ જમીનદારો આ રીતે પેદા કરવામાં આવેલા તેમ જ ઉત્તેજન અપાયેના પાયાના સ્થાપિત હિંદો હતા પણ હવે બ્રિટિશ અમલ સાથે એથીયે વધારે નિર્ણય સમજાયેના નવા વર્ગનું મહત્વ વધ્યું. આ વર્ગ સામાન્ય રીતે નીચના દરજ્જાની સરકારી નોકરીમાં જોડેના હિંદીઓનો મનેસો હતો. પહેલાં હિંદીઓને ન જોડે સરકારી નોકરીમાં રાખનામાં આનતા અને મનરોએ તેમને નોકરીમાં રાખનાની હિંમત ધરી હતી હવે અનુભવે શીખ્યું કે, એ રીતે નોકરીમાં રાખનામાં આવેના હિંદીઓ બ્રિટિશ અમલ તેમ જ રાજ્યતંત્રના એના અશ્રિત મની જતા હતા કે, તેમના પર સુમેથી વિશ્વાસ રાખી શકાય અને એ અમલના એજટ તરીકે તેમને લેખી શકાય. મગના પહેલાના સમયમાં નીચના દરજ્જાના મોગ ભાગના હિંદી સરમરી નોકરો મગાળો હતા. ઉત્તર હિંદમાં બ્રિટિશ રાજવહીવટમાં જ્યાં જ્યાં કારકુનોની અથવા મુનકી કે લશ્કરી ખાતામાં એની જ કંઈક કામગીરીની જરૂર પડી ત્યાં તેઓ પહોંચી ગયા. યુક્ત પ્રાંતો દિ. ૧ તેમ જ પંજાબમાં મુખ્ય વહીવટી કે લશ્કરી કે દ્રોની આસપાસ બગાળાઓની વ્યવસ્થિત વસાહતો જોની થઈ આ બગાળામાં બ્રિટિશ સૈન્યની સાથે પણ જતા અને તેઓ તેના વધાર નોકર નીનડયા બગવો મરનારાઓ તેમને બ્રિટિશ સત્તાના અગ્રણ્ય લેખના, તેમને તેમના પ્રત્યે ખૂબ અણગમો હતો અને તેઓ તેમને ગાળો પણ દેતા.

આ રીતે નીચના દરજ્જાની સરમરી નોકરીઓ દિ. ૧મય બનાવવાની પ્રક્રિયાનો આરંભ થયો. પણ ખરી સત્તા અંગ્રેજ અમલદારોના હાથમાં કેદિત હતી કે મગાળોને ફેલાવો થતા સરકારી નોકરીનો ઇખરો બગાળાઓ પાસે ન રહ્યો અને વહીવટી તેમ જ ન્યાય ખાતામાં બીજા હિંદીઓ પણ આવવા સાગમાં નીચના દરજ્જાની સરમરી નોકરીનું આ જનનું હિંદીકરણ બ્રિટિશ

અમલ સુદૃઢ બનાવવાની સૌથી અસરકારક રીત નીવડી. એ રીતે ટેકેકાણે નાગરિકોના દળની, દુકડીઓ ઊભી થઈ અને કચ્છને રાખનારા સૈન્ય કરતાં પણ તે વધારે મહત્વની બની. આ નાગરિક દળના કેટલાક સભ્યો બાહ્યેશ તેમ જ રાષ્ટ્રીયતાની ભાવનાથી રંગાયેલા હતા. પણ લશ્કરી સિપાઈની પોંડે — એક વ્યક્તિ તરીકે તે પણ દેશભક્ત હોઈ શકે — લશ્કરનાં ધારાધોરણોથી તે સૌ બંધાયેલા હતા અને આત્માનું વિશ્વંધન કરવા માટેની, ભાગી જવા માટેની તેમ જ બંડ કરવા માટેની શિક્ષા બહુ ભારે હતી. આ જાતનું નાગરિક દળ હોમ્સ કરવામાં આગ્રયુ એટલું જ નહીં, એમાં ભરતી થવાની અને આગળ વધવાની આશાએ ઉત્તરોત્તર વધતા જતા ભણેલા વર્ગના લોકોનાં માનસ ક્ષુબ્ધિત કરી મૂક્યાં. એમાં જોડાવામાં અમુક પ્રમાણમાં પ્રતિષ્ઠા અને સલામતી રહેલી હતી અને નોકરીને અંતે પેન્શન મળતું હતું. વળી, પોતાના ઉપરીઅધિકારીનાં પુશ્કા-મત કરી તેની મહેરબાની મેળવી એટલે બીજી ખામીઓ દર્શી ગણતરીમાં રહેતી નહોતી. આ મુશ્કટીખાતાના નોકરો બ્રિટિશ સત્તાધારીઓ અને પ્રજા વચ્ચેની સાંકળ જેવા હતા અને તેમને પોતાના ઉપરીઅધિકારીઓને તાબેદાર રહેવું પડતું હતું તો તેઓ પણ પોતાની લાય નીચેનાઓ તરફ તેમ જ પ્રજા તરફ તુમાખીમયોં વર્તીવ રાખતા હતા અને પોતાનો દુકમ ઉઠાવવાની તેમને ફરજ પાડતા હતા.

આજીવિકા મેળવવા માટેના બીજા માર્ગો હતા નહીં તેમ જ બીજી ઠાઈ નોકરી માટે પણ અવકાશ હતો નહીં તેથી મરદારી નોકરીના મહત્વમાં વળી વધારો થયો. વળી કે દાકતર તો ગણ્યાગાંધ્યા લોકો થઈ શકે અને છતાં એ એ ધંધામાં સફળતાની ખાતરી રહેતી નહોતી. ઉદ્યોગો હતા જ નહીં. વેપાર મોટે ભાગે પરંપરાગત ઊતરી આવેલા અમુક વર્ગોના હાથમાં હતો. તેમનામાં એ માટેની સફળ આવકન હતી અને તેઓ પરસ્પર એકબીજાને મદદ કરતા હતા. નવું ભણતર વેપાર કે ઉદ્યોગ માટેની લાયકાત ઠાઈનામાં ફળવતું નહોતું; એની મુખ્ય નેમ સરકારી નોકરી હતી. ભણતર એટલું શું મર્યાદિત હતું કે વિદ્યાના ક્ષેત્રમાં પડવાનો અવકાશ પણ બહુ ઓછો હતો. સમાજમેવાનાં બીજાં ક્ષેત્રો પણ નહોતાં. એટલે બાકી રહી સરકારી નોકરી. અને કોલેજોમાંથી એન્જીન્યોટોનાં ધાડાં બહાર પડ્યા માંડ્યાં એટલે વધતી જતી સરકારી નોકરીઓમાં પણ તે બંધાનો સમાસ થઈ શક્યો નહીં. પરિણામે તીવ્ર દરીદ્રતા જાગી. આ બેકાર એન્જીન્યોટો અને બીજાઓનો એક મોટો સમૂહ ઊભો થયો અને સરકાર પોતાને જ્યારે જોઈએ ત્યારે તેમાંથી નોકરો મેળવી શકતી હતી. નોકરીએ વાગેલાઓને માટે પણ આ બેકાર સમૂહની દસ્તી જોખમરૂપ હતી. આ રીતે દિનમાંની બ્રિટિશ સરકાર લોકોને નોકરી આપનારી એક મોટામાં મોટી નહીં પણ ભગમગ

એકમાત્ર મોગી પેઢી બની (એમા રેલવેની નોકરીનો પણ સમાવેશ થાય છે) આ રીતે નોકરશાહીનું એક જખરદસ્ત તત્ર ઊભું કરનામા આવ્યું એનું નિયમન તેમ જ સચાન છેક ઉપરથી થતું હતું આશ્ચર્ય આપનાની આ જખરદસ્ત સમગ્રનો ઉપયોગ દેશ પર બ્રિટિશ અમલની પકડ મજબૂત કરવા, પ્રિસવાગી તેમ જ અણગમતા તત્વોને કચરી નાખવા અને સરખરી નોખરી મેળવના માટે ઇતેમરીથી તલપી રહેના જુદા જુદા સમહો વચ્ચે હરીફાઈ અને વૈમનસ્ય જગાડવા માટે કરનામા આવ્યો એને પરિણામે નૈતિક હાસ અને, કનહ પેદા થયા અને સરખર એક સમૂહને બીજા સમૂહ સામે લગવી શકી

જુદા જુદા તત્વોને સમનોલ રાખનાની પદ્ધતિ હિંદી લશ્કરમા જાણી-જોતીને આગળ ધપાવનામા આવી હતી તેમનામા રાષ્ટ્રીય એકતાની કોઈ પણ પ્રકારની ભાવના પેદા ન થાય એ રીતે જુદા જુદા સમૂહોને ગોઠવનામા આપા હતા અને સમૂહની ને કોમી ભાવનાને તેમ જ એવા પોકારોને ઉત્તેજન આપનામા આનતું હતું લશ્કરને પ્રમથી અગણ રાખવાના હરેક પ્રયાસ કરવામા આનતા હતા અને સામાન્ય ધાપાઓ પણ હિંદી લશ્કર પાસે જવા દેવામા આનતા નહીં લશ્કરમાની બંધી મહત્વની જગ્યાઓ અગ્રેજોના હાથમા રાખવામા આની હતી અને કોઈ પણ હિંદી રાજની સનદવાગો લશ્કરી હોદ્દો ધરાવી શકતો નહીં નવોસલો અમા ટર્ન એલે કે કેપ્ટનથી ઊતરતા દરજ્જાનો અમનદાર સૌથી અનુભવી ખિનસનદી હિંદી અમલખાર કરતા અથવા કહેવાતી વાઈસરોયની સનદ ધરાવનારા અમનદાર કરતા મરતનામા આગળ ગણ્યોતો હિસાબી ખાતામા નાના કારકુનની સિવાય બીજી કોઈ જગ્યાએ લશ્કરની વડી કચેરીમા હિંદીઓને નીમવામા આનતા નહીં વળી વધારે સનામતીને ખાતર યુદ્ધના વધારે અસર કારક હથિયારો હિંદી સૈન્યને આપનામા આવતા નહોતા તે હિંદુમાના બ્રિટિશ દળોને માટે અનામત ગણવામા આવતા હતા અન્યનરથા દામી દેનાને તેમ જ પ્રગ્નને ધાકમા રાખવા માટે હિંદના નંબા મહત્વના કેન્દ્રોમાની હિંદી લશ્કરી પનગ્જોની સાથે 'આતરિક સનામતી માટેના સૈન્ય' તરીકે બ્રિટિશ દળોને હમેશા રાખવામા આનતા બ્રિટિશરોના પ્રાધાન્યવાળુ આ આતરિક લશ્કર દેશ માટે કમગ્ને રાખનારા લશ્કરની મગમીરી ગળવતું અને હિંદી લશ્કરનો મોટો ભાગ પરદેશોમા કામગીરી બજાવવા માટે સમર્પિત કરવામા આવેલા ફિલ્ડ આર્મી તરીકે ઓગખાતા લશ્કરનો એક ભાગ હતું ખાસ કરીને ઉત્તર હિંદના અમુખ વર્ગોમાથી જ હિંદી લશ્કરની ભરતી કરવામા આવતી હતી એ વર્ગોને લશ્કરી વર્ગો તરીકે ઓગખવામા આવતા હતા

બ્રિટિશ અમનનું તેના પાયામા રહેતું વિરોધી તત્વ આપણને હિંદમા ફરીથી જોવા મળે છે દેશમા રાજકીય એકતા પેદા કરીને તેમ જ એ એકનાની

દૃષ્ટિથી વિચાર કરનારા જ નહીં, હિંદી સ્વતંત્રતા માટે ક્ષય કરનારા સક્રિય બળોને પણ છૂટાં કર્યા પછી જે એકતા પેદા કરવામાં પોતે કાળો આપ્યો હતો તે જ એકતા તોડવાનો બ્રિટિશ સરકારે પ્રયત્ન આદર્યો. તે વખતે આ એકતા તોડવાના પ્રયત્નોમાં હિંદના દુકંથ પાડી તેને છિન્નભિન્ન કરવાની રાજકીય દૃષ્ટિ નહોતી. તેનો આશય આખા દેશમાં બ્રિટિશ અમલ ચાલુ રહે એટલા માટે રાષ્ટ્રીય તત્વોને નબળાં પાડવાનો હતો. આમ છતાં, હિંદનાં દેશી રાજ્યોને પહેલા કદી પણ નહોતું આપવામાં આવતું એટલું મહત્ત્વ આપીને, પ્રગતિ વિરોધી તત્વોને ઉત્તેજન આપી તેમને ટેકા શોધીને, પ્રજામાં ભાગલા પાડીને, એક સમૂહ સામે બીજા સમૂહને ઉત્તેજન આપીને, ધર્મ તેમ જ પ્રાન્તની વધાદારીને લીધે પેદા થતી ભિન્નતાની લાગણીને ઉત્તેજન આપીને તથા પક્ષપાત્રેલી સ્થિતિમાં આપણે હતા ન હતા યર્ષ જર્ષણ એવો ભય રાખનારા દેશદ્રોહી વર્ગોને સગૃહિત કરીને હિંદની એકતા છિન્નભિન્ન કરવાનો એ પ્રયત્ન હતો એમાં શંકા નથી. વિદેશી સામ્રાજ્યવાદી સત્તા આ નીતિ અપ્પયાર કરે એ સ્વાભાવિક અને સમજી શકાય એવું હતું અને હિંદી રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિથી એ હાનિકારક હતી છતાં એનાથી આશ્ચર્ય પામવું એ નરો બાધાર્ષ છે. પણ પાછળથી એ નીતિમાં થયેલા ફેરફારો સમજવા હોય તો એ આવી હતી એ હકીકત લક્ષમાં રાખવી જોઈએ. આજે અમને જેની વારંવાર યાદ આપવામાં આવે છે તે 'હિંદના રાષ્ટ્રીય જીવનનાં મહત્ત્વનાં તત્વો' આ નીતિને પરિણામે પેદા થયાં છે. એ 'તત્વો' ને આપસમાં સંબંધ ન થવાને અને ફાટફૂટ પડાવવાને જ પેદા કરવામાં આવ્યાં હતાં અને એમ કરવાને જ તેમને ઉત્તેજવામાં આવતાં હતાં. આજે તેમને આપસમાં સમજૂતી પર આવવાની હાકલ કરવામાં આવે છે.

બ્રિટિશ રાજસત્તાની હિંદના પ્રગતિવિરોધીએ સાથેની આ સ્વાભાવિક મૈત્રીને પરિણામે બીજી રીતે જેને તે વખોડી કાઢી હતી તે અનેક કુપ્રયાઓ અને રૂઢિઓની તે પુરસ્કર્તા ને રક્ષક બની. બ્રિટિશરો આવ્યા તે વખતે હિંદ રૂઢિઓની પકડમાં જકડાયેલું હતું અને પુરાણી રૂઢિ ધણી વાર ભયંકર યોગ હોય છે. આમ છતાં રૂઢિઓ બદલાય છે અને બદલાતી જતી પરિસ્થિતિ સાથે અમુક અંશે પોતાને મેળ સાધવાની તેમને ફરજ પડે છે. હિંદુ કાયદો મોટે ભાગે રૂઢિઓનો બનેલો છે અને રૂઢિ જેમ બદલાતી જઈ તેમ તેમ એ કાયદો પણ જુની રીતે લાગુ પાડવામાં આવ્યો છે. સાચે જ, હિંદુ કાયદામાં એકે એવી જોગવાઈ નથી જે રૂઢિથી ન બદલી શકાય. બ્રિટિશરોએ ફરવી શકાય એવા આ રૂઢિપ્રધાન કાયદાને રચાને જૂના સ્મૃતિગ્રંથોને આધારે અપાયેલા અપાલતના યુક્તિઓને રચાયા અને આ યુક્તિઓ 'પ્રિસિડન્ટ્સ' એટલે કે જે અવશ્ય અનુસરવા જોઈએ એવા પ્રમાણજૂર દાખલાઓ બન્યા. સિદ્ધાંતની દૃષ્ટિએ એ

કાયદાકારક હતું કારણ કે એને લીધે તેમાં વધારે ચોકસાઈ અને સમાન ધોરણ પેદા થતું હતું. પણ જે રીતે એ કરવામાં આવ્યું તેથી પાછળથી પેદા થયેલી રૂઢિઓ પ્રમાણે ફેરફાર થયા વિનાનો પ્રાચીન કાયદો ચાલુ રહ્યો. એવો આ પુરાણો કાયદો આ રીતે જડ બની ગયો અને રૂઢિએ આંકેલી સુપરિચિત પદ્ધતિથી તેમાં ફેરફાર કરવાના હરેક વચ્ચેને દામી દેવામાં આવ્યું. કાયદા કરતાં રૂઢિ વધારે પ્રચલિત છે અને તેથી કાયદાને તે વિકાસ કરે છે એમ પુરવાર કરી બતાવવાની કોઈ પણ સમઠને છૂટ હતી, પણ કાયદાની અંદાલતમાં એમ કરવાનું કામ ધણું મુશ્કેલ હતું. એમાં કાયદા દ્વારા ફેરફાર કરી શકાય પણ જેના હાથમાં કાયદા ધડવાની સત્તા હતી તે બ્રિટિશ સરકાર જેના ટેકાની પોતે અપેક્ષા રાખતી હતી તે સમાજનાં સ્થિતિચુસ્ત તત્ત્વોને દૂભવવા માગતી નહોતી. અમુક અંશે ચૂંટાયેલા સભ્યોની બનેલી ધારાસભાએને પાછળથી કાયદા ધડવાની થોડી સત્તા આપવામાં આવી ત્યારે સમાજસુધારાને ઉત્તેજન આપનારા કાયદા ધડવામાં આવે તે સામે સત્તાવાળાઓ ધુરંડિયાં કરતા અને એ પ્રયાસોને નિષ્ફળ કરવાને તેમનાથી બનતું બધું કરી છૂટ્યા.

૯

ઉદ્યોગોનો વિકાસ : પ્રાન્તિક ભેદો

૧૮૫૭-૫૮ના બગવાની અસરમાંથી હિંદુ ધીમે ધીમે બહાર નીકળવા લાગ્યું. બ્રિટિશ રાજનીતિ આવી હોવા છતાં, કાયદા કરી રહેલા પ્રચલિત બળો હિંદુની સરત અદક્તા જતા હતા અને નવી સામાજિક ચેતના પ્રગટ થતી જતી હતી. હિંદુની રાજકીય એકતા, પશ્ચિમ સાથેનો સંપર્ક, હુન્નરવિજ્ઞાનમાં થયેલી પ્રગતિ તેમ જ સર્વસામાન્ય પરાધીનતાની દુર્નિશા એ અંધાને લીધે વિચારના નવા પ્રવાહો પેદા થયા, ધીમે ધીમે ઉદ્યોગો વિસ્તરવા લાગ્યા અને રાષ્ટ્રની સ્વનંત્રતા માટેની નવી ચળવળો જન્મ થયો. હિંદુની જાગૃતિ દ્વિવિધ હતી : પ્રેરણા માટે તેણે પશ્ચિમ તરફ દૃષ્ટિ કરી અને સાથે સાથે પોતાના તરફ અને પોતાના ભૂતકાળ તરફ પણ તેણે એ માટે મીટ માડી.

રેલવેના આગમનથી હિંદુમાં ઔદ્યોગિક યુગનો પ્રત્યક્ષ આગંભ થયો. ત્યાં સુધી બ્રિટનથી આવતા તેષાર માલના રૂપમાં તેની માત્ર પરોક્ષ આગુ દૃષ્ટિ-ગોચર થતી હતી હિંદુ ઉદ્યોગીકરણ અટકાવવાને પગદંડેથી આવતી યંત્ર-સામગ્રી પર નાખરામાં આવેલી જકાત ૧૮૬૦ની સત્રમાં રદ કરવામાં આવી અને એ ૫૬ મોટે ભાગે બ્રિટિશ મૂડીથી અડી મોટા પાયા પગના ઉદ્યોગો ખીંચાય માંડ્યા. પ્રથમ અંગ્રાજીના શયુના ઉદ્યોગનો આગંભ થયો. સ્કોટલેન્ડમાં

સંપૂર્ણપણે આ વાણિયાઓના હાથમાં હતી. તેઓ વાવવ્ય સરદદ પરના સ્વતંત્ર પ્રદેશોમાં પણ ફેલાયા હતા અને ત્યાં મહત્ત્વનું કાર્ય કરતા હતા. ગરીબાઈ વધતી ગઈ તેમ તેમ ખેડૂતો પણ વધુ ને વધુ દેવાદાર થતા ગયા અને શાહુદારી પેઢીઓ જમીન ગીરો ઈર્ષ નાણાં ધીરતી. પરિણામે તેના હાથમાં ધરણી જમીન આવી પડી. આ રીતે, નાણાં ધીરનાર શાહુદાર જમીનદાર પણ બન્યો.

નવા લોકો વેપારરેજગારમાં ઘખલ થતા ગયા એટલે વેપારીઓ, લેણદેણનો ધધો કરનારાઓ અને ખાડીના બીજા લોકો વચ્ચેના ભેદો મૂસાવા લાગ્યા. છતાં તે ચાલુ રહ્યા અને હજી આજે પણ જથ્થાઈ આવે છે. એ ભેદો શાંતિવ્યવસ્થાને અર્થવા પરંપરાને લીધે છે કે પછી પેઢી દર પેઢીથી વારસામાં મળેલી આવડતને લીધે છે અથવા એ બધાંયે કારણોને લીધે છે તે ચોક્કસપણે કહેવું મુશ્કેલ છે. બેશક, બ્રાહ્મણો અને ક્ષત્રિયો વેપારરેજગારને હલકો વ્યવસાય ગણતા અને દ્રવ્યનો સંગ્રહ મનને ગમે એવો અને આવકારલાયક હોવા છતાં તેને ચોગ્ય ગણવામાં આવતો નહોતો. રજવાડી સમયની પેઢે જમીનની માલકી સામાજિક પ્રતિબ્ધના લક્ષણ તરીકે લેખાતી અને ધનદોલત વિનાના વિદ્વાનો તેમ જ અધિકૃતોનું સન્માન કરવામાં આવતું. ખ્રિસ્તી અમલના સમયમાં સરકારી નોકરી પ્રતિષ્ઠા, સલામતી અને સામાજિક દરજ્જો આપતી હતી અને પાછળના સમયમાં હિંદી સનદી નોકરીમાં હિંદીઓને ઘખલ થવા દેવામાં આવ્યા ત્યારથી જેને સ્વર્ગીય નોકરી કહેવામાં આવતી હતી એવી એ નોકરી — સ્વર્ગ એટલે લંડનના બર્મર્સ્ટ હોલની બધાં — અંગ્રેજ ભણેલાઓને માટે ધંકુડ જેવી બની ગઈ. ધંધાદારી લોકો અને ખાસ કરીને વડાલોની — જેમાંના કેટલાકને અદાલતના કામમાંથી ધૂમ કમાણી થતી હતી — પણ પ્રતિષ્ઠા હતી અને સમાજમાં તેમનું સ્થાન ઘણું ઊંચું હતું. એથી ધણી જુવાનો એ ધંધા તરફ આકર્ષાયા. અનિવાર્ય રીતે આ વડાલોએ રાજકીય તેમ જ સામાજિક સુધારાની ચળવળમાં આગેવાની લીધી.

વડાલોના ધંધામાં અંગાળીઓ પ્રથમ પડ્યા હતા. એમાંના કેટલાક તેમાં ખૂબ કાગ્યા અને તેમણે એ ધંધાને કાર્મિનેયે લલચાવે એવો બનાવી દીધો. તેઓ રાજકીય આગેવાનો પણ હતા. કુદરતી લાયકાતને અભાવે કે પછી પ્રીત્ત કારણોસર વધતા જતા ઉલોગોમાં તેઓ ગોપવાઈ ન શક્યા. એનું પરિણામ એ આવ્યું કે, રાજદના જીવનમાં ઉલોગો મહત્ત્વનો ભાગ લેવા લાગ્યા તેમ જ રાજકારણ પર તેઓ પોતાની અસર પાડવા લાગ્યા ત્યારે રાજકારણના ક્ષેત્રમાંનું

તાનું મોખરાનું સ્થાન અંગાળ ખોઈ બેઠું. સરકારી નોકરો તરીકે અને બીજા કામ માટે અંગાળીઓ પહેલાં બીજા પ્રાંતોમાં ચોકઅધ જતા હતા પણ હવે એ પ્રવાહ હિલ્લો વહેવા લાગ્યો; બીજા પ્રાંતના લોકો અંગાળમાં અને ખાસ કરીને

કલકત્તામાં જવા લાગ્યા અને ત્યાંના વેપારરોજગાર તેમ જ ઉદ્યોગોમાં તેઓ ફેલાઈ ગયા. કલકત્તા બ્રિટિશ મૂડી તેમ જ બ્રિટિશ ઉદ્યોગોનું મુખ્ય કેન્દ્ર પહેલાં હતું અને હજી પણ છે અને વેપારરોજગારમાં અંગ્રેજો તેમ જ સ્કોટલેન્ડ-વાસીઓનું ત્યાં પ્રભુત્વ છે. પણ મારવાડી તેમ જ ગુજરાતીઓ લગભગ તેમની દુરોળમાં આવતા જાય છે. કલકત્તાના નાના નાના રોજગારો પણ પરમાતના લોકોના હાથમાં છે. કલકત્તાના હજારો ટેક્સ્ટાઈલ હાંકનારાઓમાંથી એક પણ અપવાદ વિના લગભગ બધા પંજાબના શીખો છે.

મુંબઈ હિંદીઓની માલકીના ઉદ્યોગો, વેપારરોજગાર તેમ જ બેંક અને વીમાના ધંધાનું કેન્દ્ર અને મુખ્ય મથક બન્યું. આ બધા વ્યવસાયોમાં પારસીઓ, ગુજરાતીઓ તેમ જ મારવાડીઓ અગ્રસ્થાને છે અને મહારાષ્ટ્રીઓએ તેમાં નહીં જેવો જ ભાગ લેજોયો છે એ નોંધવા જેવી ખીના છે. મુંબઈ એક મોટું શહેર છે અને આજે તેમાં હરેક કામના અને દેશના લોકો વસે છે પણ તેની વસ્તીનો મોટો ભાગ મહારાષ્ટ્રીઓ અને ગુજરાતીઓનો છે. મહારાષ્ટ્રીઓએ જુદા જુદા ધંધાઓ-તેમ જ પડિતાર્થના ક્ષેત્રમાં નામ કાઢ્યું છે. તેઓ સારા સૈનિક નીવડે છે અને ઘણી મોટી સંખ્યામાં સુતરાઉ કાપડની મિલોમાં મજૂર તરીકે કામ કરે છે. તેઓ મહેનતુ અને ખડતલ છે અને તેમનો પ્રાન્ત ગરીબ છે પણ શિવાજીની પરંપરા માટે તેમ જ તેમના વડવાઓની સિદ્ધિ માટે તેઓ મગૂર છે. ગુજરાતીઓ શરીરે કામગીર, વિનયી અને ધનિક છે અને વેપાર-રોજગારમાં તેમને ખૂબ ફાવેલી ગયું છે. આફ્રિકાના મોટે ભાગે લૌગિક-પરિસ્થિતિને આભારી છે, કેમ કે મહારાષ્ટ્ર વેરાન અને પહાડી મુલક છે પણ ગુજરાત રસાળ અને ફળદ્રુપ છે.

હિંદના જુદા જુદા ભાગોમાં જેવામાં આવતા આ અને બીજા બેદોનું અવલોકન રસપ્રદ છે. એ બેદો હજી પણ ટકી રહ્યા છે; પણ ઓછા થતા જાય છે. શુદ્ધિપ્રધાન મદ્રાસે નામાકિત ફિલસૂફી, ગણિતશાસ્ત્રીઓ તેમ જ વૈજ્ઞાનિકો પેદા કર્યા છે અને હજી પણ પેદા કરે છે. મુંબઈ આજે બધી રીતે વેપારઉદ્યોગમાં જ મરકાવ રહ્યું ગયું છે અને તેના બધા ફાયદા તેમ જ ગેરફાયદા તેને ભાગે આવે છે. વેપારરોજગાર તેમ જ ઉદ્યોગોમાં કંઈક પાછળ પડેલા બંગાળે ઠેટલાક સરસ વૈજ્ઞાનિકો પેદા કર્યા છે. પણ ખાસ કરીને કળા અને સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં તેણે નામના મેળવી છે. પંજાબે બહુ પ્રભાવશાળી પુરુષો પેદા નથી કર્યા પણ તે આગળ ધપનારો પ્રાન્ત છે અને ઘણાં ક્ષેત્રોમાં તેણે પ્રગતિ કરી છે. ત્યાંના લોકો વ્યવહારુ શુદ્ધિવાળા હોય છે અને તેઓ સારા યંત્રકામ કરનારા નીવડે છે. નાના નાના ઉદ્યોગધંધાઓમાં પણ તેઓ સફળ થાય છે. યુક્ત પ્રાન્તો (દિલ્હી સહિત) વિચિત્ર પ્રકારનો શંભુમેળો

છે અને અમુક રીતે દિદુસ્તાનની એક નાનકડી આગતિ છે એ પ્રાન્તો પ્રાચીન દિદુ મઝૂનની તેમ જ અધધાનો અને મોગનોના સમયમા આવેલા ફારસી સરકૃતિની બૂમિ છે અને તેથી એ બે સરકૃતિઓનું મિશ્રણ અહીં મારા પ્રમાણમાં નગરે પડે છે એમાં પશ્ચિમની સમૃતિનું તત્ત્વ પણ લોડુ છે દિદના મીઠા ભાગે મગતા લા આ તીવળાની ભવના ઓડી છે લાગા વખત સુધી એ પ્રદેશ પોનાને દિદના હૃદય તરફ લેખતો હતો અને બીજાઓ પણ એને એ રીતે લેખના હતા સાચે જ, લેકખાપામા તો ઘણી વાર એને જ દિદુસ્તાન કહેવામા આવે છે

આ બધા બેદો લોગોલિટ છે અને ધાર્મિક નથી એ વાત લક્ષમા ગખવી જોઈએ મગાગનો મુસનમાન પળનના મુસનમાન કરતા બગાળના દિદુને વધારે મગતો આવે છે એવું જ બીજાઓની માનતમા પણ ઘણા દિદુ અને મુસનમાન મગાગાઓનો દિદમા ફેર્મ ઠેમણે અથવા બીજા દેગમા કપાલ ભેગ થઈ જામ તો તરત જ તેઓ મધ્ય એમ મગશે અને પોતીકાપણની લાગણી અનુભવરો પળમીઓ પણ પોતે દિદુ, શીખ કે મુસલમાન હશે તોયે એમ જ મગાનો મુર્ખ પ્રાતના મુસનમાનોમાં (જોગ, મેમણ અને વહેરાઓ) ઘણી દિદુ રૂઢિઓ પ્રચલિત છે જોગઓ (તેઓ આગાખાનના અનુયાયીઓ છે) તેમ જ વહેરાઓને ઉત્તરના મુસનમાનો પામ ઇસ્લામધર્મ નથી ગણતા

મુસનમાનો આખી ઠામ તરીકે ખાસ શ્રીને મગાગ અને ઉત્તરમાં, અગ્રેશ કેગવણીથી દૂર રહ્યા એવું જ નહીં, ઉલોગોના વિમલમા પણ તેમણે નહીં જેવો ભાગ પીધો છે અમુક અંશે એ તેમની રજવાડી મનોધ્યાને આભારી હતું અને અમુક અંશે ગેમન કેથનિક સમ્રાજ્યની પેઠે ઇસ્લામમા નાણા વ્યાજે ફેરવવાની મનાઈ છે તેને આભારી હતું પણ નવાઈની વાત એ છે કે વ્યાજ ખાનારા ખરામમાં ખરામ શાહુમરોમા સરહ પ્રાન્તની પંચમમાંથી આવતી એક પાણી જાતિની ગણના થાય છે આમ એકસૂમમી સદીન ઉત્તરાર્ધમા મુસલમાનો અગ્રેશ કેગવણીમા પછત હતા અને તેથી તેઓ પાશ્વર્ય વિચારોના સપમાં તેમ જ સરકારી નોમરીઓમા અને ઉલોગોમાં પણ પછત હતા

ધીમે ધીમે અને અડચણોના આમનો શ્રીને પણ દિદમા ઉલોગોનો વિકાસ થયો તેથી દિદ પ્રગતિ કરી રહ્યું છે એવો બમ પેલ થયો અને લોડોનું લક્ષ દિદ તરફ એચાય આમ છતાં જનસમુદાયની ગરીબાઈના તેમ જ જમીન પરના વધારેપડતા જોગના પ્રશ્નમા એથી કશો ફેર ન પડ્યો કરોડે બેકાર અને અર્ધબેકાર લોકોમાંથી થોડા લાખ માણસેને ઉલોગોમા મમ મળ્યું આ ફેરફાર એટલો નજીવો હતો કે ધધારોગગાર વિનાના થઈ ગયેલા

શહેરો તેમ જ કસબાઓના લોકોનો પ્રવાહ રોજ મેળાવાની આશાએ ગામડાંઓ તરફ વહેવા લાગ્યો હતો અને હિંદુ વધુ ને વધુ પ્રમાણમાં દેહાતીકરણ થતું જતું હતું તેમાં એથી કશો ફેર ન પડ્યો. બેકારી બહોળા પ્રમાણમાં વધી ગઈ અને જમીન પર દબાણ વધી ગયું તેથી મળૂરો મોટી સંખ્યામાં ધણી વાર હીણપતભરી શરતે પરદેશ જવા લાગ્યા. તેઓ દક્ષિણ આફ્રિકા, ફીજી, ત્રીનીડાડ, જમાઈકા, ગિયાના, મોરિશિયસ, સિલોન, મલાયા અને બ્રહ્મદેશ વગેરે સ્થાનોમાં ગયા. જે નાના નાના સમૂહોને તેમ જ છૂટીછવાઈ વ્યક્તિઓને પરદેશી અમલ નીચે પોતાનો વિકાસ સાધવાની તેમ જ સ્થિતિ સુધારવાની તક મળી તેઓ આમજનનાથી અગ્રગા પડી ગયા અને આમજનતાની સ્થિતિ ઉત્તરોત્તર બગડતી ગઈ. એ સમૂહોના હાથમાં થોડી મૂડી એકઠી થઈ અને ધીમે ધીમે વધુ વિકાસ માટેની તકો પેદા થઈ. પણ ગરીબાઈ તેમ જ બેકારીના પ્રશ્નો જેમના તેમ રહ્યા.

૧૦

હિંદુ તેમ જ સુસંલભાનોમાં સુધારાની અને બીજી ચળવળો

યત્રપદ્ધતિમાં થયેલા ફેરફારો તેમ જ તેમનાં સક્રિય પરિણામો મારફતે હિંદુ પર પશ્ચિમની ખરી અસર એ ગણીસમી સદીમાં થઈ. વિચારને ક્ષેત્રમાં પ્રેરણા તેને આધાત અને પરિવર્તનનો અનુભવ થયો અને આજ સુધી સાંકેતી કવચમાં રૂંધાઈ રહેલી તેની દષ્ટિમર્મોઘ પણ વિશાળ બની. પ્રથમ અસર પશ્ચિમની ભગભગ બધી જ આજતો તરફના આદરભાવની ને તેના સ્વીકારની હતી. એ જોડે અંગ્રેજી ભણવા નાનકડા વર્ગમાં જ મર્યાદિત હતી. હિંદુ ધર્મની કેટલીક રૂઢિઓ તેમ જ પ્રથાઓ પ્રત્યેની ધણીના માયાં ધણા હિંદુઓ ખિરતી ધર્મ તરફ આકર્ષાયા હતા અને બંગાળમાં કેટલીય નોંધવા જેવી વ્યક્તિઓએ ખિરતી ધર્મ અંગીકાર કર્યો. એથી રામ સમજોહનરાયે હિંદુ ધર્મનો આ નવી પરિસ્થિતિ સાથે સુમેળ સાધવાનો પ્રયત્ન કર્યો અને વત્તાઓજ પ્રમાણમાં સમાજસુધારણા અને શુદ્ધિવાદને ધોરણે બ્રહ્મોસમાજની સ્થાપના કરી. તેમના અનુગામી કેશવચંદ્ર સેને વધારે પ્રમાણમાં ખિરતી દષ્ટિ આપી. બ્રહ્મોસમાજની બંગાળના નવા ઉદય પામતા મધ્યમ વર્ગના લોકો પર અસર થઈ પણ એક ધર્મસંપ્રદાય તરીકે તેમાં બહુ થોડા લોકો ભળ્યા હતા. આ રીતે બ્રહ્મોસમાજમાં ભળનારાઓમાં કેટલાંક આગળપડતાં કુટુંબો તેમ જ પ્રજાવશાળી વ્યક્તિઓનો સમાવેશ થતો હતો. પણ ધાર્મિક અને સામાજિક સુધારા માટે ખૂબ ધમશ રાખનારાં આ કુટુંબો પણ વેદાન્તના પ્રાચીન હિંદી તત્ત્વજ્ઞાન તરફ પાછાં વળવાને પ્રેરાયાં.

હિંદના બીજા ભાગમાં પણ એ જ જાતની વૃત્તિઓ કામ કરતી હતી અને જડ સામોગિક પ્રથાઓ તેમ જ પ્રચલિત હિંદુ ધર્મના એક પ્રકારના બદરૂપી સ્વરૂપ તરફ અસંતોષ પેદા થયો. એક નોંંવવા લાયક સુધારાની ચળવળ એંગલોસની સદીના ઉત્તરાર્ધમાં દયાનંદ સરસ્વતી નામેના એક ગુજરાતીએ શરૂ કરી હતી. પણ એ ચળવળે માત્ર પંચમના હિંદુઓમાં જડ ધાવી. આ આર્થસમાજની ચળવળ હતી અને વેદ તરફ પાછા વળો એ એની ધોષણ હતી. વેદના સમય પછી આર્થ ધર્મમાં થયેલા ફેરફારો, પાછળથી વિક્ષેપી વેદાન્તની કિલમકી, અદ્વૈતનો કેન્દ્રવર્તી સિદ્ધાંત, સર્વેશ્વરવાદી દૃષ્ટિ તેમ જ એથી ઊલટી દિશામાં તેમાં થયેલા કેટલાક લોકસદગ્ધ અને કંઈક ગ્રામ્ય તેમ જ પ્રાકૃત ફેરફારોનો પરિત્યાગ એ ખરું જોતાં એ ધોષણનો અર્થ હતો. એ બંધી વાતોને સખત શબ્દોમાં વખોડી કાઢવામાં આવી. વેદના સુધ્ધમાં અમુક વિશિષ્ટ રીતે અર્થ કરવામાં આવ્યા. આર્થસમાજ એ ખિસ્તી ધર્મ અને ખાસ કરીને ધરસામની અસર સામેનો પ્રત્યાઘાત હતો. એ ધર્મરક્ષા અને આંતરિક સુધારણા માટેની ચળવળ હતી તેમ જ બદરૂપના હુમલા સામે રક્ષણ કરવા માટેનું સંગઠન હતું. તેણે પરધર્મીઓને હિંદુ ધર્મમાં લેવાની પ્રયા દાખલ કરી અને એ રીતે એ સંપ્રદાય બીજા વલગપથી ધર્મો સાથે અધકામણમાં આવ્યો. ધરસામ સાથે જેનું ધણું સામ્ય હતું તે આર્થસમાજ જેને તે બીજા ધર્મના આક્રમણ તરીકે લેખતા તે સામે જે કંઈ હિંદુ કહી શકાય તેના રક્ષક બનવાને પ્રેરાયો. પંચમ તેમ જ સુક્ત પ્રાન્તોના મધ્યમવર્ગી હિંદુઓમાં સુખ્યત્વે તેને ફેલાવો થયો એ બીના સ્પષ્ટ છે. એક વખતે સરકાર તેને ચળકીય દૃષ્ટિએ ક્રાંતિકારી ચળવળ તરીકે લેખતી હતી. પરંતુ તેમાંના મોટી સંખ્યાના સરકારી નોકરોએ તેને સંપૂર્ણપણે પ્રતિષ્ઠિત બનાવી દીધો. છેકરાઓ તેમ જ ઊંઝરીઓ એ બનેમાં ફેળવણીનો ફેલાવો કરવામાં, સ્ત્રીઓની સ્થિતિ સુધારવામાં તેમ જ દક્ષિત વર્ગોનું ધેરિયું બેસું લાવવામાં તેણે ધણું સરસ કામ કર્યું છે.

સ્વામી દયાનંદના જ સમયમાં એક જુદી જ જાતના પુરુષ બંગાળમાં પેદા થયા અને નવા અંગ્રેજ ફેળવણી મામેલા વર્ગના ધણા લોકો પર તેમના જીવનની અસર થઈ. તે હતા શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસ. તે સીધાસાદા માણસ હતા. તે વિદ્વાન નહીં પણ ભક્તહૃદયના હતા અને ફેળવ સમાજસુધારામાં તેમને ઝાઝો રસ નહોતો. તે ચૈતન્ય અને હિંદમા બીજા સંત પુરુષોના સીધા વારસ હતા. તત્ત્વતઃ ધાર્મિક વૃત્તિના હોવા છતાં તેમની દૃષ્ટિ વિશાળ હતી અને આત્મસાક્ષાત્કારને અર્થે મુસલમાન અને ખિસ્તી સંતો પાસે ગયા, તેમની સાથે વરસો મુધી રહ્યા અને તેમની દોરવણી પ્રમાણે સાધના કરી. કલકત્તા પાસે દક્ષિણેશ્વર આગળ તેમણે વસવાટ કર્યો અને તેમના અસાધારણ વ્યક્તિત્વ

હિંદુ તેમ જ અસલમાનોમાં સુધારાની અને બીજી ચળવળો ૪૫૫

તેમ જ ચારિત્ર્યે ધીમે ધીમે લોકોનું લક્ષ તેમના તરફ ખેંચ્યું તેમને મળવા જનારા લોકો પર — અને જેમાંના કેટલાક આ શ્રદ્ધાધન લલાભોળા પુરુષની હાંમી કરવાને જ જતા હતા તેમના પર — એમની પ્રજ્ઞા છાપ પડી તથા જેમણે સંપૂર્ણપણે પાશ્ચાત્ય રહેણીકરણી અપનાવી હતી તેમાંના ધણ્યોને લાગ્યું કે પોતાનામાં કંઈક ઊંચુપ છે. રામકૃષ્ણ પરમહંસ ધર્મનાં મૂળ તત્ત્વો પર ભાર મૂકતા હતા, હિંદુ ધર્મ તેમ જ ફિલસૂફીનાં મિન્નભિન્ન પાસાંઓને તેમણે એક બીજા સાથે સાંકળી લીધાં હતાં અને એ જ્યાં તેમનામાં મૂર્તિમંત થયેલાં લાગતાં હતાં. એટલું જ નહીં, ખ્રીસ્ત ધર્મોને પણ તેમણે અપનાવ્યાં હતાં. હરેક પ્રકારની સાંપ્રદાયિકતાના તે વિરોધી હતા અને બધા જ માર્ગો સત્ય તરફ દોરી જાય છે એ વાત પર તેઓ ભાર મૂકતા હતા. એશિયા તેમ જ યુરોપના ઇતિહાસમાં જે સતિને વિષે આપણા વાંચવામાં આવે છે તેવા એ સંતપુરુષ હતા. આધુનિક કાળના જીવનની ભૂમિકામાં તેમને સમજવાનું મુશ્કેલ છે અને છતાં હિંદની વિવિધવર્ણી આકૃતિમાં તે બરાબર બેસતા આવતા હતા. ધણ્ય હિંદીઓ તેમને ઈશ્વરના અંશ તરીકે ગણતા હતા અને તેમના તરફ પૂજ્યભાવ રાખતા હતા. તેમના સમાગમમાં આવનાર સૌના પર તેમના બ્લકિલ્વની છાપ પડતી હતી અને જેમણે તેમને કદી પણ જોયા નહોતા એવા ધણ્યોના જીવન પર તેમની જીવનકથાની ઊંડી છાપ પડી છે. શામારેલાં એમાંના એક હતા. તેમણે તેમનું તથા તેમના પદ્મશિષ્ય સ્વામી વિવેકાનંદનું જીવનચરિત્ર લખ્યું છે.

પોતાના યુરુભાઈઓ સાથે મળીને વિવેકાનંદ સેવાકર્મને માટે રામકૃષ્ણ મિશન નામની મિનસાંપ્રદાયિક સંસ્થા સ્થાપી હતી. વિવેકાનંદની માનસિક ભૂમિકાનાં મૂળ ભૂતકાળમાં રહેલાં હતાં અને હિંદના પ્રાચીન વારસા માટે તે ખૂબ ગૌરવ લેતા હતા. આમ છતાં જીવનને સ્પર્શતા પ્રશ્નોને અંગે તેમની દંષ્ટિ હિંદના ભૂતકાળ અને વર્તમાન કાળ વચ્ચેના એક પ્રકારના સેતુના જેવી હતી. બંગાળી અને અંગ્રેજી ભાષાના તેઓ અસરકારક વક્તા હતા તેમ જ બંગાળી ગદ્ય તેમ જ પદ્યના સિદ્ધહસ્ત લેખક હતા. લગ્ન, સ્વચરતાપૂર્ણ અને ગૌરવશાળી તથા પોતાને વિષે તેમ જ પોતાના મિશન વિષે દૃઢ શ્રદ્ધાવાળા અને સાથે સાથે જ પ્રાણુવાન અને જ્વલંત શક્તિથી ભરેલા, હિંદની હિન્નતિ સાધવા માટેની ધગશથી ઊભરાતા એવા એ નમૂનેદાર સુરુપ હતા. હતાશ બની ગયેલા અને પોતાનું સર્વ શુભાવી બેઠેલા હિંદુ માનસ માટે તેઓ એક પ્રાણુદયી ઔપધિ સમાન ચર્ચ પડ્યા અને તેને તેમણે સ્વાશ્રયની દીક્ષા આપીને ભૂતકાળના વારસા સાથે તેનું અનુસંધાન કરાવી આપ્યું. તેમણે ૧૮૯૩ની સાલમાં ચિકગોમાં મળેલી સર્વધર્મપરિષદમાં હાજરી આપી હતી અને લગભગ એક વરસ યુનાઈટેડ

સ્ટેટમાં ગાળુ હતું. પત્રી તેમજે યુરોપનો પ્રવાસ કર્યો, એથેન્સ તેમ જ કોન્સ્ટાન્ટિનોપલની પણ મુલાકાત લીધી અને મિસર, ચીન તેમ જ જાપાન પણ તે જઈ આગ્યા તે જ્યાં ગયા ત્યાં પોતાની દાગરીથી જ નહી, તેઓ જે કંઈ બોલ્યા અને જે રીતે બોલ્યા તેથી તેમજે કંઈક ખગભગાટ પેદા કર્યો. એક વખત આ હિંદુ સંન્યાસીને જોયા પત્રી તેને કે તેના સદેશને વિસારે પાડવાનું મુરોચ હતું. અમેરિકામાં તેમને વટોલ સમા હિંદુ તરીકે આગખરામાં આવના હતા. પશ્ચિમના દેરના પ્રવાસની તેમના પર પણ ઊંડી અસર કરી હતી બ્રિટિશગેની ચીવટ તેમ જ ખતીયાપણું અને અમેરિકન પ્રજાની સમાનતાની ભાવના તેમ જ તેની વીર્ષશાયિતાના તેઓ પ્રશંસક હતા ‘કેઈ પણ વિચારના પ્રયાગ માટે અમેરિકા દુનિવાનો સર્વશ્રેષ્ઠ દેશ છે,’ એમ તેમજે પોતાના એક મિત્રને લખ્યું હતું પણ પશ્ચિમના દેશમાં જે ધર્મ તેમના જોવામાં આવ્યો તેની એમના પર મિત્રકુલ છાપ ન પડી અને દિંદની તાત્વિક તેમ જ આધ્યાત્મિક ભૂમિકા પરની તેમની શ્રદ્ધા વધારે મજબૂત બની હિંદુ અધ્યાત્મિકતાની દશામાં આવી, પશ્ચ હતું ખર્તા હજી પણ તેમને તેની પામથી પ્રકાશ મળતો હતો.

નિવેશનદ વેદાન્તની અદ્વૈત દ્વિસૂક્તિનો એકેશ્વરવાદ ઉપદેશતા હતા અને વિચારશીલ મનુષ્યજાતનો ભવિષ્યનો ધર્મ એ જ હોઈ શકે એવો તેમને અદ્વૈત વિશ્વાસ હતો કેમ કે વેદાન્તનું તત્ત્વજ્ઞાન કેવળ આધ્યાત્મિક નહીં, શુદ્ધિમય પણ હતું અને બાહ્ય સંલિના વૈજ્ઞાનિક શોધન સાથે તેજો સુમેગ હતો. ‘આ સંલિ વિશ્વની મહારના કોઈ ઈશ્વરે નથી સરજી તેમ જ કોઈ બહારની શક્તિની પણ એ કૃતિ નથી એ પોતે જ પોતાનું સર્જન કરે છે, પોતે જ લય પામે છે, પોતે જ દશરૂપે પ્રકાશે છે એ એકમાત્ર અને અનત ભાવ છે, બ્રહ્મ છે’ વેદાન્તનો આદર્શ એ માણસ અને તેની દૈવી પ્રકૃતિનું એકત્વ અથવા અદ્વૈત છે, માણસમાં ઈશ્વરનું દર્શન કરવું એ સાચો શક્ષાત્કાર છે, માણસ એ સર્વશ્રેષ્ઠ પ્રજા છે પણ ‘તાકિંક, વેદાન્ત શાસ્ત્ર દા જીવનમાં જીવતુજગતુ અને કાલ્પમય અનુ જોઈએ, પુરાણકથાઓના અટપટા શબ્દમેળામાંથી નૈનિક જીવનના બ્યવહારુ આદર્શો મળવા જોઈએ અને ધૌગિક પ્રક્રિયાઓમાંથી મનોચિત્તનના શાસ્ત્રીય અને વહેવારુ મિદ્ધાતો મળી રહેવા જોઈએ’ હિંદુ સકુચિત બની ગયું હતું. પોતાની આસપાસ જ્વમ રચીને તેમાં પુરતું રહ્યું હતું અને બીજી પ્રજાઓ સાથેનો સંપર્ક જોઈ જોઈ હતું તેથી તેની અવનતિ થઈ હતી અને તેની સરકૃતિ નિષ્પ્રાણ તેમ જ જડ મની ગઈ હતી જાતિઅવસ્થા તેના અસત વ્યવસ્થામાં આવરપક અને અજ્ઞાનગે વસી હતી અને તેના ઉદ્દેશ બ્યક્તિત્વ તેમ જ સ્વાધીનતાની ખિલવણી હતો પણ તે એક ભયકર બદીરૂપ બની ગઈ, તેના અસત્ય હેતુથી ઉજ્જી દિશામાં કાપ કરવા લાગી અને એ રીતે તેણે આમસમુદાયને કચડી નાખ્યો.

‘સાતિ’ન્યવસ્થા એ એક પ્રકારનું સમાજસંગઠન હતું, જૂતાકાળમાં તેને ધર્મથી અલગ રાખવામાં આવતું હતું અને એ રીતે તેને અલગ રાખવું પણ જોઈએ. સમાજનું સંગઠન તેમ જ સમાજની સંસ્થાઓ સમયની સાથે બદલાતાં રહેવાં જોઈએ. ક્રિયાકાંડની અર્થહીન તાત્વિક ચર્ચાઓ અને ખાસ કરીને ઉપલા વર્ણના લોકોના સુગાળવાપણાને વિવેકાનંદે સખત શબ્દોમાં વખોડી દાદ્યાં છે. “આપણો ધર્મ રસોડામાં પરિસમાપ્ત થાય છે, આપણો ઈશ્વર રસોઈનું વાસણ છે અને ‘મને અડશે નહીં’, હું પવિત્ર છું” એ આપણો ધર્મ છે.”

રાજકારણથી તે અળગા રહ્યા હતા અને તેમના સમયના રાજકારણી પુરુષો તેમને પસંદ નહોતા. પણ સ્વતંત્રતા, સમાનતા તેમ જ આમજનતાને જોયે લાવવાની જરૂરિયાત પર તેમણે વારંવાર ભાર મૂક્યો છે. ‘જીવન, વિકાસ અને યોગ્યેષ્ઠ વિચારસ્વાતંત્ર્ય અને કાર્યસ્વાતંત્ર્ય પર અવલંબે છે. જ્યાં એ નથી હોતું ત્યાં વ્યક્તિ, જાતિ તેમ જ રાષ્ટ્રનું આવી બન્યું સમજવું.’ ‘હિંદની એકમાત્ર આશા તેની આમજનતામાં રહેલી છે. ઉપલા વર્ગો શારીરિક અને નૈનિક દૃષ્ટિએ મરી પરવારેલા છે.’ વિવેકાનંદ પશ્ચિમની પ્રગતિનો હિંદની આધ્યાત્મિક ભૂમિકા સાથે સુમેળ સાધવા આહવા હતા. “હિંદના ધર્મવાળો યુરોપિયન સમાજ નિર્માણ કરો.” ‘સમાનતા અને સ્વતંત્રતાની લાવનામાં તેમ જ કામમાં અને શક્તિમાં કટ્ટરમાં કટ્ટર પાશ્ચાત્ય વલણના બનો અને સાથે સાથે જ ધર્મ, સંસ્કૃતિ તેમ જ ઇતિમાં હાડોહાડ હિંદુ બનો.’ વિવેકાનંદ દિન-પ્રતિદિન વધારે ને વધારે આંતરરાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિના થતા ગયા. ‘રાજકારણ તેમ જ સામાજિક ક્ષેત્રમાં પણ પીસ વરસ પહેલાં જે પ્રશ્નો ડેવળ રાષ્ટ્રસ્પર્ધા હતા તેમનો ઉકેલ રાષ્ટ્રની ભૂમિકા પર થઈ શકે એમ નથી. એ સગાલો વિરાટ સ્વરૂપ ધારણ કરતા થયા છે. આંતરરાષ્ટ્રીય ભૂમિકાની વ્યાપક દૃષ્ટિથી હાથ ધરવામાં આવે તો જ તેનો ઉકેલ માની શકાય. આંતરરાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓ, આંતરરાષ્ટ્રીય સંઘો તેમ જ આંતર-રાષ્ટ્રીય કાયદાઓ એ આજની જરૂરિયાત છે. એ એકતા દર્શાવે છે. વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં રાજ રાજ લોકો આવી જ વ્યાપક દૃષ્ટિ તરફ આવતા જાય છે.’ વળી તેઓ કહે છે: ‘આખી દુનિયા એક થઈને કામ ન કરે ત્યાં સુધી કશી પ્રગતિ થઈ શકવાની નથી અને જાતિની અથવા રાષ્ટ્રની કે બીજી કોઈ સંકુચિત ભૂમિકા પર મોર્ષ પણ પ્રશ્નો ઉઠેલ આવી શકે એમ નથી એ દિન પ્રતિદિન વધુ ને વધુ સ્પષ્ટ થતું જાય છે. દરેક વિચાર આ આખા જગતને સ્પર્શે એટલો વ્યાપક થવો જોઈએ અને દરેક ધ્યેય આખી માનવજાતને જ નહીં, સમગ્ર જીવનને આવરી લે તેટલું વિશાળ થવું જોઈએ.’ આ બધું વેદાન્તના તત્ત્વજ્ઞાન વિશેની વિવેકાનંદની દૃષ્ટિ સાથે સુસંગત હતું અને એનો તેમણે હિંદના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી પ્રચાર કર્યો. ‘મને પૂરેપૂરી ખાતરી થઈ ગઈ છે કે, મોર્ષ પણ

વ્યક્તિ કે પ્રાણ બીજાઓથી અગાધ ગતિને જીવી ન શકે તેમ જ મોટાઈ, રાગનીતિ અથવા પરિવર્તના બેગ બધાઓથી દોગાર્થને જ્યાં જ્યાં એવો પ્રપ્ત કરવામાં આવ્યો છે ત્યાં ત્યાં એ રીતે અગાધ પડનારને માટે હમેશા વિનાશકારી પરિણામો આવ્યા છે. 'દુનિયાની બીજી બરી પ્રાણઓથી આપણે અગાધ પડી ગયા એ દબીકન આપણી અવનતિનું મગજ છે અને જાણીતી દુનિયાના પ્રવાહમાં બગી જવું એ એનો એમાન તરણોપાય છે ગતિ એ એનનું લક્ષણ છે.'

• એક વખત તેમણે લખ્યું હતું 'સમાજનાદ સર્વાંગસપૂર્ણ છે એમ માનીને દુ' સમાજવાદી નથી બન્યો, પણ મિશ્રન આવતું ન મળે તેના કરતાં અધીરો રાટલો સારો. બીજી બધી પદ્ધતિઓ અગમ્યાર્થ યુગી છે અને અપૂર્ણ માનુષ પડી છે બીજી કાર્થ નહીં તો એ નવી છે એટલા ખાતર પણ એને અગમ્યારી જુઓ.'

રિવેશનદ ધણી ધણી ખામતોની વાત કરતા પણ તેમના બાપણો અને વખાણોનો પ્રધાન સૂર હતો ઝમઝમે તેઓ માણ્યને એક પામર પાપી તરીકે નહીં પણ ધ્મધરના અરા તરીકે લેખતા તેણે શા સાદુ મ્હાથીયે કરવું જોઈએ? 'દુનિયામાં જો કોઈ પાપ હોય તો તે દુર્મંગતા છે, બરી દુર્મંગતા ખખેરી નાખો, દુર્મંગતા એ પાપ છે, દુર્મંગતા મરણ છે' ઉપનિષદો પણ એ જ મહાન ઉપદેશ આપતા આવ્યા છે ભય અનિષ્ટ અને રોકબાજ પેદા કરે છે એ બધું હવે મધુ ધર્મ ગયું, હવે પોઆપણું ન જોઈએ 'આજે આપણા દેશને લોખંડી રનાયુઓ અને પોનાદી રાગતત્ત્વો તેમ જ વિશ્વના રહસ્યનો પાર પામી શકે એવી અજેય સકલપશક્તિ ધરાવનારા માણ્યોની જગ્ગર છે એવા ભોમો સાગરના તળિયે જવું પડે કે ખુદ મરણને બેઠું પડે તોયે ગમે તે રીતે પોતાનો હેતુ પાર પાડશે' મતરજતર અને રહસ્યવાતને તેમણે વખોડી કાઢ્યા છે 'એ પામર વસ્તુઓ છે, એમા મહાન સત્યો રહેતા હોય એ સભરિત છે પણ તેમણે આપણું સત્માનાશ વાડ્યું છે અને સત્યની કમોડી આ છે—જે કોઈ પણ તમને શારીરિક, માનસિક અને આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ દુર્મંગ બનાવે તેનો રિન ગણીને ત્યાગ કરો, એમા કશુંયે સત્ય નથી, એ સાચું ન હોઈ શકે સત્ય જગદાયી હોય છે સત્ય એ વિશુદ્ધિ છે, સત્ય એ રાગસર્વ છે એ બધી ગૂઢ વસ્તુઓમા સ્વચાલ રહેને હોવા છતાં સામાય રીતે તે માણ્યને દુર્મંગ કરનારી છે ઉપનિષદો તરફ તેમની તેજસ્વી, બનદાયી અને ઉત્તમગતિ દિવસફી તરફ પાછા વળો અને આ બધી ગૂઢ વસ્તુઓનો ત્યાગ કરો એ બધી માણ્યને દુર્મંગ કરનારી વાતો છે એ દિવસફી મહણ કરો મહાનમા મહાન સત્યો દુનિયામાં સ્વધર્મ સાદી વસ્તુઓ છે, તમારા પોતાના અસ્તિત્વ જોટલી જ તે સાદી છે, 'અને વહેમથી સાવધ રહેજો તમે સૌ વહેમી બેવડા બનો

હિંદુ તેમ જ મુસલમાનોમાં સુધારાની અને બીજી ચળવળો ૪૫૯
તેના કરતાં હઝડડતા નાસ્તિક બનો એ મને પાત્રવે. કેમ કે નાસ્તિક પ્રાણવાન
હોય છે, એમાંથી કાંઈક નિષ્પન્નવી શકાય. પણ વહેમ મગજમાં પેઠા એટલે મગજ
ગયું જ જાણો અને એમ થતાં અવનતિ ધર કરી બેસે છે. . . . મંતરજંતર
અને વહેમ એ હમેશાં નગજાઈનાં લક્ષણો હોય છે.*

આમ વિવેકાનંદે હિંદની છેક દક્ષિણની અણી પર આવેલા કન્યાકુમારીથી
હિમાલય સુધીના પ્રદેશમાં પોતાના આદેશની છુલંદ ધોણણા કરી અને એમ
કરતાં પોતાની જાતને ધસી નાખી. ૧૯૦૨ની સાલમાં ૩૯ વરસની ઉંમરે તે
વિદેહ થયા.

૨વીન્દ્રનાથ ટાગોર વિવેકાનંદના સમકાલીન હતા પણ ખરી રીતે તે
પાછળની પેઢીના હતા. ટાગોર કુટુંબે ઓગણીસમી સદી દરમ્યાન બંગાળની

આમાના ધણાખરા ઉતારા લેક્ચર્સ કૉલેજ કોલેજો ટુ આર્મીઝ નામના સ્વામી
વિવેકાનંદના પુસ્તકમાંથી (૧૯૩૩) અને લેટર્સ ઓફ સ્વામી વિવેકાનંદ નામના પુસ્તક-
માંથી લીધા છે. એ બંને પુસ્તકો આલમેડાના અદ્વૈતાશ્રમ (ભાવાવતી, આલમેડા,
હિમાલય) તરફથી બહાર પાડવામાં આવ્યાં છે. લેટર્સ ઓફ સ્વામી વિવેકાનંદમાં
૩૬૦મા પાના પર વિવેકાનંદે એક મુસલમાન મિત્ર પર લખેલો નોંધવા નેવો
કાગળ ઉ એમાં તે લખે છે: 'સાચી વાત એ છે કે અદ્વૈતવાદ એ ધર્મ અને
ફિલસૂફીની પરમ કોટી છે અને એ જ એક એવી દૃષ્ટિ છે જે દ્વારા માણસ બધાંયે
ધર્મો તેમ જ સંપ્રદાયો તરફ પ્રેમભાવથી જોઈ શકે; પછી એને આપણે વેદાંતવાદને
નામે ઓળખીએ કે બીજા કોઈ વાદ કહીએ. એ બિવિધતા સુસંસ્કૃત માનવજાતને
ધર્મ છે એમ અમે માનીએ છીએ. હિંદુઓ હિંદુ કે આર્યો કરતા વધારે પ્રાચીન
જાતિના હોઈને, બીજા જાતિઓ કરતા અગાઉ તેમને એ સત્ય લાક્ષ્ય એ માટિનું શ્રેય
તેઓ લઈ શકે. આમ છતાંયે, સમગ્ર માનવજાત તરફ આત્મવત્ વર્તાવ રાખનાર
અને આત્મવત્ જોનાર અમલી અથવા આચારના અદ્વૈતવાદનો હિંદુઓમાં સાર્વત્રિક
વિકાસ થવો હજી બાકી છે.

'બીજા બાળુએ અમારો એનો અનુભવ છે કે આ સમાનતાના રૈનિંદા જીવન-
વ્યવહારમાં ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં અમલ કરનારા કોઈ પણ ધર્મના અનુયાયીઓ નો
હોય — એવા વર્તનની પાછળ રહેલા સિદ્ધાંતનું હિંદુ રહસ્ય ને સામાન્યપણે હિંદુઓ
સારી પેઢે પિંગાને છે, તેની પ્રતીતિ વિનાનું એ હોય એમ બને — તો તે બીજા
કોઈ નહીં પણ ઇસ્લામના અનુયાયીઓ જ છે . . .

'હિંદુ ધર્મ' અને ઇસ્લામ એ બે મહાન ધર્મોનો સંગમ — વેદાંત મગજ અને
ઇસ્લામ દેહ — એ આપણી માન્યમિતિના ઉત્કર્ષ માટેની એકમાત્ર આશા છે.

'મારા અંતઃમનુષી હું કહીશ અને અરાજકતામાંથી વેદાંત નેનું મગજ અને
ઇસ્લામ દેહ છે એવા ચારાસવી અને અન્યેય લલિત્યના હૃદય પામતા સર્વાંગસંપૂર્ણ
ભારતનું દર્શન કરી રહ્યો છું.'

આ પત્ર આલમેડાથી ૧૦મી જૂન, ૧૮૯૮ને રોજ લખાયેલો છે.

સુધારાની જુદી-જુદી ચળવળમાં આગળપડતો ભાગ લીધો હતો. એ કુટુંબમાં આધ્યાત્મિક શક્તિના માણસો તેમ જ સારા લેખકો અને કલાકારો પાડ્યા, પરંતુ તે સૌમાં રવીન્દ્રનાથ ઔદિતીય હતા અને સાચે જ, ધર્મને ધર્મને હિંદુઓમાં તેમણે ઔદિતીય રચાવ પ્રાપ્ત કર્યું. સ્પર્શક પ્રશ્નના તેમના લાંબા જીવનને એ આખી પેઢી આવરી લીધી અને તે આપણને આપણા સમકાલીન લાગે છે. તે રાજકારણી પુરુષ નહોતા, પરંતુ હિંદુના સ્વાતંત્ર્ય માટે તેમની લાગણી અને નિષ્ઠા એટલાં તીવ્ર હતાં કે કવનના ક્ષેત્રમાં તે હંમેશાં પુરસ્કાર રહી રાક્યા નહીં. જ્યારે જ્યારે કંઈક ફેરફાર તેમને માટે અસંભવ બની જતો ત્યારે તેઓ એ જાનકૃષ્ણ વર્તુળમાંથી બહાર આવતા અને પોતાની આર્થિક વાણીયી પ્રિવિલેજ સરકારને કે પોતાની પ્રજાને ચેતવણી આપતા. વીસમી સદીના પહેલા દસકામાં બંગાળના અધ્યાપકો રવિદાસની ચળવળમાં તેમણે આગળપડતો ભાગ ભજવ્યો અને અમૃતસરના હત્યાકાંડ વખતે તેમણે પોતાનો સરનો ખિતાબ છોડી દીધો ત્યારે પણ તેમણે બંગાળની ચળવળમાં ફરીથી ભાગ લીધો. કેળવણીના ક્ષેત્રમાં શુભપુર શરૂ કરેલા તેમના રચનાત્મક કાર્યથી શાન્તિનિકેતન હિંદી સંસ્કૃતિનું એક કેન્દ્ર બની ગયું છે. હિંદુના માનસ ઉપર અને ખાસ કરીને એક પછી એક આવતી ઊગતી પેઢીઓ પર તેમની અસર જમરદસ્ત છે. જેમાં પોતે લખતા હતા તે બંગાળી ભાષા જ નહીં, પણ હિંદી બીજી બધી આધુનિક ભાષાઓ અમુક અંશે તેમના લખાણથી ઘસારા છે. પૂર્વ અને પશ્ચિમના આદર્શો વચ્ચે સુમેળ સાધવામાં બીજા કોઈ પણ હિંદી કરતાં તેમણે વધારે ફાળો આપ્યો છે અને એ રીતે તેમણે હિંદી રાષ્ટ્રીયતાને પાંચે વધારે વિશાળ બનાવ્યો છે. તેઓ હિંદુના સર્વશ્રેષ્ઠ આંતરરાષ્ટ્રીયતાવાદી હતા. તેઓ આંતરરાષ્ટ્રીય સહકારમાં માનતા હતા અને એને માટે એમણે કાર્ય પણ કર્યું છે. હિંદુનો સંદેશ તેમણે બીજા દેશોમાં પહોંચાડ્યો અને બીજા દેશોનો સંદેશ તેઓ પોતાની પ્રજાને માટે લઈ આવ્યા. અને આંતરરાષ્ટ્રીયતાના આવા ઉપાસક હોવા છતાં બધી પ્રેરણા તેમણે હિંદુ પાસેથી જ મેળવી હતી અને તેમનું ચિત્ત ઉપનિષદના જ્ઞાનથી તરબોળ હતું. ઉંમર વધતાં સમાન્યપણે બીજા માણસોની મનોવૃત્તિમાં જે ફેરફાર થાય છે તેથી ઊંચતું ઉંમર વધતી ગઈ તેમ તેમ વિચારોમાં અને દૃષ્ટિમાં તે વધારે ને વધારે ઉદ્દામ થતા ગયા. વ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્યના પોતે કટુર ઉપાસક હોવા છતાં, ખાસ કરીને કેળવણીનો ફેલાવો, સંસ્કૃતિ, આરોગ્ય તેમ જ સમાનતાની ભાવના વગેરે ખાખતોમાં રશિયન ક્રાંતિએ હાંસલ કરેલી મહાન સિદ્ધિઓના તે પ્રશંસક બન્યા હતા. રાષ્ટ્રીયતા એ સંકલિત સિદ્ધાંત છે અને સત્તાધારી સામ્રાજ્યશાહી સાથે મુદ્દે ચડેલી રાષ્ટ્રીયતા અનેક પ્રકારની વિકલ્પતા અને અધિઓ પેદા કરે છે. વિચારના આ સાંકડા બીજામાંથી અમારી પ્રજાને અમુક અંશે તેમણે મદદપરણું બહાર કાઢી

અને સમગ્ર માનવજાતને સ્પર્શતી વધારે વ્યાપક બાબતો વિષે તેને વિચાર કરતી કરી એ ટાગોરે કરેલી હિંદની મહાન સેવા છે. લિન્ન બૂમિકા પર ગાંધીજીએ પણ એ જ કાર્ય ક્યું છે. ટાગોર હિંદના મહાન માનવપ્રેમી હતા.

ટાગોર અને ગાંધી — વીસમી સદીના આ પૂર્વાર્ધની હિંદની બે મહાન અને પ્રભાવશાળી વ્યક્તિઓ છે એ નિર્નિવાદ છે. એ બંનેની જીવનના બોધપ્રદ ધર્મ પડે એમ છે. ઘડતર અને પ્રકૃતિની દૃષ્ટિએ બીજી કંઈ પણ બે વ્યક્તિ એક-બીજીથી આટલી લિન્ન ન હોઈ શકે. અમીર કબીર, પણ ગરીબોને માટેની હમદર્દીને પરિણામે પ્રજાવાદી બનેલા ટાગોર તત્ત્વનઃ હિંદની સાંસ્કૃતિક પરંપરાના — જીવનના હરેક વ્યવસાયે માં રસ લેવાની અને જીવનને આનંદ ભૂંટતાં ભૂંટતાં જીવન ગાળવાની પરંપરાના — ઘોતક હતા. વધુ પ્રમાણમાં પ્રજાના માથાસ અને લગભગ હિંદના ખેડૂતના અર્તિમંત સ્વરૂપ સમા ગાંધીજી હિંદની બીજી પ્રાચીન પરંપરાના — ત્યાગ અને તપ તેમ જ સંયમની પરંપરાના — પ્રતિનિધિ છે. અને આમ છતાં ટાગોર પ્રધાનપણે વિચારક હતા અને ગાંધીજી અકંઠ કમયોગી અને પ્રવૃત્તિપરાયણ પુરુષ છે. બંને, જુદી જુદી રીતે જગદ્વ્યાપી દૃષ્ટિવાળા હતા અને આમ છતાં બંને નખશિખ હિંદી હતા. તેઓ હિંદની લિન્ન છતાં સુસંવાદી બાણ્ય રજૂ કરતા હોય અને એકબીજાના પૂરક હોય એમ લાગતું હતું.

ટાગોર અને ગાંધી આપણા આજના યુગ સુધી આપણને લાવી મૂકે છે. પણ આપણે તો એનાથી આગળના જમાનાની તેમ જ વિવેકાનંદ અને બીજાઓએ હિંદની ભૂતકાળની મહત્તા પર મૂકેલા ભારની અને તેને માટેના તેમના ગર્વની પ્રજા પર અને ખાસ કરીને હિંદુઓ પર થયેલી અસર વિષે વાત કરતા હતા. ભૂતકાળની વાતોમાં વધારેપડતા મશગૂલ ન થવાને પોતાની પ્રજાને ચેતવવાની તેમ જ ભવિષ્ય તરફ નજર રાખવાને તેને જણાવવાની વિવેકાનંદે પોતે પણ કાળજી રાખી હતી. તેમણે લખ્યું હતું, ‘હે ભગવાન, સદાયે ભૂતકાળનાં સ્વપ્નામાં જ મશગૂલ રહેવામાંથી અમારી જૂમિ ક્યારે બહાર નીકળશે?’ પણ તેમણે પોતે અને બીજાઓએ એ ભૂતકાળને માટેની જાંખના જગાડી હતી અને એ ભૂતકાળમાં કંઈક વશીકરણ અથવા નિર્દુર્ઘ આકર્ષણ રહેલું હતું એટલે એમાંથી છૂટ્યા છુટ્યા એમ નહોતું.

આ ભૂતકાળ તરફ જોવાના અને તેમાંથી આધ્યાસન અને સંતોષ મેળવવાના વચણને પ્રાચીન સાહિત્ય તેમ જ ઇતિહાસના નવેસરથી શરૂ કરવામાં આવેલા અભ્યાસથી અને તે પછી પૂર્વની સમુદ્રના પ્રદેશોમાંની હિંદી વસાહતોની બહાર આવેલી વાતોથી પોષણ મળ્યું. પોતાના આધ્યાત્મિક અને રાષ્ટ્રીય વાગ્સાને વિષે મધ્યમ વર્ગના હિંદુઓનો આદ્યમિશ્નિધિ વધારવામાં મિસિસ એની બેસેટે

મોટે ફાળો આપ્યો આ બધામાં આધ્યાત્મિક અને ધાર્મિક તત્ત્વ હતું અને છતાં એની પાછળ પ્રમુખ રાજકીય ભૂમિકા ગ્રહેલી હતી ઉદ્ય પામતા મધ્યમ વર્ગના લોકો રાજકીય વલણવાળા હતા અને ધર્મની તેમને ઝાઝી પડી નહોતી પણ આશરો લેતા માટે તેમને કઈક સંસ્કૃતિ આનંદની, પોતાની પાત્રતા વિશે વિશ્વાસ પેદા કરે એવી કઈક વસ્તુની, પરદેશીઓને હાથે પરાજય પામવાને કારણે પેદા થયેલી નામોશી અને નિંદાતાની લાગણી ઓછી કરે એવી કઈક વસ્તુની જરૂર હતી રાષ્ટ્રીયતાના ચડતા જુનાગ વખતે દરેક દેશમાં ધર્મથી અતિરિક્ત આ વસ્તુઓની ખોજ કરવાનું, જૂનાગ તરફ નજર કરવાનું આ વલણ પેદા થાય છે પોતાના ધર્મને વિશે સહેજ પણ શિથિલ થયા પિના ધરિને નિચારપૂર્વક ઇસ્લામ પહેલાના પોતાની મહત્તાના મગ તરફ નજર દોઢવી અને તેની સ્મૃતિનો આજની રાષ્ટ્રીયતા સુદૃઢ કરવામાં ઉપયોગ કર્યો બીજા દેશમાં પણ એમ જ બન્યું છે સાંસ્કૃતિક વૈવિધ્ય અને મહત્તાપૂર્ણ હિંદો જૂનાગ હિંદુ મુસનમાન ખ્રિસ્તી અને બીજા બધાનો સહિયારો વારસો હતો અને તેમના વડવાઓએ તેના ઘડતરમાં ફાળો આપ્યો હતો ખ્રિસ્તી ધર્મ અગીયાર કયાં પછી જેમ ઝીંકો પોતાના વડવાઓની મહાન સિદ્ધિઓને વિશેનું ગૌરવ અથવા ઇલાલિયનો શેમના પ્રગતિના મહત્તાના દિવસો વિશેનું તેમ જ શેમન સામાજ્યના આરબકાળ વિશેનું ગૌરવ શુભાની બેધ નહોતા તે જ પ્રમાણે પાછળથી બીજો ધર્મ અગીયાર કરવાને પરિણમે તેઓ આ વારસાથી વચિત થતા નહોતા હિંદના મધ્ય જ લોકો મુસનમાન કે ખ્રિસ્તી થઈ ગયા હોત તોયે હિંદનો સાંસ્કૃતિક વારસો તેમને ગ્રેસ્થા આપતો રહેત અને હવના પ્રશ્નોના ઉકેલ લાવવા માટેની સવળી માનસિક સુખેશ અને ગડમથન સદિતની લાખી સાંસ્કૃતિક કારકિર્દી પ્રગળે જે સમત્વ અને ગૌરવ બંને છે તે સર્મતા અને ગૌરવ તેમને આપત

અમે સ્વતંત્ર પ્રગ્ન હોત તો આ દેશમાં વસતા અમે સૌ સહિર્ષાશ લાગી માટે સાથે મળીને કાયદું રચતા કરના અમારા સહિયારા જૂનાગ તરફ એકસરખા ગંધથી નજર રચત એ વિષે લગભગ શંક નથી મોગલોના સમયમાં બાદગાહ અને તેના મુખ્ય મુખ્ય સહયોગીઓ દેશમાં નાસવા આવેલા હોવા છતાં એ જૂનાગ સાથે એમરૂપ થવાને તેમ જ બીજાઓ સાથે તેમાં ભાગ ભરવાને આદતા હતા પણ ઇતિહાસના અકરમાતો અને તેની પ્રક્રિયાઓએ, બેશક એમાં માનવીની નીતિ તેમ જ નમણાઈઓની મદદ મળવાથી, જુદી જ રીતે કાયદું થયું અને જે દેશરો થયા તેથી જે સ્વાભાવિક વિમલ થયો જોઈતો હતો તે ન થયો પશ્ચિમની અસરને લીધે અને હુન્નરશિલાના તેમ જ આર્થિક દેશરોને પરિણમે પેદા થયેલા મધ્યમ વર્ગના હિંદુ તેમ જ મુસનમાનોમાં સમાન ભૂમિકા હોવી જોઈતી હતી એવી ઠાઈ પણ અપેક્ષા રાખે અમુક અંશે એમ

હતુ પણ ખરું અને છતાં ન હતા તેના ભેદો—અથવા હતા તો બહુ જ ઓછે અંશે—રજવાડી અને અર્ધ રજવાડી વર્ગોમાં તેમ જ આમવર્ગમાં પેદા થયા હતા. હિંદુ તેમ જ મુસલમાન આમવર્ગને એકબીજાથી ભાગ્યે જ નિરાગા પાડી શકાય એમ હતુ અને જૂના અમીર વર્ગે સમાન રહેણીકરણી અને ધોરણો ખીચ્યા હતા હજી પણ તેમની સંસ્કૃતિ એક જ હતી અને તેમના રિવાજો તેમ જ ઉત્સવો એક જ હતા મધ્યમ વર્ગના લોકો માનસિક શ્રમિકમાં અને પાછળથી બીજી રીતે પણ જુદા પડવા લાગ્યા.

આરભમાં તો મુસલમાનોમાં મધ્યમ વર્ગ હતો જ નહીં એમ કહીએ તો ચાલે તેમણે પશ્ચિમની કેળવણી લેવાનું ટાળ્યું, વેપારદોજગાર અને ઉદ્યોગોમાંથી તેઓ દૂર રહ્યા અને રજવાડી રહેણીકરણીને તેઓ વળગી રહ્યા, તેથી હિંદુઓ આગળ નીકળી ગયા એનો તેમને લાભ મળ્યો અને પોતાનું અમર્યાદન તેમણે જાળવી રાખ્યું પંજાબ સિવાયના હિંદના બીજા ભાગોમાં અંગ્રેજોની નીતિ હિંદુતરફી અને મુસલમાનવિરોધી હતી પંજાબના મુસલમાનોએ બીજા ભાગના મુસલમાનો કરતા અંગ્રેજ કેળવણી વધુ સહેલાઈથી અપનાવી પણ અંગ્રેજોએ પંજાબનો કમળો લીધો તે પહેલા બીજા ભાગના હિંદુઓ ધણા આગળ નીકળી ગયા હતા હિંદુઓ અને મુસલમાનોની પરિસ્થિતિમાં જ્યાં જાઓ ફેર નહોતો એના પંજાબમાં પણ આર્થિક દૃષ્ટિએ હિંદુઓની સ્થિતિ વધારે સારી હતી હિંદુ અને મુસલમાન અમીર વર્ગ અને આમજનતામાં બ્રિટિશ-વિરોધી લાગણી એકસરખી પ્રગર્ભી હતી ૧૮૫૭ના જંગમાં બંને સામેલ હતા પણ એને દાખી દેવામાં આવ્યો તેથી મુસલમાનોને મહુ દુખ થયું, અને અમુક અંશે તે સકારણ હતું કારણ કે તેમને વધારે વેડવું પડ્યું હતું દિલ્હીનું આત્મીય પાણું સજીવન કરવાના સ્વપ્ના અને હવાઈ તરંગોનો પણ એ બળનાથી છેતરનો અત આવ્યો બ્રિટિશરો હિંદના તખતા પર આવ્યા તે પહેલા ધણા વખતથી એ સાત્તાત્મ્ય લુપ્ત થઈ ગયું હતું મરાઠાઓએ તેના ચૂરચૂર કરી નાખ્યા હતા અને ખુદ દિલ્હી પણ તેમના કમળ નીચે હતું. પંજાબમાં રણજિતસિંહ રાજ્ય કરતો હતો બ્રિટિશરોની દરમ્યાનગીરી વિના જ ઉત્તરમાંથી મોગલ અમલનો અત આવ્યો હતો અને દક્ષિણમાં પણ તે છિન્નચિન્ન થઈ ગયું હતું આમ છતાં ઈશી સત્તા વિનાનો નામનો બાદશાહ દિલ્હીના મહેલમાં બેસે હતો અને જોકે તે વારાફરતી મરાઠાઓ કે અંગ્રેજોનો આશ્રિત અને બદીવાન બન્યો હતો છતાં એક મથદૂર રાજ્યશાના પ્રતીક તરીકે હજી તે કાયમ રહ્યો હતો તેની દુર્ગતા અને અનિચ્છાની પરવા કર્યા વિના બગરા દરમ્યાન બડખોરોએ અનિવાર્યપણે એ પ્રતીકનો લાભ ઉપવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. બગવો પૂરો થતા એ પ્રતીકનો પણ નાશ કરવામાં આવ્યો

મગવાના ત્રામની અસરેમાથી લોકો ધીમે ધીમે નીકળના લાગ્યા ત્યારે તેમનાં મગજ સાન કરા હતા—ખાનીખમ હત્યા અને એ પોનાણને ભરી માદવા માટે કાર્ક વસ્તુની જરૂર હતી ક્ષિટિલ અમલ સીમરી લેવા સિવાય બીજો કાર ઉપાય નહોતો પણ શૂન્યમાં આથેની દડી તૂટી ગઈ હતી તેથી નહીં મર ૧૨ ઉપરાંત કંઈક બીજું વસ્તુ પણ આની એને લીધે તેમના મનમાં સશય અને ગોગળો ઘખલ થયા અને તેઓ પોતાનો આત્મવિશ્વાસ ખોઈ બેઠાં અરુ પૂછે તો શૂન્યમાં આથેની મરી તો મગવા અગાઉ ઘણા વખતથી તૂટી ગઈ હતી અને તેને પરિણામે જેમનો હુ આગળ ઉત્તેજ કરી ગયો છુ તે મિચ્છારના અને આદોલનો બગાડ અને બીજા પ્રદેશોમાં શરૂ થઈ ગયા હતા પરંતુ મુસનમાનો આમુદ્યિક રીતે હિંદુઓ મરતા વિશેષ પ્રમાણમાં પોતાની આસપાસ કનય રચીને તેમાં પુરાઈ રહ્યા તેમજ પશ્ચિમની કેળવણી લેવાનું ધ્યાન અને જૂની વ્યવસ્થા ફરી સ્થાપવાના નીવાસ્વખનોમાં તેઓ મચ્છાર રહ્યા હવે એના સ્વખના સેવવાનો અવકાશ રહ્યો નહોતો પણ માણસને કાર્ક ને કાર્ક પ્રકારના આપબનની જરૂર હોય છે હજી પણ તેઓ નહીં કેળવણીથી અગચ રહ્યા ધીમે ધીમે અને ભારે વાદવિવાદ અને મુરકેનીઓ પછી સર સૈયદ અહમદખાને તેમને અંગ્રેજ કેળવણી તરફ વાળ્યા અને અનીમલ કોલેજની સ્થાપના કરી સરમરી નોકરીમાં દાખલ થવા માટે એ જ એક માર્ગ હતો અને એ નોકરીની લાનય જૂના અણગમા અને પૂર્વગ્રહોને દાખી દેવા જેટલી સખળ નીવડી અંગ્રેજ કેળવણી તેમ જ સરકારી નોકરીમાં હિંદુઓ ઘણા આગળ નીખ્યા ગયા છે એ હકીકત અણગમતી હતી અને તેમને પગે ચાનવા માટે પ્રવરવાને એ દલીલ સખળ નીવડી પારસી અને હિંદુઓ એમ તો ઉદ્યોગોમાં પણ ઘણા આગળ વધતા જતા હતા પણ મુસનમાનોનું લક્ષ કેનગ સરકારી નોકરી તરફ જ ગયું

પણ તેમની નવી દશાની પ્રવૃત્તિઓથી—એ દિશા તરફ વળનારાઓની સખ્યા બહુ મર્યાદિત હતી—પણ તેમના મનમાન સશય તેમ જ ગોલગો ન શમ્યા એ જ દશામાં અવી પહેલા હિંદુઓએ પોતાના શૂન્યમાં તરફ નજર મરી પોતાના આચીન વારસામાંથી આશ્વામન મેગબ્ધુ આચીન ફિલસૂફી અને સાહિત્ય, કળા તથા ઇતિહાસ વગેરેમાંથી તેમને સાન્તવન મળ્યું રામમોહન રાય, દયાનંદ વિવેકાનંદ વગેરેએ મિચ્છારની નહીં ચગવગો શરૂ કરી હતી અંગ્રેજ સાહિત્યનો તેઓ રસસ્વાદ લેતા હતા ત્યારે પણ હિંદુના આચીન કાગના નપિ મુનિઓ અને વીર પુરુષો તેમના મિચ્છારો તેમ જ મર્જો, તેમ જ આગપણમાં તેમજ સાબરોની પુરાણોની કથવાર્તાઓ વગેરેથી તેમના મન ઊભરાતા હતા મુસનમાન આમજનતા આ બધી પર પરાથી સુપરિચિત હતી અને એમાંની ધણીખરી ચીજોની તે પણ વારસ હતી પણ ખાસ કરીને ઉપના વર્ગના

મુસલમાનોમાં એવી લાગણી પે। થયા લાગી કે, આ અર્ધ ધાર્મિક પરંપરાઓ સાથે સકળાવુ તેમને માટે અસાધ્ય નથી અને એને મહેજ પશુ ઉત્તેજન આપવું એ ઇસ્લામની ભાવનાથી વિરુદ્ધ જ્યાં જેવું થાય પોતાના રાષ્ટ્રી અને સાંસ્કૃતિક મૂળ તેમણે અન્ય બોગના પ્રયત્ન કર્યો અમુક અરે તેમને એ હિંદના અધ્યાત્મ અને મોગન સમયમાં જડ્યા પશુ એનામાંથી પોતાણુ પૂરી શકાય એમ નહોતું મુસલમાનો તેમ જ હિંદુઓ બંનેને એ યુગો વિરે પોતીકાપણની ભાવના હતી અને મહારના લોકો અની આત્મને ધૂસી ગયા છે એવી ભાવના હિંદુઓના મનમાંથી જતી રહી હતી મોગન માદશાહેને હિંદી રાજકતા તરીકે લેખવામાં આવતા હતા ઔરંગઝેમની બાગનમાં તેકે મતભેદ હતો જેની હિંદુઓ ખામ પ્રશસા કરતા હતા તે અકમરને વિરે હમણા થોડા વરસોથી કેવલા મુસલમાનોમાં અણુગમની લાગણી પ્રવર્તે છે એ એ સૂચક બીના છે ગરે વરસે હિંદમાં એની ૪૦૦મી જન્મતિથિ જીજવવામાં આવી હતી ધણુ મુસલમાનો સહિત મના વર્ગના લોકોએ એમાં લાગ લીધા હતા પશુ અકમર હિંદની એતાનુ પ્રતીક હતો તેથી મુસ્લિમ લીગ એ ઉજવણીમાંથી અળગી રહી

સાંસ્કૃતિક મૂળો મોઢવાના આ વનણુથી હિંદના મુસલમાનો (એટલે કે મધ્યમ વર્ગના કેટલાક મુસલમાનો) ઇસ્લામના પ્રતિદાસ તરફ તેમ જ જ્યારે ઇસ્લામ મગદાદ રમે મેન્સ્ટાન્ટિનોપલ મધ્ય એશિયા તથા બીજા રથળોએ વિજયી અને સર્જક બગ તરીકે કાર્ય કરી રહ્યો હતો તે યુગો તરફ વળ્યા આ ઇતિહાસમાં હમેશ તેમનો રસ રો છે અને પારશના ઇસ્લામી દેશો સાથે તેમનો થોડો સંપર્ક પશુ આવું રહ્યો હતો વળી, મહા તેમની યાત્રાનું ધામ હતું અને તેઓ ત્યાં હજ કરવાને જતા ત્યારે બીજા દેશોના મુસલમાનો સાથે સંસર્ગમાં આવતા પશુ આ જાતના સંસર્ગો મર્યાદિત અને ઉપરઉપરના હતા હિંદના મુસલમાનોની સામાન્ય દષ્ટિમાં એથી કશો સાચો દેર પડતો નહોતો તેમની દષ્ટિ હિંદમાં જ મર્યાદિત હતી હિંદીના અધ્યાત્મ બાદશાહોએ અને ખાસ કરીને મહમદ તખતમે કેરોના ખીકાને મા ય કર્યો હતો તે સ્થાન નોપનના ઉર્માની સુનતાનો પાળના સમયમાં ખીકા થયા પશુ હિંદમાં તેમને ખીકા તરીકે મા ય રાખવામાં આ યા નહોતા હિંદના મોગન માદશાહેએ હિંદની મહારના કેર્મ પશુ ખીકા કે ધર્મના વડાને મા ય કર્યો નહોતો એંગ્લોસમી સનીના આરભમાં મોગન સત્તા સપૂર્ણપણે તૂટી પડી ત્યાર પછી જ હિંદની મજ્જિદમાં તુર્કીના સુનતાનનું નામ મોનાવા લાગ્યું મગા પછી એ પ્રથા રૂદ થઈ ગઈ

આમ હિંદના મુસલમાનોએ ઇસ્લામની ભૂતકાળની મહત્તાના — ખાસ કરીને તે દેશોમાંની — ચિંતનમાંથી અને તુર્કી સ્વતંત્ર મુસ્લિમ રાજ્ય તરીકે

આનું રહ્યું હતું — લગભગ એ એક જ એવું સ્વતંત્ર ગણ્ય બાકી રહ્યું હતું, — એ હકીકતમાંથી કંઈક સમાધાન મેળવનાનો પ્રયત્ન કર્યો આ ભાવના દિદી રાષ્ટ્રીયતાની વિરુદ્ધ કે તેનાથી વિમુક્ત નહોતી ખરેખર, ઇસ્લામના ઇતિહાસની તારીફ કરનારા અને તેના અભ્યાસી ઘણા હિંદુઓ પણ હતા તુર્ક માટે તેમને સહાનુભૂતિ હતી, કેમ કે તુર્કોને તેઓ યુરોપના આક્રમણના ભોગ બનેલા એશિયાવાસી તરીકે લેખતા હતા આમ છતાં, તેઓ જુની વસ્તુને મદદર આપતા હતા અને એ ભાવનાથી હિંદુઓની માનસિક જરૂરિયાત તૃપ્ત નહોતી થતી જ્યારે મુસનમાનોની થતી હતી.

બગલા પગી, હિંદના મુસનમાનો હવે ક્યો ગરતો લેવો એની વિમાસણમા પડી ગયા હતા બ્રિટિશ સરકારે તેમને હિંદુઓના કરતા પણ વધારે પ્રમાણમાં ઇરાદાપૂર્વક દગાની દીવા હતા અને જેમાંથી નવા મધ્યમ વર્ગના લોકો આવી શકતા એના મુસ્લિમ વર્ગો જ ખામ કરીમે એ દમનનો ભોગ મળ્યા હતા તેઓ અત્યંત હતાશ થઈ ગયા વળી, તેમના મનમાં બ્રિટિશરોની સામે ઊંડુ વેર હતું અને સાથે સાથે જ તેઓ રિયલિયસ્ટ પણ હતા ૧૮૭૦ પછી તેમના પ્રત્યેની બ્રિટિશ નીતિમાં ધીમે ધીમે ફરફાર થવા લાગ્યો અને તે તેમની વધારે તરફથી કરનારી અર્થ આ ફરફાર તત્વત બંધા પક્ષે વચ્ચે સમગ્રના જાગૃતતાની નીતિને આભારી હતો બ્રિટિશ સરકાર એ નીતિ એમ્બારી અખત્યાર કરતી આવી હતી આમ છતાં આ પ્રક્રિયામાં સર સૈયદ અહમદખાને મદદરનો ભાગ ભજવ્યો બ્રિટિશ સત્તાવાળાઓ સાથે સદમર કરીને જ પોતે મુસનમાનોને ઊંચા લાની શકે એમ છે એવી તેમને ખાતરી થઈ ગઈ હતી તેમને અંગ્રેજ શિક્ષણ લેતા કરી તેમના જીવનમાંથી કવચમાંથી બહાર મળ્યાને તે અગ્રહ હતા યુરોપિયન સંસ્કૃતિનું જે કંઈ તેમના જોવામાં આ મુ તેની તેમના મન પર ઊડી પાપ પડી અને સાથે જ, યુરોપથી તેમણે લખેલા કેટલાક પત્રો પરથી જણાય છે કે તે એના તો આખા મની ગયા હતા કે તેને પરિણામે પોતાનું સમતોનપણું પણ શુભાની બેગ હતા.

સર સૈયદ ધમતવાળા સુધારક હતા અને તે આધુનિક વૈજ્ઞાનિક વિચારોના ઇસ્લામ માથે સુયોગ સાધવા આહવા હતા મેશક, મૂગહૂર મા ચતા પર પ્રદારો કરીને નવી ધર્મશાસ્ત્રોના જુદામત અર્થો મરિને એ સાધવાનું હતું ઇસ્લામ અને ખ્રિસ્તી ધર્મના મુગમા રહેતું સામ્ય તેમણે દર્શાવી આપ્યું તેમણે મુસનમાનોમાં આનંદ પાડવાના રિવાજનો વિરોધ કર્યો તુર્કો ખિનકત તરફ વકાફરી દાખરવાની તે વિરુદ્ધ હતા પણ એ બંધા કરત મુસલમાનોમાં નવીન કેળવણી દાખલ કરવાને તે વિશેષ ઉત્સુક હતા રાષ્ટ્રીય અગવગના આરબથી તેઓ ભડકી ઊઠ્યા કેમ કે બ્રિટિશ સત્તાવાળાઓનો કોઈ પણ પ્રયત્નો વિરોધ

કરવાથી પોતાના કેળવણીના કાર્યક્રમમાં તેઓ તેમની મદદ ખોઈ બેસશે એમ તેમને લાગતું હતું. એ મદદ તેમને મહત્વની લાગી અને તેથી મુસલમાનોમાં પ્રવર્તતી બ્રિટિશવિરોધી લાગણી ઠંડી પાડવાનો તેમ જ શરૂ થયેલી રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસથી તેમને દૂર રાખવાનો પ્રયત્ન તેમણે આદર્યો. 'હિંદના મુસલમાનોને બ્રિટિશ તાજના લાપક અને ઉપયોગી પ્રજાગત્ત જનાવવા' એ તેમણે રચાવેલી અતીગઢ કોયેજનું એક પ્રધાન ધ્યેય હતું. રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસને પ્રધાનપણે તે હિંદુ સંસ્થા ગણતા હતા તેથી જ તે તેની વિરુદ્ધ નહોતા, રાજકીય દૃષ્ટિએ તે વધારે-પડતી જઠાણ છે (જોકે તે વખતે તે અહ નરમ હતી) એમ તે માનતા હતા તેથી તે તેની વિરુદ્ધ હતા વળી, તેમને બ્રિટિશરોની મદદ અને સહકાર જોઈતા હતા. અગત્ય દરમિયાન આખી મુસલમાન ડોમે જક કબ્જું નહોતું અને ધણા મુસલમાનો બ્રિટિશ સત્તાને વફાદાર રહ્યા હતા એમ જતાવવાને તેમણે પ્રયાન કર્યો તે ડોર્ષ પણ રીતે હિંદુવિરોધી કે ડોર્ષી ભાગવાના હિમાયતી નહોતા. ધાર્મિક બેદોનું ડોર્ષ પણ પ્રકારનું રાજકીય કે રાષ્ટ્રીય મહત્વ ન હોવું જોઈએ એ વાત પર તેઓ વારંવાર ભાર મૂકતા હતા તેમણે કહ્યું હતું, 'તમે એક જ મુસલમાનથી વસતા ? હિંદુ અને મુસલમાન રામ્લો કે ના ધાર્મિક લિન્નતા સૂચવે છે, બાકી હિંદુ શું કે મુસલમાન શું અને ખ્રિસ્તીઓ સુધા આ દેશમાં રહેતા સૌ આ દૃષ્ટિથી એક જ રાષ્ટ્ર અથવા પ્રજાના માણસો છે'

સર સૈયદ અહમદખાનની લાગવગ ઉપવા વર્ગના મુસલમાનોના અમુક ભાગોમાં જ મર્યાદિત હતી તે શહેરના કે ગામડાઓના આમવર્ગના મુસલમાનો સુધી પહોંચ્યા નહોતા આ આમવર્ગના મુસલમાનો તેમના ઉપલા વર્ગોથી છેક અગા પડી ગયા હતા અને હિંદુ આમજનતાની વધુ નજર દતા ઉપલા વર્ગના મુસલમાનોમાંથી થોડાક મોઘન સમયના શાસક વર્ગના વંશજો હતા પણ આમવર્ગના મુસલમાનોની પાછળ આના પ્રદારની કશી જુમિકા કે પરંપરા નહોતી એમાના મોટા ભાગના હિંદુ સમાજના નીચલા થગમાંથી વટલીને મુસલમાન થયેના હતા અને અત્યંત ગરીબ તેમ જ શોષણના વધારેમાં વધારે ભોગ બનેલા હોવાને લીધે તેમની દશા અતિશય ખરામ હતી

સર સૈયદને જાહેરા અને નામીયા માથીઓ મળ્યા હતા તેમના જુદિ-પ્રધાન વલણને ટેકા આપનારાઓમાં સૈયદ ચિરાગજીવી અને નવામ મેશીન-ઉન મુક હતા તેમની કેળવણીને અંગેની પ્રવૃત્તિઓમાં તેમને મુનશી કરામત અલી, દિંદીના મુનશી અકેઉલ્લા, ઝે નઝીઝ અહમદ, મૌલાના ધીમલી નોમાની અને કમિ હાવી વગેરેનો સાથ મળ્યો હતો કવિ હાવી ઉર્દૂ સાદિત્થના એક સર્વોત્તમ લેખક છે સર-સૈયદ મુસલમાનોમાં અંગ્રેજ કેળવણી નાખવ કરવામાં તેમ જ તેમને રાજકીય ચળવળથી દૂર રાખવામાં સફળ થયા મુસ્લિમ

કેળવણી પગિની સ્થાપના કરવામાં આવી અને તેણે નવા જિલ્લા થતા મુસ્લિમ મધ્યમ ગર્ગી લોકોને નોકરીઓ તેમ જ ધંધાઓ તરફ ખેંચ્યા.

આમ જના ધણી નામીયા મુસનમાનો રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસમાં જોડાયા બ્રિટિશ નીતિ ચોક્કસપણે મુસનમાનતરફી અથવા સાચુ હેતુ મુસનમાનોમાથી જે લોકો રાષ્ટ્રીય ચળવળનો વિરોધ કરનારા હતા તેમની તરફેણ કરનારી નહોતી પણ વીસમી સદીના આરંભમાં નરી પેઢીના મુસનમાનોમાં રાષ્ટ્રીયતા અને રાજકીય પ્રવૃત્તિ તરફ વળેલું દેખાવા નામ્યુ અને બીજા બાબુએ વાગવા માટે અને તેને સનાતન માર્ગ કરી આપના માટે ૧૯૦૬ની સાનમાં બ્રિટિશ સરકારની પ્રેરણા તેમ જ તેના મુખ્ય ટેકેદાર આગાખાનની આગેવાની નીચે મુસ્લિમ નીગની સ્થાપના કરવામાં આવી બ્રિટિશ સરકાર પ્રત્યે વફાદારી અને મુસનમાનોના હિતોની રક્ષા, એ મુસ્લિમ લીગના એ મુખ્ય ધ્યેયો હતા.

નગરા પગીના સમયમાં સર સૈયદ અહમદખાન સહિત હિંદી મુસનમાનો માના મધ્યે આગળપડતા માણે જૂની પરંપરાગત કેળવણીની પેદાશ હતા એ નોંધાવત બીના છે એમાથી કે ના પાછળથી જોકે અંગ્રેજી શીખ્યા હતા અને નવા વિચારોની અસર નીચે આ પા હતા નરી આશ્ચર્ય દેખાવણીએ હજી સુધી તેમનામાથી કોઈ ગણીતી વ્યક્તિ પેદા કરી નહોતી ઉપરાંત એક શ્રેષ્ઠ શ્રી અને એ સદાનો હિંદુનો એક આગળપડતો સાહિબખાન ગાવીમ હતો નગરો થયો તે પહેલા તે પ્રજા પ્રજાએ ખી યો હતો.

વીસમી સદીના આરંભના વરસામાં જુહિદેવી મુસનમાનોમાં એ વળેલું જણાતા હતા એક રાષ્ટ્રીયતા તરફ અને તે મુખ્યત્વે શ્રીને જીવાનિયાઓમાં દષ્ટિગોચર થતું હતું બીજા હિંદુ જૂનામગથી અને ચોડેધણે અશે તેની વર્તમાન થિતિથી પણ વિમુખ થવાનું તેમ જ ધરનામી દેશોની ખામતમાં અને ખામ શ્રીને ખિનાફતના મથકે જુહીમાં વધારે રસ લેવાનું હતું જુહીના મુલતાન અમુલ હમદે જેને ઉત્તેજન આપ્યું હતું તે ધરનામી દેશોને એક કરનારી ચળવળને હિંદુ ઉપાવર્ગના મુસલમાનોમાથી ધર્મક આનંદ મળ્યો હતો આમ જના સર સૈયદ તેનો વિરોધ મોં અને હિંદીઓ જુહી તેમ જ તેની સત્તાનતને વિરોધ રસ લે તે સામે તેમણે વખતે તરફ જુહીની ચળવળે કંઈક મિત્ર લાગણી પેદા કરી હિંદુમાના મોટા લાગના મુસનમાનો આરંભમાં એના તરફ ચળવી નગરે જોના હતા અને સામાય રીતે સુનતાન માટે સહાનુભૂતની લાગણી પ્રવર્તતી હતી યુરોપિયન સત્તાઓ જુહીમાં જે મવાદના ખેનતી હતી તેની સામે રક્ષણ કરનાર ગ સમાન તેને લેખવામાં આવતો હતો પણ બીજા કેળવણીએ તરફ જુહી ચળવળને તેમ જ બંધારણી અને સામગ્રિક સુધારણી તેની હિમાયતને વધારી લીધી અજુન મલામ આસદ એમાના એક હતા.

૧૯૧૧ના દ્વીપોત્તીના વિગ્રહમાં અને એ પછી ૧૯૧૨ અને ૧૯૧૩ની સાલના આંકન વિગ્રહમાં ઇસ્ટીએ તુર્કી પર એકાએક હુમલો કર્યો ત્યારે હિંદના મુસલમાનોમાં તુર્કી માટે અસાધારણ સહાનુભૂતિ પેદા થઈ. તુર્કી માટેની એ સહાનુભૂતિ અને ચિંતા બધા જ હિંદીઓમાં પ્રગી હતી પણ મુસલમાનોમાં તે વધારે તીવ્ર હતી અને તેમની એ લાગણી કંઈક અગત્ય પ્રકારની હતી. બાકી રહેતું એકમાત્ર મુસલમાન રાજ્ય નિર્મૂળ થવાનો ભય ઊભો થયો હતો. ભારિ મિષેની તેમની અદ્ધાનુ મૂળ નાશ થવા બેઠું હતું. દાકતર અનસારી તુર્કીમાં એક દાકતરી દુકાની લઈને ગયા અને એ માટેના ફંડમાં ગરીબોએ પણ ફાળો આપ્યો ખુદ હિંદના મુસલમાનોના ઉદ્ધાર માટેની કોઈ પણ દરખાસ્ત માટે મળે તેના કરતાયે ઘણી ઝડપથી નાણા મળી ગયાં તુર્કી સામા પક્ષે જોડાયું હતું તેથી પડેલા મહાયુદ્ધ વખતે હિંદના મુસલમાનોની આકરી કમોટી થઈ. તેઓ પોતાની લાચારી અનુભવવા લાગ્યા અને ઝડપ કરી લેવા નહીં એ યુદ્ધ મધ પડ્યું ત્યારે એ દયાઈ રહેથી તેમની બરી લાગણી ગિવાહતની ચળવળના રૂપમાં બહારી ગી.

ઉર્દૂમાં અલ્લ હિલાલ અને અબ્રેહમા ષિ કેમરેઢ એ બે નવા અવાહિક બહાગ પડ્યા તેથી મુસલમાનોના માનસિક વિગ્રહની દૃષ્ટિએ ૧૯૧૨ની સાલ નોંધવા-લાયક મતી અલ્લ હિલાલ એવીસ વરસના તેજસ્વી યુવાન અબુલ કલામ આઝાદે (હાનના કોંગ્રેસના પ્રમુખ) શરૂ કર્યું હતું તેમણે પોતાની પ્રારંભની ડેળવણી કેરોની અન અઝર મિદાપીમાં લીધી હતી અને વીસ વરસના પણ થયા નહોતા ત્યારે અરમી અને ફારમી બાધાના તેમના ઊંચ જ્ઞાન અને વિદ્વતા માટે તે મશહૂર થયા હતા એમાં તેમણે હિંદ અઢારની ઇસ્લામી દુનિયાના તેમ જ તેમાં આવતી સુધારાની ચળવળના તથા મુરોપમાં થયેલા ફેરફારોના જ્ઞાનનો ઉમેરો કર્યો બુદ્ધિપ્રાન દૃષ્ટિના હોવા છતાં ઇસ્લામી ધર્મશાસ્ત્રો અને ઇતિહાસનું તેમને બીકું જ્ઞાન હતું અને બૌદ્ધિક દૃષ્ટિથી તેમણે ધર્મશાસ્ત્રના અર્થો વ્યાં તેઓ ઇસ્લામી પર પરાધી તરખોજ હતા અને મિસર, તુર્કી, મીરિયા, પેનેગ્રાઈન, ઇરાક તેમ જ ઇરાનના આગળપડ્યા નેતાઓ અને સુધારકોનો તેમને અગત્ય પરિચય હતો એ બધા દેશોમાં થતા જતા રાજકીય તેમ જ સાંસ્કૃતિક ફેરફારોની તેમના મન પર ઊડી અસર થઈ પોતાના લખાણોને લીધે ઇસ્લામી દેશોમાં તે હિંદના ખીળ કોઈ પણ મુસલમાન કરતા ઘણું ડરીને વધારે જાણીતા હતા તુર્કી યુદ્ધમાં સંડોવાયું તેથી તેને મિષે તેમના મનમાં ખૂબ રસ અને ઊડી સહાનુભૂતિ પેદા થયા. અને છતાં આગવી પેડીના મુસલમાન નેતાઓથી તેમની દૃષ્ટિ બિન્ન હતી તેમની દૃષ્ટિ વધારે વ્યાપક અને બુદ્ધિપ્રાન હતી એને લીધે આ જૂની પેડીના રજવાડી, કોમી તેમ જ સકુચિત ધાર્મિક દૃષ્ટિવાળા આગેવાનોથી તેઓ અળગા

રહ્યા અને અનિવાર્યપણે રાષ્ટ્રવાદી મુસવમાન જન્યા તુર્કી તેમ જ બીજા ઇસ્લામી દેશોમા રાષ્ટ્રનાદનો ચડનો જુવાન તેમણે સગી આખે ભાળ્યો હતો તેમણે એ જ્ઞાન હિંદને લાગુ પાડ્યું અને હિંદની રાષ્ટ્રીય ચળવળમા તેમને એ જ જાતની વસ્તુ મળી ગઈ હિંદના બીજા મુસવમાનોને બીજા ઇસ્લામી દેશોમાંની આ ચળવળોની કશી ખબર નહોતી પોતાની આમખાસના રજવાડીનાં વાતાવરણમાં પુરાઈ રહેતા એ આગેવાનોને એ દેશોમા શું ચાલી રહ્યું છે તેની દરીયા મનાગમ નહોતી તેઓ કેરો ધાર્મિક દૃષ્ટિથી વિચાર કરતા અને પ્રવાનપણે ધર્મના બધનને લીધે તુર્કને માટે તેમને સદ્ગતુબૂતિ હતી તુર્કી વિષે તેમને આવી તીવ્ર સદ્ગતુબૂતિ હોવા છતાં ત્યાં આગળ ચાલતી રાષ્ટ્રીય અને ગણકીય ચળવળ સાથે તેમનો મેળ નહોતો.

અબુલ કામ આઝાદ પોતાના સ્વલ હિલ્લાલ અનાડિકે મારફતે તેમની સાથે નવી જ ભાષામા વાત કરવા લાગ્યા વિચાર અને દૃષ્ટિમા એ ભાષા નવી હતી એટલું જ નહીં, તેનો તાલોનાલો પણ જુદો હતો, કેમ કે આઝાદની શૈલી જેમદાર અને વીર્યશાળી હતી, તેની કારગી જૂમિકાને લીધે જોકે કેટલુંક વાર તે કંઈક કંથ્ય મની જતી હતી નવા વિચારો દર્શાવના માટે તેમણે નવીન શબ્દપ્રયોગોનો ઉપયોગ કર્યો અને આજની ઉર્દૂ ભાષાના ઘડતરમા તેમનો ચોક્કસ ફાળો છે મુસવમાનોના જૂની પેઢીના સ્થિતિચુસ્ત આગેવાનોને આ બધું પસંદ પડ્યું નહીં અને આઝાદના અભિપ્રાયો તેમ જ દૃષ્ટિની તેઓ ટીકા કરવા લાગ્યા આમ છતાં તેમનામાનો સૌથી મોટો વિદ્વાન પણ ધર્મશાસ્ત્રો અને પ્રાચીન પરંપરાને વિષેની ચર્ચામા આઝાદ સામે ટકી શકે એમ નહોતું, કેમ કે આઝાદનું એ વિશેનું જ્ઞાન પણ તેમના કરતા ઘણું વધારે હતું આઝાદમા મધ્યમથીન શાસ્ત્રપાઠ્ય, અદારમી સદીનો ઇસ્લામ અને આધુનિક દૃષ્ટિ એ ત્રણેનું અજગ મિશ્રણ થયું હતું.

જૂની પેઢીના ગરવાગારના લોકો આઝાદના લખાણોની કદર કરતા હતા સમર્થ વિદ્વાન મૌલાના શીખની નોંધમાની તેમાના એક હતા તેમણે પોતે તુર્કની મુલામત લીધી હતી અને અલીગઢ કોલેજ કાદમમા તે સર સૈયદ અહમદખાનની સાથે હતા પણ અલીગઢ કોલેજની પરંપરા રાજકીય તેમ જ સામાજિક અને ખામતોમા શિન્ન પ્રમરની અને સ્થિતિશીલ હતી તેના દરનીઓ રાગઓ અને મોગ જમીનદારો હતા તેઓ રજવાડી જમાનાના નમનેદાર પ્રતિનિધિ હતા મરકારી મડગો સાથે નિમ્નનો સબધ ધરાવનારા તેના એક પછી એક આવેલા અંગ્રેજ પ્રિન્સિપાલોના વકીલ નીચે ત્યાં આગળ ડોળી વચ્ચે તેમ જ રાષ્ટ્રવિરોધી અને કોંગ્રેસવિરોધી દૃષ્ટિ કેળવઈ હતી નીચના દરજ્જાની સરમરી નોકરીમા પ્રવેશ મેળવેલો એ મુખ્ય ધ્યેય તેના વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ રાખવામા આવતું હતું.

એને માટે સરકારની તરફેણ કરનારું વક્તવ્ય જરૂરી હતું અને રાષ્ટ્રવાદ કે રાજપ્રોત્સાહ દ્વારા રહેવાનું હતું. અલીગઢ કોલેજના લોકો મુસલમાનોના નવા કેળવણીયેલા વર્ગના આગેવાન થયા અને કેટલીક વાર જાહેર રીતે, પણ ધટુંખટું પડદા પાછળ રહીને તેઓ દરેક મુસ્લિમ ચળવળને દોરવણી આપતા હતા. મુખ્યત્વે તેમના પ્રયામોથી જ મુસ્લિમ લીગની સ્થાપના થઈ.

જુનવાણી મનોદશાના તેમ જ રાષ્ટ્રીયતાનો વિરોધ કરનારા આ ગઠ પર અમુક કક્ષામ આઝાદે પ્રકાશ કર્યો. તેમણે એ પ્રકારે સીવિસીધા નર્તી પણ અલી-ગઢની પરંપરાના મૂળ પર ઘા કરે એવા વિચારોનો પ્રચાર કરીને કહ્યો. આ તરુણ લેખક અને પત્રકારે મુસલમાન કેળવણીયેલા વર્ગમાં ખળભળાટ મચાવી મૂક્યો. અને ઘરડાઓ જોડે તેમના પર ધુરંધિયાં કરતા હતા પણ નવી પેઢીના લોકોના મનમાં તેમના શબ્દોએ ઉરકેરાટ પેદા કર્યો. ગુર્જી, મિસર અને ઇરાનમાં બનેલા બનાવોને લીધે તેમ જ હિંદની રાષ્ટ્રીય ચળવળની પ્રગતિને લીધે એ ઉરકેરાટ ક્યારનોયે શરૂ થઈ ચૂક્યો હતો. ઇસ્લામ તેમ જ ઇસ્લામી દેશો માટેની સહાનુભૂતિ અને હિંદની રાષ્ટ્રીયતા વચ્ચે કશો વિરોધ નથી એ દર્શાવી આપીને આઝાદે તેને ચોક્કસ માર્ગે વાજ્યો. મુસ્લિમ લીગને કોંગ્રેસની નજીક આજુવાર્માં આ બીના મદદગાર નીવડી. પોતે હજી કિશોર અવસ્થામાં હતા ત્યારે ૧૯૦૬ની તેની પહેલી જ બેઠકમાં આઝાદ મુસ્લિમ લીગમાં જોડાયા હતા.

બ્રિટિશ સરકારના પ્રતિનિધિઓને ઘડ હિલાલ પસંદ ન પડ્યું. પ્રેસ ધારાની રૂએ તેની પામે જામીનગીરી માગવામાં આવી અને છેવટે ૧૯૧૪ની સાલમાં તેના ઓપખાનાને જપ્ત કરવામાં આવ્યું. આમ માત્ર એ જ વરસની ટૂંકી કારકિર્દી બાદ અલ હિલાલ બંધ પડ્યું. આથી આ અલ-બલાઘ નામનું બીજું અફવાડિક કાઢ્યું. પણ ૧૯૧૬ની સાલમાં આઝાદ અટકાયતમાં રાખવામાં આવ્યા ત્યારે તે પણ બંધ પડ્યું. લગભગ ચાર વરસ સુધી તેમને અટકાયતમાં રાખવામાં આવ્યા હતા અને તેમથી બહાર આવ્યા કે તરત જ તે રાષ્ટ્રીય મહાસભાના એક આગેવાન બન્યા. ત્યારથી તે સતત રાષ્ટ્રીય મહાસભાની કારોબારીના સભ્ય રહ્યા છે, તેમની તરુણ વય હોવા છતાં કોંગ્રેસના એક વડીલ આગેવાન તરીકે તેમની ગણના થતી આવી છે અને રાષ્ટ્રીય તેમ જ રાજપ્રીય બાબતોમાં તથા ઊંચી અને લઘુમતીના પ્રશ્નોમાં તેમની સલાહ કીમતી લેવાય છે. એ વખત તેઓ કોંગ્રેસના પ્રમુખ થયા છે અને અનેક વખત તેમણે લાંબા કારાવાસ ભોગવ્યા છે.

૧૯૧૨ની સાલમાં અલ હિલાલ કરતાં થોડા માસ અગાઉ શરૂ થયેલું બીજું અફવાડિક 'ધ કોમરેડ' હતું. એ અંગ્રેજીમાં નીકળતું હતું અને અંગ્રેજ કેળવણી

પામેના નરી પેઢીના મુસલમાનો પર તેની અસર થઈ હતી મોલાના મહમદઅલી તેના તરી હતા તેમનામા પ્રાચીન પગપરા અને આમસફની કેળવણી એ બનેનું મિશ્રિત મિશ્રણ થયું હતું. તેમણે અલીગઢની પરપનાના પક્ષકાર તરીકે પોતાની કારકિર્દીનો આરંભ કર્યો હતો અને જહાલ રાજકારણની તે વિરુદ્ધ હતા પણ તે એટલા આકેશ અને પ્રયત્નથી પુરુષ હતા કે એ જડ એમાં તે લામો વખત પુરતી રહી શકે એમ નહોતું, અને તેમની ભાષા તેનીની તેમ જ અચોટ હતી ૧૯૧૧ની સાનમા મગાગના ભાગનાં ૨૬ કરનામા આગ્યા તેથી તેમને ભારે આગત લાગ્યો અને વિદિત મરારની પ્રામાણિકતા મિતેનો તેમનો વિશ્વાસ ડગી ગયો આનન મિત્રહેએ તેમના મન પર જીડી અસર કરી અને તુર્કી તેમ જ તેના દ્વારા વ્યક્ત થતી ઇસ્લામી પરપરાની તરફેણમા આવેશભર્યા લખાણો તે લખવા લાગ્યા ઉત્તરોત્તર તે વધુ ને વધુ બ્રિટિશવિરોધી થતા ગયા અને પહેલા મદાયુદમા તુર્કી જોડાયું તેથી તેા તેા સો ટકા બ્રિટિશવિરોધી મન્યા તુર્કોનો નિળય એ નામના એક મશ્હૂર અને અતિ લાના લેખથી (તેમના ભાણો કે લખાણો મ્દી પચ દૂકા નરેતા) ધિ જેમરેહનો અત આઠો સરકારે તે મધ કરારી દીધું થો જ વખત પછી સરમરે તેમને તેમ જ તેમના ભાઈ શોકતઅલીને પંડ્યા અને મદાયુદ દરમ્યાન અને તે પૂડુ થયા પછી પણ એ વરસ સુધી તેમને અકાયતમા રાખી મૂક્યા ૧૯૧૮ની સાનના અતમા તેમને છોડી મૂવામા આગ્યા અને બંને ભાઈઓ તરત જ રાષ્ટ્રીય મહાસભામા જોડાયા ૧૯૨૦ પછીના થોડા વરસો દરમ્યાન અની ભાઈઓએ ખિનાફતની ચળવળ તેમ જ કોંગ્રેસના રાજકારણમા આગળ પડતો ભાગ લીધો અને તે માટે કારાવાસ પણ વેશ્યો મહમદઅલી કોંગ્રેસના પ્રમુખ થયા અને ધણી વરસ સુની તે તેની કારોબારી સમિતિના સભ્ય રહ્યા ૧૯૩૦ની સાનમા તેમનું અવસાન થયું

મહમદઅલીમા થયેલો ફેરફાર હિંદુના મુસનમાનોની મદનાતી જતી મનોદશાનો સૂચક હતો મુસનમાનોને રાષ્ટ્રીયતાના પ્રવાહ તરફ જતા અન્યવી બીજી તરફ વાગવાને માટે સ્થાપવામા આવેલી પ્રગતિવિરોધી તેમ જ અર્ધરજવાડી તરવાના સપૂર્ણ ક્રમૂ નીચેની મુસ્લિમ લીગને સુધ્ધા નરી પેઢી તરફથી આનતા દનાળ્યને નશ થવાની ફરજ પડી કેમકે કમને પણ તે રાષ્ટ્રીયતાના જીવાગ સમે જેવાની હતી અને કોંગ્રેસની નજીક આવના વાગી હતી ૧૯૧૩ની સાલમા તેજે સરમર પ્રત્યેની વફાદારીનું પોતાનું ખેમ મદનીને દિદ માટે સ્વરાગની માગણીનું કયું મોનાના આગ્રે અલ હિલાફમાના પોતાના જોડાવા લખણો મારફતે આ ફેરફારની દિમાયન કરી હતી

ક્રમાલ પાશા : એશિયામાં રાષ્ટ્રીયતાનો ઉદય : ઇકબાલ

ક્રમાલ પાશા સ્વાભાવિક રીતે જ હિંદમાં મુસલમાનો તેમ જ હિંદુઓમાં લોકપ્રિય હતા. તેમણે તુર્કીને પરદેશીઓની હુકમત નીચે જતુ અને છિન્નભિન્ન થતું અચાન્યુ એટલું જ નહીં, યુરોપની સામ્રાજ્યવાદી સત્તાઓ અને ખાસ કરીને ઇંગ્લંડના કાવાદવા પણ તેમણે ઝીંધા વાજ્યા. પણ, ધર્મ વિષેની તેમની ઉદાસીનતા, ખિલાફત તેમણે રદ કરી, સુલતાનનો અમલ તેમણે કાઢી નાખ્યો, ધર્મને આગુએ રાખી રાજકીય દૃષ્ટિથી રાજ્યની રચના કરી, ધાર્મિક સંઘોને વિખેરી નાખ્યા વગેરે કાર્યોથી તેમની નીતિ છતી થતી ગઈ તેમ તેમ ખાસ કરીને વધારે ધર્મચુસ્ત મુસલમાનોમાં આત્મતુડની એ શ્લેષકપ્રિયતા ઘટતી ગઈ અને એ આધુનિક હજીની નીતિ સામે તેમનામાં અણુચતી વિરોધની લાગણી પેદા થઈ. પણ એ જ નીતિને લીધે નરી પેઢીના મુસલમાનો તેમ જ હિંદુઓમાં તે વધારે લોકપ્રિય બન્યા છેક બગવાના સમયથી હિંદના મુસલમાનોના મનમાં ધીમે ધીમે જે સ્વપ્નસૃષ્ટિ પેદા થતી આવી હતી તેના આત્મતુડે અમુક અંશે નાશ કર્યો. ફરીથી તેમના મનમાં એક પ્રકારનું પોલાણ પેદા થવા પામ્યું. ઘણા મુસલમાનોએ રાષ્ટ્રીય ચળવળમાં જોડાઈને આ પોલાણ ભરી કાઢ્યું. ઘણા બેશક ક્યારનાયે એમાં જોડાઈ ગયા હતા પણ ખીજા કેટલાક વિમાસણ અને સંકેતવિકાસમાં પડી જઈ અળગા રહ્યા. ખરેખર ગળગાહ રજવાડી જમાનાની વિચારસરણી અને આધુનિક મનોદશા વચ્ચે હતો રજવાડી લોકોની આગેવાની ખિલાફતની સામુદાયિક ચળવળના ધસારા આગળ તાત્પર્યથી અદશ્ય થઈ હતી પણ ખુદ એ ચળવળનો સામાજિક તેમ જ આર્થિક પરિસ્થિતિમાં અથવા આમજનનાની જરૂરિયાતમાં નક્કર પાયો નહોતો. એનું કેન્દ્ર ખીજે ઠેકાણે હતું અને આત્મતુડે ખુદ એના પાયાના મુદ્દાને નિમૂળ કર્યો ત્યારે ઉપરનું ચણતર તૂટી પડ્યું. એથી મુસલમાન આમજનતા મૂંઝવણમાં પડી ગઈ અને કોઈ પણ રાજકીય પગલું ભરવા માટે તેને ઉત્સાહ ન રહ્યો પણ પડી ગયેલા ખેડવાંના રજવાડી અલેક્ષાંદર શિલિશ સરકારની મદદથી ફરીથી આગળ આગ્યા. શિલિશ સરકાર મેશ તેમને મદદ કરતી રહી હતી પણ તેઓ પહેલાંની જેમ બિનહરીફ આગેવાન થઈ શક્યા નહીં, કાગળ કે હવે પરિસ્થિતિ બદલાઈ ગઈ હતી. વળી મોડો મોડો પણ મુસલમાનોમાં મધ્યમ વર્ગ ઊભો થયો હતો અને રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસની આગેવાની નીચેની સામુદાયિક રાજકીય ચળવળના અનુભવને લીધે પણ પરિસ્થિતિમાં મહત્વનો ફેર પડ્યો હતો.

ખાસ કરીને મુસલમાનોને માટે તે ગુલસાનકાગક નીવડશે એમ તેમને લાગતું હતું. ધણુખડુ તેમણે પોતાનો મત બદલ્યો હતો અથવા તે વખતે એ મુદ્દો મહત્વનો બન્યો નહોતો એટલે આગળથી તેમણે એ વિષે ઊંડા વિચાર નહીં કર્યો હોય. પાછળથી પાકિસ્તાન અથવા હિંદના ભાગલાના ખ્યાલમાં જે દેશરોચક થયા તેની સાથે તેમની સમગ્ર જીવનદષ્ટિ અધભ્રમની આવતી નથી.

જેવટના વરસોમાં ઇકબાલ વધારે ને વધારે અમાનવાદ તરફ વળ્યા હતા. સોવિયેટ રશિયાએ કરેલી ભારે પ્રગતિ તરફ તે આકર્ષાયા હતા. તેમની કવિતા પણ જુદી દિશામાં વળી હતી. તેમના અવસાન અગાઉ થોડા માસ પહેલાં તે ખીમાર ઘર્ષને પડ્યા હતા ત્યારે તેમણે અને બોલાવ્યો અને મેં સહુ તેમની આપ્ત માથે ચડાવી અનેક બાબતો વિષે તેમની સાથે વાતો કરતાં અને લાગ્યું કે, મનભેદ હોવા છતાં ઘણી જામનોમાં અમે એકમત છીએ અને તેમની માથે કામ કરવાનું સુગમ છે તેઓ પોતાનાં સરમરણો કહેવા લાગ્યા અને એક પછી એક અનેક વિષયોની વાત કરવા-લાગ્યા. કરુ વચ્ચે ન બોલતાં હું સુપચાપ તેમની વાતો સાંભળી રહ્યો. હું તેમને તેમ જ તેમની કવિતાનો પ્રશંસક હતો. મારે વિષે તેમને મમતા હતી અને મારે માટે તેમને સારો અભિપ્રાય હતો એ જાણીને મને ધણું જ આનંદ થયો. તેમની પાસેથી હું ઊંચો ત્યારે તેમણે મને કહ્યું, 'તમારી અને ઝીજી વચ્ચે કંઈ વસ્તુ સામાન્ય છે.' તે મુત્સદ્દી છે અને તમે દેશભક્ત છો.' હું ધારું છું કે, મારી અને ઝીજીની વચ્ચે હજી પણ ઘણી વસ્તુઓ સામાન્ય છે અને દેશભક્ત હોવા બાબત તો હું એટલું જ કહી શકું કે, કંઈ નહીં તો એ શબ્દના મર્યાદિત અર્થમાં આજે તો એ કંઈ પણ પ્રકારની વિશેષતા રહી નથી. હિંદ માટે અને અમાધ પ્રેમ છે એ ખરું, પણ ધણી વખતથી મને લાગ્યા કરે છે કે આપણા પોતાના પ્રશ્નોની સમજ અને ઉકેલને માટે પણ રાષ્ટ્રપ્રેમ ફકરના કંઈક વિશેષની જરૂર છે અને સમગ્ર જગતને સ્પર્શતા પ્રશ્નોની સમજ અને ઉકેલ માટે એની એથીયે વધારે જરૂર છે. પણ રાજકારણ મને વગર હતું અને હું તેનો શિકાર બન્યો હતો તે છતાં હું મુત્સદ્દી નથી એમ માનવામાં ઇકબાલ ખમ્મ સાચા હતા.

૧૨

પાયાના ઉદ્યોગોનો આરંભ : દિબક અને ગોખલે ॥ અલગ મતાધિકાર

દિદુ મુસ્લિમ પ્રશ્નોની જૂમિકા શોધવાની અને પાકિસ્તાન તેમ જ હિંદના ભાગવાની નવી માગણીની પાછળ શું રહેલું છે તે સમજવાની મારી ઇચ્છીને લીધે હું અધીરું સદી આગળ નીકળી ગયો. એ સમય દરમિયાન સરકારના

બહારના તંત્રમાં જાણ નહીં પણ લોકોની પ્રતિભામાં ઘણા ફેરફારો થયા હતા. ટ્રેડલાઇન નજીવ બંધારણીય ફેરફારો થયા અને જ્યાં ને ત્યાં તેની ઘંડી પીટવામાં આવી. પણ તેથી અધિકારવાદી અને સર્વસ્વર્ગી પ્રિટિશ અમલમાં કશો ફેર ન પડ્યો તેમ જ ગરીબાઈ અને બેકારીના પ્રશ્નો પણ એવા ને એવા ચાલુ રહ્યા. ૧૯૧૧ની સાલમાં જન્મશેદ્દજી તાતાએ આજે જે જન્મશેદ્દપુરને નામે ઓળખાય છે તે સ્થળે લોહનું કાગળાનું શરૂ કરીને ભારે અથવા પાયાના ઉદ્યોગોનો આરંભ કર્યો. એના તરફ તેમ જ બીજા ઉદ્યોગો શરૂ કરવાના પ્રયાસો તરફ સરકારની ખસા નગર હતી અને તેમને તેણે કશુંયે ઉત્તેજન ન આપ્યું. મુખ્યત્વે અમેરિકન નિષ્ણાતોની મદદથી પોલાદનો ઉદ્યોગ શરૂ કરવામાં આવ્યો હતો. આરંભમાં એ જેમતેમ નબી રહ્યો પણ ૧૯૧૪-૧૯૧૮નું મહામુંદ્ર તેની મદદે આવ્યું. વળી પાછો તે નરમ પડ્યો અને પ્રિટિશ ડિમેન્ડર વાળા-એના હાથમાં જવાનો ભય તેની સામે ખડા થયો હતો પણ રાષ્ટ્રીય ભાવનાના દબાણે તેને ઉગારી લીધો.

ઉદ્યોગોમાં કામ કરનારા મજૂરોનો વર્ગ દિંદમાં ભિન્ન થતો જતો હતો. તે અનંગદિન અને અસહાય હતો અને તે જેમાંથી આવ્યો હતો તે ખેડૂત વર્ગનું જીવનધોરણ અત્યંત નીચું હોવાથી તેમના મજૂરીના દરો વધી ન શક્યા અને તેમની સ્થિતિ સુધરી ન શકી. કશી આવકત વિનાના મજૂરોની વાત કરીએ તો એવા બેકાર લોકોની સંખ્યા કરોડોની હતી. એમાંથી જેટલાં જેઈએ તેટલાં માણસો મળી શકે એમ હતું અને આ સ્થિતિમાં હડતાળ સફળ થાય એમ નહોતું ટ્રેડ યુનિયન કોંગ્રેસની પહેલી બેઠક ૧૯૨૦ની સાલના અરસામાં ભરાઈ હતી આ નવા ઔદ્યોગિક મજૂર વર્ગના સભ્યો દિંદના રાજકીય તખ્તમાં પર અસર પાડી શકે એટલા નહોતા. દેશના ખેડૂતો અને મજૂરોના સાગરમાં તેમનું પ્રમાણ નજીવું હતું. વીસમી સદીના ત્રીજા દસકામાં ઔદ્યોગિક મજૂરોનો અવાજ સંભળાવા લાગ્યો પણ હજી તે મંદ હતો. રશિયન ક્રાન્તિએ, ઔદ્યોગિક મજૂરોને મહત્ત્વ આપવાની લોકોને ફરજ પાડી ન હોત તો એની અરગળ્યના ધર્મ શકત. થોડીઃ મોટા પાયા પરની અને સુસંગઠિત હડતાળોએ પણ તેમના તરફ લક્ષ આપવાની ફરજ પાડી.

ખેડૂત વર્ગ દિંદમાં સર્વત્ર હતો અને તેનો પ્રશ્ન એ દિંદનો સર્વોપરી પ્રશ્ન હતો છતાં તે તો હજી યુગો રહ્યો હતો અને ગજકીય નેતાઓ તેમ જ સરકાર એ બંનેએ તેને વિસારી મૂક્યો હતો ગજકીય ચળવળની આરંભની અવસ્થામાં તેમાં ઉપજા થરના મધ્યમ વર્ગના લોકો, ખાસ કરીને શિક્ષિત ધંધાદારી વર્ગો અને વહીવટી તંત્રમાં રચાત મેજસ્ટ્રાની આજી રાખનારા લોકોની આકાંક્ષાઓનું ભેર હતું. રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસ પુખ્ત વયે પહોંચી ત્યારે (૧૯૮૫ની

સાલમા તેની સ્થાપના થઈ હતી) નવા પ્રકારના આગેવાનો બહાર આવ્યા એ આગેવાનો વધારે જઠાય અને નામનો કરવાની ભાવનાવાળા હતા તેઓ નીચના થરના મધ્યમ વર્ગના મોટી સંખ્યાના લોકોના તેમ જ વિદ્યાર્થીઓ અને યુવાનોના પ્રતિનિધિ હતા જગાગના ભાગના સામેની પ્રજા અગવગમાથી આવ્યા જઠાન અને આલેશ ધણા આગેવાનો પેલ ધણા પણ નવા યુગના માથા પ્રતિનિધિ મહારાષ્ટ્રના બાળ ગંગાધર દિગ્ગ હતા જૂની પેઢીના આગેવાનોના પ્રતિનિધિ પણ ગોપાલ કૃષ્ણ એખને નામના એક અતિ બાહોશ અને તરુણ મહારાષ્ટ્રી હતા ક્રાંતિ ત્રી ધોષણીઓથી વાતાવરણ ગાજી ઉઠ્યું, લોકોની સામ્યુદી અત્યંત તગ બની અને અધ્યક્ષમણ્ય અનિવાર્ય બની ગઈ આ દાગરને માટે દાદાભાઈ નવરોજીને તેમની નિવૃત્તિમાથી મહાર લાવવામાં આવ્યા તે કોંગ્રેસના પિતામહ સમા હતા દેશભરમા તેમને વિષે ખૂબ આદર હતો તેમ જ હિંદના દાદા તરીકે તેમની ગણના થતી હતી પરંતુ રાજી થોડા વખત માટે દડી અને ૧૯૦૭ની સાલમા અધ્યામણ્ય થયા વિના ન રહી એમા દુખીતી રીતે વિજય જૂતા વિનીત અથવા મગાવ પક્ષનો થોો પણ તેમનો આ વિજય સંસ્થાના તત્ત્વ પરના તેમના માન્યુને તેમ જ કોંગ્રેસના મહુ મર્મોદિન મતાધિગરને આભારી હતો હિંદના ગજકીય દષ્ટિએ જગત લેખનો ધણો મોટો ભાગ 'દિગ્ગ' અને તેમના પક્ષની તરફેણમા હતો એ વિષે લવલેશ શકા નથી કોંગ્રેસ પોતાનું ધણુ ખરુ મહત્ત્વ શુભાવી બેડી અને લોકોના મન બીજી પ્રવૃત્તિઓ તરફ વળ્યા જગાગમાં તાસવાદી પ્રવૃત્તિ જગી રશિયન તેમ જ આર્થિક ક્રાંતિગરીઓના દાખનાનુ અનુકરણ કરનામા આ યુ

આ ક્રાંતિકારી નિયાગેની મુસ્લમાન જુગનિવાઓ પર પણ અસર થઈ આ વળણુને અપ્રમા રાખવા માટે અગાઉ અનીગદ કોલેજે પ્રવૃત્ત કર્યો હતો અને હવે સરમારની ગ્રેરણા નીચે આગાખાન અને બીજાઓએ મુમલમાનોને માટે રાજકીય સરથાની જોગવાઈ કરવાને તેમ જ તેમને કોંગ્રેસથી અગા રાખવાને મુરિલમ લીગની સ્થાપના કરી મુસ્લમાનોને માટે અલગ મતાધિગર દાખન કરવને નિશ્ચય કરવામાં આવ્યો એ એનાથી વધારે મહત્ત્વની તેમ જ હિંદના ભાગિ વિકાસને માટે અત્યંત માર્મિક બીના હતી હવે પડી મુમલમાનો અનગ મુસ્લમાન મતાધિગર પ્રમાણે જ ચૂટણી માટે જિજ રહી શકે અને ચૂટાઈ શકે એમ હતું ગાડીના હિંદથી તેમને જુદા પાડતી અને એમઓથી અનતી આવેતી તેમ જ દુન્નરવિજાનની પ્રગતિને લીધે ત્વરિત બનેતી, આપસમા એકતા અને મુમેગ સ્થાપનારી પ્રક્રિયાને ઉનદની નાખનારી દીવાન તેમની આમપાસ બેબી મરવામા આવી મતદારમગા જહુ મર્મોદિત દેશથી શરૂઆતમાં એ દીવાન જહુ નાની હતી પણ મતદારમગા

પાના ઉદ્યોગોનો આરંભ : દિણક અને ગોખવે : અલગ મતાધિકાર ૪૭૬

સ્તારવામાં આવતું ગયું તેમ તેમ આખા શરીરને જર્જરિત કરી નાખનાર
ત્ની જેમ તે મોગી ને મોગી થતી ગઈ અને સમગ્ર રાજકીય તેમ જ
માર્ગિક પ્રવૃત્તિ પર તેની અસર થઈ યુનિસિપાલિટીની તેમ જ સ્થાનિક
રાજની સરચાઓમાં પણ એ ઝેર વ્યાપી ગયું અને છેડે એને પરિણામે
રેલ્વેતરફના અને બેઠકા ભાગના પડ્યા પછીથી (ઘણા સમય માદ) અન્ય
સ્થિતિ મળૂં મહાજનો તેમ જ વિદ્યાર્થી સરચાઓ તેમ જ વેપારીની
સરચાઓ વગેરે પણ ઊભા થયા આ બધી પ્રવૃત્તિઓમાં મુસલમાનો
હાજર હોવાથી આ બધી સરચાઓ સ્વાભાવિક રીતે તળિયામાંથી ઊગી
હોતી પણ ઉપરથી કૃત્રિમ રીતે ઊભી કરવામાં આવી હતી અને તેની
માગેવાની જૂના અર્ધરજવાડી વર્ગની વ્યક્તિઓના દયમાં હતી આમ,
માફીના હિંદ પર નિકાસના જે પ્રસારો અસર કરતા હતા તેનાથી મધ્યમવર્ગીય
મુસલમાનોને અને મુસ્લિમ આમજનતાને પણ અમુક અશે અળગા રાખવામાં
માવ્યા બ્રિટિશ સરકારે પેદા કરેલા અથવા સાચવી રાખેલા સ્થાપિત હિંદો પણ
કદમાં મોળા પ્રમાણમાં હતા હવે અલગ મતાધિકારથી એક વધુ અને પ્રમુખ
સ્થાપિત હિંદ ઊભું કરવામાં આવ્યું

વધતી જતી રાજકીય ગતિની સથે ઓછું થતું જતું એ હાથમાં
અનિષ્ટ નહોતું સગમરી નીતિનું પોષણ મળવાથી એ અનિષ્ટ વધતું અને ફેલાતું
ાયું અને દેશની સામે ખા. થયેલા રાજકીય સામાજિક કે આર્થિક સાચા
સનાહોને તેણે ઢાકી રાખ્યા આગળ ન પા એમાંનું કશું નહોતું ત્યાં તેણે
માગના અને વૈમનસ્ય પેદા કર્યો અને કૃત્રિમ ટેમ પર વધારે ને વધારે આધાર
રાખવાની તથા સનાશ્રમની દૃષ્ટિથી નિચાર ન કરવાની વૃત્તિ પેદા કરી તેણે
માનીતા અનેલા સમૂહને ખરેખર નમગો પાડ્યો

ફેગનશ્વીની તેમ જ આર્થિક દૃષ્ટિએ પછાત સમૂહો અથવા લઘુમતી
કોમો સાથે કામ લેવાની સાચી નીતિ ખાસ કરીને પ્રગતિશીલ ફેગનશ્વીની નીતિ
મારફતે પોતાનો નિકાસ સાધવામાં તેમ જ આ બધી જાણીને પૂરી કરવામાં
તેમને મદદ કરવાની હોવી જોઈતી હતી મુસલમાનોને માટે અથવા ખ્રીષ્ટ
પછાત લઘુમતી કોમો માટે અથવા જેને એની ખાસ જરૂર હતી તે દનિત
વર્ગના લોકો માટે પણ એમાંનું કશું કરવામાં ન આવ્યું નીચલા દરજ્જાની
સરકારી નોકરીઓમાં નાની નની જગ્યા આપવામાં જ બધું સમાપ્ત થઈ જતું
હતું અને સમગ્રપણે ધોરણ ઊંચું કરવાને બદલે દૃષ્ટી વાર લામકાતનો ભોગ
આપવામાં આવતો

અલગ મતાધિકાર આ રીતે જે સમૂહ પછાત અને નમગા હતા તેમને
વધારે નમગા પાડ્યા, તેમની અનગપણી અને કોમી લાગણીને ઉત્તેજન

આપું અને રાષ્ટ્રની એકતા વિકસતી અટકાવી દીધી. લોકશાહીનો તેમાં ઇન્કાર હતો. તેણે અતિશય પ્રગતિવિરોધી સ્થાપિત હિતો પેદા કર્યાં, ધોરણો નીચાં કર્યાં અને સૌને સ્પર્શતા દેશના સાચા આર્થિક પ્રશ્નો તરફ જતું લક્ષ્ય ખીજી દિશાઓમાં વાળ્યું. મુસલમાનોમાં દાખલ કરવામાં આવેલો આ અલગ મતાધિકાર ખીજી લઘુમતી કેમો અને સમૂહોમાં પણ દાખલ થયો અને છેવટે હિંદુ વિવિધ રંગી અનેક ચલવટાવાળા પોન જેવું બની ગયું. કદાચ થોડા સમય માટે કંઈક લાભ તેનાથી થયો હોય એમ અને. એ લાભ જોકે શો તે હું બતાવી શકું એમ નથી. પણ હિંદનાં જીર્વનના દરેક વિભાગમાં તેણે પાગવાર નુકસાન કર્યું છે એ નિર્ણયાર્થ છે. એમાંથી જ તમે નરેહ નરેહની જુદાપણની લાગણી પેદા થઈ છે અને છેવટે હિંદના ભાગલા પાડવાની માગણી પણ એમાંથી જ ઉદ્ભવી છે.

આ અલગ મતાધિકાર દાખલ કરવામાં આવ્યો ત્યારે લોકો મોટી હિંદી વચ્ચે હતો. પ્રથમ તેણે એનો વિરોધ કર્યો હતો પણ વાર્ષસરોયના દબાવ આગળ છેવટે તેણે એમાં નમતું આપ્યું. આ પદ્ધતિના મૂળમાં રહેલાં જોખમો તેણે પેલાની ડાપરીમાં બતાવ્યાં છે અને. એને લીધે પ્રતિનિધિત્વને ધોરણે રચાયેલી સંસ્થાઓના વિકાસમાં અનિવાર્ય રીતે વિલંબ થશે એમ જણાવ્યું છે. ઘણું કરીને વાર્ષસરોય તેમ જ તેમના સાર્થાઓને એ જ જોઈતું હતું. હિંદના સુધારાને અંગેના મોટા-મોટા રિપોર્ટમાં (૧૯૧૮) આ કેમી મતાધિકારના જોખમો પર ફરીથી ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે: ‘ધર્મ કે વર્ગના પાયા પરના ભાગલાથી એકબીજાની સામે સંગઠિત થયેલા રાજકીય પક્ષો પેદા થાય છે અને તે માણ્યોને નાગરિક તરીકે નહીં પણ પક્ષકાર તરીકે વિચાર કરવાનું શીખવે છે. . . . એથી, કેમી ધોરણે રચાયેલી મતાધિકારની મર્યાદા પણ પદ્ધતિને અમે સ્વચાસનના સિદ્ધાંતના વિકાસમાં અત્યંત ગંભીર વિધન તરીકે લેખીએ છીએ.’

મકરણ આઠમું

છેલ્લો તપક્કો (૨)

રાષ્ટ્રવાદ વિ. સામાજ્યવાદ

૧૧૨

મધ્યમ વર્ગની લાચારી : ગાંધીજીનું આગમન

પહેલું મહાયુદ્ધ શરૂ થયું. મુખ્યત્વે કરીને કોંગ્રેસમાં લંગાણ પડ્યું હતું અને કહેવાતા જહાજ અને મવાળ દળમાં વહેંચાઈ ગઈ હતી, તેથી તેમ જ મુદ્દાનાં બંધનો ને પ્રતિબંધોને લીધે રાજકીય પ્રવૃત્તિ છેક મંદ પડી ગઈ હતી. આમ છતાં એક વાત ખાસ તરી આવતી હતી : મુસલમાનોમાં તવા ઊભા થઈ મધ્યમ વર્ગના લોકો વધારે ને વધારે રાષ્ટ્રવાદી બનતા જતા હતા અને એ મુસ્લિમ લીગને કોંગ્રેસની તરફ ધોક્કતા જતા હતા. બંને સંસ્થાઓ વચ્ચે સ્પર્ધા મેત્રી પણ પેદા થઈ.

મહાયુદ્ધ દરમિયાન ઉદ્યોગોની પ્રગતિ ધીમી અને અંગાળની શયની મિલોએ મ જ મુખર્ષ, અમદાવાદ અને ખીજ જગ્યાઓની મતરાઉ કાપડની મિલોએ તાના શેર ધરાવનારાઓને ૧૦૦થી ૨૦૦ ટકા જેટલું ભારે વ્યાજ વહેંચ્યું. આમાંનું કેટલુંક વ્યાજ ડાંડી અને લંડનના પરદેશી મૂડીદારોના હાથમાં ગયું અને તેલુંક હિંદના કરોડપતિઓના ગળવામાં ગયું. અને એ રીતે તેમની દાક્ષતમાં વારો થયો. આમ છતાં આ બધા વ્યાજની રકમ પેદા કરનાર મજૂરો ખારી કે માડિયા વિનાનાં, જેમાં પ્રકાશનું નામ નહોતું તેમ જ પાણીની સગવડ નહોતી સ્વચ્છતાને માટે પણ કશી વ્યવસ્થા નહોતી એવા ‘ગંદાં અને રોગનાં જંગલ’ોથી ભરેલાં યોજકાંઓ આ અત્યંત કંગાળ જીવન ગાળતા હતા. આ બધું જ્યાં આગળ સિટિય મૂડીનું પ્રાધાન્ય હતું અને જે મોટી મોટી મહેસાનોનું હેર કહેવાતું હતું એવા કલકત્તા શહેરની નજીકમાં જ હતું. જ્યાં આગળ હિંદી મૂડી વધારે પ્રમાણમાં જેવામાં આવતી હતી એવો મુખર્ષ શહેરમાં એક પંદર ફૂટ લાંબી આર ફૂટ પહોળા ખોલીમાં પુખ્ત વયના માણસો અને બાળકો મળીને છ ટુંબનાં કુલ ત્રીસ માણસો સાથે રહેતાં હતાં એવું એક કમિશનની તપાસમાં મળ્યું હતું. એમાંની ત્રણ સ્ત્રીઓને થોડા જ વખતમાં મુલાકાત આવવાની

હતી અને એ એક ખોલીમાં દરેક કુટુંબનું પોતાનું જુદું રસોડું હતું. આ દાખલાઓ કંઈક વિશિષ્ટ પ્રકારના છે પણ તે સાવ અપવાદરૂપ છે એમ નથી. આ વર્ણન વીસમી સદીના બીજા અને ત્રીજા દશકાની સ્થિતિનું છે. એ વખતે તેમાં કંઈક સુધારો કરવામાં આવ્યો હતો. આ સુધારો કરવામાં આવ્યો તે પહેલાંની સ્થિતિ કેવી હશે એની કલ્પના કરતાં કમકમાટી છૂટે છે.*

કારખાનાંઓમાં કામ કરતા મજૂરોના વાસ તેમ જ તેમનાં ઘોણાંઓ મેં જોયાં હતાં તેનું મને સ્મરણ છે. ત્યાં આગળ શ્વાસ લેવાની પણ મુશ્કેલી પડતી હતી, તેમાંથી બહાર આવ્યા પછી હું આમો બની ગયો હતો અને માથા રોમેરોમમાં ત્રાસ ને ક્રોધની લાગણી વ્યાપી ગઈ હતી. એક વાર ઝરિયામાં આવેલી કોલસાની ખાણ આગળ પણ હું ગયો હતો અને અમારી બહેનો ત્યાં આગળ કેવી સ્થિતિમાં કામ કરે છે તેનો ચિતાર મેં જોયો હતો. એ ચિતાર અથવા માણસને એ ગતે કામ કરવું પડે છે એ જોઈને મને લાગેલો આગત હું કદી પણ ભૂલી શકું એમ નથી. પછીથી સ્ત્રીઓને ખાણની અંદર કામ કરતી બંધ કરવામાં આવી હતી. પણ હવે પાછી તેમને ત્યાં કામ પુરવા મોકલવામાં આવી છે અને એના કારણમાં અમને જણાવવામાં આવે છે કે, યુદ્ધની જરૂરિયાતોને પહોંચી વળવા માટે વધારે મજૂરો જોઈએ છે. અને છતાં કરોડો માણસો એકાર છે ને જૂઠમરો વેડે છે; ને માણસોનો આ દેશમાં તોટો નથી. પણ રાજીના દરે એટલા નીચા અને કામની સ્થિતિ એટલી ખરાબ છે કે એને લીધે લોકો એ તરફ આકર્ષાતા નથી.

બ્રિટિશ ટ્રેડ યુનિયન કોંગ્રેસનું પ્રતિનિધિ મંડળ ૧૯૨૮ની સ્થાનમાં હિંદની મુલાકાતે આવ્યું હતું. પોતાના હેવાલમાં તેણે જણવ્યું છે, ‘આસામની ચામાં દસ લાખ દિંદી મજૂરોનો પક્ષીનો, જૂબ અને નિરાશા દર વરસે બેળાય છે’ બંગાળના જાહેર આરોગ્ય ખાતાના ક્ષયરેક્ષકે ૧૯૨૭-૨૮ના પોતાના હેવાલમાં લખ્યું હતું, ‘એ પ્રાન્તના ખેડૂત વર્ગના લોકો જે ખોરાક ખાય છે તેના પર ઉંદરો સુધ્ધા પાંચ અઢવાડિયાંથી વધુ વખત ન શુધી રહે.’

આખરે મદાયુદ્ધનો અંત આવ્યો અને સુલેહ અમારે માટે રાહત અને પ્રગતિ લાવવાને બદલે દમનના ક્ષય તેમ જ પંજાબમાં લશ્કરી કાયદાનો અમલ લાવનારી નીતી. જોડી નામોશીની લાગણી તેમ જ ઉમ્ર ક્રોધ અમારી પ્રજાના

* આ ઉપરાંત તથા હકીકતો બી સિવરાવના વિ ગિન્હાઉટલ લેફ્ટ ફ્રિન્ડિયા એ નામના પુસ્તકમાંથી ટાંકવામાં આવ્યાં છે. (એલન એન્ડ અનનીન, લંડન, ૧૯૨૮) એ પુસ્તકમાં હિંદના મજૂરોના પ્રશ્નોની તેમ જ તેમની સ્થિતિને અને વિચારણા કરવામાં આવી છે.

રેમેશભાઈ બધાની ગયાં અમારા દેશનું પુરુષાતન કચડી નાખવામાં આવતું હતું અને ગોળગુની અટગ અને નિરંતર આવતી પ્રક્રિયા અમારી ગરીબાઈ વધારે જતી હતી તેમ જ અમારી સક્રિય હજી જતી હતી ત્યારે બધાગણીય મુધારાની તેમ જ નોકરીઓ કિદીમય બનાવવાની અંત વિનાની વાતો મરકરીતપ હતી એક પ્રાંત તરીકે અમે અસહાય અને લાચાર બની ગયા હતા.

પણ અમે શું કરી શકીએ એમ હતું ? એ ગોઝરી પ્રક્રિયાને બંધની ઢીલી રીતે ? એક સર્વસમર્થ રાક્ષસના પગમાં સપડાઈને અમે અસહાય અને લાચાર બની ગયા હોઈએ એમ લાગતું હતું, અમારા અવયવો જડ થઈ ગયા હતા, અમારા મન મરી ગયા હતા. ગોડૂન વર્ગ પરવશ અને બીકણ બની ગયો હતો, કારખાનાઓના મજૂરોની દશા એથી સારી નહોતી આ સર્વમાહી અધેશ્વરમાં મશાલરૂપ મળ્યા હેત તે મધ્યમ વર્ગના, એટલે કે જલોલા અને એ બહુતર પર જીવનાર લોકો પોતે આ સચગચર તમમમા ડૂબી ગયા હતા. ટેટીક રીતે તેમની દશા ખેડૂત વર્ગના લોકો કરતાં પણ ખૂબી હતી જમીન સાથેનો જેમનો સમ્બંધ હતો તેમ જ જેઓ ઠાઈ પણ પ્રકારનું શારીરિક થા યાનિક કામ કરવાને માટે નકામા બની ગયા હતા એવા વર્ગ-સુત થયેલા દળદેશ બહુલા ને બહુતર પર જીવના માગનારા લોકો ઉત્તરોત્તર વધતા જતા બેમરોના દગમા ભાગ્યા અને લાચાર તેમ જ હતાશ મનીને કમ્પ્રોમિસમાં ઊંચ ને ઊંચ ઊતરતા ગયા એમાંથી ગણમાગાંધ્યા સ્વર્ગ વડીન, દાકતર, ઇન્જીનેર કે કારકુન બનાયી આખા સમુદાયની રિથિતિમાં ફરો ફેર પડ્યો નહીં ખેડૂત જૂમે મરતો હતો પણ સદીઓથી તે તેની આસપાસની પરિરિથિતિ સાથે કીડી અને કુજર વચ્ચેની હોય એવી અસમાન વસ્ત લાડતો આવ્યો હતો તેથી સદન શીન બન્યો હતો અને ગરીબાઈ તેમ જ જૂમમરાની રિથિતિમાં પણ અમુક પ્રકારની સ્વસ્થતા ને આત્મગૌરવ જાગી રહ્યો હતો — અંગ અને સર્વસમર્થ વિધિને વશ વર્તવાની ભાવના તેનામાં હતી મધ્યમ વર્ગના અને ખાસ કરીને નવા બહેવા વર્ગના લોકોની માનવતામાં આમ નહોતું તેમની પાછળ એવી જાતની ઠાઈ જૂમિ નહોતી કાચા અને હતાશ થયેલા એ લોકોને મ્યા જવું અને શું કરવું, એ સજીવ નહોતું, કેમ કે જૂના, કે નવા બેમાંથી એકમાં તેમને આશાના દર્શન થતા નહોતા સામાજિક ધ્યેયને મિતે તેમની ભાવના જાગી નહોતી વેદાનું આવે તો તે વેદોને પણ કરવા જેવું કંઈક કરવામાં તેમને સમાધાન નહોતું રૂઝિઓના બોજ નીચે દબાયેલા હોનાયી જન્મથી જ તેઓ વૃદ્ધ હતા પણ વૃદ્ધોની પુરાણી સરમરિતા તેમનામાં નહોતી આધુનિક વિચારો તરફ તેઓ આકર્ષાયા પણ તેના દાદનો — આધુનિક માગની સામાજિક અને વૈજ્ઞાનિક મનો દશાનો — તેમનામાં અભાવ હતો કેલાક લોકોએ જૂનાકાળની નિષ્પ્રાણ બની ગયેલી

રૂઢિઓ તેમ જ પ્રથાઓને ચુસ્તપણે વગળી રહેવાનો પ્રયામ કર્યો અને એ રીતે તેમણે વર્તમાન દુઃખોમાથી કંઈક ગડન રોકી પણ એમાથી તેમને કંઈ રાહત લાઈ એમ નહોતું. કેમ કે, ટાંગોરે કહ્યું છે તેમ, જીવનમાં આપણે નિષ્પ્રાણ વસ્તુનું અવર્તન ન કરવું જોઈએ કારણ કે તે જીવલેણ હોય છે. બીજા કેટલાકોએ પશ્ચિમની ફિક્કો અને નિષ્ફળ નકલ કરી આમ, શરીર અને મન માટે રિસામનું કોઈક સલામત સ્થાન શોધવા માટે ધમપજરા મારતા પણ તે તેને મર્યાદા નથી એના ભગદરિયે છોડી દેવામાં આવેલા માણસોની જેમ હિંદના સમાજ-જીવનનાં ઘેરાં જળમાં કોઈ નિશ્ચિન લક્ષ્ય વિના તેઓ આમનેમ તરફડતા હતા.

આનું કરવું શું? ગરીબાઈ અને હતાશાના કાળમાં હિંદ જાડું ને જાડું ગરકવું જવું હતું તેમાથી તેને બહાર ફેરી રીતે ખેંચી કાઢવું? ઉત્તેજના, વેદના અને અનિશ્ચિનતાનાં ઘોડા વરસો સુધી નહીં પણ કેટલીયે પેઢીઓ સુધી અમારી પ્રજાએ પોતાના ‘રુવિર અને પરિશ્રમની, આસુ અને પસીનાની’ આદુતિ આપી છે. આ પ્રક્રિયા હિંદના દેહ અને આત્મામાં બહુ જાડે સુધી જતરી ગઈ છે અને માણસના ફેફસાના તળુએ તળુને ફેરી ખાઈને ધીમે ધીમે પણ અનિવાર્ય રીતે તેનો જીવ લેનારા પેના ગોઝારા વ્યાધિની પેઠે એ અમારા સમજીજીવનની દરેક બાજુ પર એરી અસર કરે છે કેટલીક વાર અમને થઈ આવતું કે આના કરતા કોલેરા કે પ્લેગ જેવી ઝડપી અત લાવનારી અને સહેજે વરતી રાકાય એવી પ્રક્રિયા સારી. પણ આ ક્ષણિક ભાવ હતો, કેમ કે આવશ્યારીપણાથી કે જીવ પર આની જવાબી કરો. અર્થ સરે નહીં અને ધર કરી એરેલો વ્યાધિ જીટવંદાથી દૂર ન થાય.

અને પછી ગાંધીજી આવ્યા. તેઓ અમને આગસ મરડીને ઉગાડે અને જીડા શ્વાસ લેનાને પ્રેરે એવા વાયુના સમગ્ર પ્રવાહ સમા હતા અધકારને વીધતા પ્રકાશના કિરણની પેઠે તેમણે અમારી આખો પરનાં પડા દૂર કર્યા, અનેક વસ્તુઓને ઉઘનાવી નાખનાર વદોળની પે, રિજેક્ટ કરીને લોકોના મનો-વ્યાપારમાં તેમણે ઊઘવપાથવ ફગી નાખી તે આલમાંથી અથવા સમાજની ટોચ પરથી આવ્યા નહોતા, હિંદની કંડોરોની અમજનતામાંથી તે બહાર આવતા લાગતા હતા તેઓ એ આમજનતાની ભાષા બોલતા હતા અને નિરતર તેના તરફ તેમ જ તેની અતિભયકર સ્થિતિ તરફ સૌનું લક્ષ ખેંચતા હતા તેમણે અમને કહ્યું કે, આ ખેડૂતો અને મજૂરોના રોગપ્રય પર જીવનારા તમે સૌ તેમની પીડ પરથી જીતરી પડો, આ ગરીબઈ અને દુઃખો પેા કરનાર પદ્ધતિ દૂર કરો રાજકીય સ્વતંત્રતાએ પણ ત્યારે નહીં સ્વરૂપ ધારણ કર્યું અને તેમાં નહીં તત્ત્વ દાખવ થયું. તેમણે જે કંઈ કહ્યું તેમાંનું ઘણું અમે અરધુપરક સ્વીકાર્યું અથવા કેટલીક વાર તો ખિતકુલ સ્વીકાર્યું નહીં. પણ એ બધું મંથ

હતું નિર્ભયતા અને મત્ય તેમ જ સદાયે જનતાનું પ્રમાણ નજર આગળ રાખીને એ મનેને અનુરૂપ કાર્ય એ તેમના ઉપદેશનું ટાલું હતું. અમારા પ્રાચીન ગ્રંથોમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે, પ્રજા શુ કે વ્યક્તિ શુ અમય એ સૌને માટે સર્વોત્તમ ગુણ છે અને એ અમય એવે કેવળ શરીરિંદ હિંમત નહીં પણ ચિત્તમાથી ભયનો સદતર અભાવ અમારા ઇતિહાસના ઉપ મળે જનક અને યાજ્ઞવલ્કય કવ કહેલું હતું કે, પ્રજાને નિર્ભય મનાવવાનું કામ લોખનાયકોનું છે પણ બ્રિટિશ અમલ નીચે હિંદમાં ભયનું — સર્વવ્યાપી, ગૂઝળાવનાર ને ત્રાસજનક ભયન, સામ્રાજ્ય પ્રસ્થું હતું, લશ્કરનો ભય, પોલીસનો ભય, સર્વત્ર ફેલ પેની છૂપી પોલીસની જાગનો ભય, સરગરી અમલદારોનો ભય પ્રજાને દમ્બાવાને માટે કરવામાં આવેના મયદાઓનો અને જેલખાનાનો ભય, જમીનુદારના કર ઉધરાવનાગનો ભય, શાહુકારનો ભય તેમ જ આગણમાં મદાયે ખા રહેના ભૂખમરા અને મેડારીનો ભય આ સર્વવ્યાપી ભયની સામે ગાંધીજીએ શાન્ત પણ નિશ્ચયયુક્ત સૂરે ઘોષણા કરી તેમણે કહ્યું કરો નહીં એ એટલી સહેલી વાત હતી શુ? ના અને છતાં ભય પોતાની આસપાસ બ્રાતિની જુદાવગ ઊભી કરે છે તે વાસ્તવિકતા કરતાં વધારે મિહામણી હોય છે અને શાન્ત ચિત્તે વાસ્તવિકતાનું પૃથક્કરણ કરવામાં આવે, તેના પરિણામો સ્વેચ્છપૂર્વક સ્વીકારી લેવામાં આવે તો તેની આસપાસનો ઘણોખરો ભય લુપ્ત થાય છે.

આમ, જાણે કે એમએક, લોકોના ખબા પરનું ભયનું મનુ વાદળ બેશક પૂરે દુરુ તો નહીં પણ અસાધારણ પ્રમાણમાં દૂર થયું જુદાણું અથવા અસત્ય એ ભયનો નિખનો સાથી છે, એવે નિર્ભયતાની પાછળ સત્ય પણ આવે છે હિંદના લોકો પહેલાના કરતાં કઈ વધારે સત્યનાદી જતી ગયા અથવા તમજ તેમની મૂળ પ્રકૃતિ બદલાઈ ગઈ એમ કહેવાનો આશય નથી, આમ છતાં જુદાણું અનાવવાની અને ચોરીછૂનીથી વતવાની જરૂર ઓછી થતા મોગે ફેરફાર દેખાવા નાગરો કાર્મ મનોવિશ્લેષણનો નિષ્ણાત માનસિક રોગશી પીતા દરદીના જૂઠાકાગમાં ઊંડે નજર કરી તેની પ્રથિઓ શોધી લે, તેની આગળ તે હતી કરે અને એ રીતે તેના મન પૂરનારો બોખને દૂર કરે તેવા એ માનસિક ફેરફાર હતો.

વળી, અમારી અધોગતિ પરનારા અને અમારું સ્વમાન હણનારા પગદેશી અમલને લાગ્યા વખત સુધી વશ વર્તના માટેની શરમતી લાગણી તેમ જ ગમે તે ભોગે પણ હવે તેને વશ ન કરવાની ધમશ પણ અમારા મનમાં પેટ થઈ હતી.

અમે પડેનાના કરતાં મહુ મત્યનાદી મની ગયા એમ તો ન કહેવાય, પણ અમને શરમાવાને સત્યને માર્ગે ચકાવનારા કેવળ અને નિર્ભેળ સત્યના

પ્રતીક સમા ગાંધીજી સદાયે અમારી સાથે હતા. સત્ય શી વસ્તુ છે? એની મને યોજીત ખબર નથી. મને લાગે છે કે આપણે જે સત્યો પિંછાનીએ છીએ તે બધાં સાપેક્ષ છે અને નિરપેક્ષ અથવા ડેવગ સત્ય આપણી મતિની બહારની વસ્તુ છે. જુદા જુદા માણસો સત્યને જુદી જુદી રીતે પિંછાને એમ અને અને તેઓ ખસૂસ એમ કરે છે. અને પ્રત્યેક વ્યક્તિ પર તેની પૂર્વજ્ઞમિકા, તેની ડેવગણી તેમ જ તેની ભાવનાઓની પ્રજ્ઞા અસર થયા વિના રહેતી નથી. ગાંધીજીની આત્મતામાં પણ એમ જ છે. પરંતુ માણસ જે કંઈ અનુભવે અને તેને જે ચાહું લાગે તે કંઈ નહીં તો વ્યક્તિ પૂરતું સત્ય હોય છે. એ વ્યાખ્યા પ્રમાણે જોતાં, ગાંધીજી જેટલી દૃઢતાથી સત્યને વળગી રહેનારો બીજો, કોઈ માણસ મેં જોયો નથી. રાજદ્વારી પુરુષમાં એ શુદ્ધ હોય તે જોખમકારક છે, કારણ કે પોતાના મનમાં જે હોય તે તે બોલી દે છે અને તેમાં જે કંઈ ફેરફાર થતા રહે તે તે પ્રત્યક્ષ જણાવતો રહે છે.

ગાંધીજીની દિવસમાં કરોડો લોકો પર વત્તાઓજ પ્રમાણમાં અસર થઈ. કેટલાકોએ પોતાનું જીવન ધરમગ્રંથથી બદલી નાખ્યું, કેટલાક પર તેની થોડીધણી અસર થઈ અથવા તેમના પરની અસર કાળે કરીને ધોવાઈ ગઈ અને છતાં એ પૂરેપૂરી તો ન જ ધોવાઈ; એનો અમુક અંશ સર્વથા ફેંકી દઈ શકાય એમ હતું જ નહીં. જુદા જુદા લોકો પર તેમની જુદી જુદી અસર થઈ અને દરેક જણ એ સવાલનો પોતાનો જુદો જવાબ આપવાનો. કેટલાક વળી આદિકમિડસના શબ્દોમાં એ જવાબ આપશે: 'વળી અમે બીજાને સાંભળીએ છીએ ત્યારે, એનું વ્યાખ્યાન આહે એટલું વક્રત્વપૂર્ણ હોય તોયે તેને લેશમાત્ર પણ કાને ધરતા નથી. પણ જ્યારે અમે તમને સાંભળીએ છીએ અથવા તમારું જ બોલેલું ફરીથી કહી બતાવનાર કોઈ બીજાને સાંભળીએ છીએ, ત્યારે તમારું કથન તે ગમે એટલી ખરાબ રીતે રળૂં કરતો હોય તોયે તે સાંભળીને પુરુષ, સ્ત્રી કે પ્રાણી સહિત બધા શ્રેતાઓ દિગ્ભ્રમ અને મંત્રમુગ્ધ બની જઈએ છીએ. અને સ્વપ્નનો, હું સ્વ દીવાનો થઈ ગયો છું એમ તમે કહેશો એનો કંઈ રાખ્યા વિના મારી વાત કહું તો, કસમ' આદિને જણાવીશ કે મારા પર તેમના શબ્દોની અસાધારણ અસર થઈ હતી' અને ફરીથી તે સાંભળવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય તો તેની ખસૂસ એવી જ અસર થવાની. તેમને જોવાના સાંભળું છું તે ઘડીએ, મારા અંતરમાં પુણ્યપ્રોપ ભભૂંટી જાય છે, મારું હૃદય ભરાઈ આવે છે અને મારી આંખોમાંથી અશ્રુની ધારા ઘૂરે છે, -- અને આવો અનુભવ મને એકલાને જ નહીં બીજા અનેક માણસોને થાય છે.

'હા, અને મેં પેરીક્લિસ તેમ જ બીજા પ્રભાવગ્રાસ્ત્ર વક્તાઓને સાંભળ્યા છે, અને સાચે જ તેમનાં વ્યાખ્યાનો ખૂબ છતાંદર હતાં; પણ તેમની મારા

ગાંધીજીની આજેવાની નીચે કોંગ્રેસ પ્રાણવાન સંસ્થા બને છે ૪૮૭

પર કદી એરી અસર થઈ નથી તેમણે કદી પણ મારું અંતર વલોની નાખ્યું નથી, કે હું પામરમા પામર જીવ છું એની લાગણી મારામા પેદા કરી નથી. પણ અહીં ગર્ભ કાલથી મારા મનની સ્થિતિ એવી થઈ ગઈ છે કે આજ સુધી હું જે રીતે જીવતો આવ્યો છું તેની રીતે હવે કદી પણ જીવી શકું એમ નથી . . .

‘અને ખીજ એક વસ્તુ છે, જે મેં ખીજ કોર્પોરેશન સંપ્રદર્શનમાં નથી અનુભવી અને જે મારામાં તમને શોધી જડે એમ નથી એ છે શરમની, નામોશીની લાગણી દુનિયામાં એક માત્ર સોક્રેટીસ એવો માણસ છે જે મને શરમિદો કરી શકે તેનાથી છૂટકા છુટાપ એમ નથી તે મને જે કરવાનું કહે છે તે મારે કરવું જોઈએ એ હું ગાણુ છું. આમ છતાં તેની નજર બહાર જતાવેંત સમુદાય થા ટોળા સાથે લળી જવા માટે હું શું કરું છું તેની હું લગભગ પરના કરતો નથી. આમ માલિકના પંજમાથી છટકી જનાર શુવામની પેઠે જીવ લઈને તેમનાથી દૂર ભાગુ છું અને બની શકે ત્યાં સુધી તેમનાથી દૂર રહુ છું, અને પડીથી જ્યારે ફરીથી મને તેમનો ભેટો થાય છે ત્યારે આગળ કબૂલેની બંધી વાન મને યાદ આવે છે અને સ્વાભાવિક રીતે જ હું નજવાઈ મરું છું. . .

‘સર્પના કરતાં પણ વધારે ઝેરી દંડ મને લાગ્યો છે; સાચી વાત કહું તો એથી વધારે પીકાકારી દંડ ખીજે કોર્પ છે જ નહીં મારા હૃદયમાં થા મારા ચિત્તમાં અથવા તમે એને ચાહે તે કહેા ત્યાં મને દંડ લાગ્યો છે .’ *

૨

ગાંધીજીની આજેવાની નીચે કોંગ્રેસ પ્રાણવાન સંસ્થા બને છે

ગાંધીજી કોંગ્રેસમાં પડેલી વાર દાખલ થયા અને તત્કાળ તેમણે કોંગ્રેસનું બંધારણ બદલી નાખ્યું તેમણે કોંગ્રેસને લો-ચાહી ધોરણે ચાલતી ને સામુદાયિક સંસ્થા મનાવી એમ તો પહેલાં પણ તે લોકચાહીને ધોરણે ચાલતી સંસ્થા હતી પણ ત્યાં સુધી તેનો મનાધિકાર મર્યાદિત હતો અને તેની પ્રવૃત્તિ ઉપવા વર્ગમાં પરિમખાપ્ત થતી હતી હવે તેમાં ખેડૂતો દાખલ થયા અને નવા સ્વાગમાં તે મધ્યમ વર્ગની સારી સરખી જાટવાળી ખેડૂતની જખરજસ્ત સંસ્થાનું સ્વરૂપ ધારણ કરના લાગી તેનું આ કિસાની સ્વરૂપ ઉત્તરોત્તર વધતું જવાનું

* ચિ કામિવ ઢાયલોમ્સ બોફ વ્લેટો — એવરીમેન્સ લાઈઝરી

હતું. કારખાનાંના મજૂરો જ્યુ તેમાં દાખલ થયા પછુ વ્યક્તિઓ તરીકે, અલગ સંગઠિત સમૂહ તરીકે નહીં.

કાર્ખ એ હવે આ સંસ્થાનો પાયો અને દેતુ બનનાર હતો અને તે પછુ શાન્તિમય કાર્ખ. કેવળ વાતો કરવી અને દંડો પસાર કરવા અથવા ત્રાસવાદી પ્રવૃત્તિ, આ એ વિક્કરો આગ સુધી દતા. એ બંનેને બાબુએ મૂકવામાં આવ્યાં અને ખાસ કરીને ત્રાસવાદી પ્રવૃત્તિને વખોડી કાઢવામાં આવી, કેમ કે તે કોંગ્રેસની મૂળભૂત નીતિથી વિરુદ્ધ હતી. કાર્ખની એક નવી પદ્ધતિ યોજવામાં આવી. એ સંપૂર્ણપણે શાન્તિમય હોવા છતાં અન્યાયને તાબે ન થયાનો અને એને પરિણામે આવી પડતાં કષ્ટો ને દુઃખ સ્વેચ્છપૂર્વક વહોરી લેવાનો એમાં સમાવેશ થતો હતો. ગાંધીજી કંઈક અજળ જાતના શાંતિવાદી હતા કેમ કે તે કાર્ખશક્તિથી ઊભરાતા ક્રિયાવાદી હતા. વિધિને અથવા પોતે જોને અનિષ્ટ ગણતા હોય તેને તે કહી પછુ વશ થતા નહોતા. અનિષ્ટ કે અન્યાયનો સામનો કરવાની ભાવના તેમની રોગરગમાં વ્યાપેલી હતી; એ સામનો જો કે શાન્ત અને વિનય-શીલ હતો.

કાર્ખ માટેની હાકલ દિવિંધ હતી. વિદેશી અમલને પડકારવાનું તેમ જ તેનો સામનો કરવાને અંગેનું કાર્ખ તો બેશક હતું; પછુ અમારી સામાજિક કુપ્રથાઓની સામે લડવાનું કાર્ખ પછુ હતું. હિંદની સ્વતંત્રતા હાંસલ કરવાના કોંગ્રેસના મૂળભૂત ધ્યેય તેમ જ તેને માટે અખત્યાર કરવાની શાન્તિમય કાર્ખપદ્ધતિ ઉપરાંત રાષ્ટ્રીય એકતા — જેમાં લઘુમતીઓને લગતા સચાસોના ઉલ્લેખનો સમાવેશ થતો હતો — અને દલિત વર્ગોનો ઉદ્ધાર તેમ જ અસ્પૃશ્યતાનિવારણ એ કોંગ્રેસના કાર્ખક્રમની મુખ્ય બાબતો હતી.

ભય, પ્રતિષ્ઠા, પ્રગતિ એટલેક કે અનૈચિત્ક સહકાર અને જેમનાં સ્થાપિત હિતો બ્રિટિશ રાજ્યની સાથે કાંકળાયેલાં હતાં તેવા કેટલાક વર્ગો બ્રિટિશ અમલના મુખ્ય આધારરથો છે એ જોઈને ગાંધીજીએ એ પાયા પર દૃષ્ટિ કર્યો. ઇતકાએ ઊંડી દેવાનું જણાવવામાં આવ્યું અને ઇલકાખપારીઓએ આ હાકલનો ઝાઝો જવાબ વાળ્યો નહીં છતાં પ્રજાના મનમાંથી બ્રિટિશરોએ આપેલા ઇલકાઓની કિંમત ઊતરી ગઈ અને તે અધોગતિના લક્ષણ જેવા ગણાયા. નવાં ધોરણો અને નવાં મૂલ્યો પ્રચલિત થયાં અને વામસિરોમના દરબારના તેમ જ દેશી રાજ્યોના ભમકા અને દબદબાની પહેલાં લોકોના મન પર ખુબ અસર થતી હતી તે હવે અતિશય દારમાસ્પદ, ગ્રામ્ય અને શરમજનક લાગવા માંડ્યાં કેમ કે તેની ચોપાસ પ્રજાની ગરીબાઈ, હાડમારી અને દુઃખ રહેલાં હતાં. ધનિક લોકો પોતાની સમૃદ્ધિનું પ્રદર્શન કરવા આહતા નહોતા; કંઈ નહીં તો બહારના દેખાવમાં તેમનામાંના પછાએ સાદી રહેણીકરણી અખત્યાર કરી

ગાંધીજીની આગેવાની નીચે કૌએમ પ્રાણુવાન મંસ્થો બને છે ૪૯૯

અને પડેરવેશમાં સામાન્ય સ્થિતિના માણસથી ભાગે જ તેમને જુદા પાડી શકાય એમ હતું

નિન્ત પ્રકારની અને નિષ્ક્રિય પ્રણાલીમાં ઊઠેના કૌએસના આગળના નેતાઓ આ નવી રીતો સહેવાઈથી અપનાવી શક્યા નહીં અને ગ્વનતાના ઉછાગાથી તેઓ અગ્રસ્થ ગયા હતા આમ જના દેશમાં ફરી વળેતુ જાનના અને લાગણી તુ મોતુ એતુ પ્રમગ હતુ કે, એનો થોડો નશો તેમને પણ થયો અહુ થોડા કૌએસમાંથી નીકળી ગયા અને મદમત્વની ઝીણા તેમાંના એક હતા હિદુ મુગ્ધિયમ પ્રશ્ન અગે કાઈ પણ પ્રકારનો મતભેદ પડવાને લીધે તેમણે કૌએમ ઊંડી નહોતી પણ નહીં અને વગરે પ્રગતિલીન ત્રિચારસરણી સાથે તેઓ પોતાનો મેળ સાધી ન શક્યા અને ખાસ કરીને જેનાતેના કપડાં પડેરલા અને ત્રિદુસ્તાની જાસામાં વાત કરતા લોકો કૌએસમાં રોગામધ દાખલ થયા તેથી તેમણે કૌએમ ઝોડી દીરી હતી રાજકારણનો તેમનો ખ્યાન કષ્ટકે જાયા પ્રકારનો અને ધારાસભાની તેમજ સરનારે નીમેની મિત્રીની પ્રતિત્તે વધારે અનુદાન આવે એવો હતો થોડા વરસો સુધી તે રાજકારણમાંથી સાન અગા પડી ગયા હતા અને સાને માટે હિદુ ઊડનાનો પણ તેમણે નિષ્ક્રિય કયો હતો તે ઇંગ્લંડમાં જર્જને વગ્યા અને ઘણા વગસ તેમણે ત્યાં જાળ્યા

એમ મહેવામાં આવે છે કે, હિદીઓતુ માનસ તત્વત નિષ્ક્રિયતાપરામણ હોય છે અો એ વિધાનમાં સત્ત્વ રહેતુ છે એમ મને લાગે છે પ્રાચીન વયોવદ્ધ જાતિઓમાં જીવન પ્રત્યે એતુ નયણ પેલ મતુ હોય એમ મને ફિલ સુદીની નામી પર પગ પણ માણસને એ તરફ લઈ જાય છે આમ જતા હિદુતુ રિશિષ્ટ પ્રવરતુ દુરજદ ગાંધી નિષ્ક્રિયતાથી સ્વલ ઉલની હકીકત વ્યક્ત કરે છે તેમનામાં નક્ષત્રના જેટલી શક્તિ અને મર્ધ મારેની ધગશ છે, અને તે પોતે મર્ધ મરે છે એટલુ જ નહીં, ખીમ્તઓને પણ દડમેરીને કાપ કરવાને પ્રેરે છે હિદના લોભની નિષ્ક્રિયતા સામે લડવામાં અને તેને બદલવામાં મારા જાળુના પ્રમાણે ખીમ્ત કાઈના પણ કરતા તેમણે વધારે કાળો આપ્યો છે

તેમણે અમને ગામ આમાં મોખા અને કાપ્તો મરેજો લઈ જનારા અમખ્ય દુનેની પ્રતિત્તિઓથી આમપ્રદેગ ગુજવા લાગ્યો એતુ પણ ખાગમગાને નગી જાણો અો નિષ્ક્રિયતાના પેના કવચમાંથી મદાર નીખવા લાગ્યો અમાગ પર મરેની અમગ જુગી જાનની પગ એટલી જ દુરગમી હતી કેમ કે જુખમરો સદાયે જેની પાળા બન્યા હોતો હતો એના આમવાગીના તેની મૂંપડીની સમીપ જાણે પડેલી જ વાગ અમને સદાત દર્શન થયા પુનઃકે અને રિત્તાપૂર્વ વ્યાખ્યાનો કરવા ગમ આગેની અમારી આ મુલામતેમાંથી હિદુ અમારું અર્થશાસ્ત્ર અમે વગરે શીખ્યા અમને પડેલા જે જાનતમક

અનુભવ થયો હતો તે સુદૃઢ અને પરિપક્વ બન્યો અને પાઞ્જીથી અમારા વિચારોમાં ગમે એવો ફેરફાર થાય તોયે હવે અમે અમારી પટ્ટેલેની ગોથું ઘરથી કે ધોરણો પર પાછા જઈ શકીએ એમ નહોતું

ગાંધીજી આર્થિક, સામાજિક અને ઇતર બાબતો પર કટ્ટર વિચારો ધરાવતા હતા એ મારા વિચારો કોંગ્રેસ પર ઠાળી બેસાડનાનો તેમણે પ્રયત્ન ન કર્યો તેઓ પોતાના વિચારો જોડે ખીનતા ગયા અને એમ કરતા મરતા. કેટલીક વાર પોતાના લખાણો દ્વારા તેમાં ફેરફાર કરતા રહ્યા પણ તેમના કેટલાક વિચારો કોંગ્રેસમાં ઘાબન કરનાનો તેમણે પ્રયત્ન કર્યો પણ એમાં તે સાધનાનીથી આગળ વધ્યા કેમ કે પ્રજાને તેમને પોતાની સાથે લેવી હતી કેટલીક વાર કોંગ્રેસને તેમની ઝડપે આનુ મુશ્કેલ થઈ પડતું અને તેમને પોતાના પગનાં પાછા ખેંચવા પડ્યા તેમના વિચારો સંપૂર્ણપણે અપનાવનારા ધણા નહોતા અને કેનાક તો તેમની મૂળભૂત દૃષ્ટિ સાથે પણ સમન નહોતા પણ વર્તમાન સંજોગોને બધમેસના આનતા હોવાથી કઈક મર્યાદિત અને હળવા સ્વરૂપમાં કોંગ્રેસમાં આવેના એ વિચારોને ધણાઓએ અપનાવ્યા તેમના વિચારોની ભૂમિમાં બે મામતમાં અસ્પષ્ટ પણ ધણી અસર થોડી જણાઈ એક એ કે, કોઈ પણ વસ્તુ આમજનતાને કેના પ્રમાણમાં કાયદાકારક છે એ મૂળભૂત કસોટીથી દરેક મુદ્દાને કસી જોવો અને બીજી બાબત એ કે, સાધનો હમેશા મહત્વની બાબત છે નિર્ધારિત સાધ્ય યોગ્ય હોય તોયે સાધનો સમર્થમાં દુર્લભ ન કરી શકાય કેમ કે સાધન સાધનો પર આનન છે અને તેને અનુરૂપ તેમાં ફેરફાર થાય છે

ગાંધીજી તરત જ ધાર્મિક વૃત્તિના માણસ છે અને પોતાની રોજગમાં હિંદુ છે આમ છતાં ધર્મ વિષેની તેમની કલ્પનામાં કોઈ જડ સિદ્ધાંત શ્રદ્ધા કે વિધિને સ્થાન નથી * તેના મૂળમાં નીતિના મયદા વિષેની તેમની અન્ય શ્રદ્ધા રહેલી છે એને તે સત્ય અને પ્રેમનો મયદો મહે છે સત્ય અને અહિંસા તેમને મન એક જ વસ્તુ છે અથવા એક જ વસ્તુની બે જુદી બાજુઓ છે અને તે કશો બેદ મ્યાં વિના એક યા બીજાને માટે બેમાથી ગમે તે શબ્દ વાપરે

* ૧૯૨૮ના બન્યુઆરીમાં શ્રી કેનેરેજન બોર્ડ, મિડલ્સેક્સ કોલેજ આગળ આપીએ હતું હવે 'લાખા અભ્યાસ અને અનુભવ પછી હું આ નિષ્કાસ પર આવ્યો છું ૧ બધા ધર્મો માયા છે ૨ બધા ધર્મોમાં કઈ ને કઈ દોષ રહેલો છે ૩ બધા ધર્મો પર મને મારા પોતાના હિંદુ ધર્મ જેટલો જ પ્રેમ છે બીજા ધર્મો પ્રત્યે મને મારા ધર્મ જેટલો જ પૂન્યભાવ છે એથી ધર્મ પરિવર્તનનો વિચાર અરક્ય છે હે ઈશ્વર મને આપીએ તે સી જ જ્ઞાનદર્શિ તેમજે પણ આપા' એવી નહી પણ હે ઈશ્વર તેમના સર્વોચ્ચ વિદ્યાસને માટે જરૂરી બધી જ્ઞાનદર્શિ અને સત્ય તેમને આપા' એવી આપણી ઈશ્વર પ્રત્યે પ્રાર્થના હોવી જોઈએ'

છે. હિંદુ ધર્મનું દાદા પોતે સમજ્યા છે એવો તેમનો દાવો છે અને તેથી ગોપાયોગ્યના અંગેની પોતાની આદર્શવાદી દૃષ્ટિ સાથે સુસંગત ન હોય એવા પ્રત્યેક શાસ્ત્રપ્રમાણ તેમ જ ધાર્મિક રૂઢિને તે માન્ય રાખતા નથી, અને એ શાસ્ત્રપ્રમાણો અથવા આગમો પ્રસિદ્ધ છે અથવા પાશ્વર્થી ધુસારી દેવામાં આવેલી છે એમ કહે છે. તેમણે કહ્યું છે, ‘નૈતિક દૃષ્ટિથી હું જે સમજી ન શકું અથવા જેનું સમર્થન ન કરી શકું એવા પરંપરાગત આચાર કે પ્રથાનો ગુનામ થવાનો હું ઇન્કાર કરું છું.’ અને તેથી વ્યવહારમાં, પોતે વાહે તે માર્ગ અખત્યાર કરવામાં, પોતાના જીવનમાં ફેરફાર કરવામાં તેમ જ પ્રાપ્ત પરિસ્થિતિ સાથે તેનો સુમેળ સાધવામાં અને જીવન ને કાર્ય અંગેની પોતાની દ્વિલક્ષ્મી નિર્માણ કરવામાં તે અસાધ્યરણ્ય સ્વનંત્રતા બેગવે છે. તેમને માટે સર્વોપરી બંધન એક જ છે અને તે છે તેમની સમજ પ્રમાણેના નીતિના કાયદાનું. એ દ્વિલક્ષ્મી સાચી છે કે ખોટી એ વિષે ચર્ચાને સ્થાન હોઈ શકે પણ દરેક વસ્તુને અને ખાસ કરીને પોતાની જાતને એ મૂળભૂત ગજથા માપી જોવાનો આગ્રહ તે રાખે છે. રાજકારણમાં તેમ જ જીવનનાં બીજાં ક્ષેત્રોમાં એને લીધે સામાન્ય માણસ મુશ્કેલીમાં મુકાઈ જાય છે અને ઘણી વાર તે ગેરસમજ પેદા કરે છે. પરંતુ તેમણે પસંદ કરેલા સીંચા માર્ગ પરથી ઠાઈ પણ મુશ્કેલી તેમને કળાવી શકતી નથી. અમુક મર્યાદામાં બદલાતી જતી પરિસ્થિતિ સાથે જોકે તે નિરંતર પોતાનો સુમેળ સાધતા રહે છે. પોતે જે સુધારા સૂચવે છે અને જે સલાહ આપે છે તે દરેક પ્રથમ પોતાની જાતને લાગુ પાડે છે. તે હમેશાં દરેક વસ્તુનો આરંભ પડથી જ કરે છે અને તેમની વાણી અને વર્તન વચ્ચે સંપૂર્ણ સુમેળ હોય છે. અને તેથી ગમે તે બને તોયે તે પોતાની સમતા કદી ગુમાવતા નથી અને તેમના જીવન ને કાર્યને વિષે હમેશાં એક પ્રકારની સાંગોપાંગતા બદકે પૂર્ણતા હોય છે. તેમની દેખીતી નિબંધગતામાં પણ તેમનું વ્યક્તિત્વ વિકાસ પામતું લાગે છે.

પોતાની ઇચ્છા અને આદર્શો પ્રમાણે જેનું ઘડતર કરવાને તે પ્રવૃત્ત થયા હતા તે હિંદુ વિષેની તેમની કલ્પના શી હતી? ‘જેમાં સૌ ગરીબમાં ગરીબ લોકોને પણ એમ લાગે કે આ મારો દેશ છે, જેના ઘડતરમાં તેમનો અસરકારક ફિરસો હોય, જેમાં ઉચ્ચ વર્ણના અને નીચ વર્ણના લોકો ન હોય, જેમાં બંધી કેમોના લોકો પરસ્પર, સંપૂર્ણ મેળથી રહે એવું હિંદુ નિર્માણ કરવાને માટે હું કાર્ય કરીશ. . . . એ હિંદુમાં અસ્પૃશ્યતાની બાંધે અને માદક પીણાં-ઓના શાપને સ્થાન નહીં હોય. . . . સ્ત્રીઓ એમાં પુરુષોના જેટલા જ હક્કો બોગવતી હશે. . . . એવા હિંદુનું સ્વપ્ન હું સેવું છું.’ પોતાના હિંદુ વારસા માટે ગૌરવ લેતા હોવાથી હિંદુ ધર્મને સર્વસ્પર્શી બનાવવાનો તેમણે પ્રયાસ

કર્મો અને સત્યમા તેમણે મધ્યા વર્મોને સમાવી લીધા પોતાના સાર્વત્રિક વારસાને અમિત કરવાનો તેમણે ઇન્કાર મ્યો તેમણે કહ્યું છે, 'દિદી સરકૃતિ સર્ગો દિદુ, ઇસ્લામી કે બીજી કોઈ સરકૃતિ નથી એ મધ્યા સરકૃતિના મિશ્રણનો એ પરિપાક છે' વળી તેઓ કહે છે, 'દુનિયાના બધા દેશોની સરકૃતિના પ્રવાહો માગ ધરની આસપાસ ફરતી વહેતા રહે એમ હું ઇચ્છુ પણ તેમનામા ॥ એકથી બે ચાર જનાનો હું ઇન્કાર કરુ છું બીજા લોકોના વરમાં ધૂમી જનાર પગલા માણસ તરીકે, મિખાગી તરીકે કે ગુનામ તરીકે રહેવાનો હું ઇન્કાર કરુ છું' અધુનિક વિચારોની અસર તેમના પર થઈ છે પણ પોતાના મૂળથી દૂર તે કદી પણ ખસતા નથી અને તેમને મગ્ન્યૂતપણે વળગી રહે છે

અને એ રીતે પોતાની પ્રજાની આધ્યાત્મિક એજા પુન સ્થાપિત કરવાને, સમાજના મથાળા પરના પાશ્વર્ય રહેણીકરણીવાળા નાના સમૂહ અને આમજનતા વચ્ચે ખડી થયેલી દીવાલ તોડવાને, પુરાણા વાગસાના જીવત તરવો શોધી મઠી તેના પાયા પર નવું ચથતર કરવાને અને આમજનતાને તેની મૂર્ખામથી જમાડવાને તેમ જ નિષ્ક્રિયતામાંથી બહાર કાઢી તેને અન્વેત તેમ જ ક્રિયાશીલ બનાવવાને તે કટિબદ્ધ થયા તેમની એકમાર્ગી પથ અતુલિધ પ્રકૃતિમા આમજનતા સાથેનું તેમનું તાત્પર્ય તેમ જ તેને વિષેનો તેમનો સમ ભાવ અને કેવળ હિંદના જ નહીં દુનિયાભરના ગરીબ ને અકિચન લોકો પ્રત્યેની તેમની અસાધારણ અત્મીયતા સહેજે આગળ તરીકે આવતી હતી બીજી બધી બાબતોની પેઠે દુઃખ અને દારિદ્ર્યમા ડૂબી ગેરના આ લોકોનો ઉદ્ધાર કરવની તેમની ધમણ આગળ ધમને સુધ્ધા પાડ્યાનું સ્થાન હતું 'અર્ધજૂખી પ્રજા પાસે ધર્મ, કળા કે સગવળ ન હોઈ શકે' 'જૂણે મરતા કરો' લોકોને જે ઉપયોગી થઈ શકે તે જ મારે મન સુર છે આજે આપણે પ્રથમ જીવનની પાયાની વસ્તુઓ આપીએ જીવનના ચણગારરૂપ તેમ જ તેને શોભા આપનારી વસ્તુઓ એમાંથી આપોઆપ પેા થશે કરોડો લોકો જે સમજી શકે તેની કળા અને સાહિત્ય મારે જોઈએ' કરોડોની આ દુખી અને અમિચન જનતા તેમના ચિત્તમા ધર કરી બેઠી હતી અને બીજી બધું એની આસપાસ ફરતું રહેતું હતું 'કરોડોને માટે એ શાશ્વત નગરણ છે અથવા શાશ્વત સમાધિ છે' તે મ્હેતા કે, 'પ્રત્યેક માણસનું એકેએક આસુ લેવાની' મારી મદદવાકાક્ષા છે

પ્રત્યેક માણસની સ્વતંત્રતા અને સમાનતાની હિમાયત કરતા પરંતુ એ બધું ગરીબમા ગરીબ માણસના ગર્જથી માપતા આત્મવિશ્વાસ અને અસામાન્ય પ્રભરના સામર્થ્યથી ભરેલા આ અસાધારણ શક્તિશાળી માણસે દિંદની આમ જનતાને મનમુગ્ધ કરી અને લેલ્યુ મકની પેઠે તેને પોતાના તરફ આકર્ષી એમા

નવાઈ પામવા જેવું કશું નથી.. તે તેમના જૂનાકાળે ભવિષ્ય સાથે જોડતા અને નિરાશા તેમ જ દુઃખમય વર્તમાનને. ભવિષ્યના સુખમય અને આશાથી ભરેલા જીવન તરફ એકી છલંગે ફેદી જવાના પગથિયાં જેવો દર્શાવતા લાગ્યા. અને એકલી આમગ્નતાને જ નહીં. જેમના મનમાં અનેક ગદમથલો અને મૂંઝવણો ચાલતી હતી તેમ જ જીવનભરની ટેવોમાંથી નીકળીને ફેરફાર અપનાવવાનું જેમને માટે ધણું કપરું હતું એવા ભણેલા ને ભણતર પર જીવનારા વર્ગના લોકોને અને ખીન્નઓને પણ એમ જ લાગ્યું. આ રીતે તેમણે બતાવેલો માર્ગ ચાલનારાઓમાં જ નહીં, તેમના વિરોધીઓમાં અને શું કરવું અને શું વિચારવું એવી દિશામાં પડી ગયેલા ઘણાંયે તટસ્થ લોકોમાં પણ તેમણે મોટી માનસિક ક્રાંતિ કરી.

કોંગ્રેસ પર ગાંધીજીનું પ્રભુત્વ હતું અને છતાં એ વિશિષ્ટ પ્રકારનું પ્રભુત્વ હતું કેમ કે કોંગ્રેસ સાંકેય, જંગમોર અને બહુવિધ પ્રવૃત્તિવાળી તેમ જ વિવિધ પ્રકારના મતો ધરાવનારા લોકોથી ભરેલી સંસ્થા હતી. અને તેને સહેલાઈથી આમ કે તેમ વાળી શકાય એમ નહોતું. ગાંધીજી ખીન્નઓની ઇચ્છાને અનુકૂળ થવા માટે ફેટલીક વાર પોતાનું પક્ષ હળવું કરતા અને ફેટલીક વાર તફાવત વિરુદ્ધનો નિર્ણય પણ સ્વીકારી લેતા. ફેટલીક મહાર્ત્તની બાબતોમાં તે જરા પણ રહીંગ્યું કરતા નહીં અને એકથી વધારે પ્રસંગે કોંગ્રેસ અને તેમની વચ્ચે તીવ્ર મતભેદ ઊભો થયો હતો. પરંતુ તે સદાયે હિંદની સ્વતંત્રતા અને ઉદ્ધાર રાષ્ટ્રવાદના પ્રતીક સમાવેશે જ હિંદને શલાભીમાં રાખવાને મથતા સૌના કટ્ટર વિરોધી રહ્યા છે અને લોકો ખીજી બાબતમાં તેમની સાથે સંમત થતા નહોતા તે છતાં આ પ્રતીક તરીકે તેઓ તેમની આસપાસ એકત્ર થતા અને તેમની આગેવાની સ્વીકારતા. સક્રિયપણે લડત ચાલુ ન હોય ત્યારે તેઓ તેમની આગેવાની સ્વીકારતા નહોતા પણ લડત જ્યારે અનિવાર્ય બની જતી ત્યારે એ પ્રતીક સૌથી વધારે મહત્ત્વની વસ્તુ બનતી અને ખીજું બધુંયે ગૌણ થઈ જતું.

આમ ૧૯૨૦ની સાલમાં કોંગ્રેસે અને ધણેખરે અંશે આખા દેશે આ નવો અભિપ્રાય માર્ગ અખત્યાર કર્યો અને બ્રિટિશ સરકાર સાથે તેને વારંવાર અથગમણ ઊભી થઈ. આ કાયમીપદ્ધતિ તેમ જ નવી પેઢા થયેલી પરિસ્થિતિ એ બંનેમાં ગર્ભિત રીતે એ અથગમણ મોઝૂદ હતી, પણ એ બંધાંની પાછળ ગજકીય દાવપેચ કે કાવાદાવા નહીં પણ હિંદની પ્રજાને સમર્થ અનાવવાની ઇચ્છા રહેલી હતી. કેમ કે માત્ર એ સામર્થ્ય દ્વારા તે સ્વતંત્રતા મેળવી શકે ને ટકાવી શકે એમ હતું. એક પછી એક સચિનમ ભંગની લડતો આવી અને તેમાં પ્રજાને સારી પેઠે કષ્ટ અને યાતનાઓ વેડવાં પડ્યાં. પણ એ કષ્ટો અને યાતનાઓ સ્વેચ્છાએ વહેરેલાં હતાં, ને તેથી તે અગદથી નીકળ્યાં, વલ્યમાગ્યાં આવી પડનારાં જેવાં. તે લોકોને હેજનાવી મૂકનારાં અને તેમનામાં વિફલતા અને

નાસીપાસીની લાગણી પેદા કરનારાં નહોતાં. સરકારના મનના કોરડાની ઝપટમાં આવી પડવાથી કેટલાક લોકોને અનિચ્છાએ પણ સહેલું પડ્યું અને સ્વેચ્છાએ તે વહોરી લેનારાઓમાંથી પણ કેટલાક ભાગી પડ્યા. પરંતુ ઘણા પોતાના ધ્યેય પ્રત્યેની નિષ્ઠા જાળવી રહ્યા અને એ કમોટીમાં અડગ રહ્યા તેમ જ એ અનુભવની તાવણીમાં તવાઈને વધારે ક્ષણ જન્મા. કોઈ પણ વખતે, જ્યારે કોંગ્રેસનું પાસું નમતું જતું હતું ત્યારે પણ, તેણે અગિયતા જગ આગળ નમતું ન આપ્યું કે પરદેશી સત્તાને તે વશ ન થઈ. સ્વાતંત્ર્ય હાંસલ કરવા માટેની દિ'હની ઉત્કટ ઇચ્છા તેમ જ પરદેશી આધિપત્યનો સામનો કરવા માટેના તેના દૃઢ સંકલ્પના પ્રતીક તરીકે કોંગ્રેસ ચાલુ રહી. એથી જ, દિ'હવાસીઓ પીટીના ઘણા એટલા બધા દુર્ઘાટ હતા અથવા પોતે કશુંકે કરી ન શકે એવા સંજોગોમાં મુકાઈ ગયેલા હતા તેમ છતાં દિ'હના અસંખ્ય લોકો તેના તરફ સદાનુભૂતિ રાખતા હતા અને તેની દોરવણીની અધેક્ષા રાખતા હતા. અમુક રીતે કોંગ્રેસ એક પક્ષની સંસ્થા હતી; વગી તે અનેક પક્ષોનો અવાજ વ્યક્ત કરનારી સંસ્થા પણ રહી છે; પણ તત્ત્વતઃ તે એથી કંઈક વિશેષ હતી. કેમ કે તે અમારી પ્રજાના અસંખ્ય લોકોની જાંઘમાં જાંઘી મનોર્થમના વ્યક્ત કરતી હતી. એને એપેડે નોંધાયેલા સભ્યોની સંખ્યા ઘણી મોટી હતી પણ એ તેના આ વ્યાપક અને સર્વસ્પર્શી સ્વરૂપની કેવળ ઝાંખી છંધા હતી. કેમ કે તેની સમયસંખ્યાનો આધાર લોકોની તેમાં જોડાવાની ઇચ્છા પર નહીં, અમારી દૂર દૂરનાં ગ્રામડાં સુધી પહોંચવાની શક્તિ પર પણ હતો. ઘણી વાર અમારી એ સંસ્થા અત્યારે છે તેમ ગેરકાયદે સંસ્થા જની હતી, કાયદાની નજરે તેની હસ્તી નહોતી અને તેના એપેડ તેમ જ કાગળિયાં પોલીસ લોકો ઊપાડી ગયા હતા.

સવિનય ભંગની લડત બંધ હોય ત્યારે પણ દિ'હના ખ્રિસ્તી રાજ્યતંત્ર સાથેના અસહકારનું સ્વંસામાન્ય વક્ષણ ચાલુ રહેતું; લડતના સમય જેવી ઉગ્રતા જોકે તેમાં નહોતી. પણ એક અંગ્રેજનો અંગ્રેજ તરીકે વૈયક્તિક બહિષ્કાર એવો એનો અર્થ હરગિજ નહોતો. ઘણા પ્રતિભાં કોંગ્રેસ સરકારે સત્તા પર આવી ત્યારે અનિવાર્યપણે મગધરી કામે માં સારી પેઠે સહકાર કરવાનું થયું. પણ ત્યારે પેલી જૂમિકામાં ખાસ ફેરફાર થયો નહોતો અને સરકારી ફરજો બળવતા હોય તે સિવાય કોંગ્રેસીઓએ કેવી રીતે વર્તવું એની સૂચનાઓ કાલે વામાં આવી હતી. થોડા વખત માટેની સમજૂતી અને બાંધકાંડ કેટલીક વાર અનિવાર્ય જની જતી એ ખરું પણ દિ'હના રાષ્ટ્રવાદ અને ઇર્ષાના સાક્ષાત્કાર વચ્ચે ઉત્પત્તી સુવેદ સંભરી શકે એમ હતું જ નહીં. સ્વાતંત્ર્ય દિ'હ જ સમાનતાની જૂમિકા પર ઇર્ષા સાથે સહકાર કરી શકે એમ હતું.

૩

પ્રાંતોમાં કોંગ્રેસી સરકારો

કમિશનો અને કમિટીઓ નીમવામાં અને ચર્ચાઓમાં કેટલાંક વરસ ગાળ્યા પછી બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટે ૧૯૩૫ની સાલમાં ગવર્નમેન્ટ ઓફ ઇન્ડિયા એક્ટ, એટલે કે હિંદી સરકારને લગતો કાયદો અથવા હિંદી શાસનધારો મંજૂર કર્યો. એમાં અમુક પ્રકારના પ્રાંતિક સ્વરાજની અને મધ્યમાં સમવાયી રાજતંત્રની જોગવાઈ કરવામાં આવી હતી પણ એમાં અનામત આખતો અને અંકુશો એટલા બધાં રાખવામાં આવ્યાં હતાં કે રાજકીય તેમ જ આર્થિક અને સત્તાઓ બ્રિટિશ સરકારના હાથમાં કેન્દ્રિત થઈને રહેતી હતી. ખરેખર, અમુક રીતે એ કાયદાએ કેવળ બ્રિટિશ સરકારને જવાબદાર એવી કારોબારી સભાની સત્તા વધારે મજબૂત કરી તેમ જ તેમાં વધારો કર્યો. સમવાયતંત્ર એવું યોજવામાં આવ્યું હતું કે જેમાં રહીને સાચી પ્રગતિ કરવી અશક્યવત્ બની જાય અને બ્રિટિશરોના કાબૂ નીચે આલતા વહીવટી તંત્રમાં હિંદી પ્રજાના પ્રતિનિધિઓ કશો પણ ફેરફાર કરી શકે અથવા તેમાં કંઈકે ફળદ્રુપ કરી શકે એવી કશી આવી તેમાં રહેવા દેવામાં આવી નહોતી. માત્ર બ્રિટિશ સરકાર મારફતે એમાં કંઈકે ફેરફાર કરાવી શકાય અથવા છૂટછાટ મેળવી શકાય. આવી જાતના આ પ્રગતિવિરોધી તંત્રમાં કોઈકે પ્રકારના ક્રાંતિકારી પગલા સિવાય સ્વયંવિકાસ મારેનાં કશાંયે બીજા રહેલા નહોતાં, એ કાયદાએ બ્રિટિશ સરકાર અને દેશી રાજાઓ, જમીનદારો તેમ જ હિંદનાં બીજાં પ્રગતિવિરોધી તત્ત્વો વચ્ચેની મૈત્રી વધારે મજબૂત બતાવી. એણે અલગ મતાધિકારમાં ઉમેરો કર્યો અને એ રીતે ઘાટફૂટના તેમ જ કોમી બલણને વધારી મૂક્યાં; બ્રિટિશ વેપાર, ઉદ્યોગો, બેંકો તેમ જ વહાણવટન પ્રાધાન્ય વધારે મજબૂત બનાવ્યું અને એમાં કશી દરમ્યાનગીરી કરવાની કાયદાની કલમથી મનાઈ કરવામાં આવી. એને માટે કાયદામાં ડિરેક્ટિવનેશન*

* આ કાયદાની મનાઈઓ દૂર કરવા સામે હિંદમાંના બ્રિટિશ ઉદ્યોગો તેમ જ વેપારના પ્રતિનિધિઓ હજી પણ અનૂપૂર્વક વિરોધ કરે છે. આ કલમે દૂર કરવાની માગણી કરતો કાયદો ૧૯૪૫ની સાલમાં બ્રિટિશરોના વિરોધ છતાં મંજૂર થવા સારાસભાના પસાર થયો હતો. હિંદના રાષ્ટ્રવાદીઓ જ નહીં, હિંદના બધાંયે પક્ષો અને સમૂહો પણ એ કલમે દૂર કરવાની પ્રબળ હિમાયત કરે છે અને હિંદના ઉદ્યોગપતિઓ બેશક એને ગાંઠ ખાસ ઉત્પાદક છે. આમ છતાં, તાત્કાલીની વાત એ છે કે, હિંદમાંનાં બ્રિટિશ હિતોને અપાતા જે સંસ્કૃતિનો તેઓ વિરોધ કરે છે — અને તે વાજબી પણ છે — તે જ જાતના સંસ્કૃતિની સિલોનમાંના કેટલાક હિંદી વેપારીઓ ત્યાં માગણી કરે છે. સ્વાર્થ માણસને ન્યાય અને વાજબી વર્તાવની બાબતમાં આંધળો બની જાય છે એટલું જ નહીં, તેની તર્કશક્તિ અને શુદ્ધિને પણ બૂઠી કરે છે.

એટલે કે બેદરબાવ એવા શબ્દ વાપરવામાં આવે છે. વળી, એ કાયદો હિંદના નાણા ખાતા પરનો તેમ જ લશ્કર અને પગદેશો સાથેના સંબંધ અંગેનો બધો કાબૂ મિલિટરીના હાથમાં રાખી મૂકતો હતો. વાઈસરોયને તે પહેલાં કરતાં પણ વધારે સત્તાધારી બનાવે છે.

પ્રાન્તિક સ્વરાજ્યના મર્યાદિત ક્ષેત્રમાં સત્તાની ફેરવદલી દીક પ્રમાણમાં કરવામાં આવી હતી અથવા કહો કે એવું દેખાતું હતું. આમ છતાં પ્રગતીય સરકારની રીતિ અજબ પ્રકારની હતી. તેના પર વાઈસરોયની સત્તાના તેમ જ બેજવાબદાર મધ્યસ્થ વહીવટી તંત્રના બંધાયે અંકુશો હતા અને વાઈસરોયની પેઠે પ્રાન્તનો ગવર્નર મુખ્યાં દબાવ કરી શકતો, ધારાસભાએ પસાર કરેલો કાયદો રદ કરી શકતો તેમ જ પોતાની એકલાની સત્તાની રૂએ નવો કાયદો ઘડી શકતો તથા પ્રગતીય પ્રધાનો તેમ જ પ્રાન્તિક ધારાસભાના વિરોધની સામે થઈને પણ લગભગ પોતે ચાહે તે બધું કરી શકતો. મહેસૂલનો મોટો ભાગ જુદાં જુદાં સ્થાપિત હિંદોને માટે અનામત રાજ્યમાં આવ્યો હતો અને તેમાં ઠાઠધી દબાવ થઈ શકતી નહોતી. ઉપલા દરજ્જાની નોકરીઓ અને પોલીસ ફળનાં માણસોને સુરક્ષિત કરવામાં આવ્યાં હતાં અને પ્રગતીય પ્રધાનો ભાગ્યે જ તેમની બામતમાં કશું કરી શકતા હતા. એ જવા નોકરો પૂરેપૂરા અધિકારવાદી દષ્ટિના હતા અને પ્રધાનોની નહીં પણ પહેલાંની જેમ જ ગવર્નરની દારવણી શોધના. આમ છતાં, પ્રગતીય સરકાર આ લોકો મારફતે જ ચાલવાની હતી. ગવર્નરથી માંડીને નાનામાં નાના અમલદાર અને પોલીસના સિપાઈ સુધીનું સરકારનું આખું અટપટું તંત્ર જેવું ને તેવું જ રહેવાનું હતું; ફર માત્ર એટલો કે એમાં વચ્ચે ક્યાંક પ્રગતીયે ચૂટેલી ધારાસભાને જવાબદાર એવા પ્રધાનોને તેઓ જે કંઈક કરી શકે એને માટે ધુમાડી દેવામાં આવ્યા હતા. જે ગવર્નર (જે મિલિટરી સત્તાનો પ્રતિનિધિ હતો) અને તેના હાથ નીચેના નોકરો પ્રધાનો સાથે સંમત થાય અને તેમની સાથે સહકાર કરે તો સરકારનું વહીવટી તંત્ર સરળતાથી ચાલે. નહીં તો નિરંતર ધર્ષણ ચાલ્યા વિના રહે નહીં. અને આમ થવાનો સગવડ વધારે હતો કેમ કે પ્રગતીય સરકારની નીતિ અને કાયદાની અધિકારવાદી પોલીસ-રાજ્યની નીતિની સાથે સર્વથા બિન હતી. પ્રગતીય સરકારની નીતિથી ગવર્નર કે નોકરો ખુલ્લેખુલ્લી રીતે વિરુદ્ધ ન હોય અથવા તેને બેનફા ન હોય તોયે સરકાર જે કરે અથવા કરવા ધારે તેમાં દબાવ કરી શકતા, તેને વિષમતામાં નાખી શકતા, વિદૂન કરી શકતા અથવા વિકલ પણ કરી શકતા હતા. પ્રધાનમંડળ કે ધારાસભાની વિરુદ્ધ જઈને મુખ્યાં-ઠાઈ પણ વશ કરનાં ગવર્નર કે વાઈસરોયને રોકે એવું કાયદામાં કશું નહોતું. એક માત્ર સત્તો અંકુશ હતો અધ્યક્ષ પણ પેદા થવાનો. પ્રધાનો રાજનામું આપી બેમે, ધારાસભામાં

ખીમ ઠાકરને બહુમતીનો ટેકો મળે નહીં અને પ્રમુખીય હસ્ત પૂરજોશમાં ફાટી નીકળે. આપખુદ રાજ અને ધારાસભા વચ્ચે પરાપૂર્વથી જે અયગ્રમણ ચાલતી આવી હતી અને જેને પરિણામે ખીમ ધણુ દેશોમાં ક્રાંતિઓ થતા પામી હતી તથા રાજને દબાવવામાં આવ્યો હતો તે જ જાનની, આપખુદ રાજ અને ધારાસભા વચ્ચેની અમારી આ બંધારણી અયગ્રમણ હતી. અહીં વધારામાં રાજને સ્થાને પરદેશી લશ્કર અને આર્થિક સત્તા તેમ જ આ દેશમાં તેણે જિમાં કરેલાં ખાસ હિતો અને ખુલામતખોરોના પીણાગ અને ટેકા પર નમતી પરદેશી સત્તા હતી.

એ જ અરસામાં બ્રહ્મદેશને હિંદથી દટો પાડવામાં આવ્યા બ્રહ્મદેશમાં બ્રિટિશ ને હિંદી અને થોડે અંશે ચીની આર્થિક અને વેપારી હિતો વચ્ચે ધર્ષણ ચાલતું હતું. એથી બ્રહ્મદેશના લોકોની હિંદ અને ચીનવિરોધી લાગણીને ઉત્તેજન આપવાની બ્રિટિશનીતિ રહી છે. આ નીતિ થોડા વખત માટે કારગત આવી પણ એની સાથે બ્રહ્મદેશની પ્રજાને સ્વતંત્રતા ન આપવાની નીતિ પણ જોડવામાં આવી. તેને પરિણામે ત્યાં જાપાનની તરફેણ કરનારી પ્રજા અગવળ પેદા થઈ ૧૯૪૨ની સાલમાં જાપાને બ્રહ્મદેશ પર ચડાઈ કરી ત્યારે એ અગવળ મહાર આવી.

હિંદી પ્રજામતના દરેકેદરેક વિભાગે ૧૯૩૫ના કાયદાનો સખત વિરોધ દર્શાવ્યો હતો. પ્રાંતિક સ્વરાજને લગતા ભાગમાં રાખવામાં આવેલી ધણી અનામત આબતો માટે તેમ જ ગવર્નરે ને વાર્ષિકરોયને આપવામાં આવેલી સત્તાઓને માટે તેની સખત ટીકા સ્વવામાં આવી હતી. પણ મધ્યસ્થ સમવાયી સરકારને લગતા તેના ભાગને વિષે પ્રજામાં એથીયે વધારે રોષ વ્યાપ્યો હતો મધ્યસ્થ રાજ્ય-બંધારણ સમવાયી હોવાથી તેનો વિરોધ કરવામાં આવ્યો હતો એવું નથી; સમવાયી રાજ્યતંત્ર હિંદને માટે હમજવા જોગ છે એમ સામાન્ય રીતે સૌ ઠાકર કબૂલ કરતા હતા. પણ ૧૯૩૫ના કાયદામાં સ્વયંવવામાં આવેલું સમવાયી બંધારણ બ્રિટિશ રાજ્યઅમલ તેમ જ સ્થાપિત હિતોને હિંદમાં દબમુલ મનાવતું હતું. માત્ર તેના પ્રાંતિક સ્વરાજ્યને લગતા ભાગનો અમલ કરવામાં આવ્યો અને કોંગ્રેસે ચૂંટણીના જગમાં જિતવાનું નક્કી કર્યું. પણ કાયદામાં જે જાતના પ્રાંતિક સ્વરાજની જોગવાઈ કરવામાં આવી હતી તેની જવાબદારી તેની કે કેમ એ સવાલ પર કોંગ્રેસમાં મોટો વાદવિવાદ જોગ થયો ચૂંટણીઓમાં કોંગ્રેસને ધણુખરા પ્રાંતોમાં ભવ્ય વિજય મળ્યો, પણ ગવર્નર કે વાર્ષિકરોય રચવાની જવાબદારી લેતાં કોંગ્રેસ અચકાતી હતી. થોડાક માસ આદ્યે જાતની ઈર્ષક અસ્પષ્ટ બાંધધરી આપવામાં આવી અને ૧૯૩૭ના જુલાઈ માસમાં કોંગ્રેસનાં પ્રધાનમંડળો રચાયાં. આખરે અગિયારમાંથી આઠ પ્રાંતોમાં આવી

એવે કે બેદબાવ એવો શબ્દ વાપરવામાં આવે છે વળી, એ કાયદો દિંદના નાણા ખાતા પરનો તેમ જ લશ્કર અને પરદેશો સાથેના સમર્થ અંગેના બધા કાયદુ ચિદિશરોના હાથમાં રાખી મૂકતો હતો વાર્ષિકરોયને તે પહેલા કરતા પણ વધાર સત્તાધારી બનાવે છે

પ્રાન્તિય રાજગણ્યના મર્યાદિત ક્ષેત્રમાં સત્તાની દેરમદલી હીક પ્રમખ્યમાં કરવામાં આવી હતી અથવા મોટે કે એવું દેખાતું હતું આમ જતા પ્રમખીય સરકારોની રિયલિ અજબ પ્રગરની હતી તેના પર વાર્ષિકરોયની સત્તાના તેમ જ એગવામદર મધ્યસ્થ વહીવટી તત્ત્વના બવાયે અકુશો હતા અને વાર્ષિકરોયની પેઠે પ્રાન્તનો ગવર્નર સુધ્ધા દખ્ખન કરી શકતો, ધાગમ્માએ પસાર મેનો મપદો રદ કરી શકતો તેમ જ પોતાની એમનાની સત્તાની રૂએ નવો કાયદો ધડી શકતો તથા પ્રમખીય પ્રગરનો તેમ જ પ્રન્નિય ધારાસભાના ત્રિશોધની સામે ઈર્ષને પણ લગભગ પોતે ચાહે તે બધું કરી શકતો મહેસૂલનો મોગે લગ લુગ લુલ્લ સ્થાપિત હિતોને માટે અનામત રાખવામાં આ પો હતો અને તેમાં ઈર્ષથી દખ્ખન ઈર્ષ શકતી નહોતી ઉપવા દરજ્જાની નોમરીઓ અને પોલીસ દાના માલ્યમેને સુરક્ષિત કરવામાં આવ્યા હતા અને પ્રમખીય પ્રવાનો ભાગ્યે જ તેમની મામનમાં કશું મરી શકતા હતા એ અધા નોકરો પૂરેપૂરા અધિકારવાદી દષ્ટિના હતા અને પ્રવાનોની નહી પણ પહેલાની જેમ જ ગવર્નરની દોરવણી શોધતા આમ જતા, પ્રમખીય સરમર આ લોકો માગુતે જ ચાલવાની હતી ગવર્નરથી માડીને નાનામાં નાના અમલદાર અને પોલીસના સિપાઈ સુધીનું સરમરનું આખુલે અપ્પદુ તત્ત્વ જેવું ને તેવું જ રહેલાનું હતું, ફેર માત્ર એટલો કે એમાં વચ્ચે કયા પ્રમએ ચૂટેની ધારાસભાને જવાબાર એવા પ્રવાનોને તેઓ જે કઈક કરી શકે એને માટે ધુમાડી દેવામાં આવ્યા હતા જે ગવર્નર (જે બ્રિટિશ સત્તાનો પ્રતિનિધિ હતો) અને તેના હાથ નીચેના નોમરો પ્રવાનો માથે સમત થાય અને તેમની સાથે સદકાર કરે તો સરમરનું વહીવટીતત્ત્વ સરળતથી ચાલે નહી તો નિરતર ધર્ષણ ચાલ્યા વિના રહે નહી અને આમ થવાનો સબવ વધારે હતો કેમ કે પ્રમખીય સરકારની નીતિ અને મર્ષપદ્ધતિ અધિકાન્વદી પોલીસ-રાજ્યની નીતિરિતિથી સર્વથા લિન્ન હતી પ્રમખીય સરકારની નીતિથી ગવર્નર કે નોકરો ખુ નેખુ ની રીતે વિરુદ્ધ ન હોય અથવા તેને બેવકા ન હોય તોયે સરમર જે કરે અથવા મરવા ધારે તેમાં દખ્ખલ કરી શકતા, તેને વિનમમાં નાખી શકતા વિદુત મરી શકતા અથવા સિદ્ધ પણ કરી શકતા હતા પ્રધનમકગ કે ધાગસભાની વિદ જર્ષને સુધ્ધાં કેર્ષ પણ વરત કરના ગવર્નર કે વાર્ષિકરોયને રોકે એવું મરદામાં કશું નહોતું એક માન સને એમશ હતો અથપ્રમખ્ય પેલ થવાનો પ્રવાનો રાષ્ટ્રનામું આપી એમે, ધારામખ્ખમાં

ગીળ કોર્મને બહુમતીનો ટેકો મળે નહીં અને પ્રજાકીય લડત પૂરજોશમાં ફાટી
ડેકે. આપખુદ રામ અને ધારાસભા વચ્ચે પરાપૂરથી જે અથડામણ ચાલતી
માની હતી અને જેને પરિણામે બીજા ઘણા દેશોમાં ક્રાંતિઓ થવા પામી હતી
થા રામને દયાવવામાં આવ્યો હતો તે જ ગવર્નની, આપખુદ રામ અને ધારાસભા
ચ્ચેની અમારી આ બધારણી અથડામણ હતી. અહીં વધારામાં રામને સ્થાને
રહેલી લશ્કર અને આર્થિક સત્તા તેમ જ આ દેશમાં તેણે બિમાં કરેલાં ખાસ
તો અને ખુલામનખોરોના પીડાન અને ટેકા પર નબની પરદેશી સત્તા હતી.

એ જ અરસામાં બ્રહ્મદેશને હિંદથી દેડે પાડવામાં આવ્યો. બ્રહ્મદેશમાં
ખ્રિશ્ત ને હિંદી અને થોડે અંશે ચીની આર્થિક અને વેપારી હિતો વચ્ચે
પણ ચાલતો હતો. એથી બ્રહ્મદેશના લોકોની હિંદ અને ચીનવિરોધી લાગણીને
તેજન આપવાની ખ્રિશ્તીનીતિ રહી છે. આ નીતિ થોડા વખત માટે કારગત
ભવી પણ એની સાથે બ્રહ્મદેશની પ્રજાને સ્વતંત્રતા ન આપવાની નીતિ પણ
ડેડામાં આવી. તેને પરિણામે ત્યાં જાપાનની તરફેણ કરનારી પ્રજા ચળવળ
દા થઈ. ૧૯૪૨ની સાલમાં જાપાને બ્રહ્મદેશ પર ચડાઈ કરી ત્યારે એ ચળવળ
ફાર આવી.

હિંદી પ્રજામતના દરેકેદરેક વિભાગે ૧૯૩૫ના કાયદાનો સખત વિરોધ
પો હતો. પ્રાંતિક સ્વરાજને લગતા ભાગમાં રાખવામાં આવેલી ધણી અનામત
ખતો માટે તેમ જ ગવર્નરને વાર્ષિકરોપને આપવામાં આવેલી સત્તાઓને
ટે તેની સખત ટીકા કરવામાં આવી હતી. પણ મધ્યસ્થ સમવાધી સરકારને
ગના તેના ભાગને વિષે પ્રજામાં એથીયે વધારે રોષ વ્યાપ્યો હતો. મધ્યસ્થ
જન-બધારણ સમવાધી હોવાથી તેનો વિરોધ કરવામાં આવ્યો હતો એવું નથી;
મવાધી રાજ્યતંત્ર હિંદને માટે કચ્છવા જોગ છે એમ સામાન્ય રીતે સૌ કોઈ
મૂલ કરતા હતા. પણ ૧૯૩૫ના કાયદામાં સૂચવવામાં આવેલ સમવાધી
ધારણ ખ્રિશ્તી રાજ્યઅમલ તેમ જ સ્થાપિત હિતોને હિંદમાં દદમૂલ
નાવતો હતો. માત્ર તેના પ્રાંતિક સ્વરાજ્યને લગતા ભાગનો અમલ કરવામાં
આવ્યો અને કોંગ્રેસે ચૂંટણીના જંગમાં જીતવાનું નક્કી કર્યું. પણ કાયદામાં
જાતના પ્રાંતિક સ્વરાજની જોગવાઈ કરવામાં આવી હતી તેની જવાબદારી
1 કે કેમ એ સવાલ પર કોંગ્રેસમાં મોટો વાદવિવાદ બિભો થયો. ચૂંટણીઓમાં
ગ્રેસને ઘણાખરા પ્રાંતોમાં ભવ્ય વિજય મળ્યો, પણ ગવર્નર કે વાર્ષિકરોપ
1 દખલ નહીં કરે એવી સ્પષ્ટતા કરવામાં આવે તે સવાલ પ્રધાનમંડળ
વાની જવાબદારી લેતાં કોંગ્રેસ અવગતી હતી. થોડાક માસ બાદ એ જાતની
કે અસ્પષ્ટ બાંધધરી આપવામાં આવી અને ૧૯૩૭ના જુલાઈ માસમાં
ગ્રેસનાં પ્રધાનમંડળો રચાયાં. આખરે અગિયારમાંથી આઠ પ્રાંતોમાં આવી

સરકારે સત્તા પર આવી બાકીના ત્રણ પ્રતિ હતા સિંધ, મગાળ અને પંજાબ. સિંધ નાનકડો, નવેસવો જોબો કરેલો અને કંઈક અરિધર પ્રાન્ત હતો. બંગાળમાં કોંગ્રેસ પક્ષ ધારાસભામાં સૌથી મોટો પક્ષ હતો પણ તેની ચોખ્ખી બહુમતી નહોતી એટલે તેણે સરકારમાં ભાગ ન લીધો. મગાળ, અથવા કહો કે કલકત્તા બ્રિટિશ મૂડીનું હિંદમાંનું મુખ્ય મથક હોવાથી ત્યાં આગળ ધારાસભામાં યુરોપિયનોને પ્રમાણમાં ઘણી વધારેપડતી બેઠકો આપવામાં આવી હતી તેમની મજબૂત બહુ ચોક્કસ હતી (મહુ બહુ તો થોડા હજારની હશે) છતાં તેમને ૨૫ બેઠકો આપવામાં આવી હતી જ્યારે આખા પ્રાન્તની એક કરોડ સિત્તેર લાખની મિનિસ્ટરિયલ (શિઝૂડ કસ્ટડ એટલે કે દનિત વર્ગો સિવાયની) વસ્તીને પચાસ બેઠકો આપવામાં આવી હતી ધારાસભામાં આ બ્રિટિશ જૂ આ રીતે બંગાળના રાજકારણમાં મહત્વનો ભાગ ભજવે છે અને ચહે તે રીતે પ્રધાનમંડળ બનાવી શકે છે અથવા ઉઘનાની નાખી શકે છે.

હિંદના પ્રશ્નના તાત્પર્યતા ઉકેલ તરીકે પણ કોંગ્રેસ ૧૯૩૫ના કાયદાને સ્વીકાર કરી શકે એમ નહોતું સ્વતંત્રતા હાસન કરવાની અને એ કાયદા સામે બૂઝવાની તેની પ્રતિજ્ઞા હતી આમ છતાં વધુમતીએ પ્રાન્તિક સ્વરાજનો અમલ કરવાનું માથે લેવાનો નિર્ણય કર્યો આમ તેની નીતિ દ્વિવિધ હતી સ્વતંત્રતા માટેની લડત ચનાવ્યે રાખની અને સથે સાથે ધારાસભાઓ મારફતે સુધારા માટેના રચનાત્મક કાર્યો આગળ ચનાવવા ખાસ કરીને ખેડૂતોનો સવાન તાત્કાલિક દાવ્ય ધરવાની જરૂર હતી.

કોંગ્રેસીઓએ બીજા પક્ષો તથા બળીને મિત્ર થા સર્વપક્ષી પ્રધાનમંડળો રચવાનો પ્રશ્ન વિચારવામાં આવ્યો ધારાસભામાં કોંગ્રેસ ૫૧ બેઠકો ચોખ્ખી બહુમતી હતી એટલે એની મજબૂત નહોતી આમ છતાં સરકારના કાયદામાં મજબૂત શકે એટલા વધારે લોડોને લોડવાનું ઇચ્છવાએ છતાં મિત્ર થા સર્વપક્ષી સરકાર કંઈ દમોશા ખરાબ હોય છે અથવા તેના મૂળમાં જ કંઈક અનિષ્ટ તત્વ રહેલું હોય છે એવું નથી અને તેથી આસામ અને સરદદ પ્રાન્તમાં અમુક પ્રકારના મિત્ર પ્રધાનમંડળો રચવામાં આવ્યા હકીકતમાં ખુદ કોંગ્રેસ એક પ્રધાનની મિત્ર સરકાર હતી અથવા હિંદની સ્વતંત્રતા હાંસલ કરવા માટેની પ્રયત્ન આગળથી પ્રેરાર્પને એમાં મળેલા જુગ જુગ સમૂહોનો સમુક્ત મોરચો હતો એના દગમાં આવી નિર્નિધતા હોવા છતાં તેણે અમુક પ્રકારનું શિરત, સામાજિક દષ્ટિ અને શાન્તિમય માર્ગ લડત આપવાની શક્તિ ખીનવી હતી એથી વધારે વ્યાપક મિત્ર પક્ષ રચવો એનો અર્થ એ કે જેમની સમગ્ર રાજકીય અને સામાજિક દષ્ટિ બિન્ન હતી અને મુખ્યત્વે હોદ્દા અને પ્રધાનપદ મેળવવામાં જેમને રસ હતો એવા લોકો તથા બેગલુ અને અચામચુ તો પરિસ્થિતિના

મૂળમાં રહેલી જ હતી એ હતી વાઈસરોય, ગવર્નર અને ઉપના દરમ્યાની નોખાઓ વગેરે બ્રિટિશ હિતોના પ્રતિનિધિઓ સાથેની અથડામણ તેમ જ ગણતિયાઓના અને મજૂરોના પ્રશ્નો અંગે જમીન અને ઉદ્યોગોના સ્થાપિત હિતો સાથેની અથડામણ કોંગ્રેસ અદારના લોહો મામાન્ય રીતે સામાજિક અને રાજકીય દૃષ્ટિએ રિથિતિપુરત હતા અને તેમાંના કેટલાક કેવળ તંત્રાધુઓ ને સાબ શોધનારાઓ હતા જો સરખરમાં આવા તત્ત્વો પેઠી જાય તો અમારો આખો સામાજિક ટર્ષક્રમ તેઓ મોજો કરી નાખે અથવા કંઈ નહીં તો તેમાં બાધા નાખે અને તેને રિવજમાં નાખી દે ખીજા પ્રધાનોની, જનજીવનના ગવર્નર સાથે દાનપેચ અને કામદાવા પણ ગેનાય બ્રિટિશ સત્તાની સામે સમુક્ત મોરચો આનરમક હતો એમાં કશી કાટકૂટ પડે તો અમારા બચે અને તેથી દાનિ પહેાએ સૌમાં એમ્તા ટમવી રાખનાર તત્ત્વ ન હોય, સમાન નિદા તેમ જ પચેય ન હોય અને તેથી દરેક પ્રધાન જુદી જુદી દિશામાં જવાને ખેચતાણુ કરે

અમારા જાહેરજનનમાં જેમને કેવળ રાજકારણી પુરુષો જ, સારા અને મામ અર્થમાં જેમને તંત્રાધુઓ યા કરિયર ખોળનારાઓ હતી શમય એવા સ્વાભાવિક રીતે જ ધણા લોકો હતા કેટલેક તેમ જ ખીજા સરચાઓમાં બાહોશ અને નિષ્ઠા તેમ જ દેશદાક્ષતામાં લોકો હતા અને તકત્ત્વાધુઓ અને ધરિયર ખોળનારાઓ પણ હતા પણ કોંગ્રેસ ૧૮૨૦ની સાલથી કેવળ મધ્યારણી રાજકીય પક્ષ તરીકે રહી નહોતી હવે તેમાં ખીજા અને-વાનો ઉમેરાઈ હતી અને તેની આસપાસ ક્રાંતિમંત્રી લગતનું — ખરેખર આતુ કે ભરિધમાં આવનારી — વાતાવરણ હતું અને ધણી વાર તેને ગેરકાયદે જાહેર કરવામાં આવી હતી. ક્રાંતિમંત્રી પ્રગતિ સાથે સામાન્ય રીતે સકળાયેના ગેરતા ચુપ્ત મનાવાના અને કાનતરાઓ એ લગતમાં નહોતા તેથી કંઈ તે ઓછી ક્રાંતિમંત્રી નહોતી એ ખરી હતી કે ખોટી, અસરકારક હતી કે નહીં એ વિષે મતભેદ હોઈ શકે પણ એમાં ઉચ્ચ ઠાનીની કડા કાળજીની હિમત અને અનશીનતાની જરૂર હતી એ ઉધાડ છે કેવળ પોતાના સકંપનથી પ્રેરાઈને જનની લગભગ મધી વસતુઓને તેની સુખસગવડો વગેરેનો લાગ કરવો અને એ દિનસના દિનસો, મહિનાના મહિનાઓ અને વરસના વરસો સુધી ચના ચે રાખવા રતા ક્ષણિક આવેશમાં આવી જઈને હિસક મા ઝટલી કિમત ઘખમવી અને એમ કરતા મૃત્યુને પણ ભેટવું કદાચ વધારે સુગમ હોય એ સંભવિત છે એ મસોની એની છે કે દુનિયામાં કયાયે ગણ્યાગાંધ્યા લોકો જ એમાંથી સફળતાપૂર્વક પાર બીતરી શકે અને હિંદમાં આપણા મધ્ય લોકો એમાં ટકી રહ્યા એ ખરેખર આશ્ચર્યકારક છે

ધારાસભાઓમાંના કોંગ્રેસી પક્ષો મેકકીની પરિસ્થિતિ આવી પડે તે પહેલા ખેડૂતો અને મજૂરોના હિતના કેટલાક કાયદાઓ પસાર કરવાને ઉત્સુક હતા

માથે કટોકટી ઝઝૂમી રહેલી છે એ લાગણી કદી પણ કોંગ્રેસીઓના મનમાંથી ખસી નહોતી; પરિસ્થિતિના મૂળમાં જ એ વાત ગર્ભિતપણે રહેલી હતી. લગભગ અઢા પ્રાન્તોમાં ઉપલી ધારાસભા હતી. એના સભ્યો બહુ મર્યાદિત મતાધિકારથી ચૂંટાયેલા હતા અને તેથી તે જમીન અને ઉદ્યોગોનાં સ્થાપિત હિતોનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતી હતી. પ્રગતિશીલ કોષ્ટક કરવામાં બીજા અંદરે પણ હતા. મિત્ર સરકારો આ બધી મુશ્કેલીઓમાં વળી વધારો કરે અને તેથી આસામ અને સરહદ પ્રાન્ત સિવાય બીજા પ્રાન્તોમાં આરંભમાં એવી સરકાર ન રચવી એવો નિર્ણય કરવામાં આવ્યો.

આ નિર્ણય કંઈ ઉત્કૃષ્ટ નહોતો અને એમાં ફેરફાર કરવાની શક્તિની ગણતરી ખ્યાલમાં ગણવામાં આવી હતી. પણ ઝડપથી ઊભા થતા સંજોગોએ એવો કશો ફેરફાર કરવાનું મુશ્કેલ કરી મૂક્યું અને પ્રાંતોમાંની કોંગ્રેસી સરકારો તાકીદે ઉઠેલવાના અનેક પ્રશ્નોમાં ગરકાવ થઈ ગઈ. પછીનાં વરસોમાં એ નિર્ણયના શાશ્વત્વ વિષે ઠીક ઠીક ચર્ચા જાગી અને એ બાબતમાં જુદા જુદા મત પડ્યા છે. બનાવ બની ગયા પછી ડહાપણ ડહોળવાનું સહેલું હોય છે પણ હું હજી પણ માનું છું કે, રાજકીય દૃષ્ટિએ જોનાં તેમ જ તે વખતની અમારી પરિસ્થિતિ જોનાં અમારે માટે એ નિર્ણય સ્વાભાવિક અને તર્કશુદ્ધ હતો. આમ છતાં, ઠોમી પ્રશ્નની બાબતમાં એનાં માદાં પરિણામો આપ્યાં અને એને લીધે ધણી મુસબમતોના દિલમાં રોષ અને જુદાઈની લાગણી પેદા થઈ એ સાચું છે. પ્રગતિવિરોધી તત્ત્વોએ એનો ઉપયોગ કર્યો; અમુક સમૂહોમાં પેતાની જિનિ મજબૂત બનાવવામાં તેમણે એનો ઉપયોગ કર્યો.

નવા કોષ્ટકથી અથવા પ્રાન્તોમાં કોંગ્રેસી સરકારો સ્થપાયાથી ગાજકીય કે બંધારણની દૃષ્ટિથી હિંદમાંના સ્થિતિ સરકારના તંત્રમાં કશો મહત્ત્વનો ફેર ન પડ્યો. સાચી સત્તા આજ સુધી જ્યાં હતી ત્યાં જ રહી. પણ એને લીધે લોકોની મનોદશામાં જખરદસ્ત ફેરફાર થયો અને પ્રજામાં એક જોતનું ચેતન ફેલાઈ ગયું. આ ફેરફાર શહેરો કરતાં ગામડાંઓમાં વધારે નજરે પડતો હતો; આઘોગિક કેન્દ્રોમાંના મજૂરો પર પણ જોઈ એવી જ અસર થઈ. આજ સુધી કચરી રહેલો આકરો જોજો દૂર થવાથી પ્રજા ખૂબ રાહતની લાગણી અનુભવવા લાગી અને લાંબા વખત સુધી ઘણી રાજ્યમાં આવેલી આમપ્રજનની રક્તિ પ્રગટ થતી સર્વત્ર દેખાવા લાગી. કંઈ નહીં તો થોડા વખત માટે પોલીસ અને જાસૂસી ખાતાના માણસોનો ભય દૂર થયો અને ગરીબમાં ગરીબ એકૂત સુખમાં સ્વમાન અને સ્વાશ્રયની લાગણી વધુ પ્રમાણમાં અનુભવવા લાગ્યો. તેને પહેલી જ વાર લાગ્યું કે આપણી પણ કંઈક ગણતરી છે અને આપણને ઉવેખી શકાય એમ નથી. સરકાર હવે અદાન અને અજાણતા રાક્ષસના રૂપની

નહોતી રહી આજ સુધી તેની અને સરકારની વચ્ચે નાના મોટા અમલદારોના અનેક ઘરો રહેલા હતા એ અમલદારો સુધી પહોંચવું જ તેને માટે મુશ્કેલ હતું તો તેમના પર અસર પાડવાની તો વાત જ શક્ય વળી, તેઓ તેની પામેથી કઠાવી શકાય તેટલું કઠાવવાની હમેશા પેરવીમાં રહેતા હતા હવે એ અગિયારોનાં સ્થાન પર તેણે જેમને ધણી વાર જોયા હતા, સાબળ્યા હતા તેમ જ જેમની સાથે તેણે વાત પથ કરી હતી એના પરિચિત માણસો આવ્યા હતા, કેટલીક વાર તેમણે એક સાથે કારાવાસ ભોગવ્યો હતો અને તેમની વચ્ચે બ્રાતૃભાવની અને સાર્થાપણની ભાવના હતી.

પ્રાન્તિક સરકારોનાં વર્ગ મધ્યે આગળ, જૂની નોકરશાહીના ખુદ ગદની અંદર અનેક પ્રતીકરૂપ દરયો જોવા મળતા હતા. ઉચ્ચ દરજ્જાના અધ્યા અધિકારીઓ જ્યાં એકઠા થતા હતા તે આ પ્રાન્તિક સરકારી કચેરીઓ, જ્યાં સામાન્ય મત્તમાં પ્રવેશી ન શકે એવાં સરકારનાં મંદિરનાં ગભારો હતા અને તેમાંથી ગૂંતાભર્યા હુકમો બહાર પડતા હતા એ હુકમો સામે કોઈ માથું ઊંચું કરી શકતું નહોતું સિપાઈઓ તેમ જ લાલ દરવેશવાળા ચોખ્ખાદારો પોતાની ટૂંકે ચક્રચક્રી કટારો લટકાવીને એ પવિત્ર સ્થાનનું રક્ષણ કરતા હતા અને નસીમદાર અથવા માયાના ભારે ફરેલ કે જેમની પાસે લામી કોથળી હોય એવા લોકો જ જેમની પાસે ઘર્ષને અંદર પ્રવેશ મેળવી શકતા હતા પણ હવે એકાએક શહેર તેમ જ ગામડાના લોકો આ પવિત્ર સ્થાનોમાં ટેળામધ દાખલ થતા હતા અને મરજી પડે તેમ ફરતા હતા તેમને બધી વસ્તુઓમાં રસ પડતો હતો; જ્યાં ધારાસભાની બેઠક મળતી તે સભામૃદુમાં પણ તેઓ જતા અને કદી કદી પ્રધાનોના ઓરડાઓમાં પણ ડોકિયું કરતા તેમને અટકાવવાનું મુશ્કેલ હતું, કેમ કે તેમને હવે પરાયા જેવું લાગતું નહોતું, તેમને માટે એ ધણું અટપટું હતું અને સમજવું મુશ્કેલ હતું એ ખરું પણ એ બધા વિષે તેમને મમત્વનો ભાવ હતો પોલીસના સિપાઈઓ તેમ જ ચક્રચક્રી કારવાળા ચોખ્ખાદારો બીવા પડી ગયા, જૂના ધોરણોનો લોપ થયો હતો અને અધિકાર તેમ જ સત્તાના સૂચક સુરોપિયન પોશાકની હવે કશી ગણતરી રહી નહોતી. ધારાસભાના સભ્યો અને ટેળામધ આવતા આ શહેર તેમ જ ગામડાના લોકોને જુદા પાડવાનું મુશ્કેલ હતું બંધાનો પહેરવેશ લગભગ સરખો હતો. સામાન્ય રીતે તેઓ ખાદીના કપડાં પહેરતા હતા અને માથે સુપરિચિત ગાંધી ટોપી મૂકતા હતા.

પંચમ અને બંગાળમાં પરિસ્થિતિ જુદી હતી. ત્યાં થોડા માસ અગાઉ પ્રધાનમંડળે સત્તા પર આવ્યા હતા. વળી ત્યાં આગળ મરાઠા ડિબી થઈ નહોતી અને બાહ્ય જીવનમાં કશો બગલાગાટ મચ્યા વિના ફેરફાર શાન્તપણે

થયો હતો. ખાસ કરીને પંજાબમાં જૂની વ્યવસ્થા ચાલુ રહી અને ધણીખરા પ્રધાનો નવા નહોતા. પહેલાં પણ તેઓ ઉચ્ચ દરજ્જાના અધિકારીઓ હતા અને હવે પણ તેઓ ચાલુ રહ્યા. તેમની અને બ્રિટિશ વહીવટી તંત્ર વચ્ચે દોષ પ્રકારનું ધર્ષણ કે તર્જણી નહોતાં કેમ કે રાજકીય દૃષ્ટિએ તે વહીવટી તંત્ર સર્વોપરી હતું.

કોંગ્રેસના વહીવટ નીચેના પ્રાન્તો અને બંગાળ તેમ જ પંજાબ વચ્ચેના આ તફાવત નાગરિક સ્વાતંત્ર્ય અને રાજકીય ઠેદીઓની ખામતમાં તરત જ વરતાઈ આવ્યો. બંગાળ તેમ જ પંજાબ એ જાને પ્રાન્તોમાં પોલીસ તથા જસૂદારી ખાતાનું રાજ હીલું ન પડ્યું અને રાજકીય ઠેદીઓને ઊડવામાં ન આવ્યા. જ્યાં પ્રધાનમંડળ ઘણી વાર મુરોષિયન ધારાસભ્યોના મત પર નભતું હતું તે બંગાળમાં એ ઉપરાંત હજારો અટકાયતીઓ, એટલે કે દોષ પણ પ્રકારનો આરોપ મૂક્યા વિના તેમ જ અમલનમાં કામ ચલાવ્યા વિના અચોક્કસ મુદત માટે વરસોનાં વરસ સુધી કેમ્પા પૂરી રાખવામાં આવેલાં સ્ત્રીપુરુષો હતાં. પણ કોંગ્રેસના વહીવટ નીચેના પ્રાન્તોમાં પહેલું પગલું રાજકીય ઠેદીઓને ઊડી મૂકવાનું ભરવામાં આવ્યું. હિંસક પ્રવૃત્તિઓ માટે જેમને સજા કરવામાં આવી હતી એવા એમાના ઠેદલાકને ઊડી મૂકતાં ગવર્નર તેમાં સંમત ન થવાને લીધે થોડો રિસખ થયો. ૧૯૩૮ની સાત્રના આરંભમાં એ મુદ્દા પર કટોકટી ઊભી થઈ અને મુક્ત પ્રાન્તો તેમ જ બિહારની કોંગ્રેસી સરકારોએ ખરેખર રાજનામાં પણ આવી દીધાં. એટલે ગવર્નરે પોતાનો વિરોધ ખેંચી લીધો અને એવા ઠેદીઓને ઊડવામાં આવ્યા.

૪

હિંદમાં હિંદીઓની પ્રગતિશીલતા વિ. બ્રિટિશરોની સ્થિતિચુસ્તતા

નવી પ્રાન્તિક ધારાસભાઓમાં ગામડાંઓ તરફથી ચૂંટાઈ આવેલા સભ્યોની સંખ્યા ઘણી મોટી હતી અને તેથી અનિવાર્યપણે જ્યાં પ્રાન્તોની ધારાસભાઓમાં ખેડૂતોની સ્થિતિ સુધારવા માટેના કાયદાઓ કરવાની માગણી થઈ. કાયમી જમાનંદો તેમ જ બીજાં કારણોને લીધે બંગાળમાં કિસાનો અથવા ગણેતિયાઓની સ્થિતિ મોંઘી ખરાબ હતી. એ પછી બીજા મોટી જમીનદારીવાળા પ્રાન્તો એટલે કે બિહાર અને મુક્ત પ્રાન્તો આવતા હતા અને ત્રીજા, જ્યાં આગળ ગ રૈયતવારી પદ્ધતિ હતી એટલે કે, જ્યાં ખેડૂતો પોતે અમુકે રીતે જમીનના માલિક હતા પણ પાછળથી મોથ જમીનદારો પણ ઊભા થયા હતા એવા

મદ્રાસ, બંગાળ અને પંજાબ વગેરે પ્રાન્તો આવતા હતા કાયમી જમાનંદી બંગાળમાં કોર્ટ પણ પ્રકારનો અસરકારક સુધારો કરવામાં નડતરરૂપ થઈ પડી. એ જની જોઈએ એમ સૌ કહે છે અને સરકારે નીચેના કમિશને પણ એવી ભનામણ કરી છે પણ સ્થાપિત હિતો ઠોઈ ને ઠોઈ રીતે એ ફેરફાર અટકાવે છે અથવા તેને વિલંબમાં નાખે છે. એ બામતમા પંજાબ નસીમદાર હવે કેમ કે તેને નવી જમીન મળી હતી.

કોંગ્રેસને માટે ખેડૂતોનો પ્રશ્ન સૌથી મહત્વનો સામાજિક પ્રશ્ન હતો અને એના અભ્યાસમાં તેમ જ એને અંગેની નીતિ ઘડી કાઢવામાં સારી પેઠે વખત આપનામાં આવ્યો. સ્થાનિક પરિસ્થિતિ જુદી જુદી હોવાથી પ્રાંતે પ્રાંતે તેનું સ્વરૂપ બિન્ન હતું તેમ જ પ્રાંતપ્રાંતની કોંગ્રેસની સરથાઓની વર્ગીય રચના પણ બિન્ન હતી મધ્યસ્થ સરથાએ આખા હિંદ માટેની ખેડૂત અંગેની નીતિ નક્કી કરી હતી અને દરેક પ્રાંતે એમાં જરૂરી સુધારાવધારા કર્યા તેમ જ પ્રિગતો ઉમેરી લીધી આ બામતમા યુક્ત પ્રાંતોની કોંગ્રેસ સંસ્થા સૌથી પ્રગતિશીલ હતી અને જમીનદારી પદ્ધતિ રદ કરવી જોઈએ એવા નિર્ણય પર તે આવી હતી વાર્ષિકોય તેમ જ મનર્નરની ખાસ સત્તાઓ અને મોટે ભાગે જમીનદાર વર્ગની બનેલી ઉપની ધારાસભાની વાત જના દઈએ તોયે ૧૯૩૫ના હિંદ શાસન ધારા પ્રમાણે એમ કરવું અશક્ય હતું આમ એ તત્ત્વના વ્યાપક ચોક્કસની અંદર ફેરફારો કરવાની જરૂર હતી હા, કોઈ ક્રાંતિકારી નિષ્ક્રમ ખુદ એ તત્ત્વને જ મિનવી દે તે વાત જુદી. એને લીધે સુધારા કરવાનું મુશ્કેલ અને ઘણું ગૂંચવણભર્યું બન્યું અને એને માટે ધારવા કરતા વધારે વખત લાગ્યો.

આમ છતાં, ખેડૂતો સમગ્રી સારા સરખા સુધારા લાખન કરવામાં આવ્યા અને ખેડૂતોની દેવાદારીનો પ્રશ્ન પણ હાથ ધરવામાં આવ્યો એ જ રીતે કારખાનાઓમાં મજૂરોની સ્થિતિ, જાહેર આરોગ્ય અને સ્કૂલ, સ્થાનિક સ્વરાજ, પ્રાથમિક, માધ્યમિક તેમ જ યુનિવર્સિટીની કેળવણી, નિરક્ષરતાનિવારણ, ઉદ્યોગો, આમનિકાસ અને બીજા અનેક પ્રશ્નો પણ હાથ ધરવામાં આવ્યા આગલી સરકારોએ આ બધા સામાજિક, સાંસ્કૃતિક તેમ જ આર્થિક પ્રશ્નો તરફ દુર્લક્ષ કર્યું હતું. પોલીસ અને મહેસૂલી ખાતાને કાર્યક્ષમ રાખવા એ તેમનું કાર્ય હતું બાકીની બીજી બધી બામતોનું જે થાનું હોય તે થાય એની તેમને પરવા નહોતી પ્રસંગોપાત એ દિશામાં કંઈક પ્રયત્ન કરવામાં આવતો અને કમિશનો તેમ જ તપાસ સમિતિઓ નીમવામાં આવતા વરસોના પ્રસાસ અને મહેનત પછી એ કમિશનો કે તપાસ સમિતિઓ ઘણદાર હેરાલો તૈયાર કરતા પછી એ હેરાલોને કોર્ટ ને કોર્ટ ખાતામાં ધકેલી દેવામાં આવતા અને બીજા કશું કરવામાં આવતું નહીં. પ્રજા તરફથી વારંવાર માગણીઓ કરવામાં આવતી હતી તે છતાં વ્યવસ્થિત

રીતે આખાઓ સુધ્ધા એકલા પ્રજામાં આવતા નહોતા આ જાતના આખાઓ, તપાસો અને જરૂરી હકીકતોનો અમાન ઠોઠ પણ દિશામાં પ્રગતિ કે વામાં પિંઠતપ નીરડે છે આમ નહીં પ્રાતિક સરખરોને, વધીવ ચનાનના સામાન્ય કામ ઉપરાંત એક માનુષી વરમોથી આવતી આવેની જેવર ાગીને પરિણામે ઊભો થરોનો ખીજ કમોતો ફગર ઉધામનાનો દોષ છે અને ખીજ માનુષી તો ચોતરફ તેમની સામે તાકીદના પ્રતો ખા થાય છે તેમને એક પોનીમ રાજ્યને પનગીને તેને પ્રજાની ઇચ્છા પ્રમાણે આવતું રાજ્ય મનાવના હવુ આ કદી પણ સુગમ નથી હોતુ પણ તેમની મયાદિત સત્તા, લોકોની ગરીબાર્થ તેમ જ પ્રાતિક સરખરો અને મધ્યસ્થ સત્તાના બિન્ન દર્શિનિદુને લીધે તે યગી વધારે મુશ્કેલ બની ગયુ વાર્ષિકરાયના અધ્યક્ષપણા નીચેની એ મધ્યસ્થ સત્તા પૂરેપૂરી આપણુ અને અધિકારવાદી હતી

આ નધી મયાદિઓ અને માધાઓની અમને ખમર હતી, પરિસ્થિતિમાં ધરમૂગનો ફેરફાર થયા વિના અમારાથી જાણુ મ્યુ ર્ધ શમ્વાનુ નથી એ પણ અમે અમારો મનમાં સમજતા હતા અને તેથી જ સ્વતત્રતા માટે અમે તીવ્ર પણે ઝખના હતા અને તેમ છતા પ્રગતિ કરવાની ધમસ તેમ જ અનેક બામતોમાં ખીજ દેશો ખૂબ આગળ નધી ગયા હતા તેમનું અનુકરણુ પ્રવાની ઇચ્છા અમારા દિનમાં ઊભરાતી હતી અમારી નજર આગળ યુનાઈટેડ સ્ટેસ અને આગળ વધે જતા કેનાક પૂર્વના દેશના દાખનાઓ પડેલા હતા પણ એ નધા પ્રતા પણ નિશેન સોપિયે પ્રજાસત્તાક સધનો દાખલો અમારી સામે મોજૂદ હતો યુદ્ધ અને આતરિક કલ્પદમાં તે ગૂચવાયેલુ હતું અને ઓળંગી ન શકાય એની દેખાતી જારે મુશ્કેલીઓ તેની સામે પડેલી હતી છતાં બે દશમ જેટલા દૂકા સમયમાં તેણે જારદસ્ત પ્રગતિ સાધી હતી કેટલાક સામ્યવાદ પ્રરફ આકર્ષાયા હતા, ખીજ કેટલાંબને એનુ આમ્પલ્ય નહોતુ પણ બધા સોવિયે સથે કેગવણી સરકૃતિ, દાકતરી સલાગ, રારીરિક તદુરસ્તી અને જુદી જુદી જાતિઓના પ્રજના કરેના ઉકેનથી તેમ જ જૂતી દુનિયાના ધામમાગમાંથી નહીં દુનિયા નિર્માણુ પ્રવાના તેના અચાક અને લગીરથ પ્રચનાથી તાજુમ ર્ધ ગયા હતા સ્વીન્દનાથ ટાગોર જેવા અલત વ્યકિતવાદી પુરુષ પણ, સામ્યવાદી પદ્ધતિની કેનીક માનુઓ તેમને રુચતી નહોતી તે છતાં એ નધી સરકૃતિના પ્રશસક ન પા અને પોતાના દેશની વર્તમાન પરિસ્થિતિ સાથે તેમજો તેનો મુખનો કયો મરણુધ્યા પરથી આવેના પોતાના છે ના સદેશમાં રશિયાનો ઉ નેખ કરતા તેમજો જણા યુ છે ' રોગનિવારણુ ઓ નિરક્ષરતાનિવારણના કાર્યમાં તેજે પારાવાર જહેમત લિધી છે અને ધીમે ધીમે અચ્છન અને ગરીબાર્થ કરવામાં અને એક મોટા ખડ પરથી નામોશીની લાગણી સદતર જૂરી

કાઢવામાં તે સફળ થયું છે. તેની સંસ્કૃતિ એક વર્ગ અને બીજા વર્ગ વચ્ચેના તેમ જ એક સંપ્રદાય અને બીજા સંપ્રદાય વચ્ચેના હરેક પ્રકારના ગોચારો બેઠેથી મુક્ત છે તેણે સાધેલી ઝડપી ને અસાધારણ પ્રગતિ જોઈને હું આનંદ અને કંઈક ઈર્ષ્યાની લાગણી અનુભવું છું. . . . થોડા જ વરસ પર જે વિકાસની જુદી જુદી ભૂમિકા પર હતી અને એ જાખમતા જે બમો જેટલી પ્રગતિઓ વચ્ચે ભારે તફાવત હતો તે બધીને અ-વન હળીમળીને અને સુલેક-શાંતિથી પ્રગતિની દિશામાં જમારે હું આજના ધપતી જોઉં છું અને મારા દેશ તરફ નજર કરતા ખૂબ સંસ્કારી અને બુદ્ધિશાળી પ્રજાને અધેર અને બર્મર અવસ્થા તરફ ધસાડતી જતી જોઉં છું તમારે એકબીજીથી સાવ બેટલી પરિ-સ્થિતિ શક્ય બનાવનાર, એક સહકારના પાયા પર અને બીજી શોષણના પાયા પર ચાલતી એવી બે જુદી જુદી રાજ્યપદ્ધતિઓનો મુકાબલો કર્યા વિના હું રહી શકતો નથી.’

જે બીજા એ કરી શકે તો અમે કેમ નહીં? અમારી કાર્યકુશળતા વિશે, અમારી બુદ્ધિમત્તા વિશે, પરિશ્રમ કરવાના, સહન કરવાના અને ફરી સફળ થવાના અમારા સકલ્પ વિશે અમને વિશ્વાસ હતો માર્ગમાં રહેલી મુશ્કેલીઓ, અમારી ગરીબાઈ અને પછતપણ, અમારા પ્રગતિરોધી જૂથો અને વર્ગો, અમારા અદર અદર ભાગના, આ મંદાની અમને ખમર હતી અમે એમ જતા અમે એમની સામે મૂઝી શકતા હતા, એમાંથી પાર બેતરી શકતા હતા એને માટે અમારે મોટી કિંમત ચૂકવવી પડશે એ અમે સમજતા હતા અને તેને માટે અમારી તૈયારી હતી, કેમ કે અમારી આજની પરિસ્થિતિમાં રોજરોજ અમે જે ચૂકવી રહ્યા હતા તેના કરતાં વધારે કિંમત ચૂકવવાપણું બીજે ક્યાંય હતું નહીં. પણ બ્રિટિશ અમલ અને કબજાનો બાજુ સવાલ ડગલે ને પગલે અમને નડતો હતો અને અમારા સમજના પ્રયાસોને વિકલ્પ કરતો હતો ત્યાં અમારા આંતરિક સવાલોના ઉકેલ માટેના પ્રયત્નો કેની રીતે ચારભા? ૧

આમ છતાં આ પ્રાંતિક સરકારોમાં અમને ગમે તેટલી મર્યાદિત અને અંકુશોવાળી પણ થોડીવણી તક મળતી હતી અને તેનો અમે પૂરેપૂરો લાભ ઉઠાવવા માગતા હતા પણ અમારા પ્રધાનો માટે એ હતાલ કરી મૂકે એવું કામ હતું તેમના પર મૂઝી નાખે એટલો ભારે કામનો અને જવાબદારીનો બોળો આવી પડ્યો અને કામથી નોકરો એમાં ભાગ ભરી શકે એમ હતું નહીં, કેમ કે પ્રધાનો અને તેમની વચ્ચે એકરાગ નહોતો. અનેની દૃષ્ટિ ભિન્ન હતી. દુર્ભાગ્યે આ પ્રધાનોની સંખ્યા પણ નહુ ઓછી હતી. સાદી રહેણીકરણી તેમ જ સરકારી ખર્ચમાં કરકસર કરવામાં તેમણે દુખલો બેસાડવો જોઈ એ એવી

અપેક્ષા તેમની પાસેથી રાખવામાં આવતી હતી. તેમનો પગાર જૂજ હતો અને પ્રધાનના સેક્રેટરી કે સિવિલ સર્વિસના તેની હાથ નીચેના બીજા ઠાઈ અમલદારને તેના પગાર તેમ જ બીજું ખર્ચ મળીને પ્રધાનના પગાર કરતાં ઘાર કે પાંચ ગણી રકમ મળતી હોય એવું વિચિત્ર દ્રશ્ય અમારા જોવામાં આવતું હતું. સિવિલ સર્વિસના નોકરના પગારની બાજુમાં અમે કશું કરી શકતા નહોતા. વળી, અમારો પ્રધાન રેલવે ગાડીમાં બીજા વર્ગમાં કે કદી કદી ત્રીજા વર્ગમાં પણ મુસાફરી કરતો હોય ત્યારે તેના હાથ નીચેનો ઠાઈ અમલદાર તે જ ગાડીમાં પહેલા વર્ગમાં કે પછી મોટા ઉમરાવને શોભે એવા સજ્જતમાં મુસાફરી કરતો હોય.

કોંગ્રેસની કારોબારી સમિતિ ઉપરથી હુકમો કાઢીને આ પ્રાતિક સરકારોના કામમાં નિરંતર દરમ્યાનગીરી કર્યા કરતી હતી એમ ધણી વાર કહેવામાં આવ્યું છે. આ હકીકત તદ્દન ખોટી છે અને આતરિક વહીવટમાં કશી પણ દરમ્યાનગીરી કરવામાં આવતી નહોતી. કારોબારી સમિતિ એટલું જ ચાહતી હતી કે પ્રાતિક સરકારોએ બધી મૂળભૂત રાજકીય બાબતોમાં સમાન નીતિ અપ્પયાર કરવી અને કોંગ્રેસના ચૂંટણીના હંદેરામાં રજૂ કરવામાં આવેલા કોંગ્રેસના હાથકમને બની શકે તેટલા પ્રમાણમાં આગળ ધપાવવો. ખામ કરીને ગવર્નરે અને હિંદી સરકાર સાથેની નીતિ એકધારી અને સમાન રાખવાની હતી.

મધ્યસ્થ સરકારમાં કશો ફેરફાર કર્યા વિના—તે તો પૂરેપૂરી બેજવાબદાર અને અધિકારવાદી રહી હતી—પ્રાતિક સ્વરાજ હાખસ કરવામાં આવ્યું તેથી પ્રાંતીયતાની અને બિન્નતાની લાગણી ઉદ્ભવે અને એ રીતે હિંદની એકતાની લાગણી ધરે એવો સંભવ હતો. ખેરવિખેર કરનારાં અને શટ્ટૂટ પાડનારાં તત્ત્વોને ઉત્તેજન આપવાની પોતાની આ નીતિ આગળ ધપાવવાનું બ્રિટિશ સરકારના ખ્યાલમાં હોય એ 'અનવાજોગ' છે. બ્રિટિશ સામ્રાજ્યશાહીની જૂની પ્રણલિકા હજી પણ રજૂ કરતી બેજવાબદાર, પ્રજામતની અવગણના કરનાર તેમ જ ખસેડી ન શકાય એવી હિંદી સરકાર ખાડકની, પેટે અડગ ઊભી હતી અને બેશક બધાંયે પ્રાતિક સરકારોના સંબંધમાં એકધારી અને સમાન નીતિ અપ્પયાર કરી રહી હતી. નવી દિલ્હી કે સિમલાથી મળતી સચના પ્રમાણે વર્તનારા ગવર્નરે પણ એમ જ કરતા હતા. જો કોંગ્રેસી પ્રાતિક સરકારો એ સંબંધમાં પોતાની મરજી પ્રમાણે જુદું જુદું વલણ અપ્પયાર કરે તો અલગ અલગ તેમનો દરેકનો નિઝાસ પાડવામાં આવ્યો હોત. એથી ઓ બધી પ્રાતિક સરકારો એકત્ર રહીને હિંદી સરકાર સામે સંયુક્ત મોઝો એ એ જાહુ આપશક હતું. બંજ બાજુ હિંદી સરકાર આ સરકાર અટકાવવાને એટલી જ ઉત્સુક હતી અને

ખીન પ્રાન્તોના એવા જ સવાલો સાથે નિરખત રાખ્યા વિના દરેક પ્રાન્તિક સરકાર જોડે અલગ વ્યવહાર રાખવાનું પસંદ કરતી હતી.

કોંગ્રેસી પ્રાન્તિક સરકારો રચાયા પછી તરત જ ૧૯૩૭ના ઓગસ્ટ માસમાં કોંગ્રેસની કારોબારી સમિતિએ નીચેના દરાવ કર્યો:

“રાષ્ટ્રની પુનર્રચના અને સામાજિક નિયોજનની કેઈ પણ યોજનાને માટે જેમનો હક્ક જરૂરી છે એવા મહત્વના અને તાકીદે હાથ ધરવા જેવા પ્રશ્નો અંગે વિચાર કરવા માટે નિષ્ણાતોની એક સમિતિ નીમવા કારોબારી સમિતિ કોંગ્રેસી પ્રાતિક સરકારોને સલામણું કરે છે. આવા હક્કને માટે વિશાળ પાયા પરની તપાસની અને માહિતી એકઠી કરવાની તેમ જ ચોક્કસ અને સ્પષ્ટ સામાજિક ધ્યેયની જરૂર છે. એમાંના ધણા સવાલોને પ્રાન્તિક ક્ષેત્રમાં અસરકારક રીતે તોડ લાવી શકાય એમ નથી અને પાડોશના પ્રાંતોનાં હિતો સાથે તે સંકળાયેલા છે વિનાશકારી રેલો અટકાવવાને, ખેતીને માટે પાણી ઉપયોગમાં લેવાને, જમીનના ધોવાણના સવાલ વિશે વિચાર કરવાને, મહેલિયા નિર્મૂળ કરવાને અને પાણીના અજથી આવતા વીજળી વેદા કરવા માટેના કારખાના તેમજ ખીજ યોજનાઓ ખીલવવા માટેની નીતિ નક્કી કરવા માટે નદીઓની વિગતે અને ઝીણવટપૂર્વક તપાસ હાથ ધરવાની જરૂર છે. આ હેતુને માટે નદીની આખી ખીણની મોજણી કરવી પડશે, તેની તપાસ કરવી પડશે અને રાજ્ય તરફથી મોટા પાયા પરની યોજના કરવી પડશે. ઉદ્યોગોના વિકાસ અને નિર્ધનપણ માટે પણ ધણા પ્રાંતોએ એકઠા મળીને સહકારથી પગલા લેવાની જરૂર છે. એથી હાથ ધરવાના સવાલોના સામાન્ય સ્વરૂપ વિશે વિચાર કરવાને અને તેમનો હક્ક કેવી રીતે અને કયા ક્રમમાં લાન્ડે એ સૂચવવા માટે પ્રથમ નિષ્ણાતોની આતરપ્રાંતીય સમિતિ નીમવી એવી કારોબારી સમિતિની સલામણું છે નિષ્ણાતોની એ સમિતિ, એવા દરેક સવાલોને અલગ રીતે વિચાર કરવાને અને સાથે મળીને હામ હાથ ધરવાને લાભતીવળગની પ્રાતિક સરકારને સલાહ આપવાને જરૂર હશે તેા ખાસ સમિતિઓ અથવા ઘોડો નીમવાની સૂચના આપશે.”

પ્રતિક સરકારોને કેઈ કેઈ વાર કેની સલાહ આપવામાં આવતી હતી તે આ દરાવ દર્શાવે છે. આર્થિક તેમ જ ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રમાં જુદા જુદા પ્રાતિક સરકારો વચ્ચેના સહકાર માટે કોંગ્રેસની કારોબારી સમિતિ કેટલી અંધી હિસુક હતી તે પણ એ બતાવે છે. એ અલાહ કોંગ્રેસી પ્રાંતિક સરકારોને ઉદ્દેશીને આપનામાં આની હતી એ ખરું પણ એ સહકાર માત્ર તેમના પૂરતો જ હતો એમ નહોતું. નદીઓની વિનયાર અને ઝીણવટખરી તપાસ અને મોજણી કરવામાં પ્રાંતોની હદ એકબીજા પર ચડી જતી હતી. ગંગા નદીની ખીણની મોજણી અને તપાસ તથા ગંગા નદીને અંગેની સમિતિની નિમણૂક યુક્ત પ્રાંતો,

ખિહાર અને અંગાગ એ ત્રણ પ્રાંતોની પ્રાંતિક સરકારોના સહકારથી જ કરી શકાય. એ સૌથી મહત્વનું કાર્ય હજી કરવાનું બાકી છે.

એ દરમિયાન એ પણ દર્શાવે છે કે કોંગ્રેસ રાજ્ય તરફથી થતા મોટા પાયા પરના નિયોજનને મદત આપતી હતી. 'મધ્યમ સરકાર પર પ્રજાનો અંકુશ ન હોય અને પ્રાંતિક સરકાર પર લાદવામાં આવેલાં બંધનો દૂર કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી આવા પ્રકારનું નિયોજન અશક્ય હતું. પરંતુ મહત્વનું થોડું પ્રાથમિક કાર્ય થાય અને ભાવિ નિયોજનના પાયા નંબાય એવી અમારી ઇચ્છા હતી. પરંતુ દુર્ભાગ્યે પ્રાંતિક સરકારો પોતપોતાના પ્રશ્નોમાં જ એટલી બધી ગૂંચવાયેલી હતી કે આ દરમિયાન અમલ કરવામાં વિલંબ થયો. ૧૯૩૮ના છેવટના ભાગમાં રાષ્ટ્ર નિયોજન સમિતિની સ્થાપના કરવામાં આવી અને હું તેનો પ્રમુખ બન્યો.

કોંગ્રેસી સરકારોના કાર્યને અંગે હું ઘણી વાર દીક્ષ કરતો હતો અને પ્રગતિની ગતિ મંદ હોવાથી હું ચિંતિતો હતો. પણ પાછળ નજર કરતાં તેમની આસપાસ અગણિત મુશ્કેલીઓ પડેલી હોવા છતાં સરાએ વરસના ટૂંકા ગાળાની તેમની સિદ્ધિઓ જોઈને મને તાજુબી થાય છે. દુર્ભાગ્યે, તેમણે કરેલું ટેલુંક મહત્વનું કાર્ય ફળદાયી ન નીવડ્યું, કેમ કે તેમણે રાજ્યનામાં આખાં ત્યારે તે સહેજસાજ અધૂરું રહી ગયું હતું અને તેમની પાછળ તેમના અનુગામીઓ, એટલે કે બ્રિટિશ ગવર્નરે તે અભારાઈએ ચડાવી દીધું હતું. ખેડૂતો તેમ જ કારખાનાનાં મજૂરો એ અનેને લાલ થયો અને તેમનું બળ વધ્યું. પાયાની કેળવણી તરીકે ઓળખાતી સામુદાયિક કેળવણી માટેની યોજના દાખલ કરવામાં આવી એ કોંગ્રેસ સરકારોની એક સૌથી મહત્વની અને દૂરગામી સિદ્ધિ હતી. એ કેળવણીની પદ્ધતિ કેળવણીના છેલ્લામાં છેલ્લા સિદ્ધાંત પ્રર રચાયેલી હતી એટલું જ નહીં, હિંદની પરિસ્થિતિને ખાસ કરીને માફક આવે તેવી હતી.

પ્રગતિકારક દેશરના માર્ગમાં પ્રત્યેક સ્થાપિત સ્થિત વચ્ચે આબંધું. કાનપુરની મુમરાઈ મિલોમાં કામ કરતા મજૂરોની સ્થિતિની તપાસ કરવા માટે સુકા પ્રાંતોની સરકારે નીમેલી સમિતિ તરફ મિલમલિલોએ (મુખ્યત્વે તેઓ મુરોપિયન હતા, પણ થોડા હિંદીઓ પણ તેમાં હતા.) ખૂબ અવિનયી વર્તણૂક દાખવ્યો અને હકીકતો તેમ જ આંકડાઓ આપવાની તેની માગણી નકારવામાં આવી. મજૂર અળવળ લાંબા વખતથી ઉદ્યોગપતિઓ અને સરકારના સંગઠિત વિરોધનો સામનો કરતી આવી હતી, અને પોલીસોની મદદ તે ઉદ્યોગપતિને જમારે જોઈએ ત્યારે મળતી રહેતી હતી. એથી કોંગ્રેસી સરકારોએ અખત્યાર કરેલી નવી નીતિ પ્રત્યે ઉદ્યોગપતિઓનો રોષ હતો. ઉદ્યોગપતિઓએ હિંદમાં અખત્યાર કરેલી નીતિરીતિ વિષે બી. શિવરાવ નામે મુખ્ય

તમે છે હિંદની મજૂર ચળવળો તેમને લાખો અનુભવ છે અને તે નરમ દગના મજૂર માર્કેટો છે

‘આરા પ્રસ ગોએ (હજાવને વખતે) પોલીસોની મદદથી ઉદ્યોગપતિઓ હિંદની પરિસ્થિતિનો જેને પરિચય ન હોય તેના માન્યામાં પણ ન આવે એટલું બધું બુદ્ધિયાતુષ્ બનાવે છે, તેમ જ ગેરરીતિઓ અખત્યાર કરે છે’ ધણીખરા દેશોની સરકારનું મગલ જ એના પ્રકારનું હોય છે કે તે કારખાનાના માનિકો તરફ અતુકંગ વલણ રાખે છે થી શિવરાવ કહે છે કે, હિંદમાં એમ કરવા માટે એ વધુ કારણ તેને મળે છે ‘અગત વૈમનસ્થની વાત જવા દઈએ તોયે, મિરલ અપનાદો સિવાય હિંદના ગંધા અમલદારોના મનમાં એની ભડક પેલી ગયેલી હોય છે કે, મજૂર મહાજનોને નિકસવા દેનામાં આવે તો એથી જનતામાં ભ્રૂંચિતિ આવે અને હિંદમાં વખતોવખત અસહ્ય અને સવિનય ભગના જેવી રાજકીય ચળવળો ફાગી નીકળતી હતી એટલે તેમને એમ લાગતું હતું કે આમજનતાના સગાનની બાળતમાં ઠોઈ પણ પ્રકારનું જેખમ ઉઘાડુ જોઈએ નહીં’

સરકારે નીતિ નક્કી કરે, ધારાસભાઓ કાયદા પસાર કરે, પણ એ નીતિ તેમ જ એ કાયદાઓનો અમન કરવાનું કામ છેવટે જુદી જુદી નોકરીઓ અને વહીવટી તત્ત્વના અમનદારોનું હોય છે આમ પ્રાન્તિક સરકારોને એને માટે અનિવાર્ય રીતે કાયમી નોકરીઓના અને ખાસ કરીને સિવિલ સર્વિસના તેમ જ પોલીસ ખાતાના અમલદારો પર આધાર રાખવાનો હતો આ નોકરીઓના અમનદારો ભિન્ન અને અમિતરવાદી પ્રજાનિકામાં તૈયાર થયેના હોવાને નીચે નવું વાતાવરણ, પ્રજાનુ આગ્રહી વનણ, પોતાનું ધટતું જતું મહત્ત્વ અને જેમને ગિરફતાર કરવાને અને કેદમાં પૂરવાને ટેવાયેના હતા એના માણસોના હાથ નીચે કામ કરવું વગેરે બાળતોનો તેમને જીડો અણગમો હતો પહેલા તેમને એની ભડક પેસી ઝઈ હતી કે હવે શું થશે પણ એવું ક્રાંતિકારી કશું બન્યું નહીં અને ધીમે ધીમે તેઓ કામની પોતાની જૂતી ધરેડમાં ગોઠનાઈ ગયા સ્થાનિક અધિભરીના કામમાં પ્રજાનો સહેલાઈથી માથું મારી શકતા નહોતા અને ખાસ નજરે ચડે એવા દાખલાઓમાં જ તેઓ તેમ કરી શક્તા બધી નોકરીઓના અમનદારોનું એક સુસંગતિ દળ હતું અને તેઓ એખીજ સાથે નિકળપણે સંગ્રામેના હતા એટલે એક અમલદારની બદલી કરનામાં આવે તો તેની જગ્યાએ આવનાર પણ તેની પેઠે જ માર્ક કરે એવો સહન રહેતો હતા નોકરીઓના અમલદારોનું પહેલાનું આપણું અને અગતિશીલ માનસ

* બી શિવરાવ વિ બિહારસ્ટ્રવૃ વકાર વિન બિન્ધ્યા (૯૬૧ ૧૯૩૬)

ધ્યેનિદાને લીધે તેઓ ટકી રહ્યા અને તેમના મિલિવિધન સેક્રેટરીઓ તેમ જ હાથ નીચેના બીજા નોકરો પામેથી તેમણે સખન કામ લીધું; તેમની ઓફિસમાંના દીવા સાંજે મોડે સુધી બગતા રહ્યા. ૧૯૩૯ના નવેમ્બર માસમાં કોંગ્રેસી સરકારોએ રાજીનામાં આપ્યાં ત્યારે ધણીને હાથ ધર્મ. સરકારી કચેરીઓ એ પત્રી નિયમિત રીતે અપોર પત્રી ચાર વાગ્યે બંધ થતી અને તે પાત્રી તેના અસહ સ્વરૂપમાં ફરવાઈ ગઈ. હવે ત્યાં આગળ પહેલાની શાન્તિ પથરાઈ ગઈ અને પ્રજાનાં માણસોને એ એકાન્ત ધ્યાનોમાં આવકાર મળતો બંધ થઈ ગયો. ત્યાંનું જીવન જૂને ચીકે ચડી ગયું અને કામની ગતિ મંદ પડી ગઈ. અપોર પત્રીનો તેમ જ સાંજનો સમય પોસ્ટ, ટેલિગ્રાફ અને ક્ષિત્ર રમવા માટે તેમ જ ક્ષમજીવનની બીજી મોજમજ માણવા માટે ક્ષમજ પડ્યો. એક દુઃસ્વપ્ન લુપ્ત થયું હતું અને હવે કામકાજ તેમ જ રમતગમત પહેલાંની જેમ ચલાવી શકાય એમ હતું. હા, હવે યુદ્ધ સર થઈ ગયું હતું, પણ તે હજી મુરોપમાં મર્મોદિત હતું અને હિંદુસ્તાનના લોકો પોસ્ટ-એન્ડે ચઘી નાખ્યું હતું. પણ આ બધું ધણે દૂર હતું અને ગમે તેમ પણ તે ખરું નહીં પણ નકલી યુદ્ધ હતું. લોકો સિપાઈઓ પોતાની ફરજ બજાવતા હતા અને લડતાં લડતાં મરણશરણ થતા હતા ત્યારે અહીં પણ ફરજ બજાવવાની હતી; અને એ ફરજ હતી ગોરાઓના વડપણનો બોજો તેમને છજો તે રીતે અને ગૌરવપૂર્ક વહન કરવાની.

થોડા સમય માટે પ્રતિમાં કોંગ્રેસી સરકારોએ કાર્ય કયું તે પરથી અમારી માન્યતા હદ થઈ કે બ્રિટિશરોએ લાદેલું રાજકીય તેમ જ આર્થિક તંત્ર જ હિંદી પ્રગતિમાં મોટામાં મોટી નડતર છે કેટલીક પરંપરાથી ભીતરી આવેલી ટેવો અને સામાજિક રૂઢિ તેમ જ પ્રથાઓ પણ પ્રગતિના માર્ગમાં બાધારૂપ હતી અને તેમને દૂર કરવાની જરૂર હતી એ પણ એટલું જ સારું હતું. આમ બધાં હિંદી અર્થવ્યવસ્થાના પાયામાં ગહેલું નિકાસ પામવાનું વલણ બ્રિટિશરોના રાજકીય અને આર્થિક ક્રાંસાથી જેટલું રૂંધેલું ગયું તેટલું આ રૂઢિઓ અને પ્રથાઓથી રૂંધાયું નહોતું. એ રૂંધનારું પોલાદી ચોખું ન હોત તો અનિવાર્ય રીતે વિકાસ થયો હોત અને એની પાછળ પાછળ અનેક સામાજિક ફેરફારો થયા હોત તેમ જ જરૂરપૂરાથી થઈ ગયેલી રૂઢિઓ અને વિધિનિયમોની પ્રણાલીઓનો અંત આવત એથી બધું લક્ષ એ ચોક્કસને દૂર કરવામાં કેન્દ્રિત કરવાનું હતું અને બીજી બાજુમાં ખરેખરી શક્તિ રેતીમાં ખેડ કરવાની જે નકામી જતી હતી ખુદ એ ચોક્કસનું મગણુ જમીનના બોગવડાની અર્ધ-
 ૧ પદ્ધતિ અને જ્ઞાપ્રગના અનેક અવશેષો પર હતું અને તેનું સંરક્ષણ પણ એનાથી જ થતું હતું. હિંદીમાં કેટલું પણ પ્રગતિની લોકશાહી પદ્ધતિ બ્રિટિશ

રાજકીય અને આર્થિક તંત્ર સાથે વિસંગત હતી અને એ અને વચ્ચે અથડામણ અનિવાર્ય હતી. એટલે ૧૯૩૭-૩૯ની અધૂરી લોકશાહી હમેશાં અથડામણની પરિસ્થિતિમાં રહેતી હતી. એથી જ હિંદમાં લોકશાહી સ્ફળ નથી થઈ એમ સત્તાવાળાઓ પણ માનતા હતા, કેમ કે તેઓ તેમણે જિલ્લાં કરેલાં તંત્ર, મૂલ્યો અને સ્થાપિત હિતોને ટકાવી રાખવાની દૃષ્ટિથી જ એનો વિચાર કરી શકતા હતા. તેમને મંજૂર આવે એવી નરમ અને કલાગરી લોકશાહી ઉદ્ભવે એવાં લક્ષણો જણાતાં નહોતાં અને હરેક પ્રકારના ધરમૂળના ફેરફારો કરવાનું વિચારવામાં આવ્યું હતું. એટલે બ્રિટિશ સત્તા આગળ શુદ્ધ અધિકારવાદી અમલ તરફ પાછા વળવાનો અને લોકશાહીનો બધો દંભ છોડી દેવાનો એકમાત્ર માર્ગ રહ્યો હતો. તેમના આ વલણ અને યુરોપમાં ફાસીવાદના વિકાસ વચ્ચે નોંધવા જેવું સામ્ય રહેલું છે. જેને માટે બ્રિટિશરો અભિમાન લેતા હતા તે કાયદાનું શાસન પણ ટોફલે અગ્રવવામાં આવ્યું અને તેને સ્થાને એક પ્રકારની લશ્કરી ધેરાની સ્થિતિ ઊભી થઈ અને ઓડિન-સોથી રાજ્ય ચાલવા લાગ્યું.

૫

લઘુમતીઓનો પ્રશ્ન : મુસ્લિમ લીગ : ઝીણાસાહેબ

પાછલાં સાત વરસ દરમિયાન થયેલો મુસ્લિમ લીગનો વિકાસ એક અસાધારણ ઘટના છે. બ્રિટિશરોના ઉત્તેજનથી અને નવી પેઢીના મુસલમાનોને, ગાંધીય કોંગ્રેસથી અગાઉ રાખવાને માટે ૧૯૦૬ની સાલમાં તેની સ્થાપના કરવામાં આવી હતી. એ એક ઉપલા વર્ગોની નાનકડી સંસ્થા હતી અને રજવાડી તરફનો તેના પર કાબૂ હતો. મુસ્લિમ આમર્શ પર એની કશી અસર થઈ નહોતી અને તેમને એની લાગ્યે જ જાણ પણ હતી. એનું અધ્યક્ષ જ એનું હતું કે તે નાનકડા સમૂહમાં મર્યાદિત રહે અને તેના આગેવાનો કાયમને માટે તેના તે ચાલુ રહે. આમ હોવા છતાં બનાવોએ તેમ જ મુસલમાનોમાં ઊભા થતા જતા સંઘર્ષ વર્ગના લોકોએ તેને કોંગ્રેસની દિશામાં ધકેલી. પહેલું મહાપુદ્, તુર્કીની ખિલાફત તેમ જ મુસલમાનોનાં પાક સ્થાનોની કોહી સ્થિતિ વગેરેની દિંદના મુસલમાનો પર ખૂબ અસર થઈ અને તેઓ બ્રિટિશવિરોધી બન્યા. જેની હતી તેની મુસ્લિમ લીગ આ ગ્રમ્યત અને ઉત્તેજિત થયેલી જનતાને દોરવણી આપી શકે કે તેની આગેવાની લઈ શકે એમ નહોતું. સાચે જ, લીગને માનસિક પક્ષાઘાત થયો અને તે લગભગ અદશ્ય થઈ ગઈ. કોંગ્રેસ સાથે નિકટપણે સંકાર કરનારી ખિલાફત કમિટી નામની એક નવી મુસ્લિમ સંસ્થા

જામી થઈ મુસનમાનો મોળી સખ્યામા દોઝેમમા જોગ્યા અને તેની મારફતે કામ કરવા લાગ્યા ૧૮૨૦-૨૩ની પહેલી અસદ ૧૨ની ચળવળ પડી ખિનાફત કમિગી પણ ધીમે ધીમે લુપ્ત થતી જતી હતી કેમ કે તેનો પાયાનો મુરો, પુર્ડી ખિનાફત હવે રહી નહોતી મુસ્લિમ આમજનતા રાજકીય પ્રવૃત્તિમાંથી બહાર નીકળી ગઈ અને થોડે અરો દિવ્વ આમજનતાની બાબતમા પણ એમ જ બન્યું પણ મુખ્યત્વે મધ્યમ વર્ગના મુસનમાનો સારી સખ્યામા દોઝેસ દ્વારા કામ કરતા થયું રહ્યા

આ ગાળા દરમ્યાન નાની નાની અનેક મુસ્લિમ સરચાઓ જામી થવા લાગી તેઓ મરજમા આવે તે પ્રમાણે મમ મરતી હતી અને ઘણી વાર એમીશ સાથે અથડામણમા આવતી હતી તેમને જનતા સાથે મો સપક નહોતો અને બ્રિટિશ સરકાર આપે તે સિવાય તેમનું સ્વતંત્ર રાજકીય મહત્ત્વ પણ મથુબદોતુ તેમનું મુખ્ય મર્પ ધારામલાઓ તેમ જ સરમરી નોમરીઓમા મુસનમાનો માટે ખાસ હો અને સરક્ષણની માગણી મરવાન હતું એ બાબતમાં તેઓ મુસનમાનોની ચોક્કસ દષ્ટિ ખસમ રજૂ મરતી હતી કેમ કે કેળવણી, સરમરી નોમરી અને ઉલોગો તેમ જ જનસખ્યામા પણ હિંદુઓની સ્થિતિ ચડિયાતી હતી તે બાબતમા મુસનમાનોમા અમુક પ્રમરના રોય અને ભયની લાગણી પ્રવર્તતી હતી ત્રીજાસહેમ હિંદી રાજમરણ્યમાંથી નિવૃત્ત થયા હતા એનું જ નહી, હિંદમાંથી પણ તે આવ્યા ગયા હતા અને ઇંગ્લંડમા જન્મને વરયા હતા

૧૮૩૦ની સવિનય લગની ખીજ ચળવળમા મુસનમાનોએ સારો સાથ આપ્યો હતો ૧૮૨૦-૨૩ની ચળવળ કરતા પ્રમાણમા જોડે તે ઓઠો હતો એ ચળવળને અગે ઓઝમા ઓખ દસ હમર જેટલા મુસનમાનો જેલમાં ગયા હતા સરહદ પ્રાન્તે એ ચળવળમા આગળપડતો ને નોધવા જેવો ભાગ લીધો હતો એ પ્રાન્તની લગમમ પચાણ ટકાવજેટી વસ્તી મુસનમાનોની આ ખાન અમદુન ગફારખાને ત્યા આગળ કરેના મમને અને તેમના બ્યક્તિત્વને આમારી હતું એ પ્રાન્તના પમણે ના તે મિનહરીફ અને પ્રીતિપાત્ર નેના છે પોતાના તોફાની અને લાડકણ્ય લોહો પાસે જેમા ભારે કષ્ટો અને લાડમારીઓ સહેવાના હતા એવી રાજકીય લાડતની શાન્તિમય પદ્ધતિને ખાન અમદુલ ગફારખાને સ્વીકાર મરાઓ એ હિંદમા સાંપ્રત સમયમા બનેલા અસાધારણ મનાવોમા સૌથી વધારે આભર્પકારક બનાવ છે એ કષ્ટો અને યાતનાઓ સામે જ ભય કર હતા અને તેની કડવી સ્મૃતિ હજી ટકી રહી છે આમ હતા તેમણે એના શિસ્ત અને આદમનિમદ કેળવ્યા હતા કે સરમરી દળો સામે કે તેમનો વિરોધ કરનારાઓ સામે પાણોએ હિંસાનું એક પણ કૃત્ય કયું

નથી પણ પોતાની બદલકને પોતાના ભાઈ કરતા પણ વધારે આહે છે, જરા જરામા તે ઉરકેરાઈ જાય છે અને સડેજ પડે છે છતાંયે થતા તે મામાનો જીવ લે છે એવી તેની ખ્યાતિ લાગ્યા વખતથી આવી આવે છે, એ બધાનો ખ્યાન કરતા આ આત્મસંયમ ચમત્કાર જેવો લાગે છે

આન અમદુલ ગફારખાનની આગેવાની નીચે સરહદ પ્રાન્ત દરતાપૂર્વક કોંગ્રેસને પડખે ગયો હતો. એ જ રીતે બીજા પ્રાન્તોના રાજકીય દષ્ટિએ ગમત અનેલા મધ્યમ વર્ગના સંખ્યામધ મુસલમાનો પણ કોંગ્રેસને પક્ષે રહ્યા હતા ખાસ કરીને યુક્ત પ્રાન્તો જેવા ખેડૂતો તેમ જ કારખાનાના મજૂરોને અંગે પ્રગતિશીલ કાર્યક્રમ હાથ ધરનારા પ્રાન્તોમા ખેડૂતો અને કારખાનાના મજૂરોમા પણ કોંગ્રેસની ભાગવગ સારા પ્રમાણમા હતી આમ છતાં એકદરે જોના મુઘ્લિમ આમજનતા પોતાના પહેલેના સ્થાનિક અને રજવાડી વર્ગના લોકોની આગેવાની તરફ પાછી વળતી હતી એ વાત સાચી છે હિંદુઓ અને બીજાઓની આમે મુસલમાનોના હિતોના રક્ષકના વેશમા તેઓ તેમની આગળ રજૂ થયા

જેને કોમી પ્રશ્ન કહેવામા આવે છે તે લઘુમતીના દવાઓનો સતોપકારક ઉકેલ બારાનો અને મુઠમતી સામે તેમને પૂરતુ રક્ષણ આપવાનો સવાન હતો હિંદુસ્તાનની લઘુમતીઓ યુરોપી લઘુમતીઓની પેઠે લિન્ન જાતિની કે મિન્ન પ્રદેશની નથી પણ લિન્ન ધર્મની છે એ હકીકત ખ્યાનમા રાખવી જોઈએ જાતિની દષ્ટિએ જોના હિંદુમા અનેક જાતિઓનો શબ્દમેગો થયો છે, પણ અહીં જાતિને લગતા સવાલો બિમા થયા નથી અથવા થઈ શકે એમ નથી ધર્મ આ જાતિભેદોથી પર છે અને એ એડમીજમા એના તો બળી જાય છે કે તે કાગળ અથવા તેમને જુલ તારવના મુશ્કેલ હોય છે ધર્મના વાડાઓ પણ દેખીતી રીતે જ કાયમી નથી હોતા કેમ કે એડ ધર્મ બદલીને બીજો ધર્મ અગીકાર કરી શકાય છે અને ધર્મ બદલનાર માણસ એમ કરવાથી પોતાની જાતિની ભૂમિકા અથવા પોતાનો સારકૃતિક અને ભાષાનો વારસો ખોઈ ખેસતો નથી પાછળથી સાચા અર્થમા ધર્મ, હિંદના રાજકીય સંઘડાઓમા ઝાઝો ભાગ ભજવ્યો નથી, એટલુ ખરુ કે એ શબ્દ ધરી વાર વાપરનામા આવ્યો છે તેમ જ તેનો દુરપયોગ પણ કરનામા આવ્યો છે ધાર્મિક ભેદો એમ નડતર રૂપ નથી મનતા, કેમ કે એને નિષે પરસ્પર સરી પેઠે સહિષ્ણુતા હોય છે રાજકીય મામતોમા જેને કોમનાદ કહેવામા આવે છે તેણે ધર્મનું સ્થાન લીધુ છે કોમનાદ એ ધાર્મિક કોમના પાયા પર ગ્યાયેલી અમુક સમૂહ પૂરતી મર્યાદિત સક્રિયત મનોગતિ છે પણ હકીકતમા તેને લાગતાવગતા સમૂહ માટે રાજકીય સત્તા અને રાજવાથ્ય મેળવનાની ચિતા હોય છે

લાગનાવળના જુદા જુદા સમૂહોની સંમતિથી આ કેમી સવાલનો ઉકેલ લાવવાના કોંગ્રેસે તેમ જ બીજી સંસ્થાઓએ વારંવાર પ્રયાસ કર્યા છે. એમાં થોડે અંશે સફળતા પણ મળી હતી છતાં પાયામાં રહેલી મુશ્કેલી, એટલે કે બ્રિટિશ સરકારની હાજરી તેમ જ તેની રાજનીતિ, હમેશાં નડતી હતી. સ્વાભાવિક રીતે જ બ્રિટિશરોને એ પ્રશ્નનો કોઈ પણ સાચો ઉકેલ આવે એ પસંદ નહોતું. કારણ કે એથી તેની સામે ચાલતી રાજકીય ચળવળ પ્રજ્વળ બને. અને હવે એ ચળવળ સામુદાયિક સ્વરૂપની બની હતી. એ એક પ્રકારનો ત્રિકોણ હતો અને સરકાર તેમાં ખાસ હકો આપીને એક બાજુને બીજી સામે લડાવી શકે એવે રચાને હતી. બીજા પક્ષોમાં બે પૂરતું શાણપણ હોત તો તેઓ આ મુશ્કેલી પણ પાર કરી શકત પણ તેમનામાં એવું શાણપણ અને દીર્ઘદષ્ટિ નહોતા. જ્યારે જ્યારે સમજૂતી થવાની અણી પર આવે ત્યારે સરકાર પક્ષાંતું સમતોલપાળું નષ્ટ થાય એવું કંઈક પગતું બરતી.

રાષ્ટ્રસંઘે નક્કી કરી હતી તેવી લઘુમતીઓના રક્ષણ માટેની સામાન્ય જોગવાઈઓની બાબતમાં દેશ વિશેષ નહોતો. એ બધી માન્ય રાખવામાં આવી હતી અને તે ઉપરાંત બીજી જોગવાઈઓ પણ ઘખલ કરવામાં આવી હતી. ધર્મ, સંસ્કૃતિ, ભાષા, વ્યક્તિ તેમ જ સમૂહના મૂળભૂત હકો વગેરેનું બધા નાગરિકોને એકસરખી રીતે લાગુ પડ્યા લોકશાહી બંધારણમાં કલમો દાખલ કરીને રક્ષણ કરવાની બાંધધરી આપવામાં આવી હતી. આ ઉપરાંત, લઘુમતીઓ તેમ જ મિનન જ્ઞાતિના સમૂહોની બાબતમાં સહિષ્ણુતાનું વજ્રણ રાખવામાં આવતું હતું એટલું જ નહીં, તેમને ઉત્તેજન આપવામાં આવતું હતું એની હિંદોના સમગ્ર ઇતિહાસ શાખ પૂરતો હતો. યુરોપમાં એક સમયે જે ઉગ્ર ધાર્મિક ઝઘડાઓ ચાલતા હતા તેમ જ ધાર્મિક દમન થતું હતું તેની સાથે સરખાવી શકાય એવું હિંદના ઇતિહાસમાં કશું નથી. એટલે ધાર્મિક અને સાંસ્કૃતિક સહિષ્ણુતાની બાબતમાં અમારે બીજા દેશ પાસેથી શીખવાપણું નહોતું. એ વાત હિંદના સમાજજીવનના પાયામાં રહેલી નહતી. વ્યક્તિના હકો, રાજકીય હકો તેમ જ નાગરિક સ્વાતંત્ર્યની બાબતમાં અમારા પર ફ્રેંચ અને અમેરિકન ક્રાંતિઓના વિચારોની તેમ જ બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટના બંધારણી ઇતિહાસની અસર થઈ હતી. પાછળથી સમાજવાદી વિચારો તેમ જ સોશિયેટ ક્રાંતિની અસરે અમારા વિચારોને પ્રજા આર્થિક ઝોક આપ્યો.

વ્યક્તિ તેમ જ સમૂહના આવા બધા હકોને પૂરેપૂરું રક્ષણ આપવા ઉપરાંત કોઈ પણ વ્યક્તિ કે સમૂહના સંપૂર્ણ વિકાસના માર્ગમાં આવતી સમાજિક અને રૂઢિગત બંધી વિચમતાઓ દૂર કરવા માટે રાજ્ય તરફથી તેમ જ બીજી સંસ્થાઓ તરફથી હરેક પ્રયાસ થવા જોઈએ તેમ જ પબ્લિક વર્ગના લોકો બની શકે એટલી

ઝડપથી પોતાની જાણપો દૂર કરી શકે એટલા માટે તેમને કેળવણીની તેમ જ આર્થિક આમતમા મદદ આપવી જોઈએ એવી સૌ ઠાઠની સમજ હતી આ વસ્તુ ખાસ કરીને દનિત વર્ગના લોકોને લાગુ પડતી હતી વળી સ્ત્રીઓને પુરુષોના જેટલા જ નાગરિકો તરીકેના હકો મળવા જોઈએ એ પણ નક્કી કરવામા આ ચુ હતુ

પત્રી બાકી શુ રહ્યું ? મોતી સખ્યા લઘુમતીને રાજકીય દષ્ટિએ ડમાડી દેશે એવો ડર સામાન્ય દષ્ટિથી જોતા, મોતી સખ્યા ખેડૂતો અને મૂડોની એન્લે કે મધ્ય જ ધર્મના આમ વર્ગના લોકોની હતી અને તેમને લાખા વખતથી પરદેશી સત્તા ચૂસતી આવી હતી એટલું જ નહી, જેને તેના ઉપના વર્ગના લોકો પણ ચૂસતા આ યા હતા ધર્મ અને સસ્કૃતિ વગેરેના રક્ષણની બાંધધરી આખા પત્રી ઉપસ્થિત થનારા ખીજા મોટા સનાલો અન્ય આર્થિક હોય અને વ્યક્તિના ધર્મ સાથે તેમને શ્રી લેનાદેના નહોતી વર્ગીય ઝવડાઓ થાય એમ અને પણ ધાર્મિક ઝવડા નહી થાય હા, ખુદ ધર્મ ઠાઈ સ્થાપિત દિતનેા પુરસ્કર્તા અને તો જુદી વાત આમ હતા ધાર્મિક ભેદોની ધરડમા વિચાર કરવાને લોકો એટના બધા ટેવાઈ ગયા હતા તેમ જ ઠામી કે ધાર્મિક સસ્થાઓ અને સરારના પગનાઓ તેમને એમ કરવાનુ નિરતર એટલુ તો ઉતેજન આપ્યા કરતા હતા કે મોતી ધાર્મિક કોમ, એટલે કે હિંદુઓના સખ્યામગ આગળ ખીજાઓ કશી નિસાનમા નહી રહે એવો ડર ધણા મુસનમાનોના મનમા ધર કરી મેકો હતો મુસનમાનોના જેવડી મોતી લઘુમતીના હિનોને વધુમતી કોમ કેવી રીતે નુકસાન પહોચાડી શકવાની હતી એ સ્પષ્ટ નહોતુ વળી મુસનમાનોની એ લઘુમતી મોટે ભાગે દેશના અમુક ભાગોમા કેન્દ્રિત થયેલી હતી અને એ સ્વયશાસિત ધન્કો બનવાના હતા પણ બપને મરણની શ્રી પડી હોતી નથી

મુસનમાનોને માટે અન્ય મનાધિકાર દાખવ કરવામા આ થો અને તેમની વસ્તીના પ્રમાણુ મરતા વધારે એ કો તેમને આપનામા આરી (પાજાથી ખીજા નાના સમૂહો માટે પણ અન્ય મનાધિકાર દાખવ કરવામા આ થો હતો) પણ રાજકીય ધારામતમા વસ્તીના પ્રમાણુ મરતા વધારે એકો આનતમા આવે તેથી કઈ લઘુમતી વધુમતીમા કેન્ગર્ઈ શમ્તી નથી અન્ય મનાધિકારે રક્ષિત લઘુમતીની સ્થિતિ ધર્મિક ગણાડી, કેમ કે મુદુમતી કોમનો તેને રિયેનો રસ જોડી ગયો અને સચુક્રત મનાધિકારમા ઉમે મારને મધ્ય સમૂહોને અપીત કરવાની હોય છે ત્યારે અનિવાર્ય રીતે પરસ્પર બાધગેડ અને આપને કરવી પડે છે તેને માટેના પ્રસંગો હવે રલ્યા ને ના મેંએસ એથાયે આગળ ગઈ અને તેણે મહેર મ્યુ કે લઘુમતીના ખાસ દિતોના સમધર્મા મુદુમતી અને ધાર્મિક લઘુમતીની વચ્ચે મગો મનએદ જોતો થાય તો તેનો નિર્ણય લઘુમતીના

મતથી ન મરતા તે મુરો નિષ્પક્ષ પત્ર અથવા અનરજાશીલ લખાદ આગળ રજૂ કરવો અને એ બાબતમાં તેનો નિયુવ છેવળનો ગમવો

લોખંડાદી રાજ્યપદ્ધતિમાં કોઈ પણ ધાર્મિક લઘુમતી અથવા સમૂહને આથી વિરોધ રક્ષણ શુ આપી શકાય એ પ્રશ્ન મુરકેત છે વળી, એ વસ્તુ પણ લક્ષમાં રાખવી જોઈએ કે, કેટલાક પ્રાંતોમાં મુસલમાનોની બહુમતી હતી અને પ્રાંતો સ્વયંશાસિત ધર્મો હોવાથી આખા હિંદને સ્પર્શતી કેનીક બાબતો બાદ કરતા મુસનમાન વધુમતી વસ્તોઓએ અરો ચાહે તે પ્રમાણે કાર્ય કરવાને સ્વતંત્ર હતી મધ્યસ્થ સરકારમાં પણ મુસનમાનોને અનિવાર્યપણે સામે સરખો હિરસો મળનાર હતો મુસ્લિમ વધુમતીવાળા પ્રાંતોમાં આ કોમી કે ધાર્મિક પ્રશ્ન બિલકોઈ જતો હતો કેમ કે ત્યાં આગળ બીજા લઘુમતી સમૂહો (દાખલા તરીકે હિંદુ અને શીખ) મુસનમાન બહુમતી સામે રક્ષણની માગણી કરતા હતા આમ પંજાબમાં મુસનમાન કે હિંદુ કે શીખનો ત્રિકોણ બનતો હતો મુસનમાનોને માટે જે અનગ મતાધિપતિ હોય તો બીજાઓ પણ પોતાને માટે ખાસ રક્ષણની માગણી કરતા હતા એક વખત આગ મતાધિપતિ દાખલ કર્યા પછી એમાંથી અનેક ફાળા ફૂટ્યા અને નવા વાડાઓ પેદા થયા તેમ જ એમાંથી પાર વગરની મુરકેનીઓ પેદા થઈ એક સમૂહને ધારાસભામાં પ્રમાણ કરતા વધારે બેઠકો બીજા સમૂહને ભોગે જ આપી શકાય અને તેને પોતાની વસ્તીના પ્રમાણમાં ઓછી બેઠકો મળે એ ઉધાડુ છે ખાસ કરીને બંગાળમાં એનું બહુ બેદુર પરિણામ આવ્યું ત્યાં આગળ મુખ્યત્વે મુરોપિયનોને તેમની વસ્તીના પ્રમાણમાં ઘણી વધારે બેઠકો આપવામાં આવી તેથી સામાન્ય મતદાર મહાગતી બેઠકો તેની વસ્તીના પ્રમાણમાં બહુ ઓછી થઈ ગઈ આમ હિંદના રાજ્યકારણમાં તેમ જ સ્વરાજ માટેની લડતમાં આગળપડતો ભાગ લેનાર બંગાળના કેળવણીના વર્ગને એમએક માનુષ પડ્યું કે પ્રાંતની ધારાસભામાં તેમને બહુ જ ઓછી બેઠકો મળે છે અને તે કાયદાથી નક્કી થઈ ચૂકી છે

કોંગ્રેસે ઘણી જૂલો કરી હતી પણ તે મમ હાથ ધરવાના અથવા બહુદરચનાના પ્રમાણમાં ઓછા પ્રશ્નોને અંગેની હતી કેવળ રાજકીય દૃષ્ટિથી પણ કોંગ્રેસ કોમી પ્રશ્નો ઉકેલ લાવવાને અને એ રીતે પ્રગતિના માર્ગમાંની નડતર દૂર કરવાને ઉત્સુક ને ઇતેજાર હતી એ ઉધાડુ હતું શુદ્ધ કોમી સરચાઓમાં એ જાનની ઇતેજારી નહોતી કેમ કે પોતપોતાના સમૂહની ખાસ માગણીઓ આમદપૂર્વક આગળ કરી એ તેમની હસ્તીનું મુખ્ય પ્રયોજન હતું અને તેને પરિણામે આતુ સ્થિતિમાં તેમનું અત્યુક પ્રમાણનું સ્થાપિત હિત પેદા થયું હતું કોંગ્રેસમાં હિંદુ સંખ્યાની સખ્યા ઘણી મેળી હતી એ ખરું પણ તેમના દેશર પર મુસનમાનો પણ સારી સખ્યામાં હતા તેમ જ શીખ,

ખ્રિસ્તી વગેરે બીજા ધાર્મિક સમૂહના લોકો પણ હતા. આમ હોઈને આખા રાષ્ટ્રની દૃષ્ટિએ વિચાર કરવાની તેને ફરજ પડી રાષ્ટ્રની સ્વતંત્રતા હાસલ કરવી અને લોકશાહી પદ્ધતિનું સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપવું એ તેનું સર્વોપરી ધ્યેય હતું હિંદ જેવા વિશાળ ને વિવિધભાષી દેશમાં દરેક જાગૃતમાં લઘુમતી સમૂહોને દમાવવાની અથવા ઠોકરે મારવાની પૂરેપૂરી સત્તા જલ્દીમતીને આપે એની સીધીસાદી લોકશાહી સ્થાપી શકાય તોયે તે સતોપકારક કે ધ્રુવજ્યા ભોગ નહોતું એ વસ્તુ કોંગ્રેસ સમજતી હતી. એકતા બેશક, અમને જોઈતી હતી અને એ મૂલ્યો માનીને અમે આનંદ હતા પણ હિંદના સાંસ્કૃતિક જીવનની સમૃદ્ધિ અને વૈરિધ્યને એક જ આકૃતિમાં ગમે તેમ કરીને શા ખાતુ ગ્રાહની દેરી જોઈએ એ અમને સમજતું નહોતું એથી સારા પ્રમાણમાં સ્વયંશાસન તેમ જ સાંસ્કૃતિક વિકાસ માટે સલામતીઓ અને સમૂહ તેમ જ વ્યક્તિ માટે સ્વતંત્રતા માન્ય રાખવામાં આવી હતી.

રાષ્ટ્રની એકતા અને લોકશાહી એ બે મૂળભૂત સવાલ પૂર કોંગ્રેસ અડગ રહી ખુદ એના પાયા પર કોંગ્રેસની સ્થાપના કરવામાં આવી હતી અને અહીં સદી સુધીના તેના વિકાસ દરમ્યાન એના પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો હતો. કોંગ્રેસ મારી જાણ પ્રમાણે સિદ્ધાંત તેમ જ વ્યવહારમાં દુનિયાની એક સૌથી વ્યવસ્થિત લોકશાસનવાદી સંસ્થા છે. દેશભરમાં સ્થપાયેલી તેની સ્થાનિક સમિતિઓ અથવા શાખાઓ દ્વારા પ્રજાને તેણે લોકશાહીની નીતિરીતિની તાલીમ આપી હતી અને એમાં તેને ખૂબ સફળતા મળી હતી ગાંધીજી જેવા અન્ય ત લોકપ્રિય અને પ્રભાવશાળી પુરુષ તેની સાથે સંકળાયેલા હતા તેથી કઈ કોંગ્રેસની એ મૂળભૂત લોકશાહીમાં કશો ઘડાડો થતા પામ્યો નહોતો કટોકટીની પળે અથવા લડત આવી પડે ત્યારે બીજા દેશોની પેઠે અહીં પણ દોરવણી માટે આગેવાન તરફ નજર કરવાનું અનિવાર્ય વલણ હતું અને એવી કટોકટીની પરિસ્થિતિ વારંવાર ઊભી થતી હતી કોંગ્રેસને અધિકારવાદી સંઘા કહેવી એના કગતા બેહુક કથું નથી અને એ પણ જાણવા જેવું છે કે આવા આરોપો સામાન્ય રીતે અધિકારવાદ અને આપખુદીના અર્ક સમાન હિંદમાંની બ્રિટિશ સત્તાના ઉચ્ચ દરજ્જાના પ્રતિનિધિઓ મૂકતા હતા.

જૂનાગઢમાં બ્રિટિશ મરકાર પણ હિંદ માટે કઈ નહીં તે સિદ્ધાંતમાં રાષ્ટ્રની એકતા અને લોકશાહીની હિમાયત કરતી હતી તેના રાજ્યઅમલે હિંદમાં રાજકીય એકતા નિર્માણ કરી હતી તે માટે તે જર્વ લેતી હતી, એ જોડે સર્વસમાન પરાધીનતાની એકતા હતી વંધારામાં તે અમને કહેતી હતી કે અમને તે લોકશાહીની પદ્ધતિ તેમ જ પ્રક્રિયાની તાલીમ આપે છે પણ અજયમીની વાત એ કે તેની રાજનીતિ એકતા તેમ જ લોકશાહી

એ મનેના ધનધરમા પરિણમી છે ૧૮૪૦ના ઓગસ્ટ માસમાં કોંગ્રેસની કારોબારી સમિતિને એનું જાહેર કરવાની ફરજ પડી હતી કે બ્રિટિશ સરકારની હિંદ અંગેની નીતિ 'માહોમાહેના ઝવડા અને આતરકન્દને મીઠું ઉત્તેજન આપનારી તેમ જ તેને માટે ઉત્કેરણી કરનારી છે' બ્રિટિશ સરકારના જવામતાર અધિધારીઓ અમને હેડેચોક કહેવા લાગ્યા કે, કોઈક નવી વ્યવસ્થાની તરફેણમાં હિંદની એમ્નાનો ભોગ કદાચ આપવો પણ પડે અને લોમ્શાહીની પદ્ધતિ હિંદને માટે અનુકૂળ નથી હિંદની સ્વાતંત્ર્ય માટેની તેમ જ લોમ્શાહી રાજ્ય સ્થાપવા માટેની માગણીનો તેમની પામે હવે એ એમના જવામ રહ્યો હતો એ જવામ સાથે સાથે અમને એમ પણ જણાવે છે કે, બ્રિટિશરોએ હિંદમાં પોતાની સમક્ષ જે બે મુખ્ય ખેતો રાખ્યા હતા તેમાં તેમના મહેવા પ્રમાણે તેઓ નિષ્ફળ નીવડ્યા હતા એ વસ્તુ સમજતા તેમને દોઢ સદી જેટલો સમય લાગ્યો.

લાગુતાવગતતા બનાવશેને મા યથાચ એવો કોમી પ્રશ્નનો ઉકેલ લાવવામાં અમે નિષ્ફળ નીવડ્યા હતા અને એ નિષ્ફળતાના પરિણામો અમારે સહેવાના છે તે જ પ્રમાણે એની જવામદારીમાં પણ બેશક અમારે અમારો હિસ્સા ઉઠાવવો જોઈએ પણ કોઈ પણ મહત્ત્વની દરખાસ્ત કે ફેરફારમાં દરેક દરેક જણની સમતિ કેની રીતે મેળવવી? કોઈ પણ પ્રકારના ફેરફારનો વિરોધ કરનારા રજવાડી અને પ્રગતિવિરોધી તત્ત્વો હમેશા હોવાના, જ્યારે બીજા કેટલાક લોકોને રાજકીય આર્થિક તેમ જ સામાજિક ફેરફારો કરવા હોય છે અને આ બે સમૂહો વચ્ચે એક યા બીજા માન્ય દગતા બીજા અનેક સમૂહો હોય છે જે એક નાનો સમૂહ કોઈ પણ ફેરફારની જાગતમાં નહોતો લાજવા માગતો તેને અટકવી ઈર્ષ શકે તો પછી કોઈ પણ પ્રકારનો ફેરફાર બેશક કદી પણ ન થઈ શકે જ્યારે રાજ્યઅમલ કરનારી સત્તાની નીતિ આવા સમૂહો ઊભા થી પ્રજાના મહુ નાના ભાગનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવનારા એ સમૂહોને ઉત્તેજન આપવાની હોય, તો સફળ ક્રાંતિ દ્વારા જ ફેરફાર થી શક્ય હિંદમાં આવા રજવાડી અને પ્રચારતી સમૂહો પાર વગરના છે એ ઉધાકુ છે કેટલાક જૂના કાળથી આ યા આવે છે જ્યારે કેટલાકને બ્રિટિશ સરકારે ઊભા કર્યા છે ને પાળીપેશીને ઉછેર્યા છે.

મુસલમાનોમાં મુસ્લિમ લીગ ઉપરાંત જુદી જુદી સરથાઓ ઊભી થઈ જમિયત-ઉન-ઉલેમા એ એમાની એક પુરાણી અને વધારે મહત્ત્વની સરથા છે એ દિદમરના ઉલેમાઓ તેમ જ જૂની પદ્ધતિના મુસ્લિમ પડિતોની બનેલી છે તેની સામાન્ય દષ્ટિ પરંપરાગત, રિયલિયસ્ટ અને બેશક ધર્મિક છે પણ રાજકીય ક્ષેત્રમાં તે પ્રગતિશીલ અને સામાજ્યશાહી વિરોધી છે.

રાજકીય જૂમિકા પર તેણે ઘણી વાર કોંગ્રેસ સાથે સહકારથી કામ કર્યું છે, તેના ઘણા સભ્યો કોંગ્રેસના સભ્ય બન્યા હતા અને તેની સરચાઓ દ્વારા તેમણે કાર્ય કર્યું હતું. અહારોની સરચા પછીથી સ્થાપવામાં આવી હતી અને પંચમમાં તેનું બીજું સૌથી વધારે હતું. એ મુખ્યત્વે નીચલા ચરના મુસ્લિમ મધ્યમ વર્ગનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતી હતી અને અમુક ભાગેશમાં આમજનતા પર પણ તેની લાગવગ સારી હતી. મોખીનો (મુખ્યત્વે વણકર વર્ગના લોકો)ની સંખ્યા જોકે ઘણી મોટી હતી પણ મુસલમાનોમાં તેઓ સૌથી ગરીબ અને પશ્ચાત હતા તેઓ દુર્બળ હતા અને સંગઠિત નહોતા. તેઓ કોંગ્રેસની તરફથી અને મુસ્લિમ લીગની વિરુદ્ધ હતા. દુર્બળ હોવાથી તેઓ મોર્ચ પણ રાજકીય પગલું ટાળતા હતા. બંગાળમાં કૃષક સભા હતી અહારો તેમ જ જમિયત-ઉલ-ઉલેમાં કોંગ્રેસની સામાન્ય પ્રવૃત્તિઓમાં તેમ જ બ્રિટિશ સરકાર સાથેની તેની વધારે ઉમ લડતોમાં તેને ઘણી વાર સહકાર આપતા અને એને માટે જે સહેલુ પડે તે સહન કરતા જુલાઓડી સિરામ ખીજ મોર્ચ પણ રીતે બ્રિટિશ સરકાર જોડે કદી પણ અધકામજીમાં ન આવનાર મુસલમાનોની મુખ્ય સરચા મુસ્લિમ લીગ હતી પછીથી અનેક ફેરફારો થયા તેમ જ બનાવો બન્યા અને તેમાં લોકો મોની સખ્યામાં જોડાયા ત્યારે પણ એ સરચાએ ઉપલા વર્ગના રજવાડી મનોદશાના લોકોની આગેવાની ફાળવી દીધી નહીં.

શિયા મુસલમાનો પણ મુખ્યત્વે રાજકીય માગણી કરવાને માટે સંગઠિત થયા હતા, તેમનું સગવળ જોકે કંઈક શિથિલ હતું. ધરનામના આરંભકાળમાં અરમસ્તાનમાં ખિલાફતના વારસાની બાબતમાં તીવ્ર મતભેદ જોભો થયા હતા અને તેને પરિણામે મુસલમાનોમાં ભાગલા પડી ગયા અને તેઓ શિયા તેમ જ સુન્ની એવા બે સપ્રદાયોમાં વહેંચાઈ ગયા એ ક્ષણે હજી કાયમ રહ્યો છે અને એ બંનેને જુદા રાખી રહ્યો છે, એ ભાગવાની પાછળ હવે જોકે કશાંયે રાજકીય મર્મ રહ્યું નથી હિંદમાં તેમ જ ધરના સિરામના ખીજ ધગલામી દેશમાં સુન્નીઓની બહુમતી છે ધરનામાં શિયાઓની બહુમતી છે આ બે સમૂહો વચ્ચે કેટલીક વાર ધાર્મિક ક્ષણ પણ થયા છે હિંદમાંની શિયા લોકોની સરચા મુસ્લિમ લીગથી અનગ રહી તેને મુસ્લિમ લીગની સાથે મતભેદ હતો તે સૌને માટે સયુક્ત મતાધિપતની તરફથી હતા અને લીગમાં પણ આગળપડતા ઘણા શિયાઓ છે

મુસ્લિમ લીગ સિવાયની આ બધી તેમ જ ખીજ પણ કેટલીક મુસ્લિમ સરચાઓ આઝાદ મુસ્લિમ પરિષદ સ્થાપવાને માટે એકત્ર થઈ એ મુસ્લિમ લીગ સામેનો મુસલમાનોનો એક પ્રકારનો સયુક્ત મોર્ચો હતો આ પરિષદ ૧૯૪૦ની સાલમાં ઉપર જણાવેલી મુસ્લિમ લીગ સિવાયની બધી મુસ્લિમ સરચાઓના પ્રતિનિધિઓની એક બહુ સફળ બેઠક દિલ્હીમાં ભરી હતી.

મુસ્લિમ લીગને મળતી હિંદુઓની મુખ્ય ઠેઠી સંસ્થા હિંદુ મહાસભા . પણ મુસ્લિમ લીગના કરતાં ને પ્રમાણમાં ઓછી મહત્ત્વની છે. મુસ્લિમ લીગની પેઠે એ પણ ઉપપલેઠે ઠેઠી સંસ્થા છે પણ રાષ્ટ્રીયતાની દૃષ્ટીએ ભાષા પરીને તે પોતાની અત્યંત સંકુચિત દૃષ્ટિને અવગવાનો પ્રયત્ન કરે છે. ની દૃષ્ટિ પ્રગતિશીલ કરતાં જૂનાના પુનરુદ્ધારની એટલે કે જીર્ણોદયની પ્રધાને . દુર્ભાગ્યની વાત એ છે કે, તેના દૃષ્ટાંત આગેવાનો ભેગવાનદારી ભર્યા સકે અખાગાઓ કાઢવા કરે છે. મુસ્લિમ લીગના દૃષ્ટાંત આગેવાનો પણ મ કરે છે. ખંને સંસ્થાઓ તરફથી આવતી આ જીભાગેડી નિરંતર ત્રાસ પાનારી હોય છે. એ સંસ્થાઓ માટે એ જીભાગેડી જ અમલી પગવાની જ સાફ છે.

જૂનાકાગમાં મુસ્લિમ લીગનું વનજી ઘણી વાર મુરકેલ અને અનાડી હતુ યુ હિંદુ મહાસભાનું વનજી એથી ઓછું અનાડી નહોતું. પંજમ તેમ જ 'ધમાની હિંદુ લઘુમતી અને પંજમના શીખોના સમગ્ર સમૂહે સમજૂતીના ગર્ભમાં ઘણી વાર વિદ્ય નાખ્યાં છે. આ મતભેદને ઉત્તેજન આપવાની તેમ તેમના પર ભાર મૂકવાની અને કોંગ્રેસની વિરુદ્ધ ઠેઠી સંસ્થાઓને મહત્ત્વ પાવાની પ્રિટિશરોની નીતિ જ હતી.

ઠેઠ પછી સમૂહ કે પક્ષના મહત્ત્વની અથવા કંઈ નહીં તે પ્રમાણ પરની લાગવગની એક કસોટી ચૂંટણી છે. ૧૯૩૭ની સાલમાં હિંદમાં થયેલી માન્ય ચૂંટણીમાં હિંદુ મહાસભા પૂરેપૂરી નિષ્ફળ નીવડી હતી. કપાયે તેનું મનિશાન દેખાતું નહોતું. મુસ્લિમ લીગે એના કરતાં પ્રમાણમાં ઠીક કરી ૧૧મું પણ એકંદરે જોતા અને ખાસ કરીને મુસ્લિમ જામતીરાણા પ્રતિભાં નો દેખાત કંગાળ થયો હતો. પંજમ અને સિધમાં તે સંપૂર્ણપણે નિષ્ફળ વડી અને ખગાળમાં પણ તેને માત્ર થોડીશી સફળતા જ મળી. સરહદ તમાં પાછળથી કોંગ્રેસે પ્રધાનમંડળ રચ્યું મુસ્લિમ લઘુમતી પ્રાતોમાં લીગને કંદરે સારી સફળતા મળી પણ સાથે સ્વતંત્ર મુસ્લિમ જૂથો હતાં તેમ જ યેમી તરીકે પણ મુસલમાનો ચૂંટાયા હતા.

એ પછી મુસ્લિમ લીગ તરફથી પ્રતિની કોંગ્રેસી સરકારો સામે તેમ જ કોંગ્રેસ સંસ્થા સામે તરેહવાર અગવળ ઉપાડવામાં આવી એ સરકારો નમાનો પર અભ્યાસો ચાલે છે એ જુમાદો રોજેરોજ પાડવાનું શરૂ કરવામાં આવ્યું. એ સરકારોમાં મુમલમાન પ્રધાનોએ હતા પણ તેઓ મુસ્લિમ લીગના નહોતા. એ અભ્યાસો શા હતા એ સામાન્ય રીતે જણાવવામાં નહોતું વતુ અથવા સરકારને જેની સાથે કશી લેવાદેવા નહોતી એના નજવા નિકે અનાવોને વિષ્ણુ કરવામાં આવ્યા અને તેમને મોટું સ્વરૂપ આપવામાં

માથુ તરત જ સુધારી લેવામાં આવી હતી એની કેટલાક ખાતાઓની નજીવી
જોડો અત્યાચારો બની કેટલીક વાર સાન જૂઠા અને પાયા વિનાના આરોપ
મુકદ્દમામાં આવ્યા એક રિપોર્ટ સુધ્ધા જહાર પાડવામાં આવ્યો એમાં તરેહવાર
અને હકીકત સાથે કથા પણ સબધ વિનાની ગામતો આપવામાં આવી છે
કોંગ્રેસી સરકારોએ તપાસ માટે વિગતો પૂરી પાડવાનું અથવા સામે આવીને
સરકારની મદદથી જાતે તપાસ કરવાનું આરોપ મૂકનારાઓને આમત્રણ
આપ્યું આ દરખાસ્તનો લાભ લેના કોર્ટ જહાર ન પડ્યું પણ પેની ચળવળ
નિરકુશપણે આનું રહી ૧૯૪૦ની સાનના આરભમાં કોંગ્રેસી પ્રધાનમંડળોએ
રાજીનામાં આપ્યા પછી તરત જ તે વખતના કોંગ્રેસના પ્રમુખ બાલુ રાજેન્દ્ર-
પ્રસાદે ઝીણાંઆહેમ પર પત્ર લખી તેમ જ જાહેર નિવેદન કરી કોંગ્રેસી
સરકારો સામેનો કોર્ટ પણ આરોપ સમગ્રથી અદ્યતન સમક્ષ મૂકી તેની તપાસ
કરાવનાનું તેમ જ તે બાબત તેનો ચુકદો મેગનનાનું મુસ્લિમ લીગને આમત્રણ
આપ્યું ઝીણાંઆહેમે આ દરખાસ્તનો અગ્રીકાર કર્યો અને એને માટે શાહી
કમિશન નિમાનાની શક્યતા સબધી પ્રશ્નારો કર્યો આવું કોર્ટ કમિશન નિમાનાનો
સનાન જ નહોતો અને માત્ર બ્રિટિશ સરકાર એમ કરી શકે એમ હતું કોંગ્રેસી
સરકારના અમન દરખાસ્ત હોદ્દા પર હતા તેમાંના કેટલાક બ્રિટિશ ગવર્નરોએ
જાહેર રીતે જણાવ્યું કે, લઘુમતી સાથેના વર્તાવના સબધમાં તેમને કશું નાંધા
બનું લાગ્યું નહોતું એવી ંશી પરિસ્થિતિ ઊભી થાય તો લઘુમતીઓનું રક્ષણ
કરવાની તેમને ૧૯૩૫ના કાયદામાં ખાસ સત્તા આપવામાં આવી હતી

હિન્દુ સત્તા પર આવ્યો ત્યારથી નાઝીઓએ અખત્યાર કરેલી પ્રચારની
ગીતોનો મે ઝીણુંનટપૂર્વક અભ્યાસ કર્યો હતો અને હિંદમાં પણ એને મળતું
જ કઈક આની રહ્યું હતું એ જોઈ મને આશ્ચર્ય થયું એક વરસ પછી
૧૯૩૮ની સાલમાં ઝેકરલોનાઝિયા સામે સુડેન પ્રદેશને અંગેની જે કટોકટી
પેદા થઈ હતી ત્યારે ત્યાં અખત્યાર કરવામાં આવેલી નાઝીઓની રીતોનો
મુસ્લિમ લીગના નેતાઓએ અભ્યાસ કર્યો હતો અને તેને વિરે પસંદગી ખતાવી
હતી સુડેન પ્રદેશમાં વસતા જર્મનોની અને હિંદના મુસલમાનોની તુનના
કરવામાં આવી હતી આગેવાનોના લાપણામાં તેમ જ કેટલાક ધર્માઓમાં હિંસા
અને ઉશ્કેરણી તરી આવવા લાગ્યા એક કોંગ્રેસી મુસનમાન પ્રધાન પર ધરીધી
હુમલો કરવામાં આવ્યો અને મુસ્લિમ લીગના કોર્ટ પણ આગેવાને એ કૃત્યની
વિરુદ્ધ એક શબ્દ પણ ન કહ્યો હકીકતમાં એના તરફ આખમી ચામચી
કરવામાં આવ્યાં હિંસાના પ્રદર્શનના બીજા બનાવો પણ વારવાર જનતા રહ્યાં

આ બધાથી તેમ જ જાહેર જીવનનું સર્વસામાન્ય ધોરણ નીચું ઊતરી
ગયું હતું એથી હું અત્યંત ખિન્ન થઈ ગયો હિંસા, અસરકારિતા ને બેજવાબદારી

વધે જતાં દર્તા અને મુસ્લિમ લીગના જવાબદાર નેનાઓને એ બધું મંજૂર હોય એમ દેખાતું હતું. એમાંના કેટલાક આગેવાનોને મેં પત્રો લખ્યા અને આ વક્ત્રુ પર અંકુશ ચૂકવાની આજ્ઞા કરી પણ એમાં કંઈ વળ્યું નહીં. કોંગ્રેસી સરકારની વાત સ્પષ્ટ એ તો દરેક લઘુમતી કોમ અથવા ખીજ સમૂહોને પોતાના કરી લેવામાં દેખીતી રીતે જ તેમનું દિત રહેલું હતું અને એમ કરવાને તેમણે ખૂબ પ્રયાસ કર્યો. એટલું જ નહીં, કેટલેક ઠેકાણેથી તો એવી ફરિયાદો પણ થવા લાગી કે, એ સરકારો મુસલમાનો તરફ ખીજ સમૂહોને બોગે વધારે-પડતો પક્ષપાત બતાવી રહી છે. પણ એ કંઈ દાદ આપી શકાય એવી કોઈ ફરિયાદ કે સમજાવવાંક વિચારણા કરી શકાય એવી કોઈ આગતનો સવાલ નહોતો. કંઈક અત્યંત ભયંકર બની રહ્યું છે અને તેને માટે કોંગ્રેસ દાયપાત્ર છે એ મુસલમાન આમજનતાના મન પર ઠોકરી બેસાડવાને માટે મુસ્લિમ લીગના સભ્યો તેમ જ તેના તરફ સહાનુભૂતિ રાખનારાઓ તરફથી બ્યવસ્થિત રીતે એક ઝેરી ટ્રુમેચ ચલાવવામાં આવી. એ ભયંકર ખીના શી હતી તેની કોઈ ને પણ ખબર હોય એમ લાગતું નહોતું. પણ આ બધા બૂમજરાગ્ર ને ગળોના વરસાદની પાછળ અહીં નહીં તો ખીજે ક્યાંક કંઈક તો હોવું જ જોઈએ. પેટા ચૂંટણીને વખતે ગિલ્લાન ચત્તરામાં છે એવો પોકાર ઉઠાવવામાં આવ્યો અને મુસ્લિમ લીગના ઉમેદવારને જ મત આપવા માટે પાક કુરાન આપીને મતદારો પાસે સોગન લેવડાવવામાં આવ્યા.

આ બધાની મુસ્લિમ આમજનતા પર બેસાડે અસર થઈ. આમ છતાં એની સાથે થણા અડગ રહ્યા એ એક તાજુખીની વાત છે. લીજ ધણીખરી પેટા ચૂંટણીમાં જીતી; કેટલીકમાં હારી પણ ખરી. જ્યાં લીગનો ઉમેદવાર ચૂંટાયો ત્યાં પણ હીક હીક સંખ્યામાં મુસલમાનોએ તેની સાથે મત આપ્યા હતા. તેમના પર કોંગ્રેસના ખેડૂતોને લગતા કામંકમની અસર થઈ હતી. પણ મુસ્લિમ લીગના ઇતિહાસમાં પહેલી જ વાર તેને આમજનતાના સાથ મળ્યો અને તે આમજનતાની સંરથા બનવા લાગી. જે બની રહ્યું હતું તેથી મને ખેદ થતો હતો પણ એ ફરકાર એક રીતે મેં આવકાર્યો. મને લાગ્યું કે એથી આખરે રજવાડી વર્ગોની આગેવાની બદલાશે અને વધારે પ્રગતિશીલ માનસના લોકો આગળ આવશે. મુસલમાનોનું રાજકીય તેમ જ સામાજિક બાજતોમાં અત્યંત પછતપણું એ આજ સુધી મોટી મુશ્કેલી હતી. એને લીધે પ્રગતિવિરોધી આગેવાનો તેમને વડાની ખાતા હતા.

ત્રીશુસાહેબ પોતે મુસ્લિમ લીગના તેમના ખીજ સાથીઓ કરતાં વધારે પ્રગતિશીલ વિચારના હતા. ખરેખર, યોગ્યતામાં તે લોકોની એમની સાથે કોઈ રીતે સરખામણી થઈ શકે એમ નહોતું જ અને તેથી તે તેમના અનિવાર્ય નેતા બન્યા. તેમના સાથીઓના તકસાદુપણની આગતમાં અને એથીયે ખૂબ

દેવોની આમતમાં તેમણે જાહેર સભાઓમાં પોતાનો ભારે અસંતોષ વ્યક્ત કર્યો હતો. પ્રગતિશીલ, નિઃસ્વાર્થ અને હિંમતવાળા મુસલમાનોના મોટા ભાગના લોકો કોંગ્રેસમાં જોડાયા હતા અને તેમાં રહીને કાર્ય કરતા હતા એ હકીકત તેઓ સારી રીતે જાણતા હતા. આમ છતાં વિધિએ યા તો ઘટનાઓના પ્રવાહે જેમને વિષે તેમને નામનો પણ આદર નહોતો એવા લોકોની વચ્ચે નાખ્યા હતા. એ તેમના નેતા હતા પણ તેમની પ્રગતિવિરોધી વિચારદૃષ્ટિના પોતે બંદીવાન બનીને જ તેઓ બધાને એકત્ર રાખી શકે એમ હતું. અને માત્ર વિચારદૃષ્ટિની વાત હર્ષએ તો તેઓ એના અનિચ્છએ બંદીવાન નહોતા બન્યા, કેમ કે તેમનો બાહ્ય સ્વાંગ આધુનિકતાનો હોવા છતાં તેઓ આધુનિક રાજકીય વિચારો અથવા પ્રગતિના નામનીયે જેને પિછાન નહોતી એવી જૂની પેઢીના હતા. દુનિયાને આજે જે આવરી રહ્યું છે તે સંપત્તિશાસ્ત્ર વિષે તેઓ સાવ અજ્ઞાન હોય એમ લાગતું હતું. પહેલા મહામુદ્દ પછી દુનિયાભરમાં જે અસાધારણ ઘટનાઓ બની હતી તેની તેમના પર કશીયે અસર થઈ હોય એમ લાગતું નહોતું. કોંગ્રેસે રાજકીય ક્ષેત્રમાં એક મોટું ડગતું આગળ લઈ્યું ત્યારે ઝીણાસાહેબ એ સંસ્થા છોડી ગયા હતા. કોંગ્રેસે આર્થિક અને જનતાની દૃષ્ટિ ફેળવી એટલે એ અંતર વાધું હતું. પણ વિચારદૃષ્ટિમાં ઝીણાસાહેબ એક પેઢી પહેલાં જ્યાં હતા ત્યાંના ત્યાં કાયમ રહ્યા હતા અથવા કહો કે ત્યાંથીયે ઘણા પાછા હટ્યા હતા કેમ કે હવે તે હિંદની એકતા તેમ જ લોકશાહી એ બંનેને વખોડવા લાગ્યા. તેમણે જાહેર કહ્યું કે, 'પાશ્ચાત્ય લોકશાહીના અર્થશાસ્ત્ર ખ્યાલ પર રચાયેલી રાજ્ય-વ્યવસ્થા નીચે તેઓ હરગિજ નહીં રહે.' કીક કીક લાંબા સમય સુધી જેની તે દિમાખન કરતા હતા તે સિદ્ધાંત અર્થશાસ્ત્ર હતો એ સમજતાં તેમને ઘણા લાંબો વખત લાગ્યો કહેવાય.

મુસ્લિમ લીગમાં સુધ્ધાં ઝીણાસાહેબ એકલવાથી વ્યક્તિ છે. પોતાના નિકટના સાથીઓથી પણ તેઓ અળગા રહે છે. તેઓ ખૂબ લોકપ્રિય છે પણ લોકો તેમનો દૂરથી આદર કરે છે અને તેમને એમને માટે પ્રેમ કરતાં ઘર વધારે છે. રાજકારણી પુરુષ તરીકે તેમની કુશળતા વિષે એમત નથી પણ તેમની એ કુશળતા દિંદમાના ચિરિય અમલની આગની વિશિષ્ટ પરિસ્થિતિ સાથે બધાયેલી છે. એક વકીલરાજદારી પુરુષ તરીકે, વ્યવસ્થાના કરનાર તરીકે તેમ જ રાજદ્વારની હિંદ અને ચિરિય સત્તા વચ્ચે ત્રાજવાની ઝાંડીની દોરી પકડી રાખનાર તરીકે તેઓ પ્રકાશે છે. પરિસ્થિતિ જુદી હોત અને ગરજકીય તેમ જ આર્થિક સત્તા સવાલો દાય ધગવાનું તેમને માથે આવત તો તેમની એ કુશળતા તેમને કેટલી કામ લાગત એ કહેવું મુશ્કેલ છે. એ વિષે તેમને પોતાને જ કદાચ શંકા હોય એમ બને; પોતાને વિષે જોકે એમનો જેવો તેવો

અભિપ્રાય નથી. અમલગુપ્તે પણ દેવશરણી તેઓ વિરુદ્ધ છે, ચાવતુ આવ્યું હોય તે ચાવતુ રાખવા માગે છે, અને જેઓ તેમની સાથે પૂરેપૂરા સંમત થતા નથી તેમની સાથે જાહેર પ્રશ્નો વિષે ચર્ચા કરવાનું અને તેમને અગે શાંતપણે વિચાર કરવાનું તે ટાળે છે, એનો આ ખુલાસો હોય એમ જાને. આજની પરિસ્થિતિમાં એમનો મેળ એવો છે, તેમનો કે બીજા કોઈનો નવી પરિસ્થિતિમાં મેળ એવો કે કેમ તે કહેવું મુશ્કેલ છે. કઈ ભાવનાઓ તેમને છે ? કયું ધ્યેય સિદ્ધ કરવાને તેઓ જહેમત કરે છે ? કે પછી હવે શેઠ છે એમ કહેવાની જેમાં તેમને ઘણી વાર તક મળે એવી રીતરંગની રામાયક રાજકીય રમતમાથી મળતા આનંદ સિવાય બીજી કોઈ પ્રજા ભાવના તેમનામાં નથી ? કોંગ્રેસ વિષે તેમને દ્વેષ હોય એમ લાગે છે અને તેમની વચ સાથે તે વધતો ગયો છે. તેમની અરુચિ અને અશુભા ઉદાહરણ છે, પણ તેમને ગમે છે શું ? તેમનામાં આટલી આટલી શક્તિ અને ચીવટ હોવા છતાં વિચિત્ર વાત એવી છે કે તેઓ અભાવાત્મક વ્યક્તિ છે અને 'નહો' એ તેમનું ચોખ્ખું પ્રતીક હોઈ શકે, એથી તેમના વ્યક્તિત્વની ભાવાત્મક ખાતુ સમજવાના બંધા પ્રયત્નો વિશ્વ નીચડે છે અને એ વિષે કોઈની મતિ ચાલતી નથી.

બ્રિટિશરો દ્વિદેશી આબ્યા ત્યાર પછી મુસલમાનોએ આધુનિક દબની પ્રતિભાશાળી વ્યક્તિ બહુ ઓછી પેદા કરી છે. તેમણે ટેટલાક અસાધારણ પુરુષો પેદા કર્યા છે ખરા પણ તેઓ જૂની સંસ્કૃતિ ને પરંપરા ચાવતુ રાખનારા દત્તા અને આધુનિક પરિસ્થિતિમાં સહેલાઈથી ગોઠવાઈ શકતા નહોતા. બદલાતા જતા જમાના સાથે આગળ વધવાની તેમ જ સાર્વત્રિક બાબતોમાં અને બીજી રીતે નવી પરિસ્થિતિ સાથે પોતાનો મેળ સાધવાની શક્તિની આ ઉણપ બેશક પામવાની ખામી નહોતી આ બીજા નવો ઔદ્યોગિક મધ્યમ વર્ગ પેદા થવામાં થયેલો મિનિષ્ટ તેમ જ મુસલમાનો પાછળની વધારેપડતી રજવાડી જૂમિકા વગેરે ટેટલાક ઐતિહાસિક કારણોમાથી પેદા થઈ હતી એ રજવાડી જૂમિકાએ વિમલના માર્ગો બંધ કરી દીધા તેમ જ શક્તિનો ઉપયોગ કરવાની તક ન આપી. બંગાળમાં મુસલમાનોનું પર્વતપણું બહુ તરી આવતું દેખાતું હતું એનાં બે કારણો દતા : એક એ કે બ્રિટિશ અમલના આરંભના સમયમાં તેમના ઉપર વર્ગનું નિકંદન કદવામાં આઈયું હતું અને બીજું, ત્યાંના ઘણા મોટા બાગના મુસલમાનો જેમને ઘણા લાખ સમયથી પોતાનો વિકાસ સાધવાની અને પ્રતિ-કરવાની તક નહોતી આપવામાં આવી એવા છેક નીચલા ઘરના દિંદુઓમાથી વટનીને થવા દતા. ઉત્તર દિંદમાં ઉપલા વર્ગના સરકારી મુસલમાનો પેટની પરંપરાન જૂની ગદેશીશરણી તેમ જ જમીનના ભોગપટની નિ સથે, નેપથ રવા દતા. દમણી શોડાં વગેરેમાં એમાં નોંધવા જેવો

ફેરફાર થયેલો જોવામાં આવે છે અને હિંદના મુસનમાનોમાં અડપથી નવો મધ્યમ વર્ગ પેદા થતો જાય છે પણ વિજ્ઞાન અને ઉદ્યોગોના ક્ષેત્રમાં આજે પણ તેઓ હિંદુઓથી તેમ જ ખીન્નઓથી ધણાં પાછા છે હિંદુઓ પણ પડાત છે અને કેટલીક વાર પરપરાગત આચારવિચારમાં તેઓ મુસનમાનો કરતા પણ વધારે જડાયેલા હોય છે પણ વિજ્ઞાન, ઉદ્યોગો તેમ જ ખીન્ન ક્ષેત્રોમાં તેમણે કેટલાંક ધણા પ્રતિભાશાળી પુરુષો પેદા કર્યા છે નાનમ્હી પારસી કેમે પણ આધુનિક ઉદ્યોગોના ક્ષેત્રમાં અગ્રગણ્ય ઉદ્યોગપતિઓ પેદા કર્યા છે એ પણ એક જાણના જેવી ખીના છે કે ગ્રીષ્માસાહેબનું કુટુંબ મૂળ હિંદુ હતું હિંદુ તેમ જ મુમલમાનો એ બનેલાથી માહોશ તેમ જ શક્તિશાળી માણસો ભૂત ગામાં સારા પ્રમાણમાં સગરી નોકરીઓમાં ગયા હતા કેમ કે તેમને માટે એ જ એક આર્થિક માર્ગ ખુલ્લો હતો સ્વાતંત્ર્ય માર્ગની રાજનીય ચળવળ પ્રમળ થતી ગઈ તેમ તેમ એ આર્થિક ઓછું થતું ગયું અને બાહોશ, નિગાન અને હિંમતવાળા લોકો તેમાં ખેંચાયા આમ ધણા સાગ મુસનમાનો કોંગ્રેસમાં આવ્યા તાજેતરના વરસોમાં તરુણ મુસનમાનો સમાજનાદી અને સામ્યવાદી પક્ષોમાં પણ જોવામાં આ મંધી ધગશવાળી અને પ્રગતિશીલ વ્યક્તિઓ બાદ કરતા મુસનમાનોના નેતાઓ ઓછા ગતિશાળી હતા અને આગળ વધવા માટે તેઓ એકમાત્ર સરકારી નોકરી તરફ નજર કરતા હતા ગ્રીષ્માસાહેબ જુદી જાતના માણસ હતા તે માહોશ, આગ્રહી અને ચીનવાળા હતા અને સરકારી હોદ્દો મેળવવાની લાંચને વશ થાય એવા નહોતા ખીન્ન કેટલાક મુસનમાન નેતાઓમાં એ ખામી મોળ પ્રમાણમાં હતી એથી ગ્રીષ્માસાહેબનું સ્થાન મુસ્લિમ લીગમાં અનન્ય મની ગયું અને લીગના ખીન્ન આગળ પડના નેતાઓ કરતા તેઓ વધારે આદરપાત્ર મન્યા દુલાગ્યે તેમના જુદી સ્વભાવે તેમને નવા વિચારો પ્રકટ કરતા શેક્ષા અને તેમનાથી નિરુદ્ધ મત ધરાવનારા અથીઓ તેમ જ ખીજી સમૂહાઓ વિશે અમલિષ્ણુ બનાવ્યા એ પોતે મુસ્લિમ લીગ મની ગયા પણ એ પ્રશ્ન ઉપરિથત થયો કે, લીગ સમુલ્લેખ સંસ્થા મનતી જતી હતી એટલે જૂના ધર્મ ગયેલા વિચારવાળા ગળ્યાડી પદ્ધતિની એ આગેવાની ક્યા સુધી ટકી શકે ?

દું કોંગ્રેસનો પ્રમુખ દનો તે વખતે મેં અનેક પ્રમુખે ગ્રીષ્માસાહેબને લખ્યું હતું અને અમે શું કીએ એમ તેઓ આજે છે એ ચેકઅપરો જણાવવા તેમને મિનતિ મરી હતી લીગને શું જોઈએ છે અને તેનું નિશ્ચિત થયેલું શું છે એ તેમને પૂછ્યું હતું કોંગ્રેસી મગમત સ્વયં લીગની શી ફરિયાદો છે તે પણ દું જાણના માગના હતા મારો એવો ખ્યાન હતો કે પત્રવહેવાર માગ્યું તે અમે એ જામનો વિશે ચેખવ કરીશું અને પત્રી

એમાથી ઉપરિયત થતા મદસ્તના મુદ્દાઓની કમ- મળીને નર્ચા કરીયુ
 ઝીઝાસાહેબ મને સાગા સાગા જગામ લખતાં પણ મને કશાંય સમજૂતી
 આપવામાં તે નિષ્ફળ નીવડ્યા તેમને ખરેખર શુ જોઈતું હતું અથવા લીગની
 ની કશિયાદી હતી એ મને કે જીજ્ઞાસા કરીને પણ કહેવાનું તેમણે જે રીતે
 દાખ્યુ એ સામે જ તાજુમ કરે એવું હતું અમે અનેક વાર પત્રવહેવાર થયો
 છતાં હમેશા તેની તે અસ્પષ્ટતા અને નિર્ણયનો અભાવ જોવા મળતા હતાં
 અને હું એમાથી શુ એક્કસ સમજી કે જાણી ન શક્યો આથી મને ખૂબ
 આશ્ચર્ય થયું અને હું સાચારીની સાગળી અનુભવના વાગ્યો ઝીઝાસાહેબને
 કેઈ પણ રીતે ગોધાર્જનનું નહોતું અને સમાધાન માટે તેમને જગા પણ
 પડી નહોતી એમ લાગતું હતું

એ પછી ગાંધીજી અને અમારામાના જીજ્ઞાસા પણ તેમને અનેક વાર
 મળ્યા કનાકાના કસાકસ તેમણે વાન કરી પણ પ્રાર્થમિક જૂમિ માથી નીચાને
 આગળ તેઓ આસી ન શક્યા લીગ તેમ જ કોંગ્રેસના પ્રતિનિધિઓએ મગવું
 અને તેમની વચ્ચેના બંધાયે સવાલોની ચર્ચા કરવી એવી અમારી દરખાસ્ત
 હતી ઝીઝાસાહેબે જણાવ્યું કે, મુસ્લિમ લીગ એ હિંદના મુસનમાનોનું પ્રતિનિધિત્વ
 ધરાવતી એકમાત્ર સસ્થા છે એવો અમે જાહેરમા સ્વીકાર કરીએ અને કોંગ્રેસ
 પોતાને કેનગ હિંદુ અથવા ગણવાને તેવાર થાય તે પછી જ એમ ધર્મ શકે
 એમ પ્રવુ મુશ્કેલ હતું એ ઉવાકુ છે મુસ્લિમ લીગનું મદસ્ત અમે એક
 સ્વીકારતા હતા અને તેથી જ અમે તેની પામે જતા હતા પણ દેશમાની
 બીજી અનેક મુસ્લિમ સસ્થાઓની અગત્યના અમે કેની રીતે કરી શકીએ ?
 એમાની કેન્દ્રી સસ્થાઓ અમારી સાથે સંજાગેની હતી નજી ખુદ કોંગ્રેસમા
 મુસનમાનો સારી સંખ્યામા હતા અને તેમાના કેન્દ્રવાક અમારી સર્વોપરી વહીવટી
 સમિતિના એન્ડે કે મારોગારી સમિતિના સભ્ય હતા ઝીઝાસાહેબના ઘવાનો
 સ્વીકાર કરવાનો અર્થ તકીકતમા એ થાય કે અમારા જૂના મુસનમાન સાથીઓને
 કોંગ્રેસમાથી દાકી મદના અને કોંગ્રેસનાં દાર તેમને માટે ખુલ્લા નથી એવી
 અમારે જાહેરાત કરની એનો અર્થ એ કે, કોંગ્રેસનું મુગજૂત સ્વરૂપ ન તી
 નાખતું અને સૌને માટે ખુલ્લી રાષ્ટ્રીય સસ્થાને બધિવાર ઠામી સસ્થામા
 પનગી નાખતી આ વાત અમારે માટે અક પનીય હતી કોંગ્રેસ જેવી સસ્થા
 મોજૂદ ન હોત તો દરેક હિંદી જેમા ઘખન ધર્મ શકે એની એક નવી રાષ્ટ્રીય
 સસ્થા અમારે સ્થાપની પડત

ઝીઝાસાહેબનો એ માટેનો આગ્રહ અને એ સિનાય મીજી જામતો ચર્ચાનો
 નમર અમે સમજી ન શક્યા કરીથી અમે એ જ અનુમાન પર આવ્યા
 તેમને કેઈ સમાધાન જોઈતું નહોતું તેમ જ તે કેઈ પણ જામતમા મધાવા

માગતા નહોતા જેમ ચાલે તેમ ચાલવા દેનામા અને એ રીતે પોતે બ્રિટિશ સરકાર પાસેથી વધુ મેળવી શકશે એવી અપેક્ષા રાખવામા તેમને સતોષ હતો.

હિંદમા હિંદુ અને મુસલમાન એની બે પ્રજાઓ અથવા રાષ્ટ્રો છે એના તાળેતરમા તેમણે ફેલાવેલા નવા સિદ્ધાંતને આધારે ઝીણાસાહેબ માગણી કરતા હતા પણ માત્ર બે જ પ્રજાઓ કેમ એ મને મમળતું નથી કેમ કે વર્મને કારણે જુદી પ્રજા મનતી હોય તો હિંદમા એની ઘણી પ્રજાઓ તરીકે બાઈઓમાથી એક હિંદુ હોય અને બીજો મુસલમાન હોય તો તેઓ બે જુદી પ્રજાના મની જમ હિંદના ઘણાખરા ગામેમા વસાઓન પ્રમાણમા આ બે પ્રજાઓ વસતી હતી કોઈ પણ પ્રકારની સીમારહિત એ બે પ્રજાઓ હતી, એક બીજામા ભગી જતી હતી સાથે રહેતા, એક જ ભાષા બોલતા અને લગભગ સમાન પર પરાઓ ને રૂઢિને અનુસરતા એવા બે મગાળાઓ, એક હિંદુ અને બીજો મુસલમાન બે જુદી પ્રજાના માણસો હતા આ બધું સમજમા ઊનરવુ મુશ્કેલ હતું એ મધ્ય યુગનો કોઈક સિદ્ધાંત પાડે અપનાવના જેવું લાગતું હતું પ્રજાની અથવા રાષ્ટ્રની વ્યાખ્યા આપવી મુશ્કેલ છે આપણે એક છીએ અને એકત્ર રીતે બાકીની માનવજાત સામે ખડા છીએ એની જાતની ભાવના એ ધણું કરીને રાષ્ટ્રીયતાના અથવા પ્રજાપણના ભાવનું મહરનું બદલ્યું છે સમગ્ર હિંદની દૃષ્ટિએ જોતા અડી તે કેટલા પ્રમાણમા મોજૂદ છે એ ચર્ચાસ્પદ મુદ્દો હોઈ શકે એમ પણ કહી શકાય કે જુનાગઢમા હિંદનો વિકાસ મહુપ્રજાકીય મા બહુજાતિ રાજ્ય તરીકે થયો અને ધીમે ધીમે રાષ્ટ્રીય એકતાની ભાવના તેનામા ઉદ્ભવી પણ આ બધી કે પનાઓ છે અને આપણે તેમની સાથે ઝગઝગી દેનારેવા નથી આજે સૌથી બળવાન રાજ્યો મહુપ્રજાકીય છે પણ સાથે સાથે તેમણે એક રાષ્ટ્રીયતાની ભાવના કેળવી છે યુનાઈટેડ ગ્રેટસ અને સોનિયેન સઘ એના ઉદાહરણો છે.

ઝીણાસાહેબના બે રાષ્ટ્રો અથવા બે પ્રજાના સિદ્ધાંતમાથી પાશ્ચિત્યના અથવા હિંદના ભાગલાનો ખમાલ ઉદ્ભવ્યો છે પણ એથી ધૂર્ધ બે પ્રજાઓ અથવા રાષ્ટ્રોના સવાવનો ઉકેલ આવે એમ નથી કેમ કે એ બે પ્રજાઓ હિંદ ભરમા બે વસે છે પણ એ વાતે નક્કર સ્વરૂપ ધાગણ કર્યું એ વાતે વળી ઘણાના મનમાં હિંદની એકતાની તરફેણમા અસતત તીવ્ર લાગણી જગાડી સામાન્ય રીતે રાષ્ટ્રની એકતા ગ્રહીત કરીને જ ચાલવામા આવે છે જ્યારે તેને પડખરામા આવે, પોતાના પર પ્રકારો થાય અથવા તેને તોડનાના પ્રયાસો કરવામા આવે ત્યારે જ એ એકતાનું સાચું સ્વરૂપ મમળાય છે અને તે ટકારી રાખવા માટે સક્રિય વલણ પેદા થાય છે આમ કેનીયાર એકતાને ઝિન્નમિન્ન કરવાના પ્રયાસો જ તેને મુદ્દ કરનારા નીનડે છે.

કોંગ્રેસ તેમ જ ધાર્મિક-રોમી સંસ્થાઓની દૃષ્ટિ વચ્ચે એક મુશ્કેલી એક દેશ. ધાર્મિક-રોમી સંસ્થાઓમાં મુસ્લિમ લીગ તેમ જ તેની જ વિદેશ પ્રતિનિધિ વિદેશ મંત્રાલય મુખ્ય હતી. આ રોમી સંસ્થાઓ ગિદ્દાનમાં વિદેશ સ્વાતંત્ર્યની વાત કરતી હતી ખરી પણ પોતપોતાના સમુદાયના સંસ્કૃત્ય તેમ જ તેમને માટે ખાસ દોષ મેળવવાની જ તેમને પડી હતી. આવા દોષ મેળવવા માટે અનિવાર્ય રીતે બ્રિટિશ સરકાર પર તેમને આધાર રાખવાનો દેશ અને એથી તેની સાથે અથગમણમાં આવવાનું તેઓ ટાળતી હતી. સમગ્ર વિદેશ માટે સ્વાતંત્ર્ય મેળવવાના મુદ્દા પર કોંગ્રેસની દૃષ્ટિ એટલી બધી ઠેંકળ થયેલી હતી કે બીજી બધી વાતો તેને મન ગૌણ હતી અને એને લીધે બ્રિટિશ સરકાર સાથેની તેની અથગમણ અથવા સ્વદેશી ચાલુ છે. કોંગ્રેસ મારફતે વ્યક્ત થતી વિદેશી રાષ્ટ્રીયતા બ્રિટિશ સામ્રાજ્યશાહીનો સામનો કરતી હતી. આ ઉપરાંત કોંગ્રેસે ખેડૂતોને લગતા તેમ જ આર્થિક અને સામાજિક કાર્યક્રમો ઘડી કાઢ્યા હતા. મુસ્લિમ લીગ કે વિદેશ મંત્રાલય એમાંથી એકેએ આવા ઠેકા પ્રશ્નોનો વિચાર કયો નહોતો તેમ જ તે અગે કાર્યક્રમ ઘડવાનો પ્રયાસ કયો નહોતો. સમાજવાદીઓ તેમ જ સ્વામ્ય વાદીઓને એ પ્રશ્નોમાં ખૂબ રસ હતો અને એને અગે તેમણે પોતપોતાના કાર્યક્રમો ઘડી કાઢ્યા હતા અને કોંગ્રેસમાં તેમ જ બહાર તેમને આગળ ધરાવવાના પ્રયાસો કરતા હતા.

કોંગ્રેસની નીતિ અને કાર્ય તેમ જ ધાર્મિક-રોમી સંસ્થાઓની નીતિ અને કાર્ય વચ્ચે બીજો પણ એક તર્ક આવે એવો એક હતો. અગવળ ચલાવવા અંગેની તેમ જ જ્યારે તે આજુ હોય ત્યારે ધારમભા અંગેની પોતાની પ્રવૃત્તિ ઉપરાંત કોંગ્રેસ આમજનતામાં કેટલીક રચના મક્ક પ્રવૃત્તિઓ ચલાવવાની ખાખત પર સૌથી વિશેષ ભાર મૂકતી હતી. આ પ્રવૃત્તિઓમાં ગૃહઉદ્યોગોની ખિત્તવણી તેમ જ તેમનું સંગઠન, દક્ષિતોદાર અને પાછળથી પાખાની કેળવણીના પ્રચારનો સમાવેશ થતો હતો. ગામડાંઓમાં કરવાના કાર્યમાં ગ્રામસજ્જાર્ધ તેમ જ સાદી અને પ્રાથમિક વૈદ્યકીય સહત્તો પણ સમાવેશ થતો હતો. આ પ્રવૃત્તિઓ ચલાવવા માટે કોંગ્રેસે અલગ સંસ્થાઓ પણ સ્થાપી હતી. એ સંસ્થાઓ રાજકીય ભૂમિકાથી અલગ રહીને કાર્ય કરતી હતી અને એમાં પોતાનો બધો સમય આપનારા હક્કરો કાર્યકર્તાઓ કામ કરતા હતા. પોતાનો થોડો સમય આપી એ સંસ્થાઓની પ્રવૃત્તિમાં સહાય કરનારાઓની સંખ્યા એથીયે જણી વધારે હતી. રાજકીય પ્રવૃત્તિ સ્વયં મંદ પડી-ગઈ હોય તે વખતે પણ આ જિનરાજકીય રચનામક કાર્ય ચાલુ રહેતું. પણ કોંગ્રેસ સાથે ખુદી અથગમણ પેદા થાય ત્યારે એ પ્રવૃત્તિઓને પણ દાખી દેવામાં આવતી એમાંની કેટલીક પ્રવૃત્તિઓના આર્થિક મહત્વની ખાખતમાં કેટલાક લોડો પોતાની ચંકા પ્રદર્શિત કરતા હતા પણ તેમના

સામાજિક મહત્ત્વ વિશે ભેમત હોઈ જ ન શકે આમજનતા સાથે નિ ટના સ પ મા રહી પોતાનો આ મો સમય આપી કામ ધરનારા સખ્યામધ કાર્યકર્તાઓને તેમણે તાલીમ આપી અને પ્રજામા સ્વાથ્યની ભાવના પેદા કરી મજૂર મહાજનો તેમ જ કિસાનોની સરથાઓમા પશુ કોંગ્રેસનાદી સ્ત્રીપુરુષોએ આગળપડતો ભાગ લીધો અને એમાની કેટલીક સરથાઓ તેમણે જ જિતી કરી હતી સૌથી મોટું અને સુસંગતિ અમલનાદનુ મજૂર મહાજન કોંગ્રેસનાદીઓએ શરૂ કર્યું હતું અને તેમની સાથે નિમ્નના સહકારથી તેનું કાર્ય ચાલે છે

આ મધી પ્રગતિઓએ કોંગ્રેસના મયને સગીન પીઠમગ આપ્યું ધાર્મિક ઠામી સરથાઓની પાછળ ચાનુ મ્યુ પીઠમગ નહોતું એ બધી સરથાઓ ક્યારેક ક્યારેક ચળનગ અને યુબેશની ભૂમિમ પર અથવા ચૂટણીઓને વખતે વાપર કરતી હતી કોંગ્રેસનાદીઓ પર જે હમ્મેશા અમૂમી રહેતું હતું તે સરખરના દમનના પગનાનુ જોખમ તેમને નહોતું એથી એ સખ્યાઓમા તકસાધુઓ અને અગત લાભ રોધનારાઓ પેસી જનાનો સભવ વારે રહતો હતો આમ જતા અહારો અને જમિયત ઉલ-ઉલેમા એ જે મુસ્લિમ સરથાઓને સરખરનુ દમન સારી પેકે વેકનુ પડ્યું કેમ કે રાજકીય મામતોમા નથી વાર એ સરથાઓ કોંગ્રેસને માર્ગે આનતી હતી

કોંગ્રેસ નના પેદા થયેના અખમ વર્ગના અથવા ખાધેપીધે સુખી એના વર્ગના મિમસની સાથે વિકસતી ગયેની રાષ્ટ્રીયતાની ભાવના વ્યક્ત કરતી હતી એનું જ નહી, સામાજિક ફેરફાર માટેની મજૂર વર્ગની ભાવના પશુ ધણે અશે વ્યક્ત કરતી હતી ખાસ કરીને તે ખેડૂતો અથવા કિસાનોને સ્પર્શતી મામતમા ક્રાંતિમરી ફેરફાર કરના ધારતી હતી એથી વણી વાર કોંગ્રેસની અદર ધરણુ પેદા થતું અને જમીનદાર વર્ગના લોકો તેમ જ ઉદ્યોગપતિઓ સામા મ રીતે રાષ્ટ્રનાદી હતા જતા સમાજવાદી ફેરફારોના ડરના માર્પા તેનાથી અગગા રહેતા હતા કોંગ્રેસમા સમાજવાદી તેમ જ સામ્પનાગીઓને માટે પશુ સ્થાન હતું અને કોંગ્રેસની નીતિ પર તેઓ પોતાની અસર પાડી શકતા હતા શુ હિંદુ કે શુ મુસ્લિમ મધી કેળી સરથાઓ રજવાડી ને સ્થિતિચુરત તત્ત્વો સાથે નિમ્નપણે સકળાયેની હતી અને કોઈ પશુ પ્રખરના ક્રાંતિમરી ફેરફારની ત્રિદુદ્ધ હતી એથી ખરી અથગમણુ, ખાસ ધરીને રાષ્ટ્રીયતા, લેખશાહી તેમ જ સામાજિક મામતોના સબધમા ક્રાંતિકારી નીતિની હિમાયત ધરનારાઓ અને જેમને રજવાડી જમાનાના અવગેરો સાચી રાખવા હતા તેમની વચ્ચે હતી ધર્મની સાથે એને કશી લેવાદેવા નડોતી, કેનીક વાર જોકે સાચા મુદ્દાને તે દાદી દેતો હતો ખરો કટોમીને પ્રમગે આ બીજ લોકો ચાનુ પરિસ્થિતિ ટમરી રાખનામા

તેમનો સ્વાર્થ રહેલો હોય છે તે પરદેશીઓના ટેકા પર અનિવાર્ય રીતે આધાર રાખે છે.

ખીચું મદાયુદ્ધ શરૂ થતાં દેશમાં કટોકટી પેદા થઈ અને તેને પરિણામે પ્રાંતોમાંની કોંગ્રેસી સરકારોએ ગાંધીનામાં આપ્યાં. પણ આ પહેલાં કોંગ્રેસે ત્રીજા સાહેબ તેમ જ મુસ્લિમ લીગ સાથે વાટાઘાટ કરવાનો ખીન્ને એક પ્રયત્ન કરી નેતો. યુદ્ધ શરૂ થયું ત્યાર પછી કોંગ્રેસની કારોગારી સમિતિની મજેલી પહેલી બેઠકમાં હાજર રહેવા ત્રીજા સાહેબને આમંત્રણ આપવામાં આવ્યું. પણ તેમણે અમને મળવાનું ઉચિત ન માન્યું. અમે પાછાગયા. તેમને મળ્યા અને એ જગદુઆપી કટોકટીને પ્ધાનમાં રાખીને અનેને માટે સમાન નીતિ ધડી કાઢવાનો પ્રયત્ન કર્યો. એમાં જાત્રી પ્રગતિ ન થઈ શકી, છતાં અમે વાત આગળ ચલાવવાનું નક્કી કર્યું. દરમ્યાન રાજકીય મુદ્દા પર કોંગ્રેસ સરકારોએ ગાંધીનામાં આપ્યાં. મુસ્લિમ લીગ કે કેમી પ્રશ્ન સાથે અને કથી લેવાદેવા નહોતી. પણ ત્રીજા સાહેબે કોંગ્રેસ પર ઝડપી હુમલો કરવા માટે એ પ્રસંગ પસંદ કર્યો અને પ્રાંતોમાં કોંગ્રેસના અમલનો અંત આવ્યો તે માટે મુક્તિ દિન બિજવવાની પેતાની લીગને હાકલ કરી. એ પછી તેમણે રાષ્ટ્રવાદી મુસલમાનો અને ખાસ કરીને કોંગ્રેસના પ્રમુખ મોસાના અણુલ કલામ આગળની અધ્યક્ષિત શબ્દોમાં દીકા કરી. મોસાનાં આગ્રહ તરફ દિંદુ તેમ જ મુસલમાનો ખૂબ આદર રાખતા હતા. મુક્તિ દિન કંઈક બોલો નીવડ્યો અને દિંદના કેટલાક બાગેમાં મુસલમાનોએ એની સામે દેખાવો કર્યો. પણ એથી કડવાશની લાગણી વધી અને ત્રીજા સાહેબ તથા તેમની નેતાગીરી નીચે મુસ્લિમ લીગનો કોંગ્રેસ સાથે ઠાઈ પણ પ્રકારના સમાધાન પર આવવાનો અથવા દિંદનું સ્વાતંત્ર્ય માટેનું ક્ષેપ આગળ ધપાવવાનો ધરાવો નહોતો એની લાગતાવળગતાઓને પાછી ખાતરી થઈ ગઈ. તેમને વતમાન રિથિતિ પસંદ હતી.^૨

* આ પુસ્તક લખવાનું પૂરું કર્યા પછી વિદ્વીટ કેન્ટવેલ રિંમથ નામના કેનેડિયન વિદ્વાનનું એક પુસ્તક મારા વાંચવામાં આવ્યું. તેમણે મિસર તેમ જ હિંદમાં કેટલાક વરસ ગાળ્યા હતા. એ પુસ્તકનું નામ છે, મોડર્ન મિસર બિન મિન્ડિવા — એ હોરિયલ એનેલિમિ (લાહોર, ૧૯૪૩). એમાં ૧૮૫૭ના બળવા પછીના સમયમાં હિંદના મુસલમાનોમાં થયેલી વિચારની પ્રવૃત્તિની કાળજીથી સમાલોચના કરવામાં આવી છે તેમ જ તેનું સચોટ પૃષ્ઠકરણ કરવામાં આવ્યું છે. સર સેયદ અહમદખાનના સમય પછીની પ્રવૃત્તિશીલ તેમ જ પ્રવૃત્તિવિરોધી ચળવળો ૧ જ મુસ્લિમ લીગે ધારણ કરેલાં બિન બિન સ્વરૂપો વિષે તેમણે ચર્ચા કરી છે.

૬

રાષ્ટ્ર નિયોજન સમિતિ

૧૯૩૮ની સાલના છેવટના બાગમાં કોંગ્રેસની આજ્ઞાથી રાષ્ટ્ર નિયોજન સમિતિની સ્થાપના કરવામાં આવી હતી. એ પંદર સભ્યો અને પ્રાન્તિક સરકારોના પ્રતિનિધિઓ તેમ જ અમારી સાથે મળીને કામ કરવા માગતાં દેશી રાજ્યોના પ્રતિનિધિઓની બનેલી હતી. એના સભ્યોમાં જાણીતા ઉદ્યોગપતિઓ, શરણો, અર્થશાસ્ત્રીઓ, અધ્યાપકો, વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ તેમ જ ટ્રેડ યુનિયન ગેઝેસ અને ગ્રામઉદ્યોગ સંઘના પ્રતિનિધિઓ હતા. બંગાળ, પંજાબ અને સિંધ વગેરે મિનકોંગ્રેસી પ્રાન્તોની પ્રાન્તિક સરકારો તેમ જ હૈદરાબાદ, મૈસૂર, વડોદરા, ત્રાવણકોર અને બોપાળ વગેરે દેશી રાજ્યોએ એ સમિતિ સાથે સહકાર કર્યો હતો એક રીતે તે અસાધારણ પ્રતિનિધિત્વ ધરાવનારી સમિતિ હતી એમા રાજકીય ક્ષેત્રની મીમાના ભેદો જુસાર્થ ગયા હતા અને અમલદારો તેમ જ મિનઅમલદારો હિંદ વચ્ચેની જિંદગી દીવાલો પણ નાબૂદ થઈ હતી. એક માત્ર હિંદી સરકારનો પ્રતિનિધિ તેમાં નહોતો અને તેણે અસહકારનું વલણ અખતમાર કયું હતું આનાપાઈનો હિસાબ ગણનારા મોટા સોદાગરો તેમાં હતા તેમ જ જેમને આદર્શવાદીઓ, ગગનવિહાર કરનારાઓ અને સિદ્ધાંતવાદીઓ કહેવામાં આવે છે તેના લોકો પણ એમાં હતા વળી સમાજવાદીઓ અને સામ્યવાદીઓના જેવા જ વિચાર ધરાવનારાઓ પણ એમાં હતા. પ્રાન્તિક સરકારો તેમ જ દેશી રાજ્યો તરફથી નિષ્ણાતો અને ઉદ્યોગખાતાના વડા અમલદારો આવ્યા હતા.

જુદી જુદી જાતના લોકોનું એ તરેહવાર મિશ્રણ હતું અને આવો મિશ્રિત મેળો કેવી રીતે કામ કરશે એ સમજાતું નહોતું. કંઈક વિમાસણ અને સંકપવિકંપ પછી એના પ્રમુખપદનો મે' સ્વીકાર કર્યો મારે માટે એ મનગમતું કામ હતું અને હું એની બહાર રહી શકું એમ નહોતું.

મુશ્કેલી અમને હરેક પ્રસંગે નડી. સાચા નિયોજન માટે પૂરતી માહિતી નહોતી અને જરૂરી આંકડા નહીં જેવા મળતા હતા હિંદી સરકાર મદદમાં નહોતી. પ્રાન્તિક સરકારોના સહકાર હતો અને તેમનું વલણ મિત્રતાભર્યું હતું જતાં સમગ્ર હિંદ માટેના નિયોજનને વિષે તેમને ખાસ ઇતેમ્નરી હોય એમ લાગતું નહોતું અને દૂર રહીને તેમણે પોતાનો રસ દર્શાવ્યો પોતાના પ્રશ્નો અને મુશ્કેલીઓમાં જ તે ખૂબ જૂથવાયેલી હતી જેમના ઉપક્રમથી એ કમિટી સ્થાપાઈ હતી તે કોંગ્રેસમાં મહત્વનું સ્થાન ધરાવનારા લોકો એને વણમાગ્યા આગક સમાન લેખતા હતા એ કેવી રીતે જીજ્ઞસે અને મોટું થશે એની તેમને

અખર નાડોની અને તેની ભાવિ પ્રવૃત્તિ વિષે તેઓ કંઈક શંકાચીલ હતા. મોટા રાજ્યગાર તેમ જ ઉદ્યોગો એકસપણે એની ટીકા છતાં હતા અને તેમને એના તરફ અણુગમેા દતો. બહાર રહેવા છતાં ક્રમિટીની અંદર રહીને પોતાનાં હિનોની તકેદારી વધારે સારી રીતે ગખી સકાશે એમ સમજાને તેઓ ધણુંખડું એમાં બેગ્રયા હતા.

સામાજિક તેમ જ આર્થિક તંત્રમાં મૂળભૂત ફેરફારો કરી શકે એટલી અગત્ય અને પ્રજ્ઞતા પીઠજગવાળી સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રીય સરકાર, નીચે જ ડોર્મ પશુ પ્રકારનું સર્વપ્રાણી ને સર્વસ્પર્શી નિયોજન ધર્મ શકે એ પણ ઉઘાડું હતું. આમ, સ્વતંત્રતાની પ્રાપ્તિ અને પરદેશી અંકુશ દૂર કરવો એ નિયોજન માટેની મહત્વની પૂર્વશરતો બની. એના માર્ગમાં બીજી નડતરો પણ હતી. દાખલા તરીકે, અમારું સામાજિક પદ્ધતપણું, અમારી કલિઓ, અમારી પરપરાગત દૃષ્ટિ વગેરે પણ એમનો ગમે તેમ કરીને મુકાબલો કર્યે જ છૂટકો હતો. આમ હોવાથી એ નિયોજન જેમ અનિશ્ચિત ભવિષ્યકાળ માટેનું નહોતું તેમ જ ચાલુ સમય માટેનું પણ નહોતું અને તેથી એ બાબતમાં અમુક પ્રકારની અવાસ્તાવિકતા રહેલી હતી. આમ છતાં વર્તમાન સમયના પાયા પર જ એનું મંડાણ કરવાનું હતું અને એના અમલ માટેના ભવિષ્યકાળ બહુ દૂર નથી એની અમે આશા રાખતા હતા. મળી શકે એટલી સામગ્રી અમે ભેગી કરી શકીએ, પરસ્પર સુમેળ સ્થાપી તેમને ગોઠવીએ અને કામગીર એક સમય યોજના તૈયાર કરીએ તો ભવિષ્યના સાચા ને અસરકારક નિયોજન માટેની ભૂમિકા અમે તૈયાર કરી ગયાશે એમ અમને લાગતું હતું. દરમ્યાન પ્રાન્તિક સરકારો તેમ જ દેશી રાજ્યોએ કંઈ દિશામાં આગળ વધવું તેમ જ પોતાની સાધનસામગ્રીની ખિસતણી કરવી તે અમે બતાવના રહીશું. આર્થિક, સામાજિક, સાંસ્કૃતિક ક્ષેત્રાદિ રાષ્ટ્રની પ્રવૃત્તિઓને અંગે યોજના તૈયાર કરવાનો તેમ જ તેમને એકબીજી સાથે સંધાતો સુમેળ જોવાનો પ્રયત્ન અમારે માટે તેમ જ પ્રજાને માટે કેળવણીની દૃષ્ટિએ પણ ધણે કીમતી હતો. એ વાત લોકોને વિચાર તેમ જ કાર્યની તેમની સાંકડી ધરેકમાંથી બહાર કાઢતી હતી, જુદા જુદા પ્રશ્નોનો એકબીજાની સાથેના તેમના સંબંધની દૃષ્ટિથી વિચાર કરવાને તેમને પ્રેરતી હતી અને કંઈ નહીં તો થોડે અંશે તેમનામાં બ્યાપક સહકારની દૃષ્ટિ ખીનતી હતી.

નિયોજન સમિતિની પાછળ રહેલો મૂળ ખ્યાલ ઉલોગીકરણને આગળ લાવવાનો હતો. 'ગરીબ' તેમ જ બેકારીના, રાષ્ટ્રના સંરક્ષણના તેમ જ માન્ય રીતે આર્થિક પુનરુદ્ધારના સવાલોનો ઉલોગીકરણ વિના ઉકલ લાવી શકાય એમ નથી. આવા ઉલોગીકરણની દિશામાં એક પગલા તરીકે

રાષ્ટ્ર નિયોજનની એક સર્વત્રાણી યોજના તૈયાર કરની જોઈએ આ યોજનામાં આની૩૫ પાયાના ઉદ્યોગોની, મધ્યમ કદના ઉદ્યોગોની અને ગૃહઉદ્યોગોની ખિન-રૂઢી માટેની જોગવાઈનો સમાવેશ થવો જોઈએ . . . ' પણ પ્રગતના આધારરૂપ ખેતીની કોઈ પણ યોજના અવગણના ન કરી શકે; કેટલાક લોકોપયોગી સમાજસેવાના કાર્યો પણ એટલા જ મહત્વના હતા એટલે એક વાતનો વિચાર કરતા ખીજી વાત ઉપરચયન થઈ અને કોઈ પણ વાતને ખીજી મધી વાતોથી અગતી પાડનાનું અથવા ખીજી દિશામાં પણ એટલું જ આગળ વધ્યા વિના એક દિશામાં આગળ વધનાનું અશક્ય હતું આ નિયોજનના કામનો અમે જેમ જેમ વડારે વિચાર કરતા ગયા તેમ તેમ તેનો વ્યાપ અને વિસ્તાર વધતા ગયા અને છેવટે અધી વાતોનો એમાં સમાવેશ થતો હોય એમ લાગ્યું ખની વાતોનું અમે નિયમન કરવા માગતા હતા અને લશ્કરી ઢબે તેમની વ્યવસ્થા કરના ચાહતા હતા એવો એનો અર્થ નહોતો પણ યોજનાની અમુક નિયત આજુ વિષે નિર્ણય કરતા પણ લગભગ અધી વાતો અમારે ખ્યાલમાં ગખરી પડતી હતી આ કામે મને તન્મય ખનારી મૂલ્યો અને મને લાગે છે કે, સમિતિના ખીજા સભ્યોને પણ એવો જ અનુભવ થયો પણ સાથે સાથે અમુક પ્રકારની અરપજતા, શિથિલતા અને અનિશ્ચિતતા ધામે ધામે દાખલ થયા, યોજનાની કોઈ મુખ્ય આજુ પર મલુ લક્ષ્ય કેન્દ્રિત કરનાને બદલે અમે પહોળી બાથ ભરવા તરફ વળ્યા એને લીધે અમારી અનેક પેટા સમિતિઓના નામમાં પણ વિચલન થયો. તેમનામાં તાકાદની લાગણીનો તેમ જ નક્કી કરેલા સમયમાં ચોક્કસ હેતુને માટે કામ કરવાની ભાવનાનો અભાવ હતો

અમારી સમિતિની રચના જોતા કોઈ પણ મૂળજૂત સામાજિક નીતિને અંગે અથવા સમાજવ્યવસ્થાના પાયાના સિદ્ધાંતને અંગે સમિતિના બધા સભ્યો એકમત થાય એ સહેલું નહોતું. એ સિદ્ધાંતોની તાર્કિક રચા કરવા જતા શરૂઆતમાં જ દષ્ટિ અંગેના મૂળજૂત મતભેદો ઊભા થયા વિના રહે એમ નહોતું અને એને પરિણામે કદાચ સમિતિમાં ભગાવ્યું પડે એવો પણ સંભન હતો આની કોઈ માર્ગદર્શક નીતિનો અભાવ એ ગંભીર ખામી હતી પણ એનો કશો ઉપાય નહોતો નિયોજનના સામાન્ય પ્રશ્નોનો વિચાર કરવાનો તેમ જ પ્રત્યેક સમાન તાર્કિક દષ્ટિથી નહીં પણ અનગ અલગ તેના નક્કર અરૂપમાં વિચારવાનો અને એની વિચારણાઓમાંથી સિદ્ધાંતો વિકસા દેવાનો નિર્ણય અમે કર્યો

એક દરે જોતા મુખ્યત્વે એમાં બે દષ્ટિનામાં લોમે હતા. એક હતા નદનો આશય દૂર ડરવા માગનારા અને સમાન તેમ જ ન્યાયપુર સરની વહેચણી પર ભાર મૂકનારા સમાજવાદીઓ અને ખીજા, વ્યવસ્થાને એટલે કે વેપારસાગર

તેમ જ ઉદ્યોગોને બની શકે તેટલા પ્રમાણમાં અબાધિત અથવા ઠાઠ પણ પ્રકારનાં બંધનો ને મર્યાદાઓંમાથી મુક્ત રાખવાને તેમ જ નફાના આશયને ટકાવી રાખવાને મથનારા અને ઉત્પાદનની જાગૃતમાં સૌથી વધારે ભાર મૂકનારા મોટા ઉદ્યોગધંધા તેમ જ રોજગારોના પ્રતિનિધિઓ હતા. પાયાના ઉદ્યોગોની ઝડપી ખિત્તવણીની તરફેણ કરનારાઓ તેમ જ ગૃહઉદ્યોગો અને ગ્રામઉદ્યોગોની ખિત્તવણી કરવામાં વધારે લક્ષ આપવામાં આવે અને એ રીતે પૂગ બેકાર અને થોડે અંશે બેકાર એવા અસંખ્ય લોકોને કંઈક કામ આપવાની માગણી કરનારાઓની દૃષ્ટિ વચ્ચે પણ બેઠ હતા. આખરે હેવટના નિર્ણયોની જાગૃતમાં મતભેદ બિભા થયા વિના રહે એમ નહોતું. મળી શકે એવી બધી દફતીકતો એકઠી કરવામાં આવે અને તેમનો પરસ્પર મેળ સાધવામાં આવે, સર્વસામાન્ય જાગૃતો નક્કી કરવામાં આવે અને મતભેદો શા છે તે દર્શાવવામાં આવે તો બે કે એથીયે વધારે હેવાલ તૈયાર થાય એમાં કશું નુકસાન નહોતું. એ યોજનાને અમલમાં મૂકવાનો સમય આવે ત્યારે કંઈ પાયાની નીતિ અખત્યાર કરવી એની પસંદગી તે સમયની લોકશાહી સરકાર કરે. દરમ્યાન આવશ્યક અને મહત્વની બધી તૈયારી સારા પ્રમાણમાં કરવામાં આવી હશે તેમ જ એ પ્રશ્નની જુદી જુદી જાગૃતો પ્રજા આગળ તેમ જ પ્રાન્તિક સરકારો અને દેશી રાજ્યો આગળ રજૂ કરવામાં આવી હશે.

અમુક નિશ્ચિત હેતુ ને સામાજિક ધ્યેય વિના દેખાતી રીતે જ અમે ઠાઠ પણ પ્રશ્ન વિચારી શકીએ એમ નહોતું, તો યોજનાની તો વાત જ શી? આમ-જનનાને પૂરતું થાય એવું જીવનનું ધોરણ નિર્માણ કરવું અથવા બીજાનું શબ્દોમાં કહીએ તો પ્રજાની કારમી ગરીબાઈ દૂર કરવી એ નિયોજનનો હેતુ ગઢેર કરવામાં આવ્યો. અર્થશાસ્ત્રીઓએ ગણતરી કરીને જોનાથી એણું ન જ થઈ શકે એવું માસિક માથાદીઠ આવકનું ધોરણ નાણાના રૂપમાં નક્કી કર્યું. એ રૂ. ૧૫ થી ૨૫ના ગાળામાં બદલાતો આંકડો હતો. (આ બંધા સુદ્ધ પહેલાંની ગણતરી પ્રમાણેના આંકડા છે.) પશ્ચિમના દેશોના ધોરણને મુકાબલે એ આંકડો બહુ એછો હતો. આમ જતાં એનાથી હિંદના વર્તમાન ધોરણમાં જગતદરત વધારો થતો હતો. માથાસ દીઠ સરેરાસ વાર્ષિક આવકનો અંદાજ રૂ. ૬૫નો હતો. એમાં ગરીબ અને તવંગર તેમ જ શહેરીઓ અને ગ્રામયામીઓનો સમાવેશ થતો હતો. ગરીબો અને તવંગરોની આવક વચ્ચે જગતદરત તફાવત હતો અને ગણ્યાગાંઠ્યા લોકોના હાથમાં ધનહોલત કેન્દ્રિત થઈ હતી એ ગણતરીમાં લેતાં ગરીબોની વાર્ષિક માથાદીઠ આવક એનાથી ઘણી એછી એટલે કે લગભગ ૩૦ રૂપિયા જેટલી હોવાનો અંદાજ કાઢવામાં આવ્યો હતો. આ આંકડાઓ પરથી પ્રજાની બીધણ ગરીબાઈ તેમ જ કંગાળિયતની આપણને પ્રતીતિ થાય

છે. તેમને ખોરાકના, કપડાંના તેમ જ રહેવાની જોગવાઈના અને જીવનની ખીજ અનેક જરૂરી વસ્તુઓના વાખા હતા. આ વાણ ટાળવા માટે તેમ જ દરેક જાણની ઓછામાં ઓછી અમુક જરૂરિયાતો તો પૂરી પડે એટલા માટે રાષ્ટ્રની આવકમાં ગંભીર વધારો કરવાની જરૂર હતી. અને આ પ્રમાણે ઉત્પાદન વધારવા ઉપરાંત સંપત્તિની વહેંચણી વધારે સમાન અને ન્યાયને ધોરણે કરવાની હતી. ખરેખરા પ્રગતિકારક જીવનધોરણને માટે રાષ્ટ્રની સંપત્તિમાં ૫૦૦થી ૬૦૦ ટકા જેટલો વધારો કરવાની જરૂર છે એમ અમે ગણતરી કરીને નક્કી કર્યું. પણ અમારે માટે એ વધારેપણી મોટી જીલંગ કહેવાય અને તેથી અમે દસ વરસમાં ૨૦૦ થી ૩૦૦ ટકા જેટલો વધારો કરવાનું નજરમાં રાખ્યું.

યોજનનિ માટે અમે દસ વરસનો સમય નક્કી કર્યો અને એ દરમ્યાન જુદા જુદા ગાળા માટે તેમ જ આર્થિક જીવનનાં જુદાં જુદાં ક્ષેત્રો માટે અમે ઓછાસ આંકડા આપ્યા. કેટલીક બાજુ કસોટીઓ પણ અમે સૂચવી :

૧. પોષક તત્વોમાં સુધારો — પુખ્ત વયના મજૂર માટે ૨૪૦૦ થી ૨૮૦૦ કેલરી જેટલી શક્તિ મળી રહે એવો યુક્તાહાર.
૨. પહેરવેશમાં સુધારો, તે વખતે માથાદીઠ વપરાશ ૧૫ વાર કાપડનો હતો તેને બદલે તે ઓછામાં ઓછો ૩૦ વારનો થવો જોઈએ.
૩. રહેવાની જોગવાઈની બાબતમાં માણસદીઠ ઓછામાં ઓછી ૧૦૦ ચોરસ ફૂટ જેટલી જગ્યા મળવી જોઈએ.
- આ ઉપરાંત પ્રગતિ માટે અમુક આંક લક્ષમાં રાખવાનો હતો.
૧. ખેતીની પેદાશમાં વધારો.
૨. ઉદ્યોગોના ઉત્પાદનમાં વધારો.
૩. બેંકારીમાં ઘટાડો.
૪. માથાદીઠ વાર્ષિક આવકમાં વધારો.
૫. નિરક્ષરતા દૂર કરવી.
૬. લોકોપયોગી સાધનો અને પ્રજાસેવાનાં કાર્યોમાં વધારો.
૭. ૧૦૦૦ માણસની વસ્તીના એક ઘટકને ધોરણે દાકતારી મદદનો ખર્ચોબરત.

૮. આવરણની સરેરાશ અપેક્ષામાં વધારો.

આખા દેશને બની શકે એટલા પ્રમાણમાં સ્વયંપૂર્ણ બનાવવો એ ધ્યેય હતું. આંતરરાષ્ટ્રીય વેપાર બેશક એમાંથી બાદ રાખવામાં આવ્યો નહોતો પણ આર્થિક સામ્રાજ્યશાહીના વખતમાં ખેતાર્થ જવાનું ટાળવાને અમે ઇતેમ્નર હતા. સામ્રાજ્યવાદી સત્તાના શિકાર બનવા અમે તૈયાર નહોતા તેમ જ અમે એવી વૃત્તિ કેળવવા માગતા નહોતા. દેશને જરૂરી ખોરાક, કાચો માલ તેમ જ તૈયાર

માત્ર મળી રહે એ હેતુ લક્ષ્યમાં રાખીને દેશના ઉપાનમાં પ્રથમ ફેરફાર કરવો જોઈએ વધારાનો માત્ર ઠોઈ પણ દેશ પર પગલો ન લાદતા જે વસ્તુઓની અમને જરૂર હોય તેના સાગમાં તેનો ઉપયોગ કરવો અમારા રાષ્ટ્રની અર્થવ્યવસ્થાનું પરંપરામાં મળેલાં નિકાસ કરવાને ધારણે મહત્વ પ્રાપ્તી પામીએ કાંઈ ધીમી દેશો સાથે અયગમણ થાય અને એ દેશોના બજારો અમારે માટે મધ થાય ત્યારે અમારી બંધી જાણ એ એમ બંધી વળી જાય

આમ અમે ઠોઈ યોજાસ સામાજિક સિદ્ધાંતને અનુસરીને અમારું જામ શરૂ થયું નહોતું છતાં અમારા સામાજિક ધ્યેયો મિનિમમ રૂપે હતા અને યોજના માટે તે સમાન મૂલિયા પૂરી પાડતા હતા મોગ પ્રમાણમાં નિયંત્રણ અને પરસ્પર સંયોજન આ નિયોજનનું હાર્દ હતું આમ મુક્ત યા અમાધિત વ્યવસાયની વાત મઠી નાખનામાં ન આવી પણ તેનું ક્ષેત્ર અમુક પ્રમાણમાં મર્યાદિત કરી નાખનામાં આવ્યું સરક્ષણને અંગેના ઉદ્યોગો રાજ્યની માલખીના અને તેના કાબૂ નીચે હોવા જોઈએ એમ નક્કી કરવામાં આ યુ આરીકપ ઉદ્યોગોના સમઘમાં વધુમતીનો અભિપ્રાય એવો હતો કે તે રાજ્યની માનકીના હોવા જોઈએ પણ કમિટીની સારી સરખી લઘુમતી એવા મતની હતી કે તેમના પર રાજ્યનો અકશ હોય એ પૂરતું છે પણ આ ઉદ્યોગો પરનો એ અકશ કડક હોવો જોઈએ સાર્વજનિક ઉપયોગની ચીજો મધ્યસ્થ સરકાર, પ્રાતિક સરકાર અથવા લોકન ખોડો જેવા રાજ્યના કેટકે અગતી માલકીના હોવા જોઈએ એવું દરાનમાં આ યુ લડન દાનસેળો યોડને મળતી કેટકે સરથાના નિયંત્રણ નીચે સાર્વજનિક ઉપયોગની ચીજો અથવા સાધનો મૂકી શકાય એમ સૂચવનામાં આ યુ ધીમી મવા મહત્વના ઉદ્યોગોના સમઘમાં ઠોઈ ખાસ નિયમો ઘડનામાં ન આ યા પણ અમુક પ્રમાણમાં નિયંત્રણ નિયોજનના મૂળમાં રહેતું હોય છે એ વાત રૂપે કરનામાં આવી જુદા જુદા ઉદ્યોગોમાં એનું પ્રમાણ એકબીજા હોય તે જુગી વાત

રાજ્યની માનકીના ઉદ્યોગોના સચાનની માનતમાં એવી સૂચના કરનામાં આવી કે, સામાન્ય રીતે એને માટે જાહેર દ્રવ્ય અનુકૂળ થાય એ મારફતે પ્રમખીય અથવા રાજ્યની માલકી અને નિયંત્રણ જળવાઈ ગહે અને સાથે સાથે સીધા પ્રમખીય નિયંત્રણમાં ધરી વાર જે અનેક મુશ્કેલીઓ પેદા થાય છે ને મિનઆનડત ફેમી જાય છે તે ટાળી શકાય ઉદ્યોગોને માટે સદિયારી માતકી અને નિયંત્રણ પણ સૂચવનામાં આવ્યા હરેક નિયોજનમાં તેની બંધી શાખાઓ હિત સમઘ ઉદ્યોગોના વિકાસની ઝીણવટભરી તપાસ તેમજ થયેલી પ્રતિનું નખત અનુકૂળ આવી જાય છે ઉદ્યોગોને વળી વધારે વિકાસના માટે યોગ આપીને મિત્રીઓ અથવા મત્રમમ યોનારાઓ તૈયાર કરવાનું પણ

એમાં આવી જાય છે અને એવા મિત્રીઓ તૈયાર કરવા રાજ્ય ઉદ્યોગોને આદેશ આપે પણ ખરું.

જમીન અંગેની નીતિના પણ સામાન્ય સિદ્ધાંતો ઘડી કાઢવામાં આવ્યા. 'ખેતીની જમીન, ખાણો, નદીઓ અને જંગલો વગેરે જુદે જુદે સ્વરૂપે રાષ્ટ્રની સંપત્તિ છે. એની દિંદની સમગ્ર પ્રજાની સહિયારી યા સામુદાયિક સંપૂર્ણ માલકી હોવી જોઈએ.' સામુદાયિક અથવા સહકારી ધોરણે ચાલતી ખેતીની ખિલવણી કરી જમીનના બોગવટાની આજતમાં સહકારનો સિદ્ધાંત લાગુ કરવો જોઈએ. પણ કંઈ નહીં તો રાષ્ટ્રઆતના સમય પૂરતી અંગત માલકીની જમીનમાં નાના પાયા પર સ્વતંત્રપણે થતી ખેતીની પ્રથા રદ ન કરવાનું જણાવવામાં આવ્યું. પણ વચગાળાનો સમય પૂરો થયા બાદ તાલુકાદાર અને જમીનદારો જેવા વચલા લોકોને માન્ય ન રાખવા જોઈએ. આ લોકોના હક-દાવાઓ ક્રમે ક્રમે ખરીદી લેવા જોઈએ. ખેડી શકાય એવી પડતર જમીનમાં રાજ્ય તરફથી તરત જ સમૂહખેતી શરૂ કરવાનું સૂચવવામાં આવ્યું. વ્યક્તિગત માલકી કે સંયુક્ત માલકી સાથે સહકારી ધોરણે ખેતી કરી શકાય. જુદા જુદા પ્રકારોની ખિલવણી માટે અમુક પ્રમાણમાં છૂટ રાખવામાં આવી હતી કે જેથી પાકો અનુભવ પછી ખીજ કરતાં અમુક ચોક્કસ પ્રકારને વધારે ઉત્તેજન આપી શકાય.

અમે અથવા કહો કે અમારામાંથી કેટલાક નાણાંની લેવડદેવડ માટે સહકારી યા સમાજવાદી પદ્ધતિ ખીલવવાની આશા સેવતા હતા. એકે ને વીમાકંપનીઓને રાષ્ટ્રની માલકીનાં ન કરવામાં આવે તો ઓછામાં ઓછું તેમના પર રાજ્યનો અંકુશ તો હોવો જ જોઈએ. આમ મૂડીની તેમ જ લેણદેણની વ્યવસ્થા છેવટે રાજ્યના હાથમાં હોવી જોઈએ. આપાત તેમ જ નિકાસના વેપાર પર પણ અંકુશ મૂકવાની જરૂર હતી. આમ આ બધી રીતોથી જમીન તેમ જ ઉદ્યોગો પર સમગ્રપણે રાજ્યનો સારા પ્રમાણમાં કાબૂ સ્થાપવામાં આવે; જુદા જુદા દાખલાઓમાં તે જોકે વતોચાલો હોય અને અમુક મર્યાદિત ક્ષેત્રમાં ખાનગી વ્યવસાયની છૂટ ચાલુ રાખવામાં આવે.

આમ, ખાસ પ્રશ્નોની વિચારણા કરતાં કરતાં અમે ધીમે ધીમે અમારાં સામાજિક હ્યેયો તેમ જ નીતિ ઉપજાવ્યાં. એમાં વચ્ચે વચ્ચે ગાળાં રહ્યાં હતાં, કેટલીક આજતો અસ્પષ્ટ હતી અને ક્યાંક ક્યાંક પરસ્પરવિરોધી વાતો પણ હતી. સિદ્ધાંતની દૃષ્ટિએ એને સંપૂર્ણ યોગ્યતા ન હતી શકાય. પણ અમારી કમિટીમાં ભાતભાતના લોકો હોવા છતાં અમે આટલી બધી આજતોમાં એકમત થઈ શક્યા એ જોઈને મને સ્પર્ધાશક્તિ થયું. મોટા ઉદ્યોગધંધાવાળાઓનું સૌથી મોટું એક જૂથ હતું. ઘણી આજતોમાં અને ખાસ કરીને વેપાર-રોજગાર અને

નાણાવહેવારની બાબતમાં તેમની દષ્ટિ ચોક્કસપણે રિથિતિયુક્ત હતી. આમ છતાં ઝડપી પ્રગતિ માટેની ઝંખના એટલી બધી હતી તેમ જ એ રીતે જ અમારી ગરીબાઈ અને બેકારીના પ્રશ્નો અમે ઉઠેલી શકીએ એ બીનાની પ્રતીતિ એટલી જાંડી હતી કે અમને સૌને પોતપોતાના ચીજામાંથી બહાર નીકળીને નવી દિશામાં વિચાર કરવાની ફરજ પડી. અમે સિદ્ધાંતની દૃષ્ટિથી કામ હાથ ધરવાનું ટાળ્યું હતું. અને હરેક વહેવારુ સત્તાલને તેના વ્યાપક સ્વરૂપમાં નિહાળવામાં આવ્યો. એટલે અનિવાર્ય રીતે અમે અમુક ચોક્કસ દિશામાં જવાને પ્રેરણા. નિયોજન સમિતિના સભ્યોએ બતાવેલી સહકારની ભાવના મને વિશિષ્ટ પ્રકારની ગહત આપનારી અને આનંદજનક થઈ પડી, કેમ કે રાજકારણના ઝઘડાઓ અને કલહોને મુકાબલે તે આહુત્યાદક હતી. અમારા મતભેદોની અમને ખબર હતી છતાં હરેક દૃષ્ટિની ચર્ચા કર્યો પછી સાગ્રોપાંગ નિર્ણય પર આવવાને અમે પ્રયત્ન કર્યો અને ઘણી વાર એમાં અમે સફળ પણ થયા. એ નિર્ણયનો અમે સૌએ અથવા અમારામાંના ધણીખરાઓએ સ્વીકાર કર્યો હતો.

અમારી કમિટીની રચના બેનાં તેમ જ સમગ્ર હિંદની પરિસ્થિતિ જોતાં તે વખતે અમે શુદ્ધ સમાજવાદી યોજના તૈયાર કરી શકીએ એમ નહોતું. આમ છતાં, અમારી યોજના જે રીતે વિકસતી હતી તે જોતાં સમાજવાદી સમાજરચનાના કેટલાક પાયાના મુદ્દાઓની સ્થાપના તરફ તે અમને અનિવાર્ય રીતે દોરી જતી હતી એમ મને સ્પષ્ટપણે દેખાવા લાગ્યું હતું. એ સમાજની પરિવ્રજા પર મર્યાદા મૂકતી હતી, વિકાસના માર્ગમાં આવતી ઘણી બાધાઓ દૂર કરતી હતી અને એ રીતે તે ઝડપથી વિકસતી જતી સમાજવ્યવસ્થા તરફ લઈ જતી હતી. સામાન્ય માણસના લાભને માટે કરવામાં આવેલી, તેના જીવનધોરણમાં સારો સરખો વધારો કરતી, પોતાનો વિકાસ સાધવાની તેને તક આપતી અને એ રીતે સુખ અવસ્થામાં પડી રહેલી અખૂટ શક્તિને મુક્ત કરતી યોજના પર એનું મંડાણ હતું. અને લોકશાહીની સ્વતંત્રતાના સંદર્ભમાં રહીને તેમ જ સામાન્ય રીતે જેઓ સમાજવાદી સિદ્ધાંતોની વિરુદ્ધ હતા એવા બધા નહીં તો થોડાક સમૂહોનો સારા પ્રમાણમાં સહકાર મેળવીને આ બધાને માટે પ્રયત્ન કરવાનો હતો. કેટલીક બાબતોમાં એ યોજનાને મોળી અને નમળી કરવી પડે તો તેમ કરીને પણ એ સહકાર મેળવવા જેવો મને લાગ્યો. હું વધારેપડતો આશાવાદી હતો એમ હોય. પણ સાચી દિશામાં મોકું પાડું ભરવામાં આવે તો પરિવર્તનની પ્રક્રિયાને વેગ વધુ સુયોગ સાધવા માટેની તેમ જ પ્રગતિ માટેની જગતની કરી આપશે, એમ મને લાગતું હતું. આમ છતાં ધર્મજી કે અધ્યત્મજી તાપ્ત બની જાય તો તેનો મુકાબલો કરવાનો રહે ખરો. પણ એ અધ્યત્મજી થા ટાળી શકાય અથવા બની શકે એટલી ઓછી કરી શકાય તો તે દેખીતો

લાભ હતો. ખાસ તો એટલા માટે કે, રાજકીય ક્ષેત્રમાં અમારી સામે જોઈએ તેટલી અથગમણી જિએલી હતી અને લવિધ્યમાં અરિયર પરિસ્થિતિ પણ પેદા થવાનો સંભવ હતો. આમ યોજનાની આગતમાં એકંદરે સર્વસામાન્ય અનુમતિઓ ધરી કીમતી વસ્તુ હતી આદર્શવાદી ખ્યાલોથી દોરવાઈને રૂડીરૂપાળી યોજનાઓ કાગળ પર તૈયાર કરવાનું સહેલું હતું. કોઈ પણ યોજનાના સંતોષકારક અમલ માટે જરૂરી હોય છે તેની એ આદર્શવાદી યોજનાની પાછળ સર્વસામાન્ય અનુમતિ અને મંજૂરી મેળવવાનું એના કરતાં ઘણું મુશ્કેલ હોય છે.

નિયોજનમાં સારા સરખા પ્રમાણમાં નિયંત્રણ અને જુદી જુદી ખામતોનું સંયોજન સાધવાનું અનિવાર્ય હોય છે તેમ જ વ્યક્તિની સ્વતંત્રતા પર પણ અમુક પ્રમાણમાં કાપ પડે છે. છતાં હકીકતમાં હિંદની આજની સ્થિતિમાં એનાથી એ સ્વતંત્રતામાં જખરદરત વધારો થાય એમ છે. સ્વતંત્રતાની ખામતમાં આપણે ગુમાવવા જેવું કશું છે જ નહીં. એ અમને મળવાની છે, જે અમે લોકશાહી ગજમતંત્રને વળગી રહીએ અને સહકારને ધોરણે ચાલતા રાજગારો તેમ જ ઉદ્યોગધંધાઓને ઉત્તેજન આપીએ તો લશ્કરી લખે કામ કરવામાં અને સત્તાના કેન્દ્રીકરણમાં રહેલાં ધણાંખરાં જોખમો અમે ટાળી શકીશું.

અમારી પહેલી એકમાં અમે એક ધણી લાંબી પ્રભાવશી તૈયાર કરી હતી. એ જુદી જુદી સરકારો, જાહેર સંસ્થાઓ, યુનિવર્સિટીઓ, વેપારી મંડળો, મજૂરમહાજનો તેમ જ સંશોધન કરનારી સંસ્થાઓ પર મોકલવામાં આવી હતી. અમુક નિશ્ચિત પ્રશ્નોની તપાસ કરીને તેનો હેવાલ રજૂ કરવા માટે ૨૯ પેટા-અમિતિઓ પણ નીમવામાં આવી હતી. એમાંની આઠ પેટાસમિતિઓ ખેતીના પ્રશ્નોને અંગેની હતી, બે વાહનવહેવાર અને માલની હેરફેરના સવાલને લગતી હતી, બે કેળવણી માટે હતી, બે જાહેર સુખાકારી માટે, પાંચ વેપારરાજગાર અને નાણાવ્યવહાર માટે, બે જનમરણ તેમ જ રોગો વગેરેના સંબંધમાં પ્રગતિની સ્થિતિની આંકડાઓ દ્વારા તપાસ કરવાને માટે, કેટલીક ઉદ્યોગોને માટે અને એક યોજનાજલ્દ અર્થવ્યવસ્થામાં સ્ત્રીઓના કાર્ય અંગે તપાસ કરવા માટે હતી. આ બધી પેટાસમિતિઓના કુલ ૩૫૦ સભ્યો હતા એમાંના કેટલાક એક કરતાં વધારે સમિતિઓના સભ્યો હતા એમાંના ધણાંખરા પેતપોતાના વિષયના નિષ્ણાત હતા. દાખલા તરીકે વેપારીઓ, સરકારી, દેશી રાજ્યના તથા યુનિવર્સિટીઓના નોકરો; યુનિવર્સિટીના પ્રેફેસરો અથવા વ્યાખ્યાતાઓ; મંત્રીશ્રીઓ; ઇન્જનેરો; મજૂરમહાજનોના કાર્યકર્તાઓ અને ખીજા જાહેર કાર્યકર્તાઓ એમાં હતા. આ રીતે અમે દેશમાં મળી શકે એટલી બધી બુદ્ધિ-શક્તિ એકઠી કરી હતી. એક માત્ર હિંદી સરકારના અમલદારો તેમ જ નોકરોને

અમાગી સાથે સદ્માર કરવાની રજા ન આપવામા આવી એમાંના કેટલાક વ્યક્તિગત ગીતે અમારી સાથે મમ મગવાની ઇચ્છા પણ રાખના હતા અમારી સાથે આપના મધ્ય લોકો મમમા જોવાએ બીના અને ગીતે ઉપમારક હતી અમને તેમના નિશિષ્ટ છા। તેમ જ અનુભવનો લાભ મળતો હતો અને તે લોકો વ્યાપક પ્રશ્નોને અનુસરીને પોતાના ખાસ વિષયોનો વિચાર કરવાને પ્રેરાયા અને લીધે નિમોગ્નને રિરે દેશમાં પણ વગરે રસ પેદા થયો છતા મળ્યોની એ મોની સખ્યાનો ગેરલાભ પણ હતો કેમ કે આપના મોન દેશના દરેક ભાગમાં વચતા નવસાધી લોકોને વારવાર એમ થતા અનિવાર્ય રીતે વિનમ થતા

રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિના દરેક ક્ષેત્રમા આટઆટલી ભુદ્ધિમતા મળેદક્ષતા અને નિદાનાગા લોકોના સપડમાં આનનાથી અને ઘણો આનદ થયો અને એ સપડોએ મારી પેનાની કેળવણીમા સારો સગવો ફાળો આપ્યો અમારી કાર્ય પદ્ધતિ આની હતી દરેક પેગસમિતિ ઢાચો હેવાન મોખ્લે, નિયોગન સમિતિ એના પર વિચાર દરે અને તેને મજૂર મરે અથવા એના કેટલાક ભાગોની બામનમાં પોતાની નીકા સાથે તે તે પેગસમિતિ પર પાછો મોખ્લાવે એ પડી છેવનો હેવાન મોખ્લનામા આવે અને તેના પરથી તે વિષયને અગે અમારો નિર્ણય થાય દરેક વિષયને લાગના નિર્ણયોનો આગમ બીજા વિષયને અગે મરેના નિર્ણયો સાથે સુમેળ સાધનાનો પ્રયોસ નિરતર ચાતુ રહેતો મધી પેટા સમિતિઓના છેવના હેવાલો પર વિચારણા થઈ રહે ત્યાર પડી નિયોગન સમિતિને એ વ્યાપક તેમ જ અન્ય પ્રશ્ન અગે વિચારણા કરવાની હતી, પાતનો સર્વસ્પર્શ હેવાન તૈયાર કરવાનો હતો અને એની સાથે પેગસમિતિઓના હેવાનો અરિશિષ્ટો તરીકે જોડવાના હતા હકીકતમાં પેટાસમિતિઓના હેવાલો પર અમે વિચારણા ચલાવતા હતા તે દરમ્યાન અમારો છેવનો હેવાલ ધીમે ધીમે આકાર ધારણ કરતો જતો હતો

કેટલીક વાગ ચીક ચડે એની દીન પણ થતી હતી એનું મુખ્ય મરણ એ હતું કે કેટલીક પેટાસમિતિઓ મુકરર મરેલા સમયમા પેતાનું કામ પૂરું કરતી નહોતી પણ એક દરે જોના અમે સરી પ્રગતિ મરી અને કામનો જમરદસ્ત ડગર ઉઠામો કેળવણીની બામતમા એ મળના નિર્ણયો મર્યામા અ વ્યા કેળવણીને દરેક પગથિરે છોકરાઓ તેમ જ છોકરીઓ માટે શારીરિક સ્વાસ્થ્યને અગે અમુક ધારણો નક્કી મરવા જોઈએ એમ અમે સૂચ યુ દરેક તરણ સ્ત્રી અને પુરુષ ખેતી ઉદ્યોગો લોકોપયોગી સેવકાર્યો અગે દરેક પ્રમારના મંડેર મમ સહિત રાષ્ટ્રસેવાના કાર્યોમા પોતનો ફાળો આપી શકે તે માટે ૧૮ થી ૨૨ વગસના ગાળામા ફરજિયાત રીતે તેમની પાસે એક વરસની સામાજિક સેવા લેવાનો બ હોમસ્ત કરવાની પણ અમે સૂચના

કરી. શારીરિક કે માનસિક ખામી સિવાય એમાં બીજા કોઈનો અપવાદ કરવાનો નહોતો.

૧૯૩૯ના સપ્ટેમ્બરમાં બીજું મહાયુદ્ધ શરૂ થયું ત્યારે રાષ્ટ્ર-નિયોજન સમિતિએ પોતાનું કામ મોટું રાખવું જોઈએ એવી સૂચના કરવામાં આવી હતી. નવેમ્બર માસમાં પ્રાન્તોમાંની કોંગ્રેસી સરકારોએ રાજનામાં આપ્યાં અને એને લીધે અમારી મુશ્કેલી વધી. કેમ કે, પ્રાન્તોમાં ગવર્નરોના આપખુદ અને નિરંકુશ અમલ નીચે અમારા કામમાં કંઈ રસ લેવામાં ન આવ્યો. વેપારીઓ યુદ્ધની જરૂરિયાતોમાંથી પૈસા કમાવામાં પહેલાં કરતાં પણ વધારે મરાગૂલ ચર્ચ ગયા અને નિયોજનમાં તેમને કંઈ રસ નહોતો. પરિસ્થિતિ રોજ રોજ પસંદાતી જતી હતી. પણ અમે અમારું કામ ચાલુ રાખવાનો નિર્ણય કર્યો. અમને લાગ્યું કે, યુદ્ધકાળમાં એ વધારે જરૂરી છે. યુદ્ધને પરિણામે અનિવાર્ય રીતે વધારે ઉદ્યોગી-કરણ થનાર હતું અને અમે જે કામ કર્યું હતું તેમ જ હજી પણ કરતા હતા તે પ્રક્રિયામાં એ ખૂબ મદદરૂપ થાય એમ હતું. તે વખતે અમે ઇંગ્લેન્ડની ઉદ્યોગો, અવરજવર તેમ જ માલની હેન્ડલર, રસાયણી ઉદ્યોગો તેમ જ રાજના વપરાશનો તૈયાર માલ ઉત્પન્ન કરવાના ઉદ્યોગોને અંગેના અમારી પેટાસમિતિ-ઓના હેવાલો વિચારતા હતા. યુદ્ધની દૃષ્ટિથી એ બધા ઉદ્યોગો ખૂબ મહત્વના હતા. પણ સરકારને, અમારા કામમાં રસ નહોતો એટલું જ નહીં, એના તરફ તેની કરડી નજર હતી. યુદ્ધના આરંભના મહિનાઓમાં—જ્યારે ખરેખર યુદ્ધ ચાલતું જ નહોતું—હિંદના ઉદ્યોગાવેશને ઉત્તેજન આપવાની તેની નીતિ નહોતી. પછીથી સંજોગોવશાત્ તેમની ધણી જરૂરિયાતો હિંદમાંથી ખરીદવાની તેને ફરજ પડી. છતાંયે હિંદમાં ભારે અથવા પાવાના ઉદ્યોગો શરૂ થાય એ તેને પસંદ નહોતું. અને એ નાપસંદગી હકીકતમાં મનાઈ સમાન હતી કેમ કે સરકારની પરવાનગી વિના પરદેશોમાંથી કોઈ પણ પ્રકારની યંત્રસામગ્રી લાવી શકાય એમ નહોતું.

નિયોજન સમિતિએ પોતાનું કામ ચાલુ રાખ્યું અને પેટાસમિતિઓના હેવાલોને અંગેનું કામ લગભગ પૂરું કર્યું. એને અંગેનું થોડુંક બાકી રહેલું કામ પૂરું કરી અમે અમારા સર્વ-અર્થાં હેવાલની વિચારણા હાથ ધરવાના હતા. પણ ૧૯૪૦ના ઓક્ટોબરમાં મારી ધરપકડ થઈ અને મને લાંબી મુદતની સજા કરવામાં આવી. નિયોજન સમિતિના તેમ જ તેની પેટાસમિતિઓના પણ બીજા ઘણા સભ્યોને પકડવામાં આવ્યા અને તેમને સજા કરવામાં આવી. નિયોજન સમિતિનું કામ ચાલુ રહે તે માટે હું ઇતિખર હતો અને બહાર રહેલા મારા સાથીઓને તેમ કરવાને મેં વિનંતી કરી. પણ મારી ગેરહાજરીમાં તેઓ કમિટીમાં કામ કરવાને રાજી નહોતા. નિયોજન સમિતિના કાગળો તેમ જ

હેવાલોનો હું અભ્યાસ કરી શકું અને હેવાલનો ખરડો તૈયાર કરી શકું તે માટે મેં તે જેલમાં મંગાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પણ દિદી સરકાર વચ્ચે પડી અને એ તેણે અટકાવ્યું. એના કાર્ક કાગળો મારી પામે આવવા દેવામાં ન આવ્યા તેમ જ એ ખાખતમાં મુલાકાતોની પરવાનગી પણ ન આપી.

એટલે મારા કારાવાસ દરમ્યાન રાષ્ટ્ર-નિયોજન સમિતિ નિષ્ક્રિય બની ગઈ. અમે કરેલું બધું કામ અમારી ઓફિસનાં ખાનાંઓમાં જેમનું તેમ પડી રહ્યું. એ કામ સંપૂર્ણ થયું નહોતું પણ યુદ્ધના હેતુઓને માટે તેનો લાભદાયી ઉપયોગ કરી શકાય એમ હતું. ૧૯૪૧ના ડિસેમ્બર માસમાં હું જેલમાંથી છૂટ્યો અને થોડાક માસે જેલ બહાર રહ્યો. પણ એ સમય બીજાઓને માટે તેમજ મારે માટે પણ ભારે દોડધામ અને પ્રવૃત્તિનો હતો. પરિસ્થિતિમાં નવા નવા અનેક ફેરફારો થયા હતા, પ્રશાન્ત મહાસાગરમાં યુદ્ધ ચાલતું હતું, હિંદ પર ચાક્રિનો ભય ઝબૂમી રહ્યો હતો અને રાજકીય પરિસ્થિતિ યાગે પડ્યા વિના નિયોજન સમિતિનું અધૂરું રહેલું કામ પાછું હાથ ધરી પૂરું કરી શકાય એમ નહોતું. અને પછી તો હું પાછો જેલમાં પહોંચ્યો.

૭

। •

કોંગ્રેસ અને ઉદ્યોગો : મોટા પાયા પરના ઉદ્યોગો વિનં ગૃહઉદ્યોગો।

ગાંધીજીની અગેશની નીચે કોંગ્રેસ લાંબા વખતથી ગ્રામઉદ્યોગોની અને ખાસ કરીને હાથકાતણ ને હાથવણની દિશામત કરતી આવી હતી પણ તે ક્યારેયે મોટા પાયા પડના ઉદ્યોગોની ખિનચણીની વિરુદ્ધ નહોતી ધાગરુઓમાં કે અદાર જ્યારે જ્યારે એને તક મળતી ત્યારે તેણે એના વિકાસને ઉત્તેજન આપ્યું હતું. કોંગ્રેસી પ્રાન્તિક સરકારો એમ કરવાને ઉત્સુક હતી. ચાંડુ સહીના ત્રીજા સંઘમાં તાત્કાલે લોદા અને પોલાન્ડનાં કાગળાનું મુશ્કેલીમાં આવી પડ્યું ત્યારે ધણે અમે મધ્યસ્થ ધારાસભામાંના કોંગ્રેસ પક્ષના આગ્રહને પરિણામે જ એ કરોડોનો સમય પાર કરવાને માટે તેને સરકારી મદદ આપવામાં આવી હતી હિંદનાં જલ્દાએ બાધવાના તેમ જ વલ્લભચંદ્રના ઉદ્યોગોની ખિનચણી એ ગાંધીજીની પ્રજ્ઞમત અને સરકાર વચ્ચે લાંબા વખતથી સતત ધર્મણનો વિષય બન્યો આવ્યો હતો દિદી વલ્લભચંદ્રના ઉદ્યોગોને દરેક પ્રકારની મદદ આપવામાં આવે એ વિશે કોંગ્રેસ તેમ જ હિંદના પ્રજ્ઞમતના બીજા વિભાગો ધણા દિનેશર હતા વલ્લભચંદ્રનો ધર્મ કળાગી જોગસર બ્રિટિશ કંપનીઓનાં સ્થાપિત દિનેશર રક્ષ કરવાને સરકાર એટલી જ ઉત્તેજન હતી. હિંદના વલ્લભચંદ્રના ઉદ્યોગ

પાસે મૂડી તેમ જ વ્યવસ્થાશક્તિ અને એને નક્કી યાત્રિક કામેનિયત પૂરતા પ્રમાણમાં હોના છતાં સરખરના આના પક્ષપાતી તેમ જ બેદબાનબર્થા વનજીને લીધે તેનો વિકાસ અમ્મી પડ્યો જ્યાં જ્યાં ચિન્નના ઔદ્યોગિક, વેપારી અથવા નાણાકીય હિતોનો સમર્થ આપતો ત્યાં બધે જ આ પ્રકારનો પક્ષપાત અને બેદબાનબર્થા વનજી ચાલતું હતું.

ગિમ્પીરિયન કેમિકલ ઝિન્કટ્રોસ નામની જમરદસ્ત કંપની તરફ હિંદના ઉદ્યોગને ભોગે વારંવાર પક્ષપાત દેખાડામાં આ યો છે થોડાક વરસ પર પગલમના ખનિજ પદાર્થો વગેરે ઉપયોગમાં લેવા માટે તેને લાખી મુદતનો પરચનો આપનામાં આપ્યો હતો મારા જાણના પ્રમાણે એ દસ્તાવેજની શરતો જાહેર કરવામાં આવી નહોતી બેશક, એ 'પગલના હિતમાં' નથી એમ માનીને જ એમ કરવામાં આ યુ હતું.

કોંગ્રેસી પ્રાન્તિક સરકારો યત્રો બનાવવામાં બગતજી તરીકે ઉપયોગમાં આવે એવો સ્પિરિટ તૈયાર કરના માટેના ઉદ્યોગ ખીનનનાને ઉત્સુક હતી અનેક દૃષ્ટિથી એ ઇષ્ટ હતું પણ યુક્ત પ્રાન્તો અને મિહારમાં એમ કરવા માટે એ વધુ કારણ હતું ત્યાં આગળ આવેના સખ્યામધ ખાના મરખાનાઓમાં આડ પેદાશ તરીકે મોટા જથ્થામાં રસી તૈયાર થતી હતી, અને એ બધી નકામી જતી હતી એમથી ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણેના બગતજીમાં ઉપયોગમાં આવે એવો સ્પિરિટ બનાવવાની દરખાસ્ત કરનામાં આવી એ બનાવવાની ક્રિયા સાદી હતી અને એ સબધમાં બીજી કશી મુશ્કેલી નહોતી હા, પણ એ મોની મુશ્કેલી નક્કી હતી અને તે એ કે શેન અને મર્મા ઓર્મિની મોની કંપનીનાં હિતો પર એની મારી અસર પહોંચતી હતી હિંદી સરકારે એ હિતોનું ઉપરાણું લીધું અને મગતજી માટેનો સ્પિરિટ બનાવવાની પરચાનગી આપવાની ના પાડી આનું યુદ્ધના ત્રીજા વરસમાં બ્રહ્મદેવનો પરજીય થયો અને ત્યાંથી પેટ્રોલ આનનું બધું થઈ ગયું ત્યારે બ્રિટિશ સરખરને લાન થયું કે મગતજી માટેના સ્પિરિટની જરૂર છે અને હિંદમાં તે બનાવવો જોઈએ અમેરિકાની ગ્રેડી કમિનીએ ૧૮૪૨ની સાલમાં એની ભારપૂર્વક હિમાયત કરી હતી.

આમ કોંગ્રસ હમેશા હિંદના ઉદ્યોગીકરણની તરફ જુલો કરતી આવી છે, સાર્થ સાથે જ ગૃહઉદ્યોગો ખીનનવાની બામતમાં ભાર મૂકી રહી છે અને તે દિશામાં કાર્ય કરતી રહી છે આ બે દૃષ્ટિ અથવા વનજીમાં મશે વિરોધ છે ખરો ? હા આગ્રહની બામતમાં અમુક તકાવત છે હિંદમાં પહેલાં જેને વિરોધ દુર્લક્ષ રાખવામાં આ યુ હતું એવી આર્થિક અને માણસને રસાઈતી કેનીક આનુઓની બામતમાં અમુક પ્રખરની પ્રતીતિ જાગી છે ઉદ્યોગીકરણનું સમર્થન કરનારા હિંદના ઉદ્યોગપતિઓ તેમ જ રાજદારી પુરુષો આગ્રહીસમી સદીમાં યુરોપમાં

વિષ્ણુના મૂડીનાદી ઉદ્યોગોને વધારેપડતા લક્ષમાં રાખીને વિચાર કરતા હતા અને વીસમી સદીમાં પ્રગ્ન થયેના આધર્મો પણ જોઈ શકે એના તેના અનેક માણં પરિણામો તરફ દુર્વક્ષ કરતા હતા સામાન્ય રીતે થવી જોઈતી હતી તે પ્રગતિ લગભગ એક સદી સુધી અટકી પડી હતી, તેથી હિંદુમાં એ પરિણામો વધારે દૂરગમી નીવડે એ સભવિત હતું પ્રચલિત આર્થિક વ્યવસ્થા નીચે હિંદુમાં જે મધ્યમ ક્ષત્રી ઉદ્યોગો શરૂ થતા જતા હતા તે મજૂરી કરનારાઓને રોકા લે એ વાત તો માનુષ્યે રહી પણ બેઝારીમાં વધારો કરનારા નીવડ્યા એક છેડે મૂડીનો હગનો થતા લાગ્યો અને બીજે છેડે ગરીબાર્થ અને બેઝારી ઉત્તરોત્તર વધવા ગયા બીજા પ્રમરની વ્યવસ્થામાં તેમ જ મોટા પાયા પરના ઉદ્યોગોએ મજૂરી કરનારાઓને કામ પૂરું પાડતું જોઈએ એ બાબત પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો હોત તેમ જ ઉદ્યોગોની ખિનવચ્ચી યોજનાપૂર્વક કરવામાં આવી હોત તો એ ટાળી શકાત

ઉત્તરોત્તર વધતી જતી જનતાની ગરીબાર્થની આ હકીકતે ગાંધીજીના મન પર પ્રમળ અસર કરી મને લાગે છે કે, સામાન્ય રીતે જીવન પરત્વેની તેમની દૃષ્ટિ અને જેને અધુનિક દૃષ્ટિ મહેવામાં આવે છે તે વચ્ચે મૂળભૂત તફાવત છે એ વાત સ્પષ્ટ છે આધ્યાત્મિક અને નૈતિક આદર્શોને ભોગે ઉત્તરોત્તર વધે જતા જીવનના ધોરણો તેમ જ નૈમવર્ણિયાસેનું તેમને આકર્ષણ નથી મેળશેખતુ હવે અથવા પોણું જીવન તેમને પસંદ નથી એમને મન માણ અને સમગ્રી જીવન એ સીધી રસ્તા છે અને વૈભવવિનાસનો શોખ કટિતતા અને દુરાચાર તરફ લઈ જાય છે પણ એ સૌ કરતાયે ગરીબો અને તવગરની રહેણીકરણી તેમ જ વિભાસ સાધવાની તકો વચ્ચે જે આસમાનજમીનનું અંતર રહેતું છે તે તેમને માટે અસહ્ય છે પોતાના અંગત અને માનસિક સમાધાનને ખાતર એ અંતર પાર કરીને તે ગરીબોને પક્ષે ભળ્યા છે ખુદ ગરીબોને પણ પાવવી શકે એના કેનાક સુધારા સાથે તેમની રહેણીકરણી તેમ જ પહેરવેશ અથવા મહો કે પહેરવેશનો અભાવ તેમણે અપનાવ્યા છે ગણમાગાદયા ધનિકો અને ગરીબીમાં રૂબી ગયેના જનસમુદાય વચ્ચેનો આ જખરદસ્ત તફાવત બે કારણોને આભારી હતો એમ તેમને લાગતુ હતું પરદેશી અમલ અને તેની સાથે સંબંધ થતું દેશનું શોષણ તેમ જ પ્રચલિત યત્રો મારફતે પ્રગ્ન થતી પશ્ચિમના દેશોની મૂડીનાદી ઔદ્યોગિક સરકૃતિ આ બનેની સાથે તે કમિદ થયા જેમાં ઉત્પાદન, વહેચણી અને વપરાશની સમતુલા આપોઆપ જગવાતી હતી જેમાં રાજકીય અથવા આર્થિક સત્તા આજની પેઢે કટિત નહી પણ વિકટિત અથવા વહેચાયેલી હતી જેમાં એક પ્રમરની સીધી સાદી લોકસાહી પ્રવર્તતી હતી જેમાં ગરીબ અને તવગર વચ્ચેનું અંતર એટલું અધુ નહોતુ જેમાં મોટા શહેરોનાં અનિષ્ટો

નહોતા ને લેકા પ્રાણુદારી ધરતીમાતાને ખોગે રહેવા હતા અને ખુની જગ્યાની એખ્ખી હતા લેન હતા એવા પ્રાચીન કાળના વત્તેઓએ અશે સ્વયં પૂર્ણ, સ્વયંશાસિત આમસ્વરાજ્યના સ્વપ્ના તેઓ સેવના હતા.

તેમની અને ખીજા ઘણાએની વચ્ચે, ખુદ જીવનના મર્મ અથવા રહસ્યની આમનમાં આ મધ્યે મૂળભૂત દષ્ટિબેદ હતો અને તેમની ભાષા તેમ જ તેમની પ્રગતિઓ એના પાસથી રાખેના હતા તેમની સચોટ અને જોરડાની ભાષા પ્રધાનપણે દ્વિદના તેમ જ ખીજા દેશોના યુગયુગાન્તરથી ચાલતા આવેના ધાર્મિક અને નૈતિક ઉપદેશોમાથી પ્રેરણા મેળવતી હતી નીતિનો જય થવો જ જોઈએ સધો અનુચિત સાધનો. કદી પણ ઉચિત બનાવી શકતા નથી, નહીં તો વ્યક્તિ થુ કે જાતિ થુ તેનો નિનાશ અવશ્ય છે.

અને આમ જતા જીવન અને તેની સમસ્યાઓથી અગાધ ધર્મને પોતાની મનોસૃષ્ટિમાં રાચતા સ્વપ્નસેવી તેઓ નથી તેઓ આનાપાર્શ્વની ગણતરી કરનારા વેપરીઓના ધામ ગુજરાતના છે અને દ્વિદના આમડાઓ તેમ જ ભાના જીવનની સ્થિતિ વિશે તેમનું જ્ઞાન અસાધારણ છે તેમના એ અગત અનુભવમાથી રચિયા તેમ જ આમઉદ્યોગોનો કાર્પકમ તેમજો ઉપજાવ્યો છે સ પૂર્ણપણે બેધર તેમ જ અર્ધઅેકાર બનેલા અમખ્ય લોકોને તત્કાળ રાહત આપવી હોય દ્વિદભરમાં ફેરી વળેના અને આમજનતાને હતપ્રાણ કરી રહેલા શેગને અનકાનવો હોય, દેશભરના આમવાસીઓનું જીવનધારણ એકી સાથે થોડે અશે પણ જીવુ લાવત્ર હોય અનાથની જેમ લાચાર બનીને રાહત માટે ખીજાઓ પર આધાર રાખનાને મદલે તેમને સ્વાશ્રયનો પાઠ આપવો હોય, અને આ મધુ ઝાઝી મૂડી નિના કરવુ હોય તો એને માટે એ સિવાય કોઈ ખીજો રસ્તો દેખાતો નહોતો પરદેશી અમન અને શોષણના મૂળમાં રહેલા અનિષ્ટો અને સુધારાની મોગી યોજનાઓ ધનનાની અને તેનો અમન કરનાની સ્વનત્રતાના અભાવની વાત જાણુએ રાખીએ તેયે મૂડીની અછત અને મજૂરીની વિપુલતા એ દ્વિદ સામેનો પ્રશ્ન હતો — એ નિષ્ક્રિય પડી રહેની અને ખરમાદ જતી મજૂરશક્તિ કથુયે ઉત્પાદન ન કરતી એ માનસશક્તિનો ઉપયોગ કેવી રીતે કરવો? તેને કેવી રીતે કામે લગાડવી? માનસશક્તિ અને યત્રશક્તિ વચ્ચે બેવડીભરી સરખામણી કરનામા આનતી હતી એક મોટુ યત્ર એક હજાર જેટલા કે દસ હજાર જેટલા માણસોનું મમ આપે એ ઉઘાડી વાત છે પણ એ દસ હજાર માણસો હાથપગ જોડીને બેસી રહીને જૂએ મરતા હોય એ સ્થિતિમાંયે યત્ર દાખલ કરવુ એ સમાજને માટે લાભકર્તા નથી હા લામી દષ્ટિથી જોતા એ સામાજિક ફેરફાર કરનારુ નીવડે તે વળી જુદી વાત ધર્મ મોટ યત્ર હોય જ નહીં તો સરખામણીનો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત જ થતો નથી એ સ્થિતિમા ઉત્પાદન માટે

માનવશક્તિનો ઉપયોગ કરવામાં વ્યક્તિ તેમ જ રાષ્ટ્રની દૃષ્ટિથી ચોખ્ખો લાભ છે. યત્રોનો ઉપયોગ નવી બેઠરી પેદા કરવામાં નહીં પણ મુખ્યત્વે મજૂરશક્તિને કામે લગાડવામાં કરવામાં આવે તો આની અને ઘણા મોળા પાયા પર યત્રો દાખન કરવાની વચ્ચે ધર્મ પેદા થાય જ એવું નથી.

હિંદ અને પશ્ચિમના નાખશિખ ઉદ્યોગોના ગા દેશો વચ્ચેની અથવા પ્રમાણમાં આગી વસ્તીના ગા મેરિયેટ રશિયા કે યુનાઈટેડ સ્ટેટસ જેવા મોટા દેશો વચ્ચેની સગપણભણી ભામક છે. પશ્ચિમ યુરોપમાં ઉદ્યોગીકરણની પ્રક્રિયા એક સદીથી ચાલતી આવી છે અને ત્યાંની વસ્તીએ ધીમે ધીમે એની સાથે પોતાનો મેળ સાધ્યો છે. પ્રથમ ત્યાંની વસ્તી ઝડપથી વધી, પછી તે સ્થિર રહી અને હવે ઘટતી જાય છે. મેરિયેટ રશિયા તેમ જ યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સમાં એવા ઘણા નિશાળ પ્રદેશો છે જેમાં વસ્તી જૂન છે, જોકે તે વધતી જાય છે. ખેતી માટે જમીન તૈયાર કરવાને ત્યાં આગળ ટ્રેક્ટર વિના ન આવે. ગીચ વસ્તીવાળા ગંગા નદીની ખીણના પ્રદેશમાં આજનિમ માટે સખ્યામધ લોકોનો એકમાત્ર જમીન પર આધાર હોય ત્યાં ટ્રેક્ટરની જરૂર એની ગપટ નથી દેખાતી. વળી એ અંગે બીજા સવાલો પણ ઊભા થાય છે. અમેરિકામાં પણ એના સવાલો ઊભા થયા લાગ્યા છે. હિંદમાં હાલના વસ્તી ખેતી થતી આવી છે અને જમીનનો રમત્સ સાવ સુસાઈ ગયો છે. ટ્રેક્ટર વડે જાકું ખેડીને એ જમીન ઊંચનાની નાખશાથી તે વધારે નાદાર અને રસકસ નિનાની મનશે. હિંદમાં રેલવેઓ બાધવામાં આવી અને એને માટે ઊંચુ પુરાણ કરવામાં આવ્યું ત્યારે દેશના પાણીનો નિકાન થવાના સ્વાભાવિક માગો પર લક્ષ રાખવામાં આવ્યું નહોતું. આ પુરાણે પાણીના નિખતના એ સ્વાભાવિક માગો બધ કરી દીધા અને એને લીધે એક પછી એક ચડતી ને ચડતી રેલો આવે છે, જમીન ધોનાઈ જાય છે અને સર્વત્ર મલેરિયા ફેલાઈ જાય છે.

દુ. ટ્રેક્ટર અને મોળા યત્રો દાખન કરવાના મનનો છુ અને જમીન પરનું દયાણ્ય ઓછું કરવાને, ગરીબાઈ દૂર કરવાને, જીવનનું ધોરણ ઊંચું કરવાને તેમ જ સરકાર અને બીજા અનેક હેતુઓને માટે હિંદનું ઝડપી ઉદ્યોગીકરણ આવશ્યક છે એ રિથે મારા મનમાં જગાયે શકા નથી. પણ ઉદ્યોગીકરણનો પહેરો લાભ અમારે ઉપયોગે હોય અને તેના અનેક જોખમોમાંથી ઊગરી જવું હોય તો મગજલધુ નિયોજન અને પરસ્પરનો સુયોગ જરૂરી છે એ વિશે પણ મને એની જ ખાતરી છે જેની પાછળ પ્રમથ પર પરા ચાલતી આવી છે તેમ જ જેનો વિમસ અગ્રી ગયો છે એવા હિંદ અને ચીન સરખા મધ્ય દેશો માટે આ નિયોજન કરવાની જરૂર છે.

ચીનમાં તુ સહકારને ધોરણે ચાલતા ઉદ્યોગો માટેની ચળવળ તરફ ખૂબ આકર્ષાયો હતો અને મને લાગે છે કે એની કેમિકલ ચળવળ દિલને ખાસ કરીને અનુકૂળ આવે એમ છે દિલ્લી ભૂમિકામાં એ અંધમેસતી આવરો, નાના ઉદ્યોગોમાં લોકશાહીનું ધોરણ દાખવ કરશે અને મહકારી કાર્પની ટેવ ખીનવશે એ રીતે ચાલતા નાના ઉદ્યોગોને મોટા ઉદ્યોગોના પૂરક બનારી શકાય હિદમા ભારે અથવા પાવાના ઉદ્યોગોનો વિકાસ ગમે એટલો ઝડપી થાય તોયે નાના ઉદ્યોગો અને ગૃહઉદ્યોગો માટે મહોળું ક્ષેત્ર ખુલુ રહેશે એ માદે ગાખનું નેર્ન એ સોવિયેટ ગણિયામાં પણ સહકારને ધોરણે ચાલતા ખાનગી માવત્રીના ઉદ્યોગોએ ઔદ્યોગિક ખિનવશીમાં મોટો ફાળો આપ્યો છે.

વીમળાની શક્તિ વધારે ને વધારે ઉપયોગમાં આવતી જાય છે તેથી નાના ઉદ્યોગોની ખિનવશી માટે અનુકૂળતા થઈ છે અને એને લીધે આર્થિક દૃષ્ટિએ તેઓ મોટા પાયા પરના ઉદ્યોગોની હરીફાઈમાં જીતા રહી શકે એમ છે વિકેન્દ્રીકરણની તરફેણમાં લોકમત વધતો જાય છે અને હેત્રી ફોડ' જેવાએ પણ તેની હિમાયત કરી છે. મોટા મોટા ઔદ્યોગિક શહેરોમાં જીવન ગાગવાને લીધે ધરતી સાથેનો સપર્ક મગી જાયથી પેદા થતા શારીરિક અને માનસિક નેખમે વિષે વિજ્ઞાનવેત્તાઓ આગળી ચીધે છે કેટલાક તો આગળ વધીને એમ્લે સુધી કહે છે કે, માણસજાતે ટકી રહેતુ હોય તો ફરીથી ધરતી અને ગામડા એને આશરે જવાની જરૂર છે વસ્તી મહોળા વિસ્તારમાં ફેલાઈ જાય, ધરતીની નજીક રહે અને તેમ છતા આધુનિક સભ્યતા અને સસ્કૃતિની બધી સુખ-સગરો મોગરી શકે એ વિજ્ઞાને સહભાગ્યે શક્ય બનાવ્યુ છે

એ ગમે તેમ હો, વર્તમાન સન્નેગોમાં અને પરદેશી અમલ તેમ જ તેની સાથે જોડાયેલા સ્થાપિત હિતો અમને નડતરરૂપ હતા તે છતા આમ-જનતાની ગરીમાઈ કેની રીતે દૂર કરવી અને તેનામાં સ્વાશ્રયની ભાનના પેદા કરવી એ સનાન છે ના કેમ્લાક દસમઓથી અમારી સામે ખડો થયો હતો ગૃહઉદ્યોગો હરકેઈ સમયે ખીનવનાના પક્ષની ઘણી દલીલો છે, પણ અમે જે પરિસ્થિતિમાં મુકાયેના હતા તે જોતા બેશક બ્યનહારની દૃષ્ટિથી એ જ વસ્તુ અમે કરી શકતા હતા એને માટે અખતવાર્ કરવામાં આવેની પદ્ધતિ સર્વોત્તમ કે સૌથી વધારે અનુકૂળ નહોતી એમ હોય સવાલ મુસ્કેલ, અટપટો અને જમગ્ગસ્ત હતો અને ઘણી વાર અમારે સરખરના દમનનો મુકામલો કરવો પડતો હતો અમારે પડીઆખડીને અનુભવે લીખવાનુ હતુ શરૂઆતથી જ અમારે સહકારી ધોરણે ચાલતી પ્રવૃત્તિને ઉત્તેજન આપવુ જોઈતુ હતુ અને ધરના તેમ જ ગામડાઓના વપરાશ માટે અનુકૂળ આવે એના નાના યત્રો સુધારવાને માટે યત્રકળાના અને વિજ્ઞાનના પ્રમાણજૂત જ્ઞાન પર વધારે આધાર

રાખવો જોઈતો હતો એમ મને લાગે છે. આ સંસ્થાઓમાં સદ્ગતિનો સિદ્ધાંત દાખલ કરવાની શરૂઆત થતી જાય છે.

છ. ડી. એચ. કેલ નામના એક અર્થશાસ્ત્રીએ કહ્યું છે, ‘દાથપનાવટની ખાદીનો ઉદ્દેશ ખીલવવા માટેની મિ. ગાંધીની ચળવળ જનકાળ પાછો સંજવન કરવાને આદતા કેઈ ધૂનીની ઢેવળ ધૂન નથી પણ ગરીબાઈ દૂર કરવા માટેનો અને ગામડાઓનું ધોરણ જીંચું લાવવાનો વહેવાર પ્રયાસ છે.’ ગરીબાઈ દૂર કરવાનો ‘અને ગામડાંનું ધોરણ જીંચું’ કરવાનો પ્રયત્ન એ એક હતો, પણ એથીયે વિશેષ વસ્તુ તેમાં રહેલી હતી. એણે ગરીબ ખેડૂતને વિશે માનવતાની દૃષ્ટિથી ચિચાર કરવાની, ગણપગાંડમાં રહેલોના અગાધ પાછળ પારાવાર દુઃખો, ગરીબાઈ અને કંગામિત રહેલાં છે એ સત્ય દિલમાં ઉતારવાની, ટેલકાકે કરોડપતિઓ અથવા ધનાઢ્ય વડીલો અને એવા ખીજા લોકો પેદા કરવામાં અથવા ઉપલી અને નીચલી ધારાસ્થાઓ ઊભી કરવામાં નહોં પણ એ ખેડૂતની સ્થિતિ તેમ જ તેના દરજ્જામાં ફેરફાર કરવામાં હિંદની પ્રગતિ અને સ્વતંત્રતાની સાચી કમેડી રહેલી છે, એ પાયાની હકીકત સમજવાની હિંદને ફરજ પાડી. બ્રિટિશરોએ હિંદમાં અગ્રેજ કેળવણી પામેલાઓની એક જુદી જ શક્તિ અથવા જમાત પેદા કરી હતી. આમજનતાથી અગાધ પડીને એ વર્ગના લોકો પોતાની જુદી જ સૃષ્ટિમાં રહેતા હતા અને સદાયે, તેની સામે વિરોધ ઉઠાવતા હોય ત્યારે પણ, તેઓ પોતાના રાજકર્તા તરફ જ નજર રાખતા હતા. ગાંધીજીએ અમુક અંશે એ અંતર સાંધી દીધું અને તેમનું લક્ષ અને નજર પોતાની પ્રજા તરફ વાળવાની તેમને ફરજ પાડી.

યંત્રોના ઉપયોગની જાગૃતમાં ગાંધીજીના વલણમાં ધીમે ધીમે ફેરફાર થયેલો જણાય છે. તે કહે છે, ‘મારો વાધો યંત્રો માટેની ઘેલછા સામે છે, યંત્ર તરીકે યંત્રો સામે નથી.’ ‘ગામડાંઓના દરેક ઘરમાં જો આપણે વીજળી લઈ જઈ શકીએ તો ગ્રામવત્સીઓ પોતાનાં સાધનો અને ઓળંગે વીજળીથી ચલાવે એમાં હું વાધો ન લઉં.’ પ્રમુદ યંત્રોને પરિણામે કંઈ નહોં તો વર્તમાન સંજોગોમાં થોડા લોકોના હાથમાં અનિવાર્ય રીતે સત્તા અને સમૃદ્ધિ કેન્દ્રિત થાય એમ તેમને લાગતું હતું. ‘મૂલીબર લોકોના હાથમાં સત્તા અને સમૃદ્ધિ કેન્દ્રિત થાય એ માટે, યંત્રોનો ઉપયોગ કરવો એ વસ્તુને હું પાપ અને અન્યાય ગણુ છું. આજે યંત્રોનો એ રીતે ઉપયોગ થઈ રહ્યો છે.’ જો ઉદ્યોગો રાજ્યની માલગીના હોય અને જેમને તે મહત્વના ગણતા હતા એવા ટેલકાકે ગૃહઉદ્યોગોની આડે ન આવતા હોય તો અનેક પ્રકારના ભારે અથવા પાયાના ઉદ્યોગો તેમ જ આવીરૂપ મોટા પાયા પરના ઉદ્યોગો અને જાહેર પ્રજાને ઉપયોગી એવાં સાર્વજનિક સાધનોની જરૂરિયાતનો સ્વીકાર કરવા સુધી

પણ તે આપ્યા હતા પોતાની દરખાસ્તોનો ઉલ્લેખ કરતા તેમણે જણાવ્યું, 'આર્થિક સમાનતાના મજમૂત પાયા પર આ માર્કમનુ અણતર ન કરવામાં આવે તે તો રેતી પર બાધેની ઇમારત જેવો નીવડશે'

ગૃહઉદ્યોગો તેમ જ નાના ઉદ્યોગોના અનિ ઉત્સાહી દિમાયતીઓ સુધ્ધા મોગ પાયા પરના ઉદ્યોગો અમુક અશે જરૂરી અને અનિવાર્ય છે એ વાતનો સ્વીકાર કરે છે, એનું જ કે તેઓ મની શકે તેવા પ્રમાણમાં તેમને મર્યાદિત કરવા આહે છે ઉપરઉપરથી જોતા એ ઉત્પાદનના તેમ જ અર્થવ્યવસ્થાના બે સંકેતો પર વર્તોઓછો ભાર મૂકાનો અને એ બે વચ્ચે સુમેળ સાધવાનો સવાન મને છે પોતાને ત્યાં યોગ્યગતી સારી પેઠે ખિન્નવગી કરે અને શક્તિ ઉત્પન્ન કરવાની મંથી સાધનસામગ્રીને પૂરેપૂરી કામમાં લે તે વિના આધુનિક દુનિયામાં આતરરાષ્ટ્રીય પરસ્પરાવનનની વ્યવસ્થાની અદર પણ ઠાઈ પણ દેશ રાજકીય કે આર્થિક દૃષ્ટિએ સ્વતંત્ર ન રહી શકે એ વિશે ભાગ્યે જ બે મત હોઈ શકે તે જ પ્રમાણે આધુનિક હન્નરવિજ્ઞાનનો આશરો લીધા વિના તે વનનનું ધોરણ જીવ્યુ લાની કે ટકારી ન શકે તેમ જ ગરીમાઈ નાખૂદ ન કરી શકે ઉદ્યોગોમાં પછત પડેલો દેશ દુનિયાની સમગ્રતાનો નિરતર ભગ કરતો રહેશે અને ઉદ્યોગોમાં મધારે આગળ વધેના દેશોમાં આક્રમણની વૃત્તિ જગાડશે તે પોતાની રાજકીય સ્વતંત્રતા જાળવી રાખે તોયે એ સ્વતંત્રતા નામની જ હશે અને તેનો આર્થિક કાળૂ ખીન્નઓના હાથમાં જવા માડશે આ કાળૂ, જીવન વિષેની પોતાની દૃષ્ટિથી દોરનાઈને ટપની રાખવાને આહેની નાના પાયા પરની પોતાની અર્થવ્યવસ્થા પણ અનિવાર્ય રીતે જીવી વાળી દેશે આમ, મુખ્યત્વે ગૃહઉદ્યોગો અને નાના પાયા પરના ઉદ્યોગોના પાયા પર દેશની અર્થવ્યવસ્થાનું અણતર કરવાનો પ્રયત્ન નિષ્ફળ ગયા વિના રહે જ નહીં એ દેશના મૂળભૂત સલાઓનો ઉકેલ ન લાવી શકે કે સ્વતંત્રતા ન ટકાવી શકે તેમ જ એનાથી તે દુનિયાના તત્રના ચોકલામાં એક પરાઅથી વસાહત સિનાય ખીજી રીતે ન ગોળનાઈ શકે

એક પ્રચલ યત્રો અને ઉદ્યાગીકરણના પાયા પર અને ખીજી મુખ્યત્વે ગૃહઉદ્યોગોના પાયા પર રચાયેલી હોય એની બે સાન લિન્ન પ્રકારની અર્થવ્યવસ્થા દેશમાં ચાલુ રહે એ શક્ય છે ખરું? આ કલ્પવુ મુશ્કેલ છે કેમ કે એક ખીજીને દમાની દીધા વિના રહે જ નહીં અને તેને એમ મરતા બળજબરીથી રોકવામાં આવે તે સિનાય પ્રચલ યત્રો જ વિજયી નીવડવાના એ વિષે શંકા નથી આમ એ ઉત્પાદનની બે પદ્ધતિઓ અને બે લિ ન અર્થવ્યવસ્થા વચ્ચે કેવળ સુમેળ સાધવાનો સવાન નથી એમથી એક સર્વોપરી મનનાની અને તેનું પ્રભુત્વ

ખેડેલા વિજ્ઞાનના અભ્યાસ ક્ષેત્રમાં, વિચાર તેમ જ વ્યવહારના પ્રદેશોમાં અને એ સૌ કરતાં પણ આ અધું માનવીના ચિત્તમાંથી ઉદ્ભવ્યું છે એ હકીકતમાં કંઈક ભારે અદ્ભુતના અને અમત્કૃતિ રહેલી છે.

સરકાર ઉદ્યોગોના વિકાસ રૂપે છે: યુદ્ધને અંગેનું ઉત્પાદન બીજી દિશામાં વાળેલું સામાન્ય ઉત્પાદન છે

જમશેદપુર આગળનું તાનાનું લોખંડ અને પોલાદનું કારખાનું એ એક ભારે અથવા પાયાનો ઉદ્યોગ હતો એવી જાનનું બીજું એક કારખાનું નહોતું અને બીજાં જે ઇજનેરી કામ કરનારાં કારખાનાંઓ હતાં તે ખરી રીતે નાના નાના દાગીના બનાવનારી દુકાનો હતી. સરકારની નીતિને લીધે તાતાના કારખાનાનો વિકાસ પણ બહુ ધીમે થયો. પરંતુ મહાયુદ્ધ વખતે આગગાડીનાં એન્જિનો તેમ જ ડબ્બાઓની તંગી પેદા થઈ ત્યારે તાતાના કારખાનાએ એન્જિનો બનાવવાનો નિર્ણય કર્યો અને મને લાગે છે કે કારખાનાના વ્યવસ્થાપકોએ એને માટેનાં યંત્રો પણ મંગાવ્યાં હતાં. પણ મહાયુદ્ધ પૂરું થયું ત્યારે દિંદી સરકાર તેમ જ રેલવે બોર્ડે (મધ્યસ્થ સરકારનું જ તે એક ખાતું છે.) બ્રિટિશ બનાવટનાં એન્જિનોને પોતાનો આશ્રમ આપવાનું આજી રાખવાનો નિર્ણય કર્યો. આગગાડીના એન્જિન માટે કોઈ ખાનગી બજાર નથી એ ઉઘાડી વાત છે કેમ કે રેલવેએ કાં તો સરકારના અંકુશ નીચે હતી અથવા બ્રિટિશ કંપનીની માલકીની હતી. અને તેથી તાતાના કારખાનાના માલિકોને આગગાડીનાં એન્જિનો બનાવવાની વાત પડતી મૂકવી પડી.

ભારે ઇજનેરી સાધનો અને યંત્રો બનાવનારો ઉદ્યોગ, વિજ્ઞાનના સંશોધન માટેની સંસ્થાઓ અને વીજળીની શક્તિ એ ત્રણ હિંદના ઔદ્યોગિક તેમ જ બીજા વિકાસ માટે મૂળભૂત જરૂરિયાતો છે. હરેક પ્રકારના નિયોજનનો એ પાયો હોવો જોઈએ અને રાષ્ટ્ર-નિયોજન સમિતિએ એના પર સૌથી વિશેષ ભાર મૂક્યો. એ ત્રણેનો અમારે ત્યાં અભાવ હતો અને એને લીધે અમારો ઔદ્યોગિક વિકાસ હમેશાં કુદિત થતો હતો. પ્રગતિશીલ નીતિ ઉદ્યોગોના વિકાસને કુદિત કરનારા આ બધા અંતરાયો ઝડપથી દૂર કરી શકત, પણ સરકારની નીતિ એથી સાવ ભ્રમણી અને હોટ્ટોત્ક હિંદમાં ભારે અથવા પાયાના ઉદ્યોગોના અટકાવનાગી હતી. બીજું મહાયુદ્ધ શરૂ થયું ત્યારે પણ જરૂરી યંત્રો માંગી લાવવાની પરવાનગી આપવામાં ન આવી; પાછળથી એ લાવવા વહાણોની સગવડ નથી એવું જાણી કાઢવામાં આવ્યું. હિંદમાં મૂડીની કે

કામ કરી જાણે એવા માણુઓની ખોટ નહોતી માત્ર યત્રસામગ્રીની ઊણપ હતી અને એને માટે । ઉદ્યોગપતિઓ બૂમાબૂમ કરતા હતા યત્રસામગ્રી લાવવાની તક આપવામા આની હોત તો હિંદની આર્થિક સ્થિતિ સારી પેઠે સુધરવા પામી હોત એટલું જ નહીં, દૂર પૂર્વના પ્રદેશોમાના યુદ્ધની આખી સરત બદલાઈ ગઈ હોત કેટલીક બહુ જરૂરી વસ્તુઓ સામાન્ય રીતે હવાઈ માર્ગે અને બારે મુશ્કેલી તેમ જ ખર્ચ વેળેને લાસની પડી હતી, તે હિંદમાં બનાવી શકાઈ હોત હિંદ ચીન તેમ જ પૂર્વના ખીજ દેશોને માટેનું ખરેખર શસ્ત્રાગાર મન્યુ હોત અને કેનેડા તેમ જ ઓસ્ટ્રેલિયાના જેટલો જ તેનો પશુ ઔદ્યોગિક નિર્માસ થયો હોત યુદ્ધની પરિસ્થિતિની જરૂરિયાતો અત્યંત તાકીદની હોવા છતાં બ્રિટનના ઉદ્યોગોની ભવિષ્યની જરૂરિયાતો હમેશા નગર આગળ રાખવામા આની અને યુદ્ધ પછીના સમયમા બ્રિટિશ ઉદ્યોગોની સાથે હરીફાઈ કેરે એવા ઠાઈ પશુ ઉદ્યોગો હિંદમા વિકસવા દેવાનું ન ઇચ્છવા ભેગ લેખનામા આ યુ આ કઈ શુભ નીતિ નહોતી, બ્રિટનના ધરપાઓમા છૂંચોક એની હિમાયત કરવામા આનતી હતી અને હિંદમા એનો હમેશા ઉ નેખ કરવામા આવતો હતો તેમ જ તેની સામે વિરોધ પ્રદર્શિત કરામા આનતો હતો

તાતાના લોખંડ અને પોનાદના કારખાનાના દીર્ઘદર્શી સંસ્થાપક જમશેદજી તાતાએ મેગલોરમા ઝિન્કબ્રિડ્જન ઝિસ્ટીનસ્ટ બોફ સાયન્સ નામની એમ્ વૈજ્ઞાનિક સંશોધન ધરનારી સંસ્થા સ્થાપના જેટલી કંપનાશક્તિ બતાવી હતી આ સંશોધનની સગ્યા હિંદમાની એવી જૂજ સંસ્થાઓમાની એક હતી બીજી સરકારી સંસ્થાઓ હતી અને તેમનું મર્યાદિત તેમ જ તેમના ઉદ્દેશો બહુ મર્યાદિત હતા બેંગલોરની સંસ્થા અને યુનિવર્સિટીઓમા થતું જૂજજૂજ કાર્ય બાદ કરતા યુનાઈટેડ સ્ટેટસ તેમ જ સોવિયેટ રશિયામા જેને માટે અનેક સંસ્થાઓ, સંશોધનના મથકો અને ખાસ પ્રયોગશાળાઓ છે તે વૈજ્ઞાનિક અને ઔદ્યોગિક સંશોધનના વિશાળ ક્ષેત્રને અગે હિંદમા એમ્ દરે જોતા સપૂર્ણ દુર્લક્ષ કરવામા આવ્યું હતું બીજું મહાયુદ્ધ શરૂ થયું તે પછી થોડા સમય બાદ સંશોધનના કાર્યને ઉત્તેજન આપવાની દિશામા થોડો પ્રયાસ કરવામા આવ્યો હતો અને એનું ક્ષેત્ર જોકે બહુ મર્યાદિત હતું તે છતાં તેણે સારું કામ કરી મતાવ્યું છે

જહાજો બાધવાની અને આગળાડીનાં, એન્જિનો તૈયાર કરવાની પ્રવૃત્તિ પર ઠંડું પાણી રેડવામા આવતું હતું તેને અખમવામા આવતી હતી વળી મોન્ટગાડીઓ મનાવવાનો ઉદ્યોગ બિભો કરવાના પ્રયાસો પશુ નિષ્ફલ કરવામા આવ્યા બીજું મહાયુદ્ધ શરૂ થયું તે પહેલાં થોડાક વરસ અગઉ આ નિશામા તૈયારી શરૂ થઈ ચૂકી હતી અને મોન્ટો બનાવનારી એક મશ્હૂર અમેરિકન

પેટ્રોના સહકારથી બધું કામ આગળ ચાલતું હતું. મોન્ટ્રોના છૂપા ભાગે જોડીને આખી ગાડી તૈયાર કરવાનાં કારખાનાઓ તો ક્યારનાયે કામ કરતા થઈ ગયા હતા. હવે દિંદી મૂડી, વ્યવસ્થા તેમ જ હિંદના ઇજનેરો અને કારીગરોને કામે લગાડી મોટરના મધ્ય ભાગે હિંદમાં તૈયાર કરવાની નિયારણા કરવામાં આવી. અમેરિકન પેટ્રો સાથે ગોપન્ય કરીને તેના પેટ્રો વાપરવાની પરવાનગી મેળવવામાં આવી તેમ જ શરૂઆતમાં તેના નિષ્ણાતોની દેખરેખ મળે એવી જોગવાઈ પણ કરવામાં આવી. તે વખતે કાર્પ કરી રહેલી મુશ્કેલી કેમિસ્ટ્રી સરખારે હરેક રીતે એમાં મદદ આપવાનું વચન આપ્યું હતું. નિયોજન સમિતિને એ યોજનામાં ખાસ રસ હતો. હમીકતમાં બધો બદલાવ થઈ ચૂક્યો હતો. એકમાત્ર એને માટે જરૂરી પત્રસામગ્રી પરદેશમાંથી લાવવાનું બાકી હતું. પણ દિંદી વચ્ચરને એ વાત મજૂર ન આવી અને એને માટે પરદેશથી પત્રસામગ્રી લાવવાની તેણે મનાઈ ફરમાવી. તેમના મત પ્રમાણે ‘એ ઉદ્યોગ હાન શરૂ કરવાનો. કોઈ પણ પ્રયાસ યુદ્ધને માટે જેવી વચારે લાકડાની જરૂર છે તે મજૂરો તેમ જ યત્રોને બીજી દિશામાં વાળે એમ છે.’ યુદ્ધ શરૂ થયું તે આરબના મહિનાઓની આ વાત છે. આમાંથી મજૂરો અને કામની આવડતવાળા મજૂરો સુધ્ધા જોઈએ તેવો મળી શકે એમ છે અને હકીકતમાં તે બેકાર હતા. એ હકીકત જણાવવામાં આવી. યુદ્ધની જરૂરિયાત એ પણ એક અજબ જેવી દનીન હતી કેમ કે યુદ્ધ એ જરૂરિયાત પૂરી પાડવાને માટે જ મોટર વાહનો આરમ્ભ કરતા. પણ જેમની સત્તા જેમના હાથમાં હતી તે સહનમાં બેકેના દિંદી વચ્ચરને ગમે એ બધી દનીનો ન ઊતરી અને તે એમના બે ન થયા. એવી પણ માહિતી મળી હતી કે, અમેરિકનની બીજી એક દરીફ અને બગવાન મોટર મનાવનારી પેટ્રો પણ બીજી પેટ્રોના આશરો નીચે હિંદમાં મોટર મનાવવાનો ઉદ્યોગ શરૂ થાય તે પસંદ કરતી નહોતી.

માનની અવરજવર એ હિંદમાં યુદ્ધ અંગેનો એક મોટો પ્રશ્ન થઈ પડ્યો. અહીં મોટર લારીઓ, પેટ્રોલ આગગાડીના એજિન્ટો અને માનગાડીના વેંમનો વગેરેની તેમ જ કોલસાની સુધ્ધા તગી હતી. લડાઈ પહેલાં દિંદ તરફથી રામાં આવેલી દરખાસ્તો નામજૂર કરવામાં આવી ન હોત તો આ બધી મુશ્કેલીઓનો ઉકેલ બહુ સહેલો થઈ જતો. રેનવેના ડબ્બાઓ મોટર ક્લોરીઓ, આગગાડીના એજિન્ટો તેમ જ અખતરિયા ગાડીઓ સુધ્ધા હિંદમાં બનવા લાગ્યા હોત. પેટ્રોનની તગીને લીધે જે તગ પરિસ્થિતિ પેદા થઈ હતી તે હાલની કરવામાં બગાળ તરીકે વાપરી શકાય એવો સ્પિરિટ બહુ મદદરૂપ થઈ પડ્યો. કોલસાની અખતરિયા હિંદમાં હતી જ નહીં. તેના અખૂર ભાગે પડેલા હતા. યુ ઉપયોગને માટે તેમાંથી બહુ જ ઓછો કોલસો બોલી મદદમાં આવતો.

હતો. ઠાલસાની માગ વધી હતી તે છતાં યુદ્ધનાં વરસો દરમ્યાન તેનું ઉત્પાદન ખરેખાત ઘટવા પામ્યું હતું. ઠાલસાની ખાણોની સ્થિતિ એટલી ખરાબ અને મજૂરીના દર. એટલા આછા હતા કે મજૂરો એ તરફ આકર્ષાતા નહોતા. આખરે સ્ત્રીઓ ખાણોના અંદરના ભાગમાં કામ કરે તેની સામેનો પ્રતિબંધ ઊઠાવી લેવામાં આવ્યો, કેમ કે મજૂરીના એ દરોથી કામ કરવાને સ્ત્રીઓ મળી શકતી હતી. ઠાલસાના ઉદ્યોગમાં ધરમૂળથી ફેરફાર કરવાનો, મજૂરો એ તરફ આકર્ષાય એ રીતે ત્યાંની પરિસ્થિતિ સુધારવાનો અને મજૂરીના દરો વધારવાનો કશો પ્રયત્ન કરવામાં ન આવ્યો. ઠાલસાની તંગીને લીધે ઉદ્યોગના વિકાસને ફટકો પડ્યો અને ચાલુ કારખાનાંઓને પણ કામ બંધ કરવું પડ્યું હતું.

સેંકડોની સંખ્યામાં આગાડીનાં એન્જિનો તેમ જ હજારો ગાડીના ડબ્બાઓ મધ્યપૂર્વના દેશોમાં હિંદમાંથી મોકલવામાં આવ્યા અને એ રીતે માલની હેરફેરની મુશ્કેલીઓમાં અહીં વળી વધારો થયો. ખીજે ઠેકાણે મોકલવા માટે કેટલીક કામગીરી લેલવેના પાટા સુધ્ધાં ઉમેડી લેવામાં આવ્યા. ભવિષ્યનો કશો વિચાર કર્યા વિના જે ખેપવાઈથી આ બધું કરવામાં આવ્યું એ ખરેખર અચંપો પમાડે તેવું છે. એમાં ઠોઠ પણ પ્રકારની યોજના કે દીર્ઘદષ્ટિનો અભાવ હતો અને એક પ્રશ્નના કરવામાં આવેલા અરધાપરધા ઉકેલમાંથી તત્કાળ વધારે ગંભીર પ્રશ્નો ઉદ્ભવતા.

૧૯૩૯ની સાલના અંતમાં અથવા ૧૯૪૦ની સાલના આરંભમાં હિંદમાં એરોપ્લેનો બનાવવાનો ઉદ્યોગ શરૂ કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો હતો. વળી પાછી અમેરિકન પેટી સાથે બંધી ગોઠવણ કરવામાં આવી અને હિંદી સરકાર તેમ જ હિંદમાંના વડા લશ્કરી મથક પર સંમતિ માટે તાકીદના તાર કરવામાં આવ્યા. પણ એનો કશો જવાબ ન મળ્યો. વારંવાર માદ આપ્યા પછી એ યોજના નામંજૂર કરતો જવાબ આવ્યો. ઇંગ્લંડ અને અમેરિકામાંથી તમે ખરીદી શકતા હો પછી તમારે એરોપ્લેનો શા માટે બનાવવાં જોઈએ ?

•યુદ્ધ પહેલાં જર્મનીમાંથી જાતજાતની અસંખ્ય દવાઓ અને રસીઓ અહીં આવતી હતી. યુદ્ધને લીધે એ બંધી વસ્તુઓ આવતી બંધ થઈ ગઈ. એમાંની કેટલીક વધારે મહત્વની દવાઓ તેમ જ રસીઓ હિંદમાં બનાવવામાં આવે એવી સૂચના કરવામાં આવી. કેટલીક સરકારી સંસ્થાઓમાં સહેલાઈથી એનો બંદોબસ્ત થઈ શકે એમ હતું. હિંદી સરકારે એ વાત પણ નામંજૂર કરી અને જરૂરી બંધી વસ્તુઓ કિમ્પીરિયલ કેમિકલ ઇન્ડસ્ટ્રીઝ નામની કંપની મારફત હવે મળી શકશે એમ જણાવ્યું. એ બંધી વસ્તુઓ હિંદમાં બહુ ઓછે ખર્ચે બનાવી શકાય એમ છે અને ખાનગી વ્યક્તિઓ એમાંથી આર્થિક લાભ

ઉદારી ન જાય એ રીતે લાકર તેમ જ પ્રગતને માટે એ ઉપયોગમાં લઈ શકાય એમ છે એવું સૂચવવામાં આવ્યું ત્યારે રાજ્યની નીતિની બાબતમાં આવી હીન પ્રકારની ગણતરીઓનું આરોપણ કરવા સામે ઉચ્ચ સ્થાને બિરાજતા સત્તાવાળાઓ કેપાયમાન થયા. ‘સરકાર કંઈ વેપારી પેટી નથી !’ એમ કહેવામાં આવ્યું.

સરકાર પોતે વેપારી પેટી નહોતી એ સાચું પણ વેપારી પેટીઓના હિતમાં એને ધણો રસ હતો. ડિમ્પીરિયલ કેમિકલ ઇન્ડસ્ટ્રીસ નામની કંપની એમાંની એક હતી. આ જગરદસ્ત કંપનીને હિંદમાં અનેક સગવડો અને અનુકૂળતાઓ આપવામાં આવી હતી. એ એટલી તો સાધનસંપન્ન હતી કે એને એવી સગવડો અને અનુકૂળતાઓ ન મળી હોત તોયે કંઈક અંશે તાતાની પેટી ખાદ કરતાં હિંદની ખીજ કાઢી પણ પેટી દરીદ્રાર્થમાં એની સામે ટકી શકે એમ નહોતું. આ બધી સગવડો ઉપરાંત હિંદ તેમ જ ઇંગ્લંડમાં ઉચ્ચ સત્તાધિકારીઓનું તેને પીઠબગ હતું. હિંદના વાર્ષિકરોષના પદ પરથી નિવૃત્ત થયા પછી થોડાજ માસ ખાદ લોડ સિનસિથગો ડિમ્પીરિયલ કેમિકલ ઇન્ડસ્ટ્રીસ કંપનીના ડાયરેક્ટરના હોદ્દા પર આવ્યા. આ બીના ઇંગ્લંડની મોટી મોટી વેપારી પેટીઓ તેમ જ હિંદી સરકાર વચ્ચેનો નિકટનો સંબંધ તેમ જ એ સંબંધ સરકારની નીતિ પર અનિવાર્ય રીતે કેવી રીતે અસર કરે છે તે બતાવી આપે છે. લોડ સિનસિથગો હિંદના વાર્ષિકરોષ હતા ત્યારે પણ ડિમ્પીરિયલ કેમિકલ કંપનીના સારા સરખા રોડો તેમની પાસે હોય એ ખતવા જોગ છે. એ ગમે તેમ હો, પણ હિંદ સાથેના પોતાના સંબંધની પ્રતિષ્ઠા તેમ જ વાર્ષિકરોષ તરીકે તેમણે મેળવેલા ખાસ અનુભવ હાલ તેમણે ડિમ્પીરિયલ કેમિકલ કંપનીની સેવામાં મૂક્યાં છે એ ઉદ્ધાત્ન છે.

૧૯૪૨ની સાલમાં વાર્ષિકરોષ તરીકે લોડ સિનસિથગોએ જાહેર કયું હતું : ‘માત્ર પૂરો પાડવાની બાબતમાં આપણે જગરદસ્ત કામગીરી બજાવી છે. હિંદ એ દિશામાં અત્યંત મહત્વનો અને કીમતી કાળો આપ્યો છે. . . . સુદના પહેલા ૧૭ માસમાં લગભગ ૨૯ કરોડ રૂપિયાના કોન્ટ્રાક્ટ આપવામાં આવ્યા હતા; ૧૯૪૨ના એપ્રિલથી ઓક્ટોબર સુધીમાં ૧૩૭ કરોડ રૂપિયાના અને ૧૯૪૨ના ઓક્ટોબર સુધીના લગ્ગરના આખા ગાળા દરમ્યાન ઓછામાં ઓછા ૪૨૮ કરોડ રૂપિયાના કોન્ટ્રાક્ટ આપવામાં આવ્યા હતા. અને એમાં ઘણોજો અનાવનારાં કારખાનાંઓમાં થયેલા કામની રકમનો સમાવેશ થતો નથી. એ રકમ પણ બહુ મોટી થવા જાય છે.’ આ તદ્દન સાચી વાત છે અને આ કહેવામાં આવ્યું ત્યાર પછીના સમયમાં હિંદ સુદપ્રવાસમાં જગરદસ્ત કાળો આપ્યો છે. આ ઉપરથી કાઢીને પણ લાગે કે હિંદની ઔદ્યોગિક પ્રગતિ ખૂબ વધી ગઈ હશે અને તેના ઉત્પાદનનો આંક ધણો જાંચો ગયો હશે. પણ

તાજીબીની ખાત એ છે કે, એમાં ઝાઝો ફરક પડ્યો નથી. ૧૯૩૫ની સાલની ઔદ્યોગિક પ્રવૃત્તિનો આંક ૧૦૦ ગણતાં હિંદી ૧૯૩૭-૩૯ની ઔદ્યોગિક પ્રવૃત્તિનો આંક ૧૧૧.૧ હતો. ૧૯૩૯-૪૦ની સાલમાં તે ૧૧૪.૦ અને ૧૯૪૦-૪૧માં ૧૧૨.૧ અને ૧૨૭.૦ના ગાળામાં હતો; ૧૯૪૨ના માર્ચમાં તે ૧૧૮.૯ હતો; ૧૯૪૨ના એપ્રિલ માસમાં તે નીચે ઊતરીને ૧૦૯.૨ થયો અને પછી ધીમે ધીમે ચડીને ૧૯૪૨ના જુલાઈમાં તે ૧૧૬.૨ થયો. આ આંકડાઓ સંપૂર્ણ નથી કેમ કે દારૂગોળાનો તેમ જ કેટલાક રસાયણી ઉદ્યોગોનો એમાં સમાવેશ થતો નથી આમ છતાંયે એ આંકડાઓ મહત્વના અને સચ્ચ છે.

એમાંથી આશ્ચર્યકરક હકીકત તો એ તરી આવે છે કે, દારૂગોળા બનાવવાના અને ખીજા કેટલાક ઉદ્યોગો બાદ કરતાં ૧૯૪૨ના જુલાઈની કુલ ઔદ્યોગિક પ્રવૃત્તિ યુદ્ધ પહેલાંના વ્વરસની ઔદ્યોગિક પ્રવૃત્તિ કરતાં બહુ થોડે અંશે વધારે હતી. ૧૯૪૧ના ડિસેમ્બર માસમાં થોડા સમય પૂરતો એમાં કંઈક વેગ આવ્યો હતો અને તેના આંક ૧૨૭.૦ સુધી પહોંચ્યો હતો. પણ તે પાછો નીચે ઊતર્યો. અને છતાં સરકાર તરફથી ઉદ્યોગોને અપાતા કોન્ટ્રોલોની કિંમત તો ઉત્તરોત્તર વધે જ જતી હતી. લોડિંગ લિનલિથગોના કહેવા પ્રમાણે ૧૯૩૯-૪૦ ઓક્ટોબરથી માર્ચ સુધીના છ માસના આ કોન્ટ્રોલો ૨૯ કરોડ રૂપિયાની કિંમતના અને ૧૯૪૨ના એપ્રિલથી ઓક્ટોબર સુધીના છ માસના કોન્ટ્રોલો ૧૩૭ કરોડ રૂપિયાની કિંમતના હતા.

યુદ્ધ સમયના આ બધા જખરદસ્ત ઓર્ડરો દેશની કુલ ઔદ્યોગિક પ્રવૃત્તિમાં કશો વધારો થયેલો નથી બનાવતા પણ સામાન્ય પ્રકારના ઉત્પાદનને મોટા પાયા પર એકીસાથે યુદ્ધ માટેના ખાસ ઉત્પાદનમાં પસરી નાખવામાં આવ્યું હતું તે બતાવે છે. તે સમય પૂરતી એ ઉદ્યોગોએ યુદ્ધની જરૂરિયાતો પૂરી પાડી પણ પ્રજાના વપરાશની વસ્તુઓના ઉત્પાદનમાં ભારે ઘટાડો કરીને તેમણે એમ ક્યું. અનિવાર્ય રીતે એનાં દૂરગામી પરિણામો આવ્યાં. લંડનમાં હિંદને ખાતે સ્ટલિંગ જમીનગીરીઓ વધુ ને વધુ જમા થતી ગઈ અને હિંદમાં મૂકીભર લોડોના હાથમાં નાણાંના ઢગલા થતા જતા હતા ત્યારે આખા દેશને જરૂરી વસ્તુઓની મોટી તંગી વેળી પડી, બહુ મોટા પ્રમાણમાં અને ઉત્તરોત્તર વધુ ને વધુ કાગળ નાણું ચલણમાં દાખલ કરવામાં આવ્યું, વસ્તુઓના ભાવ બહુ વધી ગયા અને કેટલીક વાર માન્યામાં પણ ન આવે એટલે સુધી ચડી ગયા. છેક ૧૯૪૨ના વચગાળાના સમયમાં ખોરાકની કટોકટી દેખાવા લાગી હતી અને ૧૯૪૩ની સાલની પાનખરમાં બંગાળમાં તેમ જ હિંદના ખીજા ભાગોમાં દુકાળે લાખો માણસોનો ભોગ લીધો યુદ્ધનો તેમ જ તેના સંબંધમાં અખત્યાર કરવામાં આવેલી સત્તાવાળાઓની નીતિનો ખોળો જેમનું એ બચકવાનું હિં-૩૬.

જરા પણ ગળું નહોતું એવા દિંદના કરોડો માનવીઓ પર આવી પડ્યો, એની નીચે તેઓ કચરાઈ ગયા અને પૃથ્વીના પડ પરથી ઊખડી ગયા. અસંખ્ય લોકો ધીમે ધીમે જૂખમરો વેડીને ફરમાં ફર પ્રકારના મરણના ભોગ બન્યા.

માગ આંકડા ૧૯૪૨ની સાલ સુધીના જ છે; એ પછીના આંકડા મારી પાસે નથી. ધણું કરીને એ પછી ઘણા ફેરફારો થયા છે અને દિંદની ઔદ્યોગિક પ્રવૃત્તિનો આંક આજે ઊંચે ગયો હોય એમ અને * પણ એ આંક જે ચિત્ર રજૂ કરે છે તેમાં કરોડો મૂળભૂત ફેરફાર થયો નથી. તેની તે પ્રક્રિયાઓ હજી આપુ છે, એક પછી એક તેની તે ખૂબો અને પેદાશો ઊંડે છે, તેની તે થીંગડાથાગડ કરવામાં આવે છે અને કામચલાઉ ઉપાયો લેવામાં આવે છે, ઠોર્ષ પણ પ્રકારના સુસંયોજિત અને સર્વસ્પર્શી દૃષ્ટિનો તેનો તે અભાવ માણ્ય પડે છે, આજના અને ભવિષ્યના ચિંટિય ઉલોગો માંડેનો તેનો તે પક્ષપાત આપુ છે — અને દરમ્યાન ખોરાકને અભાવે અને રોગચાળાથી લોકો મરતા જાય છે.

મોજૂદ ઉલોગોમાંના, ખાસ કરીને સુતરાઉ કાપડનો, લોખંડ અને પેશાદનો અને રાશ્યનો વગેરે કેટલાક ઉલોગો ખૂબ સમૃદ્ધ થયા છે એ વાત સાચી છે. ઉલોગપતિઓ, યુદ્ધના કો-ટ્રાક્ટ રાખનારાઓ, સંધરાખોરો અને નફાખોરો પૈકી, મોટા સુપરટેક્સ નાખવામાં આવ્યા છતાં, કરોડપતિઓની સંખ્યા વધી છે અને દિંદની પ્રજ્ઞના છેક ઉપલા થરના થોડાક લોકોના હાથમાં સારા પ્રમાણમાં પસો એકઠો થયો છે. પણ મજૂર વર્ગને કરોડો લાભ મળ્યો નથી, અને એન. એમ. જોશી નામના એક મજૂર આગેવાને મધ્યસ્થ ધારાસભામાં જાહેર કર્યું હતું કે યુદ્ધ દરમ્યાન દિંદમાં મજૂરોની સ્થિતિ ઘણી ખરાડી છે.

* એમ નથી બન્યું. ૧૯૪૪ના માર્ચની ૯મી તારીખનું કલકત્તાનું કેન્દ્રિય લાભનું છાપુ દિંદની ઔદ્યોગિક પ્રવૃત્તિના આંકના આંકડા નીચે મુજબ આપે છે :

(૧૯૩૫-૩૬=૧૦૦)	૧૯૩૮-૩૯	૧૧૧.૧
	૩૯-૪૦	૧૧૪.૦
	૪૦-૪૧	૧૧૭.૩
	૪૧-૪૨	૧૨૨.૭
	૪૨-૪૩	૧૦૮.૮
	૪૩-૪૪	૧૦૮.૦ (લગભગ)
બન્યુઆરી ૧૯૪૪		૧૧૧.૭

આમાં રાજસરંજમના ઉત્પાદનનો સમાવેશ થતો નથી. આમ ચાર વરસ કરતાં વધુ યુદ્ધના સમય પછી એકંદરે જોતાં દિંદની ઔદ્યોગિક પ્રવૃત્તિ યુદ્ધ પહેલાંના સમય કરતા ખરેખર કંઈક અંશે ઓછી હતી.

મોગ જમીનનારો અને ખાસ કરીને પગલમ અને સિંધના મધ્યમ વર્ગના ખેડૂતો આમાદ થયા છે પણ ખેડૂત વર્ગના યશ્ના મોટા ભાગ પર મુદ્દને પરિણામે ભારે ફટકો પડ્યો છે અને તેમને ભારે હાડમારીઓ સહેવી પડી છે ચનલુના કુગાનાથી અને ભાવેમા આવેના ભારે ઉજળાથી માન વાપરનારાઓ ઉત્તરોત્તર વધુ ને વધુ ડચરાતા ગયા છે

૧૯૪૨ની સાનના વચગાળામા ઝેડી કમિટીને નામે ઓળખામા આવે છે તે અમેરિકન પ્રતિનિધિમંળ હિંદના મોજૂદ ઉદ્યોગોનું નિરીક્ષણ કરવાને અને ઉત્પાદન વધારવાને માટે સૂચનાઓ કરવાને અહીં આન્યુ હતું સ્વાભાવિક રીતે તેને કેનગ મુદ્દ અંગેના ઉત્પાદન સાથે નિરમત હતી તેના હેરાન પ્રગ કરવામા આન્યો નહીં ધણુ કરીને એની પ્રસિદ્ધિ સામે હિંદી સરકારનો નિરોધ હતો અને તેને લીધે એ મદાર પાડવામા આન્યો નહોતો પણ તેમની થોડી જ બનામણો જાહેર કરવામા આવી હતી એ પ્રતિનિધિમંડળે બગતણુ માટેનો રિપરિટ ઉત્પન્ન કરવાની, પોલાદનો ઉદ્યોગ વિસ્તૃત કરવાની વધારે વીજળી ઉત્પન્ન કરવાની, ઑયુમિનિયમ તેમ જ શુદ્ધ કરેના ગધકનું ઉત્પાદન વધારવાની અને જુદા જુદા ઉદ્યોગોમા રેશનગઝિક્ષેશન એટલે કે જે ચનાવના માટે જેમ મને તેમ ઓળ માણુમોની જરૂર પડે એવા યત્રો દાખન કરવાની સૂચના કરી હતી તેણે અમેરિકન નમૂનાની, સ્થાપિત સરકારી સસ્થાઓથી સતત્ર એરી, ઉત્પાદનનું સચોટપણે નિયમન કનનારી સસ્થાઓ સ્થાપવાની પણ સૂચના કરી હતી દેખીતી રીતે જ હિંદી સરકારની 'હોય છે, થાય છે' ની વૃત્તિનાળી અને આનડત વિાની કાર્યપદ્ધતિની ઝેડી કમિટી પર પણ સારી છાપ પડી નહોતી હિંદી સરકાર પર એ સર્વસ્પર્શી મુદ્દની ઝાઝી અસર થઈ નહોતી પરંતુ એ કમિટી પર તાળાના પોનાદના કારખાનાની બ્યવસ્થા તેમ જ કાર્યપદ્ધતાની બીડી છાપ પડી હતી એ જમરદસ્ત કારખાનું માત્ર હિંદીઓ ચનાવે છે ઝેડી કમિટીના પ્રાથમિક હેરાબમા વધુમા જણાવનામા આન્યુ હતું, 'હિંદના મજૂરોના સારા પ્રકારની અને તેમનામા રહેતી નિકામની ઉત્તમ શક્યતાની કમિટી પર બીડી છાપ પડી છે હિંદીઓ ખૂબ દસ્તકૌશલ ધરાવે છે અને મમની સતોરકારક પરિસ્થિતિ તેમ જ નોકરીની સનામતીનો બદામસ્ત કરવામા આવે તો તેઓ વિશ્વાસપાત્ર અને મમગરા છે *

● ઝેડી કમિટીના હેવાલને અમરાઈ પર ચડાવી દેવામા આબ્યો તે વિષે દીકા કરતા ક્રોમસ નામના પત્રે (જુનઈ નવેમ્બર ૨૮, ૧૯૪૨)નીચે પ્રમાણે લખ્યુ હતુ 'શુદ્ધ પછીની દુનિયામા પૂવના દેશો તરફથી પશ્ચિમના દેશો સામે જોખમ-કારક હરીફાઈ ન થાય એટલા માટે' આ દેશના વધુ ઉદ્યોગીકરણને ગૂંજાવી મારવા માટે બળવાન હિંદો પરદેશોમા કાર્ય કરી રહ્યા છે'

છેલ્લા ત્રણ કે ચાર વરસ દરમિયાન દિ'દમાં રસાયણનો ઉલોગ થયો છે, જહાગો બાંધવાના ઉલોગે પણ થોડી પ્રગતિ કરી છે અને અરો બાંધવાના ઉલોગનો નાના પાયા પર આરંભ કરવામાં આવ્યો છે. સુકાપત્રી અને સણતી મિલો સહિત યુદ્ધ અગેના બધા ઉલોગોએ, સુપર નાખવામાં આવ્યા છતાં, અટળક નફા કર્યા છે અને સારા પ્રમાણમાં મૂડી રે ચર્ચ છે. નવા ઉલોગો શરૂ કરવા માટે મૂડીનું શેકાણું કરવાની દિ'દી સ મનાઈ કરી હતી. હાલ એમાં કંઈક છૂટછટ મૂકવામાં આવી છે; યુદ્ધ થયા વિના જોકે કરું ચોક્કસ કહી શકાય નહીં. આ જગતસરખી છૂટ મળવાથી પણ મોટા વ્યવસાયવાળા લોકોમાં ભારે પ્રવૃત્તિ શરૂ થઈ ગઈ છે : ઉલોગોની મોટી મોટી યોજનાઓ ઘડવા લાગી છે. જેનો વિકાસ લાંબા સુધી શેકી રાખવામાં આવ્યો છે તે દિ'દ મોટા પાયા પરના ઉલોગીકરણોમાં આવી પહોંચ્યું હોય એમ જણાય છે.

અકરણુ નવમું છેલ્લો તબક્કો (૩)

ખીજી મહાયુદ્ધ

૧

કોંગ્રેસ પરદેશો સાથેના સંબંધો અંગેની નીતિ ખીલવે છે

હિંદની ખીજી બંધી રાજકીય સરઘાઓની પેઠે રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસ પણ લાંબા વખત સુધી દેશના આંતરિક રાજકારણમાં પૂરેપૂરી મશગૂલ રહી હતી અને પરદેશોમાં થતા ફેરફારો તરફ તેણે ઝાઝું લક્ષ આપ્યું નહોતું. ચાલુ સત્રના ત્રીજા દસકામાં પરદેશોની આંતરમાં તે થોડે થોડે રસ લેતી થઈ સમાજવાદીઓ અને સામ્યવાદીઓના નાનાં જૂથો બાદ કરતા ખીજી માર્ચ પછી સરઘા એમ કરતી નહોતી મુસ્લિમ સરઘાઓને પેલેસ્ટાઈનમાં રસ હતો અને ત્યાંના આરબો વિશે પોતાની સહાનુભૂતિ દર્શાવતા હતા તે પ્રસંગોપાત્ત કરતી હતી તુર્કી, મિસર તેમ જ ઈરાન વગેરે દેશોની તીવ્ર રાષ્ટ્રીયતાની ભાવનાને એ સરઘાઓ કંઈક ભયની લાગણીથી જોતી હતી કે તે ઐદિક હતી અને તેનાથી ત્રેસાર્થને જે સુધારા કરનામાં આવતા હતા તે ઇસ્લામી પરંપરાના તેમના આદર્શો સાથે પૂરેપૂરા બધમેસતા નહોતા. કોંગ્રેસે ધીમે ધીમે પોતાની પરદેશીની ખીજી રાજકીય તેમ જ આર્થિક સામ્રાજ્યશાહી સર્જન નાખ્યું કરતી અને સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રો વચ્ચે સદમર સ્થાપવો આ મે મુદ્દાના પાયા પર તેનું મહાયુદ્ધ હતું. હિંદની સ્વતંત્રતાની માગણી સાથે આ વાત બધમેસતી આવતી હતી. છેક ૧૯૨૦ની સાલમાં કોંગ્રેસે પરદેશનીતિ વિશે દરાન મંજૂર કર્યો હતો. એ દરાનમાં દુનિયાની ખીજી પ્રજાઓ સાથે સદમર કરનાની અને ખાસ કરીને અમારી પાડોશના બધા દેશો સાથે મિત્રાચારીના સંબંધો ખીજવાની અમારી ઇચ્છા પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો હતો. પડોશી મોળા પાયા પરનું ખીજી સુદ્ધ ફાળી નીખવાની શમ્ચના અંગે નિયામ કરનામાં આ થો હતો અને ૧૯૨૭ની સાલમાં, એવેલે કે ખીજી મહાયુદ્ધ ફાળી નીખ્યું તે અગાઉ માર વરસ પહેલા, કોંગ્રેસે એના સંબંધમાં પોતાની નીતિની પદ્ધતિની જાહેરાત કરી હતી.

દરમ્યાન, યુરોપમાં ફેરફારો થયે જતા હતા અને દિલ્લર તેમ જ નાઝી-વાદનો ઉદય થયો હતો. કોંગ્રેસે તરત જ આ ફેરફારોની આગતમાં પોતાની લાગણી વ્યક્ત કરી અને તેમને વખોડી કાઢ્યા કેમ કે દિલ્લર અને તેનો જીનસિદ્ધાંત કોંગ્રેસ જેની સામે ખૂબી રહી હતી તે સામ્રાજ્યશાહી અને જાતિ-દ્વેષનું મૂર્તસ્વરૂપ અને અર્ક છે એમ તેને લાગ્યું. ચીન તરફની સહાનુભૂતિને પરિણામે જાપાનના મંચુરિયામાંના આક્રમણ સામે વધારે આકરી લાગણી પેદા થઈ. એમીસિનિયા, સ્પેન, ચીન-જાપાનનું યુદ્ધ, ઝેકાસ્લોવાકિયા અને મ્યુનિચ વગેરે ઘટનાઓએ લાગણીની આ પ્રવણતામાં અને નજીક આવતા જતા યુદ્ધની ચિંતામાં વધારો કર્યો.

પણ નજીક આવતું જતું આ યુદ્ધ દિલ્લરના ઉદય પહેલાં કમ્પવામાં આવેલા યુદ્ધ કરતાં બિન્ન પ્રકારનું નીવડવા સંભવ હતો. આમ છતાં બ્રિટિશ રાજનીતિ લગભગ એકધારી રીતે નાઝી અને ફાસીવાદીતરફી રહી અને તે એકાએક પક્ષપાત્ર જશે ને સ્વતંત્રતા તેમ જ લોકશાહીની હિમાયત કરનારી બની જશે એમ માનવું મુશ્કેલ હતું. એની પ્રખ્યાત સામ્રાજ્યવાદી દષ્ટિ અને સામ્રાજ્યને ટકાવી રાખવાની ઇચ્છા ખીખ ફેરફારો થયા છતાંયે આધુ રહેવાની હતી. એ જ રીતે રશિયા તેમ જ રશિયા મારફતે જે નવી સમાજવ્યવસ્થા વ્યક્ત થતી હતી તે સામેનો તેનો મૂળભૂત વિરોધ પણ આધુ રહેવાનો હતો. પણ દિલ્લરને રીઝવાની પૂરેપૂરી ઇચ્છા હોવા છતાં જૂની સમતુલાને સર્વથા ઉચ્છાવી નાખીને યુરોપમાં તે સર્વોપરી સત્તાધારી થતો જતો હતો અને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના મર્મ સર્મા હિતોને જોખમાવતો જતો હતો. ઇંગ્લંડ અને જર્મની વચ્ચે યુદ્ધ ફાટી નીકળે એવો સંભવ દેખાવા લાગ્યો અને જો એ યુદ્ધ ફાટી નીકળે તો એ સંબંધમાં અમારી નીતિ શી હશે ? બ્રિટિશ સામ્રાજ્યશાહીનો વિરોધ તેમ જ ફાસીવાદ અને નાઝીવાદ સામેનો વિરોધ એવા અમારી નીતિનાં એ પ્રખ્યાત વક્ત્રુઓને અમે કેવી રીતે સુસંગત કરી શકીશું ? અમારી રાષ્ટ્રીયતાની તેમ જ આંતરરાષ્ટ્રીયતાની જાવના વચ્ચે અમે કેવી રીતે સુમેળ સાધી શકીશું ? વર્તમાન સંજોગોમાં અમારે માટે એ મુશ્કેલ પ્રશ્ન હતો. પણ પોતે હિંદના સંબંધમાં સામ્રાજ્યવાદી નીતિ છોડી દીધી છે ને પ્રજાની શુભેચ્છ પર-આધાર રાખવા માગે છે એ વાતની બ્રિટિશ સરકાર અમને ખાતરી કરાવે તો એ બધી મુશ્કેલી દૂર થતી હતી.

રાષ્ટ્રીયતા અને આંતરરાષ્ટ્રીયતાની હરીફાઈમાં અવશ્ય રાષ્ટ્રીયતા જ વિજયી નીવડે એમ હતું. દરેક દેશમાં અને દરેક કોલોનિને પ્રસંગે એમ જન્યું હતું. સતત લડત અને યાતનાઓની કડવી સ્મૃતિવાળા પરદેશી ધૂંસરી નીચેના દેશમાં એ અનિવાર્ય અને ટાળી ન શકાય એવું પરિણામ હતું. ઇંગ્લંડ અને

ક્રાસે પ્રમસત્તાક સ્પેનને દગો દીધો હતો, ઝેકોસ્લોવાકિયાનો વિશ્વાસવાત ધ્યો હતો અને એ રીતે જેને તેઓ પોતાના રાષ્ટ્રના હિત લેખતા હતા તેને ખાતર આતરરાષ્ટ્રીયતાનો તેમણે ભોગ આપ્યો. પગીની ધનાઓએ પુરવાર કરી આપ્યું કે રાષ્ટ્રના હિત મામતની તેમની એ ગણતરી ખોળી હતી. ૧૯૦૧-૩, ૬૬ અને ચીન માટેની યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સની સહાનુભૂતિ ઉગાડી હતી તેમ જ નાઝીવાદ, જાપાનનો લશ્કરવાદ અને આફ્રિકા વગેરેને વિરોધે તેને ઊંડો તિરસ્કાર હતો તે છતાં તે પોતાના અજાણપણાને નગની ગણુ હતું. પર્લ હાર્બરની ધનાઓ તેને માથું મૂકીને યુદ્ધમાં ઝપનાનગની ફરજ પાડી આતરરાષ્ટ્રીયતાના પ્રતીક સમાપ્તિ રશિયાએ સંપૂર્ણપણે રાષ્ટ્રીયતાની નીતિ અખત્યાર કરી અને તેના અનેક મિત્રો તેમ જ સહાનુભૂતિ ધરાવનારાઓને મૂઝવણમાં મૂકી દીધા. જર્મન લશ્કરે એ એક અને જાહેર ધ્યા વિના રશિયા પર દબાવો ધ્યો તેથી તે પશુ યુદ્ધમાં જોડાયું. રકેડિંગેવિયાના દ્વીપકલ્પના દેશો અને હોન્ડ તેમ જ બેલ્જિયમ પોતાની જાતને બચાવી લેવાની વ્યર્થ આરાધી યુદ્ધ ઘડવાનો અને તેમાં સડોનાવામાંથી બચી જવાનો પ્રયત્ન ધ્યો અને જતા એ મધ્ય યુદ્ધમાં અપાટમાં સપડાયા. તુર્કી સંઘમાં પોતાની રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિથી દોરનાઈને વત્તાઓછી તપ્પરથના જાગવી પાચ વરસથી મેહુ રહ્યું છે અને યુદ્ધનો ભય તેના પર સતત ઝંઝૂમે છે. ઉપરથી રતત્ર દેખાય છે તે છતાં મિસર હજી પશુ અર્ધવસાહતી એંગ્લો કે ધણે અશે પરાધીન દેશ છે એ ભોગ રણમેત્રોમાંનું એ છે અને તેની સ્થિતિ કંઈક નિમિત્ર ને બેઢી છે એ બધી રીતે યુદ્ધમાં પડેલો દેશ છે, સંયુક્ત રાષ્ટ્રોના લશ્કરી મળૂ નીચે છે અને જતા દેખીતી રીતે યુદ્ધમાં પડેલો દેશ નથી.

જુદા જુદા દેશો તેમ જ સરમરોએ અખત્યાર કરેલી આ બધી નીતિ માટે કારણો અથવા બહાના હશે એમ મને લોભાઈ દેશ પોતાની પ્રજાને તૈયાર ધ્યા વિના અને તેનો સહકાર મેળવ્યા વિના યુદ્ધમાં સહેનાઈથી ફેદી પડી શકે નહીં. અધિભરનાઈ રાજ્યને પપ્પ એને માટે જૂમિકા તૈયાર કરી પડે છે એના ઝાંઝો કે બહાના ગમે તે હોય, પશુ બ્યારે ટોચની ઊની થાય છે ત્યારે રાષ્ટ્રની ગણતરીઓ અથવા જેને રાષ્ટ્રીય ગણતરીઓ લેખમાં આપતી હોય તે સર્વોપરી મની જાય છે ને તેની માથે મધમેચની ન આવે એવી ખીજ બધી મામતો નગાઈ જાય છે એ અપ્રજ છે. મ્યુનિચની ટોકની વખતે યુરોપની મેટ્રો આતરરાષ્ટ્રીય સરથાઓ તેમ જ ફ્રાન્સીસ વિરોધી મળો ચૂપ થઈ ગયા અને દુર્મંગ તેમ જ નમાના બની ગયા એ ખરેખર અખાધાગણુ ધના છે. છૂંતી જર્મન વ્યક્તિઓ અને નાનાં નાનાં જૂથો આતરરાષ્ટ્રીય મનોદલાવામાં મને અને વ્યાપક ભેયને ખાતર અગત્ય તેમ જ તાદ્દાનિય રાષ્ટ્રીય હિતોનો ભોગ

ખ્યાન પણ રહેતો હતો. આ રીતે હુમિનિયા સ્ટેસ મર્યાદા મુશ્કેલી વાન હતી ઉત્તરના જાણીની કાખી કરતા અમારા ખ્યાલો આ મધી મર્યાદાઓ ઓળંગી જતા હતા અને અદકાગના વધારે વ્યાપક હોયને માટે કંપના હતા ખાસ કરીને ચીન, અફઘાનિસ્તાન, ઈંગ્લેન્ડ અને એરિયેન રાજાના વગેરે પૂર્વના તેમ જ પશ્ચિમના અમારા પાડોશના દેશો સાથે ગાઢ સંબંધો બાધરા અમે વિચારતા હતા વળી દૂર આવેના અમેરિકા સાથે પણ અમે નિમ્ન જ સંબંધો બાધરા ચાલતા હતા કેમ કે, યુનાઈટેડ સ્ટેટસ તેમ જ સોવિયેટ યુનિયનસહ પાસેથી અમે ઘણા ઘણા શાખી શખાએ એમ હતું ઇંગ્લેન્ડ પાસેથી હવે પડી ઈ પણ નવું શાખવાની અમારી શક્તિ રહી નથી અને કેઈ પણ સંજોગોમાં, તેની સાથે અમને બારી રાખનારા દ્વિપિત બંધનો તોડી નાખ્યા પડી જ સમાન ભૂમિતિ પર એખીજના સંબંધમાં બારીને અમે તેનો ફાયદો ઉઘરી શકીએ એમ જીએ એવી લાગણી પ્રવર્તતી હતી.

ચિટનનાં કેનાસ સરથાનો તેમ જ વસાહતોમાં હિંદીઓની ખામતમાં જે અતિભેદ મનાવવામાં આવતો હતો તેમ જ તેમના પ્રત્યે જે વર્તવ રાખવામાં આવતો હતો એ ખીનાએ પણ એ સમૂહમાંથી નીખ્યા જવાના અમારા નિર્ણયમાં ઘણો ભાગ ભગવ્યો છે ખાસ કરીને દક્ષિણ આફ્રિકા તેમ જ બ્રિટિશ વસાહતખાનાની સીરી દેખરેખ નીચે જેનો વડીલ આવે છે તે પૂર્વ આફ્રિકા તેમ જ કે પા તરફથી કાયમ સનામણી થવા કરતી હતી આશ્ચર્યની વાન એ છે કે વ્યખિગત રીતે પ્રેનેડિયનો ઓસ્ટ્રેલિયનો અને ન્યૂઝીલેન્ડાસીઓ જેડે અમને બગાડર ફાવતું હતું એનું મરણ એ હતું કે તેઓ નરી પરપરા વ્યક્ત કરતા હતા અને બ્રિટિશરોના પૂર્વગ્રહો તેમ જ સમાજિક સ્થિતિચુસ્તતાથી મુક્ત હતા.

અમે હિંદી સ્વતંત્રતાની વાત કરતા હતા ત્યાર તેમાં અનગપણની દષ્ટિ નહોતી અમે ખચુતા હતા કે જૂની પદ્ધતિની તાબૂની સપૂર્ણ સ્વતંત્રતાનાં દહાડા ભરાઈ ચૂક્યા છે અને હવે દુનિયામાં બધા રાષ્ટ્રોના સહકારનો સુગ શરૂ થવો જોઈએ ઘણા કરીને આ પ્રતિતિ ખીજ ઘણા દેશોના કરતાં અમને વધારે હતી એથી અમે વારવાર સ્પષ્ટ થઈ કે કેઈક આતરરાષ્ટ્રીય તત્રમાં, ખીજ રાષ્ટ્રોની માથે અમે પણ એ સ્વતંત્રતા પર મર્યાદા મૂકવાને સપૂર્ણ પણે તૈયાર છીએ એ તત્રમાં આખી દુનિયાનો અથવા તેના મતી શકે એવા ભાગનો સમાવેશ થાય તો વધારે સારું અથવા તે પ્રાદેશિક હોય બ્રિટિશ તથા જેડે વધારે મોટા તત્રનો એક ભાગ બની શકે ખરો પણ એ થી એકે કંપનામાં તે બંધમેસતો આવતો નહોતો.

અમારી રાષ્ટ્રીયતાની ભાવના અત્યંત ક્ષિત્તિ હતી છતાં અમે કેટલા બધા આંતરરાષ્ટ્રીય માનસનાગા બન્યા હતા એ ખરેખર આશ્ચર્યકારક છે ખીજા કોઈ પણ પરાધીન દેશની રાષ્ટ્રીય ચળવળોએ કર્ષક અંશે પણ આવું વનજી દાખવ્યું નથી અને એના ખીજા બધા દેશોનું સામાન્ય વલણ કોઈ પણ આંતરરાષ્ટ્રીય ખામતમાં બધાઈ ન જવાનું રહ્યું છે અમે પ્રજાસત્તાક રૂપેન, ચીન, એખીમિનિયા તેમ જ ઓસ્ટ્રેલોનાકિયાનો પક્ષ લીધો તેની સામે વિરોધ ઊઠાવનારા હિંદમાં પણ હતા તેમનું કહેવું એવું હતું કે ઇટાલી, જર્મની અને જાપાન જેવા બગાડના રાષ્ટ્રોની ઇતરાજી આપણે શા સાડુ વહોરવી? બ્રિટનના પ્રત્યેક દુશ્મનને આપણે મિત્ર ગણવો જોઈએ રાજકારણમાં આદર્શવાદને સ્થાન નથી રાજકારણને સત્તા અને યોગ્ય સમયે તેનો ઉપયોગ કરના સાથે નિઃખત છે પણ કોંગ્રેસે આમજનતામાં પેદા કરેલી પ્રમદ લાગણી આગળ આ બધા વાવાઓ દમાઈ ગયા અને એના નિચાર ધરાવનારાઓ ભાગ્યે જ જાહેરમાં તે વ્યક્ત કરી શક્યા મુસ્લિમ લીગે આ મંદી ખામતમાં નિચારપૂર્વક મૌન રાખ્યું અને એના કોઈ પણ આંતરરાષ્ટ્રીય મુદ્દા ખામત તેણે પોતાનો નિશ્ચિત મત જાહેર ન કર્યો

૧૯૩૮ની સાલમાં કોંગ્રેસે જરૂરી સાધનસામગ્રી સાથે કેટલાક નક્કરોની ટુકડી ચીન મોકલી હતી ધણી વરસો સુધી આ ટુકડીએ ત્યાં મહુ સારું કામ કર્યું આ ટુકડી ગયામાં આવી ત્યારે સુભાષભાણુ કોંગ્રેસના પ્રમુખ હતા કોંગ્રેસ કોઈ પણ જાપાનવિરોધી, ઇટાલીવિરોધી કે જર્મનીવિરોધી પગલું ભરે એ તેમને નહોતું આમ છતાં કોંગ્રેસમાં તેમ જ દેશમાં એવી લાગણી પેદા થઈ હતી કે તેમણે એનો તેમ જ ચીન અને રૂસીનાદ તથા નાઝી-વાદના શિકાર બનેલા દેશો તરફની કોંગ્રેસની સહાનુભૂતિના ખીજા અનેક આવી ભાવોનો વિરોધ ન કર્યો કોંગ્રેસના પ્રમુખ તરીકેની તેમની મુદત દરમ્યાન તેમને પસંદ નહોતા એના અનેક દરાવો અમે કર્યા અને દેખાવો પણ કર્યા પણ વિના વિરોધે તેમણે એ માન્ય રાખ્યા કેમ કે એની પાછળ પ્રમદ લાગણી રહેતી છે એમ તે જાણના હતા પરદેશોને લગતી તેમ જ આંતરિક મામતોને અંગે તેમની અને કારોગારી સમિતિના ખીજા સમયે વચ્ચે મોગે દરિબેદ હતો અને તેને લીધે ૧૯૩૯ની સાલના આરંભમાં તે કારોગારી સમિતિમાંથી છટા થયા પછી તેમણે કોંગ્રેસની નીતિ પર જાહેર રીતે પ્રહાર કરના માંડ્યા અને ૧૯૩૯ના ઓગસ્ટ માસના આરંભમાં કોંગ્રેસે પોતાના એક માણ પ્રમુખ પર શિસ્તનું પગલું ભરનાનો અસાધારણ નિર્ણય કર્યો

યુદ્ધની બાબતમાં ડોઝેસની દૃષ્ટિ

આમ ડોઝેસે યુદ્ધને અગે દ્વિવિધ નીતિ નક્કી કરી અને તેની વારવાર બહેરાત કરી એક બાજુએ કમ્પીસાદ, નાઝીસાદ તેમ જ જાપાનના લશ્કરસાદ સામે તેમની આંતરિક નીતિને લીધે તેમ જ બીજા દેશો પરના તેમના આક્રમણને લીધે તેનો રિશ્તો હતો અને એ આક્રમણના ભોગ મનેલા દેશો તરફ તેની ઊંડી સહાનુભૂતિ હતી વળી આ આક્રમણ અન્યમત્સર માટેના યુદ્ધમાં અથવા બીજા કોઈ પ્રયાસમાં જોડાવાની તેની ઇચ્છા હતી બીજી બાજુએ હિંદની સ્વતંત્રતા અમારું મૂળભૂત હોય હવે અને એને માટે અમે સતત પરિશ્રમ કરતા આપ્યા હતા એટલા માટે જ નહીં, ખાસ કરીને આવનારી લડાઈ સાથે તેનો ગાઢ સંબંધ હતો એના માટે, તેના પર બાર મૂકવામાં આપ્યો કેમ કે અમે ફરી ફરીને જણાવ્યું હતું કે, માત્ર આશ્ચર્ય હિંદ એના યુદ્ધમાં યોગ્ય ભાગ લઈ શકે, માત્ર સ્વતંત્રતા દ્વારા ચિંતન સાથેના અમારા જૂઠામતના સંબંધોના કડવો વારસો અમે જૂની શકીએ અને ઉત્સાહનો જીવાળ પેદા કરી શકીએ તથા અમારી અખૂટ સાધનસંપત્તિનો જમાવ કરી શકીએ હિંદની સ્વતંત્રતા વિના એ યુદ્ધ પહેલાના યુદ્ધો જેવી બે હરીફ સામ્રાજ્યશાહી વચ્ચેની સામ્યારી સમુદાયના જેવા છે તેના ચિટ્ડિશ સામ્રાજ્યનું રક્ષણ કરવાના અને તેને આતુ રાખવાના પ્રયાસ સમુદાયની જાન આપ્યાના વખતથી અમે જેની સામે સતત ઝૂમતા આપ્યા હતા તે જ સામ્રાજ્યશાહીના રક્ષણ માટે ખડા થવું એ બેહુકુ અને અશક્યત્વ લાગતું હતું અને અમારામાના ગણમાગાકા લોકો વ્યાપક દૃષ્ટિથી જોતાં પરથર કરતા ઈંટ કુમળી એ ન્યાયે દારીવાદી સત્તાઓનું મુખામુએ એને કંઈક હીંમત ગણતા હતા હતા પ્રજામાં એ રીતે ઉત્સાહ પેદા કરી તેને અમારી સાથે લેવાનું બધી રીતે અમારી ગતિની બહાર હતું એકમાત્ર આશ્ચર્ય સામુદાયિક તાબાત પેદા કરી શકે અને કડાશની લાગણીને ઉત્સાહના પૂરમાં પાંચી શકે એમ હતું એને માટે બીજો કોઈ રસ્તો હતો નહીં

ડોઝેસે યોજાસપણે એની માગણી કરી કે, હિંદના લોકોની અથવા તેમના પ્રતિનિધિઓની સમતિ વિના તેને કોઈ પણ યુદ્ધમાં સંડોવવું ન જોઈએ અને એવી સમતિ મેળવ્યા વિના હિંદો સૈન્યને કામગીરી માટે પરદેશમાં મોકલવું નહીં અનેક પક્ષો અને જૂથોની મનેની મધ્યસ્થ ધારાસભાએ પણ આ બીજી માગણી કરી હતી અમારા સૈન્યને સામ્રાજ્યના હેતુઓને માટે પરદેશ

આપણું હતું તેમ જ ધગી વાર, જેની સાથે અમારે કશીરે

૨ ન હોય તથા પોતાની સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કર્યા માટેના તેમના પ્રયાસો

તરફ અમારી સહાનુભૂતિ હોય એવી પ્રગ્નઓને જીતી લેવાને યા દેશની દેવાને તેનો ઉપયોગ કરવામા આવતો હતો એ સામે હિંદના લોકો લાંબા વખતથી ફરિયાદ કરતા આવ્યા હતા આ હેતુ માટે બ્રહ્મદેશ, ચીન, ઈરાન તેમ જ મધ્યપૂર્વના દેશોમા અને આફ્રિકાના અમુ ભાગમા હિંદી ટુકડીઓનો ભાડૂતી લશ્કર તરીકે ઉપયોગ કરવામા આવ્યો હતો આ મધ્ય દેશોમા એ લશ્કરે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના પ્રતીક સમા બની ગયા હતા અને તે તે દેશની પ્રજાના મનમા હિંદ વિરે તેમજુ વૈમનસ્ય પેદા કર્યું હતું એક મિસરવાસીની કહની નીકા મને યાદ છે 'તમે તમારી સ્વતંત્રતા તો શુમારી છે જ પણ એ ઉપરાંત બીજી પ્રગ્નઓને શુનામ બનાવનામા તમે બ્રિટિશરોને મદદ કરો છો '

આ દ્વિવિધ નીતિના એ ભાગોનો એકબીજા સાથે આપોઆપ મેળ ખાતો નહોતો, એમાં અમુક અંશે પરસ્પરવિરોધી તરવો રહેલા હતા, પણ એ નિરોધ કંઈ અમારો પેદા કરેલો નહોતો, એ સંજોગોના મૂળમા રહેલો હતો અને એ સંજોગોમાથી ઉદ્ભવતી દરેક નીતિમા તેનું પ્રતિબિંબ પડતુ હતુ સામ્રાજ્ય-શાહી ટકારી રાખનામા અને ફાસીનાદ તેમ જ નાઝીનાદને વખોડવામા રહેલી વિસંગતતા અમે વારવાર બતાવી આપી હતી નાઝીનાદીઓ તેમ જ ફાસીનાસીઓ કારમા અત્યાચારો કરતા હતા અને હિંદમા તેમ જ બીજા દેશોમા સામ્રાજ્યવાદ સ્થિર થઈ ચૂક્યો હતો એ વાત સાચી બેદ હતો માત્ર પ્રમાણનો અને સમયનો, એ બે વચ્ચે કશો પ્રકારબેદ નહોતો પણ નાઝીએ અને ફાસીનાદીઓ અમારાથી મહુ દૂર પડેના હતા અને તેમને વિષે અમારામાના થોડાવજુ વાચતાકરતા હતા એનુ જ એથી બનતુ બ્રિટિશ સમ્રાજ્યશાહી અમારા મારણમા આવીને બિભેની હતી, અમને સૌને વેરી રહી હતી અને આખા વાતાવરણમા વ્યાપી ગયેની હતી બીજા સ્થળોએ લોખંડીનો ઝડો બિચો ધરી રાખવામા અને હિંદમા એને માટેની અમારી માગણી નકારવામા રહેલુ બેદપાલુ અમે દર્શાવી આપ્યુ

અમારી દ્વિવિધ નીતિમા કંઈક વિસંગતતા રહેલી હોય એમ મને પણ સરક્ષણ માટે અથવા આક્રમણ સામે સશસ્ત્ર યુદ્ધના માર્ગમા અહિંસાના સિદ્ધાંતનો પ્રશ્ન કદી બિભો થયો નહોતો

૧૮૩૮ની સાલના ઉનાળામા હુ ઇંગ્લેન્ડમા તેમ જ યુરોપ ખંડમા હતો ભાથણો, લખાણો તેમ જ ખાનગી વાતચીતોમા અમારી આ નીતિની સમજૂતી મે આપી હતી અને વસ્તુસ્થિતિને ગમે તે દિશામા જના દેવામા અથવા તેને જેમની તેમ રહેના દેવામા રહેના જોખમેનો નિર્દેશ કર્યો હતો સુડેટનનેન્ડની કટોકટી પરાકાષ્ઠાએ પહોંચી ત્યારે ચિતાવુર એક લોકો મને પૂછતા કે લાગઈ જાગે તો હિંદ શુ કરશે ? જોખમ એનુ નજી અને ભયુકર હતુ કે જૂની ફરિયાદોની

નાબુક બાબતો તેમના ખ્યાનમાં આવે એમ નહોતું. આમ છતાં મારી વાંત તેમણે પિછાની અને તેમાંથી ફક્ત થતા તક સાથે તેઓ સંમત થયા.

૧૯૩૬ની સાલના વચગાળામાં જાણવામાં આવ્યું કે, હિંદી સૈન્યની ટુકડીઓને દરિયાપારના દેશોમાં, ધણું કરીને, સિંગાપુર અને મધ્યપૂર્વના દેશોમાં મોકલવામાં આવી છે. પ્રજાના પ્રતિનિધિઓને પૂછ્યાગાછ્યા વિના આમ કરવામાં આવ્યું તે સામે તુરત જ મોટો પોક્કર ઊઠ્યો. કટોકટીને પ્રસંગે ઘણી વાર સૈન્યોની હેરફેર ગુપ્ત રીતે કરવી પડે છે એ વાતનો સ્વીકાર કરવામાં આવતો હતો. આમ છતાં પ્રજાનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતા આગેવાનોને વિશ્વાસમાં લેવાના અનેક માર્ગો હતા. મધ્યસ્થ ધાગસભામાં પક્ષના નેતાઓ હતા અને દરેક પ્રાન્તમાં પ્રજાકીય સરકારો હતી. સામાન્ય રીતે મધ્યસ્થ સરકારને ઘણી બાબતોમાં આ પ્રાન્તિક સરકારો સાથે સલાહમસલાહ કરવી પડતી હતી અને ખાનગી બાબતોની જાણ તેમને કરવી પડતી હતી. પણ પ્રજાના પ્રતિનિધિઓ તરફ તેમ જ રાષ્ટ્રની સુવિદિત ઇચ્છાઓ તરફ ઔપચારિક કે નામનો સુધ્ધાં આદર બતાવવામાં ન આવ્યો. પ્રાન્તિક સરકારો જેની રૂએ કામ કરતી હતી તે ૧૯૩૫ના હિંદ શાસન ધારામાં યુદ્ધની કટોકટીને પ્રસંગે બંધાયે સત્તા મધ્યસ્થ સરકારના હાથમાં કેન્દ્રિત કરી રાક્ષ્ય એવો સુધારો કરાવવા માટેનાં પગલાં બ્રિટિશ સરકાર મારફત બરાવવાનું શરૂ થયું હતું. લાગતાવળગતા બધા પક્ષોની સંમતિથી બરવામાં આવે તો સામાન્ય સંજોગોમાં લોકશાહી દેશ માટે એ બહુ સ્વાભાવિક અને ઉચિત પગલું હતું. સમવાયી રાજ્યનંત્રમાં જોડાનારાં રાજ્યો, પ્રાન્તો અથવા સ્વરાજ બોગવતા ઘટ્ટો પોતાના હોઠોની બાબતમાં, બહુ આગ્રહી હોય છે અને વિષમ કે કટોકટીને પ્રસંગે પણ તે હોઠો મધ્યસ્થ તંત્રને સોંપવાને સહેલાઈથી કબૂલ થતાં નથી. મધ્યસ્થ રાજ્યનંત્ર અને સ્વરાજ્ય બોગવતા ઘટ્ટો વચ્ચેનો આ ગજગાદ યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સમાં નિરંતર આપ્યાં કરે છે, અને હું આ લખી રહ્યો છું ત્યારે ઓસ્ટ્રેલિયામાં યુદ્ધકાળ પૂરતી પ્રતિ બાબત રાજ્યોની થોડીક સત્તા લઈને તે મધ્યસ્થ સરકારને આપવા બંજીની દરખાસ્ત પર લેવામાં આવેલા લોકમતમાં એ દરખાસ્ત ઊડી ગઈ હતી. આમ છતાં યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ તેમ જ ઓસ્ટ્રેલિયા એ અને દેશોમાં પ્રજાએ ચૂંટણી મધ્યસ્થ સરકાર તેમ જ ધારાસભા છે અને તે ખુદ ઘટકરાજ્યોના પ્રતિનિધિઓની બનેલી હોય છે. હિંદમાં મધ્યસ્થ સરકાર બંધી રીતે બેઠવાબદાર તેમ જ અધિકારવાદી હતી અને હજી પણ છે. તે પ્રજાએ ચૂંટલા પ્રતિનિધિઓની બનેલી નથી અને પ્રજા સમક્ષને કે પ્રાન્તોને કામ પલ્લ રીતે જવાબદાર નથી તે સંપૂર્ણપણે બ્રિટિશ સરકારના એજન્ટ તરીકે કામ કરતી હતી. પ્રાન્તિક સરકારો તેમ જ ધારાસભાઓની સત્તાને બોગે તેની સત્તામાં વધારો

કરવો એ પ્રમુખીય પ્રાન્તિક સરકારોને વળી વધારે દુર્ગંધ બનાવવા અને પ્રાન્તિક સ્વરાજ્યના મૂળમાં ઘા કરવા સમાન હતું આની સામે ખૂબ અણગમે જાહેર કરવામાં આવ્યો જે વચનોને આધારે પ્રાન્તિક સરકારો રચવામાં આવી હતી તેનાથી એ વાત વિરુદ્ધ હતી અને હિંદના ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધિઓને પૂછ્યાગાળ્યા વિના પહેલાની જેમ યુદ્ધ તેના પર ઠોકી બેસાડવામાં આવશે એવું એ દર્શાવતી હતી એમ સૌને લાગતું હતું.

કોંગ્રેસની કારોબારી સમિતિએ આ નીતિની સામે પોતાનો સખત વિરોધ દર્શાવ્યો તેના અભિપ્રાય પ્રમાણે આ વાત કોંગ્રેસ તેમ જ મધ્યસ્થ ધારાસભા અનેની જાહેરાતોને ઇરાદાપૂર્વક ઠોકરે મારવા સમાન હતી આ રીતે પરાણે લાદવામાં આવેલી ઠોર્ષ પથ વાતનો તેણે સામનો કરવો જ રહ્યો અને હિંદના લોકોની સમિતિ વિના તેને દુરગામી નીતિમાં કાબેનામાં આવે એમાં તે સમત થઈ શકે નહીં એવું તેણે જાહેર કયું. ૧૮૩૬ના ઓગસ્ટ માસના આરંભમાં ફરીથી તેણે જાહેર કયું, 'આ જગદ્વ્યાપી કટોમ્બીમાં મરોબારી સમિતિની સહાનુભૂતિ હરેક રીતે લોકશાહી અને સ્વતંત્રતાની હિમાયત કરનારી પ્રગ્નઓને પહે છે તેમ જ કોંગ્રેસે યુરોપ આફ્રિકા અને એશિયાના દૂર પૂર્વના દેશોમાંના ફાસીનાદી સત્તાઓના આક્રમણને તથા બ્રિટિશ સામ્રાજ્યશાહીએ ઝેઠારલોવામ્બિયા તેમ જ સ્પેનને દીધેલા દમાને વારવાર વખોડી કાઢ્યા છે' પણ સાથે સાથે ઉમેરવામાં આવ્યું, 'બ્રિટિશ સરકારની જૂઠાકામની નીતિ તેમ જ તાજેતરમાં તેમાં થયેલા ફેરફારોએ સારી પેઠે દર્શાવી આપ્યું છે કે, એ સરકાર સ્વતંત્રતા અને લોકશાહીની હિમાયતી નથી અને એ આદર્શોને ઠોર્ષ પથ વખતે દગો દે એવો સભવ રહે છે હિંદ એની સરકારને પોતાનો સાથ આપી શકે નહીં અને જે લોકશાહીના પાયા પર રચાયેલી સ્વતંત્રતા તેને નાશરવામાં આવી છે અને જેને દગો દેવામાં આવે એવો સભવ રહે છે સ્વતંત્રતાને માટે લડતા યુદ્ધને ખાતર પોતાની સાધનસામગ્રી આપવાની માગણી તે હિંદ પાસે કરી શકે નહીં' આ નીતિ સામેના વિરોધના પ્રથમ પગના તરીકે મધ્યસ્થ ધારાસભાના કોંગ્રેસી સભ્યોને તેની આગામી બેઠામાં હાજર ન રહેવાનો આદેશ આપવામાં આવ્યો.

આ છેલ્લો દરાવ યુરોપમાં ત્રિઅઠ ખરેખાત ફાની નીકળ્યો તે અગાઉ ત્રણ અપવાડિયા પહેલા પસાર કરવામાં આવ્યો હતો હિંદી સરખાર તેમ જ તેની પાછળ રહેલી બ્રિટિશ સરકારે યુદ્ધની કટોમ્બીને અગે પેદા થતા મહત્વના મુદ્દાઓની ખામતમાં જ નહીં, ખીજી ગૌણ ખામતોમાં પણ હિંદના પ્રગ્નમતની પૂરેપૂરી અવગણના કરવાની ગાઠ વાળી હોય એમ લાગતું હતું પ્રાંતોના ગવર્નરોના વનજમાં તેમ જ સિવિલ સર્વિસના અમલદારોના વહીવટમાં એ નીતિનું પ્રતિબિંબ પડતું હતું તેમણે કોંગ્રેસી સરકારો સાથે

વધારે અસદકારનું વલણ અબ્દમાર ક્યું. આ કોંગ્રેસી પ્રાન્તિક સરકારોની સ્થિતિ દિવસે દિવસે વધારે ને વધારે કઠોડી થતી જતી હતી, પ્રજામતનું ઠેટલાક અગવાન વિભાગો ઉશ્કેરાયા હતા અને ભયભીત બન્યા હતા. તેમને એવો ડર હતો કે, પચીસ વરસ પૂર્વે ૧૯૧૪ની સાલમાં બ્રિટિશ સરકારે ક્યું હતું તેમ પ્રાન્તિક સરકારોની, પ્રજામતની તેમ જ આ ગાળા દરમિયાન જે બન્યું હતું તે અધાની અવગણના કરીને હિંદ પર તે યુદ્ધ ટોડી બેસાડશે અને જે થોડીકશુરિ સ્વતંત્રતા હિંદે મેળવી હતી તેને દાખી દેવા માટેના અને તેની સાધનસંપત્તિનો નિરંકુશપણે ઉપયોગ કરવા માટેના ભુરખા તરીકે યુદ્ધનો ગેરલાભ ઉઠાવશે.

પણ આ પા સદીના ગાળા દરમિયાન ઘણું બન્યું હતું અને પ્રજાનું માનસ વસમું બની ગયું હતું. હિંદ જેવા એક મહાન દેશ તરફ દોરના જેવા વર્તાવ રાખવાના અને તેની પ્રજાની તિરસ્કારપૂર્વક સર્વથા અવગણના કરવાના ખ્યાલ સામે ખૂબ રોષ ભભૂળી ઊઠ્યો. વીસ વીસ વરસની લડતો અને યાતનાઓ કશી વિસાતની નહોતી? આ નામોશી અને તેજેવધને વશ થઈને હિંદના લોકો જે ભૂમિમાંથી પેદા થયા હતા તેને લાંઘન લગાડશે? એમાંના ધણી પોતાને જે અનિષ્ટ લાગે તેનો સામનો કરવાનું અને જ્યારે તાબે થવાનું નામોશીભર્યું ગણાવું હોય ત્યારે તાબે ન થવાનું શીખ્યા હતા. એ રીતે તાબે ન થવાનાં પરિણામો વહોરી લેવાનું તેમણે સ્વેચ્છાએ સ્વીકાર્યું હતું.

વળી ખીજ તરુણ પેઢીના હતા. તેમને રાષ્ટ્રીય અગવગનો તેમ જ એમાં કંઈ કંઈ બામતોનો મમાવેશ થતો હતો તેનો કરેલ અંગત અનુભવ નહોતો. અને વીંશી તથા ત્રીંશીના આરંભનાં વરસોની સચિનયજ્ઞની લડતો તેમને મન કેવળ ભૂતકાળના ઇતિહાસ જેવી હતી. અનુભવ અને યાતનાઓની ભૂડીમાં તેમની કસોટી થઈ નહોતી અને ધણી વાર્તા ગૂઢીત કરીને તેઓ આપતા હતા. જૂની પેઢીના લોકોને તેઓ ટીકાખોર દ્રષ્ટિથી જોતા હતા, તેમને નમાસા અને સમાધાન-વૃત્તિના ગણતા હતા અને કાયની અવેજમાં કડક ભાષા સારું કામ આપી શકે એવી તેમની કલ્પના હતી અંગત આગેવાનીને માટે અથવા રાજકીય કે આર્થિક સિદ્ધાંતોના સૂક્ષ્મ મુદ્દાઓ માટે તેઓ આપસમાં સારી પેઠે લડતા હતા. દુનિયાના રાજકરણ વિષે યોગ્ય જાણ વિના તેઓ તેને વિષે ચર્ચા કરતા હતા તેઓ નાદાન અને મિનઅનુભવી હતા. એકંદરે જોતાં તેમનામાં સારી સામગ્રી રહેલી હતી, ન્યાય ધ્યેયો માટે તેમનામાં ધણી ઉત્સાહ પણ હતો પરંતુ કોણ જાણે કેમ તેમને વિષે એકંદરે નિરાશાજનક અને નામીયાસીની છાપ પડતી હતી. કદાચ તેમની આ અવસ્થા થોડા સમય પૂરતી હોય અને એમાંથી તેઓ

મહાર નીકળશે કે પછી તેમને થયેના કડના અનુભવોને લીધે કચારના તેઓ એમાંથી મહાર નીમળી ગયા પણ હોય

ખીન મતભેદો ગમે તે હશે પણ આ કટોકટીના સમય દરમ્યાન હિંદને અંગે અખત્યાર કરનામા આવેલી બ્રિટિશ નીતિની ખાતમા રાષ્ટ્રનાદી દળના આ બધા જૂથોનો સામો જવામ એકસરખો હતો એ બધા જૂથો એનાથી કોયે ભરાયા હતા અને એનો મામનો કરનાની તેમણે કોંગ્રેસને હાકન કરી ગરિષ્ઠ અને ભાવનાપ્રધાન રાષ્ટ્રીયતા આ નામોશી અથવા તેજોનંધને વશ થના માગતી નહોતી એની આગળ ખીજ મધી ગયુંતરીઓ ગોણુ બની ગઈ

યુરોપમા યુદ્ધ ફાળી નીકળ્યું અને વાર્ષિકગણે તત્કાળ જાહેર મ્યુ કે હિંદ પણ યુદ્ધે અડ્યું છે એક જ માણસ અને તે પણ એક પરદેશી અને ગોઝારા તત્ત્વો પ્રતિનિધિ ચાનીસ કરોડ જેટલા લોકોને જરાસરખું પણ પૂછ્યા નિના યુદ્ધમા હોમી રાખ્તો હતો કરોડો લોકોના ભાપિનો જે તત્ત્વમા આ રીતે નિર્ણય થઈ શકે તેના પાયામા કઈ ભારે અન્યાય અને સડો રહેના હતા બિટનના સરથાનોમા જુદી જુદી દૃષ્ટિઓની પૂરેપૂરી વિચારણા અને અર્થાં કયાં પછી પ્રજાના પ્રતિનિધિઓએ એ નિર્ણય કર્યો હતો હિંદમા એમ કરનામા ન આવ્યું અને એ ખીનાએ તેના દિન પર કરી ધા કર્યો

૩

યુદ્ધ અંગે કોંગ્રેસનું વલણ

યુરોપમા યુદ્ધ સંગઠ્યું ત્યારે હું યુકીગમા હતો કોંગ્રેસના પ્રમુખે મને તત્કાળ પાછ ફરનાનો તાર કર્યો અને હું તરત દોડી આ યો હું આવી પહોંચ્યો ત્યારે મરોમારી સમિતિની બેઠક ચાલતી હતી એ બેઠકમા હાજર રહેવાને બીજાસાહેબને પણ આમત્રણ આપનામા આવ્યું હતું પણ તેમણે આવનાની પોતાની અશક્તિ દર્શાવી વાર્ષિકગણે વિધિપૂર્વક હિંદને યુદ્ધમા હોમ્યું હતું એટલું જ નહી, તેમણે કેનાક વટહુકમો પણ કાઢ્યા હતા બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટે પણ હિંદ શાસન ધારામા સુધારો મરતો કામદો પસાર કર્યો હતો આ બધા ધારાઓ પ્રાતિજ સરમરોની સત્તા સીમિત અને મર્યાદિત કરતા હતા અને ખાસ કરીને એ ખાતમા પ્રજાના પ્રતિનિધિઓની સલાહ લેવામા આવી નહોતી એટલા ખાતર પ્રજામા એની સામે રોશની લાગણી પેદા થઈ હતી સાચે જ બ્રિટિશ સરકારે વાર વાર દશાવેલી ઇચ્છ અને કરેલી જાહેરાતોને મધી રીતે અગચુનામા આવી હતી

લાંબી વિચારણા પછી ૧૮૩૯ના સપ્ટેમ્બરની ૧૪મી તારીખે કોંગ્રેસની કારોબારી સમિતિએ સુદની કટોકટીને અગે એક લાણુ નિવેદન બહાર પાડ્યું. વાર્ષિકરોએ લીધેના પગલા તેમ જ નવા ધારાઓ અને વર્ગદુષ્ટોનો તેમાં નિર્દેશ કરવામાં આયો અને જણાવવામાં આવ્યું, 'કારોબારી સમિતિ એ બંધી બામતોને બહુ ગંભીર લેખે છે' તેમાં ક્રાસીવાદ તેમ જ નાઝીવાદને અને ખાસ કરીને જર્મનીની નાઝી સરકારના પોનેડ પરના છેલ્લા આક્રમણને વખોડી મારવામાં આવ્યું અને તેનો સામનો કરનારાઓ પ્રત્યે સહાનુભૂતિ દર્શાવવામાં આવી હતી.

સહકાર આપવાનું જણાવના હેવામાં આવ્યું હતું, 'કોઈ પણ નિષ્વંધ પરાણે લાદવામાં આવશે. તો તેનો અવરજ સમાનો કરવામાં આવશે. યોગ્ય કોષમાં સહકાર જોઈતો હોય તો તે પરાણે કે જખરદસ્તીથી ન મેળવી શકાય અને હિંદની પ્રજા બહારની સત્તાએ કાટેના હુકમો ઉઠાવે એ વાત કારોબારી સમિતિ કમૂન રાખી શકે એમ નથી. સદમર પરસ્પરની સમનિધી એ સમોવડિયા વચ્ચે અને એ બને જેને ઉચિત ગણે તે ધ્યેયને માટે હોઈ શકે સ્વરાજ મેળવવા માટે તેમ જ હિંદમાં સ્વતંત્ર લોકશાહી રાજ્ય સ્થાપવા માટે હિંદની પ્રજાએ હમણા જ થોડા વખત પર ભારે જોખમો ઉભા થા હતા, સ્વેચ્છ-પૂર્વક ભારે મનિધનો આપ્યા હતા અને તેની સહાનુભૂતિ હરેક રીતે લોકશાહી તેમ જ સ્વતંત્રતાને પક્ષે છે. આ સુદ લોકશાહી સ્વતંત્રતાને માટે લગાય છે એમ મહેવામાં આવે છે પણ ખુદ એ સ્વતંત્રતા હિંદને નકારવામાં આવી હોય તેમ જ તેની પાસે જે કઈક મર્યાદિત સ્વતંત્રતા છે તે પણ છીનવી લેવામાં આવતી હોય ત્યારે હિંદ એવા સુદમાં સાથ આપી શકે એમ નથી.

'ગ્રે સિટન તેમ જ ક્રાસની સરકારોએ જાહેર કહ્યું છે કે, પોતે લોકશાહી અને સ્વતંત્રતાને અર્થે અને આક્રમણનો અત લાવવા માટે લડે છે એની કારોબારી સમિતિને ગણ્ય છે. પણ તાજેતરના થોડા વરસોના ઇતિહાસ આપનામાં અવેલા વચનો તેમ જ જાહેર કરવામાં આવેલા આદર્શો તથા તેમની પાછળ રહેના સાચા આશયો અને હેતુઓ વચ્ચે ભારે તફાવત જતાનનારા દાખલાઓથી ભરપૂર છે.' પહેલા મહાયુદ્ધના સમયના અને તે પછી અનેના બનાવોનો ઉલ્લેખ કર્યા પછી જણાવવામાં આવ્યું, 'દેખીતી રીતે બહુ ઉત્સાહપૂર્વક આપવામાં આવેલાં વચનોનો નિર્જન્યપણે ભંગ કરવામાં આવ્યો હતો એ હકીકત એ પછીના ઇતિહાસે પુરવાર કરી આપી છે. હવે વળી પાછું કહેવામાં આવે છે કે લોકશાહી ભયમાં આવી પડી છે અને તેનું રક્ષણ મરુ જોઈએ અને એ વિધાન સાથે કાર્યવાહક સમિતિ સપૂર્ણપણે સહમત છે. પશ્ચિમના દેશોના લોકો એ આદર્શ અને ઉદ્દેશથી પ્રેરણા છે અને એને માટે જનિધનો આપવાને તેઓ તૈયાર છે એમ કાર્યવાહક સમિતિ

માને છે પણ પ્રજાના તેમ જ જેમણે યુદ્ધમાં પોતાના બલિદાન આપ્યા હતા તેમના આદર્શો ને લાવનાઓની વારવાર અવગણના કરવામાં આવી છે અને તેમને આપવામાં આવેના વચનોનું પાલન કરવામાં આ યુ નથી.

‘યુદ્ધ જો ચાતુ વ્યવસ્થા, સામ્રાજ્યના તામાના પ્રદેશો, વસાહતો, સ્થાપિત દિતો તેમ જ વિશિષ્ટ અધિભરો વગેરે જેમના તેમ ટકાવી રાખવાને માટે હોય તો હિંદને તેની સાથે જરા પણ લેવાદેવા નથી પણ યુદ્ધનો મુદ્દો લોકશાહી અને લોકશાહીના પાયા પર રચાયેલી જગતની વ્યવસ્થા સ્થાપનાને હોય તો હિંદને એમાં ભાગ રસ છે ચિંતનની લોકશાહી અથવા દુનિયાની લોકશાહીના દિતો અને હિંદની લોકશાહીના દિતો વચ્ચે કશું ધર્ષણ નથી એની કારોમારી સમિતિને ખાતરી છે પણ હિંદ માટેની અને ખીજા દેશો માટેની લોકશાહી તેમ જ સામ્રાજ્યવાદ અને ફાસીનાદ વચ્ચે મૂળભૂત અને જુસી ન શકાય એવું ધર્ષણ રહેતું છે ચિંતન જો લોકશાહી ટકાવવાને તેમ જ તેનો ફેલાવો કરવાને માટે લડતુ હોય તો પછી તેના તામાના મુનકોમાથી તેણે સામ્રાજ્યશાહીનો ખમ્મસ અત લાવવો જોઈએ સ્વતંત્ર અને લોકશાહી હિંદ આક્રમણ સાર્વે ઓકખીજાનું રક્ષણ કરવા માટે તેમ જ આર્થિક સહકાર માટે ખીજા રાષ્ટ્રો સાથે સહર્ષ જોડાશે સ્વતંત્રતા અને લોકશાહીના પાયા પર રચાયેનો તથા માનવજાતના નિમસ તેમ જ પ્રગતિને માટે દુનિયાના જ્ઞાન તેમ જ સાધનસપત્તિનો ઉપયોગ કરે એવો જગતના રાષ્ટ્રોનો સઘ સ્થાપવાને માટે તે કાર્ય કરશે.’

કોંગ્રેસની કારોમારી સમિતિ રાષ્ટ્રીય દષ્ટિવાળી હોવા છતાં તેણે આંતર રાષ્ટ્રીય દષ્ટિથી વિચાર કર્યો અને યુદ્ધ એ સશસ્ત્ર દળો વચ્ચેની સાહમારી કરતાં કર્ષક નિશંય છે એમ તેણે માન્યું ‘જો કટોચી યુરોપને માથે આવી પડી છે તે માત્ર યુરોપની જ નહીં, માનવજાતની પણ કટોચી છે અને તે ખીજા કટોચીઓ અથવા યુદ્ધોની પેઠે આજની દુનિયાની વ્યવસ્થાના પાયાને જેમનો તેમ રહેલા દર્ષને પસાર થવાની નથી રાજકીય, સામાજિક તેમ જ આર્થિક દષ્ટિથી તે દુનિયાની નવેસરથી રચના કરશે એ રચના સારી હશે કે ખૂરી તે ભગવાન જાણે આ કટોચી ગયા મહાયુદ્ધ પછી જોખમકારક ઘર્ષ પડે એટલા મધ્ય પ્રમાણમાં વધી ગયેના સામાજિક તેમ જ રાજકીય સઘર્ષો અને વિરોધોનું અનિનાય પરિણામ છે અને એ સઘર્ષો તેમ જ વિરોધો દૂર કરવામાં આવે ને નહીં સમગ્રના સ્થાપિત કરવામાં આવે તે સિવાય એનું નિરાકરણ આવવાનું નથી એક દેશ પરના ખીજા દેશના આધિપત્યનો તેમ જ તે દ્વારા થતા શોષણનો અત લાગીને અને સૌના દિતની દષ્ટિથી આર્થિક સબધોની પુનઃવ્યવસ્થા કરીને જ આ સમગ્રના પેદા કરી શકાય એમ છે હિંદ એ પ્રશ્નની

કસોળી છે, કેમ કે હિંદુ આધુનિક જમાનાની સામ્રાજ્યશાહીનો સર્વોપરી દાખનો છે અને આ મહત્ત્વના પ્રશ્નની અવગણના કરીને કરવામાં આવેલી દુનિયાની કોઈ પણ પુનર્ચના સફળ થઈ શકે એમ નથી જગતની પુનર્ચના અથવા નવસર્જનની કોઈ પણ યોજનામાં હિંદુ પોતાની અદ્યત્ત સાધનસંપત્તિ સાથે મહત્ત્વનો ભાગ ભજવવો જોઈએ પણ મહાન ધ્યેયની સિદ્ધિને અર્થે મર્્યા કરવાને માટે તેની શક્તિઓ મુખ્ય થઈ હોય એવા સ્વતંત્ર રાષ્ટ્ર તરીકે જ તે એમ કરી શકે સ્વતંત્રતા આજે અવિભાજ્ય વસ્તુ બની છે અને દુનિયાના કોઈ પણ ભાગમાં સામ્રાજ્યશાહી ચાલુ રાખવાનો હરેખ પ્રયાસ અનિવાર્ય રીતે નવી આપત્તિ લાવનારો થઈ પડશે.

હિંદુ દેવી રાજાઓએ યુરોપમાં લોન્શાહીના ધ્યેયને મદદ આપવાનું જાણ્યું યુ હવું તેનો ઉલેખ કરીને કારોમારી સમિતિએ તેમને એવી સલાહ આપી કે તેમના રાજ્યોમાં પ્રવર્તતી નિર્ભેજ અને હડહડતી આપણીને બદલે તેઓ લોકશાહી દાખન કરશે તો તેમની લોકશાહીને મદદ આપવાની દરખાસ્ત સાથે એનો મેગ ખાશે.

કારોમારી સમિતિએ હરેક રીતે મદદ કરવાની પોતાની ઇતેજારી ફરીથી વ્યક્ત કરી અને જૂનામળની તેમ જ ચાલુ સમયની ક્ષિત્તિ નીતિના વનજ પ્રત્યે પોતાનો ભય દર્શાવ્યો અને જાણ્યા-યુ કે એમાં તેને 'લોન્શાહી કે આત્મનિર્ણયના ધ્યેયને આગળ ધપાવવાનો પ્રેરક પ્રયત્ન અથવા યુદ્ધને અગેલી ક્ષિત્તિ સરકારની હાનની જાહેરાતોનો અમલ થઈ રહ્યો છે અથવા ભવિષ્યમાં તેમનો અમલ કરવામાં આવશે એવા કશા લક્ષણો દેખાતાં નથી.' પરંતુ તેણે ઉમેર્યું, 'પ્રસંગી ગંભીરતા તથા માણસનું મગજ કામ કરી શકે તેના કરતાયે કેટલીક વાર વધારે ત્વરાથી પાછલા થોડા દિવસોમાં બનાવો બન્યા છે એ હકીકત ધ્યાનમાં લેતા રોમારી સમિતિ આજની ધડીએ છવત્તનો નિર્ણય લેવા માગતી નથી જોઈ કઈ મર્્યા વાતો હોડમાં મુગયેની છે, સાચા ઉદ્દેશો શા છે અને વર્તમાન સમયમાં તેમ જ ભવિષ્યમાં હિંદુની શી સ્થિતિ રહેવાની છે તેની ચોખવટ માટે અવગણ રહે' એથી મર્્યાવાહક સમિતિએ 'લોન્શાહી તેમ જ સ્વતંત્રતા અને કંપનમાં આવેલી નવી વ્યવસ્થાના સબધમાં ક્ષિત્તિ સરકારના યુદ્ધ અગે ઉદ્દેશો શા છે, ખાસ કરીને એ ઉદ્દેશો હિંદુને કેવી રીતે લાગુ પાડવાના છે અને વર્તમાન સમયમાં તેનો કેવી રીતે અમલ કરવાનો છે તે વિષે સ્પષ્ટ જાહેરાત કરવાનું તેને આમત્રણ આપ્યું એ ઉદ્દેશોમાં સામ્રાજ્યશાહી નાબૂદ કરવાનો અને હિંદુની પ્રજાની ઇચ્છા અનુસાર તેની રાજ્યનીતિ દોરવાય એવા સ્વતંત્ર રાષ્ટ્ર તરીકે હિંદુને ગણવાનો સમાવેશ થાય છે ખરો? કોઈ પણ જાહેરાતની સાચી કસોળી વર્તમાન સમયમાં તેનો

અમલ કરવામાં આવે તે છે, કેમ કે વર્તમાન જ આજનાં કાર્યોને દોરવણી આપશે અને ભવિષ્યકાળનું ઘડતર કરશે. . . . ગા બીજાં યુદ્ધ પાંચ સાત્રાજ્યશાહીની ભાવનાથી અને આજની વ્યવસ્થાને ટકાવી રાખનાના હેતુથી ચલાવવામાં આવશે તો એ એક અત્યંત કઠુ ઘટના નીવડશે. યુદ્ધો અને માનવીની અધોગતિનું કારણ એ સાત્રાજ્યશાહી અને આજની વ્યવસ્થા છે.'

ચિંતાભરી વિચારણા પછી બહાર પાડવામાં આવેલું આ નિવેદન હિંદ અને ઇંગ્લંડ વચ્ચે ઊભી થયેલી તેમ જ દોઢ સદી સુધી તેમની વચ્ચેના સંબંધો વિષમય બતાવનારી દીવાલો બેઢવાનો અને જનતાના ઉત્સાહના પીડબળ સહિત આ જગદુબ્યાપી જાદવાસ્થળોમાં જોડાવાની અમારી ઇતેમ્મરી તેમ જ સ્વતંત્રતા માટેની અમારી ઉકેલ ઇંગ્લેન્ડના સુમેળ સાધવાનો કાર્ષક માર્ગ જોળવા માટેના પ્રયત્ન હતો. સ્વતંત્રતા માટેના હિંદના હકની ઘોષણા કંઈ નવી વાત નહોતી. એ કંઈ યુદ્ધ કે આંતરરાષ્ટ્રીય કટોકટીમાંથી ઉદ્ભવી નહોતી. ઘણા લાંબા વખતથી એ અમારી સઘળી વિચારણા તેમ જ પ્રશ્નચિંત્નોના પાયાની વાત બની હતી અને અનેક પેઢીઓથી અમે એનું રટણ કરતા આવ્યા છીએ. હિંદની સ્વતંત્રતાની સ્પષ્ટપણે જાહેરાત કરીને પછીથી યુદ્ધની જરૂરિયાતો જોતાં આજના સંજોગો સાથે તેને બંધબેસતી કરવામાં કશી મુશ્કેલી નહોતી. ખરેખર, યુદ્ધ યુદ્ધની જરૂરિયાતોને લીધે એમ કરવું જરૂરી હતું. હિંદની સ્વતંત્રતાને સ્વીકાર કરવાની ઇચ્છાની ઇચ્છા ને તેનો સંકલ્પ હોત તો બધી મોટી મુશ્કેલીઓ તો દૂર થતી હતી અને જે કંઈ બાકી રહેતું હતું તેનો લાગતાવળગતા પક્ષોની સંમતિથી તોડ લાવી શકાય એમ હતું. દરેક પ્રાન્તમાં પ્રાન્તિક સરકાર વહીવટ કરતી હતી. યુદ્ધકાળ પૂરતું પ્રજાકીય મધ્યસ્થ સરકારનું તંત્ર સહેલાઈથી ઊભું કરી શકાય એમ હતું. તે પ્રજાકીય ધોરણે કાર્યસાધક યુદ્ધપ્રમાસ સંગઠિત કરત, લશ્કરી દળો સાથે પૂરેપૂરો સહકાર કરત અને એક બાજુએ પ્રજા અને પ્રાન્તિક સરકારો તેમ જ બીજી બાજુએ બ્રિટિશ સરકાર વચ્ચે કડીરૂપ બની રહેત. બીજા બંધારણી પ્રશ્નો યુદ્ધ પૂરું થતાં સુધી મોકૂફ રાખી શકાત; જોકે એ પહેલાંયે તેમનો ઉકેલ લાવવાનો પ્રયત્ન થાય એ ઇચ્છવાજોગ હતું. યુદ્ધ પછી પ્રજાએ ચૂંટણી પ્રતિનિધિઓ દેશનું કાયમી બંધારણ ધડી કાઢત અને બીજાં સહિમાર્ગ હિતોની જાગૃતમાં ઇંગ્લંડ સાથે કરારો કરત.

અમારી પ્રજાના મોટા ભાગના લોકોને યુદ્ધમાં સંડોવાયેલા આંતરરાષ્ટ્રીય મુદ્દાઓની ઝાંખી સમજ નહોતી અને તાજેતરની બ્રિટિશ નીતિ પ્રત્યે તેઓ રોષે ભરાયા હતા એવે વખતે ઇંગ્લંડ આગળ આવી દરખાસ્ત રજૂ કરવી કાર્યવાહક સમિતિ માટે સહેલ વાત નહોતી. ઉભય પક્ષે લાંબા સમયથી ધર કરી બેઠેલો અવિશ્વાસ અને વહેમ કાર્ષક જાદુઈ શબ્દોથી દૂર થાય એમ નહોતું એની અમને

ખખર હતી. આમ છતાં ઘટનાઓની તાણ અને બોળને ઇગ્તડના આગેવાનેને તેમના સામ્રાજ્યશાહીના મીઠામાંથી બહાર નીકળવાની ફરજ પાડશે, તેઓ દીર્ઘદૃષ્ટિથી અમારી દરખાસ્ત સ્વીકારશે, એ રીતે હિંદ અને ઇગ્તડ વચ્ચેના લાંબા કાગના ઝંઘડાને અંત લાવશે અને હિંદનો ઉત્સાહ તેમ જ સાધનસંપત્તિ યુદ્ધની દિશામાં વાળવા માટે માર્ગ મોકળો કરી આપશે એવી આશા અમે રાખતા હતા.

પણ એમ થનાર નહોતું અને પોતાના જવાબમાં તેમણે અમારી બધી માગણીઓ નકારી. મિત્ર અને સાથી તરીકે અમે તેમને કામના નહોતા પણ એક શુભામ પ્રજા તરીકે અમે તેમની આશા ઉદ્ભવતા રહીએ એવું તેમને જોઈતું હતું એ સ્પષ્ટ થઈ ગયું. બને સંદેશ સંબંધેનો ઉપયોગ કરતા હતા પણ ઉભય પક્ષ જુદા જુદા અર્થમાં તે વાપરતા હતા. અમારે પક્ષે સહકાર એટલે કે સાથીઓ અને સમોવડિયા વચ્ચેનો સંદેશ જ્યારે તેમને મન સહકાર એટલે તેઓ હુકમ કરે અને અમે જરા પણ આનાકાની વિના તે ઉપલી લઈએ એવો અર્થ હતો. અમારી સમક્ષ અમે જે ધ્યેય રાખ્યું હતું તેમ જ જોઈ અમારા જીવનને કંઈક સાર્થકતા અર્પી હતી તે બધાને બેવડા નીવડ્યા હતા અને તે બધાનો ત્યાગ કર્યા વિના એ સ્થિતિ સ્વીકારવાનું અમારે માટે અશક્ય હતું. અમારામાંના કેટલાક એ વસ્તુ સ્વીકારી લેવાને ઇચ્છત તોયે અમે અમારી પ્રજાને અમારી સાથે ન રાખી શક્યા હોત, એક જગ્યાએ ખૂચી ગયા હોત અને રાષ્ટ્રીયતાના જીવંત પ્રવાહથી અગગા અને વિમુખ થઈ ગયા હોત. વળી અમે જેના સ્વપ્નાં સેવતા હતા તે આંતરરાષ્ટ્રીયતાથી પણ અમે વિમુખ થઈ ગયા હોત.

અમારી પ્રાન્તિક સરકારોની સ્થિતિ પણ મુશ્કેલ બની ગઈ. તેમની સામે એ જ રસ્તા પડેલા હતા : કાં તો ગવર્નરે અને વાર્ષિકરોયની સતત દરમ્યાન-ગીરીને વશ વર્તવું અથવા તેમની સામે બાથ બીડવી. ઉપલા દરજ્જાના બધા નોકરો ગવર્નરેને પક્ષે હતા. પ્રધાનો તેમ જ ધારાસભ્યોને તેઓ પહેલાં કરતાં પણ વધુ પ્રમાણમાં ઘૂસી જનારાઓ તરીકે લેખતા હતા. વળી પાછો આપણું રાજ્ય અથવા તેના પ્રતિનિધિઓ અને પાર્લમેન્ટ અથવા ધારાસભા વચ્ચેનો જુગલૂતો બંધારણી ઝંઘડો પેદા થયો. ફેર એટલો હતો કે અહીં રાજ્ય અથવા તેના પ્રતિનિધિઓ પરદેશી હતા અને લશ્કરી બળને જોરે પોતાની સત્તા ટકાવી રાખતા હતા. વિરોધ તરીકે આક્રમિક પ્રતિભાંની કેમિસ્ટી સરકારોએ રાજનામાં આપવાં એવો નિષ્કૃષ્ટ કરવામાં આવ્યો. આમ કુદ અગિયાર પ્રજામાંથી બંગાળ, પંજાબ અને સિંધ એ ત્રણ સિવાયની બધી પ્રાન્તિક સરકારોએ રાજનામાં આપ્યાં. કેટલાકનો મત એવો હતો કે રાજનામું આપવાને બદલે

તેમણે પોતાનું કાર્ય ચાલુ રાખવું અને એ રીતે ગવર્નરને હાથે ખરતરફી વહોરી લેવી. પાયામાં રહેલો અને દિવસે દિવસે વધારે ને વધારે ખુલો થતો જતો સઘર્ષ બેતા પ્રધાનો અને ગવર્નરો વચ્ચે અચકામણી અનિવાર્ય હતી અને તેઓ રાજીનામું ન આપે તો તેમને તેમના હોદ્દા પરથી ખરતરફ કરવામાં આવત તેમણે રાજીનામું આપીને એ રીતે ધારાસભાને વિખેરી નાખી નવી ચૂંટણી કરવાને આમત્રણ આપવાનો શુદ્ધ બંધારણી માર્ગ અખત્યાર કર્યો. એ પ્રધાનોની પાછળ ધારાસભામાં મોટી બહુમતી હતી એટલે બીજા પ્રધાન-મંડળો રચી શકાય એમ નહોતું પણ ગવર્નરો નવી ચૂંટણી ટાળવાને ઇતેજાર હતા, કેમ કે ચૂંટણી થાય તો તેમાં કોંગ્રેસનો ભારે વિજય થાય એ તેઓ ખરામર જાણતા હતા ધારાસભાઓને વિખેરી ન નાખતા તેમણે તેને ડેવગ મોકૂફ રાખી અને પ્રાન્તિક સરકારો તેમ જ ધારાસભાઓની બંધી સત્તા પોતાના હાથમાં લીધી. તેઓ પ્રાંતોના સંપૂર્ણપણે આપખુદ વડા સત્તાધારીઓ બન્યા ચૂંટણીને ધોરણે રચાયેલી કોર્ટ પણ સરકારને પૂછ્યાગાછ્યા વિના અથવા પ્રગતમતની પરવા રાખ્યા વિના તેઓ કાયદાનું કર્ચે જતા હતા, વટહુકમો બહાર પાડે રાખતા હતા અથવા પોતાની મરજીમાં આવે તે કર્ચે જતા હતા.

ઇંગ્લેન્ડના આગેવાનોએ ધણી વાર કહ્યું છે કે, કોંગ્રેસની કારોબારી સમિતિએ અધિકારવાદી પદ્ધતિ અખત્યાર કરીને પ્રાન્તિક સરકારો પાસેથી રાજીનામાં અપાવ્યા છે. કાસીનાદી અને નાગીવાદી દેશોની બહાર બીજા કોર્ટના પણ કરતા વધારે આપખુદ અને અધિકારવાદી રીતથી જેઓ કાર્ય કરતા આવ્યા છે તેમના તરફથી આવેલા આક્ષેપ મૂકવામાં આવે છે એ ખરેખર વિચિત્ર છે. સાચી વાત એવી છે કે પ્રાન્તિક ક્ષેત્રમાં કાર્યની સ્વતંત્રતા અને વાર્ષિકરોપ કે ગવર્નરની મિનદરમ્યાનગીરી એ કોંગ્રેસની નીતિના પાયાના મુદ્દા હતા એને આધારે જ ધારાસભાના સભ્યો ચૂંટાયા હતા અને વાર્ષિકરોપ તરફથી ખોળાધરી મળ્યા પછી પ્રાન્તિક સરકારો રચાઈ હતી હવે આ દરમ્યાનગીરી વારંવાર થવા લાગી અને ૧૯૩૫ના હિંદ શાસન ધારામાં પ્રાન્તિક સરકારોને આપવામાં આવેલી સત્તા સુધ્ધા વધુ મર્યાદિત કરી નાખવામાં આવી સિંગિશ પાર્લમેન્ટે એ કાયદામાં સુધારો કરી યુદ્ધના હેતુઓને અર્થે પ્રાન્તોને મળેલી એ કાનૂની સત્તા પણ રદ કરી પ્રાંતોના કારોબારમાં કચા અને કચારે દરમ્યાનગીરી કરી એ હિંદી સરકારના એગ્રે કે વાર્ષિકરોપના વિવેક પર સંપૂર્ણપણે ઊડવામાં આવ્યું અને પ્રાન્તિક સરકારોની સત્તાના રક્ષણ માટે કોર્ટ પણ કાનૂની મતમતીઓ રહી નહીં પ્રાન્તિક સરકારો આમ હિંદી સરકાર અથવા કહે કે માત્ર વાર્ષિકરોપની મદદરજાનીથી પોતાનો કારભાર ચલાવી શકે એમ હતું વાર્ષિકરોપ અને ગવર્નર જનરલ યુદ્ધની જરૂરિયાતોના બદલાના નીચે

પ્રાન્તિક સરમંત્રે તેમ જ ધારાસભાઓનો એકેએક નિર્ણય ઉઠાપી અથવા રદ કરી શકે એમ હતું એમાં પોતે જ નીમેલી ઝારોમારી સમાના સહમંત્રની બેશક તેને ખાતરી હતી આ સભોગેમાં કોઈ પણ જવાબદાર પ્રધાનમંડળ કાર્ય ન કરી શકે કા તો તેને ગવર્નર તેમ જ સરમંત્રી નોકરોની સાથે અથવા ધારાસભા અને તેના મંત્રીઓની સાથે અથગમણમાં આવવું પડે. જ્યાં કોંગ્રેસી સભ્યોની બહુમતી હતી તે દરેક ધાગમધામાં યુદ્ધ શરૂ થયા પછી કોંગ્રેસની માગણીનો દરેક વિધિસર પસાર કરવામાં આવ્યો અને વાર્ષિકરોડ એ માગણી નકારે એવું એમાંથી અથગમણ અથવા રાજીનામું આપવાની સ્થિતિ આવ્યા વિના ન રહે પ્રજામાં સામાન્ય રીતે બ્રિટિશ સત્તા સામે લડત શરૂ કરવાની લાગણી પ્રવર્તતી હતી પણ કોંગ્રેસની ઝારોમારી સમિતિ બની શકે ત્યાં સુધી એ ટાળવાને આગુર હતી અને તેણે હળવો માર્ગ અપ્પવાર કર્યો એક દરેક પ્રજાની લાગણીનો અથવા સામાન્ય ચૂંટણી કરીને મતદારોની લાગણીનો ક્યાસ કાઢવાનું સરકારને માટે સહેલું હતું પણ તેણે એમ કરવાનું ટાળ્યું કેમ કે ચૂંટણીમાં કોંગ્રેસની ભારે જીત થશે એ વિષે તેને રજાશર શકા નહોતી.

બગાગ અને પંજાબના મોળા પ્રાન્તોમાં તેમ જ સિંધના નાના પ્રાન્તમાં પ્રાન્તિક સરકારોએ રાજીનામા આપ્યા નહોતા બગાગ તેમ જ પંજાબ એ મને પ્રાન્તોમાં ગવર્નરે અને ઉપલા દરજ્જાના સરમંત્રી નોકરો પહેલેથી આગળ પડતો ભાગ ભજવતા આવ્યા હતા એવે ત્યાં આગળ ઝંબડો બિંબો થઈ શકે એમ નહોતું આમ છતાં થોડા વખત બાદ બમાળમાં ગવર્નરને વડા પ્રધાન પર હતરાજ થઈ અને તેણે તેને તેમ જ તેના પ્રધાનમંડળને રાજીનામું આપવાની ફરજ પાડી સિંધમાં પણ, થોડા વખત બાદ ત્યાંના વડા પ્રધાને બ્રિટિશ સરમંત્રીની નીતિની નીમ મરતો પત્ર વાર્ષિકરોડને લખ્યો અને તેની સામે વિરોધ તરીકે તે સરકારે તેને આપેનો ખિતામ તેણે છોડી દીધો તેણે રાજીનામું આપ્યું નહીં પણ વાર્ષિકરોડે આ પત્ર લખવાના શુભ માટે ગવર્નર પાસે તેને વડા પ્રધાનના પદ પરથી બરતરફ મરાવ્યો એ પત્ર વાર્ષિકરોડના મોભાને અનુરૂપ લેખવામાં ન આવ્યો.

કોંગ્રેસી પ્રાન્તિક સરમંત્રેએ રાજીનામા આપ્યાને લગભગ પાંચ વરસ થયા આવ્યા છે આ મધ્ય સમય દરમ્યાન એ બધા પ્રાન્તોમાં એક માણસનો એંગલે કે ગવર્નરનો અમલ ચાલુ રહ્યો છે અને યુદ્ધના બહાનાના લામપિછોડ નીચે આગણીસમી સદીના વચગાળાના સમયના સો ટકા આપણીના અમલ નીચે અમે પાછા આવી પડ્યા છીએ સિવિલ સર્વિસના અને પોલીસ ખાતાના અમલદારો સર્વમત્તાધારી થઈ પડ્યા છે એમાંનો કોઈ યુરોપિયન કે હિંદી અમલદાર - બ્રિટિશ સરમંત્રી હૈયાસતી નીતિનો અમલ કરવાની સહેજ પણ આનામની

દર્શાવે તો તેના પર તેનો કોપ બિનરતો કોંગ્રેસ સરકારોનું ધણખુરુ-કામ ધૂગ બેગુ કરી દેવામાં આવ્યું છે અને તેમની યોજનાઓ રદ કરવામાં આવી છે સદ્ભાગ્યે ગણોત્તરને અગેના કેટલાક ધારાઓ હજી ચાલુ રહ્યા છે પણ એનો પણ ધણી વાર ગણોત્તરના હિતની વિરુદ્ધ અર્થ કરવામાં આવે છે

છેના એ વરસ દરમ્યાન ધારાસભાના અનેક સભ્યોને જેલમાં પૂરનાની સીધી સાદી અને સુગમ રીતથી લઘુમતીને બહુમતીમાં ફેરવી નાખીને આસામ, ઓરિસા તેમ જ વાયવ્ય સરહદના નાના પ્રાંતોમાં પ્રાંતિક સરકારોની પુનઃસ્થાપના કરવામાં આવી છે બંગાળમાં હાલનું પ્રધાનમંડળ ત્યાંની ધારાસભામાંના યુરોપિયન સભ્યોના મોટા સમૂહના ટેકાથી મધી રીતે ટકી રહ્યું છે ઓરિસાનું પ્રધાનમંડળ સામા વખત સુધી ન ટકી શક્યું અને એ પ્રાંત પાછો એક માણસના, એકલે કે ગવર્નરના અમલ નીચે આવ્યો વાયવ્ય સરહદના પ્રાંતમાં ધારાસભામાં બહુમતીનો ટેકો ન હોના છતાં પ્રધાનમંડળ ચાલુ રહ્યું અને એટલા માટે ધારાસભાની બેઠક બેનાનવાનું ટાળવામાં આવ્યું પણ તેમ જ સિંધમાં ધારાસભાના જેટ બહાર રહેલા કોંગ્રેસી સભ્યો પર વહીવટી તંત્રમાં બળવાની ધારાસભાની બેઠકમાં હાજરી આપવાની અથવા કેઈ પણ જાહેર પ્રવૃત્તિમાં ભાગ લેવાની તેમને મનાઈ કરવામાં આવી * *

૪

કોંગ્રેસની બીજી દરખાસ્ત અને બ્રિટિશ સરકારનો નકાર જિ અર્થિલ

આ આઠ પ્રાંતોમાં પ્રજાકીય સરકારને બદલે એક માણસનો આપખુદ રાજવહીવટ શરૂ થયો એ પ્રધાનમંડળ બદલાતા મથાળા પરના અમુક લોકોને મદને બીજા સત્તા પર આવે એ જાનનો ફેરફાર નહોતો સમગ્ર રાજ્યતંત્રની બાબત, નીતિ તેમ જ કાર્યપદ્ધતિ પર અસર કરનારો એ પાયાનો તેમ જ મૂળભૂત ફેરફાર હતો વહીવટી તંત્ર અને મથકો અમનદારો પરના ધારાસભાના ને બીજા પ્રજાકીય અકુશો નહીં થયા હતા અને ગવર્નરથી માંડીને સિવિલ સર્વિસના અમલદારોનું અને પોલીસ ખાતાનું પ્રજા તરફનું વલણ

૧૯૪૫ના આરંભમાં સરહદની ધારાસભાની બેઠક બજેટ પસાર કરવાને માટે આખરે મળી વિશ્વાસની દરખાસ્તમાં પ્રધાનમંડળની હાર થઈ અને તેણે રાજીનમું આપ્યું ત્યાર પછી ત્યાં કોંગ્રેસ પ્રધાનમંડળ હોદ્દા પર આવ્યું તે ખાનસાહેબ તેના પડો પ્રધાન બન્યા

અદલાઈ ગયું એ કેવળ કોંગ્રેસ સરકારો હોદ્દા પર આવી તે પહેલાં જેવી હતી તેની સ્થિતિ નહોતી એ તેના કરતા ઘણી જૂરી સ્થિતિ હતી કહેવાના કાયદાની દૃષ્ટિએ એ ઓગણીસમી સદીની નિરકુશ આપખુદ અમનની સ્થિતિ હતી પણ વહીવટી તંત્રમાના વિગિશ અમનદારોમા પહેલાના સમયના વિશ્વાસ તેમ જ વાલીપણાની લાગણીનો અભાવ હોવાથી તેમ જ લાગ્યા સમયથી જડ ધારી બેઠેલા તેમના સ્થાપિત હિતો હવે તૂટવા લાગ્યા હતા તેને લીધે તેમનામાં કર અને દૂપની ભાવના વ્યાપેની હોવાથી વહેવારમા એ સ્થિતિ એવાયે વધારે આકરી ખની હતી સરા એ વરસનો કોંગ્રેસ સરકારોનો અમલ તેમને વસમો લાગ્યો હતો અને કરી પણ તખ્તીફ આપે કે તરત જેમને હમેશા જેલમાં ધોવી દર્દ શકાતા હતા તેમણે નક્કી કરેની નીતિનો અમન કરવાનું તેમ જ તેમના હુકમો ઉઠાવવાનું આહવાદક તો કયાથી હોય ? હવે અમલની પદ્ધતિ પાછી શરૂ કરવાની જ નહીં, પેના તકનીફ પેદા કરનારાઓને તેમને યોગ્ય સ્થાને મૂકી દેવાની ઇચ્છા પણ ઉદ્ભવી ખેતરમા કામ કરતો ખેડૂત, કારખાનાઓમા કામ કરતો મજૂર, કારીગરો અને દુમનદારો, ઉદ્યોગપતિઓ, ધંધાદારી વર્ગો, કોલેજમા અભ્યાસ કરના યુવાનો અને યુવતીઓ, નીચના દરજ્જાના નોકરો તેમ જ પ્રમુખીય સરકારોના સંબંધમા નામનોયે ઉત્સાહ ખતાવનારા ઉપલા દરજ્જાના નોકરો સુધ્યા—સૌને પ્રતીતિ કરાવવાની હતી કે બ્રિટિશ રાજ હજી આવું છે અને તેની સાથે હિસાબ ચૂકવવાનો હજી જાડી છે વળી, થોડા સમયને માટે કેટલાક બહારના ઘૂસી જનારાઓ નહીં, પણ એ રાજ એ સૌના વ્યક્તિગત ભાવિનો તેમ જ તેમની ઉન્નતિની તકનો નિર્ણય કરનાર હવે પ્રધાનોના હાથ નીચે સંકેત્રીઓ તરીકે કામ કરનારાઓ, હવે બડેખા ખની ગયા ગવર્નરના હાથ નીચે તેઓ કામ કરતા હતા અને તેમની અસનતી દમામફર રીતે હવે તેઓ ફગીથી ખેનવા લાગ્યા જિલ્લા મેજિસ્ટ્રેટોએ પોતપોતાના જિલ્લાઓમા પહેલાની જેમ નિરકુશપણે વર્તવાનું ફરીથી શરૂ કર્યું પેનીસોને પોતાની પુરાણી દમે વર્તવાની છૂટ મળી ગઈ તેઓ ગેરવર્તન કરે તોયે ઉપરથી તેમને ટેકો તેમ જ રક્ષણ મળવાનું છે એની તેમને ખાતરી હતી. યુદ્ધના ધૂમસ નીચે ઠાઈ પણ વાત ઢાકી શકાતી હતી

કોંગ્રેસ સરકારોના ધણા ગીમધરો સુધ્યા આ પરિસ્થિતિ જોઈને મૂઝાઈ ગયા તેમને હવે કોંગ્રેસ સરકારોના ધણા શુભો યાદ આવવા લાગ્યા અને તેમણે રાજનામું આપી દીધું એ તરફ તેઓ પોતાનો તીવ્ર અણુઓ દર્શાવવા લાગ્યા તેમના મન પ્રમાણે એ સરકારોએ ગમે તે બોગે પણ પોતાના સ્થાને વાગી રહેવું જોઈતું હવે આશ્ચર્યની વાત એ છે કે મુસ્લિમ લીગના સભ્યો પણ આવું પરિસ્થિતિ તરફ ભયની નજરે જોવા લાગ્યા હતા

બિનકોંગ્રેસી લોકો તેમ જ કોંગ્રેસ સરકારોના દીકરાઓની આવી લાગણી હતી તો કોંગ્રેસના સભ્યો તેમ જ તેના પ્રત્યે સહાનુભૂતિ રાખનારા તેમ જ ધારાસભાના સભ્યોની પ્રચલિત પરિસ્થિતિની બાજતમાં ઠેવી લાગણી હતી તેની કલ્પના સહેલાઈથી કરી શકાય એમ છે. પ્રધાનોએ પોતાના હોદ્દાઓનું રાજીનામું આપ્યું હતું પણ ધારાસભાના સભ્યો તરીકેનું રાજીનામું તેમણે નહોતું આપ્યું. વળી, ધારાસભાના પ્રમુખોએ તેમ જ તેના બીજા સભ્યોએ પણ રાજીનામાં નહોતાં આપ્યાં. આમ છતાં તેમને બાબુએ ધોક્કા દઈને તેમની અવગણના કરવામાં આવી અને નવી ચૂંટણી કરવામાં આવી નહીં શુદ્ધ બંધારણી દૃષ્ટિથી પણ આ વાત ચકાવી લઈ શકાય એમ નહોતું અને એ મુદ્દા પર ઠોર્ષ પણ દેશમાં કટોકટી પેદા થઈ હોત. દેશની રાષ્ટ્રીયતાની ભાવના વ્યક્ત કરનારી તેમ જ આટઆટલા વખતથી સ્વતંત્રતા માટે લડત લડતી આવેલી કોંગ્રેસ જેવી સમર્થ તેમ જ અર્થક્રાન્તિકારી સત્તા એક માણસનો આપખુદ અમલ નિષ્ક્રિયપણે સાંખી શકે એમ નહોતું જે બધું બનતું જતું હતું અને ખાસ કરીને જે તેના તરફ જ તાકવામાં આવ્યું હતું તે સઘળું તે હાથપગ જોડીને જોઈ રહે એમ નહોતું. ધારાસભાને અને સામાન્ય રીતે બધી જાહેર પ્રવૃત્તિઓને દબાવી દેવામાં આવી તે સામે તેમ જ હિંદને લગતી બ્રિટિશ સરકારની સમગ્ર નીતિ સામે કંઈક સક્રિય અને અમલી પડતું ભરવાની પ્રજા માગણી વારંવાર થવા લાગી.

બ્રિટિશ સરકારે પોતાની મુદ્દનેમો જાણાવવાની અથવા હિંદમાં કંઈક પણ પ્રગતિ કરવાની ના પાડી ત્યાર પછી કાર્યવાહક સમિતિએ જાહેર કયુઃ 'કોંગ્રેસની આ માગણીનો આપવામાં આવેલો જવાબ તદ્દન અસંતોષકારક છે અને બ્રિટિશ સરકારની વતી ગેરસમજૂતી પેદા કરવાનો તેમ જ મુખ્ય ને નૈતિક મુદ્દાની બાબતમાં ભ્રમ ઉત્પન્ન કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે. . . . અપ્રસ્તુત મુદ્દાઓને આગળ કરીને મુદ્દનેમો તેમ જ હિંદની સ્વતંત્રતાને અંગેની જાહેરાત કરવાનું ટાળવાના આ પ્રયત્નને કાર્યવાહક સમિતિ દેશમાંનાં પ્રગતિ-વિરોધી તત્ત્વો સાથે મૈત્રી કરીને હિંદ પરનું સામ્રાજ્યવાદી આધિપત્ય કાયમ રાખવાની ઇચ્છા તરીકે લેખે છે મુદ્દની કટોકટી તેમ જ તેમાંથી ઉદ્ભવતા પ્રશ્નોને કોંગ્રેસ તત્ત્વતઃ નૈતિક બાબત લેખે છે અને સોદ્ધ કરી લેવાની ભાવનાથી પ્રેરણાને તે એમાંથી લાભ ઉઠાવવા માગતી નથી. મુદ્દનેમો તેમ જ હિંદની સ્વતંત્રતાના નૈતિક ને પ્રધાન મુદ્દાનો સનોષકારક ઉકેલ લાવવો જોઈ એ; બીજા ગૌણ પ્રશ્નોની વિચારણા ત્યાર પછી જ થઈ શકે. પ્રજાના પ્રતિનિધિઓના હાથમાં સાચી સત્તા આપવામાં આવે તે સિવાય ઠોર્ષ પણ સંજોગોમાં વચગાળાના સમય પૂરતી પણ સરકારની જવાબદારી કોંગ્રેસ લઈ શકે એમ નથી.'

કારોબારી સમિતિએ વધારામાં જણાવ્યું, બ્રિટિશ સરકારની વતી કરવામાં આવેલી જાહેરાતોને લીધે કોંગ્રેસને બ્રિટિશ રાજનીતિથી અલગ રહેવાની ફરજ પડી છે અને તેની સાથેના અસહકારના પ્રથમ પગલા તરીકે પ્રાંતોમાંની કોંગ્રેસ સરકારોએ રાજનામાં આધ્યા છે. અસહકારની સામાન્ય નીતિ ચાલુ રહી અને બ્રિટિશ સરકાર પોતાની નીતિ જદાં તે સિવાય તે ચાલુ રહેત. 'આમ છતાં કાર્યવાહક સમિતિ મહાસભાવાદીઓને યાદ આપવા માગે છે કે, વિરોધી સાથે સમજૂતી પર આવવાનો એક પણ પ્રયાસ જતો ન કરવો જોઈએ એ વાત દરેક પ્રકારના સલાહદાના મૂળમાં રહેલી છે. . . . એથી, બ્રિટિશ સરકારે જોકે કોંગ્રેસ સામે પોતાનાં દ્વાર બંધ કર્યાં છે છતાં કાર્યવાહક સમિતિ માનવમાં સમાધાન પર આવવા માટેના દરેક પ્રયાસ ચાલુ રાખશે.'

દેશમાં ઉરકેરણીનું વાતાવરણ ફેલાયેલું હતું અને તેને લીધે યુવક વર્ગ કદાચ હિંસાને માગે વળે એ શક્યતા ધ્યાનમાં લઈને કારોબારી સમિતિએ દેશને અહિંસાની પાયાની નીતિની યાદ આપી, એનો ભગ ન થાય તે ખાતર તેને સાવધાન કર્યો અને આગળ વધીને જણાવ્યું, 'સલાહદા એટલે સૌના પ્રત્યે અને ખાસ કરીને વિરોધીઓ પ્રત્યે સમભાવ.' અહિંસાના આ ઉદ્દેશને યુદ્ધ સાથે કે આક્રમણ સામે દેશનું રક્ષણ કરવા સાથે કશો સંબંધ નહોતો. હિંદના સ્વાતંત્ર્યને અર્થે બ્રિટિશ અમલ સામે જે કોઈ પગલાં ભરવામાં આવે તેને અહિંસાની એ નીતિ લાગુ પડતી હતી.

પોલોડને ચગદી નાખવામાં આવ્યા પછી યુરોપમાં યુદ્ધ ઠંડું પડ્યું હતું તે મહિનાઓની આ વાત છે. યુદ્ધનો એ 'મેળો' તરીકે ઓળખાતો સમય હતો અને ખાસ કરીને હિંદમાં સામાન્ય માણસને મન તે બહુ વેગળું લાગતું હતું. હિંદના બ્રિટિશ સત્તાધારીઓને યુદ્ધ અંગેની સાધનસામગ્રી પૂરી પાડવાની હતી તે ખાદ કરતાં તે એથીયે વેગળું લાગતું હતું. હિંદનો સામ્યવાદી પક્ષ ત્યારે અને છેક ૧૯૪૧ના જૂન માસમાં જર્મનીએ રશિયા પર ચડાઈ કરી ત્યાં સુધી બ્રિટનના યુદ્ધપ્રયાસમાં કોઈ પણ પ્રકારનો સહકાર કરવાની સાવ વિરુદ્ધ હતો. તેમની સંસ્થાને ગેરકાયદે જાહેર કરવામાં આવી હતી. થોડાક જુવાનિયાઓનાં જૂથો ખાદ કરતાં ગ્રન્જમાં તેમની લાગવગ નહીં જોવી હતી. પણ પ્રવર્તતી લાગણી તેમણે તીખી વાણીમાં વ્યક્ત કરી તેથી તેમને દગાવી દેવામાં આવ્યા.

આ ગાળામાં પ્રાંતોમાં તેમ જ મધ્યસ્થ ધારાસભાની સામાન્ય ચૂંટણી સહેલાઈથી કરી શકાઈ હોત. યુદ્ધ ખતમ થઈને આડે આવતું નહોતું. એવી ચૂંટણીઓએ વાતાવરણ સ્વચ્છ કર્યું હોત અને દેશની સાચી પરિસ્થિતિ ખુલી કરી હોત. પણ બ્રિટિશ સરકારને યુદ્ધ આ સાચી પરિસ્થિતિનો ડર હતો કેમ કે, જુદા જુદા સમૂહોની લાગવગ વિશે તે વારંવાર આગળ કર્યા કરતી

હતી તે બંની ગામક દનીયોનો એજો અંત આપ્યો હોત. પણ બધી ચૂંટણીઓ દાખલામાં આવી પ્રાન્તોમાં એક માણસનો અમલ ચાલુ રહ્યો અને અનિગમ મર્યાદિત મતાધિભગને ધોરણે ત્રણ વરસને માટે ચૂંટાયેલી મધ્યસ્થ ધાગસભાને દમ વગમ થતા આવ્યાં છતાં હજી તે ચાલુ રહી છે ૧૯૩૬ની સ્વયંમાં યુદ્ધ શરૂ થયું ત્યારે પણ એ પુરાણી થર્મ ગર્મ હતી અને તેની મુકરર કરેલી મુદત કરતાં બે વરસ વધારે લંબાઈ હતી દર વરસે એની મુદત લખાવવામાં આવે છે, તેના સંખ્યો વધારે ને વધારે વયોગ્રહ તેમ જ અમાનનીય થતા જાય છે, ઠેકનીક વાર મગ્યશરમ્ય પણ થાય છે અને ચૂંટણીની સ્મૃતિ મુધ્યા લુપ્ત થઈ જાય છે. બ્રિટિશ સરકારને ચૂંટણીઓ પસંદ નથી. રાજના એકધારા જીવનમાં તે વિશેષ નાખે છે આપમમાં લડના અિન્નઅિન્ન ધર્મના લોકો તેમ જ પક્ષો-વાગા દિદનું ચિત્ર અપ્પટ બનારી દે છે. ચૂંટણીઓ ન હોય તો મહેરબાની વરસાવવાને પાત્ર વ્યખ્તિ અથવા જૂથને મદત્વ આપવાનું સુગમ થઈ પડે છે

એકંદરે આખા દેશની અને ખાસ કરીને એક માણસનો આપખુદ દોર પ્રવર્તતો હતો તે પ્રાન્તોની પરિસ્થિતિ ઉત્તરેતર વધુ ને વધુ તગ ખનતી ગઈ પોતાની સામાન્ય પ્રવૃત્તિ ચલાવવા માટે કોંગ્રેસીઓને વીણી વીણીને જોલમાં ધકેલી દેવામાં આવ્યા અને નાના નાના અમલદારો તેમ જ પોલીસોના જુલમો-માથી રાહત મેળવવાને માટે ખેડૂતો ત્રાદિ ત્રાદિ પોમરતા હતા યુદ્ધને નામે તેમની પામે અનેક રીતે પૈસા કઢાવીને એ અમલદારો તેમ જ પોલીસો પોતાના ઉપરીઅધિકારીઓની મહેરબાની મેળવના તાખતા હતા આ પરિસ્થિતિને પહોંચી વળવા માટે કોઈકે પ્રમરનું પગલું ભરવાની માગણી દાખી ન શકાય એટલી પ્રમગ બની અને ૧૯૪૦ની સાનમાં મિદ્દારમાં શમગઢ ખાતે મૌલાના અબુલ કલામ આઝાદના પ્રમુખપણા નીચે મળેલા કોંગ્રેસના અધિવેશનમાં હવે સનિયમબગનો એકમાત્ર રસ્તો બાકી રહે છે એવો નિષ્કર્ષ કરવામાં આવ્યો. આમ જતાયે કોંગ્રેસે તે સમયે કોઈ અમલી પગલું ભરવાનું દાખ્યું અને પ્રમને એને માટે તૈયાર થવાનો આદેશ આપ્યો

આતરિક કટોકટી ઘેરી ખનતી જતી લાગતી હતી અને લડત અનિવાર્ય છે એમ દેખાતું હતું યુદ્ધ પૂરતાંકગ્વામાં આવેના હિંદ સરક્ષણ ધારાનો સામાન્ય પ્રવૃત્તિઓ દાખી દેવાને તેમ જ લોકોની ધરપકડ કરવાને ને તેમને ઠેકમાં પૂરવાને — ધણી વાર મુકદ્દમો ચલાવ્યા વિના — માટે બહોળો ઉપયોગ કરવામાં આવતો હતો

યુદ્ધમાં એકાંતિક પવટો આવ્યો, તેને પરિણામે ડેનમાર્ક તેમ જ નોર્વે પર ચડાઈ કરવામાં આવી અને થોડા જ વખત પછી માન્યામાં ન આવે એ રીતે શાસ પડ્યું એની જાણે અસર થઈ. લોકોના મન પર સ્વાભાવિક રીતે જ

બિન્ન બિન્ન અસર થઈ પણ ફાંસને માટે તેમ જ એ પછી તરત જ થયેલી ડકકની નાસાગમ વખતે અને ઇંગ્લેન્ડ પર થયેલા બીજા બોમ્બાર્ડ વખતે ઇંગ્લેન્ડ માટે સહાનુભૂતિની પ્રગમ લાગણી પેદા થઈ કોંગ્રેસ સમિતિબળગતી લડત શરૂ કરવાની તૈયારીમાં હતી પણ સ્વતંત્ર ઇંગ્લેન્ડની ખુદ હસ્તી નોખમમાં આવી પડી હતી તે સમયે એની ઠોઠ લડતનો તે વિચાર કરી શકે એમ નહોતું ઇંગ્લેન્ડનું સકટ તેમ જ તેની મુશ્કેલીઓ એ દિલ માટે સારી તક છે એમ માનનારા બેશક ફેટનાક લોકો હતા પણ કોંગ્રેસના આગેવાનો ઇંગ્લેન્ડને માટે ભારે વિનાશભરી નીવડવા સંભવ હતો એની પરિસ્થિતિનો લાભ લેવાની બંધી રીતે વિરુદ્ધ હતા અને પોતાનો એ અભિપ્રાય તેમણે જાહેર રીતે પ્રગટ કર્યો સમિતિબળગતી સરળી વાતો તાત્પર્યથી છેડી દેવામાં આવી

બ્રિટિશ સરકાર સાથે સમજૂતી પર આવવાનો કોંગ્રેસની વતી બીજો પ્રયાસ કરનામાં આ ચો આગળનો પ્રયામ દુરગમી હતો અને હિંદમાં ફેરફારો કરના ઉપરાંત યુદ્ધનેમોની જાહેરાત કરવાની તેમાં માગણી કરનામાં આવી હતી જ્યારે આ પ્રયાસ ટૂંકાટય હતો અને તેમાં માત્ર હિંદ પૂરતી જ વાત હતી એમાં હિંદની સ્વતંત્રતાનો સ્વીકાર કરવાની તેમ જ કેન્દ્રમાં રાષ્ટ્રીય સરકારની સ્થાપના કરવાની માગણી કરવામાં આવી હતી એમાં બેશક સઘળા પક્ષોનો સહકાર મૂકીને હતો એ વખતે પાર્ટમેન્ટ નવો કાયદો કરે એની ધારણા રાખવામાં આવી નહોતી વાર્ષિકરોય ચાલુ કાયદાના યોગદામાં રહીને રાષ્ટ્રીય સરકાર રચે એની દરખાસ્ત કરનામાં આવી હતી સૂચવવામાં આવેલા ફેરફારો મહત્વના હતા, પણ સમજૂતી અને રૂઢિ ભારફતે એ થઈ શકે એમ હતું કાયદાના ને બધારણી ફેરફારો બેશક એ પડીથી કરવાના રહેતા હતા પણ પૂણે સ્વાતંત્ર્ય માટેનો હિંદનો દાવો માન્ય રાખવામાં આવે તો વધારે ચર્ચા કરી શકાય અને અનુકૂળ તક મળે ત્યાં સુધી તે મોટું રાખી શકાય એમ હતું આ શરતોએ યુદ્ધપ્રયાસોમાં પૂરેપૂરો સહકાર આપવાની દરખાસ્ત કરવામાં આવી હતી

શ્રી ચક્રવર્તી રાજગોપાલાચારીએ રજૂ કરેલી આ દરખાસ્તો વારંવાર કરવામાં આવેલી કોંગ્રેસની માગણીને હળવી કરતી હતી લાંબા વખતથી અમે જે માગણીઓ કરતા આવ્યા હતા તેનાથી એ ઘણી ઓછી હતી. વતી ઠોઠ પણ મુશ્કેલી વિના તકકાગ તેનો અમલ થઈ શકે એમ હતું મહત્વના સમૂહો તેમ જ પક્ષોના દાવાઓને પહોંચી વળવાને પ્રયાસ પણ હતો કેમ કે રાષ્ટ્રીય સરકાર અનિવાર્ય રીતે મિત્ર અથવા બધા મહત્વના પક્ષોની મનવાની હતી બ્રિટિશ સરકારની હિંદમાંની વિરિષ્ટ સ્થિતિનો પણ એમાં ખ્યાન કરવામાં આવ્યો હતો વાર્ષિકરોય ચાલુ રહેવાનો હતો રાષ્ટ્રીય

સરકારના નિર્ણયો પોતાની ખાસ સત્તાઓનો ઉપયોગ કરીને જોડે ઉઠાવે નહીં કે ૨૬ નહીં કરે એમ માની લેવામાં આવ્યું હતું. પણ વહીવટી તંત્રના વડા તરીકે તેની હાજરી બ્રિટિશ સરકાર સાથેના ગાઢ સંબંધ સૂચવતી હતી. યુદ્ધનું આખું તંત્ર સરસેનાપતિના હાથમાં રહેવાનું હતું અને બ્રિટિશરોએ ઊભું કરેલું મુલકી વહીવટનું સમગ્ર અટપટું તંત્ર પણ જેમનું તેમ રહેવાનું હતું. વહીવટી તંત્રમાં નવી ભાવના, નવી દૃષ્ટિ દાખલ કરવી તેમ જ યુદ્ધપ્રયાસમાં તથા દેશની આગળ ખડા થયેલા ગભીર પ્રશ્નોનો ઉકેલ વધારે વેગીલો બનાવવો તેમ જ તેમાં વધુ ને વધુ પ્રમાણમાં પ્રગતો સ્વદેશ મેળવવો એ આ દેશકારની મુખ્ય અસર થવાની હતી. આ દેશકારો કરવાથી ને સાથે સાથે યુદ્ધ બાદ હિંદની સ્વતંત્રતાનું ચોક્કસ વચન આપવાથી હિંદમાં નવી મનોદશા પેદા થાત અને એને પરિણામે યુદ્ધમાં પૂરેપૂરો સહકાર મળત.

ભૂતકાળમાં કોંગ્રેસને થયેલા અનુભવો તેમ જ તેણે કરેલી જાહેરાતો લક્ષમાં લેતાં આ દરખાસ્ત કરવી એ તેને માટે સહેલ વાત નહોતી. આ રીતે રચવામાં આવેલી અને સીમિત કરેલી રાષ્ટ્રીય સરકાર બિનઅમરકારક ને લાચાર બની જશે એવી લાગણી પ્રવર્તતી હતી. કોંગ્રેસનાં મંડળોમાં પણ એની સામે સારો સરખો વિરોધ હતો અને ખૂબ વસમી ને ચિંતાતુર વિચારણા પછી જ એમાં સંમત થવાને મેં મારા મનને મનાવ્યું હતું. મુખ્યત્વે વ્યાપક આંતરરાષ્ટ્રીય ગળુનરીથી પ્રેરણાને તેમ જ જે માનભરી રીતે એમ કરવું શક્ય હોય તે કામીવાદ અને નાત્રીવાદ સામેની યુદ્ધમાં આપણે સંપૂર્ણ સાથ આપવો જોઈએ એવી મારી ધ્વજ હતી. તેથી એમા મેં મારી સંમતિ આપી હતી.

પણ અમારી સામે એથીયે મોટી મુશ્કેલી ગાંધીજીના વિરોધની હતી. તેમનો આ વિરોધ બધી રીતે તેમના અહિંસાના સિદ્ધાંતને કારણે હતો. યુદ્ધ-પ્રયાસોમાં મદદ આપવાની અમારી પહેલાંની દરખાસ્તોનો તેમણે વિરોધ નહોતો કર્યો; એ વિષે પણ જોકે તેમણે જેએની નિશંક અનુભવી દશે. છેક યુદ્ધના આરંભના સમયમા તેમણે વાર્ષિકરોયને કહ્યું હતું કે, કોંગ્રેસ માત્ર પૂરેપૂરી નૈતિક મદદ આપી શકે એમ છે. પણ કોંગ્રેસની પોતાની એ નીતિ નહોતી. એ પછી તેણે અનેક વાર પોતાની નીતિની ફરી ફરીને ચોખ્ખા કરી છે. કોંગ્રેસ હિંસક યુદ્ધપ્રયાસ કરવાની જવાબદારી લેવાને કબૂલ થાય તે સુધે ગાંધીજીએ હવે પોતાનો ચોક્કસ વિરોધ જાહેર કર્યો. એ જાગૃતમાં તેઓ એટલા મક્કમ વિચારના હતા કે એ યુદ્ધ પર તેઓ પોતાના સાર્થીઓથી તેમ જ કોંગ્રેસ સંસ્થામાથી છૂટા થયા. તેમના સાર્થીઓને માટે આ વિયોગ વસમો હતો કેમ કે આગળની કોંગ્રેસ તેમની કૃતિ હતી. આમ છતાં યુદ્ધની પરિસ્થિતિને સુધમાં અહિંસાનો સિદ્ધાંત લાગુ પાડવાની તેમની વાત કોંગ્રેસ સંસ્થા સ્વીકારી ન શકી હિં-૩૮

અને બ્રિટિશ સરકાર આથે સમાજના પગ આવવાની પોતાની ઇતેમ્તરીને લીધે તે પોતાના આદરણીય ને પ્રીતિપાત્ર નેતા સાથેના સંબંધ તોડવાની હદ સુધીયે ગઈ.

દેશની પરિસ્થિતિ અનેક ગીતે જગડતી જતી હતી રાજકીય પરિસ્થિતિ જગડતી જતી હતી એ તો હિન્દુ દલું યુદ્ધને લીધે ખેદૂત વર્ગમાંથી કેનામ લોકોની તેમ જ પ્રોગ્રેસીવ મજૂરોની સ્થિતિ ઈર્ષક સુધી હતી પણ જનસમૂહ પર આર્થિક દૃષ્ટિએ પણ કારમો ફટકો પડ્યો હતો માત્રના હતા માત્ર યુદ્ધની પરિસ્થિતિનો લાભ લઈને નફો ખાનાગ કરામ્પને તેમ જ સાગમગખા પગારથી યુદ્ધખર્ચમાં મેકવામાં આવેલા મુખ્ય વે સખ્યાનંધ બ્રિટિશ અધિમર્શીઓ સાથેના મો નફો ખાનાની વૃત્તિને ઉત્તેજન આપનાથી યુદ્ધપ્રયામ વધારે આગે થશે એવો ઈર્ષક સરકારનો ખ્યાન હોય એમ લાગતું હતું લાચરુશવત તેમ જ પક્ષપાન ખૂબ સંધી ગયા અને તેમના પર કરો પ્રત્યક્ષ અકુશ નહોતો. જાહેર નીમ યુદ્ધપ્રયાસને પાછો પાડનારી લેખવામાં આવી અને એથી હિંદુ સરક્ષણ ધારાની સર્વસ્પર્શી ક્યમો મારફતે તે દામી દેવામાં આવી એ નાસીપાસ કરનાર દર્શ્ય હતું.

આ ખતુ લક્ષમાં લેના બ્રિટિશ સરકાર સાથે સમજૂતી પગ આવવાને એ વાર ફરીથી સખ્ય એવું મતુ કરી છૂટવાને અમે પ્રેરાયા એમાં સફળ થવાની શક્યતા હતી ખરી? સફળ થવાની ઝંઝી આશા દેખાતી નહોતી કાયમી નોકરીના સધળા અમનદારોનો ઈર્ષ જવામ લેનાર નહોતું કે ઈર્ષ તેમની ટીમ ખરી શકતું નહોતું એ પેઠી પ્રતાયે વધારે સમયથી તેમણે આવી અકુશ અને નીમથી મુખ છૂટા દોરની સ્થિતિ મ્હી અનુભવી નહોતી તેમને અગખા મણી લાગે એવી ઈર્ષ પણ વ્યક્તિને અલ્પવતમાં તેના પર કામ ચલાવીને કે એમ ને એમ પણ તેઓ જોલમાં ધકેલી દઈ શકના હતા મેમ મોમ પ્રાન્તોમાં ગવર્નરેશ નિરકુશ સત્તા અને અધિમર્ ભોગવના હતા સજોગો ફરજ પાડે તે સિવાય ક્યેયે ફેરફાર કવવામાં તેઓ શુ મમ પોતાની સમતિ આપે? સામ્રાજ્યના તત્રની ટોચ પર તેના હિન્દુ ટોફાને હાજે એવા આડમર અને દમદમાથી વાઈસરોય લોડ નિનવિયગો જોશે હતો તેનું શરીર ભારે અને મગ / સુખ હતું ખડક જેવો તે નક્કર હતો પણ ખડકમાં હોય છે તેરી જ જડના પણ તેનામાં હતી અને જૂની દમના બ્રિટિશ ઉમરાવના બંધા શુષ્ક તેમ જ અવશુષ્ક તેનામાં હતા આ ગૂચવાગ્રમાંથી માર્ગ કાઢવાનો ગણે સચ્ચાર્ અને નેમ્ફિનીયા પ્રયત્ન કરી પણ તેની મર્યાદાઓ ધગી હતી તેનું મગ / જૂના ચીનામાં રહી મમ પ્રતુ હતું અને ઈર્ષ પણ ફેરફારથી તે લડતું હતું જે શમક વર્ગમાંથી તે આવ્યો હતો તેની પરપરાથી તેની દૃષ્ટિ

કુલિ થયેલી હતી સિપિત સર્વિસના અમનદારો તેમ જ તેની આસપાસ રહેનારા બીજાઓને કાને તે સાંભળતો હતો અને તેમની આંખે જોતો હતો. જે લોકો મૂળગામી રાજકીય તેમ જ સામાજિક ફેન્દારો કરનારી વાતો કરતા હતા તેમના પર તેને વિશ્વાસ નહોતો અને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના ઉમદા મિશન તરફ તેમ જ હિંદમાના તેના મુખ્ય પ્રતિનિધિ પ્રત્યે ધત્તી અદમ અને કદરની બાંધના ન દાખવનારાઓ તરફ તેને અણગમો હતો.

પશ્ચિમ યુરોપ પર જર્મનીએ ચલાવેલા બીજા બોમ્બાર્ડના અધમારમય દિવસો દરમિયાન ધગનડમા ફેરફાર થયો હતો મિ નેરિન એમ્પરલેન ટોફા પગથી ફારેગ થયો હતો એથી અને દલિથી શહત મળી અમીર વર્ગના આજ્ઞા સમો માર્કિસ ઓફ એન્ડ પથુ દિદી વજરના પદ પરથી નિવૃત્ત થયો હતો અને તેને માટે ઠાઈએ પથુ આસુ સ્વાર્થા નહોતા એને સ્થાને મિ એમેરી આપ્યો એને નિષે ઝાઝુ જાણવામા આવ્યું નહોતું, પથુ જે કઈ જાણનામા આ યુ હતું તે સચક હતું ચીન પરના જાપાનના આક્રમણનો એણે જોરથી બચાવ કર્યો હતો અને એના સમર્થનમા દલીલ કરતા જાણી-યુ હતું કે, જાપાને ચીનમા જે કયું છે તેને બ્રિટિશરો વખોડતા હોય તો બ્રિટને હિંદમા તેમ જ મિસરમા જે કયું છે એને પણ તેમણે એટલું જ વખોડી કાઢવું જોઈએ આ સગીન દલીલ હતી પણ બોમ્બ હેતુને માટે નિષ્ફૂત રીતે તેનો ઉપયોગ કરવામા આ યો હતો.

પથુ મુદ્દાનો માણસ નવો વગે પ્રધાન મિ વિન્સ્ટન ચર્ચિલ હતો હિંદની સ્વતંત્રતા અંગેના ચર્ચિલના વિચારો સ્પષ્ટ અને ચોક્કસ હતા અને અનેક વાર વ્યક્ત કરવામા આવ્યા હતા તે એ સ્વતંત્રતાનો અડગ ને અણનમ દુરમન હતો ૧૯૩૦ના જન્યુઆરીમાં તેણે કહ્યું હતું, 'વલેલા મોડા તમારે ગાંધીને તેમ જ હિંદની કોંગ્રેસને ને તેઓ જેની હિમાયત કરે છે તે બંની વાતોને ચગદી નાખ્યે છૂટકો છે એ વરસના ડિસેમ્બર માસમા તેણે કહ્યું હતું, 'હિંદના જીવન' તેમ જ પ્રગતિ પગનો પોતાનો કાપ્યું છોડી દેવાની બ્રિટિશ પ્રજાની લાલેશ ધમ્મ નથી રાજાના તાજમાના સૌથી વધારે ઝગહગતા ને અમૂલ્ય હીરાને ફેકી દેવાનો અમારો ધરાદો નથી. બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની કીર્તિ તેમ જ તેનું સામર્થ્ય આપણા સગા સગાઓ અને તામાના મુનકો કરતા એમા વધારે પ્રમાણમા રહેના છે'

હુમિનિયન સ્ટેટ્સના (સાંસ્થાનિક દરજ્જાના) પેના ગ્રાદુ શરૂદો અમારા તરફ વાર નાર ફેકનામા આવતા હતા તેનો હિંદના સમઘમા સાચો અર્થ શો હતો તેની પણ તેણે સમજૂતી આપી છે ૧૯૩૧ના જન્યુઆરીમા તેણે કહ્યું

‘આપણે એને (હુમનિયન સ્ટેટસને) હમેશાં અનિમ ક્ષેપ તરીકે કદખું છે. પણ યુદ્ધકાળ દરમ્યાન દિંદના પ્રતિનિધિઓ પરિપક્વતામાં જે રીતે હાજરી આપે છે તે ઔપચારિક દૃષ્ટિ સિવાય બીજી રીતે દિંદ અંગેના સિદ્ધાંતો ને નીતિનો સામાન્ય રીતે આપણે કદપી શકીએ એટલા લાંબા સમય પહેલાં અમક્ષ યવાનો છે એમ કેઈ માનવું નથી.’-વળી, ૧૯૩૧ના દિસેમ્બરમાં તેણે ફરીથી કહ્યું હતું, ‘ધણાખરા આગેવાન રાજદ્વારી પુરુષોએ — તે દિવસોમાં હું પણ એમાંનાં એક હતો — હુમનિયન સ્ટેટસ વિષે બાપણે ક્યાં હતાં — મેં પણ બેશક એ વિષે બાપણે ક્યું હતું —, પણ દિંદન કેનેડાના જેવા બંધારણી દોકો તેના જેવી રાજ્યપદ્ધતિ આપણે કદપી શકીએ એટલા લાંબા સમય સુધીમાં ક્યારેય પ્રાપ્ત થાય એવો માગ મનમાં ખ્યાલ સરખો પણ નહોતો. . . . દિંદમાંના સામ્રાજ્ય વિના ઇંગ્લંડ એક મદાન સત્તા તરીકે હમેશાને માટે મટી જાય છે.’

મુદ્દાની વાત આ હતી. દિંદ એ જ સામ્રાજ્ય હતું. દિંદની માલકી તેમ જ તેના શોષણ પર ઇંગ્લંડની કાલિં અને તેનું સામર્થ્ય નિર્ભર હતું ને એને લીધે જ તે દુનિયાની એક મદાન સત્તા હતી. વિશાળ સામ્રાજ્યના અધિપતિ અને માલિક સિવાય બીજી રીતે અર્થિલ ઇંગ્લંડની હસ્તી કદપી નહોતો શકતો અને તેથી દિંદ સ્વતંત્ર થાય એ પણ તે કદપી શકતો નહોતો. અને હુમનિયન સ્ટેટસ હાથવેંતમાં છે એમ અમને લાંબા વખતથી જણાવવામાં આવતું હતું તે કેવળ શબ્દની જાળ અને ઔપચારિક ખ્યાલ હતી તથા સ્વતંત્રતા તેમ જ સત્તા સાથે તેને કશો નાતો નહોતો. અમે સાચા હુમનિયન સ્ટેટસને પણ નામજૂર ક્યું હતું અને પૂર્ણ સ્વતંત્રતાની માગણી કરી હતી. અર્થિલ અને અમારી વચ્ચેનું અંતર સાચે જ ધણું મોટું હતું.

એના શબ્દો અમને યાદ હતા અને તે ખૂબ મમતીસો ને જીદી માણસ છે એની અમને ખબર હતી. તેની આગેવાની નીચે ઇંગ્લંડ પાસેથી અમે ઝાઝી આશા રાખી શકીએ એમ નહોતું. તે ખૂબ દિંમનવાળો હતો અને તેના તરીકિના ધણા ગુણો તેનામાં હતા. છતાં તે ૧૯મી સદીના સ્થિતિયુક્ત ને સામ્રાજ્યવાદી ઇંગ્લંડનો પ્રતિનિધિ હતો અને નવી દુનિયા તેમ જ તેના ગૂંચવળ-ભર્યા સત્તાઓ અને અનેકવિધ બળોને સમજવાનું તેનું ગળું નહોતું. અને જેનું ધડતર યુગ યુગ હતું તે ભવિષ્યને સમજવાનું તો એનું એથીયે ઓછું ગળું હતું. આમ છતાં મદાન પણ જારી રહે એવો તે મોટો માણસ હતો. ઈસ સાથે ઇંગ્લંડનું જોગણ કરવાની તેની દરખાસ્ત ભારે જોખમની પળે કરવામાં આવી હતી, છતાં તે દીર્ઘદૃષ્ટિ અને અજોગોને અનુકૂળ યવાની શક્તિ દર્શાવતી હતી અને દિંદીઓના મન પર એની જાડી અસર થઈ

હતી. તેણે ગ્રીકરેલા ભારે જવાબદારીવાળા નવા હોદ્દાને લીધે કદાચ તેની દૃષ્ટિ વિશાળ થઈ હોય અને તેના જૂના પૂર્વગ્રહો તેમ જ ખ્યાલોમાર્થી તે બકાર નીકળ્યો હોય એવો સભર હતો. યુદ્ધની દૃષ્ટિથી જોતાં હિંદની સ્વતંત્રતા અનિવાર્ય છે એટલું જ નહીં, ઇચ્છવા જોગ પણ છે એ વાત સમજવાની, તેને મન જે સર્વોપરી મહત્ત્વની આગત હતી તે યુદ્ધની પરિસ્થિતિની જરૂરિયાતો કદાચ તેને દૂર જ પાડે એવો સભર હતો. ૧૯૩૯ના ઓગસ્ટ માસમાં હું ગ્રીક જતો હતો ત્યારે અમારા ઉભયના મિત્ર મારફતે યુદ્ધથી પીડિતતા એ દેશની મુનાકાત લેના માટે તેણે મારા પર શુભેચ્છનો સંદેશ મોકલ્યો હતો તે પણ મને યાદ હતો.

એટલે અમે એ દરખાસ્ત ગમૂ કરી હતી એમાર્થી ડચ નીપજશે એની ઝાઝી આશા અમે નહોતી રાખી. આમ જ્યાં અમે મિનકુન આશા નહોતી રાખી એમ પણ ન કહેનામ બ્રિટિશ સરકાર તરફથી તરત જ એનો જવાબ મળ્યો એ દરખાસ્ત તદ્દન નામંજૂર કરવામાં આવી અને વધારામાં એ જવાબની ભાષા જોઈને અમને ખાતરી થઈ ગઈ કે હિંદમાર્થી સના હોડવની બ્રિટિશ સરકારની મુદ્દવ ઇચ્છા નથી. યસ, તેને તો ભાગ્યા અને ફાટફૂટને ઉત્તેજન આપતું હતું અને હરેક મધ્યકાલીન તેમ જ પ્રગતિરિરોધી તરફને અપમાનનાવવા હતાં હિંદ પરનો પોતાના સામ્રાજ્યનો કાબૂ હીચો કરવા કરતા હિંદમાં આતરનિઘ્રિય થાય અને દેશ-ખેદાનખેદાન થઈ જાય એ તેમને ભાગતી વાત હતી એમ લાગ્યું.

આવા વર્તનથી અમે દેવાયેના તો હતા, જતા આર્થી અમને આધાન લાગ્યો અને મરણિયાપણાની લાગણી પેદા થઈ તે વખતે મેં લખેલા એક લેખનું મથાળું 'જુદા રાહ' એવું કંઈ હતું એ મને યાદ છે. હું લાગા સમયથી હિંદની સ્વતંત્રતાની હિંમત હતો આ-યો હતો એ સિવાય બીજી કોઈ પણ રીતે એક પ્રજા તરીકે અમે અમારો વિકાસ સાધી શકીએ કે પ્રગતિ કરી શકીએ અથવા ઇંગ્લંડ સાથે મૈત્રીભર્યા ને સહકારના પાયા પર રચાયેલા સ્વાભાવિક સંબંધો માધી શકીએ એમ નથી એની મને ખાતરી હતી આમ જતા બને વચ્ચે એના સંબંધો બધાય એમ હું ઇચ્છતો હતો હવે મને એકાએક લાગ્યું કે ઇંગ્લંડ સંપૂર્ણપણે પલગાઈ જાય તે સિવાય અમારે માટે કોઈ સમાન માર્ગ નહોતો અમારે પોતપોતાને બિન્ન બિન્ન માર્ગો કૂચ થઈ વિના છૂટકો નહોતો.

વ્યક્તિગત અવિનયભંગ

સ્વતંત્રતા અમારી શક્તિઓને મુક્ત કરશે અને રાષ્ટ્રના ઉત્સાહના પૂર સાથે અમને યુદ્ધમાં જોડવાને પ્રેરશે, એવી તેને અંગેના વિચારની ખુમારીને બદલે, આમ તે નકારવામાં આવી તેથી અમે કારમી વિદ્વજ્ઞતા અનુભવવા લાગ્યા. અને આ નકારવાની સાથે ઉદ્ધત ભાષા વાપરવામાં આવી, બ્રિટિશ અમલ તેમ જ રાજ્યનીતિનાં ગુણગાન કરવામાં આવ્યાં, તેમ જ ટેટલીક જરૂરી કહેવાતી શરતો ગણાવવામાં આવી અને તે પૂરી પાડ્યા પછી જ હિંદ સ્વતંત્રતા માટે દાવો કરી શકે એમ જણાવવામાં આવ્યું. એમાંની ટેટલીક શરતો પૂરી પાડવાનું અશક્ય લાગતું હતું. પાર્લમેન્ટમાં થતી ચર્ચાઓની આ બધી વિધિઓ તેમ જ વાતો, રૂઝરૂપાણા શબ્દપ્રયોગો અને મોટી મોટી જાહેરાતો કેવળ રાજરમત જ હતી એ સંપૂર્ણ સ્પષ્ટ થઈ ગયું. એ બધી મીઠી મીઠી વાતો તેમ જ મોટી મોટી જાહેરાતો હિંદને ખીની શકે તેટલા લાંબા સમય સુધી સાંત્રાજ્યની ધૂંસરી નીચે પરાધીન રાખવાના ઇચ્છાંકના ધરાદ પર લાગ્યે જ ઠાંકપિછોડો કરી શકતી હતી. અને જગતભરમાં સ્વતંત્રતા તથા લોકશાહીના પાયા પર રચાયેલી વ્યવસ્થા સ્થાપવાને માટે પોતે યુદ્ધ લડતુ હતું એવા ઇચ્છાંકના દાવાનું આના પરથી પારખું મળતું હતું.

એનો ખીજો પથ એક સ્વયંક ધરાશે મળ્યો. યુદ્ધ પછી બ્રહ્મદેશને ડુમિનિયન સ્ટેટસ આપવામાં આવશે એવું વચન આપવાની તેણે ઇચ્છાંક પાસે બહુ હાગવી માગણી કરી હતી. પ્રશાન્ત મદ્રાસાગરમાં યુદ્ધ ફાટી નીકળ્યું તે પહેલાં ધણી વખત અગાઉ આ માગણી કરવામાં આવી હતી. અને તેમ છતાં એ માગણી યુદ્ધમાં કોઈ પણ રીતે આડી આવતી નહોતી. કેમ કે યુદ્ધ બંધ થયા પછી એનો અમલ કરવાનો હતો. વળી તેણે માત્ર ડુમિનિયન સ્ટેટસની માગણી કરી હતી, પરંતુ સ્વાતંત્ર્યની નહોતી કરી. હિંદની પેઠે તેને પણ વારંવાર કહેવામાં આવ્યું હતું કે ડુમિનિયન સ્ટેટસ અથવા સાંસ્થાનિક દરજ્જે એ બ્રહ્મદેશ અંગેની બ્રિટિશ નીતિનું લક્ષ્ય છે. વળી હિંદને મુકાબલે લાંબા ગતિમેદો બહુ જોઈ જતા અને હિંદની બાબતમાં બ્રિટિશરો જે સાચાખોટા વાંધાઓ આગળ ધરતા હતા તે તેને લાગુ પડેલા નહોતા. આમ છતાં એકે અવાજે કરવામાં આવેલી બ્રહ્મદેશની એ માગણી નકારવામાં આવી અને તેને કોઈ પણ પ્રકારનું વચન આપવામાં ન આવ્યું. ડુમિનિયન સ્ટેટસ કોઈક દૂરના ભવિષ્યકાળને માટે હતું; એ અસ્પષ્ટ અને કામકે નાસ્તિક કદંપના હતી અને, તે કોઈક ખીજી દુનિયાને અને અમારા સિવાયના ખીજા કોઈક યુગને લાગુ

પડતી હતી. અર્થિલે કહ્યું હતું તેમ એ કેવળ શબ્દજ્ઞાન અને દેખાવની વાત હતી અને વર્તમાન સમય કે નજીકના ભવિષ્ય સાથે તેને કશો સંબંધ નહોતો. હિંદની સ્વતંત્રતા સામે રમૂ કરવામાં આવેલાં વાંધાઓ તેમ જ મૂકવામાં આવેલી બેઠ્ઠી શરતો પણ એ જ રીતે શબ્દોનો પોકળ ખટપટોપ હતો અને તેની પાછળ કશી વાસ્તવિકતા કે તથ્ય નહોતું એ સૌ કોઈ જાણતું હતું. એ અંધારામાં કોઈ વાસ્તવિકતા મા સાચી વસ્તુ હોય તો તે આ હતી : કોઈ પણ ભોગે હિંદ પરનો પોતાનો કબજો ટકાવી રાખવાનો ઇચ્છાંઓ દર સંકલ્પ અને એ કબજો, એ અંધન કુશળી દેવાની હિંદની બીજમ પ્રતિષ્ઠા એ સિવાયનું બીજું બધું વાક્યાતુર્પ, વડીલની વાતો અથવા મુત્સદ્દોનું સંદિગ્ધ તેમ જ છટકાખારીવાળું વક્તવ્ય હતું. આ બે પ્રતિપક્ષીઓના સંઘર્ષનું પરિણામ શું આવશે એ એકલો ભવિષ્યકાળ કહી શકે એમ છે.

ભવિષ્યકાળે બ્રહ્મદેશમાંની બ્રિટિશ નીતિનું પરિણામ આપણને થોડા વખતમાં ખતાવી આપ્યું. હિંદમાં પણ ધીમે ધીમે એ ભવિષ્ય પ્રગટ થતું ગયું અને તેની પાછળ કંઈક, કડવાશની લાગણી તેમ જ માતનાઓ પેદા થઈ.

બ્રિટિશ સરકારે હિંદની છેલ્લી દરખાસ્ત તુમાખીભરેલી રીતે છુટકારી કાઢી એ પછી હિંદમાં જે બધું બનતું જતું હતું તેના નિષ્ક્રિય સાક્ષી બનીને બેસી રહેવાનું અશક્ય બની ગયું. જ્યારે દુનિયાભરમાં કોરોડો લોકોના દિલમાં સ્વતંત્રતાને માટે શ્રદ્ધા પ્રગટી હતી અને તેને માટે તેઓ પારાવાર બલિદાન આપતા હતા, એવા મોટા જોખમના યુદ્ધની વચ્ચે એ સરકારનું આવું વલણ હોય તો યુદ્ધની એ કટોકટીમાંથી પાર જીતરી ગયા પછી ને પ્રાગમતનું દુખાણ એસરી ન્તય, તે પછી એ કેવું ઘશે? દરમ્યાન હિંદભરમાં અમારા લોકોને એક પછી એક ઉપાડી લઈને જેલમાં પૂરવામાં આવ્યા, અમારી સામાન્ય પ્રવૃત્તિઓમાં દખલ થવા લાગી અને તેના પર મર્યાદાઓ મૂકવામાં આવી. કેમ કે હિંદમાંની બ્રિટિશ સરકાર રાષ્ટ્રીય તેમ જ મજ્જૂર સ્થળોને સામે હુમલાં યુદ્ધ ચલાવ્યે રાખે છે એ વાત માદ રાખવી જોઈએ; સવિનયભંગનો આરંભ થતાં સુધી એને રોકી શકાતી નથી. અસંગોપાત એ યુદ્ધ અસંત ઉગ્ર સ્વરૂપ ધારણ કરે અને બધા મોખરાઓ પર હલ્લો કરવામાં આવે છે અથવા કોઈ કોઈ વખત તે કંઈક હળવું બને છે. પણ એ સતત ચાલુ રહે છે. * પ્રાન્તોમાં

* ઘણા લોકો યુદ્ધ પહેલાંના સમયથી આજે સમય જેલમાં રહ્યા છે. મારા કેટલાક તરુણ મિત્રોએ પંદર વરસ જેલમાં વિતાવ્યાં છે અને હજી પણ તેઓ ત્યાં જ છે. તેમને સભ કરવામાં આવી ત્યારે તેઓ સોળ અઢાર વરસના કુમાર હતા. આજે તેઓ આઘેડ વયના છે અને તેમને પળિયાં આવી ગયાં છે. યુદ્ધ પ્રાંતોની જેલનાં મારા અનેક કારાવાસ દરમ્યાન મને તેમનો પરિચય થયો હતો. હું જેલમાં

કોમેમ સરકારોના અમલના ટૂંકા ગાળા દરમિયાન એ યુદ્ધ શાન્ત પડ્યું હતું પણ એ સરકારોએ રાજીનામું આપ્યા પછી તરત જ તે પાછું ભૂમી ઊઠ્યું ને આગળપડના મહાઅભ્યાસીઓ તેમ જ ધાગઅભ્યાના સભ્યો પર હુકમો છોડનામા તેમ જ તેમને કેદમાં પૂરવામાં કાયમી નોકરીના અગલદારો અવનવો આનંદ અનુભવના હતા.

હવે સક્રિય પગલું અનિવાર્ય થઈ પડ્યું, કેમ કે કેટલીક વાર પગલું ભરતાં ચૂકવું એ જ નિષ્ફળતા અથવા દાર હોય છે. એ પગલું અમારી આવતી આવેલી નીતિ અનુસાર એટલે કે સવિનયભંગના સ્વરૂપનું હોઈ શકે આમ છતાં સામુદાયિક ખગલજાટ કે ઊંચણપાથન ન થાય એની કાળજી રાખવામાં આવી અને સવિનયભંગ અમુક પસંદ કરવામાં આવેલી વ્યક્તિઓ પૂરતો મર્યાદિત રાખવામાં આવ્યો. સામુદાયિક સવિનયભંગને મુકાબલે એને વ્યક્તિગત સવિનયભંગ કહેવામાં આવ્યો. હકીકતમાં એ એક પ્રકારનો પ્રબળ નૈતિક વિરોધ હતો વહીવટી તંત્રને ખોરની નાખવાનો ઠોઠ પછી પ્રમાણ અમે ધરાદાપૂર્વક ટાળતા હતા અને તકવીદ પેદા કરનારાઓને જોસમાં પૂરી દેવાનું તેને માટે સુગમ કરી આપતા હતા, એ વાત રાજકારણી પુરુષની દૃષ્ટિથી જોનાં કંઈક મિથિત્ર અને બેહુદા લાગતી હતી. ઉપ રાજકીય પગલું ભરવાની કે ક્રાંતિ કરવાની આની રીત દુનિયામાં બીજે કયાંય અખદ્યાર કરવામાં આવી નથી પણ ક્રાંતિકારી રાજકારણ સાથે નીતિનો સુયોગ સાધવાની એ ગાંધીજીની રીત હતી અને જ્યારે જ્યારે આવી અળાળ થાય ત્યાંજે અનિવાર્ય રીતે તે તેના નેતા બનના મિથિત્ર નીતિને વશ વર્તવાનો અમે ઇન્કાર કરતા હતા અને સ્વેચ્છાપૂર્વક માતનાઓ વહોરોને અમારો શેષ તેમ જ નિશ્ચય બતાવતા હતા. છતાં અમારો આશય મુશ્કેલીઓ પેદા કરવાનો નહોતો એ દર્શાવી આપવાની તેમની એ રીત હતી.

આ વ્યક્તિગત સવિનયભંગની અળાળ બહુ નાના પાયા પર શરૂ કરવામાં આવી હતી. એમાં લાગ લેવા પહેલા દરેક માણસે અમુક શરતોનું પાલન કરી એને માટે પરવાનગી મેળવવાની હતી એને માટે પસંદ કરવામાં આવેલા માણસો ઠોઠક ઔપચારિક હુકમનો ભંગ કરતા, એ પછી તેમની

આવેલા છું, થોડો વખત ત્યા રહ્યો છું અને પાછો બહાર ગયો છું, પણ તેઓ તેા ત્યાના ત્યા જ રહ્યા છે. એ બધા યુક્ત પ્રાન્તના છે અને યુક્ત પ્રાન્તની જેનોમા તેમને ૧૮લાક વરસો સુધી રાખનામા આવ્યા હતા પણ પબ્બમાં તેમને સબ ધયેલી હાવાથી તેઓ પબ્બ સરકારની હકુમત નીચે જ યુક્તપ્રાન્તોની કોમેસ સરકારે તેમને છોડી મૂકાની બલગણ કરી હતી, પણ પબ્બ સરકારે એ વાત માન્ય રાખી નહીં.

ધરપકડ કરવામાં આવતી અને તેમને જેલમાં પૂરવા સગ્ન કરવામાં આવતી. અમારા હમેશના રિવાજ અમાણે સૌથી ટોચ પરના માણસોને પહેલા પસંદ કરવામાં આવ્યા. કારેભારી સમિતિના સભ્યો, પ્રાન્તિક સરકારોના માણ પ્રધાનો, ધારાસભાના સભ્યો તેમ જ મહાસમિતિ અને પ્રાન્તિક સમિતિઓના સભ્યોએ આ રીતે વ્યક્તિગત સેવિનયભંગની ચળવળમાં ભાગ લીધો હતો. ધીમે ધીમે એ વર્તુળ મોટું થતું ગયું અને એ રીતે પચીસથી ત્રીસ હજાર માણસો જેલમાં ગયા. એમાં ધારાસભાઓના પ્રમુખો તેમ જ મેટા ભાગના ધારાસભાઓના સભ્યોનો પણ સમાવેશ થતો હતો. સરકારે ધારાસભાઓ મોદક રાખી હતી. અમારી ચૂંટાયેલી ધારાસભાઓને ચાલવા દેવામાં ન આવે. તો તેના સભ્યો આપખુદ અમલને વશ થવા કરતાં કારાવાસ પસંદ કરતા હતા એ વાત અમે આ રીતે દર્શાવી આપી.

સેવિનયભંગ કરનારાઓ ઉપરાંત ભાષણો કરવા માટે અથવા ખીજ કાઢ પ્રવૃત્તિ માટે હજારો લોકોની ધરપકડ કરીને તેમને સગ્ન કરવામાં આવી અથવા મુકદ્દમો ચલાવ્યા વિના તેમને જેલમાં અટકાવનમાં લેવામાં આવ્યા. મને એ પહેલાં પકડવામાં આવ્યો હતો અને ભાષણ કરવા માટે ચાર વરસની કેદની સગ્ન કરવામાં આવી હતી.

૧૯૪૦ના ઓક્ટોબર માસથી વરસ કરતાં પણ વધારે વખત સુધી આ બધા લોકો જેલમાં રહ્યા. જે કંઈ સામગ્રી મળી શકતી તે 'વડે મુદ્દ' વિષે તેમ જ હિંદમાં અને દુનિયામાં બનતા બનાવો વિષે માહિતી મેળવવાનો અમે પ્રયત્ન કરતા. પ્રેસિડેન્ટ રુઝવેલ્ટની ચાર સ્વતંત્રતાઓ વિષે અમે વાંચ્યું. આદર્શાદિકના જાહેરનામા વિષે અમે સાંભળ્યું અને થોડા વખત પછી, હિંદને એ લાગુ પડતું નથી, એવી ચર્ચાની જાહેરાત પણ અમે સાંભળી.

૧૯૪૧ના જૂન માસમાં હિટલરે એકાએક સોવિયેટ રશિયા પર કૌલા હુમલાથી અમે ચોંટી જઈયા અને સુદની પરિસ્થિતિમાં જે રોમાંચક ફેરફારો થતા હતા તે ચિંતાતુર દૃષ્ટિથી નિહાળવા લાગ્યા.

૧૯૪૧ ના ડિસેમ્બરની ૪થી તારીખે અમારામાંના ઘણાને ઊડી મૂકવામાં આવ્યા. ત્રણ દિવસ પછી પર્લ હાર્બરની ઘટના બની અને પ્રચાન્ત મહાસાગરનું સુદ શાંતી નીકળ્યું.

પક્ષ દાર્જરની ઘટના પછી : ગાંધીજી અને અહિંસા

અમે જેલમાંથી બહાર આવ્યા ત્યારે રાષ્ટ્રની સ્થિતિમાં, હિંદ અને ઇંગ્લંડ વચ્ચેની પરિસ્થિતિમાં કશો ફરક પડ્યો નહોતો. કારાવાસ લોકો પર અનેક રીતે અસર કરે છે : કેટલાક તેને લીધે ભાંગી જાય છે અથવા નબળા પડે છે, બીજા કેટલાક વધારે કડક અને પોતાની માન્યતાઓમાં વધારે કટુર બને છે. જનસમુદાય પર આ બીજા વર્ગના લોકોની અસર વધારે થાય છે. અમારા રાષ્ટ્રની દૃષ્ટિએ અમે જ્યાંના ત્યાં જ હતા એ ખરું, પણ પક્ષ દાર્જરની ઘટનાએ અને તે પછી બનેલા બનાવોએ એકબીજા નવી તંગ પરિસ્થિતિ નિર્માણ કરી અને દૃષ્ટિની નવી દિશા આપી. કાર્યવાહક સમિતિ એ પછી તરત જ આ નવા તંગ વાતાવરણમાં મળી. ત્યાં સુધીમાં જાપાનીઓ ખુબ આગળ વધ્યા નહોતા પણ મોટી અને સડક કરી મૂકે એવી વિનાશકારી ઘટનાઓ બની ચૂકી હતી. યુદ્ધ હવે દૂરની ઘટના મરી ગઈ હતી. તે હિંદની નજીક આવતું જતું હતું અને તેના પર ઘેરી અસર કરતું હતું. આ જોખમ-કારક ફેરફારોમાં અસરકારક ભાગ ભજવવાની પ્રમણ ઇંગ્લેન્ડ કોંગ્રેસીઓમાં પેદા થઈ અને આ નવી પરિસ્થિતિમાં જેલ જવાનું હેતુરૂપ ભાસવા લાગ્યું. માનવમાં સહકારને માટે કેઈકે દાર ખુલ્લું હોય અને કાર્ય કરવા માટે પ્રજાના દિલમાં પ્રેરણા જગાડી શકાય એમ હોય, તે વિના અમે શું કરી શકવાના હતા ? માથે તોળાઈ રહેલા જોખમનો ખાલી ભય એને માટે પૂરતો નહોતો.

જૂઠાળનો ઇતિહાસ તેમ જ જે બધું બન્યું હતું તે જૂની જઈ યુદ્ધમાં અને ખાસ કરીને હિંદુનું રક્ષણ કરવામાં અમે અમારો સહકાર આપવા ઇતેન્નર હતા. રાષ્ટ્રીય સરકારની સ્થાપના એ એની આવશ્યક શરત હતી. તો જ અમે દેશનાં બીજાં તરફો જોડે સહકારથી કામ કરી શકીએ અને કરવાનું કાર્ય અમને શુભાશીમાં રાખનારા પરદેશીઓએ લાદેલું નહીં પણ ખરેખર દેશનું કાર્ય છે એવી લાગણી પ્રજામાં પ્રમથવી શકીએ. આ પ્રકારના સામાન્ય વલણની બાજુમાં મહાસત્યાગ્રહીઓમાં તેમ જ મોટા ભાગના બીજા લોકોમાં કશો મનભેદ નહોતો; પણ સિદ્ધાંતનો અતિ મહત્વનો મતભેદ કેઈકે અલ્પધાર્યો પેદા થયો. બહારના યુદ્ધની બાજુમાં પણ ગાંધીજી પોતાનો અહિંસાનો મૂળભૂત સિદ્ધાંત જતો ન કરી શકે એમ તેમણે જણાવ્યું. યુદ્ધ બારણે આવીને બેસું હતું એ હકીકત તેમને માટે પડકારક અને તેમની શ્રદ્ધાની કોટી જેવી ચર્ચ પડી. આ કટોકટીની પગે તેઓ નિષ્ફળ નીવડે તો તે માનતા આવ્યા હતા તે મુજબ અહિંસા કાં તો સર્વસ્પર્શી અને પાપાનો

સિદ્ધાંત તેમ જ કાર્યપદ્ધતિ નહોતી અથવા તેને ઊંડી દેવામાં કે તેની ખાખતમાં ધરંદોડ કરવામાં તેઓ ખોટા હતા. પોતાની જીવનગર સેવેલી શ્રદ્ધા તેઓ ઊંડી શકે એમ નહોતું. અહિંસાની તેમની એ શ્રદ્ધા પર તેમની બંધી પ્રવૃત્તિઓનું મંડાણ હતું અને તેમને લાગ્યું કે એ અહિંસામાંથી ફક્ત ચતાં બધાં પરિણામે તેમ જ ગર્ભિતાયો તેમજ સ્વીકારી લેવાં જ જોઈએ.

૧૯૩૮ની સાલમાં મ્યુનિચની કટોકટીને પ્રસંગે યુદ્ધ હાથવેંતમાં લાગતું હતું ત્યારે આ જ પ્રકારની મુશ્કેલી અને મતભેદ પહેલવહેતાં નજરે ચડ્યાં હતાં. એ વખતે હું યુરોપમાં હતો એટલે એને અંગે થયેલી ચર્ચાઓમાં હાજર નહોતો. પણ એ કટોકટી પસાર થઈ ગઈ અને યુદ્ધ મોટું રહ્યું એટલે એ મુશ્કેલી પણ નાબૂદ થઈ. ૧૯૩૯ના સપ્ટેમ્બર માસમાં ખરેખાત યુદ્ધ શરૂ થયું ત્યારે એવો ઠોઈ પ્રશ્ન ઉપરિચિત થયો નહોતો અથવા અમે એની ચર્ચા પણ કરી નહોતી. છેક ૧૯૪૦ની સાલના ઉનાળાના ઉવટના ભાગમાં ગાંધીજીએ અમને યોખમેયોખ્યું કહી દીધું કે, પોતે હિંસક યુદ્ધના પક્ષકાર બની શકે એમ નથી અને કોંગ્રેસ પણ એના સંબંધમાં એવું જ વક્ષણ અખત્યાર કરે એમ પોતે ધ્રુવે છે. સશસ્ત્ર અને હિંસક યુદ્ધમાં સક્રિય સહાય આપવા સિવાય નૈતિક તેમ જ ખીજ હરકોઈ મદદ આપવાને તેઓ ગણ હતા. સ્વતંત્ર હિંદમાં પણ કોંગ્રેસ અહિંસાના સિદ્ધાંતને વગળી રહેશે એવું તે જાહેર કરે એમ તેઓ આહતા હતા. અહિંસામાં જેમને એવી શ્રદ્ધા નહોતી એવા ધણા લોકો દેશમાં તેમ જ કોંગ્રેસીઓ પૈકી પણ હતા એની બેશક તેમને જાણ હતી. દેશના સં-રક્ષણનો સવાલ આવે ત્યારે તેમ જ દેશની લશ્કરી, હવાઈ અને દરિયાઈ તાકાત નિર્માણ કરવા માટે સ્વતંત્ર હિંદની સરકાર અહિંસાને પડતી મૂકવાની છે, એ પણ તેઓ સમજતા હતા. પણ, જો શક્ય હોય તો, કંઈ નહીં તો એકઠી કોંગ્રેસ પણ અહિંસાનો વાવટો ઊંચો રાખે અને એ રીતે તે પ્રજાના માનસને અહિંસક કાર્યપદ્ધતિની તાલીમ આપે, તેને વધુ ને વધુ એ દૃષ્ટિથી વિચાર કરતી કરે એમ તેઓ ધ્રુવજતા હતા. હિંદનું લશ્કરીકરણ કરવાના ખ્યાલમાંથી તે ત્રાસી ઊઠતા હતા. હિંદ અહિંસાનું પ્રતીક અને દર્શાંત અને તેમ જ પોતાના ઘખલાથી ખાટની દુનિયાને યુદ્ધ ને હિંસાને રસ્તેથી પાછી વાળે એવું સ્વપ્ન તે સેવતા હતા. આખા હિંદ આ આદર્શ અપનાવ્યો ન હોય તોપણ કસોટીની પળે કોંગ્રેસે એ આદર્શ ઊંડી દેવો ન જોઈએ એવો તેમનો અભિપ્રાય હતો.

અમારી સ્વતંત્રતા માટેની લડતને માટે તેમ જ રાષ્ટ્રમાં એકતા નિર્માણ કરવાને માટે કોંગ્રેસે લાંબા વખતથી અહિંસાનો સિદ્ધાંત તેમ જ અહિંસક કાર્યપદ્ધતિ અપનાવ્યાં હતાં. પરંતુ ઠોઈ પણ પ્રસંગે તે એ મર્યાદાની ખહાર ગઈ નહોતી કે ખહારના આક્રમણ સામે રક્ષણ કરવા માટે અથવા આંતરિક અશાંતિને

પ્રસંગે એ સિદ્ધાંત તેણે કદી અગમ્યાઓ નહોતો. એટલું જ નહીં, હિંદના લશ્કરના વિદ્વાસમાં તેણે હિત્તુકનાપૂર્વક રસ લીધો હતો અને બધા લશ્કરી હોદ્દાઓ પર હિંદી અમલદારો મૂકવાની તેણે વખતોવખત માગણી કરી હતી. મધ્યસ્થ ધારાસભામાંના કોંગ્રેસ પક્ષે પોતે એવી મતવચના દગવો વખતોવખત ધારાસભામાં રજૂ કર્યા હતા અથવા ખીજાઓ તરફથી આવેલા એવા દરવેની તરફેણ કરી હતી. એ પક્ષના નેતા તરીકે ચાલું સદીના ત્રીજા દશકમાં માગ પિતાએ હિંદી લશ્કરનું હિંદીકરણ કરવા માટે તેમ જ તેની યુનિવર્સિટી કરવાને નીમવામાં આવેલી ઝડપ કમિટીનું સભ્યપદ સ્વીકાર્યું હતું. પાછળથી તેમણે એ કમિટીમાંથી રાજીનામું આપ્યું હતું, પણ તે રાજકીય દાગણોસર; અહિંસા સાથે એ ખીનાને કથી લેવાદેવા નહોતી. ૧૯૩૭-૩૮ ની સાનમાં બંધી પ્રાંતિક સરકારો સાથે મમન કરીને કોંગ્રેસ પક્ષે મધ્યસ્થ ધારાસભામાં હિંદી સૈન્ય વિસ્તૃત કરવાની, તેને યનમન કરવાની, જેની નામની જ હસ્તી હતી તે નોંધાવવા ને હવાઈદળની ખિલવણી કરવાની તેમ જ હિંદમાના સિટિંગ લશ્કરનું પ્રમાણ ઉત્તરોત્તર ઘટાડવા ગઈ તેને સ્થાને હિંદી લશ્કર ઉમેરતા જવાની દરખાસ્ત રજૂ કરી હતી. યુનિવર્સિટી કોલેજોને પ્રસંગે હવાઈદળની ખિલવણી કરવાનું ભારપૂર્વક જણાવવામાં આવ્યું હતું. પણ સરકારે જવાબ આપ્યો કે નિબળાતો એ જાખતમાં એકમત નથી. ૧૯૪૦ ની સાનમાં કોંગ્રેસ પક્ષે મધ્યસ્થ ધારાસભામાં ખાસ કરીને હાજર રહ્યો હતો અને તેણે આ બંધી માગણીઓ ફરીથી કરી હતી અને હિંદના સરકારી બંધારણ કરવાની સગકાર તેમ જ લશ્કરી ખાતાને કથી ગનાગમ નથી એ બનારી આપ્યું હતું.

મને ખ્યાલ છે તે મુજબ લશ્કર, નોંધાવવા, હવાઈદળ અથવા તો પોલીસોના સમઘમાં અહિંસાનો પ્રશ્ન કયાએ વિચારવામાં આવ્યો નહોતો. એને ઉપયોગ અમારી સ્વરાજની લડત પૂરતો મર્યાદિત છે એમ માની લઈને ચલાવવામાં આવ્યું હતું. અમારા વિચારો પર અનેક રીતે એની ભારે અસર થઈ હતી અને એને લઈને કોંગ્રેસ દુનિયાભરમાં શસ્ત્રસંન્યાસ કરવાની તેમ જ આત્મરાષ્ટ્રીય અને રાષ્ટ્રીય અધ્યક્ષોની પતાવટ શાંતિપૂર્વક કરવાની સખત હિમાયતી બની હતી.

પ્રાંતોમાં કોંગ્રેસ સરકાર વકીવટ કરતી હતી ત્યારે યુનિવર્સિટીઓ તેમ જ કોલેજોમાં અમુક પ્રકારની લશ્કરી તાલીમને ઉત્તેજન આપવાને એમાંથી ધણી સરકારો ઇતેખર હતી પણ હિંદી સરકારને એ વાત મંજૂર નહોતી અને તે એમાં આડી પડી.

ગાંધીજી બેસક આ બંધી વાતો નાપસંદ કરતા હતા, પણ એમાં વચ્ચે ન પડ્યા. રમખાણો ઘણી દેવા માટે પોલીસોનો હથિયારબંધ સિપાઈઓ તરીકે

ઉપયોગ કરવામાં આવે તે પણ તેમને દુઃખ નહોતું અને એને માટે તેમણે પોતાનું દુઃખ વ્યક્ત કર્યું હતું. પણ કંઈક ઓછું અનિષ્ટ તરીકે એ વાત તેમણે નમ્મી લીધી અને પોતાનો ઉપદેશ ધીમે ધીમે હિંદ અપનાવશે એવી આશા તે રાખતા હતા. કોંગ્રેસમાં આવ્યા પ્રકારની વૃત્તિઓ પેદા થઈ હતી એ તેમને દુઃખ નહોતું. એટલા માટે જ આતુ સતીના ચોથા દશકાના આરંભમાં કોંગ્રેસના સભ્ય મટીને તેની સાથેના પોતાનો ઔપચારિક સંબંધ તેમણે તોડ્યો હતો. આમ છતાં તે કોંગ્રેસના મિત્રદરીક નેતા અને સલાહકાર તરીકે આતુ રહ્યા હતા. અમારા જોને માટે એ વિષય અને કંટાળી નિયતિ હતી. પણ તેમના સિદ્ધાંતો અને માન્યતાઓ સાથે સંપૂર્ણપણે સુસંગત ન હોય એવા નિર્ણયો કોંગ્રેસ વખતોવખત કરતી હતી તેને માટે આ રીતે પોતે અંગત રીતે જવામદાર નહોતા એમ કદાચ તેમને લાગ્યું હશે. રાષ્ટ્રના નેતા તરીકેના ગાંધી તેમ જ જે કેવળ હિંદ પૂરતો મર્યાદિત નહોતો પણ જે આખી માનવજાત અને સમગ્ર જગત માટે હતો એવો પેગમ્બરી આદેશ આપનારા ગાંધી વચ્ચેના એ આત્મિક સંબંધ તેમના પોતાના અંતરમાં તેમ જ અમારા રાષ્ટ્રના રાજકારણમાં નિરતર આતુ રહ્યો છે. પોતે જોને સત્ય માન્ય હોય તેનું અક્ષરશઃ પાલન અને જીવનના, ખાસ કરીને રાજકીય જીવનના, વ્યવહાર એ બંને વચ્ચે સુમેળ સાધવાનું હમેશાં કપડું હોય છે. સામાન્ય રીતે લોકો આવી ગડબાજમાં પડતા નથી. સત્યને કયાંયે તેઓ રથાન આપના હોય તો પોતાના ચિત્તના કોઈક ખૂણામાં તેને નિરાશ રાખી મૂકે છે, દુનિયાદારીના વહેંચરમાં શું લાભકર્તા થઈ પડશે એ લક્ષમાં રાખીને તેઓ ચાલે છે. રાજકારણના ક્ષેત્રમાં આ નિયમ સર્વસામાન્ય છે એનો અર્થ એ નથી કે રાજકારણી પુરુષો તકસાધુઓની એક વિશિષ્ટ જાત છે, એટલું જ કે તેઓ કેવળ અંગત ભૂમિકા પર કાર્ય કરી શકતા નથી. તેમને બીજાઓ પાસે પણ કામ લેવાનું હોય છે અને તેથી તેમની મર્યાદાઓ તેમ જ સત્ય વિષેની તેમની સમજ અને તે ઝીલવાની તેમની શક્તિ એ બધું તેમને લક્ષમાં રાખવાનું હોય છે. અને તેથી એ સત્ય સાથે તેમને બાંધકડા કરવી પડે છે તેમ જ વર્તમાન સંજોગો સાથે તેને બંધબેસતું કરવું પડે છે. વર્તમાન સંજોગો સાથે તેને બંધબેસતું કરવાનું આમ અનિવાર્ય થઈ પડે છે, પણ એમાં હમેશા જોખમો પણ રહેવાં હોય છે; સત્યની અવગણના કરવાની તેમ જ તેનો ત્યાગ કરવાની વૃત્તિ પેદા થાય છે અને લાભહાનિની ગણતરી એ જ કાર્ય માટેની એકમાત્ર કમોટી અને છે.

ગાંધીજી કેટલાક સિદ્ધાંતોની બાબતમાં ખડકની પેઠે અડગ રહે છે એમાં શક નથી; પણ બીજાઓ સાથે તેમ જ બદલાતા જતા સંજોગો સાથે પોતાનો મેળ બેસાડવાની, એ બીજાઓની અને ખાસ કરીને આમજનતાની શક્તિ ને

નમુનાઓ તેમ જ પોતે નિદાગેના સત્ય પ્રમાણે આચરણ કરવાનું તેમનું ગતું ફેટલું છે એ મધુ લક્ષ્માં રાખવાની તેમની ઇચ્છા અગાધ છે. પણ મત્ત સાથે માધ્યોહ કરવામાં પેલે દદ વગની ગથા છે એવો ૮૦ મળે તેમને લાગતો હોય તેમ વખતોવખત તેઓ પોતાની લગ્નમ ખેંચે છે અને પોતાની અસન સ્થિતિ પર પાછા પડેલી જાય છે સાંમુદાયિક કાર્ય આતુર હોય ત્યારે આમજનના સાથે તે એકતાન યર્ષ ગયા હોય એમ લાગે છે, એવે પ્રસંગે તેની શક્તિ અચકિત તેઓ પિછાને છે અને તેથી અમુક અશે તેને અનુદૂગ થાય છે અન્ય પ્રસંગોએ તે સિદ્ધાંતોના આગ્રહ વધારે રાખે છે અને તેમાં ઝાઝી ધરઝેડ કરતા નથી તેમના લખાણો અને કાર્યમાં પણ એ તદ્દાનત નજરે પડે છે એ વસ્તુ અમને અને દિલ્લી વસ્તુસ્થિતિથી અગમ્યુઓને ખામ કરીને ગોઠવામાં નાખે છે

એ જ વ્યક્તિ પોતાની પ્રજ્ઞના વિચારો તેમ જ આદર્શો પર ફેટલે સુરી પોતાની અમર પાડી શકે એ કહેવું મુશ્કેલ છે ઇતિહાસમાં કેટલીક વ્યક્તિઓએ એ રીતે પ્રમગ અમર કરી છે અને છતાં પ્રજ્ઞના માનમમાં જે વસ્તુઓ મોજૂ હતી તેને જ તેમણે ખંદાર દાડી હોય અને તેના પગ વધારે ભાર મૂક્યો હોય અથવા તે તે યુગની અગ્રણ્ય ઝખનાઓ તેમ જ વિચારોને તેમણે મૂર્ત અવકષ આપ્યું હોય એમ મને વર્તમાન યુગમાં હિંદના લોકોના માનસ પર ગાંધીજીની જાડી અસર થઈ છે તે કયા સુધી અને કેવે સ્વરૂપે ટપી શકશે તે અવિધ્ય મનાવશે એ અસર, જેઓ તેમની સાથે સહમત થાય છે અને તેમને રાષ્ટ્રના નેતા તરીકે ગણે છે તેમના પૂરતી જ મર્યાદિત નથી, જેઓ તેમનાથી જુદા પડે છે અને તેમની ટીક કરે છે તેમના સુધી પણ એ પહોંચી છે તેમના અહિંસાના સિદ્ધાંતને અથવા તેમના આર્થિક સિદ્ધાંતોને સંપૂર્ણપણે સ્વીકારનારા હિંદમાં ગણ્યાગાંધ્યા લોકો દશે, છતાં એક બા બીજી રીતે અસખ્ય લોકો પર તેની અસર થઈ છે સામાન્ય રીતે તેઓ ધર્મની ભાષામાં વાત કરે છે અને રાજકીય પ્રશ્નો તેમ જ રાજિદા જીવનના પ્રશ્નોને નૈતિક દૃષ્ટિએ નિદાગના પર ભાર મૂકે છે ધાર્મિક જૂમિમની અસર ખાસ કરીને ધાર્મિક શક્તિનામાં લોકો પગ યર્ષ છે, પણ તેમની નૈતિક દૃષ્ટિની અસર ખીજાઓ પર પણ પડી છે ઘણા સદાચાર અને નીતિમત્તાની ઠીક ઠીક ઉચ્ચ દક્ષાએ પહોંચ્યા છે, એથીયે વધારે લોકોને કઈ નહીં તો એ વિશાળ વિચાર કરવાની ફરજ પડી છે અને કાર્ય તેમ જ આચાર પર ખુબ વિચરની પણ કંઈક અચર થયા નિના રહેતી નથી ખીજે બધે સામાન્ય રીતે હોય છે તેમ રાજદારણ લાભદાનિની ગણતરી કરવાની કે તક સાધી લેવાની રમત મની જાય છે અને વિચાર તેમ જ કાર્ય પહેલાં ગોટા નૈતિક ગજગાદ પેદા થાય

છે. લાભાલાભની દૃષ્ટિની અથવા જે તત્કાળ શક્ય અને ઇચ્છવાજેગ લાગે તે વાતની કદી પણ અવગણનાં ન કરી શકાય; પણ બીજી બાબતોનો ખ્યાલ કરીને તેમ જ દીર્ઘદૃષ્ટિથી દૂરનાં પરિણામોનો વિચાર કરીને તેને હાથની કરવામાં આવે છે.

આ અંધી દિશાઓમાં ગાંધીજીની અસર હિંદુસ્થાનમાં થઈ છે અને તેની છાપ કાયમ રહી છે. પણ તેમની અહિંસા અથવા તેમના આર્થિક સિદ્ધાંતોને લીધે કંઈ તેઓ હિંદના સૌથી અગ્રગણ્ય અને સર્વોપરી નેતા નથી બન્યા. હિંદના ઘણા મોટા ભાગના લોકોને મન તે સ્વતંત્ર થવને માટે કૃતનિશ્ચય બનેલા હિંદના, જહાલ રાષ્ટ્રીયતાના, તુમાખીભર્યાં પશુબળને તાથે થવાના ઇન્કારના તેમ જ રાષ્ટ્રની માનહાનિ થાય એવી કોઈ પણ વાતમાં સંમત ન થવાની લાગણીના પ્રતીકસમા છે. હિંદમાં ઘણા લોકો સેંકડો બાબતોમાં તેમની સાથે સંમત થતા નથી, તેઓ તેમની ટીકા કરે છે અને અમુક ખાસ મુદ્દા પર તેમનાથી જુદા પણ થઈ જાય છે. છતાં કાયદે અને લડતને વખતે, હિંદની સ્વતંત્રતા હોડમાં મુકાઈ હોય તે પ્રસંગે તેઓ પાછા તેમની આસપાસ ટોળે વળે છે અને તેમને પોતાના એકમાત્ર અને અનિવાર્ય નેતા તરીકે લેખે છે.

૧૯૪૦ની સાલમાં ગાંધીજીએ યુદ્ધ અને સ્વતંત્ર હિંદના ભાવિના સંબંધમાં અહિંસાનો પ્રશ્ન ઉઠાવ્યો ત્યારે કાયવાહક સમિતિને એ બાબતમાં હિંમતપૂર્વક વિચાર કરવો પડ્યો. તેમણે સ્પષ્ટ કહ્યું કે એ બાબતમાં તેઓ ઇચ્છતા હતા એટલી હદ સુધી જવાનું તેમનું ગળું નહોતું અને જહારના મામલામાં એ સિદ્ધાંત અખત્યાર કરવાને અંગે તેઓ હિંદને કે કોંગ્રેસને ગાંધી લઈ શકે એમ નહોતું. આને પરિણામે એ મુદ્દા પર તેમની સાથે યોક્ષસ અને જાહેર બંગાણ પડ્યું. એ મહિના પછી વધુ ચર્ચાઓને અંતે ઉભયને માન્ય સમજૂતી કરવામાં આવી અને પાછળથી મહાસમિતિએ પોતાના ઠરાવના ભાગ તરીકે તેનો સ્વીકાર કર્યો. એ નીતિમાં ગાંધીજીનું મતન્ય સંપૂર્ણપણે વ્યક્ત થતું નહોતું. કોંગ્રેસ એ વિષયમાં શું કહે તે અંગે કંઈક કમને તે સંમત થયા હતા તે વાત એમાં વ્યક્ત થતી હતી. રાષ્ટ્રીય સરકાર રચવામાં આવે એ શરતે યુદ્ધમાં સહકાર આપવા માટેની કોંગ્રેસની ઉદ્દેશી દરખાસ્ત બ્રિટિશ સરકારે એ પહેલાં તરછોડી હતી. કોઈક પ્રકારની અયગમણ પાસે આવતી જતી હતી અને ગાંધીજી તેમ જ કોંગ્રેસ અને એકબીજા તરફ નજર કરવા લાગ્યાં અને તેમની વચ્ચે પડેલી મણ-ગાંઠ ઉઢેલવાને પ્રેરણા. એ સંજોગોમાં એ અનિવાર્ય હતું. એ સમજૂતીમાં યુદ્ધને ઉદ્દેશ કરવામાં આવ્યો નહોતો કેમ કે થોડા વખત પર સહકાર માટેની અમારી દરખાસ્ત તોજડાઈથી તરછોડવામાં આવી હતી. અહિંસાને અંગે કોંગ્રેસની નીતિની સિદ્ધાંતની દૃષ્ટિએ એમાં સમાલોચના કરવામાં આવી અને કોંગ્રેસના

અભિપ્રાય પ્રમાણે બહારનાં દેશો સાથેના સંબંધમાં બિવિધતા સ્વતંત્ર હિંદુ એને કેવી રીતે પ્રયોગ કરવો તે એમાં પહેલી વાર દર્શાવવામાં આવ્યું. મજબૂર દરાવનો એને લગતો ભાગ આ પ્રમાણે છે :

મહાસભિનિ 'સ્વરાજ' માટેની લડતને અંગે અહિંસાની નીતિ તેમ જ કાય'પદ્ધતિમાં દલતાપૂર્વક માને છે એટલું જ નહીં, શંકય હોય તેટલા પ્રમાણમાં સ્વતંત્ર હિંદુમાં પણ તેને લાગુ પાડવામાં માને છે. મહાસભિનિને ખાતરી થઈ ચૂકી છે અને તાજેતરના દુનિયાના બનાવોએ દર્શાવી આપ્યું છે કે, દુનિયાએ પોતાનો વિનાશ નોતરવો ન હોય અને જંગલી અવસ્થા તરફ તેણે પાછા ફરવું ન હોય તો દુનિયાભરમાં સંપૂર્ણ શત્રુસંન્યાસનો અમલ કરવો જોઈએ અને નથી તેમ જ વધારે ન્યાયી રાજકીય ને સામાજિક વ્યવસ્થા સ્થાપવી જોઈએ. એથી, સ્વતંત્ર હિંદુ દુનિયાભરમાં શત્રુસંન્યાસ કરવાને પક્ષે પોતાની સઘળી લાગવગ વાપરશે અને એ જાનમાં દોરવણી આપવામાં પોતે પહેલ કરશે. આવી પહેલનો આધાર અનિવાર્ય રીતે બહારની પરિસ્થિતિ અને આંતરિક સંજોગો પર રહેશે. પણ શત્રુસંન્યાસની આ નીતિને અમલી બનાવવાને રાજ્ય તેનાથી થઈ શકે તે બધું કરી છૂટશે. અસરકારક શત્રુસંન્યાસ કરીને તેમ જ રાષ્ટ્ર રાષ્ટ્ર વચ્ચેનાં યુદ્ધોનો અંત લાવીને સુલેહશાન્તિની સ્થાપના આખરે યુદ્ધનાં અને રાષ્ટ્ર રાષ્ટ્ર વચ્ચેના ઝગડાનાં કારણો નાબૂદ કરવા પર અવધાંબે છે. એક દેશ પરના ખીજ દેશના આધિપત્યનો તેમ જ એક પ્રજાના કે સમૂહના ખીજ પ્રજા કે સમૂહ મારફત થતા શોષણનો અંત લાવીને યુદ્ધનાં આ કારણો નિમૂળ કરવાં જોઈએ. એ લક્ષ્યની દિશામાં હિંદુ શાન્તિપૂર્વક પ્રયાસ કરશે અને એ ધ્યેય લક્ષ્યમાં રાખીને હિંદુના લોકો સ્વાધીન અને સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રનો દરબજો પ્રાપ્ત કરવા માગે છે. આવી સ્વતંત્રતા જગતની સુલેહશાન્તિ અને પ્રગતિ માટે જગતનાં સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રોના મંડળમાંના ખીજ દેશો સાથેના ગાઢ સંદર્ભની આગાહીરૂપ બનશે. આ જાહેરાત અહિંસક યા શાન્તિપૂર્વકના કાય' અને શત્રુસંન્યાસ માટેની કોંગ્રેસની ઇચ્છા જારૂપૂર્વક વ્યક્ત કરે છે અને સાથે સાથે કેટલીક શરતો અને મર્યાદાઓ પર પણ જારૂ મૂકે છે એ જોઈ શકાશે.

૧૯૪૦ની સાલમાં કોંગ્રેસના આંતરિક મતભેદો શમી ગયાં અને પછી અમારામાંના ધણા એક વરસ માટે જેલમાં ગયા. પણ ૧૯૪૧ના ડિસેમ્બરમાં ગાંધીજીએ સંપૂર્ણ અહિંસા માટે આગ્રહ રાખ્યો ત્યારે એ મતભેદ જામો થયો. ફરીથી જંગલ પડ્યું, મનભેદો જાહેર થયા અને કોંગ્રેસના પ્રમુખ મીસાના અણસ કલામ આગ્રહ તેમ જ ખીજઓ ગાંધીજીનું દૃષ્ટિબિંદુ સીકારી શક્યા નહીં. ગાંધીજીના કેટલાક વક્તાઓ અનુયાયીઓ સહિત આખી કોંગ્રેસ આ આજતમાં તેમની સાથે એકમત થતી નહોતી, એ રપટ થઈ ગયું.

સંજોગોની તેમ જ એક પછી એક બનેલા રોમાયક બનાવોની હાઝમાગાની ગાંધીજી સહિત અમારા સૌ પર અસર થઈ અને પાતાનું દૃષ્ટિબિંદુ કોંગ્રેસ પર લાદવાની તેમણે કોશિશ કરી નહીં, કોંગ્રેસની દૃષ્ટિ બેઠકે તેમને સ્વીકાર્ય નહોતી જ.

એ પછી ગાંધીજીએ અદિસાનો પ્રશ્ન કદી પણ ઊભો કર્યો નહીં. પાઝાથી સ્ટેડ્સ ક્રિસ પેતાની દરખાસ્તો લઈને આત્મા ત્યારે અદિસાનો સરના જાણ્યો નહીં કે તેમ જ રાજકીય દૃષ્ટિથી તેની દરખાસ્ત પર વિચાર કરવામાં આવ્યો. ૧૯૪૨ની સાનના ઓગસ્ટ સુધીના એ પછીના મહિનાઓમાં પોતાની ગૃહસ્ત્રીયતાની ભાવના તેમ જ સ્વતંત્રતા માટેની પ્રમુખ ઇચ્છાને પગિણામે, હિંદ સતત જ દેશ તરફે કાર્ય કરી શકતો હોય તો કોંગ્રેસ યુદ્ધમાં ભાગ લે, એ માન્યતામાં પણ ગાંધીજી સમત થયા તેમને માટે આ અસાધારણ અને નાશુનીભરેલો ફેરફાર હતો અને એને લીધે તેમને આખરી મનોવેદના અને અંતરની વ્યથામાંથી પસાર થવું પડ્યું જે તેમને માટે પ્રાણ સમો બની ગયો હતો અને જેના વિના જીવન તેમને મન અર્થશૂન્ય હતું તે અહિંસાના સિદ્ધાંત તેમ જ જેને માટે તે સદાયે ભારે ટિકિટોથી ઝંખ્યા કરતા હતા તે હિંદની અત્યંતના નમ્રતાને ગમ્યાદામાં આ હિંદની સતતતાનું પદ્ધતિ નીચું નમ્યું અહિંસા વિશેની તેમની શ્રદ્ધા ડગી કે મોગી પડી હતી એવો ભેદક એનો અર્થ નહોતો પણ કોંગ્રેસ આતુ યુદ્ધની માન્યતા એ સિદ્ધાંત લાગુ ન પાડે એ માન્યતા તે સમત થયા હતા એવો એનો અર્થ ખસમ થાય છે વ્યવહારુ ગાંધીજી અંગે પેગમરને પાંચે પાંચે.

જેને લીધે ઘણી વાર વિરોધભાસ પેદા થયો છે, અને જેની મારા પર તેમ જ મારી પ્રવૃત્તિઓ પર ભારે અસર થઈ છે, તે ગાંધીજીના ચિંતનમાં વ્યવહારુપણે આવતી આ ગમમથન નું નિહાળતો અને તેના પર વિચાર કરતો ત્યારે નિડેન હાર્જના એક પુસ્તકમાંનો એક ફકરો મને યાદ આવતો. ‘પરોક્ષ અસરનો ખ્યાન એક ચિંતનની બીજા ચિંત પરની અસર સાથે સમય ધરાવતા સમગ્ર પ્રશ્નો સાથે નિમગ્નણે સંભાળેલો છે — માનવ ઇતિહાસમાં એ સૌથી પ્રમુખ અસર રનારી નસ્ટ છે આમ છતાં બિન્ન બિન્ન હિતો પર સત્ય ની અસર રજે અથવા તે છેડે કયા દોરી જશે એની પરના રાખ્યા વિના તેને અનુભવથી જ સાચા નિર્ણયો પર આવી શકાય છે એના બીજા બોધ સાથે એનો મેળ મેસાડાવવાનું મહા મુશ્કેલ છે.

‘માનવ ગ્રામિમાં ‘પેગમરોએ’ મહત્તરનો ફાળો આપ્યો છે એની ઇતિહાસ શાખા પૂરે છે માગમને સત્યન દર્શન થયું હોય તે મારી પણ પ્રગટની વિન ચોરી વિના, તેના સાચા સ્વરૂપમાં જૂઠું કરવામાં આવે એ યાવજરિત દૃષ્ટિએ

આખરે ક્રીમતી થઈ પડે છે એ હકીકતનો એ પુરાવો છે. આમ જતા એ સ્વયંદર્શનનો સ્ત્રીમત્તે તેમ જ દેશવો જેમને 'આગેવાનો' અથવા નેતાઓ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે એના બીજા પ્રકારના માણસો પર અસર થાય છે સત્ય અને તેને અપનાવવાની માણસોની શક્તિ એ અને વાતોને લક્ષમાં રાખીને કોઈ મધ્યમ માર્ગ દ્વારા તાત્વિક માર્ગદર્શન તેમને બનતું પડે છે તેમની અસર એ સ્વયંનું આકર્ષન પ્રવાસમાં નહોતી તેમની પોતાની મર્યાદાએ તેમ જ તેની સેવકો કરવામાં તેમને દાખલેની વ્યવહારકુશળતા પર ઘણી વાર અસર થાય છે.

‘પેગમ રો’ પર અવશ્ય પથરા પડવાના તેમના નમીયમાં એ લખેલું હોય છે અને એ તેમની સાર્થકતાની કોમોની પથ છે પરંતુ કોઈ નેતા પર પથરા પડે અને એ અર્થ ઓળે છે. તે વ્યવહારકુશળતા અથવા શાણપણની જાણપતે લીધે અથવા પોતાના અને પેગમરના ૧૫ વચ્ચે તેણે ગોટાગો મ્યો હોય તેને લીધે પોતાના મર્મમાં તે નિષ્ક્રમ નીવડ્યો છે એમ માનવી તરીકે તેની શોભા રૂપ આ નિદાનની અસર નેના તરીકેની તેની એ દૃષ્ટીની નિષ્ક્રમતાનું આદ્ય વાગે છે કે નહીં એ મારે પ્રીતે જ સ્પષ્ટ થાય થઈ નવી તો કેવો એ રોયને ઉપમાર થઈ પડે છે કે નહીં એની પરના કપો વિના, તાત્કાલિક લાભની દૃષ્ટિથી સત્યનો ભેગ અપવાના નેતાઓમાં સામાય થઈ પડેના દુર્ગુણમયી તો તે ભિન્ન છે અરે કેમ કે વ્યવહારકુશળતાને ખાતર જે કોઈ સત્યને ઉરકમેય ઘમી દે છે, તે પોતાના વિચારના મૂળમાંથી નિકળી પેલા કરશે.

‘સત્યઅધનાની દિશામાં પ્રગતિ તેમ જ રખના સ્ત્રીમત્તે દિશામાં પ્રગતિ એ અનેનો વિનિયોગ મ્વાની કોઈ વ્યવસ્થા રીત છે અરી? વ્યવસ્થાના સિદ્ધાંતોનો વિચાર પ્રતા એ પ્રશ્નો શબ્દ ઉકેલ સુચિત થય છે એ સિદ્ધાંતો એમ મુલ્ય છે કે લક્ષ્ય પગ લમેગા મીઠા માડી ગમે તેમ જ અલેગે તે અનુભવ થઈને તે દિશામાં આગળ નવવાન પથ આતુ ગમે અમ મામે ખાસ પ્રીતે તે ના વિચારનું સ્વરૂપ ધાગ્યુ મે છે ત્યારે, વિગેર અનિશ્ચય હોય છે પથ રોય પર તેમ જ તે પહેલવાની મર્મપદ્ધતિ પગ વિચાર ચલ નાથી જે વિગેરની માત્ર ઓગ્રી મી નામય છે નાલની આવેની ને રૂઢ થઈ ગયેલી વસ્તુસ્થિતિ પર ગીમે પ્રહાર મનાનું ટાળતુ બેઈએ એને બદલે મેતે ફરીને તેના મર્મ એક પડખા પગ પ્રહારે = વા જેથી અત્યના પ્રવેશ મારે બેલી મુગમ થઈ પડે એરી માત્રુ પુ ની થાય પગ આવી પરાય અથવા આડકતરી કાર્યપદ્ધતિ અખમ્યા કરતાં સચના માગથી ચિનિત ન થવાની કામજી ગખરી બેઈએ કેમ કે સચની સાની પ્રગતિના માર્ગમાં અખમ્યા જેવી માર્ગ મા

વિધનકર્તા બીજી ઠેકાં વસ્તુ નથી . લિન્ન લિન્ન નવા વિચારો જે રીતે લોકમાન્ય થયા છે તે પરથી જોઈ શકાય છે કે, એને મધી રીતે નવી વસ્તુ તરીકે રજૂ ન કરતા, પૂરાપૂર્ણથી આવતા આવેલા પણ ભુલાર્થ ગયેલા સિદ્ધાંત અથવા પ્રધાને દેશકાગને અનુરૂપ કરીને રજૂ કરવામાં આવ્યા છે ત્યારે એ પ્રક્રિયા દળની બની છે આમાં છગ કે ધોમખાજની નહીં પણ એકબીજાનો સમઘ ખોળી કાઢવાની કાગળની જરૂર છે, કારણ કે, 'આ દુનિયામાં તદ્દન નવું એવું કંઈ જ નથી' *

૭

તંગ વાતાવરણ

૧૯૪૨ની સાનના શરૂઆતના મહિનાઓમાં વાતાવરણ વધારે તંગ બન્યું. યુદ્ધ દિ દિની વધારે નજીક આવ્યું હતું અને અમારા શહેરો પર બામમારો થવાનો સભવ હતો. જ્યાં યુદ્ધની આગ ભડકે મગની ટી તે પૂર્વના દેશોની શી દશા થશે? દિ દ અને ઇંગ્લંડ વચ્ચેના સમઘોમાં નવો શો ફેરફાર થશે? શું અમે સામસામા ધુન્ડિયા કરતા અમારી જૂની આખને વગળી ગઈશું? ભૂતકાળના ઇતિહાસની ઝડપી ઝૂલિયાદ લાવી લાગીને અમે એ મીઠાઈ અળગા ગઈશું અને ઠેકાં પણ નિનારી ન ગઈએના કડુણ લાગિના શિકાગ બનીશું? કે પછી ઉભય પગ ઝખૂમી રહેવું જોખમ એ અતઃ સાધી દેશે? બમરો મુધ્યા તેમની હમેશની ગુસ્તી ખખેરી નાખી ખગભળી બાધા અને તેમાં ભાનભાતની અફસાઓ ફેલાના વાગી ધનિક લોકો તેમના તગ્ન ઝપાટામધે ધસ્યે આવતા ભારિથી ગતા હતા કેમ કે બીજી ગમે તે થાય પણ એ ભાવિ જેનાથી તેઓ ટેનાયેના હતા તે સમાજવ્યવસ્થા બીધી વાગી દે તેમ જ તેમના દિલો અને મિશિષ્ટ દગજીને જોખમાવે એવો સભવ હતો. ખેડૂતો તેમ જ મજૂરોને એવો કશો ભય નહોતો કેમ કે તેમની પાસે ખોના જેવું કંથુ નહોતું અને તેમની વર્તમાન દુર્દશામાં કંઈકે ફેરફાર થાય એમ તે ઝખપતા હતા.

દિ દમાં ચીન માટે હમેશા સહાનુભૂતિ રહી છે અને એને પરિણામે જાપાન પ્રત્યે અમુક પ્રકારનું વૈમનસ્ય રહેતું આવ્યું છે. પહેલાં એમ માનવામાં આવતું હતું કે પ્રશાન્ત મહાસાગરના યુદ્ધને લીધે ચીનને કંઈક રાહત મળશે. સાડાચાર વરસ સુધી ચીન એકલે હાથે જાપાન સામે લડ્યું હતું પણ હવે તેને જાપાન મિત્રરાષ્ટ્રોનો સાથ મળ્યો હતો અને એથી તેનો ભાર અવરથ

હાવો થવો નેઈએ, તેના પર ઝૂમતું જોખમ ધ્રુવ જોઈએ એમ લાગતું હતું પણ એ મિત્રગણો પર એ પડી એ- ભાટે દુઃખ પડ્યા અને આગળ વચના જાપાની સંન્યા આગળ ઈંગ્લેન્ડ તાવાના મુનડો જોત-જોતામાં જમીનદોરત થઈ ગયા તો સુ આ મગરૂં સિંગિ આત્રાજ્ય દોઈ પણ પ્રાગના પાયા અથવા આનંદિ સમિતરદિન ગણના પાનાની છમાગત હતી? આધુનિક યુદ્ધને માટે જોઈતી લગભગ મરી સાધનઅમથી ચીન પામે નોતી, હતા જાપાનના આક્રમકો તેજે આપના લાંબા વખત મુદ્દા સમનો ક્યો એક લોકો અનિવાર્ય રીતે ચીનના સામર્થ્ય સાથે જીતી સત્રાજ્યો ॥ આમર્થ્યની તુલના કરવા લાગ્યા લોકોમાં ચીન વિશે આ ૭ વખે અને જાપાન માટે તેમના દિનમાં અલગો હતો, તેમ હતા એ એનિવાઈ સત્તાના રાજ્યમાં આગળ કેસાથે સમર્થતા જા ધારી જોની યુરોપી સાત્રાજ્ય સત્તાઓ જમીનદોરત થઈ ગઈ એથી સનેલી લાગતી પણ અનુભવતા હતા સિંગિયોને પશે પણ જાતિદોષની તેમ જ પૂર્વ અને એસિયાવિશેની લાગણી પેલ દર્ષ હતી પરાજય અને વિનાશ તો અમલ હતા જ, પણ એક પૂર્વની ને એસિયાઈ સત્તા તેમને હનની ગઈ એ તેમને વચારે અસલ અને નામોર્લાભણું લાગતું હતું ઉચ્ચ સ્થાને વિરાજતા એ અગ્રેજે જુ હતુ કે, પ્રિન્સ જૉફ વન તેમ જ રિપ્લન્ડના હર રી જહાને પીગી નામડીવાળા જાપાનીએએ દુઃખ યા તેના હગતા જમનોએ જા યા હોત તો સારું

સમનાપતિ આગ ભઈશે અને તેમના પની માલમ આગ આ દેશની મુનામતે આપ્યા એ દિવસા મનેનો મોટો મનાવ હતો સગમી વિધિવિધેથી તેમ જ દિની સગની છઠ્ઠને વીધે તેઓ પ્રજા સાથે દૂધથી દીમગી સંધ્યા નહીં પણ ગે મોડોનીની પગે ખુ દિવસા તેમની દાગમી તેમ જ દિદી રતનત્રના માગેની તેમની ઉનાડી મહાનજૂતિ દિદને તેના રાષ્ટ્રીયતાના કવચમાથી મજાગ મનામા મ રૂપ નીવડી અને મુદ્દમા સરેરાશના આંતરગાષ્ટ્રીય પ્રશ્નો વિત્તી તેની અમજ તેમણે વધારે સનેજ મી દિદ અને ચીનને એ જીગ નેડ મામગી ગણનાર અકોડા વધારે મજબૂત જ યા તેમ જ ચીન નો જીગ દેગો સાથે સદમર મીને સામા ય શત્રુ મામે મટિમદ્ધ યવાની છઠ્ઠ પણ પ્રમગ મની દિદ પર ઝૂમતું જોખમ રાષ્ટ્રીયતા તેમ જ આત રાષ્ટ્રીયતાને એકમીતની નટક લાનસામા મ દરૂપ મન્યુ સિટિય સરમરની નીતિ એ એમને અનગ ગખારી એમાર આમત હતી

દિદી સરમરને પામે આનતા જતા જોખમનું જોશ જાગર ભાન હતું એ મામતમા તે ચિનાતુર પણ જની હશે અને તાકીદે પગના ભરવાની જરૂર પણ તેને લાગી હશે પણ દિવસાના અગ્રેજો વિધિવિધેમાં એના તો રચ્યા

પચ્ચા રહેતા હતા, ૩૬ થઈ ગયેના જૂના ચીનામાં એના તો ઊંડા ઊંઘરી ગયા હતા અને જેનો અંત જ ન આવે એવી નોકરશાહીની તુમારપદ્ધતિને એના તો વરેલા હતા કે તેમની દૃષ્ટિમાં કે પ્રતિષ્ઠાઓમાં કરોડ ફરક પડેલો દેખાતો નહોતો. ઉનાવન, ઝડપ, અજાણે કે કામ પાર પાડવાની હિતુક્તા તેમનામાં જાણીતાં નહેતા જે તાના તે પ્રતિનિધિ હતા તે બીજા કુળને માટે તેમ જ બીજા હેતુઓને માટે ઊંચું કરનામાં આવેલું હતું તેમના લગ્નરત્નો તેમ જ તેમની સિવિલ સર્વિસનો હેતુ હિંદને પોતાના કમળમાં રાખવાનો અને પ્રજાના સ્વનત્ર થવાના દરેક પ્રયાસને દાબી દેવાનો હતો એ દેવ સાધરા પૂગતા દિશ્માના ખ્રિસ્તિયો દાર્પદશ હતા પણ બગવાન અને નિષ્ઠુર શત્રુ સામેનું આધુનિક સમયનું યુદ્ધ એક જુદી વસ્તુ હતી અને એની સાથે મેળ ખેળાડવાનું તેમને માટે દાણ મુશ્કેલ થઈ પડ્યું એને માટેની માનસિક યોગ્યતા તેમની પામે નહોતી એટલું જ નહીં, તેમની ધર્મીખરી શક્તિ હિંદની રાષ્ટ્રીયતાને દાબી દેવામાં ખરચાઈ જતી હતી ઉપગ્રિય થયેની નહીં પરિરિથતિમાં બ્રહ્મદેશ તેમ જ મધ્યાપાના વડીલી તન ભાગી પડ્યા એ મૂલ્ય અને આખ ઉપાડનાની ઘટનાઓ હતી પણ એ અનુભવમાંથી તેમણે કશો ખેંધ ન શીરો બ્રહ્મદેશનો ગજગીરદ હિંદના જેવી જ સિવિલ સર્વિસ મારફતે અધ્યાપનામાં આવતો હતો, અરે, થોડાક વરસ પડેના તે હિંદનો જ એક ભાગ હતો અને હિંદ સરકારનો રાજગીરદ ત્યાં હતો હિંદની તેમ જ બ્રહ્મદેશની સરકારની નીતિરીતિ સમાન હતી અને એ તન કેટલું બધું જજ્જરિત થઈ ગયું હતું તે બ્રહ્મદેશો બતાવી આપ્યું હતું આમ જતા હિંદનું રાજતત્ત્વ કશા ફેરફાર વિના એવું ને એવું ચાલુ ગયું અને વાર્ષિકરોય તેમ જ તેના ઉપના દગ્ગળના અમનદારો પહેલાની જેમ જ કામ કરતા હતા બ્રહ્મદેશમાં જેઓ સાન નિષ્ઠુર નીરડયા હતા એના ત્યાંના કેનાં ઉચ્ચ દગ્ગળના અમનદારોને રાખી લઈને તેમણે પોતાની સખ્યા વધારી સિમનાની ટેકરી પર બીજા એક નામદાર આનીને વચ્ચા લડનમાંની જુદા જુદા દેશોની દેશવદો ભોગવતી સગકારોની પેઠે ધ્રિવનના તામાના પ્રેક્ષામાંથી ટકાવે નીકળેના આ અમલદારોને અમારી વચ્ચે રાખવાનો અમને લહાવો આપનામાં આગો દિશ્માના ખ્રિસ્તિય તત્ત્વમાં તેઓ હાથ પર મેળું મારી જન તેમ મધમેસતા થઈ ગયા

પડદા પરના પડછયાઓની પેઠે આ ઉચ્ચ અધિકારીઓએ પોતાની પુરાણી દમે વર્તવાનું ચાતુ રાખ્યું અને તેમની અનેકવિધ સામ્રાજ્યવાદી રીત રસમે, રાજદર્યાગની તેમની નિષ્ણો, તેમના દરવારો તેમ જ ઇનકામેની સનદો સુપરત કરવાના મેળાનડાઓ, તેમની કનાયતો, તેમના બેજનસમારબો અને સાજે પહેરવાના પોગાકો તેમ જ તેમના આડબરચુકત નિવેદનો દ્વારા

અમને આજ દેશનો પ્રવાસ મળતા રતા નવી દિલીમાં આવેલું વર્ષગોળન
ગદ એ મુખ્ય મંદિર હતું એ મંદિર વળ પુરોદિત ત્યા પેલની મમગીર્ગ
અમલનો દનો પણ એવા ખીલ અને મદિગે અને પગલિતો હતા આ
મરી વિચિત્રો તેમ જ સ્વાગત્યના દમદમાનાં પ્રદર્શન લોકોને આજ નાખવાના
તેનુની ચોગવામાં આનર્તા રનાં અને જૂનાગામાં અમાગ લેકો એનાથી
અગત્યા હતા પણ અરુ કેમ કે દિલીઓ પણ વિધિવાનનમાં માનતા હતા પણ
હવે નવા ધોગલો તેમ જ મિન્ન મત્યો પેલ થયા હતા અને આ ધિા તમારો
તેમ જ પ્રદર્શન મળ્યા અને ઉપદાઓને વિનય ગની ગયા દિલીઓ નીમી
ગતિએ આનનાગ લોકો છે અને ઉનાવગ કરના કે ઝડપથી આ તા ધરી
જવાડુ તેમને પમદ નથી એમ ધારવામાં આવે કે પણ મપ્ પ્રવાની તેમની
ધન્ય એની પ્રવાગ હતી કે તેમણે પણ અમુક પ્રમાણમાં વેગ અને મૈવત
ખીન યા કોમિમી પ્રાન્તિ સરમરોના ખીલ દોરો ગમે તે દશે પણ પરિણામે
સારવા નાતે તે ઇતેમગ હતી અને ગદ ર્ક ગરેના ચીનાઓની અવગણના કરી
તેમણે અતત ભારે પગિશ્મ મ્યો ગળીગ કરો ની અને જોખમને પ્રમગે દિલી
નર ન તેમ જ તેમ કેનારે અમન રોની નિષ્ક્રિયતા એ મત્તા જોઈને
ચીક ન તી હતી

અને પછી અમેગિનો આન્યા તેઓ ખૂબ ઉત્સાહમાં હતા અને ધાધુ
મમ પાર પડાને આગુર હતા દિલી સંગ્રામની ચાન તેમ જ તેની રીત
રસમેથી તેઓ સાર અગણ્ય હતા અને તે રાખનાને ખસ ઉસુ દોય એમ
નાગડુ નહોડુ વિનય તેમનાથી સ્વહો જતો નયેતો એને મધી ન તરે
તેમ જ તુમારી પદ્ધતિ તેમણે ખાનુએ ખમેડી મૂકી અને નવી વિહીના
એમરસા જીવનમાં ખગમગા મચ્ચારી મૂક્યો ખામ પ્રમગોએ પહેરવા
જોઈતા પેગામ્ની માતમમાં પણ તેઓ બેરમર રના અને અધિારીઓએ
પાનન જવાના ટક નિયમોનો પણ તેમણે કેની પાગ ભગ મ્યો હતો તેમની
મ દ આનગપા હતી ખરી, પણ ઉચ્ચ દરજ્જાના અમન રોને તેઓ ગમતા
નહેતા અને અરમગસના સમધો તગ મ યા એક રે દિલીઓને તેઓ પમદ
પડ્યા તેમણે હાથમાં લીધેના મમ માટેનો તેમનો હિસ્સા તેમ જ તેમની
મદિત એપી હતા અને દિહમાના મિર્ગિ અધિમરીએ મા એના અખાવ સાથે
તેના મુખનો ગામ્મા આ ચો તેમની નિખાનસતા તેમ જ સત્તાવાગાઓના
નિયત્રોમાંથી તેમની મક્કિતની કદર કરવામાં આવી આ નવા આવનાગઓ
ને અતારણાઓ વચ્ચે અદરખાને ચાનગુ ધર્મજી જોઈને લોકો મનમાં
નમ ખુગ થતા રતા અને એ સમયમાં ઘણી સાચી તેમ જ કપેળકપિત
વાનો પ્રચલિત ર્ક હતી

યુદ્ધ દિ દિની નજીક આપુ તેથી ગાંધીજી ખૂબ અગવરથ મના હતા આ નરી ઉપગ્રિત થયેની પરિસ્થિતિ સાથે તેમની અદિસાની નીતિ તેમ જ કાર્યક્રમનો મેળ બેસાડનાવું સહેલું નહોતું ચડી આવતા વરકર સામે અથના બે લશ્કરો સામસામા લડતા હોય એ સ્થિતિમાં સરિનપલગનો સનાન દેખીતી રીતે જ અરથાને હતો નિષ્ક્રિયા અથના આક્રમણનો સ્વીકાર પણ એટલા જ અગથાને હતો તો પછી કરવું શું? તેમના સાથીઓએ તેમ જ એ-દરે કોંગ્રેસે આના પ્રમગને પહોચી વળના માટે અથના આક્રમણ કે ચડાઈ સામે સશસ્ત્ર આમનાના નિકળ તરીકે અદિસાનો ત્યાગ કર્યો હતો અને તેમને એમ કરવાનો અધિભગ છે એમ પણ ગાંધીજીએ આખરે કબૂન રાખ્યું હતું આમ છતાં તેમના મનમાં ભારે ગડમથન આવતી હતી પોતે એક વ્યક્તિ તરીકે ડોઈ પણ દિ સમ મર્થપદ્ધતિમાં બોડાઈ શકે એમ નહોતું પણ તે વ્યક્તિ કરતા અનેક રીતે નિશેષ હતા રાષ્ટ્રીય લડનમાં ડોઈ હોદ્દો ધરાવતા હોય કે ન હોય, પણ તે અતિ મહત્વનું અને પ્રભાવયુક્ત સ્થાન ધરાવતા હતા અને સખ્યા મધ લોડો તેમનો પડવો મોલ ઉમનનાને તરપર હતા

ગાંધીજી દિ દિને અને ખાસ કરીને દિ દિની આમજનતાને ઓળખતા હતા બૂતમળમાં શુ કે વર્તમાન મમથમાં શુ દિ દિની એટલી નાડ પારખનાર ભાગ્યે જ ડોઈ પાકયું હશે તેમણે દિ દિભરમાં બહોળો પ્રનાસ કર્યો હતો અને તે કંગોડો લોડોના સપર્કમાં આ મા હતા એટલું જ નહીં, તેમની પાસે ખીજ કઈક એની વસ્તુ હતી કે જેને લીધે તે આમજનતા સાથે લાગણીની એડતા સાધી શક્યા હતા આમજનતામાં તે સમાર્જ જઈ શકતા હતા, તેની સ્પથે સમાન લાગણી અનુભવી શકતા હતા અને તેને એ વસ્તુની ગળ્ય હોનાથી તેણે તેમને પોતાની બકિત અને વફાદારી અપી આમ છતાં દિ દિ નિરેની તેમની દષ્ટિ, તેમના જનનના આરભ માં યુજરાતમાં તેમના પર જે અસર થઈ હતી તેનાથી રગાવેલી હતી ગજરાતીઓ તરવત શાન્તિપ્રિય વેપારી ડોમ છે અને જેન ધર્મના અદિસાના સિદ્ધાંતની તેમના પર અસર થઈ છે દિ દિના ખીજ ભાગે પર એની બહુ ઓછી અસર થઈ હતી અને કેટલાક પર તો નિનકુન થઈ નહોતી ક્ષત્રિયોનો મેટો નકામ વર્ગ યુદ્ધ કે જગની જનાવરોનો શિકાર ધરામાં એને આડે આવતા દેતો નહોતો બ્રાહ્મણ સદિત ખીજન વર્ગો પર પણ એની ઝગ્રી અસર થઈ નહોતી પરતુ ગાંધીજીએ દિ દિના તરવસાન અને ધર્તિદાસને સારઆહી દષ્ટિથી નિશાળ્યા અને અદિસાનો માર્ગ અનેક વાર તજનામાં આ મે હતો છતાં, એના પાયામાં અદિસાનો સિદ્ધાંત ગહેલો હતો એમ તે માનતા હતા તેમની આ માન્યતા સુસગત લાગતી નડેતી અને વણા દિ દિ નિચારકો તેમ જ ધર્તિદાસજરો તે માન્ય રાખતા નહોતા માનવજીવનની

આગતી પરિસ્થિતિમાં અદિસા ॥ ગુણદોષ સાથે એને કદી લેવાદેવા નહોતી, પણ એ વસ્તુ એનિદામિન્ દષ્ટિ વિના ગાત્રીનો પક્ષપાત દર્શાવે છે

રાષ્ટ્રની પ્રકૃતિ તેમ જ ઇતિહાસના ઘડતરમાં ભૌગોલિક સંલોગેએ પ્રમુખ અસર કરી છે દિમાપચની પ્રયત્ન દીવાન તથા અમુન્ને વિધિ દ્વિદ બીજા પ્રદેશોથી વિખ્યાત થોડું હોવાથી આ વિશાળ મુનમાં એક પ્રકારની એકતાની ભાવના પેદા થઈ અને સાથે સાથે આવે તેજે અગાધપણની વૃત્તિ પણ કેળવી આ વિસ્તૃત પ્રદેશમાં પ્રાણના અને સમાન અથવા એકપણ સંસ્કૃતિ ઉદ્ભવી વિસ્તરવા માટે તેમ જ વિશાળ સામ્રાજ્ય માટે એની સામે મર્યાદા દેવ પડે હોય અને તેજે પ્રમુખ એકતા જાળવી રાખી આમ છતાં એ એકતાની અલગ ભૌગોલિક પરિસ્થિતિએ વિવિધતા પેદા કરી ઉત્તરનો તેમ જ મધ્ય દિલ્હી વિશાળ અપાટ પ્રદેશ દખ્ખણના હુમરાગ તેમ જ વિવિધ પ્રદેશથી મિત્ર હોતો અને જુદા જુદા ભૌગોલિક વિભાગોમાં ગ્રહેતા લોકોએ બિન્ન બિન્ન ખામિયતો કેળવી ઉત્તર દિલ્હી તેમ જ દક્ષિણ દિલ્હી ઇતિહાસે પણ બિન્ન બિન્ન માર્ગો પ્રહણ કર્યા હતા, ધણી વાર જોકે તે મને એકબીજા પર ચર્ચા જતા હતા અથવા એક જ જતા હતા ઉત્તરનો વિશાળ પ્રદેશ સપાટ અને એકાગ્રથી ખુલ્લો હોવાથી મહારાજા દુરખોથી રક્ષણ ગ્રાહને માટે રક્ષિયાની પેઠે ત્યાં બગવાન મધ્યસ્થ રાજ્યમંત્રી જરૂર હતી ઉત્તર તેમ જ દક્ષિણ એ મનેમા સામ્રાજ્યો ઉદ્ભવ્યા હતા, પણ ખરી રીતે ઉત્તરનો પ્રદેશ સામ્રાજ્યનું કેન્દ્ર હતો અને ધણી વાર તેણે દક્ષિણ પર આધિપત્ય જમાવ્યું હતું પ્રાચીન મગધમાં બગવાન મધ્યસ્થ રાજ્યતંત્ર અનિવાર્ય રીતે આપણું હતું મોગન સામ્રાજ્યના પતનના અનેક કારણો હતા પણ મગધોએ તેને તોડી પાડ્યું એ ઇતિહાસની કેવળ આશ્ચર્ય ધરના નહોતી મગધોએ દખ્ખણના હુમરાગ પ્રદેશમાંથી આવ્યા હતા અને તેમણે સ્વતંત્રતાની ભાવના પ્રકટ કરી જાળવી રાખી હતી જ્યારે ઉત્તરના સપાટ મુનકમાં વમનાગ ધણીખરા લોકો દામ્યવૃત્તિના અને પરંપરા બની ગયા હતા મગધમાં સિંહિસરોએ રમતમાં વિજય મેળવ્યો હતો અને ત્યાંના રક્ષાગ મેદાનોના લોકો અસાધારણ મયરતાથી તેમને વશ થયા હતા ત્યાં આગળ પોતાનો પગ ડાળી જમાવ્યા પછી તેઓ બીજે બધે ફરી વળ્યા

ભૌગોલિક પરિસ્થિતિનું આજે પણ મહત્વ છે અને અવિધ્યમાન રહેશે, પણ બીજી તાલમેળે વધારે મહત્વનો ભાગ ભજવે છે પરંતુ અને સમય અને અભેદ દીક્ષાનો સમાન રજા નથી પણ લોકોની પ્રકૃતિ જ વામાં તેમ જ દેશની આર્થિક અને ગૃહસ્થ પરિસ્થિતિ નિર્માણ કરવામાં તેઓ હજી પણ મહત્વનો ભાગ ભજવે છે સમગ્ર દુનિયાને ધોરણે નિયંત્રણ કરવાનું હોય તે

સિયામ નિભાગીકરણ, લાગના અથવા બેંગાલની યોજનાઓનો વિચાર કરતાં તેમની અવગણના થઈ શકે એમ નથી.

હિંદ તેમ જ હિંદી પ્રજા વિશે ગાંધીજી ઊંડું જ્ઞાન ધરાવે છે ઇતિહાસ તરીકે ઇતિહાસમાં તેમને યોગે રસ નથી તેમ જ કેટલાક લોકોમાં હોય છે એવી ઇતિહાસની લાગણી અથવા ઐતિહાસિક ઇન્દ્રિય તેમનામાં ન હોય એમ મને પણ હિંદી પ્રજાના ઐતિહાસિક મૂળો વિશે પૂરેપૂરી સમજ અને ઊંડું જ્ઞાન તે ધરાવે છે આનું બનાવો વિશે તેમને પૂરી માહિતી હોય છે અને તેઓ તેનું કાળજીપૂર્વક અભ્યાસ કરતા રહે છે, જ્યાં અનિવાર્ય રીતે તે પોતાનું સમગ્ર લક્ષ્ય હિંદના આજના પ્રશ્નો પર કેન્દ્રિત કરે છે કેઈ પણ પ્રશ્ન કે પરિસ્થિતિની ગૌણ બાબતો છોડી દઈ તેનું હાઈ પામી જવાની શક્તિ તેમનામાં છે મધ્ય વસ્તુઓને, જેને તે નૈતિક બાબત કહે છે તેનાથી તેઓ કસી જુએ છે અને એ રીતે તે અમુક પ્રકારની પદ્ધતિ દીર્ઘદષ્ટિ પ્રાપ્ત કરે છે બર્નાડ્સ ગોએ કહ્યું છે કે, દાવપેચની દષ્ટિએ તે ગમે એટલી જૂનો કરે, પણ તેમની મૂળમૂલ વ્યૂહરચના સાચી હોય છે પરંતુ મોગ બાગતા લોકોને લામી મથતરીની ઝાઝી પડી હોતી નથી, વ્યૂહની દષ્ટિએ તે ઘડીએ તેમને જે કાપદો થાન તેની તેમને વધારે પડી હોય છે

મર સ્ટેફર્ડ કિપ્સ હિંદ આવે છે

પીતાગ અને સિંગાપોર પડ્યા ને જાપાનીઓ મયાયામા આગળ વધ્યા એટલે હિંદીઓ તેમ જ બીજાઓ ત્યાંથી ભાગીને ટોળામધ હિંદમાં આવ્યા લાગ્યા તેમને એકાએક તે પ્રદેશ છોડવો પડ્યો અને બીજી કેઈ સ્થિતિ સાથે લીધા વિના માત્ર પહેરેલે કપડે તેઓ ત્યાંથી નીમળી પડ્યા. પછી બ્રહ્મદેશમાંથી નિરાશ્રિતોનો ધોધ અડી વહેવા લાગ્યો એમાં મોટે ભાગે હિંદીઓ હતા અને હજારોની સંખ્યામાં તેઓ બ્રહ્મદેશમાંથી ભાગી નીમળ્યા હતા મુઝી સત્તવાગાઓ તેમ જ બીજા અધિવાસીઓ તેમને છોડી ગયા હતા અને ત્યાંથી કેમ ભાગી છૂટવું એની ગોઠવણ તેમને માથે આવી પડી હતી, તેની વાતો હિંદુઓમાં ફેલાઈ ગઈ દુશ્મનોથી ઘેરાયેલા પહાડી પ્રદેશ તેમ જ ગીચ જંગલોમાં થઈને સેકડો માર્ગની મજબૂત તેમને પગપાળા કાપતી પડી એ રીતે મજબૂત કાપના દુશ્મનોની કપારના ભોગ બનીને અથવા માદગી કે બૂખમરોને લીધે વણાઓએ પોતાના જાન ગુમાવ્યા મુદ્દનું એ બીજી પરિણામ હતું અને તે સ્વીકાર્યો વિના છૂટકો ન હતો પણ હિંદી અને બ્રિટિશ નિગમિતો પ્રયેના વર્તાવમાં જે

બેદગાન અને પદાપાત બનાવવામાં આગ્યો એને માટે હુદ પ્રગટ્ય નહોતું. મિટિશ નિગદિતોની શક્ય એટલી બધી સંભાળ રાખવામાં આવી અને તેમને ખમેડવાની તેમ જ મદદ આપવાની બધી વ્યવસ્થા કરવામાં આવી હતી. યદ્યદેશમાં એક જગ્યાએ દગ્ગરો નિગદિતો એક જ થતા હતા, ત્યાંથી દિ'દ આવવાના એ ગરતા હતા. એમાંનો એક સારો ગતો થિટિશને અથવા મુરો- પિયનોને માટે ખાસ અનામત રાખવામાં આગ્યો અને તે ગેગ રસ્તા તરીકે ઓળખાયા લાગ્યો.

જનિબેદ અને પદાપાતની તેમ જ યાનનાઓની કમકમાટી ઉપખલે એવી વાતો અમારા અંજાગવામાં આવી અને જેમ તેમ કરીને ઇવના ગહેસા નિગદિતો દેશના બંધા ભાગેમાં પહોંચ્યા તેની સાથે એ બધી કામી વાતો પણ દિ'દમગમાં ફેલાઈ ગઈ અને દિ'દીઓના મન પર તેની ઊંડી અમર ધર્મ.

એ જ વખતે મગ રહેડું ફિપ્સ થિટિશ હુદ પ્રધાનમંડળની દગખરત ધર્મને દિ'દમાં આવ્યા. પાછનાં અઠી વગ્ગ દરમ્યાન એ દગખારતો અપૂર્ણ- પત્રે ચર્ચાવામાં આવી છે અને હવે તે શૂનકાગની ખીના ખની છે. એ પછી ગ્યેલેલી વાગાટો રિપે વિગ્તાગ્થી કલ્પા નિના, એમા ભાગ લેનાર માટે એને રિપે નિગતો લખવાનું કે બોધવાનું મુરોલ છે. પણ એ બધું ભવિષ્યના કોઈ પ્રસંગ સુધી અલ્પકથુ ગખતું જ સારું છે. હકીકતમાં, એમાંથી હલલેવા પ્રસ્તુત મુદાઓ તેમ જ વિચારણાઓ કષારનાં જાહેર ધર્મ ચૂક્યાં છે.

એ દરખાગ્તો જમારે મે પહેલવહેલી વાંચી ત્યારે મને ખૂબ આધાન લાગ્યો હતો એનું મને સ્મરણ છે એ આધાન લાગવાનું મુખ્ય કારણ એ હતું કે સર ગ્ડેડું ફિપ્સ જેવા મારુસ પામેથી તેમ જ જે હારે ગ્ડેડીની પરિસ્થિતિ પેદા થઈ હતી તે જોતા, મે કંઈક વધારે મગીન અને નક્કર વસ્તુની અપેક્ષા રાખી હતી એ દરખાગ્તો વધારે ઊંચ જાતગીને વાંચતાં તેમ જ તેના ગર્ભિતાધનો વિચાર કરતા એ આગાન અને નાગીપાગીની માગી લાગણી વધારે ધેરી ખની એમાં અમારી માગણી કીક પ્રમાણમાં પૂરી પાડવામાં આવી હતી એમ દિ'દની પરિસ્થિતિથી સાવ અગ્નપૂયો માણુમ માને એ દું અમજી રહે' છું પણ એનું પૃથક્કરણ કરતાં એમાં મૂકવામાં આવેલી અનેક મર્ચાઓ હતી થતી હતી અને માન્ય રાખવામાં આવેલા ખુદ આત્મનિર્ણયના મિદાતને અમારું ભાવિ જોખમાય એ રીતે ચોતરફથી બાધી લેવામાં આગ્યો હતો તેમ જ સીમિત કરવામાં આગ્યો હતો.

એ દરખાગ્તની છેલ્લી કલમમાં વર્તમાન સમયમાં અમારો સહકાર અરપષ્ટ લાંબામાં મૂળીમાં આગ્યો હતો; પરંતુ મુખ્યત્વે તેમાં હુદ પૂરું થયા પછી અવિધ્યને અગે વાત હતી. એ ભવિષ્ય કાળમાં આત્મનિર્ણયનો સિદ્ધાંત માન્ય

રાખનામા આ યો હતો પણ સાથે સાથે હિંદના તે વખતના પ્રાન્તોને હિંદના સંયુક્ત રાજ્યમાં ન જોડાનાનો અને અલગ સ્વતંત્ર રાજ્યો સ્થાપનાનો હક આપનામા આવ્યો હતો વળી હિંદના દેશી રાજ્યોને પણ તેઓ આહે તો એ સંયુક્ત રાજ્યમાં ન જોડાનાનો હક આપનામા આવ્યો હતો અને હિંદમાં એના દેશી રાજ્યો હમો કરતા પણ વધારે છે એ હકીકત યાદ રાખવી જોઈએ એમાના થોડાક ભાગ છે પણ બાકીના ઘણાખરા નાની નાની જગીરો જેના છે આ દેશી રાજ્યો તેમ જ મધ્ય પ્રાન્તો રાજમધ્યરણ ધડામાં એકત્ર થાય, તેના ધડતરમાં પોતપોતાની અસર પાડે અને પડીથી તેમથી મહાર આવી નીકળે આખીયે ભૂમિકા દેશના ભાગના પાડાની બની જાય અને દેશને સ્પર્શતા મહત્વના રાજકીય તેમ જ આર્થિક પ્રશ્નોને ગોણું રચાન મળે એકબીજાથી અનેક ખામતોમાં ભિન્ન એના પ્રગતિવિરોધી તરવો એકઠા થઈ ને મળવાન, પ્રગતિશીલ, એકીકૃત અને રાષ્ટ્રીયતાના પાયા પર રચાયેલું રાજ્ય નિર્માણ કરવાના પ્રયાસને વળભેગો કરે અમે નીકળી જઈશું એવી ધમકી આપીને મધ્યરણમાં ન હમ્મના જેવી અનેક વસ્તો દાખલ કરાવે મધ્યસ્થ સરકારને દુર્મંજ અને નમાથી બનાવી દેવામાં આવે અને આમ છતાં ગેમાથી તેમના નીમળી જવાનો સભન તો ઊભો જ રહેતો હતો અને એ રીતે કેટલાક રાજ્યો તેમ જ પ્રાન્તો નીકળી ગયા પડી એ બધારણ ફરીથી વડાનું અને તેને વધારે મધ્યક્ષમ બનાવનાનું માકી રહેના પ્રાન્તો તેમ જ દેશી રાજ્યો માટે મુશ્કેલ થઈ પડે પ્રાન્તોમાં મધ્યરણ વડાની લોખંડભા માટેના સભ્યોની ચૂટણી અલગ ધાર્મિક મતાધિમરની ચાતુ પદ્ધતિને ધોરણે થવાની હતી આ દુ ખાદ ખીના હતી, કેમ કે એની સાથે તે ભાગનાની ભારના લેતી આવતી હતી પણ વર્તમાન સભ્યોમાં એ અનિવાર્ય હતું પરંતુ દેશી રાજ્યોમાં લોખંડભાના સભ્યો માટે ચૂટણીની જોગવાઈ રાખનામા આવી નડોતી અને નન કરોની ગિચાસતી પ્રજાની સંપૂર્ણપણે અરમણના કરવામાં આવી હતી લો સખા માટે દેશી રાજ્યો તરફથી નિમાયેના સભ્યોમાં કેટલાક આલેશ દીરાનો પણ આવે એ મનના જોગ હતું, પણ એકદરે એ મધ્ય સભ્યો દેશી રાજ્યોની પ્રજાના નહી પણ આપખુદ રાજના પ્રતિનિધિઓ હોવાનો પૂરો સભન હતો તેમની સખ્યા લોખંડભાના મલ સભ્યોના એથા ભાગ જેવી થનાર હતી અને પોતાનું સખ્યામળ, પડીથી મધ્યસ્થ રાજ્યતત્ત્વમાંથી નીમળી જવાની ધમકી, તેમ જ સામાજિક ખામતોમાં તેમનું પછાતપણું વગેરે મારફતે તેના નિર્ણયોમાં તેઓ ભારે અસરમર્તો થઈ પડે એમ હતું લોખંડભા અથવા બધારણખા ચૂટાયેના અને અણચૂટાયેના સભ્યોના તરફનાર સંબુમેળો બનનાર હતો ચૂટાયેના સભ્યો અનગ ધાર્મિક મતાધિમરથી તેમ જ કેટલાક સ્થાપિત હિંતો મારફતે પસંદ થવાના હતા અને અણચૂટાયેના સભ્યોને દેશી

ઓ નીમવાના હતા આમા વળી બીજી એક વાત ઉમેરવી જોઈએ તે એ કે, મરાએ મળીને ડરના નિર્ણયો સ્વીકારવા માટે કોઈ પણ હુકમનાથી યશનું નહોતું અને તેથી પરિપક્વ અને હેતુના નિર્ણયો પર ના માટે જરૂરી વાતવિસ્તારની લાગણીનો અભાવ રહેનાનો હતો તેનાથી આમા, બેચનામદાર રીતે વર્તવાનું વનથી પેદા થાય, કેમ કે પોતે ગમે ત્યારે જી જઈ શકે છે તેમ જ એ નિર્ણયોનો અમલ કરનાની જવાબદારી સ્વીકારી ઇન્કાર કરી શકે છે એમ તેમને હમેશા લાગે એમ હતું.

હિંદના ભાગના પાડવાની કોઈ પણ દરખાસ્તનો વિચાર કર્યો પણ ન હતો પુરુષાર્થ કરનાને પ્રમિદ થના માટે પ્રજામા જબરદસ્ત પ્રેરણા બનાવી અંતરની બધી જાડી લાગણીઓ અને માન્યતાઓના મૂળમાં એ પ્રતી હતી હિ ની સમગ્ર રાષ્ટ્રીય ચળવળનું મહત્વ હિંદની એકતા પર હતું આજની રાષ્ટ્રીયતાની ભૂમિમા પ્રગટા એ લાગણી ઝગી પ્રાચીન અને જાડી એના મૂળ હિંદના ઇતિહાસના દૂર દૂરના યુગો સુધી ફેલાયેલા હતા નિક સમયમા થયેના ફેરફારોએ એ લાગણી તેમ જ માન્યતાને બળવત્તર હતી અને અસખ્ય લોકોને માટે આજે તે જોની આમે શ ૧ કે પ્રશ્ન ધારી શકાય મા પડખરી ન હાય એની અદાની માત બની ગઈ છે ૨ મા નીગ તરફથી એની સામે પડખર કરવામા આવ્યો, પણ કોઈએ એના મક્ક આશુ ની અને સખ્યામધ મુસ્તમાનો એ મા તમા લીગ સાથે ૧ થતા નહોતા એ પ મારના પાયામા ખરેખર પ્રદેશિ દષ્ટિ નહોતી ૩ દેશના ભાગના પાડવાનું જોકે અચોક્કસ ને અસ્પષ્ટ સૂચન કરવામા પુ હતું ખરુ એના પાયામા ધર્મના ધોરણે જુની પાતી પ્રજાઓનો મધ્યયુગી ૪ રહેનો હતો અને એ પ્રમાણે હિંદના પ્રત્યેક ગામમા એ અથવા વધારે જો રહેતી હતી હિંદના ભાગના પાડવાથી પણ આખા દેશમા વિસ્તરેલા એકમીનના ક્ષેત્રમા પ્રવેશ કરના આ ધર્મિષ્ઠ વિભાગોના કોમ્પાનો ઉદ્દેશ નો નહોતો ભાગના પાડવાથી હકીકતમા મુશ્કેલીમા નધારો થાય અને પ્રવાસો ઉકેલનાનો ઇરાદો ગામમા આપતો હતો તેમા ઉમેરો થાય હતું

લાગણીની વન જના હર્ષએ તોયે ભાગનાની વિરુદ્ધ સગીન કારણો પણ મુખ્ય વે મિટિશ સરકારની નીતિને નીચે દિંદના સામાજિક તેમ જ આર્થિક ૫ પ્રોત્સાહની પરિસ્થિતિએ પહોંચ્યા હતા અને અતિ ગંભીર આપતિ દાગવી તો એ માખનોમા ચોપાસ આગળ વધવાની જરૂર હતી માત્ર સમગ્ર હિંદને અમરખર નિરોજન કરવાથી એ રીતની સર્વાંગી પ્રગતિ થઈ શકે એમ હતું હિંદના જુદા જુદા ભાગો એક પીઝની જિંદગી પૂરી પાડતા હતા એક દરે

તેનાં સમગ્ર હિંદ ધણે અંશે બગવાન અને સ્વયંપૂર્ણ ઘટક હતું, પણ તેના રેક ભાગ સ્વતઃ દુર્બળ હતો અને બીજા ભાગો પર આધાર રાખતો હતો. આ બંધી અને એવી બીજી દલીલો જૂનાકાળમાં વાજંતી અને પ્રમાણભૂત હતી તો આધુનિક સમયના રાજકીય અને આર્થિક ફેરફારોને લીધે તે વળી વધારે મહત્વની બની છે. દુનિયાભરમાં નાનાં ગભ્યો સ્વતંત્ર ઘટક તરીકે મટી જવા લાગ્યાં હતાં; તે કા તો મોટાં રાજ્યોમાં સમાઈ જતાં હતાં અથવા તેનાં આર્થિક આગ્રિત બની જતાં હતાં મોટાં મોટાં સમવાયી ગભ્યો અથવા સાથે મળીને કાયમ કરતાં રાજ્યોના સંઘો કે જૂથો જોમાં, યવાનું અનિવાર્ય વક્ષણ નગરે પડતું હતું. રાષ્ટ્રીય-રાજ્યને બદલે બહુરાષ્ટ્રીય-રાજ્યો સ્થાપવાનો ખ્યાલ પ્રચલિત થતો જતો હતો અને દૂરના ભવિષ્યમાં દુનિયાના બધા દેશોને આવરી લેતું જગદવ્યાપી સમવાયી રાજ્ય સ્થપાય એવો સંભવ દેખાતો હતો. આ કક્ષાએ પહોંચ્યા પછી દેશના ભાગલા પાડવાનો વિચાર કરવો એ આધુનિક ઐતિહાસિક તેમ જ આર્થિક પ્રગતિના સમગ્ર પ્રવાહની વિરુદ્ધ હતું. એ બીના અતિશય વિચિત્ર લાગતી હતી

અને આમ છતાં, ના છલાજે અથવા ભારે આપત્તિના માર્યાં માણસને પૂરી વસ્તુઓ પણ સ્વીકારી લેવી પડે એમ બને. સામાન્ય રીતે અને તક-શુદ્ધ વિચાર કરતા જેના ભાગલા ન જ પાડવા જોઈએ તેના ભાગલા પાડવાની સંજોગો ફ-જ પાડે એમ બને પણ બ્રિટિશ સરકાર તરફથી રજૂ કરવામાં આવેલી દરખાસ્તોમાં હિંદના ભાગવાની ઠાઈ નિશ્ચિત અને ચોક્કસ યોગના સ્વયંવર્મા આની નહોતી. એ દરખાસ્તોથી પ્રાન્તો અને દેશી રાજ્યોમાં અનેક ભાગલા માટે માર્ગ મોકળો થતો હતો તે બન્ના પ્રગતિવિરોધી, રજવાડી અને સામાજિક દષ્ટિએ પછાત સમૂહોને ભાગવાની માગણી કરવાને ઉત્તેજીતી હતી. ઘણું કરીને એમાનુ ઠાઈ ખરેખર ભાગલા ઇ-હતું નહોતું ઠાઈ એકલોટલ ટકી શકે એમ હતું જ નહીં. હા, પણ તેઓ સારી પેરે તકલીફ આપી શકતા હતા, અંતરાયો નાખી શકતા હતા તેમ જ હિંદના સ્વતંત્ર રાજ્યની આપનાને વિનયમાં નાખી શકતા હતા જે તેમને બ્રિટિશરોની નીતિનો ટેકો મળે, અને એ મળવાનો પૂરો સંભવ હતો, તો હાંગ્યા વખત સુધી હિંદની સ્વતંત્રતાને રામ રામ કરવા રહ્યા. એ નીતિનો અમને ખૂબ કડવો અનુભવ હતો અને પ્રસંગે પ્રસંગે તે કાટકૂટના વક્ષણને ઉત્તેજન આપતી હતી એ અમે જોયું હતું ઇંગ્લંડ એમ કરવાનું ચાલુ નહીં રાખે અને પગીવી તેને અગે મકવામાં આવેલી શક્તો પૂરી પડતી નથી એટલે તે પોતાનું વચન પાળી શકે એમ નથી એમ ન કહે, એની બાંધધરી શી? ખરેખર, એ નીતિ ચાલુ રહેવાનો સંભવ વધારે હતો.

એ દરખાસ્ત આમ પાકિસ્તાનનો અથવા અમુક પ્રમારના લગનાનો સ્વીકાર કરીને અંગ્રહી નહોતી, જોકે એથે પુખરામ તો હતુ જ, પણ એમા એથીયે કઈક નિશી ખરામ તત્વ રહેતું હતુ એમા અસખ્ય લાગતા માટેના દાર ખ ના મૂકવામા આન્યા હતા હિંદી સંતત્રનીના માર્ગમા એ કામથી વિધાર્પ ખની રહેતી હતી અને ખુદ જે વચન આપવામા આન્યુ હતુ તેના પાનનમા આધાર્પ હતી

હિંદના દેશી રાજ્યોના લાવિ રિથેનો નિર્ણય તે તે દેશી રાજ્યની પ્રજા કે તેમજ પસદ કરેના પ્રતિનિધિઓ નહીં પણ તેમના આપખુદ રાજાઓ પ્રનાર હતા એ સિદ્ધાંત અમે માન્ય રાખીએ તો અમારી આનતી આવેની અને રૂઢ થઈ ગયેની તેમ જ નારવાર જેની જાહેરાત કરનામા આની હતી તે નીતિનો ઇન્કાર નવા જેવુ થાન અને દેશી રાજ્યોની પ્રજાનો દ્રોહ થાત તથા તેમને ધણા લાના વખત સુધી તેમના આપખુદ અમન નીચે રિખાવુ પડત સોમશાહી ઢમનુ નવુ રાજ્યતત્ર રથાપનામા દેશી રાજાઓનો સત્કાર મેગવવા માટે તેમની સાથે ખની શકે ત્યા સુરી અમે માન્યનીને કામ લેના માગતા હતા અને છિટિથ સત્તા જેવી કોઈ નીજ સત્તા એમા આડે આનતી ન હોત તો અમે એમા સમ્મ થયા હોત એ વિષે શંકા નથી પણ બ્રિટિશ સરકાર દેશી રાજ્યોમા આપખુદ અમનને ટેકા આપતી હતી દેશી રાજાઓ હિંદના સમુખ્ત રાજ્યની મહાર રહે અને ખુદ પોતાની પ્રજા સામે રક્ષણ માટે બ્રિટિશરોની લશ્કરી મદદ પર આધાર રાખે એવો સભવ રહેતો હતો અમને ખરેખર કહેવામા આયુ કે એના સજોગ પેલા થાય તો દેશી રાજ્યોમા નિદેશી લશ્કર રાખવામા આનશે સચનરામા આવેના હિંદના સમુખ્ત રાજ્યના અમન નીચેના પ્રદેશમા દેશી રાજ્યો સામાય રીતે ટાપુઓ જેવા હતા એને પરદેશી નરકરે તેમા પહોચી કેરી રીતે શકે તેમ જ એ રાજ્યમાનુ પરદેશી લશ્કર એના જ ખીજ રાજ્યમાના લશ્કર સાથે પરસ્પર વહેવાર કેરી રીતે રાખી શકે એ પ્રશ્ન ઊઠેો હતો એને માટે હિંદના સમુખ્ત રાજ્યના અમન નીચેના પ્રદેશમા થઈને પરદેશી સેનોને આનવાનનો હા આપનાની જરૂર ઊભી થતી હતી

પોતે દેશી રાજાઓના દુશ્મન નથી એમ માધીજીએ અને નાર જાહેર કર્યું હતુ તેમની રાજ્યપદ્ધતિ તેમ જ પોતાની પ્રજાને તેઓ પ્રાયમિ દોકો સુખ્યા અપના નહોતા તે સમયમા તેઓ તેમની ધણી વાર ટીકા પ્રતા હતા, પણ માધીજી તેમના તરફનુ વનજ સચે જ મિત્રનાભયુ હતુ દેશી રાજ્યોના સમયમા કે એમને સીધી દરખાનગીરી કરતી તેમજ ધણા વરસ સુધી અટકારી રાખી હતી તેમની એની માન્યતા હતી કે દેશી રાજ્યોની પ્રજાએ પોતે જ એ પામનમા પડેના પ્રરી જોઈએ અને એ રીતે આત્મનિશ્વાસ તેમ જ તામન નધારના જોઈએ અમાગમાના ધણને તેમનુ મા વચણ પસદ નહોતુ

પણ તેમના એ વક્તવ્યની પાછળ એક પાયાનો મુદ્દો રહેલો હતો. ગાંધીજીનું એવું કહેવું હતું કે, 'બ્રિટિશ હિંદની પ્રગતી સ્વતંત્રતાને ખાતર પણ દેશી રાજ્યોની પ્રગતિ હક્કોનું સિદ્ધાંત કરવાનો પક્ષકાર હું કદી પણ નહીં બનું એ મારા વક્તવ્યનો એક પાયાનો મુદ્દો છે.' બ્રિટનનાં સંસ્થાનોના તેમ જ હિંદના રાજ્યપ્રધાનના બેરીડેલ કીથ નામના એક સમર્થ નિષ્ણાતે દેશી રાજ્યના સંબંધમાં ગાંધીજીના દાવાને ટેકો આપ્યો હતો. કોંગ્રેસનો પણ એ જ દાવો હતો. કીથ લખે છે, 'પ્રાંતોમાંના હિંદીઓને મળતા હક્કો દેશી રાજ્યોની પ્રગતિ નહીં આપવામાં આવે તેમ તાજના સલાહદારો કદી શકે તેમ નથી. અને જેને પરિણામે ટૂંકે મુદતમાં જવાબદાર સરકાર સ્થપાય એ રીતના સુધારા પોતપોતાના રાજ્યમાં દેશી રાજ્યો પાસે કરાવવા માટે પોતાની સત્તા વાપરવાની સલાહ શહેનશાહને આપવાની તેમની ચોખ્ખી દરજ્જા છે. જેમાં પ્રાંતોના પ્રતિનિધિઓને આપખુદ, અને બેજવાબદાર દેશી રાજ્યોએ નીમેલા માણસો જોડે બેસવાની દરજ્જા પડે, એવું સમવાયી રાજ્ય હિંદના હિતમાં છે એમ ન માની શકાય. સત્તા પ્રગતિ સોંપવાની જાખનમાં દેશી રાજ્યોએ શહેનશાહનું એનુકરણ જ કરવું જોઈએ એવી મિ. ગાંધીની માગણી સામે કશું જ કદી શકાય એમ નથી.' ગ્રેફેસર કીથે પોતાનો આ અભિપ્રાય સમવાયતંત્ર અંગેની બ્રિટિશ સરકારની આગળની દરખાસ્તના સંબંધમાં આપ્યો હતો પણ એ સર રેડ્ફર્ડ કિપ્સની દરખાસ્તેને વળી વગરે લાગુ પડતો હતો.

એ દરખાસ્તો પર અમે જેમ જેમ નિચાર કરતા ગયા તેમ તેમ તે વધુ ને વધુ ખેંચી અને નિચિત દેખાવા લાગી. હિંદ સખ્યાબંધ નામનાં સ્વતંત્ર અને અર્ધસ્વતંત્ર રાજ્યના એક શેતરજના પટ જેવું બની જતું હતું. એમાના ઘણાં રાજ્યો પોતાનો આપખુદ અમલ ટકાવી રાખવા માટે બ્રિટનના લશ્કરી રક્ષણ પર આધાર રાખનારા બનનાર હતાં. દેશમાં રાજકીય કે આર્થિક એકતા પેદા થવાની નહોતી અને બ્રિટન પોતાના અંકુશ નીચેનાં નાના નાનાં અનેક દેશી રાજ્યો મારફતે રાજકીય તેમ જ આર્થિક બાબતોમાં પોતાનું સખગ નિયંત્રણ માનુ રાખે એ સંભવિત હતું.*

* સર જ્યોર્જ ઈ મોન્ટમેગ્યુએર્સીએ પિ બિન્ડિયન સ્ટેટ્સ એન્ડ બિન્ડિયન વેડેશન નામના પોતાના પુસ્તકમાં (૧૯૪૨) હિંદના દેશી રાજ્યો બ્રિટિશ રાજસત્તા તથા તેના રક્ષણ પર બધી રીતે નિર્ભર છે એ બીના પર ખાસ લાર મૂક્યો છે: 'હિંદમાં દેશી રાજ્યો હજી પણ એટલા બધા છે કે હિંદની પ્રગતિના માર્ગમાં તે એક ગંભીર કેબલ નેવા છે. એ કેબલનો અત્યાગે કોઈ હલેવ દેખાતો નથી... બ્રિટન ને હિંદમાંની સર્વોપરી સત્તા મટી બધ તો તે અદૃશ્ય થઈ ગય અને હિંદના બીજા લાગેા સાથે જોડાઈ ગય એ બેશક અનિવાર્ય છે.'

ચિટનના મુદ્દ-પ્રધાનમડળના મનમાં ભાવિ વિષે શ્રી કૃપના હતી તેની મને ખબર નથી. સર સ્ટેફર્ડ ક્રિસ્ટના દિલમાં હિંદુ હિત વસેલું હતું અને તે સ્વનન અને સંયુક્ત હિંદુ જોવાને દૃષ્ટતા હતા એમ મને લાગે છે. પણ એ કંઈ એક વ્યક્તિના મત કે અભિપ્રાયની અથવા અંગત દુર્ભેદની ખામત નહોતી જેમાં જાણી-મૂઝને સદિગ્ધતા અને અસ્પૃશ્યતા રાખવામાં આવેલી હતી એવા કાળઝૂપૂર્વક ધડવામાં આવેલા સગ્રામી દગ્તાવેજ પર અમારે વિચાર કરવાનો હતો. અને અમને કહેવામાં આવ્યું હતું કે એને અમારે આખો ને આખો સ્વીકારી લેવાનો અથવા છોડી દેવાનો છે અને એની પાછળ બ્રિટિશ સરકારની હિંદમાં ફાટફૂટ અને લાગના પાડવાની તેમ જ રાષ્ટ્રના વખત અને ત્યાગના માર્ગમાં આનારૂપ નીવડે એવી હરેક વસ્તુને ઉત્તરના આપવાની એધારી આપતી આવેની ને સદીજૂની નીતિ રહેવી હતી. શૂલકાગમાં આગ લગવામાં આવેલા હરેક પગનાની આમપાસ અનેક મર્યાદાઓ અને શરતો લાદવામાં આવી હતી શરૂઆતમાં તે નિર્દોષ અને નિરુપદ્રવી લાગતી હતી, પણ પાળાથી તે જગરદસ્ત આડખીની અને બાધારૂપ ઘર્ષ પડી હતી.

એ દરખાસ્તોમાંથી જે ભીષ્ય પરિણામો ફળિત થતા દેખાતા હતા તે મધ્ય ન ઉદ્ભવે એ સંકય અને સભવિત હતું બીજા બધાઓની જેમ દેશી રાજાઓ તેમ જ તેમના દીકરાનો પર પણ હડાપણ, અવેશભક્તિ અને હિંદુ તેમ જ દુર્નિયાને માટે શુ દિતમ્તા છે એ વિશેની વ્યાપક દૃષ્ટિની અસર થાય એ બેશક સભવિત હતું બધી જવામદારી અમારા પર આવી પડી હોત તો અમે એકબીજા સાથે પગપર વિશ્વાસથી કામ કરત, એ પ્રશ્નની બધી ગૂચવણોનો તેમ જ હરેક સમુદ સમસ્યા ખડી થતી મુશ્કેલીઓનો વિચાર કરત અને પૂરેપૂરી વિચારણા કર્યા પછી સર્વાંગનપૂર્ણ ઉઠેન શોધી કાઢત પણ અમારું ભાવિ અમારે નક્કી કરવાનું છે એમ મહેસામાં આવતું હતું, તેમ છતાં અમારું ટોડી લેવાની અમારી જવામદારી અમારા પર નાખવામાં આવવાની નહોતી હરેક રીતે બધા નાખી સંકાય અને દરમ્યાનગીરી મગી રાકાય એ ગિચિતમાં બ્રિટિશ અમાર મહુ જ મહત્ત્વની જ યાએ રોકાને સદાયે ગહેવાની હતી આખુલે સરમરી તત્ત તેમ જ નોમરીઓ વગેરે તેના કાળૂ નીચે હતા એટલું જ નહીં, દેશી રાજાઓમાં તેના રેમિડે-ટો અને પોનિગિન એજ ટો ધારે તે કમી શમ્વની સ્થિતિમાં હતા પોતાની પ્રભુ સાથેના અન્યથા દેશી રાજાઓ બેશક આપણું હતા, પણ તે બધા હિંદી સરકારના રાજાગીમ ખાતાના સંપૂર્ણ કામૂ નીચે હતા અને એ ખાતુ વર્તસંગેયની ગંધી હકૂમન નીચે હતું મુખ્ય મુખ્ય દેશી રાજાઓના ધણખણ દીકરાનો એ ખાતા તરફથી તેમના પર પગને લાદવામાં આવતા હતા અને તેઓ બ્રિટિશ નોમરીઓના અમલદારો હતા.

બ્રિટિશ દરખાસ્તોના ધણાખરા સભારિત પરિણામોમાથી ધારે કે અમે ઊગરી જઈએ તોપણ હિંદની સ્વતંત્રતાનો હાસ કરનારી, પ્રગતિને નિનબમા નાખનારી અને પાર વગરની મુશ્કેલીઓ પેદા કરે એના નવા અને જોખમી રક પ્રશ્નો ઊભા કરનારી બાબતો તેમા મોટા પ્રમાણમા રહેલી હતી એક પેઢીથી કંઈક વધારે સમય પર દાખલ કરનામા આવેલા અનગ ધાર્મિક મતાધિપતે ખૂબ ઉત્પાત મચાવ્યો હતો હવે ઉત્પાત મચાવના માટે હરે પ્રગતિવિરોધી સમૂહ માટે માર્ગ મોકળો થયો હતો અને હિંદના પાર વગરના ભાગલા તેમ જ તેના દેહહેદન માટે ભય ખડો થયો હતો યુદ્ધ પડીના આ અનિશ્ચિત ભાવિ માટે આ વ્યવસ્થાને સ્વીકારી લેવાનું અમને મહેનતમા આવ્યું એની પ્રેરણે જ નહીં, જેઓ હમેશા બ્રિટિશ સરકાર જોડે સહકાર કરતા આ યા હતા તે રાજકીય દૃષ્ટિએ અતિશય મવાગ વિચારના રાજદ્વારી પુરુષોએ સુધ્ધા એમ કરનાની પોતાની અશક્તિ જાહેર કરી

હિંદની એકતા માટે પ્રેરણાની ચૂંટણીમાંથી ધગશ હેવા છતાં લઘુમતીઓ તેમ જ બીજા સમૂહોને મનાવીને પોતાના કરી લેવાને તે ઇતેજાર હતી અને તેથી તેણે એમ પણ જાહેર થયું કે કોઈ પણ પ્રદેશી ધનકને તેની જાહેર સમિતિ વિના હિંદના સયુક્ત રાજ્યમા રાખી શકાય એમ નથી જો અનિવાર્ય થઈ પડે તો દેશના ભાગલાનો સિદ્ધાંત પણ તેણે સ્વીકાર્યો પણ તે એને કોઈ પણ રીતે ઉત્તેજન આપના માગતી નહોતી કિંચતની દરખાસ્તો વિરોધ પોતાના હરામમા કોંગ્રેસની કારોબારી સમિતિએ જણાવ્યું છે, ‘કોંગ્રેસ ધણી લામા વખતથી હિંદની સ્વતંત્રતા તેમ જ એકતાને વરેલી છે અને ખાસ રીતે આજે જમારે દુનિયાના લોકો અનિવાર્ય રીતે વધારે ને વધારે મોટા સમવાયી રાજ્યોનો વિચાર કરતા જમ છે તે સંજોગમા એ એકતામા મરી પણ ક્ષતિ પહોંચાડતી એ લાગનાવગતતા સૌને માટે હાનિકારક છે અને એની ક પના સરખી અતિ દુખ છે આમ છતાંયે કોઈ પણ પ્રદેશી વડના લોકોને પોતાની જાહેર તેમ જ નિશિત ધનની નિરુદ્ધ હિંદના સયુક્ત રાજ્યમા પરાણે રાખાની દૃષ્ટિએ યાવત સમિતિ વિચારી રહે એમ નથી આ સિદ્ધાંત માન્ય રાખવા ત્તા સમિતિને લાગે છે કે, સહિયારું અને સત્કારના પાયા પર રચાયેલું રાષ્ટ્રીય જીવન ખીનનામા જુદા જુદા ઘટકોને ઉપકારક થઈ પડે એવી પરિસ્થિતિ પેદા કરવાને હરે પ્રયાસ રવો જોઈએ આ સિદ્ધાંત માન્ય રાખવાનો અનિવાર્ય રીતે એવો અર્થ થાય છે કે જેને પરિણામે નવા સમાનો પેદા થાય એવા ફેરફારો ન કરના જોઈએ અને તે પ્રદેશના બીજા સારાસરખા સમૂહો પર કોઈ પણ પ્રકારની જગરદસ્તી વાપ નામા ન આવે બાવાન રાષ્ટ્ર રાજ્ય સાથે સુસંગત હેમ તે નથી સ્વતંત્રતા સયુક્ત રાજ્યમાના નત્યે પ્રાપ્તિ

ધટકને હોતી જોઈએ ચિંતનના યુદ્ધ પ્રધાનમંડળ તરફથી હાન રત્ન કવચમાં આવેતી દગખાત્ત મયુક્ત રાજ્યની ગ્યાપનાની પળે જ લાગવાના વનજીને ઉત્તેજન આપે છે એને પગિણીમે તેમાંથી નીચળી જવાના પ્રયત્ન સો ધરો આમ સદમર અને શુભેચ્છા જ્યાંએ મૈત્રી વચારે જરૂરી હોય તે જ પળે તે ધર્મજી પેદા કરશે એ દરખાસ્ત આમાન્ય ગીતે દેખી માગણીને અતોષવાને માટે રજૂ કરનામાં આવી હોય એમ લાગે છે, પણ એના બીજા પરિણામે પણ આગશે અને દરેક દેશના ગજકીય દૃષ્ટિએ પદ્ધત અને પ્રગતિરેખી સમૂહો મુશ્કેલીઓ પેદા કરશે, પ્રગતનું લક્ષ દેખી આગળ પડેલા મહત્ત્વના પ્રશ્નો તરફથી ખમેતોને બીજી દિશામાં વાળશે.

કાર્યવાહક સમિતિએ વધુમાં જણાવ્યું, 'આજની ગભીર કોગમીને પ્રસંગે ખરું મહત્ત્વ વર્તમાનન અથવા ચાલુ સમયનું છે અને ભવિષ્યને માટેની દરખાસ્ત મુખ્યા વર્તમાન પર તેની અસર પડે તેવા પ્રમાણમાં જ મહત્ત્વની છે.' ભવિષ્યને માટે કરનામાં આવેતી દરખાસ્ત માર્ગવાહક સમિતિ જોકે મા ય રાખી શકે એમ નથીતી તોપણ, તેના હેવા પ્રમાણે, હિંદ પોતાના સંસ્કારોને બોલે તેને જાણે એ રીતે ઉગવી શકે એટલા માટે તે મૈત્રિક પ્રમરની સમજૂતી પર આવવાને આગુર હતી એમાં અહિંસાનો સિદ્ધાંત વચ્ચે આવતો નહોતો અને ચર્ચા દરમ્યાન પ્રચારે એનો ઉત્તેજ કરવામાં આવ્યો નહોતો સાચી વાત એ છે કે, સરકાર પ્રધાન પિતી હોવો જોઈએ એ ચર્ચામાં આવેલી અને મતોમાની એ હતી.

એ વખતે કોંગ્રેસનું મુદ્દે એવું હતું કે, હિંદ પર યુદ્ધનું જોખમ તો ગાઈ રહ્યું છે એ જોના ભવિષ્યની વાત માનુએ મૂકવાને અને યુદ્ધમાં પૂરેપૂરો સહમર આપે એવી ગાંઠીય સરાર ચર્ચામાં સવળુ લક્ષ કેન્દ્રિત રવાને તે તૈયાર હતી ભવિષ્ય માટેની ચિંતિત સરમતની ચોક્કસ શરતોને તે માન્ય ખી શકે એમ નહોતું કેમ કે એમ રતા, જોખમગર ચર્ચ પડે એવી દરેક પ્રમરની કબૂનાતો આપવી પડે એમ હતું તેમને જોઈએ તો એ દરખાસ્તો પાછી ખેંચે અથવા ચિંતનના શુદ્ધ ગાંઠના પુરાવા તરીકે તે ચાલુ રહે, પણ કોંગ્રેસે તે માન્ય રાખી નથી એ સાફ સમજી લેવું જોઈએ પણ ચાલુ સમયમાં સદર્પિત પ્રાપ્ત કરવાની પદ્ધતિ ગેંધી માર્ગમાં એ વાત આવવી ન જોઈએ.

વર્તમાન સમયના સમયમાં ચિંતનના શુદ્ધ-પ્રધાનમંડળની દરખાસ્તો અસ્પષ્ટ અને અદુર્ગ હતી એમ નસુની ચોખ્ખા તેમાં પ્રવામાં આવી હતી અને તે એ કે હિંદના અસ્પષ્ટની જ્યામતરી સપૂર્ણપણે ચિંતિત મગમરના હાથમાં રહેતી જોઈએ સર એકેડ કિંમ્ને ઉપરા પરી કે નાં નિવેદનો પરથી લાગતું હતું કે, અસ્પષ્ટ ગિચા બીજા અંધી મતોમાં હિંદીઓના હાથમાં

અસરકારક સત્તા સોંપવામાં આવશે ઇંગ્લેન્ડના રામની પહે વાઈસરોય પથ્ય મવારણી વડા તરીકે જ કાર્ય કરશે એમ પણ જાણનામાં આવ્યું હતું. આ પરથી અમને લાગ્યું કે હવે માત્ર સરક્ષણનો મુદ્દો વિચારવાનો રહ્યો છે. અમારું એવું હોતું હતું કે, યુદ્ધમાળ દરમિયાન સરક્ષણમાં રાષ્ટ્રની ખીજ ધણીખરી પ્રવૃત્તિઓ તેમ જ કાર્યોને પણ આવી લેવામાં આવે એમ અને અને ધણે અરો એ બધું તેમાં આવી લેવામાં આવતું હતું પણ ખરું સરક્ષણને રાષ્ટ્રીય સરકારના કાર્યક્ષેત્રમાંથી સંપૂર્ણપણે બહાર ગણવામાં આવે તો, ખીજા કાંઈ બાકી ન રહે એમ અને સશસ્ત્ર દળ તેમ જ લશ્કરી પ્રવૃત્તિઓ પર બ્રિટિશ સરમનાપતિની સંપૂર્ણ સત્તા ચાલુ રહે એ પણ કબૂલ રાખવામાં આવ્યું. સર્વસામાન્ય વ્યૂહરચનાનું સચાલન શાંતી લશ્કરી ખાતુ કરે એ પણ માન્ય રાખવામાં આવ્યું પણ આ બધું કબૂલ કર્યા પછી રાષ્ટ્રીય સરકારનો સરક્ષણ પ્રવાન હોવો જોઈએ એવી માગણી કરવામાં આવી.

થોડીક ચર્ચા પછી, હિંદી પ્રધાનના હાથ નીચે સરક્ષણ ખાતુ હાલુ જોઈએ એ સર સ્ટેફર્ડ કિંખે કબૂલ રાખ્યું પણ આ ખાતાને, પ્રજા સાથેના સંબંધો, પેટ્રોલ, લશ્કર માટે ખાનપાન તેમ જ મોજગાજની વસ્તુઓ પૂરી પાડવાનો મહોમત, લખનામરવા માટેનો સરમ માન તેમ જ હપકામ, પરદેશી પ્રતિનિધિમંડળો માટે રહેનામગાની અને દરવાજરવાની વ્યવસ્થા તેમ જ લશ્કરની સુખસગવડોનો મહોમત વગેરે વસ્તુઓ મોપવામાં આવી હતી આ થાદી તરેહનાર હતી અને તે હિંદી સરક્ષણ પ્રધાનના હોવાને હાસ્યારપદ બનાવતી હતી વળી વધુ ચચાને અતે એ પ્રશ્ન ખીજ રીત વિચારવામાં આ થો ઉભય પક્ષની દષ્ટિ વચ્ચે હજી પણ ઘણું અતર હતું, પણ અમે એકબીજાની નજીક આવતા જતા લાગતા હતા પહેલી જ વાર મને તેમ જ બીજાઓને પણ લાગ્યું કે સમજૂતી થવાનો સભન છે ખરો યુદ્ધની વધુ ને વધુ ઉગ્ર મનતી જતી પરિસ્થિતિ અમને સૌને સમજૂતી પર આવનાને નિરતર પ્રેરતી હતી.

યુદ્ધ અને ચક્રાઈનુ ગભીર જોખમ માથે તોગાઈ રહ્યું હતું ગમે તે રીતે તેનો મુકામલો કયા વગર છૂટકો નહોતો આમ હતા તેને પહેળી વગાના અનેક માર્ગો હતા અથવા કહો કે, એમ કરવાનો વર્તમાન સમય માટે અને ભવિષ્ય માટે તો નગી ખાસ કરીને એ જ ખરેખર અસરકારક માર્ગ હતો અમને એમ થતું હતું કે કાર્યારભ માટે માનસિક દષ્ટિએ ખરી સધિ અથવા ખરો મોઢો નીતી જનાનો અને એ પછી વર્તમાન સમયમાં જોખમો આવી પડશે એવું જ નહીં, એને લીધે ભવિષ્યમાં એથીયે ગભીર જોખમો ઉમેરાશે નવા તેમ જ જૂતા મને પ્રખરના શત્રોની જરૂર હતી વળી તેમને વાપરવાની નહીં રીતોતી, નવા હિંસાહીની, નહીં દષ્ટિમર્યાદની અને જૂનામળ કે વર્તમાનથી

જે તત્વત મિન્ન મનનાર હતો એના હરિધ્વ ત્રિભેની શ્રદ્ધાની જરૂર હતી અને તેની સામિતી વર્તમાન પરિસ્થિતિમાં ફેરફાર કરવામાં આવે તેમાં ગેરહી હતી અમારી ઇનેતરીને લીધે કદાચ અમે નધારેપડતા આગાનાદી બન્યા તેમ જ અમારી અને પ્રિમિશ રાજકર્તાઓ વચ્ચે જે મોટું અતર ગહેતું હતું તે અમે તાત્પર્ય જૂની ગયા અથવા તેની પહોળાઈ અને જોડાણ અમે એના આક્રી એમ એમ અને હારે સંકટને પ્રસંગે પણ સદીજૂનો ઝંઝો સહેલમાં પતી જાય એમ નહોતું, એમ કરનાની સામ્રાજ્યનાદી સત્તાને ફાટી પડે તે સિવાય પોતાની દ્વંદ્વમ નીચેના મુનક પરનો પોતાનો પત્તે હાલો કરવાનું તેને મારે કદી પણ સુગમ હોતું નથી સત્તેગો એટલા પ્રમાણ મન્યા હતા? એટલી દહ પ્રતીતિ પેના થઈ હતી કે તેમને એમ કરનાની ફરજ પાડે? અમને એની ખમર નહોતી, પણ એમ થયું હોય એવી આશા અમે મેનના હતા.

અને, પછી, હું ધણો આશાનાદી બન્યો હતો તે જ વખતે ચિત્રવિચિત્ર ખીનાઓ મનના લાગી લોડ હેસિટીએ મુનાર્ન ટેક રહેતુઆ કેાઈકે સ્થળે બેનતા કોંગ્રેસ પર સખત પ્રહારો કર્યા દૂર અમેરિકામાં એ જ ગણે તેણે આમ શા સારુ કરવું જોઈએ એ અમને સમજાયું નહીં પણ પ્રિમિશ સરખરની નીતિ તેમ જ તેનો અભિપ્રાય વ્યક્ત કરતા હોય તે સિવાય કોંગ્રેસ સાથે જ્યારે ખરેખરી વાદવાટો ચાલતી હોય તે વખતે લોડ હેસિટી આ રીતે બોલી શકે નહીં વાઈસરોય લોડ વિનનિયમે તેમ જ સિવિન સર્વિસના ઉપના ફરજગતા અમનદારો સમાધાનની અને તેમની સત્તામાં ઘટાડો થાય તેની નિષેધ હતા એ હિંદીમાં સૌ કેાઈ જનરલ હતા એનું ખીનું ઘણું ઘણું મન્યું પણ તેની માત્ર અરપણ જાખી થઈ શકી.

સંરક્ષણ પ્રધાનના કાર્યક્ષેત્રને અંગેની ટેનની યોગ્યતા વિશે અર્થા કરનાને અમે સર રહેડઈ કિસને ફરીથી મળ્યા ત્યારે મારું પડ્યું કે આગળની અમારી મધી ગાન નધઈ હતી, કેમ કે, કથી પણ સત્તાનાગા પ્રધાનો નીમવાના જ નહોતા વાઈસરોયની મોજૂદ કરોગારી સજા આતુ રહેવાની હતી, માત્ર એમાં જુદા જુદા રાજકીય પક્ષના પ્રતિનિધિ તરીકે થોડાક હિંદીઓનો ઉમેરો કરવાનું વિચારવામાં આવ્યું હતું આ કારોગારી સજા કઈ પ્રધાનમંડળ નહોતું એ માન જુદા જુદા ખાતાએના વડા અમનદારો અથવા મંત્રીઓનું એક મંડળ અથવા જૂથ હતું અને જધી સત્તા વાઈસરોયના હાથમાં કેદિન થયેલી હતી કાયદામાં ફેરફાર કરતા વખતે લાગે એ અમે સમજતા હતા અને તેથી અમે એનો આમદ ન ગણ્યો, પણ વાઈસરોય પોતાની કારોગારી સજાને પ્રધાનમંડળ તરીકે ગણીને આવે તેમ જ તેના નિર્ણયો તે માન્ય રાખે એવી પ્રથાનું પાલન કરવામાં આવે એ માનમાં અમે ખસૂસ આવડ રાખ્યો એ શક્ય નથી,

અને વાર્ષિકોની સત્તા કેળવણી સિદ્ધાંતમાં નહીં, વ્યવહારમાં સુધ્ધા જેમની તેમ રહેતી જોઈએ એમ હવે અમને કહેવામાં આવ્યું આ પત્રો આશ્ચર્યકારક હતો અને અમારા માન્યામાં પણ ન આવ્યો, કેમ કે આગળની મધી વાત જુદા જ ધોરણ પર ચાલતી હતી.

ચર્ચા સામે ટક્કર ઝીલવાની હિંદી શક્તિ અમે કેવી રીતે વધારી શકીએ તેની અમે ચર્ચા કરી હતી હિંદુ લશ્કર ગૃહીય લશ્કર છે એની લાગણી તેનામાં પેદા કરવાને તેમ જ એ રીતે યુદ્ધમાં દેશભક્તિનું તરન દાખન કરવાને અમે આતુર હતા ચર્ચાને પ્રસંગે સ્થાનિક રક્ષણ માટે નના સૈન્યો તેમ જ ગૃહરક્ષક દળો ઝંપાટાથી જોડા કરવાને પણ અમે ઉત્સુક હતા એ નના બેશન સરસેનાપતિના ટાંચ નીચે રહીને કામ કરવાના હતા પણ અમે એમ ન કરી શકીએ એમ અમને જણાવવામાં આવ્યું હિંદી લશ્કર હકીકતમાં બ્રિટિશ લશ્કરના એક ભાગ સમુદતું અને તેને રાષ્ટ્રીય લશ્કર તરીકે લેખી કે કહી પણ ન શકાય ગૃહરક્ષક દળ જેવી જુદી લશ્કરી ટુકડીઓ અમે જાની કરી રાખીએ કે કેમ એ પણ શક્ય નહોતું.

વાતનો સાગ એ હતો કે, સરકારનું તત્ત્વ પહેલાની પેઠે બધી રીતે જેમનું તેમ આવું રહે, વાર્ષિકોની આપણું ને એ-હથ્થુ સત્તા અગોમત રહે અને અમારામાંથી ઘોઝા પડતો ગણવેશ પહેરેને તેના પરિચારો બની રાખીએ તેમ જ આપણી અને નાસ્તા વગેરેના બદોમસ્તની આમતમાં ધ્યાન રાખી શકીએ અદાર માસ પહેલા એમેરીએ જે આપના કથું હતું અને જે તે વખતે અમને હિંદી અપમાન સમુદાય હતું તેના અને આની વચ્ચે રજાગ તફાવત નહોતો જે કઈ મન્ય હતું તે પછી મનોસ્થામાં કઈક ફેર પડતો અને માણસ માણસ વચ્ચે પણ ફરક દોષ છે એ ખરું છે વાર્ષિકોના સિદ્ધાંતની આસપાસ સામાન્ય રીતે શુદ્ધજન કરનારા લોકો ફરતા રહે છે તેને મન્ય માહોશ અને સક પમળાગા માણસો જુદી રીતે નિર્ધારિત એમાં શંકા નથી.

પણ કોઈ વખતે અને ખાસ કરીને તે સમયે એ સ્થિતિનો સ્વીકાર કરવાનું અમારે માટે અશક્ય અને અશક્ય હતું અમે એમ કહ્યું દોષ તો લોકો અમારો ઇન્કાર કરત અને અમને ટુકડી દેત તત્ત્વ એમ છે કે પત્રીથી બધી દમી ત તેમના જાણવામાં આવી ત્યારે વાગધાટો દરમ્યાન અમે અનેક બાબતોમાં ધર 15 કરી હતી તેની સામે જારે જુમગણ મન્યુ હતું.

મર સ્ટેફેડ ક્રિસ્ટિયન સાથેની અમારી આખી વાગધાટો દરમ્યાન કપારેયે કહેવાતો લઘુમતીનો અથવા કેળી મુદ્દો ઉપરિચિત થયો નહોતો કે તેની વિચારણા થઈ નહોતી સાથે જ એ ત્યાં સુધીમાં ઉપરિચિત થયો નહોતો ઉપરિચિત.

મધારણી ફેરફારો અંગેની વિચારણા કરવામાં એ મહત્વનો મુદ્દો હતો. પણ બ્રિટિશ દરબારનો અંગેનો અમારા આગળના વનજ પત્રી ગણતરીપૂર્વક એ વાત ગાજુએ રાજાસામા આની હતી ગાંધીય રચકારને સાચી અને અનગ-કારક સત્તા સોંપવાના સિદ્ધાંતને કમુંન રાજાસામા અચ્ચો હોત તો એ સરકારમાં જુદા જુદા સમૂહોના પ્રતિનિધિત્વનું પ્રમાણ શુ હોતુ જોઈએ તે અંગે એ પ્રથમ ખૂબસ ઉપરિચય થાત. પણ એ સિદ્ધાંતની માન્યતા અમે કદી પણ સમજૂતીની ભૂમિના સુધી આવી રાખ્યા નહીં એટલે એ પ્રથમ હિલ્મ-યો નહીં અને એને વિશે કશો વિચાર કરવામાં આ ચો નહોતો અમારી વાત કરુ તો, દેવના મુખ્ય મુખ્ય પક્ષોનો વિશ્વાસ ધગવનારી અસરકારક ગાંધીય સરકાર સ્થાપવાને માટે અમે એજલા તો ઇતેજન હતા કે, તેમાં કોના કેટલા પ્રતિનિધિ હોય તે નક્કી કરવાનું નહુ મુશ્કેલ નહીં થઈ પડે એમ અમને લાગતુ હતુ કોંગ્રેસના પ્રમુખ મોવાના અણુવ કનામ આઝાદે સગ રહેકડું કિસ પરના પત્રમાં જણાવ્યુ હતુ, 'અમે રજૂ કરેલી સૂચનાઓને એની અમાગી નહીં, હિંદની પ્રજાની સ્વમત માગગી તરીકે લેખવામાં આવે એમ અમારે આપને જણાવુ જોઈએ જુદા જુદા પક્ષો અને સમૂહો વચ્ચે એ માન્યતા કળો મતભેદ છે જ નહીં, મત ભેદ છે માત્ર સમગ્ર હિંદી પ્રજા અને બ્રિટિશ સગ ર વચ્ચે હિંદમાં જે કંઈ મતભેદ છે તે ભવિષ્યના મધારણી સુધારાના સમયમાં છે આગળે કોઈકની પ્રમગે હિંદનું રક્ષણ કરના માટે જની શકે એટની વધારે એકના પેદા કરવાને માટે એ વાત મન ઉપર મોઢૂ રાખવાને અમે સમત હીએ સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રીય મરકાર રચવાની માન્યતા હિંદમાં આ રીતે સૌ એકમત છે સારે પણ બ્રિટિશ સરકાર તે સ્વાતી તેમ જ હિંદના ધ્યેયને અર્થે તથા જેને માટે આજે કરોડો લોકો યાતનાઓ વેળી રહ્યા છે અને પોતાના પ્રાણની આહુતિ આપી રહ્યા છે તે વધારે વ્યાપક ધ્યેયનો અર્થે તેને માર્ગ કરતી અમાવશે તો તે ઊડી કરુણ ભરી ચંદના નીવડશે ' *

• કોંગ્રેસના પ્રમુખના છે ના પત્રમાં જણાવવામાં આવ્યુ હતુ, 'કોંગ્રેસને સત્તા મળે એમાં અમને રસ નથી, પણ સમગ્ર હિંદી પ્રજાને સ્વતંત્રતા અને સત્તા પ્રાપ્ત થાય એમાં અમને રસ છે બ્રિટિશ સર ર કાટકૂટને ઉત્તેજન આપવાની નીતિ અખ્યાર કરતી આવી ન હોત તે હરકોઈ પણ કે સમજના અમે સૌ એકઠા થાત અને અમે સર્વામાન્ય માર્ગપદ્ધતિ યોગી કાઢી રાત પણ ફુર્લોગ્યે આ ગંભીર જોખમની ઘડીએ પણ બ્રિટિશ સરકાર આ વિનાશકારી નીતિ ઊડી શકતી નથી અમારા પર તોળાઈ રહેના ગ્રહાઈ અને આક્રમણ સામે હિંદનું અસરકારક રક્ષણ કરવા કરતા જની શકે તમા સુધી હિંદ પરની પેતાની હકમત ટપાની રાખવાનું તેમ જ એને માટે અહીયા

ઝડપથી પેદા કરનાનું અને ફાટફૂટ પાડવાનું તે વધારે મહત્ત્વનું ગણે છે, એવા અનુમાન પર આવવાની અમને દરજ્જા પડે છે. હિંદુ નક્ષત્ર તેમ જ તેની સક્ષામતી એ અમારે મન અને સૌ હિંદીઓને મન સૌથી મહત્ત્વની વાત છે અને એ કસોટીથી અમે અમારા નિર્ણય બાધીએ છીએ.

એ પત્રમાં સરક્ષણ અગે પણ અમારા વલણની તેમણે આખનટ કરી હતી 'સરસેનાપતિની સામાન્ય સત્તાઓ પર કશી મર્યાદાઓ મૂકવાની કોઈએ પણ વાન કરી નથી, એટલું જ નહીં, એથી આગળ જઈને યુદ્ધ પ્રમાણ તરીકે તેમને વધુ સત્તા આપનામાં આવે તે પણ કબૂલ રાખવા અમે તૈયાર હતા સંરક્ષણ અગેના સિટિસ સરકારના અને અમારા ખ્યાલ વચ્ચે જમીન આસમાન જટલું અતર છે એ ઉવાડું છે અમે એને રાષ્ટ્રીય સ્વરૂપ આપીને હિંદના પ્રત્યેક સ્ત્રીપુરુષને એમાં ફાગે આપના માટે હાકલ કરવા ચાહીએ છીએ. અમારી પ્રજા પર વિશ્વાસ મૂકીને આ ભગીરથ કાર્યમાં તેનો સહકાર મેળવવો એ એનો અર્થ છે સિટિસ સરકારની એ રિપેની દૃષ્ટિ હિંદી પ્રજા પરના તેના પૂરેપૂરા અનિશ્વાસ તેમ જ સાચી સત્તા તેન ન આપવાની તેની વૃત્તિ પર અવલોકે, છે. આપ સરક્ષણને અગે શહેનશાહની સરકારની સર્વોપરી દરજ્જા અને જવામદારીનો ઉત્તેજ કરે છે હિંદી પ્રજાને એ જવામદારી લાગે તેમ જ તેને તે મળે તે સિવાય એ દરજ્જા અને જવામદારી અસરકારક રીતે અલગ થઈ શકે એમ નથી અને તાજેતરના બનાવો એની સાખ પૂરે છે. એ યુદ્ધ પ્રજાકીય ધારણે જ લડી શકાય એ હિંદી સરકારને સમજાતું નથી.'

કોંગ્રેસના પ્રમુખનો આ છેલ્લો કામળ મળ્યા પછી તરત જ સર રટેફર્ડ ક્રિસ્ટિયન હનાઈ માર્ગે ઇચ્છક પાખા કર્યા પણ જતા પટેલા અને ઇચ્છક પાખા કર્યા પછી તેમણે કેનાક જાહેર નિવેદનો કર્યા એ જાહેરાતો હકીકતથી, બિયટી હતી અને તેના સામે હિંદમાં ખૂબ રોષ પ્રગટ્યો હતો. હિંદના જવામદાર માણસોએ તેનો ઇન્કાર કર્યો તે છતાં સર રટેફર્ડ તેમ જ બીજાઓએ ફરી ફરીને એવા નિવેદનો કરનાનું ચાતુ રાખ્યું.

સિટિસ સરકારની દરખાસ્તોને કોંગ્રેસે જ નહીં, હિંદના એકેએક પક્ષ તેમ જ સમૂહો કેટલી દીધી હતી અમારા મનામાં મનાજ રાજદ્વારી પુરુષોએ પણ તેના પ્રત્યે નાપસદગી દર્શાવી હતી મુસ્લિમ લીગને બાદ કરતાં તેનો અપીગર કરવાના સૌના કારણો વતેઓએ અરે એ જ હતા પેતાની હમેશની રીત પ્રમાણે મુસ્લિમ લીગ બીજાઓ એ રિપેનો પેતાનો અભિપ્રાય દર્શાવે ત્યાં સુધી ચોળી ગઈ અને પછી પેતાના કારણોસર એ દરખાસ્તોનો તેણે અસીકાર કર્યો.

બ્રિટિશ પાર્લિમેન્ટમાં તેમ જ અન્ય એમ જાણવામાં આવ્યું કે ગારીબના અણનમ વનણીને લીધે ડોઝેમે એ દરખાસ્તો ફેડી દીરી હતી આ તદ્દન ખોટી વાત છે એ દરખાસ્તોમાં અચોક્કસ અને અગણિત ભાગનાં માટે અવકાશ રહેતો હતો અને દેવી ગુજ્યની નવ કરોડ જેટલી પ્રાપ્તિ તેના ભારિ રિટે પોતાનો અનાજ રજૂ કરવાનો એમાં જે રીતે ડોઝે અવકાશ આપવામાં આવ્યો નહોતો તેની સામે બીજાઓની જેમ ગાંધીજીનો પણ ઉપ વિરોધ હતો. પત્રીની બંધી વાગાદો ભવિષ્યના ફેરફારો અંગે નહીં પણ વર્તમાન સમયમાં ફેરફાર કરવાને અંગે થઈ હતી અને તે ગારીબની ગેરહાજરીમાં થઈ હતી કરજીયાની માદગીને લીધે ગાંધીજીને જવું પડ્યું અને એ વાગાદો સાથે ગાંધીજીને કલી લેવાદેવા નગેતી ડોઝેસની કાર્યવાહક સમિતિ અહિંસાના સવાન પર આગળ અનેક પ્રસંગોએ તેમનાથી જુદી પડી હતી અને યુદ્ધમાં તેમ જ ખાસ કરીને હિંદના સરક્ષણમાં સહયોગ આપવાને માટે રાષ્ટ્રીય સરખર સ્થાપવાને તે આગ્રહ હતી.

સૌના મનમાં યુદ્ધનો મુદ્દો તેમ જ યુદ્ધનો વિચાર મોખરે હતો અને હિંદ પર અકાર્ષનો ભય તોગાર્ષ રહેલો લાગતો હતો. આમ છતાં યુદ્ધ સમજૂતીના માર્ગમાં આગ આગળ નહોતું કારણ કે એ યુદ્ધ ચલાવવાનું કામ અનિવાર્ય રીતે સામાન્ય માણસોનું નહીં પણ એના નિષ્ણદોનું હતું. ખુદ યુદ્ધના સચાલનની જામનમાં સમજૂતી પર આવવાનું સહેલું હતું મુત્તો સનાલ રાષ્ટ્રીય સરકારને સત્તા સુરત કરવાનો હતો હિંદની રાષ્ટ્રીયતા અને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યશાહી વચ્ચેના ગળામહનો આ જૂનો પુરાણો મુદ્દો હતો અને યુદ્ધ હો કે ન હો પણ ઇંગ્લેન્ડનો બ્રિટિશ શાસક વર્ગ પોતાના હથમા જે હતું તે જાગી રાખવાને માટે એ મુદ્દા પૂર કૃતનિશ્ચય હતો એમની પાછળ મિ રિનરન ચર્ચિનનું પ્રભાવશાળી વ્યક્તિત્વ કામ કરતું હતું.

૯

નાસ્ટીપાસી

ક્રિષ્ સાથેની વાટાઘાટો એકાએક મધે પડી અને તે તામડતોમ ઇંગ્લેન્ડ પાછા ફર્યા એથી સૌને આશ્ચર્ય થયું. વર્તમાન સમયને લાગતુવગતુ હતું તમા મુદ્દો પહેલા અનેક વાર જે કહેવામાં આવ્યું હતું તેના પુનરુચ્ચારણ જેવી જે પુનરાવર થઈ હતી એવી આ નજવી દરખાસ્ત અમારી અજાણ રજૂ કરવા માટે બિટનના યુદ્ધ-અધ્યક્ષમહોનો એક સભ્ય ઠેક ઇંગ્લેન્ડથી હિંદ સુધી આવ્યો.

આવ્યો હતો ? કે પછી યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સના લોકોમાં પ્રયાગ કરનાના એક તરફત તરીકે આ બધું કગવામાં આવ્યું હતું ? એની સામે અંગી ધર્મી ઉમ્મ અને કડની લાગણી પેદા થઈ મિટન સાથે સમજૂતી પણ આપનાની આશા રહેતી નહોતી, અગાઈ સામે પોતાની રીતે પોતાના દેશનું રક્ષણ કરવાની તક સુધ્ધા દિ દના લોકોને આપનામાં આપનાર નહોતી

દરમ્યાન અગાઈ થનાતો મહત્તર વધતો જતો હતો અને દિ દની પૂર્વ અરહદ તરફથી જૂમે મગતા દિ દની નિરાશિતોના ટોંગેટોળા અટી આવ્યે જતા હતા અગાઈ થશે એવા ર્થી ભડકી જઈને પૂર્વ બગાળમાં આમગથી હનરે હોડીઓનો નાશ કરનામાં આવ્યો (પાછળથી જણાવનામાં આવ્યું હતું કે, સત્તાનાગાઓના હુમલો જૂનબરેલો અર્થ થનાથી આમ કગામાં આવ્યું હતું) એ પ્રદેશ નદીનાગાઓથી ભરેલો છે અને અવરજવર માટેનું તેમ જ માનની હેરફેર કરના માટેનું આ હોડીઓ ત્યા આગળ એકમાત્ર સાધન છે એ હોડીઓનો નાશ કરવાને લીધે મોટા મોટા પ્રદેશો એમળીળથી નિપૂટા પડી ગયા અને ત્યાના લોકોનું યુગ્મશનનું તેમ જ અવરજવર અને માનની હેરફેર માટેનું સાધન નષ્ટ થયું વળી, બગાળમાં પડેલા દુમળના બીજ અનેક મગજોમાનું એ પણ એક કારણ હતું બગાળમાંથી મોટા પાયા પર પીડેહક કરવાની તૈયારી થઈ ચૂકી અને રગૂત તેમ જ દક્ષિણ ક્ષત્રદેશમાં જે બન્યું હતું તેનું અટી પણ પુનરાવર્તન થનાનો સભન દેખાના લાગ્યો જપાની નૌકાસૈન્ય એ તરફ આવી રહ્યું છે એવી કઈક અરપષ્ટ અને મિનસત્તાવાગ અફવા મદ્રાસમાં ફેનારાને લીધે ઉચ્ચ દરજ્જાના સરકારી અમલદારો ત્યાથી એમએક આથી નીબળા અને બદરની કેટલીક સગરડોનો પણ થોડે અશે નાશ કરવામાં આવ્યો (પછીથી એ અફવા સાન ખોગી પુરવાર થઈ હતી) દિ દમાનું મુનખી વહીવટી તત્ર દિ મત હારી ગયું હોય એમ લાગતું હતું એક માત્ર દિ દની રાષ્ટ્રીયતાને દાખી દેવા જેટલું જોર તેનામાં હતું

આ પરિસ્થિતિમાં અમારે શું કરવું ? દિ દનો કોઈ પણ ભાગ મૂગે મોએ આક્રમણને તામે થાય એ અમારાથી સહ્યુ જાય એમ નહોતું તેનો સશસ્ત્ર આમનો કરવો એ, જેના હોય તેના, પણ લશ્કર અને હનાઈ દળનું કામ હતુંઃ અમેરિકાની મદદ, ખાસ ખરીને લડાયક હવાઈ જહાજોના રૂપમાં આવ્યે જતી હતી અને એને લીધે લશ્કરી પરિસ્થિતિમાં ધીમે ધીમે પનટો આવતો જતો હતો અમે ગૃહ મોરચાનું સમગ્ર વાતાવરણ બત્તી નાખીને, પ્રજામાં ઉત્સાહ તેમ જ ગમે તે બોગે સામનો કરનાનો જીબમ સકત્પ પેદા કરીને અને એને માટે નાગરિક દળ તેમ જ ગૃહદળ જેના સરક્ષક દળો ઉભા કરીને મદદ કરી શકીએ એમ હતું બ્રિટિશ નીતિએ એમ કરવાનું અમારે માટે અતિશય મુશ્કેલ કરી

મૂક્યું હતું. હિંદુ પર ચાર્જ તોળાઈ ગયેલી હતી એવે વખતે પણ વ્યવસ્થિત લશ્કરની બહારના ઠાંઈ પણ હિંદીને બંદૂક આપવા જોડેલા વિશ્વાસપાત્ર લેખવામાં આવતો નહોતો. અને ગામડાંઓમાં આત્મરક્ષણ માટે નિઃશસ્ત્ર ઘણાં જાનાં કરવાના અમારા પ્રયામો પણ સત્તાવાળાઓને ડુચ્છતા નહોતા. કેટલીક વાર તેને દાખી દેવામાં પણ આવતા હતા. સામના માટે પ્રજાકીય સંગઠનને ઉત્તેજન આપવાની વાત તો આજુએ રહી પણ બ્રિટિશ સત્તાવાળાઓને એનો ડર હતો. કેમ કે, આત્મરક્ષણ માટેની પ્રજાકીય સંસ્થાઓને ગળદોહી અને બ્રિટિશ હકૂમતને માટે બેખંડકારક લેખવાને તેઓ લાંગ્રા વખતથી ટેવાયેલા હતા. આથી તેમને પોતાની આસતી આવેલી જૂની નીતિને વળગી ગયેલાની દરજ્જા પડી, કેમ કે એ સિવાય, પ્રજા પર આધાર રાખતી અને સંરક્ષણ માટે તેનું સંગઠન કરનારી રાષ્ટ્રીય સરકારનો સ્વીકાર કરવાનો એકમાત્ર માર્ગ તેમને માટે ખુલ્લો હતો. આ માર્ગ તેમણે ચોક્કસપણે ઊંડી દીધો હતો અને બીજો ઠાંઈ 'વચ્ચેનો માર્ગ' ગણેતો નહોતો. અનિવાર્ય રીતે તેઓ પ્રજાને જંગમ મિલકત તરીકે લેખવાને પ્રેર્યા. તેને પોતાની સમજ કે સ્વઝ પ્રમાણે કાપ કરવાની, છૂટ આપવાની નહોતી, અને તેમની ઇચ્છામાં આવે તે રીતે તેનો ઉપયોગ કરવાનો હતો અથવા તેનો નિષાસ કરવાનો હતો. ૧૯૪૨ના એપ્રિલ માસના ઇંગ્લેન્ડના ભાગમાં મળેલી કોંગ્રેસની મહાસભિતિએ આ નીતિ તેમ જ આવા વર્નાવ પ્રત્યે પોતાનો ઊંડો રાષ વ્યક્ત કર્યો અને મહેર ક્યું કે, જેમાં અમારે પડેલી સત્તાનાં શુભામો તરીકે કામ કરવાનું હોય એવી સ્થિતિ તે કદાપિ સ્વીકારી શકે એમ નથી.

આમ છતાં જો કંઈ આપતિ આવી પડવાની હતી તેના મૂક અને નિષ્ક્રિય સાક્ષી બનીને અમે બેસી રહી શકીએ એમ નહોતું. ચાર્જ થાય એવે પ્રસંગે પ્રજાએ શું કરવું એ સંબંધમાં અમારે પ્રજાને, હિંદની વિશાળ નાગરિક વસ્તીને સલાહ આપવાની હતી. અમે તેને ક્યું કે, બ્રિટિશ નીતિ સામે તે ધધુ કોધે લશ્કાર છે તે છતાં બ્રિટિશ અથવા મિત્રરાજ્યોની સરખા ફાળેના કાર્યોમાં તેણે ઠાંઈ પણ રીતે દખલગીરી ન કરવી; કેમ કે એમ કરવાથી આક્રમણ કરનારા દુશ્મનને આડકતરી રીતે મદદ મળી રહે. વળી અમે તેને એમ પણ કહ્યું કે, હુમલાખોરોને ઠાંઈ પણ ભોગે તાણે ન થવું, તેમના હુકમો ન માનવા કે તેમની બેઠેનો કે તેમની મહેરબાનીનો સ્વીકાર ન કરવો. હુમલાખોર લશ્કર જે પ્રજાનાં ધરખાર કે ખેતરોનો કે અથવા લેવા તાકે તો મરતાં સુધી તેણે તેનો આમનો કરવો જોઈએ. આ સામનો શાન્તિપૂર્વક કરવાનો હતો ને એમાં દુશ્મન સાથે સંપૂર્ણ અમલકાર કરવાનો હતો.

અહિંસક અસહકારની આ પદ્ધતિ વડે ચડી આવતા લશ્કરનો સામનો કરવાની વાતની ધણી લોકોએ કટાક્ષપૂર્ણ દીક્ષા કરી. તેમને એ પદ્ધતિ સાવ

એટલી લાગતી હતી. એ એટલી તો નહોતી જ, પણ સામનો કરવા માટેની પ્રજા પાસે રહેલી એકમાત્ર પદ્ધતિ હતી અને તે પણ ઘણી વીરતાભરી પદ્ધતિ હતી. એ સલાહ દેશનાં સશસ્ત્ર દળોને આપવામાં આવી નહોતી તેમ જ શાન્તિ-પૂર્વકના સામનાને સશસ્ત્ર સામનાના વિરુદ્ધ તરીકે આગળ ધગવામાં આવ્યો નહોતો. એ સલાહ હથિયાર વિનાની - નાગરિક વસ્તીને માટે હતી. પોતાનું લશ્કર હારી ગય અથવા તેને ખસેડી લેવામાં આવે ત્યારે લગભગ અનિવાર્ય રીતે એ વસ્તી હુમલાખોરને તાબે થાય છે. વ્યવસ્થિત લશ્કર સિવાય, દુશ્મનને પગલવા માટે ગેરીલા ટુકડીઓ જીતી કરી શકાય છે. પણ અમારે માટે એ શક્ય નહોતું, કેમ કે, એને માટે યોગ્ય તાલીમની, હથિયારોની તેમ જ વ્યવસ્થિત લશ્કરના પૂરેપૂરા સહકારની જરૂર હોય છે. અને ધારે કે તાલીમ આપીને અમુક ગેરીલા ટુકડીઓ જીતી કરી શકાય તોપણ બાકીની વસ્તીનો સલામ રહેતો હતો. 'નાગરિક વસ્તી સામાન્ય રીતે દુશ્મનના કબજાને વશ થાય છે એમ માનવામાં આવે છે. સાચી વાત તો એવી છે કે, ચડાઈનો ભય જ્યાં ઝંખૂમતો હતો એવા કેટલાક પ્રદેશોમાં બ્રિટિશ સત્તાવાળાઓએ લોકોને તેમ જ તમાના નાના અમલદારોને પણ એવી સૂચના આપ્યાનું જાણવામાં આવ્યું હતું કે, લશ્કર અને ઉચ્ચ દરજ્જાના અમલદારો આજ્ઞા જન્ય ત્યારે તેમણે દુશ્મનને તાબે થઈ જવું.

શાન્તિમય અસ્પદકાર આગળ ધસતા દુશ્મન લશ્કરને રોકી શકે એમ નથી એ અમે બરાબર જાણતા હતા. મોટા ભાગના લોકો સામનો કરવા ધારે તોયે તેમને માટે એમ કરવાનું મુશ્કેલ હતું એની પણ અમને ખબર હતી. આમ છતાં પણ દુશ્મને કબજે લીધેલા પ્રદેશોમાંના કસબાઓ તેમ જ ગામડાં-ઓમાંની કેટલીક અગ્રગણ્ય વ્યક્તિઓ તાબે થવાનો કે દુશ્મનના હુકમે ઉઠાવવાનો અથવા જરૂરી વસ્તુઓ મેળવવામાં કે બીજી કોઈ પણ રીતે મદદ કરવાનો ઇન્કાર કરશે એવી અમને આશા હતી. અને પરિણામે તેમને તત્કાળ શિક્ષા કરવામાં આવત, ધણું કરીને તેમનો જીન લેવામાં આવત તેમ જ વેરનાં સામાં પગલાં લેવામાં આવત એ ઉઘાડું હતું. ગણ્યાગાંઠ્યા માણસો પણ આમ દુશ્મનનો સામનો કરે અને મરતાં સુધી તેને વશ ન થાય તેની માત્ર તે તે પ્રદેશના લોકો પર જ નહીં, હિંદના બીજા ભાગોના લોકો પર પણ પ્રબળ અસર થશે એવી અપેક્ષા અમે ગણના હતા. આ રીતે સામના માટેની રાષ્ટ્રવ્યાપી ભાવના પ્રગટ થશે એવી અમને આશા હતી.

થોડાક માસ પહેલાંથી અમે કસબાઓમાં તેમ જ ગામડાંઓમાં ખોરાક સમિતિઓ સ્થાપવા માંડી હતી અને આત્મરક્ષણ માટે ટુકડીઓ જીતી કરવા માંડી હતી. ઘણી વાર સત્તાવાળાઓના વિરોધની સામે ધર્મને અમે આ કરતા

હતા ખોરાકનો પ્રથમ અમને સતાપી રહ્યો હતો અને માતની હેરફેરની ઉત્તરે-
તર વધતી જતી મુશ્કેલી તેમ જ યુદ્ધની પરિસ્થિતિમાં થતા ફેરફારોને લીધે
દેશમાં ખોરાકની કટોકટી પેદા થાય એવી અમને બીજી હતી આ આમનમાં
સરખર કશું કરતી નહોતી ખસ કરીને આમપ્રદેશોમાં ખોરાકની આમનમાં
રમ્ય પૂર્ણ થયેલો જોઈ કરાવેલો તેમ જ માતની હેરફેર માટેના આધુનિક
સાધનો નિષ્ફળ નીવડે ત્યારે જાગૃત્તામાં મારફતે માનની હેરફેરની અમની
પદ્ધતિને ઉત્તેજન આપવાનો અમે પ્રયત્ન કર્યો પૂર્વ તરફથી અર્થ દાય તો,
એના સન્નેગોમાં ચીનમાં બન્યું હતું તેમ નિરાશ્રિતો તેમ જ કરી ગયેના
બીજા લોકો મોગી સખ્યામાં પશ્ચિમ તરફ જવા એકસામગી જોડે એ પણ
સખનિત હતું તેમજ સ્વાગત કરાવે તેમ જ તેમને માટે રહેવાખાવા
વગેરેનો મહો રસ્ત કરવાને અમે પ્રવૃત્ત થયા સરખરના સદ્માર નિના આ મુલ્ય
અતિ મુશ્કેલ તો શું પણ લગભગ અશક્ય જેવું હતું હતા એ દિશામાં અમાગથી
મનનો પ્રયત્ન અમે કર્યો આ મધ્ય કામમાં મદદ કરના માટે તેમ જ ગુજરાત
દેશમાં અમનના અને પોતપોતાના પ્રદેશમાં વ્યવસ્થા જાગરવાને માટે આદ્ય
રક્ષણ માટેની ટુકડીઓ જોઈ કરાવવામાં આવી હતી હુવાઈ હમના તેમ જ દૂર
દૂરના પ્રદેશ પર પણ થયેલી અગત્યના ખમરો લોકોમાં ગમરા મચારી મૂકે
એમ હતું અને એમ થતું અમનના ખાસ મહત્વનું હતું આ સખધમાં
સત્તાનાગાઓએ લીધેના પગલા નિનમ્લ અવૂરા હતા અને પ્રજાને તેમાં જરા
પણ નિશ્વાસ નહોતો આમપ્રદેશોમાં ચોરી અને ધોગેનું પ્રમાણ વધી ગયું હતું
અમે આની મોગી મોગી ચેજનાઓ કરી અને બહુ થોડે અગે તેનો
અમલ પણ કર્યો પણ અમારી સામે જે જખરસ્ત મર્થ પડેલું હતું તે જોતાં
મહાસાગરમાં એ પાણીના નિદુ જેવું હતું મરમરી તત્ર અને પ્રજા વચ્ચે
સપૂર્ણ સદમાર હોય તો જ એ સાચી રીતે ઊંચી શકાય એમ હતું પણ એવો
સહકાર અશક્ય બની ગયો હતો આ હુદયનિદારક પરિસ્થિતિ હતી, કેમ કે
કટોકટી અમને હાડન કરી રહી હતી અને મર્થ કરવાને માટે અમે અધીરા
મન્યા હતા પણ મશુ અસરખરક મર્થ અમે કરી શમ્તા નહોતા બીપણ
આપત્તિ અમારા તરફ ઘોડાપૂરને વેગે ધસી આવતી હતી, જ્યારે હિંદ અસ્હાય,
નિષ્ક્રિય, અને ખાદુ બનીને ધૂધવાલુ બેઠું હતું — પરદેશી અને પ્રતિરખધી
લરકરોને માટે તે રણમેલ મન્યુ હતું

યુદ્ધની મને જોડી ધૂણ હતી પણ જખાનીઓ હિંદ પર અકાર્ષ મે એથી
દૂ જરા પણ કરતો નહોતો હિંદને માટે એ લખર હતું, પણ એ નજીક
આવના જતા મુદ્દ તરફ મારા મનમાં જોડે જોડે એક રીતે દૂ આકર્ષાયો હતો
કેમ કે અમેજોએ અમારા પર રમશાનની શાન્તિ લાદી હતી તેમથી અમને

ખેતીને બદલ કાંઈ એવો જાળવદરત આવ્યો હાથે અને કરોડો લોકોને તેના અગત્ય અનુભવ થાય એમ તે ઇચ્છતો હતો આગની વાસ્તવિક પરિસ્થિતિ સામે ટક્કર ઝીનવની, લોકોને મજબૂતપણે જકડી રહેલા જૂઠામળના પાશમાંથી છૂટાની તેમ જ નાના નાના રાજકીય ગ્રંથગ્રંથો અને ગૌણ પ્રશ્નોને અગેના તેમના અતિશયોક્તિભર્યા ખ્યાલો તેમના માનવને ઘેરી રહ્યા હતા તેમાંથી બહાર આવવાની તેમને દુર્ગ પાડે એવું કંઈક મારે જોઈતું હતું જૂઠામળ આંધેની કડી તોડી નફોળી અને ના તેમાં જ રમવાનું રહેતું નહોતું, વર્તમાનનો સાક્ષાત્કાર કરવો હતો અને ભરિધ તરફ નજર રાખવી હતી . . .

જીવનનો તાવ બદલવો હતો અને વર્તમાન તેમ જ ભરિધ સાથે તેનો લાયક સંબંધો હતો યુદ્ધ ધણુ મોઘુ પડી જાય એમ હતું અને તેના પરિણામો તરૂન અનિશ્ચિત હતા એ યુદ્ધ કંઈ અમે શોધવા ગયા નહોતા પણ જો એ અમાગ પર આવી જ પડતું હતું તો એ મારફતે રાષ્ટ્રની રંગોને મજબૂત બનાવી રાકાય તેમ જ જેમાંથી નવું જીવન ખીની નીચે એવા તત્ત્વપર્થી અનુભવો પૂર્ણ પાડી શકાય એમાં સખ્યાનધે માણ્યોના જન ગયા હોત, એ અનિશ્ચય હતું, પણ જૂઠામળમાં મગવા કરતા ગુણસ્ત્રે પર મગવું શક્ય હતું, દુઃખમય અને આશ્રય ઇવન ગુનારવા કરના મોત બહેનર હતું મધુમાંથી જ નવજીવન ખીલી નીકળે છે અને જે વ્યક્તિઓ તેમ જ પ્રગત્યોને મરના આવડતુ નથી તેઓ જીવી પણ જીવતા નથી 'કમરો હોલ'લા જ નવો જન્મ મળવે છે'

યુદ્ધ દિ દ સુધી આની પરોચ્ય હતું હતા એણે અમારામાં કરોડ થનગનાટ પે । કર્યા નહો, કોઈ આનંદજનક પરિશ્રમમાં અમારી શક્તિ વહેનડારી નહો એવે પ્રસંગે વેદના અને મોત તો શુ પણ પોતાની જાતને પણ રિસારી મૂકવામાં આવે છે, લેખુ હોય છે માત્ર અત્યંતતાના ધ્યેયનું તેમ જ વર્તમાનની પેની પાગ રહેના ભરિધની કપનાનું અમારે નમીમે માતનાઓ અને ગમગીની લાગેલા હતા અને તોળાઈ રહેની આપત્તિના ભાનથી અમારી સવેદનશક્તિ વધારે સતેજ થતી હતી અને અમારી વેદનાઓ વધારે તીવ્ર થતી હતી અને જતા એ આપત્તિ દાગરાને અમે કથુ કરી શકતા નહોતા આપત્તિ અનિશ્ચય અને અટકા છે એની લાગણી અમારામાં ધર કરી બેઠી એ આપત્તિ વૈયક્તિક તેમ જ રાષ્ટ્રીય હતી

યુદ્ધમાં વિજય મળે કે પરાજય થાય અથવા કોણ જીતે ને કોણ હારે તેની સાથે આને ડરી લેવાદેવા નહોતી વરી સત્તાઓ જીતે એમ અમે નહોતા માગતા કેમ કે એમ થાય તો નિનાત ચોક્કસ હતો જાપાનીઓ દિ દમાં આવે અથવા તેના કોઈ ભાગનો ડમરો લે એ પણ અમે નહોતા ઇચ્છતા એનો ગમે

તે ભોગે મામનો કગવાનો હતો અને એ વાન અને પ્રજના મન પર વારંવાર હસારી હતી. પગ આ જાંતુ નકારાત્મક હતું. આ યુદ્ધની ચોક્કસ નેમ શી હતી, એમાંથી કેવું ભાવિ નિર્માણ થવાનું હતું? જ્ઞાકાળની જૂનો તેમ જ આપત્તિઓની એ કેવળ પુનરાવૃત્તિ હતી? કે પછી માનની આદર્શો કે આદર્શોની કશી પરવા ન રાખનાર પ્રકૃતિના આધર્મો, જોની રમત હતી? દિ'દનું ભાવિ કેવું થવાનું હતું?

આગળે જ વાંચે ગ્વીન્ડનાથ ટાગોરે પોતાની મૃત્યુચંચા પરથી આપેલો સંદેશો અમને માદ આપ્યો : ‘... સમગ્ર યુરોપમાં જ ગંતીપણનો રાક્ષસ પોતાના દાન તેમ જ નષ્ટ ખુલ્લા કરીને ચોતરફ મળા પ્રલય મચાવવા તત્પર થયો છે. દેવની રિયમય જ્વાળા દુનિયાના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી વાતવરણને કબુલિત કરી રહી છે. પશ્ચિમની પ્રજાઓના માનવમાં મુખ્તાવગ્ધામાં રહેલી દિસાની ભાવના આખરે જાગૃત થઈ છે અને માનવ આદર્શની અધિગતિ કરી રહી છે.

‘ભાગ્યચક્ર કોઈક દિવસ તો ફરશે અને અંગ્રેજોને દિ'દનું સામાજ્ય છોડવાની ફરજ પડશે પણ પોતાની પાછળ તેઓ કેવું કંગાળ અને દુર્બલ દુર્બલ હિંદ મૂકના જશે? મૈત્ર્યોથી આવતો આવેલો તેમના રાજ્યનહીવટનો પ્રવાહ આખરે જ્યારે અટકશે ત્યારે તીવ્ર નિષ્ફળતા અને બીયણ દીનતાનો કેવો અકાટ કાદવો તેઓ મૂકતા જશે? એક સમયે હું માનતો હતો કે યુરોપના અતરમાંથી મંસ્કૃતિનો પ્રવાહ ચોતરફ ફેલાશે. પગ આજે જ્યારે આ દુનિયામાંથી નિદાય થવાનો વંખત આવ્યો છે ત્યારે મારો એ વિશ્વાસ બિલકુલ ઊડી ગયો છે. આજે મને એમ લાગે છે કે વિશ્વાસના તારણદારનો જન્મ અમારી આ ભાગીતૂટી મૂંડપડીમાં જ થવાનો છે, સંસ્કૃતિની દિવ્ય વાણી તે જ ફર લઈ આવશે, મનુષ્યના અતિમ આશ્વાસનની કથા તે પૂર્વ દિશામાંથી જ આવીને સંભળાવશે હવે હું સામા તમનો મુસાફર છું આ બાબતે એવારે પાછળ હું શું જોતો આવ્યો છું, શું મૂકતો આવ્યો છું? એક ભાંગી પડતી અભિમાની સંસ્કૃતિનાં ચોતરફ વેરાતા ખંડેર.

‘આમ જતા માણસ પરની શ્રદ્ધા ગુમાવી બેસવાનું મહા પાપ હું નહીં કરું આ જલવારયણી પછી તેના ઇતિહાસમાં એક નવા પ્રકરણનો આરંભ થશે અને સેના તેમ જ આપભોગની ભાવનાથી વાતાવરણ શુદ્ધ થશે એવી આશા હું સેવું છું અને એ અરુણોદય પૂર્વ તરફથી જ, સૂર્યોદયની દિશામાંથી જ થશે એવો નિસ પણ આવશે, જ્યારે અપરાજિત માનવ પોતાનો બોવાયેલો માનવતાનો વારસો પાછો મેળવવાને, માર્ગમાં અનેક પ્રાણીઓ હોવા છતાં ફરીથી પોતાની નિષ્ક્રમ્ય આરંભશે.

‘મદોન્મત્ત પશુગળ કેના જોખમો નોતરે છે તે આપણે આજે નિરાગી રહ્યા છીએ, ‘સુપિમુનિઓની વાણી એક દિવસ સંપૂર્ણપણે સાચી પડવાની છે.

અવર્મેષેષત તાન્ત તનો મદ્રાણિ પદગતિ ।

તત સપત્નાર્ જયતિ સમૃદ્ધતુ વિનદયતિ ॥

“અમથી માણુમ ધનાદય થાય છે, સુખો ભોગવે છે, અને પ્રતિસ્પર્ધીઓ પર જીત મેળવે છે, પરંતુ આખરે તેનો સમૂળનાશ થાય છે ”

ના, માણુમ પરની શ્રદ્ધા ઠોર્નએ શુભારી જોઈએ નહીં મધિરનો ઇન્કાર કદાચ આપણે નહીંએ, પરંતુ આપણે માનવતાનો ઇન્કાર કરીએ અને એ રીતે બધી વસ્તુને મિથ્યા બનાવી દઈએ તો પછી આપણે માટે શી આશા રહે છે? આમ છતાં ઠોર્ન પણ વસ્તુમા મિથ્યાસ રાખવાનું અથવા છેવટે સત્યનો જ જય થવાનો છે એવી શ્રદ્ધા ગંભીરતાનું મુરકેન હતું.

થાકવોપાકવો અને માનસિક કેન્સરથી પીડાતાં ૫ હિમાયવના અદરના ભાગમાં આવેલા ૬૦૦ નામના સ્થળે ગયો અને એ રીતે આમપામના વાતાવરણમાંથી બાગી છૂટ્યો

૧૦

પડકાર હિંદ ઊડોનો ઠરાવ

એક પખવાડિયાની ગેરહાજરી પછી કુતુહી પાછો ફર્યો ત્યારે મને જણાયું કે આતરિક સ્થિતિ ઝપાટામધ મનની જતી હતી સમાધાન મારેને કેન્સર પ્રયત્ન નિષ્ફળ નીવડ્યો હતો, તેની અસર વધારે ઉંચ બની હતી અને એ દિશામાં હવે થી આગા ગંહી નથી એની લાગણી પ્રસરી હતી સ્પિટિશ સત્તાવાળાઓએ પાર્લિમેન્ટમાં તેમ જ મહાર કરેના નિવેદનોથી એ અભિપ્રાયને સમર્થન મળ્યું અને એથી પ્રજા ક્રોધે ભરાઈ હિંદમાં સત્તાવાળાઓની નીતિ ચોક્કસપણે સામાન્ય પ્રજાગની રાજકીય તેમ જ જાહેર પ્રવૃત્તિએ ને દામી દેવાની હતી અને ચારે તરફથી આપડો સખત કરી દેવામાં આવ્યો હતો અમારા ધણા અર્થકર્તાઓ ક્રિષ્ન જોડેની વાગવાગે ચાલતી હતી તે બધા સમય દરમિયાન જેલમાં રહ્યા હતા, હવે મારા કેટલાક સૌથી નિમ્નના અને મનુષ્યના સાથીઓ તેમ જ મિત્રોને પકડામાં આવ્યા હતા અને હિંદ સરક્ષણ ધારાની રૂએ તેમને કેદમાં પૂગામાં આવ્યા હતા રફી અહમદ કિડનાઈને મે માસના આરભમાં પકડામાં આવ્યા હતા એ પછી તરત જ સુક્ત પ્રાતની પ્રાન્તિક સમિતિના પ્રમુખ શ્રી કૃષ્ણદત્ત પાવીસાનની વરપડ રવામાં આવી

અને એ રીતે બીજા ધણાને પમડીને જેવમા પૂજામા આપ્યા. આ રીતે અમારામાના ધણાને ઉપાડી લઈને મધ્યક્ષેત્રમાથી દૂર દુરામા આવગે, અમારી રાષ્ટ્રીય ચળવળને સ્થગિત કરી દેવામા આવશે અને ધામે ધામે તેને વિનવિનવ કરી નાખવામા આવશે એમ દેખાતું હતું મૂગે મોઝે અને હાથપગ બેડીને આ મનાને અમે નશ થઈ શકીએ એમ હતું ખરું? અમે એવું રીખ્યા નહોતા અને અમારું વૈષકિત્ય તેમ જ રાષ્ટ્રીય અભિમાન આવા વર્નાવની આમે બગવો પોમરી બાધુ

પણ પુરની ગતીર કટોકટી અને ચક્રાર્તના સભનની પરિસ્થિતિમા અમે શું રી શકીએ એમ હતું? આમ છતાં એ પરિસ્થિતિમા નિષ્ક્રિય બનીને બેમી રથે પણ ચાલે એમ નહોતું, કારણ કે એને લીધે પ્રજામા જે લાગણીઓ પેદા થતી જતી હતી તે જોઈને અમે ચિંતાગુર તેમ જ ભયભીત મન્યા હતા પ્રજામતમા ભાતભાવના વનસો પેદા થયા હતા આની બીજી કટોકટીની વડીએ આવડ મોગ દેશમા એમ થાય એ સ્વાભાવિક હતું જાપાનતરફી લાગણી વગમગ હતી જ નહીં એમ મ્હી સમય, કેમ કે એક માનિ મદક્ષિને બીજે રસા કોર્ડ આહુત નહોતું તેમ જ ચીનતરફી લાગણી મુ પ્રખળ અને વ્યાપક હતી પરંતુ એ નાનપો સમુદ્ધ પરોક્ષ રીતે જાપાનતરફી હતો ખરો તે એમ માનતો હતો કે હિંદની સ્વતંત્રતા મેળવવામા જાપાનની ચક્રાર્તના લાભ લઈ શકાશે તેમના પર મુખાર બોલના રહિયો પરના પવચનોની અસર થઈ હતી મુખાર શુ એક વરસ પહેલાં ગ્રાપ્ત રીતે હિંદમાથી છટકી ગયા હતા મોગ લાગના લોભ બેશ નિષ્ક્રિય જ હતા અને હવે શું થશે એના વિચારો કયાં ખરતા હતા સંજોગોવશાત્ હિંદનો અમુક ભાગ દુર્ભાગ્યે મના મોરોના મનજામા આવે તો દુશ્મનોને સાથ આપનાગ વજા નીડે એમા જરા પણ શંક નહેતી ખાસ કરીને એના લોકો ધનિ વર્ગના લોકોમાથી નીંડાવાનો સભન વધારે હતો કેમ કે પોતાની જાન તેમ જ માનમિલકત અને ધનસંપત્તિ સાચવવા એ તેમની સૌથી પ્રમુખ લાવના હતી દુશ્મનને સાથ આપનારાઓની એ ઓનાદને તેમ જ એ મનોદશાને પોતાનો હેતુ પાગ ખાડવા માટે બૂતમગમા ક્ષિતિશ અગકારે હિંદમા જતનથી પોતી હતી તેમ જ તેને ઉત્તેજન આપતું હતું અને પોતાનો અગત સ્વાર્થ હમેશા નજર આગળ રાખીને મદનાયેલા સંજોગો આથે તેઓ પોતાનો મેગ બેસાડી શકે એમ હતું કામ, બેઝિમમ અને નોવે તેમ જ જર્મનીએ કમગે કરેના મુરોપના બીજા દેશમા સુધ્યા દુશ્મનોને સાથ આપનાગ સખ્યામધ લોકો દુશ્મનનો સામનો કરવાની ચળવળ એ બધ સ્થળે ઉત્તરોત્તર વધે જતી હતી તે ના નીંબ્યા હતા પર્શિનાના સમ્બોર્મ મ્હીએ તો સીચીના માચુમેએ 'આત્મવચના કરીને નામોશીને ઇજ્જત તરફે, પામરતા

અને અજ્ઞાનને શાશ્વત્વ તરીકે, નામદારને ધીરતા તરીકે, તેજોવધને સદ્ગુણ તરીકે અને જર્મનીના મિત્રતા સંપૂર્ણ સ્વીકારને નૈતિક પુનરુદ્ધાર તરીકે માન્યા હતા' એ આપણે જોયું હતું ક્રિતિ તથા જનનત દેશભક્તિના મુનક દ્રાસમા આમ મન્યુ તો પછી હિંદુમાં એના જ વર્ગના લોકોમાં એમ થાય એ મિનકુન સભરિત હતું બ્રિટિશરોના આશ્રય નીચે દુરમનને સાથ આપનાની મનોગતિ અહીં લામા વખતથી ચોની આવી હતી અને ધણી લાભદાયી નીનડી હતી ખરેખર, આજ સુધી જેઓ બ્રિટિશ અમનને સાથ આપતા હતા તેમ જ તેના તરફની પોતાની વફાદારીનો જીએ સાદે પોકાર કરતા હતા તેમાંના ધણા ખરા માણસો હુમનાખોરો સાથે સદમર રનારાઓની આગેવાની લે એવો પૂરો સભર હતો દુરમનને સાથ આપનાની કળા તેમણે પૂરેપૂરી ખીનડી હતી અને ઉપરનું તત્ર બદલાય તોયે અસનની પેઠે કામ કરનામાં તેમને મુશ્કેલી પડે એમ નહોતું અને પાછળથી ઉપરનું એ તત્ર પણ બદલાઈ જાય તો યુરોપમાં તેમના જેવા મીઠાઓએ કયું હતું તેમ ફરીથી પાવડી ફેરવીને તેની સાથે પણ તેઓ ગોઠનાઈ જઈ શકતા હતા ક્રિસ સાથેની વાટાઘાટો પડી લાગ્યા પછી બ્રિટિશ વિરોધી લાગણી કદી નહોતી એટલી પ્રમાણ જની હતી જરૂર જીભા થાય ત્યારે તેઓ તેનો લાભ લઈ શકે એમ હતું આધળા જનીને તેમ જ નધારે વ્યાપક મુદ્દાઓ વિસારી મૂકીને ખીજાઓ પણ અગત સ્વાર્થ સાધનાને કે તકનો લાભ લેવાને માટે નહીં પણ જી ! જ હેતુઓથી પ્રેરાર્થને એમ કરના લાગે એ પણ સભરિત હતું આ બધું જોઈને અમે એવેન જ યા હતા અને અમને લાગ્યું કે, હિંદુમાંની બ્રિટિશ નીતિને પરાણે અને ધૂંધવાળી નશ થવાથી હરેક પ્રકારના ગંભીર પરિણામો આવશે અને તેને લીધે પ્રજાનો પૂરેપૂરો અધ પાત થશે

હિંદુ પર અગ્રહ કરનાનો પ્રયાસ થાય અને પૂર્વ તરફનો કેલોક પ્રદેશ દુરમનના કમળમાં આવે એ વખતે દેશના ખીજા એથીયે મોટા પ્રદેશોમાંતુ મુનકી રહીવળી તત્ર તૂટી પડશે અને અરાજક વ્યાપી જશે એવી લાગણી મોટા પ્રમાણમાં વ્યાપી હતી મલાયામાં તેમ જ બ્રહ્મદેશમાં જે બન્યું હતું તે અમારી નજર આગળ હતું યુદ્ધની દેવી દુરમન પર પ્રસન્ન થાય તોયે દેશના મોટા ભાગનો ડમળે તે કરી શકે એમ લાગ્યે જ કોઈ માનતું હતું હિંદુ વિશાળ દેશ છે અને વિસ્તાર મહત્વનો ભાગ ભજવે છે એ અમે ચીનમાં જોયું હતું પરંતુ વિસ્તારનો લાભ ઉઠાવનાનો દુરમનનો સામનો કરવાનો તેમ જ કોઈ પણ સંજોગમાં હતાશ ન થાનો અને નમતુ ન આપવાનો દંડ સંપ્ત હોય તો જ તે કારગત આવે છે એની વિશ્વાસપાત્ર ખબર મળી હતી કે મિત્રરાજ્યોના લશ્કરો ધણુ ખરીને પાવ ફરીને અદરના લાગમાં રહાણુનો મોરચો રચશે અને દુરમનને મોળા પ્રદેશનો કમળે મરવા દેશે ચીનની પેઠે જોકે તે ખરેખાત એ

પ્રદેશ પર પોતાનો કબજો નુચે કરે એ જનવાજ્ઞેગ હતું. એથી, આ પ્રદેશોમાં તેમ જ મુલકી વહીવટ તરીકે પડે એવા બીજા પ્રદેશોમાં એ પરિસ્થિતિને અમારે કેવી રીતે પહોંચી વળવું એના સવાલો ઊઠ્યા. એવે પ્રસંગે કાયદા કરી શકે અને વ્યવસ્થા જાળવે એવાં રથાનિક તંત્રી સ્થાપવામાં ઉત્તેજન આપીને તેમ જ હુમલાખોરનો ગમે તે બોર્ગે પણ સામનો કરવો જ જોઈએ એ વાત પર સાથે સાથે બાર મૂકીને અમે જની શકે તેટલા પ્રમાણમાં લોકોને માનસિક દૃષ્ટિએ તેમ જ બીજી રીતે તૈયાર કર્યા.

ચીના લોકો આટઆટલી દલતાથી અને આટલાં બધાં વરસ મુખી કેવી રીતે લડ્યા? રશિયન લોકો તેમ જ સોવિયેટ સંઘની બીજી પ્રજાઓ આટ-આટલી હિંમતથી, આટઆટલી ચીવટથી અને મન મૂકીને શાથી લડી? બીજા દેશોમાં પણ લોકો ખડાદુરીથી લડ્યા હતા કારણ કે દેશ તેમને એમ કરવા પ્રેરતો હતો. વળી આક્રમણનો ભય તેમ જ પોતાનો રહેણીકરણી દલાવી રાખવાની ઇચ્છા પણ તેમને એમ કરવાને પ્રેરતી હતી. આમ છતાં રશિયામાં જેટલો મન મૂકીને યુદ્ધપ્રયાસ કરવામાં આવતો હતો તેટલા પ્રમાણમાં મન મૂકીને બીજા દેશોમાં કરવામાં આવતો નહોતો. ‘ડકક’ને વખતે અને તે પછી બીજાઓ પણ ખૂબ ખડાદુરીથી લડ્યા હતા પણ તાત્કાલિક કટોકટી દૂર થયા પછી ત્યાં આગળ યુદ્ધપ્રયાસમાં કંઈક નૈતિક સિધ્ધિતા આવી હતી; ગમે તે બોર્ગે યુદ્ધ તો જીતવાનું જ હતું, પણ ભવિષ્ય વિષે ત્યાં આગળ કંઈક વહેમ પેદા થયો હોય એમ જણાતું હતું. નિર્ણય બાંધવા માટે જે કંઈ સામગ્રી મળતી હતી તેના પરથી સોવિયેટ સંઘમાં આવો કંઈ વહેમ અથવા ચર્ચા પેદા થઈ હોય એમ જણાતું નથી (ત્યાં આગળ એવી ચર્ચાને ઉત્તેજન આપવામાં આવતું નહોતું એ વાત સાચી છે.), અને વર્તમાન તેમ જ ભવિષ્યને વિષે ત્યાં આગળ પરમ વિશ્વાસ પ્રવર્તતો હતો.

પણ હિંદમાં? વર્તમાનને વિષે અહીં બીડો અણગમો પ્રવર્તતો હતો અને ભવિષ્ય પણ એટલું જ અધકારમય લાગતું હતું. કાયદા કરવા માટે દેશભક્તિની પ્રેરણા તેમને નહોતી. આક્રમણ સામે તેમ જ એથીયે ખૂબી દુર્દશા સામે પોતાનું રક્ષણ કરવાની એકમાત્ર ઇચ્છા હતી. આંતરરાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિથી થોડાક પ્રેરાના હતા. આ બધાંની સાથે જે પરદેશી સામ્રાજ્યવાદી સત્તા તેમનું શોષણ કરી રહી હતી, તેમને દખ્ખની રહી હતી તેમ જ તેમના પર જેહુકમી ચલાવતી હતી તેના પ્રત્યેના રોષની લાગણી મળેલી હતી. જેમાં એક આપખુદ વ્યક્તિની ધૂન અને મરજી પર અધું અવલંબનું હોય તે તંત્રના પાયામાં અન્યાય રહેલો હતો-સ્વતંત્રતા સૌ માઈને વહાલી છે પણ જેમની પાસેથી તે લઈ લેવામાં આવી હોય અથવા જેમની સ્વતંત્રતા જોખમાવાનો ભય પેદા થયો હોય તેમને તે

સૌથી વધારે વહાલી હોય છે આધુનિક દુનિયામાં સ્વતંત્રતા અનેક રીતે સીમિત અને મર્યાદિત થયેલી હોય છે પરંતુ જેમની પાસે તે નથી હોતી તેઓ આ મર્યાદાઓ સમજતા નથી અને સ્વતંત્રતાના આદર્શને આસમાનમાં ચડાવે છે તે એટલે સુધી કે આખરે તે તીવ્ર ઝંખના જગત્સ્તરે અને અદ્યત્ત આકાંક્ષા બની જાય છે આ ઝંખનાની સાથે જ કઈ બધેસતુ ન આવે અથવા તેનાથી વિરુદ્ધ લાગતુ હોય તેની ઉપેક્ષા અનિવાર્ય હતી જેને માટે હિંદુમાં આટલા બધા લોકોએ પરિશ્રમ કર્યો હતો તેમ જ માતાનાઓ વેરી હતી તે સ્વતંત્રતાના માર્ગમાં અનરોધ ભ્રમો થયો હતો એટલું જ નહીં, એની શક્યતા છેક દૂરના અને આખા ભવિષ્યકાળ સુધી પાડી હતી મર્ઝ હતી જગદંબાથી યુદ્ધ ચાલી રહ્યું હતું તેમાં સ્વતંત્રતા માટેની એ ધગશને જોડી શક્તિના એ અખૂર ભગરને હિંદુની તેમ જ દુનિયાની સ્વતંત્રતાના ખેડને અર્થે તેમ જ હિંદુના રક્ષાત્મને માટે ઉપયોગમાં લેવાને નહોતે હિંદુને એ લડાઈથી અગણ્ય પાડવામાં આવ્યું અને તેના પરિણામ વિષે તેને કશી આશા ન રહી કેઈ પણ પ્રજાની, દુશ્મનોની પણ આશા નિર્મળ કરવી એ કદી ઝઢાપણુભર્યું હોતુ નથી

લડાઈમાં સડોવાયેના જુદા જુદા દેશોના રાજદ્વારી પુષ્પેની સક્રિય મહત્વાનુકૂળતાઓના પ્રતાપ યુદ્ધ કંઈક વધારે મોળી અને વ્યાપક વસ્તુ છે એમ માનનારા હિંદુમાં કેટલાંક લોકો ખસી જતા કેટલાક એનું ક્રાંતિમયી મહત્ત્વ તેમના હાડમાં અનુભવતા હતા અને તેનો છેવટનો અન્તમ તેમ જ તેમાંથી ઉદ્ભવતા પરિણામો દુનિયાને લશ્કરી વિજયો મેરીના કરોડો તેમ જ રાજદ્વારી પુરુષોના નિવેદનોથી ક્યાંયે આગળ લઈ જશે એમ સમજતા હતા પશુ અનિવાર્ય રીતે આવા લોકો ગણ્યાગાંઠ્યા હતા અને ખીજા દેશોની માફક અહીં પણ ધણી મોગ ભાગના લોકો તેને સમ્મિત દૃષ્ટિથી નિહાળતા હતા એને તેઓ વાસ્તવિક અથવા વહેવારુ દૃષ્ટિ તરીકે ઓળખાવતા હતા અને તાત્કાલિક ગત્યતરીથી પ્રેરાતા હતા કેટલાક તત્સાધુઓ બ્રિટિશ નીતિને અનુકૂળ થઈ ગયા અને તેમાં ગોસ્વાર્ન ગયા ખીજા કેઈ પણ સત્તા અથવા નીતિના સમર્થમાં પણ તેમણે એમ જ મ્યું હોત કેટલાક એ નીતિ સામે બીકળી ભાગ્યા અને તેને વશ થતુ એ કેટલા હિંદુના ખેડને જ નહીં આખા જગતના ખેડને બેવકા નીડવા જેવું છે એમ તેમને લાગતુ હતું મોગ ભાગના લોકો બસ નિષ્ક્રિય, મૂળા અને કિન્તવ્યમૂદ ગણા હિંદી પ્રજાની એ પુરાણી ખામી હતી અને એની સામે અમે આટલાટના વખતથી ઝૂંઝા આ યા હતા

હિંદીઓના ચિંતમાં જ્યારે આ તુમુન ગડબાગ ચાલી રહી હતી અને અકાળમથની લગભગ ઉત્તરોત્તર વધે જતી હતી ત્યારે ગાંધીજીએ કેટલાક લેખો લખ્યા એ લેખોએ એમણેક પ્રજાના વિચારોને નહીં જ દિશામાં વાળ્યા

અથવા હમેશાં અને જે તેમ. તેમના અપ્પણ ખ્યાલોને મૂર્તિ સ્વરૂપ આપ્યું
એ કંટોળીની ઘડીએ હાથપગ જોડીને જોઈ ગયેલાનું અથવા જે કંઈ બનતું
હતું તેને મૂગે મોએ વધ થવાનું તેમને માટે અસહ્ય મની ગયું હતું. હિંદની
આગ્રાદી ગાંધી રાખવામાં આવે અને મિત્રગણો સાથે સ્વ. ર. કરીને હિંદ
અર્થાત્ તેમ જ આશ્રમજનો સમને કહે એ તે વખતની પરિસ્થિતિને પહોંચી
વળવા માગેના એકમાત્ર રસ્તો હતો. હિંદની આગ્રાનો આ રીતે સ્વીકાર
કરામાં ન આવે તો પછી ચાલુ તરફને પડમારવાને, તેમ જ પ્રજાને પાંગળી
મનારી રહેના અને હરેક પ્રકારના આશ્રમજનો સિમર મનાવનાર જડના અને
પ્રમાદમાથી તેને જગાડવાને કાર્ષક સદિસ પગલુ ભરાં વિના આરો નયોનો.

એ માગણીમાં નવું મ્યુ નહેતું કેમ કે આજ સુધી અમે જે મહેતા આપ્યા
હતા તેનો જ એ પુનરુચ્ચાર હતો. પણ આ વખતના તેમનાં ભાવણો તેમ જ
લખાણોમાં નવી તાકી અને હિંદુતા દેખાતા હતા. રૂઝી એમાં સમિય પગનાનો
પણ ઇશારો હતો. ગાંધીજી એ વખતે હિંદમાં પ્રવર્તતી લાગણી વ્યક્ત કરતા હતા
એ નિર્વિવાદ છે એ વચ્ચેની મેચતાણમાં આતરરાષ્ટ્રીયતા પર રાષ્ટ્રીયતાની ભાવના
વિજયી નીવડી હતી અને ગાંધીજીના નવા લખાણોએ હિંદુસ્તાનમાં ખજાનું મચાવી
મૂક્યો અને આમ છતાં એ રાષ્ટ્રીયતા હી પણ આતરરાષ્ટ્રીયતાની વિરોધી
નહોતી, એટલું જ નહીં, માનભરે તેમ જ અસરગ્રસ્ત રીતે એમ રવાની તક તેને
આપનામાં આવે તો એ વધારે વ્યાપક વસ્તુ સાથે પોતાનો મેગ સાધવાનો કાર્ષક
માર્ગ જોડવાને તે ભારે જહેમત ઉઠાવી રહી હતી એ મે વચ્ચે કશું અનિવાર્ય
ધર્મજી નહોતું, કેમ કે યુરોપના દેશોની ઉપ રાષ્ટ્રીયતાની પેઠે તે ખીજાઓના
માર્ગમાં આવવા માગતી નહોતી જોતી, તે ખીજા દેશો જોકે સામાન્ય હિંદની
માન્યતા સહમરે રવા ધારતી હતી રાષ્ટ્રની આગ્રાદીને સાચી આતરરાષ્ટ્રીયતા
માટેની આનંદક ભૂમિકા તરીકે અને તેથી તેને પટોચવાના માર્ગ તરીકે તેમ જ
હાસીવાદ અને નાઝીવાદ સામેની સદિમારી લડતમાં સહમર માટેના સાચા પાયા
તરીકે લેખવામાં આવતી હતી દરમ્યાન જેની આટઆટલી વાત થતી હતી
તે આતરરાષ્ટ્રીયતા સામ્રાજ્યવાદી સૂતાઓની પુરાણી નીતિની પેઠે શકારપદ
દેખાવા લાગી હતી તેણે કંઈક નવા વાઘા સળ્યા હતા જોકે તે સાન નવા
નહોતા ખરેખર તે ઉપ અથવા આશ્રમજકારી રાષ્ટ્રીયતા હતી અને સામ્રાજ્ય,
કોમનવેલ્થ કે રાષ્ટ્રસંઘ અથવા સરક્ષક સત્તાને નામે ખીજાઓ પામે પરાણે
પોતાનું મનમાન્યું કરાવતી હતી.

અમારામાંની કેટલાક આ ફેરફારથી કંઈક અસ્વસ્થ અને બેચેન બન્યા
હતા, કેમ કે જે પગલું ભરવામાં આવે તે અસરગ્રસ્ત ન હોય તો તેનો કશો અર્થ
નહોતો અને હુમલાનો ભય હિંદના આગ્રામાં આવીને ઊભો હતો તે વખતે

કોઈ પણ પ્રકારનું અસરકારક પગલું યુદ્ધપ્રયાસના માર્ગમાં આવ્યા વિના રહે નહીં. ગાંધીજીની સામાન્ય દષ્ટિ પણ મહત્વની આંતરરાષ્ટ્રીય ગૃહતરીઓની ઉપેક્ષા કરતી જણાતી હતી અને રાષ્ટ્રીયતાની સંક્રમિત દષ્ટિ પર તે સ્થાયેલી હોય એમ લાગતું હતું. યુદ્ધનાં ત્રણ વરસ દરમિયાન કે. આર્ટિસ સરકારને મૂંઝવણમાં ન નાખવાની નીતિ અખલાર કરી હતી અને અમે જે કંઈ પગલું ભયું હતું તે વિરોધના પ્રતીકના રૂપનું હતું. ૧૯૪૦-૪૧ના ગાળા દરમિયાન અમારાં ત્રીસ હજાર જેટલાં અગ્રગણ્ય સ્ત્રીપુરુષોને જેલમાં ધકેલી દેવામાં આવ્યાં ત્યારે એ પ્રતીકના રૂપના વિરોધે વિરાટ સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. આમ છતાં એ જેલ જવામાં પણ ચૂંટી કાઢેલી વ્યક્તિઓએ ભાગ લીધો હતો અને કોઈ પણ પ્રકારની સામુદાયિક ચળવળ અથવા સરકારી તત્ત્વમાં કોઈ પણ પ્રકારની દખલગીરી ટાળવામાં આવ્યા હતા. અમે ફરીથી એની પુનઃગણતરી કરી શકીએ એમ નહોતું અને ખીજું કરવા જઈએ તો તે જુદા જ પ્રકારનું અને વધારે અસરકારક પાયા પરનું હોતું જોઈએ. હિંદને આગળે આવી પહોંચેલા યુદ્ધમાં એ ખસેન ક્યાં વિના તેમ જ દુશ્મનને ઉત્તેજન આપ્યા વિના રહે એમ હતું ખરું?

આ બધી ઉઘાડી મુશ્કેલીઓ હતી અને અમે ગાંધીજી જોડે એ રિપે લંબાણ ચર્ચા કરી, પણ અમે કોઈ એકબીજાના વિચારો બદલી શક્યા નહીં. મુશ્કેલીઓ સામે પડેલી હતી અને કોઈ પણ સક્રિય પગલું ભરવામાં અથવા એમ ન ક્રતા હાથપગ નેહીને બેસી રહેવામાં જોખમો દેખાતાં હતાં અને તેનું તોલન કરીને એમણે જે ઓછું હાનિકારક જણાય તે પસંદ કરવાનો એ સવાલ થઈ પડ્યો અમારી ચર્ચાઓને પરિણામે પહેલાં જે અસ્પષ્ટ અને ધૂંધળું લાગતું હતું તે સ્પષ્ટ થવા લાગ્યું અને જે અનેક આંતરરાષ્ટ્રીય બામતો તરફ ગાંધીજીનું લક્ષ દોરવામાં આવ્યું તેને તેમણે પિચ્છતી એ પછીનાં એમનાં લખાણોમાં ફેરફાર થવા અને તે પોતે એ બધી આંતરરાષ્ટ્રીય બામતો પર ભાર મૂકવા લાગ્યા તેમ જ દિલ્લા પ્રશ્નને તેમણે વ્યાપક દષ્ટિથી નિહાળ્યો. પરંતુ તેમનું મૂળજૂ વલણ તેનું તે રહ્યું. હિંદમાંની આત્મશુદ્ધ અને દમનની બ્રિટિશ નીતિને મૂળે મોઝે વશ થવા સમિતે તેમનો વિરોધ અને એને પડકારવા માટે કંઈક સક્રિય પગલું ભરવા માટેની તેમની તીવ્ર ઇચ્છા કાયમ રહ્યાં. તેમનો એવો અભિપ્રાય હતો કે એ વખતે તેને વશ થવાથી દિલ્લો તેજેવડ થશે અને યુદ્ધમાં ગમે તેવા પવન આવે, એનું પરિણામ પણ એ તેનું આવે પણ હિંદના લોકો માન્યતાથી વર્તે અને લાંબા વખત સુધી તેઓ ચળવળ નહીં થાય. વળી એ જ રીતે દુશ્મન્નાઓને પણ પ્રજા તાણે થશે અને અસરકારના લોકરની હાર થાય અથવા તે લોકર જેની લેવામાં આવે તેની જગાએ પડ્યા

ક્યાં વિના તેનો સામનો કરવાનું તે ચાલુ નહીં ગળે. એથી અમારી પ્રગ્નનો સંપૂર્ણ નૈતિક અધઃપાત થશે અને પા સદી મુઢીની સ્વાતંત્ર્ય માટેની અવિગત લડતને પરિણામે તેણે મેળવેલી બધી તાકાત તે ગુમાવી બેસશે એથી દુનિયા દિ'દની સ્વાતંત્ર્ય માટેની માગણી જૂલી જશે અને યુદ્ધ પછીની પુનર્રચના સામ્રાજ્યવાદી લાલસાઓ અને મહત્વાકાંક્ષાઓ પ્રમાણે થશે. દિ'દની સ્વતંત્રતા માટેની તેમની ધમશ ધંણી ઉત્કટ હતી, પરંતુ દિ'દ તેમના વહાલા વતન કરતાં તેમને મન કંઈક વિશેષ હતું. દિ'દ તેમને મન જગતભરની પરાધીન અને શોષિત પ્રગ્નઓના પ્રતીકરૂપ તથા જગતની રાજનીતિને કમી જોવાની કસોટી જેવું હતું. દિ'દ જો પરતંત્ર રહે તો આજે ગુલામી બોગવતી પ્રગ્નઓ તેમ જ પરાધીન દેશોની ગુલામી જેમની તેમ ચાલુ રહે અને યુદ્ધ વ્યર્થ જાય. યુદ્ધનો નૈતિક પાથો બદલવાની જરૂર હતી. ખુરકી ફોળે, નૌદાદળ તેમ જ હવાઈદળ પોતપોતાના ક્ષેત્રમાં લડે અને દિ'સાની ચગિયાતી પદ્ધતિને પરિણામે વિજય પણ મેળવે પણ તેમની છતનું ધ્યેય શું ? વળી સચસ્ત્ર યુદ્ધમાં પણ નૈતિક ભાવનાની જરૂર હોય છે. નેપોલિયને નહોતો ક્યું કે યુદ્ધમાં 'નૈતિક બળ અને શરીર-બળનું પ્રમાણ ત્રણ ને એકનું હોય છે' ? આ યુદ્ધ ખરેખર અમારી મુક્તિને માટે છે એમ જગતભરની કરોડોની પરાધીન અને શોષિત પ્રગ્નઓને લાગે તો તેમાંથી પેદા થતી નૈતિક શક્તિ યુદ્ધની સંકુચિત દૃષ્ટિથી જોતાં પણ બહુ મહત્વની વાત હતી. ભવિષ્યમાં સુલેહશાંતિ સ્થાપવાને માટે તેનું મહત્વ એથીયે વધારે હતું. યુદ્ધમાં જે કરોડોની ભયાં પલટા આવ્યા હતા તે જોતાં પણ દૃષ્ટિ તેમ જ નીતિમાં ફેરફાર કરવાની તેમ જ આ ધૂધવાયેલા અને સ્પર્શક અનેલા કરોડો લોકોને ઉત્સાહી પક્ષકારોમાં ફેરવી નાખવાની જરૂર ઊભી થઈ હતી. જો આવા અમત્કાર થાય તો ધરી સર્તીઓનું સંઘર્ષ સરકરી બળ કશા કામનું ન રહે અને તેમની દ્વાર વિધાતાના લેખ જેવી બની જાય. આ જગદ્બોધાપી પ્રજા લાગણીની ધરી દેગોના ધણાં લોકો પર અસર થાય એવો સંભવ હતો.

દિ'દમાં પ્રગ્નના નિષ્ક્રિય ધૂધવાટને તાબે થવાનો ઇન્કાર કરવાની અને સામનો કરવાની ભાવનામાં પક્ષટી નાખવાનું સલાહબક્ષુ હતું. આગંભમાં આ ગિનતાબેદારીનું વલણ બ્રિટિશ સત્તાવાળાઓના રૂબરૂ હુકમોની સામે દાખવવાનું હતું પણ હુમલાગોરનો સામનો કરવાની દિશામાં તેને વાળી શકાય એમ હતું. એકના સંબંધમાં તાબેદારી અને દાસત્વ દાખવ્યું તો બીજાની બાબતમાં પણ એમ જ થવાનું અને એ રીતે પ્રગ્નનો તેજેવધ અને અધઃપાત થાય.

આ બધી સુપરિચિત દલીલો હતી; અમને એ માન્ય હતી અને ઘણી વાર અમે તેમનો ઉપયોગ કર્યો હતો. પણ દુઃખની વાત એ હતી કે બ્રિટિશ સરકારની નીતિ એ અમત્કાર થવામાં આડે આવતી હતી. અને યુદ્ધકાળ પૂરતો

હિંદના સવાલનો કામચલાઉ ઉકેલ કાઢવાના અમારા બધા પ્રયાસો પણ વ્યર્થ ગયા હતા તેમ જ યુદ્ધનેમો જાહેર કરવા માટેની અમારી બંધીયે વિનંતી તરછોડવામાં આવી હતી. એ દિશામાં વળી વધુ પ્રયાસ પણ અચૂક નિષ્ફળ નીવડનાર હતો એ વિષે નામનીયે શંકા નહોતી. પછી કરવું શું? જે લડત જ કરવાની થાય તો નૈતિક દૃષ્ટિએ અને ખીજી રીતે ભલે તે વાજબી હાવી શકાય પણ હિંદમાં યુદ્ધપ્રયાસોમાં તે સારી પેઠે વિઘ્નરૂપે નીવડે, અને તે પણ ચાક્રર્થનો ભય જ્યારે મૌઢી વધારે હતો તે વખતે તો ખાસ, એ વિષે જરા પણ શંકા નહોતી. હકીકત આ હતી અને એમાથી કેઈ રીતે છટકી શકાય એમ નહોતું. આમ છતાં વિચિત્ર વાત એ હતી કે, ખુદ એ ભય અથવા જોખમને કારણે જ અમારા મનમાં જિંડે સઘર્ષ અને ગડમથલ પેદા થયાં હતાં. કેમ કે, પ્રજાકીય સામનાનો બોલો ઉઠાવવાને તેઓ સાવ નાલાયક અને આવડત વિનાના છે એમ અમે જેમને વિષે માનતા હતા એવા લોકોને હાથે દેશમાં ગેરવહીવટ ચાલે તેમ જ દેશ ખરબાદ થાય એ અમે નિષ્ક્રિય બનીને જોઈ રહી શકીએ એમ નહોતું. અને એ પ્રસંગે પરિસ્થિતિને પહોંચી વળવા માટે પ્રજાકીય સામનો સંગઠિત કરવાની ખાસ જરૂર હતી. ઘેરાઈ રહેલી અમારી બંધી લાગણી તેમ જ શક્તિ કંઈક માર્ગ ખોળતી હતી, સક્રિય બનવા માગતી હતી.

ગાંધીજીની ઉંમર વધતી જતી હતી, સિત્તર વરસ તે વડાવી ગયા હતા, અને અવિશ્રાન્ત પ્રતિ તથા બારે માનસિક તેમ જ શારીરિક પરિશ્રમના લાંબા જીવનને લીધે તેમના શરીરને સારી પેઠે ધસારો પહોંચ્યો હતો. પરંતુ હજી પણ તેમનામાં ધણી તાકાત હતી અને પોતે જેને અણમોઢી વસ્તુ લેખતા હતા તેની સિદ્ધિને અર્થે સંજોગોને વશ થઈને તે વખતે કશું પગલું ન બધું તો પોતાનું સરખું જીવનકાર્ય મિથ્યા જશે એમ તેમને લાગતું હતું. હિંદની તેમ જ ખીજી બંધી શોષિત પ્રજાઓ અને સઘળા શોષિત દેશોની સ્વતંત્રતા માટેના તેમને પ્રેમ અદિંસા પ્રત્યેની તેમની સુસ્ત નિદ્રા પર વિજયી નીવડ્યો. દેશના સંરક્ષણની ખાતરમાં તેમજ કટોકટીને પહોંચી વળવા માટે રાજ્યના કર્તવ્યની ખાતરમાં કોંગ્રેસ અદિંસાની નીતિને વળગી ન રહે તે સંજંઘમાં તેમણે જેમ તેમ અને અવકાશ મને પોતાની સંમતિ આપી હતી ખરી પણ પોતે એનાથી અળગા રહ્યા હતા. એ સંજંઘમાં તેમનું ટચપચ વચણ ચિટન સાથે તેમ જ મિત્રરાજ્યો સાથે સમાધાન પર આવવામાં નડતરરૂપ બતાવવા સંભવ છે એમ તેમને સમજાતું. આથી તેઓ આગળ વધ્યા અને સ્વતંત્ર હિંદની કામચલાઉ અથવા વચગાળાની સરકારનું મુખ્ય કાર્ય પોતાની સઘળી વિપુલ સાધનમગમતો આદમચુ સામેની મુક્તિ માટેની લડતમાં હોમવાનું તેમ જ પોતાની પામેનાં સદ્ગતો સદસ્ય તેમ જ ખીજાં દેશો સાથે હિંદના સંરક્ષણમાં મિત્રગળ્યો સાથે પૂરેપૂરો સહકાર કરવાનું

હશે એવી ગ્રહેરાત મોટો કોંગ્રેસનો દરમિયાન તેમણે પોતે ગમ્ય કોઈ આ રીતે પોતે મધ્યાર્ધ જુલુ એ તેમને માટે સહેલ વાન નોટાની, પણ હિંદુ મધ્યાર્ધનો એક મત્ર રાષ્ટ્ર તરીકે મામનો કરી શકે એનું કંઈક સમાધાન થાય એ માટે તે એના આતુર હતા કે એ કડવો ઘૂટકો પણ તેમણે પીધો.

ગાંધીજી અને અમારામાંના કેટલાકની વચ્ચે સિદ્ધાંતના તેમ જ બીજા ઘણા મતભેદો હતા તે અદૃશ્ય થયા છતાં પેની મેં મુશ્કેલી હજી રહેતી હતી તે એ કે, અમે જે કંઈ પગલું ભરીએ તે યુદ્ધપ્રયાસમાં વિઘ્નરૂપ થયા વિના રહે નહીં પણ અગ્નિયબીની વાત એ છે કે, બ્રિટિશ સરકાર સાથે સમાધાન પર આવવાની હજી શક્યતા છે એમ તે હજી પણ માનતા હતા અને એ સિદ્ધ કરના માટે પોતે પોતાનાથી બનતો બધો પ્રયાસ કરી છૂટશે એમ તેમણે જણાવ્યું અને તેથી કંઈ પગલું ભરવાની વાત તે વારંવાર કમતા હતા છતાં એ વિશે તે મથી ચોખ્ખટ કરતા નહોતા અથવા પોને શું પગલું લેવા ધારે છે એ વિશે કશો ઇશારો કરતા નોટાતા.

અમે સકંપનિકંપમાં પડ્યા હતા અને ચચા કરતા હતા તેમાં ક્યારે માનસ પનર્ગત ગયું અને નિષ્ક્રિય ધૂંધવાટને સ્થાને ભારે ઉરોરાટ અને આકાંક્ષાની લાગણી પેલ થઈ બનાવો કંઈ કોંગ્રેસના નિર્ણય કે દગવની રાહ જોઈને બેઠા નહોતા, ગાંધીજીની વાણીના પ્રેરણા તે આગળ આ-વા અને હવે પોતાની જ ગતિથી આગળ વધી રહ્યા હતા એમ કરવામાં ગાંધીજી સાચા હતા કે ખોટા એ બધી જુદી વાત થઈ, પણ પ્રગતી વર્તમાન મનોદશાને તેમણે મૂલત્વ સ્વરૂપ આપ્યું એ સ્પષ્ટ છે એમાં અમુક પ્રકારની અધીરાર્થ અને જોખમ પ્રત્યેની બેપરવાઈ તેમ જ ઉત્કટ ધગશ હતી અને જુદી, તર્ક કે કાર્યના પરિણામો વિશેની શાન ચિંતની વિચારણાને માટે સ્થાન નહોતું એ પરિણામો તરફ દુષ્કર્ષ કરવામાં આવ્યું નહોતું અને કશું સિદ્ધ થાય કે ન થાય પણ પારાવાર માતાઓ અને દાડમારીઓ લેવાના આવશે એ સૌ કોઈ સમજતું હતું રોજરોજ માનસિક કોણ પણ કંઈ એણે વેદવો પડતો નહોતો અને એમાંથી મોટા ઉગારો દેખાતો નોટોતો દુર્લભને મૂળે મોઝે વશ થના કરતાં કાર્યના અણખે-ચા સાગરમાં ફેડી પડીને ધકેલ કરી છૂટું બહોતર હતું આ કોઈ રાજદ્વારી પુરુષની નહીં પણ જીવ પર આવી ગયેલી ને પરિણામોને વિશે બેપરવા બનેલી પ્રગતી દષ્ટિ હતી અને આમ છતાં જુદિનો આશય સઘયે લેવામાં આવતો હતો તેમ જ પરસ્પર વિરોધી લાગણીઓને કંઈક જુદિમ મત્ત બનાવનાનો તેમ જ માનવી સ્વભાવની મૂળભૂત વિસંગતિઓમાં કંઈક સુમંગલતા જોવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવતો હતો યુદ્ધ લાંબું ચાલવાનું હતું, હજી ઘણા વરસો મુઠ્ઠી તે લખાવાનું હતું એમાં પાર વગરનો વિનાશ થયો હતો અને હજી એથીયે વધારે વિનાશ થવાનો

મહારાજ હોય છે. આ એને સગાનનાર તેમ જ એણે પોતે જેને ઉત્તેજિત કર્યા હતા તે રાગદ્વેષો ખૂટી જાય અને યાદ પડે ત્યાં સુધી એ યુદ્ધ ચાલુ રહેવાનું હતું. આ વખતે અધૂરો વિજય મેળવ્યો ન ચાલે, ઘણી વાર તે પરાજય કરતાં પણ વધારે પીડાકારી હોય છે. યુદ્ધ લશ્કરી કાર્યક્ષેત્રમાં અવળે રસ્તે ચડ્યું હતું એટલું જ નહીં, પણ વધારે મૂળભૂત ધ્યેયોને અર્થે તે લડત માનનામાં આવતું હતું તે જાનતમાં તે એથીયે નિશેષ પ્રમાણમાં અવળે રસ્તે ચડ્યું હતું. અમે જે પગલું ભરવા માગતા હતા તે ઉપર જણાવેલી બીજી જાનતમાં દુનિયાનું લક્ષ્ય ખેંચવામાં તેમ જ તેને કંઈક નરી અને વધુ આશાસ્પદ, દિશામાં વાગનામાં મદદરૂપ થાય એવો સંભવ હતો અને એને તત્કાળ સફળતા ન મળે તોયે લાંબે ગાળે એ ધ્યેયને ઉપક્રમક થઈ પડે અને એ રીતે ભવિષ્યની લશ્કરી પ્રવૃત્તિને સમગ્ર ટેકો આપનામાં પગ એ મદદરૂપ થઈ પડે.

લોકોના મિત્રજનો પાસે ચડ્યો જ જતો હતો ને એ જ રીતે સગકારના મિત્રજનો પાસે પણ ચડતો જતો હતો. એને માટે કશા લાગણીના આવેશની જરૂર નહોતી, કારણ કે એ તેનો સ્વભાવસહજ મિત્રજ હતો, કાર્ય કરવાની તેની હમેશની રીત હતી પરાધીન દેશનો કમળો કરીને બેઠેલી નિદેશી સત્તાની એ જ ચાલ હોય છે. તેની ઇચ્છાનો સામનો કરનારી હિંમત કરનાર દેશનાં બધાંયે તરવાને કામમને માટે ઝંઘરી નાખવા માટેની આ તક તે વધારી લેતી હોય એમ લાગતું હતું અને એને માટે તે ધત્તી તૈયારી કરી રહી હતી.

ખનાવો એક પગ એક બન્ને જવા લાગ્યા અને છતાં નિયંત્રિત વાત તે એ હતી કે હિંદની ઇજ્જત જાળવવાને તેમ જ સ્વાતંત્ર્ય માટેના તેના દાવે સ્થાપિત કરવાને અને સ્વતંત્ર રાષ્ટ્ર તરીકે આક્રમણ સામેના યુદ્ધમાં પૂરેપૂરો સાથ આપવાને ફોર્ડ સક્રિય પગલું ભરના માટેની આટઆટની વાતો કરનારા ગાંધીજી એ પગલું કેના પ્રમરનું હશે એ જાનતમાં મિત્રમુલ્ય ચૂપ રહ્યા એ પગલું શાન્તિપૂર્ણનું તો અનરન હોય પણ પગી આગળ શું ? બ્રિટિશ સરકાર સાથે સમજૂતી પર આવવાની શક્યતા પર તેમ જ તેની સાથે ફરીથી વાતાલાપ કરીને કંઈક માર્ગ નાદના માટેનો સંયોગ પ્રમદન કરી ઇચ્છાના પોતાના ઇરાદા પર હવે તે વધારે ભાગ મુકના લાગ્યા મહાસમિતિ આગળના તેમના છેલ્લા ભાષણમાં તેમણે સમાધાન માટેની પોતાની અતરની ઇચ્છા વ્યક્ત કરી હતી અને એને માટે વાઈસરોયને મળવાનો પોતાનો સંકલ્પ જાહેર કર્યો હતો. જાહેરમાં કે ખાનગીમાં કારોગારી અમિતિની બેઠકોમાં પોને લેવા ધારેલું પગલું કેવા પ્રકારનું હશે તે જાનતમાં તેમણે કોનો ઇન્કાર કર્યો નહોતો. હા, એક વાત તેમણે જણાવી હતી જ્યાં વાગવાગે પડી ભાગે તે પ્રસંગે અમુક પ્રમરનો અસહ્યમ કરનારી તેમ જ એક દિવસની હડતાલ પાડવાની અથવા બધું કામ બંધ કરીને રાષ્ટ્રનું

વિરોધના પ્રતીકરૂપ દેશભરમાં એક દિવસની સામુદાયિક હડતાલ પાડવાની દાક્ષિણ્ય પોતે કરશે એમ તેમણે ખાનગીમાં જાણાવ્યું હતું. આ પછી એક અરપબ્દ સૂચના હતી. અને એને તેમણે કશું ચોક્કસ સ્વરૂપ આપ્યું નહોતું, કેમ કે સમાધાન પર આવવાનો પ્રયાસ પોતે કરી જુએ ત્યાં સુધી તે આગળ કશી યોજના કરવા માગતા નહોતા. એથી લોકોએ હરકોઈ પરિસ્થિતિને પહોંચી વળવાને તૈયાર રહેવું જોઈએ અને કોઈ પણ સંજોગોમાં શાન્તિમય અને અદિ'સક કાય'ની નીતિને વળગી રહેવું જોઈએ એ સિવાય તેમણે કે કારોબારી સમિતિએ ખાનગી યા જાહેર કશી સૂચનાઓ બહાર પાડી નહોતી.

મહાગાંધીથી કંઈક ઉઠેલ કાદવાની ગાંધીજી હજી પણ આશા રાખતા હતા પણ તેમના સિવાય ભાગ્યે જ બીજું કોઈ એવી આશા ગમતું હતું. બનાવો જે રીતે બનતા જતા હતા અને વાતાવરણમાં જે ફેરફાર થયે જતા હતા તે જોતાં અથગમણ અનિવાર્ય લાગતી હતી. એ પરિસ્થિતિ પેદા થાય ત્યારે વચ્ચેથી રિથિનિતિ કશું મહત્ત્વ રહેવાનું નહોતું અને પોતે એમાંથી કંઈ પક્ષે રહેશે એ પ્રત્યેક સ્ત્રીપુરુષને નક્કી કરી લેવાનું હતું. કોંગ્રેસીઓ તેમ જ તેમના જેવું માનસ ધરાવનારાઓને માટે પસંદગીનો સવાલ જ ગહેતો નહોતો. એક બળવાન સરકાર પોતાના સધળા સામર્થ્યથી અમારી પ્રજાને કચરી નાખવા કટિબદ્ધ થઈ હોય તે વખતે અમારામાંના કોઈ પણ એક બાજુએ ઊભો રહીને દિ'દની આઝાદી માટેની લડતને નિષ્ક્રિય સાક્ષી બની રહે એ કંપી ન શકાય એવું હતું. આઝાદીની લડત પ્રત્યે પોતાની સદ્ગુણિત હોવા છતાં કેટલાક લોકો ખસૂસ તટસ્થ બનીને બાજુએ ઊભા રહે છે પણ કોઈ પણ અમગપ્ય કોંગ્રેસી માટે પોતાના જ આગળનાં કૃત્યોનાં પગિયારોમાંથી છટકી જવાનો એવો કોઈ પણ પ્રયાસ શરમજનક અને નામોશાબર્યો થઈ પડત. એ સિવાય પણ તેમને પસંદગી માટે કશો અવકાશ રહેતો નહોતો. દિ'દનો જ્ઞાતકળનો સમગ્ર ઇતિહાસ તેમ જ વર્તમાન સમયની વેદનાઓ અને બર્વિચની આશાઓ સદાયે તેમનો પીઠો પકડતી હતી અને એ બધાં તેમને આજ્ઞા વધવાને પ્રેરતાં હતાં તથા તેમનાં કાર્યોને પ્રભાવિત કરતાં હતાં. અર્ગસન પોતાના વિવેચિત્વ ઓલોચુશન નામના પુસ્તકમાં કહે છે, 'જ્ઞાતકળ પર જ્ઞાતકળના ઘરો એક પર એક નિરંતર ચડ્યા કરે છે. હકીકતમાં જ્ઞાતકળ પોતે જ આપોઆપ સંચિત થાય છે. ધણુ કરીને એ રીતે સમગ્રપણે તે પ્રતિક્ષણ આપણે પીએ પકડીને ઊભો હોય છે. . . . એશક જ્ઞાતકળને જહુ થોડે અંશ લક્ષમાં રાખીને આપણે વિચાર કરીએ છીએ પણ આપણી આકાંક્ષાઓ, વાસનાઓ, સંકલ્પો તેમ જ કાર્યોની પાછળ આપણી મૂળભૂત પ્રકૃતિ સહિત આપણા સમગ્ર જ્ઞાતકળની પ્રેરણા રહેલી હોય છે.'

૧૯૪૨ના ઓગસ્ટની ૭મી અને ૮મી તારીખે મુંબઈની મહાસમિતિની એકમાં પાછળથી જે 'હિંદ છોડો'ના ઠરાવ તરીકે જાણીતો થયો છે તેના, પર જાહેર રીતે ચર્ચા કરવામાં આવી. એ એક લાંબો અને સર્વત્રાહી ઠરાવ હતો અને 'હિંદને ખાતર તેમ જ મિત્રરાજ્યોની સફળતાને ખાતર' હિંદમાંથી બ્રિટિશ અમલનો તત્કાળ અંત લાવવા તેમ જ હિંદની સ્વતંત્રતા માન્ય રાખવા માટેનો દાખલાદલીલોથી ભરેલો દાવો તેમાં રજૂ કરવામાં આવ્યો હતો. 'એ અમલ ચાલુ રહેવાથી હિંદની અવનતિ ચતી જાય છે ને તે દુર્બળ બનતું જાય છે અને પોતાનું રક્ષણ કરવાની તેમ જ દુનિયાની સ્વતંત્રતાના, ધ્યેયમાં પોતાનો ફાળો આપવાની તેની શક્તિ ઉત્તરોત્તર ઘટતી જાય છે.' 'સામ્રાજ્યની માલકી શાસક સત્તાના બળમાં વધારો કરવાને બદલે તેને માટે બોજરૂપ અને શાપ સમાન ઘર્ષ પડી છે. આધુનિક સામ્રાજ્યશાહીના નમૂનેદાર ઉદાહરણરૂપ હિંદ આખા યુગે પ્રશ્નની કસોટી જેવું બની ગયું છે, કેમ કે હિંદની સ્વતંત્રતાથી જ બ્રિટન અને મિત્રરાજ્યોની શુભનિધાની કસોટી કરવામાં આવશે અને એશિયા તેમ જ આફ્રિકાની પ્રજાઓમાં આશા અને ઉત્સાહનો સંચાર થશે.' 'પોતાની પાસેનાં બધાંયે સશસ્ત્ર દળો તેમ જ અહિંસક દળો વડે પોતાનાં મિત્રરાજ્યોની સાથે રહીને હિંદનું રક્ષણ કરવાનું તેમ જ આક્રમણનો સામનો કરવાનું જેનું પ્રધાન કાર્ય હોય' એવી દેશના મુખ્ય મુખ્ય બધા પક્ષોની અનેલી કામચલાઉ મિશ્ર સરકાર બની કરવાની સૂચના ઠરાવમાં કરવામાં આવી હતી. આ સરકાર બંધારણસભા માટેની યોજના, તૈયાર કરે અને તે દેશના બધા પક્ષોને માન્ય થાય એવું હિંદ માટેનું રાજ્યબંધારણ ઘડી કાઢે. એ સમવાયી બંધારણ હોય અને તેનાં જોડાનારા ઘટકોને વધારેમાં વધારે સ્વાયત્તતા આપવામાં આવે તેમ જ શેષ સત્તાઓ પણ એ ઘટકોને જ અપાય. 'લોકોના આમંદ્ય' અને પ્રજામતના ટેકાથી સ્વતંત્ર હિંદ આક્રમણનો અસરકારક રીતે સામનો કરવાને શક્તિમાન થશે.'

હિંદની આ સ્વતંત્રતા બીજી એશિયાવાસી પ્રજાઓની સ્વતંત્રતાના પ્રતીક જેવી અને પુરોગામી બનવી જોઈએ. વળી પ્રસ્તુત ઠરાવમાં જગતનાં સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રોનું એક સમવાયી રાજ્ય સ્થાપવાની પણ સૂચના કરવામાં આવી હતી અને તેનો આરંભ મિત્રરાજ્યોથી થવો જોઈએ એમ જણાવવામાં આવ્યું હતું. મહાસમિતિએ જણાવ્યું કે, 'ચીન અને રશિયાના સંરક્ષણમાં ફાળું પણ પ્રકારની ગૂંચવણ પેદા ન કરવાને અથવા મિત્રરાજ્યોની સંરક્ષણ શક્તિને દાનિ ન પહોંચાડવાને તે ઇતેજાર છે. ચીન તેમ જ રશિયાની સ્વતંત્રતા અમૂલ્ય છે અને કેમ કરીને તે સાચવવી જ રહી.' (એ વખતે ચીન અને રશિયા ગૌથી વધારે જોખમમાં આવી પડ્યાં હતાં.) 'પરંતુ હિંદ પરનું તેમ જ એ ગાંધી

પરંતુ જોખમ વધતું જાય છે અને આ ધડીએ નિષ્ક્રિય જનીને એમી ગ્રહેતું ને પરદેશી રાજ્યવીર્યને વગ વર્તવું એ દિ'દની અધોગતિ કરનારું તેમ જ પોતાનું રક્ષણ કરવાની ને આક્રમણનો સામનો કરવાની તેની શક્તિનો પ્રદાસ કરનારું છે એટલું જ નહીં, એ વચ્ચે જતા જોખમનો મુકાબલો કરવામાં એ કશા કામનું નથી. અને મિત્રરાજ્યોની પ્રજાને ઠાઠ પછી રીતે કામમાં આવે એમ નથી.'

મહાસમિતિએ 'દુનિયાની સ્વતંત્રતાના હિતની દૃષ્ટિએ', સ્થિતન તેમ જ મિત્રરાજ્યોને ફરીથી અપીલ કરી. પરંતુ—અને ત્યાં દરાવનો ડંખ આગ્યો— 'મહાસમિતિ સામ્રાજ્યવાદી અને અધિકારવાદી સરકાર સામે પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરવાના તેના પ્રયાસમાં રાષ્ટ્રને રોકી રાકે નહીં. એ સરકાર તેના પર આધિપત્ય બોગવે છે તેમ જ તેને તેના પોતાના હિતમાં અને માનવજનના હિતમાં કામ કરતાં રોકે છે. એથી સ્વાતંત્ર્ય અને આઝાદીનો દિ'દનો મૂળભૂત હક સ્થાપિત કરવા માટે ગાંધીજીની અનિવાર્ય નેતાગીરી નીચે અહિંસક પદ્ધતિની સામુદાયિક લડત શરૂ કરવાનો મહાસમિતિ હસવ કરે છે.' ગાંધીજી નિર્ણય કરે ત્યારે જ એ લડત શરૂ કરવાની હતી. છેવટે જળ્યાવવામાં આવ્યું હતું કે 'કોંગ્રેસને માટે સત્તા મેળવવાનો મહાસમિતિનો ઇરાદો નથી. સત્તા જમારે મળશે ત્યારે દિ'દની, સમગ્ર પ્રજાની હશે.'

પોતાના ઉપસંહારનાં આપણોમાં કોંગ્રેસના પ્રમુખ મૌલાના અબુલ કલામ આઝાદ તેમ જ ગાંધીજીએ સ્પષ્ટ ક્યું કે તેમનું હવે પછીનું પગલું બ્રિટિશ સરકારના પ્રતિનિધિ તરીકે વાર્ષિકરોપની મુલાકાત લેવાનું તેમ જ માનભર્યા સમાધાન માટે મિત્ર રાજ્યોના મુખ્ય મુખ્ય દેશોના વડાઓને અપીલ કરવાનું હશે. એ સમાધાન દિ'દની સ્વતંત્રતા માન્ય કરવાની સાથે સાથે ધરી સત્તાઓના આક્રમણ સામેની લડતના મિત્રરાજ્યોના ધ્યેયને પણ આગળ વધારશે.

૧૯૪૨ના ઓગસ્ટની ૮મી તારીખે મોડી રાત્રે છેવટે એ હસવ પસાર કરવામાં આવ્યો. થોડા કલાક બાદ, હમી ઓગસ્ટની વહેલી સવારે મુમર્ઝિમાં તેમ જ આખા દેશમાં સંખ્યાબંધ માણસોની ધરપકડ કરવામાં આવી અને એ રીતે અમે અહમદનગરના કિલ્લામાં આવ્યા.

ફરીથી અહમદનગરનો કિલ્લો

૧

ઘટનાની સાકળ

અહમદનગરનો કિલ્લો ૧૩ એપ્રિલ, ૧૯૪૪

અમને અહીં આવ્યાને હમણાં બે વરસ પૂરા થયા એ જ ગણીમારી - પકિતઓની સોમત, એ જ મર્યાદિત વાતારણ્ય તેમ જ એના એ જ રોજિંદા મર્યાદાઓ એક જ સ્થાનમાં દબમૂન થયેલા સ્વપ્ન જીવનના એ બે વરસો હતા ભવિષ્યમાં કેઈક વખતે અમે એ સ્વપ્નમાંથી જાગીશું અને જીવન તેમ જ પ્રવૃત્તિથી જીભરાતી બરોળી દુનિયામાં પ્રવેશ કરીશું એ દુનિયા અમને તદ્દન અદ્યાર્થ ગરેની માત્રમ પરી વ્યક્તિઓ અને પદાર્થો અમને કંઈક અપરિચિત જેવા લાગશે, અમે તેમની યાદ ફરીથી તાજી કરીશું, જૂનાગાની સ્મૃતિઓ અમારા ચિત્તમાં જીભરાશે અને હતા એ બધી વ્યક્તિઓ તેમ જ પદાર્થો તેના તે નહીં હોય, અમે પણ તેના તે નહીં હોઈએ અને તેમની સાથે ગોઠનારાનું કદાચ અમને મુશ્કેલ થઈ પડે રોજિંદા જીવનનો ખુદ એ નવો અનુભવ નિદ્રા અને સ્વપ્ન ન હોય કે? અને એક દિવસ એમાંથી અમે એમએક જાગી ન જઈએ કે? એવું પણ અમને કદાચ કદી કદી થઈ આવે સ્વપ્નાવસ્થા ઈઈ અને જાગત અવસ્થા કઈ? એ અને સાચી હશે? કેમ કે એ બંનેનો આપણને જોડો અને આબેહૂમ અનુભવ થાય છે કે પછી એ બંને આભાસમાત્ર અને સ્વપ્નરૂપ છે જે આવે છે અને જાય છે તેમ જ પાછળ પોતાની ધૂધગી સ્મૃતિ મૂકી જાય છે?

તુરંત તેમ જ તેની સાથે જોડાયેલા એકાન્ત અને નિષ્ક્રિયતા વિચાર ડરવાને તેમ જ જીવનના પોલાણને જૂનાગાના જીવનની, પોતાના જીવનની અને માનવ પ્રવૃત્તિના ઇતિહાસની લાગી પરંપરાની સ્મૃતિઓથી ભરી કાઢવાનો પ્રયત્ન રવાને થેરે છે એથી છેલ્લા ચાર માસ દરમિયાન મારા ચિત્તને મેં દિવની જૂનાગાની કારકિર્દી અને અનુભવોમાં પરાવ્યું અને જે અસખ્ય વિચારો મારા ચિત્તમાં જાડ્યા તેમાંથી થોડાકને ચૂની કાઢી તેમને એક પુસ્તકમાં ગૂંથી લીધા મારા લખાણ પાં ફરીથી નગર કરતાં તેને અધૂરું, અસબદ્ધ, કેઈ પણ પ્રકારની એમતા અથવા સળગતા વિનાનું, અનેક ભરતુઓના શબ્દમેળા જેવું

લાગે છે. એમાં અંગત તત્ત્વ વધારે પ્રમાણમાં છે અને જેનું નિષ્પક્ષપણ અને તટસ્થતાપૂર્વક બમાન કરવાનું તેમ જ પૃથક્કરણ કરવાનું ધારવામાં આવ્યું હતું તેને પણ એ અંગત તત્ત્વનો પાસ લાગ્યો છે. એ અંગત તત્ત્વ મારી લગભગ ઉપરવટ થઈને આગળ ધમી ગયું છે, ઘણી વાર મેં એને દામમાં રાખ્યું છે અને પાછા ખેંચી રાખ્યું છે પણ કદી કદી મેં એના પરની લગામ ઢીલી મુકી છે, મારી કલમ વડે તેને પ્રગટ થવા દીધું છે અને અમુક અંશે તેમાં મારા ચિત્તનું પ્રતિબિંબ પાડવા દીધું છે.

શૂદ્રકાળ વિષે લખીને મારા પરના શૂદ્રકાળના બોળમથી મુક્ત થવાનો મેં પ્રયાસ કર્યો છે. પણ વર્તમાન પોતાની સમગ્રી મૂલ્યવલ્લો તેમ જ બુદ્ધિ-રહિતતા યા મદતા સાથે અને તેની પાઠ રહેલો અવ્યક્ત ભરિધ્ય બાકી રહે છે અને તેમનો બોળે શૂદ્રકાળના બોળથી ઝોડા નથી રહીતું ચિત્ત કોઈ આશ્રયસ્થાન ન મળવાથી બેચેન બનીને હજી પણ આમ તેમ ભટકવા કરે છે અને પોતાની જાતને તેમ જ બીજાઓને પરેશાન કરે છે વિચારના હુમલાઓથી કલુષિત ન થયા હોય તેમ જ સંશયે જેમના પર પોતાની ધ્રુવ ન બિછાવી હોય કે શકા-કુશંભએ જેમના પર પોતાની રેખા અક્ષિત ન કરી હોય એવા નિશુદ્ધાત્માઓ ખરેખર કંઈક અંશે ઈર્ષા કરવા જેવા છે પ્રસંગોપાત્ત કોઈક આઘાત લાગે અથવા વેદના પેદા થાય તેમ છતાં તેમને માટે જીવન કેવું સરળ છે ?

બનાવો એક પછી એક બન્યે જાય છે અને ઘટનાઓનો અસ્ખલિત અને અનત પ્રવાહ વહે જાય છે આપણે અમુક બનાવને સમજવા માટે તેને અલગ પાડીએ છીએ અને જાણે તે જ આરભ ને તે જ અંત હોય ને કોઈક તરતના આગમના કારણના પરિણામરૂપ હોય તેમ તેને એકલાને નિદાણાએ છીએ આમ છતાં જેનો આરંભ નથી અને જેનો અંત નથી એવી સાકળની તે માત્ર એક કડી છે વામનાઓની એ સાકળ આગમની સઘળી ઘટનાઓનું પરિણામ છે અને પરસ્પર દળામળીને રહેતા તેમ જ એકબીજા સાથે સંવડતા ને પ્રત્યેક વ્યક્તિના ધારવા કરતા કંઈક જુદું પેદા કરતા અગણિત માનવીઓની આકાંક્ષાઓ, સંકલ્પો, વાસનાઓ તેમ જ પ્રેરણાઓનું ફળ છે. ખુદ એ આકાંક્ષાઓ, સંકલ્પો, વામનાઓ તેમ જ પ્રેરણાઓ વળી મોટે ભાગે પૂર્વની ઘટનાઓ તેમ જ અનુભવોથી ઘડાય છે અને નવો બનાવ ભારિને ઘડનારું વળી એક મીન્ટુ બગ બને છે મહાપુરુષ, જનતા પર પોતાનો પ્રભાવ પાડનારો લોકનાયક, આ પ્રક્રિયામાં બેશક મદત્વનો ભાગ ભજવે છે, પણ તે પોતે પણ શૂદ્રકાળની ઘટનાઓ અને જોણું કરજદ હોય છે અને તેનો પ્રભાવ એ પાથી સીમિત થાય છે

બે મનોદશા હિંદી અને બ્રિટિશ

૧૮૪૨ ના ઓગસ્ટમા જે બન્યુ તે કઈ આકસ્મિક ઘટના નહોતી પણ આગમના વખતમા જે બન્યુ હતુ તે મધાની અવધિ અને પરિપૂર્નિ હતી એના વિરોધમા, એની ટીકામા અથવા એના બચાવમા ઘણુ લખાયુ છે તેમ જ અનેક રીતે એની સમજૂતી આપનામા આવી છે અને છતાં એમાના ધણાખરા લખાણો સાચો મુદ્દો ચૂકી ગય છે, કેમ કે રાજકારણથી જે કંઈક બી ડી વસ્તુ હતી તેને તે બધા કેવળ રાજકારણના ગમથી માપે છે પરંતુ આપણુદ અમલ નીચે જીવનાનુ તેમ જ તેને વેરી લેનાનુ હવે મિનકુલ શક્ય નથી એની અતિ ઉત્કટ લાગણી એ બધાની પાછળ રહેતી હતી એ અમન નીચે કંઈક સુધારો કરી શકાય એમ છે કે કેમ અથવા કોઈક દિશામા પ્રગતિ કરી શકાય કે નહીં અથવા એની સામે થવાથી વળી વધારે ખૂરા પરિણામો વેળવાના આવશે આ અને એવા બીજા બધા પ્રશ્નો ગૌણ મની ગયા એમાથી છૂટવાની અને એ છુટકારા માટે ગમે તે ભોગ આપી છૂટવાની, એમાત્ર અદ્યમ ઇચ્છા, બીજુ ગમે તે થાઓ પણ આ હવે સત્ય જામ એમ નથી એની એમાત્ર લાગણી કાપમ ગઈ

આ લાગણી નવી નહોતી, ઘણા વરસથી તે પેદા થઈ હતી પણ પહેલા તેને અને- રીતે અકુશમા રાખનામા આની ટીકા અને ઘટનાઓની સાથે કદમ મિનારીને આગળ વધવાને કેગવનામા આની હતી મુદ્દતી એના પર દ્વિધિ અસર થઈ એક, તેણે એના પગ નિયમન પણ મુદ્દતુ અને બીજુ તેને માટે માર્ગ પણ મોકળો કરી આપ્યો તેણે જબરદસ્ત ફેરફારો તેમ જ ક્રાંતિ-કારી પલગઓ વિષે અમને વિચાર કરતા ક્યો તેમ જ નજીકના ભવિષ્યમા અમારી મુશ્કેલ બર આપશે એની શક્યતાને પણ અમને ખ્યાન આપ્યો અને મદદ કરવાની તેમ જ ધરી સત્તાઓ સામેની લડતમા કોઈ પણ સંજોગોમા વિધન ન નાખવાની અમારી ઇચ્છાને લીધે બીજી રીતે અમે ઘણુ કંઈ હોત તે કરતા તેણે અમને રોકી રાખ્યા

પણ મુદ્દ આગળ વધતુ ગયુ તેમ તેમ અમને વધારે ને વધારે સ્પષ્ટપણે જણાવા લાગ્યુ કે, પશ્ચિમની લોમ્પાહી સત્તાઓ કરાચે ફેરફારને માટે નહીં પણ જૂની વ્યવસ્થા જેમની તેમ આનુ રાખવાને માટે બેઠે મુદ્દ પહેલાના સમયમા તેમણે ફાસીનાદી સત્તાઓના મનનું સમાધાન કરીને તેમને મનાવી લીધી હતી કેવળ પરિણામોના કડના માર્ગો નહીં સિદ્ધાંતોની બામતમા તેમની સાથે તેમને કંઈક સમભાવ હતો તેમ જ ફાસીનાદના બીજા

કેટલાક સંભવિત વિદ્યો વિશે તેમને ભારે અણગમો હતો તેથી પણ તેમણે મનામણીની નીતિ અપ્પમાર કરી હતી. નાઝીવાદ કે ક્ષમીવાદ કંઈ બોધમાંથી એકાએક ફારી નીકળ્યા નહોતા કે ઇતિહાસની આકસ્મિક - ઘટના નહોતી. સામ્રાજ્ય અને વર્ણવૈષ્ણી ભાવના, ગાંધીય હાલતો, ઉત્તરોત્તર વધતું જતું સત્તાનું કેન્દ્રીકરણ, વર્તમાન સામાજિક એકામાં પોતાની પૂર્ણતા સાધવાનો જોરે અવકાશ ન મળ્યો એવો દુનનર વિજ્ઞાનનો વિકાસ, લોકશાહીનો આદર્શ તેમ જ તેનાથી ઊલટા પ્રકારના સમાજતંત્ર વચ્ચે પાયામાં રહેલાં સંઘર્ષ વગેરે જૂઠાકાળના ઘટનાચક્રનું એ સ્વાભાવિક પરિણામ હતું. પશ્ચિમ યુરોપ તેમ જ ઉત્તર અમેરિકામાંની રાજકીય લોકશાહીએ પ્રગટીય તેમ જ વ્યક્તિગત પ્રગતિ માટેનાં દ્વાર ખુલ્લાં કર્યાં હતાં તે જ રીતે અનિવાર્યપણે આર્થિક સમાનતાના લક્ષ્ય તરફ લઈ જનારાં નવાં જોગ તેમ જ નવા વિચારો પણ પેદા કર્યાં હતાં. સંઘર્ષ પરિસ્થિતિના પાયામાં રહેલો હતો. એ રાજકીય લોકશાહીને કાં તો વ્યાપક કરવામાં આવે અથવા તેને દાખી દેવાના ને નિર્મૂળ કરવાના પ્રયત્નો થાય. લોકશાહી સામે વિરોધ સતતપણે ચાલુ રહ્યો હતો છતાં તેનો વિસ્તાર તેમ જ તેની ગુણવત્તા વધ્યાં અને રાજકીય સંગઠનનો તે સ્વીકૃત આદર્શ બન્યો. પણ પછી એવો સમય આવ્યો કે એને વંધારે વ્યાપક કરવા જતાં સમાજતંત્રનો પાથો જોખમમાં આવી પડે. એ વખતે એ સમાજતંત્રના પુરસ્કર્તાઓ અણનમ અને આક્રમણકારી બન્યા અને ફેરફારની જામે થવાને માટે સંગઠિત થયા. આ કટોકટી વધારે ઝડપથી પેદા થાય એવી સ્થિતિ જન્મી હતી તે દેશોમાં જોએક ઇરાદાપૂર્વક લોકશાહીને કચરી નાખવામાં આવી અને ક્ષમીવાદ તેમ જ નાઝીવાદનો ઉદય થયો. પશ્ચિમ યુરોપ તેમ જ ઉત્તર અમેરિકાની લોકશાહીઓમાં પણ એ જ પ્રક્રિયા પોતાનું કાર્ય કરતી હતી પણ ખીજા કેટલીક વસ્તુઓએ આવતી કટોકટીને દ્રોણમાં નાખી. વળી, એ દેશોમાંની શાન્તિપ્રિય અને લોકશાહી દબાના રાજવહીનટની વધારે લાંબી પરંપરાએ પણ એમાં કંઈક મદદ કરી. એમાંના કેટલાક લોકશાહી દેશોની પાછળ સામ્રાજ્યો અથવા તેમના તાજા નીચેના પરાધીન દેશો પડેલા હતા. ત્યાં આગળ ક્ષમીવાદના જોગે જ અધિકારવાદી રાજવહીવટ ચાલતો હતો. ક્ષમીવાદી દેશોની પેઠે સામ્રાજ્યના જોગ અનેકા એ જંધા દેશોમાં પણ શાસક વર્ગના લોકોએ સ્વતંત્રતાની માગણી દાખી દેવાને, ખાતર તે તે દેશના પ્રત્યાઘાતી અને તકસાધુ વર્ગો તેમ જ રજવાડી જમાનાના અવગેયરૂપ લોકો સાથે મૈત્રી કરી છે. અને ત્યાં પણ તેઓ કહેવા લાગ્યા કે, લોકશાહી એક આદર્શ તરીકે સારી ચીજ છે અને તેમના વનનમાં તે ઇચ્છવા જોગ છે પણ તેમની વસાહતોમાં પ્રવર્તતા ખાસ સંજોગોમાં ત્યાં એ માફક આવે જોમ નથી. એથી પશ્ચિમ યુરોપના લોકશાહી દેશોને ક્ષમીવાદના

કેટલાક વધારે પાશવ અને હીન આર્થિકોંવો રુચતા નહોતા તોયે તેઓ તેની સાથે અમુક પ્રકારની સિદ્ધાંત પૂરતી ગિરાદરી અનુભવતા હતા.

સ્વરક્ષા માટે તેમને લડવાની ફરજ પડી ત્યારે, જે સમાજતંત્ર અથવા વ્યવસ્થા દુઃખદ રીતે નિષ્ફળ નીવડી હતી તેને જ પુનઃ સ્થાપિત કરવાની નેમ તેમણે રાખી. યુદ્ધને આગ્રહણ્ય માટેના યુદ્ધ તરીકે લેખવામાં તેમ જ રજૂ કરવામાં આવ્યું અને એક રીતે એ વાત સાચી પણ હતી. છતાં એ યુદ્ધની ખીજ આજુ પથ હતી. એ હતી નૈતિક આજુ. એ લશ્કરી હેતુઓને વીધીને આગળ જતી હતી અને ફાસીવાદી નીતિ તેમ જ દષ્ટિ પર તે આકરા પ્રહાર કરતી હતી, કેમ કે આ યુદ્ધને જગતની પ્રજાઓના આત્માની રક્ષા માટેના યુદ્ધ તરીકે ઓળખાવવામાં આવ્યું હતું. કેવળ ફાસીવાદી દેશોને માટે જ નહીં, મિત્ર રાજ્યોને માટે પણ પરિવર્તનનાં ખીજ એમાં રહેલાં હતાં. જખરદસ્ત પ્રચાર-યુદ્ધથી એ નૈતિક આજુને ઢાંકી દેવામાં આવી હતી. અને જૂતકાળનું રક્ષણ કરવા તેમ જ કાયમને માટે તેને ટકાવી રાખવા પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો. નવા ભવિષ્યનું સર્જન કરવાની ખાખતમાં કશું લક્ષ આપવામાં આવ્યું નહીં. આ નૈતિક આજુ વિષે જાંડી, શ્રદ્ધાવાળા ધણા લોકો પશ્ચિમના દેશોમાં હતા. વિશ્વયુદ્ધ મારફતે માનવસમાજની જે પરમ નિષ્ફળતા વ્યક્ત થતી હતી તેની સામે કંઈક દાલ રૂપ અને એવી નવી દુનિયા તેઓ નિર્માણ કરવા માગતા હતા. એવા ફેરફાર માટે કંઈક અસ્પષ્ટપણે પણ દક્ષતાપૂર્વક ઝંખતા અસંખ્ય લોકો સર્વત્ર હતા. ખાસ કરીને રશ્યુંસ્ટ્ર પર લડનારા અને ત્યાં મરણશયરણ થનારાઓમાં એવા ધણા હતા. અને યુરોપ તેમ જ અમેરિકામાં ને એથીયે ધણા મોટા પ્રમાણમાં એશિયા ને આફ્રિકામાં અકિંચન બની ગયેલા તેમ જ શોષણ અને જાતિદ્વેષનો ભોગ બનેલા કરોડો લોકો હતા. જૂતકાળની તેમની કડવી સ્મૃતિઓ તેમ જ વર્તમાન સમયની હાડમારીઓ ને યાતનાઓથી તેઓ યુદ્ધને અગણ્ય પાડી શકતા નહોતા અને આશાને માટે કશુંયે કારણ ન હતું તોપણ યુદ્ધ તેમને કચડી રહેલા બોળે કોઈક રીતે દૂર કરશે એવી ભારે ધગશપૂર્વક આશા રાખતા હતા.

પણ મિત્રરાજ્યોના અમણીઓની નજર કોઈક ખીજ આજુએ વળેલી હતી; તેઓ આગળ ભવિષ્ય તરફ નહીં પણ પાછળ જૂતકાળ તરફ જોતા હતા. પોતાની પ્રજાની શૂંપ સંતોષવા માટે કદી કદી ભવિષ્યનું તેઓ છતાદાર અને રૂપાળી ભાષામાં વર્ણન કરતા, પણ તેમની નીતિને એ આકર્ષક શબ્દો સાથે કથી લેવાદેવા નહોતી. વિન્સ્ટન ચર્ચિલને માટે એ કેવળ જુદી વ્યવસ્થા ફરીથી સ્થાપન કરવા માટેનું, નહવા ફેરફારો સાથે ઇંગ્લંડની સમાજવ્યવસ્થા તેમ જ તેના સામ્રાજ્યનું તંત્ર જેમનું તેમ ચાલુ રાખવા માટેનું યુદ્ધ હતું. પ્રમુખ

રુઝવેલ જુદી આગમાં અને વધારે ઉજાવળ ભાવીની વાતો કરતો હતો. પણ તેની નીતિમાં કશો મૌલિક તફાવત નહોતો. આમ છતાં દુનિયાભરમાં ઘણા લોકો તેને દીર્ઘદર્શી ને ઉચ્ચ કક્ષાના રાજપુરુષ તરીકે લેખતા હતા અને તેના તરફ આશાની નજરે જોતા હતા.

આમ, ધિટનના શાસક વર્ગનું ચાલે ત્યાં સુધી હિંદુનું તેમ જ આખી દુનિયાનું ભાવિ જૂલકાળને અનુરૂપ થવાનું હતું અને વર્તમાનને અનિવાર્ય રીતે તેની સાથે અનુકૂળ થવાનું હતું. એ વર્તમાનમાં જ આ ભવિષ્યનાં બીજા વવાનાં જતાં હતાં. ઉપર ઉપરથી પ્રગતિશીલ લાગતી ક્રિષ્ણ દરખાસોએ હિંદની આઝાદીના માર્ગમાં મોટા અંતરાય રૂપ થઈ પડે એવા નવા અને જોખમકારક પ્રશ્નો અમારે માટે ઊભા કર્યાં. અમુક અંશે એનું એવું પરિણામ આવી પણ ચૂકયું છે. મુઠ્ઠ દરમ્યાન અને તેના ઓછા નીચે હિંદમાંની ક્ષિતિશ સરકારની સર્વવ્યાપી આપખુદી તેમ જ અધિકારવાદ અને નાગરિકોના બહુ સામાન્ય હકો તેમ જ સ્વતંત્રતાઓનું વિશાળ પાયા પરનું દમન પરાકાષ્ટાએ પહોંચ્યાં. ચાલુ પેઢીની ઠોઠ પછુ બ્યકિતને પહેલાં એના જેવો અનુભવ કદી થયો નહોતો. અમારી પરાધીન દશા તેમ જ કાયમી નામોશીનું તે દરદમેશ સ્મરણ કરાવતાં હતાં. તે ભવિષ્યના, ભાવિમાં આવનારી વસ્તુચિંતિના ક્ષારારૂપ પણ હતાં કેમ કે આ વર્તમાનમાંથી ભવિષ્યનો ઉદય થવાનો હતો. આ અધોગતિને વશ થવા કરતાં બીજી ઠોઠ પછુ વસ્તુ બહેનર હતી.

હિંદના કરોડો લોકો પૈકી કેટલાએ આવી લાગણી અનુભવી હશે? એ કહેવું મુશ્કેલ છે. કેમ કે એ કરોડોમાંથી ઘણા મોટા ભાગના લોકોની બધી સનેજ લાગણી ગરીબાઈ અને યાતનાઓને લીધે બહેરી થઈ ગઈ હતી. બીજા કેટલાક હોદ્દા, વિશિષ્ટ અધિકારો અથવા સ્થાપિત હિતોને લીધે બદ થયા હતા. વળી બીજા કેટલાકનાં મન પોતાના વિશિષ્ટ દાવાને લીધે જુદી દિશામાં વળ્યાં હતાં. આમ છતાં એ લાગણી ઘણી વ્યાપક હતી. હા, એની તીવ્રતા વચ્ચીઓછી હતી તેમ જ કદી કદી તેની સાથે બીજી લાગણીઓ પણ ભળી જતી હતી. શ્રદ્ધાના જેવી તીવ્રતા અને અનિવાર્ય રીતે કાયર કરવાને પ્રેરે એવી - ગમે તેવું જોખમ ખેડવાની ઇચ્છાથી માંડીને સુરક્ષિત જગ્યાએ રહીને કંઈક અસ્પષ્ટ સંકાનુજ્ઞિત ગમ્મતા સુધીની એમાં ચડતી જોતરતી અનેક કક્ષાઓ હતી. કેટલાક અદ્યત્ત લાગણીવંતે લોકો પોતાની આસપાસના ત્રાસજનક વાતાવરણમાં શ્વાસ લેવાની હવાને અભાવે ગૂંગાઈ મરતા હતા; જ્યારે સામાન્ય ભૂમિકા પર જીવતા બીજા કેટલાક પોતાને અજુગમતી પરિસ્થિતિમાં પાડવાઈ જવાની શક્તિ વિશેષ પ્રમાણમાં ધરાવતા હતા.

હિંદમાં રાજ મનારા બ્રિટિશરોની મનોદશા એથી બધી રીતે જુદી હતી બ્રિટિશરો અને હિંદીઓની મનોદશા નવ્યેનું જમીનઆસમાન જેટલું અતર ખરેખર ચોક્કસનાર્થે ચી / છે અને એ બેમાંથી ખરા કે ખોટાનમે તે હોય પણ ખુદ એ હકીકત હિંદમાં બ્રિટિશરોની ગભ્યમ્તા વર્ગ તરીકે લામગીરી મળનાની સપૂર્ણ મિનઆવડતનો સ્વોટ પુરાવો છે કેમ કે, રાજ્યમ્તાઓ અને પ્રજા નવ્યે ઇર્ષક સુમેળ, કષ્ટ દષ્ટિની, સમાનતા હોય તો જ કષ્ટકે પ્રગતિ થઈ શકે નહીં તો અધઃપતન થયા વિના ન રહે એ અથામણ પછી પ્રત્યક્ષ હોય કે પરોક્ષ હોય હિંદમાંના બ્રિટિશરો હમેશા ઇચ્છતા સૌથી નધારે સ્થિતિયુક્ત તરવોના પ્રતિનિધિ ગણા છે તેમની અને ઇંગ્લેન્ડની ઉદારમત નાદી વિચારસરણી વચ્ચે કશી સમાન ભૂમિતિ નથી હિંદમાં તેઓ જેટલા વધારે નરસ ગાળે તેમની તેમની દષ્ટિ ધધારે નોગ બનતી જાય છે અને નોઝરીમાંથી નિવૃત્ત થઈને ઇચ્છડ પા ૧ ફરે છે ત્યારે તેઓ હિંદના પ્રશ્નોને અંગે સનાહ આપનારા નિષ્ણુતો બનીને બેમે છે પોતાની વિવેકદષ્ટિ વિશે, હિંદમાં બ્રિટિશ અમલની આવશ્યમ્તા તેમ જ તેનાથી તેને થતા લાભો વિશે અને સામાજિકનાદી પર પગના પ્રતિનિધિ તરીકેના પોતાના ઉચ્ચ મિશન વિશે તેમને અટલ વિશ્વાસ હોય છે હિંદી રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસે એ અમલના આખા પાયાને પડખર્યો અને હિંદને તેમાંથી મુક્ત કરના માટે તેણે મગ મસી તેથી તે તેમની નજરે સમાજની એટલે કે બ્રિટિશ અમલની પહેલા નબળાની દુશ્મન બની હિંદી મગરના તે વખતના માયદાને વ્યવસ્થા ખાતાના સભ્ય સર રેગિના ડ મક્સવેલે ૧૮૪૧ની સાલમાં મધ્યસ્થ ધારાસભા આગળ બોલતા પોતાની મનોદશાનું પ્રદર્શન મ્યું હતું અદાવતમાં મમ ચલાયા વિના જેલામાં અગ્રકાયનમાં રાખવામાં આવેના મેગેરીઓ, સમાજનાદીઓ તેમ જ સામ્યનાદી ઓ તરફ જર્મન અને ઇંગ્લેન્ડના મુદ્દકેદીઓ મગ પણ ખૂડુ વર્તન ગખેવામાં આવે છે એના આક્ષેપ સામે પોતાનો બચાવ કરતા તેમણે જણાવ્યું કે, 'જર્મનો અને ઇંગ્લેન્ડનો ગમે તેમ પણ પોતાના દેશને ખાતર લડે છે ત્યારે આ બીજા સમાજના શત્રુઓ છે અને આનું વ્યવસ્થાને ઉધનાયી પા ના માગે છે કેઈ દિની પોતાના દેશની સ્વનના માટે દાવો કરે અથવા હિંદની આર્થિક વ્યવસ્થા ન ના તાકે એ દખીલી રીતે તેને અક્ષય લાગતું હતું પોતાનો દેશ જર્મનો અને ઇંગ્લેન્ડનો સામે જીતવોગની લાઈલ તો હતો તે પના એ મેને મુકાબને તેની સ્થાનુતિ હોયોક જર્મનો તેમ જ ઇંગ્લેન્ડનો તરફ દગતી હતી આ પ્રમગ ગગિયા મુદ્દમાં દાખન થયું તે પનેતા મગો હતો અને સમાજવ્યવસ્થાને બદલવા માટેના હરે પ્રયત્નને વખોડી કાઢવામાં મ્યું જોખમ નહોતું બીજું મહાયુદ્ધ શરૂ થયું તે પનેતા ફાસીનાદી

રાજ્યપદ્ધતિનાં અનેક વાર ગુલુગાન કરવામાં આવ્યાં હતાં. બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય ચાલુ રહે એવી મારી ધમ્મ છે, એમ હિટલરે પોતે પોતાની આત્મકથામાં તેમ જ તે પછી પણ અનેક વાર નહોતું ક્યું?

ધરીસત્તાઓ સામેના યુદ્ધમાં હિંદી સરકાર હરેક રીતે મદદ કરવા ખસ્ય ઇતિગર હતી. પણ મુખ્યત્વે કોંગ્રેસ મારફતે વ્યક્ત થતી હિંદની રાષ્ટ્રવાદી અગવળને કચરી નાખી તેની સાથે સાથે ખીજે વિજય મેળવવામાં ન આવે તો ફાસીવાદી સત્તાઓ પર મેળવેલો વિજય અંધુરે રહેશે એમ તેના મનમાં થયા કરતું હતું. ક્રિસ સાથેની વાટાઘાટોથી તે અસ્વસ્થ બની ગઈ હતી અને તે પડી ભાગવાથી આનંદમાં આવી ગઈ. કોંગ્રેસ તેમ જ તેના પક્ષ કરનારાઓ પર છેવટનો ફટકો મારવાનો માર્ગ હવે મોકળો થઈ ગયો હતો. એને માટે એ ટાંકણું પણ બહુ અનુકૂળ હતું કે કેન્દ્રમાં તેમ જ પ્રાન્તોમાં વાઈસરોય અને તેના હાથ નીચેના મુખ્ય અમલદારોના હાથમાં પહેલાં કદી પણ આટલી અનિયંત્રિત સત્તા આવી નહોતી. યુદ્ધની પરિસ્થિતિ કપરી બની હતી અને એવે પ્રસંગે કોઈ પણ પ્રકારનો વિરોધ કે વિરોધ સાંખી લેઈ ન શકાય એવી દૈવીશ વાજખી ભાસતી હતી. હિંદને વિષે રસ લેનારાં ઇંગ્લંડ અને અમેરિકાનાં ઉદારમતવાદી તત્ત્વોને ક્રિસ દરખાસ્તો તેમ જ તે પછી શરૂ કરવામાં આવેલા પ્રચારથી શાન્ત પાડી દેવામાં આવ્યાં. ઇંગ્લંડમાં હિંદના સંબંધમાં કૃતકૃત્યતાની લાગણી આમ તો હમેશ મોબૂદ રહેતી હતી પણ હવે તે વધી ગઈ. ત્યાં આગળ લોકો એમ માનવા લાગ્યા કે હિંદીઓ અથવા મોટા ભાગના હિંદીઓ અવગચ્છંડ ઉત્પાતિયા લોકો છે. તેઓ સંકુચિત દષ્ટિના છે, પરિસ્થિતિમાં રહેલું જોખમ સમજી શકતા નથી અને ધણુંકરીને જાપાનીઓ તરફ તેમને સહાનુભૂતિ છે. ગાંધી કેવો આડો માણસ છે તે તેના લેખો તેમ જ નિવેદનો પરથી ઈરાજર સમજી શકાય છે અને ગાંધીને ને કોંગ્રેસને હમેશને માટે કચરી નાખી આ બધી તકલીફો બંધ કરી દેવી એ જ એક ઉપાય હવે બાકી રહે છે.

૩

આમજનતાનો વિપ્લવ ને તેનું દમન

૧૯૪૨ના ઓગસ્ટની નવમી તારીખે વહેલી સવારે હિંદભરમાં સંખ્યા-બંધ લોકોની ધરપકડ કરવામાં આવી. પછી શું બન્યું? ઘણાં અદવાદિયાંઓ પછી ગાંધી ગાંધીને વટકે વટકે ખજસે અમને મળી અને હજી આજે પણ જે બન્યું તેનો અમને પૂરેપૂરો ખ્યાલ આવી શક્યો નથી. બધા અગ્ર-
૧. નેતાઓને એકાએક ઝડપી લેવામાં આવ્યા હતા અને શું કરવું એની

ઘાઈને દેશી ખખર હોય એમ લાગતું નહોતું. એની સામે ખેશક-વિરોધના દેખાવો આપોઆપ થયા. એ બધી વિરોધસભાઓ તેમ જ વિરોધ દર્શાવનારાં સરઘસોને બળગળંબરીથી વિખેરી નાખવામાં આવ્યાં અને એને માટે ટિયરગેસ તેમ જ ગોળીબારનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો. પ્રગ્નની લાગણી વ્યક્ત કરવા માટેનાં બંધા માર્ગો-આ રીતે બંધ કરી દેવામાં આવ્યા. અને પછી દખાઈ રહેલી આ બધી લાગણી એકાએક ફાટી નીકળી. શહેરોમાં તેમ જ ગામડાંઓમાં મોટાં મોટાં જંગી ટોળાં જમા થવા લાગ્યાં અને તે પોલીસો તેમ જ લશ્કરી સિપાઈઓ સાથે અથડામણમાં આવ્યાં. પોલીસથાણાંઓ, પોસ્ટ ઓફિસો તેમ જ રેલવે સ્ટેશનો વગેરે જે કંઈ તેમને બ્રિટિશ હકૂમત અને બ્રિટિશ સત્તાના પ્રતીકરૂપ લાગ્યાં તેમના પર ખાસ કરીને તેમણે હુમલા કર્યા અને ટેલિગ્રાફ અને ટેલિફોનના તારો પણ તેમણે કાપી નાખ્યા. સત્તાવાળાઓના નિવેદન પ્રમાણે આ નિઃશસ્ત્ર અને આગેવાન વિનાનાં ટોળાંઓએ ૫૩૮ પ્રસંગોએ પોલીસ તેમ જ લશ્કરના ગોળીબારનો સામનો કર્યો હતો. વળી, અંશોપ્લેન નીચે લાવીને તેમાંથી પણ મર્દાનગતથી ગોળીબાર કરવામાં આવ્યો હતો. એક બે માસ સુધી કે એથી કંઈક વધારે વખત સુધી દેશના જુદા જુદા ભાગોમાં આવાં રમખાણો સતત ચાલુ રહ્યાં, પછી ધીમે ધીમે શાંત પડી ગયાં અને એને બદલે પ્રસંગોપાત્ત છૂટક છૂટક રીતે થવા લાગ્યાં. અચિંતે આમની સભામાં જણાવ્યું કે, ‘સરકારનું બધું સામર્થ્ય વાપરીને રમખાણો કચરી નાખવામાં આવ્યાં છે.’ અને ‘બહાદુર હિંદી પોલીસની તેમ જ સામાન્ય રીતે હિંદી અમલદાર વર્ગની વફાદારી ને ટેકાલાપણું તેમ જ તેમનું વર્તન ખૂબ પ્રશંસાને પાત્ર હતાં.’ વળી તેણે ઉમેર્યું કે, ‘હિંદમાં વધુ લશ્કર સારા પ્રમાણમાં પહોંચી ગયું છે અને બ્રિટિશ અમલ નીચે એ દેશમાં પહેલાં ક્યારેય હતું તેના કરતાં આજે ત્યાં ગોરું લશ્કર મોટી સંખ્યામાં છે.’ આ પરદેશી લશ્કર તેમ જ હિંદી પોલીસ એ બંનેએ મળીને હિંદની નિઃશસ્ત્ર ખેડૂત જનતા પર ઘણી લગાઈઓમાં વિજય મેળવ્યો અને તેના બળવાને કચરી નાખ્યો; અને હિંદમાંના બ્રિટિશ રાજના બીજા મુખ્ય ટેકા જેવા અમલદાર વર્ગ એમાં સીધી કે આડકતરી રીતે મદદ કરી.

દેશનાં શહેરો ને ગામડાંઓમાં વિરોધની આ લાગણી અસાધારણ રીતે ફેલાઈ હતી. લગભગ બધા પ્રાંતોમાં તેમ જ સંખ્યાબંધ દેશી રાજ્યોમાં સત્તાવાળાઓની મનાઈ હોવા છતાં વિરોધના અસંખ્ય દેખાવો થયા. ઠેર ઠેર હડતાલો પડી અને દિવસો, અઠવાડિયાંઓ અને કેટલેક ઠેકાણે તો એક માસ કરતાંયે વધારે સમય સુધી બધું કામકાજ અને વેપારબંધો બંધ કરી દેવામાં

આવ્યાં. એ જ રીતે મજૂરોની હડતાલો પણ પડી વંચારે સંગઠિત અને સામુદાયિક પગલું ભરવાને તાલીમ પામેલા મહત્વનાં ઔદ્યોગિક કેન્દ્રોના મજૂરોએ ગઈએના આગેવાનોને પકડવાના સ્વકારના પગલા સામે વિરોધ દર્શાવવાને આપમેળે તડતાલ પાડી જ્યાં આગળ મહત્વનું લોખંડનું કારખાનું આવેલું છે તે જમશેદપુર શહેરનો દાખલો નોંધવા જેવો છે ત્યાં આગળના કુશળ કારીગરો — એ કારીગરો હિંદુભરમાથી આવેલા હતા — પખવાડિયા સુધી કામ પર ન ચડ્યા અને કારખાનાના વહીવટદારોએ વચન આપ્યું કે કોએમના આગેવાનોને છોડાવવાને તેમે જ રાષ્ટ્રીય સરકાર ગ્યાવવાને તેઓ પોતાનાથી બનતું બધું કરી છૂટશે ત્યારે તેઓ કામ પર ચડ્યા. કાપડ ઉદ્યોગના મોટા કેન્દ્ર અમદાવાદમાં પણ બધી મિલો બંધ પડી ગઈ; મજૂર મહાજને જોડે એમ કરવાની ખાસ દાકલ કરી નરોત્તી એ હડતાલને તોડવાના થઈ શકે તે બધા પ્રયત્નો કરવામાં આવ્યા છતાં અમદાવાદની આ સામુદાયિક હડતાલ શાન્ત રીતે તથા માત્ર કગ્તાયે ત્રધારે વખત સુધી ચાલુ રહી * કામદારોએ કેવળ રાજકીય દૃષ્ટિથી પ્રેરાઈને આપમેળે એ પગલું ભર્યું હતું અને એને માટે તેમણે સારી પેરે સહન પણ કર્યું, કાગળ કે એ વખતે મજૂરોના દરો પ્રમાણમાં ઊંચા હતા આ કામબધીના લામ્યા ગાળા દરમ્યાન તેમને કર્શી આર્થિક મદદ મળી નહોતી ખીજા મથકોએ હડતાલો આંચો વખત એટલે કે માત્ર થોડા દિવસો ચાલી કાપડ ઉદ્યોગના ખીજા એક મોટા મથક કાનપુરમાં મારી જાણ પ્રમાણે મોટી હડતાલ પડી નરોત્તી કેમ કે ત્યાંના આમ્મવાદી મજૂર આગેવાનો એ ટાળામાં સૂઈ થયા હતા તોડનાને લીધે તેનો વહેવાર ખોગવાયો તે બાદ કગ્તા રેલવેના વડેવારમાં પણ — રેલવેઓ સરકારની માવજતીની છે — ઝાઝો ચિક્કેપ ન પડ્યો, જમખાણોને લીધે જોડે તેનો વહેવાર સારી પેરે ખોરવાયો તો

* આ બધી હડતાલો અને ખાસ કરીને જમશેદપુરની અને અમદાવાદની હડતાલોને કારખાનાના માલિકો તેમ જ નિરમાનિકોએ ઉત્તેજન આપ્યું હતું એમ ઉચ્ચ કક્ષાના સરકારી અમલદારોએ કહ્યું હતું અને ખીજાઓએ પણ એમ અનેક વાર કહ્યું છે પણ આ માની સકાય એવી વાત નથી કેમ કે હડતાલથી માલિકોને ભારે ખોટમાં ઊતરવું પડ્યું હતું અને પોતાના સ્વાર્થ અથવા હિતની વિરુદ્ધ જઈને આ રીતે વતે એવો મર્થ મોટો ઉદ્યોગપતિ માત્ર બાલુવામાં ઉછ આગ્યો નથી ધણા ઉદ્યોગપતિઓ હિંદની સ્વતંત્રતાની બામગમી સહનુમૂતિભર્યું વક્ષણ રાખે અને એ સ્વતંત્રતા તેઓ વાંછે એ સાચું. પણ હિંદની આઝાદી વિષેનો અનિવાર્ય રીતે તેમનો એવો ખ્યાન જેમા તેમનું સ્થાન જેમનું તેમ રહે કોઈ પણ ક્રાંતિકારી કે તેમ જ પ્રાપ્ત સમાજજીવનરચના કરી ફેરફાર તેમને કુચતા નથી પણ રના ઓગરડા અને સપ્ટેમ્બર માસમાં દેશભરમાં જે બીડી પ્રબલકીય લાગણી હતી તેની અસરને લીધે હડતાલને પ્રસંગે હમેશા તેઓ કરતા આવ્યા હતા

અમા પ્રાતોમા, ઘણું કરીને પગલમા, હાડતની અસર ઓછામા ઓછી જણાઈ હતી તોયે ત્યાં પણ ઘણી હડતાયો પડી હતી ઘણું મોટું ભાગે મુસનમાનોની વગ્નીવાળા વાયવ્ય સરહદના પ્રાતની સ્થિતિ કંઈક વિચિત્ર હતી રાષ્ટ્રપ્રાતમા ત્યાં આગળ સરખરે ખીન્ન પ્રાતોની જેમ આગેવાનોને પમ્ડી લીધા નહીં કે પ્રગ્ન રોરે ભરાય એવું ખીન્નું કંચુ કંચુ નહીં સરહદ પ્રાતના લોકો સહેજમા ઉશ્કેરાઈ ગયે એમા ગણાય છે તેને અમુક અરો એ આભારી દોય એમ બને, પણ મુસનમાનો રાષ્ટ્રીય ચળવળથી દૂર ગયા છે એ બતાવવાની સરકારની નીતિને પણ એ આભારી હતું પણ બાકીના દિવ્વમા બનતા બનાવોના ખમગ અરહદ પ્રાતમા પહોંચ્યા એટલે ત્યાં પણ બ્રિટિશ સમ્રાટ વિરોધી અને દેખાવો થયા અને બ્રિટિશ સત્તા સામે અનેક રાગ ઝનૂની પડખર કરવામા આન્યા દેખાવ કરનારાઓ પર ગોળીમાર કરવામા આન્યા અને પ્રગ્નકીય

તે પ્રમાણે એ વખતે પોલીસો સાથે સહકાર કરીને ડખીડ અને વેર વાગવાનું વળણ તેમણે અપાધાર ન કંચુ હોય એ સ્થગિત છે .

ખીજ એક વાત વારવાર કહેવામા આવે છે તેમ જ બ્રિટિશ વર્તુળો અને બ્રિટિશ છાપાઓ લગભગ માની લઈને જ ચાલે છે તે એ છે કે મોટા ઉદ્યોગપતિઓ દ્વિતી રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસને અદ્યજક નાણા આપે છે આ સાવ મહત્ત વાત છે અને એમ હોય તો મને તેની બધું યથા વિના રહે નહીં, કેમ કે હું ઘણાં વરસો કોંગ્રેસનો મદદામત્રી ને પ્રમુખ રહ્યો છું આમોઘોગો, અસ્પૃશ્યતાનિવારણ તથા દિનિતોદ્ધાર, પાયાની કળવણી વગેરે ગાંધીજીની તેમ જ કોંગ્રેસની સમાજસુધારાની પ્રવૃત્તિઓમા ભૂજ ઉદ્યોગપતિઓએ વખતોવખત આર્થિક મદદ કરી છે ખરી પણ સામાન્ય સમયમા સુધ્ધા તેઓ કોંગ્રેસના કાર્યથી ચીવટપૂર્વક અળગા રહ્યા છે અને સરકાર સાથેની અથડામગના સમયમા તો વળી એથીયે વિરોધ આપા રહ્યા છે પ્રસંગોપાત્ત તેમની સદ્બાનુભૂતિ ડભરાઈ આવે એ જુની વાત, પણ તે સિવાય નરમ વલણના અને ખાધેપીધે સુખી ધણાખરા લોકોની પેડે સવામની પહેની એ સિદ્ધાંતમા તેઓ માને છે કોંગ્રેસનું કામ સંપૂર્ણપણે તેના સખ્યાબધ સહયોગના નાની રકમના લવાજમ તેમ જ ફાત પર ચાલે છે ધણખરુ કાર્યકર્તાઓ કંચુ વેતન લીધા વિના સ્વેચ્છાપૂર્વક કામ કરે છે રહેશેમા વેપારીઓએ કોઈ કોઈ વાર થોડી આર્થિક મદદ કરી ૧૮૭૭ની સામાન્ય ચૂટણીઓ ધણકરીને એમા એક માત્ર અપવાદ છે એ વખતે કેટલાક મોટા ઉદ્યોગપતિઓએ મધ્યસ્થ ચૂટણી ફડમા નાણા આપ્યા હતા પણ એ ફડ સુધ્ધા અમારી પ્રવૃત્તિનો વિસ્તાર નેતા નજરુ હતું જે ગાળામા દિલ્લરમા જે વ્યાપક રાજકીય પ્રવૃત્તિઓ તેમ જ સચિનચલગની ચળવળો ચાલી એ છેલ્લી પા સરી દરમ્યાન અમે અમારું કોંગ્રેસનું કાર્ય કેટલા બધા ઓછા નાણાથી ચડાવ્યું એ સાથે જ તાત્કાલીક પમાડે એવું અને પશ્ચિમના લોકોના તો માન્યામા પણ ન આવે એવું ૨ અમારા એક સૌથી સક્રિય અને સુસજ્જિત તેમ જ જ્ઞેનો મને સૌથી વિરોધ પગિય છે એવાં સચુક્ર પ્રાન્તમા અમારું લગભગ બધુંયે કામ કોંગ્રેસના સહયોગના ચાર આનાના લવાજમ પર ચાલતુ હતું

પ્રગતિને દેખાવી દેવાની હમેશ મુશ્કેલી બીજી રીતે અગત્યવામાં આવી. દળરો લોકોની ધરપકડ કરવામાં આવી અને પોલીસોની લાડીથી પકડાવેલા મહાન નેતા આદર્શાદિખાનને (પણો અબદુલ ગફારખાનને એ નામથી સંબોધે છે.) પણ ગંભીર ઈજા થઈ. આ બીના પકડાવેને માટે ખૂબ ઉશ્કેરણી રૂપ હતી. પણ તાજૂમીની વાત એ છે કે અબદુલ ગફારખાને પોતાના લોકોમાં પેદા કરેલી શિસ્તની ભાવના ટકી રહી અને દેશના બીજા ભાગોના જેવાં હિંસક સમજાણો ત્યાં ન થયાં.

આ અસંગતિ અને એકાએક થયેલા પ્રગતીય દેખાવો, પછી હિંસક અથાગમણ અને ભાંગેફાડ તેમ જ વિનાશમાં પરિણમ્યાં ને જળગરદન તેમ જ બળવાન લશ્કરી દળો સામે પણ તે ચાલુ રહ્યાં, એ પ્રગતી લાગણીની તીવ્રતા બતાવે છે. લોકોના આગેવાનોની ધરપકડ પહેલાં પણ એ લાગણી મોઝાઈ હતી. પણ આ ધરપકડો તેમ જ એ પછી વારંવાર થયેલા ગાળીબારો-ને લીધે તેઓ ક્રોધે ભરાયા અને ગુસ્સાના આવેશમાં આવી ગયેલું ટોળું જે માર્ગ અખત્યાર કરે તે જ માર્ગ તેમણે પણ અખત્યાર કર્યો. થોડો સમય તો શું કરવું એની વિમાસણમાં ગયો હોય એમ લાગે છે. ઠાઈ પણ પ્રકાગ્નિ દિશાસૂચન કે કાર્યક્રમ તેમની પામે નહોતાં. તેમની દોરવણી કરનાર અથવા તેમણે શું કરવું જોઈએ તે બતાવનાર ઠાઈ આગેવાન નહોતા. છતાં પણ તેઓ એટલા તો ક્રોધે ભરાયેલા હતા અને ઉશ્કેરાયેલા હતા કે તેમનાથી શાંત થઈને બેગી રહેવાય એવું નહોતું. આવી પરિસ્થિતિમાં ઘણી વાર અને છે તેમ સ્થાનિક નેતાઓ ઊભા થયા અને તે સમય પૂરતા લોકો તેમને અનુસર્યા. પણ તેમણે પણ ખાસ દોરવણી આપી નહોતી; તત્ત્વનઃ એ આમજનતાનો સામુદાયિક વિધાન હતો. ૧૯૪૨ની સાલની હિંસક તેમ જ અહિંસક અને શાંતિમય એ બંને પ્રકારની પ્રગતિઓમાં નવી પેઢીના લોકોએ અને ખાસ કરીને વિદ્યાર્થીઓએ હિંદુભરમાં આગળપડતો ભાગ લીધો હતો. ઘણી યુનિવર્સિટીઓ બંધ થઈ ગઈ. કેટલાક સ્થાનિક નેતાઓએ એવા સંજોગોમાં પણ શાંતિમય કાર્યપદ્ધતિ અખત્યાર કરવાનો તેમ જ સવિનય કાનૂન ભંગ કરવાનો પ્રયાસ કર્યો. પણ તે સમયના વાતાવરણમાં એમ કરવું ઘણું મુશ્કેલ હતું. પીસ વરસ કરતાંયે વધારે વખત મુઠ્ઠી સનતપણે તેમના પર દસ્તાવજમાં આવેલો અહિંસાનો બોધપાઠ તેઓ જૂલી ગયા અને છતાં ઠાઈ પણ પ્રકાગ્ની અસરકારક હિંસક પ્રગતિ માટે તેઓ માનસિક કે બીજી રીતે બિજાકુલ તૈયાર નહોતા. ખુદ અહિંસક કાર્યપદ્ધતિની તેમને મળેલી તાલીમે તેમના મનમાં કાકુચકા ને વિમાસણ પેદા કર્યાં અને હિંસક કાર્યમાં તે નડતરૂપ બની. બીની નીચે વિસારે મૂકાને કોંગ્રેસે હિંસક પ્રગતિ માટે ધ્વારો કર્યો હોત

તો ખરેખર, થઈ તેના ઝરના મેંકડો ગણી દિ આ થઈ હોન એ આમનમાં જરાયે શકા નથી

પણ કોંગ્રેસ તરફથી એવો કરો છારો કરવામા આવ્યો નહોતો અને ખરેખર તેના છેવટના સદેશમાં અહિ સક કાર્યપદ્ધતિ પર ફરીથી ભાર મૂકવામાં આવ્યો હતો આંખ છતાં એક વાનની પ્રજ્ઞના માનસ પર કંઈ અસર થઈ હોય એમ અને અમે કહ્યું હતું તેમ, દેશ પર ચઢી આવનારા દુરમન મામે મશત્ત આત્મરક્ષણ જે વાળખી ને ધ્રુષ્ટ હોય તો હમલા અથવા આક્રમણના ખીજાં જોખૂંદ સ્વરૂપોની આમતમા એ કેમ લાગુ ન પડે? હમલા માટે તેમ જ આત્મરક્ષણ માટે હિંસાંક કાર્યપદ્ધતિ અખત્યાગ કરવાની મનાઈ એક વખત દૂર કરવામા આવી તેના અણુધાર્યા પરિણામો આવ્યા અને સામાન્ય લોઠાને માટે ઝીણા ઝીણા સૂક્ષ્મ ભેદો પાડવાનું મુશ્કેલ હતું દુનિયાભરમા અતિ સીપણુ દિસા આવી રહી હતી અને સનનપણે પ્રચાર ચવાની તેને ઉર્ત્તન આવવામા આવતું હતું પછીથી * એ દાનટનો અને લાગણીની તીવ્રતાનો સવાય બન્યો નળી અહિ સા મિથે જેમને કદી બદા નહોતી એના લોઠા કોંગ્રેસ બહાર અથવા કોંગ્રેસમા પણ હતા અને હિ સક કાર્યપદ્ધતિ અખત્યાગ કરવામા તેમને કશો વાધો નડતો નહોતો

પણ ઉચ્ચરણીની પળે ભાગ્યે જ ઠોઈ સારાસારનો વિચાર કરવા જેસે છે એવે વખતે લાગા કાળથી દનાઈ રહેલી નાગણીઓ લોઠાને કાર્ય કરવાને પ્રેરે છે, અને તેથી ૧૮૫૭ના મહાન બળવા પછી પહેલી વાર સખ્યામધ લોઠા બળથી (એ જોકે હદિયારો નિનાનું બળ હતું) દિ દમાના બ્રિટિશ ગભ્યતત્રને પડકાર આવવાને ફરીથી કટિબદ્ધ થયા એ બેવફૂરીલયો અને સમજ વગરનો પડકાર હતો, કેમ કે બધું સમગ્તિ અને સશત્ત બળ સામે પક્ષે હતું અને તે ઇતિહાસમા ઠોઈ પણ કાળે હતું તેના કરતા ધણ વધારે હતું ટોણુ ગમે એટલું મોટું હોય તોપણ પશુમગના મુકાબલામા તે સશત્ત દળ સામે કદી સફળ ન થઈ શકે ખુદ એ સશત્ત દળો પોતાની વફાદારી બદલે તે સ્વિચા મે નિષ્ફળ નીનડયા વિના રહે નહી પણ એ ટોળાઓએ એવા મુમબલા માટે તૈયારી નહોતી કરી કે તેને માટે થોડા મોટા પણ પમદ નહોતો કર્યો એ અચકામણ અજાણપણે તેમના પર આવી પડી એનો તેમણે આપેલો જવાબ ગમે એટલો અનિચારી કે ઝેરરસ્તે દોરવાયેલો હોય પણ એ રીતે તેમણે દિ દ માટેનો પોતાનો પ્રેમ અને પરદેશી આધિપત્ય વિષેનો પોતાનો રાય વ્યક્ત કર્યા એમા શકા નથી

કંઈ નહી તો તે સમય પૂરતી અહિ આની નીતિ નિષ્ફળ નીનડી, પણ પ્રજ્ઞને લાગા કાળ સુધી એની તાલીમ મળી હતી તેનું એક મહત્તવનું અને

ફક્ત પરિણામ આવ્યું. લાગણી આટલીઆટલી ઉરઠોઈ હતી છતાં જાતિ-
દેવની લાગણી નહીં જેવી જ હતી અને વિરોધીઓને શારીરિક ઈજા કરવાનું
ટાળવાનો લોકોએ ધરાદાપૂર્વક પ્રયત્ન કર્યો હતો. તાર-ટપાલ તેમ જ રેલવે
વગેરે અવરજવરનાં સાધનો અને સરકારી માલમિલકતનો ધણો નાશ કરવામાં
આવ્યો. પણ આ બધો વિનાશ કરતી વખતે પણ કોઈનો જન ન જોખમાય
એની કાળજી રાખવામાં આવી હતી. હમેશાં અને ખાસ કરીને પોલીસો તેમ
જ લશ્કર સાથેની અથડામણ વખતે એમ કરવું શક્ય નહોતું, અથવા
એમ કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો હતો એમ નથી. સરકારી દેવાલોમાંથી
મને માહિતી મળી શકી છે તે પ્રમાણે હિંદભરમાં જે રમખાણો થયાં તેમાં
ટોળાંઓએ લગભગ સો માણસોને મારી નાખ્યા હતા. રમખાણોનો વિસ્તાર
અને તેના ક્ષેત્રની વિગાળતા તેમ જ પોલીસો સાથે થયેલી અથડામણોનો
ખ્યાલ કરતાં માર્યા ગયેલાઓની એ સંખ્યા નજવી છે. બિહારમાં કોઈક
જગ્યાએ લોકોના ટોળાંએ બે દેનેડિયન વિમાનીઓને મારી નાખ્યાનો એક
બનાવ ધણો હેવાનિયનમયો અને દુઃખદ હતો. પણ એકંદરે જેતાં જાતિ-
દેવની લાગણીનો અભાવ ખરેખર નોંધવા લાયક હતો.*

૧૯૪૨નાં રમખાણો દરમ્યાન પોલીસ તેમ જ લશ્કરના ગોળીબારથી
‘માર્યા ગયેલાઓની સંખ્યાનો સરકારી અંદાજ આ છે : ૧,૦૨૮ માર્યા ગયા
અને ૩૨૦૦ ધાયલ થયા, આ અંદાજ બહુ ઓછો છે એ વિશે જરા પણ
શંકા નથી કેમ કે એવી જાનના ગોળીબાર કંઈ નહીં તો ૫૩૮ પ્રસંગે કરવામાં

* બ્રિટિશ મૉલ્કર જુઝ્પ એન્ડ સિન્થિયા નામના ક્વાર્ટર બ્રેન્સનના પત્રસંગ્રહમાં
એક આખા ઉપાડનારી ધટના ટાંકવામાં આવી છે. બ્રેન્સન કળાકાર અને સામ્યવાદી હતો.
તેણે સ્પેનમાં આંતરરાષ્ટ્રીય દુકંડીમાં કામગીરી બજાવી હતી, અને ૧૯૪૧ની સાલમાં
તે શાહી બખ્તરિયા દુકંડીમાં જોડાયો હતો. તેમાં તે સારજન્ડનો હોદ્દો ભોગવતો હતો.
૧૯૪૨ની સાલમાં તેને પોતાની દુકંડી સાથે હિંદ મોકલવામાં આવ્યો હતો. ૧૯૪૪ના
ફેબ્રુઆરી માસમાં બ્રહ્મદેશના આરાકાન પ્રદેશમાં રણક્ષેત્ર પર કામગીરી બજાવતાં તે
મરાયો. ૧૯૪૨ના આગસ્ટમાં કોચેસના આવેશનોની ધરપકડ પછી અને ન્યારે
મુંબઈના લોકો અતિશય ક્રોધે બરાયા હતા ને આવેશમાં આવી ગયા હતા અને તેમને
ગોળીથી ઠાર કરવામાં આવતા હતા તે વખતે તે મુંબઈ આવ્યો હતો. એ પ્રસંગે
બ્રેન્સને આમ કહી હોવાનું કહેવાય છે : ‘તમારી રાષ્ટ્રીયતાની બાવના કેવી નિર્મળ
અને સંગીન છે? મેં લોકોને પૂછ્યું કે સામ્યવાદી પક્ષની કચેરીએ કયાં યઈને જવારો?
મેં લશ્કરી ગણવેશ પહેર્યો હતો. મારા જેવા માણસો નિરાશ હિંદીઓને ગોળીથી
ઠાર કરતા હતા. અને સ્વાભાવિક રીતે હું જગા વિંતાવતુર હતો. લોકો મારા તરફ
કેવા વર્તાવ રાખશે એની હું વિમાસણમાં હતો. પણ જેને જેને મેં મારું પૂછ્યો
તે દરેક જણ મદદ કરવાને તત્પર હતો—મારું અપમાન કરવાનો કે મને ખોટો
રસ્તો દેખાડવાનો કોઈએ પણ પ્રયત્ન કર્યો નહીં.’

આત્મા હતા એમ સત્તાવાર રીતે જાણાવનામા આવ્યું છે અને તે ઉપરાંત પોલીસો તેમ જ લશ્કરના સૈનિકોએ ચાલતી મોટર લોરીમાંથી પણ ઘણી વાર લોકો પર ગોળીમાર કર્યો હતો. માર્યા ગયેલાઓના સાચા આકડાનો અંદાજ આધવાનું મુશ્કેલ છે. લોકોના કહેના પ્રમાણે ગોળીમારથી પચીસ હજાર માણસો મરી ગયા હતા પણ ઘણું ઝીને આ આકડો અતિશયોકિતભર્યો છે. દશ હજારનો આકડો કદાચ સાચી હકીકતની પાસે પાસે હોય એમ બને.

ઘણા પ્રદેશોમા ગામડાઓ તેમ જ શહેરોમા બ્રિટિશ રાજ્યતંત્ર થઈ ગયું હતું અને ઘણી વાર કહેનામા આવતું હતું તેમ તેમને ફરીથી જીતી લેતા ઘણા દિવસો અને ઠોક ઠોક ટેકાણે તો ઘણા અસ્વાડિયા લાગ્યા એ ખરેખર અસાધારણ ખીના, જીની ખાસ કરીને બિહારમા, બંગાળના મિદનાપોર જિલ્લામા તેમ જ યુમ્ત પ્રાંતોના દક્ષિણ પૂર્વના જિલ્લાઓમા આમ બન્યું હતું. યુમ્ત પ્રાંતના માનિયા જિલ્લામા (એને ફરીથી જીતી લેવો પડ્યા હતા) ટોળાઓએ માણસોના જન લીધાના કે તેમને ઈજ્જત પહોંચાડવાના દાખલા મળતા નથી એ ખરેખર નોંધના જેવું છે એ પછી ખાસ અદાલતો સમક્ષ ચલાવનામા આવેના મુકદ્દમાઓ પરથી આપણને એ ખીનાની પ્રતીતિ થાય છે સામાન્ય પોલીસ એ પરિસ્થિતિને પહોંચી વળવા માટે તદ્દન નિષ્ફળ નીવડી હતી. ૧૯૪૨ના આરભમા સ્પેસિયલ ગાર્મ્ડ કોન્સ્ટેબલરી નામનું ખાસ પોલીસ સંગઠન દળ ઊભું કરનામા આવ્યું હતું અને એને પ્રમુખીય દેખાવો તેમ જ રમખાણો સાથે માર લેનાની ખાસ તાલીમ આપનામા આવી હતી. પ્રજાને કચરી નાખનામા તેમ જ તેને દાખી દેવામા આ પોલીસ દળે મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો અને ઘણી વાર તેણે આયલેન્ડના બ્લેક ગાર્ડ દેન નામથી ઓળખાતા પોલીસ ફળની પેરે કામ કર્યું. હિંદી લશ્કરમાના કેટલાક જૂથો અને વર્ગો ખાસ કરતા તેનો એને માટે ઉપયોગ કરનામા આવ્યો નહોતો. મોટે ભાગે બ્રિટિશ સૈનિકોનો તેમ જ ગુરખા સિપાઈઓનો ઉપયોગ કરવામા આવ્યો હતો. કેટલીક વાર હિંદી લશ્કરી સિપાઈઓ તેમ જ ખાસ પોલીસોને દેશના દૂરના ભાગોમા મોખ્ખામા આનંતા હતા ત્યાંની ભાષા અને લોકોથી અપરિચિત હોનાથી તેઓ ત્યાં આગળ પરાયાની જેમ કાર્ય કરતા.

ટોળાઓનું વલણ સ્વાભાવિક હતું તો એ સંજોગોમા સરકારનું વલણ પણ સ્વાભાવિક હતું. એકાએક ફાળી નીકળેલું ટોળાનું ગાડપણ તેમ જ ખીજા લોકોના શાનપૂર્વકતા દેખાવો એ બંને તેણે કચડી નાખનાના હતા અને સ્વરક્ષાને ખાતર જેમને તે પોતાના દુશ્મનો લેખતી હતી તેમનું નિકંદન કાઢનાનો પ્રયત્ન તેણે કરનાનો હતો. શી વસ્તુ પ્રજાને આટલીઆટલી પ્રખળતાથી પ્રેરે એ સમજવાનો તેમ જ તેની કદર કરનાની તેની શક્તિ તેમ જ ઈચ્છા હોત

તો એ કટોકટી બની જ ન થાન અને હિંદના પ્રજનો ઉદ્ધેશ હાથવેંતમાં આવી ગયો હોત. સરકારે પોતાની સત્તા સામેના ઠાઈ પણ વિરોધને તેની ધારણા પ્રમાણે સદાને માટે કચરી નાખવાની કાળજીપૂર્વક તૈયારી કરી હતી, પહેલ કરીને પહેલો કટકો મારવાનો સમય તેણે પસંદ કરી લીધો હતો અને રાષ્ટ્રીય, મજૂર તેમ જ ખેડૂત ચળવળોમાં આગળપડતો ભાગ લેનાર્ગ સ્ત્રી-પુરુષોને તેણે પોતાનાં કેદખાનાંઓમાં ધકેલી દીધાં હતાં. આમ છતાં દેશભરમાં એકાએક જે વિપ્લવ ફાટી નીકળ્યો તેનાથી તે આખી બની ગઈ ને ચોંકી બેઠી અને થોડા વખત માટે દમનનું તેનું વિશાળ તંત્ર સ્થગિત થઈ ગયું. પણ તેની પામે અખૂટ સાધનસામગ્રી પડેલી હતી અને એ બળવાનાં હિંસક તેમ જ અહિંસક બંને સ્વરૂપોને કચરી નાખવાને માટે તેણે તેને કામે લગાડી ઉપલા અને ધનિક વર્ગના, ખીટણુ ગઢવાદી અને કેટલીક વાર સરકારની દીકા મુખ્યા કરનારા ધણા લોકો આ હિંદવ્યાપી જનતાના બળવાથી ભડકી ગયા. એ બળવાને સ્થાપિત હિતોની કશી પડી નહોતી અને તેમાં કેવળ રાજકીય કાંતિનો નડી, પણ સામાજિક ફેરફારોનો પણ સંભવ દેખાતો હતો. બળવાને દાખી દેવામાં મરદાર સફળ થઈ છે એમ દેખાવા લાગ્યું કે તરત જ દસુપસુ વલણના લોકો તેમ જ તકસાધુઓ તેની સાથે જોડાઈ ગયા અને સત્તા સામે માથું ઊંચકવાની ધૂણતા કરનાર સૌને ગળે દેવાનું તેમણે શરૂ કર્યું.

બળવાના બધા સ્વરૂપને કચડી નાખ્યા પછી એનાં જાંડાં જાંડાં મૂળ પણ ખોદી કાઢવાનાં હતાં અને તેથી બ્રિટિશ આધિપત્ય પ્રત્યે સંપૂર્ણ તાબેદારીનો અમલ કરાવવા માટે સરકારના આખાથે તંત્રને એ દિશામાં વાળવામાં આવ્યું. વાર્ષિકગેયના ઓર્ડિનન્સો વડે કાયદા તો ચાલે ત્યારે બનાવી શકાતા હતા અને એ કાયદાઓને અંગેની પ્રિથિઓ પણ ઘટાડીને ઓછામાં ઓછી કરી નાખવામાં આવી. ફેરલ ટ્રેટ તેમ જ હાઈકોર્ટો બ્રિટિશ સત્તાની કૃતિઓ તેમ જ તેનાં પ્રતીક રૂપ હતી પણ તેના મુકાદાઓની પણ વહીવટી સત્તાવાળાઓએ અવગણના કરી અને તેને ફેકરે માર્યા અથવા એ મુકાદાઓને વિફલ કરવા માટે નવા ઓર્ડિનન્સો બહાર પાડવામાં આવ્યા. રમખાણો અંગેના કેમો ચલાવવા માટે ખાસ અદાલતો સ્થાપવામાં આવી. (પાછળથી હાઈકોર્ટોએ તેમને ગેરકાયદેસરની જાહેર કરી હતી) આ ખાસ અદાલતો કાયવાદી અને પુરાવાને અંગેના સામાન્ય નિયમોનાં બંધન વિના કાર્ય કરતી હતી અને તેમણે હજારો માણુઓને લાંબી મુદતની સજાઓ કરી તેમ જ કેટલાકોને મોતની સજા મુખ્યાં ફટકારી. પોલીસ (ખાસ કરીને રવનિયલ જર્મીન વોસ્ટેન્બુલરી) તેમ જ જનસભા ખાતુ ગત્યનાં સ્વસમર્થ અને મુખ્ય અંગો થઈ પડ્યાં; તેઓ મરજમા આવે તે પ્રમાણે ગેરકાયદે વર્તન ચલાવતાં હતાં

અને હેરાનિયત આચરતા હતા આમ ખતા તેમનું મોર્ષ નામ સરખુ લઈ શમ્પુ નંદોતુ કે એમ કગતા તેમને રોઈ શકતુ નંદોતુ લાયકતાનત અને બ્રહ્મા પાર વગરના વધી ગયા શાળા તેમ જ કોને-નેના અભ્યાસ કગતા સખ્યામધ રિધાથીઓને અનેક રીતે શિક્ષા કરનામા આની અને હમ્મરો જુનાનેને ફટમ માગવામા આન્યા સરકારની તરફેજુ કગનારી હોય તે સિસાયની હરેક પ્રધારની જાહેર પ્રવૃત્તિ કરનાની મનાઈ ફરમાવનામા આની

પણ સૌથી વધારે તો જાના, બોળા અને ગળીયાઈમા ફૂખી ગયેના આમનારીઓને મહન રણ પડયુ આમેય કેટલીયે પેઢીઓથી તેઓ માતાનાઓ તો મહેતા આ યા હતા તેમણે પોતાનુ માથુ જાયુ મરવાની અને આશાનાદી બનવાની તેમ જ આરા દિનમોના આગમનના સ્વખ્યા સેવનાની હિ મત કરી હતી મમ કરવાને માટે પણ તેઓ દિમ્મદ થયા હતા, એમ મગવામા તેઓ મૂખાઈ અથવા જૂન મરી બેગ હતા કે નહી એ જુદી નાત છે, પણ હિ દની આજ્ઞાદી માટેની પોતાની વફાદારી તો તેમણે ખસસ પુરવાર કરી બતાવી હતી પણ તેઓ નિમ્મળ નીવડયા અને એ નિમ્મળતનો સ્વજો બોજો વાકા વળી ગયેના તેમના ખભા ને ભાગી ગયેના તેમના શરીરો પર આવી પડયો આખા ગામોના ગમોને ફટમ માગવાથી માડીને મારી નાખવા સુધીની સજ્ઞ કર્યાના દાખનાઓ મળ્યા છે મગાળની સરમગ તગફથી જજ્ઞાનવામા આબ્ધુ હતુ કે, '૧૯૪૨ના રાનાઝોડાની પહેના અને પડી તામધુક અને કોતાઈ તાનુકા ઓમા મરમરી દળોએ એ મોત્રાણુ મેઝેમ્લી બનણીઓ તેમ જ ઘરો બાળી મૂકયા હતા' નાવાઝોજાએ ત્યા દાટ નાન્યો તો અને એ પ્રદેશને ખેદાનખેદાન કરી મૂકયો હતો પણ એથી સરકારની નીતિમા મશો ફરક ન પડયો

કેટલાયે ગામો પર મોગી રકમનો શિક્ષાત્મક સામુદાયિક દડ નાખવામા આ યો હતો આમની સજ્ઞ સમક્ષ એમ્બેરીએ કરેના નિવેદન પ્રમાણે આવી જનનો કુન નેન લાખનો સામુદાયિક દડ નાખનામા આ યો હતો અને એમાથી ૭૮,૫૦,૦૦૦ રૂપિયા દડ પેટે વસલ કરનામા આન્યા હતા જૂમે મરતા અને દુખમા ફૂખી ગયેના લોકો પાસેથી આટલી મોગી રકમનો દડ કેરી રીતે વસૂન કરનામા આ યો એ નગી જુદી વાત છે પણ ૧૯૪૨ની સાનમા અને તે પડી ને કઈ બયુ, પોલીસોએ ગોળીમારો કર્યા અને આગો લગાડી તેનાથી પણ ઘણી તીવ્ર વાતનાઓ આ જગાડારે તેમની પામેથી દડ વસૂન કરનામા આ યો તેને લીધે તમને વેમ્ની પડી

સરારની પ્રવૃત્તિઓ પર દાકપિઝોડો કરનારી બધી નીતિરીનિઓ તેમ જ ઓગઓને બાજુએ મૂકનામા આન્યા અને એમ માત્ર નજન પશુમગ સરારના અધિગારો તેમ જ સત્તાના પ્રતીક તરીકે ગાકી રહ્યુ દવે મોર્ષ બતાનાની

જરૂર રહી નહોતી, કેમ કે બ્રિટિશ મત્તા તેને સ્થાને રાષ્ટ્રીય મત્તા સ્થાપવાના હિસાબ અને અહિંસા પ્રયાસોને ચરી નાખવામા કઈ નહિ તો તાત્પર્યથી સ્વદેશ ચર્ચા હતી અને હિંદમા હવે તે સ્વોપરી બની હતી જ્યારે કેવળ પશુપાત્ર અને સત્તા મહત્ત્વના બને છે અને બીજા બધા કેવળ છલાંગોડી ને અપ્રસ્તુત બની ગયા છે તે અતિમ કમોળીમા હિંદ નિષ્ફળ નીવડ્યું હતું બ્રિટિશરોના શસ્ત્રમા તેમ જ યુદ્ધની પરિસ્થિતિને લીધે લોકોના મનમા પેલા ચચેના ગોટાગાને લીધે તે નિષ્ફળ નીવડ્યું નહોતું આઝાદી હાસન કરના માટે આનંદમય એવો છેડાનો આપભોગ આપવાને તેની પોતાની પ્રજામાથી ઘણા લોકો તૈયાર નહોતા એ પણ તેની નિષ્ફળતાનું એક કારણ હતું એથી બ્રિટિશરોને લાગ્યું કે તેમણે પોતાની હકૂમત હિંદમા ફરીથી જમાવી છે અને પોતાનો આપડો ફરીથી લોકો કરાવ્યું તેમને શુ કારણ દેખાતું નહોતું.

૪

પરદેશોમા અસર

સગમના સમાચાર નિયમિત બનેલા બનાવેા પર ઘેરે અધારપૂર જાયો હિંદમા રોજરોજ જે બનાવો બન્યે જતા હતા તેમાંના ઘણાખરાની ખબરો ખુદ હિંદના છાપાઓને પ્રસિદ્ધ કરાવી છૂટ આપવામા આવતી નહોતી અને પરદેશો ખાતે મોકલાતા સંદેશો પર પણ મોકલેખ રાખવામા આવતી હતી એની સાથે સાથે પરદેશોમા સગમ તરફથી પૂર જોશમા પ્રચારમાય ચલાવવામા આવતું હતું અને બોલી તેમ જ ઉપજાવી મોટી ખબરો ફેલાવવામા આવતી હતી ખાસ કરીને યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સમા આ પ્રચારમાય ખૂબ જોરથી ચલાવવામા આવતું હતું કેમ કે ત્યાંના પ્રજામતને મહત્ત્વ આપવામા આવતું હતું અને એ દેશમા ફરીને લાપણો કરના માટે સેમ્ડો બ્રિટિશ તેમ જ હિંદી વ્યાખ્યાતાઓને ત્યાં મોકલવામા આવ્યા હતા.

આ પ્રચાર સિવાય પણ યુદ્ધની ચિંતા ને તાણ બોગવતા બ્રિટિશરોને, દિલીઓની સામે અને ખાસ કરીને કોટાકરોને સમયે તેમની મુશ્કેલીઓમા ઉમેરો મનારો સામે રોજ ચડે એ સ્વાભાવિક હતું એકપક્ષી પ્રચાર બગાડમા લી હોમ્યુ અને પોતાની અગ્રાધાર નિષેના તેમના અટન વિશ્વાસે દાટ વાળ્યો બીજાઓની લાગ નિષે તેમનું અધ્યાન એ તેમનો મોટો આધાર હતો તેમના રોજ સેવામા આવના પગનાઓને એ વસ્તુ વાળ્યો દેવાની હતી અને આવી માટે, આધારથી પણ દેખાય એવા બ્રિટિશરોના અશુભો ન હોય

એના ખીજા લોકોના અન્યાયી વર્તન પર દોષનો ટોપવો ઓઢાડતી હતી હિંદમાં એ સદ્ગુણો વિષે શંકા ઉપાનવાની ધૃષ્ટતા કરનારાઓને જોર કરનામાં બ્રિટિશ સૈન્ય તેમ જ હિંદની પોલીસને મળેલી સફળતાએ એ સદ્ગુણો પર નવેસરથી મહોર મારી સામ્રાજ્યનું પણ સમર્થન કરવામાં આવ્યું અને મિ. નિન્સ્ટન ચર્ચિલે ખાસ કરીને હિંદના સમૃદ્ધતા જાહેર કર્યું કે, 'બ્રિટિશ સામ્રાજ્યને ફડકામાં લઈ જવાને માટે હું રાખનો વડો પ્રયાન નથી થયો.' એમ કહેવામાં ચર્ચિલ પોતાની પ્રજાના મોગ ભાગના લોકોના તેમ જ આગળ જેઓ સામ્રાજ્યશાહીના ચિદ્વાત અને વ્યવહારની ટીકા કરતા હતા તેમનામાંના પણ ધણાઓના અભિપ્રાયનો પડવો પાડતો હતો એ નિર્વિવાદ છે બ્રિટિશ મજૂર પક્ષના આગેવાનો પણ સામ્રાજ્યશાહીની પર પગની આખતમાં ખીજાઓ કરતા પોતાનો ગગ ઓછો નથી એ પુરવાર કરવાને ઇતિજગ હતા તેમણે પણ ચર્ચિલના એ નિવેદનને ટેકો આપ્યો અને 'યુદ્ધ પત્રી પણ સામ્રાજ્યને અકમળ ગણવાના બ્રિટિશ પ્રજાના નિર્ધાર પર ભાગ મકબો.'

હિંદને સ્પર્શતા દૂરના ભવિષ્યના પ્રશ્નોમાં અમેરિકાના લોકો ગસ ધરાવતા હતા તેટલા પ્રમાણમાં અભિપ્રાય એ સમૃદ્ધતા જુદો જુદો હતો. કેમ કે ત્યાંના લોકોને બ્રિટિશ શાસક વર્ગના સદ્ગુણો વિષે એટલો અટલ વિશ્વાસ નહોતો અને તેમને ખીજાઓના સામ્રાજ્યો પેમદ નહોતા રળી તેઓ હિંદીઓની શુભેચ્છા પ્રાપ્ત કરવાને તેમ જ તેની સાધનસામગ્રીનો જપાન સામેના યુદ્ધમાં ઉપયોગ કરવાને પણ ઇતિજગ હતા આમ છતાં એકપક્ષી અને ગભિર પ્રચાર અનિવાર્ય રીતે મફત થયો અને હિંદનો પ્રશ્ન એવો બનેલો અગપટો ને ગૂચરાણ ભરેલો છે કે તેમાં તેઓ કશું કરી શકે એમ નથી ને ગમે તેમ પણ પોતાના મિત્રગાન્ય બ્રિટિનને લગતી મામતોમાં દરમ્યાનગીરી કરવાનું તેમને માટે મુશ્કેલ છે, એવી લાગણી ત્યાં ફેલાઈ

રશિયાના સત્તામાળાઓ અથવા ત્યાંની જનતા હિંદ વિષે શા વિચાર ધરાવતા હતા એ કહી શકાય એમ નથી. પોતાના ભગીરથ યુદ્ધપ્રયાસોમાં તેમ જ દુશ્મનને પોતાની ભૂમિમાંથી હાકી કાઢવાના કાર્યમાં તેઓ એટલા અધા ગૂંચાયેલા હતા કે તાત્કાલિક લેવાદેના ન હોય એવી ખામતો વિષે વિચાર કરવાનો તેમને સમય નહોતો આમ છતાં દૂરના ભાગિનો વિચાર કરવાને પણ તેઓ ટેવાયેલા હતા અને એશિયામાં પોતાની સ્પર્ધાને અડતા હિંદ વિષે તેઓ દુર્લક્ષ કરે એ અભિપ્રાય નહોતો તેની ભાગી નીતિ વાસ્તવદર્શી અને મુખ્યત્વે મોરિયેટ રાજ્યમધને રાજકીય તેમ જ આર્થિક દૃષ્ટિએ વધારે સમર્થ અને મજબૂત બનાવવાની નેમવાળી હશે, એ ઉપરાંત તે કેવી હશે એ વિષે કોઈ કહી શકે એમ નહોતું હિંદ વિષે કશો પણ ઉલ્લેખ કરવાનું તેમણે કાળજીપૂર્વક

ટાપુ હતું, પણ મોરિયેટ ક્રાંતિની પચીસમી વર્ષાંતીની ઉજવણીને પ્રસંગે ૧૯૪૨ની સાલના નવેમ્બર માસમાં સ્ટેલીને તેમની સામાન્ય નીતિની રૂપરેખા આ પ્રમાણે આપી હતી. ‘ચર્ચીજનગતી જનિના વાગ્યોની નાબૂદી, જુદાં જુદાં રાષ્ટ્રોની સમાનતા તેમ જ તેમના પ્રદેશોની અખંડતા, પરાધીન પ્રજાઓની મુક્તિ અને સ્વતંત્ર પ્રજા તરીકેના સર્વભોમ દરજ્જા પર તેમની સ્થાપના, પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે પોતાનો વ્યવહાર ચલાવવાનો દરેક પ્રજાનો હક્ક, જુદામતો ભાગ અનેથી પ્રજાઓને આર્થિક સ્થાય ને પોતાની ભૌતિક આબાદી પ્રાપ્ત જવામાં તેમને મદદ, લોકગાહીની ફરીથી સ્થાપના તેમ જ દિટવગશાહીનો નાશ એ અમારી નીતિ છે.’

અમારા કોઈ ચોક્કસ પગલા માટે ચીનની પ્રજામાં ગમે તે લાગણી પેદા થઈ હોય પણ એકંદરે તેમની સહાનુભૂતિ બંધી રીતે દિંદની આઝાદીના પક્ષમાં હતી એ સ્પષ્ટ હતું એ સહાનુભૂતિના મૂળમાં ઐતિહાસિક કારણો રહેલા હતા પણ હિંદ આઝાદ થાય તે મિત્રાથ ચીનની સ્વતંત્રતા પણ જોખમમાં આવી પડવાનો ભય છે એવી જાનની સમજ નિર્ણયે કરીને એના પાયામાં રહેલી હતી માત્ર ચીનમાં જ નહીં, આખાએ એશિયામાં તેમ જ મિત્ર અને મધ્ય પૂર્વના દેશોમાં, હિંદની સ્વતંત્રતા ખીણ પરાધીન પ્રજાઓ તેમ જ પરત્વ રાષ્ટ્રોની વચ્ચે વ્યાપક સ્વતંત્રતાના પ્રતીક સમી, વર્તમાન સમયની ક્યોમી અને ભવિષ્યનો તાગ કાઢના માટેના ગજ જેવી બની હતી એક દુનિયા નામના પોતાના પુત્રકમાં મિ વેન્ડેન નિહાળી કહે છે, ‘આફ્રિકાથી અનારકા સુધી મે જે સ્ત્રીપુરુષો સાથે ગતચીત કરી છે તેમાંના ઘણાખરાઓએ મને પ્રશ્ન પૂછ્યો કે ‘હિંદનું શું છે?’ . કેરોથી આગળ ચાલતા સ્વતંત્ર મને એ જ એકનો એક પ્રશ્ન પૂજવામાં આવ્યો ચીનના સૌથી શાણા પુરુષે મને કહ્યું ‘આઝાદી માટેની હિંદની આકાંક્ષાને અમુક અમય સુધી બાબુએ મૂંઝામાં આવી ત્યારે દૂરના પૂર્વના દેશોની પ્રજામાં ઇચ્છા હતી જ નહીં, મુનાઈટેડ સ્ટેટ્સની ગાખ પણ ધરી.’

હિંદમાં જે કંઈ અન્યુ તેને લીધેં મુદ્દની કટોકટીની વચમાં પણ થોડા વખત માટે દુનિયાને હિંદ તરફ નજર કરવાની તેમ જ પૂર્વના દેશોને સ્પર્શતા પાયાના પ્રશ્નોને અંગે વિચાર કરવાની ફરજ પડી એશિયાના અન્યેક દેશમાં લોકોના હૃદય તેમ જ ચિત્તમાં, હિંદના એ બનાવોએ ખગબગાટ મચાવી મૂક્યો હતો બ્રિટિશ સામ્રાજ્યશાહીની મજબૂત જગ્યામાં હિંદના લોકો ધડીબગ તો અચ્ચડાય ગયા ગયેના લાગતા હતા, પણ છતાં હિંદ આઝાદ થયા પિના હિંદમાં કે એશિયામાં ગતિ નહીં થાય એ વાત તેમણે દર્શાવી આપી

હિંદમાં અસર

સુસંસ્કૃત પ્રજા પરની પરદેશી હઠ્ઠમતને ધણા ગેરલાભો વેઠવા પડે છે અને એમાંથી અનેક અનિષ્ટો પેદા થાય છે. એમાંના એક ગેરલાભ એ છે કે પ્રજાનાં અનિષ્ટ તત્ત્વો પર તેને આધાર રાખવો પડે છે. આદર્શસેવી, સ્વાભિમાની, નાણુક લાગણીવાળા તેમ જ સ્વમાની અને સ્વતંત્રતા આહવારો ને પરદેશી અમલને પરાણે વશ વર્તીને પોતાની જાતને હલકી પાડવા ન માગનારા લોકો કાં તો તેનાથી અળગા રહે છે અથવા તેની સાથે અયકામજીમાં આવે છે. તેના દળમાં ગમે તે ભોગે આગળ ધપવા માગનારાઓ તેમ જ તકસાધુઓનું પ્રમાણ સ્વતંત્ર દેશમાં સામાન્ય રીતે હોય છે તેના કરતાં અહીં વધારે હોય છે. આપખુદ રાજ્યતંત્રવાળા સ્વતંત્ર દેશમાં પણ નાણુક લાગણીઓવાળા ધણા લોકો સરકારી પ્રવૃત્તિઓ સાથે સહકાર કરી શકતા નથી અને નવી શક્તિઓને પ્રગટ થવાની તક મળતી નથી. અનિવાર્ય રીતે જે અધિકારવાદી હોય એવી પરદેશી સરકારને આ બધા ગેરલાભો વેઠવાના હોય છે, કેમ કે તેને હમેશ વિરોધ અને દમનના વાતાવરણમાં કામ કરવાનું હોય છે. ડરનું તત્ત્વ સરકાર તેમ જ પ્રજા બંનેમાં સૌથી પ્રબળ બની જાય છે અને પોલીસ તેમ જ જાસૂસી ખાતાની નોકરીઓ સૌથી મહત્ત્વની બને છે.

સરકાર અને પ્રજા વચ્ચે જ્યારે લડત ચાલુ હોય છે ત્યારે વસ્તીનાં અનિષ્ટ તત્ત્વો પર આધાર રાખવાનું ને તેમને ઉત્તેજન આપવાનું વલણ વધારે પ્રબળ અને છતુ થાય છે. ધણા સહાયી માણુઓને, તેમને ગમે કે ન ગમે તેથી, સંજોગોવશાત્ સરકારી તંત્રમાં રહીને કામ કરવાનું ચાલુ રાખવું પડે છે. પણ છેક મધ્યે આવનારાઓ તેમ જ સૌથી મહત્ત્વનો લાગ જીવનારાઓને તેમના દેશદ્રોહ, તેમની દાસપ્રતિ ને પોતાના જ દેશભાઈઓને કચરી નાખવાની અને તેમનું માનભંગ કરવાની તેમની શક્તિને માટે પસંદ કરવામાં આવે છે. પ્રજાના ધણા મોટા ભાગની ભાવનાઓ તેમ જ લાગણીઓ પ્રત્યેના તેમનો વિરોધભાવ એ તેમનો સર્વશ્રેષ્ઠ ગુણ હોય છે. એ વિરોધભાવ ઘણી વાર અંગત સ્પર્ધા તેમ જ નિરાશાઓમાંથી પેદા થયેલો હોય છે. આ વિકૃત અને કલુષિત વાતાવરણમાં કેઈ પણ પ્રકારના આદર્શવાદ કે ઉમદા ભાવનાને સ્થાન હોતું નથી અને ઉચ્ચ હોદ્દો તેમ જ ભારે પગારનાં ધનામો આગળ ધરવામાં આવે છે. સરકારના ટેકેદારોની બિનઆવડત અને એથીયે ખૂરી ખામીઓ નભાવી લેવાની હોય છે, કેમ કે સરકારના વિરોધીઓને કચડી નાખવામાં આપવામાં આવતા ટેકાના ગળથી બંધી વાતનું માપ કાઢવામાં આવે છે. એને

પરિણામે સરકારને 'ચિત્રવિચિત્ર પ્રકારના લોકો સાથે ગાઢ સમાગમમાં આવવું' પડે છે. લાંચરુચનત, બ્રહ્મતા, કૂરતા, હૈયાસત્તાપણુ તેમ જ પ્રજાના હિત વિશેની સ પૂર્ણ બેપરવાઈ ફાલેફૂલે છે અને વાતાવરણને નિષમય બનાવે છે.^૧

સરકાર જે કંઈ કરે છે તેના ત્રગ્ધ સારી પેઢે કડવાશની લાગણી પેદા થાય છે પણ રાજ્યના ડરતાં પણ વધારે રાજ્યનિંદા બની જનારા સરકારના હિંદી ટેકેદારો તરફ એથીયે વધારે કડવાશ પેદા થાય છે. આ જાતના વર્તનની બાળતમા સામાન્ય હિંદી નફરત અને ઘુણા અનુભવે છે અને તેને એ બધા દાન્સની વીચી સરકારના માણસો જેવા અથવા જર્મનો અને જાપાનીઓએ ઊભી કરેલી પૂનળાં સરકારના માણસો જેવા લાગે છે. આ લાગણી કંઈ કોંગ્રેસીઓ પૂરતી મર્યાદિત નથી. મુસ્લિમ લીગના તેમ જ બીજા સંસ્થાઓના સભ્યો પણ એની લાગણી અનુભવે છે અને અમારા એથી નરમ અથવા વિનીત ગમજદારી પુરુષોએ પણ તે વ્યક્ત કરી છે.^૨

કુદ્દે જરૂરી બહાનું 'પૂરુ પાડયું' અને સરકારની રાષ્ટ્રપ્રિદોષી પ્રવૃત્તિઓ તેમ જ બેનમૂન પ્રચાર પર ઢાંકપિછોડો કર્યો મજૂરોનો નૈતિક જુસ્સા પેદા

૧ બગાળના વહીવટની તપાસ કરવાને માટે નીમવામાં આવેલી તપાસ સમિતિએ — સર. આર્કિબાલ્ડ રેનેન્ડ્રુજ તેનો પ્રમુખ હતો — ૧૯૪૫ના એ માસમાં બહાર પાડેલા પોતાના હેવાનમાં જણાવ્યું છે 'લાચરુચનતની બહી તેમ જ બ્રહ્મતા એટલા બધા ફેલાયા છે અને તેને વિશે એવું તો લાગ્યારીભયું' વળજે દાખવવામાં આવ્યું છે કે, એ બંનેને નાબૂદ કરવા માટે આકરામાં આકરા ઇલાજ લેવા જોઈએ એમ અમને લાગે છે. એ બંનેએ સરકારી નોકરોની તેમ જ પ્રજાની નીતિમત્તાને બ્રહ્મ કરી છે' સિવિલ સર્વિસના કેટલાક નોકરોનું પ્રજા તરફનું વળજે અતિગંધ ખરાબ હતું એવા પુરાવાઓ તપાસ સમિતિ આગળ રજૂ કરવામાં આવ્યા હતા તે જોઈને તેને આશ્ચર્ય અને દુઃખ થયું હતું તેમને વિશે એવું કહેવામાં આવ્યું હતું કે, 'તેઓ ચડિયાતાપણાનું શુભાન રાખે છે, પ્રજાનું હિત આગળ વધારવાને બદલે જડ વસ્તુ ચત્રવત્ સચાવન કરવામાં વધારે લક્ષ આપે છે અને પોતાને પ્રજાના સેવકો નહીં પણ તેના સ્વામી લેખે છે.'

૨. જબરજસ્તીથી બીજાઓને પોતાની ધૂસરી નીચે વાવવામાં નિષ્ણાત એવો દ્વિત્વર પોતાની આત્મવ્યામાં કહે છે 'આ ચારિત્ર્યહીન છલ્છલૂર કરનારા માણસો બુદ્ધિપૂર્વક વિચાર કરીને ચા માનવીના અનુભવથી ગ્રેસાર્ધને ખસાવેા કરશે અને એકાએક પોતાની પહેરેની ચાન બદલી નાખશે એવો ડર આપણે ન રાખવો જોઈએ રાષ્ટ્ર દુર્ભેશને માટે શુભામીથી ટેવાઈ ન જાય અથવા વધારે સમર્થ લોકો આગળ આવે અને એ નીતિ બ્રહ્મ પ્રજાને દુષિત કરનારા લોકો પાસેથી સત્તા છીનવી ન લે ત્યાં સુધી તેઓ કદી એ પાઠ શીખે એમ નથી. પહેલા દાખલામાં એ લોકો રાજતા હોય છે, કારણ કે વિન્નતાઓ સામાન્ય રીતે તેમને શુભાઓના દરોગાઓ બનાવે છે અને દુરમને પોતે હે' પર મૂકેલા કોઈ પરદેશી હેવાન કરતા પણ આ ચારિત્ર્યહીન લોકો પોતાની પર એ કામગીરી વધારે નિષ્ઠુરતાથી બળવે છે.'

કરવા માટે મિયાદીના ટોપની પેઠે નવાં નવાં જિભાં થયેલાં મજૂર મંડળોને આર્થિક મદદ આપનામાં આવી અને કાગળની મોતી તંગી હતી ને તેને લીધે ખીજાં જાપાંઓ ચલાવવામાં ખૂબ મુશ્કેલી પડતી હતી તે છતાં ગાંધીજી તેમ જ કોંગ્રેસને ગાળો દેનારા જાપાંઓ શરૂ કરવામાં આવ્યા અને તેમને સરકાર તરફથી આર્થિક મદદ આપનામાં આવી મુદ્દપ્રયામને લગતી માનવામાં આવતી સરકારી જાહેરખબરોનો પણ આ હેતુને માટે ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો. હિંદી સમ્રાટની વતી સતત પ્રચાર ચલાવ્યે રાખવા માટે પરદેશોમાં માહિતી આપનારાં કેન્દ્રો ખોલવામાં આવ્યા મધ્યસ્થ ધારાસભાના વિરોધની પરવા કર્યા વિના બહુ સામાન્ય કદાની અને કેટલીક વાર તદ્દન અજ્ઞાત વ્યક્તિઓનાં ટોળાંઓને સરકારનિયુક્ત પ્રતિનિધિ મંડળોમાં બ્રિટિશ સરકારના પ્રચારક અને બગાવિયા તરીકે કામ કરવા માટે પરદેશોમાં અને ખાસ કરીને યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં મોકલવામાં આવ્યાં સ્વતંત્ર અભિપ્રાય ધરાવનારા અથવા સરકારની નીતિની ટીકા કરનારા માણસોને પરદેશોમાં જવાની તક મળી શકતી નહોતી તેમને પાસપોર્ટ પણ આપનામાં આવતા નહોતા તેમ જ વાહનની સગવડ પણ આપનામાં આવતી નહોતી.

જેને પોતે પ્રજાવીય સુલેહગાત્રિ માને છે તેનો આભાસ પેદા કરવા માટે પાછલા બે વરસ દરમ્યાન સરકારે આ બધી અને ખીજી પણ અનેક યુક્તિપ્રયુક્તિઓ અજમાવી છે રાજકીય તેમ જ જાહેર જીવન નિષ્ક્રિય બની જાય છે, વત્તાઓજા પ્રમાણમાં લશ્મરી કબજા અને લશ્કરી અમલ નીચેના દેશમાં ખસૂંમ એમ બને છે પણ રોગના બાલ લક્ષણો પરાણે દાખી દેવાથી તે જીનટો ઉગ્ર બને છે અને હિંદ ખરેખર અતિશય ખીમાર પડી ગયું છે હમેશા સરકારને પડખે રહેનારા તેમ જ તેને સહકાર આપનારા હિંદના આગળ પડતા સ્થિતિયુક્ત લોકો, તાત્પર્ય જનુ મે બધ કરી દેવામાં આવ્યું છે એવા આ ધખી રહેવા જવાગામુખીની બામતમાં ખૂબ ચિંતાતુર થયા છે તેમણે કહ્યું છે કે બ્રિટિશ સરકાર સામે આટલી બધી કડવાશ તેમણે પહેલાં કદી બાળી નહોતી.

મારા લોકોના સપર્શમાં હું આવું નહીં ત્યાં સુધી આ બે વરસ દરમ્યાન તેમનામાં શા ફેરફારો થયા તેમ જ તેમના હૃદયમાં કેવા ભાવો પેદા થતા જાય છે તે હું જાણી કે કહી ન શકું પણ આ તાજેતરના અનુભવોને લીધે તેમનામાં અનેક પ્રકારના ફેરફારો થયા હશે એ બામતમાં મને જરાયે શંકા નથી મેં વખતોવખત મારા ચિત્તનું નિરીક્ષણ કર્યું છે અને બનતા બનાવોની તેના પર અટકા રીતે ચયેલી અચર પણ મેં તપાસી છે. પહેલાં હું હમેશા ઇંગ્લંડ જવાની ઇચ્છા રાખતો હતો, કેમ કે ત્યાં મારા અનેક મિત્રો છે અને જૂની,

સ્મૃતિઓ મને ત્યાં ખેંચે છે. પણ હવે મને એવી ઇચ્છા થતી નથી અને એનો વિચાર સરખો પણ મને અરુચિકર થઈ પડ્યો છે. ઇંગ્લંડથી હું બની શકે એટલો વેગળો થવા માગતો હતો અને હિંદના પ્રશ્ન અંગે અંગ્રેજોને જોડે ચર્ચા કરવા હું ઇચ્છતો નહોતો. પછી મને મારા કેટલાક મિત્રો યાદ આવતા, મારું વલણ કંઈક નરમ થતું અને એક આંખી પ્રજા વિષે આ રીતે અભિપ્રાય બાંધવો એ ઘણું ખોટું છે એમ હું મારી જાતને દહેતો. આ યુદ્ધમાં અંગ્રેજ લોકોને ઠેવા બીપણ અનુભવોમાંથી પસાર થવું પડ્યું, તેમને સતત ઠેવા માનસિક તંગ સ્થિતિમાં જીવવું પડ્યું તેમ જ તેમને પોતાના કેટલાયે પ્રિયજનોને શમાવવાં પડ્યાં એ બધી વાતોના પણ મને વિચારો આવતા. આ બધી બીનાએ મારી લાગણી કંઈક હળવી કરી, પણ પેશું મૂળ વલણ કાયમ રહ્યું. ઘણું કરીને સમય અને ભાવિ એને કંઈક હળવું કરશે અને બીજો, દષ્ટિપથ આપશે, પણ ઇંગ્લંડ તેમ જ બ્રિટિશ લોકો સાથે મારો આટ-આટલો સંબંધ હોવા છતાં મારામાં આવી લાગણી પેદા થઈ, તો પછી જેમને એવો સંપર્ક નહોતો તેમની વાત જ શી ?

૬

હિંદની બીમારી : દુકાળ

હિંદ શરીર તેમ જ મનની ભારે બીમારીમાં સપડાયું હતું. યુદ્ધ દરમિયાન કેટલાક લોકો માતબર બચ્યા પણ બીજાઓ પરનો બોજો અસહ્ય થઈ પડ્યો અને એની કારમી યાદ આપનાર દુકાળ પડ્યો. એ દુકાળ દેશના ઘણા મોટા ભાગમાં પડ્યો અને બંગાળ તેમ જ પૂર્વ અને દક્ષિણ હિંદ પર તેણે પોતાનો પંજો ફેલાવ્યો. બ્રિટિશ હકૂમત નીચેનાં પાંચઠ્ઠાં ૧૭૦ વર્ષો દરમિયાન પડેલા દુકાળોમાં એ સૌથી મોટો, સૌથી વધારે સંહારક દુકાળ હતો અને બ્રિટિશ સ્થાપનાના અમલની આરંભની પ્રસાદીરૂપ ૧૭૬૬થી ૧૭૭૦ ની સાલ સુધીમાં બંગાળ અને બિહારમાં પડેલા બીપણ દુકાળો સાથે સરખાવી શકાય એવો હતો. એ પછી રોગચાળો, ખાસ કરીને એલેરા અને મલેરિયાનો ઉપદ્રવ ફાટી નીકળ્યો. તે બીજા પ્રાંતોમાં પણ ફેલાયો અને આજે પણ તે હજારો માણસનો ભોગ લે છે. દુકાળ અને રોગચાળાથી લાખો લોકો મરી ગયા અને દશ પણ એ જૂતાવળ હિંદમાં લાખા કરે છે અને પોતાનો ભોગ લે છે.*

* ૧૯૪૩-૪૪ના બંગાળના દુકાળમાં મરણ પામેલાઓની સંખ્યાના અંદાજોમાં ઘણો ફરક પડે છે. કલકત્તા યુનિવર્સિટીના માનવવંશશાસ્ત્ર વિભાગ તરફથી દુકાળ પ્રસ્ત પ્રદેશોમાં વિશાળ પાયા પર શાસ્ત્રીય ઢબે સરોધન કરવામાં આવ્યું હતું. તેમણે

મથાળે બેઠેલ મૂળીબર લોકોની આગાહીના પાતળા પડ નીચે ઢંકાઈ રહેલું હિંદનું સાચું ચિત્ર આ દુકાળે ખુલ્લું કયું. આટલી બધી પેટીના ધિટિશ અમલ પડી ગરીબાઈ, કુરૂપતા, અને માનવી અધઃપાતનું આ ચિત્ર પેદા થયું હતું. હિંદમાંના ધિટિશ અમલની એ પરમ સિદ્ધિ અને સફળતા હતી. એ દુકાળ કંઈ કુદરતી આપત્તિ કે મહાભૂતોના કાપને પરિણામે પેદા નહોતો થયો તેમ જ ત્યાં આગળ ખરેખર યુદ્ધ લડાયું તેનું અથવા દુશ્મને કરેલી નાકાબંધીનું એ પરિણામ પણ નહોતો. આગળથી કળા ને ટાળી શકાત એવો એ માનવીકૃત દુકાળ હતો એવો પ્રત્યેક અધિકારી નિરીક્ષકનો મત છે. લાગતાવળગતા બધા સત્તાવાળાઓએ અજાણ બેદરકારી, બિનઆવડત તેમ જ બેદરિયારી બતાવ્યાં હતાં એ વિષે પણ સૌ એકમત છે. છેક છેવટની ઘડી સુધી, મહોદ્દલાઓ અને રાજમાર્ગો પર હાજરો લોકો રાજ તીકની પેઠે મરવા લાગ્યા હતા ત્યારે પણ, દુકાળનો ઇન્કાર કરવામાં આવ્યો અને છાપાંઓમાં એને વિષે આવતા ઉલ્લેખો સમાચારનિયમન કરનારા સરકારના અધિકારીઓ દાખી દેતા. કલકત્તાની શેરીઓમાં ભૂખમરો વેડનાં તેમ જ મરતાં બાળકો ને સ્ત્રીઓનાં બીપણ અને અરેરાટી છૂટે એવાં ચિત્રો કલકત્તાના સ્ટેડ્સમેન પત્રે બહાર પાડ્યાં ત્યારે મધ્યસ્થ ધારાસભામાં સત્તાવાર રીતે બોલતાં હિંદી સરકારના એક સભ્યે પરિસ્થિતિને એવા બુદ્ધ સ્વરૂપમાં રજૂ કરવા સામે વિરોધ ઉઠાવ્યો હતો. હિંદમાં ભૂખમરથી રોજરોજ હાજરો માણસો મરણ પામે એ દેખીતી રીતે તેને મન એક સામાન્ય બનાવ હતો. લંડનમાંની હિંદી કચેરીવાળા એમેરી ખાસ કરીને પોતાના ઇન્કારો અને નિવેદનોથી નામીયા થયા અને પછી આ મોટા પ્રદેશમાં વિસ્તરેલા દુકાળનો ઇન્કાર કરવાનું અથવા તેના પર ઢાંકપિછોડો કરવાનું અશક્ય થઈ ગયું ત્યારે સત્તા પરનો પ્રત્યેક સમૂહ એના દોષનો ટોપલો બીજા એવા સમૂહ પર ઢોળવા લાગ્યો. હિંદી સરકારે જણાવ્યું કે પ્રાંતિક સરકાર એને માટે દોષ-પાત્ર છે. પણ એ ગવર્નરના હાથ નીચે અને સિવિલ સર્વિસના અમલદારો

બગાળના દુકાળ અંગે થયેલાં મરણોના આંકડો, આશરે ૩,૪,૦૦,૦૦૦નો મૂકપો છે. એમ પણ માવૂમ પડ્યું હતું કે, ૧૯૪૩-૪૪ સાલ દરમિયાન બગાળની વસ્તીના ૪૬ ટકા જેટલા લોકો કોઈ ને કોઈ મોટી બીમારીના ભોગ પણ બન્યા હતા. ગામના તપાસી તેમ જ મુખીઓના ધણે અંશે આધાર રાખી ન શકાય એવા હેવાલોને આધારે તૈયાર કરવામાં આવેલો બગાળ સરકારનો આંકડો એથી ધણો એછો છે. સર જોન વુડહેડના પ્રમુખપણા નીચે દુકાળને અંગે તપાસ કરવાને માટે સરકારે નીમેલી સમિતિ એવા નિર્ણય પર આવી છે કે, ‘દુકાળ અને તે પાછી ફાટી નીકળેલા રોગ-ચાળાના સીધા પરિણામ તરીકે’ પદર લાખ માણસો મરી ગયા હતાં. આ બધા આંકડા માત્ર બગાળને લક્ષતા છે. દેશના બીજા ભાગોમાં પણ દુકાળ પડ્યો હતો અને તે પછી રોગચાળો ફાટી નીકળ્યો હતો.

મારફતે કાપ કરતી કેવળ પૂતળા જેવી અરક્કર હતી એ જાણ દોષપાત્ર હતા, પણ એકમાત્ર વાઈમરોપની વ્યક્તિમાં કેન્દ્રિત થયેલી અને હિંદમાં ઠાઈ પણ દેશજો પોતે ગમે તે કરી ગકે એવી અધિકાગ્રાહી સગ્રાહ અનિવાર્ય રીતે એને માટે મૌઘી વધારે દોષપાત્ર હતી. ઠાઈ પણ લોકગાદી કે અર્ધ-લોકશાહી દેશમાં આની આપત્તિએ લાગતીવળગતી જાણી અરકારોને જડમૂળથી ઉખેડી નાખી હોત પણ હિંદમાં એવું કશું ન જન્યુ અને ત્યાં બધું પટેવાંની જેમ ચાલતું રહ્યું.

યુદ્ધની દૃષ્ટિથી વિચાર કરતા પણ એ દુકાળ ગ્યુલેત્રના સૌથી પામેના તેમ જ આક્રમણ થવાનો જ્યાં સંભવ હતો તે પ્રદેશમાં પડ્યો. મોટા પ્રદેશમાં ફેલાયેલો દુઃખ તેમ જ ભાંગી પડેલી અર્થવ્યવસ્થા બચાવ કરવાની શક્તિને અનિવાર્ય રીતે હાનિ પટોચાડે છે હુમલો કરવાની શક્તિને એ એથી વધારે હાનિદાર નીવડે છે હિંદના બચાવને માટેની અને જનતાની હુમલાખોરો સામે યુદ્ધ ચલાવવાની પોતાની જવાબદારી હિંદી સરકારે આ રીતે અદા કરી દુરમનને પાગળો બનાવવા માટે તેને ઉપયોગી થઈ પડે એવી સાધનસામગ્રીનો કરવામાં આવેલો નાશ નહીં પણ રણસેત્રની નજીકમાં આવેલા આ પ્રદેશમાં લાખો લોકો ભૂખમગથી અને રોગનો ભોગ બનીને મરણ પામ્યા એ આ સરકારે અખત્યાર કરેલી નીતિની નિશાનીઓ હતી.

રાહત આપવા માટે હિંદુસ્તાનમાંની ખાનગી સંસ્થાઓએ સારું કામ કર્યું. એ જ રીતે ઇંગ્લેન્ડના કાર્યકુશળ માનવસ્રોતો ક્વેકરોએ પણ સારી મેવા બાજી મધ્યસ્થ તેમ જ પ્રાપ્તિ સરકારની પણ આખરે બિંધ બેંધી આફત કેવડી મોટી છે તેનો તેમને ખ્યાલ આવ્યો અને ગાહતકાળમાં લશ્કરને કામે લગાડવામાં આવ્યું દુકાળ વધતો અટકાવવાના તેમ જ તેની મારી અસ્પરતુ નિવારણ કરવાના તાત્પર્યતા ઉપાયો લેવામાં આવ્યા પણ રાહત તાત્પર્યથી જ હતી ને દુકાળની આનુષંગિક અસર ચાલુ છે અને એથી પણ વધારે મોટો દુઃખ કપારે આની પડે એ ઠાઈ કહી શકે એમ નથી બગાળ ભાગી પડ્યું છે, તેવું સામાજિક નથા આર્થિક જીવન છિન્નભિન્ન થઈ ગયું છે અને દુર્બળ બની ગયેલી પેઠી જીવતી રહી છે.

આ બધું બનતું હતું અને કલકત્તાના મહોલ્લાઓમાં જ્યાં ત્યાં મુડદાઓ રખડતા હતા ત્યારે કલકત્તાના ઉપવા વર્ગના દર હજાર જેટલા લોકોનો જીવનરહેવાર પહેલાની જેમ ચાલુ રહ્યો હતો નૃત્યના મેળાવડાઓ, મિજબાનીઓ તેમ જ બીજા બધા વૈભવનિવાસો ને હાહમામ ચાલુ હતા અને જીવન ખુશહાલ હતું એ પછી ધણી વખત સુધી ખોરાકની માપમઘી શરૂ કરવામાં આવી હોતી કલકત્તાની ઘોડદોડની દરીશર્ષીઓ ચાલુ હતી અને ફેશનેબલ લોકો

રૂપાં હમેશની જેમ ટોળે વળતા હતા. એક સ્થાનેથી બીજે સ્થાને ખોરાક લઈ જવા માટેની પૂરતી સખડ નહોતી, પણ દેશના બુદ્ધ બુદ્ધ ભાગોમાંથી ઘોડ-દોડની હરીફાઈ માટે ઘોડાઓ રેલવેના ખાસ ડબ્બાઓમાં આવ્યે જતા હતા. જીવનની આ મોજમજમાં અંગ્રેજો તેમ જ હિંદીઓ બંને ભાગ લેતા હતા કારણ કે લડાઈના ધંધામાં એ બંને માતખર બન્યા હતા અને નાણાંની છેળો ઊડતી હતી. કેટલીક વાર એ નાણાં ખોરાકની ચીજોમાં મોટી નફાખોરી કરીને મેળવવામાં આવ્યાં હતાં અને એ જ ખોરાકને અભાવે રોજ હજારો માણસો તીડની પેઠે મરતાં હતાં.

હિંદ મૂંઝીબર ધનિકો અને અસંખ્ય ગરીબો, આધુનિક મનોદશા અને મધ્યકાલીન મનોદશા, રાજકર્તાઓ અને રૈયત, બ્રિટિશરો અને હિંદીઓ વચ્ચેના જખરદસ્ત બેઢેવાળો દેશ છે એમ ધણી વાર કહેવામાં આવે છે. ૧૯૪૩ની સાલના છેવટના ભાગમાં કલકત્તા નગરીમાં એ બેઢો અથવા તફાવતો જેટલા નમ્ર રૂપે દેખાતા હતા તેટલા પહેલાં કદી પણ જોવામાં આવ્યા નહોતા. સામાન્ય રીતે એકબીજીથી અળગી રહેતી અને એકબીજીથી તફાવત અભોણી એ બે દુનિયાઓનો એકાએક ભેટો યઈ ગયો અને તે એકબીજીના પડખામાં રહેવા લાગી. એ બંને વચ્ચેના તફાવત ચોંકાવનારો હતો, પણ ધણા લોકો એની બીયણુતા તેમ જ આશ્ચર્યકારક વિસંગતિ ન ઓળખી શક્યા અને પોતાના જૂના ચીક્ષામાં રહીને કામકાજ ચલાવતા રહ્યા એ હકીકત એથીયે વધારે ચોંકાવનારી હતી. તેમણે શી લાગણી અનુભવી હશે એ કહી શકાય એમ નથી. પણ કેવળ તેઓ જે રીતે જીવન ગુજારતા હતા તે પરથી પણ આપણે અનુમાન કરી શકીએ. ધણાખરા અંગ્રેજોને માટે કદાચ એ સહેલી વાત હતી, કેમ કે તેઓ અમારા સમાજથી અળગ રહીને જીવન ગાળતા હતા અને જ્ઞાતિના એકામાં ફસાયેલા હોવાથી છૂટીછવાઈ વ્યક્તિઓને જૂનો ચીસો છોડવાની બાવના યઈ આવે તોયે તેઓ તેમ કરી શકે એવું નહોતું. પણ જે હિંદીઓ એવું જીવન ગુજારતા હતા એ ખીના તેમની પોતાની પ્રગ્નના લોકો અને તેમની વચ્ચે કેટલું અંતર રહેતું હતું તે દર્શાવતી હતી. સુરુચિ અને માનવતાની લાગણી પણ એ અંતર સાંધવાને નિષ્ફળ નીવડ્યાં.

હરેક મોટી આપત્તિને પ્રસંગે બને છે તેમ આ દુકાળને વખતે પણ હિંદના લોકોની ઊગળી આજુ તેમ જ તેમની ખામીઓ ઉઘાડી પડી. સંખ્યા-અંધ માણસો જેલમાં હતાં અને તેઓ એમાં કશું કરવાને અસમર્થ હતાં. એમાં પ્રગ્નના ખમીર જેવા લોકોનો સમાવેશ થતો હતો. આમ છતાં ખાનગી રીતે શરૂ કરવામાં આવેલા રાહતકાર્યમાં હરેક વર્ગનાં સ્ત્રીપુરુષો જોડાયાં અને તેમણે નાશીપાત્ર કરે એવા સંજોગોમાં કામ કયું અને

કાર્યક્ષેત્રના, પરસ્પર મદદ તેમ જ સહકાર અને આપભોગની ભાવના દાખવ્યા પોતાની નાની જાની સ્પર્ધાઓ અને ઈર્ષ્યાઓમા રવ્યાપવ્યા ગટેના દોવાથી જેઓ સદાકારથી કાર્ય કરતા નહોતા, તેઓ નિષ્ક્રિય બનીને બેસી રહ્યા અને બીજાઓને મદદરૂપ થવા માટે તેમજે મૃત્યુ ક્યુ નહી બી ન થોડા જે એકલા ગાંધીપનાશ્રમ અને માનવતાશ્રમ બની ગયા હતા કે, જે બની રહ્યું હતું તે વિશે તદ્દન બેપગવા હતા, તે મધ્ય પ્રગતી ખામી તેમ જ બિજા પો દર્શાવતા હતા

દુકાગ, યુદ્ધની પગિસ્થિતિ તેમ જ સત્તારાગાઓની બેઠકમાગી અને દીર્ઘદૃષ્ટિના ને અગમચેતીના મૂર્ખો અમારનુ મીલુ પગિશ્ચામ હતુ દેશના ખોરાખના પ્રશ્ન અંગેની સત્તારાગાઓની બેપરવાઈ સમજી ન ગમ્ય એની છે આવી મૂર્ખ આદત નજી આપતી જાય છે એમ એ વિષે વિચાર કરનારો પ્રેમ જીલ્લિવાળો માણસ જાણતો હતો યુદ્ધના શરૂઆતના વરમોમા એ પ્રશ્નને યોગ્ય રીતે હાથ ધરવામા આ પો હોત તો દુકાગ ટાળી શકાત યુદ્ધમા સડોવાયેના બીજા દેશોમા, યુદ્ધને લગતી અર્થવ્યવસ્થાની આ અત્યંત મહત્વની બાબત પર, યુદ્ધ શરૂ થયુ તેની આગળથી પૂરેપૂરુ લક્ષ આપનામા આવ્યુ હતુ યુરોપમા યુદ્ધ શરૂ થયા પછી સ્વરાજ્ય વરમ બાદ અને જપાન સાથેતુ યુદ્ધ શરૂ થયુ તે પછી એ વરસ કરતા વધારે સમય બાદ દિલ્લી સરકારે અહી ખોગખને લગતુ ખાતુ શરૂ કર્યુ અને જપાને અલ્પદેશનો મળને ક્યો તેથી બગાડની ખોરાખની જોગવાઈ પર ખૂબ અસર થશે એ સૌ ઠાઈ જાણતુ હતુ ૧૯૪૩ના વચગાળાના સમય સુધી દિલ્લ સરકાર પામે ખોરાકને અંગે મશી નીતિ નહોતી અને એ વખતે દુકાગે પોતાના બીજા સહારનો આરભ કરી દીધો હતો પોતાના નહીવ સામે માથુ ઊઠાવનારાઓને ટાળી દેવા સિવાય બીજી બધી બાબતોમા આ સરકાર હમેશા કેની બધી મિનઆવડતવાળી હોય છે એ ખરેખર આશ્ચર્યકાર છે અથવા એની રચના એવી છે કે, પોતાની હસ્તી માનુ રાખવાની પ્રાથમિક ફરજમા જ તેનુ મન પૂરેપૂરુ પરવાયેતુ હોય છે એમ કહેતુ પ્રાચ્ય મધ્યકાલે સાચુ હોવા સભન છે મોટાની કે આદત સામે આપીને ખડી ચાપ ત્યારે જ બીજી બાબતોને અંગે વિચાર કરનાની તેને પરાણે ફરજ પડે છે વગી એ મોટાની સરકારની કાર્યક્ષેત્રતા તેમ જ તેની પ્રમાણિતના વિષેના અવિશ્વાસની લાગણીની કાયમની ટોપડીને લીધે વધારે તીવ બને છે *

* સર જોન ગુડ હે ના પ્રમુખપદના નીચે નીમવામા આવેલી દુકાગ તપાસ સમિતિએ (તેણે ૧૯૪૫ના મે માસમા પોતાનો હેવાલ પ્રસિદ્ધ કર્યો હતો) જેને પરિણામે

દુકાળ યુદ્ધની પરિસ્થિતિને લીધે પડ્યો હતો અને તે અટકાવી શકાયો હોત એ નિર્નિવાદ છે પણ એના વધારે ઊંડા કારણો, હિંદને ઉત્તરોત્તર નાદાર કરતી જતી અને જેને લીધે કરોડો લોકો કાયમી બ્રૂખમરો વેંતા હતા ને માડ પોતાના પ્રાણ ટકાવી ગમ્મતા હતા તે પાયાની નીતિમાં રહેલા છે એ પણ એટલું જ સાચું છે હિંદમાં પ્રજાનું કારાચ એ વિષેના પોતાના હેતુઓમાં હિંદી દાકતરી નોકરી (મિડિયન મેડિકલ સર્વિસ)ના ડિરેક્ટર જનરલ મેન્ડેન્કો અને મેન્ડેન્કોએ ૧૯૩૩ની સાલમાં લખ્યું છે. 'દયાખાના ચવાનનાગ

બગાગનો દુકાળ પડ્યો તે સત્તાવાગઓની ભૂતોની અને ખાનગી વ્યક્તિઓની ધન લોહપતાની કડુણ પરપરા નિમ્નશુદ્ધ બાગામાં બહાર પડી છે સમિતિ જણાવે છે કે, 'બગાગનો દુકાળ કેરી રીતે અને શા કારણે પડ્યો એની તપાસ કરવાનું કાર્ય અમારે માટે દુખદ હતું એક અતિ કડુણ અને કારમી આપત્તિનો ખ્યાલ સદાયે અમારા ચિત્તને સતાપનો રહ્યો છે પદર વાળ ગરીબ બગાગીઓ, જેને માટે તેઓ બિવકુલ જવાબદાર નહોતા એવા સંજોગોના શિકાર બન્યા સમાજ તેમ જ તેના અગ્રણીઓ પોતાના વધારે દુખે સંવેદની રક્ષા કરવામાં નિષ્ફળ નીવડ્યા ખરેખર, નૈતિક તેમ જ સામાજિક બાવના નિષ્ફળ નીવડી હતી તેમ જ વહીવટી તર પણ વધી પડ્યું હતું ' સમિતિ પ્રાંતનું બહુ નીચું આર્થિક ધોરણ, ઉદ્યોગોની બિવવગીને અબવે દિવસે દિવસે જમીન પર વધતું જતું દબાણ, વસ્તીના ધણા મોટા ભાગને માડ જીવી શકવા જેટલું મગતું પોષણ, અને આકરી આર્થિક તાણમાં ટકી શકવાની તેની અશક્તિ, પ્રજાના આરોગ્યની અતિ ખરાબ સ્થિતિ તેમ જ પોષણનું બહુ હવકુ ધોરણ અને તદુરસ્તી તેમ જ સંપત્તિની બાબતમાં કોઈ પણ પ્રકારની સનામતીનો બધી જાતનો અભાવ વગેરેનો પણ ઉલ્લેખ કરે છે ફસાનો પાક નિષ્ફળ નીવડ્યો, ઘસ્ટાદેરા પ્રચલ અને તેને લીધે ત્યાથી આવતા ચોખા બધે થઈ ગયા ગરીબ વર્ગના કેવાક લોકોનું જેને લીધે નિકદન નીકળી ગયું તે સરકારની સરકારની નીતિ, ખોરાક તેમ જ માવની હેરફેરના સાધનોમાં વશકે પડાવેનો હિસ્સો અને સરકાર પ્રત્યેના પ્રજાનો અવિશ્વાસ વગેરેને સમિતિ દુકાળના તાત્કાલિક કારણો લેખે છે હિંદી સરકાર તેમ જ બગાળ સરકારની નીતિ અથવા ધણી વાર નીતિનો અભાવ અથવા હમેશા બદલાતી રહેતી નીતિ, આગળથી ચેતીને, આવતા બનાવોને પહોંચી વળવા માટેની ભોગવાઈ કરવાની તેમની અનાવડત, દુકાળ ખરેખર શરૂ થઈ ચૂક્યો હતો ત્યારે પણ તેનો ખીકાર કરવાનો અને દુકાળ બહાર કરવાનો તેમનો હનાર, પરિસ્થિતિને પહોંચી વળવા માટે બરવામાં આવેલા છેક ઊણા પગલા વગેરે બાબતોને સમિતિ વખોડી કાઢે છે વળી સમિતિ વધુમાં જણાવે છે 'પરંતુ બધા સંજોગોને ધ્યાનમાં લેતા, યોગ્ય સમયે હિંમતભર્યા, સમજપૂર્વકના તેમ જ દલતાભર્યા પગલા ભરીને બગાળ સરકાર દુકાળની જે મુશ્કેલી આડત ખરેખર આવી પડી તે ટાળી શકી હોત એવા નિશ્ચય પર આવ્યા વિના અમે રહી શકતા નથી ' 'અનાજની યોજનાપૂર્વકની હેરફેર કરવા માટેની વ્યવસ્થા કરવાની જરૂર હિંદી સરકાર ઠીક ઠીક આગળથી પિછાનવામાં નિષ્ફળ નીવડી હતી ' '૧૯૪૩-ના માર્ચમાં અકુરો કાઢી નાખવા માટેના નિશ્ચયની જવાબદારી બગાળ સરકાર

દાક્ષિણના મત પ્રમાણે આખા હિંદમાં ૩૯ ટકા લોકોને સારું પોષણ મળે છે, ૪૧ ટકા લોકોને નજીવું પોષણ મળે છે અને ૨૦ ટકા લોકોને તો નહીં જેનું મળે છે એમ કહીએ તો ચાલે અંગાળના દાક્ષિણ અત્યંત નિરાશાજનક ચિત્ર આપે છે. તેમના મત પ્રમાણે એ પ્રાંતના ૨૨ ટકા જેટલા લોકોને સારું પોષણ મળે છે જ્યારે ૩૧ ટકા લોકોને નહીં જેનું મળે છે એમ કહી શકાય.

અંગાળની કારમી આફત અને ઓરિસા, મધ્યપ્રદેશ તેમ જ બીજાં સ્થળોએ પડેલા દુકાળો હિંદમાંના ખ્રિસ્તિય અમલ પિંચેનો છેવટનો સુકારો છે ખ્રિસ્તિયોએ ખસૂસ હિંદ છોડ્યો અને તેમનું હિંદુનું સામ્રાજ્ય સ્મરણમાત્ર બની જશે, પણ તેમને અહીંથી જવું પડશે ત્યારે અહીં તેઓ શું મૂકી જશે — ડેટલી ડેટલી માનની અવનતિ ને દુખના ટુંગર મૂકતા જશે? તથા વરમ પગ મૂકી શક્યા પગથી ટાંગોરે એ ચિત્ર જોયું હતું: ‘પણ તેઓ પોતાની પાછળ ડેવું હિંદ, ડેટલાડેટલા દુખો મૂકતા જશે? અહીંથી વહેતો તેમના ગળવહીવટનો પ્રવાહ આખરે સુકાર્ધ જશે ત્યારે તેઓ કેટકેટલો કાદવ, ડેટકેટલી ગંદકી પોતાની પાછળ મૂકતા જશે?’

સાથે હિંદી સરકારે પણ અવસ્ય ઉઠાવવી રહી. . . . હિંદના મોટા ભાગમાં અબાધિત વેપાર દાખલ કરવાની હિંદી સરકારની એ ખજીની દરખાસ્ત બિલકુલ ગેરવાજબી હતી અને તે રજૂ કરવી જોઈતી નહોતી. હિંદના મોટા ભાગના પ્રાંતો તેમ જ ફેરરી રાજ્યોએ કહેશે તેના વિરોધ સફળ ન થયો હોત અને એ નીતિનો અમલ કરવામાં આવ્યો હોત તો. . . . હિંદના જુદા જુદા ભાગોમાં બીજાં આફત આવી પડી હોત. ‘મધ્યસ્થ તેમ જ પ્રાંતોના સગકાગી તત્ત્વની ઉદાસીનતા તેમ જ તેના ગેરવહીવટનો ઉદ્દેશ્ય કરીને સમિતિ જણાવે છે. ‘અંગાળની પ્રેમ અથવા કંઈ નહીં તો તેના કેટલાક ભાગો પણ થોડેપણે અરો દોષપાત્ર છે. ભય અને લોભના વાતાવરણનો અમે ઉલ્લેખ કરી ગયા છીએ. અકુશોને અમારે ઝડપથી બાવો ચડી ગયા તેનું એક કારણ એ પણ હતું આ આપત્તિનો લાભ લઈને અદ્યત્ન નફો કરવામાં આવ્યો અને એ સંભોગમાં અમુક લોકોને નફો એટલે કે બીજાંઓના મરણ. બીજાંઓ મરતા હતા ત્યારે સમાજનો ધણો મોટો ભાગ તાગદધિન્ના કરતો હતો અને લોકો પાર વચરતી યાતનાઓ વેળા હતા ત્યારે ભારે જોખવાઈ જોવામાં આવતી હતી આખા પ્રાંતમાં અને સમાજના ધણા વર્ગોમાં રૂઝવતખોરી અને અનીતિ સારી થેઠે વ્યાપેલી હતી.’ બૂખમરો તેમ જ મરકીના આ વેપારમાં કુલ ૧૫૦ કરોડનો નફો કરવામાં આવ્યો હતો એવો અદાલત કહેવામાં આવ્યો છે. આમ જો દુકાળમાં પહોંચી શક્યા હોત તો મરણ દીઠ લગભગ એક હજાર રૂપિયાનો વધારાનો નફો થયો.

૭

હિંદની પ્રાણશક્તિ

યુદ્ધ આવે કે દુઃખ પડે તોયે પોતાના મૂળમા વિરોધાથી ભરેલી તેમ જ ખુદ એ વિરોધા તથા તેમાથી ઉદ્ભવતી બીયણુ આપત્તિઓમાથી પણ પોપણુ મેળનીને જીવનની સગિતા વહે જાય છે, પ્રકૃતિ પોતાનું નવસર્જન કરે છે, ગર્ભ કાનના વેરાન રણ્યેત્રને ફૂલો ને નિલોતરીથી ઢાકી દે છે, ત્યા આગળ વહેતું લોહી જમીનને રસાગ મનાવે છે, નના જીવનને સામર્થ્ય અર્પે છે અને તેને રંગમેર ગી બનાવે છે સ્મરણશક્તિનો અનન્ય ગુણ ધરાનનાર માનવીઓ પોતાના મૂળમાના મહિમાના સ્મરણમા તેમ જ તેના યોગાગાનમા મશગૂલ ગહે છે 'રેજેરેજ બદલાતી જતી અને નિત્ય નીન સ્વરૂપ ધારણ કરતી દુનિયા તેમ જ વર્તમાન સમય સુધી તેઓ ભાગ્યે જ પહોંચે છે અને આપણને વર્તમાનનું ભાન થાય ન થાય તે પહેલા તો તે ભૂતકાળમા સરકી જાય છે ગર્ભ માલનું ફરજત આજ પોતાના જ ફરજતને આવતી કાલને માટે રચાન રી આપે છે જનન ત નિજય અન્નવસ્થા, અધર અને ધિરના કીચડમા પરિણમે છે અને દેખીતા પરાજયની કારમી અગ્નિપરીક્ષામાથી આ મા નુ સામર્થ્ય અને આપક દષ્ટિ મેળનીને બહાગ આવે છે ભીરુ હં યના લોકો હારીને વશ વર્તે છે અને ધરતીના મડ પરથી જૂસાર્ધ જાય છે પણ ખીજઓ પ્રગતિની મશાન લઈને આગળ વધે છે અને તે આનતી ઝાનના ઝડાધારીઓને સુપરત કરે છે

હિંદમા પડેના દુકાળે હિંદના પ્રશ્નો અત્યંત તાકીદના છે એ વાતનું તેમ જ દશ પર જે બીયણુ આપત્તિ ઝંખૂમી રહી હતી તેનું ટર્ક અશે ભાન ટરાચુ એ વિષે ઇચ્છાના લોકોની લાગણી કેવી હતી તેની મને ખમર નથી, પણ તેમાના કેટલાય પોતાની હમેશની રીન પ્રમાણે મધા દાય હિંદ તેમ જ તેના લોકો પર દોષતા હતા અલી બોગમ્ની તગી હતી દામ્તરોની તગી હતી, રનચ્છતાના સાધનોની ને નાદારૂની તગી હતી માલની હેરફેરના સાધનોની તગી હતી ટૂંકમા માણુમા ગિરાય ખીજ મવી જરૂરી ચીજોની તગી હતી માણુસોની તગી નહોતી કેમ કે વમતી વંધી ગર્ભ હતી અને હજીયે વધે જશે એમ લાગતું હતું આગળથી ખમર કે ચેતનથી આખા મિના વધે જતી ને પરગતુ સગમની યોજનાઓ અથવા યોજનાગહિતતાને બીધી વાળી દનારી નાદાગ પ્રજાની આ વધારેય તી જનમખ્યા પર જ મધા દોષનો ટોપનો દોગવો રહ્યો અને તેથી, આર્થિક સરાલોએ એમએક નુ મહત્તન ધાગણુ મ્થુ ગાજકારણુ તેમ જ ગજકીય સનાનોને બાજુએ મૂકી દેના જોઈએ એમ અમને મહેરામા આપુ જાણે કે ચાનુ સમયના મહત્તવના પ્રશ્નોનો ઉકેલ

લાવવા સિવાય રાજકારણનો ખીન્ને કશો અર્થ ન હોય ! દુનિયામાં સંજ્ઞે ફેર એટલે કે છટા દોરની નીતિના જે રણાસણા જૂનું પ્રતિનિધિઓ છે તેમાંની એક હિંદી સરકાર, હવે નિયોજનની વાતો કરવા લાગી, પણ સુસંગઠિત નિયોજનનો તેને ખ્યાલ સરખો નહોતો. તે કેવળ ચાલુ વ્યવસ્થા ટકાવી રાખવાની તેમ જ તેનાં પોતાનાં તેમજ તેનાં સામર્થ્ય સ્થાપિત હિતોને સાચવી રાખવાની દૃષ્ટિથી જ વિચાર કરી શકતી હતી.

હિંદના લોકો પર એની બહુ પ્રબળ ને જાંડી અસર થઈ; હિંદ સંરક્ષણ ધારાની નાગચૂડને લીધે જોડે તે જાહેર રીતે બહુ વ્યક્ત થઈ નહીં. બંગાળનું અર્થતંત્ર સાવ તૂટી પડ્યું હતું અને કરોડો લોકો ખરેખર ભાંગી પડ્યા હતા. હિંદના ખીન્ન ધણા ભાગોમાં જે બનતું હતું તેનું બંગાળ સૌથી કારમું ઉદાહરણ હતું અને હવે ફરીથી જૂની અર્થવ્યવસ્થા પર પાછા ન જઈ શકાય એમ લાગતું હતું. સુદ્ધ દરમ્યાન અદળક પૈસો કમાનાર ઉદ્યોગપતિઓ સુધ્ધાં દાક્ષી ભણ્યા અને પોતાના સંકુચિત ક્ષેત્રની બહાર નજર કરવાની તેમને ફરજ પડી. પોતાની રીતે તેઓ વાસ્તવવાદી હતા અને કેટલાક રાજદ્વારી પુરુષોના આદર્શવાદથી ડરતા હતા, પણ તેમના ખુદ એ વાસ્તવવાદે દૂરગામી નિર્ણયો પર આવવાને તેમને પ્રેર્યા. મુખ્યત્વે તાતાના ઉદ્યોગો સાથે સંકળાયેલા મુંબઈના કેટલાક ઉદ્યોગપતિઓએ હિંદના વિકાસને માટે એક પંદરવર્ષી યોજના ધડી કાઢી. એ યોજના હજી અધૂરી છે અને તેમાં ધણું ગાબડું રહેલાં છે. મોટા ઉદ્યોગોના પ્રતિનિધિઓની વિચારસરણીથી એ યોજના અનિવાર્ય રીતે રંગાયેલી છે અને બની શકે ત્યાં સુધી ક્રાંતિકારી ફેરફારો ટાળવાનો પ્રયાસ કરે છે. આમ છતાં હિંદમાં બનેલા બનાવોના દબાણને લીધે વ્યાપક દૃષ્ટિથી વિચાર કરવાની તેમ જ વિચારના તેમના હમેશના સીઝામાંથી બહાર નીકળવાની તેમને ફરજ પડી છે. ક્રાંતિકારી ફેરફારો તો યોજનાના મૂળમાં જ રહેલા છે; તેના પ્રણેતાઓને પોતાને જોડે એમાંના કેટલાક ફેરફારો ન રુચે એમ બને. એ યોજનાના પ્રણેતાઓમાંના કેટલાકે રાષ્ટ્ર નિયોજન સમિતિના સભ્યો હતા અને તેણે કરેલા કાર્યના અમુક ભાગનો તેમણે લાલ ઉણવો છે. એ યોજનામાં બેસાડે ધણા ફેરફારો કરવાના રહેશે, કેટલાક ઉમેરા પણ કરવા પડશે અને ધણી રીતે તેને સુધારવાની રહેશે. પણ સ્થિતિયુક્ત લોકો તરફથી તે આવી હોવાથી હિંદે કયો માર્ગ ગ્રહણ કરવો એ સૂચવનારું એ આયકારલાયક ને ઉત્સાહપ્રેરક લક્ષણ છે. સ્વતંત્ર હિંદના તેમ જ હિંદની રાજકીય ને આર્થિક એકતાના પાયા પર એનું મંડાણ કરવામાં આવ્યું છે. જૂનવાણી અને સ્થિતિ-યમ્ત શરાદની નાણાં વિષેની દૃષ્ટિને એમાં મહત્ત્વ આપવામાં આવ્યું નથી અને દેશની ભૌતિક સંપત્તિ તેમ જ જનસંખ્યા એ સાચી મૂઠી છે એ વાત

પર તેમા ભાર મૂકનામા આવ્યો છે આ કે બીજી કોઈ યોજનાની સફળતા કેવળ ઉત્પાદન પર નહીં પણ રાષ્ટ્રમા પેદા થયેલી સપત્તિની યોગ્ય અને ન્યાયપુર સરની વહેચણી પર અનિવાર્ય રીતે અનલગ્ન છે ખેતીની સુધારણા એ પણ એની સફળતાની એક મૂળભૂત પૂર્વશરત છે

નિયોજન તેમ જ નિયોજિત સમાજનો ખ્યાલ આજે વૃત્તાંત્રોજ્ઞ પ્રમાણમા લગભગ સર્વામાન્ય થઈ ગયો છે પણ કેવળ નિયોજન કશા ખપતુ નથી અને એના અરથ સારા જ પરિણામો આવે છે એવું નથી બધો આધાર યોજનાની પાછળના ધ્યેયો પર તેમ જ તેની નિયામક સત્તા પર તેમ જ બેશક તેની પાછળ રહેલી સરખાર પર છે યોજનાની નેમ સમગ્ર પ્રજાની આગાદી તેમ જ પ્રગતિ સાધવાની અને તેને માટે આગળ વધવાની તકો ખુલ્લી કરવાની, તથા સ્વતંત્રતાની અને સહકારના પાયા પરના સમજનની પદ્ધતિઓની ને કાર્યની અભિવૃદ્ધિ કરવાની છે ખરી? ઉત્પાદનનો વધારો આવશ્યક છે પણ એટલાથી જ આપણ ઝાઝું વળતું નથી અને જદાંય તે આપણા પ્રશ્નોની ગૂંચવણમા વધારો પણ કરે જૂના રખતથી ચાલતા આવેલા ને રૂઢ થઈ ગયેના વિશિષ્ટ અધિકારો તેમ જ સ્થાપિત હિતોને સાચી રાખવાનો પ્રયત્ન નિયોજનના મૂળમા ધા દરે છે સમગ્ર પ્રજાની આગાદી વધારનાના હેતુથી કરવામા આવતી કોઈ પણ યોજનાના માર્ગમા એવા વિશિષ્ટ હિતોને બાધારૂપ થતા ન હઈ શકાય એ વાત સાચા નિયોજને સીઠારી લેવી રહી આના ધણાખરા સ્થાપિત હિતોમા વશી દખન થી ન જોઈએ એવું પાનમેન્ટે ધડેના હિંદ શાસનધારાના મૂળમા ગૃહીત કરી લેવામા આવેલું હોવાથી કેંગેસ સરકારોને ચોતરફથી નિંદા નડ્યા અને તેમની પ્રવૃત્તિનું ક્ષેત્ર મર્યાદિત થઈ ગયું જમામધીની પદ્ધતિમા થોડાધણા સુધારા કરવાના અને આવડ પગ આવશ્વેરો નાખનાના તેમના પ્રયામોને પણ કામદાની અદાનતોમા પડકારનામા આવ્યા હતા

નિયોજનનું નિયમન પ્રધાનપણે મોટા ઉદ્યોગપતિઓના હાથમા હોય તો સ્વાભાવિક રીતે જ જોનાથી તેઓ ટેવાયેના હોય તે તત્ત્વના ચોખ્ખામા બેસતું આવે એવી તેની કલ્પના તેઓ કરવાના અને સમજદારીન અથવા પરિચિદગીન સમાજના નફાના આશય પર તત્ત્વન તેનું મજાણુ થવાનું તેમની દાનત ગમે એવી ચોખ્ખી ટોચ — અને તેમનામાના કેનાર ખરેખર શુભ દાનતવાળા છે — પણ નહીં દિશામા વિચાર કરનાનું તેમને માટે મુશ્કેલ છે જ્યારે તેઓ ઉદ્યોગો પર રાજ્યનો કાબુ હોવો જોઈએ એવી વાતો કરે છે ત્યારે પણ તેઓ વતેઓછે અશે આજે છે તેવું રાજ્ય સ્ત્રીને ચાનતા હોય છે

આજની હિંદી સરખાર રેલવેની તેની માનકી તેમ જ તેના પગના પોનાના અકુશને પરિણામે અને ઉદ્યોગો, નાણાવહેણ તથા એક દરેક વનના દરેક

દેવતા તેનો દાખૂ ને તેની દરમ્યાનગીરી વધના જન્ય છે એ જોના સમાજવાદની દિશામાં રૂચ કરી રહી છે એમ અમને કેટલીક વાર નેવામાં આવે છે પણ એ તત્ત્વન પરદેશી નિયમ છે એ વાન જવા દઈએ તોયે, લોકશાહી રાજ્યના નિયમનું અથવા નિયમનથી એ ધર્મ તદ્દન ભિન્ન વસ્તુ છે એમાં મૂળવાદીઓની પ્રવૃત્તિઓ પા કેટલીક મર્યાદાઓ મૂકવામાં આવી છે પણ રાજ્યતત્ત્વન મંડાલુ વિશિષ્ટ અધિકારોના અરક્ષણ પા છે કેલા ખાસ હિંતોને માદ કરતા સામ્રાજ્યના તામાના મુનકેની જૂની અધિારવાદી રાજપદ્ધતિએ આર્થિક પ્રશ્નો તરફ દુર્નંદ કંઈ હવે જેઠા ફેર અથવા દુટ્ટા દોરની તેની કાર્યપદ્ધતિથી નથી પરિસ્થિતિની જરૂરિયાતોને પહેળી વળવાને પોતે અસમર્થ છે એમ તેને જણાતા અને તેમ છતા તેનું અધિારવાદી સ્વરૂપ નગવી રાખવાનો તેનો આશય હોવાથી અનિવાર્ય રીતે તે ફારસીવાદની દિશામાં જન્ય છે ફારસીવાદી પદ્ધતિથી તે આર્થિક પ્રવૃત્તિઓનું નિયમન કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે, જે ધર્મ થોડીટૂં નાગરિક સ્વતંત્રતા મ્હી દોષ તે ખૂબી લે છે અને એ રીતે પોતાના આપણું રાજ્યતત્ત્વને તેમ જ મૂળવાદી વ્યવસ્થાને થોડા ફેરફારો રીને નથી પરિસ્થિતિ સાથે બધમેસ્ટી કરે છે ઉદ્યોગો તથા પ્રમખીય જીવન પર ખૂબ અપ્રશાનાળુ, અમાધિત પ્રવૃત્તિઓ અને સાદમો પા મર્યાદા મૂકતું પણ જૂના પાયા પર રચાયેલું એવું એકદશ્ય અને સુસધ રાજ્ય નિર્માણ કરવાનો આ રીતે ફારસીવાદી દેશોની પેઠે પ્રયત્ન જવામાં આવે છે સમાજ વાદથી આ તદ્દન જુદી વસ્તુ છે પરદેશી સત્તાના આધિપત્ય નીચેના દેશમાં સમાજવાદની વાત કરવી ખરેખર બેહુક છે આવો પ્રયામ થોડા વખત પૂરતો પણ સફળ થાય કે કેમ એ જામરખ છે, કેમ કે મોજૂ પ્રશ્નોને એ વધારે ઉત્કટ અને ઉમ ખનારી મૂકે છે પણ મુદ્દની પરિસ્થિતિ એ માર્ગ સાધવાને માટે સરકારને અનુકૂળ વાતાવરણ પૂરું પાડે છે એ વિષે શક નથી રાજકીય લોકશાહી વિના ઉદ્યોગોનું સંપૂર્ણ રાષ્ટ્રીયકરણ (નેલાલ) કરવામાં આવે તોયે એમાંથી ભિન્ન પ્રકારનું જોગણું જ પરિણમે કારણ કે એ રીતે ઉદ્યોગો તો રાજ્યની માનકીના બનરો પણ એ રાજ્ય પ્રજાની માવકીનું નહી હોય

અમાગી મુખ્ય મુરકેની આર્થિક, સામાજિક, ઔદ્યોગિક, ખેતીના, ફારસી તેમ જ હિંદના દેશી રાજ્યો અજોના અમારા પ્રશ્નોના વિચાર અમે વર્તમાન પરિસ્થિતિના ચોખ્ખાની અદર રહીને મરીએ છીએ તેને આભારી છે એ ચોખ્ખાની અદર રીને અને તેના અગરૂપ વિશિષ્ટ અધિકારો તથા ખાસ દરજ્જાઓ જાગરી રાખતા એ પ્રશ્નોનો ઉકેલ અસમ્ભવ બની જન્ય છે નેના દનાણને વશ કરીને કંઈ અધકચરો ઉકેલ મદનામાં આવે તોયે વધારે વખત ટકતો નથી, ટકી શકે પણ નહી જૂના સવાલો જોમના તેમ

માત્રુ રહે છે અને નના સરાલો અથવા જૂના સરાવોની નની માત્રુઓનો તેમા ઉમેરો થાય છે અમારું આ વચણ અમુક અશે પગપરા તેમ જ જૂની ટેવોને આભારી છે ભાગીતરી વ્યવસ્થાને એકત્ર રાખી રહેનાગ પ્રિવિશ સરકારના પોવાદી ચોકાસાએ એ તત્વત પેદા કરેયુ છે

યુદ્ધે હિંદના ગાજકીય, આર્થિક તેમ જ આમાજિક ક્ષેત્રોમા રહેલ શિશોધોને ખૂબ ઉગ્ર કરી મૂક્યા છે ગાજકીય ક્ષેત્રમા હિંદની આઝાદી તેમ જ રતનતાના અમધમા ખૂબ વાતો થાય છે છતા તેની પ્રજા પર તેના લામા ઇતિહાસકાગ દરમ્યાન આજના જેવુ આપખુદ શાસન કદી પણ ચલાવનામા આવ્યુ નહોતુ તથા આટલો ઉગ્ર અને આટલો વ્યાપક ને બહોળા પ્રમાણમા દમનનો કોરડો પણ વીજવામા આવ્યો નહોતો આ સ્થિતિ આજે છે અને એ આજમાથી જ આવતી કાલનો ઉદભવ થનાનો છે આર્થિક ક્ષેત્રમા પણ પ્રિવિશરોનુ પ્રભુત્વ સર્વોપરી છે, છતા હિંદની સર્વનરીય અર્થવ્યવસ્થા પોતાનો નિકાસ સાધના પોતાની આસપાસના બધા બધોનો તોડી નાખનાને અધીરી બની છે અહી એક માત્રુ લોકો દુકાગનો ભોગ બને છે અને દેશના ઘણા મોટા ભાગમા યાતનાઓ અને હાડમારીનો કંઈ પાર નથી ત્યારે બીજી બાજુએ મૂડીનો ઢગ ખડકાય છે દારિદ્ર અને અશુદ્ધિ, નિનાશ અને નવરચના, ક્રાંતકૂટ અને એકતા, જૂના નિચારો અને નના નિચારો આ બધુ એકબીજાના પડખામા સાથે સાથે ચાલે છે દુખદ અને ઉદ્દેગકારી બધા લક્ષણોની પાછળ આતરિક ચેતન, પ્રાણશક્તિ રહેલી છે અને તેને દામી દર્ધ શમય એમ નથી

ઉપર ઉપરથી જોતા યુદ્ધે હિંદના ઉદ્યોગોના નિકાસને તથા ઉત્પાદનને ઉત્તેજન આપ્યુ છે એમ લાગે છે આમ છતા એને લીધે નના ઉદ્યોગો કેટલા જભા થયા એ શકારપદ છે અથવા જૂના ઉદ્યોગોને બીજી દિશામા વાળનામા આવ્યા ને તેમને વિસ્તારવામા આવ્યા એમ જહી શકાય યુદ્ધકાળ દરમ્યાન હિંદની ઔદ્યોગિક પ્રવૃત્તિઓનો આ સ્થિતિ રહ્યો છે એ પરથી કહી શકાય કે એ સમયમા ઉદ્યોગોની કશી મૂળભૂત પ્રગતિ થઈ નથી ખરેખર, કેટલાક અધિકારી નિરીક્ષકોનો એવો અભિપ્રાય છે કે યુદ્ધ તેમ જ તે દરમ્યાનની પ્રિવિશ નીતિ હિંદના ઔદ્યોગિક નિર્માસમા હકીકતમા બાધારૂપ નીડયા છે. એક નામાજિત અર્થશાસ્ત્રી અને તાતાની પેઢીના એક ડિરેક્ટર ડ જોન મથાઈએ તાજેતરમા હુ હુ કે, યુદ્ધે હિંદની ઔદ્યોગિક પ્રવૃત્તિને જખરદસ્ત વેગ આપ્યો કે એની માન્યતા પ્રચલિત થઈ છે પણ એ નિધાનને કંઈ નહીં તો હીં પ્રમાણમા પુરવાર કરવાની જરૂર છે યુદ્ધની માગને પહોંચી વળનાને માટે કેન્દ્રાઢ પગલર ચર્ચ ગયેલા ઉદ્યોગોએ પોતાનું ઉત્પાદન નચાર્યું એ વાત સાચી, પણ બીજી બાજુએ યુદ્ધ પહેલા શરૂ કરવામા

આવેલા ને દેગને માટે અત્યંત મદત્વના ઘણા ઉદ્યોગો સંજોગોના દબાણને લીધે કાં તો છોડી દેવામાં આવ્યા છે અથવા પૂગ કરી ચકાયા નથી મારો અંગત અભિપ્રાય એવો છે કે પરિસ્થિતિની બધી આશુઓના ને જમાઉધારનો કાળજીપૂર્વક દિસામ કાદતાં માલૂમ પડે છે કે કેનેડા અને ઓસ્ટ્રેલિયા જેવા દેશોની બામનમાં બન્યું તેવી જિવંતી ગીતે હિંદની બામનમાં યુદ્ધ ઉદ્યોગોને વેગ આપનારું કડતાં વિગેષે કરીને આધારૂપ ને વિખડતાં નીવડ્યું છે. પણ પોતાની પાકા અથવા તંબાર માવની પાવાની જરૂરિયાત પૂરી પાડવા જેટલી શક્તિ હિંદ પાસે સુપ્ત અવસ્થામાં પડેલી છે એ વાત મને માન્ય છે. ઔદ્યોગિક પ્રવૃત્તિના જે કઈ આકાશો મળે છે તે આ મતનું સમર્થન કરે છે અને યુદ્ધ પહેલાંની પ્રગતિની ગતિ આપુ રહી હોત તો કેટલાયે નવા ઉદ્યોગો જોવા થાત એટલું જ નહીં પણ એક દરે જોનાં ઉત્પાદનમાં ઘણો વધારો થાત *

તઠ આપનામાં આવે તો પોતાની સુપ્ત શક્તિને અસાધારણ ઝડપથી સક્રિય શક્તિમાં ફેરવી નાખવાની તાકાત હિંદ ધરાવે છે એ જીના યુદ્ધે નિશંકપણે દર્શાવી આપી એક આર્થિક ઘટક તરીકે કામ કરતા તેના માર્ગમાં અનેક બાધાઓ મૂકવામાં આવી, તે છતાં યુદ્ધના પાંચ વરસોમાં તેણે સારા પ્રમાણમાં મૂડી એકઠી કરી તેની આ મૂડી સ્ટર્લિંગ અનામતોના રૂપમાં પડેલી છે. તે આજે તેને મળી શકતી નથી અને ભવિષ્યમાં પણ તેને રાકી રાખવામાં આવશે એમ કહેવાય છે. આ સ્ટર્લિંગ અનામતો સ્વિટ્ઝરલેન્ડ તેમ જ સુનાઈટ્ઝ સ્ટેટ્સની વતી હિંદ મોકલે કરેલો ખર્ચ જનૂ કરે છે તે જૂખમરો, દુકાળ, રોગચાળો,

* ૧૯૪૫ના એ માસની ૩૦મી તારીખે લંડનમાં જોવાતા જે. આર. ડી. તાતાએ પણ યુદ્ધને લીધે હિંદ પોતાના ઉદ્યોગો વિસ્તારી શક્ય તેમ જ તેની ઔદ્યોગિક શક્તિ વધી એ વાતનો ઇન્કાર કર્યો હતો. 'ઉદ્યોગોની વૃદ્ધિના છટાછવાયા દાખલા બન્યા હશે પણ શસ્ત્રસરભમ બનાવનારા કારખાનાઓ સાથે સંકળાયેલા કેટલાક ખાસ ઉદ્યોગો બાદ કરતા સરવાળે ઉદ્યોગોની વૃદ્ધિ યઈ નથી યુદ્ધ ન આવ્યું હોત તો કેટલાયે નવા ઉદ્યોગો શરૂ કરવામાં આવ્યા હોત છીટા, પોવાદ તેમ જ ચત્ર સામગ્રી મેળવી ન શકઈ તેથી કેટલાયે ઉદ્યોગો શરૂ કરવાનું પડતું મૂકવામાં આવ્યું છે તે હું મારા અંગત અનુભવ પરથી કહી શકું છું યુદ્ધ દરમિયાન હિંદમાં ઔદ્યોગિક ને આર્થિક પ્રગતિ યયાની વાતો કરનારાઓ સાચી પરિસ્થિતિ બાજુમાં નથી.' વળી તેમણે કહ્યું, 'એ પરપોટા મારે ફેડાવે જ રહ્યો. યુદ્ધને લીધે હિંદની સમૃદ્ધિ વધી અને એને વામ થયો એમ કહેવું તર્કન વાલિયાત છે. એક અથવા બીજે કારણે હિંદમાં કશી મદત્વની પ્રગતિ કે વૃદ્ધિ યઈ નથી જિવંત એ દરમિયાન હિંદમાં પ્રગતિ ખૂબ જોરકાઈ પળી હકીકતમાં ત્યાં જે થયું છે તે આ છે. યુદ્ધને પરિણામે તેમ જ હિંદે તેના આયેલા ફાળાને લીધે બાજામ પડેલા દુકાળમાં અમારા લાખો માણસો મરી ગયા. એને લીધે અમે કાપડનો દુકાળ પણ વેડીએ છીએ આમ, હિંદની આર્થિક પ્રગતિ યઈ નથી એ સ્પષ્ટ છે.'

મરફી, કગાલિયન, શક્તિની ક્ષીણતા, કુદૃષ્ટ વિકાસ તેમ જ ભૂખમરો અને રોગોને લીધે હિંદમાં સખ્યાબંધ માણસોના થયેલાં મરણ પણ દર્શાવે છે.

આ બધી મૂડી એકઠી થવાથી હિંદે પોતાની પાસે નીકળતું ધન્યંડનું જખરદસ્ત દેવું પતાવ્યું અને તે હવે લેણદાર બન્યું છે. ભખંકર બેદરકારી અને ગેગવડીયતને પરિણામે હિંદની પ્રજાને પારાવાર માતનાઓ અને હાડમારી વેડવાં પડ્યાં પણ હિંદ આટલા થોડા વખતમાં આટલી મોટી રકમ એડી કરી શકે છે એ હકીકત કામમ રહે છે. પાંચ વરસમાં મુદ્દને અગે હિંદ ખરેખર કરેલો ખરચ સો કરતાં વધારે વરસ દરમ્યાન બ્રિટિશરોએ હિંદમાં કરેલા રોકાણની રકમ કરતા ઘણો વધી જાય છે રેલવેઓ, નહેરનાગાંઓ તેમ જ એની એની અનેક ખાખતો વિષે અમારા સાલગવામાં ખૂમ આવે છે તે છતાં બ્રિટિશ અમલની છે'ની મની દરમ્યાન હિંદમાં કેટલી ઓછી પ્રગતિ થઈ હતી એનો ખ્યાલ એ હકીકત અમને આપે છે બધી દિશાઓમાં ઝડપથી આગળ વધવાની હિંદની અપાર શક્તિ પણ એ હકીકત દર્શાવે છે નામીપાત્ર કરી મૂકે એની પરિસ્થિતિમાં અને હિંદમાં ઉદ્યોગોનો વિકાસ થાય એ જોને પસંદ નથી એવી પરદેશી સરકારની હકૂમત નીચે હિંદ આવો અસાધારણ પ્રયાસ કરી શકે તો આઝાદ રાષ્ટ્રીય સરકાર નીચે યોજનાપૂર્વકનો પ્રયાસ થોડા જ વરસોમાં હિંદની મુગત બદલી નાખે એ ઉચાકુ છે.

આજના હિંદમાંની બ્રિટિશરોની આર્થિક અને સામાજિક સિદ્ધિઓનું માપ દૂરના ભૂતકાળની અહીંની અથવા ખીજ દેશોની સામાજિક સિદ્ધિઓની કસોટી પર કાઢવાની તેમને અજબ જેવી ટેવ પડી છે તેમની હકૂમતથી હિંદમાં તેમણે જે કઈ કર્યું છે તેની તેઓ સદીઓ પહેલાં થયેલા ફેરફારો સાથે તુલના કરે છે અને એમ દ્રીને આત્મસંતોષ અનુભવે છે તેઓ હિંદ વિષે નિચાર કરે છે ત્યારે ઔદ્યોગિક ક્રાંતિએ અને ખાસ કરીને છે'લા પચાસ વરસ દરમ્યાન હુન્નરવિજ્ઞાનમાં થયેના ફેરફારોએ જીવનની ગતિ તેમ જ વેગ બધી રીતે બદલી નાખ્યા છે, એ હકીકત કોણ જાણે કેમ તેમના ધ્યાન બહાર રહી જાય છે તેઓ અહીં આવ્યા ત્યારે હિંદ ઉજ્જડ, વેરાન કે જંગલી મુલક નહોતો પણ તેની પ્રજા સરકારી હતી અને તેણે સારી પેઠે પોતાનો વિકાસ સાધ્યો હતો એ હકીકત પણ તેઓ ભૂલી જાય છે હા, એટલું ખરું કે એ વખતે તે પ્રજા સ્થગિત બની ગઈ હતી અને ચંત્રકલાની સિદ્ધિમાં તે પછાત પડી ગઈ હતી.

આની જાતની સરખામણી કરવામાં આપણે કયા મૂલ્યો, કયા ધોરણોનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ ? જાપાની લોકોએ પોતાના હેતુઓ પાર પાડવાને આખરસમાં મચ્ચુરિયાને મોટા પ્રમાણમાં ઔદ્યોગિક દેશ બનાવી દીધો હતો સચ્ચી હિ-૪૪

પેટ્રીઓના ક્રિસ્ટિયોના પ્રયાસ પછી હિંદમાં કોલમો ખોદી ઝાઝામાં આવે છે તેના ડરતા ત્યાં કોલસાની પેદાશ વધારે થાય છે સામ્રાજ્યના તાબાના ખીજા દેશોના કરતાં કોરિયાની ભૌતિક પ્રગતિ કંઈ ઓછી નથી * અને છતાં એ બધી પ્રગતિની પાછળ ગુલામી, કૂટા, નામોશી, ગોષલુ તેમ જ પ્રજાના આત્માને હથુરાનો પ્રયામ રહેલા છે તાબેદાર પ્રજા તેમ જ જાનને નિષ્કુરપણે દામી દેવામાં નાઝીઓ તેમ જ જાપાનીઓ સૌને ટપી ગયા છે અમને આ વાત ઘણી વાર માદ કરાવવામાં આવે છે અને ક્રિસ્ટિયોએ અમારી તરફ એમના જોટલુ ખરામ વર્તન ચનાન્યુ નથી એમ કહેવામાં આવે છે મરખામણી અને નિર્ણય માટેનું હવે પછી એ નવું માપ કે ધોરણ થવાનું છે કે શું ?

હિંદમાં આજે બહોળી નિગાહ તેમ જ વિજ્ઞતાની લાગણી વ્યાપી છે, અને એ બંને સમજી શકાય એમ છે કારણ કે ઘટનાઓએ અમારા લોકોને સખત માર માર્યો છે અને ભારિ પશુ કંઈ જીજ્ઞાસુ દેખાતું નથી, પણ એ ઉપની મપાળીની નીચે ના જીવન અને નવી શક્તિના લક્ષણો જેવા જિજ્ઞાસુ અને ખગલગાટ ચાલી રહ્યા છે ને અજ્ઞાત બળો કામ કરી રહ્યા છે આગેવાનો મથાળા પર કામ કરે છે, પણ જામન મનેરી ને જૂલકાળના બધનોમાધી બહાર નીકળતી જણાતી પ્રજાની અજ્ઞાત અને અબોધ પ્રેરણા તેમને અમુક ચોક્કસ દિશામાં આગળ ધકેલે છે

* હેન્રી એબેન્ડ ન્યૂયાર્ક ટાઈમ્સ પત્રને દુરપૂર્વના દેશોમાં ધણા વરસ સુધી ખખરપત્રી હતો. ઐતિહાસિક વર્તે નામના પોતાના પુસ્તકમાં (૧૯૬૩) તે કહે છે 'જાપાનીઓને ન્યાય કરવા ખાતર એટલું કબૂલ કરવું જોઈએ કે, ભૌતિક દૃષ્ટિએ જોતાં કોરિયામાં તેમણે ભારે કરી છે જ્યારે તેમણે જોનો કબૂલે લીધો ત્યારે એ દેશ ગદબીથી ભરેલો, અનારામ્યથી ખીકાતો અને ગરીબાઈમાં ડૂબી ગયેલો હતો. પહાડોમાં જ જંગોનું નામનિશાન રહ્યું નહોતું, ખીણોના પ્રદેશ વારંવાર રેડોનો ભોગ બનતો હતો, સારી સડકો હતી જ નહીં, નિરક્ષરતા સર્વત્ર પ્રવર્તતી હતી અને ટાઇફોઈડ, શીતળા, કાવેરા, મરડો ને પેગને ઉપદ્રવ દર વરસે ફાટી નીકળતો હતો. આજે પહાડોમાં ફરીથી જ જંગો ઉગાડવામાં આવ્યા છે, રેલ્વે તેમ જ તાર અને ટેલિફોનની વ્યવસ્થા સરસ છે, આરોગ્યનું ખાતુ ધણું કામદંડ છે, સારી સડકો જોઈએ તેટલી છે, રેલોનું યોગ્ય નિયમન કરવામાં આવ્યું છે, નહેરનાથા વગેરેની જોગવાઈ કરવામાં આવેલી હોવાથી અનાજનું ઉત્પાદન ધણું વધી ગયું છે સારા બદરો ખીલવવામાં આવ્યા છે ને તેની વ્યવસ્થા સારી રીતે કરવામાં આવે છે દેશ એટલો આબાદ અને તદુરસ્ત બન્યો છે કે ૧૯૦૫ની સાલમાં કોરિયાની વસ્તી ૧૧,૦૦૦,૦૦૦ હતી તે વધીને ૨૪,૦૦૦,૦૦૦ થઈ છે અને આજનું સરેરાશ જીવનનું ધોરણ ચાતુ સરીખા આરબના સમયમાં હતું તેના કરતાં માત્ર ન સકાય એટલું જિજ્ઞાસુ છે પણ આ બધી ભૌતિક સુધારણા કંઈ કોરિયાની પ્રજાના હાતને અર્થ નહીં, જાપાનીઓને વધારે નફો મળે એટલા ખાતર કરવામાં આવી છે એ પણ મિ એબેન્ડ દર્શાવી આપે છે

૮

હિંદોનો વિકાસ ૩ ધાથો

અક્ષિની પેઠે ગણૂને પણ અનેક વ્યક્તિને જીવન વિષેની અને દષ્ટિ હોય છે આ લિન્ન લિન્ન વ્યક્તિવે અથવા જીવનદષ્ટિએને સાદુળનારો કોઈ પ્રમળ ને જીવત બધ હોય તો સારુ, નહીં તો એ વ્યક્તિવે વિલમ્ત થઈ જાય છે અને તેમથી હાસ ને આપત્તિ પેદા થાય છે સામાન્ય રીતે, સુમેળ સાધનાની પ્રક્રિયા સદતર ચાલ્યા કરે ત્યારે અમુક પ્રકારની સમતાની રિયતિ પેદા થાય છે સ્વાભાવિક વિકાસ અટકી પડે અથવા સહેવાઈથી આત્મમાત્ર ન કરી શકાય એવો ઝડપી ફેરફાર કોઈક વાર થાય તો પ્રજના લુદા લુદા વ્યક્તિત્વ વચ્ચે સઘર્ષ પેદા થાય છે ઉપરની સપાટી પરના અમારા સઘર્ષો અને ભાગનાઓની નીચે દિદી પ્રજના ચિત્તમા તેમ જ આત્માના જીડાણમા લામા વખત સુની વિકાસ અટકી જવાને પરિણામે આ મૂળભૂ સઘર્ષ પેદા થયો છે સમાજ સુસ્થિત હોય તેમ જ પ્રગતિશીલ પણ હોય તે માટે સિદ્ધાંતો તેમ જ જીવત દષ્ટિના વત્તેઓછે અશે સુદઢ પાયા પર તેનું મડાણ થયેલું હોવું જોઈએ સિદ્ધાંતો તેમ જ જીવત દષ્ટિ બંને જરૂરના છે જીવત દષ્ટિ નિના સ્થગિતના અને સડો પેદા થાય છે, સિદ્ધાંતના અમુક નિશ્ચિત અને સુદઢ પાયા નિના હાસ અને નિનાશ થનાનો સભવ રહે છે

હિંદમા આ આધારરૂપ સિદ્ધાંતો માટેની, ઢઈક નિત્ય, નિર્વિકાર, નિશ્ચિન્નાપી, નિરપેક્ષ અથવા નિરાયબ તત્ત્વ માટેની ખોજ છેક આરભના સમયથી ચાલતી આની છે, સાથે સાથે જીવત દષ્ટિ તેમ જ જીવન અને પરિવર્તનશીન જગતની પિછાન પણ અહીં દતી આ બે પાયાઓ પર સ્થિર અને પ્રગતિશીન સમાજની રચના કરનામા આની હતી, વધારે ભાર જોડે સ્થિરતા, સનામતી તેમ જ જાતિને ટકાવી રાખના પર હમેશા મૂકવામા આવતો હતો પાછળના વરસોમા જીવત દષ્ટિ ક્ષીણ થના લાગી અને શાશ્વત સિદ્ધાંતોને નામે સમાજતત્ત્વને જડ ને અફર કરી મૂકવામા આવ્યું હકીકતમા તે પૂરેપૂરું જડ કે અફર નહોતું અને ધીમે ધીમે તે નિરતર બદલાતું જતું દતું પણ તેની પાછળની નિચારસરણી તેમ જ તેનું સામાન્ય સ્વરૂપ જેમનું તેમ રહ્યું વત્તાઓછા પ્રમાણમા સ્નાયત્ત જાતિઓ, સમૂહજીવનની ઘોતક હતી સયુક્ત કુટુંબ તેમ જ ગામડાનું વ્વાધીન સઘજીવન એ વ્યવસ્થાના મુખ્ય સ્થલો હતા અને માનવસ્વભાવ તેમ જ સમાજની મહત્ત્વની જરૂરિયાતો પૂરી પાડતા હોવાથી તેમનામા જીલુપો હોવા છતાં એ બધા આટલા બધા વખત સુની ટકી રહ્યા તેમણે દરેક સમૂહને સ્થિરતા તેમ જ સનામતી અને

સમૂહસ્વાતંત્ર્યની ભાના બક્ષી શાંતિ-અવસ્થા સમાજના સત્તાના સ્વાભાવિક સંબંધોની તુલાનાની ઘોત-તરીકે ચાલુ ગઈ તેથી તે ટકી રહી અને વર્ગના નિશિષ્ટ અધિકારો પ્રચલિત આદર્શ-દૃષ્ટિને મળે જ નહીં, તેમને સામર્થ્ય, શુદ્ધિમતા તેમ જ કાર્ય-દક્ષતાનું ને આપબોલની શક્તિનું પીપ્પાગ હતું તેથી ટકી રહ્યા એ આદર્શ-દૃષ્ટિ હોવાના મધ્ય પર નહીં પણ બીજાઓ પ્રત્યેની વ્યક્તિની ફરજ તેમ જ પોતાના કર્તવ્યના યોગ્ય પાનન પર, સમૂહની અદર તેમ જ જુદા જુદા સમૂહો વચ્ચેના પરસ્પર સહમત પર અને ખામ કરીને સુદ્ધતા નવી પણ સુનેહશાન્તિના ખ્યાનનું સવર્વન પ્રવા પર રચાયેલી હતી સમાજ-અવસ્થાના બપોનો ડંક હતો પણ વિચારસ્નાતક પર કેઈ પણ પ્રમાણની મર્યાદા મૂકવામાં આવી નહોતી.

હિંદી સંસ્કૃતિએ પોતાની નગર આગળ જે ધ્યેય રાખ્યું હતું તે હીન્દીક પ્રમાણમાં સિદ્ધ થયું પણ ખુદ એ સિદ્ધિમાં જીવનનો ઝરો મુખના લા પો, કેમ કે જીવન એકનું બહુ ચેતનમય છે કે જડ અને અકર વાતાવરણમાં તે લાગા સમય મુધી ટકતું નથી જેમને નિત્ય અથવા અપરિવર્તનશીલ પ્રેરણામાં આવે છે તે પાયાના સિદ્ધાંતો પણ તેમને ગૃહીત માનીને ચાલવામાં આવે છે અને તેમની ખોજ મધ પડી જાય છે ત્યારે પોતાની પ્રકૃત્યતા અને વાસ્તવિકતા ગભારી બેમે છે સ્વયં, સૌદર્ય તેમ જ સ્વતંત્રતાના ખ્યાલો પર પણ મદ ચડી જાય છે અને આપણે જીવનનો ખાસ રસ્તો રૂઢીચીનાને અનુસરનારા શુભામ બનીએ છીએ.

હિંદુ પાસે જે તહેલુ તે આધુનિક સમયના દેરો પામે હતું અને ઘણા મોટા પ્રમાણમાં હતું એની પાસે પેની જીવત દૃષ્ટિ હતી આ પરિવર્તનશીલ જગતની બાંધતમા તમાના લોકો મશગૂન હતા અતિમ સિદ્ધાંતો કે નિર્નિકાર, નિત્ય અને સત્યચર તત્ત્વ વિશે તેમને જાગી પડી નહોતી ફરજ અને કર્તવ્યપાનન પર તેઓ જાગૃ લક્ષ આપના નહોતા અને હકો પર ભાર મૂકતા હતા તેઓ પ્રવૃત્તિશીલ, આક્રમણશીલ, પરિગ્રહશીલ તેમ જ સત્તા અને આધિપત્ય શોધનારા હતા તેઓ વર્તમાનમાં જીવતા હતા તેમ જ પોતાના કર્મોના ભારિ પરિણામો વિશે ઉદાસીન હતા તેઓ ચેતનવતા અથવા ક્રિયાશીલ હતા એટલે જ તેઓ પ્રગતિશીલ અને જીવનથી જોમરાતા હતા પણ એ જીવન જનરવાળું હતું અને એ તાનની ગરમી વખત જતા ઉત્તરોત્તર વધતી ગઈ.

હિંદી સંસ્કૃતિ સ્થગિત, સ્વરત અને આત્મસંતોષી થઈ જવાથી તેની અનનતિ થઈ તો પશ્ચિમની આધુનિક સંસ્કૃતિએ અપૂર્વ અને અનેકરિધિ સિદ્ધિઓ મેળવી હોય ખતા તેને ભારે સહગતા મળી હોય અથવા હજી

સુધી તેણે જીવનના મૂળભૂત પ્રશ્નોનો ઉકેલ આપ્યો હોય એમ જણાતું નથી. સંઘર્ષ એના હાડમાં રહેલો છે અને વખતોવખત તે જખરદસ્ત પાયા પર આત્મવિનાશમાં રાચે છે. તેને સ્થિરતા અર્થે એવું કંઈક તરવ, જીવનને સાર્થક બનાવનાર કોઈક પાયાના સિદ્ધાંતો તેની પાસે નથી એમ લાગે છે; એ તરવ શું છે અથવા એ પાયાના સિદ્ધાંતો ક્યા છે એ જોડે હું કહી શકતો નથી આમ છતાં તે જીવંત અને ક્રિયાશીલ છે અને જીવન તેમ જ જિજ્ઞાસાથી ભરપૂર છે એટલે એને માટે આશા રહે છે

હિંદ તેમ જ ચીને પશ્ચિમ પાસેથી પાઠ લેવાની જરૂર છે કેમ કે આધુનિક સમયના પશ્ચિમના દેશો પાસે શીખવના જેવું ધણું છે અને આ યુગની ભાવના પણ એ જ લોકો વ્યક્ત કરે છે પણ પશ્ચિમના દેશોનેયે ધણું શીખવાની જરૂર છે એ ઉગ્રાકું છે અને જેના ચિંતનમાં બધા યુગના અને બધા દેશોના વિચારકો નિમગ્ન થયા હતા તે જીવનના વધારે જોડા ને ગડન પાઠો જો તે ન શીખે તો હુન્નરવિદ્યાનની તેની પ્રગતિ તેને ઝાઝી રાહત આપી શકે એમ નથી

હિંદ સ્થગિત બની ગયું હતું પણ તે તદ્દન અપરિવર્તનશીલ બની ગયું હતું એમ ધારવું બધી રીતે જૂનભરેલું છે પરિવર્તનનો સદતર અભાવ એટલે મૃત્યુ એક અત્યંત સસ્કારી દેશ તરીકે તે ટકી રહ્યો એ બીના દર્શાવે છે કે બદલાતી જતી પરિસ્થિતિ સાથે મેળ બેસાડવાની પ્રક્રિયા અમુક અંશે નિરંતર ચાલતી ગઈ હતી અગ્રેજો હિંદમાં આવ્યા ત્યારે હુન્નરવિદ્યાનના ક્ષેત્રમાં તે અમુક પ્રમાણમાં પછાત હતું, છતાં ત્યારે પણ તે દુનિયાના આગળપડતા વેપારી રાષ્ટ્રોમાંનું એક હતું યત્રકળાના ફેરફારો અહીં પણ બેશક દાખલ થયા હોત અને પશ્ચિમના ફેટલાક દેશોની પેઠે તેમણે હિંદની પણ સૂરત બદલી નાખી હોત પણ બ્રિટિશ સત્તા આવનાથી સ્વાભાવિક વિકાસ અટકી ગયો તેના ઉદ્યોગોનો વિકાસ અટકાવી દેવામાં આવ્યો અને તેનો સામાજિક વિકાસ પણ અટકી પડ્યો સમાજના સત્તાના સ્વાભાવિક સબધો પરસ્પર પોતાનો મેળ સાધી સમતા પેદા ન કરી શક્યા, કેમ કે બધી સત્તા પરદેશી રાજ્યસત્તાના હાથમાં કેન્દ્રિત થયેલી હતી એ રાજ્યસત્તાનું મડાણુ પરજીવન પર થયેલું હતું અને પોતાનું સાચું મહત્ત્વ જોઈ બેરેલા સમૂહો તેમ જ વર્ગોને તે ઉત્તેજન આપતી હતી હિંદનું જીવન આ રીતે ઉત્તરોત્તર વધારે ને વધારે કૃત્રિમ બનતું ગયું, કેમ કે તેમાં મહત્ત્વનો ભાગ ભજવતા જણાતા સમૂહો તેમ જ વ્યક્તિઓનું સમાજમાં પોતાનું એવું મહત્ત્વનું કશું કાર્ય રહ્યું નહોતું અને પરદેશી સત્તાએ તેમને મહત્ત્વ આપ્યું તેથી તેઓ એ મહત્ત્વના સ્થાને મિરાજતા હતા ઇતિહાસમાં તેઓ કચારના પોતાનો ભાગ ભજવી

ચૂક્યા હતા અને પરદેશીઓએ તેમને રક્ષણ ન આપ્યું હોત તો નવાં બળોએ તેમને ક્યારનાયે બાળુએ ધકેલી દીધા હોત તેઓ પરદેશી સત્તાના નિષ્પ્રાણ પ્રતીક બેવા બની ગયા અને એથી રાબટના જીવત પ્રવાહથી વળી વધારે વિખૂટા પડી ગયા સામાન્ય સંજોગોમાં ક્રાંતિથી અથવા લોકશાહી કાયદે પદ્ધતિથી તેઓ નિર્ણય ગયા હોત અથવા તેમને વધારે અનુકૂળ આવે એવા કાયદે તરફ તેમને વાળવામાં આવ્યા હોત પણ પગદેલી અધિકારવાદી અમલ ચાલુ હોય ત્યાં સુધી એવો કશો ફેરફાર ન થઈ શકે અને આ રીતે જૂન-કાગના આ અનરોગો હિંદુઓ જ્યાં ને ત્યાં વેગાયેના નજરે પડવા લાગ્યા જે સાચા ફેરફારો થતા જતા હતા તે કૃત્રિમ પડદાની પાછળ ઢકાઈ રહ્યા સમાજના સાચી સુસ્થિતિ અથવા સત્તાના સમઘો નિઃસી કે પ્રગટ થઈ ન શક્યા અને અવાસ્તવિક સ્વાભો વધારેપડના મહત્વના બની ગયા

આજના અમારા મોટા ભાગના પ્રશ્નો આ રૂઢાચેના નિઃસ તેમ જ બ્રિટિશ સત્તાએ સ્વાભાવિક રીતે સંધાતો સુમેળ અનુકૂળ્યો તેને આભારી છે બહારની દબન, દૂર થાય તો હિંદુના દેશી રાજ્યોનો પ્રશ્ન સહેવાઈથી ઉઠેલી રાખાય એમ છે અહીંનો લઘુમતીનો પ્રશ્ન બીજા દેશોના લઘુમતીના પ્રશ્નથી તફાવત નિરાળો છે, હકીકતમાં એ લઘુમતીનો પ્રશ્ન નથી એ પ્રશ્નની અનેક બાજુઓ છે અને જૂનકાગમાં તેમ જ અત્યારે પણ એને માટે અમે દોષપાત્ર છીએ અને છતાં, આ અને એના બીજા પ્રશ્નોની પાછળ, હિંદુની પ્રજાની વર્તમાન અર્થવ્યવસ્થા તથા રાજ્યવ્યવસ્થા બની શકે ત્યાં સુધી સાચવી રાખવાની અને એ હેતુ પાર પાડવાને ખાતર સામાજિક દષ્ટિએ પશત સમૂહોને ઉત્તેજન આપવાની અને તેમને તેમની વર્તમાન સ્થિતિમાં ચાલુ ગાળવાની બ્રિટિશ સરકારની ઇચ્છા ગહેલી છે રાજકીય તેમ જ આર્થિક પ્રગતિ સી-રી રીતે અટકાવવામાં આવી છે એટલું જ નહીં, તેને પ્રગતિવિરોધી સમૂહો તેમ જ સ્થાપિત હિંદોની સમતિ પર છોડવામાં આવી છે તેઓ આજે જે ત્રિશિષ્ટ અધિગારો બોગવે છે તેના તેમને અમરપટો લખી આપીને અથવા ભારી વ્યવસ્થામાં તેમને મહત્ત્વનું સ્થાન આપીને અને એ રીતે સાચા ફેરફાર ને સાચી પ્રગતિના માર્ગમાં જોખમનારક અતરાયો મૂકીને તેમની એવી સમતિ ખરીદી રાખાય મનમ અને અસરકારક થવા માટે નવા બંધારણમાં પ્રજાના ધણા મોટા ભાગની ઇચ્છા પ્રતિનિધિનિ થરી જોઈએ, એટલું જ નહીં, તકનીકી સામાજિક બળોનો પરસ્પર મનમ તેમ જ તેમના સત્તાના સમઘોની ટુનાનું પ્રતિનિધિ પણ તેમાં પ્રગટ જોઈએ બ્રિટિશરોએ તેમ જ હિંદીઓએ સુધા સુગવેલી ભરિખના રાજ્યમંધાગણની વ્યવસ્થા વર્તમાન સામાજિક બળોની ને ખાતર કરીને લાગા મમમ સુધી રૂઢાઈ રહેલા, પણ હાલ પ્રગટ થતા જતા

મુખ્ય સમાજિક બળોની અમળ્યતા કહે છે અને આજે જેની સાચી ઉપયુક્તતા મ્હી નથી એમ લુપ્ત થતા જતા સંબંધોના પાયા પર રચાયેલી વ્યવસ્થાને દોષ એસાડવાનો ને તેને વધારે અક્કડ બનાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. દિંદમાં દમોગાં આ મુખ્ય મુશ્કેલી રહી છે.

બ્રિટનનો લશ્કરી કબજો તેમ જ તે જે નીતિને ટેકા આપે છે તે દિંદમાં આજે મુદ્દાની આમન છે એ નીતિ અનેક રીતે વ્યક્ત કરવામાં આવી છે અને ઘણી વાર બામક શબ્દોથી તેના પર દાકષિણેટા પલ્લુ કગવામાં આવ્યો છે. પણ દમણાં એક ઈનિક વાઈમરોપના અમલમાં તે સ્પષ્ટતાપૂર્વક જાહેર કરવામાં આવી છે એ લશ્કરી કબજે બ્રિટિશરોનું આવે ત્યાં સુધી કાયમ ગહેરાનો છે. છતાં પરિપક્વતા ઉપયોગનેયે કંઈક મર્યાદા હોય છે, એથી વિરોધી બળો પેદા થાય છે એટલું જ નહીં, એના પર વધારેપડતો આધાર રાખનારાઓએ જેની કસ્ટના સ્વરૂપી પલ્લુ કરી ન હોય એવાં એના અનેક પરિણામો આવે છે.

દિંદનો મિશન આમ જાનરલિસ્ટીક રૂઢાણમાં આવ્યો અને તેની પ્રગતિ અટકાવવામાં આવી તેના પરિણામો અમે જોઈએ છીએ દિંદમાના બ્રિટિશ અમલનું વધ્વત્વ અને એને લીધે દિંદનું જીવન વિકસ નીવડ્યું એ સૌથી આગળ તરી આવતી હકીકત છે પરદેશી સત્તા, જેના પર તેનું આધિપત્ય હોય, તે પ્રજાની મજાક શક્તિથી અનિવાર્ય રીતે અગતી પડેલી હોય જ છે આ પરદેશી સત્તાનું પેતાનું સાસ્કૃતિક તેમ જ આર્થિક કેન્દ્ર પોતાના તાત્કાલીક નીચેના દેશથી દૂર હોય ને રાજાગમાં તેને જાનિત્રેય અથવા રાગ્રેયનું પીલ્ચા હોય ત્યારે એ અગગપલ્લુ મપૂર્ણ બને છે અને એને પરિણામે પગધીન પ્રજા આધ્યાત્મિક ને સાસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ નાદાર બને છે એ સત્તાનો કોઈક પ્રકારે વિરોધ કરવામાં જ એ પ્રજાની મજાક શક્તિને સાચો અનકાશ મળે છે, પણ એ અનકાશ સુધ્ધા મર્યાદિત હોય છે અને પ્રજાની દૃષ્ટિ સકુચિત અને એકતરફી બની નય છે એ વિરોધ જીવત અને વર્તમાન બળોના તેમને રૂઢી રાખનારા જડ વ્યવસ્થાથી બહાર નીકળનાના જીવિત કે અજીવિત પ્રયત્નોનો ઘોતક છે અને એ રીતે એ પ્રગતિમારક તેમ જ અનિવાર્ય વલણ છે પણ તે વધારેપડતું એકમાત્રી ને નિષેધાત્મક હેતુથી અમારા સમગ્ર જીવનને તે પૂરેપૂરું સ્પર્શી શકતું નથી ત્રિયો, પૂર્વજો તેમ જ ધેવજાઓ પેદા થાય છે અને ચિત્તને અધારી મૂકે છે, સમૃદ્ધ તેમ જ સમાજના જુલો મનમાં પેદા થાય છે અને પોતારો તેમ જ રૂઢ સૂત્રો સાચા સત્તાલોની તપાસનું સ્થાન લે છે વધ્વ પરદેશી અમલના ચોક્કામાં કોઈ પણ પ્રકારનો ઉકેલ શક્ય નથી અને અણુ જીવ્યા રાષ્ટ્રીય સત્તાલો વળી વધારે ઉચ્ચ સ્વરૂપ ધારણ કરે છે દિંદમાં અમે

એવી મજલે આવી પહોંચ્યા છીએ કે હવે કોઈ અધકચરા ઉપાયોથી અમારા પ્રશ્નો ઊકલી શકે એમ નથી અને એક દિશાની પ્રગ્નિ પૂરતી નીવડનાર નથી. ચોતરફ અમારે એક મોટી છલંગ ભરવાની છે; નહીં તો બીપણુ આપત્તિ વિધાતાના લેખ છે.

જેમ આખી દુનિયામાં તેમ હિંદમાં પણ એ શાન્તિમય પ્રગતિ તેમ જ રચનાનાં બળો અને વિનાશ ને આપત્તિનાં બળો વચ્ચેની દરીફાર્ષ છે. એક પછી એક એમ આવતી પ્રત્યેક આપત્તિ પછી એ દરીફાર્ષ પહેલાંના કરતાં મોટા પાયા પર થાય છે. આપણી પ્રકૃતિ તેમ જ માનસિક બધારણુ અનુસાર આપણે એને આશાવાદીની અથવા નિરાશાવાદીની દૃષ્ટિથી નિહાળીએ છીએ. આ વિશ્વની વ્યવસ્થા નીતિના નિયમનને આધારે ટકે છે અને ન્યાય ને સ્વયંનો હંમેશાં જય થવાનો જ છે એવી જેમને શ્રદ્ધા છે તેઓ નસીબદાર છે. તેઓ કાં તો દૂર ઊભા રહીને તમારો જીવ એ અથવા મદદરૂપ થાય, પણ બધા બોળે તેઓ ઈશ્વર પર નાખી શકે છે. બીજાઓએ એ બોળે પોતાના દુર્બળ ખમા પર જ ઉઠાવવો રહ્યો. જેમ કરતાં તેઓ સારાની આશા ભલે રાખે, પણ માણમાં માઈ પરિણામો માટેની તૈયારી પણ તેમણે રાખવી જોઈએ.

૯

ધર્મ, દિલસૂઝી અને વિજ્ઞાન

હિંદુ તેના જૂઠાણ સાથેનો નાતો ધણે અંશે તોડવો જોઈએ અને વર્તમાન પર તેનું પ્રભુત્વ ન જામવા દેવું જોઈએ. આ જૂઠાણના ધણા નિબ્રાણુ અવશેષોનો બોળે અમે વહન કરીએ છીએ; જે કંઈ નિબ્રાણુ બની ગયું છે, જેની વેળા વીતી ગઈ છે તે બધું જવું જોઈએ. પણ એનો અર્થ એવો નથી કે એ જૂઠાણમાં જે કંઈ જીવંત હોય, પ્રાણુદાષી હોય, તેની સાથેનો સંબંધ પણ તોડી નાખવો અથવા તેને વિસારી મૂકવું. અમારી જાતિને સદૈવ પ્રેરણા આપતા રહેલા આદર્શોને, યુગયુગાન્તરોમાં હિંદની પ્રગ્નએ સેવેલાં સ્વપ્નાં-એને, પ્રાચીન કાળના અમારા પૂર્વજોના શાણપણને, તેમની ઊજળતી શક્તિ તેમ જ જીવન અને કુદરત પ્રત્યેના તેમના પ્રેમને, તેમની નિરાસાવૃત્તિ તેમ જ ચિંતના સાહસની ભાવનાને; તેમના હિંમતભર્યા વિચારોને, સાહિત્ય, કળા તેમ જ સંસ્કૃતિના ક્ષેત્રમાં તેમની અપ્રતિમ સિદ્ધિઓને, સત્ય, સૌંદર્ય અને સ્વતંત્રતા માટેના તેમના પ્રેમને, તેમણે નિર્માણ કરેલાં મૂળમૂળ મૂલ્યોને, જીવનનાં ગૂઢ રહસ્યોની તેમની સમજને અને તેમનાથી બિન્ન એવી બીજી

જીવનપ્રજ્ઞાવીઓ પ્રયેના તેમના ઔદાયને, ખીજ જનિઓ તેમ જ તેમની સાંસ્કૃતિક સિદ્ધિઓને પોતાનામાં સમાવી લઈ તેમને આત્મસાત્ કરવાની, તેમ જ લિન્ન લિન્ન તત્વોનો સમન્વય કરી વૈવિધ્યશાળી ને મિશ્ર સસ્કૃતિ ખીવવાની તેમની શક્તિને અમે કદી જૂની શકીએ એમ નથી. વળી જેમણે અમારી પુરાણી જાતિનું ધડનર કર્યું તેમ જ જે અમારાં સુપ્ત ચિત્તોમાં રહેલા છે તે અગણિત અનુભવોને પણ અમે ન જૂની શકીએ અમે એ બધું હરગિજ નહીં જૂનીએ તેમ જ અમાગ એ ઉમદા વાગસા માટે અમે સદૈવ ગૌરવ લેતા રહીશું. દિંદ એ બધું જૂને તો પત્રી હિં ન રહે, અને જેને લીધે તે અમારા પ્રેમ અને ગર્વનું પાત્ર બન્યું છે તેમાનું ઘણુંખરુ નષ્ટ થઈ જાય.

આ બધાં સાથેનો નહીં પણ તેના પર જેના થરો બામતા આવ્યા છે તેમ જ જેણે તેનું આત્મિક સૌંદર્ય તેમ જ હાદ્ દાકી દીધું છે તે યુગયુગાન્તરોનાં ધૂળ તેમ જ મેન, તેની જાનનાને નિષ્પ્રાણ ને વિકૃત બનાવનાર, તેને જડ ચોકગમા પૂરનાર અને તેના વિકાસને કુંપિત કરનાર નિષ્કૃતિઓ તેમ જ તેના પર થયેલા ગૂમડાઓ સાથેનો નાતો અમારે તોડવો જોઈએ. આ ગૂમડાઓ અમારે કાપી નાખવા જોઈએ, અમારા પ્રાચીન શાણપણના હાદ્ને નવેસરથી યાદ કરવું જોઈએ અને વર્તમાન પરિસ્થિતિ સાથે તેનો સુમેળ સાધવો જોઈએ વિચાર અને જીવનના પરપરાગત ચીલાઓમાથી અમારે બહાર નીકળવું જોઈએ ગતયુગોમાં તેમણે સારો ભાગ જીજ્યો હશે, અને તેમાં સારું તત્ત્વ હતુયે ખડું, પણ આજે તેમનું કશું મહત્ત્વ રહ્યું નથી અમારે સમગ્ર માનવજાતની બધી સિદ્ધિઓને અમારી પોતીકી કરવાની છે અને માનવીની રોમાચક સાહસયાત્રામાં ખીજઓની સાથે અમારે જોડાનાનું છે માનવીની આ સાહસયાત્રા આજે રાષ્ટ્રોની સરહદોમાં કે જૂતા વિભાગોમાં સીમિત રહી નથી, દુનિયા ભરમાં સૌને તે સ્પર્શે છે, એ વાત અમારે સમજવી જોઈએ ગતયુગો દરતા આજે એ સાહસયાત્રા વધારે રોમાચક બની છે જીવનને સાર્યકતા અર્પનારી સત્ય, સૌંદર્ય તેમ જ સ્વતંત્રતા માટેની ધગશ અમારે નવેસરથી પ્રગટાવવી જોઈએ અને જીવત દષ્ટિ ને સાહસની જાનના નવેસરથી ખીનવની જોઈએ ગત યુગોમાં એ જીવત દષ્ટિ અને સાહસની જાનનાના મજબૂત ને ટકાડિ પાપા પર અમારી ધમારતનું ચણતર કરનારા અમારા પૂર્વજોનું એ વિશિષ્ટ લક્ષણ હતું એક પ્રજા તરીકે અમે વયોવૃદ્ધ છીએ અને અમારી સ્મૃતિ માનવી પુરુષાર્થ તેમ જ માનવી ઇતિહાસના છેક ઉત્કાળ સુધી વિસ્તરેલી છે છતાં અમારા વર્તમાન સાથે સુમેળ સાધીને વર્તમાનને વિષે તરુણને જાજે એવો અદમ્ય હિંસાહ અને ઉત્થાસ અનુભવતા અને ભવિષ્યને વિષે અખૂટ શ્રદ્ધા રાખનારા તરુણ અમારે ફરીથી બનનાનું છે

અતિમ સ્વપ્ન જેવું કોઈ પગમતત્વ હોય તો તે સનાતન, અગર અને અવિભારી હોય જોઈએ પણ એ અનત, અનાતન અને અવિભારી સ્વપ્ન માનવીના અપૂર્ણ ચિત્ત વડે સાગ્રેપાગ પામી શકાતું નથી માનવીનું ચિત્ત સ્થગ મગની તેમ જ માનવી ચિત્તના વિમગ્ની ભૂમિકા અને તત્કાલીન પ્રચલિત આદર્શદષ્ટિની મર્યાદાની અદર મડુ બનું તો તેનો જૂઠ્ઠા અંશ પામી રહે ચિત્ત જોમ જોમ વિકસતું જાય છે અને પોતાનું ક્ષેત્ર વિસ્તારતું જાય છે તથા આદર્શ દષ્ટિઓ બદલાતી જાય છે ને તે સ્વપ્ન વ્યવન કરવા માટે નવા પ્રતીકો વપરાતા થાય છે તેમ તેમ તેની નરી માનુષ્યો પ્રગમ થાય છે, તેનું હૃદય જોકે હજી પણ તેનું તે જ રહ્યું હોય એમ અને અને તેથી સ્વપ્નને સદૈન શોધવાનું હોય છે, મદૈવ તેનું નવસસ્કરણ કરવાનું, તેનું રૂપાંતર કરવાનું તેમ જ તેને વિશ્વાસવાનું હોય છે, જેથી માનવીએ સમજ્યા પ્રમાણેનું એ સ્વપ્ન તેના વિચારની પ્રગતિથી તેમ જ માનવી જીવનના વિમગ્ની પાછળ પડી ન જાય તો જ તે માનવજાતને માટે જીવત અને અને જેને માટે તે જન્મી હોય તે તેની અંતરની ભૂખ સંતોષે ને વર્તમાનમાં તેમ જ ભવિષ્યને માટે માર્ગદર્શક થાય

પણ સ્વપ્નની કોઈકે માનુષ્ય ગતિયુગની રૂઢ ધાર્મિક માન્યતાને લીધે જડ થઈ ગઈ તો તે વિમગ્ન અને પ્રગતિ કરતું તેમ જ માનવજાતની બદલાતી જતી જરૂરિયાતો સાથે પોતાનો મેગ સાધતું અમૂકી જાય છે, તેની બીજી માનુષ્યો છુપાયેલી રહે છે અને પગીના યુગોના તાલીદના પ્રશ્નોને ઉકેલ મનાવવામાં તે નિષ્ફળ નીરડે છે એ એનનમય ન રહેતા જડ બની જાય છે, જીવનદારી પ્રેરણા ન રહેના નિષ્પ્રાણ વિચાર અને વિધિની વસ્તુ બની રહે છે અને ચિત્ત તથા માનવજાતના વિકાસના માર્ગમાં નડતરરૂપ અને છે જે યુગમાં એ ઉદ્ભવ યુ તેમ જ જે યુગની ભાના ને પ્રતીખના એને નાધા પડેશવરામાં આપ્યા હતા તે વખતે એ અમજાતું હતું તેના પ્રમાણમાં ધણુ મરિને હવે તે સમજાતું પણ હોતું નથી કેમ કે પગીના યુગમાં એના પૂર્વાપર સબધો મદ્યમાઈ ગયેના હોય છે, માનસિક વાતાવરણમાં દેરકાર થયેના હોય છે, નરી સામાજિક ટેવો તેમ જ રીતો ઉલ્લસી હોય છે અને એ સ્થિતિમાં એ પ્રાચીન લખાણોના ભારાથ અમજવાનું ધણી વાર મુશ્કેલ બની જાય છે એનું હાર્દ સમજવાનું તો વળી એથીયે મુશ્કેલ હોય છે વળી અરવિદ ઘેરે દર્શાવી આપ્યું છે તેમ પ્રત્યેક મધ્ય રતન ગમે એટલું સાચું હોય છતાંયે તેને એળી વખતે મર્યાદિત અને પરિપૂર્ણ કરનારા બીજા સ્વયોથી નિરાશ પાડીને લેવામાં આવે છે ત્યારે તે શુદ્ધિને કુલિત કરનારી ધંધળગ અને ગેરરસ્તે દોરનારી અધ માન્યતા અથવા મિદાત અને છે કેમ કે હાન્યતામાં દરેક મધ્ય જનિ તાજાનાણાનો એક તણ છે અને એ તાજાનાણાથી કોઈ એક તણને અનગ પાડીને લેવો ન જોઈએ

માનવજાતના વિકાસમાં ધર્મોનો ફાળો મોટો છે. તેમણે કેટલાંક મૂલ્યો અને ધોરણો દર્શાવ્યાં છે અને માનવજીવનના માર્ગદર્શન માટે કેટલાક સિદ્ધાંતો બતાવ્યા છે. પણ આ બધી સારી વસ્તુઓની સાથે તેમણે સત્યને દર્શાવેલાં બીજાંમાં ને રૂઢ માન્યતાઓમાં બંદીવાન કરવાનો પ્રયાસ પણ કર્યો છે તેમ જ થોડા વખતમાં પોતાનો મૂળ અર્થ ખોઈ બેસે ને કેવળ બાહ્યાચાર અને એવી વિધિઓ ને પ્રથાઓને ઉત્તેજન આપ્યું છે. પોતાની ચોતરફ વ્યાપી રહેલા અજ્ઞાત તત્ત્વને વિષે માણસના મનમાં ગૂઢતાની લાગણી તેમ જ ભય પેદા કરી તેમણે માત્ર અજ્ઞાત તત્ત્વને જ નહીં, સામાજિક પુરુષાર્થના માર્ગમાં જે કંઈ બાધા રૂપ થઈ પડે તેને સમજાવેલો પ્રયત્ન કરતાં પણ તેને વાળ્યો છે. કુતૂહલ, જિજ્ઞાસાવૃત્તિ તેમ જ વિચારને ઉત્તેજન આપવાને બદલે તેમણે કુદરતને, સ્થાપિત ધર્મવ્યવસ્થાને, વર્તમાન સમાજવ્યવસ્થાને તેમ જ જે કંઈ પ્રચલિત હોય તેને વશ વર્તવાની દિલસૂઝી ઉપદેશી છે. આ વિશ્વની પાછળ કાર્મિક નિયંત્રતા દેવી શક્તિ રહેલી છે એવી શ્રદ્ધાને પરિણામે સામાજિક ભૂમિકા પર અમુક પ્રમાણમાં બેજવાબદારીની લાગણી પેદા થઈ છે અને ભાવના તેમ જ વેવલા-પણાએ બુદ્ધિપૂર્વકની વિચારણા ને જિજ્ઞાસાનું સ્થાન લીધું છે. ધર્મે અસંખ્ય માણસોને સમાધાન આપ્યું છે અને પોતાનાં મૂલ્યોથી સમાજને સ્થિરતા બક્ષી છે એ નિર્વિવાદ છે, પણ માનવસમાજના પાયામાં રહેલી પ્રગતિ ને પરિવર્તનની વૃત્તિને તેણે રોકી છે.

દિલસૂઝીએ આ બધી બાધાઓ ટાળી છે અને વિચાર તેમ જ જિજ્ઞાસાને ઉત્તેજન આપ્યું છે. પણ જીવન અને રોજરોજના સ્વાલોચી અળગી પડીને સામાન્ય રીતે તે પોતાના એકદંડિયા મહેલમાં રહેતી આવી છે. આત્મતિક હેતુઓ પર તે પોતાનું સઘળું લક્ષ કેન્દ્રિત કરે છે પણ માનવીના જીવન સાથે તેમનો યોગ સંધી શકતી નથી. તર્ક અને બુદ્ધિ તેનાં માર્ગદર્શક છે અને તે તેને અનેક દિશાઓમાં ધણે આગળ લઈ ગયાં પણ તર્ક કેવળ ચિત્તનું ફરજદ છે અને હકીકત સાથે તેને લેવાદેવા હોતી નથી.

વિજ્ઞાને અંતિમ હેતુઓની અવગણના કરી અને માત્ર હકીકતો તરફ પોતાનું સઘળું લક્ષ કેન્દ્રિત કર્યું. તેણે ફૂદકે ને જૂસકે દુનિયાને આગળ ધકેલી, અગ્રગતી સંસ્કૃતિ જોળી કરી, જ્ઞાનના વિકાસ માટે અગણિત માર્ગો ખુલ્લા કર્યા અને માણસનું સામર્થ્ય એટલું વધારી મૂક્યું કે પોતાની આસપાસની ભૌતિક પરિસ્થિતિ પર તે વિજય મેળવી શકે ને તેને પોતે ધારે તેવું રૂપ આપી શકે એવું માનવાનું પહેલવહેલી વાર તેને શક્ય જણાવા લાગ્યું. માણસ આ પૃથ્વીના ગોળાની રાસાયણિક દૃષ્ટિએ, ભૌતિક દૃષ્ટિએ તેમ જ બીજા અનેક રીતે સરત બદલી નાખનાર એક નિર્સર્ગના બળ જેવો બન્યો. છતાં,

એ આખીયે યોગનાનો કાળુ સપૂર્ણપણે તેની મૂઠીમા આવેલો લાગતો હતો, પોતાની ઝંખના પ્રમાણે તેને સ્વરૂપ આપનાનો મોઠો ટાથવેંતમા આવેલો તેને જણાતો હતો ત્યાં કોઈક મહત્ત્વની ચીજની જીણુપ તેને માવૂમ પડી, કંઈક જીવંત તત્ત્વ ખૂટતુ તેને દેખાયુ અતિમ હેતુઓ વિષે વિજ્ઞાન તદ્દન અજાણુ હતુ એટલું જ નહીં, તાત્કાલિક હેતુની પણ તેને સમજ નહોતી કેમ કે વિજ્ઞાને જીવનના હેતુ વિષે આપણને કંઈ કંઈ નહોતુ વગી, માણુમે કુદરત પર પોતાનો આટલો બધો કાળુ જમાવ્યો હતો છતાં, પોતાની જાત પર કાળુ મેળવવાની શક્તિ તેનામા નહોતી અને તેણે પોતે પેદા કરેલા સદાસે દાટ વાળ્યો જીવવિદ્યા, માનસશાસ્ત્ર તેમ જ બીજા શાસ્ત્રોની નહીં નહીં શોધો અને જીવવિદ્યા ને પદાર્થ-વિજ્ઞાન વિષેની નહીં દષ્ટિ માણુસને પહેવાના કમતા પોતાની જાતને વધારે સમજવામા ને પોતાના પર વધારે કાળુ ગખનામા કદાચ મદદરૂપ નીવડે અથવા, વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમા થયેલી આવી પ્રગતિ માનવીના જીવન પર ખૂરતી અસરમારુ નીવડે તે પહેલાં જ માણુસ તેણે રચેલી મસ્કૃતિનો નાશ કરે ને તેને નવેમરથી આરભ કરવો પડે

વિજ્ઞાનને આગળ વધવાની તક આપવામા આવે તો તેની પ્રગતિની કોઈ મર્યાદા દેખાતી નથી આમ છતાં વિજ્ઞાનની અનુલોકનપદ્ધતિ માણુસના હરેક પ્રકારના અનુભવોને હમેશા લાગુ પાડી ન શકાય અને આપણને ચોતરફથી ઘેરીને જે અજ્ઞાત ને અજુખેડ્યો સાગર પડ્યો છે તેને તે પાર ન કરી શકે એમ બને હિન્દુસ્થાની મદદથી તે એ દિશામા કદાચ થોડી મજલ કાપે અને ભરદરિયે પણ ઝપવાવે એમ બને અને વિજ્ઞાન તેમ જ હિન્દુસ્થાની બને હારે અને આપણને છેલ્લે દે ત્યારે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા માટેની આપણી પામે બીજી જે કોઈ શક્તિ હોય તેના પર આપણે આધાર રાખવો પડશે કેમ કે આપણા ચિત્તનુ આજનુ બધારણુ જોતા અમુક હદથી આગળ જુદી જઈ ન શકે એમ લાગે છે

જુદી તેમ જ વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિની આ મર્યાદાઓ સમજી લીધા પછી પણ પૂરેપૂરી ચીનટથી આપણે તેમને વગગી રહેવું જોઈએ કેમ કે એના નક્કર પાયા વિના કોઈ પણ પ્રમારના સત્ય અથવા વસ્તુના સાચા સ્વરૂપની પકડ આપણે મેળવી શક્તા નથી આપણે કંઈ ન સમજીએ અને આ જગનના રહસ્યનો પાર પામવાના મિથ્યા પ્રયાસોમા ગોથા ખાયા કરીએ તેના કરતાં અજ્ઞાન સત્ય સમજવું અને તેને આપણા જીવનમા ઉતારવું બહેતર છે હરેક દેશ અને હરેક પ્રજા માટે વિજ્ઞાનનો વિનિયોગ આજે અનિવાર્ય બન્યો છે અને કોઈ પણ રીતે તે ટાળી શકાય એમ નથી, પણ વિજ્ઞાનના વિનિયોગ

કરતાં કંઈક વિશેષની જરૂર છે. વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિ, વિજ્ઞાનની સાહસિક છતાં વિવેચક પ્રકૃતિ, સત્ય તેમ જ નવા જ્ઞાનની ખોજ, કર્મી જોયા અને અજન્માવી જોયા વિના કોઈ પણ વસ્તુ સ્વીકારી લેવાનો ઇન્કાર, નવા પુરાવા પરથી આગળના નિર્ણયો અદલવાની શક્તિ, માની લીધેલા સિદ્ધાંત પર નહીં પણ પ્રત્યક્ષ જોયેલી હકીકત પર આધાર રાખવાનું વલણ, ચિત્તનું કડક નિયમન — આ બધું માત્ર વિજ્ઞાનના વિનિયોગ માટે જ નહીં, ખુદ જીવનને તેમ જ તેને સ્પર્શતા અનેક સવાલો ઉકેલવા માટે જરૂરી છે. વિજ્ઞાનના ઉપાસક હોવાનો દાવો કરનારા આજના ઘણા મોટા ભાગના વિજ્ઞાનીઓ પોતપોતાનાં નિશ્ચિત ક્ષેત્રોની બહાર એ બધું સર્વથા વિસારી, મૂકે છે. વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિ અથવા વલણ એક જીવનપ્રણાલી, વિચારસરણી, અને આપણા માનવબંધુઓ સાથે કાર્ય કરવાની તેમ જ તેમની સાથે સમાગમમાં આવવાની પદ્ધતિ છે અથવા હોવી જોઈએ. એ બહુ કપરી વાત છે અને થોડીઘણી સફળતાપૂર્વક પણ એ રીતે આચરણ કરી શકે એવા ગણ્યાગાંઠ્યા માણસો પણ આપણામાંથી મળવા દોઢલા છે. પણ આ ટીકા દ્વિલસૂત્રી તેમ જ ધર્મે આપણને આપેલા આદેશોને એટલી જ અથવા એથીયે વધારે લાગુ પડે છે; વૈજ્ઞાનિક માનસ માણસે કયે રસ્તે આગળ વધવું એ બતાવે છે. એ બંધનમુક્ત માણસનું માનસ છે. આપણે વિજ્ઞાનના યુગમાં જીવીએ છીએ, એમ આપણને કહેવામાં આવે છે, પણ એ વલણ દુનિયાભરમાં કયાંયે પ્રજામાં કે તેમના નેતાઓમાં જરા સરખું પણ દેખાતું નથી.

પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન અથવા ખાલ યા દૃશ્ય જગતનું જ્ઞાન એ વિજ્ઞાનનો કાર્યપ્રદેશ છે પણ એ જે માનસ પેદા કરે છે તે એ કાર્યક્ષેત્રની સીમા ઓળંગીને આગળ સુધી જઈ શકે છે. જ્ઞાનપ્રાપ્તિ, સત્યદર્શન તેમ જ માંગલ્ય ને સૌંદર્યનો અનુભવ એ માનવજીવનના અનિમ હેતુઓ છે એમ કહી શકાય. દૃશ્ય જગતને અંગેના સંશોધનની વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિ આ બંધાને લાગુ પડી શકતી નથી અને કાવ્ય ને કળાનો રસાસ્વાદ, સૌંદર્યજનિત લાગણી અને મંગળ તત્ત્વની આંતરિક અનુભૂતિ વગેરે જીવનની અત્યંત મહત્ત્વની માર્મિક બાબતો એના કાર્યપ્રદેશની બહાર છે. વનસ્પતિશાસ્ત્રી કે પ્રાણીશાસ્ત્રી પ્રકૃતિનું સૌંદર્ય તેમ જ તેની મોહકતા કદી અનુભવી ન શકે અને સમાજશાસ્ત્રીમાં માનવપ્રેમનો સદંતર અભાવ હોય એમ બને. પણ વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિના ક્ષેત્રની બહારના પ્રદેશમાં આપણે પહોંચીએ, ગિરિશૃંગો પરનાં દ્વિલસૂત્રીનાં દેવાલયોમાં જઈએ અને આપણે ઉન્નત ભાવનાઓ અનુભવીએ અથવા આ દૃશ્ય જગતની પાર રહેલા અજ્ઞાતના મહા-સાગર તરફ નજર કરીએ ત્યારે પણ વિજ્ઞાનની એ દૃષ્ટિ અને વલણ જરૂરનાં હોય છે.

ધર્મની પદ્ધતિ એથી સર્વથા બિન્ન છે. મુખ્યત્વે ઇન્દ્રિયમાનવી પેલી પારના પ્રદેશ સાથે એને લેવાદેવા હોવાથી તે ભાવના તેમ જ અંતઃપ્રેરણા કે સંપ્રેરણા પર આધાર રાખે છે. અને પછી તે જીવનને સ્પર્શતી બધી આગતોને એ પદ્ધતિ લાગુ પાડે છે. જેમનું અવલોકન કરી ચકાવ તેમ જ શુદ્ધિપૂર્વક જેમને વિષે સંશોધન કરી ચકાવ એવા પદાર્થોને પણ તે એ જ પદ્ધતિ લાગુ પાડે છે. સંગઠિત ધર્મ ઈશ્વરવિદ્યાનો આશરો લે છે અને આધ્યાત્મિક આગતો કરતાં ઘણી વાર તેને રચાપિત દ્વિતોની વધારે પડી હોય છે. તે જે વસ્તુને ઉત્તેજન આપે છે તે વિદ્યાનના વસ્તુથી તદ્દન બિલકુલ હોય છે. તે સંકુચિતતા અને અસ્પષ્ટતા, અધ્યક્ષ અને વહેમ તેમ જ લાગણીવેદ અને જડતા પેદા કરે છે. તે માણસના ચિત્તનાં દ્વાર બંધ કરી દે છે, તેને કુદ્ધિત કરે છે અને પરાધીન ને ગુલામ બનાવવા પેદા કરે છે.

વૌદ્ધેરે કહ્યું છે કે, ઈશ્વર ન હોત તોયે કોઈ ને કોઈ પ્રકારે તેને શોધી કાઢવો પડત. આ વાત સાચી હોય એમ લાગે છે અને સાચે જ માણસનું ચિત્ત આવી કોઈકે માનસિક મૂર્તિ અથવા ખ્યાલ નિર્માણ કરવાને સદા મથતું આવ્યું છે. અને ચિત્તના વિકાસ સાથે એ મૂર્તિ અથવા ખ્યાલનો પણ વિકાસ થતો ગયો છે. પણ ઈશ્વર હોય તોયે, એના તરફ જોવા ન કરવું અથવા તેના પર આધાર ન રાખવો એ ઇચ્છવા જોગ છે એવા એથી ઊંચલા વિધાનમાં પણ કંઈકે તથ્ય રહેલું છે. અતિભૌતિક અથવા પારલૌકિક વસ્તુઓ પર વધારેપડતો આધાર રાખવાથી માણસ સ્વાત્મની વૃત્તિ ખોઈ એસે અને તેની કાર્યદક્ષતા તેમ જ સર્જકશક્તિ મંદ પડી જાય એવો સંભવ છે અને ઘણી વાર એમ બન્યું છે પણ ખરું. છતાં આપણા ભૌતિક જગતથી પર એવા કોઈક ચેતન તત્ત્વ વિષેની કંઈકે શ્રદ્ધા, નૈતિક, આધ્યાત્મિક અને આદર્શવાદી કરપનાઓ વિષેનું કંઈકે આલંબન જરૂરી હોય એમ લાગે છે. કેમ કે નહીં તો આપણી પાસે જીવનનો કોઈ આધાર, ઉદ્દેશ અથવા રૂપેય રહેતું નથી. ઈશ્વર વિષે આપણે શ્રદ્ધા રાખીએ કે ન રાખીએ પણ કંઈકે વસ્તુમાં તો શ્રદ્ધા રાખ્યા વિના આપણો છુટકો નથી, પછી એને જીવનમયી સર્જકશક્તિ કહો અથવા વસ્તુમાત્રના હાડમાં રહેલી અને તેમને ગતિશીલ, પરિવર્તનશીલ ને વિકાસશીલ કરનારી જીવનશક્તિ કહો કે બીજું કોઈ નામ આપો. મનુષ્યને મુકાબલે જીવન જેમ સ્થાય છે તેટલી જ એ વસ્તુ અકળ પણ સ્થાય છે. જનપદેઅનપદે પણ આપણામાંના મોટા ભાગના લોકો કોઈકે અજ્ઞાન દેવની, કોઈકે વ્યક્તિમત, રાષ્ટ્રીય અથવા અંતરરાષ્ટ્રીય આદર્શની, શુદ્ધિપૂર્વક નિહાળતાં મિથ્યા લાગે એવા, પણ આપણને આગળ ને આગળ જવાને પ્રેરતા કોઈકે દૂરના લક્ષ્યની, સંપૂર્ણ મનુષ્યના અને વધારે સારી દુનિયાના કોઈકે અસ્પષ્ટ ખ્યાલની

આરાધના કરે છે અને તેની અગોચર વેદી પર આહુતિ આપે છે પૂર્ણતા ભવે અગ્રાધ્ય હોય પણ આપણા અંતરમાં રહેલું કૌર્ષિક શૂન, કૌર્ષિક અદમ્ય જીવનશક્તિ, આપણને આગળ ને આગળ ધકેલે છે અને અનતઝાગથી પેઠી દરપેઠી આપણે એ મંજલ કાપતા આપ્યા છીએ

જ્ઞાન આગળ વધતું જાય છે તેમ તેમ સક્રિયતા અર્થમાં ધર્મનું ક્ષેત્ર સંકોચાતું જાય છે જીવન અને પ્રગતિ વિષેની આપણી સમજ વધતી જાય છે તેમ તેમ દૈવી કારણો ખોળવાની જરૂર ઘટતી જાય છે જે કંઈ આપણે સમજી શકીએ તેમ જ જેનું નિયમન કરી શકીએ તેને વિષેની ગૂઢતા જતી રહે છે ખેતીની પ્રક્રિયાઓ, આપણો ખોરાક, આપણો પહેરવેશ, તેમ જ આપણા સામાજિક સંબંધો ને રહેણીકાણી એ બધા પર એક વખતે ધર્મની અને તેના મહાતોની આજુ પ્રસાર્તી હતી ધીમે ધીમે એ બધા તેના નિયમન માધી બહાર નીકળી ગયા છે અને વૈજ્ઞાનિક અભ્યાસનો વિષય બન્યા છે આમ છતાં એમાની ઘણીખરી બામતો, પરધાર્મિક માન્યતાઓ તેમ જ તેના પડખામાં રહેતા વહેમોની પ્રમદા અસર હજી પણ ટકી રહી છે અતિમ ગદસ્ય હજી પણ માનવી ચિત્તની પહોંચની બહાર રહ્યું છે અને એ બામતમાં એ જ સ્થિતિ ચાલુ રહેવાનો સંભવ છે પણ જેમની ભેદ ઉઠેલી શકાય એમ છે અને જે હજી અજાણની રહી છે એવી જીવનને અપર્શતી અનેક રહસ્યમય મામતો છે એ જોતા, અતિમ ગદસ્ય માટેની આટલી બધી બ્યાધુગતા ભાગ્યે જ જરૂરી કે વાજબી જણાય છે જીવનમાં સૃષ્ટિનું સૌંદર્ય હજી પણ રહ્યું છે એટલું જ નહીં, નવી નવી અને જેનો કદી અંત આવે એમ નથી એની શોધો કરવાને, જીવનનું સ્વર્ણન કરનારા તેમ જ તેને વધારે સમૃદ્ધ અને અધિક પરિપૂર્ણ બનાવનારા નવા નવા દષ્ટિપથો ઉધાવાને તથા નવી નવી જીવનપ્રણાલી પ્રસારવાને રોમાંચ સાહમ માટે હજી પણ એમાં પૂરતો અવકાશ છે

એથી ફિલસૂફી માથે વિજ્ઞાનની દષ્ટિ તેમ જ તેના વનજીનો સુયોગ સાધીને તેમ જ જે કંઈ એનાથી પર છે તેના તરફ પૂજ્યમાન રાખીને આપણે જીવન જીવતું જોઈએ આ રીતે આપણે, પોતાના વિજ્ઞાન પરમા, વર્તમાન તેમ જ ભૂતકાળને તેમના સરાળા બિચાણ અને બિડાણ અદિત આસરી લેતું તેમ જ ભવિષ્ય તરફ પ્રસન્નનાથી અને ધીરમબીર દષ્ટિથી નજર કરતું જીવનનું અખડ દર્શન ખીનરી શકીએ બિડાણો છે અને તેમની અવગણના કર્ષ શકે એમ નથી આપણી આસપાસ એવો પરચાયેલા સૌંદર્યની પડખે દુઃખ, દાઃ મારી, તેમ જ પાનનાઓ હમેશ રહે છે વગી માણસનું જીવન મુખ અને દુઃખનું આનંદ અને શોકનું ચિચિત મિથ્યું છે, એ જ રીતે માણસ જીવન ન પાઠ શીખી

શકે છે અને આગળ પ્રગતિ કરી શકે છે આત્માનું કષ્ટ અને તેની વેદનાઓ વડુણ હોય છે અને તેમા કોઈ ભાગ ભરી શકુ નથી. તેણે એકતાએ એ કમોડીમાથી પસાર થવાનું હોય છે અદાગના બનાવો તેમ જ તેના પરિણામોની આપણા પર પ્રભાવ અસર થાય છે, પણ આપણા ચિત્તને લાગતા મોથી ભારે આગતો તો આપણા અતગના ભયો તેમ જ અંતગના અધર્મોમાથી જ ઉદ્ભવે છે આજ ભૂમિમા પર પ્રગતિ ક્રાંતિ — આપણે હવે હોય તો એ ટરવી જ નોઈએ — આપણે સાથે સાથે આપણા અતગમા તેમ જ આપણી અને આપણી આસપાસની પરિસ્થિતિ વચ્ચે પણ શાન્તિ સ્થાપવી નોઈએ એ શાન્તિ આપણા દેહની ભૂમિ સતોષે છે એવું જ નહીં, માણસે મિયાગ અને કામના ક્ષેત્રમા પોતાની પ્રથમય યાત્રા આરબી ત્યારથી ઇતર પ્રાણીઓથી તેને નિરાળો પાડનારી તેની આતરિક પ્રેરણાઓ, આ આજે તેમ જ તેની સાહજની ભાવનાની ભૂમિ પણ સતોષે છે આ યાત્રાનું કોઈ અતિમ ધ્યેય કે અતિમ હેતુ છે કે કેમ તેની આપણને ખબર નથી, પણ એના લાભ છે ખરા, અને જે સિદ્ધ કરી શકાય એવા નજીક વાગનાં હોય છે અને જે વળી આગળ વધવા માટેની નવી પ્રસ્થાનભૂમિ થાય એવા ધ્યેયો તરફ તે આગળી ચીધે છે

નિરાને પશ્ચિમની દુનિયા પર પોતાની આજીવની છે અને દરેક જગ્યા ત્યાં આગળ તેના યરોગાન ગાય છે, જ્યાં પશ્ચિમના લોકોએ હજી પણ માચી નિરાનની દૃષ્ટિ કેળવી નથી તેમણે શરીર અને આત્માનો મજાક સુમેળ હજી પેદા કરવાનો છે હિંદમા ઘણી યાત્રાઓ અમારે ઘણું અતર માપવાનું છે એ ઉગાડ છે અને જ્યાં અમારા માર્ગમા મોની બાધાઓ પ્રમાણમા ઓછી હોના સભવ છે કેમ કે, યુગયુગાન્તરોથી હિંદના તત્ત્વચિંતનના — તેના પાછળના આરિભાવો સિવાય — પાયામા રહેતી વસ્તુ વૈમાનિક દૃષ્ટિ તેમ જ વનજી સાથે તેમ જ આનંદગાધ્રીપનાની ભાવના સાથે સુસંગત છે એ તત્ત્વચિંતનના પાયામા સત્ય માટેની નિર્ભય ઝોજ, માનવમાત્રની એક જ શ્રવમાત્રની દિનતા તેમ જ ઉત્તરોત્તર વધારે ને વધારે સ્વતંત્રતા તથા માનવ નિર્માણની રાધુ ને વધુ ઉચ્ચ ભૂમિકા તરફ લઈ જનારી વ્યક્તિ તેમ જ સમજિતી અમાધિત ને અન્યોન્યાયથી પ્રગતિ ગહેના છે

૧૦

રાષ્ટ્રીયતાના ખ્યાલનું મહત્ત્વ હિંદમા કરવાના જરૂરી દેરકારો

ભૂમાળ માટેની અધ ભક્તિ દાનિકાર છે તેના તરફનો અગુગો પણ નો જ દાનિ રક છે કેમ કે, એ બેમાથી એકેના પાયા પર ભવિષ્યની રચના કરી શકી નથી વનમાન તેમ જ ભવિષ્ય અનિવાર્ય રીતે જૂનકાળમાથી

રાષ્ટ્રીયતાના 'ખ્યાલનું' મહત્ત્વ : હિંદમાં કરવાના જરૂરી ફેરફારો ૭૦૫

ઉદ્ભવે છે અને તેનો પાસ તેમને લાગેલો હોય છે. આ વાત જૂલવી એ.પાપા વિના , ચલુતર કરવા જેનું અને રાષ્ટ્રના વિકાસનાં મૂળ કાપી નાખવા જેનું છે. પ્રજા પર અસર કરનારાં સૌથી પ્રમુખ બળોની એ અવગણના કરવા જેનું છે. રાષ્ટ્રીયતા તત્ત્વનઃ જૂતકાળની સિદ્ધિઓ, પરંપરાઓ તેમ જ અનુભવોની સંચિત સ્મૃતિ છે. અને રાષ્ટ્રીયતા પહેલાં કોઈ પણ વખતે હતી તેના કરતાં આજે વધારે પ્રમુખ છે. ધણી લોકો માનતા હતા કે રાષ્ટ્રીયતાના દિવસો હવે વીતી ગયા છે અને આધુનિક દુનિયાની ઉત્તરોત્તર વધતી જતી આંતરરાષ્ટ્રીયતાની વૃત્તિઓને તેણે માર્ગ કરી આપવો જોઈએ. મજૂરોની દુનિયાની જૂમિકાવાળા સમાજવાદે રાષ્ટ્રીય સંસ્કૃતિને ક્ષીણપ્રાણ થતા જતા મધ્યમ વર્ગની સાથે સંકળાયેલું કંઈક ગણીને તેની ડેકડી કરી છે. ખુદ મૂડીવાદ પણ કાટોલો રચીને તેમ જ એક જ ધંધો કરનારી દેશની જુદી જુદી બધી વેપારી પેઢીઓનાં જોડાણો કરીને ઉત્તરોત્તર વધુ ને વધુ આંતરરાષ્ટ્રીય થતો ગયો અને તેણે રાષ્ટ્રીય સરહદો ઓળંગી. વેપારરોજગાર અને લેવડદેવડ, અવરજવરની તેમ જ માલની હેરફેરની સુગમતા, રેડિયો અને સિનેમા આ બધી વસ્તુઓએ આંતરરાષ્ટ્રીયતાનું વાતાવરણ પેદા કરવામાં અને રાષ્ટ્રીયતાના દિવસો હવે ભરાઈ ચૂક્યા છે એવો ભ્રમ પેદા કરવામાં ફાળો આપ્યો.

આમ છતાં જ્યારે જ્યારે કટોકટી પેદા થઈ છે તે હરેક પ્રસંગે રાષ્ટ્રીયતા ફરીથી પ્રગટ થઈ છે, લોકમાનસ પર તેણે પોતાનો પ્રભાવ જમાવ્યો છે અને તેની પુરાણી પરંપરાઓમાંથી પ્રજાએ આશ્વાસન અને બળ મેળવ્યાં છે. જૂતકાળની તેમ જ રાષ્ટ્રની અસ્મિતાની એ પુનઃ શોધ ચાલુ જમાનાની નોંધવા જેવી ખીના છે. આંતરરાષ્ટ્રીય જૂમિકા પરના કાર્યના સૌથી આગળ-પડતા પુરસ્કર્તાઓ માનવામાં આવતા હતા તે મજૂર વર્ગના લોકોમાં જૂતકાળની પરંપરાઓ તરફ પાછા ફરવાની આ વૃત્તિ સૌથી વધારે પ્રમાણમાં જોવામાં આવી છે. યુદ્ધ કે એવી જ કોઈ ખીજ કટોકટી તેમની આંતરરાષ્ટ્રીયતા ઓગાળી નાખે છે અને રાષ્ટ્રીય દેય તેમ જ ભયના તેઓ ખીજ સમૂહો કરતાં પણ વધારે પ્રમાણમાં શિકાર બને છે. સોવિયેટ સંઘમાં તાજેતરમાં જે ફેરફાર થયો છે તે આનો નોંધવા લાયક દાખલો છે. તેનું પાયાનું સામાજિક ને આર્થિક તંત્ર કોઈ પણ રીતે ફગાવી દીધા વિના તે વધારે રાષ્ટ્રવાદી બન્યું છે અને આંતરરાષ્ટ્રીય મજૂર વર્ગની અપીલ કરતાં માતૃજૂમિની અપીલ ત્યાં આજે ઘણી પ્રમુખ બની છે. રાષ્ટ્રના ઇતિહાસની મશહૂર વ્યક્તિઓની સ્મૃતિ ફરીથી સજીવન કરવામાં આવી છે. અને તેઓ સોવિયેટની પ્રજાનાં વીર પુરુષો અને વીરોગનાઓ બન્યાં છે. આ યુદ્ધમાં સોવિયેટની પ્રજાની પ્રેરણાદાયી કામગીરી, એમાં તેમણે બતાવેલાં કૌત ને એકતા એ ત્યાંની સમાજવ્યવસ્થાને તેમ જ

અર્થવ્યવસ્થાને આભારી છે એ વિશે શંકા નથી. એ સમાજવ્યવસ્થા તેમ જ અર્થવ્યવસ્થા સમાજની સર્વતોમુખી પ્રગતિમાં પગિણી. એને લીધે માલના યોગનાપૂર્વકના ઉત્પાદન ને વપરાશની દિશામાં પ્રગતિ થઈ, વિજ્ઞાન તેમ જ તેના વિનિયોગમાં પ્રગતિ થઈ અને નેતૃત્વ માટેની અષ્ટૃ શક્તિ તેમ જ આવડતને અવકાશ મળ્યો તથા જ્વલંત અને પ્રતિભાસંપન્ન નેતાઓ પણ પાડ્યા. પરંતુ અમુક અંશે આ બધું રાષ્ટ્રીય સ્મૃતિઓ તેમ જ પરંપરાઓ સજીવન કરવામાં આવી તેને તેમ જ વર્તમાન સમય જેનું ફરજદ છે એવા જૂનકાળ વિષેના નવા ભાનને આભારી હોય એ પણ સંભવિત છે. રશિયાની આ રાષ્ટ્રીયતાની દૃષ્ટિ એ જૂની દબની રાષ્ટ્રીયતા છે એમ ધારવું બરાબર નથી. જૂની દબની રાષ્ટ્રીયતા એ ખસૂસ નથી જ. ક્રાંતિના જન્મરદસ્ત અનુભવો તેમ જ તે પછીની ઘટનાઓ જૂઠ્યાં જૂઠી શકાય એમ નથી અને સમાજવ્યવસ્થામાં તેમ જ મનોદશામાં એને પરિણામે થયેલા ફેરફારો કાયમ રહેવાના છે. એ સમાજવ્યવસ્થામાંથી અનિવાર્ય રીતે અમુક પ્રકારની આંતરરાષ્ટ્રીયતાની દૃષ્ટિ ઉદ્ભવ્યા વિના રહેતી નથી. આમ છતાં ફરીથી પ્રગટ થયેલી રાષ્ટ્રીયતા નવા વાતાવરણને અનુરૂપ અને પ્રજાની તાકાત વધારનારી છે.

સોવિયેટ રાજ્યનો વિકાસ તેમ જ ખીજ દેશોમાંના સામ્યવાદી પક્ષોની અડતીપડતીને મુકાબલો બોધપ્રદ થઈ પડે એવો છે. સોવિયેટ ક્રાંતિ થયા પછી તરત જ દુનિયાના બધા દેશોમાં ધણા લોકોમાં અને ખાસ કરીને મજૂર વર્ગના લોકોમાં ઉત્સાહનું પહેલવહેલું મોજું ફરી વળ્યું હતું. એમાંથી સામ્યવાદી જૂથો અને પક્ષો પેદા થયા પછી આ જૂથો અને તે તે દેશના મજૂર પક્ષો વચ્ચે ઝડપ પેદા થયા. સોવિયેટની 'પંચવર્ષી' યોજનાના ગાળા દરમ્યાન ઉત્સાહ ને રસનું ખીજું મોજું ફરી વળ્યું અને એની અસર મજૂર-વર્ગ કરતાં પણ મધ્યમવર્ગી શ્રદ્ધિજીવી લોકો પર વધારે થઈ. સોવિયેટ સંઘમાં સાફસૂફીની પ્રયત્તિ આશી, ડેટલાક આગળપડતા સામ્યવાદીઓ પર રાજક્રોહનો આરોપ મૂકીને ખાસ અદાલતોમાં તેમના પર કામ ચલાવવામાં આવ્યું અને તેમને આકરી સજાઓ કરવામાં આવી ત્યારે એની સામે સર્વત્ર અણગમતની લાગણી પેદા થઈ. ડેટલાક દેશોમાં સામ્યવાદી પક્ષોને દાખી દેવામાં આવ્યા, ખીજા ડેટલાકમાં તેમણે પ્રગતિ કરી. પણ દુનિયાભરમાં લગભગ બધે જ તેઓ તે તે દેશના સંગઠિત મજૂર પક્ષો સાથે અથગમણમાં આવ્યા એ અમુક અંશે સંગઠિત મજૂર પક્ષોની સ્થિતિયુક્ત નીનિને આભારી હતું પણ સામ્યવાદી પક્ષ પરદેશીઓની ટોળા જેવો છે અને તે રશિયાની દોરવણી પ્રમાણે કાયદે છે એની સર્વત્ર પ્રચરેલી લાગણી એને મારે વધારે જવાન-દાર હતી મજૂર પક્ષોના ધણા લોકો સામ્યવાદ તરફ સહાનુભૂતિભર્યું વલણ

ધરાનના હતા ત્યારે પણ તેમના હાડમા ગહેની રાષ્ટ્રીયતાની ભાવના સામ્યવાદી પક્ષના સદકારનો સ્વીકાર કરનામા આડે આની મોનિયેટની નીતિમા થયેલા અનેક ફેરફારો રશિયાના સબધમા સમજી શકાય એના હતા પણ બીજા દેશોના સામ્યવાદી પક્ષો તે તે દેશને માટે પણ તેની તરફેણ કરતા હતા એ ન સમજી શકાય એવું હતું રશિયાને માટે જે સારું હોય તે અન્ય બાકીની દુનિયા માટે પણ સારું હોય એમ માની લઈને ચાલીએ તો જ એ સમજી શકાય એમ હતું આ સામ્યવાદી પક્ષો કેન્દ્રાક શક્તિશાળી અને કર્તવ્યનિષ્ઠ શ્રીપુરુષોના બનેલા હોવા છતાં પ્રજાની રાષ્ટ્રીયતાની ભાવના સાથેનો સંપર્ક તેઓ ગુમાવી મેઘ અને એ રીતે પોતે નમગા પડ્યા સોવિયેટ રાજ્ય સહ રાષ્ટ્રીય પર પરા સાથે અનુસંધાન સાધતી નથી કડીઓ નિર્માણ કરતો હતો ત્યારે, બીજા દેશોના સામ્યવાદી પક્ષો ગાંધીય પર પરાથી દૂર ને દૂર ખસતા જતા હતા

બીજા દેશોમા શું મન્યુ તે વિશે હું વધારે માહિતીથી કંઈ શકુ એમ નથી, પણ એવું હું જાણુ છું કે, હિંદમા સામ્યવાદી પક્ષ પ્રજાના માનસમા ધર કરી બેઠેલી રાષ્ટ્રીય પર પરાથી તદ્દન અજાણ પડી ગયેલો છે અને તેને વિશે સાચું જાણુ છે તે એમ માને છે કે સામ્યવાદમા ભૂતપૂર્ણ વિશેનો તિરસ્કાર ગર્ભિતપણે અન્ય રહેલો છે તેને મન દુનિયાના ઇતિહાસનો આરંભ ૧૮૧૭ની સાલના નવેમ્બર માસથી થયો છે તેમ જ આગળનું મધુ અને માટેની તૈયારીપ ને અસહ્યની દિશામા લઈ જનારું હતું સામાન્ય રીતે, અમખ્ય લોકો જ્યાં લગભગ ભૂખમરાની સ્થિતિમા હોય છે અને જેનું અર્થતંત્ર ભાંગી પડ્યા હોય છે એના હિંદ જેવા દેશમા સામ્યવાદની અસર બહોળા પ્રમાણમા થઈ જોઈતી હતી એક રીતે એની ઈર્ષક અસ્પષ્ટ અસર થઈ છે, પણ સામ્યવાદી પક્ષ એનો લાભ ઉઠાવી શકે એમ નથી કેમ કે, રાષ્ટ્રીયતાની ભાવનાના પ્રવાહથી તે સદતર વિખૂટા પડી ગયો છે અને તે એની ભાવના બોલે છે કે લોન્ડનમાથી તેનો પડધો જાતો નથી એ એક નાનકડું પણ શક્તિશાળી જૂથ છે અહીંની ભૂમિમા એણે સાચા મૂળ નાખ્યા નથી

આ માન્યતામા હિંદમા એકલો સામ્યવાદી પક્ષ જ નિષ્ફળ નીવડ્યો છે એવું નથી બીજા કેન્દ્રાક આધુનિક તેમ જ આધુનિક રહેણીકરણી અને નીતિરીતિની બહારો હાકે છે પણ તેમને આધુનિકતાની ભાવનાની તેમ જ પશ્ચિમની સંસ્કૃતિના હાર્દની સાચી પિંચા નથી અને તેમની પોતાની સંસ્કૃતિને વિશે તેઓ તદ્દન અજાણ છે સામ્યવાદીઓની પેઠે તેમને પ્રેરણા આપનારો કેઈ આદર્શ, તેમને આગળ ને આગળ ધકેલનાર કેઈ પ્રેરક બળ તેમની પાસે નથી તેઓ પશ્ચિમની સંસ્કૃતિના કેન્દ્રાક બાહ્યાચારો તેમ જ

બાહ્ય શબ્દગણો અદ્વિત કરે છે (ઘણી વાર તેઓ તેની કેટલીક ન ઇચ્છવા જોગ થીજો પણ અપનાવે છે) અને પોતે એક પ્રગતિશીલ સંસ્કૃતિના અગ્રેસરો છે એવી કલ્પનામાં રાખ્યા કરે છે. અલગથી ને છીછરા છતાં પોતાને વિશે ખૂબ કાંકો રાખનારા આ લોકો મુખ્યત્વે ગણ્યાગાંધ્યાં મોટાં શહેરોમાં રહે છે અને પૂર્વની કે પશ્ચિમની એમ બેમાંથી એકે સંસ્કૃતિ સાથેના જીવંત સંપર્ક વિનાનું કૃત્રિમ જીવન ગાળે છે.

માટે, રાષ્ટ્રની પ્રગતિ નથી થઈ શકતી જ્યારણ પુનરાવર્તન કરવાથી કે નથી થઈ શકતી તેનાથી વિમુખ થવાથી. નવી પ્રજાવીઓ અનિવાર્યપણે અપનાવવી જોઈએ, પણ જૂની સાથે તેમનો મેળ બેસાડવો જોઈએ. કેટલીક વાર નવી પ્રજાવી ધણી બિન હોવા છતાં આગળની પ્રજાવીઓના જોડે દેખાય છે, એ રીતે જૂનાકાળથી ચાલતા આવેલા અખંડ ને એકધારા વિકાસની લાગણી પેદા કરે છે અને જાતિના ધર્મતાસની લાંબી સાંકળની એક કડી બને છે. હિંદનો ઇતિહાસ, આ રીતે દાખલ કરવામાં આવેલા ફેરફારોની, જૂના વિચારોને બદલાવી જતી પરિસ્થિતિ સાથે જંધબેસતા કરવાની નિરંતર ચાલતી પ્રક્રિયાની, જૂની પ્રજાવીઓમાંથી નવીમાં સંક્રાંતિ થવાની અસાધારણ તવારીખ છે. એને લીધે સાંસ્કૃતિક વિશ્લેષનો ભાવ એમાં જણાતો નથી અને વખતો-વખત અનેક ફેરફારો થતા રવા હોવા છતાં છેક મોઢન જો દેખેના સમયથી આજ સુધી સંસ્કૃતિનો અખંડ અને એકધારો અવાહ ચાલ્યો આવે છે. એમાં જૂનાકાળ માટે તેમ જ પરંપરાથી ચાલતાં આવેલાં બાહ્ય સ્વરૂપો માટે ભક્તિભાવ હતો, પણ સાથે સાથે ચિત્તની સ્વાધીનતા ને મુક્તિ તેમ જ ભાવનાનું ઔદાત્મ્ય પણ હતું. એથી ઘણી વાર બાહ્ય સ્વરૂપો તેનાં તે રહેતાં, પણ તેમનું હાઈ નિરંતર બદલાતું રહેતું. બીજી કોઈ પણ રીતે એ સમાજ હજારો વરસ સુધી ટકી શક્યો ન હોત. માત્ર જીવંત અને વિકાસશીલ ચિત્ત પરંપરાગત બાહ્ય સ્વરૂપોની જડતા પર વિજયી થઈ શકે, અને કેવળ એ બાહ્ય સ્વરૂપો તેને અખંડિતતા અને સ્થિરતા અપી શકે.

પણ આ સમગ્રવાયે અનિશ્ચિત બને અને એની એક બાજુ જોરાવર બને ને બીજીને અમુક અંશે દાબી દે એમ બને. હિંદમાં કેટલાક સામાજિક બાહ્યાચારોની સાથે ચિત્તની અસાધારણ સ્વતંત્રતા અવર્તતી હતી. આ બાહ્યાચારો આખરે ચિત્તની સ્વતંત્રતા પર અસર કરનારા નીવડ્યા અને સિદ્ધાંતમાં નહીં તો વ્યવહારમાં તેને વધારે જડ ને મર્યાદિત બનાવી. પશ્ચિમ યુરોપમાં આવી ચિત્તની સ્વતંત્રતા પણ નહોતી અને સામાજિક બાહ્યાચારનાં ધોરણો પણ એટલાં કડક નહોતાં. ચિત્તની સ્વતંત્રતાને માટે યુરોપને લાંબી લડન ચલાવવી પડી અને તેને પરિણામે સામાજિક બાહ્યાચારો પણ બદલાયા.

ચીનમાં ચિત્તની લક્ષ્યીતા હિંદના કગ્તા પણ વધારે પ્રમાણમાં હતી અને ચાનતી આવેથી પણ પરાને માટે તેને આટઆટલો પ્રેમ તેમ જ રાગ હોના છતાં એ ચિત્તે પોતાની લક્ષ્યીકતા અને તેના બધારણમાં રહેતું ઔદાર્ય કદી પણ ગુમાવ્યા નથી પરંપરાને લીધે ફેરફારો વિનંતામાં ખરા પણ એ ચિત્ત ફેરફારોથી કદી ડર્યું નથી, તેણે જૂના ખીના જોડે જળવળી રાખ્યા ચીની સમાજે હિંદમાં હતી તેના કરતાં પણ વધારે પ્રમાણમાં સમગ્રતા અને સુસ્થિતિ પેદા થયાં ને અને ફેરફારો થયા છતાં તે ટગરો વરસ સુધી ટકી રહ્યા ખીજા દેશો કરતાં ચીનને એક સૌથી મોટો લાભ એ હતો કે, શાસ્ત્રના કોઈ ફક્ સિદ્ધાંતની નાગચૂડમાંથી તેમ જ સકુચિત ને કુચિત ધાર્મિક દૃષ્ટિથી તે તદ્દન મુક્ત હતું અને શુદ્ધિ તેમ જ સામાન્ય સમજ પર તે વિશ્વાસ રાખતું હતું ખીજા દેશોને મુઝામલે ચીને પોતાની સંસ્કૃતિનું ચલુતર ધર્મના પાયા પર ઓછા પ્રમાણમાં કર્યું છે તેણે એનું ચલુતર ખામ કરીને નીતિ અને સદાચાર તેમ જ માનવજીવનના વૈરિધ્યની ઊડી સમજના પાયા પર ર્યું છે હિંદમાં ચિત્તની સ્વતંત્રતા ગમે તેટલી મર્યાદિત હોય પણ અહીં બ્યવહારમાં તેનો સ્વીકાર પ્રવામાં આવ્યો હતો તેથી નના વિચારોને માટે દ્વાર અહીં મધ કરી દેનામાં આ પા નથી જીવન વિધેની જેમની દૃષ્ટિ વધારે શાસ્ત્રજડ છે મ્દર હોય તેના દેશો કરતાં અહીં નવા વિચારો પર વધારે પ્રમાણમાં વિચાર ચનાનમાં આવે છે અને તેમને અપનાવી શકાય છે હિંદની સંસ્કૃતિના મૂળભૂત આદર્શો વ્યાપક છે અને કોઈ પણ વાતાવરણને પરિસ્થિતિ સાથે તેમને મધમેસતા કરી શકાય છે ઓગણીસમી સદીમાં યુરોપને હચમચારી મૂખનાર વિજ્ઞાન અને ધર્મ નચ્ચેનો ઉગ્ર ઝઘડો હિંદમાં સભરી ન શકે, તેમ જ વિજ્ઞાનના વિનિયોગને લીધે થતા ફેરફારો એ આદર્શના વિરોધી પણ ન નીવડત હમેશાં ખનતું આ યુ હતું તેમ એવા ફેરફારો હિંદના ચિત્તમાં નિશક ખગલગાટ પેદા કરત પણ તેમની સામે કમગ્નસાને કે તેમને ફેકી દેનાને મદલે પોતાની આદર્શદૃષ્ટિથી તે તેમને શુદ્ધિ સમત ખનાવત અને પોતાના માનસિક ચોખ્ખામાં તેમને મધમેસતા કરત આ પ્રક્રિયા દરમ્યાન જૂની દૃષ્ટિમાં અને મહત્ત્વના ફેરફારો દાખન થાય એ સભવિત છે પણ એ બહારથી લદાયેના નહીં પણ પ્રજાની સારસ્કૃતિ જૂમિમાંથી સ્વાભાવિક રીતે જ જગતા જણારો પેહેનાના પ્રતા આવે એ વાત વધારે મુરકેન મની ગઈ છે એનું મનુ એ છે કે, લાગા સમયથી હિંદનો વિમસ અમ્પી ગયો અને મોગ તેમ જ સગીન સુધાગઓ તાળીદે મવાનુ જરૂરી થઈ પડ્યું છે

પગ એ પાયાના આદરોની આસપાસ જે જડ ચલતુ થયું છે, જે આજે મોઘૂ છે અને અમને ગૂંગાની રથુ છે, તેની માથે સઘર્ષ પેડ થયા વિના નહીં ગદે 'એ ચલતુર અવરય દુર થયું જોઈએ એનો મોટો ભાગ તત્વત ખરામ છે તેમ જ જમાનાની બાનાથી વિરુદ્ધ છે જેઓ અને જાગી રાખ્યા માગે છે તેઓ દિવની મરુતિના આદરોની કુમેરા કરે છે, કેમ કે, તેઓ કુદન અને ધીરને સેગબેગ કરે છે અને એ ગીતે કુદનને દૂષિત કરે છે એ બંનેને અગા પાડવાનું અથવા એ બે વચ્ચેની નિશ્ચિત સીમા નક્કી કરવાનું મુશ્કેલ છે અને એ બાવતોમા મોટો મતભેદ જાગ્યા મલમ છે પણ એ બંનેને અગા પાડનારી નિશ્ચિત સીમા નક્કી કરવાની જરૂર નથી જીવનની પરિવર્તનશીલતા તેમ જ ધર્મનાઓની ધર્મ ધર્મ કુદન અને ધીર વચ્ચેની એ સીમા આખી આપશે હુનરવિદ્યાનની શુ કે દિનસૂફીની શુ હરેક પ્રમાણની પ્રગતિ માટે ખુદ હુનર નાથે, સામાજિક જરૂરિયાતો સાથે તેમ જ દુનિયાની હુનર ચાલવો માથે નિષ્ઠતા સપર્ષની જરૂર છે આરા પ્રમાણના સપર્ષ વિના અશ્વિનતા આવે અને વીર્યશાનિતા તેમ જ સર્જકશક્તિનો આસ થાય છે પણ અમે એ સપર્ષ જાગીએ અને તેમના સરસંગે અપનારીએ તો જેને અમે મન્યવન લેખતા આપ્યા છીએ તે અમારી મૂળભૂત વિશિષ્ટતાઓ શુમાવ્યા વિના જીવનસ્થિતાના વળાંકવાળા પ્રવાહ સાથે અમારો સુમેગ સાધી રખીશું

જૂનાગમા જ્ઞાન વિષેની અમારી દષ્ટિ મમન્યકારી રહી છે પણ તે દિવમા જ મીમિત હતી એમીમા અથવા મર્યાદા ચાનુ રહી અને ધર્મ ધર્મે સમન્વય રી દષ્ટિનું સ્થાન વધુ પ્રમાણમા પૃથક્કર્ષી દષ્ટિએ લીધું હવે અમારે સમન્વયકારી બાજુ પર વધારે ભાર મર્યાદા જોઈએ અને સમગ્ર દુનિયાને અમારે અગ્યામનું લેન બનાવવું જોઈએ ધણાખરા લોકો આટલા આટલા સમય મુધી જેમા રહેતા આપ્યા છે તે વિચાર અને આચારના સામ્રાટ મીનામાથી હાર નીમવા હોય તો હરેક રાષ્ટ્ર તેમ જ વ્યક્તિએ આ સમન્વય પર ભાગ મૂકવાની જરૂર છે વિજ્ઞાનની પ્રગતિ તેમ જ વ્યવહારમા તેના વિનિયોએ અમારે માટે આ શમ્ય ના થુ છે અને છતાં ખુદ નવા જ્ઞાનની અતિશયતાએ એની મુશ્કેલી વધારી મૂકી છે એકાગી વિશેષજ્ઞાને લાંબે વ્યક્તિનું જીવન અમુક મીનામા કુલિન થઈ જાય છે અને ઉદ્યોગના ક્ષેત્રમા માણસનો પરિશ્રમ કોઈ એક સમય વસ્તુનો કોઈ ને કોઈ નુ નાનખડો ભાગ બનાવવાના પ્રયત્નમા મર્યાદિત રઈ જાય છે જ્ઞાન અને કાર્યના ક્ષેત્રમા આવા પ્રકારની વિશિષ્ટ તજ્જ્ઞાના અથવા વિશેષજ્ઞતાનો ખપ રહેવાનો જ, પણ માનની જીવન વિષે તેમ જ યુગયુગાન્તરોમા માનનીના સદ્યને વિષે મમન્યકારી દષ્ટિ કેળવવાની

આવશ્યકતા કોઈ પણ વખતે હતી તેના કરતા આજે વધારે છે એ દૃષ્ટિને બુદ્ધિગામી તેમ જ વર્તમાનકાળનો ખ્યાલ ધરવો પડશે અને દુનિયાના મધ્ય દેશો તેમ જ બીજી પ્રજાઓનો સમાવેશ પોતાના ક્ષેત્રમાં ધરવો પડશે એ જ રીતે કદાચ અમે અમારી રાષ્ટ્રીય ભૂમિમાં તેમ જ સંસ્કૃતિ ઉપરાંત બીજી પ્રજાઓ તેમ જ તેમની સંસ્કૃતિઓની કદર કરતા શીખીશું અને બીજા દેશોની પ્રજાઓ સાથે સહકારથી કાર્ય કરવાની તેમ જ તેમને સાચા સંરક્ષણમાં સમજવાની શક્તિ કેળવીશું એ રીતે અમે આજની વિભિન્ન વ્યક્તિઓને બદલે સર્વાંગસંપૂર્ણ વ્યક્તિઓ નિર્માણ કરવામાં પણ અમુક અરો સફળ થઈશું. પ્લેટોના રાષ્ટ્રોમાં અમે ‘અનંત મળ અને અનંત જીવનના દ્રષ્ટા બનીએ માનવજાતે એકબીજા કરેલા અપૂર્ણ ખજાનામાંથી પોપણ મેળવીએ, તેમાં ઉમેરો કરીએ અને લખિયને માટે ચણતર કરવામાં તેનો નિનિયોગ કરીએ.

આધુનિક સમયમાં વિજ્ઞાનની આટની બધી પ્રગતિ થઈ છે અને આત્મ રાષ્ટ્રીયતાની આટની બધી નાતો થાય છે છતાં જાતિનાદની ભાવના તેમ જ બેદબાવ પેદા કરનારા બીજા બળો ઇતિહાસમાં આગળના કોઈ પ્રસંગે હતા તેનાથી વધારે નહીં તો તેટલા આજે દેખાય છે એ એક નિમિત્ત અને સૂચક હકીકત છે. રાષ્ટ્ર રાષ્ટ્ર વચ્ચે અથવા માણસની ભાવનામાં એકરાગ પેદા ન કરી શકનાર એ મધ્ય પ્રગતિમાં ઇર્ષક બિજુપ દેવી જોઈએ વધુ પ્રમાણમાં સમય તેમ જ માનવજાતના અનુભવના સંવિત સંગ્રહ સમાં બુદ્ધિગામી શાણપણ પ્રત્યેની થોડીક નમ્રતા નવો દૃષ્ટિપથ તેમ જ વિશેષ એકરાગ પ્રાપ્ત કરવામાં કદાચ મદદરૂપ થાય એમ અને જેમણે બૂત જાને છે નિસારી મૂંઝો છે અને જેઓ કેવળ વર્તમાનમાં રમ્યાપર્યા રહીને અતિવેગીનું દેવન ગાળે છે તેમને માટે ખાસ કરીને એ વધારે જરૂરી છે પણ હિંદ જેવા દેશો માટે એના કરતા જુની વસ્તુ પર ભાગ મૂકવાની જરૂર છે કેમ કે, જૂનમળ અમને વધારેપડતો વગગી રહ્યો છે અને વર્તમાનની અમે અગચ્છના મરી છે અમારે સક્રિય ધાર્મિક દૃષ્ટિ પારનૌકિક ને તાત્વિક વિચારણાઓ માટેની ન્યાયગત, ધાર્મિક નિધિઓ તેમ જ આધ્યાત્મિક લાગણીવેદમાં રતી ચિત્તના શિસ્તની શિયિનના વગેરે તત્વા જોઈએ કેમ કે તે અમારી જાતને તેમ જ જગતને સમજવામાં આગ્રા આવે છે અમારે વર્તમાન સાથે, આ દેવન સાથે, આ જગત સાથે તેમ જ અમને ચોતરફથી ઘેરી રહેતી અનંત વિવિધતા નાળી આ પ્રકૃતિ અથે બાથ બીજાની છે કેનાર હિંદુઓ વેદમંત્ર તરફ પાછા જવાની નાતો કરે છે, કેનાર લોકો ધરવામની અિતાક્તના સ્વપ્ના મવે છે આ મરી મિથ્યા કલ્પનાઓ છી કેમ કે જૂનમળમાં પાણુ નર્તિ રામાનું નથી

અને એ ધર્મજ્ઞાનને જાણતું હોય તોપણ મંડ્ય નથી. દાગળી વજુનર એક જ દિશામાં પરવરે છે

એથી હિંદુ પોતાની ધર્માત્મા ઓળી કરીને વિજ્ઞાન તરફ વળતું જોઈએ. પિયાગ અને સામાજિક ટેવના મુલ્યિન વાચ્યઓમાથી તેજે બદાગ નીકળતું જોઈએ એ તેને માટે કાગળાર જેવા ચર્મ પડ્યાં છે, તેની ભવનાને કુલિન કરે છે તેમ જ તેના વિદ્યામને અટકાવે છે મગજની પવિત્રતાના ખ્યાલે સામાજિક સંસર્ગની આમે દીરાલો ખડી કરી છે અને આમાજિક કાર્યનું ક્ષેત્ર મંકુચિન કર્યું છે. સનાતની હિંદુના રાજેરાજના ધર્મને આધ્યાત્મિક મૂલ્યો કળતા શુ ખાવુ અને શુ ન ખાવુ, કોની સાથે જોમીને ખાવું અને કોને અડકવું નહીં વગેરે વાતોની વધારે ચિંતા હોય છે ગમેદાના વિધિનિયેધો તેના સામાજિક વ્યવહાર પર પ્રભુત્વ બોગવે છે મુમ્મમાનો મદલાએ આ બરા વિધિનિયેધોથી મુક્ત છે, પણ તેઓ મુધ્ધા પોતાના ધર્મે શીખવેલા ભાઈ આરા ને મિગાફરીના પાઠ ભૂતીને રાજિંદા જીવનની સકુચિત નીતિરીતિઓને બહુ ચીવટપૂર્વક અનુસરે છે. પણ મુમ્મમાનની જીવનદષ્ટિ હિંદુની જીવન દષ્ટિને મુકાબલે વધારે મકુચિત અને શુષ્ક છે પણ આજનો સામાન્ય હિંદુ, હિંદુ જીવનદષ્ટિનો પામર પ્રતિનિધિ છે, કેમ કે તે પરપેગમત વિચારસ્વાતંત્ર્ય તેમ જ જીવનને અનેક રીતે સમૃદ્ધ બનાવનાર ભૂમિકા ગુમાવી બેઠો છે

જ્ઞાતિવ્યવસ્થા હિંદુઓની આ ચોક્ષપથી મનોવૃત્તિનું પ્રતીક અને મૂર્ત સ્વરૂપ છે કેવીક વાર કહેરામા આવે છે કે જ્ઞાતિવ્યવસ્થાના પાયામા રહેલો ખ્યાલ ભલે કાયમ રહે પણ પાછળથી એમા જે અનિષ્ટ તરવે પેસી ગયા છે તેમ જ જે વિકૃતિઓ પેદા થઈ છે તે જવા જોઈએ અને માણસની જ્ઞાતિ તેના જન્મથી નહીં પણ શુભથી નહીં થી જોઈએ આ વલણ મુસલમાન નથી અને એ પ્રશ્નને જીવટો વધારે ગૂચવે છે ઐતિહાસિક સદર્ભમા જ્ઞાતિવ્યવસ્થાના વિકાસના અભ્યાસનુ કંઈક મહત્ત્વ છે, પણ જ્ઞાતિવ્યવસ્થાના આરભના સમયમા આપણે પાળ જઈ શકીએ એમ નથી, એ ઉધાકુ છે આજના સમાજસંગઠનમા એને માટે સ્થાન રહ્યું નથી જે ગુણ્ય એ એકમાત્ર કમોની હોય અને તકોના દ્વાર સૌને માટે ખુલ્લા મૂકામા આવે તો પછી આજની જ્ઞાતિવ્યવસ્થાના કયા બેદલાવો બાકી રહેતા નથી અને વાસ્તવમા તેની દસ્તી મની જાય છે જ્ઞાતિવ્યવસ્થાને પરિણામે જૂનકાળમા કેટલાક ગમૂહોને દાખી દેરામા આપ્યા છે એમ્હુ જ નહીં, વિદ્યા અને વ્યાકારીગરી એકબીજાથી અગા થઈ ગયા અને ફિલમફીને જીવન તથા તેને સ્પર્શતા પ્રશ્નો માથે કશે સબધ રહ્યો નહીં પરપરાના પાયા પર રચાયેરી એ અમીરવર્ગી દષ્ટિ હતી એ દષ્ટિમા ધરમળથી ફેરફાર કરવાની જરૂર છે, કેમ કે આધુનિક

દમન અને નારીપાઠીની બીજી ન્યૂમાંથી મુખ યથેતી દિદી પ્રાપ્ત કરીથી પોતાનો પૂર્વ સિક્કામાં આપે અને પોતાની સંકુચિત ગાદીયના તેમ જ ચોક્કા-પથી વચળ તથા દેગે પોતાના દિદી વાગ્યને માટે ઝોગવ લેતા તેઓ બીજા દેશોની પ્રવર્તે માટે પોતાનાં દંડ્ય અને ચિત્તાનાં દ્વાર ખુલ્લા કરે તેમ જ આ સિગ્ગા અને અદ્વુત દુનિયાના નાગરિક બીજાને પોતાના પૂર્વજોએ જેમાં પહેલ કરી હતી તે મનાવન બોગ્ગની દિનામાં બીજાઓની સાથે આગળ ફરે કરે

૧૧

હિંદના ભાગલા કે સમગ્ર હિંદનું બળવાન શાસ્ત્ર અથવા શાસ્ત્રોપરી શાસ્ત્રનું કેન્દ્ર ?

પોતાની આશાનિગમ વચ્ચેની સચી સમગ્ર બોળવાનુ અથવા પોતાની શ્રદ્ધાઓ તેમ જ આકાશાઓને પોતાની વિચારણાઓને દૂષિત કરતી અટકાવવાનુ આજુસને માટે મુરકેય છે આપણી કામનાઓ તેમનું સમર્થન કરનાર્થે કાગણો ગોધિ છે અને તેને કાયતી આવતી ન હોય એવી હકીકતો ને દલીલોની અવગણના કરવાને પ્રેરાય છે. હું સાચા નિર્ણયો કરી શકું તેમ જ કાર્ય માટેનું સચું ધોગજ બોળી શકું એટલા માટે એ જાતની સમતા પ્રાપ્ત કરવાને હું મથું છું અને પતા એ સિદ્ધિથી હું કેટલો બધો દૂર છું તેમ જ જેમણે મારું ધડતર કયું છે અને જેમણે પોતાના અણુદ્વિત સળિયાઓથી મારી આસપાસ વાડ કરી લીધી છે તે અનેકાનેક વિચારો અને લાગણીઓથી હું મુક્ત થઈ શકતો નથી એની મને ખબર છે બીજાઓને રિગે પણ એવું જ છે, તેમની જૂન બીજા કોઈ દિશામાંથી હશે એટલું જ. હિંદ વિષેનો તેમ જ આ દુનિયામાં તેના સ્થાન વિષેનો એક દિદીનો અને એક અંગ્રેજનો ખ્યાલ અનિવાર્ય રીતે ભિન્ન અને નિરાણો રૂરો, કારણ કે દરેકનો વૈયક્તિક તેમ જ ગાદીય જૂનાકાળ બિન્ન હોય છે અને તેની મનોદશા તેને અનુરૂપ ઘડાયેલી હોય છે. વ્યક્તિ તેમ જ પ્રજા અથવા ગાદી પોતાના કાર્યો વડે પોતાનું ભાવી ઘડે છે, એ જૂનાકાળના કાર્યો વર્તમાન સમયના કાર્યોને પ્રેરે છે અને આજે તેઓ જે કાર્યો કરે છે તે તેમના આવતી કાલનાં અથવા ભાવિના કાર્યોનો પાયો બને છે હિંદમાં એને કાર્યકારણોનો અથવા કમના નિયમ કહેવામાં આવે છે એટલે કે આપણી જૂનાકાળની પ્રવૃત્તિઓ અથવા આપણા સચિત કમો આપણુ ભાવી નિર્માણ કરે છે, પણ એ ભાવી અટક કે અધર હોતુ નથી બીજા અનેક બામતો એના પર અસર કરે છે

અને ખુદ વ્યક્તિની સંકલ્પશક્તિ પણ એમાં કંઈક ભાગ ભજવે છે એમ મારવામાં આવે છે. પૂર્વનાં કર્મોનાં અથવા પ્રારબ્ધનાં પરિણામો બદલવાની આ શક્તિવંતા ન હોત તો સાચે જ આપણે સૌ અટળ ભાવિની નાગચૂડમાં જકડાયેલાં મંત્રાત્મ આસનાં પુનઃ સરખા બની જાત. આમ છતાં, વ્યક્તિ તેમ જ રાષ્ટ્રના માર્ગમાં ભૂલ-પ્રત્યેકર્મો સ્ખળ ભાગ ભજવે છે અને ખુદ રાષ્ટ્રીયતા પણ રાષ્ટ્રીયતા જોડી તેમ જ માઠી સ્મૃતિઓવાળી તેની હાયા છે.

જો હાલનાં વારસાની અસર વ્યક્તિ કરતાં પ્રજા પર ઘણું કરીને ખાસ કરીને કામ છે, તેમ જ, વ્યક્તિ કરતાં મોટો જનસમૂહ અવ્યક્ત અને અચાત પ્રવૃત્તિઓ સમારે પ્રમાણમાં દોરવાય છે અને એ જનસમૂહ જે માર્ગે જતો હોય તો તેને વાળવાનું વધારે મુશ્કેલ હોય છે. નૈતિક વિચારણાની અસર ન્યાય પર થાય એમ બને, પણ સમૂહ પર એની અસર પ્રમાણમાં બહુ ઓછી કામ છે અને જેમ સમૂહ મોટો તેમ તેની અસર તેના પર ઓછી થાય છે. અને ઘાલાડીબધાં તેમ જ બેદી પ્રચાર મારફતે સમૂહ પર અસર કરવાનું ખાસ કરીને આધુનિક દુનિયામાં બહુ સહેલું છે. અને છતાં માર્કસ વાર—એવા પ્રસંગો જોડે વિરલ હોય છે—ખુદ જનસમૂહ પોતે નૈતિક આચારની ઉચ્ચ મોટિવે પહોંચે છે અને વ્યક્તિને તેની સ્વાર્થી ને સકલ્પિત નીતિરૂપિત જૂની જવાની ફરજ પાડે છે. પણ સામાન્ય રીતે જનસમૂહ વ્યક્તિના નૈતિક ધોરણથી બહુ નીચી કક્ષાએ હોય છે.

યુદ્ધ આ બંને શક્તિઓ પેદા કરે છે, પણ નૈતિક જવાબદારીમાંથી ફાટી જવાની શક્તિ સૌથી પ્રબળ હોય છે અને સંસ્કૃતિએ મહામહેનતે નિર્માણ કરેલાં માર્ગો તૂટી પડે છે. સફળ યુદ્ધ અને આક્રમણ એ નીતિનું સમર્થન કરવામાં તેમ જ તેને આગુ રાખવામાં, ખીજા દેશો પર સામ્રાજ્યવાદી આધિપત્ય જમાવવામાં તેમ જ સર્વોપરી જાતિના ખ્યાલના પ્રચારમાં પરિણમે છે. પરાજય નારાણપારીમાં તેમ જ વેર વાળવાની લાગણીના સેવનમાં પરિણમે છે. એ બંને સ્થિતિમાં દેવ તેમ જ દિસાની શક્તિ દાલેફૂલે છે. એમાંથી દેવસનાપણું, નિષ્ફરતા, તેમ જ હેવાનિયન પેદા થાય છે અને સામાની વાત સમજવાનો પ્રમાણ સરખો કરવાની પણ ના પાડવામાં આવે છે. અને એ રીતે ભવિષ્ય પામ્ય છે ને વધારે લગ્ન ટંટા, વધારે અધણ તેમ જ વધારે યુદ્ધો, એકક તેમનાં અનન્યગી પરિણામો અર્થે. પેદા થાય છે.

જહેમન ઉતરી, પણ તે અર્થ ગઈ. યુદ્ધના પાછલાં પાંચ વરસોએ કમનમીમે પૂર્વનાં એ અનિષ્ટ ક્રમોમા ઉમેરો ક્રમો છે અને તેથી પરસ્પર સમજૂતી અને સામાજિક મજબૂતી વધારે મુશ્કેલ બન્યા છે. ખીજા બધાની જેમ એ બમો વરસનો ઇતિહાસ સારા અને નગમાનું મિથ્યું છે અંગ્રેજને લાગે છે કે એમાં ખુરા કરતા સારુ ઘણુ વધારે છે જ્યારે હિંદીને મન એમા ખૂડુ તત્વ એટલુ બધુ છે કે એ બમો વગરનો આગો ગાળો એને કાળો દેખાય છે. એમા સારા અને નરમાનુ પ્રમાણુ ગમે તે હો, પણ જગજગતીના પાયા પર રચાયેલો કોઈ પણ મજબૂત દેવ તેમ જ એકબીજાને વિષે ત્રીન અણગમો પેદા કરે છે અને એરી લાગગીઓમાથી અસર માગ પરિણામો ઉદ્ભવે છે

હિંદમા રાજકીય તેમ જ આર્થિક ક્ષેત્રમા ક્રાંતિમારી ફેરફારો જરૂરી છે, એટલું જ નહીં, તે અનિવાર્ય જણાય છે. યુદ્ધ શરૂ થયુ પછી તરત જ ૧૯૩૬ની સાલમા અને ફરીથી ૧૯૪૨ના એપ્રિલ માસમા ઇંગ્લેન્ડ અને હિંદ એ બંનેની અમતિથી એવો ફેરફાર થવાની કંઈક શક્યતા દેખાતી હતી પણ હરકોઈ મૂળભૂત ફેરફાર બામત ડર રાખવામા આવતો હતો તેથી એ શક્યતાઓ ને તકો મીની ગઈ એ અમતિની ભૂમિકા વીની ગઈ છે? મર્સામાન્ય જોખમોની સામે ભૂતકાળની કડગાશ કંઈક ઓછી થાય છે અને વર્તમાનને ભવિષ્યની દૃષ્ટિથી નિહાળવામા આવે છે હવે ભૂતકાળની સ્મૃતિઓ ફરી પાડી તાજી થઈ છે અને તેની કડગાશ પાર વગરની વધી ગઈ છે સમાધાનનુ વધણુ હવે બદલાઈ ગયુ છે અને હવે તે વધારે કડર કડગાશભર્યું બની ગયુ છે વળી, વધુ લડત લડ્યા પછી કે તે વિના વહેનીમોડી કોઈક પ્રકારની સમજૂતી થશે, પણ તે સંગીન, હૃદયપૂર્વકની કે સહકારની ભાવનાવાળી નહીં હોય સનેગ વશાત બંને પક્ષોને નાઇનાજો એકબીજાને નમતું આપનુ પડે અને પરસ્પર ઇતરાજ અને અનિશ્વાસ ચાલુ રહે એમ બનવાનો સંભવ વધારે છે હિંદને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના એક ભાગ તરીકે રાખવાનુ સિદ્ધાંતની દૃષ્ટિથી પણ જેમા માન્ય રાખવામા આવ્યુ હોય એવો સમાધાનનો કોઈ પણ પ્રયાસ સફળ થવાનો જરાયે સંભવ નથી રજવાડી જમાનાના અનુશેષો હિંદમા ચાલુ રાખે એવો ઉકેલ પણ લાગ્યા વખત સુધી ટકે એવો સંભવ નથી

હિંદમા માણસની જિંદગી બહુ સસ્તી છે, અને એલુ હોય ત્યારે જીવન ખાનીખમ, દુરૂપ ને અધમ બની જાય છે અને ગરીબાઈમાથી પેદા થતા બધા દુખણો તેને વીટગાઈ નળે છે અતર્ગત અને બહારથી પરાણે લાદવામા આવેલા, પણ ખાસ કરીને ગરીબાઈ અને તંગીમાથી ઉદ્ભવેલા અનેક દારણોને લીધે હિંદમા શક્તિનો હાસ કગનારુ વાતાવરણુ પ્રવર્તે છે અમારુ જીવનનુ ધોરણુ અતિશય નીચુ છે અને અમારુ મગજપ્રમાણુ ઘણુ વધારે છે એક તવગર

માણસ ગરીબ અને દત્તભાગી માણસ તરફ જેવું વલણ ગમે તેવું વલણ ઉદ્યોગોમાં આગળ વધેલા અને તરંગર દેશે ઉદ્યોગોમાં પછાત અને ગરીબ દેશે તરફ રાખે છે. ધનિક માણસ પોતાની અખૂટ સાધનસામગ્રી તેમ જ તેને મળતી પારાવાર તકોને લીધે જ્યાં ધોરણો અને ભાતભાતના રમો કેળવે છે ને ગરીબ માણસોનો તેમની આશ્ચર્ય રીતભાત તેમ જ અસંસ્કારિતાને માટે વાંક કાઢે છે. પોતાની સ્થિતિ સુધારવાની તકો તેમને આપવાનું નકારીને તેમની ગરીબાઈ ને તેમાંથી નીપજતા દુષણોનો તે તેમને તકો ન આપવા માટેના નવા બહાના તરીકે ઉપયોગ કરે છે.

હિંદ કંઈ નાદાર દેશ નથી. દેશને સમૃદ્ધ અને આખાદ બનાવે તેવી બંધી સાધનસામગ્રી તેની પાસે પારાવાર પડેલી છે. છતાં હિંદના લોકો અતિ ગરીબ છે. સંસ્કૃતિનાં વિવિધ અંગોનો ઉમદા વારસો તેની પાસે છે અને સાંસ્કૃતિક વિકાસ સાધવાની શક્તિ તેનામાં ખૂબ છે. પણ આણુ જમાનાની અનેક નવી વાતો તેમ જ સંસ્કૃતિની કેટલીક ઉપલક્ષ્ય વસ્તુઓ તેની પાસે નથી. આ ઊંચપનાં કારણો અનેક છે, પણ ધણે અંશે તે તેના પર પરાણે લાદવામાં આવેલી ગરીબાઈને આભારી છે. આની પરિસ્થિતિ પેદા થઈ હોય ત્યારે પ્રજાના પૌરુષે માર્ગમાંના બધા અતરાયો ઓળંગી જવા જોઈએ અને પેલી ઊંચપ અથવા ખોટ ભરી દાઢવી જોઈએ. હિંદમાં આજે એ જ બનતું જાય છે. હિંદ પાસે કડપથી આગળ વધવા માટેની સાધનસામગ્રી તેમ જ શુદ્ધિમત્તા, કૌશલ અને તાકાત છે એ હકીકત ઊવાડી છે. યુગયુગાન્તરોનો સાંસ્કૃતિક તેમ જ આધ્યાત્મિક અનુભવોનો સંચિત ભંડાર તેની પાછળ છે. વિજ્ઞાનના સિદ્ધાંતોના ક્ષેત્રમાં તેમ જ તેના વિનિયોગના ક્ષેત્રમાં આગળ વધીને તે મહાન ઔદ્યોગિક રાષ્ટ્ર બની શકે એમ છે. તેનાં તરુણ સ્ત્રીપુરુષોને વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં કાર્ય કરવાની પૂરતી તકો મળતી નથી એ તેની મોટી મર્યાદા હોવા છતાં વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં તેનો ફાળો નાનો નથી. દેશના વિસ્તાર અને શક્ષતાઓનો ખ્યાસ કરતાં એ ફાળો બહુ મોટો ન કહેવાય; પણ રાષ્ટ્રની શક્તિઓનો માર્ગ મોકલો થાય તેમ જ તેને પૂરતી તકો મળે ત્યારે શું થઈ શકશે એનું સૂચન એ ખસૂચ આપે છે.

માત્ર બે વાતો એમાં આડે આવે એમ છે : આંતરરાષ્ટ્રીય ફેરફારો અને હિંદ પર બહારનું દબાણ ને દેશની અંદર સમાનધ્યેયનો અભાવ. પણ આખરે માત્ર એ બીજી વાત જ મહત્ત્વની છે. હિંદ જો એ કે વધારે ભાગોમાં વહેંચાઈ જાય અને રાજકીય તેમ જ આર્થિક એક ઘટક તરીકે કાર્ય ન કરી શકે તો તેની પ્રગતિ પર ગંભીર અસર થાય એમ છે. તે દુર્બળ બનશે એ એની ત્રીજી અસર થશે, પણ એથીયે વધારે ખૂરી અસર એ થશે કે હિંદને ફરીથી .. કરવા માનનારા અને તેનો વિશેષ કુનારાઓ વચ્ચે માનસિક સંઘર્ષ

પેદા થશે નવા સ્થાપિત હિંદો પેદા કરવામાં આગે, તે હરકોઈ પ્રકારના ફેરફાર કે પ્રગતિનો વિરોધ કરશે અને એ રીતે ભવિષ્યમાં નવા અનિષ્ટ અથવા ખૂટા કર્મો અમને નડશે એક ખોટા પગલામાંથી બીજું ખોટું પગનું ઉદ્ભવે છે, બૂતકાળમાં પણ એમ જ મન્ય હતું અને ભવિષ્યમાં પણ એમ બન્યા વગર નહીં ગહે છતાં રખેને એથીયે ખૂબી આપત્તિ આવી પડે એ બીકે કેટલીક વાગ ખોટા પગમાં ભરવા જ પડે છે રાજકાળજીનો આ એક જર્જિલ કાપડો છે અને પેની ધારેની આકૃતની શક્યતા કરતાં વર્તમાનમાં લીધેના ખોટા પગના અ તે વધારે સારા કે સનામતીલયો નીવડશે કે કેમ એ કોઈ પણ માણસ ખાતરીપૂર્વક કહી શકે એમ નથી ફાટૂટ કરતા એકતા હમેશા બહેતર હોય છે, પણ પરાણે લાદવામાં આવેલી એકતા નગરી અને જોખમકારક વસ્તુ છે અને તેમાંથી કોઈ પણ ક્ષણે ઉત્પાત ફાગી નીખવાનો સભન હોય છે એકતા મન અને હૃદયની હોવી તેષ્ઠિએ આપણે સૌ એક બીજા અને એ એકતા પર આક્રમણ કરનારનો બધા સાથે મળીને સામનો કરીશું એવી આત્મીયતા એવી એકતામાં રહેલી હોય છે હિંદમાં એવી મૂળભૂત એકતા છે એવો મારો નિશ્ચય છે, બીજી કેટલીક વસ્તુઓના પડ જોઈ તેના પર ચડનાથી અમુક અંશે તે ટકાઈ ગઈ છે આ પડો કૃત્રિમ છે અને કાયમને માટે ટકે એના નથી તેમ જ કાળે કરીને દૂર થઈ જશે પણ આજે તે પોતાનો ભાન ભગવે છે અને તેમની અવગણના કરી શકાય એમ નથી

એગર, એ અમારો દોષ છે અને અમારી બાણપોને લીધે અમારે જે કંઈ વેદનાનું આવે તે વેદને જ છૂટકો છે પણ હિંદમાં ફાટૂટ પેદા કરવા માટે બ્રિટિશ સત્તાવાળાઓએ જે યોજનાપૂર્વકનો ભાગ ભજવ્યો છે તેને માટે હું તેમને હરગુજર કરી શકું કે તેમને ક્ષમા આપી શકું એમ નથી તેમણે અમારા પર કરેલા બીજા ધા કાળે કરીને રાજી, પણ આ ધા અમને લાના વખત સુધી પીડતો રહેવાનો છે હિંદનો નિમાર કરતા મને ઘણી વાર આપણે-૩ તેમ જ ચીન યાદ આવે છે તેમના બૂતકાળના અને ચાલુ સમયના પ્રશ્નોનો ખ્યાલ કરતા એ બંને હિંદુસ્તાનથી તેમ જ એકબીજાથી ભિન્ન છે અને છતાં એ બધા વચ્ચે સમાનતાઓ પણ ઘણી છે ભવિષ્યમાં અમારે પણ તેમને જ માર્ગે પ્રયાણ કરવું પડશે કે શું ?

જીમ ફેલન જલનો પ્રવાસ નામના પુસ્તકમાં કારાવાસની માનવસ્વભાવ પર થતી અસર વિષે આપણને કહે છે એમના કથનમાં કેન્દ્ર બધું તથ્ય રહેતું છે તે લાના વખત સુધી કારાનાસ ભોગવનાર કોઈ પણ માણસ જાણે છે 'જેલ માનવસ્વભાવ પર સૂક્ષ્મદર્શક કાયના જેવી અસર કરે છે' ત્યાં આગળ માણસની નાનામાં નાની હરે નમળાઈ ઉઘાડી પડે છે, જાત

થાય છે તેમ જ ઉગ્ર સ્વરૂપ ધારણ કરે છે; તે એટલે મુઘી* કે, આખરે નખખાઈવાળો કેદી રહેતો નથી પણ કેદીનાં કપડાંમાં સજ્જ થયેલી કેવળ નખખાઈ રહી ગય છે.' પરદેશી હકૂમતની રાષ્ટ્રની પ્રકૃતિ પર પણ કંઈક આવી જ અસર થાય છે. પણ એની માત્ર એટલી એક અસર થાય છે એમ નથી. કેમ કે એ હકૂમતનો સામનો કરવામાંથી ઉત્તમ ગુણો પણ ખીસે છે અને ધીમે ધીમે પ્રજા તાકાતવાળી બને છે. પણ પરદેશી સત્તાવાળાઓ પેલી પહેલી વાતને હિતેજન આપે છે અને સામનામાંથી પેદા થતા ગુણો તેમ જ કૌતલને દાખી દેવાનો પ્રયત્ન કરે છે. જેલોમાં જેમ કેદી વોડરો અથવા દરોગાઓ હોય છે અને તેમની મુખ્ય લાયકાત તેમના જ કેદી ભાઈઓ પર નસૂમી કરવાની શક્તિની હોય છે તે જ પ્રમાણે પરાધીન દેશમાં સત્તાવાળાઓની હા જી હા કરનારાઓ તેમ જ ખુશામતખોરાનો તોટો હોતો નથી. તેઓ સત્તાવાળાઓના વાધા પહેરે છે અને તેમની વતી કામ કરે છે. ખીજ કેટલાક આ રીતે ધ્રાવણપૂર્વક સત્તાવાળાઓનાં રમકડાં નથી બનતા, પણ પ્રભુત્વ ધરાવતી સત્તાની નીતિઓ ને કાવાદાવાઓની તેમના પર અસર થાય છે.

હિંદના ભાગલાનો સિદ્ધાંત અથવા પગલું લાદેલી એકતા ન જોઈએ એવો સિદ્ધાંત માન્ય કરવાથી એનાં પરિણામોને વિષે શાન્ત ચિત્ત અને તટસ્થતાપૂર્વક વિચાર કરવાનું બને અને એ રીતે, એકતા સૌના લાભમાં છે એવી બધાને પ્રતીતિ થાય, એમ બને. પણ એક વાર ખોટું પગલું ભડું* કે પછી એવાં ખીજન અનેક ખોટાં પગલાં ભરવાનું એમાંથી પેદા થવાનું જોખમ રહે છે એ ઉઘાડી વાત છે. એક કાયડો ખોટી રીતે ઉત્તેજવાના પ્રયાસમાંથી ખીજ અનેક નવા કાયડાઓ પેદા થવાનો સંભવ રહે છે. હિંદને એ કે વધારે ભાગોમાં વહેંચી નાખવાનું હોય તો પછી હિંદનાં મોટાં દેશી રાજ્યોને હિંદી સંઘમાં જોડી દેવાનું વધારે મુશ્કેલ બને છે. કેમ કે, હિંદના ભાગલા પડવાથી હિંદી સંઘથી અગ્રમાં રહેવાને અને પોતાનો અધિકારવાદી* અમલ ચાલુ રાખવાને તેમને એક વધુ કારણ મળશે. હિંદના ભાગલા ન પડે તો તેમને એ કારણ મળી શકે એમ નથી.

* હિંદનાં બધાં દેશી રાજ્યો પોતાની આંતરિક સ્વતંત્રતા જાળવી રાખવાને માટે ઇતેભર હોવા છતાં હિંદ એક મજબૂત સમવાયી રાજ્ય બને અને તેઓ સમાન હક ધરાવનારાં તેનાં ભાગીદાર બને એને માટે પણ તેઓ એટલા જ ઇતેભર છે. દેશી રાજ્યોના કેટલાક આમજપડતા દીવાનો અને રાજપુરુષોએ હિંદના ભાગલા પાડવાની દરખાસ્ત સામે સખત વિરોધ દર્શાવ્યો છે. અને એવા ભાગલા પડે તો તે રાજ્યો અલગ રહેવાનું પસંદ કરશે ને વિભક્ત હિંદના એમાંથી એક ભાગ નહીં એકાદ એમ તેમણે સ્પષ્ટપણે જણાવ્યું છે. ત્રાવણકોરના દીવાન સર

મુગિનમ ત્રીમ આજે ક'પે છે તે મુજમુના ધર્મના ધોગણ પ્રમાણેના હિંદુ અને મુમયમાનો વચ્ચેના કોઈ પણ પ્રકારના હિંદના ભાગલા હિંદના આ બે મુખ્ય ધર્મોના અનુયાયીઓને બે અલગ ભાગોમાં વહેતી શકે એમ નથી, કેમ કે, એ બંને ધર્મના લોકો આખા દેશમાં વેગાવેલા પડે છે. જ્યાં દરેક સમય બદુમતીમાં હોય એવા પ્રદેશોને જુદા પાડવામાં આવે તોયે એ દરેક પ્રદેશમાં બીજા સમુદાયની મોટી લઘુમતીઓ રહેવાની જ. આ રીતે, લઘુમતીનો એક કોષ્ટક હોવાને બદલે એવા અનેક કોષ્ટકો આપણે પેદા કરીએ છીએ. શીખોના જેવા બીજા ધાર્મિક સમુદાયના તેમની મરજી વિરુદ્ધ અને

સી.પી. રામસ્વામી આયર દેગી રાજ્યોના દીવાનોમાના એક સૌથી બાહોળ અને અનુભવી દીવાન છે. (જેકે આપણે પદ્ધતિના પુરસ્કર્તા તરીકે અને તેમને જેઓ પસંદ ન હોય તેમને દાબી દેનાર તરીકે ને નામીયા છે) તે દેશી રાજ્યોની આંતરિક સ્થાયિતતા અથવા સ્વતંત્રતાના પ્રબળ હિમાયતી છે. સાથે સાથે તે પર્મિસ્ટાન અથવા સૂચવવામાં આવતા હિંદના હરેકઈ પ્રકારના ભાગલાના કટુ ને ચીવટવાળા વિરોધી છે. જિંદગન કામુનિસ્ટ બોલ જ રં એફેસ નામની સંસ્થાની મુબઈની શાખા આગળ ૧૯૪૪ એક્ટોબરની ૧૬ી તારીખે આપેલા વ્યાખ્યાનમાં તેમણે કહ્યું હતું : 'બીજા રાજ્યોમાં કહીએ તો, હિંદના જુદા જુદા રાજકીય અને વહીવટી ધડકો પોતપોતાની આંતરિક બાબતોમાં સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા ભાગવતા રહીને મધ્યસ્થ ધારાસભા તેમ જ વહીવટી તંત્રની રચનામાં અને તેની કાયદાહીમાં બીજા ધડકો સાથે સહકાર કરે એવા પ્રકારની યોજનામાં હિંદના દેશી રાજ્યોએ જોડાણ જોઈએ અને મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે તેઓ જોડારો. આવી સંસ્થાઓ હિંદની અંદર તેમ જ હિંદની બહાર રાજકીય અને સંયોજક તેમ જ પ્રતિનિધિત્વ ધરાવનારી સંસ્થાઓ તરીકે અસરકારક રીતે કામ કરશે. હિંદની અંદર ધડકો વચ્ચે સંપૂર્ણ સમાનતાના સબંધો દરો અને કોઈ પણ પ્રકારના સાવંભોમત્વને પ્રસંનની બેઠે, મધ્યસ્થ સરકારની રોષ સત્તાઓ તેમ જ બીજી સત્તાઓ પણ જોકે નિશ્ચિત સ્વરૂપમાં સ્થાપિત કરવી પડશે અને તેનો અમલ કરવો પડશે.' વળી વધુમાં તે કહે છે : 'મારા કહેવાનો ભાવાર્થ' એ છે કે, દેશી રાજ્યો તેમ જ બ્રિટિશ હિંદને એકસરખી રીતે સ્પર્શતી બાબતોને અંગેની કેન્દ્રીય દોરવણી તેમ જ કેન્દ્રીય નિયમન બીજી કરનારી કોઈ પણ યોજનામાં ન જોડાનાર અથવા હિંદના સાક્ષનને 'અર્થ' ને કઈ રાજકીય વ્યવસ્થાઓ કરવામાં આવે તેને તેમ જ સમાનતાને ધોરણે અને બાધારહિત ચર્ચામાંથી ઉદ્ભવેલી બાધાછાડમાંથી પરિણમતી આદર્શદષ્ટિઓને વફાદારીપૂર્વક ન અનુસરનાર કોઈ પણ દેશી રાજ્યને પોતાની હસ્તી ટકાવવાનો હક નથી, પણ તે ધિના હકોથી બધાયેલું હોય કે ન બધાયેલું હોય ' 'હું ને કહેવા માગુ છું તે કહીને હું અમુક પ્રમાણમાં લાદાપોદ પેદા કરવાનો છું એની મને ખબર છે છતાં હું બારપૂર્વક કહેવા માગુ છું કે, પ્રજાની સુખાકારીને સ્પર્શતી બધી બાબતોમાં તે બ્રિટિશ હિંદથી આગળ નહોં તો તેની હરોળમાં ન હોય એવા દેશી રાજ્યને પોતાની હસ્તી ટકાવવાનો કરો હક નથી'

૧૦૧ દેશી રાજ્યો સાથે સમાન ધોરણે કામ લેવાનું અગત્ય છે એ હકીકત સ્વીકાર્યા વિના ચાલે એમ નથી, એ બાબત પર પણ રામસ્વામી આયર ભાર મૂકે

ગેરવાળખી ભાગલા પડી જાય છે અને તેઓ બે જુદાં રાજ્યોમાં વહેંચાઈ જાય છે. એક સમૂહને છૂટા પડવાની સ્વતંત્રતા આપવા જતાં, બીજા સમૂહોને — જોકે એ લઘુમતી સમૂહો છે — એવી જ જાતની સ્વતંત્રતાથી વંચિત રાખવામાં આવે છે અને તેમની અંતરની જિંદી ને દૃઢ ધ્વજાની સામે હિંદથી વિખૂટા પડવાની તેમને ફરજ પાડવામાં આવે છે. જો એમ કહેવામાં આવે કે ભાગલાને લગતા સલાહની બાબત પૂરતું દરેક પ્રદેશમાં તે તે જગ્યાની બહુમતી (ધાર્મિક)નું ધાર્યું થતું જોઈએ, તો પછી આખા હિંદના સલાહનો નિર્ણય બહુમતીની ધ્વજા પ્રમાણે ન થવા દેવા માટે કોઈ ખાસ કારણ નથી. કે પછી દરેક નાના નાના પ્રદેશો પોતાનો સ્વતંત્ર દરજ્જો નક્કી કરવો અને એ રીતે અસંખ્ય રાજ્યો જોમાં કરવાં? આ માન્યામાં ન આવે એવી અને અતિ બેફાદી વાત થઈ. અને એ પણ કોઈ સર્વસામાન્ય નિયમને અનુસરીને એવા નાના ભાગો પણ પાડી શકાય એમ નથી, કેમ કે, બધા ધર્મના લોકો દેશભરમાં એકબીજા સાથે સેજામેજ થઈને વસેલા છે.

જુદી જુદી જાતિને લગતો પ્રશ્ન હોય ત્યાં પણ આ રીતના ભાગલાના ધોરણે એનો ઉકેલ કરવાનું મુશ્કેલ હોય છે. પણ જ્યાં આગળ ધર્મ એ કસોટી અને ત્યારે કોઈ પણ સર્વસામાન્ય નિયમને ધોરણે એનો ઉકેલ કાઢવાનું અસંકલ્પ બની જાય છે. આધુનિક દુનિયામાં જે બધાએસતી ન થાય એવી કોઈક મધ્યયુગી વ્યવસ્થાને પાછી સજીવન કરવા જેવું એ છે.

ભાગલાની આર્થિક બાબતોનો વિચાર કરવામાં આવે તો સમગ્ર હિંદ એક સમર્થ અને વર્તોઓછા પ્રમાણમાં સ્વયંપૂર્ણ. આર્થિક ઘટક છે એ ઉધાડું છે. કોઈ પણ પ્રકારના ભાગલા તેને દુર્બળ કરી મૂકશે અને એક ભાગને બીજા ભાગ પર આધાર રાખવાનો રહેશે. પ્રધાનપણે હિંદુ અને મુસલમાન વસ્તીવાળા પ્રદેશોને જુદા પાડવાની દૃષ્ટિથી ભાગલા પાડવામાં આવે તો, દેશની મોટા ભાગની ખનિજ સંપત્તિ તેમ જ ઔદ્યોગિક પ્રદેશો પ્રધાનપણે હિંદુ વસ્તીવાળા ભાગમાં જશે. આ દૃષ્ટિએ હિંદુ પ્રદેશ પર મોટો ફટકો નહીં પડે. જ્યારે પ્રધાનપણે મુસલમાન વસ્તીવાળો ભાગ આર્થિક છે. તે એમ માને છે કે આ ૧૦૧ દેશી રાજ્યોને પંદરથી વીસ રાજ્યોમાં સમાવી દેવાં જોઈએ. બીજાઓને પ્રાન્ત કે દેશી રાજ્યના મોટા ઘટકમાં જોડી દેવાં જોઈએ.

રામસ્વામી આચર દેશી રાજ્યોની આ આંતરિક રાજકીય પ્રગતિને ઝાંઝ મદત્ત આપતા નથી અથવા કહો કે તેને ઝોલુ જાળત લેખે છે એ ઉધાડું છે. પણ એ રાજકીય પ્રગતિના અભાવને લીધે, ખાસ કરીને બીજી રીતે આગળ વધેલાં અને પ્રગતિશીલ દેશી રાજ્યોમાં પ્રબલ અને રાજ્યના સત્તાવાળાઓ વચ્ચે અનિવાર્ય રીતે નિરંતર સંપર્ક આપ્યા કરે છે.

દષ્ટિએ પછાત દશે, એમાંના કેટલાક પ્રદેશો ખાધાળા દશે અને બહારની મારીમરખી મદદ વિના તેઓ ટકી નહીં શકે. આમ વિચિત્ર વાત એ છે કે, આજે ભાગલાની માગણી કરનારાઓને જ એનાથી વધારેમાં વધારે સહન કરવાનું થયે આ દષ્ટીકતનું કંઈક ભાન થયું હાગે છે અને તેથી તેમના તરફથી એવી માગણી કરવામાં આવે છે કે આર્થિક દષ્ટિએ તેમને સમતોલ પ્રદેશ મળી રહે એ રીતે ભાગના પાડવા જોઈએ. કેઈ પણ સંજોગોમાં એ શક્ય છે કે કેમ એ ભગવાન જાણે મને એ વિષે શંકા છે. કેઈ પણ સંજોગોમાં, એવી જાતના પ્રયાસનો અર્થ એ થયો કે પ્રધાનપણે હિંદુ અને શીખ વસ્તીવાળા મોટા પ્રદેશો ત્યાના લોકો પર જબરદસ્તી કરીને જુદા પડેલા ભાગને આપી દેવા આત્મનિર્ણયના સિદ્ધાંતનો અમલ કરવાની એ કેઈક અવનરી રીત થઈ પોતાના માખાપને મારી નાખીને પછી અનાથ તરીકે અદાવતનો આશરો માગવા જનાર માણસની વાત મને આ પ્રસંગે યાદ આવે છે

ખીજે પણ એક વિચિત્ર વિરોધ પેદા થાય છે આત્મનિર્ણયના સિદ્ધાંતનો આશરો ખોળામાં આવે છે ત્યારે એનો નિર્ણય કરવાને માટે લોકમત લેવાની પદ્ધતિ સીદ્ધારવામાં આવતી નથી અથવા એ જાખતમાં બહુ બહુ તો એમ કહેવામાં આવે છે કે એ જાનનો લોકમત કેળવે તે પ્રદેશની મુસલમાન વસ્તી પૂરતો જ મર્યાદિત હોવો જોઈએ આમ બગાળ અને પગલમમાં મુસલમાનોની વસ્તી આશરે ૫૪ ટકા જેટલી અથવા કંઈક ઓછી છે જે લોકમત લેવો જ હોય તો આ ૫૪ ટકા વસ્તીએ જ તેમાં મત આપવો જોઈએ અને બાકીની ૪૬ ટકા જેટલી અથવા તેથી કંઈક વધારે વસ્તીનું ભારિ તેઓ નક્કી કરે એમાં એ ૪૬ ટકા વસ્તીને કશું કહેનાપણું નહીં હોય એનો અર્થ એવો થયો કે ૨૮ ટકા વસ્તી બાકીની ૭૨ ટકા વસ્તીનું ભારિ નક્કી કરે

કેઈ પણ સમજી માણ્ય આની દરખાસ્તો કેવી રીતે કરે અને ખીજાઓ તે સીકારી લે એની અપેક્ષા રાખે એ સમજનું મુશ્કેલ છે. ભાગલાનગતતા પ્રદેશોમાં કેટલા મુસલમાનો હિંદના ભાગલાને માટે મત આપે એ હું જાણતો નથી અને એ મુદ્દા પર ખરેખરાત મત લેવામાં આવે તે સિવાય કેઈ પણ એ વિષે કશું જાણી ન શકે સખ્યાનધ મુસલમાનો, ઘણું કરીને મોટા ભાગના મુસલમાનો, એની વિરુદ્ધ મત આપે એમ મતે લાગે છે ઘણી મુસ્લિમ સંસ્થાઓ એની વિરુદ્ધ છે ખાસ કરીને જે ભાગોમાં મુસલમાનો નાની લઘુમતીમાં છે ત્યાં જ, જે પ્રદેશો કેઈ પણ સંજોગોમાં બાકીના હિંદની સાથે જોડાયેલા રહેવાના છે તેમાં હિંદના ભાગલા પાડવા માટેની આ ભાવના પેદા થઈ છે અને વધી છે જે પ્રાન્તોમાં મુસલમાનો લઘુમતીમાં છે ત્યાં તેમના પર

આ ભાનનાની એવી અસર નથી થઈ અને એ સ્વાભાવિ છે, કેમ કે, તેઓ ત્યાં આગળ પોતાના પગ પર ઊભા ગટી ગકે એમ છે અને બીજા સમૂહોથી જ્ઞાન તેમને પ્રશ્ન કારણ નથી જ્યાં આગળ મુગ્ધમાનોની વચ્ચે ૯૫ ટકા જેટલી છે તે સાચા મરદ ના પ્રાતમા એની મલ ઓળી અસર થઈ છે, કેમ કે, ત્યાંના પદાણો મહાદુર અને સ્વાશ્રી છે અને તેઓ કોઈનાથી ડરના નથી આમ, મિશ્રિત રાત એ છે કે, હિંદના ભાગના પાડવાની મુશ્કેલી નીગની દરખાસ્ત ભાગનાથી જેને કશી અમર થવાની નથી તે ભાગોના ગના જેમને જી. પાડવાની માગણી સ્વાભાવિક આવે કે તે મુશ્કેલી વધુમતીનાળા પ્રદેશોમાં બહુ ઓછા પ્રમાણમાં વધારી લેવામાં આવે છે આમ છતાં, સખ્યામધ મુસન માનોને માટે ભાગના એ ભાગગીનો પ્રશ્ન બન્યો છે એની ના પાડી શકાય એમ નથી ભાગનાના પગિણાઓ વિશે જેકે કરો નિયામ મ્યાં વિના તેઓ આવુ વનથ ધગવે છે એ વિશે શંકા નથી વળી, હજી સુધી એ કેન્દ્ર અસ્પષ્ટ દરખાસ્ત ગટી છે અને નારનાર માગણી મનામાં આવી છે છતાં તેની ચોક્કસ માપમાં આપવાનો કોઈ પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો નથી

આ ભાગણી કૃત્રિમ રીતે પેદા કરવામાં આવી છે અને મુશ્કેલી માનસમાં એના મૂળ રહેના નથી પણ ક્ષણિક ભાગણી પણ બનાવે પર અસર પાડવા અને નવી પરિસ્થિતિ પેદા કરવા જેટલી પ્રમાણ હોઈ શકે સામાન્ય સંજોગોમાં નવી પે. થતી પરિસ્થિતિ સાથે સુયોગ સાધવાને માટે વખતોવખત ઘટતા ફેરફારો કરી શકાય પણ હિંદ આજે વિભાજિત સ્થિતિમાં છે અને બધી સત્તા પરદર્શીઓના હાથમાં કેન્દ્રિત થયેલી છે એમણે શું અને એ હેતુવાચક નહીં અથવા મહો કે કોઈ પણ વસ્તુ બની શકે એમ છે કોઈ પણ સમજૂતી ભાગતા વગરના બધા તરફની શુભેચ્છના તેમ જ સર્વસામાયિક ધ્યેયની દિશામાં સહકારથી કાર્ય કરવાની બધા પક્ષોની ઇચ્છાના પાયા પર રચાયેલી હોવી જોઈએ એ સાધવાને સમજૂતીના કોઈ પણ ભોગ આપવામાં આવે છે ઉચિત છે દરેક જનસમૂહ સિદ્ધાંતની દૃષ્ટિએ તમ જ વ્યવહારમાં સ્વતંત્ર રાવો જોઈએ એટલું જ નહીં, એ સ્વતંત્રતા અને સમાનતાનો તેને પોતાને અનુભવ પણ થયો જોઈએ રાગદ્વેષ તેમ જ મૂળ ભાગણીઓને બાબુએ રાખવામાં આવે તો પ્રા. તો તેમ જ દેશી રાજ્યો વધુમાં વધુ પ્રમાણમાં સ્વાધીન રહે અને છતાં તેઓ એક મજબૂત મધ્યસ્થ તંત્રમાં જોડાયેલા રહે એવી સૌને સ્વતંત્રતા આપનારી યોજના ઘડી મઢવનું મુશ્કેલ નથી સોંચી શકાય છે તેના ભોગ પ્રા. તો અથવા દેશી રાજ્યોની અદર પણ સ્વાધીન થઈને કોઈ શકે અને આ બધા ઉપરાંત લઘુમતીઓના હક્કો રક્ષણ માટે કે આગળની બધી સમામતીઓ ખુબ ગંજનધોરણમાં દાખલ કરી શકાય

આ બધુ થઈ શકે ખરુ અને જતા વિવિધ પ્રકારના અને અનિશ્ચિત બળોની અમર નીચે ભારી કેરી રીતે ઘડાશે તે વિષે હું કશું કહી શકું એમ નથી ધિગિશનીતિ એ એમાનુષ્ય પ્રધાન બળ છે હિંદના પગલે ભાગલા પાડનામા આવે અને તેના વિભક્ત ભાગોને સાધતુ કોઈક પ્રકારનું શિથિલ મધન ઊભુ કરનામા આવે એમ અને આમ થાય તોયે પ્રજના હાડમા ગહેની એમતાની ભાવના તેમ જ દુનિયામા ચતા દ્રેશ્વરે પાળથી જુદા પડેના અને ભાગોને એમ્બીજની સમીપ ભાવશે અને તેમાથી રાષ્ટ્રી એકતા ઉદ્ભવશે એવી મારી પાકી ખાતરી છે

એ એકતા ભૌગોલિક, ઐતિહાસિક, સાસ્કૃતિક તેમ જ ખીજી દરેક પ્રકારની છે પણ જગતના બનાવોનુ વનજુ એ એની તરફેણની સૌથી પ્રબળ વસ્તુ છે અમારામાના ધણાખરાઓનો એવો મત છે કે હિંદ એ તત્વત એક જ રાષ્ટ્ર છે ત્રીજાસાથેએ દ્વિરાષ્ટ્રનો સિદ્ધાંત રજૂ થ્યો છે અને કેટલાક ધાર્મિક સમૂહોને પેગરાષ્ટ્રો તરીકે વર્ણવીને—હકીકતમા તે ચાહે તે હોય—એ સિદ્ધાંતમા તેમ જ રાજકીય પરિભાષામા ઉમેરા થ્યો છે તેમના ખ્યાન પ્રમાણે ધર્મ અને રાષ્ટ્ર એક જ વસ્તુ છે પણ આજની વિચારસરણી એવી નથી જતા હિંદને એક રાષ્ટ્ર કહેવુ કે તેને એ કે વધારે રાષ્ટ્ર તરીકે નર્ણવતુ એ ઉચિત છે કે કેમ એ મહત્વની વસ્તુ નથી, કેમ કે, રાષ્ટ્ર નિના આધુનિક ખ્યાલને રાજ્યના ખ્યાન સાથે કશું લેપન નથી ગાંઠ પાપી રાજ્ય એ આજના જમાનામા મહુ નાનો ધર્મ છે અને નાના રાજ્યો પોતાની સ્વતંત્ર હસ્તી જાગવી શકતા નથી ધણાખરા મોટા રાષ્ટ્રીય અથવા રાષ્ટ્રવ્યાપી રાજ્યો સુધ્ધા સાચી સ્વતંત્રતા જાગવી શકે કે કેમ એ શંકાસ્પદ છે રાષ્ટ્રવ્યાપી રાજ્યોનુ સ્થાન હવે બહુગાંઠી રાજ્યો અથવા મોટા સમનાના રાજ્યો લેના લાગ્યા છે હિંદુલગ્ની યુરોપની આરપારની કૂચની પાછળ નાઝીઓની મુનકે જીતના માટેની કામના ખરતા કઈ નિશેષ વસ્તુ રહેની હતી યુરોપમાની નાના નાના રાજ્યોની વ્યવસ્થા નાબૂદ કરવાની દિશામા નના બળો કાર્ય જતા હતા હિંદુલગ્ના લશ્કરે હવે ઝડપથી પીછેહઠ કરવા લાગ્યા છે અથવા તેમનો નાશ થઈ રહ્યો છે પરતુ મોટા સમવાપી રાજ્યોનો ખ્યાલ ટકી રહ્યો છે

એવ જ વે સ પ્રાચીન મગના પેગબરની ધગશથી દુનિયાને સભાગવી રહ્યો છે કે માનવજાત એક યુગ્મી—ભાગનાના યુગ્મી, જીવંતની મજલે આવીને જાવી છે એ સમાજના હરેક ક્ષેત્રમા ભાગનાનો યુગ રહ્યો છે રાજકીય ક્ષેત્રમા જુદા જુદા સાર્વભૌમ રાજ્યોમા અને આર્થિક ક્ષેત્રમા નફાને માટે

સ્પર્ધા કરતી બેનગમ વેપારી પેઢીઓમાં માનવજન વિભક્ત થયેલી રહી છે. રાષ્ટ્રીય વ્યક્તિનાદ તેમ જ અગયોગિત વેપારરોજગારની પદ્ધતિ એ દુનિયાને લાગુ પડેલો વ્યાધિ છે એમ તેનું કહેવું છે. ગ્રામ્યવ્યાપી રાજ્યને આપણે નાબૂદ કરવું પડશે અને તેને ઢેંઢાણે માણસની અધોગતિ ન -રે તેમ જ તેને ગુનામ ન બનાવે એવી સફારતના પાયા પર ગયાયેલી સામુદાયિક વ્યવસ્થા સ્થાપની પડશે. પેશ્વેશીની ઉપેક્ષા કરવામાં આવે છે અને કેટલીક વાર તેમની પેઢીના લોકો તેમના પર પથ્થરોનો મારો પણ ચનાવે છે અને તેથી બીજા ધણાઓની આમનમાં બન્યું છે તેમ વેત્સની ચેનશી કર્મ નહીં તો જેમના હાથમાં સત્તાના સૂત્રો છે તેઓ અને ન ધરે એમ બને ખતા પેશ્વેશી જગતના અનિવાર્ય નસો તરફ આપણુ લક્ષ્ય બેચે છે એ વળણોને ત્યગિત કરી રાજ્ય અથવા વિનમ્રતા નાખી રાજ્ય અથવા જેમના હાથમાં સત્તા હોય તેઓ સાન આધાર હોય તો, બીજા અને વવારે બીજા આપણે આવી પડતા સુધી એ વળણોને મૂર્તિમત થતા રોકાઈ જવું પડે અને ત્યાર પછી જ તેઓ મૂર્ત સ્વરૂપ ધાગણ કરી શકે.

દુનિયામાં બીજે બધે છે તેમ હિંદુમાં પણ અમે વનુમાન સમય સાથે જેમનો પ્રશ્ન સમઘ રહ્યો નથી એવી ભૂમણની ધમ્નાઓ તેમ જ આદર્શદૃષ્ટિઓમાંથી ઉદ્ભવેના પોશ્વેશી ને રૂઢ થઈ ગયેના સૂત્રોના સમજમાં ખૂબ સપડાયેલા છીએ અને એ પોશ્વેશી તેમ જ સૂત્રોનું મુખ્ય કાર્ય સમજપૂર્વકની વિચારણા તેમ જ પ્રાપ્ત પરિસ્થિતિનું તત્ત્વ ભાવે અસ્યોક્ત અન્યાયવાનું હોય છે કેવળ અપનાઓ ને અસ્પષ્ટ આદર્શોના વિચારોમાં રાચનાનું વનણુ પણ અડી છે એનાથી અમુક પ્રકારની લાવુખતા પેદા થાય છે અને સામાય રીતે તે નિરુપદની હોય છે, પણ એમાંથી ચિત્તની શિથિલતા અને ગગનવિહાર પણ પેદા થાય છે. પાછા થોડા વરસો દરમિયાન હિંદુના ભાવિ વિષે અને ખાસ કરીને હિંદુના ભાગના પાડના કે તેને અવિભક્ત રાખવ એ વિષે ખૂબ લખાયું તેમ જ બોનાયું છે ખતા આશ્ચર્યની વાત એ છે કે, હિંદુના ભાગના પાડનાની વા પાકિસ્તાનની હિમાયત કરનારાઓ તેઓ શું કહેતા માગે છે તેની સ્પષ્ટ રામ્દોમાં વ્યાખ્યા આપવાની અથવા એવા ભાગનાઓના ગર્ભિતાયોનો વિચાર કરવાની હમેશા ના પાડતા આવ્યા છે તેઓ તેમ જ તેમનો વિરોધ કરનારાઓમાંના કેટલાક પણ જેની પાછળ મદ્દી લીધેલા હિંદો રહેતા છે એવી લાગણીની જૂમિકા પર, કપના અને અસ્પષ્ટ આકાંક્ષાઓની જૂમિકા પર વિચરે છે આ બે લાગણીપ્રધાન અને કાલ્પનિક દૃષ્ટિઓ વચ્ચે માર્ગ પણ પ્રમાણની સમાન જૂમિકા નથી તેથી પાકિસ્તાન અને અમદ રુસ્તાનના પોશ્વેશી એકબીજાની સામે ફેકવામાં આવે છે સમૂહની લાગણીઓ

તેમ જ રાત કે અરાત આકાશમાં કંઈ નાનીસૂતી વસ્તુઓ નથી અને તેમનો કંઈક ઉપાય બોળવો રહ્યો એ સ્પષ્ટ છે હકીકતો તેમ જ વાસ્તવિકતાઓ આપણે તેમની અગણના કરીએ તેથી અથવા લાગણીના પડ નીચે તેમને દાકી દઈએ તેથી અલોપ થઈ જતી નથી એ પણ એટલું જ સ્પષ્ટ છે ઘણી વાર તેઓ કવખતે અને અણધારી રીતે ફૂટી નીડળે છે પ્રધાનપણે લાગણીના પાયા પરના અથવા લાગણીના તરવે જેમા પ્રખ્યાત ભાગ ભજવ્યો હોય એવા નિર્ણયો ખોટા નીડરાનો અને તેમાથી માગ પગિણાનો આવનાનો સભ્ય રહે છે

હિંદનું ભારિ ગમે તેનું હો, અને તેના વ્યવસ્થિત ભાગલા પડનાના હોય તોયે, હિંદના એ જુદા જુદા ભાગોને એકમીજ સાથે સેકડો માખતોમાં સાથે મળીને સહકારથી કામ કરવું પડશે, એ ઉઘાડ છે સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રોને પણ એકબીજા સાથે સહકારથી કામ કરવું પડે છે હિંદના જુદા જુદા પ્રાંતોને અથવા હિંદના ભાગનાથી અસ્તિત્વમા આવનાર જુદા જુદા ભાગોને વળી એથીયે વધારે પ્રમાણમા પરસ્પર સાથે મળીને સહકારથી કામ કરવું પડશે કેમ કે, એ બધા એકબીજા સાથે નિકટપણે સંકળાયેલા છે અને તેથી કા તો તેમણે આપસમા હળીમળીને રહેવું જોઈએ અથવા અવનતિ અને હાસ વહોરના રહ્યા અને પરતત્રતા નોતરવી રહી આમ વહેલો વહેવાન પ્રશ્ન આ છે હિંદ પ્રગતિ કરની હોય અને પોતાની સ્વતંત્રતા ટકાવી રાખવી હોય તો તેના ભાગોની આંતરિક સ્વાયત્તતા તેમ જ તેમના માન્યતા પ્રકાર માટે પણ જે એટલા જ જરૂરી છે, એના હિંદના જુદા જુદા ભાગોને એવા રાખનારા ને તેમની વચ્ચેની એકતા વળ્લોપ કરનારા સર્વસામાન્ય અને મૂળભૂત બધો કયા હોના જોઈએ ? દેશનું સરક્ષણ એ ઉઘાડી અને સૌથી મહત્વની વિચારવા જેવી બાબત છે અને સરક્ષણની પાછળ તેને માટેની સાધનસામગ્રી પૂરી પાડનારા ઉદ્યોગો, માલની અરરજવર માટેના તેમ જ સંપર્કના સાધનો અને કંઈ નહીં તો થોડા પ્રમાણમા આર્થિક નિયોજન આવે છે જકાત, અલણી નાણું તેમ જ વિનિમય અને હાડિયામણ તથા દેશના અદરના વેપારની બાબતમા સમગ્ર હિંદને અબાધિત વેપારના પ્રદેશ તરીકે ટકાવી રાખવાનું પણ એમા આની જામ છે કેમ કે, દેશની અદર જકાતની દીવાલો ઊભી કરનામા આવે તો વિકાસની દૃષ્ટિએ તે જનવેણી નીવડે એમ છે એ જ રીતે, આખા દેશની તેમ જ તેના ભાગોની દૃષ્ટિથી બધાએ સાથે મળીને અને કોઈક મધ્યસ્થ તંત્ર મારફતે જેનો સ્વીકાર કરવાનું અનિવાર્ય થઈ પડે એવી બીજી ઘણી બાબતો છે શૈક્ષિક આવેગ સિવાય બીજી કોઈ પણ વાતનો આપણે વિચાર જ કરના માગના ન હોઈએ તે વિના એમાથી

કોઈ રીતે ઇટલી શકાય એમ નથી; પછી બંને આપણે પાકિસ્તાનના હિમાયતી હોઈએ કે વિરોધી, હવાઈ વાહનવહેવારનો આજે ખૂબ વિકાસ થયો છે. તેથી આજે તેને આંતરરાષ્ટ્રીય બનાવવાની અથવા તેને કોઈક પ્રકારના આંતરરાષ્ટ્રીય અંકુશ નીચે મૂકવાની માગણી થવા લાગી છે. જુદા જુદા દેશો આ માગણી સ્વીકારી લેશે કે કેમ એ શંકાસ્પદ છે. પણ હિંદમાં હવાઈ વહેવાર સમગ્ર હિંદને ધોરણે જ ખીલી ગયું એમ છે, એ વિષે શંકા નથી. વિભક્ત હિંદનો દરેક ભાગ અલગ અલગ એ બાબતમાં પ્રગતિ કરી શકે એ માની શકાય એમ નથી. આ વાત ખીજી અનેક પ્રવૃત્તિઓને પણ લાગુ પડે છે. એમાંની કેટલીક દેશની સીમા પણ વડાવી ચૂકી છે. સમગ્ર હિંદ એ અધીને વિકાસ માર્તું પૂરતું ક્ષેત્ર આપી શકે એટલો મોટો દેશ છે. પણ વિભક્ત હિંદનું એ ગળું નથી.

આમ આપણે એવાં અનિવાર્ય અને અટળ નિર્ણય પર આવીએ છીએ કે હિંદે સ્વતંત્ર રાષ્ટ્ર તરીકે ટકવું હોય તેમ જ આગળ પ્રગતિ કરવી હોય તો પાકિસ્તાન આવે કે ન આવે તોયે ગાંધીનાં કેટલાંક મહત્ત્વનાં અને મૂળભૂત કાર્યોનું સમાધાન અખિલ હિંદના પાયા પર થવું જોઈએ. એમ નહીં થાય તો સ્થગિતતા, અધોગતિ અને હાસ તેને નસીબે ચોટેલાં છે અને પરિણામે આખા હિંદની તેમ જ વિભક્ત થયેલા તેના જુદા જુદા ભાગોની રાજકીય તેમ જ આર્થિક સ્વતંત્રતા નષ્ટ થશે એક મોટા અધિકારી પુરુષે કહ્યું છે તેમ, ‘વર્તમાન યુગ દેશની સમક્ષ પરસ્પર લિન્ય એ વિકલ્પો મૂકે છે. સંઘ વત્તા અતંત્રતા, ભાગલા વત્તા પરતંત્રતા.’ નામોનું પોતાનું પણ મહત્ત્વ તેમ જ માનસિક દૃષ્ટિએ તેમનું મૂલ્ય હોય છે, પણ એ સંઘનું સ્વરૂપ કેવું હોય અથવા તેને સંઘ કહેવો કે કોઈ ખીજી નામ આપવું એનું ગાળું મહત્ત્વ નથી. મુદ્દાની હકીકત એ છે કે, જુદી જુદી અનેક પ્રવૃત્તિઓ સમગ્ર હિંદને ધોરણે અને તેના બધા ભાગોના સંયુક્ત પ્રવાસથી જ ચલાવી શકાય. ઘણાખરું એમાંની ઘણી પ્રવૃત્તિઓ થોડા જ વખતમાં આંતરરાષ્ટ્રીય સંસ્થાના અંદર હેઠળ આવી જશે. દુનિયા સંકેચાતી નય છે અને તેના પ્રશ્નો એકબીજા સાથે સંકળાતા નય છે. આખી દુનિયાને વીધીને એરોપ્લેનમાં એક જગ્યાએથી ખીજી જગ્યાએ જવાને માટે આજે પૂરા ત્રણ ફિસ પણ નથી લાગતા. ઉડવનની વિદ્યામાં પ્રગતિ થતાં કાલે પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા કરતાં એથી ઓછો વખત પણ લાગે. હિંદ હવાઈ મુસાફરીનું દુનિયાનું એક મહત્ત્વનું કેન્દ્ર થવું જોઈએ. હિંદ એક આગુએ પશ્ચિમ એશિયા ને યુરોપ સાથે અને ખીજી બાજુએ ક્ષત્રદેશ અને ચીન સાથે રેલવેથી પણ જોડાશે. ઉત્તરે હિમાલયની પેટી બાજુએ ને પામે મોનિયેટ એશિયાનો પ્રદેશ આવેલો છે. એ ભાગમાં ઉઘોગોને

સારી પેઠે વિકાસ થયો છે અને ભવિષ્યને માટે ત્યાં અખૂટ શક્યતાઓ ગહેલી છે. હિંદ પર એની અસર થશે અને અનેક રીતે તેના પ્રત્યાઘાતો અહીં થશે.

એથી હિંદની એકતા અથવા પાકિસ્તાનના પ્રશ્નો વિચાર તાર્કિક દૃષ્ટિથી કે લાગણીની ભૂમિકા પર ન કરતાં આજની દુનિયા પર આપણી નજર રાખીને વહેવારુ દૃષ્ટિએ કરવો જોઈએ. એ રીતે વિચાર કરતાં એમાંથી કેટલાક દેખીતા નિષ્ણયો ફક્ત થાય છે : એક તો એ કે કેટલાક મહત્ત્વનાં કાર્યો તેમ જ બાબતોના સંબંધમાં સમગ્ર હિંદને માટે એકતા ટકાવી રાખનારા ઇર્ષિક બંધની જરૂર છે. અખિલ હિંદને સ્પર્શતી એવી કેટલીક બાબતો સિવાય જુદા જુદા ઘટકોને પૂરેપૂરી સ્વતંત્રતા હોય અને હોવી જોઈએ. તેમ જ હિંદસ્પર્શી ક્ષેત્ર અને ઘટકસ્પર્શી ક્ષેત્રની વચ્ચેનું ક્ષેત્ર પણ હોય અને તેમાં એ બંને સાથે મળીને અને અલગ અલગ કાર્ય કરે. એક ક્ષેત્ર ક્યાં પૂરું થાય અને બીજાને આરંભ ક્યાંથી થાય એ બાબતમાં મતભેદો હોઈ શકે, પણ વહેવારુ દૃષ્ટિથી વિચાર કરવામાં આવે તો એવા મતભેદોનું સામાન્ય રીતે સહેલાઈથી નિરાકરણ લાવી શકાય.

પણ આ બધું સ્વેચ્છાથી સ્વીકારેલા સહકારની ભાવનાને ધારણે તેમ જ કોઈ પણ પ્રકારની જબરદસ્તીની લાગણી વિના થવું જોઈએ. વળી એમ પ્રતાં પ્રત્યેક ઘટક તેમ જ વ્યક્તિને સ્વતંત્રતાની લાગણીને અનુભવ થવો જોઈએ. પુરાણાં સ્થાપિત હિતો દૂર થવાં જ જોઈએ; નવાં સ્થાપિત હિતો પેદા ન થાય એ પણ એટલું જ મહત્ત્વનું છે — સમૂહોના કેટલાક તાર્કિક ખ્યાલોને આધારે રચાયેલી, પણ એ સમૂહોની અંગભૂત વ્યક્તિઓને વિસારી મૂકતી કેટલીક દરખાસ્તો એક વ્યક્તિ રાજકીય દૃષ્ટિએ બીજી એ કે ત્રણ વ્યક્તિઓની સમાન છે એમ સૂચવે છે. અને એ રીતે નવાં સ્થાપિત હિતો પેદા કરે છે. આવી કોઈ પણ વ્યવસ્થામાંથી જોડો અસંતોષ ને અસ્થિરતા પેદા થાય છે.

હિંદના સમવાયતંત્ર અથવા રાજ્ય સંબંધમાંથી કોઈ પણ સ્થિત પ્રદેશને છૂટા પડવાનો હક છે એમ જણાવવામાં આવે છે. અને તેના સમર્થનમાં સોવિયેટ રાજ્ય સંઘનો દાખલો આપવામાં આવે છે. એ દાખલો અહીં લાગુ પડી શકે એમ નથી, કેમ કે, ત્યાંની પરિસ્થિતિ અહીંથી તદ્દન ભિન્ન છે અને વ્યવહારમાં એ હકની કશી કિંમત નથી. હિંદુસ્તાનમાં આજે લાગણીવશ વાતાવરણ પ્રવર્તે છે તે જોતાં, એમાં જબરદસ્તી છે જ નહીં અને એ સૌની ખુશીનો સોદો છે, એવી ભાવના પેદા કરવાને માટે — અને આજના સંજોગોમાં એ બહુ જરૂરી છે — ભવિષ્યને માટે એ હક સ્વીકારી લેવો એ ઇચ્છવા જોગ છે. હકીકતમાં કોંગ્રેસે એ માન્ય ગણ્યો છે. પણ હક અમલમાં મૂકતાં પહેલાં ઉપર જણાવેલ

સર્વસામાન્ય સરાયોને વિષે વિચાર કરવાનું ઊભું થયા પિના રહેતું નથી આગ ભર્મા
જ લાગનાની સલાવનામાં ગભીર જોખમ રહેલું છે કેમ કે, એવો પ્રયાસ
કરવાથી નવોદિત સ્વતંત્રતા પર તેમ જ સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રીય રાજ્યની સ્થાપના
પર સખત કુટુંબ પડશે દુસ્તર સલાહો ઊભા થશે અને તે ખરી વસ્તુને
ગૂચરી નાખશે વાતાવરણ લાગનામય બની જશે અને બીજી રીતે એમ્તરના
ધ્વજ નીચે ગજબુધીથી રહેવા માગના હરેક પ્રવાગના જુદા જુદા સમૂહો માં
તો પોતાને માટે જુદા ગાંત્યની માગણી કરશે અથવા બીજાઓના હકો પર
કાપ પડે એના વિશિષ્ટ અધિકારોની માગણી કરશે હિંદના દેશી રાજ્યોના
પ્રશ્નનો ઉકેલ એથી વળી વધારે મુશ્કેલ બની જશે અને આજે ત્યા જે જાતની
ગાંત્યપદ્ધતિ ચાલે છે તે લાગા વખત સુધી ચાલુ રહેશે સામાજિક અને
આર્થિક પ્રશ્નોનું નિગમન પણ અને કપરું બની જશે સાચે જ, આ
અન્યસ્થામાથી કેઈ પણ સ્વતંત્ર ગાંત્ય ઉભું થાય એમ કહ્યું મુશ્કેલ છે
અને એનું કષ્ટક પેદા થાય તોયે તે અને જાતના નિરાવો તેમ જ ઉડી ન
શકાય એના મનાલોથી ભરેલી દાસ્તારપદ વસ્તુ હશે

છૂટા પડવાનો એવો કેઈ હા અમયમા મુકતા પહેલા હિંદ આઝાદ થવું
જોઈએ અને વ્યવસ્થિત રીતે કાર્ય કરનારી રાષ્ટ્રીય સરકાર અહીં સ્થપાવી
જોઈએ બનારની અસરો દૂર થશે અને દેશ સમક્ષ પ્રશ્નો સાચા સ્વરૂપમા
ખડા થશે ત્યારે જ જેના માદા અને જેને માટે છેડાટે અમને પતાનાનું
થાય એના પરિણામો આવે એની લાગણીય મનોદશામાથી મુકતા ધર્મને
તટસ્થતાપૂર્વક અને ઈર્ષ અનાસક્તભાવે એને વિષે વિચાર કરવાનું
શક્ય થશે આમ એને માટે સમયમર્યાદા નક્કી કરવાનું ઇચ્છવા જોગ ગણાય
હિંદની સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રીય સરકાર સ્થપાયા પછી દશ વરસ માદ બધારણીય રીતે
અને લાગનારગના પ્રદેશના લોકોની સ્પષ્ટપણે વ્યક્ત કરનામા આવેથી ઇચ્છા
અનુસાર છૂટા પડનાના હકનો અમન કરી રાખાય

મોજૂદ પરિચિનિધી અમારામાના ધણા પરેશાન થઈ ગયા છે અને
એમાથી ઈર્ષ માર્ગ તાદવાને માટે ધણા આતુર છે લાગા વખતથી
ગૂંગાઈ રહેની વ્યવસ્થાને શ્વાસ લેવાનો કષ્ટક અવકાશ મળે, ધડીભર
કષ્ટક રાહત મળે એવી અસ્પષ્ટ આશાના માર્યા કેટલાક લોકો માર્ગમા
આવતા કેઈ પણ તણખવાને પગડી લેવા તૈયાર થાય છે એ બહુ સ્વભાવિક છે
ખતા કરોડો લોકોની સુખામરી તેમ જ દુનિયાની લાવિ શાંતિને સ્પર્શતા
મદત્તના સલાહો પ્રત્યે આવી ગજરાટિયા ને અવિચારી દષ્ટિ જોખમકારક છે
હિંદમા આપત્તિ સદાયે અમારા પર ઝૂમતી ગહે છે અને ગયે વરસે
ગાગામા તેમ જ હિંદના બીજા ભાગોમા અમે જોયું તેમ કદી કદી

આપત્તિ ખરેખર અમને દિગ્મુદ બનાવી દે છે બગાળનો દુખળ અને તે પત્રીના વીતકે કઈ માથૂ બહારના અથવા જેનો ધ્યાન ન થઈ શકે એવા અસાધારણ કે અણચિત્ત આ કાગળોને લીધે પેદા થયેલી અપનાદૃષ્ટ કંઈ ધમ્નાઓ નહોતી એ અને પેઢીઓથી તેના દેહને લાગુ પડેલા અને તેના મર્મને ઠેરી ખાતા પર જરી બોરના વ્યાધિથી પીડાતા હિંદના આબેહુમ અને બીપણ દરયો છે અમે સૌ એકત્ર થઈને અમારી સવળી શક્તિ એ વ્યાધિને જડમૂળથી ઉખેડી નાખનાના પ્રયત્ન નાળીએ તો દિનપ્રતિદિન એ વધુ ને વધુ ઉચ્ચ ને વિનાશકારી બનતો જશે હિંદના ભાગના પડે અને છૂટો પડેલો દરેક ભાગ એકલે હાથે પોતપોતાનું ફોડી લેવાને મથે ને બીજા ભાગો સાથે કશા નિસ્મત ન રામે કે ન તેમની જોડે સક્રમર કરે, એ પરિસ્થિતિમા આ વ્યાધિ બહુ વધી જશે, અમે સૌ પારાપાર દુખના દરિયામા ડૂબી જઈશું અને અમારે માટે ઉગરનાનો આરો નહી રહે અમે ખૂબ જ મોડા પડ્યા છીએ, ગુમાવેલો વખત અમારે પૂરો કરી લેવાનો છ બગાળના દુખળના અનુભવથી પણ આમારી આખ નહીં ઉધડ ? હજી પણ એના ધણા લોકો છે જેઓ કેવળ રાજકીય પ્રતિનિધિત્વના ટકાઓની, ધારાસ્થાઓમા વસ્તીના પ્રમાણ પ્રતા વધારે એટલે મેળવવાની, બ ને પ લા સમતોલ રાખવાની, અકુશોની, વિશિષ્ટ અધિકારો ભોગવતા જૂથોને સાચવી રાખવાની, નવા જૂથોને વિશિષ્ટ અધિકારો ભોગવતા કરવાની, પોતે આગળ વધવાને ઉત્સુક નથી અથવા એમ કરવાની શક્તિ નથી એટલા માટે બીજાઓને આગળ વધતા અટકાવવાની, સ્થાપિત હિંતોની, સામાજિક તેમ જ આર્થિક મોટા ફેગફારો ટાળવાની તેમ જ માત્ર ઉપર ઉપરના ફેરફારોનાગુ, પણ ન્હોત આજે છે તેવું હિંદ ટકાવી રાખવાની દૃષ્ટિથી નિચારી શકે છે

આજના પ્રશ્નો જમરદસ્ત છે ને અમારુ સજીવ લક્ષ તેમા પરાવાયેલું છે અને છતાં લાખી નજરે જોતા તે ભારે મહત્વના ન હોય એમ બને ઉપની સપાળી પરના મનાવોની નીચે વધારે પ્રમગ બગો કાર્યો કરી રહેલા હોય એમ બને થોડા વખત માટે આજના પ્રશ્નોને ભૂલી આગળ નજર કરતા પોતાના પડોશીઓ સાથે નિકટના સબધોથી સકળાયેનું અને દુનિયાના બ્ય નહારમા મહત્વનો ભાગ ભજવવું સ્વાધીન ધગડોનું બનેનું હિંદનુ બળવાન, સચુક્ત અથવા સમનાયી રાજ્ય અમારી સામે ખડુ થાય છે એમ્લે હાથે પોતાના પગ પર જમા રહેવા માગેની સાધનસપત્તિ તેમ જ તાકાત ધગવનાગ દુનિયાના ગવ્યાગાધ્યા દેશોમાનો તે એક છે આજે યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ અને સોવિયેટ રશિયા એ બે જ એના દેશો છે ઇંગ્લેન્ડના સામ્રાજ્યની સાધન સામગ્રી તેની સાધનગ્રામગ્રીમા ઉમેરવામા આવે તો જ તેનો એમા સમાવેશ

શ્રી ગમ્ય અને તેમ ધના છટ્ટુ છટ્ટુ વિરોધેનું અને અમતુદ સામ્રાજ્ય દુર્ગતતાનું મૂળ છે હિંદુ તેમ જ ચીનની શત્રુતાઓ ધ્યાનમાં લેતા એ અને એ સમૂહમાં જોડાઈ શકે એના દેશો છે એ અને સુમધર્મિત અને અનુરૂપ દેશો છે તેમ જ કરતી સપત્તિ અને વસ્તીથી ભરના છે તમાના લોકો શક્તિશાળી અને ધર્મ શાળી છે ખરેખર, હિંદની સભાન્ય ઔદ્યોગિક સાધા સપત્તિ ચીન પ્રતા પશુ વધારે મિશ્રિત અને પ્રહોળી છે તેમ જ પરદેશોમાંથી જરૂરી ચીજો આયાત કરવાને માટે તેની પાસે નિઃસ કરવાની ચીજો પશુ ચીન કરતા વધારે છે આ ચાર સિરાયનો બીજો કોઈ પશુ એ દેશ હકીકતમાં કે સભરિતતાની દૃષ્ટિએ એની સ્થિતિમાં નથી યુરોપમાં અને બંને ટેમણે રાજ્યોના મોટા મોટા જૂથો અથવા સઘો જિલ્લા થાય અને અચૂક મુરાધ્વી રાજ્યો સ્થપાય એ સભવિત છે

ભવિષ્યમાં દુનિયાના નહેરારના કેન્દ્ર તરીકે પ્રશાંત મહાસાગર આટલાટિક મહાસાગરનું સ્થાન લે એ સભવિત છે હિંદુ આમ સીધી રીતે પ્રશાંત મહાસાગરના મધ્ય પરનો દેશ નથી, પણ તે અનિવાર્ય રીતે ત્યાં આગળ મહત્વનો ભાગ ભજવશે હિંદુ હિંદી મહાસાગરના પ્રદેશમાં, અર્ન્નિ એશિયામાં અને એક મધ્યપૂર્વના દેશો સુધીના પ્રદેશમાં આર્થિક તેમ જ રાજકીય પ્રવૃત્તિઓનું કેન્દ્ર પણ બનશે દુનિયાના જે ભાગની ભવિષ્યમાં ઋપથી બિનનણી થવાની છે તેમાં પોતાના સ્થાનને લીધે આર્થિક તેમ જ વ્યવસ્થાની દૃષ્ટિથી તેનું મહત્વ છે હિંદી મહાસાગરના પ્રદેશમાં આવેલા ઈરાન, ઇરાક, અફઘાનિસ્તાન, હિંદ, સિન્ડ, અહમદેશ, મનામા, ગિયામ, જર્વા વગેરે હિંદની બંને બાજુ પરના દેશોનું પ્રાદેશિક જૂથ રચવામાં આવે તો આગળના લઘુમતી અગિના પ્રશ્નો અદ્યક્ષ થાય અથવા તદ્દન જુદા સદ્ગોમાં તેમનો વિચાર કરવાનું ઉપસ્થિત થાય

જી ડી એચ કેટ જુદા હિંદને પણ રાષ્ટ્રોપરી પ્રદેશ લેખે છે અને લામે ગાળે તે એક બાજુએ ચીન-જાપાનના સોવિયેટ પ્રજાતંત્ર અને બીજી બાજુએ અરબસ્તાન, ઈરાન અને તુર્કીના બંનેના નવા રાજ્ય તેમ જ ઉત્તરે સોવિયેટ રશિયાની વચ્ચે આવેલા મધ્ય પૂર્વના બધામ દેશોને આવરી લેતા એક જગત્સ્ત રાષ્ટ્રોપરી ગત્યનું કેન્દ્ર બનશે એમ માને છે આ કેન્દ્ર કંપના છે અને એન કંઈક બનશે કે કેમ એ કોઈ પણ માનસ કહી શકે એમ નથી મારી વાત કરું તો એ બધા પ્રશ્નો પરસ્પર ઝાઝકી દુનિયાવ્યાપી મનજ્યુત બંધથી કળાયેના હોય તે સિવાય દુનિયા એના મોટા મોટા ગળ્યાગાદ્યા રાષ્ટ્રો પર પ્રદેશોમાં ઈ બધા એ મને ગમતું નથી પણ લોકો દુનિયાની એમતા અને કે ઈક રની સમગ્ર દુનિયાને સ્પર્શતી સત્યા નિર્માણ થતી દાગના જોટના બેવડક

અને તો આ નિશાળ રાષ્ટ્રોપરી પ્રદેશોમા સ્વાયત્ત ઘટકોનાગા એના જન્મદસ્ત ગળ્યો ઊભા થયાનો પૂરો સભ્ય છે કેમ કે, નાનકડા ગૌણીય રાજ્યના દિવસો હવે ભરાઈ ચૂક્યા છે સાર્વત્રિક દૃષ્ટિએ આયત્ત પ્રદેશ તરીકે એ ચાલુ રહે એમ મને, પણ સ્વતંત્ર ગૌણીય વટક તરીકે તે નહીં ગઈ ગઈ

જે મનુષ્ય હોય તે ભવે મનુષ્ય, પણ હિંદ અમરદાર થઈ રાજવાની સ્થિતિમા આવે એમા જગતનુ શ્રેય છે કેમ કે તેની અસર સદા સુલેહશાન્તિ અને સહકારની તરફેણમા અને આક્રમણની વિરુદ્ધ હોય

૧૨

વાસ્તવવાદ અને જિયોપોલિટિક્સ દુનિયાની જીવંત કે દુનિયાનો સંઘ યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ અને સોવિયેટ રશિયા

યુરોપમા હ છે ની મજલે આની પહોંચુ છે અને પૂર્વ તેમ જ પશ્ચિમના આગળ ધસના સૈન્યો આગળ નાત્રી સત્તા જમીનદોસ્ત થતી જાય છે જેની સાથે સ્વાતંત્ર્ય માટેની અનેક લડતોની સ્મૃતિઓ સંઘાતેની છે તે પેરિસની અવમેની નગરી પાછી બધનમુક્ત થઈ છે યુદ્ધના સનાલો કરતાયે વધારે કપરા શાન્તિના સનાલો ઊભા થયા જાય છે, માનનીના ચિંતોને સતાપી ગયા છે અને તેમની પાછળ પહેલા મહાયુદ્ધ પછીના વરસોની મહાભારત નિબ્ધગતાનો અસ્પૃશ્ય કરનારો એળો રહેલો છે હવે ફરીથી કદી પણ યુદ્ધ થયા દેવુ ન જોઈએ એમ ઢહેલામા આવે છે ૧૯૧૮ની આવમા પણ તેઓ એમ જ કહેના હતા

૫૬૨ ૪૨૨૫ ૧૯૨૮મા ચર્ચિલે આમ કહ્યું હતું 'આ અનેક વાર કહેનાઈ ગયેની વાત છે એમાથી આપણે ભવિષ્યને માટે જરૂરી જ્ઞાન અને સમજ મેળવી શકીએ રાષ્ટ્ર રાષ્ટ્રોના ઝડપનો અને એ ઝડપનો લડનામાથી પેદા થતા દુષ્કાર અને માનનાઓ વચ્ચેની અસમાનતા, રણક્ષેત્ર પગના ભય પુરુષાર્થના મદદ તરીકે મળતુ મામૂની અને વિદ્યુત વગર, યુદ્ધનો ક્ષણિક નિજમ, ધીમી ગતિએ ચલુ અને લાગા નખત સુની ચાલુ રહેતું પુનરુત્થનાનુ કાર્ય, મહામહેનતે ખેડના ભયકર જોખમો, ભાગ્યચક્રના અભિચિત્તના અને અગ્ર પગનાથી સ્વનાગના પાશમાંથી ઊગારો — આ મધાનો વિચાર ક્રાંતા બીજી મોડી લડાઈ થતી અગ્રાની એ માણસનાનુ પ્રધાન કર્તવ્ય હોવુ જોઈએ'

ચર્ચિલ એ ન જાણે તો કોણ જાણે, કેમ કે, યુદ્ધ તેમ જ મુલેદગાન્તિના મમયમા તેણે આગળપડતો ભાગ ભજવ્યો છે, ચાલનાઓ, હાડમારીઓ અને જોખમોને પ્રમગે અમાધારણુ ધૈર્યથી તેણે પોનાના દેશને દોર્યો છે, અને

વિજયને પ્રસંગે તેને માટે મોગી મહત્વામ્હા સેવી છે પહેના મહાયુદ્ધ પછી
 બ્રિટિશ સૈન્યોએ હિંદની સરહદથી માડીને ધ્રાન, ધરામ, પેલેસ્ટાઈન, સીરિયા
 અને છેક કોન્સ્ટાન્ટિનોપલ સુધીના આખાથે પશ્ચિમ એશિયાનો કબજો કર્યો
 હતો એ નખતે અર્ચિલની નજર સમક્ષ ઇઝાન માટે મધ્યપૂર્વના એક નવા
 સામ્રાજ્યન દરમ ખડ થયુ હતુ પણ મિલિએ લુદુ જ ધાર્યુ હતુ ભાગ્ય
 ચક્રે ઊનટો પનગે ખાધો ભવિષ્યને માટે હાન તે કેના સ્વપ્ના સેવતો હશે ?
 મારા એક મહાદુર અને નામામ્નિ સાથીએ — હાન તે જ્યેમા છે —
 લખ્યુ હતુ ‘યુદ્ધ એ અજન્મ જેવો ટિમિયાગર છે તેની શુપ્ત શુદ્ધાઓમા
 એવા મગો અને એની શક્તિઓ પેદા થાય છે કે તેઓ વિજેતાઓ તેમ જ
 પરાજય પામેનાઓ ઉભયની યોજનાઓ અને મનોરથોના ભાગીને બૂધા મરી
 નામે છે ગયા મહાયુદ્ધ પછી મળેની કોઈ પણ મુયેદ્ધપત્રિપદે રશિયન, જર્મન
 નેમ જ ઓરિયન્ટ અને ઉસ્માની એ યુરોપ તથા એશિયાના ચાર જખરદસ્ત
 આમ્રાજ્યો જમીનદોગ્ત થાય એવો નિર્ણય નહોતો કર્યો તેમ જ લોર્ડિઝ ન્યોગ
 ધ્યેમનશો અથરા વિત્સનની આરાધા જર્મની, રશિયા કે તુર્કીની કાનિ
 નડેતી થઈ’

પોતાના મહામારન મર્મમા ફતેહમદ થયા પછી રિજથી રાષ્ટ્રોના
 આગેવાનો એકમા મળશે ત્યારે તેઓ શુ કહેશે ? તેમના ચિત્તમા ભાવિ કેવુ
 સ્વરૂપ ધારણ કરતુ જાય છે, અને આપસમા તેમની વચ્ચે કેટલો એકરાગ કે
 મતમેદ છે ? યુદ્ધમળના રાગ કે દુપો શમશે અને લોકો શાન્તિના સમયની
 રહેણીપરણી ફગીથી અપનાવવાનો પ્રયામ કરશે ત્યારે લોકોના મનમા ખીજ
 શા શા ભાવો જાગશે ? યુરોપની નાત્રી વિરોધી શુપ્ત ચળવળો અને તેમણે મુક્ત
 કરેના નવા જગોનુ શુ થશે ? માનમિક દષ્ટિએ અને અનુભવથી પહેના મગતા
 પરિપન્ન થયેના અને લગાઈથી રીંગ ખનેના લાખો સૈનિકો પોતાને ઘેર
 પાછા ફર્યા પછી શુ કહેશે અને મગે ? તેઓ ધરથી દૂર પડ્યા હતા તે
 વખતે નિરતર મદનાતું ગ્હુ હતું તે જીવન સાથે તેઓ પોતાનો મેગ કેની
 મીને આધી મમશે ? ખેદાનખેદાન થઈ ગયેના કુરમાન થનાર યુરોપનુ તેમ જ
 એશિયા અને યુરોપનુ શુ થશે ? વેન્ડે ન રિડીના મહેરા પ્રમાણે ‘એશિયાની
 મગેડેની પ્રતમા ત્યાગજ્યની ભાવનાનુ પ્રયગ મોલુ ફરી વળ્યુ છે’ એનુ
 શ ? આ બધનુ અને એરી ખીજ અને વસ્તુઓનુ શુ થશે ? અને એ
 સૌના કરનારે, આપણા આગેવાનોએ મગદપૂર્વ તૈયાર કરેની યોજનાઓને
 બંધી વાગનાની વિચિત્ર દરામત વિધિ ધણી વાર અજમાવે છે તેનુ શ ?

યુદ્ધ આગળ વધતું ગયુ અને ફાળિવાદી સત્તાઓની જીતનો સભવ
 ઓડો થનો મગો તેમ નેમ સચુક્ર ગાળોના આગેવાનો ઉત્તરોત્તર વધારે ને

વધારે રીકા ને સ્થિતિયુક્ત બનતા ગયા છે. ચાર સ્વતંત્રતાઓ અને આટલાં-ટિકિનું બહેરનામું બંને અસ્પષ્ટ હતાં અને તેમનું ક્ષેત્ર મર્યાદિત હતું, છતાં તે હવે પાછળ ધકેલાઈ ગયાં છે અને વધારે ને વધારે પ્રમાણમાં ભૂકાળની પરિસ્થિતિ ચાલુ રાખવાની દૃષ્ટિથી ભવિષ્યની વાત કરવામાં આવે છે. એ યુદ્ધ હવે કેવળ લશ્કરી સ્વરૂપનું, પશુબળ સામે પશુબળનું બની ગયું છે અને નાઝીઓ તેમ જ ફાસિસ્ટોની ફિલસૂફી સામેના હુમલાસમું હવે રહ્યું નથી. જનરલ હેંકો તેમ જ યુરોપના બીજા નાના નાના ભાગો અધિકારવાદી શાસકોને ઉત્તેજન આપવામાં આવે છે. ચર્ચિલ સામ્રાજ્યની બહોળલાલીના ખ્યાલમાં હજી રાચે છે. જર્મોન* બર્નાડ* શોએ હમણાં જ કહ્યું હતું કે, 'પોતાના આધિપત્યના ખ્યાલમાં બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના જેટલી મશગૂલ બનેલી દુનિયામાં બીજી કોઈ સત્તા નથી. સામ્રાજ્ય રાજ્ય પણ ઉચ્ચારવાનો ચર્ચિલ જેટલી વાર પ્રયાસ કરે છે તેટલી વખત તે તેના ગળામાં ચોંટી રહે છે.'*

ભવિષ્યની દુનિયા ભૂકાળની દુનિયા કરતાં ભિન્ન પ્રકારની હોવી જોઈએ એવું ચાહનારા ધણા લોકો ઇંગ્લંડ, અમેરિકા તેમ જ બીજા દેશોમાં છે. જો એમ ન થાય તો આ યુદ્ધના કરતાં પણ વધારે બીયણ અને જખ્મરદસ્ત યુદ્ધો તેમ જ ઉત્પાતો પાછળથી ફાટી નીકળશે એવો તેમને ભય છે. પણ

* બ્રિટનના શાસક વર્ગના લોકો સામ્રાજ્યના યુગનો અંત લાવવા વિચારતા નથી એ સ્પષ્ટ છે; બહુ બહુ તો તેઓ પોતાના તાબાના સુવર્કમાંની રાજ્યપદ્ધતિને આધુનિક ઢબના વાધામાં સજવાનો વિચાર કરે છે. તેમના તાબા નીચેના દેશોની માલકી તેમને મહત્તા અને સંપત્તિ માટેની વસ્તુરિવાજ છે. બ્રિટનના વગદાર લોકોનું મુખપત્ર લંડનનું ફિન્કોનોમિસ્ટ ૧૯૪૪ના સપ્ટેમ્બરની ૧૬મી તારીખના અંકમાં આ પ્રમાણે લખે છે: 'બ્રિટિશ, ફ્રેન્ચ તેમ જ ડચ 'સામ્રાજ્યશાહી' પ્રત્યેના અમેરિકનોના અણગમતને લીધે ધણાખરા યુદ્ધોત્તર યોજના ધડનારાઓએ એમ માની લીધું છે કે અગ્નિ એશિયાના પ્રદેશોમાં ભૂતી દક્ષમત ફરીથી નહીં સ્થપાય અને ત્યાં આગળની પશ્ચિમના દેશોની સત્તાને સ્થાને કોઈક પ્રકારનું આંતરરાષ્ટ્રીય નિયમન આવશે અથવા સ્થાનિક લોકોને પોતપોતાના રાજ્યવહીવટની સત્તા સોંપી દેવામાં આવશે. આ ભતનું વલણ પ્રવર્તે છે અને બહોળા ફેલાવાવાળાં છાપાંઓ તેમજ સામયિકો એને ટકા આપે છે, એટલે, ભવિષ્યને અંગેના બ્રિટિશ, ફ્રેન્ચ તેમ જ ડચ લોકોના ધરાદાઓ હવે વિના વિલંબે સ્પષ્ટતાથી અને સંપૂર્ણપણે જાણી દેવા જોઈએ. પોતાના તાબા નીચેના પ્રદેશો પરની દક્ષમત છાંટી દેવાનો એમાંથી એકનો ધરાદો નથી એટલું જ નહીં, ભાષાના સંદર્ભમૂલ્કના ક્ષેત્રનો નાશ કરવા માટે મશાયા, ઇશ્વરને, ઇસ્ટ દરિયા ઉપરને તેમ જ દિલ્હી ચીન ક્રાંસને આપી દેવાં જરૂરી છે એમ તેઓ માને છે. આમ હોવાથી, એ ત્રણે રાષ્ટ્રો આપણા અમેરિકન મિત્રોના મનમાં એને અંગે જરા પણ સંકો રહેવા દેશે તો જૂરામાં જૂરી ગેરસમજ તો મું, પણ વિશ્વાસપાત્રનો આરોપ પણ વહોરશે.'

જેમના હાથમાં સત્તા અને અધિકાર છે તેમના પર આવી વિચારણાઓની યાત્રી અસર થતી હોય એમ લાગતું નથી અથવા તેમના કાબૂ બહારનાં બળોના સંક્રંતનમાં તેઓ પોતે જ સપડાયેલા છે. ઇંગ્લંડ, અમેરિકા તેમ જ રશિયામાં જન્મરદસ્ત પાયા પર સત્તાના રાજકારણની પુરાણી રમત તરફ આપણે ફરીથી વળ્યા છીએ. જિયોપોલિટિક્સ બાબતમાં અમેરિકામાં જેમનો અભિપ્રાય પ્રમાણભૂત લેખાય છે તે પ્રોફેસર એન. જે. સ્પાર્કમેન તાજેતરનાં પોતાના પુસ્તકમાં લખે છે : 'વિદેશનીતિનાં સૂત્રો જેના હાથમાં હોય તે રાજદ્વારી પ્રદુપ ન્યાય, ઔચિત્ય તેમ જ સમભાવ વગેરેની ભાંગવડમાં તે સત્તાના ઉદ્દેશને ઉપકારક હોય અથવા કંઈ નહીં' તો તેને બાધક નહીં હોય તેટલા પ્રમાણમાં જ પડી શકે. સત્તાની શોધ માટેના નૈતિક સમર્થન માટેના તેમના સાધન તરીકે તેમનો ઉપયોગ કરી શકાય, પણ તેમનો ઉપયોગ કરવા જતાં નબળાઈ યા કમજોરી આવતી હોય તો તત્કાળ તેમને ફેંકી દેવાં જોઈએ. સત્તાની શોધ કંઈ નૈતિક મૂલ્યો સિદ્ધ કરવાને માટે નથી આદરવામાં આવતી; સત્તા હાથ કરવા માટેના ભાગે મોકળો કરવાને માટે નૈતિક મૂલ્યોનો ઉપયોગ કરવમાં આવે છે. *

એ ઉતારો સઘળા અમેરિકનોનો મત લલે રજૂ કરતો ન હોય, પણ અમેરિકાના લોકોનો એક બળવાન વિભાગ એવો અભિપ્રાય ધરાવે છે એ વિષે શંકા નથી. વોલ્ટર લિપમેન આટલાંટિક મહાસાગર પર વમતી પ્રજાઓ, રશિયનો, ચીનાઓ અને પાછળથી દક્ષિણ એશિયાના હિંદુ કે મુસલમાનો એમ આ પૃથ્વીને ત્રણ કે ચાર વર્તુળોમાં વહેંચી નાખે છે. તેની આ યોજના પણ જન્મરદસ્ત પાયા પરના સત્તાના રાજકારણનું આગળનું પગથિયું છે અને એમાંથી દુનિયાની સુલેહશાન્તિ ઉદ્ભવતી જોવાની તે કેવી રીતે આશા રાખતો હશે એ સમજવું મુશ્કેલ છે. અમેરિકન લોકોમાં રીદો વાસ્તવવાદ, અસ્પષ્ટ આદર્શવાદ તેમ જ માનવતાવાદનું તરેહવાર મિશ્રણ થયેલું છે. આમાંથી લવિષ્યમાં કંઈ વૃત્તિ પ્રજ્વળ થશે અથવા એમના મિશ્રણમાંથી શું નીપજશે? આમજનના ગમે તે વિચારે, પણ વિદેશનીતિ એ જેમના હાથમાં તેનાં સૂત્રો હોય તે નિષ્ણુતોનો જ ધ્વજરો બની રહે છે. તેઓ જૂની પરંપરા ચાલુ રાખવાના મતના હોય છે અને જેને પરિણામે પોતાના દેશોને નવાં જોખમોમાં ઊતરવાનું થાય એવા ફેરફારો કરતાં તેઓ ડરે છે. વાસ્તવ દષ્ટિ જોશક હોવી જોઈએ, કેમ કે, કોઈ પણ રાષ્ટ્ર પોતાની આંતરિક અથવા વિદેશીની ટેવળ શુભેચ્છા અને કલ્પનાને ધોરણે ન ધડી શકે. પણ ભૂતકાળના ખાલી કવચને વળગી ગહે અને વર્તમાન સમયની નક્કર હકીકતોની અવગણના કરે અથવા તેમને

સમજવાનો ઇન્કાર કરે એ વિચિત્ર પ્રકારની વાસ્તવ દષ્ટિ કહેવાય. એ હકીકતો કેવળ રાજકીય કે આર્થિક જ નથી હોતી, પણ અગણિત લોકોની લાગણીઓ અને આકાંક્ષાઓનો પણ તેમાં સમાવેશ થાય છે. આવી વાસ્તવ દષ્ટિ ઘણા લોકોની આદર્શ દષ્ટિ કરનાં પણ વધારે કાલ્પનિક અને આજના તેમ જ આવતી કાલના સ્વાસ્થો સાથેનો સ્પર્શ ગુમાવી બેઠેલી હોય છે.

જિયોપોલિટિક્સ વાસ્તવવાદીનો આધારસ્થંભરૂપ બની ગયું છે અને 'હફ-દેશ' તથા 'તટવતી-દેશ' વગેરે તેની પરિભાષા રાષ્ટ્રના વિકાસ અને તેની પડતીની ગૂઢ સમસ્યા પર પ્રકાશ ફેંકે છે એમ માનવામાં આવે છે. ઇંગ્લંડમાં (કે સ્કોટલેન્ડમાં ?) એનો ઉદય થયો હતો અને નાઝીઓનું તે માર્ગદર્શક થઈ પડ્યું. તેણે દુનિયા પર પોતાનું પ્રભુત્વ જમાવવાનાં તેમનાં સ્વપ્નાં તેમ જ તેમની મદસ્ત્વાકાંક્ષાઓને પોષ્યાં અને તેમને સ્થાનાશને પંથે વાળ્યા. અંશ-સત્ય કેટલીક વાર અસત્ય કરતાં પણ વધારે જોખમકારક હોય છે; જેની વેળા વીતી ગઈ હોય છે એવું સત્ય આજની વાસ્તવિકતા જોવામાં વિઘ્નરૂપ થાય છે. પાછળથી જર્મનીમાં જેને વિકસવવામાં આવ્યો હતો તે જિયોપોલિટિક્સનો સિદ્ધાંત એશિયા અને યુરોપના સમુદ્રકિનારા પરના પ્રદેશમાં અંશરૂપિ ખીલી હતી અને હફ-દેશમાંથી જર્મીનમાર્ગે હુમલો કરનારાઓથી તેનું રક્ષણ કરવું પડતું હતું, એવી માન્યતા પર રચાયેલો છે. આ હફ-દેશ એશિયાનું કેન્દ્ર હોવાનું ધારવામાં આવતું હતું. આ હફ-દેશ પર જેનો કાબૂ હોય તે દુનિયા પર પોતાનું પ્રભુત્વ જમાવી શકે. પરંતુ સંસ્કૃતિ કંઈ સમુદ્રતટના પ્રદેશમાં પુરાઈ રહી નથી અને જગદ્વ્યાપી થવાનું તેનું વલણ હોય છે. અમેરિકન લોકોએ સાધેલી પ્રગતિ પણ યુરેશિયાનો હફ-દેશ જેના હાથમાં હોય તે દુનિયા પર પોતાનું પ્રભુત્વ જમાવે એ માન્યતા સાથે સુસંગત નથી. અને હવાઈ સત્તાએ વળી નવું તત્ત્વ દાખલ કર્યું છે ને દરિયાઈ સત્તા તેમ જ જર્મીન પરની સત્તા વચ્ચેની સમતુલા તેણે ઉથલાવી નાખી છે.

આખી દુનિયાને જીતી લેવાનાં સ્વપ્નાં સેવતું જર્મની વિરોધી સત્તાઓ ફરતેથી તેને ઘેરી લેશે એવા ભયથી વિવશ બની ગયું હતું. સોવિયેટ રશિયા રબેને પોતાના દુરમનો તેની સામે સંયુક્ત મોરચો રચે એવી જાતિ રાખતું હતું. યુરોપમાં સત્તાની સમતુલા જળગવી રાખતી અને ત્યાં આગળ કોઈ સત્તા વધારેપડતી જળવાન થઈ જાય તેનો વિરોધ કરવો એ લાંબા કાળથી આવતી આવેલી ઇંગ્લંડની રાષ્ટ્રીય નીતિ હતી. સૌને નિરંતર ખીજાઓનો ભય હર્મેશાં સંતાપતો રહ્યો છે અને એમાંથી આક્રમણ તેમ જ કુટિલ કાવાદવાઓ પરિણમ્યા છે. આ સુદ્ધ પટ્ટી સર્વથા નવી પરિસ્થિતિ પેદા થશે. યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ અને સોવિયેટ રશિયા એ એ દુનિયાની મહાસત્તાઓ બનશે

અને બીજી સત્તાઓ તેમની કીક કીક પાછળ રહેશે. તેઓ એકઠી થઈને પોતાનું જૂથ રચે તો વળી જીદી વાત. હવે પ્રોફેસર સ્પાઈકમેન પોતાના છેલ્લા વસિયતનામામાં યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સને પણ કહે છે કે, તે પણ ચોનરૂપી વિરોધી સત્તાઓથી ઘેરાઈ જવાનો અંભવ છે તેમ જ તેણે કોઈક 'તટવર્તી-પ્રદેશ'ના રાષ્ટ્ર સાથે મૈત્રી કરવી જોઈએ અને કોઈ પણ સંભોગોમાં 'હિંદુશ'ને (અહીં એનો અર્થ મોવિયેટ રશિયા છે.) 'તટવર્તી-પ્રદેશ' સાથે જોડાતાં રોકવો ન જોઈએ.

આ બધું અતિશય ચતુરાઈભર્યું અને વારતવિક લાગે છે અને છતાં એમાં રહેલી બેવડૂકીનો પાર નથી. કેમ કે, સત્તા વિસ્તારવાની પુરાણી નીતિ, આત્માન્ય તેમ જ સત્તાની અમતુવાનો સિદ્ધાંત એની પાછળ રહેલાં છે. અને એમાંથી અનિવાર્ય રીતે કલહ અને યુદ્ધ પેદા થાય છે. ઇશ્વરે આ પૃથ્વી ગોળ બનાવી છે એટલે દરેક દેશ બીજા દેશોથી ઘેરાયેલો છે જ. સત્તાના રાજ-કારણની પદ્ધતિથી આવા ઘેરાઓ અટકાવવાને માટે જીદાં જીદાં રાષ્ટ્રોના સઘો રચાવા જોઈએ, સામા સઘો રચાવા જોઈએ, સત્તાનું ક્ષેત્ર વિસ્તારવું જોઈએ અને મુલકો જીતવા જોઈએ, પણ કોઈ પણ દેશનું આધિપત્ય અથવા લાગ-વગનું ક્ષેત્ર ગમે એટલું વિશાળ હશે તોયે, એની બહાર રહેલા દેશોથી ઘેરાવાનું જોખમ સદાયે રહેવાનું અને તેઓ હરીફ સત્તાના થયેલા એ અસાધારણ વિકાસથી હમેશાં ડરતા રહેવાના. આ જોખમમાંથી મુક્ત થવાનો એક જ રસ્તો છે. તે એ કે, કાં તો આખી દુનિયાને જીતી લેવી અથવા પ્રયેક સંભવિત હરીફનો કટો કાઢી નાખવો. આખી દુનિયા પર આધિપત્ય જમાવવાનો છેલ્લો પ્રયત્નની નિષ્ફળતા આપણે આજે નિહાળીએ છીએ. દુનિયા એના પરથી બોધ લેશે કે પંચી મહત્વાકાંક્ષા અને જ્ઞાતિ તથા સત્તાના મદથી પ્રેરાઈને એ જીવલેણ ક્ષેત્ર પર પોતાનું નરીમ અજમાવી જોવાનો પ્રયત્ન કરનારા બીજા નીકળશે?

કાં તો આખી દુનિયા જીતી લઈને જગદ્વ્યાપી સામાન્ય સ્થાપત્વ અથવા દુનિયાના બધા દેશોએ હળીમળીને સહકારને ધોરણે કામ કરવું એ સિવાય કોઈ વ્યક્તો રસ્તો દેખાતો નથી જૂના વખતથી ચાલતા આવેલા લાગવા અને સત્તાના રાજકારણની જોજનો આજે કશો અર્થ રહ્યો નથી. વર્તમાન પરિસ્થિતિમાં તેમનો મેગ જેસી શકે એમ નથી અને છતાં તે ચાલુ ગ્હે છે. રાજ્યોનાં હિતો તેમ જ પ્રજાઓ તેમની સરદશ્વી સીમિત નથી આજે તે જગદ્વ્યાપી બની ગયાં છે. કોઈ પણ દેશ બીજા દેશોથી અજાગો ઈર્ષ શકે કે તેમના રાજકીય તેમ જ આર્થિક લાવી ધિષે ઉદાસીન ન રહી શકે. તેમની વચ્ચે સહકાર ન હોય તો તેમની વચ્ચે ધર્ષણ અવશ્ય પેદા થાય અને

એ ધર્મશૂનાં અનિવાર્ય પરિણામો આવ્યા વિના ન રહે. સહકાર કેવળ સમાનતા અને પરસ્પરના દિતને ધોરણે, પછાત દેશો તેમ જ પ્રજાઓને આબાદી અને સાંસ્કૃતિક પ્રગતિની સમાન કક્ષાએ લાવવાને ધોરણે અને જાતિદ્વેષ તથા એક પ્રજા પરના બીજી પ્રજાના આધિપત્યને નાબૂદ કરવાને ધોરણે જ થઈ શકે. કેઈ પણ પ્રજા બીજી પ્રજાના આધિપત્ય તેમ જ શોષણને ગમે તેવાં રૂપાંતરો નામ આપવામાં આવે તોપણ હવે બરદાસ્ત નહીં કરે. વળી, દુનિયાના બીજા ભાગો આબાદ થતા જતા હોય ત્યારે તેઓ પોતાની ગરીબાઈ અને દુઃખો તેમ જ હાડમારીઓને વિશે પણ ઉદાગીન રહી શકે એમ નથી. બીજે શું બની રહ્યું છે એની જાણ થતી નહોતી ત્યારે જ એ શક્ય હતું.

આ બધું દીવા જેવું સ્પષ્ટ દેખાય છે અને છતાં ભૂતકાળના બનાવોનો લાંબો ઇતિહાસ આપણને કહે છે કે, માણસનું ચિત્ત બનાવોના ક્રમથી ધણું પાછળ પડી જાય છે અને તેમની સાથે તે બહુ ધીમી ગતિએ જ પોતાનો મેળ સાધી શકે છે. ભવિષ્યમાં જબરદસ્ત આક્રમકાંથી બચવાને તેમ જ બીજાઓની સ્વતંત્રતાના પાયા પર પોતાની બાધારહિત જીવનવ્યવસ્થા નિર્માણ કરવાને માટે દરેક રાષ્ટ્રે પોતાના સ્વાર્થની દૃષ્ટિથી પણ, આ વ્યાપક સહકારની દિશામાં વળવું જોઈએ. પણ ભૂતકાળની કલ્પનાઓ અને રૂઢ મતોને લીધે 'વાસ્તવદર્શી'નો સ્વાર્થ બહુ સંકુચિત બની જાય છે. એક યુગને અનુકૂળ વિચારો તેમ જ સમાજવ્યવસ્થાને તે માનવસ્વભાવ તેમ જ સમાજના અટકાવને અદ્ધર અંગ સમાન લેખે છે અને માનવસ્વભાવ તેમ જ સમાજ જેટલું પરિવર્તનશીલ બીજું કંઈ નથી એ હકીકત ભૂલી જાય છે. ધાર્મિક સ્વરૂપો અને ખ્યાલો અચળ બની જાય છે, સામાજિક સંસ્થાઓ નિષ્પ્રાણ બને છે, યુદ્ધને જીવનની જરૂરિયાત તરીકે લેખવામાં આવે છે, સામાજિક તેમ જ સત્તાના વિસ્તારને પ્રાણવાન અને પ્રગતિશીલ પ્રજાના વિશિષ્ટ અધિકાર તરીકે ગણવામાં આવે છે, નફાની વૃત્તિને માણસ માણસ વચ્ચેના સંબંધમાં સૌથી બળવત્તર અને મુદ્દાની વસ્તુ તરીકે લેખવામાં આવે છે, જાતિની શ્રેષ્ઠતા વિશેની માન્યતા ધાર્મિક શ્રદ્ધા સમાન બની જાય છે અને એની દાંડી પીટવામાં નથી આવતી ત્યારે પણ એ માની લઈને જ ચાલવામાં આવે છે. આમાંના કેટલાક વિચારો પૂર્વ તેમ જ પશ્ચિમની સંસ્કૃતિઓમાં સામાન્ય છે; એમાંના ઘણા પશ્ચિમી આધુનિક સંસ્કૃતિના પાયામાં રહેલા છે અને તેમાંથી નાઝીવાદ તેમ જ ફાસીવાદનો ઉદય થયો છે. નૈતિક દૃષ્ટિએ તેમની અને ફાસી સિદ્ધાંતની વચ્ચે ઝાઝો તફાવત નથી; માનવજીવન અને માનવતાના ધર્મ પ્રત્યેના તુરંદારમાં જોકે ફાસીવાદ ઘણો આગળ વધ્યો છે. સાચું જ, યુરોપની જીવન-દૃષ્ટિ પર માનવતાનો ધર્મ લાંબા સમયથી અસર કરતો આવ્યો છે, પણ

આજે ત્યાં આગળ તેની પરંપરા જૂંસાતી જાય છે. ફાસીવાદનાં બીજા પુશ્ચિમના દેશોના રાજકીય તેમ જ આર્થિક તંત્રમાં મોજૂદ હતાં. જૂનાકાળની આદર્શ-દૃષ્ટિ છોડી દેવામાં ન આવે તો યુદ્ધમાં વિજય મળ્યે કરો મોટો ફેરફાર થવાનો નથી. જૂનાકાળની કલ્પનાઓ અને ખ્યાલો જેમનાં તેમ ચાલુ રહેશે. એટલું જ નહીં પણ જોરશોરથી તેને અનુસરવામાં આવશે અને આપણે પાછા એને એ ચકરાવામાં ગોથાં ખાતા રહીશું.

આ લડાઈમાં જે મહત્ત્વની હકીકતો બહાર આવી છે, એક એ કે યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ તેમ જ સોવિયેટ રશિયાના સામર્થ્યમાં સારી પેઢે વધારો થયો છે અને બંને રાષ્ટ્રો પાસે પ્રકટ તેમ જ અપ્રકટ અખૂટ સાધનસામગ્રી પડેલી છે. ભારે વિનાશ થવાથી યુદ્ધ પહેલાંના કરતાં આજે સોવિયેટ રશિયા ધણું કરીને ગરીબ બન્યું છે, પણ અપ્રકટ રૂપમાં તેની પાસે જળરક્ત સાધનસંપત્તિ પડેલી છે અને તે ઝડપથી આગલી દુરોળમાં આવી જશે ને આગળ પણ નીકળી જશે. યુરેશિયાના ખંડમાં પરજુળ તેમ જ આર્થિક સામર્થ્યમાં તેની સામે માથું ઊંચું કરનાર કોઈ પણ રહેશે નહીં. તે ક્યારનું પોતાની સત્તા વિસ્તારવાનું વલણ દાખવવા લાગ્યું છે અને વત્તાઓળ પ્રમાણમાં ઝારના સામ્રાજ્યને ધોરણે તે પોતાની હકૂમત નીચેના પ્રદેશ વધારતું જાય છે. આ પ્રક્રિયા ક્યાં સુધી ચાલશે એ કહેવું મુશ્કેલ છે. તેની સમાજવાદી અર્થવ્યવસ્થામાં આ રીતે પ્રદેશો વધારવાનું આવશ્યક છે એવું નથી, કેમ કે, તેને સ્વયંપૂર્ણ કરી શકાય એમ છે. પણ બીજા બેજો અને જૂની શંકાઓ કામ કરે છે. બેસેલો કહેવાતો ઘેરાઈ જવાનો ભય ફરી પાછો આપણા જેવામાં આવે છે. એ ગમે તેમ હો, યુદ્ધની ખાનાખરાબીમાંથી ફરી પાછા બેસ થતા સોવિયેટ સંઘને હજી ધણાં વરસ લાગશે. આમ છતાં પ્રદેશોની દૃષ્ટિએ નહીં તો બીજી રીતે પણ, પોતાની સત્તા વિસ્તારવાનું તેનું વલણ સ્પષ્ટપણે દેખાય છે. બીજો કોઈ પણ દેશ સોવિયેટ સંઘ જેટલો રાજકીય દૃષ્ટિએ સંગીન અને આર્થિક દૃષ્ટિએ સુસ્થિત નથી. છેવટનાં વરસોમાં જોકે ત્યાં આગળ કેટલીક વસ્તુઓ બની છે તેનાથી પહેલાંના તેના ધણા પ્રશંસકોને આઘાત લાગ્યો છે. તેના આજના નેતાઓનું સ્થાન અજોડ છે અને ભવિષ્ય વિષેની તેમની દૃષ્ટિ પર બહુ અવલંબે છે.

યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સે તેના જળરક્ત ઉત્પાદન અને વ્યવસ્થાસક્રિયાથી દુનિયાને ચકિત કરી નાખી છે. તેણે આ રીતે યુદ્ધમાં આગળપડતો ભાગ લીધો છે એટલું જ નહીં, અમેરિકાની અર્થવ્યવસ્થાના મૂળમાં રહેલી પ્રક્રિયાને : આપ્યો છે અને પોતાને માટે એક કોષણ ઉત્પન્ન કર્યો છે. એ તેની શુદ્ધિમત્તા અને શક્તિની ભારેમાં ભારે કસોટી કરે એમ છે. આંતરિક

તેમ જ બાહ્ય ધર્પણ વિના પોતાના મોજૂદ અર્થતંત્રના ચોક્કામાં રહીને તે એનો ઉકેલ ઠેવી રીતે લાવી શકશે એ આજે કહેવું, સાચું જ, મુશ્કેલ છે. અમેરિકાએ હવે દુનિયાના વહેવારથી અળગા રહેવાનો ખ્યાલ છોડી દીધો છે એમ કહેવામાં આવે છે. એ અનિવાર્ય છે, કેમ કે, હવે તેને પરદેશોમાં થતી નિકાસ પર અમુક અંશે આધાર રાખવો પડશે. યુદ્ધ પહેલાંના સમયમાં જે ગોણું વસ્તુ હતી ને જેની લગભગ સંપૂર્ણપણે અવગણના કરી શકાય એમ હતું તે આજે મહત્વની વસ્તુ બની ગઈ છે. યુદ્ધ અંગેના ઉત્પાદનને બદલે શાંતિના સમય માટેનું ઉત્પાદન કરવામાં આવશે ત્યારે ધર્પણ અને ઝગઝગ પેદા કર્યા વિના એ બધો માલ ક્યાં નિકાસ કરી શકશે? અને ઘેર પાછા ફરતા લાખો સશસ્ત્ર સૈનિકોને ઠેવી રીતે સમાવી લઈ શકશે? યુદ્ધમાં પડેલા દરેક દેશની સામે એ પ્રશ્ન ખડો થવાનો છે, પણ યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સના જેટલા મોટા પ્રમાણમાં તે ઠાઈ પણ દેશમાં ખડો થાય એમ નથી. હુન્નરવિજ્ઞાનમાં થયેલા જબરદસ્ત ફેરફારોને કારણે જોઈએ તેના કરતાં ઘણા મોટા પ્રમાણમાં ઉત્પાદન થશે અથવા સંખ્યાબંધ લોકો કામધંધા વિનાના બની જશે અથવા એ બંને થવાનો પણ સંભવ રહે છે. મોટા પાયા પરની બેકારી સામે ઉગ્ર વિરોધ જાગશે. અને યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સની સરકારે એવી નીતિ જાહેર કરેલી છે કે બેકારીને દેશવટો આપવામાં આવ્યો છે. પાછા ફરતા સૈનિકો વગેરેને લાભકારક કામમાં ગોઠવી દેવાના અને બેકારી ટાળવાના પ્રશ્ન પર સારી પેઠે વિચાર થવા લાગ્યો છે. અમેરિકાના આંતરિક વ્યવહારની દૃષ્ટિએ આ બધાંની આજે તે અસર થાઓ છતાં પાયાના ફેરફારો થાય તે સિવાય એ પણ ઠીક ઠીક ગંજીર બનશે, પણ એની આંતરરાષ્ટ્રીય બાબત પણ એટલી જ મહત્વની છે.

- ચાલુ જમાનાના ફગલાબંધ ઉત્પાદનની આજની અર્થવ્યવસ્થા એવી વિચિત્ર પ્રકારની છે કે યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ જેવા દુનિયાના સૌથી તવંગર અને બળવાનમાં બળવાન દેશને પણ પોતાના વધારાના ઉત્પાદનને ઠેકાણું પાડવા માટે બીજા દેશો પર આધાર રાખવો પડે છે. યુદ્ધ પછીનાં ચોડાં વરસ સુધી યુરોપમાં તેમ જ ચીન અને હિંદમાં યંત્રો તથા બીજા તૈયાર માલ માટે સારી પેઠે માગ રહેશે. પોતાનું વધારાનું ઉત્પાદન ઠેકાણું પાડવામાં અમેરિકાને આ વાત ઠીક ઠીક મદદરૂપ થઈ પડશે. પરંતુ દરેક દેશ પોતાને જોઈતી વસ્તુઓ તૈયાર કરી લેવા માટેની શક્તિ ઝડપથી ખીલવશે અને નિકાસ અન્યત્ર ન પેદા કરી શકાય એવી ખાસ વસ્તુઓ પૂરતી જ મર્યાદિત થઈ જશે. વસ્તુઓ વાપરવાની શક્તિ પણ આમજનતાની ખરીદશક્તિ અનુસાર મર્યાદિત બનશે અને એ વધારવા માટે મૂળભૂત આર્થિક ફેરફારો કરવાની

જરૂર પડશે. દુનિયાભરમાં જીવનનું ધોરણ સારું સરખું બીચું લાવવાથી આંતરરાષ્ટ્રીય વેપાર તેમ જ લેવડદેવડ ખીલશે અને વધશે એ સમજી શકાય એમ છે. પણ ખુદ જીવનનું ધોરણ બીચું લાવવા માટે પણ સાંપ્રાપ્તતા તાબા નીચેના તેમ જ પછાત દેશોમાં ઉત્પાદન તથા વહેંચણી પરનાં રાજકીય તેમ જ આર્થિક બંધનો નાબૂદ કરવાની જરૂર છે. એને માટે અનિવાર્ય રીતે મોટા મોટા ફેરફારો કરવા પડશે. પરિણામે સમગ્ર તંત્ર બિચલી પડશે અને નવી વ્યવસ્થા સાથે તેનો સુમેળ સાધવો પડશે.

જૂનાગંધમાં ઇંગ્લંડની અર્થવ્યવસ્થા મોટા પ્રમાણમાં માલની નિકાસ, પરદેશોમાં નાણાંનું રોકાણ, નાણાંની બાજતમાં લંડન શહેરની આગેવાની તેમ જ વહાણવટાના જખરદસ્ત રેગ્યાર પર નિર્ભર હતી. યુદ્ધ પહેલાં ઇંગ્લંડને લગભગ પચાસ ટકા જેટલી ખાધાખોરાકીની વસ્તુ માટે પરદેશો પર આધાર રાખવો પડતો હતો. ધંધુ અનાજ પેદા કરવા માટેની તીવ્ર કુંભેશને લીધે ઇંગ્લંડનો આ પરાશ્રય આજે ઘણું કરીને ઝાલો થયો છે. આ ખોરાકીની વસ્તુઓનું તેમ જ કાચા માલની આયાત માટેનું દામ તૈયાર માલની નિકાસ, મૂડી રોકાણ, વહાણવટાનો રેગ્યાર, સરાફી કામગીરી તેમ જ જેને ‘અણધારી’ નિકાસ કહેવામાં આવે છે તે દ્વારા ઇંગ્લંડને ચૂકવવું પડતું હતું. પરદેશો સાથેનો વેપાર અને ખાસ કરીને મોટા પ્રમાણમાં માલની નિકાસ એ આમ છિદનની અર્થવ્યવસ્થાનું મૂળભૂત અને મહત્વનું અંગ હતું. એ અર્થવ્યવસ્થા તાબાના મુલકોમાં એકેકદમ ઇંગ્લંડની પદ્ધતિ દાખલ કરીને અને સાંપ્રાપ્તની અંદર સમાનતા જાગવી રાખવાને માટે ખાસ પ્રકારની વ્યવસ્થા કરીને ટકાવી રાખવામાં આવતી હતી. આ એકેકદમ ઇંગ્લંડની પદ્ધતિ તેમ જ વ્યવસ્થા સંસ્થાનો તેમ જ તાબાના મુલકોને માટે ભારે નુકસાનકર્તા હતી અને ભવિષ્યમાં તેમને તેમના જૂતા સ્વરૂપમાં ટકાવી રાખવાનું શક્ય નથી. છિદનનાં પરદેશોમાંનાં રોકાણો અદ્યય ચર્ચામાં છે અને તે ભારે દેવાદાર દેશ બની ગયો છે. વળી નાણાંની બાજતમાં લંડનની આગેવાની પણ જતી રહી છે. એનો અર્થ એ થયો કે યુદ્ધ પછીનાં વરસોમાં છિદનને પોતાના નિકાસના વેપાર તેમ જ વહાણવટાના રેગ્યાર પર પહેલાં કરતાં પણ વધારે આધાર રાખવો પડશે. અને છતાં, નિકાસ વધારવાની વાત બાલુએ રહી, પહેલાંના ધોરણે તેને ટકાવી રાખવાની શક્યતા પણ બહુ ઓછી છે.

યુદ્ધ પહેલાંનાં ૧૯૩૫-૩૮નાં વરસોમાં ઇંગ્લંડની આયાત (આયાત કરીને ફરીથી નિકાસ કરેલો માલ બાદ કરતાં) ૮૬૬,૦૦૦,૦૦૦ પાઉન્ડની હતી. નાણાં આ પ્રમાણે ચૂકવવામાં આવ્યાં હતાં :

નિકાસ	૪૭૮૦ લાખ પાઉન્ડ
પરદેશોમાના રોકાણની આવક	૨૦૨૦ " " "
વહાણનટાની આવક	૧૦૫૦ " "
શરાફી કામગીરીની આવક	૪૦૦ " "
ખાધ	૪૦૦ " "
	<hr/>
	કુલ ૮૬૬૦ " "

પરદેશોમાના મૂડી રોકાણમાથી ઇંગ્લંડને સારી સરખી આવ- થતી હતી તેને બદલે હિંદ, મિસર, આર્જેન્ટાઈન તેમ જ બીજા દેશોમાથી તેણે માલ તેમ જ કામગીરી ઉધાર લીધા હતા (આમા અમેરિકાના ધિરાણપટા અગેલી લેન્ડહેડનો સમાવેશ થતો નથી) તેને લીધે પરદેશોમા તેને માથે હવે જખરદસ્ત દેવું થઈ ગયું છે લોડ કંઈસના અદાળ પ્રમાણે યુદ્ધને અતે એ દેવું વધીને ૩૦,૦૦૦ લાખ પાઉન્ડ જેટલું થશે પાચ ટકા લેખે ગણતા દર વરસે એનું વ્યાજ ૧૫૦૦ લાખ પાઉન્ડ જેટલું થશે આ રીતે લડાઈ પહેલાના વરસોના સરેરાશ ધોરણે જિંદગીને દર વરસે ૩૦,૦૦ લાખ પાઉન્ડની ખાધ પડશે નિકાસ વધારીને તેમ જ બીજી કામગીરી વડે આવક વધારીને આ ખાધ પૂરી કરનામા ન આવે તો ત્યાંનું જીવનધોરણ સારી પેરે નીચું જતારી જશે

જિંદગીની યુદ્ધોત્તર નીતિની આ નિર્ણાયક બાબત હોય એમ જણાય છે અને તેને જો તેની આજની અર્થ-મંથસ્થા ટકારી રાખવી હોય તો અનિવાર્ય હોય એવા નજીના ફેરફારો કરીને પરદેશો પરની પોતાની હકૂમત તેમ જ સામ્રાજ્ય તેણે ટકારી રાખના જોઈએ એમ તેને લાગે છે તેની સાથે સંકળાયેલા સ્વાધીન સંસ્થાનો તેમ જ પરાધીન દેશોના સમૂહના અગ્રેસર બનીને જ તે દુનિયામા આગળપડતો ભાગ લખવાને તેમ જ યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ અને સોવિયેટ સંઘ એ બે જગતની જખરદસ્ત સત્તાઓ વચ્ચે રાજકીય તેમ જ આર્થિક દૃષ્ટિએ સમતુલ્ય જાગરી રાખવાની આશા સેવે છે એથી તે પોતાનું સામ્રાજ્ય ટકારી ગળા, તેની પામે જે કંઈ છે તે સાચવી રાખવા તેમ જ નવા પ્રદેશોમા પોતાની લાગવમ ફેલાવવાને માહે છે ડાર્ફલેન્ડ એનું ઉદ્ધારણ છે એથી જ પોતાના સંસ્થાનો સાથે તેમ જ પશ્ચિમ યુરોપના કેટલાક નાના રાજ્યો સાથે વધારે નિમ્નનો સંપર્ક કેળવવાની નીતિ જિંદગીને અખત્યાર કરી છે તામાના મુનકો અગેની કામ તેમ જ હોર્નેટની નીતિ સામાન્ય રીતે એ અગેની જિંદગી નીતિને ટેકા આપે છે હવેનું સામ્રાજ્ય

ખરેખર પેટા સામ્રાજ્ય અથવા ઉપસામ્રાજ્ય છે અને તે પ્રિટિશ સામ્રાજ્યના ટેકા વિના ટકી શકે એમ નથી.

પ્રિટિશ નીતિનું આ વલણ સહેજાઈથી સમજી શકાય એમ છે, કેમ કે, ભૂતકાળની દૃષ્ટિ અને ધોરણો પર એનું મંડાલ છે અને ભૂતકાળના પાશથી જકડાયેલા લોકોએ તેને નિર્માણ કરી છે. આમ છતાં ઓગણીસમી સદીની અર્થવ્યવસ્થાના એ જૂના સંદર્ભમાં પ્રિટનની સામે ભારે મુશ્કેલીઓ ખડી થઈ છે. લાંબે ગાળે જોતાં તેની સ્થિતિ દુર્બળ છે, તેની અર્થવ્યવસ્થા આજની પરિસ્થિતિ સાથે અધમેસતી નથી, તેની આર્થિક સાધનસંપત્તિ મર્યાદિત છે અને તેનું ઔદ્યોગિક તેમ જ લશ્કરી સામર્થ્ય જૂના ધોરણે ટકાવી શકાય એમ નથી. એ જૂની અર્થવ્યવસ્થા ટકાવી રાખવા માટે સૂચવવામાં આવેલી પદ્ધતિઓમાં મૂળભૂત અસ્થિરતા રહેલી છે, કેમ કે, એને લીધે તાબાના મુલકોમાં નિરંતર ધર્પણ અને ઝઘડા, બિનસલામતી તેમ જ કડવાશની લાગણી પેદા થાય એમ છે અને એને પરિણામે ભવિષ્ય પ્રિટનને માટે વળી વધારે જોખમ-કારક બની જાય એવો સંભવ છે. પોતાનું પહેલાંનું જીવનધોરણ ટકાવી રાખવાની તેમ જ જાતી શકે તો તે એથીયે જીયું લઈ જવાની પ્રિટિશરોની ઇચ્છા સમજી શકાય એવી છે. પણ પ્રિટનની નિકાસ માટેનાં સુરક્ષિત ભંજરો તેમ જ કાચો માલ ને સોંધું આનાજ પૂરાં પાડનારા પોતાના અંકુશ નીચેના દેશો આ બે વસ્તુઓ પર તેનો આધાર છે. એનો અર્થ એ થયો કે, એશિયા અને આફ્રિકાના કરોડો લોકોને માંડ પેટિયું મળી રહે એવી અથવા એના કરતાંયે કંગાળ હાલતમાં રાખીને પણ પ્રિટનનું જીવનધોરણ ટકાવી રાખવું જોઈએ. પ્રિટનનું જીવનધોરણ નીચું કરવાનું કોઈ કહેતું નથી પણ આફ્રિકા તેમ જ એશિયાના લોકોને લગભગ પશુના જેવી દશામાં રાખી મૂકનારી તાબાના મુલકોના શોષણ પર રચાયેલી આ અર્થવ્યવસ્થા ટકાવી રાખવાને તે બધા કદીયે કબૂલ થનાર નથી. મુદ્દ પહેલાં પ્રિટનની માથાદીઠ વાર્ષિક આવક ૬૭ પાઉન્ડની હતી એમ કહેવાય છે; (યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સની તો એથીયે ઘણી વધારે હતી.) દિંદમાં તે ૬ પાઉન્ડ કરતાં પણ ઓછી હતી. આવી જખરદસ્ત વિષમતા ચલાવી લઈ શકાય એમ નથી. અને પરાધીન દેશોના શોષણ પર રચાયેલી અર્થવ્યવસ્થાનું મજાતર ધટતું જાય તેની હકૂમત ચલાવનાર દેશ પર પણ આખરે માડી અસર થાય છે. યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સમાં આનો તાદરશ અનુભવ થયો છે અને તેથી તે તાબાના દેશોને સ્વરાજ આપીને તેમ જ તેમની ઔદ્યોગિક બિલવણી કરીને એ દેશોની પ્રજાઓની ખરીદશક્તિ વધારવાને ચાહે છે. ૧૯૪૬માં પણ દિંદનું ઉદ્યોગીકરણ કરવાની જરૂરિયાત વિશે કંઈક પ્રતીતિ થઈ ૧૫ એમ લાગે છે અને અંગ્રજીના દુકાળે ધણા લોકોને એ બાબતમાં ઉત્કટતાથી

વિચાર કરતા રી મૂક્યા છે પણ બ્રિટિશ નીતિની નેમ હિંદના ઉદ્યોગોની ખિલવણી બ્રિટિશરોના અકુશ નીચે થાય અને તેમા બ્રિટિશ ઉદ્યોગોને વિશિષ્ટ અધિકારનું સ્થાન મળે એની છે હિંદનું તેમ જ એશિયાના બીજા દેશોનું ઉદ્યોગીકરણ થયા વિના રહેવાનું નથી સનાલ છે કેવળ તેની ગતિનો પણ તેનો બીજા દેશોના શોષણ પર રચાયેલી અર્થવ્યવસ્થા સાથે તેમ જ પરદેશોના અકુશ સાથે મેળ ખાઈ શકે કે કેમ એ બહુ શકારૂપ છે

આજે જે બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય છે તે બેશક ભૌગોલિક ઘટક નથી તેમ જ તે અસરકારક આર્થિક કે લશ્કરી ઘટક પણ નથી એ ઐતિહાસિક અને લાગણી જન્ય ઘટક છે લાગણી તેમ જ જૂના મધ્યોની અસર હજી ટકી રહી છે, પણ નામે ગાળે તે બીજી એથી વધારે મહત્વની બાબતોને બાબુએ ઠેરી શકે એવો સભવ નથી અને એ લાગણી પણ ઇંગ્લંડના લોકોના જાતભાઈઓ જન્યા વમે છે ત્યા જ જોનામા આવે છે હિંદમા કે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના બીજા પરાધીન દેશોમા એ જોનામા આવતી નથી ત્યા એથી બિનની વાત નજરે પડે છે બોઅર લોકોને લાગેવળે છે ત્યા સુધી એ દક્ષિણ આફ્રિકામા પણ જોનામા આવતી નથી મોટા સંસ્થાનોમા બ્રિટન સાથેની પરપરાગત કડીને દુર્ભંગ કરે એવા સક્ષમ ફેરફારો થતા જાય છે મુદ્દ દરમ્યાન કેનેડાએ ઉદ્યોગના ક્ષેત્રમા ખૂબ પ્રગતિ કરી છે અને હવે તે યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ જોડે નિકટના સબધથી સંકળાયેલું મહત્વનું રાષ્ટ્ર બન્યું છે તેણે સર્વધર્મશીન એટલે કે નકું ને વધુ બહોળી થતી જતી અર્થવ્યવસ્થા ખીનરી છે અને તે કેટલીક આમતોમા બ્રિટનના ઉદ્યોગોના માર્ગમા આવશે ઓસ્ટ્રેલિયા તેમ જ ન્યૂઝીલેન્ડ ની અર્થવ્યવસ્થા પણ એવા જ પ્રકારની હોઈ એ બને દેશોને હવે એમ લાગવા માડ્યું છે કે તેઓ બ્રિટનના મુરોખી વર્તુળમા નથી પણ જમા આગળ યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ મહત્વનો ભાગ ભજવનાર છે તે એશિયાઈ અમેરિકન વર્તુળમા છે સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ ઓસ્ટ્રેલિયા તેમ જ કેનેડા બને યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ તરફ વધુ ને વધુ દગતા જાય છે

પોતાના તામા નીચેના મુનકો પર પોતાની હકૂમત આનું રાખવાની ઇચ્છા કરી દૃષ્ટિનો અમેરિકન નીતિ તેમ જ લાગવગનું ક્ષેત્ર વધારાના વનધુ સાથે આજે મેળ ખાતો નથી યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સને પોતાનો તૈયાર માન નિમ્નસ ધરવા માટે ખુલા બજારો જોઈએ છે બીજી સત્તાઓ તેમના પર મર્યાદાઓ મૂકે અથવા તેમને પોતાના અકુશ નીચે રાખે એ તેને નુકસાન નથી એશિયામા ઉદ્યોગોની ખિલવણી થાય અને ત્યાની કરોડોની વસ્તીનું તેમ જ બીજા પછાત દેશોના લોકોનું જીવનધોરણ બીસુ થાય એમ તે ધારે છે પરંતુ દૃષ્ટિથી નહીં, પણ પોતાના વધારાના માનનો નિમ્ન ધ્રુવાને માટે તે એરી ઇચ્છા

લાવે છે? થોડા જ વખતમાં ગરીબોમાં અને નિરક્ષરતા દૂર થશે અને હવેન કંઈક રાહતભર્યું થશે એવી આશા એ આપે છે? એશિયા અને આફ્રિકાના લોકો રાષ્ટ્રવાદી છે, પણ એ રાષ્ટ્રીયતા બીજાઓ પર આધિપત્ય જમાવવા કે તેમની બાબતોમાં દરમ્યાનગીરી કરવા માગતી નથી. જગતની બધી પ્રજાઓ વચ્ચે સહકાર સાધવાને આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યવસ્થા સ્થાપવાના સઘળા પ્રયાસોને તેઓ આવકારે છે, પણ પહેલાનું આધિપત્ય ચાલુ રાખવા માટેનો એ કાંઈક નવો દાવ તો ન હોય એવી શંકા તેમને રહે છે. એશિયા તેમ જ આફ્રિકાના ઘણા મોટા પ્રદેશોની કીડીફર જનના જગી ઊડી છે અને અસંતુષ્ટ બની છે. ચાલુ પરિસ્થિતિ હવે વધુ વખત સાંખવાને તે બિલકુલ તૈયાર નથી. એશિયાના જુદા જુદા દેશોના સળેગો તેમ જ તેમના પ્રજો વચ્ચે ખૂબ તકાવત છે પણ આ વિસ્તૃત પ્રદેશમાં, ચીન અને હિંદમાં, અગ્નિ એશિયાના દેશોમાં, પશ્ચિમ એશિયામાં તેમ જ આરબ દેશોમાં સર્વત્ર એક જ પ્રકારની ભાવના તેમ જ એ બધા પ્રદેશોને એક સાથે સાંકળનારી અચુદ્ધતી કડીઓ રહેલી છે.

એક હજાર વગસ કે તેથી વધારે સમય સુધી યુરોપ પછાત હતું અને ઘણી વાર અંધકારયુગમાં ડૂબી જતું હતું સારે એશિયામાં માનવીની પ્રગતિશીલ ભાવનાનો ઉદય થયો હતો. એ દરમ્યાન ત્યાં આગળ યુગે યુગે ઉજ્જવળ ને પ્રતિભાશાળી સંસ્કૃતિઓ ફાલીફાલી તેમ જ સંસ્કૃતિ અને સત્તાનાં મહાન કેન્દ્રો ઊભાં થયાં. આશરે પાંચસો વરસ પર યુરોપ જાગ્યો ને ધીમે ધીમે તેણે પૂર્વમાં તેમ જ પશ્ચિમ તરફ ફેલાવા માંડ્યું અને એ રીતે સદીઓ પછી તે સત્તા, સંપત્તિ અને સંસ્કૃતિમાં દુનિયાનો સૌથી આગળપડતો ખંડ બન્યો. આ ફેરફાર કંઈક ઘટમાળની પેઠે થાય છે કે શું? અને એ પ્રક્રિયા હવે ઊલટી દિશામાં થવા લાગી છે ખસસ, સત્તા અને અધિકાર છેક પશ્ચિમ તરફ અમેરિકામાં તેમ જ મૂળ જોને યુરોપી સંસ્કૃતિનો વારસ ભાગ્યે જ કહી શકાય તે પૂર્વ યુરોપમાં વધારે પ્રમાણમાં ખસી ગયાં છે. પૂર્વમાં સાઈબીરિયામાં પણ જખરદસ્ત પ્રગતિ થતી જાય છે અને પૂર્વના બીજા દેશો પરિવર્તન અને ઝડપી પ્રગતિ માટે તૈયાર થઈને બેસ છે. ભવિષ્યમાં પૂર્વ અને પશ્ચિમ વચ્ચે સંઘર્ષ પેદા થશે કે પછી તેમની વચ્ચે કાંઈક નવીન સમતુલા પેદા થશે?

એનો નિર્ણય ભવિષ્યમાં ઘણા લાંબા ગાળા પછી થશે અને એટલી બધી લાંબી નજર દોડાવવાનો આજે કરો અર્થ નથી. આજે આપણે આજનો બોલો ઉઠાવવાનો છે અને આપણને સંતાપી રહેલા અનેક પ્રશ્નોનું નિરાકરણ કરવાનું છે. બીજા અનેક દેશોની પેઠે હિંદમાં પણ આ બધા પ્રશ્નોની પાછળ યો મુદ્દો રહેલો છે અને તે એ કે અમારે કેવળ ૧૯મી સદીમાં યુરોપમાં ની તેવી દબની શેકશાહી સ્થાપીને બેઠી રહો ચાલે એમ નથી પણ તે ઉપરાંત

દૂરગામી સામાજિક ક્રાંતિ પણ કરવી પડશે. એ અનિવાર્ય જણાતા ફેરફાર સાથે ખુદ લોકશાહીને પણ લાગેવળગે છે અને તેથી દૂરગામી સામાજિક ક્રાંતિ જેમને મંજૂર નથી તેમનામાં લોકશાહીની શક્યતાને વિષે શંકા અને અવિશ્વાસ પેદા થાય છે, એમાંથી ફાસિવાદી ઇતિહાસ ઉદ્ભવે છે અને સામાજિકવાદી દષ્ટિ ચાલુ રહે છે. કેમકે અથવા લઘુમતીનો પ્રશ્ન, દેશી રાજ્યો, ધાર્મિક સમૂહો તેમ જ મોટા જમીનદારોનાં સ્થાપિત હિતો અને હિંદમાં સુરક્ષિત ધર્મને બેઠેલાં ખ્રિસ્તિય સત્તા તથા ખ્રિસ્તિય ઉદ્યોગનાં હિતો વગેરે હિંદના આજના અમારા બધા પ્રશ્નો છેવટે સામાજિક ફેરફારના વિરોધમાં પરિણમે છે. અને કાર્ષી પણ સાચી લોકશાહીમાંથી આવ્યા ફેરફારો થવાનો સંભવ હોવાથી ખુદ લોકશાહીનો વિરોધ કરવામાં આવે છે ને હિંદની ત્રિશિષ્ટ પ્રકારની પરિસ્થિતિ જોતાં આ દેશને માટે તે અનુકૂળ નથી એમ માનવામાં આવે છે. આમ, હિંદના પ્રશ્નો અનેકવિધ અને બીજા દેશોના પ્રશ્નોથી ભિન્ન હોવાનો ભાસ થાય છે, પણ તત્વતઃ તે બીન કે સ્પેનના અથવા યુદ્ધને લીધે બહાર આવેલા યુરોપના કે બીજા ખંડોના દેશોના પ્રશ્નોના જેવા જ છે. યુરોપની નાઝી સત્તાનો સામનો કરવા માટેની બધી ચળવળોમાં પણ આ સંઘર્ષો પ્રતિબિંબિત થાય છે. દરેક ઠેકાણે સામાજિક બળોની જૂની સમતુલા ઊથલી પડી છે અને નવી સમતુલા સ્થાપિત થતાં સુધી તંગદિલી, મુશ્કેલી અને કલહ ચાલુ રહેવાનાં જ. આજની ધડીના આ પ્રશ્નમાંથી આપણા જમાનાનો સૌથી મહત્વનો પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે. લોકશાહી અને સમાજવાદનો મુખ્ય કેવી રીતે સાધવો, વ્યક્તિની સ્વતંત્રતા તેમ જ આગળ પડીને કાર્ષી કરવા માટેની તેની પ્રેરણા જાળવી રાખવાં અને છતાં રાષ્ટ્રીય તેમ જ આંતરરાષ્ટ્રીય ભૂમિકા પર કેન્દ્રસ્થ સામાજિક નિયંત્રણ અને પ્રગતિ આર્થિક જીવનનું નિયોજન કેવી રીતે સાધવાં.

૧૩

સ્વતંત્રતા અને સામાજિક

યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ અને સોવિયેટ રશિયા ભવિષ્યમાં મહત્વનો ભાગ ભજવનાર છે. આગળ વધેલા કાર્ષી પણ બે દેશો હોઈ શકે એટલા તેઓ એકબીજાથી ભિન્ન છે અને તેમના દોષો સુધ્ધાં સ્વમસામી દિશામાં છે. કેવળ રાષ્ટ્રીય લોકશાહીનાં બધાં અનિષ્ટ તત્વો યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સમાં નજરે પડે છે અને રાષ્ટ્રીય લોકશાહીના અભાવનાં અનિષ્ટ તત્વો સોવિયેટ રશિયામાં મોજૂદ છે. અને છતાં એ બંનેમાં સમાન વસ્તુઓ પણ ધંપી છે; જેમ કે કિપાસીય દષ્ટિ

અને અખૂટ સાધનસંપત્તિ, સામાજિક પ્રતાહિતા, મધ્યકાલીન ભૂમિકાનો અભાવ, વિજ્ઞાન અને તેના વિનિયોગ વિશેની શ્રદ્ધા ને ગહોળી કેળવણી અને પ્રગતને માટે પૂરતી તકો અમેરિકામાં આવકની અસમાનતા મોટી છે પણ દુનિયાના ઘણાખરા દેશોની પેઠે ત્યાં પરાપૂર્વથી ચાલતા આવેલા ૩૬ વર્ગો નથી અને સમાનતાની લાગણી પ્રવર્તે છે આમજનનનાની આસ્કૃતિક સિદ્ધિઓ તેમ જ તેની કેળવણીમાં જન્મગદસ્ત પ્રગતિ એ ગણિયાની છેલ્લા વીમ વરમોની મૈથી મહત્વની ઘટના છે. એમ એ બંને દેશોમાં પ્રગતિશીલ અને લોકશાહી ધોરણના સમાજ માટેની આશયક ભૂમિકા મોળૂ છે, કેમ કે, અજ્ઞાન અને ઉદાસીન લોકો પરના મૂળીભર બુદ્ધિછવી લોકોના શાસનના પાયા પર એવા પ્રગરનો સમાજ રચી શકાય નહીં વળી કેળવણી અને સસ્કૃતિની દૃષ્ટિએ આગળ વધેલી પ્રગ પગ એવા બુદ્ધિછવી લોકોનું આધિપત્ય લાંબા કાળ સુધી ચાલી શકે પણ નહીં.

સો વરસ પર તે સમયના અમેરિકન લોકો વિશે ચર્ચા કરતાં ૬ ટોકવીલે કહ્યું હતું 'લોકશાહીનો સિદ્ધાંત એક બાજુ કેવળ વિજ્ઞાનની ઉપાસનાને ખાતર વિજ્ઞાનની ખિવવણી કરવા તરફ ન વાળતો હોય તો બીજી બાજુએ વિજ્ઞાનની ખિવવણી કરનારાઓની સખ્યામાં ખસસ જન્મગદસ્ત વધારો કરે જ છે' અસમાનતાની કામગીરિ સ્થિતિ માણસોને પોતાની સધળી વિચારશક્તિ અદલાની અને તાર્કિક સત્યોના નિક્ષલ સંશ્લેષનમાં ખરચવાને પ્રેરે છે, જ્યારે લોકશાહીની સામાજિક પરિસ્થિતિ તેમ જ સસથાઓ તેમને વિજ્ઞાનના તાર્કાનિક અને વહેવારમાં ઉપયોગી ઘર્ષ પડે એવા પરિણામો શોધવાને માટે તૈયાર કરે છે એ વસથુ સ્વાભાવિક અને અનિવાર્ય છે' એ પછી અમેરિકા સારી પેઠે વિકસ્યું ને બદલાયું છે અને તે અનેક જાતિઓના મેળા સમું બની ગયું છે. પણ તેની મૂળભૂત વિશિષ્ટતાઓ ટકી રહી છે

અમેરિકાનો અને રશિયનોની બીજી એક સામાન્ય વિશિષ્ટતા એ છે તેમના પખ પર ભૂતકાળનો મોટો બોલો લદાયેલો નથી એ બોલો એશિયા તેમ જ યુરોપને સતાપી રહ્યો છે અને તેમની પ્રવૃત્તિઓ અને સધર્મો ઘણે અંશે તેમાંથી ઉદ્ભવ્યા છે બેશક, તેઓ ચાનુ પેઢીના જન્મગદસ્ત બોળમાંથી જીગરી શકે એમ નથી કોઈ પણ એમાંથી જીગરી શકે એમ નથી પણ બીજી પ્રગતોને મુદામવે તેમનો ભૂતકાળ વધારે સ્પષ્ટ છે અને તેમની લવિખની મુસાફરી માટે તેમના માથા પરનો બોલો ઓછો છે

એથી તેઓ પરસ્પરના અવિશ્વાસની ભૂમિકા વિના બીજી પ્રગતો સાથે અમાગમમાં આવી શકે છે એ અવિશ્વાસ સુસ્થિત સામ્રાજ્યવાદી રાષ્ટ્રોના બીજા રાષ્ટ્રો માથેના સપકની સથે હમેશા સમ્બાધેલો હોય છે તેમનો ભૂતકાળ સર્વથા નિબંધક અથવા અવિશ્વાસરહિત એવું કહેવાનો આશય નથી અમેરિકાનો

આગળ તેમના હજારોઓનો પ્રશ્ન પડેલો છે: એ તેમની લોકશાહી અને સમાનતાની વાતોને હમેશાં દૂષિત કરે છે. રશિયનોએ પૂર્વ યુરોપમાં જૂઠાણના દેશોની સ્મૃતિઓ હજી જૂંસી નાખવાની રહી છે. ચાલુ યુદ્ધ તેમાં ઉમેરો કરતું નવ્ય છે. આમ છતાં અમેરિકનો બીજા દેશો સાથે સહેલાઈથી મૈત્રી કરી શકે છે. રશિયનોમાં જાતિની સરસાઈ અથવા જાતિદ્વેષનું લગભગ નામનિશાન નથી એમ કહી શકાય.

યુરોપનાં મોટા ભાગનાં રાષ્ટ્રો પરસ્પરના રાગદ્વેષો, સંઘર્ષો તેમ જ અન્યાયોથી ભરપૂર છે. સામ્રાજ્યવાદી સત્તાઓએ તેમના અમલ નીચેની પ્રજાઓના તેમના પ્રત્યેના તીવ્ર અણુગમાનો અનિવાર્ય રીતે એમાં ઉમેરો કર્યો છે. ઇંગ્લંડના લાંબા સમયના સામ્રાજ્યવાદી અમલને લીધે તેના પરનો એજો સૌથી વધારે છે. આને લીધે અથવા જાતિની ખાસિયતને લીધે અંગ્રેજોને સુગાળવા ને અતડા બની ગયા છે અને બીજાઓ સાથે તેઓ સહેલાઈથી મૈત્રી કરી શકતા નથી. દુહાંએ પરદેશોમાં તેમની કિંમત તેમના સરકારી પ્રતિનિધિઓથી અંકાય છે. અંગ્રેજ પ્રજાના ઉદાર વલણ તેમ જ સંસ્કારિતાના પ્રતિનિધિ તેમને ભાગ્યે જ લેખી શકાય. તેમનામાં ધણી વાર હલકટપણું અને ધાર્મિકતાના ડાળનું મિશ્રણ થયેલું હોય છે. આ સરકારી અધિકારીઓને બીજાઓને વિરોધી બનાવવાની આસ આવડત હોય છે. થોડાક માસ પર હિંદી સરકારના એક સેક્રેટરીએ ગાંધીજી પર અટકાયતમાં હતા ત્યારે સરકાર તરફથી એક પત્ર લખ્યો હતો. ધરાદાપૂર્વકની ઉદ્દતાઈનો એ નમૂનો છે. એ પત્રને પ્રજાના ધણા મોટા ભાગે હિંદી પ્રજાના ધરાદાપૂર્વકના અપમાન તરીકે લેખ્યો હતો. કેમ કે, ગાંધીજી હિંદી પ્રજાના પ્રતીક સમા બની ગયા છે.

ભવિષ્યમાં શું થનાર છે? સામ્રાજ્યવાદનો બીજો યુગ શરૂ થશે કે પછી આંતરરાષ્ટ્રીય સહકાર અથવા જગદરાષ્ટ્રનો યુગ આરંભાશે? પશ્ચિમ સામ્રાજ્યના યુગ તરફ ઢળતું દેખાય છે અને જૂની દલીલોનો પુનરુચ્ચાર કરવામાં આવે છે, પણ તેમાં પહેલાંના જેટલી નિખાલસતા રહી નથી. માનવજાતની નૈતિક આકાંક્ષાઓ તેમ જ તેણે આપેલાં બલિદાનોનો હીન ધ્યેયો સાધવાને માટે ઉપયોગ કરવામાં આવે છે, રાજકર્તાઓ માનવીની ભલાઈ અને ખાનદાનીનો દુષ્ટ હેતુને અર્થે દુરુપયોગ કરે છે અને પ્રજાની ભીતિઓ, રાગદ્વેષો, ને ખોટી મહત્વાકાંક્ષાઓનો ગેરલાભ ઉઠાવે છે. ગ્રામીન સમયમાં લોકો સામ્રાજ્યના સંબંધમાં વધારે સ્પષ્ટવક્તા હતા. એથેન્સના સામ્રાજ્યને વિષે થુકીડીડીએ લખ્યું છે: ‘અર્થ લોકોને અમે એકલે હાથે હરાવ્યા, એથી અથવા અમારા આશ્રિતો અને સંસ્કૃતિને ખાતર અમે અમારી હસ્તી જોખમાવી એ કારણે અમે સામ્રાજ્યના હકના અધિકારી છીએ એવો રૂઝૂપાળો દાવો અમે નથી કરતા.

પોતાની સલામતીનો યોગ્ય બદોબસ કરવાને માટે માણુઓની પેઠે રાજ્યોને પણ દોષ ન દર્શાકાય. હમણાં અમે સિસિલીમાં છીએ તે અમારી પોતાની સલામતીને અર્થે જ. . . . ડરના માર્યા જ ગ્રીસમાંના અમારા સામ્રાજ્યને અમે વળગી રહીએ છીએ અને ડરના માર્યા જ અમે અમારા મિત્રોની મદદથી સિસિલીમાં વ્યવસ્થા સ્થાપવાને આવ્યા છીએ.’ વળી એથેન્સનાં સંસ્થાનેત્રી ખંડણીનો ઉલ્લેખ કરતાં તે કહે છે : ‘ખંડણી લેવી એ દુષ્ટતાભર્યું લાગવા સંભવ છે, પરંતુ એ જતી કરવી એ ખયીન મૂખાંઈ થઈને જ રહે.’

એથેન્સનો ઇતિહાસ લોકશાહી સાથે સામ્રાજ્યની વિસંગતિના, લોકશાહી રાજ્યના પોતાનાં સંસ્થાનો પરના જુલમી અમલના, એ સામ્રાજ્યની ઝડપી અવનતિ અને પતનના પાઠોથી ભરપૂર છે. સ્વતંત્રતા અને સામ્રાજ્યનો ઠેક પછી પુરસ્કર્તા આજે રજુગીઝાઈસના જેટલી સરસ રીતે અને તેના જેટલી હલદાર વાણીમાં પોતાનો કેસ રજૂ કરી શકે એમ નથી : ‘અમે સંસ્કૃતિના ધુરંધરો અને માનવજાતના અગ્રેસરો છીએ. અમારો સમાજ અને અમારો સંપર્ક એ માણુસ આપી શકે એવી સર્વશ્રેષ્ઠ વસ્તુ છે. અમારા પ્રભાવના વર્તુળની અંદર હોવા એ પરાધીનતા નહીં પણ અમોલો લહાવો છે. અમે જે સમૃદ્ધ વારસો બક્ષીએ છીએ તેનું ત્રણ પૂર્વની સઘળી ધનદોલતથી ફેડી શકાય એમ નથી. એથી અમારા તરફ ખેંચાઈ આવતી સાધનસંપત્તિ અને નાણાની ઉપયોગ કરતા કરતા, પ્રસન્નતાપૂર્વક અમે કામ કરી શકીએ છીએ. કેમ કે અમને પૂરો વિશ્વાસ છે કે તેઓ ચાહે તેટલો પ્રયાસ કરે તોયે અમે લેણુદાર જ રહેવાના છીએ. ભારે પરિશ્રમ કરીને અને માતનાઓ વેડીને તેમ જ અનેક રજુક્ષેત્રો પર અમે માનવની સત્તાની ચાવી. પામ્યા છીએ; જે માનવીના સુખની પણ ચાવી છે. માણુસોએ ભિન્ન ભિન્ન નામોથી એની અટકળ કરી છે. પણ અમે એકલાએ જ એ વસ્તુ સિદ્ધ કરી છે અને અમારા નગરમાં તેની સ્થાપના કરી છે. અને અમે એને ‘સ્વતંત્રતા’ના નામથી ઝાળખીએ છીએ, કેમ કે, તેણે અમને શીખવ્યું છે કે કર્તવ્યપાલન એ જ સ્વતંત્રતા છે. સ્વાર્થને ખાતર નહીં પણ સ્વતંત્રતાના બચરહિત આત્મવિશ્વાસથી સર્ગી માનવજાતમાં અમે એકલા જ અમારો લાલ સૌને શાથી આપીએ છીએ એ તમે જાણો છો ખરા?’

સ્વતંત્રતા અને લોકશાહીની આટઆટલા બેરસોરથી બહેરરતી કરવામાં આવે છે તે છતાં થોડા લોકોમાં તે મર્યાદિત રહી છે એવા આજનાં વેસોમાં પણ ઉપરના ફકરામાં આપણને સુપરિચિત રજુકો સંલગાય છે. : સત્ય છે અને સત્યનો ઇન્કાર પણ છે. બાકીની માનવજાત વિષે . . . ઇસને કથી ખબર નહોતી અને તેની દૃષ્ટિ જૂઠા સમુદ્રના કાંઠા.

પરના દેશો પૂઠી મર્યાદિત હતી તે પોતાના મર્યાદા નગરની સ્વતંત્રતા માટે ગર્વ લે છે અને એ સ્વતંત્રતાની માનની મુખ અને માનની સત્તાની ચારી તરીકે પ્રશસ્ત કરે છે આમ છતાં એ સ્વતંત્રતાને માટે બીજાઓ પશુ અખતા દતા એ તેને અમરતું નથી સ્વાતંત્ર્યપ્રેમી એથેન્સે મેગાક્લુ નગર લૂંટીને બાળી મૂક્યું અને લાંબા પુખ્ત વયના બધા પુરુષોને મારી નાખ્યા તેમ જ ત્યાંના બાળકો અને સ્ત્રીઓને ગુનામ તરીકે વેચી દીધાં એથેન્સના સામાન્ય તેમ જ તેની સ્વતંત્રતા વિશે શુભીચ્છાઓ લખી રહ્યો હતો તે વખતે પણ એ આત્માન્ય ભાગી પડ્યું હતું અને એ સ્વતંત્રતા રદી નહોતી.

કેમ કે, સ્વતંત્રતાને આધિપત્ય તથા શુભામી સાથે લાંબા વખત સુધી સાકળી ગળી શકતી નથી એક બીજા પર સ્વાર ચર્ચ બેસે છે અને સ્વતંત્રતાના ગર્વ ને કન્ટ્રોલલાથી તેમ જ તેના પતન વચ્ચેનો ટૂંકો ગાળો જોતાં એ ચાર દિવસનું ચાંદ્રલું હોય છે પહેલાના કોઈ પણ સમય ક્યારે સ્વતંત્રતા આજે વિશેષતઃ અસ્થિમાન્ય બની છે પેરિસમાં પોતાના પ્રીતિપાત્ર શહેરની ભારે પ્રશસ્તિ કરી તે પછી થોડા જ વખતમાં તેનું પતન થયું અને તેના કિશ્કાનો સ્પર્શની લશ્કરી દુકડીએ કન્ટ્રોલ લીધાં અને એમ છતાં તેના શબ્દો તેમના સૌદર્યપ્રેમ અને શાશ્વત્વ તેમ જ સ્વતંત્રતા અને ધૈર્યને માટે આજે પણ આપણા દિલ દબમવાની મૂકે છે એ કેના તેના સમયના એથેન્સને જ નહીં પણં વ્યાપક સદર્શમાં સમગ્ર દુનિયાને લાગુ પડે છે ‘આપણે ઉડાઉપણા વિના સૌદર્યના અને નામઘર્ષ વિના શાશ્વત્વના આદર્શો છીએ ધનદોલત આપણે મન કેવળ મોટાઈ માણુવા માટેની વસ્તુ નથી પણ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવા માટેની તક છે ગરીબાઈનો સીકાર કરતા આપણને નાનમ લાગતી નથી પણ તેને ટાળવાનો ઝંશ પ્રયાસ ન કરતા હાથપગ જોડીને બેસી રહેવું એને આપણે ખરી અવનતિ લેખીએ છીએ મુદ્દમાં વીરતા દાખવતી એ કેટલી બધી ઉમદા વસ્તુ છે એની વારંવાર કરામાં આનંદી દલીલમાંથી નહીં પણ આપણા નગરના રોજીરોજના વ્યવસાયભર્યા જીવનમાંથી આપણે સામર્થ્ય મેળવીએ, તેને વિશે પ્રેમ રાખીએ, તેની સધળી મહત્તા, થોદાની વીરતાવાળા, કર્તવ્ય વિશેની શાશ્વત પુન્યની સમગ્ર ધરાવનારા તથા સદાચારી માણસના આત્મસંયમથી તેનું પાલન કરનારા માણસોને — કોઈ પણ અગ્નિપરીક્ષામાં નિષ્ફળ ન નીવડનારા, નગરની કોઈ પણ પ્રકારની સેવામાં તત્પર રહેનારા તેમ જ તેને ખાતર પોતાના જીવન સર્વોત્તમ આદૃતિ તરીકે હોમી દેનારા માણસોને આભારી છે, એ વસ્તુ માદ રાખીએ આથી તેમણે પ્રખતત્રને ચરણે પોતાના દેહ ધરી દીધા, દરેકે પોતાની યાદગીરી તરીકે અક્ષય કીર્તિ પ્રાપ્ત કરી અને તેની સાથે ભયમાં ભય સમાધિ પણ તેને સાપડી જેવી નીચે તેમના નાશવત દાડ માસ દાટવામાં

આખ્યાં છે એવી પથર-ચૂનાની એ સમાધિ નથી. તેમણે લોઠાના હૃદયમાં સ્થાન મેળવ્યું છે, ત્યાં એમની સ્મૃતિ અને કીર્તિ સદૈવ તાજી રહે છે અને પ્રસંગ ઉપસ્થિત થતાં તેમનાં વાણી તેમ જ કાર્યને પ્રેરે છે. કેમ કે, સમગ્ર પૃથ્વી મશહૂર પુરુષોની સમાધિ છે અને તેમની યશોગાથા કેવળ તેમની માતૃભૂમિની શિલા પર જ કોતરાયેલી નથી હોતી. કોઈ પણ પ્રકારના પ્રકટ ચિહ્ન વિના, દૂર દૂર બીજા માણસોનાં જીવનમાં વણાઈને તે જીવતી રહે છે. તમારે માટે હવે, તેમણે જે કરી બતાવ્યું હતું તેની સાથે હોડમાં ઊતરવાનું રહે છે અને મુખની ચાવી સ્વતંત્રતા છે ને સ્વતંત્રતાની ચાવી વીર હૃદયમાં છે, એ સમજીને દુશ્મનના હુમલાથી દૂર ભાગી હાથપગ જોડીને આજીવે ઊભા રહેવાનું નથી.*

૧૪

વસ્તીને પ્રશ્ન: ઘટતું જતું જન્મપ્રમાણ અને રાષ્ટ્રની અવનતિ

યુદ્ધનાં પાંચ વરસ દરમિયાન જખરદસ્ત ફેરફારો થયા છે અને ઇતિહાસના આગળના કોઈ પણ યુગમાં થઈ હતી તેના કરતાં ઘણા મોટા પાયા પર વસ્તીની ફેરબદલી થઈ છે. ખાસ કરીને ચીન, રશિયા, પોલૅન્ડ અને જર્મનીમાં યુદ્ધમાં કરોડો લોકો મરાયા કે ધામલ થયા તે ઉપરાંત સંખ્યાબંધ લોકો ઘરખાર વિનાના બન્યા છે અને તેમને દેશવટો લેવો પડ્યો છે. લશ્કરી જરૂરિયાતો ઊભી થઈ, મજૂરોની માગણી આવી અને ચઢી આવતાં લશ્કરો આગળથી સંખ્યાતીત નિરાશ્રિતો ભાગી છૂટ્યા. નાઝીઓની રાજનીતિને લીધે યુદ્ધ પહેલાં પણ નિરાશ્રિતોને પ્રશ્ન જખરદસ્ત બન્યો હતો. પણ યુદ્ધ સમયનું એનું વિરાટ સ્વરૂપ જોતાં તે સુલક લાગે છે. યુદ્ધનાં સીધાં પરિણામો આજીવે રાખીએ તોયે યુરોપમાં થયેલા ફેરફારો નાઝીઓએ ગણતરીપૂર્વક અખત્યાર કરેલી વસ્તીને અંગેની નીતિને આભારી હતા. તેમણે છોડ્યો કે લાખોની સંખ્યામાં પહોંચીએને મારી નાખ્યા અને તેઓ જે દેશોમાં વસતા હતા તેમની વસ્તીની અખંડતા તોડી નાખી. સેવિયેટ રશિયામાં લાખોની સંખ્યામાં લોકો પૂર્વ તરફના પ્રદેશમાં ગયા છે. અને યુરલ પર્વતની પેલી બાજુ તેમણે વસવાટ કર્યો છે. તેઓ હવે ત્યાં જ કાયમના રહે એવો સંભવ છે. ચીનમાં પાંચ કરોડ જેટલા લોકો પોતાના મૂળ સ્થાનમાંથી ઊખડી ગયા છે એવો અંદાજ છે.

એ લોકોને અથવા યુદ્ધ પછી જેઓ જીવતા રહ્યા હશે તેમને પાછા જોવાની ફરીથી વસાવવાના પ્રયાસો બેશક કરવામાં આવશે; એ હામ જોડે

* આ ઉત્તરમાં આલ્ફ્રેડ ઝીમરેનના ફ્રિ ડ્રિક કોમનવેલ્થ નામના પુસ્તકમાંથી નોંધેલ છે.

વસ્તીનો પ્રશ્ન : ઘટતું જતું જન્મપ્રમાણ અને રાષ્ટ્રની અવનતિ ૭૫૭

ભારે ગૂંચવણભર્યું છે. ધણી પોતાના અસહ્ય સ્થાને પાછા આવશે અથવા ધણી તેમના નવા સ્થાનમાં રહેવાનું પણ પસંદ કરે. બીજી બાજુ રાજકીય ફેરફારોને પરિણામે યુરોપમાં વસ્તીની નવી વધુ ફેરબદલી કરવી પડે એવા સંભવ પણ દેખાય છે.

દુનિયાની વસ્તીની સૂરત ઝડપથી પલટી રહેલા વધારે ભંડા અને દૂર-ગામી મહત્વના ફેરફારો અમુક અંશે નૈસર્ગિક અથવા પ્રાકૃતિક છે. ઔદ્યોગિક ક્રાંતિ અને આધુનિક દુન્યવિજ્ઞાનના ફેલાવાને બીધે યુરોપની, ખાસ કરીને વાયબ્ર્ય અને મધ્ય યુરોપની વસ્તી ઝડપથી વધી. આ દુન્યવિજ્ઞાન પૂર્વ તરફ સોવિયેટ રશિયામાં ફેલાયું અને ત્યાં આગળ તેને નવી અર્થવ્યવસ્થા તથા બીજી કેટલીક વસ્તુઓની મદદ મળી, તેથી એ પ્રદેશમાં વસ્તીનો એથીયે વિશેષ આશ્ચર્યકારક વધારો થયો. કેળવણી, સ્કાઈ તેમ જ પ્રગતિ વધારે સારા આરોગ્યની સગાથે દુન્યવિજ્ઞાનનો પૂર્વ તરફનો ફેલાવો ચાલુ રહ્યો છે અને એશિયાના ધણીખરા દેશોમાં તે ફરી વળશે. હિંદ જેવા એમાંના કેટલાક દેશોને હવે વધારે વસ્તી જોઈતી નથી એટલું જ નહીં, એની વસ્તી થોડી ઘટે એ તેના લાભમાં છે.

દરમિયાન, પશ્ચિમ યુરોપમાં વસ્તીની બાળતમાં જલદી પ્રક્રિયા શરૂ થઈ છે અને ઘટતા જતા જન્મપ્રમાણનો પ્રશ્ન વધુ ને વધુ મહત્વનો બનતો જાય છે. આ વલણ બહુ વ્યાપક જણાય છે અને ચીન, હિંદ, જપા તેમ જ સોવિયેટ રશિયા જેવા નોંધવા લાયક અપવાદો બાદ કરતાં દુનિયાના ધણીખરા દેશોમાં એની અસર દેખાય છે. ઉદ્યોગોમાં સૌથી આગળ વધેલા દેશોમાં એ સૌથી વિશેષ પ્રમાણમાં જોવામાં આવે છે. શાંસની વસ્તી ધણી વરસોથી વધતી અટકી ગઈ હતી અને હવે તે ધીમે ધીમે ઘટવા લાગી છે. ઇંગ્લંડમાં ગઈ સદીના નવમા દસકાથી જન્મપ્રમાણમાં ઘટાડો નજરે પડવા લાગ્યો હતો અને શાંસને બાદ કરતાં યુરોપમાં તેનું જન્મપ્રમાણ ઓછામાં ઓછું છે. જર્મની તેમ જ ઇટાલીમાં જન્મપ્રમાણ વધારવા માટેના હિટલર અને મુસોલિનીના પ્રયાસો મર્યાદા વખત માટે સફળ નીવડ્યા. દક્ષિણ અને પૂર્વ (સોવિયેટ રશિયા બાદ કરતાં) યુરોપ કરતાં ઉત્તર, પશ્ચિમ અને મધ્ય યુરોપમાં એ ઘટાડો વધારે નજરે પડે છે. પણ એ જ જતનું વલણ એ આખા પ્રદેશમાં જોવામાં આવે છે. રશિયાને બાદ કરતાં, આજના વલણ પ્રમાણે આશરે ૧૯૫૫ની સાલમાં યુરોપની વસ્તી તેની પરિસીમાએ પહોંચે છે અને પછાથી તે ઘટવા માંડે છે. યુદ્ધની ખુવારીને આની સાથે કશી લેવાદેવા નથી; એને કારણે આ એટ વધારે ત્વરિત બનશે.

ખીજ ખાશુએ સૌવિદ્યેટ રશિયાની વસ્તી ઝડપથી વધતી જાય છે અને ૧૯૭૦ની સાલ સુધીમાં તે પચીસ કરોડનો આંકડો વટાવી જાય એવો સંભવ રહે છે. યુદ્ધને લીધે પ્રાદેશિક ફેરફારો થવાથી વસ્તીનો જે વધારો થાય તેનો આમાં સમાવેશ થતો નથી. આ વસ્તીના વધારાને તેમ જ તેની સાથે સાથે હુન્નરવિજ્ઞાન તથા ખીજાં ક્ષેત્રોમાંની તેની પ્રગતિને લીધે અનિવાર્ય રીતે તે યુરોપ તેમ જ એશિયાની અગ્રેસર સત્તા બનશે. એશિયામાં ચીન તથા હિંદના ઔદ્યોગિક વિકાસ પર મોટો આધાર છે. તેમની જળરદસ્ત વસ્તીને યોગ્ય અને ઉત્પાદક રીતે સંગઠિત કરવામાં ન આવે તો તે તેમને માટે બોજારૂપ અને શક્તિનો હ્રાસ કરનારી યર્ષ પડશે. યુરોપની જૂનાગણની સામ્રાજ્ય ધરાવનારી સત્તાઓ પ્રદેશો વધારવાની અને આક્રમણ કરવાની અવસ્થા ચોક્કસપણે વટાવી ચૂકી હોય એમ જણાય છે. તેમનાં આર્થિક તથા રાજકીય સંગઠન તેમ જ તેમની પ્રજાઓની કાર્યકુશળતા ને હસ્તકોશસ્થને લીધે તેઓ દુનિયાના વહેવારમાં પોતાનું મહત્ત્વનું સ્થાન જાળવી રાખી શકશે પણ તેઓ સમૂહ તરીકે કાર્ય કરે તે સિવાય ધીમે ધીમે મોટી સત્તાઓ તરીકે ગણાતી ખંધ યર્ષ જશે. 'વાયક્ય અને મધ્ય યુરોપનું કોઈ પણ રાષ્ટ્ર ફરીથી દુનિયાને પડકારે એવો સંભવ દેખાતો નથી. હુન્નરવિજ્ઞાનની સંસ્કૃતિનો, જેમની વસ્તી વધારે ઝડપથી વધે છે તેવી પ્રજાઓમાં ફેલાવો થવાને લીધે, જર્મની પણ તેની પશ્ચિમે આવેલાં પાડોશી રાષ્ટ્રોની પેઠે દુનિયાની અગ્રેસર સત્તા બની શકે એ દહાડા હવે વીતી ગયા છે.'

હુન્નરવિજ્ઞાન અને ઉદ્યોગોની ખિલવણીએ પશ્ચિમની ધણી પ્રજાઓ તેમ જ દેશોને બળવાન બનાવ્યાં છે. પણ એ સામર્થ્યના ભંડાર પર ગણી-ગાંડી પ્રજાઓનો ધંજરો ચાલુ રહે એ તદ્દન અસંભવિત છે. એટલે, દુનિયાના મોટા ભાગ પરનું યુરોપનું રાજકીય તેમ જ આર્થિક પ્રભુત્વ ઝડપથી ઓછું થવા વિના રહેવાનું નથી અને યુરેશિયા તેમ જ આફ્રિકા ખંડના સત્તાના કેન્દ્ર તરીકેની તેની હસ્તી મટી જશે. આ મૂળજૂત કારણને લીધે યુરોપની પુગણી સત્તાઓ મુલેહસાન્તિ અને આંતરરાષ્ટ્રીય સહકારની દૃષ્ટિથી વધુ ને વધુ પ્રમાણમાં વિચાર કરતી અને કાર્ય કરતી થશે અને તેમનાથી બેની શકે ત્યાં સુધી સુદ ટાળવાનો પ્રયત્ન કરશે. આક્રમણ જે અચૂકપણે વિનાશમાં પરિણમવાનું હોય તો તેનું આકર્ષણ જતું રહે છે. પણ હજારે પ્રભુત્વ બોગમતી દુનિયાની મહાન સત્તાઓમાં ખીજાઓ સાથે સહકાર કરવા માટેની એવી ધગશ નથી; એવી નૈતિક ધમશને સ્થાન છે, પણ સત્તા સાથે સામાન્ય રીતે તેનો ઝાઝો નાતો હોતો નથી.

વસ્તીનો પ્રશ્ન : ઘટતું જતું જન્મપ્રમાણ અને રાષ્ટ્રની અવનતિ ૭૫૬

ઘટતા જતા જન્મપ્રમાણની આ વ્યાપક ઘટનાનું કારણ શું છે ? સંતતિનિયમનનાં સાધનોનો વધતો જતો ઉપયોગ તેમ જ નાનાં અને મુખ્યવસ્થિત કુટુંબ માટેની લોકની ધ્રુજ, આ બે વસ્તુની એના પર થોડીધણી અસર થઈ હશે, પણ એનાથી ઝાઝો ફરક નથી પડતો, એ વાત સામાન્ય રીતે માન્ય રાખવામાં આવે છે. આયર્લેન્ડ કેથલિકપંથી દેશ હોવાથી સંતતિનિયમનનાં સાધનોનો ઉપયોગ ત્યાં જૂજ પ્રમાણમાં થાય છે. આમ છતાં ત્યાં આગળ જન્મપ્રમાણ બીજા દેશોના કરતાં વહેલું ઘટવા માંડ્યું હતું. પશ્ચિમના દેશોમાં લગ્ન વધુ ને વધુ પ્રમાણમાં મોટું રાખવામાં આવે છે એ એનું એક કારણ છે. આર્થિક કારણોની પણ એના પર કંઈક અસર થઈ હશે, પણ એ ભાગ્યે જ મહત્વની વસ્તુ ગણી શકાય. સામાન્ય રીતે ધનિકો કરતા ગરીબોની પ્રજનન શક્તિ વધારે હોય છે, એ સુવિદિત છે. શહેરોને મુકાબલે ગામડાંઓની પ્રજનન શક્તિ પણ વધારે હોય છે. નાનો સમૂહ જીવનનું વધારે જીવું ધોરણ ટકાવી શકે, વળી વ્યક્તિવાદનો ફેલાવો થવાને લીધે સમૂહ તેમ જ જાતિનું મહત્વ ઘટે છે. પ્રેઈસર હેડેન આપણને કહે છે કે, સામાન્ય રીતે ધણીખરા સંસ્કૃત સમાજોમાં જે નમૂનાઓ અમુક ખાસ સમાજમાં પ્રશંસાપાત્ર લેખવામાં આવતા હોય તેમની પ્રજનન શક્તિ સામાન્ય વસ્તીની પ્રજનન શક્તિથી ઓછી હોય છે આમ એવા સમાજો જીવવિદ્યાની અથવા પ્રાકૃતિક દૃષ્ટિએ અસ્થિર જણાશે. મોટાં કુટુંબો ધણીખરું બુદ્ધિમતાની દૃષ્ટિએ ઊતરતી પંક્તિનાં હોય છે એમ મનાય છે. આર્થિક ક્ષેત્રમાંની સફળતાનું પણ, પ્રજનનના ક્ષેત્રની સફળતાથી ઊલટી દિશાનું વલણ હોય છે, એમ કહેવામાં આવે છે.

ઘટતા જતા જન્મપ્રમાણનાં ગૌણ કારણો અનેક સૂચવવામાં આવે છે પણ એની પાછળ રહેલાં મૂળભૂત કારણોની ટોચને પણ કશી ગતાગમ હોય એમ લાગતું નથી. એની પાછળ અમુક પ્રાકૃતિક અને શારીરિક કારણો રહેલાં હોય એ સંભવિત છે. દાખલા તરીકે, ઉચ્ચોગપ્રધાન સમાજની રહેણીકરણી તેમ જ તેમની આસપાસનું વાતાવરણ વગેરે. પૂરતાં પોષક તરવેા વિનાનો ખોરાક, દારૂ પીવાની ટેવ, શારીરિક તેમ જ માનસિક અનારોગ્ય વગેરેની પ્રજનન શક્તિ પર માઠી અસર થાય છે. અને આમ છતાં હિંદની પ્રજાની જેમ રોગથી પીડાતી અને જેમને પૂરતો ખોરાક નથી મળતો એવી કેટલીક પ્રજાઓની વસ્તી કૂદકે ને જૂલકે વધે છે. કદાચ આધુનિક સમયના જીવનની તાણ અને સંતાપ, સતત હરીફાઈ અને ચિંતા પ્રજનન શક્તિ ઘટાડતી હશે. ઘણું કરીને જીવનદાયી ધરતી સાથેના સંપર્કના અભાવનો પણ એમાં મોટો ફાળો હશે. અમેરિકામાં સુધ્ધાં ખેતીમાં કામ કરતા મજૂરોની

પ્રજનન શક્તિ ધધાદારી વર્ગના લોકોની પ્રજનન શક્તિથી બમણી કરતાં પણ ઘણી વધારે છે.

જે જનની સમ્યક્તા પ્રથમ પશ્ચિમના દેશોમાં ખીલી અને પછીથી ખીજ દેશોમાં પ્રચરી તે તેમ જ તેના પ્રધાન લક્ષણ તરીકે રહેતું આવ્યું છે તે શહેરી જીવન અસ્થિર સમાજ પેદા કરે છે અને ધીમે ધીમે તે પોતાની જીવનશક્તિ ખોઈ બેસે છે એમ જણાય છે. એમાં જીવન ધણું ક્ષેત્રોમાં આગળ વધે છે અને છતાં પોતાની પકડ ખોઈ બેસે છે. તે વધારે કૃત્રિમ બની જાય છે અને ધીમે ધીમે ક્ષીણ થતું જાય છે. ઊંઘવાને અથવા આપણાં ખીજ સ્વાભાવિક કાર્યો આપણે કરી શકીએ તે માટેની દવાઓ, જીભના રસોને સંતોષે અને શરીરને દુર્બળ બનાવવાને બોગે કૃત્રિમ ઉત્તેજના પીણાં અને ખાદ્યપદાર્થો તેમ જ થોડા વખતને માટે આનંદ અને ઉત્તેજનાની લાગણી પેદા કરનારી ખાસ કરામતો વગેરે ઉત્તેજક વસ્તુઓની જરૂર ઉત્તરોત્તર વધતી જાય છે અને એ પ્રકારની ઉત્તેજના પછી સુસ્તી અને નિદ્રાજતાની યા શન્યતાની લાગણી પેદા થાય છે. આપણે નિર્માણ કરેલી સમ્યક્તાની સારી સારી વસ્તુઓ અને સાચી સિદ્ધિઓની સાથે સાથે તેમાં કંઈક હીન અથવા નકલી તત્ત્વ પણ રહેલું છે. કૃત્રિમ ખાતરોની મદદથી પેદા કરવામાં આવેલા કૃત્રિમ ખોરાક આપણે ખાઈએ છીએ, કૃત્રિમ લાગણીઓ અનુભવવામાં આપણે શક્તિએ છીએ અને માણસ માણસ સાથેના આપણા સબધો સપાટી પરથી ભાગે જ ઊંડા ઊતરે છે. જાહેરખબરો આપનાર આપણા યુગનું એક પ્રતીક છે આપણને ફસાવવાના અને આપણી સમજશક્તિ ધૂમી કરવાના તેમ જ મિનગરૂરી અને નુકસાન કરે એવી વસ્તુઓ સુધ્ધા ખરીદવાને આપણને પ્રેરવાના કઠોર પ્રયત્નો તે નિરંતર કરતો રહે છે. આ પરિસ્થિતિ માટે હું ખીજઓને દોષ દેતો નથી. આપણે બધા આ યુગનાં ફરજદાર છીએ અને આપણી પેઢીની સવળા નિશિષ્ટતાઓની સાથે તેના ગુણદોષના સરખા ભાગીદાર છીએ ખીજ કોઈના જોડે જ હું પણ આ સમ્યક્તાનો અંગૂઠા છું અને તેથી હું તેની કદર ખૂણું છું તેમ જ ટીકા પણ કરું છું અને મારી ટેવા અને વિચારસરણી એનાથી ધડાય.

પાયામાં જ વધતવ અને માનવજાતની અવનતિનાં આ લક્ષણો પેદા કરી રહેલી આ આધુનિક સમ્યક્તામાં શા બગાડ પેદા છે? પણ આમાં નવું કંઈ નથી પહેલાં પણ આમ બન્યું છે અને ઇતિહાસ એના ઉદાહરણોથી ભરેલો છે. સામ્રાજ્યવાદી રામની પકડીના સમયમાં તેની દશા એટલી ખૂરી હતી આ આંતરિક સડો ઘટમાળની પેઠે આવે જાય છે કે શું? અને તેના કારણો ખોળી નાંદીને આપણે તે દૂર કરી શકીએ ખરા? આજની ઔદ્યોગિક વ્યવસ્થા અને

સમાજનું મૂલીવાદી તંત્ર એનું એકમાત્ર કારણ ન હોઈ શકે, કેમ કે, એમના વિનાયે ધણી વાર અવનતિ થયેલી છે. પણ તેમના આજના સ્વરૂપમાં તેઓ એક કારણોને સક્રિય બનવાને અનુકૂળ આવે એવી પરિસ્થિતિ, એવું ભૌતિક તેમ જ માનસિક વાતાવરણ પેદા કરતાં હોય એ બનવાનું છે. એ મૂળભૂત કારણને આધ્યાત્મિક હોય, માનવીના ચિત્ત અને આત્માને સ્પર્શનારું હોય તો એ પામવાનું મુશ્કેલ થઈ પડે એમ છે. આપણે એ સમજવાનો પ્રયત્ન નેકે કરી શકીએ અથવા અંતઃપ્રેરણાથી એનો કંઈક અનુભવ પણ કરી શકીએ. પણ એક હકીકત આગળ તરી આવે છે; અને તે એ કે, ધરતીમાતાનો સંપર્ક ગુમાવી બેસવું અથવા તેનાથી અળગા થઈ જવું એ વ્યક્તિ કે સમૂહને માટે હાનિકારક છે. ધરતી અને સૂર્ય જીવનશક્તિના સ્રોત છે અને આપણે લાંબા વખત સુધી તેમનાથી અળગા રહીએ તો જીવન ક્ષીણ થવા લાગે છે. આજના ઉદ્યોગપ્રધાન સમાજને ધરતી સાથેનો સંપર્ક ગુમાવી બેસા છે અને તેઓ કુદરત તરફથી મળતો આનંદ તેમ જ ધરતીમાતાના સંપર્કથી મળતું શુભાખી આરોગ્ય અનુભવી શકતા નથી. તેઓ કુદરતના સૌંદર્યની વાતો કરે છે ને રમના દિવસો દરમિયાન પ્રસંગોપાત્ત તે ખોળવાને જાય છે. તેઓ પોતાના કૃત્રિમ જીવનની વસ્તુઓ જ્યાં ત્યાં વેરીને આમપ્રદેશને કુરૂપ બનાવે છે, પણ કુદરત સાથે એકનાન થઈ શકતા નથી, કે આપણે તેના એક અંગ છીએ એવો અનુભવ કરી શકતા નથી. કુદરત તેમને મન નિહાળવાની અને પ્રશંસા કરવાની વસ્તુ હોય છે, કેમ કે, તેમને એમ કરવાનું કહેવામાં આવે છે. અને પછી તેઓ હાથ કરીને પોતાનાં હમેશનાં સ્થાનોમાં પાછા ફરે છે. એ તેઓ કેટલેક શિષ્ટ કવિ કે લેખકની કૃતિની પ્રશંસા કરવાનો પ્રયત્ન કરે અને એ પ્રયાસથી ચાકીને જેમાં કશા માનસિક પ્રયાસની જરૂર હોતી નથી એવી તેમની કેટલીક મનપસંદ નવલકથા કે જનસૂચી વાર્તા વાંચવાં મંડી પડે તેના જેવું છે. ગ્રામીન કાળના મીઠા કે ભારતવાસીઓની પેઠે તેઓ કુદરતનાં સંતાનો નહીં, પણ કેટલેક દૂરના અને લગભગ જુદાઈ ગયેલા સમાને મનથી હ્યુપ્સુ સ્થિતિમાં મળવા આવેલા પરામા માણસો જેવા છે અને તેથી તેઓ કુદરતની અખૂટ સમૃદ્ધિ અને તેની પારાવાર વિવિધતામાં આનંદ અનુભવી શકતા નથી તેમ જ આપણા પૂર્વજો અનુભવતા હતા તેવા જીવનના તરવરાટની લાગણી માણી શકતા નથી. પછી કુદરત તેમને અળખામણાં સાવકાં સંતાનો ગણે, એમાં નવાઈ પામવા જેવું છે ખરું?

આપણે એ સર્વેશ્વરવાદની ગ્રામીન દૃષ્ટિ તરફ પાછા ન જઈ શકીએ અને તેમ છતાં આપણે હજી પણ કુદરતનું ગૂઢ રહસ્ય પામી શકીએ, જીવન અને સૌંદર્યનું તેવું ગાન સાંભળી શકીએ અને તેની પાસેથી શક્તિ મેળવી

કે, શાશ્વત્વની દેવીની રીતમાત્ર શાંતિભરી હોય છે અને તેની પ્રકૃતિ અચળ હોય છે.'

આપણે માનવજનના એક મહાન યુગમાં જીવીએ છીએ અને એ લઘાવો આપણને લાગ્યો તે મારે આપણે એ બધી કિંમત ચૂકવવી પડે છે. કેમ કે, મહાન યુગો સંઘર્ષો અને ઊથલપાથલ તેમ જ જૂઠ્ઠી ઘરેડમાંથી નીકળીને નવે રેરતે ચડવાના પ્રયાસોથી ભરપૂર હોય છે. કાયમી સ્થિરતા, સલામતી અને અપરિવર્તનશીલતા જેવી કોઈ વસ્તુ હોતી નથી. કેમ કે, તો તો ખુદ જીવનનો અંત આવે. બહુ બહુ તો આપણે અમુક પ્રમાણમાં સ્થિરતા અને નિરંતર બદલાતી રહેતી સમતા ખોળી શકીએ. જીવન એ માણસનો માણસ સામેનો, માણસનો તેની આસપાસની પરિસ્થિતિ સામેનો અવિરત સંગ્રામ છે. એ ઔનિક, માનસિક અને નૈતિક ભૂમિકા પરનો સંગ્રામ છે. તેમાંથી નવી વસ્તુઓ નિર્માણ થાય છે અને નવા વિચારો ઉદ્ભવે છે; રચના અને સંહાર સાથેસાથ આત્મા કરે છે અને મનુષ્ય તેમ જ કુદરતની એ બંને વસ્તુ સદૈવ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. જીવન વિકાસધર્મી છે, સ્થિરતાધર્મી નથી. એ નિરંતર આત્મા કરતું પરિવર્તન છે; એમાં સ્થિરતાને સ્થાન નથી.

આજે રાજકારણ અને અર્થકારણના ક્ષેત્રોમાં સત્તાની શોધ ચાલે છે અને છતાં સત્તા જમારે સિદ્ધ થાય છે ત્યારે બીજા અનેક મુદ્દાવાન વસ્તુઓ જતી રહી હોય છે. રાજકીય યુક્તિપ્રયુક્તિ અને કાવાદાવા આદર્શવાદનું સ્થાન લે છે અને કાયરતા તેમ જ સ્વાર્થીપણું નિઃસ્વાર્થ, ધૈર્યનું સ્થાન લે છે. બાહ્યાચાર તત્ત્વ કરતાં બળિયો બની બેમે છે, જાંડી આતુરતાપૂર્વક મેળવવામાં આવેલી સત્તા કોઈ ને કોઈ કારણે ધારેલી વસ્તુ સિદ્ધ કરવામાં નિષ્ફળ નીવડે છે. સત્તાને પણ પોતાની મર્યાદા હોય છે અને બળની ખુદ પોતાના પર માડી અસર થાય છે. એમાંથી એકે આત્માને વંશ કરી શકતાં નથી; હા, તેને નોકર અને રીદો કરી શકે ખરાં. કોન્કુશિયસ કહે છે : 'સૈન્ય પામેથી તેનો સેનાપતિ તમે પકાવી લઈ શકો, પણ અદનામાં અદના માણસ પાસેથી તેની સંકલ્પશક્તિ ન છીનવી લઈ શકો.'

જોન સ્ટુઅર્ટ મિલે પોતાની આત્મકથામાં લખ્યું હતું : 'માનવજાતની વિચારપદ્ધતિના મૂળભૂત બધારણમાં મોટો ફેરફાર થાય નહીં ત્યાં મુખી તેની સ્થિતિમાં કશે ભારે સુધારો થનાર નથી, એ વિષે મારા મનમાં જરાયે શંકા નથી.' અને આમ છતાં ખુદ વિચારપદ્ધતિના બધારણમાં એ મૂળભૂત ફેરફાર પણ બદલાતી જતી પરિસ્થિતિ અને જીવનના અવિરત સંગ્રામની સાથે એકી વિપતો ને માતનાઓ સહેવામાંથી પેદા થાય છે. અને તેથી આપણે એ વિચારપદ્ધતિને 'બદલવાનો સીધો સીધો પ્રયત્ન' જાહેર કરીએ, પણ

જેમાથી તે ઉદ્ભવી અને તેને પોષણ મળ્યું તે પરિસ્થિતિમા ફેરફાર કરનાર નધારે જરૂરી છે ઉભય અન્યોન્યાયી છે અને એકબીજા પર અસર કરે છે તુટે તુટે મતિ ભિન્ન હોય છે, દરેક માણસ પોતાની રીતે રમવાનું આકલન કરે છે અને ધણી વાર તે બીજાની દષ્ટિ મમળ શકતો નથી એમાથી સઘર્ષ પેદા થાય છે એ સામાન્ય આહમાગીમાથી વધારે પૂર્ણ અને સંગોપાગ મત્ય ઉદ્ભવે છે કાગણ કે, આપણે સમજવું જોઈએ કે સ્વપને અનેક પાસા હોય છે અને કોઈ સમૂહ કે પક્ષનો તે ઇન્કાર નથી કાર્યપદ્ધતિને વિષે પણ એમ જ છે જુદી જુદી પ્રજાઓ જુદી જુદી પરિસ્થિતિમા જુદી જુદી રીતે અખ વાર કરે છે હિંદ તેમ જ ચીન અને બીજી પ્રજાઓએ જીવન જીવનાની પોતપોતાની નિયંત્રણ પદ્ધતિ ખીનની અને તેમને ચિર જીવ પાયો પૂરો પાડ્યો પોતાની જીવનપદ્ધતિ એ જ સાચી જીવનપદ્ધતિ હતી એમ એ પ્રજાઓ માનતી હતી તેમાના ધણા લોકો વગર સમજ્યે હજી આજે પણ એમ માને છે આજે યુરોપ તેમ જ અમેરિકાના લોકોએ પોતાની નિયંત્રણ જીવનપદ્ધતિ ખીનની છે એનું આજે દુનિયા પર પ્રચલ છે અને એ લોકો માને છે કે એ જ એક સાચી જીવનપદ્ધતિ છે પણ ધણુ ઝીને એમાની એક જીવન પદ્ધતિ એમાત્ર સાચી ને ઇન્જિનાયોગ જીવનપદ્ધતિ નથી અને દરેકને બીજી પાસેથી ત્રણ શીખનાનું છે એશક, ચીન તેમ જ હિંદે ધણુ ધણુ શીખવું જોઈએ, કેમ કે, તે બંને સ્થગિત અને નિષ્ક્રિય બની ગયા છે અને પશ્ચિમના લોકો આજનો યુગધર્મ રજૂ કરે છે એટલું જ નહીં, તેઓ પ્રાણુનાન અને પરિવર્તનશીલ છે અને જોકે તે આત્મવિનાશ અને વખતોવખત માનનીઓના બનિદાનો દ્વારા કાર્ય કરે છે છતાં તેનામા વિમલ સાધનાની શક્તિ ગહેની છે

હિંદમા તેમ જ ધણુ કરીને બીજા દેશોમા પણ આત્મશ્લાઘા ને આત્મવિદ્યાની વૃત્તિ વારાફરતી પેદા થતી જોવામા આવે છે એ બંને અનિચ્છનીય અને અધમ છે લાગણીવેદ અને લાનનાપ્રધાન વનણ્યની નહીં, નિષ્પાનસતાથી અને હિંમતપૂર્વક સાચી વસ્તુ પિંજનથી, આપણે જીવનને સમજી શકીએ જીવન સાથે જેમનો સંબંધ ન હોય એવી વ્યર્થ અને ગળનિદારી ખોજની પાછળ આપણે ન પડી શકીએ, કેમ કે, લાભિ આગળ વચ્ચે જ જાય છે અને તે આપણી નવરાશ માટે થોની રહેતું નથી એ જ રીતે, આપણે મનુષ્યના આત્મિક જીવનનું મહત્ત્વ જૂનીને કેવળ બાહ્ય વસ્તુઓની પાછળ પણ ન પડી શકીએ એ બંને વચ્ચે સમતા લાવનાનો, તેમનો સુયોગ સાધનાનો, પ્રયાસ કરવો ત્રે સત્તરમી સદીમા સ્પીનોઝાએ લખ્યું હતું 'સમગ્ર કુદરત સાથે ચિત્તની એકતા રહેલી છે ને તેનું જોન પરમ શ્રેય છે ચિત્ત જેમ જેમ

વધારે જાણતું જાણ છે તેમ તેમ તે કુદરતનાં જાણ અને તેની વ્યવસ્થા વધુ ને વધુ સમજાતું જાણ છે; જેમ જેમ તેનાં જાણ અથવા સામર્થ્ય વધારે સમજાતું જાણ છે તેમ તેમ તે પોતાનું માર્ગદર્શન વધારે સારી રીતે કરી શકશે અને પોતાને માટે નિયમો ઘડી શકશે; અને જેમ જેમ તે કુદરતની વ્યવસ્થા સમજાતું જશે તેમ તેમ તે નકામી વસ્તુઓની જાનજામ્યાંથી વધારે સહેલાઈથી પોતાને મુક્ત કરી શકશે; આમાં સમગ્ર કાર્યપદ્ધતિ આવી જાણ છે.'

આપણા વ્યક્તિગત જીવનમાં પણ આપણે દેહ અને આત્મા વચ્ચેની અને કુદરતના એક અંગ તરીકેના માણસ અને સમાજના એક અંગ તરીકેના માણસ વચ્ચેની સમજાણ જોણી કાઢવી જોઈએ. દાગોર કહે છે : 'આપણી પૂણ્યતા માટે આપણે જંગલી અવસ્થાના માનવીની વીર્યશાળિતા અને ચિત્તની સંસ્કારિતા કેળવવાં જોઈએ; કુદરત સાથે કુદરતમય અને માનવસમાજ સાથે માનવી થવાની આવડત આપણામાં હોવી જોઈએ.' પૂણ્યતા આપણી ગતિની બહારની વસ્તુ છે, કેમ કે, એનો અર્થ અંત અથવા છેડો થાય છે અને આપણે સદૈવના પ્રવામી આપણાથી હમેશાં દૂર ને દૂર ખસતી જતી કંઈક વસ્તુ સુધી પહોંચવા મથતા રહ્યા. અને આપણા દરેકમાં પોતપોતાની વિસંગતતાઓ અને વિરોધો સાથે લિન્ન લિન્ન પ્રકૃતિના અનેક માનવીઓ રહેલા છે ને તે દરેક પોતપોતાની જુદી જુદી દિશામાં ખેંચતા રહે છે. જીવન માટેનો પ્રેમ પણ છે અને તેને માટેની ધૂણ પણ છે; જીવનમાં જે બધાંને સમાવેશ થાય છે તેનો સ્વીકાર પણ છે અને તેમાંની ઘણીખરી વસ્તુઓનો પરિત્યાગ પણ છે. આ વિરોધી વૃત્તિઓનો સુમેળ સાધવાનું મુશ્કેલ છે અને કદી કદી એક તો કદી કદી બીજી વધારે પ્રમળ હોય છે.

કદીક મનુ ત્યાગનો સકલ ચિત્ત-આવેગને
નિગૂઢ નિજ ગુપ્ત જીવનરહસ્યને પામવા,
કદીક લઈ આસરો પુનર્ એ-જ આવેગનો
મનુ જીવનનાં બહુવિધ ક્ષેત્રો ચહે પામવા.

આપણી આટઆટલી જીવિમત્તા અને સમગ્ર તેમ જ આપણો આટઆટલો સંચિત અનુભવ અને સંચિત જ્ઞાન હોવા છતાં આપણે જીવનનો જરા સરખો બેદ પામી શકતા નથી ને તેની ગૂઢતાભરી પ્રક્રિયાઓને વિષે કેવળ અટકળ કરી ગદીએ છીએ. પણ એના મૌદ્વર્ચનાં ગુણગાન આપણે સદાયે ગાઈ શકીએ છીએ તેમ જ કળા દ્વારા સર્જનનું ઈશ્વરતુલ્ય કાર્ય કરી શકીએ છીએ. આપણે કુર્જાન અને ?'કું તેમ જ અનિશ્ચિન આયુષ્ય જીવનારા અને ડાંગે ને પગલે બૂત છનાગા મત્થો બહે ટોઈએ, પણ આપણામાં અમર દેવોનો પણ કંઈક અંશ રહેલો છે. એથી એરિસ્ટોટલ કહે છે : 'આપણે માનવી અને

મત્મ છીએ એટલા માટે જેઓ આપણને માનવી અને મત્મ વિચારો કરવાનું મુશ્કેલી છે તેમનું આપણે માનવું ન જોઈએ; આપણાથી બની શકે ત્યાં સુધી આપણે અમરતા આચરવી જોઈએ અને આપણામાં જે શ્રેષ્ઠ તત્ત્વ રહેલું છે તે પ્રમાણે જીવન જીવવાનો એક પ્રયાસ ટાળવો ન જોઈએ.’

૧૬

ઉપસંહાર

‘મેં આ લખાણ શરૂ કર્યું તેને લગભગ પાંચ માસ થવા આવ્યા અને મારા મનમાં રહેલા તરેહતરેહના વિચારોના શંભુમેળાથી હાથે લખેલાં હજાર પાનાં મેં ભરી કાઢ્યાં છે. એ પાંચ માસ દરમ્યાન, ભૂતકાળમાં મેં પ્રયાસ કર્યો છે, ભવિષ્યકાળમાં ડોકિયું કર્યું છે અને કેટલીક વાર પેલા ‘કાલાતીતના કાળ સાથેના છેદનચિંત્ર’ પર મારી જાનને સમતોલ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. આ મહિનાઓ દરમ્યાન દુનિયામાં અનેક બનાવો બની ગયા છે અને હુદ, હાકરી વિજયોની દૃષ્ટિએ જોતાં, વિજયની દિશામાં ઝડપથી આગળ વધતું જાય છે. મારા પોતાના દેશમાં પણ એ દરમ્યાન ઘણા ઘણા બનાવો બની ગયા છે અને મારે દૂર રહીને તેમના લાચાર સાક્ષી બની રહેવું પડ્યું છે. કેટલીક વાર દુઃખની લાગણીએ થોડા વખત માટે મને ઘેરી લીધે છે અને પછીથી તે પસાર થઈ ગઈ છે. વિચારવાની અને મારા વિચારોને વ્યક્ત કરવાની આ પ્રવૃત્તિને લીધે, વર્તમાનની તીક્ષ્ણ ધાર પરથી મેં મારી જાનને દૂર ખેંચી લીધે છે અને ભૂતકાળ તેમ જ ભવિષ્યના વ્યાપક ક્ષેત્રમાં મેં ભ્રમણ કર્યું છે.

પણ એ ભ્રમણનો પણ અંત હોય છે. એને માટે બીજું પૂરતું કારણ ન હોત તોયે, જેની અવગણના ન કરી શકાય એવું એક નક્કર કારણ પણ છે. ભારે મુશ્કેલીથી મેં જે કાગળનો જથ્થો મેળવ્યો હતો, તે લગભગ ખસાસ થવા આવ્યો છે. અને હવે વધુ કાગળો મેળવવાનું સહેલું નથી.

હિંદનું દર્શન—એ દર્શન કરીને મેં શું શોધી કાઢ્યું? એનો ભરખો હું ખુલ્લો કરી શક્યો અને આજે તેનું સ્વરૂપ કેવું છે અને તેના સાંખ્યા ભૂતકાળ દરમ્યાન તેનું સ્વરૂપ કેવું હતું એ હું જાણી શક્યો એમ ધારવું મારે માટે નાને મોંઝે મોટી વાત કરવા જેવું છે. આજે તેનો પરિવાર આળીસ કરોડ સ્ત્રીપુરુષોનો બનેલો છે. એ દરેક એકબીજાથી ભિન્ન છે અને દરેક પોતપોતાની વિચાર અને ભાવનાની નિગળી સૃષ્ટિમાં જીવે છે. આજે આવી સ્થિતિ છે તો પછી માનવીઓની અગણિત પેઢીઓના ભૂતકાળને સમજવાનું કેટલું બધું મુશ્કેલ છે? આમ છતાં કોઈક તંતુ તેમને બાંધતો રહ્યો છે અને હજી

પણ તેમને આવી ગઈ છે હિંદુ ભૌગોલિક તેમ જ આર્થિક ઘટક છે, પાર વગની વિવિધતાવાળો સાંસ્કૃતિક ઘટક છે, ઠોઠ અલગતા પણ મંગળ્ય તંતુઓથી બધાઈને એકત્ર રેના પાગવાર વિરોધોનો સમૂહ છે તે અનેક વાગ પરાસ્ત થયું છે, પણ તેનો આત્મા હમેશા અજ્ઞેય રહ્યો છે અને આજે તે ગર્વિષ્ટ વિજેતાના રમકડા જેવું બની ગયેલું દેખાય છે છતાં તે અણનમ અને અપરાજિત રહ્યું છે લાગા સમયથી ચાલતી આવેલી લોકઠ્ઠયાની પેઠે એને નિરે પણ એક પ્રજારની સફળતા રહેવી છે, તેનું ચિત્ત ઠોઠ જાદુઈ શક્તિથી વ્યાપ્ત હોય એમ લાગે છે તે એક જ પના અને વિચાર છે, એક સ્વપ્ન અને દર્શન છે અને જતા એ અનિશ્ચ વાસ્તવિક, વર્તમાન અને સચરાચર છે. પ્રલય ઢાંગની રાત્રિ તરફ દોરી જતા જણાતા અધારમય પ્રદેશોની બીજા આખીઓ તેને નિષે થાય છે, પણ સાથે સાથે દિવસની દૃઢ અને ભયું ભાદયું જીવન પણ દહિંગોચર થાય છે એ પુરાણી નારી કદી કદી શરમજનક અને ધૂણાજનક, અવગચ ડી અને જિંદી હોય છે અને કદી કદી ઉન્માદી પણ હોય છે. આમ જના તે અતિ પ્રીતિપાત્ર પણ છે અને તેના સતાનો ગમે ત્યાં જાય અને તેમના પર ગમે તેરી આકૃત આની પડે તોયે ઠોઠ તેને જૂલી શક્તા નથી કેમ કે, તેની મહત્તા અને સુગીઓનો અશ તેમનામા રહેલો છે તથા જેણે જીવનના આવેગ, આનંદ તેમ જ દોષો સારી પેઠે નિદાળ્યા છે અને જ્ઞાનરૂપમા જડે ઉતરીને ડોકિયું કર્યું છે એવી તેની જડી ઊતરી ગયેલી આખોમા એ પ્રતિબિંબિત થયેના છે એમાથી પ્રત્યેક તેના તરફ આકર્ષાય છે, એ આકર્ષણ માટે જોઈ દરેકનું કારણ જુદું હોય અથવા તેઓ એનું કશું કાગળ ન બતાવી શકે એમ પણ બને, અને પ્રત્યેક તેના અનેકરિધ વ્યક્તિત્વની ઠોઠ જુદી બાબુ જુદી છે યુગે યુગે તેણે મદ્દાન પુર્યો તેમ જ સ્ત્રીઓ પેદા કર્યા છે તેમણે પુરાણી પર પરાને આગળ ચલાવી છે જતા ગદલાતા જતા સમય સાથે તેમનો સુમેગ સાપેયો છે એ મદ્દાન નરનારીઓની શ્રેણીના એક મહત્ત્વ સમા રવીન્દ્રનાથ ટાગોર આધુનિક યુગની આનનાઓ અને પ્રેરણાઓથી ભરેલા હતા અને છતાં તેમના મૂળ હિંદુના જ્ઞાનકાગમાં રહેતા હતા અને પોતાને વિષે તેમણે જૂના અને નવાનો સમન્વય સાપેયો હતો તેમણે મ્હું હતું, 'જ્યોત્ષ્ણની સુતપરસ્તી કરવા માટે નહીં, હું હિંદુની જૂમિમા જન્મ્યો છું એટલા માટે નહીં, પણ તેના મદાપુરોની ઉજ્જવળ ચેનામાથી પ્રભુ થયેલા જીવનદાયી શબ્દોને તેણે અનેક તોફાની યુગોમા પણ સાચી રાખ્યા તે માટે હું હિંદુને ચારું છું.' ધણા એમ કહેશે, અને તમા બીજા, હિંદુ માટેના પોતાના પ્રેમનું કારણ જુદી રીતે સમજાશે

આજે એ પુગળો જાદુ વાતો જણાય છે, હિંદુમાતા ચોતરફ નજર કરી ગઈ છે અને વર્તમાનમા પ્રવેશ કરી રહી છે પણ તેનામા ગમે એટલો

ફેરફાર થાય, કેમ કે તેનામાં ફેરફાર થવો જ જોઈએ, તોયે તેનો જૂનો જન્મ કાયમ રહેવાનો અને તે પોતાની પ્રજ્ઞનાં હૃદયોને મંત્રમુગ્ધ કરતો રહેશે. તેનો પહેરવેશ કદાચ બદલાય, પણ તેનું સ્વરૂપ તેનું તે જ ચાતુ રહેશે અને તેના ડહાપણનો ભંડાર, આ કંઠાર, ઝેરીવી, લોલુપ દુનિયામાં જે કંઈ સત્ય, શિવ અને સુદર છે તેને વળગી રહેનામાં તેને મદદરૂપ નીવડશે.

આજની દુનિયાએ ઘણી ઘણી સિદ્ધિઓ મેળવી છે પણ માનવજાત માટેના પ્રેમની તે વારવાર જાહેરાત કરતી હોવા છતાં માણસને માનવતાભર્યો બનાવનારા ગુણોના કરતાં દ્રેષ અને હિંસા પર તેણે વિશેષે કરીને પોતાનું ચલુતર કર્યું છે. યુદ્ધ, સત્ય અને માનવતાનો ઇન્કાર છે. કદી કદી યુદ્ધ અનિવાર્ય બની જાય, પણ તેના પરિણામો અતિ બીપણ હોય છે કેવળ કતલ એટલી ખૂટી વસ્તુ નથી, કેમ કે, માણસના નસીમમાં મરવાનું લખેલું જ છે પણ યુદ્ધને સમયે ઇરાદાપૂર્વક ને સતતપણે ફેલાવનામાં આવતા દ્રેષ અને જૂઠાણા એથીયે ખૂટી વસ્તુ છે, કારણ કે, ધીમે ધીમે તે પ્રજ્ઞના હાડમાં ઊતરી જાય છે આપણા જીવનમાર્ગમાં આપણે દ્રેષ અને વૈમનસ્યથી દોરવાયું જોખમ ઢારક અને નુકસાનકારક છે, કેમ કે એ શક્તિનો હાસ કરનારાં હોય છે તેમ જ ચિત્તને મર્યાદિત અને મિશ્ર કરે છે અને સત્યનું આકલન કરતાં તેને રોકે છે હુભાંએ, હિંદમાં આજે દ્રેષ અને તીવ્ર વૈમનસ્ય પ્રવર્તે છે, કેમ કે, ભૂતકાળ અમારી ઠેકે પડ્યો છે અને વર્તમાન એનાથી ભિન્ન નથી ગર્વિષ્ઠ પ્રજ્ઞનો વારવાર થતો માનભંગ જૂઓ જૂલી શકાતો નથી આમ છતાં, સહુભાંએ, હિંદીઓ લાગ્યા વખત સુધી વેરભાવ સેનતા નથી, એમાંથી તેઓ સહેનાઈથી નીકળી જાય છે અને વધારે ઉદાર વલણ ધારણ કરે છે

સ્વતંત્રતા જ્યારે નવી ક્ષિતિએ ખુલ્લી કરશે ત્યારે હિંદ ફરીથી પોતાનો સાક્ષાત્કાર કરશે અને વિફલતા તેમ જ નામેશીના નજીકના ભૂતકાળના કરતાં ભરિધ્ય તેને નિશેષ મંત્રમુગ્ધ કરશે તે વિશ્વાસપૂર્વક આગળ વધશે, પોતાના વારસાને વળગી રહેશે અને છતાં બીજાઓ પાસેથી નવું નવું શીખવા ને તેમની સાથે સહકાર કરવાને ઉત્સુક રહેશે આજે તે જૂની પ્રથાઓનું અધ અનુકરણ અને વિદેશી નીતિરીતિઓનું હીન અનુકરણ એ બે વચ્ચે ઓલા ખાય છે એ બે પૈકી એકેમાંથી તે રાહત અથવા જીવન કે વિકાસ પામી શકે એમ નથી તેણે પોતાના કવચમાંથી બહાર નીકળવાનું છે અને ચાતુ યુગની પ્રતિષ્ઠા તેમ જ જીવનવ્યવસાયમાં પૂરેપૂરો ભાગ લેવાનો છે એ ઉધાકું છે અનુકરણ અથવા નકલના પાયા પર સાચી સાંસ્કૃતિક કે આધ્યાત્મિક પ્રગતિ ન થઈ શકે, એ પણ એટલું જ ઉધાકું છે આ જાતનું અનુકરણ આમજનતા તેમ જ પ્રજાજીવનના પ્રાણોથી અગમ્ય થઈ ગયેલા મૂળભર લોકોમાં

મર્યાદિત હોઈ શકે સાચી સર્જન પોતાની ગ્રેષ્ઠ દુનિયાના હરેક ખૂણામાંથી મેળવે છે, પણ તે પોતાની ધરતીમાંથી જગતી જોઈએ અને પ્રજાવ્યાથી હોતી જોઈએ કળા અને સાહિત્ય અહર્નિશ વિદેશી નમૂનાઓનો જ વિચાર કરતા હોય તો તે નિર્જન જીવ જાય છે મૂલીજ દુઃખ લોકોના અમૂલ્ય મર્યાદિત હોય એવી સર્જનના દિવ્યો વીતી ગયા છે સમગ્ર પ્રજાને નજરમાં રાખીને અમારે વિચાર કરવો જોઈએ અને તેની સર્જન જૂન પાળના વનજોમાંથી નિમ્મેની તેમ જ તેમના અનુસંધાનરૂપ હોવી જોઈએ વળી તેમાં તેમની નવી આકાંક્ષાઓ તેમ જ સર્જન વૃત્તિઓ પણ પ્રતિબિંબિત થવી જોઈએ

સૌ કરતાયે વધારે વરસ પર એમસને અમેરિકાના પોતાના દેશવાસીઓને યુરોપનું અનુભવ કરવા અથવા સાંસ્કૃતિક બાબતમાં તેના પર વધારે પડતો આધાર રાખના સામે એતન્ના હતા એ નવી અને તરુણ પ્રજા તરીકે તેમના યુરોપના જૂઠાણ તરફ વધારે પડતી નજર ન ગાખતા પોતાના નવા દેશના વિપુલ જીવનમાંથી તેઓ ગ્રેષ્ઠ લે એમ તે ઇચ્છતા હતા ‘આપણા આશ્રિતપણાના, બીજા દેશ પાસેથી શીખવાના આપણા ઉમેદવારીના દિવસો હવે પૂરા થયા છે જીવનના પૂરમાં પ્રવેશ કરતા આપણી આસપાસના લાખો લોકોને પરદેશના પાકના ઝાડામાંથી આપણે હમેશા ન નલાવી શકીએ ધન્યતાઓ મારો ઉદ્ભવે છે તેમનાં યશોગાન ગવાના જોઈએ, એ પોતે પણ પોતાના યશોગાન ગારો સર્જક આમાર, સર્જક મારો અને સર્જક શબ્દો હોય છે તે કોઈ પ્રથા કે પ્રામાણ્યના નિર્દેશ નથી હોતા, પણ ચિત્તની પોતાની સદ્વૃત્તિમાંથી આપોઆપ ઉદ્ભવે છે’ વળી સ્વાધ્યય રિતેના પોતાના નિમગ્નતા તે જણાવે છે ‘આત્મસંસ્કારિતાના અભાવને લીધે બધા ઠેગથાથેના અમેરિકાને પ્રવાસના વહેમનું આશ્પર્શ રહ્યું છે અને છટાલી, ઇજ્જત તેમ જ મિસર તેમના સ્વર્ગ બની ગયા છે ઇજ્જત, છટાલી કે ગ્રીસને પનામાં આદરપાત્ર બનાવનારાઓ પૃથ્વીની ધરતી પેઠે પોતપોતાને રથાને વગગી રહીને તેમ કરી શક્યા હતા વીરતાની પળે આપણને લાગે છે કે મર્ત્ય એ આપણું સ્થાન છે આત્મા પ્રાપ્તી નથી શાણો માણસ પોતાને સ્થાનકે જ રહે છે અને તેની જરૂરિયાતો, તેની ફરજો અથવા બીજા કોઈ માર્ગે પોતાનું ધર છોડી તેને બીજા ઠેકાણે યા પરદેશમાં જવું પડે તોયે તે પોતાને ઘેર જ ય છે અને પોતાના મુખ પરના લાવોથી બીજા માણસોને પ્રતીતિ પ્રાપ્ત કરીને ત્યાં કે વલ્લભાચ્ચ અથવા આગવુંક નોખર તરીકે નહીં, પણ શાણપણ સંવાચારના મિદાનની તરીકે તે આવે છે અને નગરો તેમ જ માણસોની એક સમ્રાટની અદાથી મુલાકાત લે છે

એમર્સન આગળ ચાલતાં જાણુવે છે, ‘હવાને ખાતર, અબ્યાસને ખાતર તેમ જ પરદિત અથવા સેવા કરવાને ખાતર કેઈ આખી દુનિયા ખૂંદી વળે એ સામે અથવા કેઈ પોતે જાણુતો હોય તેના કરતાં વધારે જાણુવાને ખાતર પરદેશ જાય એની સામે અનાડી માણુસની પેઠે હું વિરોધ કરતો નથી. પણ જે મોજમજને ખાતર અથવા પોતાની પાસે જે નથી એવી કંઈક વસ્તુ મેળવવાને માટે પ્રવાસ કરે છે, તે પોતાની જાતથી અગગો યર્ષ જાય છે અને પુરાણી વસ્તુઓની વચ્ચે યુવાનીમાં પણ વૃદ્ધ યર્ષ જાય છે. થીજ તેમ જ પાખીરામાં તેની સંકેપશક્તિ અને તેનું ચિત્ર તેમનાં જેવાં જ વૃદ્ધ અને છુટું યર્ષ જાય છે. ખંડિયેરો આગળ તે ખંડિયેર લઈ જાય છે.

‘પણ પ્રવાસ માટેની ઝંખના વધારે ઊંડા વ્યાધિનું લક્ષણ છે અને તે માણુસના સમગ્ર ઔદિક વ્યાપારને અસર કરે છે. આપણે નક્કલ કરતા યર્ષ એ છીએ. . . . આપણે વિદેશી અભિરુચિ પ્રમાણે આપણાં ઘરો બાંધીએ છીએ, આપણી છાત્રહીઓ પરદેશી અલંકારોથી વિભૂષિત થાય છે, આપણા અભિપ્રાયો, આપણી અભિરુચિઓ, આપણી શક્તિઓ જૂનકાળ અને પ્રાચીનતા તરફ ઢળે છે અને તેમને અનુસરે છે. કળા સર્વત્ર આત્માની કૃતિ છે. કળાકારે તેના નમૂનાઓ પોતાના મનમાં ઉપજાવ્યા હતા. કરવાની વસ્તુ તેમ જ પાલન કરવાની શરતો પર તેણે પોતાના વિચારો કામે લગાડ્યા હતા. . . . પોતાની જાત પર જ આધાર રાખવાનો આગ્રહ રાખો, નક્કલ કદી ન કરો. તમારી પોતાની સિદ્ધિ સમગ્ર જીવનની કેળવણીના સંચિત અથવા સંગૃહિત બળ સાથે સદૈવ રજૂ કરી શકો છો, પણ બીજા પાસેથી લીધેલી શક્તિના તમે માત્ર અરધા માલિક છો.’

જૂનકાળ અને પ્રાચીનતાની જોજ માટે હિંદના લોકોએ પરદેશોમાં જવાની જરૂર નથી. અમારે ત્યાં એ વિપુલ પ્રમાણમાં છે. અમે પરદેશોમાં જઈએ તો તે વર્તમાનની જોજ માટે. એ જોજ આવશ્યક છે, કારણ કે તેનાથી અગગા પડવું એટલે પછતપણું અને અધોગતિ નોતરવાં. એમર્સનના સમયની દુનિયા પક્ષટાઈ ગઈ છે અને જૂની સીમાઓ તૂટી જાય છે. જીવન આજે વધારે પ્રમાણમાં આંતરરાષ્ટ્રીય થતુ જાય છે. એ નજીક આવતા આંતર-રાષ્ટ્રીય વહેવારના યુગમાં અમારે અમારો ભાગ લેજવવાનો છે. અને એને માટે અમારે પ્રવાસો કરવા પડશે, બીજા લોકોના સમાગમમાં આવવું પડશે, તેમ જ તેમની પાસેથી શીખવું પડશે અને તેમને સમજવા પડશે. પણ આંતરરાષ્ટ્રીયતા એ જેનાં મૂળ ધરતીમાં ખૂંટ્યા ન હોય એવી કેઈ હવાઈ સીજ નથી જુદી જુદી રાષ્ટ્રીય સંસ્કૃતિઓમાંથી એ લગવી જોઈએ અને આજે તે માત્ર સ્વનંત્રતા, સમાનતા અને સાચી આંતરરાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિને ધારણે ફાલીફલી ગકે એમ છે. આમ છતાં, એમર્સનની ચેતવણી જૂનકાળની પેઠે

આજના સમયને પણ વાગ્યું પડે છે અને અમારી ખોજ તેણે ગ્લૂ કરેલી શરતોનું પાલન કરવાથી જ ફલદાયી થાય એમ છે વલુનોનાર્થ, વલુમાઝ્યા અને કથાએ ન જઈએ, અમાનતાને ધોરણે અને અમાન ખોજને અર્થે અમને આનંદારવામાં આનંદ હોય ત્યાં જ જઈએ ધણી દેશ — ખાસ કરીને બ્રિટનના સસ્થાનો, અમાગ દેશવાસીઓનું માનસગ યગવો પ્રયાગ કરે છે એ દેશો અમારે માટે નથી આજે અમારે પગલે લાદવામાં આવેલી પગધીનતાની ધૂસરી સહેવાની છે અને તેનો અમલ બોલે વહન કરવાનો છે, પણ અમારી મુક્તિનો દિવસ હવે જુદું ન હોઈ શકે અમે કોઈ જેવા તેવા દેશના નાગરિકો નથી અને અમારો મુલ્ય, અમારી પ્રાણ, અમારી સંસ્કૃતિ તેમ જ અમારી પરંપરા માટે અમે ગર્વ ધરાવીએ છીએ જેને અમે યજ્ઞી રહેના માગીએ છીએ તે પ્રેમશૌર્યથી સજ્જનાથેલા જૂતમળને માટે એ ગર્વ ન હોવો જોઈએ, વળી અમારી વાડાબધીની વૃત્તિને ઉત્તેજન આપનાર અથવા અમારા સિરાપની બીજી નીનિરીતિઓની યોગ્ય હર કરવામાં માધારૂષ તે ન નીનડવો જોઈએ અમારી અને નમગઈઓ અને ઈશુપોનું તે નિસ્મરણ કગવે અથવા તેમથી છુટવાની અમારી ધગશને શાન્ત પાડે એમ મદી ન મનવું જોઈએ અમારે હજી લામો પથ કાપવાનો છે, અધૂરું રહેલું ધણું પૂરું કરવાનું છે એ પછી જ માનવી સંસ્કૃતિ અને પ્રગતિની વલુગરમાં અમે બીજાઓની હરોળમાં અમારું યોગ્ય સ્થાન લઈ શકીએ અને અમારે ઉતાવળ કરવાની છે, કેમ કે, સમય મહુ ઓઝે છે અને દુનિયાની ગતિ ઉત્તરોત્તર ત્વરિત થતી જાય છે જૂતમળમાં હિંદ બીજી સંસ્કૃતિઓને આનંદરતુ હતું તેમ જ તેમને પોતાનામાં સમાવી લઈને આત્મસાત કરતું હતું આજે એની વળી વધારે જરૂર છે, કેમ કે, અમે આવતી કાલની અવ દુનિયા તરફ ફ્રેન્ચ કરી રહ્યા છીએ, જેમાં બિન્ન બિન્ન રાષ્ટ્રીય સંસ્કૃતિઓ માનવજાતની આતરરાષ્ટ્રીય સંસ્કૃતિઓ સાથે બળી જરો એથી અમને શાણપણ, જ્ઞાન, મૈત્રી અને ગિરાદરી જ્યાંથી મળે ત્યાં અમે તે ખોળીશું અને સહિયારા કાર્યોમાં બીજાઓ સાથે સહકાર કરીશું, પણ બીજાઓની મહેરબાની કે આશ્રયની અમે બીજા નહીં માગીએ એ રીતે અમે સાચા હિંદીઓ અને એશિયાવાસીઓ રહીશું અને સાથે સાથે સારા આતરરાષ્ટ્રીયતાવાદીઓ અને દુનિયાના નાગરિકો બનીશું

હિંદમાં તેમ જ દુનિયાભરમાં મારી પેઢીના લોકોને માટે કાળ મપરો તે છે હજી થોડો વખત અમે ખેંચીશું અને પછી અમારા દહાડા પૂરા

1 ને અમે બીજાઓને જગ્યા મરી આપીશું અને તેઓ પણ તેમના જીવન જીવરો અને તેમનો બોલે પ્રાણની આગળની એક મજલ સુધી બચાવી

જશે જે નાનકડો ગાળો લગભગ પૂરો થવા આવ્યો છે તેમા અમે કેવો ભાગ લાગ્યો છે? હું એ નથી જાણતો. એનો નિર્ણય પછીના યુગના લોકો કરશે કયા ધોરણોથી આપણે સફળતા કે નિષ્ફળતાનું માપ કાઢીએ? એ પણ હું નથી જાણતો જીવન અમારી સાથે ઝઘક કરડાઈથી વધુ છે એવી ફરિયાદ અમે ન કરી શકીએ, કેમ કે એ અમારી ગજબુશીનો સોદો હતો અને એક દરે જોતા જીવન અમારે માટે એટલું કરડું કે ખૂનું પણ નહોતું ઘણી વાર જીવનની છેક છેવટની કોરે ઊભા રહેનારાઓ અને મોતથી ડરીને ન ચાનનારાઓ જ જીવનનો આસ્વાદ લઈ શકે છે અમે ગમે એટલી ભૂલો કરી લઈએ, પણ પામરતા અને આતરિક નામોશી અને કાપરતામાંથી અમે અમારી જીવનને ઉગારી લીધી છે એક વ્યક્તિ તરીકે એ અમારી કષ્ટક સિદ્ધિ છે “જીવન એ માણસની વહાવામા વહાલી વસ્તુ છે અને તેને માત્ર એક જ વખત જીવન જીવનારું હોનાથી તેણે જીવન એની રીતે જીવું જોઈએ કે જેથી કાપર અને કુનક ભૂતકાળની શરમથી તેને સકોચાવું ન પડે, હેતુશૂન્ય રીતે વરસો એજે ગુમાવ્યા એવી લાગણીથી રિનાવું ન પડે, અને મરતી વખતે કહી શકે કે, ‘મારું સમગ્ર જીવન અને સઘળું સામર્થ્ય આ દુનિયાના પ્રથમ ધ્યેયને અર્થે— માનવજાતની મુક્તિને અર્થે, મેં ખર્ચ્યું છે.”*

પૂર્તિ

અ/વાહાબાદ ૨ ડિસેમ્બર, ૧૯૪૫

૧૯૪૫ના માર્ચ અને એપ્રિલ માસ દરમ્યાન અહમદનગરના કિલ્લામા અટકાયતમા રાખવામા આવેલા કોંગ્રેસની કારોબારી સમિતિના સભ્યોને ત્રિખેરી નાખવામા આવ્યા અને તેમને પોતપોતાના પ્રાન્તોમા મોકલી દેવામા આવ્યા અહમદનગરના મિલ્લાની કેમ્પ જેલને બંધ કરી દેવામા આવી અને ઘણું કરીને કિલ્લો લશ્કરી ખાતાને પાછો સોંપી દેવામા આવ્યો ગોવિન્દ વલ્લભ પંત, નરેન્દ્રદેવ અને હું એમ અમે ત્રણ જણાએ માર્ચની અઠાવીસમી તારીખે અહમદનગરનો મિલો છોડ્યો અને અમને નૈનીની સેન્ટ્રલ જેલમા લઈ જવામા આવા ત્યાં અમને અમારા ઘણા જૂના માથીઓ મળ્યા રફી અહમદ કિડનાઈ એમાના એક હતા ૧૯૪૦ના ઓગસ્ટમા અમારી ધરપકડ કરવામા આવી ત્યાર પછી પહેલી જ વાર ૧૯૪૨ની સાવના જનાવોની પ્રમાણુબૂત માહિતી મેળવવાની અમને તક મળી, કેમ કે નૈની જેલમાના ઘણાખરા લોકો અમારા પછી થોડા વખત બાદ પકડાયા હતા નૈની જેલથી અમને ત્રણને બરેલી

નજી આવેલી ઇજ્જતનગની મેન્દ્રન જેવમાં લઈ જવામાં આવી તમિષત અગડાથી ગોવિન્દ નન્નમ પતને ડોડી મૂવામાં આયા હું અને નરેન્દ્રેન એ માત્ર રતા કર્ક વધુ સમય એ જેવની એ- બરામ્મા માથે ગદ્દા જૂત માસના આરભમાં પદાડોમાં આવેલી આનમોડાની જેનમાં અમને મનેને ખમેડનામાં આયા એ જેનો દસ વરસ અગાઉ મને મારો પરિચય થયો હતો ૧૫મી જૂને, ૧૯૪૨ના ઓગસ્ટમાં અમારી ધરપકડ થઈ તે પછી ૧,૦૪૧ દિવસ માટે, અમને અનેને છોડી મૂવામાં આવી આ રીતે માગ નવમાં અને લાખમાં લાખી મુદતના કારાવામનો અત આવી

એ પછી માડા ૭ માસ વીતી ગયા જેલના લાખા એ ખવાસ પછી દુ ટોળાઓમાં, ત્રીન પ્રવૃત્તિમાં અને અનિરત પ્રવાસમાં જઈ પડ્યો એક જ ગત મે ઘેગ ગાળી અને પછી કોંગ્રેસની કારોવારી સમિતિની બેઠામાં હાજરી આપવાને હું મુમર્ક ટોડી ગયો પછી વાર્ષિકરોયે બોનાવેલી મીમના પરિષદમાં ગયો નવી અને બદલાતી જતી પગિચીની સાથે મારો મેગ સાધનાનું મને જરા મુશ્કેલ લાગ્યું અને તેમાં હું સહેનાઈથી ગોવાઈશ-ચો ની બધું મને સુપરિચિત હતું અને જૂતા મિત્રો તેમ જ સાથીઓને મળાને આનંદ થતો હતો, પણ મને કર્ક પરાયા જેવું અને હું જાણે બહારનો હોઉં એમ લાગ્યા કરતું હતું અને મારું ચિત્ત પદાડોમાં અને હિમાચલદિત ગિરિશૃંગો તરફ ભમતું હતું મીમના પરિષદ પૂરી થતા વેત હું મારમીર દોડ્યો ત્યાં આગળ ખીચના પ્રદેશમાં ન રહેતા તરત જ હું વવારે બેઠા પ્રદેશ અને ઘાટો તરફ જતા નીચ્યો મહિનોએક હું મારમીરમાં ગયો, પછી હું પાછો ટોળાઓ, ઉત્તેજનાઓ અને ગગિદા નીરમ જીવનમાં આવી પડ્યો

ધીમે ધીમે છેવટે નવ વરસનું ચિત્ર મારા મનમાં ઉભું થવા લાગ્યું ખીજાઓની જેમ મને પણ જણાયું કે એ ગાળા દગ્ધમાન જે કર્ક બન્યું હતું તે અમે ધાકું હતું તેના રતા ધણ વધારે હતું આ ત્રણ વરસો અમારી પ્રાણને માટે મોગીનો મગ હતો અમે જે કોઈને મળ્યા તેના ચહેરા પર એની નિશાનીઓ અમ્મિ થયેલી હતી હિંદ બદનાઈ ગયું હતું અં સપાગી પર દેખાતી શાનિ નીચે શમકુશમ, નિશ્વતા, ક્રોધ અને દાબી રાખેલા રાગ દેખો ગેરના હતા અમારો છુટકારો થતા અને સજોગો પડતાતા પરિચિત બનાઈ ગઈ તાત સપાગી ખગભળી ઊડી અને તેમાં તરાડો દેખાવા લાગી મગમાં ઉત્તેજનાનું મોજી ફરી વળ્યું ત્રણ વરસના દમન બાદ પ્રગ્નએ તે બોડી તોડી નાખી આગડા મોગ ટોળાઓ, આવી પાગન ઉત્તેજના અને આમજનતામાં મુક્ત થવા માટે પેલા થયેલી આની ઉત્કટ ઝખના, પહેલા મ્હી

મારા જ્ઞેતામાં આવ્યાં નહોતાં. તરુણી અને પુરુષો, ઇકરાઓ અને ઇકરીઓ કંઈક ને કંઈક કરી છૂટવાની આકાંક્ષાથી યતનની રજાં દતાં; જ્ઞેતે તેમજે શું કરવાનું છે એ તેમને સ્પષ્ટ નહોતું.

યુદ્ધનો અંત આવ્યો અને અલ્પઓખ નવા યુગનું પ્રતીક બન્યો. આ અલ્પઓખના ઉપયોગ તેમ જ સત્તાના ગચ્છકારજીના કાલાદાયોએ લોકોની આંખ નથી વધારે ઉપાડી. જૂની સમ્રાજ્યગાદીઓ હજી કાપ કરી રહી હતી અને હિન્દોનેશિયા તેમ જ દિંદીચીનમાંના બનાવોએ પરિસ્થિતિની ખીલખીમાં ઉમેરો કર્યો. સ્વતંત્ર થવાને માટે ઝૂઝના લોકોની સામે એ બંને દેશોમાં વિદી લાકડોનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો. એ બાબતમાં અમારી લાગ્યારી માટે અમે લાગ્યાઈ મર્મા અને કોચ તેમ જ કડગરાની સામસુધી પેદા થયાં. દેશના મિત્રજનો પાસે ચડતો જ ગયો.

યુદ્ધનાં વરઓ દરમ્યાન બ્રાહ્મદેગ અને મહાયામાં ઊભી કરવામાં આવેલી આઝાદ દિંદ ફોજની વાત એકાએક આખા દેશમાં ફેલાઈ ગઈ અને તેજે આશ્ચર્યકારક ઉત્સાહ પેદા કર્યો. એના કેટલાક અમલદારો પર લશ્કરી અદાલતમાં ચકાવવામાં આવેલા મુકદ્દમાએ ખીલ કરાયા નહોતી આવી એટલી જાગૃતિ દેશમાં આપી અને તેઓ પોતાની સ્વતંત્રતા માટે લડના દિંદના પ્રતીક જ્ઞેતા બન્યા. દિંદમાંનાં બધાં ધાર્મિક જૂથો વચ્ચેની એકતાના પણ તેઓ પ્રતીક બન્યા. એ આઝાદ દિંદ ફોજમાં દિંદુ, મુસલમાન, શાખ અને ખ્રિસ્તી, એ બધા ધર્મના લોકો હતા. પોતાની ફોજમાં તેમજે કેમી પ્રજાનું નિરાકરણ કર્યું હતું, નો પછી અમે પણ કેમ ન કરીએ?

દિંદમાં સામાન્ય ચૂંટણીઓ થવાની તૈયારીમાં છે અને એ ચૂંટણીઓ પ્રજાનું સંયજું લક્ષ રોડી રહી છે. પણ ચૂંટણીઓ થોડા જ વખતમાં પૂરી થશે—અને પછી? આવનું વરસ ઊથલપાથલ અને મુગીબતોનું, સંઘર્ષ અને અશાંતિનું નીચડના સંજવ છે. દિંદમાં શું કે ખીજે શું, સ્વતંત્રતા વિના શાંતિ થાય એમ નથી.

મર્નેન્ડ ઓફ મિનિસોટા એક્ટ ૪૬૫
 ગાંધીજી ૩૫, ૧૦૬; ઓઅને અદિ સા
 ૧૦૨-૧૦, ઓઅને ટાગોર ૪૬૧, —એ
 ઉદાવેનો 'હિંદી હોડિ'નો પાકાર
 ૧૬૦-૬, ઓકોએસમાથી છૂટા થાય છે
 ૫૬૩, —ના જ્ઞાતિવ્યવસ્થા પર પ્રદારો
 ૧૫૫, વતવત ધાર્મિક વૃત્તિના
 માણસ ૪૮૦-૧, —ના પડદાના ગિવાજ
 સામે પ્રદારો ૩૨૪, —ની આગેવાની
 નીચે કોન્મેસની કામકામોની
 હિમાયત ૫૪૬, —ની યુદ્ધ હિંદની
 સરહદ પર આગ્રહ હોવાથી અસ્વસ્થતા
 ૧૧૫, —નું આગમન અને તેની ભદુર્ધ
 અસર ૪૮૫-૬ —નું યત્રો વિષે વળણ
 ૫૫૨, —નું હિંદ તેમ જ હિંદી પ્રજા
 વિષે ઠીક જ્ઞાન ૧૧૭, —નો ભહેર
 જીવનમા મોટો ફાળો ૨૨
 ગુપ્ત સામ્રાજ્ય —નો આરભ ૧૭૮-૯
 ગોખલે, ગોપાળ કૃષ્ણ ૩૬૨, ઓકોએસના
 વિનીત આગેવાન ૪૭
 કામપચાયાત ૧૮૬, ૩૩૧
 ક્રીક નાટકો ઓઅને સંસ્કૃત નાટકોની તુલના
 ૨૨૧-૨
 ક્રીક સંસ્કૃતિ ૨૨, ૦૫૨ હિંદી જાતિની
 અસર ૨૦૩
 ક્રીસ ઓઅને હિંદીની તુલના ૧૯૮, ઓયુરોપ
 ની સંસ્કૃતિનું કિમમત્તવાન ૧૯૫
 કુરેટ રેને —નો હિંદી સંસ્કૃતિની વ્યાપક
 અસર વિષે અભિપ્રાય ૨૭૩
 ક્વેન કમિટી ૫૬૩
 ઘોડી, સાહજીન ઓપ્પીસાજને હરાવે છે
 અને દિલ્હીની ગાદી પર બેસે છે
 ૩૧૫
 ઘોષ, અરવિંદ ૧૨૦
 ચક્ર —હિંદી વૈદકનો ગ્રંથ ૧૪૭
 ચિંત, વિન્ન —નો બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય
 અભ્યંત્ર રાખવાનો નિર્ધાર ૧૭૧, —નો
 યુદ્ધની વિકળતા વિષે અભિપ્રાય ૭૩૫
 ઓહિંદની સ્વતંત્રતાનો દુરમન ૫૮૫

ચીજીખાન —ની વિજયકૃત્ય ૩૦૫
 ચદ્રગુપ્ત (ગુપ્તવંશી) ૧૭
 ચદ્રગુપ્ત (મૌર્ય) ૧૫૭-૮, ઓસેલ્યુકસને
 હરાવે છે ૧૪૬
 ચાલુક્ય ૧૮૩, ઓચદ્રગુપ્ત મૌર્યનો મિત્ર
 અને મંત્રી ૧૫૭-૮, —ની મેકિયાવેલી
 સાથે સરખામણી ૧૫૮
 ચાલુક્ય સામ્રાજ્ય ૧૮૧
 ચાગ કાઈ-શેક —ની હિંદની મુવાકાત ૧૧૨
 ચીન ઓઅને હિંદ ૫૩, —ની વિશિષ્ટતા ૬૧
 ચીની સંસ્કૃતિ ૧૧૩
 ચેમ્બરલેન, નેવિલ ઓવડા પ્રધાનપદથી
 નિવૃત્ત થાય છે ૫૮૫
 ચોથ સામ્રાજ્ય —નો વિખ્તાર ૧૮૧
 જડવાદ ૧૨૧-૨, ૧૫૨
 જયવર્માન — કમ્બોડિયાનો રાજા ૨૭૫
 જયસિંહ —જયપુરનો વિદ્યાપ્રેમી રાજા
 ૩૮૦-૧
 જહાંગીર ૩૪૫, ૩૬૧
 બતકકયાઓ ૧૯૦-૧
 બિયોપોલિટિક્સ ૭૩૮-૯
 જન્સ, સર જેમ્સ ૭૧૬
 લૅન ધર્મ ૮, ૧૫૩
 ભોડ, સી ઈ એમ ૬૨
 બેન્સ, સર વિવિધમ ઓએશિયાટિક
 સોસાયટી ગયાપે છે ૪૨૮, —નો
 જાકુન્નનો અનુવાદ અને યુરોપમાં
 તેનો પ્રચાર ૨૦૬, —નો સંસ્કૃત ભાષા
 વિષે અભિપ્રાય ૨૧૫
 જ્ઞાતિવ્યવસ્થા ૧૦૭, ૩૨૭-૮, ૬૬૨
 ઓકોએસના પાયા પર રચાયેલી
 સમૂહવ્યવસ્થા ૩૩૬, ઓકોકાપથી
 મનોવૃત્તિનું પ્રતીક ૭૧૨, —ના અનિષ્ટો
 ૨૮૬, ઓપ્રત્યે જુદાનું વર્ણન ૧૫૪
 ઝીલાસાહેબ ઓસ્તિમ લીગના અનન્ય
 આગેવાન ૫૨૬-૩૯
 ટાગોર, રવીન્દ્રનાથ ૨૬૩, ૪૫૦-૬૦, ૭૭૨,
 ઓઅને ગાંધીજી ૪૬૧, —નો ઉદ્દેશ

અગેનો કાયદો ૩૫૮
 ઇંગ્લેન્ડ નો જગતી ફ્રાન્સદારી કાયદો
 ૩૮૬
 ઈબ્ન રસદ — રસેનનો બુદ્ધિવાદી આરણ
 વિચારક ૩૧૦
 ઈબ્ન સીના—મહાન આરણ હકીમ ૩૦
 ઈરાનનું સામાન્ય ૧૨૩
 ઈશુ ખ્રિસ્ત ૬૩
 ઈસ હન્ડિયા કંપની ૩૭૨, —ની ઈંગ્લેન્ડ
 નો પ્રચાર કરવાની નામરજી ૪૩૦,
 —ની સ્થાપનાનો હેતુ ૪૦૨, —ને મોગલ
 બાદશાહ તરફથી સુરતમાં કોડી સ્થા
 પવા મળેલો પરવાનો ૩૮૮, બ્રિટિશ
 પોતાની રાજસત્તા જમાવવા નાગે છે
 ૪૧૬-૭
 ઉપનિષદો ૧૧૬-૭, ૧૨૨, ૦૬મંકાંડ
 સામેનો પ્રત્યાગત ૧૫૨, —નું પ્રધાન
 લક્ષણ ૧૧૨, ૦વિષે જર્મન ફિનલેન્ડ
 રીપનહોર ૧૧૫, ૦વિષે પ્રોફેસર
 દોમસનો અભિપ્રાય ૧૧૧
 ઉમર ખયામ—મહાન ખગોળશાસ્ત્રી ૩૦૮
 ક્લેવેલ ૧૪૮, માનવજાતનો પ્રથમ અથ ૮૬
 એકેશ્વરવાદ ૮૬
 એનો બેસટ ૪૬૧-૨
 એપોલોનિયસ ૨૮૭
 એમર્સન ૭૭૪-૫
 એમેરી બ્રિટીશ વજીરના પદથી નિવૃત્ત
 થાય છે ૫૫૫
 એરિસ્ટોટલ ૧૧૬, ૩૦૮, ૭૭૦
 એરિથન નાગીરમ ૧૨૬
 અલીફટાની ગુફા ૨૮૨
 એલેક્ઝાન્ડ્રિયા નો વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં ફાળો
 ૨૦૦
 ઓગસ્ટાઈન, સત ૧૧૫
 ઓરગેઝન એપોતાના પિતાને કંઈ કરી
 ગાદીએ આવે છે ૩૬૩, —નું અવસાન
 અને મોગલ સામ્રાજ્યનું પતન ૩૬૬,
 —નો અકબરથી ડાહ્યા રાહ ૩૬૧-૨

કનિષ્ક ૧૪૭, ૦ખોદ્ધ નવકકયાઓનો નાયક
 ૧૭૭
 કળીર ૩૨૬
 કલકત્તા —ની સ્થાપના ૩૮૮
 કાનિદાસ ૨૦૬, —ના નાટકો ૨૦૬-૭
 કીય, પ્રો બેરીડેન નો સંસ્કૃત નાટકો
 વિષે અભિપ્રાય ૨૧૩
 કુશાન લોકો ૧૭૭-૮
 કુશાન સામ્રાજ્ય ૧૭૭
 કોમરજ, મૌવાના મહમદઅલીએ રાજ
 કરેલું પ્રગતિશીલ છાત્ર ૪૭૧-૨
 કોવ, જી. ડી એચ ૭૩૪, —નો ખાદી વિષે
 અભિપ્રાય ૫૫૨
 કોએસ ૧૦, —ની ગ્રામલોગો અને ખાદીની
 હિમાયત ૫૪૬, ૦૫૨ ગાદીઓ પ્રમુલ્ય
 ૪૬૩, ૦પ્રધાનમંડળો (પ્રાંતોમાં)
 અને તેમની કામગીરી ૪૬૭-૬
 કોત, ઓગસ્ટ ૧૦
 કોટિલ્ક ૧૨૧
 ક્રિષ્ણ દરખાસ્તો ૦અને કોએસનું તેના
 પ્રત્યે વલણ ૬૧૮-૩૧
 ક્રિષ્ણ, સર રુદ્રકં ૦બ્રિટિશ સરકારની
 દરખાસ્ત લઈને હિંદ આવે છે ૬૧૮
 કૃત્ય, બેસેફ વડ ૨૧૪
 કૂંડેડો ૦વિષે પ્રોફેસર ટ્રેવેનિયનનો અભિપ્રાય
 ૩૦૫
 કનાઈવ ૨૮૩, ૦પાસીનું યુદ્ધ જીતે છે ૩૬૮
 ખુશરૂ, અમીર —જલ્દીથી હિંદી કવિ
 ૩૨૬-૭
 અકબરની મહમૂદ ૩૧૭, —ની હિંદ પર
 ચડાઈઓ ૩૧૧-૫
 અલ્લિતવિદ્યા —મા પ્રાચીન કાળના હિંદી
 જોએ કરેલી પ્રગતિ ૨૮૬ ॥
 અટે —નું ઇતિહાસ વિષે વિધાન ૩૩, ૦૫૨
 કાનિદાસના સાહુતર નાટકની યથેલી
 અસર ૨૦૬
 ગફરખાન, ખાન અબ્દુલ —સરહદ પ્રાંતના
 કોએસી આગેવાન ૫૧૭

ગર્નર્મેન્ટ ઓફ મિલિટ્રી સર્વિસ ૪૯૫
 ગાંધીજી ૩૫, ૧૦૧, ૦૪૦ને અદિશ્તા
 ૧૦૨-૧૦, ૦૪૦ને ટાગોર ૪૬૧, —
 ઉદાવેનો 'હિંદ ડાટ'નો પાકાર
 ૧૯૩-૬, ૦૪૦નેસમાધી છૂટા થાય છે
 ૫ ૩, —ના સ્થાતિવ્યવસ્થા પર પ્રદારો
 ૧૫૫ ૦૪૦ને ધાર્મિક વૃત્તિના
 માણસ ૪૮૦-૧, —ના પડદાના ગિલાજ
 સામે પ્રદારો ૩૨૪, —ની આગેવાની
 નીચે મેન્સેસની આમરોગોની
 હિમાયત ૫૪૬, —ની યુદ્ધ દિવસની
 સરહદ પર આગ્ય હોવાથી અસ્વસ્થતા
 ૧૧૫, —નુ આગમન અને તેની જાહેર
 અસર ૪૫-૬ —નુ યત્રો વિષે વક્ષણ
 ૫૫૨, —નુ હિંદ તેમ જ હિંદી પ્રજા
 વિષે ઠીક જ્ઞાન ૬૧૭, —નો જાહેર
 જીવનમા મોટો ફાળો ૨૨
 શુભ સામાજ્ય —નો આરંભ ૧૭૮-૯
 ગોખલે, ગોપાળ કૃષ્ણ ૩૮૨, ૦૪૦નેસના
 વિનીત આગેવાન ૪૭
 આમપચાચત ૧૮૬, ૩૩૧
 શ્રીક નાટકો ૦૪૦ને સરહદ નાટકોની ટુના
 ૨૨૧-૨
 શ્રીક સરહદ ૨૨, ૦૫૨ હિંદી સરહદિની
 અસર ૨૦૩
 શ્રીસ ૦૪૦ને હિંદીની ટુના ૧૮૮ ૦૫૨૫
 ની સરહદિનુ જીમમસ્થાન ૧૯૫
 મુસેદ રેને —નો હિંદી સરહદિની વ્યાપક
 અસર વિષે અભિપ્રાય ૨૭૩
 મેરી કમિટી ૫૬૩
 મોરી, સાહજી ૦૫૨૫૨૫ને હરાવે છે
 અને હિંદીની ગાદી પર બેસે છે
 ૩૧૫
 યાપ અરવિંદ ૧૨૦
 ચાક —હિંદી વેદકનો અથ ૧૪૭
 ચિંત, વિન્ડ —નો બ્રિટિશ સામાજ્ય
 અકબર રાખવાનો નિર્ધાર ૧૭૧, —નો
 યુદ્ધની વિક્રમતા વિષે અભિપ્રાય ૭૩૫
 હિંદની સ્વતંત્રતાનો દુશ્મન ૫૮૫

ચ ગીજખાન —ની વિજયદુત ૩૦૫
 ચદગુપ્ત (ગુપ્ત ૨૧) ૧૭
 ચદગુપ્ત (મૌર્ય) ૧૫૭-૯, ૦૨૯૫૩૨ને
 હરાવે છે ૧૪૬
 ચાલુક્ય ૧૮૩, ૦૪૨૫૨ મૌર્યનો મિત્ર
 અને મત્રી ૧૫૭- , —ની મેકિયાવેલી
 સાથે સરખામણી ૧૫૬
 ચાલુક્ય સામાજ્ય ૧૮૧
 ચાગ કાર્થિક —ની હિંદની મુલાકાત ૧૧૨
 ચીન ૦૪૦ને હિંદ ૫૩, —ની વિશિષ્ટતા ૧૧
 ચીની સરહદિ ૧૧૩
 ચેમ્બરલેન, નેવિલ ૦૪૩ પ્રધાનમંત્રી
 નિરૂત થાય છે ૫૮૫
 ચોલ સામાજ્ય —નો વિસ્તાર ૧૮૧
 જહાંગીર ૧૨૧-૨, ૧૫૨
 જયવર્મા — કચ્છના રાજા ૨૭૫
 જયસિંહ — જયપુરનો વિદ્યાર્થી રાજા
 ૩૮૦-૧
 જહાંગીર ૩૪૫, ૩૬૧
 જતકકથાઓ ૧૯૦-૧
 જિયોપોલિટિક્સ ૭૩-૯
 જન્મ, સર જોન્સ ૭૬૬
 જૈન ધર્મ ૮૬, ૧૫૩
 જોડ, સી ઈ એમ ૮૨
 જોન્સ સર રિનિયમ ૦૪૨૫૨૫
 સોસાયટી ગ્રાપે ૪૨૮, —નો
 જાગૃત્ત્વનો અનુવાદ અને મુદ્રાપત્ર
 તેનો પ્રચાર ૨૦૬, —નો સરહદ ભાષા
 વિષે અભિપ્રાય ૨૧૫
 જ્ઞાતિવ્યવસ્થા ૧૦૭, ૩૨૭-૯ ૧૬૨
 જોધોગઢ ધાના પાયા પર રચાયેલી
 સમૂહવ્યવસ્થા ૩૩૬ ૦૪૩૫૪થી
 મનોવૃત્તિનુ પ્રતીક ૭૧૨, —ના અનિષ્ટો
 ૨૮૬, ૦૪૨૫૨ જુદાનુ વળા ૧૫૪
 ઝીલ્લાસાહેબ ૦૪૨૫૨ લીગના અન્ય
 આગેવાન ૫૨૬-૩૬
 ટાગોર, રવીન્દ્રનાથ ૨૬૩, ૪૫૬-૧૦, ૭૭૨,
 ૦૪૦ને ગાંધીજી ૪૬૧, —નો ઉદ્દેશ

સદેશો ૪૩૩-૪૬૩૮, —નો વેદની
 જગ્યાએ વિષે અભિપ્રાય ૮૬
 પુ સુવતાન ૩૬૫
 ૧૩૨મય ૩૨૨
 પૈ, તાત્યા ૧૮૫૭ના વિશ્વવનો આગેવાન
 ૩૩૮
 મેસન, એડવર્ડ —નો હિંદના દેશી રાજ
 વિષે અભિપ્રાય ૩૭૫
 મેસન એફ ડબલ્યુ —નો ઉપનિષદો વિષે
 અભિપ્રાય ૧૧૧
 મેનેમી ૩૦૮
 મેડ યુનિયન કોએસ —ની પહેલી બેઠક ૪૭૭
 મેવેવિયન, પ્રો —નો કૂંડેડો વિષે અભિપ્રાય
 ૩૦૫
 મિનિયન રેટરસ ૫૮૬
 મેક્સિવા ૧૭, —ની પ્રાચીન વિદ્યાપીઠ
 ૬, ૧૫૦
 મલ્લમતિ ૧૧૩
 માતા સર જમરોદશ હિંદના મહાન
 પારસી ઉદ્યોગપતિ ૪૭૭
 ત૫૬, મહમૂદ — ગઝનવીનો હિંદુ સેના
 પતિ ૩૧૩
 તળક, બાળ ગગાધર — કાએસના ઉામ
 પક્ષના આગેવાન ૪૭૮
 યુસીડાર્ડક —નો અથેન્સના સામ્રાજ્ય
 વિષે મત ૭૫૩-૪
 ફિલ્ડ હિંદ —હિંદી કળા અને પ્રાચીન
 પરપરાનું કેન્દ્ર અને છે ૧૮૧
 માર્કસ —ઉગ્રમયા ખરીફાનું પાટનગર
 ૩૦૪
 માનદસરવલી —આય સમાજના સંસ્થા
 ૫૬ ૪૫૪
 માર્ક ફિલ્ડ —નો આરભ ૨૫૧
 નિત વર્ગો ૩૩૮-
 ધન્ય તરિ —હિંદના વેદકાલનો પૌરાણિક
 રચાપક ૧૯૭
 મ —નો માનવબલના વિકાસમા ફાળો
 અને તેની મર્યાદા ૬૬૫, —નો વ્યાપક
 અર્થ ૧૫

નંવખેટોવાદ ૩૦૮ ૩૨૬
 નવરોજ, દાદાભાઈ ૪૭૮
 નસ ફરગી —મહાન આરબ વિચારક ૩૦૮
 નાગાજીન ૧૭૭-૮, —નું માધ્યમિક દર્શન
 ૨૨૭, —મહાયાન સંપ્રદાયનો તત્ત્વચિતક
 ૨૨૪
 નાગાજીન —પ્રાચીન હિંદનો મહાન
 રસાયણશાસ્ત્રી ૨૪
 નાઝીવાદ ૨૫
 નાદીરગાહ —ની દિલ્હી પર ચઢાઈ અને તેના
 પરિણામો ૩૬૭-૮
 નાના ફૂડનવીસ ૩૭૨
 નાનદા વિદ્યાપીઠ ૧૭૫ ૨૦૧
 નાસદીય સૂક્ત ૯૭
 નિત્રો —નો બૂતકાગના વારસા વિષે અભિ
 પ્રાય ૩૩
 નિવેદિતા ભગિની —નો મહાભારત વિષે
 અભિપ્રાય ૧૩૫
 નીતિચાર ૩૩૧
 નેપાળ — હિંદનું એકમાત્ર સ્વતંત્ર રાજ્ય
 ૪૧૮
 નેપોલિયન ૨૮૬
 નેહરુ હન્દિયા ૪૭
 નેહરુ કમલા —ની માદગી તથા સ્વિટ્ઝર્લેન્ડ
 મા તેમનું થયેલું અવસાન ૩૬-૪૬
 નેહરુ, પંડિત જવાહરલાલ —ના જીવનની
 ફિલસૂફી વિષે વિચારો ૧૭-૮, —ના
 બાબ્યાવસ્થાના સંસ્મરણો ૫૩-૪,
 —ની આ મોગની જોખમાયી મુક્તિ અને
 તેમના પત્નીની સારવાર માટે સ્વિટ્ઝ
 જર્ને ડબ્લુ રવાનગી ૩૬ —ની રાજકીય
 પ્રવૃત્તિનો આરભ ૬૩-૫ —નું ફાનીવાદ
 તથા નાઝીવાદ તરફ વળણ ૭-૮, —ને
 તેમના પત્નીના અવસાન પરત્વે
 મુસોલિનીએ મોકલેલા આશ્વાસનનો
 સંદેશો ૪૭, —ને મુસોલિનીએ દિલ્હીમાં
 ફરતી વખતે તેમની મુલાકાત લેવા
 માટે આપેલું આમંત્રણ આમ તણ
 અને પગિતજીએ તેનો કરેલો અસ્વીકાર

૪૮-૬; નો ૧૯૩૭ની સાલમાં દિંદ-
બરમાં ચૂંટણીપ્રવાસ ૭૨-૭; નો
જેલમાં વ્યવસાય ૧૪-૬; નો ધર્મગ્રંથો
વિષે અભિપ્રાય ૯૩; નો નવમો કારા-
વાસ ૩; ૦૫૨ માંકસ' તથા લેનીનના
વિચારોની અસર ૨૩
ન્યાયદર્શન ની પદ્ધતિ ૨૪૧
ખડદાનો રિવાજ - તેની માડી અસર ૩૨૩-૪
પતંગસિ ૨૪૩
પૃથ્વી બક ૩૭
પંચતંત્ર ૧૨૬
પાલ્યોગોરાસ ૦૫૨ દિંદી સંસ્કૃતિની અસર
૨૦૨
પાકિસ્તાન ૫૩૧; ની ફરખાસ્ત ૪૭૫
પાટવિપુત્ર ના રાજદરબારમાં પરદેશી
એવચોઓ ૧૭૧; નો વિસ્તાર ૧૬૪;
૦મૌય' સામ્રાજ્યનું પાટનગર ૧૫૭
પાણિનિ ૧૫૦,૦ સંસ્કૃત ભાષાના આદિ
વૈયાકરણી ૧૪૭
પારસીઓ - નું દિંદમાં આગમન અને તેમને
અહીં મળેલો આશ્રય ૧૯૪
પૂર્વમીમાંસા દર્શન ૨૪૮
પૃથ્વીરાજ - નો રાહલુનીનને હાથે પરાજય
૩૧૫
ચૈગંબર, હજરત મહમદ - ની હિજરત
અને આરબોની વિજયકૃત્ય ૩૦૧-૩
ચેરિકિયસ - નો ઍથેન્સની મહત્તા વિષે
અભિપ્રાય ૭૫૫
ચેરિસ ૪૫
પ્રતાપ, રાણા ૩૬૧
પ્રેતવિદ્યા વિષે પડિત નહેરુના વિચારો ૨૧
પ્લેટો ૧૦૩, ૧૬૬, ૨૦૨, ૩૦૮
પ્લોટિનસ ૧૧૪
સી-મોગવયુગની રાજભાષા ૩૬૦
તેવાદ ૨૫
દોશી - શાહનામાનો લેખક ૩૧૩
રુસ્સો અને વિજ્ઞાન ૨૮; ની મર્યાદા
૧૬૬;

ફેરી ૩૪૭

ખમદાદ - અબ્બાસી ખલીફાઓનું પાટ-
નગર ૩૦૪
ખડ'તુડ, સર જ્યોજ' - નો દિંદની જ્ઞાતિ-
વ્યવસ્થા વિષે અભિપ્રાય ૩૨૬
ખજેલો, ૧૮૫૭નો ૪૩૭-૪૦
ખંજાળનો દુકાળ, ૧૯૪૩; અને સરકારની
નિષ્ક્રિયતા ૫-૬
ખાઈખઈ - નો પ્રમાણભૂત અનુવાદ ૩૮૬
ખાજરાવ પહેલો ૩૭૨
ખાડનવાઈધર ૩૬, ૪૫, ૪૬
ખાખર ૦તીમુરીદ વંશનો રાજા અને
દિંદમાં મોગવ સામ્રાજ્યનો સ્થાપક
૧૯૩; નાં સંસ્મરણો ૩૪૪-૫; નું
વ્યક્તિત્વ ૩૪૬; ૦દિંદમાં મોગવ
સામ્રાજ્યનો પાયો નાખે છે ૩૨૦-૧
ખાવાદિત્ય - નો હુલોને હરાવ્યા બાદ
તેમના સરદાર મિહિરગુલ પ્રત્યે ઉદાર
વર્તવ ૧૮૦
ખિનયોન, લોરેન્સ ૦દિંદી કળાના પ્રસારક
૨૮૦
ખિરખજ ૩૪૭
ગ્રુહ ૯૩, ૧૬૫; નું જ્ઞાતિવ્યવસ્થા પ્રત્યે
વક્તવ્ય ૧૫૪; નો આત્માની હસ્તી
વિષે અભિપ્રાય ૫૬૬; નો મધ્યમ-
માર્ગ ૧૬૮; નો યુગ ૨૨૨; ૦ખૌદ
ધર્મના પ્રવર્તક ૧૫૩
કુદચરિત ૨૦૫
ખૌદ ધર્મ' ૮૬, ૧૨૩, ૧૫૩; ની જીવન
પ્રત્યેની દૃષ્ટિ ૧૦૧
ખૌદ ફિલસૂફી - ની સાખાઓ ૨૨૭
અક્ષગુપ્ત ૦પ્રાચીન દિંદનો સુપ્રસિદ્ધ
ખજોળશાસી ૨૬૦
અક્ષદેસ - ને દિંદથી છટું પાડવામાં આવે
છે ૪૬૭
અહીં લિપિ ૦દેવનાગરી સહિત દિંદમાં
ઉદ્ભવેલી બધી લિપિઓની જાણેતા
૧૬૭

અક્ષોસમાજ ૪૫૩

મિટન -નો હિંદ પરનો વરકરી કળને ૬૬૫

ભગવદ્ગીતા ૧૨૩, બુદ્ધી બુદ્ધી

માન્યતાઓનો સમન્વય સાધવાનો

પ્રયત્ન ૧૫૨, બમહાભારતનો એક

ભાગ ૧૩૭, બિષે આઈરિશ કવિ

જ્યોત્સ્ન ૨૨૯ ૧૧૫

ભવભૂતિ ૨૦૬, બહિનો મહાન નાટકકાર

૨૮૬

ભાસ્કરાચાર્ય ૨૧૬, બ્રાચીન હિંદનો

મહાન ગણિતશાસ્ત્રી તથા ખગોળવેત્તા

૨૬૦

મદ્રાસ -ની સ્થાપના ૩૬૮

મનરો, દામસ -નો સહાયકારી વરકરની

પ્રથા વિષે અભિપ્રાય ૪૨૦

મનુ, સ્મૃતિકાર ૧૫૦-૧

મનુષ્યનો આત્મા ૨૬

મરાઠાઓ -ની ૧૮૧૮ની સાવમા છેલ્લી

હાર ૩૮૬

મરે, પ્રોફેસર ૧૩૨

મહામહાઅલી, મૌલાના -ની પહેલા મહા

યુદ્ધ દરમ્યાન અટકાયત ૪૭૨

મહાજનો ૧૪૩

મહાભારત ૧૧૧, ૧૨૫, ૧૪૩, બ્રાચીન

પરપરા, વિદ્યા વગેરેનો સંગ્રહ ૧૩૪-૭

મહાયાન સપ્રધાય -નો ઉદય ૧૩૭-૮,

બુદ્ધ ધર્મનો સપ્રધાય ૨૨૪

મહાયુદ્ધ, ખીલુ ૭, પ્રત્યે કૉન્મેસન

વચ્ચે ૧૦

મહારીર બૅન ધર્મના પ્રવર્તક ૧૫૩

મહાસમિતિ બંદિત છાંડોનો એતિહા

સિક કરાવ પસાર કરે છે ૬૫૧

માનસિહ, રાજ ૩૪૭

માક્સ, કાર્ન ૨૩, ૨૫

માટિન, મોન્ટગોમરી બહિનો એકધતિ

હાસકાર ૪૦૬

માર્શલ -નો મોહન-જોડોની સંસ્કૃતિ

વિષે અભિપ્રાય ૮૩-૪

માર્શલ, બૅન -નો હિંદી સંસ્કૃતિના

ફેવાવા વિષે અભિપ્રાય ૨૭૭

માવરો, આદ્રે -ક્રેચ વિચારક ૨૩૩-૪

મિલ્ટન ૩૮૬

મિશેયેટ -નો રામાયણ વિષે અભિપ્રાય

૧૦૪

મિહિરગુપ્ત -નો વિશ્વાસનાત ૧૮૦

મિનેન્ડર બૅનૅઈ ધર્મ અગીકાર કરે છે

૧૭૬

મિલ, બૅન સ્ટુઅર્ટ ૭૬૮

મુદ્રાતક્ષમ ૧૫૬-૬૦, ૨૦૮

મુસનાનો -નુ ઉદ્યોગ તથા કેળવણીમા

પગાતપણ ૪૫૨

મુસોનિની, સિનોર -નુ પડિત જવાહર-

લાવને તેમની મુનાકાત લેવા માટે

આમ ત્રણ ૪૭-૬

મુસ્લિમ લીગ ૪૭૮, ૭૨૩, -નો પાછવા

વરસોમા થયેલા વિકાસ ૫૧૫

મૂગીવાદી વ્યવસ્થા -ની હિંદની અર્થ-

વ્યવસ્થા પર અસર ૪૦૮

મૃત્તિકાદિ ૨૦-૮ બિષે મિ. બેસેફ

બુક કૂચ ૨૧૪

મેઈન, સર હેન્રી -નો શ્રીસના વારસા

વિષે અભિપ્રાય ૧૬૫

મેકિયાવેલી -ની ચાલુક્ય સાથે સરખા

મણી ૧૫

મેકડોનલ્ડ, પ્રોફેસર ૩૬૬, -નો સંસ્કૃત

સાહિત્ય વિષે અભિપ્રાય ૧૦૮

મેક્સમુર ૮૭, ૨૧૮, -નો ઉપનિષદ વિષે

અભિપ્રાય ૧૧૫, -નો હિંદના સંસ્કૃતિક

વારસા વિષે અભિપ્રાય ૧૦૮-૬

મેગ્રેસનિસ -હિંદ આવેલા એક શ્રીક

એવની ૧૫૧

મેગ્ડલ બિષે રાયડર નામના અમેરિકન

વિદ્વાનનો અભિપ્રાય ૨૦૮

મેન્સિયસ -ચીની ફિલસૂફ ૩૩૨

મેગલ સામ્રાજ્ય ૧૮૪, -મા સંહાન ૩૬૪

લી', લોડ' ંઅગ્ર મતાધિકારની બાબત-
માં નમતું આપે છે ૪૮૦
લાદન નેન્ડો ૫૩, ૯૨, ૧૪૭, —ની
સંસ્કૃતિના અવરોધો ૮૧-૫
લાન્ડેયુ એન્ડફર્ડ' રિપોર્ટ' ૪૮૦
લોય' સામ્રાજ્ય ૧૬૩
લોવમન ૨૬૩
લાક્ષ્મણ —સ્મૃતિકા ૧૫૬
લુકિન્ડ ૩૦૮
લુરોપ ંઅકબરના સમયનુ ૩૫૨
લોગદરન ૨૪૩
લુજિતસિદ્ધ ૭૦; —નુ અવસ્થાન ૪૩૭,
૦શીખ રાજ્યનો સ્થાપક ૩૭-૮૦
લસેવ, બર્ટાન્ડ ૨૭
લમેવ, જ્યોર્જ' —નો ભગવદ્ગીતા વિષે
અભિપ્રાય ૧૧૫
લાર્ડસ ડેવિસ, પ્રોફેસર —નો ભતકકથાઓ
વિષે અભિપ્રાય ૧૪૦
લાર્ડસ ડેવિડ્ઝ, શ્રીમતી ૨૨૩
રાજગોપાલાચારી, ચક્રવર્તી' —ની સુવેદ
માટેની દરખાસ્તો ૫૨
રાજતરંગિણી ૧૨૮
રાજેન્દ્ર ૦છ'યો મહાન ચોન રાજકર્તા
૧૮૧
રાજેન્દ્રપ્રસાદ, બાબુ ૫૨૫
રાધાકૃષ્ણન, પ્રોફેસર ૨૨૭
રામકૃષ્ણ પરમહંસ ૪૨૫, ૪૫૪-૫
રામલીલા ૧૨૫
રામાયણ ૧૨૫, ૦વિષે મિરોલેટ નામના
કૃત્ય ઇતિહાસકારનો અભિપ્રાય ૧૩૪
રામાનંદ ંદક્ષિણ હિન્દો સત ૩૨૫
રામાનુજમ, શ્રીનિવાસ ંદિન્દો આધુનિક
કાળનો મહાન ગણિતશાસ્ત્રી ૨૯૨
રાય, પ્રફુલ્લચંદ ૨૮૪
રાય, રાજ રામમોહન ંજ્ઞાસમાજના
સ્થાપક ૪૫૩, ૦મહાન ધર્મસુધારક
૪૨૫-૭
રાષ્ટ્રકૂટો ૧૮૧

રાષ્ટ્ર નિયોજન સમિતિ —ની કામગીરી
૫૩૫-૪૫ ; —ની સ્થાપના ૫૦૮
રાષ્ટ્રીયતા—નું બળ ૭૦૫
રુઝવેલ્ડ, પ્રેસિડન્ટ ૬૦૧
રામા રોના ંરામકૃષ્ણ પરમહંસ તથા
સ્વામી વિવેકાનંદના ચરિત્રવેષક ૪૫૫
રો, સર લોમસ ંન્ડાગીરના દરબારમાં
આવેલો અંગ્રેજ એવરો ૩૬૨
લક્ષ્મીબાઈ, રાણી ૦૧૮૫ના બળવામાં
આગળપડેલો ભાગ લેનાર વીરાંગના
૪૩૮
લડન ૪૫
ભાઈદ ઝોવ ઝરિયા ૧૬૯
વાલેરો —નો હિંદી અંગે વિષે અભિપ્રાય
૨૮૬-૭
વિનવિથગો, લોડ' ૫૬૦, ૫૬૪
લેનિન ૨૩, ૨૫, ૩૦૭, ૩૯૧
લેવી, પ્રોફેસર સિફ્વન ૨૧૦, —નો ભારતીય
નાગરો વિષે અભિપ્રાય ૨૦૬-૭, —નો
હિંદની સ્વતંત્રતા ફેલાવા વિષે અભિ
પ્રાય ૨૭૭
લોરેન્સ, લેનરી —નો હિંદના દેશી રાજ્યો
વિષે અભિપ્રાય ૪૨૦
લર્ણાશ્રમ વ્યવસ્થા ૨૦૫
લાર્ડસરોમ —ની નિરકુળ સત્તા ૩૯૫
વારાણસી ંવિધાનું મોટું ધામ ૧૪
વિક્રમ સવત ૧૩૦-૧
વિક્રમાદિત્ય ૧૩૦-૧
વિજયનગર —ની ભદ્રોજવાલીનું પરદેશી
મુસાફરોએ કરેલું વર્ણન ૩૧૯-૨૦
વિજ્ઞાન ંઅને ફિલસૂફી ૨૮, —ની પ્રગતિની
અસર ૨૭, —ની સિદ્ધિઓ ૨૭, —ની
હેતુઅન્યતા ૧૯-૨૦, —નું સામર્થ્ય
તથા તેની મર્યાદા ૧૯૯-૭૦૧
વિન્ડરનિટ્ઝ, પ્રોફેસર ૯૨
વિવિથર્સ, મોનિયર ંપ્રાચ્ચ વિધાના
અધ્યાસી ૪૨૬
વિલ્સન, પ્રોફેસર —નો કવિદાસ તથા ભવ
જૂતિના કાવ્યો વિષે અભિપ્રાય ૨૦૯

વિવેકાનંદ, સ્વામી ૨૪૬-૭, -નો યુરોપ
અમેરિકામાં પ્રવાસ તથા ધર્મોપદેશ
૪૫૫-૬
વેદ -ની ઋચાઓ વિષે સ્વીન્ડનાથ
દાગોરનો અભિપ્રાય ૮૬, -ની ભાષાનો
અવસ્થાની ભાષા સાથે સબંધ ૧'૦
વેદધર્મ ૮૯
વેદાન્ત ૯૬
વેદાન્ત દર્શન ૨૪૮
વેલ્સ, એચ જી ૭૨૭, -નો અરોહ વિષે
અભિપ્રાય ૧૭૫
વેલ્સ ડો ક્વોરિસ -નો ખમેગ મસ્તૂતિ
વિષે અભિપ્રાય ૨૭૫
વૈશેવિક દર્શન ૨૪૨
વોલ્ટર ૭૦૨
વ્યક્તિગત સવિનય ભગ ૫ ૮-૬૦૧
સીક લોકો ૧૭૭
ગંગાચાર્ય ૨૩૬, ૨૮૬, -ની અદ્વૈતની
દ્વિત્વની તથા તેમનું ભગીરથ કાર્ય
૨૪ -૫૨
શાન્તિનિકેતન ૨૭૬
ગાલનહા ૩૬૧, ૩૬૬, -ને કેદ કરી નીર
ગઢેળ ગાદીએ આવે છે ૩૬૩
ગાહનામાં ઋષુપ્રસિદ્ધ કાગ્ગી મહાકાવ્ય
૩૧૩
શિવાજી બનવભક્ત દિ. ૧ રાષ્ટ્રીયતાનો
પ્રતિનિધિ ૩૬૫
શિદે, મહાદેવ ૩૭૨
શુકાચાર્ય ૦નાનિવરના લેખક ૩૩૧
શુદ્ધક ૨૧૪
શેક્સપિયર ૩૮૬
શેરખૂટી, પ્રાફેસર -નો ના નાનું વિષે
અભિપ્રાય ૨૭૪-૫ -નો પાણિનીના
વ્યાકરણ વિષે અભિપ્રાય ૨૪૩
શેરગાંઠ ૦૨૨
શેવેન્ડનુ સામ્રાજ્ય ૭૭૦-૭
શેપનહોર -નો ઉપનિષદ વિષે અભિપ્રાય
૧૧૫
શોકતઅલી, મૌલાના -ની પદ્ધતિ મહાપુદ્ગ
દરમ્યાન અપ્રકાશિત ૪૭૨

મમુદગુપ્ત ૧૭
સહાયકારી પદ્ધતિ ૪૧૮-૨૦
સંયુક્ત કુટુંબ ૧૮૭, ૩૪૦
સસ્તુત નાટકો અને ગ્રીક નાટકોની તુલના
૨૧૧-૨
સાયરસ ઝમહાન ઈરાની સમ્રાટ ૧ ૧
સાખ્યદર્શન ૨૪૨-૩
સિકંદર ૧૨૩, ૧૪૭ -સિકંદરની હિંદ
પર ચર્ચા ૧૪૬
સિંક બકિંગહામ -ને હાંપાર કરવામાં
આવે છે ૪૨૭
મીટવેલ, આરબર્ટ ૨૮૦, -નો અગકાર
વિષે અભિપ્રાય ૨૭૪
સુભાષભાણુ -ના રેડિયો પરના પ્રવચનોની
હિંદમાં અસર ૬૪૦, -સામે શિસ્તના
પગલા ૫૭૩
સુમેરિયન સસ્તુતિ -નો મોહન-ને-દોની
સસ્તુતિ સાથે સબંધ ૮૩
સુખ્ય બહિરી મસજિદના ગ્રંથ ૧૪૭
મેલ્યુકસ ૧૫૮, -ની હિંદ પર ચર્ચા અને
પરાજય ૧૪૬
સોક્રેટીસ ૮૩
અર્ધિંગ અનામતો ૬૮૮
સર્વિંગ અમીનગીરીઓ ૫૬૧
સ્ટેવિન ૬૭૨
સેન -મા આરબ સત્તાની સ્થાપના ૩૦૫
રિમ્પ, એડમ -નો કપની સરકાર વિષે
અભિપ્રાય ૩૮૪
હમ્બોલ્ટ, વિલિયમ વોન -નો પિતા વિષે
અભિપ્રાય ૧ ૭
હરદ્વાર -નો કુભમેળો ૫૪-૫
હર્ષવર્ધન ઝમહાન ગામ, કવિ ને
નામકાર ૧૮૦, ૨૦૯
દામ, હિરેવ -નો મગોન લોકોની શુદ્ધકા
વિષે અભિપ્રાય ૩૦૬
દાવી, કવિ ૦૩૬ સાહિત્યના સુવર્ણમ
લેખક ૪૬૭

હિંદુસ્તાન ૧૪૧, -નું રશિયા પર આક્રમણ
૧૦૧, -નો ઉદ્ધવ અને મિલનનું તેના
પ્રત્યે સહાનુભૂતિમયું વક્ષણ ૫૬૮
હિંદુ ઓઅને શ્રીસની તુલના ૧૮૧, ૦ (પ્રાચીન
કાળનું) અને શ્રીસ (પ્રાચીન કાળનું)
વચ્ચે સામ્ય ૧૨૪, ઓઅને ચીન ૫૩,
-નો ઇતિહાસની લાગી પરપરા
૫૫ -ની ગરીબાઈ ૭૧૮૨-૦, -ની
જીવનદૃષ્ટિ ૧૦૦, -ની પ્રાચીન કાળમા
ગણિતના ક્ષેત્રમા યુગપ્રવર્તક શોધો
૧૪૮, -ની સમાજ-વ્યવસ્થા ૧૮૮, -નું
પછાતપણું ૬૭, -નું સામર્થ્ય અને
દુર્બળતા ૫૮-૬૨, -નો આધુનિક
ઇતિહાસ ૩૯૦-૧, -નો બેબિલોન સાથે
વેપાર ૧૮૨, -પરનો ધ્વિનનો લશ્કરી
કબ્જો ૬૫ -મા અમેજી કેળવણીનો
આરભ ૪૨૮, -મા આર્યોનું આગમન
૮૬-૭, -મા પહેલવહેલું છાપખાનું
૪૨૮ -મા રગમેલની ભાવના ૩૧૭
-મા રાષ્ટ્રીયતાની ભાવનાનો ઉદ્ધવ
૫૬-૭ -મા લખવાની કળા ૧૪૭
૦૫૨ ઇરાનીઓની અસર ૧૯૦-૧
'હિંદુ ઓડો'ની લડતનો આરભ અને
સરકારની કારમી દમનનીતિ ૬૬૦-
હિંદી કળા -આરભ કાળની ૨૮૧, -નો
સુવર્ણયુગ ૨૮૨
હિંદી લશ્કર -ની વ્યવસ્થા ૪૧૨
હિંદી સંગીત ૨૮૧

હિંદી સરૂતિ ૮૦-૨, ૧૮૬, ૧૮૨, -નું
હાકાકાપણ ૭૮, -નો મધ્યવર્તી
ખ્યાલ-ધર્મ ૧૦૭, ૦૫૨ શ્રીક
સરૂતિની અસર ૨૦૩
હિંદુઓ ઓઅને આચારશુદ્ધિ ૩૩૧
હિંદુ ધર્મ -નું સ્વરૂપ ૬૦
હિંદુ ફિલસૂફી -નો વ્યાપ ૧૧૪
હિંદુ મહાસત્તા ૫૭૪
હિંદુસ્તાની ઓસરૂત અને ફારમી ભાષાની
મિશ્ર પેદાશ ૧૧
હીનયાન ૧૭૭ -શ્રીક ધર્મનો સપ્રદાય
૨૨૪
હીરોડોટસ ઓશ્રીક ઇતિહાસકાર ૧૮૧
હુવાગુ ઓબગદાદનો કબ્જો લે છે ૩૦૫
હેલિયોડોટસ -નો સ્તંભ અને તેના પરનો
લેખ ૧૭૬
હેલેવ, ઈ બી -નો એલીફાંટની નકલની
મૂર્તિ વિષે અભિપ્રાય ૨૮૨, -નો
હિંદના ધર્મ વિષે અભિપ્રાય ૨૩૬,
૦નો હિંદી કળા વિષે અનુચિત ૨૮૦
હેસ્ટિયસ ચોરન -નો નિઝામ વિષે અભિ
પ્રાય ૩૬૬
હેઈરઅલી ૩૬૦
હોલકર ચરાવતરાવ ૭૭૧
હુએનસાગ -નું હિંદમા આગમન ૧૮૦,
-નું હિંદમા આગમન અને પ્રવાસ
૨૫૪-૭ -નો નાવદા વિદ્યાપીઠમા
વિદ્યાભ્યાસ ૩૦૧, ૦મરાઈર ચીની યાત્રી
૨૩૫-૬